

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTE

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND és PAIS DEZSŐ

LI. KÖTET

1955

A Nyelvtudományi Intézet
Könyvtára

Leltári szám:

F 5426/75

Új fél század küszöbén

A jelen számot megelőző kettős számmal lezárult a Magyar Nyelv ötvenedik évfolyama, folyóiratunk életének fél százada. Ötven év jelentős idő egy tudományos folyóirat életében is, és rajtunk, a Magyar Nyelv olvasóin és munkatársain némi ünnepi hangulat vett erőt, amikor ezt a vaskos füzetet kezünkbe vettük.

Ha az ötven kötetnyi tekintélyes sorozaton végigtekintünk, nincs okunk szégyenkezésre: fél századon át a Magyar Nyelv nemcsak becületesen és eredményesen szolgálta a magyar nyelvtudomány ügyét, de nyelvészeti életünknek állandóan a középpontjában állt, megszületésekor már az élre szökkent, és fél századon át a magyar művelődésnek egyik legsúlyosabb vezető tudományos organuma maradt. Bár szerencsére nem volt huzamosabb ideig a magyar nyelvtudomány egyetlen fóruma, rajta le lehet mérni, sőt rajta lehet legjobban lemérni tudományunk félszázados történetét, fejlődését, e történet minden viszontagságát. Voltak nehéz évei, ismételten előfordult, hogy évfolyamai lapos füzetecskékké zsugorodva és csak a legnagyobb áldozatok árán, esetleg vékonypénzű szakemberek erős személyes anyagi kockázatával tudtak megjelenni, de megjelentek. A Magyar Nyelv egyetlen évet sem hagyott ki, hirdetve legmagyarabb diszciplinánk szívósságát, a művelői-ben soha ki nem hamvadó akarást, a nyelvünk múltja, jelene, jövője iránt való aggódó szeretetet. Maguknak a köteteknek a vastagsága elárulja a történetet. Az első évfolyamok 480 lapos terjedelme az első világháborút követő nehéz években alig egy harmadára szállt le, majd az újabb növekedés és megállapodás évtizedei után a második világháborút követő esztendőkből 100 lap alá csökkent, hogy azután új virágzásba bontakozva fél századának utolsó két évfolyamában ne csak elérje, de jelentősen fölül is múlja a kezdet terjedelmét.

A Magyar Nyelv már megindulásakor maga köré gyűjtötte annak a tudományunk szempontjából igen termékeny korszaknak minden jelentős nyelvészt, s ez egyszerre magas színvonalat biztosított számára. Igaz, az erők egyesítését, melyet bevezető jelentkezésében célul tűzött ki, hosszú ideig nem tudta huzamosabban megvalósítani, de dolgozó társai közé számíthatta a magyar nyelvtudomány előző nemzedékének legtöbb büszkeségét, vezető egyéniségét. Az utóbbi években azután végre sikerült az erők lehető teljes egyesítését is megvalósítania. — De érdeme a folyóiratnak az új nyelvész-nemzedék nevelése is; erre egymást követő szerkesztőinek állandóan különös gondjuk volt. A Magyar Nyelv lapjain indult el legtöbb magyar nyelvészünk, itt bontakozott ki, itt élte és éli a tudomány mozgalmas életét. S a Magyar Nyelv a fiatal nemzedék nevelését össze tudta egyeztetni a tudományos színvonal szigorúan magas igényével. Tudományos munkatársainak tábora ma sokszorosa annak, amely egykor a folyóirat bölcsőjét vette körül, s számára

immár a lap megnövekedett terjedelme is alig képes megfelelő helyet biztosítani a nyilvánosság előtt való jelentkezésre. Nyugodtan állíthatjuk, hogy ennek a jól képzett, szorgalmas tábornak nevelésében folyóiratunknak igen jelentékeny része volt.

Az ötven év során a Magyar Nyelv számos kisebb-nagyobb harcot vívott meg, s ez természetes, mert harc nélkül nincs tudomány, nincs fejlődés. Az is lehet, hogy a harc hevében az eszményi magatartásról néha egy-egy pillanatra lesiklott, s a vitának élesebb hangjai is föl-fölcsattantak soraiban; de a tudományos tárgyilagosság, a föltétlen igazságkeresés nemesebb tónusa mindig hamarosan visszafoglalta uralmát, s a vitákból rendszerint a tudomány maga gyarapodott.

Eredetileg kitűzött céljaiból egyet-mást sokáig nem tudott, mert talán nem igyekezett kellő eréllyel és következetességgel megvalósítani. Az, hogy a nagyközönség számára induló folyóiratból elsősorban tudományos szakorganum lett, a szükségletek diktálta természetes fejlődésnek tulajdonítható. De volt idő, amikor elhanyagolta a nyelvjárások kutatását, engedte elszűrökülni a nyelvművelés gondolatát, s ennek irányítását kiengedte a kezéből, akkor is, amikor ennek más megnyilatkozási lehetősége nem volt. Mindezek a hiányosságok a fél század utolsó éveiben eltűntek, vagy eltűnőben vannak, illetőleg e feladatok egy részében a Magyar Nyelv ma más folyóiratokkal osztozik. De akár abból a szempontból nézzük a fél századot, mit adott e folyóirat a magyar nyelvtudománynak, akár abból, hová, mivé fejlődött: a kezdethez viszonyítva milyen alakban áll előttünk ma, elégedettek, sőt büszkék lehetünk rá az egész magyar tudományosság nevében is.

*

De a fél század nem nyugvó pont, s rövid visszapillantásunkból csak a jól végzett munka jól eső érzését, tudományos életünk erejének felemelő öntudatát merítve, előre kell néznünk a második fél század elé. Az egész magyar nyelvészadalom, s nyilván elsősorban a folyóirat szerkesztői az elmúlt ötven év eredményeiből erőt merítenek a következő ötven évre. Folyóiratunk ma a magyar nyelvészet teremtő művelésében kétségtelenül vezető szerepet visz. Ez a helyzet sokra kötelez. De bizakodó reménnyel tekintünk, mert tekinthetünk is a jövőbe. Soha ilyen számos, a tudománynak ennyi különféle szakterületet művelő hivatott munkása még nem csoportosult nyelvészeti folyóirat köré. Dolgozó társainak munkakészsége — mint már jeleztük — lassan szétfeszíti folyóiratunknak mai kibővült terjedelmét is, reméljük azonban — és e reményünkben nem szeretnénk csalódní —, hogy e növekedés nem áll meg, hanem megfelelő időben és megfelelő mértékben folytatódik. Fél százados tapasztalat csiszolta simára a szerkesztés közismerten bevált elveit és mintaszerű gyakorlatát. A folyóirat hagyományos rovatai nyilván ezután is olyan eredménnyel fogják szolgálni a kutatást, mint eddig. Az a pezsgő szellem, mely a folyóirat eddigi köteteinek hosszú sorát áthatotta, immár eleven hagyományként lendíti előre a jövő évfolyamokat. A vélemények összecsapása, a viták heve gyümölcsözően fogja gyarapítani a tudomány kincseit, egyszersmind megmutatni, hogy az ellenvélemény az ellenfél megbecsülését nem zárja ki. S ha vannak pontok, melyek még fejleszthetők, így a könyvészeti rovat, a kritikai és ismertetési rovat, ezek is nyilván ki fognak bontakozni, mihelyt a szükséges feltételek meglesznek. Az eddig is oly eredményesen művelt ágazatok továbbfejlesztésén kívül

számos eddigi próbálkozás, kezdeményezés virágba szökkenését várjuk az új félszázadtól: a stílusvizsgálatokat, a nyelvjárások és az irodalmi nyelv történeti vizsgálatát, a nyelvtudomány történetének és más tudományokkal való kapcsolatainak kutatását stb.

Meggyőződésünk, hogy nem fog a magyar nyelvésztszadalmon múlni folyóiratunk további fejlődése, és bízunk abban, hogy a századik évfolyam megjelenésekor a jövő nyelvészei nyugodtan megállapíthatják: a második fél század még eredményesebb volt, mint az első, s az LI. évfolyamtól a C.-ig a fejlődés még nagyobb méretű, mint az I.-től az I.-ig.

Úgy legyen!

BÁRCZI GÉZA

1055—1955.

1. Azt hiszem, amikor folyóiratunk olvasói a címbeli két számot meglátták, — sajnos — szinte kivétel nélkül rögtön tudták, hogy ezek a tihanyi alapítólevél létrejöttének kilenc százados fordulóját jelentik. A „sajnos”-t azért mondtam, mivel megjelenési és terjesztési korlátok miatt a Magyar Nyelv most inkább csak nyelvészeti szakkörökhöz jut el, még hozzájuk sem zökkenők nélkül.

Így szinte felesleges is az évforduló jelentőségét behatóbban méltatnunk. De azért néhány „ünnepi” megjegyzéssel talán mégis tartozunk nem is annyira az emlékeknek, mint inkább saját magunknak.

2. A nyelvemlékek a nyelvtudományi vizsgálatnak — nemcsak a régi, de az újabb nyelv vizsgálatának is — legfontosabb, mert legreálisabb és leg-hitelesebb alapjai. A tihanyi alapítólevél korántsem a legelső nyelvemlékforrásunk. Figyelmen kívül hagyjuk most a mohamedán kútfőket, amelyek szűkös és több szempontból bizonytalan adatokat nyújtanak csak a nyelvtudomány számára, s ugyancsak mellőzzük a X. századi nyugati kútfőket, amelyekből szerfölött fősvényen elhímlelve, legtöbbször nem kevésbé gyanús alakban lejegyezve, néhány — majdnem kivétel nélkül személynévi — adat bukkan fel. De ott van Bíborbanszületett Konstantin műve: a „De administrando imperio” nem jelentéktelen számú és igen becses nyelvészeti felvilágosításokat hordó magyar szórványaival. E kútfő magyar nyelvi vonatkozású adatai megérdemlik, hogy tőlük számítsuk a magyar nyelv történeti korának kezdetét. S minthogy 38., 39. és 40. fejezetei, amelyek legbővebben szólnak a magyarságról, 950—951 táján keletkeztek, voltaképpen milleniumi fordulón haladtunk át a közel múlt években.¹ Ezt nem felesleges kiemelni most,

¹ A „De administrando imperio” kronológiájával kapcsolatban MORAVCSIK GYULÁTól legújabbban a következő felvilágosítást kaptam: A munka keletkezési idejére vonatkozólag csak a benne olvasható datálások nyújtanak támpontot. Eszerint az anyag lejegyzése 948/949—951/952 között történt, s az egész mű ránk maradt alakját később, mindenestre 951/952 után és 959 előtt (ez Konstantin halálának éve) nyerte. (L. erről MORAVCSIK, A magyar történet bizánci forrásai 151—2.) — Az ezer éves fordulóra hivatkozik MORAVCSIK GYULA és R. J. H. JENKINS „Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio” című közös munkájának (Bp., 1949.) előszava: „Amidőn közzéteszük a »De administrando imperio« című értekezés szövegének kritikai kiadását és fordítását, amely [ti. munka] pontosan egy évezreddel ezelőtt állítartott össze, szükségesnek tartjuk annak kifejtését, hogyan keletkezett munkánk” (3).

amikor a tihanyi alapítólevélről emlékezünk. — Sőt a magyar nyelvtörténet korszakolásával kapcsolatban szerintem megszívlelendő, hogy ne csupán a történeti kornak a kezdetét tegyük erre az időre, hanem az ómagyar korszakét is. De erre még majd visszatérünk.

3. A másik a tihanyi alapítólevélnél korábbi különösen értékes nyelvemlékforrás a veszprémvölgyi apácák görög nyelvű adománylevele. Róla az utóbbi időkben úgy tudtuk, hogy Szent István királyságának 1002 előtti részéből való. Legújabban egyik nagyérdemű történettudósunk, BALOGH ALBIN (A veszprémvölgyi görög monostor alapítása: Regnum 1944—1946.) olyan érveket vetett fel, amelyek komoly megfontolást és további vizsgálatot kívánának abban az irányban, hogy az oklevelet nem Géza fejedelem bocsátotta-e ki uralma vége felé, 990 táján. Mindenképpen a magyar hatalomhoz fűződő legelső oklevélszöveg, egyszersmind a legkorábbi hazai származású magyar nyelvemlékkútfő. Nem nagy számú szórványadatai között több olyan van, amely fontos magyar nyelvtörténeti kérdések tisztázásához nélkülözhetetlen.

Mind Konstantin császár munkájának, mind pedig a veszprémvölgyi oklevélnek közös fogyatkozásuk, hogy nem eredetiben maradtak ránk, hanem amaz XII. és XVI. századi kéziratokban, emez meg 1109-ből való megújításban. Márpedig másolás, újraírás szinte óvhatatlanul hibaok.

Azonkívül Konstantin, noha minden valószínűség szerint magyar közlőktől való adatokat használt föl, mégis csak idegen nyelvűként bánt azokkal. Ami a veszprémvölgyi oklevél eredetijének íróját illeti, arra nézve az ÓMolv. Bevezetésében (VIII. és XX. l.) az olvasható, hogy az bizánci vagy balkáni szláv pap lehetett. „A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék” című értekezésemben (MNyTK. 50. sz.) kifejtettek alapján ezt a — valamikor JAKUBOVICH EMILLEL közösen tett — megjegyzést módosítandónak tartom: Az oklevél írója lehetett Magyarországon tartózkodó görög, mégpedig valószínűleg papi ember. Azonban az sem lehetetlen, hogy görögül tudó magyar ember írta az oklevelet. Hogy szlávul beszélő egyén volna a szerző, azt a lehetőséget el kell ejtenünk, mivel a szláv nyelvek értője a szláv eredetű nyelvelemeket bizonyára nem a magyar ejtéshez idomult hangalakban jegyezte volna bele az oklevélbe.¹ Azonban újra mondom: bizonyosnak nem bizonyos, hogy magyar anyanyelvű vagy magyarul tudó szerzőt kereshetünk a görög oklevél és annak magyar nyelvű vagy magyar nyelvi vonatkozású szórványai mögött.

4. Szent Istvántól meg az ő és közvetlen utódai korából eredeti vagy teljes hitelességű oklevél nem maradt ránk, s így ebből a több mint fél századból hiteles szórványemlékünk sincsen. — A nagy király halála után tizenhét év múlt el, amikor I. Endre uralkodásának kilencedik esztendejében, 1055-ben a saját és családja lelki üdvössége végett Szűz Mária és a nagy francia szent, Ányos püspök tiszteletére a tihanyi benedekrendi apátságot megalapítja, ingatlan és ingó javakkal, valamint szolgáló népekkel látja el, és erről oklevelet állíttat ki neki.

A tihanyi alapítólevélre vonatkozólag SZENTPÉTERY IMRE (Magyar Oklevéltan 42—3) ezt írja: „Lehet, hogy az a Miklós praesul, aki a záradék szerint ekkor a királyi udvarban a notariusi teendőket végezte s ezt a tihanyi oklevelet szerkesztette és írta is, látott egy-két császári oklevelet, de távol

¹ Ezt bővebben szoktam fejtegetni, amikor az egyetemen mód nyílt a szórványemlékek tárgyalására.

állott attól, hogy a császári kancellária gyakorlatában annyira otthonos legyen, mint Szt. István király okleveleinek írója. Sőt, amennyire az erre vonatkozó irodalomból s néhány facsimiléből tájékozódhatunk, az érintett jelekből (melyekhez az írásnak könyvirás-jellege is hozzászámítható) a tihanyi oklevélnek az első Capetingek okleveleivel legalább annyi vagy még több tekintetben való egyezését állapíthatjuk meg, mint a német császárok okleveleivel. Annyi bizonyos, hogy egészben a német császári oklevelek hatása csökkenésének szembetűnő jeleit látjuk rajta.”

A magyar—francia politikai, egyházi és műveltségi érintkezések mellett, amelyekről ebben a korban tudomásunk van, nem lehet kétségbe vonni a magyarországi oklevelezésbeli francia hatásnak a lehetőségét, sőt valószerűségét. Rámutathatunk a következőkre: 1049-ben IX. Leó, különben német származású személy, foglalta el a pápai trónt. A pápa mindent megpróbált, hogy helyreállítsa a békét III. Henrik császár és I. Endre király között. A béketárgyalások során Rómában a magyarok követeként fogadta György kalocsai érseket, és ez vele járta be 1050 őszén Burgundiát és Lotaringiát. Miután a császár 1051-ben vereséget szenvedett Magyarországon, IX. Leó Hugó cluny-i apátot, Odiló utódát küldte a magyar király udvarába, hogy összebékítse a császárral.¹ Valóban a francia diplomácia teljes sikert ért el a kilencszáz év előtti magyar ügyekben. — Az ez idei magyar—francia kapcsolatok másika: Leodvin: a „Liège-i” vagy Lüttichi, aki 1047-ben jött Magyarországra, s bizonyára a császár ellen fellázadt lotaringiaiak megbízottja volt. Csakhamar a bihari püspökséget nyerte a magyar királytól (Leudvinus episcopus Bichariensis). Három év múlva visszatért hazájába, talán éppen György érsek kíséretében, s ott meglátogatta Liège és Namur vidékén lakó rokonait. (PAIS, Les rapports franco-hongrois sous le règne des Árpád I. Relations politico-dynastiques et ecclésiastiques: Revue des Études Hongroises I, 17.) Leuduinusra „mint mai értelemben vett francia”-ra „Miklós püspök magyar helyesírási elveinek” vizsgálatával összefüggésben hivatkozik MELICH JÁNOS is (Latinbetűs helyesírásunk eredete: AkNyÉrt. XXV/4, 12—3, 44). — 1055-ben még nem történt meg a fordulat, amely Salamon utódlásának biztosítása érdekében Endrét német tájékozódásra térítette, amit azután Salamon is folytatott.

Az ilyen mozzanatok érthetővé teszik, hogy a tihanyi apátság alapításával kapcsolatban éppen a francia Anianus orleansi püspök jut szerephez. De így magyarázódhatik az is, hogy az 1055-i oklevél latinságában a franciás jellegű *mansio* (> francia *maison*) jelenik meg a 'szolgacsalád' megjelölőjeként.

5. Az 1055-i alapítólevélnek és általa a magyar nyelvtudománynak szerencséje volt: az irat kilenc évszázadot ért meg, s így első, kétségtelen hitelű, eredetiben fennmaradt oklevelünk, illetőleg nyelvemlékforrásunk lett. De az előbbiekkal szemben nemcsak ez a benne feltüntetett időre vonatkozó hitelesség biztosít neki különös értéket, hanem az is, hogy kétségbe nem vonhatóan magyarul beszélő személytől eredt nyelvi tényeket örökít meg. Azonban a tihanyi alapítólevél felülmúlja a korábbi kettőt a magyar nyelvemlékanyag mennyiségében és a szórványok természetében is. Tudniillik a Bíborbanszületett két, esetleg három méltóságjelölő kivételével csupán tulajdonneveket, főleg személyneveket említ, amelyek jórészt magyar nyelv-

¹ Vö. erre nézve még „Miklós püspök írta-e a tihanyi alapítólevelet?” című dolgozatomból: Századok LXXVIII, 234—5 és MNy. LI, 12.

ven kívüli vagy ismeretlen etimológiájúak, a veszprémvölgyi adománylevél szórványai pedig — talán a *király* jövevényszó előzményének kivételével — szintén tulajdonnevek, többségükben földrajzi, illetőleg helynevek, amelyek többségükben idegen nyelvekből származtatandók vagy származtathatók. Ezzel szemben az 1055-i oklevél számos közszót is tartalmaz a sok különféle jellegű tulajdonnév mellett,¹ mégpedig mindkét körből bőségesen olyanokat is, amelyek finnugor eredetűek, továbbá belső keletkezésű magyar nyelvelemekkel azonosíthatók vagy kapcsolhatók. Az alapítólevél adatai a magyar történeti nyelvten ágainak szempontjaiból kitűnően hasznosíthatók, míg a más forrásokból rendelkezésünkre álló szórványanyag általában főképpen a helyesírás- és hangtörténet, valamint a szótörténet, s ezen belül elsősorban a tulajdonnévtörténet igényeit elégíti ki. Azonkívül az alapítólevél nyelvünk szóalakotani elemeire: képzőire nézve több s igen becses felvilágosítást nyújt. Sőt, a hajdani mondattanra is egy-két ponton némi fényt villant a birtokos személyragozással, a *rea* névutóval és talán az *-á* lativus raggal kapcsolatos adatai révén, továbbá elég nagy számú szerkezetes jellegű szórványán keresztül.

6. Felmerülhet a kérdés, hogy honnan van a szórványok alkalmazása, sőt ilyen bőséges alkalmazása.

„Az oklevelet a magyar királyi udvar jegyzője, Miklós püspök, fogalmazta, de Miklós püspök nem tudott egészen jól latinul s ezért az olyan helyeken, ahol a magyar szavak lefordítása nehéznek látszott, meghagyta a magyar szókat. Sőt itt-ott, amikor tudta is a megfelelő latin szót, jobbnak látta az eredeti magyar szó alkalmazását.” Ezt írta PINTÉR JENŐ „A magyar irodalom történetének kézikönyve” című munkájában (I, 44) 1921-ben. — „[Miklós püspök] oklevelének kezdő- és záró-formulái... emlékeztetnek az ünnepies kiállítású nyugati oklevelekre; de szabadon fogalmazott narratívája már meglehetősen primitív, lépten-nyomon — többször ragozott — magyar hely- és határnevekkel, sőt szókapcsolatokkal van átszóve, s ezen szórványai legrégebb hazai eredetű nyelvémlékeink.” Ez olvasható az ÓMOLv. Bevezetésében (IX — X. 1.). — MELICH (i. m. 45) a tihanyi oklevél latinságát „kitűnő”-nek minősíti.

A fenti idézetekben foglalt vélemények közül egyiket sem tudom teljességében elfogadni: Az oklevél latinságát nem értékelném magasra, hogy ezen az alapon is a szerzőjének vélt Miklós püspökben „főlényes, világi műveltésű, külföldi jártas” férfiút láthassak (vö. MELICH: i. h.). Az alapítólevél „narratio” részének a fogalmazása, alakítása bizony nehézkesség és darabosság benyomását keltheti. Azonban hogy a szerzőt latin tudásának fogyatékosága kényszerítette vagy legalábbis készítette volna a magyar elemek beiktatására, korántsem tartom kielégítő magyarázatnak.

A szórványok félreérthetetlenül egy rendszernek, elvi szempontnak a megnyilvánulásaként kerülnek be a narratio szövegébe: a határkijelölés mozzanatainak szabatos feltüntetését célozzák azzal, hogy a közönségesen használatban levő település- és határrészneveket híven közlik, de többször a bizonyára tulajdonnévvé még nem is rögződött határrész- vagy határpontjellegzőket is a hazai nyelven fejezik ki. A szórványoknak latin szövegrészekbe való beillesztése nem mindig sikerült a legsimábban.

¹ SZAMOTA (NyK. XXV, 131) 58 magyar szót számol az alapítólevélben. MELICH (Latinbetűs helyesírásunk eredete 4) szerint: „latin szövegébe 58 magyar közszó van beágyazva, s ezenfelül van benne 32 olyan magyar hely- és személynév, amely részben ma is él nyelvünkben, részben pedig hangalakja később előkerülő adatok alapján megfejtendő. Összesen tehát 90 magyar szórvány van e latin oklevélben.”

Felvethető, hogy az 1055-i oklevél szerzője magától jött-e rá az ilyen nyelvkeverék alkalmazására, vagy pedig idegen minta után indult-e benne. — Minthogy úgy láttam, hogy a fentebb ismertetett jelek alapján az oklevéllel kapcsolatban francia hatással lehet számolni, arra gondoltam, hogy a nyelvkeverésre ugyancsak ebből az irányból nyerhetett ösztönzést. SZENTPÉTERY a francia hatásnak tulajdonítható oklevélbeli mozzanatokra nézve hivatkozik A. GIRYnek „Manuel de diplomatique” című művére (731—42). Ebben (nouvelle édition, 1925.) néztem utána, hogy a magyar szórványok alkalmazása dolgában nem kaphatunk-e valami felvilágosítást. És úgy látom, hogy valóban van megfontolni való.

A X. század közepéről való itáliai latin oklevelekben olasz nyelvű kifejezések, sőt rövid mondatok tűnnek fel (i. h. 465, 475). — „Figyelemre méltó, hogy a legrégebb oklevelek, amelyek a X. és XI. században délfraancia nyelvű szókat, sőt mondatokat őriztek meg, közelebről feudális megállapodások, különösen pedig hűségnyilatkozatok, azaz esküvel megerősített vállalások, és hogy a vulgáris nyelvű részletek majdnem mindig ugyanazok a kifejezések, amelyek az eskü alatt tett elkötelezést alkotják. — Megjegyezhetjük még, hogy az oklevélírók tudatlansága nem csekély mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az oklevelekbe a vulgáris nyelvből iktassanak be szókat, szólamokat, sőt egész mondatokká kerekedő tagokat. A X. század közepe óta bőven vannak példák olyan oklevelekre, amelyeket barbár, provanszál kifejezésekkel teletűzdelt latinsággal írtak meg. Ezek nagyrészt hűségnyilatkozatok vagy feudális kapcsolatokra vonatkozó oklevelek, azonban gyakran egyéb szerződések, adásvételi és adományozási levelek is.” (I. h. 465—6.)

Tehát eszerint analógiák mutatkoznak, azonban a vulgárisból bekevert nyelvelemek nem egész pontosan olyan természetűek, mint aminőkkel a mi szórványainkban találkozunk.

GIRY (i. h. 425) a feudális elhatárolásokat tárgyazó oklevelek helyrajzi vonatkozású szókészletét igen érdekesnek mondja, majd így folytatja: „magába foglalja az olyan kifejezéseket, amelyek arra szolgáltak, hogy megjelöljék a talaj természetét és járulékos tulajdonságait, a művelési és természeti formákat, a fennálló vagy romokban levő műtárgyakat. Ezek a műszók tájak szerint sokkal nagyobb változatosságot mutatnak, mint a földrajzi nyelvnek egyéb szavai . . . Minden vidéknek megvolt — és most is megvan neki még — a maga, ha nem is különleges helyrajzi szótára, legalább néhány sajátos kifejezése, s azt nagyobb részt meg lehet találni a tájék helyneveiben.” Az ilyenekre példákat idéz GIRY (i. h. 425—6) az oklevelekből: vagyis az oklevél-szerzők nem az általánosan használt kifejezésekkel tüntették fel a táji részleteket, hanem az odaváló vulgáris szókkal vagy a belőlük latinositott formákkal.

Vajon nem az ilyenekre emlékeztetnek-e a mi tihanyi alapítólevelünk szórványai, persze azzal az eltéréssel, hogy nálunk a latin alapszövegbe egy tőle teljesen idegen nyelv van belekeverve, míg a francia oklevelek „szórványai” bizonyos fokok mint nyelvjárási elemek viszonyultak a latinhoz?

„A XI. század vége óta egész okleveleket írnak provanszálul. A notáriusok befolyása a XII. században kedvezett a latin formuláknak, és akkortól fogva az okleveleket vagy egészen tiszta latinsággal csinálták meg, amelyből száműzve voltak a vulgáris nyelv szavai, vagy teljesen provanszálul.” (GIRY: i. h. 466.) — Nálunk nem így történt: a szórványoknak az az alkalmazása, amelyet valószínűleg a tihanyi alapítólevél szerzője kezdeményezett, hosszú ideig követett hagyománnyá vált.

Az alapítólevélbeli meg a későbbi okleveleinkbeli szórványok indítékainak kérdését a fentiekkel természetesen nem tekinthetjük elintézettnek. De úgy érzem, a megkísérelt irányban közeledhetünk a megoldáshoz.

7. Fentebb érintettem, hogy szerintem az ómagyar korszak kezdetét Konstantin művének a szereztetési idejére, vagyis 950 tájára lehet tenni. Az egyik oknak erre — amint már előbb utaltam rá — az vehető, hogy ezzel a kútfővel kapjuk az első — csakugyan érdemleges — adatokat a magyar nyelvről. Megjelölhetünk azonban más mozzanatokat is, amelyek az eddig 1000-tól számított korszakhatárnak némi előbbre tolását megokolják. Ne feledkezzünk meg arról, hogy 1955 még egy kilenc százados fordulónak esztendeje: az augsburgi csatavesztésé! A katasztrófa, a romlás kétségtelen fájdalmas volt, de a gyász mellett tanulságot s így hasznot is hozott. A kalandozások ugyan azonnal teljesen nem szűntek meg utána, de hamarosan kevesbedtek, kisebb méretűekké váltak, s a törzseggyüttes életrendjében egyre jobban háttérbe szorultak. Majd nemsokára bekövetkezett a törzsszervezet megbomlása is Géza reformjai révén, s ennek velejárójaként bizonyára a nyelvi tagoltságban is nem lényegtelen változások állhattak be vagy indulhattak meg. A X. század haladtával mindinkább erősödtek azok a hatások, amelyek az európai népek, főképpen a vele nyilván jelentékeny részeiben együttélést folytató szláv elemek irányából érték a magyarságot. A török jövevényszavakkal való gyarapodás időszaka vagy időszakai a szláv és kisebb mértékben német nyelvi jövevények behatolásának időszakaiba mennek át. A X. század második felének évtizedeiben a néppé fejlődés útján haladó magyarság — ha nem is tömegesen és rendszeresen — jobban és jobban megismerkedik a kereszténységgel, mégpedig valószínűleg elsősorban nem a vallási formákkal, hanem a keresztény életrendszer egyéb társadalmi és műveltségi tényezőivel. Tehát az intézményes áttérés az új hitre sok oldalról elő volt készítve. Éppen ezért a kereszténységnek az első és második évezred fordulóján történt — mondhatnók — hivatalos fölvételét én nem venném nyelvünk történetében — sok más mozzanatában természetesen igen — korszaknak, az ómagyar korszaknak a határául. — Egyébként el tudom képzelni, hogy a 950-től 1055-ig terjedő időt, amelynek a „De administrando imperio”, a veszprémvölgyi apácák adománylevele meg a tihanyi alapítólevél a fő emlékei, az ómagyar korszak első ízületének tekintsük. „Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában” című közleményemben (MNyTK. 78. sz. 4) ezt írom: „hogy egy fejlődési szakasznak a vége és egy másiknak az eleje 1000 tájára esnék, annak komolyabb jeleit egyáltalában nem látjuk. A között a nyelvállapot között, amelyet a X. század közepe tájáról való Konstantinos-féle adatok meg az 1002 előttről való görög nyelvű veszprémvölgyi adománylevél, sőt még az 1055-i tihanyi alapítólevél szórványai is mutatnak, nem ismerhetünk fel lényegbe vágó különbséget. Így közös bennük a jelen idejű melléknévi igenévnek palatalis spiransra végződő formája: *ѣѣлѣх* olv. *ézeley* a. m. *izelő* Konstantinosnál, *σμετᾶν* olv. *számtáy* a. m. *szántó* a. m. *menő* a tihanyi alapítólevélben. Az igaz, hogy a legutóbbiban már *gisnav* olv. *gyisznay* a. m. *dísznó* és *munorau* olv. *mun[ny]oray* és *monarau* olv. *mon[ny]aray* a. m. *mogyoró* is jelentkeznek: egy új fejlődés első tünetei.”

8. Amikor a tihanyi alapítólevél keletkezésének jubileumát tartjuk, nem mehetünk el szó nélkül egy vele kapcsolatos másik évforduló mellett.

1895-ben, vagyis hatvan éve jelent meg SZAMOTA ISTVÁNNAK „A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele mint a magyar nyelv legrégebbi hiteles és egykorú emléke” című tanulmánya a Nyelvtudományi Közlemények XXV. kötetében (129—67). Hogy az oklevelek és egyéb idegen nyelvű szövegek magyar nyelvelemei nem elhanyagolható értékek, azt SZAMOTA előtt negyven évvel, mi előttünk száz évvel megsejtette JERNEY JÁNOS: ezért adta ki „Magyar nyelvkincsek Árpádék korszakából” című művét 1854-ben. JERNEY munkájának nem lett megfelelő hatása: a felismeréssel megelőzte korát, a végrehajtás nem elégíthette ki a későbbi tudomány követelményeit. SZAMOTA jókor fedezte fel a nyelvtudomány számára az 1055-i oklevelet. A felfogással szemben, amely JERNEY után a szórványokban inkább csak kuriózumokat, hulladékokat látott, SZAMOTÁNK sikerült teljes értékű adatokul elfogadtatni azokat. E kezdeményéhez csatlakozó gyűjtő munkásságának eredményeként látott napvilágot egy évtizeden belül ZOLNAI GYULA szerkesztésében a Magyar Oklevél-szótár (1902—1906.), és lett nélkülözhetetlen segédeszközévé a nyelvtörténeti kutatásnak. (Vö. ÓMOLv. XXXVIII. 1.) Tehát a történeti irányú magyar nyelvtudomány nekilendülésében és felvirágzásában SZAMOTA révén igen nagy része van a tihanyi alapítólevélnek.

9. BÁRCZI GÉZA a magyar nyelvtörténet körébe vágó monográfiák egyik legjobbjában: „A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék” című 1951-ben akadémiai kiadványként közzétett munkájában tárgyalta a kilenc százados emléket. Kitűnően foglalta össze azt, amit rá vonatkozólag eddig felderítettek vagy igyekeztek felderíteni. Továbbá számtalan ponton tisztázta az emlék magyar nyelvi anyagával összefüggő kérdéseket, vagy legalábbis előre vitte igen sok kérdés tisztázását. — De abbahagyom BÁRCZI munkájának a méltatását, mivel nem ez jubilál, hanem a tihanyi alapítólevél, és erre a jubileumi megemlékezésre is eredetileg fél nyomtatott lapot szántunk.

Azonban — jól tudom — BÁRCZINAK mint minden igazi tudósnak, sőt olyan tudós-tutánzonak is, amilyen én vagyok, az a véleményünk, hogy a munkálataink nem befejezések, hanem — ha jók — előrelépések, és azt kívánjuk, hogy ezeket a lépéseinket további lépések kövessék.

Ezért tesszük közzé a Magyar Nyelv jelenlegi számában HORVÁTH JÁNOSNAK „Miklós püspök és a tihanyi alapítólevél” című dolgozatát, amely nem szorosabb értelemben vett magyar nyelvészkedés ugyan, de olyan munka, amelyből közvetlen és közvetett okulást meríthet a nyelvész is, mert — filológia és jó filológia!¹

Azonkívül újra nyomtatás alá bocsátom „Miklós püspök írta-e a tihanyi alapítólevelet?” című cikkemet. Ez a Századok 1944. évi évfolyamában (LXXVIII, 232—40) jelent meg, az 1944. év végén, olyan időben, amelyikben — utólag (???) ráébredtem — nem ez volt a legéletbevágóbb kérdés. Bevallom, nem bántam meg, hogy azokban a sötét hónapokban és hetekben ez is foglalkoztatott. — Az újra közlést talán megokolhatja, hogy a folyóirat-füzet, amiben megjelent és a belőle készült különnyomat igen csekély nyilvánosságot kapott. A HORVÁTH JÁNOS-féle cikknek is előzményeül szolgál.

A „Szó- és szólásmagyarázatok” rovatban egy közleményem olvasható, amely a tihanyi alapítólevél szórványaihoz szól hozzá. — S utánam több is jön talán! — Jubileum kérdése.

PAIS DEZSŐ

¹ A szerzői korrektúra késése miatt ezt a cikket — sajnos — a következő számra kell hagynunk. — A SZERK.

Miklós püspök írta-e a tihanyi alapítólevelet?

I.

Az 1055-i tihanyi alapítólevél így végződik: „conscriptum est hoc priuilegium abeatissimo presule. Nicolao. qui tunc temporis uicem procurabat notarii. incuria regali consignatumque manu regis iam sepe prescripti. presentibus testibus.” E nyilatkozat alapján alakultak és alakulhatnak a vélemények arra nézve, hogy ki volt az írója első kétségtelen hitelességű. a benne megjelölt évből való eredetiben fennmaradt oklevélünknek.

FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ „A királyi kancellária az Árpádok korában” című tanulmánya (1885.) 16 szerint: „Az 1055-iki oklevél írója (bizonyos) Miklós »praesul«, ki ez alkalommal notariusként szerepelt” (hasonlóan 14 és 88 a kancellária személyeinek névsorát tárgyaló fejezetben). Tehát FEJÉRPATAKY nem azonosítja a szerinte (i. h. 11—2, Kálmán király oklevelei 17, II. István oklevelei 6) egykorú másolatban, másodpéldányban ránk maradt oklevél íróját a tanúk között felsorolt Miklós püspökkel.

PAULER GYULA „A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt” című műve (1899.) I², 96 szerint: „Magával a latin nyelvvel sem könnyen birkózott meg Miklós püspök, ki akkor (1055.) a királyi udvarban a notarius tisztét viselél.” I. h. 100: „Miklós püspök, a királyi jegyző. megmagyarázta a magyar vezéreknak a levél tartalmát”. I. h. 427: „Miklós püspök kétségkívül az, ki a tihanyi oklevelet írta (CD. I. 394. l.)”

ERDÉLYI LÁSZLÓ „A tihanyi apátság kritikus oklevelei” című értekezése (1906.) 36—7 szerint: „Az oklevél írója, tulajdonképen fogalmazója Miklós főpap (presul), vagyis püspök volt, kinek jelzője »beatissimus«, »qui tunc temporis«, »akkor«, vagyis az oklevél megszerkesztésekor s talán még előbb, a Tihany egyházának adott birtokok leírásakor és népeinek, állatainak, házáinak, földjeinek, szőleinek stb. összeszámlálásakor is helyettesítette a királyi udvar jegyzőjét, a kinek állása valószínűleg még szervezve s betöltve sem volt, hiszen Andrásnak békés uralma csak 1053-ban kezdődött. Az eredeti fogalmazvány lemásolása és ünnepélyes alakban való kiállítás, megpecsételése egy ideig késett s közben Miklós püspök meghalt. Bizonyára elhunyt voltát jelzi nemcsak a »tunc temporis«, hanem még inkább a »beatissimus« jelző, a mi egyértelmű a »beate memorie«-vel. A jelen oklevél csak annyiban másolat, a mennyiben ezt is, mint a legtöbb hiteles eredeti oklevelet, toldozott, javított fogalmazványáról le kellett tisztázni. Ezt a tisztázást, másolást már nem maga Miklós püspök végezte, mert önmagát nem nevezte volna az utolsóelőtti sorban »beatissimus«-nak.” — ERDÉLYI: PRT. X. 13 (1908.) szerint Miklós püspök jegyzőhelyettes szerepe címén írta alá az oklevelet.

MELICH JÁNOS (M. J.) MNy. XX, 25 (1924.) ezt írja: „Ismeretes dolog, hogy az 1055-i tihanyi alapítólevél írója, fogalmazója egy Miklós nevű püspök volt, aki azonban a reánk maradt oklevél lemásolásakor már nem élt.” MELICH, aki itt nyilván ERDÉLYI véleményét visszhangozza, a tihanyi alapítólevél Miklós „praesul”-ját egy személynek tartja azzal a krónikáinkban említett Miklós püspökkel, aki 1051-ben, a magyar—német háború alkalmával I. Endre királynak megmagyarázta azt a levelet, amelyet Gebhard német püspök írt urához, III. Henrik császárhoz, s amelyet a magyarok elfogtak.

JAKUBOVICH EMIL MNy. XX, 10 „A tihanyi alapítólevél olvasásához” című dolgozatának egyik észrevételében „az oklevélíró Miklós püspök”-ről

beszél. — MNy. XX, 129—30 „Adalékok legrégibb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez” című tanulmányának legelején JAKUBOVICH MELICHnek imént jelzett közleményéhez kapcsolódva, ERDÉLYMEK címezi ellenvetését arra vonatkozólag, hogy a tihanyi alapítólevél dátumsoraiban Miklós püspök neve előtt álló *beatissimus* jelző egyértelmű volna a *beatae memoriae*-vel. Rámutat arra, hogy a korai középkorban a *beatus*, *beatitudo* cím nemcsak a megboldogultakat vagy a római pápát, hanem a ’tisztos erkölcsű: *honestus moribus* férfiakat, főképp a püspököket is megillette. BARTAL szótárára és DUFRESNE (DUCANGE) Glossariumára hivatkozik. Ezután pedig így folytatja: „Kérdéses már most, hogy a tihanyi alapítólevél dátumsoraiban a felsőfokú jelzőkkel megtisztelt Endre király (uictoriosissimo principe) és Béla herceg (nobilissimo duce. B.) után maga adta-e még a »beatissimo presule« címet N. sigla mögé rejtett, majd sorfeletti betoldással teljesen kiírt neve mellé Miklós püspök, avagy csak fogalmazványának másolója? Első esetben az ő kezeírása fennmaradt legrégibb oklevelünk. melynek tanúnévsorába oklevélíróhoz illendő szerénységgel utolsóul jegyzi nevét a püspökök közé: Sig(num) Nicolai ep(iscopi).”

Az Ó-magyar Olvasókönyvbem két helyen van szó a kérdéstről. Az 1055-i oklevél előzékében (18): „JAKUBOVICH EMIL az oklevelet Miklós püspök kezeírásának tartja és néhány javítást tesz ERDÉLYI olvasásán (A tihanyi alapítólevél olvasásához. MNy. 1923—1924. évf.)” — A később keletkezett Bevezetésben (IX. 1.): „[A tihanyi alapítólevél] írója a legrégibb Gestáinkból is ismert nevű Miklós püspök, ki az oklevéladás idején véletlenül jelen volt a királyi udvarban.” — A tudománytörténeti hűség kedvéért megjegyzem, hogy ebben — mint sok más hasonló természetű kérdésben is — én egyszerűen aláírtam azt, amit feledhetetlen emlékü barátom, a nagyszerű tájékozottságú és kitűnő mérlegelő képességű szakértő vallott.

SZENTPÉTERY IMRE Magyar Oklevéltanában (1930.) 42 úgy vélekedik, hogy az a Miklós praesul, aki a záradék szerint a királyi udvarban a notariusi teendőket végezte, a tihanyi oklevelet szerkesztette és írta is. SZENTPÉTERY egyébként e megjegyzésével összefüggésben i. m. 44 JAKUBOVICH „Adalékok legrégibb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez” című említett dolgozatára utal.

MELICH „Latinbetűs helyesírásunk eredete” című tanulmányának (AkNyelvÉrt. XXV. 4. sz. 1934. és NyK. XLIX.) I. szakaszában (4) ezt olvashatjuk: „A [tihanyi alapító] oklevél fogalmazója, egybeszerkesztője Miklós püspök volt... PAULER GYULA és JAKUBOVICH EMIL szerint az oklevél Miklós püspök kezeírása is (l. MNy. XX, 25, 129, ÓMOLV. 18).” MELICH itt nem mondja meg, hogy ezt a PAULER—JAKUBOVICH-féle véleményt ő is magáévá teszi, azonban a dolgozat későbbi helyeiből (10, 12—6 stb.) kiderül, hogy az oklevelet MELICH is Miklós püspök kézírásának tartja. Sőt dolgozata legvégén (45) azon az alapon, hogy az 1055-i oklevelet Miklós püspök fogalmazta és írta, fejtegetései eredményeképpen kijelenti róla, hogy ő volt az, aki francia hatás alatt sok századon át használt latin kiejtésünket kezdeményezte és helyesírásunk rendszerét leglényegesebb mozzanataiban megalkotta.

II.

Mikor a nyelvemlékeinkre vonatkozó tudnivalókat tárgyaló egyetemi előadásaim kidolgozása során néhány esztendeje e körben jobban körül-

tekintettem, olyan mozzanatok merültek fel előttem, amelyek éppenséggel nem nagyon támogatják azt a nézetet, hogy a tihanyi alapítólevél írója Miklós püspök volt. Előadásaim közönsége előtt ki is fejeztem ilyen irányú kétségeimet. A magyar oklevelezést és magyar nyelvtudományt egyaránt érdeklő kérdésben újabban beható vizsgálódást folytattam. Eredményeimről célszerűnek tartom a szaktudományok képviselőit is tájékoztatni, hogy igazságom vagy tévedésem megvitatására módot adjak.

1. A *presule*-ra vonatkozólag DUCANGE (FAVRE) VI, 473 ezt találjuk: „*Praesul*, Qui aliis praeest, praeses, rei alicuius auctor... Penes Episcopos potissimum mansit haec appellatio... Sed et Abbatibus concessam hanc nomenclaturam habemus...” Vagyis korántsem bizonyos, hogy ugyanaz a személy szerepel a tihanyi alapítólevélben a tanúk között mint *episcopus*, az oklevél készítésére utaló záradékban pedig mint *praesul*. Számolhatunk ugyanis két személlyel is, akik közül az egyik püspök volt, a másik meg apát, azaz nem kell okvetlenül azt gondolnunk, hogy a változatosság kedvéért írták ugyanazt a valakit egyszer *episcopus*-nak, másszor pedig *praesul*-nak.

2. A *presule*-nak *beatissimo* jelzőjével hogy vagyunk?

DUCANGE I, 613—4 olvasható: „*Beatitudo*, Titulus honorarius quo compellantur Episcopi... [apud S. Augustin. etc.] Praesertim vero summo Pontifici delatus legitur... Notum etiamnum Pontifici Romano soli hunc titulum adscribi, qui olim caeteris Episcopis communis erat...” Hasonlóképpen FORCELINI—DE-VIT I, 540: „*Segnioris Latinitatis tempore beatitudo* fuit blanda et reverens appellatio episcoporum ac praecipue summi pontificis Romani, cui nunc soli propria est.” Azonban DUCANGE I, 613 szerint: „*Beatissime pater*. Eo titulo compellatur Hugo Cluniacensis abbas a Simone comite in Charta ann. 1076.” Tehát a *beatissimus* apátnak a címeként is előfordult a XI. században. — Példánkban Hugó cluny-i apátot szólítják így, a Szent Istvánnal összekötetésben álló Odiló apát utódját, aki IX. Leó pápa küldöttjeként megfordult I. Endre udvarában, hogy III. Henrik balsikerű magyarországi hadmenete (1051.) után a magyar királyt megbékítse a császárral (Hugó követjárására nézve vö. PAULER, A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt I², 101—2). A magyar—cluny-i kapcsolatokra nézve vö. D. PAIS, Les rapports franco-hongroises sous le régime des Árpád. 1. Relations politico-dynastiques et ecclésiastiques: Revue des Etudes Hongroises et Finno-Ougriennes I, 15—6.¹ Így cluny-i mintára használhatták nálunk a XI. század közepe táján a *beatissimus*-t általában az apátoknak vagy egyik-másik apátnak a címzéséül. — A *beatissimus* magasabb egyházi tisztségeket betöltő emberekre alkalmazva bizonyára olyan képzetmozzanatokot foglalt magában, aminők az ilyenek voltak: Szent Lászlónak az 1083—1095. évekből származtatott pannonhalmi összeíró levelében: *beatissimus rex Stephanus*; „*ecclesiam beatissimi martini*”; „*monasterium beatissimi Petri*” (PRT. I, 590—1) | 1102. pápai oklevél: „*monasterium Sancti Martini*” és *Beato Martino, Beati Martini* (i. h. 592—3) | *beatus paulus* a Pray-kódexnek a Halotti Beszéd után közölt latin sermojában vagy a *bovduy michael archangel* a Halotti Beszédben.

¹ Az 1055-i oklevélben felismerhető francia jellegű diplomatikai mozzanatokra rámutat SZENTPÉTERY, Oklevéltan 41—3.

3. Vajon a *conscriptum est hoc privilegium* nem magyarázható-e más-keppen, csak úgy, hogy 'ez a kiváltságlevél íratott, ezt a kiváltságlevelet írta'?

A KLOTZ-féle latin—német szótár szerint a *conscribo* 2. jelentése 'in Schrift zusammensetzen, schriftlich ab- od. verfassen, in Schrift aufreichnen od. entwerfen'. FORCELLINI—DE-VIT II, 403 szerint meg: „*Conscribo* saepe significat scribendo componere, rem aliquam scribendo tractare.” Vagyis a *conscribo* nem csupán az írás technikai műveletére vonatkozhatik, hanem az ez előtt és e mögött végbemenő szellemi tevékenységre is; nemcsak a betűkkel való megrögzítést jelölheti, hanem az írás alapjául szolgáló anyag előteremtését és közlésre alkalmas formába való megszerkesztését, megfogalmazását is.

4. De hogy a *conscriptum est* kifejezést az írás mesterségbeli oldalától ez esetben elvonatkoztatassuk, annak nem mond-e ellene, hogy aki ezt a műveletet végezte, oklevelünk *notarius*-nak mondja? Hogy valakit *notarius*-nak jeleznek, nem kell-e úgy felfognunk, hogy egyszersmind az ő kezeírásával van dolgunk?

HAJNAL ISTVÁN Írástörténete 29—30 szerint: „az utolsó évek kutatásai... egybehangzóan vallják, hogy a régi felfogás, amely szerint az oklevelek szellemi előkészítése és fogalmazása az oklevél tisztázásától elkülönített munka volt, alsóbbrendű foglalkozás, amelynek céljaira külön másoló irnokok állottak a nagyobb oklevéladó hatóságok rendelkezésére, nem állja meg a helyét... Nemcsak a kisebb kancelláriák, hanem a királyok és a császárok okleveleit is rendszeresen azok írták, akik fogalmazták, illetve a legtöbb szöveg-fogalmazásról bebizonyosodott, hogy oklevelet is tisztázott. A kancelláriák ezen papjai pedig a papság legjavából valók voltak, fejedelmek jogi tanácsadói, külföldi udvarok követei és közülük sok kanonokról, prépostról, néha püspökről is tudjuk, hogy okleveleket tisztázott; mert hiszen az oklevél megírása hozzátartozott az oklevél egész létrejötte körül szükséges jogi tudáshoz.” Az idecsatolt jegyzetben HAJNAL az idézett felfogás támogatására adatokat hoz fel.

Azonban — legalább én úgy látom — az oklevelek előállításának módjára vonatkozó adatok azt vallják, hogy ezen a téren a XI—XII. században sem nálunk, sem egyebütt nem lehet feltennünk valami teljesen kötött szabályosságot.

A XII. század első felének magyar oklevelezésében meglehetősen nagy változatosságot tapasztalunk abból a szempontból, hogy kik, hányan, milyen címekkel, milyen feladat végzőiként vannak feltüntetve egy-egy oklevél elkészültével összefüggésben. — Acha II. István-kori (1116—1131.) adománylevelében megnevezi magát a *scriptor*: A n a n i a s győri kanonok, aki egyszersmind az egyik tanú is (FEJÉRPATAKY, II. István okl. 18). Filának ugyan-csak II. István-idejébeli oklevelében meg van nevezve a „*notator* S a u l u s” és a „*scriptor* Z a e h e u s” (FEJÉRPATAKY i. m. 20). A *notator* FEJÉRPATAKY szerint „az úgy feljegyzője” (uo.). II. István egyik (egyébként ismeretlen) oklevelének záró része M a c h a r i u s titeli prépostot mint *notarius huius carte*, vagyis mint az illető oklevél *notarius*-át említi (SZENTPÉTERY, Oklevéltan 52), s ez nem okvetlenül úgy értendő, hogy a prépost az oklevél írója volt. 1137: „Preterea nostre impressionem regalis imaginis per J o h a n n e m *notarium* apposuimus” (PRT. I, 596). Ebből megtudjuk, hogy J o h a n n e s *notarius* tette rá a pecsétet az oklevélre, de hogy ő is írta volna azt, nem derül ki belőle. Az 1138-ban kelt dömösi összeírás a következő felvilágosítást adja: „*Cancellarius*, qui hoc Privilegium Regio consignauit Sigillo, I o h a n n e s

filius Woth fuit. *Scriptor* autem *Priuelegii* Huius Egidius Capellanus Ladislaý ducis fuit.”¹ Eszerint a nyilván az 1137-i oklevélben szereplő Johannes — most *notarius* helyett *cancellarius*-nak címezve — a pecsételést végzi, míg a *scriptor* Egidius capellanus. — Fulco 1146-i keletű végrendeletében ez van: „*notarius regis* Barnabas, huius *cartule scriptor* et *sigillator*” (PRT. I, 599). — Az ismertetett esetek közt tehát vannak olyanok, amelyekben a *notarius* nem írja az oklevelet, hanem valami más oldalról van köze hozzá. Így jogosan tehetjük fel, hogy a tihanyi alapítólevelet sem leírta a benne megjelölt *notarius*, hanem a leírást megelőző műveletekben szerepelt.

A Szent Lászlóénak jelzett és 1082-es keltezésű oklevélben, amely a veszprémi püspökség birtokait írja össze és erősíti meg, olvassuk: „*destinauimus barnabam notarium nostrum, cum Gwg comite de Bucon, qui iuerunt, et perambulauerunt, et sicut inuenerunt, nobis in pagina sua mandauerunt, et nos fecimus huc scribi omnes recte, coram nostris yobagionibus. Cuius pagine forma talis fuit.*” (HazOkm. IV, 1.) Az oklevelet ugyan XIII. századi hamisítványnak tartják (FEJÉRPATAKY, A kir. kanc. 88—9; SZENTPÉTERY, KritJegyz. 9), s valóban annak is tarthatjuk, de több más emlékünkel együtt olyan hamisítványnak, amelyik mögött a benne feltüntetett korban kelt eredeti oklevél áll, úgyhogy nem egy adatát a keltezés idejére nézve meglehetősen hitelesnek tekinthetjük. Így nincs okunk kétségbevonni azt a lehetőséget, hogy egy XI. század második feléből vagy végéről való oklevél egyebek közt úgy is keletkezhetett, amint az imént olvastuk: a király *notarius*-a derítette fel és jelentette a tényálladékot, hogy az oklevelet megírassák. A veszprémvölgyi oklevél Kálmán-féle megújítása, illetőleg megerősítése esetében a szükséges inquisitiót Simon pécsi püspök végezte: „*Simone Quinqueecclesiarum episcopo . . . diligenter perscrutante, et veritatem rei cristianissimo regi Columbano referente*” és „*juxta investigationem Quinclesiensis episcopi*” (FEJÉRPATAKY, Kálmán okl. 33, 35). Később az 1211-i összeírás esetében Tamás (T) kancellárnak és Pot (P) nádorispánnak jutott az *exquisitio* feladata, vagy az 1240 körül készült pannonhalmi összeíráshoz a szükséges elővizsgálatot *Albeus* mester nyitrai főesperes ejtette meg. — Ilyenféleképpen hajthatta végre az oklevélbe foglalandó tények megállapításához szükséges vizsgálatot az a bizonyos, a tihanyi alapítólevél említette *beatissimus presul* a *notarius* szerepében, s ilyen természetű közreműködését határozhatják meg a *conscriptum est* kifejezéssel.²

5. A *notarius* feladata, illetőleg feladatának egyik része a tihanyi alapítólevél egy másik helyén így van megjelölve: „*Neautem in processu temporum super his . . . aliqua paciantur calumpnia, singulatim cuncta inpresenti cartula notarii manu adsignata habentur*” (ÓMolv. 24): „*Nehogy idők folyamán ezek felől . . . valami rágalom miatt bántódásuk legyen, egyenként mind a jelen levélben levők a notarius kezével nekik tulajdonítva: tulajdonukká téve birtokoltatnak*”.

Azt hiszem, az oklevélnek ezt a helyét következőképpen értelmezhetjük: A *notarius* volt az, aki az adomány meghatározásának a műveletét irányította. Az ő rendelkezése szerint ejtették meg a birtokok elhatárolását bizonyos segéd-

¹ SZABÓ DÉNES közléséből: MNY. XXXII, 206.

² „*cautione cyrographi huius a Barnaba notario conscripti et regio signo signati*” (PRT. I, 600): ebben, ami II. Gézának egy 1151 táján kelt oklevelében olvasható, a *notario conscripti* legnagyobb valószínűség szerint a. m. 'a notariustól íratott'.

személyek, akiről az oklevélben két helyen is szó van: „eidem domodei departe prenoti regis *per ministrorum suorum manus. sund designata*” (ÓMOLV. 21); „*que ibi similiter designataest aministris regis*” (22). — A kijelölést, a határnegállapítást a birtokba adás, a tulajdonná tétel követte, mégpedig a tihanyi apátság megadómanóyozása esetében az ezzel is megbízott *notarius* részéről történő jelképes: kéz z e l v a l ó á t n y ú j t á s. Ez az a mozzanat, amit a tihanyi alapítólevél az *adsignata* szóval fejez ki. — Az *assigno*-nak a régi latinságbeli jelentései között ilyenek vannak: a) 'alicui signando aliquid tribuo, attribuo, do'; b) 'apud scriptores de re agraria dicitur saepissime de agris aliisque locis, quae suis limitibus signata, hoc est divisa et definita, alicui tribuuntur' (FORCELLINI—DE-VIT I, 435—6).¹ Ezekből fejlődött ki az a jelentésváltozata, aminél fogva a tihanyi alapítólevél imént idézett részletébe beleillik.

Hogy a tihanyi alapítólevél szóbanforgó részletét csakugyan az előadott módon magyarázhatjuk, abban egy II. Bélának tulajdonított és 1135-re keltezett bakonybéli oklevél figyelembevételével megerősít bennünket. Eszerint, midőn a soproni várjobbágyok és a bakonybéli apátság között a Sopron megyében Csorna vidékén feküdt Zalamad föld miatt viszály támadt, a király az eléje terjesztett perben „*capellanum nostrum, nomine Gregorium, ad ean[dem terram] destinavimus considerandum. Qua considerata, rei veritatem ab eodem novimus. Igitur precepimus eidem regia auctoritate, ut sicut veritas exigebat, terram eandem monaster[io Sancti Majoricio de Bel assignaret, quod ita factum est.*” (PRT. VIII, 273.) E birtok tartozékainak megjelölése után pedig az apátság egyéb birtokaira vonatkozólag ilyen megjegyzések következnek: „*In Noztup predio assignavit terram ad quatuor aratra . . . In Vertus assignavit duas vineas cum vinitoribus . . .*” (Uo.) Egy 1249-i oklevélben Pál országbíró olyan osztályt tesz, hogy azt a két ekényi földet, amelyet a bakonybéli apátság földközösségben birtokol Scelch falu népeivel, Vak Béla privilegiuma értelmében el kell különíteni és „*in possessionem dicti monasterii fecimus assignari perpetuo possidendam*” (PRT. VIII, 291). A legnagyobb részében Szent Lászlónak jelzett és 1086-ra keltezett bakonybéli összeírás a legvégén „*In predio Noztupc a[s]signavit terram ad quatuor aratra*”-féle formulával emlékezik meg nyolc birtokról (PRT. VIII, 271—2), amelyek közül hét megtalálható az 1135. évinek jelzett oklevélben is. ERDÉLYI LÁSZLÓ úgy vélekedik, hogy az 1135-ös jelzésű oklevél a XIII. század negyvenes éveiben keletkezett hamisítvány (PRT. VIII, 254—5), e hamisítvány alapján adta ki az országbíró 1249-i rendelkezését (i. h. 255), ugyancsak a hamisítványból készült a XIII. század közepe táján a Szent László-féle összeírás legvégén levő toldalék (i. h. 251—2). ERDÉLYMEK az 1135-ös jelzésű oklevélre vonatkozó nézetéhez mi is csatlakozunk, azzal a megszorítással, hogy a hamisítás — mint annyi más esetben — itt is sok tekintetben régi, hiteles adatok és korábbi minták alapján történhetett. ERDÉLYI többször hivatkozik fejtegetéseiben a bakonybéli apátságnak egy XVI. századi registrumára (i. h. 223 stb.), és arra gondol, hogy az korábbi feljegyzésekre megy vissza (i. h. 242). Ilyen régi, XIII. század előtti, sőt éppen II. Béla intézkedését megrögzítő hiteles feljegyzéseket dolgozhattak bele egyrészt az 1135-re keltezett oklevélbe, másrészt a Szent László-féle összeírásba. Ezekben a feljegyzésekben bent lehetett mint II. Béla intézkedését jellemző kifejezés az *assignavit* is, amit

¹ MLSZ. nincs; ilyen értelemben DUCANGE nincs.

a XVI. századi registrum szerzője azután félreértett új adományozás jelölőjének. A 'tulajdonná tesz'-féle értelemben szerepel az *assigno* a Hartvik-legenda 3. fejezetében is: „... qui sacer mons dicitur ubi sanctus martinus cum adhuc in panonia degeret orationis sibi locum *assignauerat*” (FontDom. Script. 41). A kifejtettek alapján nem tartom egészen szabatosnak azt az értelmezést, amelyet ERDÉLYI (PRT. VIII, 241) ad az 1135-ös jelzésű oklevél *terram assignaret* fordulatának: „a béli apátság számára jelöltette ki”.

Hogy az *assignatio*-t meg az írásba foglalást két különböző mozzanatnak tekintették, kiderül az 1135-ös jelzésű oklevélnek ebből a záradékoló megjegyzéséből: „Et [ut etiam] cautela in hoc facto adhibeatur... [ideo per eundem predictum Gregorium capellanum nostrum precepimus: hoc factum testimonio litterarum commendari et presentem chartam sigilli nostri impressione m[u]niri.” (I. h. 274.)

A tulajdonná tétel eljárásának még egy mozzanatára utal a tihanyi alapítólevél. A tanúk jegyei között ott van: „+ Sig. Preca insertoris.” (ÓMOLv. 25.) Az *insertor*-t az *insero* ige származékai között felsorolja FORCELLINI—DE-VIT III, 534, de külön tételként adattal nem közli.¹ ERDÉLYI (PRT. X, 13) „i k t a t ó”-nak mondja, mégpedig szerintem helyesen. Preca feladatát ti. abban látom, hogy az apátság megbízottait az egyes birtokokba „kézzel foghatóan” bevezesse; ezért van felvéve a tanúk sorába nyilván a kijelölést végzett egyik *minister*-rel, Celu vel együtt.

A tihanyi alapítólevél az adomány hitelének egyik biztosítékául rögzíti meg a jövő számára, hogy a *notarius* volt az, aki a kijelölt birtokokat az apátságnak *assignálta*: tulajdonná v á t e t t e.

6. Már csak azért sem valószínű, hogy a *conscriptum est* a ránk maradt oklevél leírására vonatkoznék, mivel az oklevélben előkerül egy másik kifejezés, amellyel világosan annak a leírását jelölik meg. Az ezt tartalmazó részlet: „Et ut hec *descriptio* rata atque inconuulsa [érvényes és megronthatatlan] permaneant. sigilli nostri impressione signauimus. fidelibusque nostris corroborendam tradidimus.” (ÓMOLv. 24.)

7. Térjünk vissza az alapítólevél *notarius*-ának tiszttségét és címét megjelölő *beatissimo presule* kifejezésre!

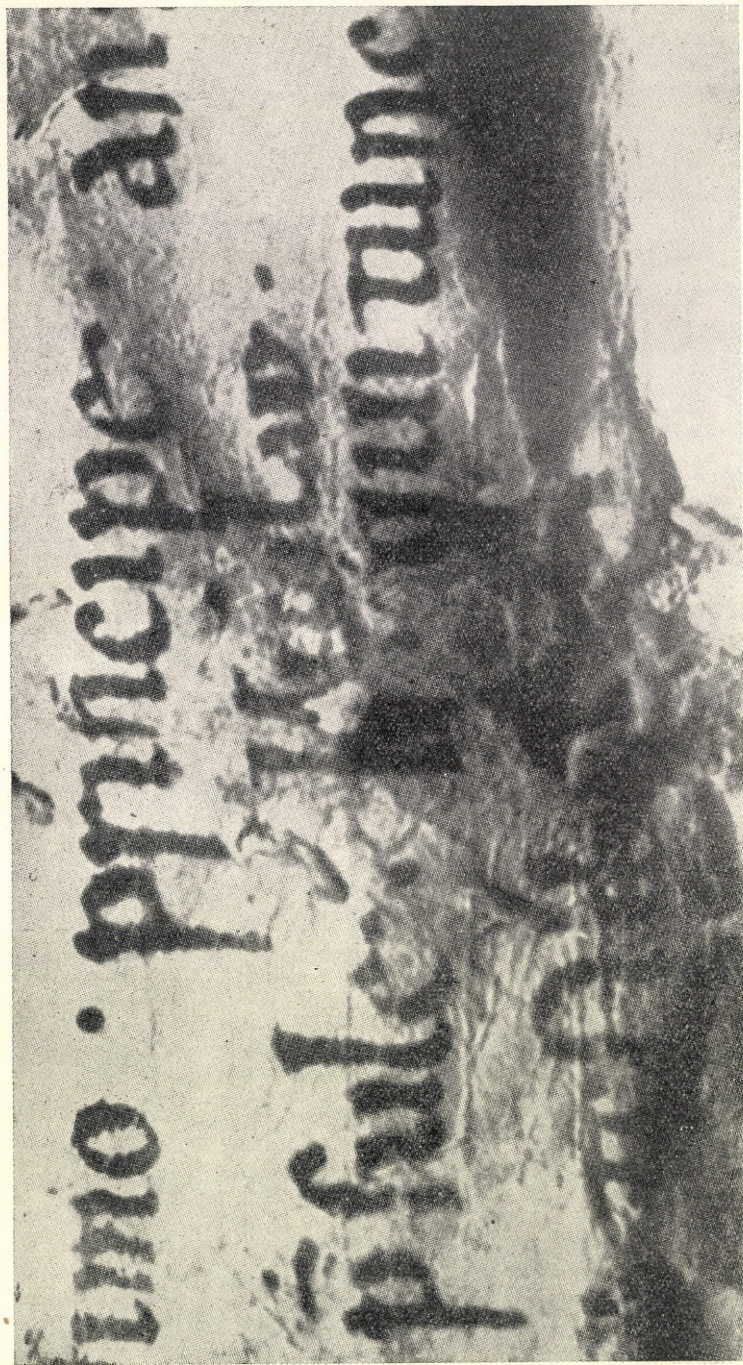
Mint láttuk, JAKUBOVICH felvetette a kérdést, hogy az a személy, aki az oklevelet írta, adhatta-e magának a felsőfokú jelzõt tartalmazó címet. JAKUBOVICH — úgy látszik — el tudta ezt képzelni. Én teljesen valószínűtlennek tartom. Hitem szerint gyökerében összeférhetetlen volna a korszellemmel, hogy egy egyházi ember így túlcímezze magát. Azokban az időkben az a természetes, amit a Szent Lászlónak tulajdonított 1093-i keltezésű pécsi határmegállapító oklevélben olvasunk: „hoc privilegium a Thimotheo *capellano-rum ultimo scriptum*”. Timót káplán egyébként az ítélet végrehajtói között is szerepel. SZENTPÉTERY, KritJegyz. 11 és Oklevéltan 51 szerint hamis, de kétségtelenül egy 1091 tájáról való hiteles oklevél alapján készült.² Különösen pedig alig vonható kétségbe, hogy az a szerénykedő fordulat, amellyel írója a „káplánok legutolsója”-nak nyilvánítja magát, megfelel a kornak.

8. A tihanyi alapítólevél *notarius*-aként szereplő praesul nevét fentebb Nicolao-nak közöltük. A dolog azonban nem ennyire egyszerű. A forgalom-

¹ MLSz. nincs.

² A benne említett Gwth ispán és az 1082-i veszprémi oklevélbeli Gwg bakonyi ispán (KritJegyz. 9) ugyanaz a személy.

Hasonmás a tihanyi alapítólevélből

ban levő hasonmásokból — I. ERDÉLYI, A tihanyi apátság kritikusk oklevelei vagy PRT. X. — látni lehet, hogy a név sorfeletti beszúrással keletkezett előbbi: *N* betűs, pont követte siglából. A mellékelt nagyított hasonmásrészleten, aminek a felvételét SZABÓ DÉNES volt szíves elkészíteni (SÁMSON EDGÁR készséges közreműködésével), kitűnik, hogy a *notarius* nevét jelző sigla egy éppen olyan nagy *N* betű volt, amilyen a tanúfelsorolásban a *Nicolai* (*e p i s c o p i*) és *Nane* (*a g a s o n i*) nevekben van írva. A hasonmásból és — mint SZABÓ DÉNES értesített róla — az eredetiből is megállapítható, hogy a beszúrással ugyanannak a kéznek az írása, amelyiké az oklevél, továbbá — SZABÓ DÉNES megfigyelése szerint — egyfajta tintával, de más időben, esetleg más tollal készült. SZABÓ DÉNES úgy látja, hogy a beszúrt betűk tintája világosabb, olyan árnyalatú, amilyen az oklevélnek a pecsétől balra-jobbira elhelyezett: a tanúsort tartalmazó hitelesítő része, amelyről így az a benyomása, hogy közben kihagyott helyre utólag írták volna be. A nagyított hasonmásnak és az eredetinek megtekintése megerősíti azt az észrevételemet, hogy a beszúrt névdarabon javítás történt: először *icolai*-t s ezt követő pontot írt a scriptor, azután javította az *i*-t *o*-ra, úgyhogy az *i*-re következő pontot belekerítette az *o* jobbfelébe, s helyette új pontot tett.

Mármost gondolkodhatunk azon, hogy a scriptor miért jelezte a *notarius* nevét először éppen úgy siglával, mint ahogy Béla herceg nevét szintén így foglalta bele a záradékba; kiváltképpen pedig arra nézve törhetjük a fejünket, hogy miért egészítette ki a *notarius*-ra vonatkozó siglát, mégpedig valószínűleg miután az oklevélbe a tanúkat bevezette. Szerintem azt hihetjük, hogy a kiegészítésnek valami köze van a *sig. Nicolai ep̄i*. mozzanathoz: annak a befolyására íródhatott először tévesen *Nicolai*, genitivusi *-i* végződéssel.

*

Az előadottak alapján a dolgozat címében felvetett kérdésre vonatkozó feleletemet ebben foglalhatom össze:

Egyáltalában nem látom olyan kétségtelennek, hogy *M i k l ó s*, a *p ü s p ö k* szerepelt a tihanyi alapítólevéllel kapcsolatban *notarius*-ként. De ha mégis csakugyan ő lett volna a *notarius*, teljesen valószínűtlennek tartom, hogy ő a *scriptor*-a az oklevélnek, vagyis az a személy, aki az előttünk levő oklevélpéldányt leírta. — Ezek után természetesen nem csatlakozhatom ahhoz a nézethez, amely szerint Miklós püspök a latinbetűs magyar helyesírás megalkotója vagy elindítója.

PAIS DEZSŐ

Adalékok Anonymus nyelvjárásához

Egy korábbi dolgozatomban (MNyj. I, 95—117) a magánhangzók labializációját vizsgáltam Anonymus magyar szórványaiban. Az, valamint jelenlegi dolgozatom is, csak részlettanulmány; tulajdonképpeni célom a XII. századi nyelvjárások tanulmányozása. Most az ómagyar kor egy másik nagy hangfejlődési tendenciájának, a nyíltabbá válásnak egy részével, a palatalis magánhangzók nyíltabbá válásával (*i* > *ē*, *ē* > *e*, *ū* > *ö*) foglalkozom ugyancsak a *Gesta Hungarorum* szórványai alapján. Mivel azonban az *ū* > *ö* változásnak, mely legkésőbbi az *e* tendenciában részt vevő hang-

fejlődések között (vö. BÁRCZI, Hangtört. 33—5), Anonymus szórványaiban még nem lehet szerepe, az $\ddot{e} > e$ változást pedig az e -féle hangok egyöntetű jelölése miatt nem tudjuk lemérni, a palatalis magánhangzók nyíltabbá válásának vizsgálatát lényegében az $i > \ddot{e}$ változásra korlátozhatjuk.

E kérdéssel kapcsolatban is több probléma merül fel: 1. Megvolt-e egyáltalán a változás lehetősége, vagyis van vagy vannak-e olyan adataink, amelyben vagy amelyekben kétségtelennek vagy valószínűnek, de legalábbis lehetségesnek tarthatjuk az eredetibb i -t? 2. Ha igen, milyen mértékben? 3. Az $i > \ddot{e}$ változás — ha van — milyen fokú, illetőleg milyen egyéb hangfejlődési tendenciák (nyúlás, labializáció) kereszttezték vagy gátolták? 4. Ha van nagyobb mérvű $i > \ddot{e}$ nyíltabbá válás, hogyan magyarázhatjuk ezt Anonymus labializáló nyelvjárásában? (Vö. MNyj. I, 117.)

A vizsgált adatokat három részre csoportosítom: I. Az $i > \ddot{e}$ nyíltabbá válásban részt vevő szavak. II. Az olyan szavak, amelyeknek e hangjai nem korábbi i folytatói. III. Az i -t változatlanul megőrző szavak. Mindhárom csoporton belül külön vizsgálom: 1. az egytagú szavakat, 2. a többtagú szavak hangsúlyos szótagját, 3. a többtagú szavak hangsúlytalan szótagját.

I. Az $i > \ddot{e}$ változás

1. Egytagú szavakban: 28.: **Zeguholmu** ~ 1067: *Sccegholm* (ÁÚO. I, 26); VárReg. 101: *Sccegholm*, 247: *Zigholm*; 1330 k.: *Zegholm*, 1332—7: *Zeghalm*, *Zughalm*. 1405, 1483: *Zeghalm*, *Zwghalom*, 1480: *Zekhalom* (Cs. I, 654—5).¹ — A szó bennünket érdeklő első tagja a 'szög, szeglet' jelentésű *szög* szavunkkal azonos (PAIS: SRH. I, 70, MAN. 139). Bár a *szög* különböző etimológiái (vö.: SzófSz.; BÁRCZI, TihAl. 26—7) eredeti vokalizmusának megállapításában nem nyújtanak elegendő fogódzót, régi adatainkban mutatózó $i \sim \ddot{e} \sim \ddot{u}$ megfelelések alapján — a fentiekén kívül vö. még: 1193: *ceg*, 1203/1254: *Berucscig*, *Nayrscig*, 1214: *berugscug*, 1223: *beregsceg*, 1256: *feredeuzyg*, *keuzyg*, *Molunzug*, 1308: *Zugliget*, 1309: *Sykouazyg* (OkISz.); 1323: *Kanisazyg* (Cs. III, 11); 1339: *Egurzyg* (Cs. II, 745) — egykori i -t tehetünk fel, hacsak nem gondolunk egy korai $\ddot{e} > i$, majd ezt követő $i > \ddot{u}$ változásra. Meg kell említenünk azt a lehetőséget, vagy inkább csak feltevést is, amelyet STEINITZ képvisel (Fgr. Vocalismus 89), és amely szerint az i (y) $\sim e$ hangértéke egyaránt \ddot{e} . Ebben az esetben azonban az \ddot{u} -s alakokat nem tudjuk magyarázni, azt ugyanis aligha fogadhatjuk el, hogy az u kezdetűl fogva \ddot{o} -t jelöl. 6., 20., 21., 39. stb.: **Lelu** ~ KépKr.: *Leel* (SRH. I, 291, 307); 1229: *Lela* (ÁÚO. VI, 471); 1276: *Leel* (ÁÚO. VI, 153); 1266, 1360, 1416: *Leel*, 1452: *Erseklel*, 1499: *Erseklely* (Cs. III, 506). — Eredetét tekintve valószínűleg azonos *lélek* szavunk képzőtlen *lél* 'lélekzet, lehelet' jelentésű alakjával. A szó finnugor megfelelői alapján — vö.: o. *lil*, *līl*, *tīl* 'lélekzet'; vog. *lāl*, *līlī* 'lélekzet, lélek'; z. *lol* 'lélekzet, lehelet; lélek, élet'; votj. *lūl*, *lul* 'lélek, élet'; f. *lōyly* 'gőz'; f. É. *lejl* 'gőz, lélekzet, élet'; lp. *lėu'lā* 'vizgőz, kipárolgás' (NyH.⁷ 30; JAKUBOVICH: MNy. XIV, 225—9) —, mivel a két legközelebbi rokon nyelvben túlnyomóan i -t találunk, feltehető egy eredetibb i -s alak. Ezt támogatná talán a HB. *lilci ert* (ÓMolv. 70) adata az ugyanitt található

¹ A leggyakrabban idézett munkák rövidítésében a szokásosnál erősebb rövidítésekkel élünk: ÁÚO. = Árpád-kori Új Okmánytár; Cs. = CsÁNKI DEZSŐ, Magyarországi történelmi földrajza a Hunyadiak korában; SRH. = SZENTPÉTERY, Scriptore Rerum Hungaricarum; MAN. = PAIS DEZSŐ, Magyar Anonymus.

lelic ert-tel szemben. Ez esetben az An.: *Lelu*, a HB.: *lelic ert* s a mai *lélek* az $i > \bar{e}$ nyiltabbá válást bizonyítanak. Nem gyengíti nagy mértékben ezt a lehetőséget az sem, hogy mind a *lélek*, mind a *Lél* szavunk a HB. egyetlen *i*-s adatát kivéve *e*-vel jelentkezik régi forrásainkban. Figyelembe kell vennünk ugyanis egyrészt, hogy a szóra régi adatunk alig van, másrészt pedig, hogy több régi *e*-s adat sem ellenérv az $i > \bar{e}$ változás szempontjából, hiszen ez a változás a nyiltabbá válás tendenciájában részt vevő hangok között a legkorábbi, már az ősmagyar kor végén meginduló jelenség (vö. BÁRCZI, Hangtört. 29), s elképzelhető, hogy az őmagyar kor elejére — ha nem is általánosan — egyes szavakban végképp megszilárdult az új változat. Ha viszont STEINITZ véleményét fogadjuk el, aki eredeti *ĕ*-t tesz fel (i. m. 51), akkor a HB. elszigetelt *lilci ert* adatában egy esetleg szórványosan jelentkező zártabbá válást is láthatunk, sőt talán a szó második *i*-jének hasonító hatása is számba vehető. S végül harmadiknak megemlíthetjük itt is STEINITZ azon nézetét, hogy mind az *e*-s, mind az *i*-s adatokban *ĕ*-t kell olvasnunk (i. m. 89). (További irodalom: PAIS: SRH. I, 82, MAn. 125, MNy. XVII, 160; GOMBOCZ: MNy. XII, 310; HORGER: MNy. IX, 114; LOSONCZI: MNy. XXI, 44; MELBGDI (MELICH): MNy. VII, 182; MELICH: NyK. XXXIV, 135—6.) 32.: **Zenuholmu** ~ 1067: *Scenholm* (ÁÜO. I, 24); 1193: *cenholm* (MNy. XXXI, 165); 1275: *Zenholm* (ÁÜO. IV, 51); 1324: *Scenholm*, 1339: *Zenhalm*, 1417: *Zyhalom* (Cs. I, 179); 1465: *Zen*, 1524: *Zeen*, 1685: *szin* (OkI Sz.). — Adatunk első tagja szláv eredetű, vö. óegyhszl. *sěnb* 'árnyék' (PAIS: SRH. I, 73, MAn. 141; MELICH: MNy. VIII, 153; MIKOS: MNy. XXXI, 165; SzófSz.; HUNFALVY: NyK. VI, 354; KNEZSA: AECO. IV, 388; VIRÁGH R., Helyneveink eredete 80). A szláv *ĕ*-nek magyar $i \sim \bar{e} \sim \acute{e}$ megfelelői MELICH szerint olyan szláv nyelvből magyarázhatók, ahol *e* szavakban a szlávban $\bar{e} \sim \acute{e}$ (esetleg *e*) a hang (MNyTK. XIII, 30). KNEZSA jövevényszavaink e kettős, zárt és nyílt megfelelőit szláv sajtáságnak tartja (MNy. VI, 40). Adatunkban — akármelyik nézetet fogadjuk is el — egy eredetibb *ĕ*-t tarthatunk valószínűnek, s ez esetben a mai *Szihalom* $\bar{e} > i$ változás, majd ezt követő nyúlás eredménye lenne. Mivel azonban az *i*-s átvétel lehetősége sem kizárt, feltehető talán — nem nagy valószínűséggel ugyan — egy korai $i > \bar{e}$ nyiltabbá válás is.

2. T ö b b t a g ú s z a v a k h a n g s ú l y o s s z ó t a g j á b a n : 40.: **Gemelsen** ~ HB.: *gimilcictul*, *gimilftul* (ÓMOlv. 69); 1251/1255: *Gemelchen*, 1255: *ghumulchyn*, 1255/1261: *Gumulchen*, 1269: *Gymulchen*, 1272: *Gymylchen*, *Gumulchen* stb. (OkI Sz.); 1410: *Gymelchen* (Cs. II, 314); 1468: *Gymewlchen*, 1536: *Gymwulchen* (Cs. II, 611). — A honfoglalás előtti török eredetű *gyümölcs* szavunk származéka, vö. ócsuv. *žimiš* (GOMBOCZ, BTLw. 82, 177, MNy. III, 215, VIII, 104; SIMONYI: Nyr. XXXVI, 189; PAIS: SRH. I, 83, MAn. 117; B. LŐRINCZY, KTSz. 170; képzésére l. GOMBOCZ—MELICH: MNy. XXIII, 54; SZILY KÁLMÁN: MNy. XI, 363; PAIS: MNy. XV, 128). 38., 39.: **Tetel**; 41.: **Titulum**; 19.: **Tytulensy** ~ 1138/1329: *Tithil* (MonStrig. I, 98); 1308: *Tytil*, 1400: *Titulensis*, 1466: *Thythel*, 1493: *Thethyl* stb. (Cs. II, 139); 1426: *Tetel*, 1466: *Thythel*, 1504: *Thytel* stb. (Cs. III, 353). — Bár a szó eredete ismeretlen, a régi adatok váltakozó $i \sim e$ megfelelői, valamint a mai *Titel* egy korábbi *i*-s alakra mutat, s ennek nyiltabb változata Anonymus *Tetel* adata (PAIS: SRH. I, 59, MAn. 145). 11.: **Temes**; **Temus** ~ KonstPorph.: *τιμήσις* (ÓMOlv. 9); KépKr.: *Temes* (SRH. I, 413); 1323: *Themeswar*, *Thumuswaar* (Cs. II, 21); 1390: *Temeshel*, 1408: *Themes* stb. (Cs. II, 66). — Talán egy bolgár-török *Timiš* átvétele. Az adatok $i \sim \bar{e} \sim \bar{u}$ megfelelése alapján — bármi is

a szó helyes etimonja — kétség kívül egy *i*-s alakot kell eredetinek tartanunk, melyből *i* > *ë*, illetőleg *i* > *ü* fejlődéssel keletkeztek a többi változatok. (MELICH, HonfMg. 22–4, 51–63, MNy. I, 70, II, 99, 159, XXV, 389, NyK. XXXIX, 25; GYÓNI, A m. nyelv görög felj. szórv. 131–2; PAIS: SRH. I, 48, MAn. 144; másképpen MOOR ELEMÉR: MNy. XXV, 387.) 32.: **Zepus** ~ 1138/1329: *Zepesiensi* (MNy. XXXII, 206); 1198: *Scypis*, XIII. sz.: *Scypis*, 1254, 1280: *Scypus*, 1281: *Sypus*, 1255: *Sipes*, XIII. sz.: *Scepus* stb. (MELICH, HonfMg. 324). — MELICH előbb (MNy. XX, 181, HonfMg. 196) egy tót *Spiš* átvételének, majd (HonfMg. 324–7) az ismeretlen eredetű *szép* szavunk származékának tartja. Akármelyik is a helyes megfejtés, régi adatainkból kitetszőleg egy *Szipis*-féle forma látszik eredetinek. Ebből szabályosan lesz *i* > *ë* változással az anony nusi *Zepus*, illetőleg más források *Scepus*, *Zepesiensi* alakja. Mivel azonban *szép* szavunk eredete nem tekinthető eldöntöttnek JUHÁSZ JENŐ magyarázata után sem (vö. MNy. XXXIII, 310), nem zárkozhatunk el egy eredetibb *ë* feltevéstől sem; s ebből egy korábbi *ë* > *i* változást is lehetségesnek tarthatunk, ha csak nem fogadjuk el STEINITZ nézetét — mivel *ü*-s adat nincsen —, mely szerint az *i* csak írásjele volna az *ë*-nek. (MELICH: MNy. XXV, 34–41; PAIS: SRH. I, 73, MAn. 140; vö. még: MELICH: MNy. I, 67, VIII, 427; K. P.: MNy. XVII, 175.) 6.: **Zemera** ~ 1210: *Scemera* (CS. III, 513); VárReg. 207: *Zemerem*, 1265: *Zemere*, 1339: *Zemere* (Cs. III, 631); 1300: *Scemera*, 1498: *Zemere* stb. (Cs. I, 179). — Amennyiben helyes adatumkat a *szem* szó -r + -a kicsinyítő képzős származékának tekinteni, úgy az *i* > *ë* változás példái közé sorolhatjuk. (Vö. BENEDEK ANDRÁS: MNy. XXXII, 120–1; PAIS: MNy. XXXII, 125, SRH. I, 80, MAn. 140; MELICH: MNy. X, 153; TOLNAI: MNy. XXI, 90.) Meg kell említeni azonban, hogy bár a *szem* régi adataiból — vö. HB.: *zuntuchel* (ÓMOLv. 69); 1237/1325: *Scim*, 1297: *Zymzorma*, 1488: *Zemdege*; 1135: *Scemus*, 1211: *Scimis* stb. (OkISz.) — eredetibb *i*-re következtethetünk, a szó finnugor megfelelői alapján STEINITZ (i. m. 31) finnugor *ë*-t állapít meg, melyből a magyarban *ë* lesz, s az *i*-s alakokat csak írásváltozatoknak tartja (i. m. 89, 90). Ha el is fogadjuk a finnugor *ë* > magyar *ë* fejlődést — egy ősmagyar kor végi *ë* > *i*, majd ezt követő *i* > *ü* változás elvégre elképzelhető, de ebben az esetben a *szëm* alak nemcsak *i* > *ë* nyíltabbá válás eredményének, hanem az eredetibb *ë* folytatójának is tekinthető —, nem tarthatjuk valószínűnek STEINITZ utóbbi nézetét, mert *i*-s alak nélkül a szó régibb *ü*-s változatait nem tudjuk magyarázni, ugyanis *ë* > *ö* labializációra ekkor még nem gondolhatunk. 44.: **Keue** ~ 1186: *Keue* (ÁÚO. VI, 101); VárReg. 160: *Keuam*, 87: *Keue*; Kézai: *Cuwe* (SRH. I, 147); stb. — A finnugor eredetű *kő* szavunk -e képzős származéka. Bár STEINITZ (i. m. 52) a finnugor megfelelők alapján eredetibb **kew* alakot tesz fel, és bár a *kő* régi adataiban *i*-vel nem találkozunk — vö. 1093/1399: *Hurozsk*, 1193: *hygiskeu*, 1212/1328: *Chemarkeu*, 1252: *Werusku*, 1256: *keuzyg* stb. (OkISz.) — a szó mai *kő* ~ *kü* változatai alapján egy **kiü* (vö. BÁRCZI, Alaktan, 39, egyet. jegyzet. 1953.; Gombocz, Alaktan 17, egyet. jegyzet. 1925.) alakra gondolhatunk, melyből *i* > *ë* nyíltabbá válással *keve*, illetőleg *i* > *ü* labializációval *küve* (vö. Kézai) válhatott. (MELICH, HonfMg. 209–11, MNy. XVII, 162; PAIS: SRH. I, 91, MAn. 122, MNy. XVIII, 95.) 50.: **Uertus** ~ 1146: *Wirthis*, 1276: *Wertes*, 1394: *Wertheskeresztur*, 1450: *Werthes* stb. (Cs. III, 517). — Ha a valószínűleg alán eredetű *vért* szavunk -s képzős származékának tekintjük — vö. oszét *wart* 'pajzs' (SzófSz.) — nehéz problémát ad a hangtani megfelelés. A régi adatok, valamint a mai *vértés* ~ *virtés* alapján eredetibb

i-t, majd ezt követő *i* > *ë* (> *é*) változást tehetünk fel, esetleg *ë* > *i* zártabbá válást. Nem látszik eléggé meggyőzőnek KOGUTOVICZ etimológiája (Föld és Ember 1921. évf. 2. sz., idézi PAIS: MNy. XVIII, 178), aki egy *Vért* tulajdonnév -s kicsinyítő képzős származékának véli, a kérdéses tulajdonnév megfelelőjeként pedig egy szláv *urt* vagy gót *virtī* 'kert, gyom' szót vesz fel. Kétségtelen azonban, hogy hangtanilag a gót *virtī*-ből könnyebben tudnók magyarázni a magyar változatokat. De bármi is a szó helyes etimonja, bizonyos, hogy Anonymus *Uertus* adata az 1146: *Wirthis*-sel szemben nyíltabb formát mutat, — hacsak ez elszigetelt *i*-s változatban nem az *ë* jelét látjuk (vö. STEINITZ i. m. 89).

47.: *Zecuseu* ~ 1248: *Scheckchu*, 1259: *Zekchu*, 1359: *Zekcheu* (Cs. II, 466); 1341: *Zukchu* (Cs. II, 459); stb. — A török eredetű *szökik* ige *szekes* továbbképzésének -*ő* képzős igeneve (PAIS: SRH. I, 96, MAN. 139; KNIEZSA: Szent István-émlékkönyv II, 382; vö. még SZABÓ K.: Nyr. XXXIII, 130, 312). GOMBOCZ (BTLw. 125, 152) a török alakok alapján ócsuvas **sik-*, *?*sák-* változatot tesz fel, és feltételesen veszi a török *i* ~ magyar *i* > *ë* > *ö* megfelelések közé. A magyar *ë* ~ *ö* változatok — jöllehet *i*-s adatot a magyarban nem tudunk kimutatni — egy eredetibb *i*-re mutatnak. Török *ü*-ből egyébként is nehéz lenne a magyar *székik* ~ *szökik* formákat magyarázni. Az 1341: *Zukchu* adatot tekinthetjük *i* > *ü* > *ö* változás eredményének, de korát tekintve *ë* > *ö* labializáció következménye is lehet.

40.: *Scerii* ~ 1423, 1467, 1471: *Zeer*, *Zer* (Cs. I, 678). — PAIS szerint a magyar *szér* 'sor, rend, mód' -i képzős származéka (SRH. I, 83, MAN. 141). A *szér* szó finnugor eredetű; vö.: o. *sér*, *sér* 'szerű, -féle'; *sirap* 'ua.'; vog. *sar*, *sir* 'szerű, -féle', *sarap*, *sirpá*, *sirŋ* 'szerű, -féle'; z. *šer* 'szokás, mód'; cser. *sar* 'lelkület, jellem, mód, szokás'; szam. *šer*, *sir*, *šir* 'mód' (NyH.⁷ 160; SzófSz.). E megfelelések alapján eredetibb *i*-re, valamint *ë*-re egyaránt következtethetünk. Régi adataink sem adnak sok útbaigazítást. Az 'ordo, series' jelentésű *szér*-re csak kései adataink vannak: 1564: *szerjárom*, 1584: *szer* stb. (OklSz.),¹ a 'latus, frons' jelentés alatt már korábbi adatokat találunk: 1138/1329: *scer*, 1254: *Sculeuser*, 1317: *Telukzer*, 1340/1449: *Telukzyr*, 1357: *Lenchezer* stb. (OklSz.). Az 1340/1449: *Telukzyr* alapján gondolhatunk eredetibb *i*-re — ezt a lehetőséget a finnugor megfelelők is megengedik — s ekkor Anonymus *Scerii* adata, valamint a mai *szér* *i* > *ë* változás eredményének tekinthető. Vehetjük azonban az elszigetelt *i*-s alakot íráshibának, esetleg *ë* > *i* zártabbá válás következményének is, s ebben az esetben — ugyancsak a finnugor megfelelők alapján — Anonymus és vonatkozó adataink *ë* (írva *e*) hangjában korábbi *ë* folytatóját kell látnunk. S végül nem zárkozhatunk el az elől sem, hogy itt az *i* valóban *ë*-t jelöl (vö. STEINITZ i. m. 89).

27.: *Esculeu*. — Vitatott eredetű. Korábbi származtatásai közül (l. EtSz.) legvalószínűbbnek látszik első tagjának *ös* szavunkkal való egyeztetése. E szó finnugor megfelelőiből ugyan az eredeti magánhangzóra nem tudunk következtetni, ellenben a HB.: *isemucut* (ÓMOlv. 69), 1240: *Vs* (OklSz.), mai *ös* ~ *ős* (EtSz.) adatok alapján korábbi *i*-t tehetünk fel, s ebből *i* > *ë* (> *?ö*), illetőleg *i* > *ü* (> *ö*) változás eredménye Anonymus *Esculeu* adata, valamint a mai *ös* ~ *ős* alak. A nyíltabbá válás esetei közé sorolhatjuk adatunkat akkor is, ha PAIS újabb magyarázatát fogadjuk el: török *ičkilij* 'locus, ubi ius iurandum datur' (SRH. I, 68). 8., 10., 14., 15.: *Ketel* ~ 1138/1329: *Ketil* (MNy. XXXII,

¹ BécsiK. 148: „Es ime mas vad egênlo mëdueul fêl fêle alla . es o zaiabâ haromzer fogac valanac: tres ordines” (NySz. *szér* l. al.). — P. D.

133); 1231: *Ketel* (Cs. II, 618); 1264: *Ketel* (Cs. III, 613); 1036: *Kethellaka*, 1086: *Kethelloca*, 1270: *Kethelaka*, 1322: *Kethelaka* stb. (Cs. III, 238). — Ha helyes a török *küt- 'öriz'* ige *kütül* származékával való egyeztetése (PAIS: SRH. I, 55, MNy. XXXI, 267), akkor adatunkban *i > ë* változás lehetséges, amennyiben feltesszük, hogy *ü-t* nem ismerő illabialis nyelvjárás a kérdéses hangot *i*-vel helyettesítette: (Vö. még PAIS, MAn. 122; másképp: NÉMETH GYULA, HonfKial. 239; VÁMBÉRY, MgÉr. 173.) 3.: *Emesu.* — Az **eme* 'anya' szó kicsinyítő képzős alakja. Ennek eredeti vokalizmusát különböző etimológiai alapján nem lehet kétségtelenül megállapítani. STEINITZ (i. m. 61) feltételeken a finnugor *i ~ magyar ë* megfelelések közé sorolja. A további *i-t* támogatná talán az 1483: *Imee* — ha nem írásiba — (Cs. III, 502); de vö.: 1391: *eme*, 1587: *eme* (Oklsz.), 1404: *Eme* (Cs. III, 502). Így feltételeken az *i > ë (> e?)* változás példái közé vehetjük. (Vö.: EtSz.; NyH.⁷ 144; PAIS: SRH. I, 38, MAn. 113.) 31.: *Emead* ~ 1412, 1444, 1465: *Emevd*, *Emed*, 1454: *Emevd* (Cs. I, 165). — Az **em-* 'anya' szó *-ö + -d* kicsinyítő képzős származéka, s így eredetének és első szótagbeli magánhangzójának kérdése azonos az *Emesu*-ével (l. ott; vö. még PAIS: SRH. I, 72).¹ 7.: *Etyl* ~ Gardezi: *Itil* (EtSz.); KonstPorph.: *ἀτελκούζου* (ÓMolv. 7); Kézai: *Etul* (SRH. I, 145); KépKr.: *Etul* (SRH. I, 269). — A név honfoglalás előtti török jövevényszavaink közé tartozik, s etimonjában kétségtelenül azonos a csag. *Ātil*, *Ādil*, kirg. *Edil*, tel. *Ādäl*, kaz. *Idäl*, *Izäl*, bask. *Īdäl*, mong. *Ežil* nevekkal (EtSz.). Az EtSz. a magyar adatok alapján régi magyar *Itil* ~ *Etil* változatot tesz fel. Ebben az esetben — mivel a török megfelelések az *i-s* átvétel lehetőségét is megengedik — Anonymus és más források *Etyl*, *Etul* stb. alakjai korábbi *Itil* nyiltabb formái lennének. Ha azonban meggondoljuk, hogy a magyarban mindössze egy, s az arab írás bizonytalansága következtében kétes *i-s* adatunk van, valamint azt, hogy a török megfelelések alapján az *i-s* átvétel mellett, sőt talán még nagyobb valószínűséggel *ä (> e)*-s átvételre is következtethetünk, s hozzávesszük ehhez KonstPorph. *ἀτελκούζου* adatát, melynek *a*-ja nyilván *e*-nek a jele, valószínűnek kell tartanunk, hogy az *Etyl* *e*-je eredetibb *e* folytatója. (Vö.: EtSz.; GYÓNI i. m. 22; FEHÉR GÉZA: Századok XLVII, 577; PAIS: SRH. I, 41, MAn. 114.)

3. T ö b b t a g ú s z a v a k h a n g s ú l y t a l a n s z ó t a g j á b a n :
40.: **Gemelsen**, 38.: **Tetel**, 11.: **Temes** (mindháromra vonatkozó adatok és irodalom fentebb). 19., 50., 51.: **Velec**; 20., 51., 52.: **Veluc**, **Ueluc**; 50.: **Veluquio** ~ 1430: *Weleke* (Cs. III, 356); 1364: *Veluchfolva* (Cs. II, 361); 1366: *Velyke* (Cs. II, 398); 1435, 1449, 1453: *Welyke*, *Velyke* (Cs. II, 394). — Nem túlságosan meggyőző származtatásai — akár a török *bäl* (*bil*) 'tud stb.' igeinek *bälük* származékával (PAIS: SRH. I, 60), akár a szláv *Velik* ~ *Velek* személynévvel való azonosítását (MOÓR: UngJb. IX, 64) fogadjuk el — *i-s* átvételre mutatnak. A szláv kölcsönzés esetén ugyan eredetibb *e*-re is gondolhatnánk, régi adataink *i ~ ë ~ ü* változatai azonban korábbi *i-t* valószínűsítenek. 48.: **Bezprem** ~ 1111: *Vespremensis*, 1113: *Vesprimiensis* (MNy. VI, 30); 1181: *Besprimiensi* (PRT. VIII, 277); 1193: *bezprimienfi* (MNy. XXXI, 158); ?1081: *Besprem*, 1237: *Wesprimio* (Cs. III, 216–8), Kézai: *Bezprem* (SRH. I, 164); KépKr.: *Besprem* (SRH. I, 282); *Vesprimiensem* (i. m. 314), *Wesprimiensis* (i. m. 483; 504); 1369, 1413, 1428: *Wesprimiense*

¹ Én (SRH. I, 72) az *em- ~ im-* 'szop' ige *-ö* képzős igenevével való összefüggés lehetőségére is rámutatok. — P. D.

(Cs. III, 212). — A szláv *Bezprēm* személynév átvétele: < *bez* 'ohne' + *prēm* gerads' (MELICH, HonfMg. 398—9, NyK. XXXIII, 332—4, MNy. II, 51—3; vö. még: BARÓTI LAJOS: MNy. XIII, 233; MIKOS: MNy. XXXI, 158; K. P.: MNy. XVIII, 214; KERTÉSZ MANÓ: Nyr. LXVIII, 35; GYÓNI i. m. 30; SÁNDOR ISTVÁN: Sokféle VI, 118, IX, 187, XI, 7; WALDAPFEL: MNy. XXX, 57; TURÓCZI-TROSTLER: Nyr. LXIII, 63; SIMONYI: Nyr. XLIV, 326; PAIS: SRH. I, 91, MAn. 148—9). A szláv szó második tagjában levő *ē*-nek adatunkban kettős: *i* ~ *ē* (?*é*) megfeleléseit látjuk. Ennek alapján minden biztonnal eredetibb *i*-t kell felvennünk, akár úgy, hogy az *i*-t közvetlen szláv nyelvi átvételnek tartjuk (vö. KNIEZSA: MNy. VI, 40), akár úgy, hogy az *ē* zártabb (*i*) és nyíltabb (*ē* ~ *é*) megfeleléseit magyar nyelvjárási megoszlásnak fogjuk fel. Anonymus *Bezprem* adata tehát *i* > *ē*, esetleg a nasalis nyújtó hatása következtében előálló *i* > *ē* > *é* fejlődést tükröz. 7., 33., 34.: **Hulec**. — Ha elfogadjuk azt a feltevést, hogy az adatunk mögötti személy azonos Árpád *Jelech* (KonstPorph.: *ἱελεχ*: ÓMOLv. 10) nevű fiával, abban az esetben a szó megfelelőjeként egy török **Iliv* ~ **Eliv* alakot vehetünk fel; így a *Hulec* *e*-je *i* > *ē* nyíltabbá válás eredményének tekinthető (PAIS: SRH. I, 74, MAn. 120; GYÓNI i. m. 58).

II. Adatok, amelyekben nem tehető fel korábbi *i*

Az *i* > *ē* változás szempontjából nem jöhetnek számításba az alábbi adatok, melyek *ē* vagy *e* folytatói vagy megőrzői. A legtöbb esetben igen nehéz eldönteni az *e* színét, egyrészt mivel forrásaink nem tesznek különbséget a kétféle *ē* és *e* között, másrészt mivel gyakran a szó etimológiája sem ad kellő útbaigazítást az *e*-féle hangokat illetően. Ennek ellenére azonban egyes esetekben, ha nem dönthető is el kétségtelenül, de legalábbis valószínűsíthető, részint a szó mai és régi hangtani változatai, részint többé-kevésbé biztos etimológiája alapján, adataink *e* hangjának előzménye.

A) Korábbi *e*

1. Korábbi *e* egytagú szavakban: 11.: **Erdeuelu**. — (EtSz.; NyH.⁷ 37; PAIS: SRH. I, 65, MAn. 114.) 5., 7., 11. stb.: **Hetumoger**. — (NyH.⁷ 139; PAIS: SRH. I, 39, MAn. 119, MNy. XVIII, 96; NÉMETH GYULA: KCsA. I, 153, HonfKial. 39—40.) 22.: **Umusouer**; 28.: **Humusouer**. — (NyH.⁷ 26; STEINITZ i. m. 40; PAIS: SRH. I, 63, MAn. 130; részletes irodalom BÁRCZI, TihAl. 35—6.) 57.: **Pest**. — (MELICH, HonfMg. 137—41, MNy. II, 99, V, 296, VI, 397, XXII, 111, XXXIV, 129—140; PAIS: SRH. I, 115, MAn. 133—4; KNIEZSA: Szent István-émlék. II, 403; ASBÓTH: Nyr. X, 114, NyK. XXV, 444; MIKLOSICH: Nyr. XI, 365; vö. még: SZARVAS: Nyr. XIV, 50; MOÓR ELEMÉR: Nép és Nyelv X, 90—3; RIEDL: Nyr. X, 7, 243; HEFTY Gy. A.: Nyr. XL, 304; VISZOTA GYULA: MNy. VIII, 219.) 1., 3., 5., 14.: **Dentumoger**. — Talán egy török **tenlü*, nyelvjárási **tendü* átvétele. (NÉMETH GYULA: KCsA. I, 153—5, MNy. XVII, 206—7; MELICH, HonfMg. 7; PAIS, MAn. 112; másképp NÉMETH GYULA: MSFOu. LXII, 290.)
(Folytatjuk.) P. HIDVÉGI ANDREA

Az *-ng* gyakorító képző keletkezése

I. Az uráli **-ŋk*-ra (vö.: SZINNYEI, NyH.⁷ 65; GYÖRKE, Wortbildungslehre des Uralischen 59) visszavezethető egyszerű *-g* gyakorító képzőnkkel párhuzamosan, olykor ugyanabban a származékban váltakozva, vele funkciójában is közeli rokonságot mutatva, gyakran jelentkezik az *-ng* ige-képző. — A kéttagú formans *-g* eleme kétségtelenül azonos az előbb említett ősi *-g* képzőnkkel, mely ma is elevennek tekinthető (vö. SÁMSON E., A magyar nyelv egyszerű gyakorító képzői 123; másképp: KÖRÖSI: Nyr. XI, 206), mivel a duratív vagy frekventatív jellegű hangutánzó-hangfestő származékokban csaknem egyeduralkodóként tölti be a szükséges formans szerepét. Az *-ng* is elevennek mondható, részben ugyancsak újabb kifejező (azaz hangutánzó-hangfestő jellegű) szavakban való felhasználása miatt: *hözöng*, *visong*, *sikong* stb., részben azért, mert egészen napjainkig megfigyelhető, hogyan foglalja el egy-egy származékban az eredetibb *-g* formans helyét: GKat: Válts. I, 880: *vekeg* 'haesito; unentschlossen sein' (NySz.), ma: *vekeg* (vö. MTsz.). — Az *n* elem eredetére vonatkozólag ma sincs határozottan kialakult vélemény. BUDENZ (UA. I, 42) a finnugor **-ng* gyakorító képző változatlan formában való megőrzésének tartja, s így vélekedik eleinte SIMONYI is (NyK. XVI, 248): „Az ugor *-ng* frequentatív ige-képzőnek szabályszerű megfelelője a magyar *-g*, de sok esetben megmaradt az eredeti *-ng*.” Abban a körülményben, hogy sokszor ugyanaz a szó *-ng*-vel és *-g*-vel egyaránt használatos, szintén a két formans azonos voltának bizonyítékát látja SIMONYI. Később azonban (TMNy. 395, 415) már nem tartja valószínűnek a finnugor *-ng* magyar nyelvbeli kettős megfelelését, s a magyar *-ng* képző *-n* elemét mozzanatos *-n*-nek véli, amely „... egyes esetekben bizonyos *-n*-es és *-g*-s képzésnek egymásrahatásából vagy összezavarásából állhatott elő, pl. *lappang* = *lappan* + *lappag*...” (i. m. 415). Az ilyen módon keletkezett *-ng* képzős alakok aztán szerinte több irányban ható analógiás tevékenységet indítottak meg, s újabb *-ng*-s változatok születését eredményezték. BÁRCZI (Történeti szóalaktan, egyetemi jegyzet) egyes adatokban az *-n* elemet szintén a mozzanatos *-n*-nel azonosítja, de lehetségesnek tartja azt is, hogy *-gg* geminációból elhasonulással jött létre az *-ng* forma (pl. *csügg* ~ *csüng*).

Az *-n* elem eredetére vonatkozóan felsorolt feltevések közül egyikre sem mondhatjuk, hogy képtelenségnek mutatkozik. Legkevésbé valószínű a finnugor **-ng* megőrzésének föltevése, mivel a szabályszerű *g* megfelelés mellett egyetlen *-ng* megfelelést igazoló adatot sem ismerünk. Minthogy azonban egészen elvétve a finnugor **ŋts*, valamint az **mp* esetében egy-két adat a kettős megfelelés lehetőségét bizonyítja (az irodalmat lásd alább), minthogy továbbá arra is gondolhatnánk, hogy egyes hangutánzó-hangfestő származékokban az *-ng* megmaradását a hangulati hatás támogathatta, ezt a legvalószínűtlenebb elgondolást sem utasítjuk vissza megfontolás nélkül. Mielőtt azonban akár az említett magyarázatok bármelyikét helyeselni vagy cáfolni akarnók, akár újabb elképzelést kockáztatnánk meg az *-ng* mibenlétét illetően, a rendelkezésünkre álló nyelvtörténeti és tájnyelvi adatokat kell vallatóra fognunk, nem feledkezve meg a mai köznyelvi változatok tanulságairól sem. Az adatok elrendezésében is figyelembe kell vennünk, hogy a következő kérdésekre szeretnénk megnyugtató feleletet kapni: 1. Lehetséges-e, hogy néhány ősi származékban az *-ng* képző a finnugor **-ŋk* változatlan folytatója? 2. Lehetséges-e, hogy az *-n* elem a mozzanatos *-n* képzővel

azonos? (Ha igen, akkor valószínű, hogy elsősorban azokból az alapszókból alkot a nyelvhasználat duratív-frekventatív jellegű származékokat, amelyekből mozzanatos *-n* képzős származékok is ismeretesek.) 3. Kiindulhat-e az *-ng* formans *n* eleme a *gg* gemináció elhasonulásából? (Ha igen, akkor a *-gg* geminációt mutató gyakorító jelentésű alakulásokban kell először *-ng-s* változatoknak jelentkezniük.) 4. Lehet-e az *-ng* az *-nkodik* végződésű származékokból való elvonás eredménye (vö. SZILY, NyÚSz. I, 389)? (Ha igen, akkor az ősibb *-ng* képzős alakulásokat *-nkodik* végződésű származékoknak kellett megelőzniük.)

Még föltehetnénk néhány kérdést, mert igen valószínű, hogy az *-ng* kialakulását és elterjedését több egymástól független tényező azonos eredményt kiváltó hatása segítette elő, s igen valószínű, hogy a felsorolt lehetőségek közül is nem egy megállja a helyét néhány származék *-ng* formansára vonatkozóan. A fő kérdés azonban az: minek köszönhető az első *-ng-s* származékok keletkezése, milyen tényezők támogatták a képzőt további működésében, eredeti *-g* képzős igékbe való behatolásában, illetőleg új származékok létrehozásában. Mivel az *-ng* több ponton érintkezik a *-g* képzővel, s vele több származékban váltakozik, az *-ng*-vel és kettőjük viszonyával kapcsolatos több kérdés tisztázása nem képzelhető el a *-g*-s és *-ng-s* változatok összevetése nélkül. Adataink között tehát a *-g* képzős igék is szerepelnek. A *-g* és az *-ng* viszonya szempontjából a következő ígétípusokról beszélhetünk:

1. Főleg hangutánzó-hangfestő természetű *-g* képzős származékok, melyekkel *-ng* képzős változatok nem állnak szemben: *ballag*: 1504: „Gallus *Ballago*” (Oklsz.); BodK. 17: „Vtannunk *ballag* . . .”; ÉrsK. 459: „. . . erdewen nee *ballaghna*” (NySz.) | *billég*: 1596: *billéget* (EtSz. I, 403); MonIrók VIII, 396: „. . . úgy *billeg* az tenger” (NySz.); vö. *billen* | *bugyog*: Helt: Háló 275: „A vér vgyan ki *budiog* vala a szájából” (NySz.); vö. *buggyan* | *csácsag*: NémGl. 147: „*chachagho*: *procax*” (NySz.) | *csacsog*: VirgK. 139: *czaczoguan*; ÉrdyK. 503: „A pokol szellelte kezdé *chachogny*” (NySz.) | *csepeg*: BécsiK. 249: „*zepegec* teneked bort . . .”; Apork. 15: „Föld meg indolt es meniek *csepegetek*.” (NySz.) | *csereg*, *csörög*: Pesti: Fab. 14: „Igen *chergew* madar [a kakas]” (NySz.); vö. *csörren* | *dobog*: 1530: „Monticulum vulgo *dobogohalm* vocatum”; 1447: „Praedium *Dobogozwelews* appellatum” (Oklsz.); vö. *dobban* | *dörög*: 1489: „Mathei *Devrgev*” (Oklsz.); vö. *dörren* | *forog*: 1377: „Nicolaus literatus dictus *forogou*” (Oklsz.) | *függ*: 1518: „*Fyggevechereye* [a. m. függő?]”; 1516: „Egh aran *figew*” (Oklsz.) | *harsag*, *harsog*: DöbrK. 106: „Tűz v előtte ki *harsag*” (NySz.); vö. *harsan* | *hortyog*: SermDom. I, 18: *horthijoguan* (NySz.) | *kocog*: Fal: NA. 128: „Luciának *kotzogot* álla” (NySz.); vö. *koccan* | *kopog*: Helt: Mes. 457: *koppogo* (NySz.); vö. *koppan* | *kotyog*: 1474: „Dominico *Kothyogo*” (Oklsz.); vö. *kottyán* | *köhög*: Decsi: Adag. 160: „Latzik hog nem tudod, s azért *köhögz*” (NySz.) | *mosolyog*: 1416: „Nicolao *Mosolgo*” (Oklsz.); DöbrK. 2: „Meg *mosolga* őket” (NySz.) | *mozog*: BécsiK. 37: „. . . aiakinac *mozgafival*” | *patlog*: Kár: Hal. 108: „Kiczoda vaág, ki az isten ellen *pattoysz*” (NySz.) | *pillog*: Zvon: Post. I, 70: „. . . föl emelt nyakkal iárnac és szemekkel *pillognac*” (NySz.); vö. *pillant* | *ragyog*: Fűsűs J.: Királyoknak Tűköre. 1626. (címlap): *ragyog* (I. SÁMSON E. i. m. 145); vö. *raggyan* (CzF.) | *rebeg*: 1410: „Michael *Rebegeu*” (Oklsz.); vö. *rebben* | *rezeg*: PPB.: „*Rezeg* a fazék” (NySz.) | *sanyarog*: RMNy. II, 148b: „Ky ne bochassak az fogh hazbol, had *sanyarogyon*” (NySz.) | *topog*, *tapog*: BécsiK. 41: „. . . a hailacnac béménètébèn labockal *tapoǵnak* uala . . .” | *vacog*: 1400: „Valentinus *Wachogow* dictus” (Oklsz.) | *villog*: Ben: Rythm. 102

„Nyakán gallér villog” (NySz.); vö. *villan* | *zsugorog*: WinklK. 206: „... mynd ew testenek ynai *sogorgany* kezdenek” (NySz.) | stb. (l. még például *cseveg*, *csamcsog*, *dunnog*, *durog*, *kahog*, *káhog*, *kakag*, *koltog*, *nyikog* stb. (NySz.); *bibog*, *bigyeg*, *bocog*, *bizseg*, *bufojog*, *buhog*, *camnog*, *csoszog*, *cafog*, *figyeg*, *gyügyög*, *habog*, *huzog*, *hümmög*, *hüppög*, *korrog*, *kótog*, *köhög*, *loczog*, *lökög*, *löttyög*, *lullog*, *lyapog*, *maklog*, *mammog*, *mohog*, *nyekeg*, *nyervog*, *nyihog*, *nyivog*, *nyomog*, *nyöszög*, *oldalog*, *pocsog*, *poszog*, *pöfög*, *rápog*, *szepeg*, *tapog*, *váncog*, *vatyog* stb. (MTsz.)

2. Csak *-ng* végződéssel ismert igék. Az alább felsorolt adatok nagyobb részében az *-n* elem a szó hangtestéhez tartozik, a tulajdonképpeni képző bennük csak a *-g*. Így *-n* nélküli változat természetesen nem áll velük szemben: *cseng* (*csengő*, *csengettyű*): 1295: „Duos fluuios Kéthchenge [olv. *csengé*, a. m. *csengő?*] uocatos”; 1422: „Michael *Chengetew*” (OklSz.); VirgK. 107: „Ez filemile az w *czöngő* zauauual felieb haladaaz bodog atiath”; Pesti: Fab. 50b: „*Cheng* es *peneq* a feyze a hatadon” (NySz.) | *bong*: Com: Jan. 50: „A *bongó* méhek lépes mézet tsinálnak” (NySz.) | *busong*: Born: Préd. 573: „... *busong*: ordit” (NySz.) | *dong*: 1194: „Inde tendit ad montem *Dungou* a. m. *dongó?*” (OklSz.); BodK. 8: „El iö eg *dongó* leg” (NySz.) | *ing* (*ingó*): 1343: „Ad altioerem Berch peruenientes qui dicitur *Ingoberekbercheorra*” (OklSz.) | *keng*: Serm-Dom. II, 312 | *kereng*, *kering*: JókK. 90b: „... kyk ez világott kernyel *kerengyk*” (NySz.) | *kong*: RMK. II, 184: „Vajki nagy sokat *kong* ó hangos harangjok” (NySz.) | *leng*: ÉrsK. 294: „... ky kewes *lengő* zelhwl el wytetyk” (NySz.) | *peng*: 1501: „Petro *Pengew*” (OklSz.); DöbrK. 297: „Löttem mikent zöngő ercz avág *pengő* cimbalom” (NySz.) | *pirong*: BécsiK. 5: „... *pirongá* nalkül gvhön z a gvtyöt fenki mégné poreha” | *reng*: ÉrsK. 107: „... eefelikoron megh *renghe* az haznak mynd neegy zeghleti” (NySz.) | *szállong*: JordK. 761: „Nekik my közölwnk *ky zallonghwan* megh haboroytottak titekét...” (NySz.) | *szégyeng*: JókK. 90b: „Az frater kezde *zegyengeny*” (NySz.) | *teng*: ThewrK. 167: „Niery iduösséget minekünk, világban még a kik *tengünk*” (NySz.) | *tolong*: Born: Préd. 290b: „Szorongat engem a mindennapi ream *tollyongó* sokasag” (NySz.) | *verseng*: Helt: Bibl. II, Z: „Ne *versöngyetek* az vton: ne irascamini in via” (NySz.) | *verteng*: NádK. 356: „... halalodnac ... ideien *vertengez*” (NySz.) | *zeng*: 1437: „*Zenghewhegh*” (OklSz.). — Későbbi alakulások (a XVII. századtól): *bosszong* (*bosszongás*): Web: Amul. 62: „*Bosszongas*, irigység, szomorúság gyakorta nagy betegsegekbe eytik az embert” (NySz.) | *csavong* (*csavongás*): Matkó: BCsák. 267: „Lássuk ... Mátyás ez dolgok ellen való *csavongásait* is”; vö. *csapon-*, *csaponik*, *csapont* (NySz.) | *feszeng*: GKat: Válts. I, 802: „*Feszeng*, suhajt kénjában”; Tof: Zsolt. 797: „Az isteni szolgálat alatt olvastok, *feszengetek*, nyughatatlankodtok” (NySz.) | *mereng*: Öreg graduál 243: „... az hajó *mereng* vala” (MNy. IV, 14, vö. SÁMSON i. m. 165); vö.: Gvad: Lev. 12: *meringél*, *meringet*; Prág: Serk. 755: *merengel* (NySz.) | *szorong*: MA: Scult. 236: „Az bünösök, kik Christushoz *szorongottac*”; Prág: Serk. 24: „Az dög halál. éhség és *szorongo* nyomorusagh sokakat vesz el” (NySz.); vö. *szorongat* (XV. század: NySz.), *szorokodik* (XVII. század: NySz.) | *téreng*: MA: Tan. 101: „Tekergössen és hirtelen elugrással szaladoznac ez *térengő* kigyoc”; vö. CsomaK. 38: „Görögök őket *terengetik* vala” (NySz.) — Legújabb, főképpen nyelvújítási alakulások: SzD.²: *állong*; 1836: *borzong* (NyÚSz. I, 29); Csokonai: *dühöng* (NyÚSz. I, 51); Kölcsey (1812.): *dereng* (l. VÁCZY, Kaz. levelezése IX, 210; a NyÚSz. tévesen tulajdonítja Kazinczy-nak); Kazinczy: *ébreng*, *folyong*, *gyulong*, *nyulong*, *omlong*, *piheng*, *retteng*;

1834: *forrong* (NyÚSz. I, 98); SzD.¹: *lázong*; CzF.: *nyilong*; 1833: *zson g* (NyÚSz. I, 388); 1813: *rajong* (NyÚSz. I, 266); Gvad: Időt. 53: *tiprong* (NySz.); 1795: *örjög* (NyÚSz. II, 544); Kemény Zs.: Gyulai P. I, 25: *gyülong* (SÁMSON E. i. m. 174); stb.; továbbá Nyj.: *kácsing, kácsong, kötöng, celleng, orrong, ödöng, siring, sering, sikong, toprong, visong, záng, züllöng* stb. (MTsz.)

3. Azonos alapszóból *-g* és *-ng* képzővel formált párhuzamos alakok: *bolyog*: 1343: „Venisset ad fontem *Bolgokuth* vocatum”; 1496: „*Jacobo Bolgo*” (Oklsz.); RMKT: III, 324: „Az olaszok fegyverközve tétova *bolyognak*” (NySz.) ~ *bolyong*: Megy: 3Jaj. II, 61: „... *bolyongo*...”; Czegl. MM. 71: „Justinus martyr *bolyogot* abban” (NySz.) | *borog* 'borul, felhősödik' Csik m. (HORGER; EtSz. I, 482; I. SÁMSON E. i. m. 149) ~ *borong*: PP., PPB., KR.: „*burongó fű*” (NySz.) | *buzog*: 1429: „Dominico *Bwzgo*” (Oklsz.); Telk. 103: „Igön nagyon *buzoc vala*”; ÉrsK. 91: „Orrabol nagy bewsegel az weer *buzogh wala*” (NySz.) ~ SzD.²: *buzong* | *csillag*: NagyszK. 17: „Az en *čillago* zep keth zόμεymet beköthec” (NySz.) ~ *csillang*: 1723: 'rutilat' (I. SÁMSON i. m. 134) | *cselleg*: RMKT. III, 21: „Észnek, isznc, leányoc körül *czellyegnek*”; Thaly: VÉ. I, 351: „... mind oda *csellegnek*” (NySz.) ~ *cselleng*: Szal: Krón. 543: „De hol *czellengtékk* el az üdöt”; SzD: MVir. 300: „Oroz, aki a nyájaklon kívül lézegg, *tzelleng*” (NySz.) | *csügg*: BécsiK. 28: „... tv belöllétéc lüg azoknac lelkéc”; MünchK. 55: „É két parāLolatban lüg mēden törüén”; Fal: TÉ. 667: „... anyja emlöjétöl *tsügg* a gyermek” (NySz.) ~ *csüng*: SzD.³: „Ott *tsügg* (*tsüng*) fityeg” | *döllög*: Gyöngy: Cup. 606: „... kezd ... *döllögve* forogni” (NySz.) ~ *dölöng*: Konst. 11: „Kezdet *dölöngeni*” (NySz.) | *hajlog, hajlag*: MA: Bibl. V, 20: „Minden dolgoc hazugságra *haylog*” (NySz.) ~ *hajlong*: Mad: Evang. 162: „Ingadozik, idestova *haylong* a hajócska” (NySz.) | *hullog*: RákF: Lev. IV, 476: „Ma is *hullog* az hire” (NySz.) ~ *hullong*: RákF: Lev. IV, 16: „Bocsátottam tul is két ezer hadat, kivel már holmi *hullongó* conjugálta magát” (NySz.) | *jajog*: CsomaK. 64: „Még köszikla is indulna *iajgásán*” (NySz.) ~ Kazinczy: *jajong*: (NyÚSz. I, 149) | *lappag*: NagyszK. 476: „Az eyel oth *lappagot* vala” (NySz.); vö. BécsiK. 263: „Te nepéd él *lampant* a hegecbén” ~ DebrK. 214: „A köh hasadekokban *lappanga*” (NySz.) | *lézeg, lézzeg*: Helt: UT. mb: „... *lezegő*...”; Nád: Lev. 41: „Meg nem örözhetik az sok *lézegő* népektől az fákat”; Mon: Apol. 47: „Kic veled *lezzegnec*...” (NySz.) ~ *lézeng*: RendÉl. B: „A szerencse igen bizontalanul *lézengh*” (NySz.) | *pillag*: 1548: „Apro *pillago* [ruhadisz]” (Oklsz.) ~ *pillang*: MA: „*pillang*: nieto” (NySz.) | *sajog*: PeerK. 317: „Fenlykh mynth naph, *salyog* mynth aran” (NySz.) ~ Tompa M.: *sajong* (TMNy. 416) | *tátog*: Megy: Bayle. 74: „Alattad a pokol torka *tátog*” (NySz.) ~ *tátong* (NyÚSz. I, 329) | *vekeg*: GKat: Válts. I, 880: „A ki az ő religiójának igaz vólta felől kétséges és *vekeg*...” (NySz.) ~ *vekeng* (mai tájnyelv, vö. MTsz.) | *zajog*: BécsiK. 249: „*Zaiognac* emberekneç sokaffagatol”; RMKT. IV, 335: „Mondjad uram, ezek ne *zajogjanak*” (NySz.) ~ *zajong*: Alv: Itin. 220: „... az fa kepek előtt *szajongotok*” (NySz.) | *zsibog*: Bal: CsIsk. 405: „Azok gyüitnek össze *sibogni* benneteket” (NySz.) ~ *zsibong*: Lipp: PKert. II, 228: „Az emberek *zibongani* kezdnék” (NySz.) — Tájnyelvi változatok: *bug* ~ *bung*; *kuttog* 'ballag, kullog, lappang, lappang, rejtőzködik' ~ *kuttong* 'leselkedik'; *lappog* 'lomhán jár' ~ *lappong* 'ua.' *lobog* ~ *lobbang* (vö. *lobban*); *sullog* 'lassan megy' ~ *sullong* 'ua.'; *vekeg* ~ *vekeng* stb. (MTsz.)

2. Első kérdésünk a finnugor *-*ηk* változatlan megmaradásának kérdése. Bár ez a lehetőség kétségtelenül túlhaladott álláspontnak látszik, mégsem akarom egy kézlegyintéssel elintézni, hiszen tudjuk, hogy a szabályos hang

megfelelések alól is akadnak kivételek regresszió vagy nyelvjárási különfejlődés eredményeképpen; vö.: *hangya* (ÁKE. 326); *kengyel* (ÁKE. 399, 400; NyH.⁷ 58, 146); *lágý* ~ *langyos* (NyH.⁷ 45; GOMBOCZ: NyK. XXXIX, 226; vö. még BÁRCZI, Régi magyar nyelvjárások 4); *domb* és *tompör* (PAIS: MNy. XLV, 325–6). — Az *-ng* esetében pedig — amint már említettük — arra is lehetne gondolnunk, hogy az *-ng* hangcsoport hangulati velejárója is elősegíthette néhány, különösen hangutánzó-hangfestő jellegű származékban az eredeti forma megmaradását. Ha azonban erre a kérdésre vonatkozóan nyelvtörténeti adatainkhoz fordulunk feleletért, szemünkbe tűnik, hogy az írott emlékeinkből kimutatható legrégebb *-ng* végződésű alakok nagyobb része olyan többnyire hangutánzó eredetű ige, amelyben az *-n* elem a szó hangtestéhez tartozik, csak a *-g* tekinthető képzőnek bennük (*cseng*, *dong*, *peng* stb.). Sőt a nem hangutánzó-hangfestő jellegű régebbi származékok többségében is az alapszó tartozéka az *-n* elem (*reng*, *leng*, *szégyeng* stb.). Akad ugyan viszonylag korán egy-két olyan adatunk is, amelyben az *-ng* *-n* eleme is kétségtelenül a formans alkotó része, s a képző gyakorító (duratív) funkciója is világosan érezhető. Ilyen például a *kereng*; *kering* ige: BécsiK. 16: „... megkéréngé mēnd Iflt”. Azt azonban igen nehéz elképzelni, hogy az ilyen fajta néhány adat közül egyik-másik egészen a finnugor korig vezethető vissza, bizonyításról meg — igazoló adatok híján — éppen nem lehet szó. Bár a kettős megfelelés — amint láttuk — nem példátlan eset, s éppen ez okból a finnugor **-ŋk* magyar nyelvbeli kettős alakulását sem mondhatjuk eleve elutasítandó képtelenségnek, igen csekélynek látom e feltevés valószerűségét. Az kétségtelenül megállapítható, hogy még ha lett volna is egy-két változatlan folytatója a finnugor **-ŋk* formánsnak, a ma ismeretes élő vagy elavult *-ng* képzős származékok létrehozásában úgyszólván semmi szerepet nem játszott volna.

Nézzük a második kérdést: Azonos-e az *-n* elem a mozzanatos *-n* képzővel? E kérdésre vonatkozóan főleg azokból az adatokból remélhetünk feleletet, amelyek eredetileg *-n* nélküli *-g* formánssal képződtek, s csak később keletkezett melléjük az *-ng*-s változat. A mozzanatos *-n* elem bekerülését az eredetileg gyakorító *-g* képzővel alkotott származékokba vagy úgy képzelhetjük el, hogy a duratív-frekventatív *-g* képzős alakokkal szemben álló momentán *-n*-es származékok analógiája hatott a pusztán *-g*-vel képezett formákra, vagyis a mozzanatos ige mintegy alapszólul szolgált a *-g* gyakorító képzős új ige számára (például: *csillag*, *csillog* :> *csillan* :> *csillang*), tehát tulajdonképpen kontamináció eredményeként jött létre az *-ng*, vagy úgy, hogy a mozzanatos igéből alkotott *-gat*, *-get* (vagy egyéb) képzős formából vontak el egy *-ng*-s alapszót (*csillan* :> *csillangat* :> *csillang*). Ha azonban közelebbről megvizsgáljuk ezeket az *-ng* ~ *-g* képzős párhuzamos alakokat, föl kell figyelniük a következő igazságokra:

1. A legtöbb *-g* ~ *-ng*-s párhuzamos adat mellett nincs az alapigének *-n* mozzanatos képzővel formált származéka: *bolyog* ~ *bolyong*, *borog* ~ *borong*, *döllög* ~ *döllong*, *hajlog* ~ *hajlong*, *jajog* ~ *jajong*, *lézeg* ~ *lézeng*, *tátog* ~ *tátong* stb.

2. Viszont éppen azokkal a *-g* gyakorító képzős igékkel nem állnak szemben *-ng*-s változatok, amelyek alapszavából igen közkeletű momentán *-n* képzős származékokkal él a mindennapi nyelvhasználat: *billeg* : *billen*, *csurog* : *csurran*, *csörög* : *csörren*, *dobog* : *dobban*, *harsog* : *harsan*, *kocog* : *koccan*, *kopog* : *koppán*, *retteg* : *retten* stb.

Már magában ez a tény is nagyon kétségessé teszi a mozzanatos -n analogikus behatolását a gyakorító -g képző elé, helyesebben azt a föltevést, hogy ez az analogikus behatolás jelentősebb mennyiségű -ng képzős változatot hozhatott volna létre, de még valószínűtlenebbnek tetszik az említett analógia érvényesülésének lehetősége. ha megfigyeljük, milyen szembeüő alaki különbség áll fenn a -g és az -n képzős származékok között. Az -n rendszerint nyílt tövégi magánhangzós alapszóhoz járul, míg a -g középzártsághoz kapcsolódik. Azonkívül a mozzanatoság egyik kifejező eszközeül a momentum változatban a többseji mássalhangzó rendszeren geminálódik. Ezek a körülmények nem kedveznek ugyan az analógia érvényesülésének, de azért teljességgel nem zárják ki annak az elgondolásnak helyes voltát, hogy szórványosan egy-egy -ng képzős alakulásnak mégis a mozzanatos forma volt a szülőanyja. Így például a *lappag* ~ *lappang* párhuzam esetében majdnem bizonyosra vehetjük a *lappan* analógiájának közreműködését, úgyszintén a *pillag* ~ *pillang*, *csillag* ~ *csillang* esetében is. Ezek az adatok azt is elárulják, hogy a mozzanatos forma analógiája nyílt tövégi magánhangzós -ng-s származékokat eredményezett, s általában csak ott fejtette ki hatását, ahol az egyszerű -g gyakorító képzővel is élt nyílt véghangzós származék, de ott is csak igen szórványosan. Az ilyenféle alakulások rendkívül ritka jelentkezése is azt bizonyítja, hogy a mozzanatos -n képzős adatok analógiája nem lehetett jelentős forrása az -ng keletkezésének.

Harmadik kérdésünk: kiindulhat-e az -ng formans alakulása a -gg gemináció elhasonulásából? Erre a kérdésre szinte az adatok felelnek meg helyettünk. Az összes -g képzős igéink között alig akad egy-kettő olyan, amelyben a hangzóközi helyzetbe került -g geminációja bekövetkezett. Ilyen például a *csüg* : *csüggő* : *csügg*; vö.: BécsiK. 28: *lüg*; RMNy. III, 127: *csöggő*, Fal: TE. 667: *tsügg*; NySz.: *lógg*, *függ*. Ezek közül a *függ*-ből nem keletkezett **függ* alak, a *lógg* mellé csak nyelvjárásainkban alakult *lóng* változat (Sopron m. MTsz.; Kemenesalja SÁMSON E. i. m. 124), s csak a *csügg* az, amelyet a mai köznyelvből az -ng-s forma úgyszólván kiszorított, vagy amennyiben még itt-ott emelkedettebb köznyelvi vagy irodalmi nyelvi használatban jelentkezik, jelentés-elkülönüléssel 'valakihez nagy szeretettel ragaszkodik, valakire nagy buzgalommal figyel'-féle képes értelemben szerepel. Igen valószínű, hogy e néhány -ng-s alak valóban a -gg gemináció elhasonulásának köszönheti létét, de ezt az elhasonulási folyamatot nagyban támogatta a már meglevő s egészen más eredetű -ng-s változatok analogikus hatása.

Nézzük meg közelebbről azt a kérdést is, mennyiben gondolhatunk az -ng eredetének kutatásakor az -nkodik végződésből való elvonásra? (Vö. NyÚSz. I, 389.) Nincs szükség különösebb vizsgálódásra annak a ténynek a meglátásához, hogy nem sok olyan -ng képzős igéink van, amelyet egy -nkodik végződésű forma megelőzött volna; például a *bolyong*, *borong*, *csapong*, *jeszeng*, *mereng*, *tátong* stb. mellett nincs **bolygonkodik*, **boronkodik*, **csaponkodik*, **jeszenkedik*, **merenkedik*, **tátonkodik* stb. forma. A *pirong* mellett viszont valóban van *pironkodik* változat is, de míg a *pirong*-ra már a XV. század közepétől idézhetünk adatot: BécsiK. 5: „*pironga*/nalkül” (NySz.), a *pironkodik* csak a XVI. század elején jelenik meg kódexeinkben: DöbrK. 83: *pironkoiganak* (NySz.). Nagyon tanulságos ilyen szempontból a *szorong* : *szoronkodik* alakpár közelebbi megvizsgálása; ez ugyanis a NyÚSz. egyik példája annak szemléltetésére, hogy a „... -kedik, -kodik visszahatónak a -g gyakorító képzővel való fölcserelése megvan ... a régi nyelvben”. A *szoronkodik* forma először

a XVII. században tűnik föl: MA: Scult. 670b (NySz.), ugyanekkor találkozunk először a *szorong* igével is: MA: Scult. 236 (NySz.), míg a *szorongat* már a XV. században előfordul: MünchK. 171: *zorongaffon*. A *szorongat* korai előfordulása föltűnő, lehetetlen rá föl nem figyelni. A többi adat hasonló szempontú vizsgálatából kitűnik, hogy néhány esetben az *-nkodik* végződésű alak valóban megelőzi az *-ng* képzős változatot, például a *töprenkedik* és *eszenkedik* származékok jóval előbb megjelennek nyelvtörténeti adataink között, mint a *töpreng* és *eseng* formák, s ez a tény igen valószínűvé teszi, hogy e két (s esetleg még néhány) ige esetében az *-ng-s* alakok megteremtésében — a már meglévő *-ng* képzős származékok analogikus hatásán kívül — a *töprenkedik*, *eszenkedik* (illetőleg általában az *-nkodik*, *-nkedik* képzős forma) is közreműködött: GKat: Válts. II, 1120: *teprenkednek*; Gyöngy: KJ. 483: *tepreng* (NySz.) | Kónyi: HRom. 146: *eszenkettem*; 1831: *eseng* (NyÚSz. II, 449). A *bosszankodik* is hamarabb tűnik föl a nyelvhasználatban, mint az *-ng-s bosszong* származék: PeerK. 27: „Tennen zolgaydh *bosszankodnak wala te ellened*”; Web: Amul. 62: *Bosszongas* (NySz.); mindkettőnél korábbi azonban az *-nt* végű mozzanatos változat, amely így még természetesebb forrása lehet az *-ng-s* származéknak, mint a másik: *bosszont*: BécsiK. 88: „... alaitä wala magat . . . *bozzontafnac* zauauual megutaltatotnac”. Bátran levonhatjuk tehát azt a következtetést, hogy a *-nkodik* végződésű alakok csak néhány késői alakulás, főleg a nyelvújítás egy-két elvonása számára szolgálhattak kiindulópontul *-ng-s* formák megteremtéséhez, jelentős szerepük nincs az *-ng* képzős származékok létrehozásában; itt-ott azonban mellékesebb tényezőként támogathatták az *-ng-s* alakulásokat előidéző egyéb analógiás folyamatok működését.

Tegyük föl most már az utolsó és legényegesebb kérdésünket: Minek köszönhető az első *-ng-s* változatok keletkezése, milyen eredetű bennük az *-n* elem, s milyen tényezők támogatták a képzőt további működésében, terjedésében, eredeti *-g* képzős igékbe való behatolásában, illetőleg új származékok létrehozásában?

Erre a kérdésre is megfelelnek adataink, ha megpróbáljuk helyesen olvasni vallomásaikat. Láttuk, hogy legrégebbi *-ng* végű igéink nagy részében az *-n* nem képzőelem, hanem rendszerint hangutánzó-hangfestő jellegű kifejező szavak szerves tartozéka, vagyis az alapszó hangtestének egyik építő köve. Az *-ng*-nek az új alakok formálásához, illetőleg eredeti *-g* képzős származékokba való behatolásához, tehát képzőként való elvonásához az utat kétségtelenül ezeknek az analógiás hatása egyengette, mégpedig nagyon valószínűen a műveltető *-t* (*-at*, *-et*) képzős származékokból kiindulva. A *csenget* (1422: *Chengetew* OklSz.), *penget*, *kongat* stb.-féle műveltető alakokkal ugyanis szemben álltak a *borogat*, *tátogat*-félék, s ezekben az azonos funkciójú s azonos alakú végződés megteremtette azt a szoros külső és belső rokonsági kapcsolatot, amely igen kedvező körülmény az analógia működésének megindulásához (hasonló analógiás alakulásra vö. BENKÓ: MNy. I, 185). Ezt az elgondolást szépen támogatják azok az ősi *-ng-s* adataink, amelyekben kétségtelenül előbb volt meg az *-ngat*, mint a pusztán *-ng* végződés. Ilyen például a már említett *szorongat* adat, amely csaknem két évszázaddal előbb jelentkezik (MünchK. 152), mint maga a *szorong* forma (MA: Scult. 236 NySz.). De előbb jelenik meg például a *borongat* (GKat: Válts. II, 903 NySz.) is, mint a *borong* (Drég: Spec. 64 NySz.), a *térenget* (CsomaK. 38 NySz.), mint a *téreng* (MA: Tan. 101 NySz.). A *-g* képzős igékhez járuló *-t* (*-at*, *-et*) képzővel alkotott származékoknak ezzel az említett analógiás hatásával teljesen egyező ered-

ményt teremtettek azok a származékok, melyekben egy mozzanatos alapszó-hoz vagy funkció nélküli *-n*-re végződő ige-tőhöz *-gat*, *-get* képző járult. Ezek nemcsak úgy segítették elő az *-ng* képzős formák számának növelését, hogy az önmagukból való elvonásra lehetőséget nyújtottak; például: *pihenget*: Fal: NA. 167: *pihengetett* (NySz.) > Kazinczy: *piheng* (NyÚSz. I, 46) | *ujjogat*: Megy: 6JaJ. II, 11: *ujjogató* > Gvad: FNót. 16: *ujjongat*, *ujjong* (Tzs.) | *rángat*: WinklK. 167: *rangattak vala* (NySz.) > *ráng*: *rángó görcs* | *borzogat*: Bethl: Élet. II, 300, SzD.²: *borzongat* > 1836: *borzong* (NyÚSz. I, 29) | stb., hanem valószínűleg úgy is, hogy gyakori előfordulásukkal még akkor is támogatták más igékre vonatkozólag az *-ng-s* alapszó kikövetkeztetésének megvalósítását, ha önmaguk megálltak az *-ngat* végződés fokán anélkül, hogy saját magukból *-ng-s* változat elvonását sugallták volna: *jelenget*: JókK. 119: *jelengetyuala* (NySz.) | *pittyenget*: Fal: NA. 156: „... *pittyengeti* ajkait” (NySz.) | *simongat*: Gvad: Hist. 158: „Hajokat kezökkel *simongatták*” (NySz.) | *tapongat*: Thaly: VÉ. I, 389: *tapongat* (NySz.) | *öblönget*: Web: Amul. 101: „... vizzel *öblöngessek*” (NySz.) | stb.

Amikor aztán a már úgysis szép számban használatos olyan *-ng* végű származékok mellé, amelyekben az *-n* elem a tőhöz tartozott, a fent leírt analógiás folyamat újabb származékokat hozott napvilágra, még több lehetősége támadt újabb, több irányba szétágazó, bonyolult analógiás tevékenységek megindulásának. (Ilyen például a már említett mozzanatos *-n* behatolása egy-két *-g* képzős adatba: *lappan* : > *lappag* : > *lappang*; a *-gg* gemináció elhasonulása *-ng*-vé; stb. Később természetesen már maga az ilyen módon életet nyert *-ng* formans önálló képzői funkcióval vett részt új származékok megalkotásában, függetlenül az említett analógiás bonyodalmaktól: *hajlong*, *ödöng*, *hözöng* stb. Mint önálló szerepű képző egy-két újabb származékban éppen úgy járult névszói alapszóhoz, mint a régiségben a *-g*: *búsong*, nyelvújítási *rajong*, régi *szégyeng* stb.

3. Összefoglalva az *-ng* formans kialakulására vonatkozóan a nyelvtörténeti adatainkból kiolvasható vallomások lényegét, a következőket állapíthatjuk meg:

1. Nyelvünk *-ng* végződésű adataiban az *-ng* formans semmiképpen nem tekinthető változatlanul megőrzött finnugor örökségnek. Ha elvben nem is tarthatjuk képtelenségnek egy-két adatban a nasalis megmaradását, olyan adatoknak, amelyek ezt a feltevést igazolnák, sehol nem akadhatunk nyomára; meglevő *-ng-s* igéink általában viszonylag késői alakulások.

2. Nyelvtörténeti, mai köznyelvi és tájnyelvi adatainkban jelentkező *-ng* képzős származékaink bonyolult analógiás folyamatok eredményül jöttek létre; keletkezésük tehát nem vezethető vissza egységes forrásra, alakulásukban azonban természetesen a fő ható erő a már meglevő *-ng-s* formák analógiája volt. Végső fokon, vagyis a teremtő analógia megindulásának első fázisában olyan *-ng* hangcsoportra végződő igék hatása érvényesült, amelyekben az *-n* a szó hangtestéhez tartozó elem volt, s csak a gyakorító *-g* volt funkcióval bíró formans. A *-g* természetesen ezeket az igéket jól érezhető gyakorító (általában duratív) jelentéssel ruházta fel (vö. *cseng* ~ *csendül*, *zeng* ~ *zendül* stb.), így a belőlük kikövetkeztetett vagy elvont vagy mintájukra más forrásból kitermelt *-ng* is ennek a jelentésnek a hordozója lett: *borong*, *dereng*, *lézeng* stb. Mivel az egyes *ng-s* származékok különböző forrásra vezethetők vissza, igen természetes, hogy az *-n* elem mibenlétére vonatkozóan sem adhatunk egységes feleletet. Az *-n* lehet: a) eredetileg funkció nélküli

vagy legalább a gyakorító származék szempontjából funkció nélküli elem, vagyis az alapszó tartozéka: *reng, zeng, szégyeng* stb., mely elsősorban valószínűleg az ilyen igék *-t* (*-at, -et*) képzős származékainak analogikus hatása következtében került bele az eredetileg *-n* nélküli *-at, -et* vagy *-gat, -get* képzős származékokba, alkalmat adva ezáltal *-ng* képzős alapszó kikövetkeztetésére: *kongat, szégyenget*-félék hatására *téreg* :> *térenget* :> *téreng*; b) mozzanatos *-n* képző: *lappang, csillang*; c) *-gg* elhasonulás eredménye: *csügg* > *csüng* stb.

A *cseng, zeng, peng, kong, dong, bong*-féle hangutánzó igékben a *-g* nemcsak gyakorító funkciójú formans, hanem az *-n* elemmel együtt a hangszimbolika eszköze is, sajátos hangulati értékkel bíró kifejező elem. Bizonyára ennek a hangulati velejárónak köszönhető, hogy a nyelvújítók — köztük különösen a fejlett stílusérzékkel megáldott Kazinczy — jelentős számú *-ng-s* származékokkal gazdagították az irodalmi nyelvet: *ébreng, folyong, gyulong, méreng, nyulong, omlong, piheng, retteg* stb. (vö. NyÚSz. I, 46). Alkotásaik nagyobb része nem vált általános használatúvá. Nagyon kedvelte az *-ng-s* formákat Kisfaludy Sándor, Bajza és Szemere is (vö. Nyr. XVII, 17). Néhány Kisfaludy-idézet: „... tehetetlen rabbá tette *Fellengve* járt lelkeket” (Kesergő Szerelem I. é.); „S érzeményim *zsbongtak*, Öröimim is *borongtak*” (uo. 3. dal); „Epedezek, *búsongok*, ... Magánosan *bolyongok*” (uo. I. é.); „Egymással, mint *villongnak* ... S a part felé *toljongnak*” (uo. XVI. é.); „Mint *szorongok* s feszülök” (uo. 178. dal); stb. Természetesen a mai költői nyelv is gyakran veszi igénybe megfelelő hangulati hatás keltésére ezeket a származékokat. Csak tallózva emelek ki egy-két példát Tóth Árpád műfordításaiból: „Ősz hurja *zsong, Jajong, busong* A tájon” (Verlaine: Őszi chanson); „... *borong* a nap, Búm halk ajkai Hús dalt *zsonganak*, Mely *ringatva* rí, Míg *borong* a nap” (Verlaine: Naplemente); „A tó *dereng* Mint mély tükör s Mélyébe *reng* Vén fűzfatorzs” (Verlaine: Fehér a hold); „Itt ciprusos árnyak ezüst raja *leng* Bús szobrok alakja fájva *dereng*, De *csengve* a csendbe, mely erre *mereng*, Csillog a Könnyvizü Kút” (O’Shaughnessy: A könnyek kútja); stb.

Azok az *-ng-s* származékok, amelyek egy eredetibb egyszerű *-g* gyakorító képzős alak folytatói, rendszeren kiszorították a mai köznyelvi használatból az őket megelőző *-g-s* változatot: *bolyog* :> *bolyong*, *borog* :> *borong*, *lézeg* :> *lézeng*, *vekeg* :> *vekeng* stb. Ha mégis mind a két változat élő maradt, akkor jelentéshasadást eredményezett az alaki kettősség, például a *tátog* ige jelentése ma frekventatív: ’nyitogat, tátogat’, a *tátong* pedig duratív jelentésű, szinte állapotot kifejező jelleggel: ’nyitva áll’. A *csügg* és a *csüng* alak jelentésbeli kettősségéről már volt szó.¹

D. BARTHA KATALIN

¹ A *fitul, finta* szócsalád tárgyalásában (MNY. XI, 359) az *n* nélküli és *n*-es alakok váltakozására idézett példák között másodikkul veszem fel: *büg* : *bung*, *búgat* : *bungat*. Az *n*-es alakokra a MTsz. közöl néhány adatot, de Zalaegerszegről gyermekkoromból én is emlékszem ilyenekre főleg a csiga hangjával kapcsolatban. Hajdani cikkemben ezt írom: „Azt hiszem, hogy az *n*-es alakok szóvegyítés útján keletkeztek: a *pédért* a *péndít*, *péndül* igék *péndérit*, *péndéredik* gyakorítóival (NySz.) keveredhetett; a *büg*-ba a *bong* am. ’bombilo’ (C., MA.; *zengő*—*bongó*), *dong*, *kong*, *zeng*, *cseng* igékből juthatott az *-n*; *bodor* [bongyor]- és *jodor* [fondor]-ba *kondor*- és *göndör*-ből.” (I. h.) Amit idéztem, egészében így nem tartom fenn, különösen a *fondor* és *bongyor* formákra vonatkozólag (a *fondor* : *fodor* alakok viszonyára nézve l. megjegyzésemet MNY. XXXVI, 79). Az idevágó jelenségekkel esetleg egyszer majd bővebben foglalkozom, és akkor talán kitérek a D. BARTHA KATALINTÓL eredményesen vizsgált kérdéskörre is. — PAIS DEZSŐ.

Igeneveink szórendjéről

Igenévi értelmező jelzők első kódexeinkben

I. A jelzős szerkezeteknek sajátos fajtáját teszik a hátravetett jelzős, úgynevezett értelmező jelzős szerkezetek. Az értelmező jelző a jelzett szótól elkülönült szakaszba kerül, szünettel választva el tőle, külön hangsúllyal. Ennek megfelelően az értelmező jelző többet tartalmaz eredeti predikatív értékéből (vö. PAUL, Principien¹ 97. §), mint a jelző. KERTÉSZ MANÓ (Nyr. XXXIX, 408), majd utána SIMONYI (A jelzők mondatana 114) eredetibb, ősi szerkezetnek is tartotta az elől álló jelzős szerkezetnél. Az értelmező jelzős szerkezet keletkezésében szerepet játszó lélektani folyamatot is azzal a szóval tudnám legjobban jellemezni, amelyet a „szórendi szimmetriával” kapcsolatban használtam: *kiegészítés* (MNY. XLIX, 166). A szórendi szimmetria egyik fajtája ugyanis nem más, mint olyan értelmező jelzős szerkezet, amelyben a jelzett szónak elől álló jelzője is van. A *kiegészítés* szóval jellemzi SIMONYI is az értelmezős szerkezetet — ahogy most utólag észrevettem — a következő kitűnő meghatározásában: „Az értelmező abban különbözik a közönséges jelzőtől, hogy a jelzett szóval nem egyesül olyan szorosán, hanem mint utólagos *kiegészítés*,¹ értelmezés, részletezés járul hozzá, külön szólamban, külön hangsúllyal, s az írásban rendszeresen vessző választja el tőle.” (I. m. 113.) Abban a cikkben, amelyre az előbb hivatkoztam, utaltam PAIS véleményére (MNY. XLVI, 306), amely szerint a jelző és a melléknév kategóriájának a kialakulásában fontos szerepe lehetett a HORVÁTH JÁNOSTÓL „közölés”-nek nevezett szórendi képletnek. PAIS itt „olyanféle elrendezés”-ről tesz említést, mint a közölés, de világos, hogy azt a szerkesztésmódot érti rajta, amely a közölésnek prózában előforduló megfelelője, s amelyet én szórendi szimmetriának neveztem. PAIS véleményéből világosan kitűnik, hogy ő az elől álló jelzőt tartja eredetibbnek. „Figyelemmel kell lennünk — írja — bizonyos nyelveknek, így a magyar nyelvnek is arra a természetére, hogy benne a jelző rendszerint a jelzett szó előtt helyezkedik el... Arra gondolhatunk, hogy ilyenféle fordulatokban [*Meleg víz, foly*] fejlődött vissza az első helyet elfoglaló hasonlítás eredmény nyelvi kifejezése állítmányból jelzővé, mégpedig nyilván akként, hogy a vele jelölt képzet szorosabb kapcsolatba lépett a rákövetkező szó mögött álló dologképzettel. Ez a szorosabb képzetkapcsolat még nem okvetlenül képzetegység, aminek nyelvi hordozója az összetétel.” (I. h. 306.) Ez a felfogás véleményem szerint jobban megfelel a magyar jelzős szerkezetek természetének, mint KERTÉSZÉ és SIMONYIÉ. KERTÉSZ később maga is visszavonja előbbi nézetét (NyK. XLIII, 384), amelyet KLEMM sem fogad el, habár el sem vet. „Az értelmező (appositio) — írja — e g y e s e k s z e r i n t ősi az elülálló jelzőnél.” (TörtMondt. 336.) Az értelmező jelző még ma is rendelkezik bizonyos önállósággal, predikatív erővel, s ez még fokozottabban meglehetett a jelzős szerkezetek kialakulása idején. A magyar jelző volt predikatív értékét teljes mértékben csak a jelzett szót megelőző helyzetben veszthette el, csak ilyen helyzetben gyengülhetett valódi jelzővé. (Más a helyzet azon nyelvek esetében, amelyekben a jelző szórendi helyzete szabad.)

¹ Én emeltem ki.

² Én emeltem ki.

Annak ellenére, hogy az értelmező jelzős szerkezet ősbib voltát nem lehet igazolni, annyi mégis biztos, hogy e szerkezet közelebb áll a kezdetlegesebb, egyszerűbb gondolatfűzéshez, mint az elől álló jelzős szerkezet. Ezért van az, hogy régi nyelvünkben és a mai nyelvjárásokban gyakrabban találunk értelmező jelzős (különösen melléknévi és melléknévi igenévi értelmező jelzős) szerkezeteket, mint mai köznyelvünkben (SIMONYI i. m. 114; KLEMM, TörtMondt. 338).

E szerkezetek nyelvjárási használatát az magyarázza, hogy bennük az az egyszerűbb, tagoltabb gondolatfűzés valósul meg, melyet WUNDT (Völkerpsychologie I/2, 316), majd az ő nyomán KERTÉSZ (Nyr. XXXIX, 339), SIMONYI (i. m. 114) és KLEMM (TörtMondt. 336) asszociatív kapcsolatnak neveznek, szemben az apperceptív kapcsolattal¹ (vö. KLEMM i. m. 338).

2. Régi nyelvünkben, kódexeinkben gyakran találkozunk igenévi értelmező jelzős szerkezetekkel. Azt gondolhatnók, hogy ezeknek a használatában latin hatás mutatkozik, mivelhogy a latin nagyon kedveli a hátravetett participiális jelzőt. Első kódexeink -ó, -ő képzős igenévi jelzőinek a tüzetes tanulmányozása azonban más eredményre vezet.

A Jókai-, Bécsi és Münchener Kódex -ó, -ő képzős igenévi értelmező jelzőinek a latin szöveg és az igenév bővítőmánya szempontjából való vizsgálata után a következő megállapításokat tehetem: 1. Az -ó, -ő képzős igenévi értelmező jelzők mindig a jelzett után álló latin participiumoknak (vagy főneveknek) felelnek meg. A magyar és latin értelmező jelzős szerkezet tehát a jelző és a jelzett szó sorrendje szempontjából pontosan megfelel egymásnak. — 2. Az -ó, -ő képzős igenévi értelmező jelzőnek mindig van tárgyi, határozói vagy tárgyi birtokosjelzői (genitivus obiectivusi) bővítőmánya, vagy esetleg több effajta bővítőmánya.

A Jókai-kódexben 9, a Bécsi Kódexben mintegy 75, a Münchener Kódexben pedig körülbelül 40 -ó, -ő képzős igenévi értelmező jelzőt találtam 25, 85 és 30 elől álló jelzővel szemben. Ezek közül csak néhányat mutatok be: JókK. 4: „ferenc yften tytkynak hyw reytywye: Franciscus secretorum Dei fidelis a b s c o n d i t o r” | 43: „lata egy zepp tewzeflangot ygen fenlewt: vidit unam flammam ignis pulherrimam et valde splendentem” | 45: „latek tewz langott menbelewl leytewt: es veled zolott: vidi flammam ignis descendente de caelo tecum loquente” | BécsiK. 153: „Tamad zemermetlèn orcaio kiral es zerzefekèt megèrto: consurget rex . . . et intelligens propositiones” | 190: „Es löt Efraim . mōnal èlhitètet galamb zūnet nē vallo: Et factus est . . . quasi columba seducta non habens cor” (vö. Káldi² 1098: „Ès lōn Efraim, mint a tōrbe csalt, értelmetlen galamb”) | 167: „es uon fèlèfeget . . . igen zepet es iftènt felot: accepit uxorem . . . pulchram nimis et timentem Deum” | 46: „Jay a nèmzètnèc ènèmzètèmre fel-tamadoknac: Vae genti insurgenti super genus meum” (vö. SzékK. 95: „yay az en (nemz)etemre tamado néépnek”) | MünchK. 31: „èlèibe kelenc nèki két èmberec ordogokèt valloc: occurrerunt ei duo habentes daemonia” (vö. JordK. 377: „. . . erdenges emberek”) | 129: „mèd fa io gimollot nē teuo ki mètètetic: . . . arbor non faciens fructum . . .” (vö. JordK. 527: „. . . ky nem teremte yo gymelzet”) | 31: „hoznacuála nèki èg kōzuèneft agban

¹ Jónak látom WUNDT másik két terminus technicusát is megemlíteni: *offene Verbindung* (= asszociatív kapcsolat), *geschlossene Verbindung* (= apperceptív kapcsolat) (i. m. 313).

² 1865-i egri kiadás.

fekyt: offerebant ei paralyticum jacentem in lecto" (vö. JordK. 378: „... agyaban fekkeen") | 165: „öröm lézén menbèn eg búnofoñ pñiat *miuèl-kedon*: ... super uno peccatore poenitentiam agente" (vö. JordK. 581: „egy penitenciatarto bynesen") | 204: „Ez az életnc kenèrè menbøl *lezallo*: Hic est panis de coelo descendens" (vö. JordK. 645: „ez az menybøl le zalloth kynyr") | stb. stb.

Tárgyi, határozói vagy tárgyi birtokosjelzői bővítménnyel nem rendelkező igenévi értelmező jelzõt csak 4 esetben találtam a három kódexben: BécsiK. 265: „Abakuc èros *küzödo* es kémèn al: Abacuc *luctator* fortis et rigidus stat"¹ | stb.

A fenti két fontos megállapítást ezek után egybe kell vetnünk azzal az eredménnyel, amelyet az elől álló jelzõs szerkezetek vizsgálata nyújt számunkra. A jelzett szót megelőző -ó, -õ képzõs igenevek pedig a következõ tanulsággal szolgálnak: 1. Az -ó, -õ képzõs elõl álló igenévi jelzõk is többnyire a jelzett szó után álló participiumoknak (vagy főneveknek) felelnek meg; ez az egyidejúséget kifejező latin participium imperfectumnak kódexeink latin eredetijében található szokásos szórendi helyzete: JókK. 139: „mend az fan *lakozo* madarac: omnes aves in arboris *residentes*" | BécsiK. 198: „lezènè mōnal veterñèy *èlmulo* harmat: erunt sicut ros matutinus *praeteriens*" | MünchK. 33: „lattauolna ot... es a: *zaigo* nepèt: ... et turbam *tumultuante*" | stb. — 2. Az -ó, -õ képzõs elõl álló igenévi jelzõknek rendszerint nincs tárgyi vagy határozói bővítményük a Bécsi és a Müncheneri Kódexben. A Jókai-kódexben azonban az előforduló 25 esetben körülbelül a felében igen: JókK. 96: „egben repewlew kefelyw: aquila *volans*" | 104: „onnattmenew emberekett: homines *transeuntes*" | 6: „neky *kelew* utat: *viam sibi beneplacitam*" | stb. — 3. Tárgyi vagy határozói bővítménnyel rendelkező elõl álló igenevek csak szórványosan fordulnak elõ a Bécsi és a Müncheneri Kódexben. Ezeknek nagyobb része hátul álló latin participiumnak felel meg: BécsiK. 188: „holual *èlmulo* harmat: ros mane *pertransiens*" | 205: „èfflèt *zomiuhozo* zero: area *sitiens* imbrem" | 270: „etèlre *fièto* kèfèlo: aquila *fèstinans* ad comedendum" | MünchK. 37: „hafonlatnac a' vafart *vlo* gèrmekechez: Similis est pueris *sedentibus* in foro" | stb.

3. Megállapításainkat a következőképpen összegezzük:

1. A Bécsi és a Müncheneri Kódex kedveli az -ó, -õ képzõs igenévi értelmezõ jelzõs szerkezeteket. E szerkezetekben az igenévi jelzõnek és jelzettjének sorrendjét az igenév bővítménye vagy bővítménytelensége határozza meg. Ha az igenévnek tárgyi, határozói vagy tárgyi birtokosjelzői (genitivus obiectivusi) bővítménye van, az igenév a jelzett szó mögé kerül, mint értelmezõ jelzõ. Ha az igenévnek nincsenek ilyen bővítményei, az igenév a jelzettje elõtt marad, mint elõl álló jelzõ.

2. Az igenév sorrendjét, elõl álló vagy értelmezõ jelzõi használatát említett kódexeinkben nem annak a latin participiumnak a sorrendi helyzete dönti el, amelynek a magyar igenév megfelel, mert az elõl álló igenevek is többnyire a jelzett mögött álló latin participiumoknak a fordításai.

3. A Jókai-kódex ritkán alkalmaz -ó, -õ képzõs értelmezõ jelzõt; a Jókai-kódexben nem érvényesül az értelmezõ jelzõs szerkezetek megalkotásában az a törvényszerűség, amelyet a Bécsi és a Müncheneri Kódexben tapasztalunk.

¹ Nem sikerült fordításban.

4. A Jordánszky-kódex kerüli az -ó, -ő képzős igenévi értelmező jelzőt.

5. A Bécsi és a Münchener Kódexben az igenévi értelmezős szerkezetek kedvelése kódexeink szerzőinek arra a törekvésére vezethető vissza, hogy a bonyolultabb, sűrítettebb szerkezeteket egyszerűbb, tagoltabb szerkezetekkel váltsák fel. Így tehát e kódexek -ó, -ő képzős igenévi jelzőinek a sorrendje is azzal a tanulsággal szolgálhat, hogy szerzőik az egyszerűbb népgondolatfűzési eljárásához közelebb álló grammatikai eszközökkel igyekeztek tolmácsolni a bibliát, kétfelé tagolva a hosszabb bővítőményes igenévi szerkezeteket, amelyek a nép körében nem igen lehettek használatosak.

Első ránk maradt bibliafordításunk tehát grammatikai szempontból is népnek szánt írásul mutatkozik, mint ahogy népi jellegét más vonatkozásokban meggyőzően mutatta be legutóbb KARDOS TIBOR (A huszita biblia keletkezése: MNyTK. 82. sz.).

A határozói igenév szórendjéhez

1. A határozói igenév és a mondat igéjének sorrendi helyzete körül vita indult meg a múlt század második felében. A vita megnyugtatóan nem zárult le. SZARVAS és SIMONYI mereven ellenezték a -ván, -vén végződésű határozói igenévnek a hátravetését, a mondat igéje mögé helyezését, a gyakorlat, az írók (köztük nem kisebb, mint Arany János) azonban nem azonosították magukat ezzel a tiltakozással.

Első kódexeink határozói igeneveinek tanulmányozása közben olyan szórendi törvényszerűségeket figyeltem meg, amelyek az említett nyelvhelyességi vita szempontjából is érdekesek.

2. A megvizsgált kódexekben majdnem kizárólag csak a -ván, -vén végzetű igenév fordul elő, a -va, -ve végzetű csak egészen szórványosan. A -ván, -vén végzetű igenév viszont minden mondatrész funkciójában szerepel.

A Jókai-, Bécsi és Münchener Kódex határozói igeneveinek a vizsgálata közben arra az eredményre jutottam, hogy ezeknek az igeneveknek és igéjüknek szórendi elhelyezkedését három tényező befolyásolja: az igenév időviszonyító szerepe (tehát az, hogy előidejűséget vagy egyidejűséget fejez-e ki), mondatrész szerepe (idő-, állapot-, mód-, okhatározó szerepe) és cselekvéshordozójának mondatrész szerepe (az, hogy az igenév cselekvéshordozója a mondat alanya-e, tárgya-e, vagy független).

Az igenév cselekvéshordozójának nevezem azt a főnevet (vagy főnévi értelemben használt más szófajt), amely cselekvő értelmű (alanyos viszonyt kifejező) igenév mellett az igenévi cselekvés aktív, szenvedő értelmű (tárgyas viszonyt kifejező) igenév mellett az igenévi cselekvés passzív hordozója. A szó jelölte fogalmat világosan megmagyarázzák a következő mondatok, amelyekben a kiemelt szó a cselekvéshordozó: „A farkas megaggván, meghala.” „Nyitva áll az ajtó.” „Halva találták Bárczi Benőt.” „Bika rugaszkodván, kétél szakad vala.” Az első két mondatban a cselekvéshordozó a mondat alanya, a harmadik mondatban tárgya, a negyedik mondatban független. A határozói igenévnek lehet tehát alanyi, tárgyi vagy független cselekvéshordozója.

A három említett tényező figyelembevételével kódexeink a következő tanulságokkal szolgálnak.

Az előidejűséget kifejező igenevek általában az ige előtt állnak, az egyidejűek között többségben vannak az ige után következők.

Az előidejű időhatározó igenevek majdnem kivétel nélkül mindig az ige előtt állanak. Ez a szabályosság érvényesül mind a három kódexben. Ugyanezt a szórendi helyzetet találjuk a kódexek latin eredetijében is: JókK. 17: „megteruen erdehwelz kemenen megfegye frater ylyeft: r e d i e n s . . . redarguit . . .” | BécsiK. 37: „es bēmēuēn allapēc o orcaia èlot: et i n g r e s s a stetit . . .” | MünchK. 103: „Es le vluaē hiua a. tizenkettőt: Et r e s i d e n s vocavit . . .” | stb. — Az előidejű állapothatározói igenevek¹ sorrendi képe némileg eltér az időhatározókétól, amennyiben ebben a kategóriában már gyakrabban találkozunk az igenév hátravetésével: Az alanyi (a mondat alanya-ként szereplő) cselekvéshordozóval rendelkező igenevek ige utáni elhelyezkedése ritkább, de azért többször előfordul, még olyankor is, amikor a latinban az igenév elől van: JókK. 71: „Aluala . . . celayaban belrekeztuen: stabat r e c l u s u s . . .” | 30: „yew haraguuan: veniret i r a t u s” | BécsiK. 81: „vluala . . . kirali ruhacba oltzuē: residebat . . . i n d u t u s vestibus regis” | 37: „fekzēn vala . . . èlbaggadvan: iacebat . . . s o p i t u s” | 26: „lakozikuala bērkēzkēduēn: c l a u s a morabatur” | MünchK. 171: „lezállot . . . meg-igazoltatuan: descendit . . . j u s t i f i c a t u s” | stb. A tárgyi (a mondat tárgyaként szereplő) cselekvéshordozóval rendelkező igenevek általában az ige után következnek: JókK. 134: „hagyuan ewtett ygen megvygaduan: . . . reliquentes eum intime consolatum” | BécsiK. 97: „es viue okēt mējkōtzuēn: duxit eos v i n c t o s” | MünchK. 121: „latac a kōuēt èlhēngereitūē: viderunt r e v o l u t u m lapidem” | stb. — Az előidejű okhatározó igenevek többsége megelőzi igéjét. Előfordulnak azonban hátravetett igenevek is mind a három kódexben: JókK. 68: „meg yeduen le efek: t e r r i t u s . . . cecidit” | BécsiK. 99: „būnhōttonc . . . nem èngēduēnc o zauanac: peccavimus . . . n o n o b a u d i e n d o² voci ipsius” | MünchK. 87: „nagy fokaffag iquo ichoz haluā melleket tezēn vala: . . . a u d i e n t e s, quae faciebant, venerunt ad eum” | stb. — Az előidejű állapotjelző állítmányi használatú igenév a létige előtt is és után is előfordul: BécsiK. 61: „iruan vala: s c r i p t u m erat” | MünchK. 158: „Legēnēc tū farloktoc megzōreituan: Sint lumbi vestri p r a e c i n c t o” | stb.

Az egyidejűség kifejező igenevek részben az ige előtt, részben az ige után állnak.

Az egyidejű időhatározók közül az alanyi cselekvéshordozójú igenevek többsége az ige előtt áll: JókK. 11: „Es ezkeppen menuen mogyad: Et sic t r a n s e u n d o dicas” | stb. A független cselekvéshordozójú igenevek mindig az ige előtt állanak: MünchK. 81: „es mü aluuāc èl vroztac otèt: et furati sunt eum, nobis d o r m i e n t i b u s” | stb. — A módhatározói igenevek többsége az ige után áll: BécsiK. 159: „fel allec rezkētuen: steti t r e m e n s” | stb. — Az egyidejű állapothatározói igenevek között többségben vannak az ige után következők, különösen a tárgyi cselekvéshordozójú igenevek: JókK. 43: „lata zent ferenczēt terden alua: vidit sanctum s t a n t e m” | MünchK. 220: „bēzelnēc vala egmafnae a tēmplombā aluan: colloquebantur . . . s t a n t e s” | stb. — Az egyidejű okhatározói igenevek között vegyesen

¹ Így nevezem az előidejű cselekvés eredményeképpen bekövetkezett állapotot kifejező igeneveket; az állapot az igei cselekvéssel egy időben van meg, de az igenévi cselekvés előzőleg lefolyt: az igenév természetében meglévő dinamikus feszültséget, kettősséget fejezi ki a műszó is.

² A gerundium ablativusának ilyen használata Anonymusnál is megvan (vö. PAIS: MNy. XXIII, 40).

fordul elő ige előtti és ige utáni igenév: JókK. 11: „De ew *feluen* . . . monda: Iste autem timens . . . dixit” | BécsiK. 268: „Ezekét kédeg bészeli nē *tuduū* iftēnnēc . . . itelētīt: Haec autem loquitur nesciens . . .” | stb.

Látjuk tehát, hogy az igenév sorrendjében az igenév időviszonyítása, az igenév mondatrész szerepe és cselekvéshordozójának mondatrész szerepe szerint bizonyos következetesség mutatkozik. Ez a következetes, szabályszerű használat általában megfelel a latin igevek sorrendjének, úgyhogy a magyar és a latin igevek ígéhez viszonyított sorrendjében azonos felfogás érvényesül. Legkövetkezetesebb az igenév sorrendje az előidejű időhatározóknál. Ezek mindig az ige előtt állanak. Az igenév és az ige sorrendje ebben a csoportban megfelel az igenévi és az igei cselekvés sorrendjének: *megaggván, meghala* ~ *megagvott és meghalt*. Ellenkező használat a nyelvérzék számára visszásnak tűnik fel. Az igenévnek ez a sorrendi kötöttsége összefüggésben van az igenév bizonyos önálló használatával, azzal a tulajdonságával, amely a predikatív jelleget megközelíti. Míg ugyanis két egymás után történő cselekvésnek ígével való kifejezése esetén az első ige fejezi ki az előbb történő cselekvést, a második az utóbb történést, éppen így áll a helyzet az igeenes kifejezésnél is. Erre már rátapintott PÉTER JÁNOS is (Az igevek használata 88). Míg azonban ő e sorrendi kötöttséget csupán „gondolkodásunk módjá”-val indokolja, én nyelvibb magyarázattal is kiegészíteném: határozói igeünknek sokszor erősen predikatív értéke van, használata sokban hasonlít az ige használatához, személyragokat vehet fel, kötőszóval is kapcsolódhat igéjéhez, és néha önálló történésjelölőként is használják (vö. KLEMM, Tört-Mondt. 118, 391, 393). Ezért van az, hogy ha az igenév a cselekvés lefolyásán kívül semmilyen mellékkörülményt (okot, állapotot) nem fejez ki, csak pusztán idővonatkozásban van igéjével, előidejűség esetén olyan sorrendet kíván, mint amilyent az az ige, amellyel helyettesíteni lehetne: *megaggván, meghala* ~ *megagvott és meghalt*.

Az egyidejű határozóknál az igenév sorrendje már nem mutatja azt a következetességet, amelyet az előidejű igeveknél tapasztalunk. Ez érthető, hiszen egyidejűség esetén a sorrendet az igenév és az ige kifejezte cselekvésnek a valóságban végbemenő folyamata nem köti egy irányban: a két cselekvés egyszerre megy végbe, a kimondás sorrendje közömbös: *lovagolok fűzfásipot fűjva* ~ *lovagolok és fűzfásipot fűjok* ~ *fűzfásipot fűjva lovagolok* ~ *fűzfásipot fűjok és lovagolok*.

Okhatározó esetén a sorrend változatosságát a magyarázza, hogy az ok előidejűsége esetén is úgy fogható fel, mint magyarázó ok, amelyet utólag közlünk. — Állapothatározásnál az előidejű cselekvés eredményeképpen bekövetkezett állapot egyidejű a főcselekvéssel, így ebben a kategóriában is érthető a sorrendi változatosság. — Független cselekvéshordozó mellett az igenév előrevetését talán a szerkezet sajátos jellege magyarázza.

3. Igen tanulságos lesz, ha kódexeinkből leszűrt tapasztalatainkat összevetjük — ha csak futólagosan is — azokkal a véleményekkel, amelyek nyelvtudományi irodamunkban a múlt század második felében kialakultak.

SZARVAS és SIMONYI mereven elutasítja az ige után álló *-ván, -vén* végzetű igenév használatát.

SZARVAS GÁBOR (NyK. X, 170) hibáztatott mondataiban az igenév mindig egyidejűséget fejez ki, s ezeket a mondatokat nyelvhelyességi szempontból azonosítja az előidejű időhatározást kifejező igeenes mondatokkal. SZARVAS elítéli például a következő két mondatot: „Teljes erejét a közügyekre

fordítá, barátaiért és ön jó híréért gondosabban *munkálkodván*” | „Bismarck elutasítá Favre külön-küldetését, *utalván* a brüsseli küldöttekre.” Ezeket éppúgy hibásnak tartja, mint például a következő mondatot, amelyben az igenév előidejű időhatározó, és nyelvérzékünk számára valóban visszás: „Szegény anyám a sírban nyugszik, még az ősszel *meghalván*.”

SIMONYI teljesen átveszi SZARVAS nézetét (Nyr. VIII, 213), sőt egyik példamondatát is, megtoldván (!) azt egy másikkal, amely szerinte szintén hibás: „nagyon elfáradtam, három óráig gyalogolván”.¹ SIMONYI később is ezt az álláspontot vallja (Nyr. XXV, 358).

Arany János kel védelmére a hátravetett *-ván, -vén*-nek (Nyr. VIII, 322), s az ő védettjei mind egyidejűséget vagy okot, módot fejeznek ki. „Azt mondják — írja Arany —, hogy a visszakapcsolt részesülő latinos. Ha az volna is, oly régi, megszokott, hogy okkal-móddal használva nem árt. Legalább Csokonai e verse nem hangzik latinosan:

Gerliceként nyögdecselek,
Vigasztalást már nem lelek
Nálad nélkül mintegy árván,
Kietlen pusztákon járván.

A köznép igaz, hogy nem használja, de az rövid mondataiban elül sem köt *-ván -vénnel*, kivéve az ilyeneket: *f u t v a - fut, m o n d v a - csinált.*” Arany nem ismerte fel tudatosan a *-ván, -vén* végzetű igenév hátravethetőségének a szabályát, de ösztönösen helyesen védte jó alkalmazását, és a maga írói gyakorlatában helyesen használta, amint ez a PÉTER JÁNOSTól gyűjtött néhány Arany-idézetből világosan kiderül (vö. PÉTER, Az igenevék használata 87). Petőfi is gyakran használt „végére hagyott” *-ván, -vén* képzős igenévet (vö. VERESS, A magyar név- és igejelző II, 41).

Látjuk tehát, hogy SZARVAS és SIMONYI abba a hibába estek, hogy nem tettek különbséget az igenév különböző használatai között. Téves ítéletüknek fő forrása az a hibás nézet, amely a *-ván, -vén*-t teljesen az előidejű határozói funkcióhoz kötötte. Pedig a *-ván, -vén* nemcsak a kódexek korában, de még a múlt században, sőt ma sem korlátozható csupán az előidejű időhatározásra. Kifejezhet egyidejű időhatározást, valamint okot és módot is. Helyesen látta a *-ván, -vén* végzetű igenévnek ezt a funkciógazdagságát MÓCS SZANISZLÓ GYULA (Nyr. XX, 160), aki jól ismerte határozói igenevünk múltját. Nem ért egyet SIMONYIVAL VERESS sem (uo.).

A *-ván, -vén* és *-va, -ve* végzetű igenévnek mai nyelvünkben való használata nincs pontosan felderítve. Részletesebb megfigyelésre, adatgyűjtésre van szükség, hogy a használat terjedelmét és arányait ismerjük. Szórványos megfigyeléseim alapján azonban így is el merem mondani a következőket:

A *-va, -ve* végzetű igenév ma már mindazokban a funkciókban előfordul, amelyekben régen a *-ván, -vén* végzetű szerepelt. Előidejű időhatározásra azonban ritkábban használjuk. Ebben a funkcióban nem tartom a *-ván, -vén* végzetű igenévvel egyenrangúnak. Másképp vélekedik KOVALOVSKY

¹ SIMONYI ebben a cikkben (1879.) egyébként is tévesen ítéli meg a határozói igenév mondatrész szerepét, s a *-ván, -vén* végzetű igenév használatára vonatkozó negatív jellegű megállapításával, sajnos, ő is hozzájárult ennek az igen kifejező igenevünknek az irodalomból való kisémmizéséhez. De minden elvi mellőzése ellenére a *-ván, -vén* képzős igenév tovább élt, és él még ma is.

„Nyelvünk újabb belső fejleményeinek nyelvhelyességi kérdései” című tanulmányában (Nyelvművelésünk főbb kérdései. 1953. 157).

A *-ván, -vén* végzetű igenet ma elsősorban előidejű időhatározásra használjuk, azonkívül okhatározásra, ritkábban egyidejű időhatározásra. Ezeknél a funkcióknál sokkal kisebb mértékben módhatározásra. Általában olyankor, amikor az igenév külön hangszakaszba kerül. Állapothatározásra ma már nem alkalmas.

Ami az igenév szórendjének mai szabályát illeti, ugyanazt a törvényszerűséget érzem ma is érvényesnek, mint amelyik a kódexirodalomban uralkodott: az előidejű időhatározó igenévnek a mondat igéje előtt kell állnia, akár *-ván, -vén*, akár *-va, -ve* végzetű az. Minden más funkcióban lehetséges az igenévnek hátravetett szórendje. Olyan szabály ez, amely lényegében nem változott a kódexirodalom óta, ezzel is tanúsítván a nyelv nyelvtani szerkezetének viszonylagos szilárdságát és a változásokkal szemben való ellenállóképességét.

KÁROLY SÁNDOR

Mind*

Adalék a nyelv és a gondolkodás viszonyához

1. Címbeli szavunkat, mely a HB. korától kezdve mostanáig alapszó-kincsünk egyik legállandóbb eleme, a SzófSz. — CzF. és BUDENZ megfejtési kísérletei ellenére — ismeretlen eredetűnek mondja.¹ Úgy hisszük tehát, itt van az ideje, hogy e szavunk eredetének bonyolult kérdésével újból foglalkozzunk.

2. E szavunk nemcsak homályos eredete miatt volt eddig rejtélyes. Nyelvtanaink a *mind*-et olyan szerkezetekben, mint *mind megeszem, mind elvitte* ragtalan, jelöletlen tárgynak szokták tekinteni (vö.: TMNy. 649; GOMBOCZ, Syntaxis 86; stb.). Ha a *mind* ezekben tárgy, akkor valóban jelöletlen. Csak az a kérdés, tárgy-e a *mind* történeti szempontból is a fentiekhez hasonló mondatokban. S ha nem tárgy, akkor mi? A TMNy. i. h. szerint: „... ezt a szót [*mind*] adverbiumnak tekinthetjük — a. m. mindenestül, teljesen, mindvégig — mert mindenféle mondatrésznek lehet appositíója.” GOMBOCZ (i. h.) szintén így vélekedik: „A *mind* a ma² nyelvben inkább adverbium: 'mindenestül, egészen'”. Ez valóban igaz. De vajjon a *mind* csak a mai nyelvben tekinthető határozószónak? S mi lehet az oka annak, hogy e szavunk szófaji hovatartozása ennyire vitatható? Hiszen sokszor még leíró szempontból is nehéz eldöntenünk, hogy a *mind* egyes mondatokban milyen mondatrész, vagy hogy milyen szófajhoz sorolandó. Véleményünk szerint mindezekre a kérdésekre megnyugtatóbb választ adhatunk, ha felderítjük e rejtélyes szavunk eredetét.

Mivel pedig e szavunk eredetének nyomozása során olyan kérdések is előkerülnek, amelyek — etimológiai és nyelvtani kérdéseken túlmenően —

* Felolvasás a Nyelvtudományi Társaság 1952. december 7-i ülésén.

¹ JUHÁSZ JENŐ újabb keletű, igen sikerültnek mondható szőfejtését (MNy. XXXIX, 316—7), mely tömörsége, szükséztűsége ellenére is rendkívül tanulságos, s melynek alapvető megállapításaival többnyire egyetértek, a SzófSz. még nem vehette figyelembe. Szőfejtő kísérletem az övétől bizonyító anyagában és módszerében különbözik.

² Én ritkítottam.

a gondolkodás fejlődésére is rávilágítanak, bűvárkodásunk a nyelv és a gondolkodás viszonyához is nyújt majd eddig ismeretlen s talán nem egészen érdektelen adalékokat.

3. Azt már többen mondták, hogy a régi nyelvben a *mind* a többtagú mondatrészek előtt összefoglaló határozószó. KLEMM szerint az olyan mondatokat, mint *Mind orra szemé el dagadozott*, így kell értenünk: 'együttesen, egytől-egyig, orra, szemé . . . stb.'; CorpGram. 538: „elmerült *mind* lovastól = *submersus est una cum equo*” a. m. 'együttesen, együtt a lovával' (TörtMondt. 424).

A *mind* (*mend* alakban) már a HB.-ben előfordul, mégpedig kereken tízszer. Összefoglaló határozószónak kell tekintenünk a *mend*-et a HB. következő mondataiban is: „*el bulcaffa mend w bunet*” | „*el mend angelcut*” | „*hug ovga mend w bunet*” | „*El vimagguc mend szentucut*”. A *mend* ezekben összefoglaló jelentésű, a. m. 'egy-től-egyig, teljes egészében'; vagyis inkább határozószó, és aligha tárgy.

Ezt eddig is tudtuk. De hogy a *mind*, ha nem tárgy, hanem inkább határozó, milyen határozó is eredete szerint, erre eddig senki sem tudott megnyugtató választ adni. Fel kell tennünk azt a kérdést is, hogy ha a *mind* eredetileg is határozó, akkor jelölt vagy jelöletlen határozó-e, s ha jelölt, akkor milyen rag lappang benne.

4. Ezekre a kérdésekre a kutatók nézetem szerint már csak azért sem tudtak kielégítő, vagy akárcsak némileg is elfogadható választ adni, mivel a *mind*-re vonatkozó legrégebb adatokat inkább csak elszigetelten vizsgálták. Pedig e szavunk a régiségben nemcsak magában állva gyakori, hanem bizonyos — s eddig kevés figyelemre méltott — szókapcsolatokban is gyakran előkerül.

Már ZOLNAI GYULA (Nyelvenlékeink 180) említette, majd SZILY KÁLMÁN is megállapította, hogy a régiségben a *mindenki* teljesen ismeretlen volt (MNy. X, 289—93). A NyÚSz. 223 szerint: „*Mindenki*. A régi irodalom nyelvben csakis kiki”. SZILYnek ezt az állítását némelyek kétségbe vonták, de a *mindenki*-re Faludinál régebb forrásból eddig még senki sem tudott elfogadható adatot közölni. E helyett az összetett szavunk helyett a régiségben csak efféle szókapcsolatok járatosak: *kiki*, *kiki mind*, sőt így is: *kikimind*, továbbá *ki mind*. Ezeket a régiek gyakori, sőt állandósult szókapcsolatoknak érezhették. Ezt abból következtethetjük, hogy ezek a régi forrásokban gyakran előkerülnek, sőt a *kiki mind* CALEPINUS szótárában is szerepel: „*kiki mind: unusquisque, unus quilibet*”. MOLNÁR A. pedig e szókapcsolatot egybe is írja: Bibl. I, 80: „*Kikimind* az ő sátoránac aytaján áll vala: *stabat unusquisque in ostio*” (NySz.). A *mindenki*-t a régiségben helyettesítő szókapcsolatok közül számunkra a *ki mind* a legtanulságosabb. Ennek behatóbb jelentéstani elemzése több szempontból is figyelemre méltó megállapításokat tesz lehetővé. Vizsgálódásainkat nagyban megkönnyíti, hogy a *ki mind* szókapcsolatra vonatkozó régi idézetek legtöbbször fordítás, melynek eredetijét is ismerjük:¹ JordK. 6: „*es kymynd* hw magaban tarthwan magot hw zemelyeze'nt: et habens *unumquodque* sementem secundum speciem suam” (Vulgata: Genesis I. 11—2.). Vö.: Septuaginta: „*σπειρον σπέρμα κατὰ γένος καὶ καθ' ὁμοιότητα*” | Károlyi Bibl.: „Hozzon az Föld gyenge Fűeket, Mag hozó fűeket, gyümölcs fakat, mellyec az ő neme c fserint való Gyümölcszeket hozzanac” |

¹ Az itt következő magyar nyelvtörténeti adatok néhány kivétellel saját gyűjtésből valók. A NySz.-ből vett adatok forrását esetenként feltüntettem.

Káldi: „és mindeniknek magva lévén az ő természeti szerént” | Angol: „whose seed was in itself, after his kind” | JordK. 30: „... es mongyatok hwnekyk: Ez honapnak tyzed napyan *ky mynd* veegyen ffl egy baranth *ky mund* hw czalady es haza zerent” = Vulgata: Exodi XII. 3: „& dicite eis: Decima die mensis huius tollat *unusquisque* agnum per familias & domos suas”. Vö.: Septuaginta: „Ἡ δεκάτη τοῦ μηνὸς τούτου λαβέτωσαν ἕκαστος πρόβατον κατ’ οἴκου πατριῶν, ἕκαστος πρόβατον κατ’ οἰκίαν” | Károlyi Bibl.: „Ez hónap tizedic napián minden ember vála[s]son egy Báraánt a; Atyácnac házoc szerint, (azaz) házankint minden gazda egy Báraánt” | Káldi Bibl.: „E’ hónap tizedik napján *ki-ki* egy báraánt vegyen az ő cheléde és háza szerént” || JordK. 46: „Azerth *ky mynd* hazanal lakyeek es fenky kywl ne yaryon az heted napon” = Vulgata: Exodi XVI. 29: „maneat *unusquisque* apud femetipsum, nullus egrediatur de loco suo die septimo”. Vö.: Septuaginta: „καθήσεσθε ἕκαστος εἰς τοὺς οἴκους ὑμῶν...” | Károlyi Bibl.: „minden ember azért ott honn legyen, és fenki az ő helyéből ki ne mennyen heted napon” | Káldi: „*ki-ki* ott-hon maradgyon fenki ki ne mennyen helyéből a’ hetedik napon” || JordK. 642: „*Kynek mynd* kewes ywthna benne: *unusquisque* modicum quid accipiet” (NySz.) || JordK. 713: „El oztyak vala *kynek mynd menere* zukseegh vala: disperdiebant ea omnibus, prout *cuique* opus est” (NySz.) || DöbrK. 22: „es igen megzomorodvan. kezde *ki mind* mondania Vram mi nem en vağok e” = Vulgata: Máté XXVI. 22: „Et contristati valde, coeperunt *singuli* dicere: Numquid ego sum Domine”. Vö.: Novum testamentum graece: „καὶ λυπούμενοι σφόδρα ἤρξαντο λέγειν αὐτῷ εἰς ἕκαστος· Μήτι ἐγὼ εἰμι, κύριε” | Károlyi: „És felötte igen meg szomoroduan kezdénc *eggenkent* mondani: Én vagyoké WRam?” | Káldi: „És igen meg-szomorodván, kezdék *eggyenként* mōdani: Vallyon-én vagyok-e Uram?” | Finnül: „Silloin he kävivät kovin murheellisiksi ja rupesivat *toinen toisensa perästä* sanomaan hänelle: En suinkaan minä se ole, Herra?” ~ „Silloin he tulivat kovin murheellisiksi ja rupesivat *toinen toisensa perästä* sanomaan hänelle: Herra en koi minä ole se?” | Oroszul: „Они весьма опечалились, и начали говорить Ему, *каждый из них*: Не я ли Господи” | Moksa-mordvinul (A. I. TYUMENYEV bibliafordításában, Kazán, 1879.; vö. NyK. XVI, 372): „Sin ezdast kanzidšt i karmašt kortama tejnza *fkä fkä melga*: af mon li, azir?” | Németül: „Und sie wurden sehr betrübt, und huben an, *ein jeglicher unter ihnen*, und sagten zu ihm: Herr, bin ich’s?” | Franciául: „Et ils furent fort affligés, et *chacun d’eux* se mit à lui dire: Seigneur! est-ce moi?” | Olaszul: „*Ciascun di loro* prese a dirgli: Son io desso, Signore?” | Angolul: „And they were exceeding sorrowful, and began *every one of them* to say unto him: Lord, is it I?” | Helytelenül Károlyi ford. (1939.): „... felet-tébb megszomorodva, kezdék *mind annyian* mondani néki: Én vagyok-é az Uram?” (Hiszen nem egyszerre mondták, hanem e g y e n k é n t!) || DöbrK. 28: „*Ki mind* ő baratt’anak hysagokat zola család aiakok zibe es zibe zolnac” = Vulgata: Psalt. XI. 3: „Vana locuti sunt *unusquisque* ad proximum suum: labia dolosa, in corde & corde locuti sunt” | Károlyi (1939.): „... hamisságot szól *egyik a másikkak*; hizelkedő ajakkal kettős szívből szólnak” || DöbrK. 121: „es vram irgalm te neked: mert *kinek mind* önön mivelkedetekent fizecz” = Vulgata: Psalt. LXI. 13: „Et tibi Domine misericordia: quia tu reddes *unicuique* iuxta opera sua”. Vö. Károlyi (1939.): „Tiéd Uram a kegyelem is. Bizony te fizetsz meg *mindenkinek* az ő cselekedete szerint!” | ErdyK. 64: „Es wğ leen hogy mynd ez zeeles vylagon el ozolnac, *ky mynd* ew nyelwe

zerent” | ÉrdyK. 525: „Myndennek meg fizetee mwkayat, kynek mynd ew eerdeme zerent”.

A szintén gyakori *kiki mind* szókapcsolatra vonatkozó adatok közül nézzük az alábbiakat: SándorK. 9: „Tized ez, hog mynd io zauuk leznek ky ky mynd tulaydon kyualth keppen ualo zoual yneeköl” | VitkK. 8–9: „Kíról vğ mond zent Gergel doctor, kiki mend ahera nagób mohon az bölčefegnece kostólafat auag edeffeg yezi valaki mehere azon bölčefegert erőfben kuvólualo érzekenfeget, meg nómóriht’a”.

Ezekben a mondatokban a *ki mind*, illetőleg a *kiki mind* jelentése teljesen világos és egyértelmű. A *ki mind* és a *kiki mind* szókapcsolatok az ö s s z e s s é g e t fejezik ki. Ezt is tudtuk eddig is. De azon még nem igen tűnődött senki, hogy e szókapcsolatok h o g y a n fejezik ki az összességet. Más szóval: milyen gondolkodás rejlik e szókapcsolatok mögött? Ha e kérdésnek a végére járunk, elérkezünk *mind* szavunk eddig homályba burkolt, titokzatos eredetéhez. A nyelv és gondolkodás viszonyával kapcsolatosan idézzük emlékezetünkbe SZTÁLIN szavait: „A nyelv — mondja SZTÁLIN —, minthogy közvetlen kapcsolatban áll a gondolkodással, regisztrálja és szavakban, szavakból fűzött mondatokban rögzíti a gondolkodás munkájának eredményeit, az ember megismerő tevékenységének vívmányait . . .” (Marr-vita 238).

5. Tegyük fel a kérdést: milyen gondolkodást rögzítettek és regisztrálnak a *ki mind*, *kiki mind*-féle szókapcsolatok?

Aligha kétséges, hogy az embernek hatalmas utat kellett megtennie, amíg gondolkodásában eljutott addig, hogy — az egyestől a több felé haladva — felismerte az általános összesség, a teljesség fogalmát. Nem lényegtelen, hogy az egyes nyelvek hogyan tükrözik az emberi gondolkodásnak ezt a munkáját. Futólagos vizsgálat után is feltűnik, hogy például egyes finnugor nyelvek jövevényszavakkal fejezik ki az összesség fogalmát, mégpedig többnyire oroszból, máskor pedig valamely török vagy tatár nyelvből kölcsönzött szavakkal. Vajjon a magyar *mind* is idegen eredetű-e, vagy pedig nyelvünk eredeti szava?

Ha az ö s s z e s s é g kifejezésére a különféle nyelvekben használatos szavakat elemezzük, megállapíthatjuk, hogy ezek két csoportba oszthatók. Az első csoportba azokat a szavakat sorolhatjuk, amelyek az összességet a maga zárt, osztatlan teljességében jelölik. Ezek a gondolkodásnak azt a módját tükrözik, amely szerint az összesség egyetlen, összefüggő, nem elemzett, részekre nem bontott egész. A magyar *összes*, *tele*, a manysi *pus*, *pusen*, a görög *πᾶς*, a latin *omnis*, az orosz *всѣ*, a német *all*, az angol *all*, a francia *tout*, az olasz *tutto* stb. stb. az összességet, az egészet osztatlan állapotában jelölik.

Az összességet elképzelhetjük azonban másképpen, mégpedig elemeire bontva is. Ebben az esetben az egészet, az összességet úgy tekintjük, mint tetszőleges számú elem sorozatának összegét. A gondolkodásnak ezt a módját a különféle nyelvek disztributív értelmű szavakkal, illetőleg szókapcsolatokkal vagy összetételekkel rögzítik. Ilyenek a görög *ἕκαστος*, a latin *unusquisque*, *quisquis*, *quidquid*, az orosz *каждый*, *всякий*, a német *jeder*, az angol *each*, *every one*, a francia *chacun*, az olasz *ciascuno*, a finn *joka* stb.

Feltűnő, hogy ezek legtöbbje szókapcsolat, helyesebben összetétel. Majd mindegyikben kimutatható valamely névmási elem, pl. görög *ἐ - καστος* < *ἐ* pron. refl. (*σφε) + *κας* 'pour soi, séparé' cf. 'homme par homme' (BOISACQ, Dictionnaire ét. de la langue grecque⁵ 232); a latin *quisquis*, *quisque*, *quispiam* a *quis* névmás származékai, ez pedig az indoeurópai **qui* kérdő és határozatlan

névmással egyeztethető (vö. HOFMANN, LatEt Wb.³ 410). Az orosz *каждый*, a cseh *každý* a *ka* névmástő és a *ждать* (*ždati*) 'várni' ige jelentő mód egyes szám 3. személyű alakjának összetételéből eredt (vö.: PREOBRAZSENSZKIJ, Et. slov. russzk. jaz. 281; HOLUB—KOPEČNY, Et. slov. jaz. českeho. 1952. *každý* al).

6. S a régi magyar *ki mind* az összességet melyik módon fejezi ki? Kétségtelen — hiszen ezt előbb, a fordítások egybevetésekor is láthattuk —, hogy az utóbbi módon, *disztributív* formában. A *ki mind* abban is egyezik fenti, idegen nyelvi megfelelőivel, hogy első része (*ki*) névmás.

Hátra van még annak eldöntése, hogy e szókapcsolat második tagja hogyan viszonylik ehhez a névmáshoz.

Közelebbi vizsgálat után kiderül, hogy a *ki mind* a disztributív jelentésű sajátságos szerkezetek egyik csoportjába tartozik.

SCHUCHARDT egyik értekezésében (Der mehrzielige Frage- und Relativsatz. Analecta Graeciensia: Festschrift zur 42. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner in Wien 1893. Graz, 1893. 197—217) elsőnek hívja fel a figyelmet az olyan mondatokra és mondat szerkezetekre, amelyekben két vagy több kérdő, illetőleg vonatkozó névmás is szerepel. E sajátságos szerkezetekre az indoeurópai nyelvek közül a szanszkritból, görögből, latinból, ruménból, csehből, lengyelből, oroszból, szerbből, horvátból, németből, angolból, olaszból, spanyolból idéz példákat. Megállapítja, hogy e szerkezet az indoeurópai nyelvek közül főleg a szláv nyelvekben igen elterjedt. Sok idevaló példát hoz fel a vaszkból is.

A mi szempontunkból azonban az a leglényegesebb, hogy SCHUCHARDT észreveszi, mennyire gyakori ez a szerkezet a magyarban is. „In keiner Sprache vielleicht ist der mehrzielige Frage- und Relativsatz häufiger als im Magyarischen” — mondja SCHUCHARDT, majd SIMONYI Magyar Nyelvtanából (3. kiad. 51), továbbá LEHR A. Toldi-magyarázataiból (353 kk.), valamint egyéb forrásból számos ide való példát közöl (i. m. 206—8): *ki kivel táncol?*; *ki kinek a pártján áll?*; *kinek mi tetszik?*; *ki hová megy?*; *kinek mi köze hozzá?*; *szedte a begyébe, amit látott, hallott, merre mi panasz van* (Arany); *nem tudom én, ki mit hozott*; *ki mit szeret, arra néz*; *ki minek nem mestere, gyilkosa az annak*; *ki mennyit farag, annyi a forgácsa* stb. Az oroszban: *кто кому набожен, том тому и памямен* 'kinek kire van szüksége, az annak van emlékezetében' [= arra gondol]; *кому на ком женутся, том в того и подумся* 'kinek kit kell feleségül vennie, az annak születik'. SCHUCHARDT orosz példáit a DAL-féle értelmező-szótárból vette. — A horvátban: *gdje je komu mjesto?* 'hol kinek van hely?'; a csehben: *neví, kudy kam* 'nem tudja, hol, hova'; a lengyelben: *ktoż kogo ma szukać?* 'ki kit keressen?'; *kto co lubi* 'ki mit szeret' a. m. egyik ezt, a másik azt szereti. — Luther Biblia-fordításában a görög *τίς τί ἀγῆ* = Vulgata: *quis quid tolleret ~ welcher was überkame* 'ki mit vegyen' stb.

BEKE ÖDÖN igen gazdag példaanyaggal kimutatja, hogy hasonló szerkezetek nemesak a magyarban közönségesek, hanem általában a finnugor nyelvekben, sőt a török-tatár nyelvekben is. Számos ide való magyar, chanti, udmurt, komi, mari, mordvin, finn, lapp példát közöl, sőt még a török-tatár nyelvekből is gyűjtött anyagot (Nyr. XLII, 135 kk.; KSz. XIV, 13—78).

7. Érdemes egy kissé közelebről megvizsgálnunk, hogy az efféle szerkezetek és mondatok a gondolkodásnak milyen módját tükrözik. Eddig — tudomásom szerint — még senki sem foglalkozott ennek az igen elterjedt és való-

színiüleg nagyon régi szerkezetnek a jelentéstani problémáival. Pedig e szerkezetek a nyelv és a gondolkodás viszonyának s a jelen esetben *mind* szavunk eredetének megvilágítása szempontjából jelentős útbaigazítással szolgálhatnak.

SCHUCHARDT az azonos alakú kérdő és vonatkozó névmások közül a kérdő névmásokat tartja eredetibbeknek; szerinte a vonatkozó névmások a hasonló alakú kérdő névmásokból fejlődtek (i. m. 205; másképp: BEKE: K Sz. XIV, 160). SCHUCHARDT éppen ezért jelentéstani szempontból csupán az olyan mondatok rövid elemzésére szorítkozik, amelyekben két vagy több kérdő névmás szerepel. Az olyan kérdő mondatot, amelyben egy kérdő névmás van, egy ismeretlenű kérdő mondatnak nevezi, az olyant pedig, amelyben több kérdő névmás is előfordul, több ismeretlenűnek: *Ki utazik?* = egy ismeretlenű; *ki hova utazik?* = két ismeretlenű; *ki mikor, miért, hova utazik?* = több ismeretlenű kérdő mondat. Ha a tanárnak jelentik, hogy az osztályban hat fiú verekedett, akkor a tanár ezt kérdezi: *Ki kivel verekedett? Ki melyiket ütötte?* stb. Erre a kérdésre még akkor is többféle feleletet adhatunk, ha a hat fiú közül ismerjük annak a háromnak a nevét, aki a verekedést kezdte (A, B, C), mivel egyáltalában nem tudhatjuk, hogy a megtámadott három (D, E, F) közül a kezdeményező felek melyike melyikkel kapott hajba. Vagyis a tanár fenti, két kérdő névmással kifejezett kérdésével voltaképpen olyan tények felől érdeklődik, amelyek valószínűségi számítással kiszámítható, összefüggő rendszert alkotnak: *A* ellenfele vagy *D* vagy *E* vagy *F* volt; ha *A* *D*-vel birkózott, akkor *B* ellenfele vagy *E*, vagy *F* volt stb.). SCHUCHARDT helyesen utal arra, hogy a fentihez hasonló kérdő mondatok értelme disztributív, s hogy az olyan kérdő mondatok, amelyekben két vagy több kérdő névmás szerepel, disztributív értelemben a leggyakoribbak és leghasználatosabbak.¹ Mivel azonban SCHUCHARDT a hasonló alakú kérdő és vonatkozó névmások közül — mint mondottuk — az előbbieket tartja eredetibbnek, jelentéstaniilag egyáltalában nem elemzi az olyan mondatokat, amelyekben két vagy több vonatkozó, határozatlan, illetőleg általános névmás szerepel. Számunkra pedig éppen ezek a tanulságosabbak.

Ezért vizsgáljuk csak meg közelebbről az efféle mondatokat: *ki mit keres, megleli; ki mint él, úgy ítél; ki mire vágyott, megkapta; ki mikor mit akart, megírta nekünk;* stb. Ezeket jelentéstaniilag elemezve, a következőket állapíthatjuk meg:

1. Az efféle mondatok, amelyekben disztributív formában két vagy több általános névmás szerepel, általánosságot, összességet fejeznek ki. Ez a kifejezésmód igen gyakori a közmondásokban, általános érvényű megállapításokban, szólásokban. A fentiekhez hasonló mondatok rendszerint átalakíthatók olyan mondatokká, amelyekben az összességre, általánosságra közvetlenül utalunk, olyan szavakkal, mint: *az összes, valamennyi, minden, mindenki;* például: *ki mit keres, megleli* 'minden kereső megtalálja a keresett tárgyat'; *ki mint él, úgy ítél* 'minden ember életmódja szerint ítélkezik másokról'; stb.

2. A két vagy több általános névmással kifejezett mondatok az összességet, általánosságot disztributív formában, tehát elemezve, tetszőleges számú egyedre bontva fejezik ki.

² „Diese, die distributive ist wohl die häufigste und wichtigste Verwendung des mehrzielligen Fragesatzes.” (I. m. 203.)

3. Mivel pedig — mint fentebb kimutattuk — a *ki mind, kiki mind* szókapcsolatok a régiségben az összesség disztributív formában való kifejezésére szolgáltak, jelentésanilag és alaktanilag is jól beillenek abba a csoportba, amelybe a *ki mit keres, megleli; ki mit szeret, arra néz; ki mint él, úgy ítél-féle* mondatok és szerkezetek tartoznak.

4. Márpedig az olyan ősi szerkezeteknek, mint *ki mit, ki mint, ki meddig, ki hol* stb. mindegyik tagja valamely névmási tőből ered. Ennélfogva a *ki mind, kiki mind*-féle szerkezetek második tagjában sem lappanghat más, mint valamely névmási, mégpedig valamely általános (illetőleg határozatlan) névmási tő, amely a *ki*-vel éppen olyan párhuzamot alkot, mint ezekben: *ki mint él, úgy ítél; ki mit keres, megleli; stb.*

5. Ez a tő pedig aligha lehet más, mint a *mi-* (*me-*) általános névmási tő. Vagyis a *ki mind* szókapcsolat elemzéséből azt az eredményt szűrhetjük le, hogy *mind* szavunkban minden valószínűség szerint a *mi-* (*me-*) határozatlan névmási tő rejlik.

De ha a *mind* a *mi-* (*me-*) határozatlan névmási tő származéka, vajon hogyan keletkezett e tőből? Erre a kérdésre is megfelelhetünk, ha még tovább elemezzük azokat a nyelvemlékségbeli, fentebb idézett mondatokat, amelyekben a *ki mind* szókapcsolat előfordul.

Hogyan kell elképzelnünk azt, amit a DöbrK. 22 fent idézett mondatai közölnek: „es igen megzomorodvan. kezde *ki mind* mondanía Vram mi nem en vağok-e”? Hogyan teszik fel a tanítványok e kérdést mesterüknek? Egyszerre, valamennyien? Aligha! A Vulgata szerint: „coeperunt *singuli dicere*”. A görög eredeti szerint: „ἕρξαντο λέγειν αὐτῶ εἰς ἕκαστος”. Szóval: *egyenként!* Úgy, ahogyan Károlyi és Káldi fordítása, valamint a finn és a moksamordvin fordítások is mondják: „rupesivat *toinen toisensa perästä* sanomaan” | „karmašt kortama tejnza *jkä jkä melga*”, tehát: 'egyenként, egyik a másik után; sorjában, úgy, amint ki-ki következett'. Ezt a szemléletet tükrözi az orosz fordítás is: „... начали говорить ему, каждый из них”. A *каждый* jelentése az Usakov-szótár szerint: „всякий в данном количественном ряду”, vagyis: 'ki-ki, mindegyik, a számszerint megadott sorban'.

A *ki mind*, sőt a *kiki mind* is minden egyes esetben bizvást úgy értelmezhető, mint 'ki-ki sorban, úgy, amint következik; egyik a másik után, úgy, ahányadik, amennyiedik'.

Ha pedig a *ki mind*-nek, *kiki mind*-nek ez a jelentése, akkor a *mind* eredetileg nem más, mint disztributív értelemben használatos, általános névmási tőből képzett sorszámnév. — Figyelemre méltó párhuzamként megemlíthetjük a finn *joka* 'mind' névmást, mely szintén általános névmási tőből ered. Ez, mint ismeretes, lehet vonatkozó és határozatlan névmás is; HAKULINEN (Suomen kielen rakenne ja kehitys II, 13) szerint eredetileg mutatónévmás. Ezzel kapcsolatban OJANSUU (Itämerensuomalaisten kielten pronominioppia 96) is megjegyezte, hogy kérdő és vonatkozó névmásoknak határozatlanná válására igen sok példát lehet felhozni. A vonatkozó névmásoknak határozatlanná, illetőleg általánossá válását már annakidején ANDERSON (Studien zur Vergleichung der ugro-finnischen und indogermanischen Sprachen 53) is igyekezett típusokba sorolni és osztályozni. Helyesen mutatott rá arra, hogy a vonatkozó névmások különösen célhatározó és feltételes mondatokban minden alakváltozás nélkül határozatlan névmássá lehetnek, mint például a görög *τις, τι*; máskor megkettőződve válnak határozatlan, illetőleg általános értelművé, mint például a latin *quis-quis, quae-quae*,

quid-quid. Igen gyakran valamely nyomatékosító elem hozzájárulásával (mint a görög *ὅτε*, a latin *quisque*) vagy más szavak hozzátételével (mint latin *quavis, quilibet, quisquam*, ószláv *jakü-že* 'qualiscumque') alakulnak át határozatlan, illetőleg általános névmássá. Arra is van példa, hogy mutató névmások és vonatkozó névmások egyesülnek határozatlan névmássá: görög *ὅστις, ἥτις, ὅ τε*. (L. még: BRUGMANN, Die Ausdrücke für den Begriff der Totalität in den indogermanischen Sprachen; Űő., Die distributiven und die kollektiven Numeralia der indogermanischen Sprachen.) Mindezeket mi még megtoldhatjuk azzal, hogy két általános névmás vagy kérdőnévmás is alkothat olyan szerkezetet, mely az általánosságot, összességet fejezi ki, mint a magyar R. *ki mind*. — Egyébiránt a finn *joka* azért is figyelembe veendő, mert jelzői használatban ragozhatatlan, bár ebben nem áll egyedül (vö. SEBESTYÉN IRÉN, Finn jelzős szerkezetek: NyK. XLIV, 118), hiszen a finnben — bizonyára ősből állapot maradványaként — némely jelzőül álló szavak ragozhatlanok.

8. Milyen szuffixum jelöli a *mind* sorszámnev voltát? Nem nehéz kitalálnunk: a *-d* sorszámnévképző, mely a rokonnyelvekben is meglévő, ősi képzőink egyike. Hogy *mind* szavunk végén a *-d* sorszámnévképző lehet, arra már BUDENZ is tett célzást (MUSz.). Feltevését azonban semmivel sem bizonyította. Arra sem tudott megfelelő magyarázatot adni, hogy honnan ered a *mind* *n*-je.

A *mind* *n* elemének magyarázataként hivatkozhatunk *hány* szavunkra, mely, mint ismeretes, a finnugor eredetű *ha-*, *ho-* névmási *tő* származéka (SzófSz.; vö. MNy. XXV, 159). Ha a *ha-* + *-n* > *hány* jelentése 'mennyi, mily számú, mely számban', akkor joggal feltételezhető, hogy a *mi-* (*me-*) névmási *tő* + *-n* = **min* (**men*) jelentése is hasonló lehetett.

Ennek az *-n* elemnek a megnyugtató magyarázata éppen nem könnyű feladat. — JUHÁSZ JENŐ (MNy. XXXIX, 317) szintén *mennyi* szavunkból kiindulva magyarázza. A nyelvemlékekből való adatok alapján megállapítja, hogy e szavunk eredetibb alakja *mënnyi* (így a HB.-ben is!). Mivel pedig a *-nyi* képző a régi nyelvben *-ni*, *-né* alakú volt, s erről leválasztható az *-é*, *-i* elem, mely lativusrag, „marad az *-ny* elem, mely a mai *hány?* névmás *-ny* elemével azonos, s mely — amint láttuk — régebben csupán *-n* volt”. Ebből helyesnek látszik a feltehető **mën* szótőnek a *hány?* névmással való kapcsolatba hozása. Csak az marad homályban, hogy ezek *n* ~ *ny* eleme rag-e, vagy képző. MÉSZÖLY (NyK. XL, 305) a finnugor allativusi *-n* ragot látja benne, s úgy véli, hogy „a *-ni* rag és a *-nyi* képző alakilag tökéletesen egyezik” (i. m. 306). FOKOS (Nyr. XXXVI, 23) a *-nott*, *-nól*, *-ni* ragokat egy **-nő* tőszóból származtatja. Szerinte e ragok rövidült névutók, melyek tőszavának jellemző hangja *-n*. — Mindezeknek a magyarázatoknak a mi szempontunkból az a közös hibájuk, hogy nem tudják eléggé valószínűvé tenni egy önálló **mën* szótőnek a meglétét. A *hány?* névmás *ny* elemének mibenlétét sem tudjuk egészen bizonyosan. MÉSZÖLY (MNy. XXXV, 159) — fenti fejtegetéseivel összhangban — ebben is az *-n* locativusragot látja, ami persze nem lehetetlen. Ha ezt a magyarázatot elfogadjuk, a *hány?* névmással párhuzamba állíthatjuk a feltehető **mën* szótövet, melyen tehát — eredetileg! — szintén az *-n* locativusrag lenne. E feltevés nem egészen indokolatlan, hiszen ha a **ha-* névmástőhöz hozzákapcsolódott ez a rag, hozzájárulhatott a **më-* névmástőhöz is. Csakhogy az így kikövetkeztethető **mën* alakot önmagában nem tudjuk kimutatni. — Volna még egy lehetséges magyarázat: az, hogy

e feltehető **mën* alak -*n*-jét névmásképzőnek fogjuk fel. Ez a képző, mint ismeretes, megvan minden rokon nyelv személynévmasaiban, sőt — egyes esetekben — kérdő, vonatkozó és mutató névmásokon is (UgAl. 288; BEKE: KSz. XIV, 139; NyH.⁷ 105; MUNKÁCSI: KSz. XVIII, 125—6; VÉRTES E., Az osztják személynévmasok 15—6). Hogy ez az -*n* funkcióját tekintve nyomatékosító elem-e, vagy egyéb, azt nehéz lenne eldönteni. Annyi tény azonban, hogy a legközelebbi rokon nyelvek közül a *mä* ~ *ma*- névmástövön megvan a manysiban is: SZILASI (NyK. XXV, 305): *man: man sawit* 'mennyi, hány' | *män* 'mi, micsoda?', P. 'mikép' | AL. *män-ši* 'mennyi' | P. *al-män* 'valami' stb. | KANNISTO, WogVok. 35: P. *mən* (*men*), VN., VS. *män*, LU. *mex*, LO. *man*, So. *ma'nä* 'welcher'. A HB.-beli *mëni*-ből talán arra következtethetünk, hogy valamikor nyelvünkben is lehetett egy **mën* alak.

Ahogy *hány*-ből *hányad* lett a -*d* sorszámnévképzővel, ugyanúgy keletkezhetett **min-* (**men-*)-ből **mined* (**mened*), melynek jelentése a. m. 'sorban hányad(ik), mennyied(ik)'.

9. Ehhez a *mined* (**mened*) származékhoz éppúgy járulhattak ragok, mint a *hányad*-hoz, melynek ma is közkeletű -*n* ragos származéka a *hányadán*. A **mined* (**mened*) hasonló, de birtokrag nélküli származéka **mineden* (**meneden*) lehetett, s ennek jelentése 'mely számban, hányan?'. Az -*n* rag hasonló jelentésére tökéletesen megfelelő példát találunk a manysiban: MUNKÁCSI, VogNyj. 10: manysi É. *pus* 'az egész' ~ *pusën* 'mindnyájan, egészen, teljesen' | i. h. 121: KL. kollektív számnévként: *kitän* 'ketten'; *khurëmän* 'hárman'; *nälän* 'négyen'; *pušnë* 'mindnyájan' | uo. 238: K. *šakh*, *šokh* 'mind' ~ *šgkhiñ* 'minden, valamennyien' | i. h. 287: T. *nîlin* 'négyen'; *nîlqulun* 'nyolcan'; *antqulun* 'kilencen' stb. Aligha szorul tehát bővebb bizonyításra, hogy egy feltett **minëd* (**mënëd*) alak leggyakoribb, legrégebb és legtermészetesebb ragos alakja **minëdën* (*mënëdën*) lehetett. Egy **mënëdën* ~ *minëdën* alak pedig az úgynevezett két nyílt szótagos hangtörvény hatása alapján éppúgy megrövidülhetett, mint a R. *ketëdën* 'másod(ik) napon', melynek többektől feltett, sőt igazolt fejlődése: *ketëdën* > **ketdën* > *keddën* (HORGER, MSzavak 98; MELICH, JelentKérd. 15). Hasonló rövidülés alapján **mënëdën* ~ *minëdën*-ből *mëndën* ~ *mindën* válhatott, ami nem más, mint R. *mëndën*, mai *mindën* 'valamennyi, összes' jelentésű szavunk.

Ez a feltételezett fejlődés rávilágít arra is, milyen összefüggés van *mind* és *minden* szavunk között. A *minden* eredetileg valóban nem más, mint a *mind* -*n* ragos mód-, illetőleg állapothatározói alakja, s úgy keletkezett a *mind*-ből, mint *kevës*-ből *kevesen*, *sok*-ból *sokan*, *öt*-ből *öten* stb. (L. erről MNy. XLVIII, 160—6.) Ugyanez a fejlődés mutatkozik a manysiban is; vö. a már említett msi. É. *pus* 'az egész' ~ *pusën* 'mindnyájan, egészen, teljesen' | msi. K. *šakh*, *šokh* 'mind' ~ *šgkhiñ* 'minden, valamennyien' (vö. magyar *sok* ~ *sokan*!).

10. Az eddigieket röviden összefoglalva, kimondhatjuk, hogy:

1. A *mind* szó a *mi-* (*me-*) általános névmási tőnek valamely -*n* elemmel és a -*d* sorszámnévképzővel alkotott, kötőhangzó nélküli alakja.

2. A kötőhangzó a *mind* feltételezhető eredetibb **minëd* ~ **mënëd* alakjából egy **minëdën* ~ **mënëdën* -*n* módhatározóragos alak hatására esett ki, melyből *mindën* szavunkat származtathatjuk.

3. A *mind* — a R. *ki mind*, *kiki mind*-féle szókapcsolatok tanúsága alapján — a gondolkodásnak azt a módját tükrözi, amely szerint az összességet s o r b a n egymás után következő tetszőleges számú elem összegének fogjuk fel.

4. Mindez felelet arra a bevezetőül említett vitás kérdésre is, hogy a *mind* eredetileg, szófajlag mi lehetett. A válasz a fentiekből önként adódik: a *mind* eredetileg disztributív értelmű sorszámnév, illetőleg sorrendi helyet jelölő névmás, és eredeti jelentése a. m. 'sorjában, sorban, úgy, amint kiki a maga sorrendi helyének megfelelően következik', tehát: 'hányadik, amennyiedik'.

S végül még néhány tanulság és következtetés:

A NySz. esetleges újabb kiadásában vagy kiegészítésében *mind* szavunk jelentéseinek sorrendjét meg kellene változtatnunk. Első helyre, a szócikk elejére e szónak azokat a jelentéseit kell tennünk, amelyekben sorszámnévi, illetőleg határozószói volta még világosan látszik.

A *mind* ugyanis eredeti jelentésében áll szerintünk az efféle mondatok-ban: ThewrK. 148: „Kerlec *mynd* tellyes zywem zerenth” a. m. 'kérek titeket sorban, úgy, amint kiki következik' | ÉrdyK. 602: „Wr istennek es az *mynd* meenyey zentöknek emléközettyökre” a. m. 'a mennyei szentek emlékezetére, úgy, amint ki-ki következik' (NySz.).

A *mind*-nek számtalan régi kapcsolata csak úgy válik számunkra érthetővé, értelmessé, ha arra gondolunk, hogy a *mind* eredetileg sorszámnévképzővel alkotott származék, mely a sorban egymás után következő tetszőleges elemet jelöli. Lássuk csak az alábbi szerkezeteket és mondatokat:

1. MA.: „*Mind* egyig = ad unum, usque ad unum” | Szék: Krón. 34: „Az Baal istennek papit *mind* egig le vagata” a. m. 'sorban, egytől-egyig, ki hányadik, ki mennyiedik volt' | ExPrinc. 6: „*Egyyigh* *mind* ketsegeben kellene esnünk” a. m. 'egytől-egyig, amint sorjában következünk' | Cseng: Jer. A4: „Syriából velle nagy wrac vannac, Aegiptomból Euphratesig *mind* vannac” (NySz.) a. m. 'sorjában, ki hányadik, Egyiptomtól kezdve az Eufrátesig'.

2. Így kell felfognunk a *mind*eddig, *mind*addig szókapcsolatokat is: MA: Bibl. I, 122: „Megszámlálá őket, attól fogván, az ki harmintz esztendős vala és fellyeb, *mind* addig az ki ötven esztendős vala” (NySz.) a. m. 'sorjában, ki hányadik volt'.

3. A *mind* jelölte az időben, időbeli sorrendben, időbeli egymásutánban következő tetszőleges elemet is. A *mind*-nek az ilyen esetekben való jelentése a NySz. szerint 'semper, immer'. Ez a megállapítás leíró szempontból helyes ugyan, de történeti szempontból nem állja meg a helyét; vö. JordK. 387: „*Mind* ez ydeyglen megh marattanak vona: usque in hanc diem” a. m. 'megmaradtak volna ez ideig, sorban, úgy, amint ki-ki következett, ki mennyiedik, hányadik volt' | MA: Bibl. I, 56: „Az napságtól fogva *mind* ez ideig: ab illa die usque in praesens tempus” | MA: Bibl. I, 190: „Minekutánna az nap feltámad, *mind* jobban jobban mutattya magát” | MA: SB. 219: „*Mind* inkább inkább naprol napra neukeedik” | EsztT: IgAny. 168: „Rendel egymas vtán *mind* szinten az első fő paptol fogua” a. m. 'az első főpaptól kezdve, egymásután, úgy, amint azok következtek' | Cis. 5: „Hog ha az nap eső leend, negyuen napig az vtán *mind* és” (NySz.) a. m. 'attól a naptól kezdve negyven napig, naponként, sorjában, úgy, amint amelyik nap következik'.

4. A *mind* most felderített eredetéből és jelentéséből magyarázható alábbi, társhatározói jelentése is: DebrK. 6: „*Mind* hazabeli nepeuel egietömben” a. m. 'háza népével együtt, sorban, úgy, amint kiki következett, ki mennyiedik, hányadik volt' | ÉrdyK. 520: „*Mynd* az ew ffyawal meg kereztelkődeek” a. m. 'a fiával együtt, sorban, úgy, amint kik-ki következett' | Helt: Bibl. I. B: „Adam *mind* felesegestől el reytzéc: abscondit se Adam et uxor

eius" (NySz.). (A latin szövegben tehát nincs a magyar *mind*-nek megfelelő szó. De nem is kellett, hogy legyen. A magyar gondolkodásmódot alapul véve, a fenti mondat értelme a. m. 'Ádám elrejtőzött feleségétől, először ő, azután a felesége, tehát sorjában, egymásután') | MA: Bibl. I, 57: „Elboczátlac *mind* gyermekestől: dimittam vos et parvulos vestros”. — Ezek latin megfelelőjében sincs tehát a *mind*-del kapcsolatba hozható szó. A *mind* jelentése nyilván ezekben is a. m. 'sorban, aszerint, hogy ki mennyiedik, hányadik'. Vö. ezekkel: PPB.: „*sokad magával*: multi secum”, „*sokad magaddal*: tu et multi tecum” stb. a. m. 'vele együtt, úgy, hogy ő a sokad(ik)'; *másod magával* a. m. 'vele együtt, úgy, hogy ő a másod(ik)'.

5. Hasonló a *mind* . . . *mind* kötőszópár eredete is. A *mind* jelentését ezekben is csak akkor érthetjük meg igazán, ha tudjuk, milyen gondolkodásmódot, szemléletmódot tükröz a *mind*. Vö.: JordK. 159: „*Mynd* mymagwnk *mynd* barmwnk: et nos et jumenta nostra” a. m. 'sorjában, mi magunk és barmaink, ki hányadik, ki hogyan következik' | uo. 727: „Oth *mynd* hŵ *mynd* az my atyaynk megh halanak: obiit ipse et patres nostri” (NySz.) a. m. 'sorjában, úgy, amint ki-ki következett'. — Érdekes a latin *et* . . . *et* kötőszópár is, amely egyszerű sorba kapcsoló. A magyar *mind* ezzel szemben sorszámnévi kapcsolónak tekinthető.

6. Végül még valamit a *mind*-del kapcsolatos szórendi kérdésekről is. Feltűnő, hogy a *mind* kimutathatóan a legrégebb időktől kezdve igen gyakran áll olyasféle kapcsolatokban, amelyeket értelmezősöknek szoktak nevezni. Egyformán mondták már a régiségben: DebrK. 90: „Zekerekön bocsata hazokhoz *mind* őket”, valamint fordított szórenddel is: JordK. 369: „Ezeket *mynd* te neked adom”. (NySz.) Ezeket a fentebb kifejtettek szerint így foghatjuk fel: 'ezeket (amennyi csak van) teneked adom'; de az előbbit is bizvást érthetem így: 'szekereken bocsátá a házukhoz (amennyien csak voltak) őket'. A *mind* tehát hol előre, hol hátra vetve is állhat, s mind a két esetben jelöletlen marad. E jelöletlenség oka szerintünk az, hogy a *mind* ilyenkor közbevetett mondattal egyenlő értékű.

II. Ezek a legfőbb észrevételek, amiket *mind* szavunk jelentésfejlődésével kapcsolatban tehetünk. Részletesebb elemzés ezúttal nem lehet feladatunk.

Bizvást állíthatjuk, hogy *mind* szavunk eredetének ismeretében még számos kötőszavunk, szókapcsolatunk, összetételünk gyökeréig eljuthatunk.

A fentieket azzal summázhatjuk, hogy a *mi-* (*mē-*) névmástó származékainak egyre bővülő listájára, a *mely*, *mert*, *mennyi*, *mint* stb. közlé bátran felvehetjük *mind* szavunkat is.

BALÁZS JÁNOS

Vádol — vall

Mint ismeretes, a mai magyar köznyelvnek e két szavát, vagyis a *vádol* 'vádval illet; accusare' és a *vall* 'beismer; confiteri' jelentésű szavakat a magyar nyelvtudomány azonos eredetűeknek tartja, s egy szláv *vaditi* szóra vezeti őket vissza (Nytud. V, 227 kk.; Nyr. XXXII, 475; NyK. XXXII, 125; SzófSz.; -MNy. XLVI, 100—1).

ASBÓTH OSZKÁR foglalkozott részletesen a szó származtatásával (Nytud. V, 277 kk.). Fejtegetéseiből emlékeztetőül a következőket emelem ki: A mai

szláv *vaditi* 'accusare' jelentésű igének régen általánosabb: 'angeben, verkündigen' jelentése volt. A *vádol* ige 'accusare' jelentése a szlávban is és a magyarban is könnyen megmagyarázható az eredeti 'angeben, verkündigen; confiteri' jelentésből. Analóg példaként említi a magyar *jelent: följelent* szavakat. De a *vaditi* igének hasonló jelentésfejlődését ('hirdet, vall → föl-jelent, rágalmaz') mutatja ki a bolgárban is. (L. még erre vonatkozóan a SzófSz. magyarázatát: *vall* 1.). ASBÓTH végül rámutat arra, hogy az azonos eredetre visszamenő *vádol* és *vall* igénk közül a *vall* jobban megőrizte az eredeti szláv ige jelentését, a *vádol* pedig a szláv ige alakját. — PAIS DEZSŐ (MNY. XLVI, 100—1) az etimológia körül még lát tisztázatlan mozzanatokat. Ezt írja: „Ha valóban beigazolódna ez a magyarázat, akkor egy olyan esettel volna dolgunk, hogy a szlávból átkerült egy szó a magyarba és a magyarból annak a *vadl* fejleménye visszakerült a szlávba” (ti. a *vadluvati*-féle szláv alakok; vö. KNIEZSA: NyK. L, 194—5). A szó hangalaki fejlődése ugyanis PAIS szerint így történhetett: a szláv *vaditi*-ből **vádol*; ebből egyfelől *vádol*, másfelől **vádol* :> **vádolok* > **vádlok* > **vállok* :> *vall* lett (vö. PAIS: i. h. 100).

A köznyelvi *vádol* 'accusare' és *vall* 'confiteri' szavainkon kívül a dunántúli nyelvjáráásokban van egy *vádol* ige¹ 'vállal', és a régi nyelvben egy *vall* ige 'habere' jelentésben. Bennünket most ennek a két igének a *vádol* 'accusare', illetőleg a *vall* 'confiteri' szavakhoz való viszonya érdekel. A *vall* 'habere' szót a SzófSz. ismeretlen eredetűnek modja. A *vádol* 'vállal' szót pedig a MTsz. külön címszóban közli. Tehát eddigi tudásunk szerint a négy szónak az egymáshoz való viszonya a következő lenne:

regi nyelvi	köznyelvi	köznyelvi	nyelvjárási
<i>vall</i> 'bír'	<i>vall</i> 'elismer, beismer'	<i>vádol</i> 'vállal illet'	(el) <i>vádol</i> 1. 'elismer' 2. '(el)vállal' 3. '(el)fogad'

Ezek szerint a köznyelvi *vall* és *vádol* szavak eredet szempontjából összetartoznak, a régi *vall* 'habere' és a nyelvjárási *vádol* 'vállal' szavaknak viszont azokhoz sem és egymáshoz sem lenne közük.

A kérdés vizsgálatára az készített, hogy a nyelvjárási *vádol* szónak a *vall* 'confiteri' szóra emlékeztető jelentése is van, továbbá az, hogy a *vall* 'confiteri' szó jelentése bizonyos helyzetekben szembetűnő átmenetet mutat a 'bír; habere' jelentéshez a régi és a mai nyelvhasználatban is.

I.

Nézzük meg először a nyelvjárási *vádol* 'vállal, fogad' jelentésű szót.

I. BALASSA „A magyar nyelv szótára”-ban ezt a megjegyzést fűzi a nyelvjárási *vádol* szóhoz: „vállal ige népies alakja a dunántúli nyelvjáráások-

¹Jókai többször használ egy *átvádol* igét a hajósok nyelvéből a 'másik partra, oldalra átmegy'-féle jelentésben: A vontató kötelet elvágják, „a kötélről elszabadult hajó pedig egyszerre sebesen megváltoztatja irányát, s orrával az északi partnak fordulva, elkezd vízellenében rézsut keresztülvágni a folyamon. A hajósok *átvádolás*-nak nevezik ezt a merész műveletet” (ÖM. XXII, 20.). Ezzel az igével nem foglalkozom. Lehetséges, hogy ez a latin *vadere*-vel függ össze.

ban: *el ~ vmit, fel ~.*” Ha ezt szószerint értelmezzük, akkor azt jelenti, hogy a *vádol* a *vállal* alakváltozata; a Dunántúlon a *vállal*-ból *vádol* lett. Ez az elgondolás éppen nem valószínű. Példa nélküli egyrészt az ilyen hangváltozás, másrészt a Dunántúlon nem ismeretlen a *vállal* szó sem; vö.: Szentgál, 1816: „általunk *el válolt* . . . esküdt személyek” (MNY. L, 209). Feltehető, hogy BALASSA fenti fogalmazása kissé pontatlan, és talán arra gondolt, hogy a *vállal* ige jelentése hatott a *vádol* jelentésére. Ez nem lehetetlen, főleg akkor, ha a *vádol* szó előző jelentése is magában hordta a 'vállal' jelentés lehetőségét, illetőleg a jelentése közel állt hozzá. Szerintünk így lehetett, és ez esetben a hangalaki hasonlóságon alapuló jelentésátvitel is legfeljebb másodlagos tényező a *vádol* 'vállal' jelentésének kialakulásában.

A *vádol* 'vállal' a MTsz. adataiból feltehetően egész Dunántúl ismeretes, mert a szótár a legkülönbözőbb vidékekről közli, szinte minden megyéből. A példamondatokban a *vádol* többnyire munkára, földre vonatkozik, a jelentése tehát 'munkát, földet vállal (pl. megművelésre)'. A példák között van egy, amelyben a *vádol*-nak a jelentése nemcsak a MTsz. által adott 'vállal, elvállal, felvállal' jelentéssel adható vissza, hanem elvontabb jelentéssel is, amely közel áll a *vádol* 'accusare' ige eredeti 'confiteri' jelentéséhez. A Veszprém megyei Csetényből: *Nem vádúta é, hogy ü tette*, azaz: 'nem ismerte el' vagy 'nem vallotta be'. Mint már fentebb is mondtam, a *vádol* eredeti jelentése 'confiteri'-féle volt, az tehát, amit a példamondat is mutat. A NySz. több olyan példát közöl 'accusare' jelentéssel, melyekben bizrást kereshetjük a *vádol* eredeti 'confiteri' jelentését vagy legalábbis annak lehetőségét: VirgK. 2: „Meg akarom *vadolni* neked lelki atyám minden bwneymet . . .”; ÉrdyK. 341: „. . . myndden byneet es hazwgsagaat *megvadolwaan*”; NagyszK. 270: „Embör akar minemi zörnív bynöket a papnak *megvadol*”. Heltai Gáspár „Catechismus Minor”-jának 20. leveiben ez van: „A Gyonasba két dolog van: Egyik az, hogy ember bünét *vádollya*” (közli ASBÓTH i. m. 279). ASBÓTH a Catechismus egyéb helyein csak a *vall* igével találkozott hasonló használatban. De Heltaitól más helyről is idézhetjük a *vádol* szót 'vall' jelentésben: „. . . az ő kegyelmességökre jöt volna oda és *vádolta* volna vétkeit előtte” (Háló. 1570/1915. 144). Talán ide vehető ez az adat is Pázmánytól: „Mikor imádsághoz akarunk kezdeni, elsőben alázatosan *vádollyuk* isten előtt háladatlanságunkat” (NySz.). Ide vehető az Akadémiai Nagyszótár anyagában levő, 1794-ből, ismeretlen szerzőtől származó adat, melyben a nyelvjárási 'elismer' jelentéssel rokon jelentésben fordul elő a *vádol* szó: „olly tekintettel, a' melly mély gondolásodat *vádolta* = jelentette ['árulta el']” (Ciane, Posony, 1794.). Ide tartoznak továbbá a következők: 1878: „Annyi hibát se *vádulok* magamra mint az körmöm feketéje” (Bakahumor 223); Vas Gereben: „Hát én *vádoljam* magamra, hogy én találtam a pénzt?” (ÖM. VII, 310). — Ezek az adatok azt mutatják, hogy a *vádol* eredeti 'confiteri' jelentésének a nyomai bizonyos időbeli folytonosságban fellelhetők az irodalomban is.

A *vádol*-nak 'elismer'-féle jelentése nemcsak Csetényből ismeretes. Baranya megyében Kákicson mindennapos ebben a jelentésben való használata: „*é* nem *vádóná* égy világér sé” (ti. rossz tettét be nem ismerné, vallaná); „*Évádóta* a gyerök, hogy ú is kösztig vót” (ti. a lopók között); stb. Továbbá 'vállal' jelentésben: „Nagyó sokad *vádótak* az idén” (sok földet megművelésre). LŐRINCZE LAJOS szíves közléséből tudom, hogy a Veszprém megyei Szentgálon szintén megszokott a *vádol* használata ezekben a jelentésekben. KÁLMÁN BÉLA szintén hallotta a Dunántúlon 'el-, beismer' jelentésben egy becsület-

sértés miatt beperelt személlyel kapcsolatban, aki a bíróság előtt „nem vádolta el”, hogy asszonytársát becsületében megsértette.¹

A nyelvjárási *vádol* ige 'vállal' jelentésének eredetét tehát nem a *vádol* szó 'váddal illet' jelentésében kell keresnünk, hanem az eredetibb 'confiteri' jelentésben, amelyből könnyen fejlődhetett egy elvontabb 'vállal, elvállal' jelentés. Ezt a felhozott nyelvjárási példamondatok szépen mutatják. Majd pedig ebből egy konkrét 'munkát vállal; földet vállal, fogad el megművelésre; fiának vállal, fogad el' jelentés. Ez utóbbira példa: „Azért *vádolt* el fiának” (Tolna m. MTsz.).

2. Megemlítem még, hogy a *vall* 'confiteri' szavunk is mutat hasonló jelentésfejlődést. Érdemes egymás mellé állítani a következő két nyelvjárási adatot: *Szuogát vádul* 'szolgát fogad' Kőszeghegyalja Vas m. (Grábler Ida kézír. gyűjt. 1905. ÚMTsz. anyagából) és *Üdvégyet vall* 'ügyvédet fogad' Zala és Somogy megyéből (MTsz.). Ez utóbbi feltehetően a régi nyelvi *prókátort vall* folytatása (l.: NySz.: OklSz.). Ez esetben természetesen az azonos jelentés kialakulása nem teljesen egyformán ment végbe, csak a fejlődés e r e d m é n y e lett azonos. Az „ügyvédvallás” régen (a XIV. század óta) ugyanis abban állt, hogy a peres fél megjelent a hiteles hely előtt, és ott élő szóval bejelentette, nyilvánította, vallotta ügyvédjét, akit ezzel megbízott, felfogadott ügyének, ügyeinek képviselőjére. Erről a hiteles hely pecsétes ügyvédvalló oklevelet állított ki az illető számára (vö. ECKHART FERENC, M. alkotmány- és jogtört. 390). Tehát a szó — alkalmazásának megfelelően — más jelentésárnyalatból fejlődött, mint a *szuogát vádul*-ban a *vádol* 'fogad' jelentése. Emez a nyelvjáráásokban általánosabb használatúvá vált, amaz pedig az *ügyvédet vall* kifejezésre (jogi élet műkifejezése) korlátozódott. A *vall* 'confiteri' hasonló jelentésfejlődésének lehetőségére mutat ez a példa is Jókaitól: „a kondások nem akarják a bűntényt magukra *vallani*” (ÖM. XXIV, 68). Tolnai Lajostól: „A mellett *vallhatsz* férjet pap nélkül” (Csak egy asszony 78); ez utóbbi adat lehet archaizmus is: a régi 'bír' jelentésű *vall* ige használata (l. még lejjebb). Vö. még: *kezesség-vallás* 'satisdatio' ['biztosíték, kezesség-vállalás?]; a NySz. ezt a *vall* 'bír' jelentésű igehez sorolja, szerintem indokolatlanul.

A vallásos életben használatos *vall* 'confiteri' szó is mutat a fentiekhez hasonló jelentésárnyalatot: MünchK. 32: „Azert menden ki *valland* engemet embérec élet, *vallom* es én otet én atam élet”; Heltai: Háló 47: „Aszt kellett mindenec hinni és *vallani* ['elismerni, elfogadni'], valamit à pilésessec mondtanak”. Ezekben, valamint az ismert református liturgiai szövegben: „Mind-ezeket veletek együtt én is hiszem és *vallom*” a *vall* érzésem szerint nem áll messze — a 'kinyilvánít, elismer' jelentésen keresztül — a 'vállal, elfogad' jelentéstől.

Összefoglalva: A nyelvjárási *vádol* 'vállal' szavunk azonos eredetű lehet a köznyelvi *vádol* 'accusare' és így a *vall* 'confiteri' szóval is, mely utóbbi a *vádol* 'accusare' szónak alakváltozata. A köznyelvi *vádol* jelentése az eredeti 'confiteri' jelentésből már régen kialakult ('accusare' jelentésben már a GyulGl.-ban előfordul). A nyelvjárási *vádol* 'vállal' ugyancsak a *vádol* eredetibb 'confiteri' jelentéséből fejlődhetett ilyenféleképpen: 'elismer → sajátjának

¹ Én szintén ismerem ezt a jelentést az egykori Zalaegerszegről, illetőleg környékéről. Számbavételével tettem meg a *vádol* — *vall*-al kapcsolatos megjegyzéseimet amelyekre KERESZTES utal. — PAIS DEZSŐ.

elismer → vállal (általában) → vállal (konkrét munkát) → elfogad (pl. földet megművelésre) → fogad (pl. szolgát). Bizonyítja ezt az is, hogy hasonló jelentésváltozás nyomait találjuk meg a *vall* 'confiteri' szavunk esetében is. A jelentésfejlődés idejét nem ismerjük.

II.

I. Mielőtt a régi nyelvi *vall* 'habere' (pl. JókK. I: „fent fferencz *vallot* tizenket tarsot: habuit duodecim servos”) jelentésű igével kapcsolatos észrevételeimet elmondanám, rá kell mutatnom a szóval kapcsolatos eddigi megjegyzésekre.

BALASSA (TMNy. 88) a *vall* 'confiteri' és a *vádol* 'accusare' szavakat a finn *vala*, lapp *valé* szavakkal egyezteteti. A *vall* 'confiteri' szót nem említi. Ez csak abból a szempontból érdekes, hogy BALASSA — úgy látszik — magától értetődőnek tartotta a *vall* 'bír' és a *vádol* 'accusare' szavak etimológiai összetartozását.

A különböző forrásokból származó *vall* adatok értelmezésében feltűnő bizonytalanság mutatkozik. Például TOMOR FERENC (Nyr. VIII, 217) a *vall* 'habere' ige újból való elterjesztése érdekében ír. Irodalmi példákat hoz fel: „idegenkedést nem *vallunk*”; „fajrokonságot *vallanak*”. Szerinte ezekben a kifejezésekben a *vall* 'habere' ige található. SIMONYI (Nyr. IX, 23) igyekszik lebeszélni TOMORT a *vall* 'habere' ige feltámasztásának kísérletéről. TOMOR itt idézett példáira azt mondja, hogy azokban aligha a *vall* 'habere' ige van, hiszen ez az ige már néhány állandó kifejezésen kívül nem használatos. Szerinte ezek így értendők: „idegennek nem *valljuk* magunkat”; „Rokonnak *valljuk* magunkat”. — CSAPODI ISTVÁN a Somogyban használatos *ügyvédet vall* kifejezésben a *vall* 'habere' szót látja (Nyr. XVI, 72). — Ennek a bizonytalanságnak a NySz.-ban és a MTsz.-ban is nyomai vannak. Általában a mai köznyelvi nyelvérzék számára idegen *vall* szavakat a 'habere' jelentésű *vall*-hoz szokták társítani.

Érdekes még emlékeznünk a *vall* 'habere' szóval kapcsolatban SZARVAS GÁBOR fejtegetésére. Szarvas a magyar nyelv kifejezőképességének szempontjából vizsgálja a szó szerepét, megállapítása így nyelvművelő szempontból is tanulságos. Idézem erre vonatkozó sorait: „A latin habeo aliquid kitételnek a magyar egyértékese legrégebbi irodalmunkban a ma már csak némely szólásban (*kárt, szégyent, gyalázatot* sat. *vallani*) élő *vallok* valamit vagy a ma is szokásos *nekem van* volt. Ezeknek elseje azonban idő folytán mindinkább kezdett tért veszteni, mígnem alkalmazása ama néhány említett kitételre apadt le. A térvészés és teljes kiszorulás ideje a 16. század volt. De a *vallok valamit* ['nekem van'] szólásnak kiveszése érezhető hiányt hagyott maga után hátra, a melyet a *nekem van* kifejezés nem tudott pótolni. A *fiakat vallok* (habeo filios), *vallottam, vallanék* helyét be tudta tölteni a *fiaim vannak, voltak, volnának*, de már *fiakat vallani* (filios habere) nagy öröm; sok *gyermekvalló* (multos liberos habentes) szülék; *gyermekvallás* (habere liberos), ezekre már teljesen alkalmatlan volt a *nekem van* szólás... Beállott tehát a kényszerűség; a lépten nyomon érezhető hiány pótlására szükséges volt egy új eszköznek a beszerzése; s ha már a 16. századbéli őseink nem tudni mi okból, nem akarták, vagy elfeledték a hajdankori kitételnek ősi jogaiba való visszahelyezését — amit azonban csak sajnálni lehet — a szerencsés kézzel tett választást csak helyeselnünk lehet, s örülnünk kell, hogy a szükséges és

alkalmas eszköz megvan, mintsem kárhóztatására gondolnunk . . . *Ésszel bíró, ésszel bírás* helyett ugyan mondhatni *eszés, eszesség*; de már például *lélekkel, szível, tüzzel bíró* v. *bírás* helyett alig járná a *lelkesség, szívesség és tüzesség*" (Nyr. VI, 494.). — SZARVAS nézete nyilvánvalóan több szempontból sem fogadható el. Az „új eszköz”, amit „beszerzett” nyelvünk (ti. a *bír* ige) sohasem lett és talán nem is volt olyan természetesen használt eszköz ilyen esetekben: *ésszel, lélekkel, szível bíró*, sőt más használatban sem a 'habere, possidere' jelentésben. Másrészt a *bír* ige nem „új eszköz”, hiszen már a legrégebb kódexekben is megvan. A BécsiK. a latin *possidere*-t minden esetben a *bír* igével fordítja.

2. Kétségek támadnak abban a tekintetben is, hogy a kódexekbeli *vall* 'habere' jellemző lehetett-e a régi élő magyar nyelvre is, vagy inkább csak a kódexek nyelvhasználatára. Hangsúlyoznunk kell, hogy ebben az esetben nem csupán egy szóval van dolgunk, amely könnyen kiavulhat a nyelvből, hanem rendszerbeli sajátsággal: a birtoklás tényének, illetőleg folyamatának kifejezőeszközével, mely lehet külön ige (pl. *habere, bír*) vagy egyéb szerkezet. Azért tekinthetjük ezt rendszerbeli sajátságnak, mert a külön ige jellemző például a germán és a latin nyelvekre, ugyanakkor nem mondhatjuk jellemzőnek az uráli nyelvekre. A magyarban ma a 'haben' jelentésben nagyon ritkán használt *bír* ige mellett a dativus + létige a jellemző kifejezőmód, továbbá a birtokot megnevező szón birtokos személyrag: *nekem van házam; a háznak van teteje*; stb. — A cseremiszből hasonló a helyzet, kifejezhető: dativus-allativus + létigével: *kuruklan üšək ulo* 'a hegynek árnyéka van'¹ (BEKE, Cser. Nyt. 213); a birtokos genitivusban, a birtokot megnevező szón birtokos személyrag + létigével: *pörbi älən kuyizän ik edärzə bele* 'egyszer egy királynak csak egy lánya volt' (BEKE, CserNépk. 162). BEKE ÖDÖN említi, hogy cseremiszből gyűjtésében előfordul („vorkommt”) olyan ige is (*ku.tše.m*), amely 'haben' jelentésben használatos. Ennek tehát olyan csökkent mértékű használata lehet, mint a magyarban a *bír* igeé. Tizenegy példamondatot közöl BEKE; feltűnő az, hogy valamennyit egyes szám I. személyben. Ez mellesleg lehet, hogy a gyűjtés módszerével van kapcsolatban. A *ku.tše.m* ige egyébként 'festnehmen, ergreifen, fassen, halten, festhalten, fangen' jelentésben használatos (vö. BEKE: FUF. XXIV, 284). — A zürjében és a finnben kifejezhető adessivus + létigével: zürjén, Pecs. *rutšlən vėli jüt-tšom* 'der Fuchs hatte eine Eishütte' (WICHMANN, SyrjVd. 113); finn *hänellä on talo*. — A jurák-szamojédokban a birtokot megnevező szón birtokos személyrag van: P. *muōdōp nōkkōp* 'Karavanen hat er viel' (LEHTISALO JursamVd. 79). A létigét sokszor helyettesíti itt egy 'jelen van, létezik' jelentésű ige: O. *χᾱσqββo ηα.τ.šėkkj nāv qkkōdōp taññā* 'der Bursche hat eine ältere Schwester' (uo. 169). — Eltérő a helyzet a vogulban és az osztjákban. A vogulban gyakori a birtokost megnevező szón a birtokos személyrag + létige: T. *ūχ pūβān āl* 'sie haben einen Sohn' (WogVd. 127). Emellett azonban ugyancsak gyakori egy 'bír' jelentésű *ānsi* ige is, melynek 'szül' jelentése is van (vö. MUNKÁCSI—KÁLMÁN, VNGy. III/2. 393). Ezt az igt BEKE egy *vož-* 'halten (etw. irgendwo); erhalten, bewahren, schützen, verteidigen; beobachten (eine Zeremonie); umgehen, verfahren (mit etw.), behandeln (juden)' jelentésű és egy zürjén *vidžni* 'hüten, bewahren, beobachten' jelentésű igével

¹ A finnugor példák kikeresésében HAJDÚ PÉTER, az osztják példákában Cs. FA-LUDI ÁGOTA volt segítségemre.

egyezteti, mert az ige a vogulban 'halten' jelentésben is előfordul (BEKE i. m. 284; vö. még TOIVONEN: FUF. XIX. 161). Az osztyjokban szintén megvan a birtokot megnevező szón a birtokos személyrag + létige szerkezet: *matta tážu ár ós* 'valamikor marhánk sok volt' (PÁPAY J., ONyT. 32), *iajam os* 'bátyám volt' (uo. 37). Sokkal gyakoribbnak látszik azonban az osztyjokban a *tájpá* 'bír' jelentésű ige használata, melynek eredeti és ma is gyakran használatos jelentése ez lehetett: '(bei sich, in der Hand) haben, halten' (vö. KARJALAINEN—TOIVONEN, OstjWb. 969).

Ezek alapján tehát azt mondhatjuk, hogy a finnugor nyelvekben a birtoklás tényének, illetőleg folyamatának kifejezésére nem a külön igével történő kifejezőmód jellemző, hanem a létigés, illetőleg egyéb szerkezet.¹ Ha van is külön ige erre a finnugor nyelvekben, vagy nagyon csökkentett mértékű a használata, vagy ha gyakori is, mint az osztyjokban, nem egyedül álló kifejezőmód. Az egyes finnugor nyelvekben előforduló 'haben' jelentésű igék között etimológiai összefüggés nem mutatkozik. Keletkezésük körülményei nincsenek még tisztázva. Úgy látszik, hogy olyan igék vették fel a 'haben' jelentést, melyeknek az eredeti jelentésük közel állt a 'haben' jelentéshez. A finnugor példák mindenesetre arra mutatnak, hogy a külön igével történő kifejezőmód spontán is kifejlődhet a nyelvben. A fordítottjára már valószínűleg nehezebben találunk példát, arra tudniillik, hogy kivesznék a nyelvhasználatból, ha már egyszer beegyökerezett, vagy eleve szerves eleme volt. A magyarban a régi nyelvi *vall* 'bír' esetében pedig ilyesmivel kellene számolnunk, mert egyes régi nyelvemlékeinkben szinte kivétel nélkülinek látszik a használata. A Jókai-, a Bécsi és a Müncheneri Kódexben a latin *habere* csaknem kivétel nélkül a *vall* igével van fordítva. Meglepő viszont az, hogy a kódexek után teljesen megszűnik a *vall* 'habere' használata. Pesti Gábor Újtestamentumában (1536.) például nyoma sincsen. Ezek a körülmények kétségesé teszik azt, hogy a régi *vall* 'habere' igét úgy kezeljük, mint az akkori természetes nyelvhasználat eleven alkotóelemét, mint a latin *habere* magyar „egyértékese”-t, ahogy SZARVAS GÁBOR beszél róla. Inkább az látszik feltehetőnek, hogy a *vall* szóban a latin *habere* fordítására alkalmazott kifejezőmóddal van dolgunk. Hogy a legrégebb kódexeink szinte hajszálra következtetések ebben, az inkább csak támogatja feltevésünket. Sőt talán az is, hogy a Bécsi és a Müncheneri Kódex a latin *possidere* igét — ugyancsak következtetesen — a *bir* igével fordítja, holott a keveredés esetenként természetes lett volna. Lehetséges tehát, hogy a szöveghű fordításra való törekvés miatt használtak a latin *habere* fordítására egy alkalmasnak kínálkozó szót, a *vall*-t, és ez bizonyos fokig hagyományossá lett a kódexirodalomban. A későbbi kódexek között nem egy van, amelyben alig jelentkeznek. Ellenben például a CornK.-ben (91—110. lapokon) helyette ilyen szerkezeteket találunk: 14: „*kyknek egez hytyk vagyon vronk iefufrol*”; 20: „*hogne alytatneek, hogy evneky byne volt volna*”; 20: „*kyben femmynemev byn nem volt*”; 34: „*Azzonyonk mariaban*

¹ Cikkem nyomdába adása után szereztem tudomást RAVILÁNAK és KÁLMÁN BÉLÁNAK idevágó megjegyzéséről: „Bemerkenswert ist auch das Fehlen des Verbs *haben* in den uralischen Sprachen” (RAVILA: FUF. XXVII, 131). KÁLMÁN BÉLA említi, hogy AAVIK, az észti nyelvújítás vezére kísérletet tett az észti nyelvben hiányzó 'habeo' jelentésű ige meghonosítására (*evima*). Megjegyzi, hogy ez a kísérlet „merev ellenállásba ütközött”, majd hozzáteszi: AAVIK „nem tudta, hogy az uráli nyelveknek ez (ti. a *habere* ige hiánya) egyik sajátja (MNY. XLIV, 16). — Mindkét megjegyzésre KÁLMÁN BÉLA volt szíves felhívni a figyelmemet.

kedeg *vagyon* hatalmaffag vralkodny”; 87: „*sem vala evneky vankosa*, hol ev feyet le haytanaya”; 89: „*vagyon nagy fajdalmok*”; 89: „Mert *nem vala az iftennek anyanak* . . . egy *poztoya*”.

3. Kérdés mármost az, hogy hol keressük a *vall* 'bír' ige eredetét. Ha ugyanis feltesszük, hogy ez nem igen lehetett a régi magyar nyelv szerves eleme (és éppen ezért nyelvjárási sajátásra sem gondolhatunk), akkor meg kell nézni, hogy a meglévő szókincs melyik tagja lehetett alkalmas a latin *habere* fordítására, arra, hogy a 'bír' jelentést felvegye. Nem hangalakjának azonossága miatt gondolhatunk a *vall* 'confiteri' szóra, hanem azért, mert használata — mint mondtam — bizonyos helyzetekben átmenetet mutat a 'bír' jelentéshez.

A *vall* kezdettől fogva gyakran használt vallási műszó. A vallási téren való használatban sok esetben találkozunk ilyenekkel: Tin. 251: „Kerösztýén hitöt az kik *vallotok*” (NySz.); Bal: CsIsk. 414: „A ti tudománytokat *vallotta*” (NySz.); Heltai: Háló 12: „Im lásd io attyamfia keresztýén, Miczoda tudománt *valnac* ezec”; 35: „Nem kel harom töremtöt hinni és *vallani*”; 64: „egy Atya Istet *val*, Es egy Isten Fiat”; BécsiK. 20: „[És] ne akariad adnod tegedét vallokt anépne, ki tegedèt nē tud: et noli tradere confitentes te populo, qui ignorat te”. Nézetem szerint ezekben a példákban a 'confiteri' jelentésű *vall* közel áll a 'magáé-
nak ismer el, tud' jelentésen keresztül a 'bír' jelentéséhez. Hasonló átmeneti jelentése van a *vall* 'confiteri' szónak ebben a későbbi adatban is: „mint gyümölcse a fát, őse tehetségét *vallja* az unoka is” (Vay S.: Társasélet I. kötet előszava XIII.). S mivel éppen az ilyenféle használatban gyakori volt a régi nyelvben is, a latin szószerinti fordítására törekvő fordítónak kínálkozott mint a *habere* megfelelője. Talán annál inkább, mivel a *vall* s e m l e g e s e b b volt, mint mondjuk az erre ugyancsak megfelelő és már akkor is használatos *bír* ige lett volna, ami természetesen korántsem volt olyan elterjedt használatú, mint például a latinban a *habere*. És éppen ezért annak fordítására a *bír* alkalmazását nem érezhették természetesnek. Az előbbi példákhoz hasonló használat a mai nyelvben sem ritka: „Simonyi ezt a nézetet *vallotta*: . . .”¹. Ebben a példában szintén a 'confiteri' jelentésű *vall* szerepel, mely közel áll a 'habere' jelentéshez. Így is mondhatnók: „Simonyinak ez volt a nézete: . . .”.

A gazdasági életben az *örökvallás* (perennalis fassio) mutat a *vall* 'confiteri' szavunknak olyan használatára, mely a 'habere' jelentés kifejlődésének a lehetőségét magában hordozza. Az örökvallás — az ügyvédvalláshoz hasonlóan — hiteles helyeken pecsét alatt kötött szerződés volt, amelynek a tartalmát a szerződő feleknek élőszóval kellett nyilvánítaniok. Az eladó a vevőnek szavatosságot is vállalt az esetleges követelések ellen (vö. ECKHART i. m. 375 kk.). A következő nyelvi emlékeink tanúskodnak erről: 1700: „Ha pedig egymásnak cserélnek valamit, vagy szőlőt, vagy házat, azonképpen az főbíró és az egész tanács előtt egymásnak tartoznak örököt *vallani*” (M. Gazdtört. Sz. VII, 401); 1700: „Mikor valaki itt az mi városunkban, vagy szőlő-hegyünkön örökséget veszen örök áron valakitül az főbíró és az egész tanács előtt, az eladó személy tartozik örököt *vallani* az vevő személynek az város törvénye szerint mindenek felől felevén akar itten való légyen, akar pedig vidéki”; 1653: „Valaki szőlő örökséget veszen, ezek [helység bírái] előtt

¹ BALÁZS JÁNOSNAK a Magyar Nyelvtudományi Társaságban 1954. szeptember 7-én tartott előadásából.

vallja föl Diason a Diasit, Vonyárcson¹ a vonyarcsi határban való szőlőket” (OklSz.). A gyakorlatban nem lehetett más az örökvallás, mint hogy az eladó, illetőleg a vevő élő szóval nyilatkozatot tett eladott vagy vett birtokának nagyságáról, helyéről; a vevő annyit „vallott”, amennyi „volt neki”. Nem lehetetlen, hogy a Szatmár megyei Batiz községből származó *vall* 'bír' adat: „Vall egy házat meg egy szőlőt” (MTsz.) eredete összefüggésben van az „örökvallás”-sal. Vagy azt kellene feltennünk, hogy a régi *vall* 'bír' igének a folytatása. Mindenképpen egyedülálló² olyan újabb adat, amely világosan mutatja a *vall* szónak 'bír' jelentését. Ha az örökvallás-sal függ össze, akkor arra mutat, hogy a *vall* 'confiteri' szóhoz ilyenféle használatban is társulhatott 'habere' jelentés.

4. A mai nyelvhasználatban a *vall* ige 'bír' jelentésével összekapcsolt *kint vall*, *kárt vall*, *szégyent vall* kifejezések már nem mutatják világosan a 'bír' jelentést. Felvetődik a kérdés, hogy ezekben a kifejezésekben valóban a 'habere' jelentésű *vall* ige rejtőzik-e. Mert ha a kódéxekbeli *vall* 'habere' nehezen lehetett eleven alkotóeleme a magyar kifejezőkészletnek, csupán a fordítási gyakorlatban keletkezett latin kifejezőmód, akkor nehéz megérteni, hogy miképpen sarjadhattak ebből a mai magyar nyelvben is élő kifejezések. Ezek közül a *kínvallás* fordul elő legelőször a XV. század végén. Lehet, hogy ez nem is véletlen. Szerintem a kifejezés eredete a kínzással való vallatásokra mehet vissza. A vádlottat azért kínozták, hogy nyilatkozzon, kinyilvánítsa, *vallja* bűneit. Ha nem vallotta bűneit, akkor *vallotta* az egymás után következő mind súlyosabb *hangos kínokat*: *kint vallott*. Tehát a kifejezésben a *vall* szó eredeti jelentését 'hangos szóval kinyilvánít, kimutat' jelentésben lehetne megállapítani; vö. BécsiK. 318: „*valla* iftē angalinac lennie: angelos Dei esse . . . testatur”. Így a *kint vall* kifejezés *vall* szava a 'confiteri'-jelentésű *vall* szavunkkal azonosítható. A kifejezésben a *vall* később 'szenved'-féle jelentést vett fel (vö. *kint szenved*). Úgy gondolom, hogy a NySz.-ban közölt kifejezések nagyobb része, melyek éppen valamilyen *rossz* elszenvedésére vonatkoznak, a *kint vall* kifejezés analógiájára keletkeztek: Pesti: NTest. 14: „nagy *gyetrelmet wal*: vehementer torquetur”; *kárt, gyalázatot, kudarcot, szégyent vall*. Ez utóbbinak ellentétéként pedig: *becsületet vall*. A NySz.-tól idézett kifejezésformák, amelyek a latin *habere* fordításaként keletkeztek, nem is maradtak fenn: MünchK. 22: „Mi erdemet *valllatoc*: quam mercedem habebitis”; JókK. 3: „Hogy *valla* ystennek malastyat: quod haberet gratiam dei”; Komj: SzPál. 60: „Bykessyget *valyunk* az istenhez: εἰρήνην ἔχομεν πρὸς τὸν θεόν”.

5. A MTsz.-ban az 1. *vall* 'valamiye van' alatt közölt példák megmagyarázása sem látszik nehezebbnek a *vall* 'confiteri' ige alapján, mintha a *vall* 'habere' szóból indulunk ki. A *kivall*, *megvall* szavaknak 'kiáll, kibír' jelentésben való használatára (*kivallotta a büntetést; ezt a betegséget alig vallja ki; ez a kaliba még megvallja a telet*) a régi nyelvben nincs példánk. Ha ezeket a *vall* 'habere' jelentésű igével kapcsoljuk össze, akkor fel kell tennünk, hogy ezek a nyelvjárási kifejezések még a *vall* 'bír' ige idejéből valók, vagy azt,

¹ Vonyarc Zala megyében. — P. D.

² Bizonytalan ebből a szempontból ez az adat: „A mellett *vallhatsz* férjet pap nélkül” (Polnai L.: Csak egy asszony. 1891. 78). Ez archaizmus is lehet. — Ki kell rekesztenünk a TOMOR FERENC-től származó adatot is: „Míg jól foly dolgoz, *vallasz* sok ezernyi barátot” (Kor. tükre, Akad. Nagysz.). TOMOR ugyanis tudatosan használja a régi 'bír' jelentésű *vall* szót (l. fentebb).

hogy a nyelvjárásokban még később is élt az ige, amelyből ezek a kifejezések sarjadtak. Egyik sem valószínű. Lehet viszont ismét arra gondolni, hogy a *kínt vall*, *kárt vall* stb. kifejezésekben a *vall* ige 'szenved'-féle jelentésének nyomán keletkeztek a *kivallotta a betegséget*, *büntetést*-féle kifejezések, s ezek még több analógiás kifejezést hoztak létre. A 'kiáll, kibír' jelentést éppen Vas, Sopron és Moson megyéből közli a MTsz. Ugyancsak Sopron megyéből közli a *vall* szónak 'tűr' jelentését is: *Vallotta* (a fájdalmat). Vö. még: SÁNDOR: Told. 432: *Vallani*: Fateri, Confiteri, v. Pati, Perpeti. — A *No csakhogy megvallhattuk* (t. i. a szüretet) 'Csakhogy szerencsésen leszüretelhetünk' Zemplén m. Tállya (MTsz.) kifejezés pedig nem lehetetlen, hogy a szőlő-bevallás emlékét őrzi, ami annál nagyobb örömmel történhetett, minél jobb volt a termés, bár az utána fizetett adó a termés arányában nagyobb volt (vö. *valló-bor*: 1. 'az a bor, melyet a parasztlak régenté szőlőbevalláskor töltek és ittak' Vas m. MTsz.). Ezek a kifejezések ilyenformán szintén elválaszthatók a 'habere' jelentésű *vall* igétől.

6. Érdekes, hogy a *vall* 'confiteri' igének van egy 'tekint, tart vminek'-féle jelentése is, mint a latin *habere* igének: Heltai: Háló 154: „firtattják vala őket, hogy az Romai egyházat *vallanác* az közenséges Gyülekezetnek lönni”; MünchK. 40: „mert ug *vallac* uala ötét ment prophetat”. Ez utóbbiban a *vall* a latin *habere*¹ fordítása. amit Pesti Új Testamentoma *tartják vala* kifejezéssel fordít. Vö. még: Vas Gereben: „Én a fiatal ügyvédet *vallom* ['tartom, tekintem'] annak [a fiatalság színejavának]” (ÖM. VII, 20); Arany J.: „... egy szívvel őt *vallák* az est királynéjának” (Sollohub: Elők. vil. 108); Varga Gy.: „Csak téged *vall* gyilkosomnak” (Dalok 82).

7. Erdemes még megemlíteni. mint távoli analógiát, az angol *own* igét. amely a 'habere' jelentésén kívül jelenti ezt is: 'vallomást tesz valami mellett; őszintén beismer'. Itt természetesen fordított irányú jelentésfejlődésről lehet szó. Mindenesetre az angol szó jelentései is mutatják, hogy a két fogalom: 'beismer (sajátjának ismer el)' és a 'bír' bizonyos mértékig rokon egymással, és ezért egyes beszédhelyzetekben egyik jelentés felválthatja a másikat.

8. Nem lehet említetlenül hagyni azt sem, hogy a *vall* 'confiteri' és a *vall* 'habere' azonossága feltevésének ellene mond a régi nyelvben többször előforduló *valal* (olv. *valál*) adat, mely a *vall* 'habere' ige származékaként van számontartva. Jelentései: 1. 'possessio, Besitz' (NySz.); 2. 'pagus, vicus, oppidum; Ortschaft, Stadt, Dorf' (NySz.); 3. 'falu népe' (TAKÁTS SÁNDOR: MNy. II, 76). MELICH felvesz egy 4. jelentést ('bíró') is a NySz. adatai (?) és az ÓMS. vitatott *ualallal* szava alapján (MNy. XXXII, 265). — Ez a származék mindenesetre arra mutatna, hogy a *vall* 'habere' szavunk valóban élő eleme volt a régi magyar szókincsnek. Itt csupán megkockáztatom azt a kérdést, hogy nem lehetne-e a *valal*-t a létige *val*-tővéből magyarázni. Jelentésánilag vö. a *vagyon* 'possessio, Besitz' szóval. Hangtanilag pedig nem kellene számolnunk egy **vallál* alakkal, amelynek rövidüléssel keletkezett formája lenne a *valal* (vö. BUDENZ: Nyr. III, 291; ZOLNAI, Nyelvm. 8). A legrégebbi adatok is rövid l-es alakban ismeretesek. A későbbi *vallal* alakok nyúlás és elhasználás eredményei lennének.²

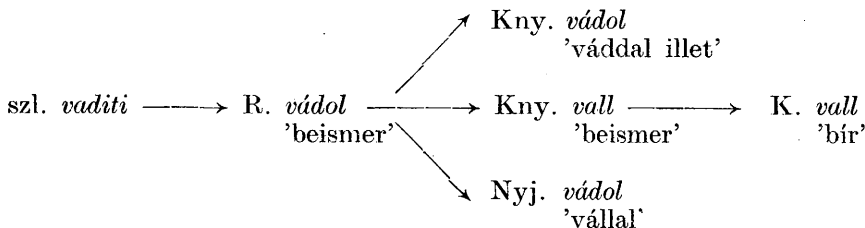
*

¹ Jellemző az is, hogy a latin *habere*-t tekintet nélkül annak a latinban előforduló különböző jelentésárnyalataira szinte mindig a *vall* szóval fordítják a régi kódexek.

² Ezekről az Ómagyar Mária-siralommal foglalkozó egyetemi magyarázataimban.

Összefoglalva: Azt, hogy a 'habere' jelentésű *vall* szerves eleme lett volna a régi magyar nyelvnek, kétségesse teszi az a körülmény, hogy a magyarban ma sincs a birtoklás kifejezésére hasonló elterjedtségű igénk, mint például a latinban a *habere*; továbbá a finnugor nyelvekre sem jellemző sajátosság ez, helyette a létigés, illetőleg egyéb szerkezet járatos. A kódexekben a latin *habere*-nek a *vall* szóval való fordítása ugyan igen nagy következetességet mutat, viszont a XVI. században megszűnik, s ez annál feltűnőbb, mivel ebben az esetben nem egyetlen szó kiavulásáról, hanem rendszerbeli sajátosság megszűnéséről lenne szó. A *vall* 'confiteri' szavunk a vallásos, jogi, illetőleg gazdasági élet területén való használatban több jelentésárnyalatot sarjasztott, melyek egyes helyzetekben közelséget mutatnak egy 'habere'-féle jelentéshez. Ezért megokoltnak látszik, hogy a *vall* 'habere' eredetét megpróbáljuk a *vall* 'confiteri' igében keresni. Ez esetben a kódexekbeni *vall* 'habere' fordításhagyomány eredménye lenne, mely az akkori következetes használat ellenére sem tudott tartósan gyökeret verni nyelvünkben. Idegen nyelvi analógiák is mutatnak hasonló jelentésfejlődés lehetőségére.

Fejtegetéseimnek megfelelően a nyelvjárási *vádol* és a régi nyelvi *vall* szavunk a következőképpen függhet össze a köznyelvi *vall*, illetőleg *vádol* szóval:

Tehát a dunántúli nyelvjárásokban élő *vádol* 'vállal' ige a *vádol* eredetibb 'confiteri' jelentéséből természetesen alakult fejleménynek tartható. A *vall* 'habere' ige pedig lehetséges, hogy nem volt élő nyelvi elem a régi magyar nyelvben sem, hanem a latin *habere* fordítására alkalmazott és inkább csak kódexekre jellemző kifejezésmód. Ez egyébként azonos lehet a *vall* 'confiteri' szavunkkal.

KERESZTES KÁLMÁN

Huszárokelő, Franciavágás

I. A Pápa—Tatabányaalsó között húzódó vasútvonal mentén a Kőrishegy (a Bakony legmagasabb hegye) közelében találjuk *Franciavágás* állomást. Innét mintegy hét kilométernyire, Bakonykoppányon túl, az erdőszélen *Huszárokelő* pusztát érjük. A puszta, a Kőrishegyen folyó fakitermelésnek főhelye a vadregényes Gerence völgyének, a Bakony egyik legszebb völgyének elején fekszik. Erre visz a Pápa—Zirc közötti országút is.

A *Franciavágás* és *Huszárokelő* névhez Pápán és a környék magyar falvaiban igen elterjedt hagyomány és magyarázat fűződik. Mielőtt ezt ismertetném, megemlítem, hogy a szóban forgó két hely szomszédságában fekvő *Ugod*, *Csót* és *Teszér* magyar falvak nevének magyarázata is szokásos a lakos-

ság körében. (Magam újabban csak az *Ugod*-ra és *Teszér*-re vonatkozót hal-
lottam.) PESTY kéziratosa helynévtárában (1864.) így találjuk:

Ugod (Veszprém m. 477): „Lakosi tiszta magyarok. Régi időkben,
mikor még a községet német ajku nép lakta város lehetett, — azonban midőn
ezek meg nem nevezhető ellen által el kergettettek, hagyomány szerint keserü-
ségükben Óh Gott-ot kiáltoztak, — később Ogot lett, — jelenleg pedig *Ugod*, —
hogy valaha város lehetett, tanúsítja azon körülmény is, mivel a község
hivatalos pecsétnyomóján, egy bagoly látható ezen felirással: *Ugod várasa*
pecsétje.” (Sóós J. bíró.)

Csót (i. h. 116): „Szóhagyományból annyit tudhatni, hogy miután Csóth
a Bakony erdőhez nem messze ejszakkeletnek egy részben lapalyos helyen
fekszik, hol hajdan sűrű erdő és nagy posványosság létezett, hová a Török-
haboru alkalmával — némelyek szerint Tatárfutáskor — több család röjtzö-
ködött, mely röjthelyeikből, az ellenség által illy kialtozásokkal: Juli Kati
Peter István s. a. t. jöjjetek elő! elment már az ellenség — kicsalván rab-
lánczokra fűzettek, illetőleg megcsalattak. A kik pedig röjthelyüket el nem
hagyták, alapíták Csóth községet, hol az ellenség sokat meg *Csót* (Csalt).”
(Dömötör M. bíró.)

Teszér: „Hagyomány szerint azt hallani, hogy nevét a határában való-
sággal létező következő tizérről nyerte volna *görgő ér, bányaeér, körtvélyfői ér,*
szakácsok ere, eger kut ere, hidegér, sáros ér, csonka ér, csurgó kut ere, csörgeteg
ere a honnét *Tizér*, vagy később *Teszér* származott volna, azt így beszéllik
az öregebb és régiebb családok.” — Figyelemreméltó ezekben a magyaráza-
tokban, hogy — bár tévedések — a valóság mozzanataira és emlékeire építenek.
Így valóság lehet a csóti hagyományban a lakosság egy részének a török által
történt elhurcolása, amint valóság *Teszéren* is a tiz ér. *Teszér* neve persze
— mint tudvalevő — máshonnét ered, szláv eredetű, a m. 'ács'. Első tele-
pesei ácsok, azaz fakitermelők és famegmunkálók voltak.¹

2. Az első pont alatt közöltek után természetesnek találjuk, hogy az
érdekes *Huszárok-elő* és *Franciavágás* névre vonatkozólag is találunk népi
magyarázatot. Ez a magyarázat igen meggyökeresedett a környéken: *Ugodon*,
Csóton, *Bödögén*, *Pápan* stb. Sőt a DR. TÓTH LAJOS szerkesztette „*Pápa*
múltja, jelene és környéke” (1936.) című könyv tényként közli a következő-
ket: „*Franciavágás*. Nevét a napóleoni háborúkból, kisebb francia ütközettől
nyeri . . . *Huszárok-elő* puszta. Nevét szintén a francia háborúkból nyeri,
János főherceg huszárai e helyen rejtőztek.” DORNYAY BÉLA „*Bakony*”
című (1927.) kalauzában hasonlóan nyilatkozik: „ . . . a Gerence-völgyi kapu-
ban, gyönyörű helyen fekvő *Huszárok-elő*-pusztát érjük (24 lakos), nevét
[röviden csak *Huszári*] a napóleoni harcokban [vö. még a közeli *Francia-
vágás* nevével] itt lefolyt huszárcsatáról vette” (245). A *Huszárok-elő* névnek
valóban ez a legelterjedtebb magyarázata a nép körében. Néha azzal a külön-
séggel, hogy nem napóleoni háborút, hanem „régii francia csatát” emlegetnek.
Emellett azonban egyesek más magyarázatot is tudnak: Mint hogy *Huszárok-
elő*-nél kezdődik az erdő, a pannonhalmi főapát Bakonybélbe utazván itt
rendelte elő a huszárokat a betyárok miatt. — Az ugodii erdőmérnökség egyik

¹Érdemes volna a helységnevek kutatásánál gondot fordítani a községek régi
pecsétjére. *Teszér* 1699-ből való pecsétjén „egy szántó vas, fejsze, s egy lilium van”
(l. PESTY, *Teszér*). A Heves megyei Pásztónak pecsétje meg egy szakállas emberfőt
ábrázol. 1800 körüli céhleveleken is látható ez a pecsét. Maga a helység is így szerepel
a céhlevelekben: olv. „Szakállas Pásztó mezővárosa”. Nyilván egykori tulajdonosáról.

tagja meg — mint hallom — úgy véli, hogy *Huszárokelő* nevét a Gereince völgyéből nyíló *húsz árok*-tól, völgytől nyerte.

Ami a régebbi adatokat illeti, *Huszárokelő* és *Franciavágás*, különösen pedig az előbbi kevés ilyenekkel bír. Ennek oka érthető. Ma mindkettő kisebb lakott hely, régebben azonban csupán határrész volt. A Hnt.-ban 1944-től visszafelé haladva a következő képet nyerjük: *Franciavágás* mint Csóthoz tartozó pusztá már a legrégebbi, azaz 1863-i Hnt.-ban szerepel, *Huszárokelő* pusztá azonban csak 1898-tól kezdve. Lakott helyé váló alakulásában ugyanis szerepe van a Kőrishegyen meginduló fakitermelésnek. A kezem ügyébe eső XIX. század végéről való térképen még 'Jagdhaus' megjelöléssel és *Huszári* néven szerepel. — Megtaláljuk azonban PESTY kéziratos helynevei közt (1864.). Az ugodi dűlők felsorolása után következik, így: „Ezen fellyől kelet-ről *Francia vágás*, — Magyar temetés, és tábor hely; — Délről: *Huszárra kelő*, — Katona vágás, — és Pápa Vár, — hogy ezen környék valaha nagy csaták szin helye lehetett, a csak mast említett helyek elnevezéséből következtethető” (Veszprém m. 478). Az idézetben szereplő *Katona vágás* nevet *Huszárokelő* pusztán magam is hallottam. Erdőirtásnak a neve. A közlő erdész szerint a világháború idején orosz hadifoglyok irtották, innét a neve. A *Magyar temetés* helyet is ismerem. Ugodból a „szüőlőhegy iránt jövet” találjuk. Egy kisebbfajta földemelkedésnek, dudorodásnak a neve, amilyen nem egy van az ugodi határban. Rajta régi kőkereszt áll. Egyik közlőm szerint (ugodi asszony) a francia csatában elesett magyarokat temették el ott. HORVÁTH ENDRE és BEKE ÖDÖN a bakonyalji nyelvjárást ismertető munkáikban szintén közlik a nevet ezzel a megjegyzéssel: „három magyart temettek el ott”.

A továbbiakban a *Franciavágás* névre vonatkozó adatokat idézem. *Huszárokelő*-re többet nem találtam. (VÁLYI, LIPSZKY, FÉNYES stb. egyik nevet sem ismeri.) 1864 (PESTY: Csót tartozékai közt): „*Franciavágás*. Pusztai Major. Erről az a szóhagyomány: hogy a pápai várból elszöknyi akaró franciákat, Palfy huszárai ezen helynél elérvén mind levágták.” — 1854 (Aufnams-Protocoll): „*Francia vágás*, 41 hold szántó (Acker)” (N. Múz. Térképtár). — A pápai Jókai-kör 1912—1913-i évkönyvében a 44. lapon Molnár Kálmán városi jegyző közli a pápai magisztrátusnak a vád alá helyezett polgárórség védelmére 1830—1840 között beadott írását. Ebből idézem az első és harmadik pontot: „A pápai polgárok mind a régi, mind a közép, mind pedig a mostanyi történetek azt bizonyítják, hogy ők Hazájuk, Fejedelmük, Földesurok s más minden előljáróik eránt a legszebb példáit mutatták a hűségnek és érdemet tettek mindenkor, mert: 1-ször. Még az úgynevezett Jeruzsálemi szent András alatt már voltak kész pápai katonák és a más helyekről összegyűlt tsapatok ezekhez csatolván magokat, itt publikáltatott a római Pápa bullája s innét mentek el osztán távol földre, a keresztes háboruba, régi eleink tradiciója szerint . . . 3-szor. 1608-ban volt a pápai presidiumban 1300 francia katona őrizeten, s ezek midőn hivtelenek lettek s a fejevári törökkel alattomban egyetértvén fel akarták adni a pápai várat a törököknek, ezen franciákat Nádasdy vezérlete alatt, a pápai lakosok több szomszéd magyar helységek segítségével öldözték le a máig is úgynevezett *Franciavágás*-nál, az ugodi határ mellett, s ezek tarttóták meg a pápai várat a Felsőg számárá, Haza hasznárá, hogy török kézre ne kerüljön.” — XVIII. sz. e. f.: BÉL MÁTYÁS „Notitia geogr.-hist. Com. Vespreniensis” című fogalmazványában Koppány helységről írva széljegyzetben ezt toldja be: „Infra Copán et Alveum hunc

aridum acclivis est, qua in montes et silvas Bakonyias itur, terrae positio. In qua Gallos Papa profugos Hungari anno 1600 numeros plusquam 600 prostrarunt. Is locus hodiernum vocatur *Franczia vágása*; Istvánffius vero dicit, celeberrimum olim Carthusianorum templum a Ludovico primo aedificatum libro 32 fol: 487. cujus tamen ne vestigia quidem restant amplius" (N. Múz. 277. Fol. Lat.).¹

3. Ezek után első pillanatban talán sivárnak és hagyománytiprónak tűnik fel az a megoldás, amelyet a szóbanforgó helynevekre vonatkozólag valószínűnek tartok. Röviden: *Huszárokelő* a. m. mai köznyelvi *hosszú árok eleje*, *Franciavágás* pedig XV. század előtti olaszok, azaz franciák művelte erdővágás, erdőirtás. Érveim a következők:

A) Helynév kutatásnál sok esetben, így a jelen esetben is a helyszíni vizsgálat vezethet el a valóság felismerésére. Az a hely, amelyik a *Huszárokelő* nevet viseli, a Gerence „folyó” völgyének, egy 8 kilométer hosszúságú és Bakonybélnél partban végződő ároknak az eleje. A körülötte levő hasonló szurdokvölgyeknek neve azon a vidéken: *árok*. Huszárokelő pusztán kapott felvilágosításból ismerem a következőket: három főárok (olyanok, mint a Gerence völgye, csak nem olyan hosszúak): *Répásárok*, *Kalánfőárok*, *Szarvadárok*; mellékárkok: *Rézbükárok*, *Kis- és Nagymárványárok*, *Kis- és Nagymókusárok*, *Pálházárok*, *Nyögériárok*, *Pipakutárok*, *Halottasárok*, *Asztalkőárok*, *Kis- és Nagynehézárok*, *Szárazgerence*. Ezeknek az árkoknak, azaz völgyeknek a mélysége 200 méter körül van. — Pesty gyűjtéséhez 1864-ben a Koppány melletti Szűcsről ezeket a neveket küldték be: *Bécsiárok*, *Sövénykutárok*, *Zeinenderbrindl Berg és Graben*, *Kettős árok*, *Épületfa árok*, *Egeit gunhó árok*, *Bodor kut árok*, *Vastag csucs hegy és árok*, *Határ árok*, *Csapás árok*, *Répásárok és domb*, *Repás vágás*, *Zsidó vágás és árok*, *Bognár árok*, *Szarvadárok*, *Medvekőárok*, *Széles asztal kő árok*, *Rézbükárok*, *Pipaföld árok* (440). 1409-ben és 1410-ben szerepelnek *Répás*-ról nevezett emberek, akik béli területről erőszakkal elhajtottak két ökröt, majd Koppányból elhajtottak nyolcat: „Petrus et Mauricius de Reepas”, „Petri de Reepas Mauritii et Georgii de eadem” (PRT. VIII, 429, 433). (Vö. *Répásárok és domb*, *Répásvágás*.) Az *árok* Dunántúl ’völgy’ jelentésben jelentkezik a TihAI.-ben is: 1055: „aruk tue que uallis...”. — A *hosszú* szó a bakonyalji nyelvjárásban *hosszi*, sőt helynévben így is hallottam Ugodon: *Hosziberki ut*. Olv. *huszé*, illetőleg *huszi* (*huszi*) alakok az OklSz.-ban is: 1193: „huce arc”, „Huzetow” | 1274: „huzyreth” stb. | — Más helyekre vonatkozólag a *hosszú árok* kifejezés is előkerül: 1193: „Inde ad huce arc” | 1339: „Juxta quoddam fossatum wigo Hozyuaruk vocatum” (OklSz.). — A ’locus anticus’ jelentésű *elő* szót is megtaláljuk az OklSz. több adatában: pl.: 1233: „Meta Kueseleu” | 1261/1291: „Satureleu” | 1213: „Eleutho”. Összetétel utótagjaként ilyen a *bőjtelő*, *nyárelő* stb. is (CzF. *elő* alatt).

Vegyük még egyszer szemügyre helyneveinket, amelyik tehát a Gerence völgyének elejét jelöli, azt a részét, ahol tágas völgygé szélesedik, majd beleolvad a Kisalföld idáig nyúló térségébe! Az eddig közölt alakváltozatokhoz: *Huszárra kelő*, *Huszárokelő*, *Huszári* — a *Huszárikelő*-t közölhetem Ugodról. Amint több ízben megfigyeltem, a régi öregek ezt *Huszári-kele*-nek tagolják.

¹ NB.! Istvánfi, a kortárs a lázadó franciák leveretése helyéül tehát mást jelöl meg: a Bakony szélén levő karthauzi templom romjait (Hist. 1622. Lib. XXXII, 753—4). Karthauzi kolostor azon a vidéken Levelden (ma: Városlőd) volt. Régi idők óta arrafelé visz a Bakony törésvonalán keresztül Pápáról Veszprémnek az út.

Ebből való rövidülés a *Huszári* forma, mint *Franciavágás*-ból *Francia*, amelyek a ma leggyakrabban használt formák. — Az előadottak alapján a helynév Árpád-kori eredetű (amikor a *hoszi o*-ja még *u*-nak hangzott) olv. *huszi árk* (*árúk*, **árik*) elő elemekből álló elhomályosult összetétel lehet. Ha a megfejtés helyes, akkor valószínűnek tarthatjuk azt, hogy a szintén magyar nyelvi elemmel jelölt Bélbe, a Bakony belsejébe a Gerece völgyén keresztül hatoltak be magyarok a Kisalföld síksága felől.

A *huszárok* a. m. 'hosszú árok, völgy' szóhoz hasonló elhomályosult összetételek a *Hosszúszó*, *Hosszaszó* helynevek (vö. PÁIS, *Az aszó* elhomályosult összetételei: MNy. VIII, 394—5).

„Szentgotthárdtól délkeletre a Farkasfalva felől folyó patak völgyében” van *Huszási*-alsómajor.¹ 1350: *Uzhazow*, 1538: *Hwzazo*, 1552, 1576: *Huzazo*, 1620: *Husaso*, 1734 után („heiligenkreuzi korszak”): *Husázo* (i. h. 131) | 1799: „Húszas Szabad pusztá Vas Várm. földes Ura a Sz. Kereszti Apátúrság” (VÁLYI A.) | 1808: *Huszász* predium Vas m. (Lipszky). KALÁSZ (i. h.) jegyzetben ezt írja: „A község nevében . . . a régebben használatos *aszó* (= völgy, szárazvölgy) rejtőzik.” Előtagja meg valószínűleg korábban *huszi* ~ *hosszi* (Vas m.) volt.

B) *Franciavágás*. A SzófSz. szerint a *francia* szóra első adatunk a XVII. század közepéről van, de 1413: *franciás* 'francia betegségben szenvedő'. A KAPOSSY LUCIÁN (szerk.): „Pápa város egyetemes leírása” című (1905.) műben Wathay Ferenc hadnagy emlékirataiból találunk idézetet. Ebben van: *Franczuzok*, *Frantzuzok* és *Frantzia* (56—7). Wathay 1597-ben egy évig Pápán volt, 1600-ban meg Veszprémben vicekapitány. Ekkor történt Pápán az 1300 francia zsoldos lázadása, majd Nádasdytól a leveretésük (i. h. 61—2; ISTHÁNYFI MIKLÓS, *Historiarum de rebus Vngaricis*. 1622. Lib. XXXII, 753—4). Wathay Emlékiratát 1602—1605 között írta. A benne tükröződő nyelvállapot tehát XVI. század végi. Az Akadémia kéziratárában (M. Cod. 4° 29.) utánanézve, Wathay írásában a *francia* melléknév valóban szerepel, tehát az eddig ismertnél régebbi előfordulás. Íme néhány idézet a *francúz* és *francia* melléknév váltakozó használatára: „az *Frantzuzok* nem boc'atanak be” | „mert nem boc'atnak be az *Frantziak*” | „az Arúlo *Frantziak*” | „*Frantzuz* Aruloknak” (119 b) | „a *Francziakatt*” (120) | „az *Francia* alattam kialt uala” (120 b). Fontos ez az adalék, mert Wathay a Rába mellékén született, Pápán volt hadnagy — mint említettem —, tehát a szóban forgó vidék nyelvhasználatára vonatkozó emléket láthatunk írásában. A *francia* melléknév a 'Gallicus' jelentésű *olasz*-t — úgy látszik — a XV—XVI. században kezdte felváltani. Ekkor megeshetett, hogy az Árpád-kori Olaszfaluk telepeseivel kapcsolatban is egyneműly vonatkozásban a *francia* szó kezdett szerepelni.² A környék eredeti magyar lakossága ugyanis ismerhette még az olaszfalusi telepések franciaországi eredetét, vagy pedig ezek még franciául is beszéltek. (Vö. a következő adattal: „1447-ben vallon származású, egervidéki magyar zarándokok kerültek el Liègebe, őseik szülővárosába és ott nagy föltűnést keltettek kifogástalan vallon beszédükkel” (BÁRCZI: MNy. XXXIII, 333). Így gondolom a *Franciavágás* helynév előtagjának keletkezését, mint az az alábbiak során kiderül.

¹ KALÁSZ ELEK, A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban. 1932.

² Vö. hogy ebben az időben tűnik fel az *olasz* 'Italus' jelentésben is, amelyik napjainkra általánossá vált.

Vágás. A MTsz. a Dunántúlról nem, csupán a Palócságból, Bereg megyéből és Zilah vidékéről közöl rá 'kivágott erdőrészt' jelentésben adatokat. A Dunántúlról 'tőről fakadt (kb. 5—15 éves) növendék erdő' jelentésben ismeri. Az OklSz. a MTsz. 'irtás' jelentését idézve ilyen adatokat közöl: 1328: „*Seguagas*” | 1330: „*Ville Jacabuagasa*” | 1344: „*Wyuagas*” | 1411: „*poss. Wagas vocata*” | 1808 (LIPSZKY): *Vágás* pagus Sáros m.; *Dávidvágás* pagus Zemplén m.; *Kovácsvágás* pagus Torna m. stb. A Hnt. 1907. 14 *Vágás* és 28 *-vágása* helynevet tartalmaz. Van *vágott-erdő* 'Flossgehau' is. OklSz. egy adat: 1385: „*Siluan autem Vagutherdew vocatam*”. — A *vágás* 'irtás' szó azonban a Dunántúl is járta. A Kőrishegyről és tájékaról eddig ezeket láttuk: 1864: *Répás vágás*, *Zsidó vágás*, *Katona vágás*; újabb keletű: *Milch-vágás*. Veszprém megyéből egyéb adatok: 1864 (PESTY): Aka községben „éjszaki részen erdőség, melynek egyrésze Birkás *vágás*nak neveztetik” | Nagy Alásony: „Szőlősi *vágás*rai dülő, *vágot* Halogosra dülő” | Nagy Dém: „*vágott erdői* dülő most szántó föld, hajdanában erdő volt” | Dabrony: „*Vágott* ez régenten nagyon sűrű erdő volt a midőn ezt ki vágták attól fogva vette nevét.” — Vallon, francia telepesekkel kapcsolatban másutt is találunk 'Vágás' helyneveket. „*Tálya* zemplén-, borsod- és hevesmegyei község (első adat 1261: *Tallya*) < ófr. *taille* vágás, irtás” (BÁRCZI, FrJsz. 10).

C) Mindazt, amit nagy valószínűséggel *Franciavágás* eredetére vonatkozóan előadtam, kétségtelenné teszi az a tény, hogy Koppány és Csót között *Franciavágással* érintkező területen volt egy *Olaszfalu* nevű helységünk. 1437: „*Olaszfalw*, 1488: *Olazfalu*. Szűcs mellett tünik föl a hol (ny.) ma pusztá” (CSÁNKI III, 244). 1488-ban 21 forinttal adózott, tehát nagyobb területű helység volt (i. h. 203). 1542: *Olazsffalw*, „*Andreae Choron Pauperes IIII. p. III. solvit*“ (Rovásadó összeírás; Podmaniczky Okl. III, 224) | 1752: *Olasz falu* (Házasulók anyakönyve, Ugod) | 1799: „*Olaszfalu* Szabad pusztá Veszprém Várm. földes Ura G. Eszterházy Uraság, keresztül fölyya Gerentze folyó vize; melly néha el önti határját, fekszik Ugodnak szomszédságában . . . szőleje vagyon” (VÁLYI) | 1808: *Olaszfalu* praedium (LIPSZKY, Repert. és térkép) | 1811—1812 (Combinium . . . Dominiorum Pápa et Ugod): *Olaszfalu* cum Vadkert 'praedium' (GYURIKOVITS GY., Analecta . . . N. Múz. 3804. Fol. Lat.) | 1836: *Olaszfalu*, 19 lakossal (FÉNYES) | 1864 (PESTY): Ugod. „*Ide tartoznak még Olaszfalusi* diósi és Gerencei puszták” | Hnt. 1907.: *Olaszfalu*, Ugodhoz tartozó szőlőhegy. A Hnt.-ban ezután nem szerepel. Ma Ugodon csak a régi öregek ismerik még a nevét.

Ezenkívül Dunántúl még a következő helyeken jelentkeznek *Olaszfalu*-k: Veszprém megye: 1488: *Olazfalw*, Zircről délkeletre (CSÁNKI III, 244) | 1426: *Olazfalu* Bátorkő vár tartozéka, Palotától délkeletre eső helységek társaságában || Tolna megye: 1455: „*poss. Olazfalw*” Hőgyész, Szakál stb. vidékén feküdt (i. h. 444) | 1510: „*porc. poss. Olazfalw*” Anyavár tartozékai közt | 1138: *Kana*, 1325: Magyarkanya és *Olazkánya* Tamásitól északnyugatra (i. h. 432) || Somogy megye: 1403: „*poss. Olazfalw*” Szigetvár vidékén kereshetjük | 1346: „*Villa Olazteluk*” Boldogasszonyfalva és Szent László vidékén feketett (i. h. II, 633) || Zala megye: 1431: „*villa Olaz*”. Nagyvázsony és Füred vidékén (i. h. III, 87) | 1374: *Olaszfalu* Kemend várához tartozott (uo.) || Vas megye: 1258: „*Terra Vluzka, poss. Olozka*” . . . Ma: Káptalan és Pető-*Olaszka*, Vasvártól délkeletre (CSÁNKI II, 780), 1373: *Olaszka* (KALÁSZ i. m. 146) | 1548: *Olazfalw*, 1593: *Olazsffalva*, 1620: *Olaszfalua*, 1734 után: *Wallendorff*, ma: *Lapincsolasi*, ill. *Wallendorff* in Burgenland (i. m.). — Az *olasz* szóról a SzófSz.

többek között ezt írja: „Régi jelentése latin, főként francia, vallon, a szójegyzékekben *Gallicus*s-szal fordítják, de már a XVI. században *Italus* is (Murm.)” — A dunántúli *Olaszfaluk* eszerint valószínűleg francia, vallon települések voltak; minden bizonnyal az volt a *Franciavágás* mellett jelentkező *Olaszfaluk*, valamint a Zirc (Veszprém m.) és Szentgotthárd (Vas m.) mellett feltűnő *Olaszfaluk* is. A szentgotthárdi apátság alapítója ugyanis III. Béla. Első szerzetesei francia földről, Trium Fontiumból (Trois Fontaines) jöttek (KALÁSZ i. m. 10—1). Ugyancsak franciák voltak Zirc első lakói is: Clara Vallisból (Clairveaux).

4. KALÁSZ ELEK idézett gazdaságtörténeti munkájában külföldi és hazai levéltári kutatások alapján részletes képet rajzol a francia eredetű szentgotthárdi ciszterciak középkori munkájáról (i. m. 56—107). Írásából kitűnik, hogy ezek a franciák kitűnően értettek az erdőirtáshoz (égetéssel és fejszével földművelés, illetőleg fakitermelés céljából). Az állattenyésztés mellett halastavakat is létesítettek. „Legtöbbször egy-egy patak medrét rekesztették el a völgyön keresztül épített gáttal” (i. h. 85). Meghonosították mindenütt a szőlőművelést. Jellemző, hogy a mostoha fekvésű Zircen 1396-ból van a szőlőművelésre vonatkozó adatunk (i. h. 95). — Az itt kipontozott nyomokon — bizonyos helynévi és földrajzi tényezőket figyelembe véve — azt hiszem, sikerül körvonalazni, hogy a magyarországi *Olaszfaluk*-k többsége mennyiben járult hozzá a magyar táj átalakításához. A *Tálya* és *Franciavágás* helynevek alapján következtethetünk az erdőirtásban való szerepükre. — PAIS (Les rapports franco-hongrois. . . : Les colonies françaises. . . : RÉH. I, 143) és BÁRCZI (i. h. 10) jogosan állapítja meg a hegyaljai francia telepésekről: „valószínű, hogy a tokajvidéki szőlőművelés meghonosítása az ő nevükhöz fűződik”. Nem véletlen, hogy a Franciavágás melletti egykori *Olaszfaluk*-val határosan (ma ugodi-bébi szőlőhegy) egy szép szőlőhegyet találunk. (A Hnt. 1907. és az említett XIX. század végi térkép szerint a szőlőhegy egy részének neve is *Olaszfaluk*.) Ennek ma már csak egyharmada szőlő, a régiek emlékezete szerint azonban a filoxéra előtt az egész hegy szőlő volt. (Vö. VÁLYI 1799-ből való megjegyzését.) — Zirc és *Olaszfaluk* között ma is láthatók az egykori halastavak nyomai, de éppígy előkerülnek ezek a nyomok az elpusztult *Olaszfaluk*-nál az ugodi határban. Az egykori olaszfalusi halastó emlékét nemcsak cölöpmaradványok és a néphagyomány őrzi, hanem azon a helyen ez a dűlőnév is: *Rekesztés*. 1864 (PESTY): *Rekesztési dűlő* | 1854 (Aufnams Protocol, Ugod): *Rekesztés* szántó (Acker) 121 hold, árok (Graben) 606 négyszögöl (N. Múz. Térképtár). Ilyenféle hely lehet a következő is: 1268: „Paludem, que *requezth* nominetur” (Oklsz.). A *rekesztés*hez meg, ha nem is azonos értelemben vö. MTsz.: ‘cölöpsorok közé gyeptől és zombékokból vert keskeny gát (a mely a csikásznak közlekedő útul is szolgál)’ (Bereg m., Herman O.). — Az egykori Ugod melletti franciák által megkezdett tájtalakítás újabbán hasonlóan, csak nagyobb méretben folyik. Huszárokelő pusztá és Franciavágás fakitermelő állami gazdaság, az ugodi tsz. pedig a *Rekesztés*-ből újra halastavat szándékozik alakítani.

5. A *Kolontár* helységnévvel kapcsolatban rámutattam arra, hogy hely-, nép- és személynéven kívül növénynevek is mutatják a Karintiaival való régi magyar kapcsolatokat (MNY. XLVI, 79). Ilyen növényneveknek a sokkal nagyobb számban jelentkező francia telepésekkel kapcsolatban is kell lenniök. — GYURIKOVITS GYÖRGY kéziratos gyűjteményében (Analecta . . . N. Múz. 3804. Fol. Lat.) a XIX. század elején készült igen értékes összeírását találtam

könyveljük el: a purizmus és a nyelvszépítés körén belül. Így már alig kerülhet igazán éles megvilágításba, hogy ez időben nemzeti irodalmi nyelvünk az írói-költői használat edző tüzeiben évtizedről évtizedre kifejezőbbé, többszínűvé, hajlékonyabbá is vált.

Kazinczy érdemei közt mindamellettt számon szoktuk tartani, hogy tudatosan iparkodott megteremteni néhány élesen elhatárolt, külön stílusárnyalatot. Szól erről például NÉGYESY LÁSZLÓ (Kazinczy pályája. Bp., 1931. 76—7, 79); legrészletesebben nemrég, a III. nyelvészkongresszus stilisztikai vitájában foglalkozott a kérdéssel RŰZSICZKY ÉVA (a cikk sajtó alatt). Hasonló törekvéseket — a klasszicizmus esztétikai követelményeiként — a minap az orosz stílustörténetből is idézett R. G. PIOTROVSKIJ (vö. NYÍK. V. 242). Azt azonban még Kazinczynál sem dolgoztuk ki módszeresen s kellő részletességgel, hogy miféle nyelvi eszközöket használt az egyes stílusváltozatokban, milyen előzményekre talált, s kik követték őt az újonnan tört utakon.

2. Az írói archaizálás egyik-másik hazai példáját vizsgálva, már jeleztem (MNY. XLVII, 12—3), hogy NÉGYESYnek nyelvi régiesítésünk történetéről adott igénytelen tájékoztatója (MNY. XIII, 136—7) elég megbízhatatlan forrás: például Csokonainak a Dorottya négy éneke („könyve”) elé iktatott, mókásan régies tartalmi összefoglalását („summayá”-t) se említi meg. Hogy most folytassam kritikámat: azt meg túlzásnak tartom, ha valakit egy-két régi szó szándékos, tudatos alkalmazása miatt máris archaizáló stílussal élő íróink közé sorolunk — mint a HB.-ből vett *héon* és *isa* szava miatt Perecsényi Nagy Lászlóval teszi NÉGYESY. Szerintem ez idő tájt (sőt szinte a reformkor végéig) oly gyakori jelenség irodalmunkban hangulati és fogalmi asszociációt keltő régi szavak felújítása, hogy ilyen címen még legalább 25—30 kisebb-nagyobb stílusművészt számon tarthatnánk. Hiszen például Dugonics András a múltból erőt merítő nemzeti politika erősítésére szintén régiesítő céllal — többnyire külön magyarázó jegyzet kíséretében — élt „történeti regényeiben” a régi *áldomás*, *leventa*, *vért*, *martalék* 'rab', *szeg* 'barna' stb. szavunkkal; olykor Baróti Szabó és mások is a *hölgy* főnévvel. Az irodalmi névadás kérdéseit nem akarom érinteni, de vajon nem archaizáló céllal mondja-e Katona József a „Bánk bán”-ban Peturt „*Bichori Fő-Ispány*”-nak?! Vagy mi másért szövi bele Vörösmarty a „Zalán futása”-nak nyelvébe a kódexek ódon hangulatú *szekernye* 'lábbelifajta' szavát: „Gyenge *szekernyéjét*, mely félig fődte be-szárát, Vékony szíjjakkal kötözzé” (II. é.)?! Hogy Kazinczy Osszián-fordításának régies szavait ne is említsen. S NÉGYESY mindezekről fönti történeti áttekintésében mégsem beszél. (Dugonicsról szól, — de más szempontból.) — De tovább megyek: még az egyes, elszórt archaikus nyelvtani alakokat sem vehetjük számba egy-egy ilyen listán, annyira gazdag és áttekinthetetlen az ide vonatkozó anyag. Így a „Virgilius Éneássá, kit Blumauer németre travestált, most magyarosan Szalkay Antal úr által öltöztetett” című műnek (Bécs, 1792.) bizonyos szempontból Csokonaira is ható, egyébként is igen-igen mulatságos és színes stílusában szintén akad egy-két régi forma: „MÁS NAP regvel virradóra A' királynét keresik, 'S hogy akadnak asszonyokra [értsd: asszonyukra], Hát Énással aluszik” (103); „Még az így lén — Libiába, Vadászatra készülnek” (97); „Harsog erre dob trombita, Mind *addiglan* még ki-itta 'S földhöz vágta poharát” (39); „Hát még belől az hasába Mint az héring egy rakásba Feküth hat száz katoná [a trójai lóban]” (48); persze *h* előtt Baróti Szabó elvei amúgy is az-t kívántak); „A' népet is a' *porkoláb* Kezdi haza

hajtani" (52); de ugyanott előfordul a divatszavak tömege is: „Dormöz, plöröz és kapuson Kalap à la Wazington Ezerenként valának" (48) stb.; meg triviális kifejezések: „Egy kis *Snepfszart* ken kenyérré [!] 'S prezentálja ő néki" (38); a beszélt nyelvnek legkülönbébb szerkezetei: az *ijed* helyetti *jed-* (pl. nagy *jetségbe* 14); a *bé-höppen* 'beesik; ott terem' hangutánzó ige (113), a *hall'ható* helyett alkalmazott *halhad* alak (23), a *maidég* 'majd' (26), a *pápá* üdvözlés (?; 21); stb. S érdekes: az „Elöl járó beszéd" szerint a fordító az „Autor-nak mindenkben példáját 's nyomdokit követni kívánta", márpedig az „semmi különös ki-válogatott, fel-tzifrázott szavakkal, említett könyvében nem él: hanem egyedül tsak a' közönséges egymás közt beszélni szokott, mindennapi tónushoz kaptsolta magát; és leg-főbb tzeljának választotta azt az egyet: hogy folyvason és nevetségesen írjon". Mint láttuk, őnála mégis olykor „különös ki-válogatott" régiességek is azt szolgálják, hogy „folyvason és nevetségesen" írjon; ez egyben Blumauer komikus tárgyi anakronizmusait is jól kiegészíti — nyelviileg komikus elemekkel. S ilyesmi később is bőven akad. (Persze néha alig tudjuk, mi mennyire volt régies a k k o r.)

Időrendben ezidáig kétségtelenül K a z i n c z y az első ismert literátorunk, aki 1790—1791-ben nagyobb igénnyel, tudatosan próbálkozik a nyelvi régiesítéssel. Ez voltaképp azért is rendkívül fontos, mert ebben lappangva az a fölismerés is megbújhatna, amely miatt valamicskével később R é v a i M i k l ó s nyelvszemlélete annyira úttörő: tudniillik hogy nyelvünk régen más volt, s a mindenkori jelennek nyelve hosszú és sokféle v á l t o z á s o k eredménye. Kazinczy tárgyalandó gyakorlati eljárásának mégsem tulajdoníthatunk ilyen elméleti jelentőséget. Egyrészt azért, mert kevésbé tudományosan ugyan, de már Révai előtt is többen említették, hogy nyelvünk egykor nem olyan volt, mint az ő korukban — s épp ezek segítették Révai felfogásának tisztulását (vö. MELICH JÁNOS, Révai Miklós nyelvtudománya: NyÉrt. XX/4.). Másrészt azért nem, mert Kazinczy első régiesítése még túlnyomórészt helyesírási jellegű.¹

De térjünk magára a szövegre! Mikor Kazinczy 1789 tavaszán „Keresztes Bálint" címen emlegetett románcszerű helyzetdálának írásához lát, az alkotás izgalmában így számol be Ráday Gedeonnak az ihlet megfogalmazásáról s az első részletek kialakításáról: „Tegnap a' szekeremen egy Mimer lied írásához fogtam. Az ideám benne ez: Jerusálemi András idejekor egy Magyar Keresztúr, (az én ideám szerint a' Keresztúr Templárius) a' szent Földön sopánkodik itt hagyott kedvese után. A' Tónus, expressio, és poetikai képeknek simplexeknek kellvén benne lenni, én gerlitzét, kis kertet (az az virágos kertet), pártát, guzslýot akarok benne emlegetni. — De négy óra alatt sem tudtam 2 strophátskánál tovább menni. Ez az:

Fekete szemű szép Menyetske!	'S addig dúdolnám énekemet,
Repülhetnék tsak mint a' fetske,	Míg, meg-szánván esdeklésemet,
Még ma szállnék, szemed láttára,	Kis kamarádba bé-fogadnál,
Ablakod' rostélyozatjára,	'S öledben nyugvó-helyet adnál.

Nem repülnék én el te tölled, mindég körülötted repdesnék, rá ülnék guzslýod tetéjére, 's onnan danlanám mulattató énekemet, veled mennék a' kis kertbe is, kezedből enném a' búza szemet, 's ha aludnál, paplanodon

¹ Más kapcsolatban röviden már utaltam rá Nyr. LXXIX, 75.

ugrándoznék etc. etc. De mivel szárnyaim nintsenek, mellyek engem hozzád vigyenek, itt kell nyögnöm mint a' gerlitze etc. Itt emlitené bajnoki tselekedeteit mint víjja az Idvezítő sírját, 's mint önti a' pogány vért, etc. etc." (Kaz: Lev. I, 302); VÁCZY JÁNOS szerint ugyanez a szöveg volt a 483. lapon közölt, Pálóczy Horváth Ádámhoz írt egykorú levélben is (Kaz: Lev. I, 592).

Itt tehát még csak a költői képek s hang egyszerűségéről, naivságáról van szó; nyelvi archaizmusnak nyoma sincs! — A széphalmi poéta azonban e dalát utóbb betétként beiktatta egy Horváth Ádámhoz szóló hosszabb, hexameteres költői levelének szövegébe. Ennek kinyomtatása előtti említéséről, szövegéről nincs biztos adatunk; én azonban (VÁCZY jegyzetével ellentétben!) úgy látom, hogy erre vonatkozik Földi János 1789. november 17-i válaszlevelének „A' Te Hexametereidet 's Dalodat, mellyet hozzám küldöttél” utalása, mert Földi szerint e hexameterekben is éppúgy szó esik Horváthról s ennek Hunyadijáról, mint az ismert verses episztolában. Minthogy pedig Földi — a nyelvtaníró! — nem szól a dalnak régiességéről, azt hiszem, itt is csak modern jellegű szövegről levelezett a két költőbarát. — Hanem amikor az egész hexameteres levél 1790-ben az Orpheus lapjain (I, 184 kk.) nyomtatásban is napvilágot lát, a betét-dal már egészen archaikus benyomást kelt. Igazában nem a nyelve miatt; bár a *menyetske* helyére az akkortájt felújított régi *hölgy* főnév kicsinyítő képzős származéka került, s megjelent a szövegben a régies *bokor* 'kettő, egy pár' szó is — mindkettő jegyzettel. (Érdekes, hogy 1779—1780-ban mind a kettő szerepel Baróti Szabó Paraszti Majorságának glosszáriumában!) Sokkalta inkább azért, mert régies-németes gót betűtípussal volt szedve, s a helyesírás is valamiféle XIV—XVII. századi kevert típust mutat. Íme latin betűvel:

1. Fekete fzemew 3eep Hwlgiechke
Repwlhetneec chak mint a fechke,
Megh ma f3aalneec f3emed lattara,
Ablacod roftelio3attiara.	6. Eftwe ugian ha aalom niomna
El buinék feureu karpitodba,
De még hainal elwtt ió reggel
Fel kötneelec wig tsörgéfmel.
2. S addig dwdolnaam eenecemet
Mig megf3ánwán esdekleefemet,
Kis kamaraadba bee fogadnaal
'S ewledbe niugwo helyet adnaal.	7. Ugrando3wa iarneec akkoron
Fel s ala puha paplanodon,
Félre rantogatnaam kendeodet
Hogi lathaffam bokor emleödét
3. Nem kellene nekem kalitka,
Hogh engemet benne tarch fogwa,
Mert ha elü3neel is mellwled
Meeg fem repeulneec el én twled	8. O ki wólna bóldogabb mint én
S3eep woelgiechkeiében feredwen:
S ha bimbochkait chokolhatnám
Beela is irigien ne3zne rám!
4. Deelben af3talodra reppennek,
Etkes widam wendeged lennek,
Megchipegetnem falatodat,
Poharadbwl innam borodat.	9. Jaj de mint az arwa gerlitze
Ugi buidofok en mostan nieogwe
Mert nekem f3arniaim ninchenek
Kik f3eep Margithomho3 wigyenek.
5. Ha pedig fonnaal karf3ekedbe
Felf3aalneek rokkaad wef3eiére,
S olli bufan nieognem enecememet [!]
Hogh kóniet hullatna f3eep f3emed.	10. Andras alatt wer3eo bu3gannial
Wiwok mindennap a Pogannyal,
Annak draagalatos wereert
A ki erettem is onta weert.

11. S a mikor karom a chalmaakat 12. S im tífztulni laatom az Eget;
 Ugi apritia mint a torzfaakat, S raam a Nap wig fugaart ereget,
 Igi kialtok fzent Jezufomhoz: Azt ielentwen hogi nem fokára,
 Wigi Uram egickor Margithomhoz! Wifza wifz az Iften Thornára.

Látni való, hogy ebben a szövegben is sok-sok korszerűtlen elem akad. Az *és* értékű *s* például nyelvileg sem XIII. századi elem, elől hiányjellel megtoldva (*'s*; pl. a 2. szakaszban) pedig helyesírása szerint még kevésbé. A *csalma* 'mohamedán fejfödő → török katona' szó tudtommal csak a XVIII. század török háborúi óta divatozott; „a chalmaakat Ugi apritia mint a torzfaakat” „szóláshasonlat” tehát még kevésbé lehetett XIII. századi jellegzetesség; nem is szólva a benne levő *a* névelőről vagy a *zs* hangot jelölő *ʒf* betűről; stb. Az olvasók zöme előtt természetesen mégsem ezek a negatív elemek hatottak: kiábrándítólag, hanem a pozitív jegyek: hangulat-keltően. Maga a sok nem modern betű, illetőleg ezek hangértéke s a tömérdék ingadozás is: a *k-t* jelentő *k* (*Wiwok*), *ck* (*egickor*), *c* (*szaalneec*); a *cs-t* jelölő *ch* (*chalmaakat*), *ts* (*tsörgésemmel*); az *sz* értékű *ʒ* (*zeep*); a XVIII. század végi *ö*, *ő*-nek megfelelő *w* (*Hwlgiechke*), *ew* (*ewledbe*), *ó* (*köniet*), *oe* (*woelgiechkeiben*), *eo* (*kendeodet*), *eó* (*emleodet*); az *ü*, *ű* helyén alkalmazott *ew* (*szemew*), *ü* (*elüzneel*), *eu* (*repeulneec*); a *gy*-nek megfelelő *gi* (*Hwlgiechke*), *gh* (*Hogh*); stb. Nem lehet kétséges, hogy Kazinczynak fáradtságos munkával kellett összehordania ezt a bonyolult anyagot; s annál feltűnőbb, hogy levelezésében nincs semmi nyoma: mintha se bírálatot, se tanácsot senki távollevő szakembertől nem kért volna! (Igaz, éppen Kassán élt ekkor például Szabó Dávid, a régi nyelv egyik legalaposabb bűvára is!) — Ami a modern, anakronisztikus elemeket illeti, ezek a művészi hatást általában ma sem zavarják; hiszen a költőnek itt sem a teljes, szolgai utánzás a célja. Sőt inkább sokallhatjuk az archaikus elemeket, épp a művészi hatás szempontjából: az egykorú átlag-olvasónak oly nehéz lehetett megértenie a tekervényes írás mögött magát a nyelvet, hogy a lírai vers igazi élvezete már nyilván lehetetlenné vált. Ne feledjük el, hogy a fönti verset még mi (régies helyesíráshoz inkább szokott olvasók) is nehezen tudjuk rögtön költeményként hangoztatni magunkban; hát még a XVIII. század végi olvasóknak milyen bonyolult lehetett!

Summa summarum: Kazinczy azon nyomban enyhített a lírai vers hatását elnyomó filológiai külsőségeken, s az 1791-es jelzetű „Heliconi virágok” I.-ben (52 kk.) már modern, latin betűvel, jóval kevesebb régies és sokkal több XVIII. század végi írássajátsággal jelent meg a szöveg. Eltűnt például a magánhangzó értékű *w*, az *ö*, az *ü*, *ű*; megjelent az *i* (*irigyen*), az *ú* (*búfan*), az *ü* (*sürü*), az *ű* (*ülnél*); stb. — Érdekes, hogy a 6. szakaszban viszont az előző változat *reggel* alakját most váltotta fel a régiesebb *reguel*. De lássuk végre magát a szöveget:

1. Fekete fzeu fzeep Heölgiechke! 2. 'S addig dudolnám éneemet,
 Röpeülhetnéc chac mint a' fechke, Mig megzánvaan esdeklesemet,
 Meeg ma zallanéc fzedem láttára Kis camaradba befogadnaal,
 Ablakod rosteelyozattiára. 'S eöledben nyugvó helyet adnaal.

3. Nem kellene nékem kalitca
Hogy engemet benne tarts fogva,
Mert ha elüzneel is melleöled,
Még fem röpeülneecel én teöled.
4. Deelben afztalodra röpennéc [!],
Étkes, 's vídám vendeeged lennéc,
Megchipepetneem [!] falatodat,
'S kis. kannádbúl innám borodat.
5. Fomni ha űlnél karfzeekedbe,
Felfzálneec rokkád' vefzfzejére,
'S olly búfan niögneem éneemet
Hogy könnyet hullatna fzeep fzeded.
6. Estve ugian ha aalom niomma [!]
Elbúinék sűrű kárpitodba
De még hainal eleött ió regvel
Felkeölnéleec víg tsergéfemmel.
7. Ugrandozva iárnéc akkoron
Fel 's alá puha paplanodon,
Félre rántogatnám kendeödet
Hogy láthafsam bokor emleödet.
8. O ki volna boldogabb mint én
Szép veölgyechkéiben förödvén!
'S ha bimbóchkáit tsókolhatnám
Béla is irigyen nézne rám.
9. Jaj! de mint az árua gerlice
Úgi búidöfoc én mostan niögve:
Mert nékem szárniaim ninchenee
Hogy szép Margitomhoz vigienec.
10. Andraas alatt verzeö buzgánial
Vivoc mindennap a' Pogánial
Annac drághalátos véréért,
A' ki érettem is ontá vért.
11. 'S a' mikor karom a' chalmácat
Úgi aprítia mint a' torzsácat,
Igy kiáltoc szent Jezusomhoz:
Vigi Uram egikor Margitomhoz!
12. 'S ím tisztúlni látom az Eget,
'S rám a' Nap víg sűgárt ereget,
Azt ielentvén hogy nem fokára
Vifzfavifz az Isten Thornára.

Az olvasók zömének — úgy látszik — még mindig túlságosan a régies írás kötötte le a figyelmét, bár ez — láttuk — már kevésbé öncélú. Jellemző, amit a nyelvészeti téren is kiváló képzettségű Földi János 1792-ben e románról Kazinczynak ír, a „Heliconi virágok”-ról szólva: „Én is második helyen olvasom már itt (sőt hozzáim küldött Leveleddel egygyütt harmadik helyen) a' Keresztes Bálint Tornai Margitját, sőt itten Jegyzéseket is vetettél alája, még sem tudok annyit ez Énekről, a' mennyit tudni kívánnék, és tudnom kellene is, mert mások tőlem tudakozzák. Bévezetését, 's bérekesztését, látom, Te írtad Horváthhoz; de a' Dal, *Fekete szemű* stb. Mitsoda munka lehet? Igazán Keresztes Bálinté e? az András király idejében íródott e igazán? Hogy és hol tartódott meg? ki hozta világosságra? vagy tsupa költemény? ki költeménye? 's a' tb. Ezek 's még több illy kérdések, mind olyanok, mellyeket ezeknek első tekintetével kívánna tudni a' szemes és itélő olvasó, és a' mellyekről hogy most már kétszeri kiadásodban semmit nem jelentettél, megbocsáthatatlanúl vétettél, a' mostaniakat kételkedésbe hoztad, a' következőket hibába fogod ejteni. Én ottan Inductiódat sem szeretem. Ha az a' Régiségnek olly drága maradványa volna: kár volt ezzel az Inductióval meg motskolni.” (Kaz: Lev. II, 267.) Tehát még Földi is hajlandóbb volt a verset eredeti nyelvi és költői maradványnak tekinteni, s nemcsak megvonni Kazinczytól az alkotót illető dicsőséget, hanem meg is róni, amiért saját körítő szövegrészét eléje-mögéje biggyesztette!

Mit tehet ilyenkor egy poéta? Elvben két dolgot; de Kazinczy nem a Thaly Kálmánok fájából volt faragva, neki tehát a szerzőség eltagadása eszébe sem jutott. Ehelyett, mikor Toldy Ferenc 1827-ben Handbuchja

számára kér anyagot,¹ kiveszi a Horváth Ádámhoz szóló keretből; a Balaton darabos költőjéből úgyszólván kiábrándult már. Emellett elhagyja a saját szerzői hitelét rontó régies helyesírást, bár az újabb irodalomolvasók fejlettebb történelmi érzéke előtt alighanem kevésbé látszott volna annyira meghökkenően különlegesnek a „Heliconi virágok”-ban alkalmazott régies írás. Kiveti végül a szentimentalizmus naiv erotikumát őrző 7. versszakot. S minthogy a modern helyesírással az archaizmusnak úgyszólván még az árnyéka is eloszlott, a régi 8. versszakba — a kihagyás miatt szükségessé vált módosítás során — bátran beiktathatta a „titkos keceseid” éppen nem 1217-i hangulatú szolamát. A 3. versszakban viszont fokozta a régies ízt: *ha* helyett *bátor* megengedő kötőszót használt. Íme, a Toldy Ferenchez írt levélnek egész idevágó része: „imhol Keresztes Bálintom, Variánsával, vagy inkább megigazítva; de azon megjegyzéssel, hogy soha nem reménylém, hogy az figyelmedet megnyerje. El akarám vetni; a' te javalásod megtartatja.

<p>1. Feketeszemű szép hölgyecske,
Röpülhetnék csak mint egy fecske,
Még ma szállnék, szemed' láttára,
Ablakod rostélyzatjára.</p>	<p>6. Estve ugyan ha álom nyomna,
Elröjtezném ágykárpitodba;
De még hajnal előtt jó reggel
Felkölténélek víg csörgéssel.</p>
<p>2. 'S addig dúdolnám ott énekem',
Míglen megszárván esdekletem,
Rejtekecskédbe befogadnál,
'S öledben nyugvó helyet adnál.</p>	<p>7. Oh ki volna boldogabb mint én,
Titkos keceseid' szemlélhetvén!
És ha klárizs szád csókolhatnám,
Béla is irígyen nézne rám.</p>
<p>3. Nem kellene nekem bugocska,
Hogy engemet benne tarts fogva,
Mert bátor elűznél mellőled,
Én el nem repülnék tetőled.</p>	<p>8. Jaj, de mint az árva gilicze,
Ugy bujdosom én mostan nyögve,
Mert sebes szárnyaim nincsenek,
Kik szép Margitomhoz vigyenek.</p>
<p>4. Délben asztalodra röppennék,
Étkes vídám vendéged lennék,
Megcsípegetném falatodat,
Serlegedből innám borodat.</p>	<p>9. András alatt vérző buzgánnyal
Vívok mindennap a' pogánnyal
Annak drágalátos véérért,
Érttem 's értted a' ki onta vért.</p>
<p>5. Ha mikor leülnél rokkádra,
Felszállanék annak gombjára,
'S olly búsan nyögném énekemet,
Hogy könnyet hullatna szép szemed.</p>	<p>10. És mikor karom a' csalmákat
Űgy aprítja mint a' torzsákat,
Ezt kiáltom fel Jézusomhoz:
Vigy Urunk eggykor Margitomhoz.</p>
11. 'S im tisztúhni látom az eget,
'S rám a' nap szép sűgárt ereget,
Jelengetvén hogy nem sokára
Vissza viszen Isten Tornára.

¹ Megjegyzendő, Toldy már az archaizálást is megfelelően értékeli, mikor a kéziratért ír: „Nincs literaturánkban e nemben hozzá fogható semmi. Tudósíts, kérek, kívánsz-e benne valamit változtatni. Mennyi naivitás, mennyi édesség! s az a régi szín!” (Kaz: Lev. XX, 364.)

A' dálnak elébe és utána vetett hexameterek előttem még ma is kedvesek, de azoknak el kell maradni, mert Horváth Ádámnak emlékezete előttem kedves ugyan, de iszonyodom verseitől." (Lev. XX, 370—1.)

Még csak amnyit jegyzek meg, hogy mikor utóbb az öt éve halott Kazinczynak „Eredeti poetai munkái” 1836-ban először jelentek meg gondos, összegyűjtött kiadásban Bajza és Toldy (Schedel) gondozásában, a Keresztes Bálint megint csak betét lett a „Horváth Ádámmal” című episztolában; szövege pedig szintén az 1790—1791-i, 12 versszakos változaté, de ez is modernizált helyesírással. Az Abafi Lajos-féle Nemzeti Könyvtár 1879-i kritikai kiadásában (K. F. Munkái) kétszer is találkozunk a románccal (I, 4—6 és II, 5—7); egyszer önállóan (de itt is a 12 versszakos változatban!) s egyszer a költői levélbe keretezve; mindkétszer modern helyesírással. — NÉGYESY az irodalmi archaizálásról szóló, idézett 1917-i vázlatában egyáltalán nem említi ezt a verset; 1931-i, „Kazinczy pályája” című népszerű centenáriumi összefoglalásában azonban röviden már szóba kerül „a *Fekete szemű szép hölgyecske* kezdetű régies hangra stilizált románc” (124) is. Csakhogy a „régies hangra stilizálás” — láttuk — legeslegfőképp az archaizáló ortográfiában állt, az pedig NÉGYESY címének helyesírásában rögtön el is sikkadt.

3. NÉGYESY, mielőtt Kazinczyt, pontosabban: az ő Zrínyijét megnevezné, archaizáló nyelvű irodalmi szövegeink alkotói közt Kármánt említi idézett cikkében; világosabb adatokat azonban nem közöl. Nem nehéz rájönnünk, mire is gondolhat NÉGYESY. Az *Uránia* (1794.) I. kötetében megjelent egy helyenként dramatizált formájú novella eleje: „A' Fej-vesztés” címűé. Folytatását hiába keressük a II—III. kötetekben; a további történet — miért, miért nem? — nyilván örökre rejtély marad. Pedig Kármánt illetőleg amúgy se voltunk híjával a kérdőjeleknek; például e novellatorzó szerzőjét sem jelöli semmiféle adat az *Urániában*, s így az is csak föltevés, hogy talán ismét a szerkesztőnek saját alkotásával van dolgunk. De erre még alább visszatérek.

Az elbeszélés maga a korai magyar romantika ritka jellegzetes terméke. Hunyadi János korába vezet bennünket. Zongor Balás valkói gróf, „Haram Várnak örökös Ura” korán elhunyt nejét temeti. Deákja — mint afféle intrikus — nem sokkal utóbb újabb házasságra akarja rávenni a mind mogorvább földesurat. A véletlen kedvez: vadászat közben egy szegény nemesi portára vetődnek, s a gróf szeme megakad az idős Bobor Gáspárnak leányán, Fruzinán. Ez azonban az első szerelem hevével ég egy ifjú, még alig ismert vitézért: Szent-Andrási Menyhártért. A deák összeszólalkozik a fiatal bajnokkal, s ösztönzésére a gróf elhatározza, hogy ha kell, erőszakkal is magának szerzi meg Fruzinát. Lovagi játékokat hirdet, s bíról Bobort, a jutalom kiosztására pedig Fruzinát is meghívja. — Eddig tart a megjelent, első részlet. A társadalmi háttér tehát valóban romantikusan zord, az események a szenvedélyes nagyúr önkényének vad kitörését s a fiatalok szenvedését készítik elő. A megnyitó kép például a várúrnő halálát s temetését festi kevés szóval, de igen érzékletesen és hangulatkelten: „Meg-kondúl a' Harang; és rekedtten kőng a' mohos Toronybúl alá” (I, 157); stb. A nyelvi régiesség is igen finom költői leleménnyel érvényesül: inkább csak a párbeszédekben, s többnyire ott se egy-egy kirívóan archaikus szó vagy szóalak formájában, hanem ami a legnehezebb: valóban feloldva a szókapcsolatokban. „Hozott Isten nagy sok *Veszélyek* közzül!” — mondja az agg az ifjú leventének (171). Mikor

ez elmondja Fruzinának hősi és bajtársias cselekedetét, tömören „Vitézül *miveltél!*” — a visszhangja (174). Régies hatású az effajta megengedő szerkezet is: „Mi illy Vigassághoz, *bátor melly* nagy Veszély-is!” (uo.); vagy a *jó Atyám-fia* megszólítás (188); a *sok napokiglan* (191) jelzős időhatározó; kevésbé „*az házasság*” névelőhasználat (165); stb. A menekülő vadat pártfogásába vevő így védi tettét: „*Mire ne fognám-fel* Védelmét...?” (176). A régi *martalék* 'rab' szót persze épp akkortájt terjesztették sokan, ez tehát közismerten régies hangulatú volt 1794-ben: „*Martalékul* akarta fogni őtet [a török]” (185); ugyanígy ódon csengésű volt az 'áldás' értelmű *áldomás*: „Isten' szent *Áldomása* reátok...!” (186); vagy ez: „*tajtétkő Szék-sárgáján* úzte” (176; elbeszélő részben!).

Az „Egy hazai dramatizált Történet” jelzésű szöveg tehát épp archaizáló párbeszédés részleteiben valóban meglepően fejlett művészi stíluskészségre vall; nem rikoltóan (pl. hangtanilag) elavult formák halmozásával, hanem egyrészt a feltűnő neologizmusok kerülésével (Kármán egyébként sem volt barátja az új szóknak, l. Nyr. IX, 454), másrészt egypár izlésesen megválasztott szóval, jellemző szókapcsolattal, mondatformával, a szereplők nevének régies jellegével, az akkori fogalomkincs néhány elemének ízes megnevezésével: *deák, titkos, alakosok, Ország' Fő-jobbágyit* 'főurait' stb.¹ Nem pontosan, tudományos hitelességgel a XV. század közepének nyelvi légköre ez, hanem homályosabban, általánosabban régi: csak a távoli múlt ódon, zord világának sejtetője. Ezt a „feltűnő” „stílusművészetet” 1924-ben már részletesen méltatta SZINNYEI FERENC, „Kármán József és az Uránia névtelenjei” címen (NyÉrt. XXIV/5, 22); példaanyaga azonban legnagyobb részét más, szerintem nem eléggé meggyőző.

Térjünk most vissza még egy szóra a szerző kérdéséhez! Nem akarom teljes egészében felújítani az Uránia „névtelenjeiről” régebben lefolyt irodalomtörténeti vitát, de arra utalnom kell, hogy nyelvi alapon „A fejveszteség”-et én se több, se kevesebb valószínűséggel nem tudnám Kármán művéül bemutatni, mint a SZINNYEI FERENC előtti cikkről más alapon tették. A „Fanni hagyományai” és „A nemzet csinosodása” stb. mellett tárgyban és műfajban éppúgy meglepően új ez a romantikus történeti novella, mint amazoknak érzelmes, cizellált, modern levél- és társalgó, illetőleg értekező stílusa mellett a most elemzett archaizálás. Mindegyik egészen más stílusváltozat, s csak művészi értékben hasonlóak. Másnak a szerzőségét azonban még kevésbé tudnám valószínűsíteni, s így a stílusvizsgálat is vagy tanácstalan marad, vagy a kizárás módszerével élve kénytelen visszatérni Kármánhoz, mint egyetlen reálisan megfogható lehetőséghez.² A fejveszteség írója mindenestre joggal tarthat számot a magyar

¹ Viszonylag mesterkéltnek csak a felszólító mód egyes 2. személyének *-adsza* végződés csoportját érzem, tudniillik *-hadsza* alakjában; azt se a *mondhadsza* szóban, hanem a „*Beszéldhadsza*, miképpen vitézkedtetek” (181) alakulásban. Viszont szembe-tűnő, de stílusos a *-kor* ragnak megfelelő *-korán*: „El-ne felejtkezzél rólam, ha *Menyegző-korán* lakozol!” (192).

² SZINNYEI FERENC (i. m. 21–3) aprólékos stíluselemzéssel igyekezett bizonyítani, hogy „A fejveszteség” is tartalmaz olyan numerózus, arányos, ritmikus mondat szerkezeteket, amelyek a Kn. jelzésű közleményekre — vagy a hozzájuk hasonló stílusú „névtelen” írásokra — annyira jellemzőek; s hogy egyes jellegzetes szavak, szólamok ismétlődése is Kármán szerzőségét valószínűsítik: „Tehát *A fejveszteség* is KÁRMÁN munkája” (23). — A mondat szerkezetek valóban több helyt emlékeztetnek Kármán kétségtelen (valószínű?) műveire. Viszont SZINNYEI „A fejveszteség”-et „valami Veit Weber-zsánerű,

irodalmi archaizálás történetében való megbecsülésre. A megfelelő korszerű szellemi atmoszférát, irodalmi lehetőséget pedig a nemzeti múlt iránti nagy érdeklődés már egy-két évtizeddel 1794 előtt is megteremtette rá; végeredményben ugyanaz, amely Dugonics Etelkáját is lehetővé tette. MELICH JÁNOS találóan írta 1908-ban: „A XVIII. század második felében írónkban erős a történeti érzék” (i. m. 26); a régi magyar szavak, nyelvtani formák stb. föllevenítésének is ebben látja MELICH a hátterét. Ellenben kiemeli, hogy a különben nálunk is mind ismertebbé váló ADELUNG a német irodalmi nyelv gazdagításában „a régi nyelvet . . . megvetette, a régi szavak felélesztését kárhóztatta (vö. Über den Deutschen Styl I³ 81)”; itt tehát a magyar fejlődés éppen szembenáll ADELUNG elveivel (i. m. 27—8). A német nyelvű pre-romantika hatását azonban én (MELICH-hel ellentétben!) á l t a l á b a n nem zárnám ki; hogy a „Sturm und Drang” művei vagy a németre fordított egyéb világirodalmi alkotások — pl. Ossian — stb. már a XVIII. század végén is hatással voltak egyes íróinkra, azt talán bizonyítanom sem kell.

4. A *hullám* szóval kapcsolatban egyszer már utaltam rá, hogy C s o k o n a i r a nem volt hatás nélkül Kazinczynak Horváth Ádámhoz írt s főntebb. a 2. pontban tárgyalt költői levele; az 1799-ben elkészült Dorottya (II. k.) „Mint mikor *hullámmal zajog a Balaton*”¹ szövege is lényegében az episztoლა „kevély *hullámjait hányja zajogva A' Balaton*” mondatának utóéletét igazolja (MNy. XLVII, 237—8). Nyilvánvaló tehát, hogy Csokonai jó l i s m e r t e a költői levélbe ékelt, archaizáló, „Keresztes Bálint” című helyzetdalt is.

A Dorottya régies summázásai mégis m i n ő s é g i l e g m á s o k : nemcsak művészi céljuk, hangulatuk stb. szerint, hanem e s z k ö z e i k b e n is. Csokonai is alkalmaz ugyan egy sereg pusztai írássajátságot: *cs* értékű *ch*-t: *ochódnéc* (IV.); *gy*-t jelölő *gi*-t: *ligien* (III.); *sz*-nek megfelelő *z*-t: *Zepp* (IV.); stb. Magának a jelölésmódnak az ingadozása szintén régiesség látszatát kelti: a *k*-t például *k*, *c* és *ck* egyaránt jelöli: *Züzekvel* (III.), *Rüthmusocval* (IV.), *ickes* (IV.). A változatok azonban többnyire meglehetősen mások, s ami a legfőbb eltérés: a Dorottya summázásai véges-végig régies n y e l v ű e k is. az írás tehát általában csak ennek szükséges velejárója.

A h a n g á l l a p o t szempontjából régies például egypár t á j n y e l v i változat, mert az irodalmi nyelv egységesedése előtti korokra emlékezte bennünket. Ilyen feltűnő *i*-ző alak elég sok van: *mikippen* (I., II., IV.), *ebidöl* (I.), *voltakippen* (III.) stb. Az *ö*-ző változat kevesebb: *ebidöl* (I.), *tött* (III.), *föll* 'fel ~ föl' (IV.), *vödd ezödben* (IV.) stb. Sőt a ritka *l* is nyelvjárási ízü itt: *mell* 'mely' (III., IV.). — Régies a határozott névelőnek mássalhangzó előtti az alakja: *az vitéz Dorothia* (IV.) stb. De van egy-két a is: *a Zepp Venus* (IV.) stb. A kódexek korára utal az *-ul*, *-ül* igeképző régies alakja: *zabadól*

német lovagtörténet szabad átdolgozásának” látja (22); tehát a minta ismerete nélkül ezt a mondattípust sem írhatná látatlanban a magyarra átültetőnek a javára — mint személyi karakterisztikumot. Az egyes szavak, képek hosszú sorából pedig én mindössze kettőt érzek számottevőnek: a „lehajló oldalában (a hegynek)” szerkezetet s az *indítok* alakot (bár még az utóbbit is megmagyarázhatná esetleg a szerkesztői egyeztetés?). Olyan — 1794 tájt nem egészen különleges — nyelvi elemek egyezése ugyanis, amilyen az *ábrázol*, a *ballag*, (a várkapu) *boltja*, a *csendes* (pirosság), az *édes* (példa), a (közbe-össze) *elegyedik* stb., pozitív bizonyítékul szerintem elég sovány, ha tudniillik más szerzőre szintén gondolhatnánk. Csakhát épp itt van a baj . . . (Kármán egyébként helytelenítette a nem mai, nem köznapi témákat; vö. WALDAFFEL, A magyar irod. a felvilágosodás korában 214—5.)

¹ Példámat Csokonainak HARSÁNYI—GULYÁS-féle kiadásából idézem.

vala (IV.) s talán az *ocsudik*-beli ó: *ochódnéc* (IV.); a *pedig* kötőszó így írva: *penigh* (II.); a *lőön* (I.)-nek *lén* (III.) változata; a *-val, -vel* rag *v*-jének megmaradása: *Züzekvel* (III.), *rendvel* (III.), *tüzvel* (IV.), *Rithmusoccal* (IV.) stb.

A szókincs terén a *tamétalan* (III.) nyilván régiesebb hatású 1800 táján,¹ mint Kazinczy *hölgy* szava, melyet akkor már elég sok költő használt nem régies szövegek környezetben is; viszont a (*hadval*) *megh kerül*- (II.) szólam talán (?) kevésbé volt archaikus, mint ma hinnők. Felújított szóként régies lehetett az *ochódnéc fell* (IV.), bár másutt a költő (II, 690) tájshónak jelzi. Régiesnek érzem a *had* főnévnek 'harc' jelentését: „Carneval Vitézeivel zertelen nagi *hada lén*” (III.).

A szótövek közt igen archaikus a *v* nélküli *zúében* 'szívében' (II.), *Züecnec* 'szíveknek' (IV.); s talán a *faidalmos* (IV.) o-ja.

A rago s i g e a l a k o k közül 1800 tájt még az elbeszélő múltbeliek, sőt az összetettek sem túlzottan elavult formák: *lőön* (I.), *lén* (III.) stb.; *ebidöl vala* (I.), *föll nittatia vala* (I.) stb.; *ülénec vala* (II.), *tőön vala* (II.), *niert és veztött ligien* (IV.). — Még a s z e n v e d ő ige is elég természetes lehetett Csokonai korában: *megh igettetic vala* (IV.), *adattatnac* (uo.); de mindez e g y ü t t v é v e mégiscsak inkább régies szövegezés volt. — Még inkább az az igeidők és az igemódok használata: „le ülénec vala *hogi yaccodnánac*” (II.); „gonozt forral vala, *mikint* az Iffjacat *hadval megh kerülne*” (II.); „ki s mit *tött?* avagi *chinalt?* avagi *niert* és *veztött ligien* . . . *megh irván látod*” (III.); „*Mikippen* . . . az *faidalmos* halálval *küzködnec* és . . . *ochódnec föll*, . . . elődben *adattatnac*” (IV.). — A névszórágók közül irodalom előttinek érzik (voltaképp tájnyelvi?) a hová? kérdésre felelő *-ben*: *vödd ezödben, elődben adattatnac* (IV.).

A m o n d a t s z e r k e z e t e k közül a birtokos kapcsolatban archaikus a személyes névmásnak beékelése (pleonazmus?): „a Zepp Venus Isten *Azonnac* . . . az ő alazállása” (IV.). Régies — nem magyaros — szórendű ez a jelzős szerkezet: *Isten Azzon Eeris* (II.); emitt a számbeli egyeztetés régies-latinos jellege jöhet számba: *az több Kisazzonokval* (II.); *az tamétalan Züzekvel* (III.); *soc Züecnec* (IV.). — Feltűnő a *-ván, -vén* képzős igenévi szerkezet sűrű alkalmazása, olykor (nehézkesen) mondat értékben is: „*Mikippen* az Carneval nagi pompával Kapos Várott *be menvén*, *holoth is ebidöl vala*” (I.); „*Mikippen* . . . thábert *yáratván* és . . . nagi *hada lén*” (III.); stb. (Ilyen a „Keresztes Bálint”-ban is akad.)

A k ö t ő s z ó - h a s z n á l a t terén szót érdemel a *holoth* 'ahol': „Kapos Várott *be menvén, holoth is ebidöl vala*” (I.); s az 'ami' értelmű *ki*: „*Carneval* . . . az *Matricullat föll nittatia vala*; *kin* az *Dorothia kis Azzonnak lőön nagi bussulása*” (I.). Különben mindegyik latinus is egy kissé; népiesebb stílusban az előbbinek helyén *és ott*, az utóbbi helyett *meg ezen* kezdetű főmondatot várhattunk volna.

Költői szövegben talán túlzott bogarászásnak tarthatná valaki az effajta filológiai vizsgálatot. Ne feledjük azonban el, hogy Csokonai nyilván nem sokallta az effajta munkát, mikor összeszedte archaizáló szövegeinek anyagát. S ma is csak így mérhetjük föl helyesen, micsoda pompás nyelvtörténeti tájékozottsággal, fejlett stílusérzékkel is dolgozott ez a peregrinus, örökifjú

¹ Döme Károly 1802-ben *táméntalan* alakváltozatban él vele, de akkor már a Dorottya bizonyosan készen volt; s azt sem tudom, Csokonai olvasta-e. Íme: „annyi *táméntalan* sok nép” (Metastasius 58); „olly *táméntalan* sok hadi hajók” (uo. 250).

költőnk. Nála persze az esetleg kirívóbban modern alakok is másként hatnak, mint főntebb Kazinczynál: amint komikus célt szolgálnak a csupán félig komolyan vett eposzi külsőségek (ide értve a csodásságot is), úgy félig játékos a régi nyelvnek a summázásokban való alkalmazása is. (Egyébként az egész mókázóan történeti hangulat sem kíván olyan nagyon messze múltra visszautalni, mint Kazinczy ortográfiai archaizmusai; minderre lásd MNy. XLVII, 17). A *Carneval* (I.) stb. név vagy például az 1800-ban beszélt nyelvi, kedélyes — de aligha egész régi — *galibácat tőön* szólam tehát éppen nem stilszerűtlen a XVI. századi nyelvi hangulatkörben sem: még azért sem, mert esetleg nem egészen oda való. Hiszen játék itt minden!

Azt a kérdést, hogy milyen forrásokból vehette Csokonai ezt a régi nyelvi anyagot, megvallom: nem tudom megnyugtatóan kibogozni. Különféle munkáinak jegyzeteiben, leveleiben stb. elég sok XVI—XVII. századi könyvet említ. Számba kell azonban venni emellett az akkori Debrecenben található kéziratok szövegeket is; elsősorban a Debreceni Kódexet, amelynek ismeretére már GESZTESI GYULA (Csokonai és a nyelvújítás. Bp., 1910.: NyF. LXII, 20) a *perec* szóval kapcsolatban gondolt Csokonainál. Bár a *perec* szerintem (Csokonai nyelvi forrásai 33) semmit sem bizonyít, érdemes a kérdést egy kissé gondosabban megvizsgálnunk. Hosszas tanulmányozásra azonban Csokonai esetében már csak azért sem gondolhatunk, mert köztudomású, hogy — legalább a századfordulótól — a „Debretzeni Fő Oskola Tanítói Titkot tevének az ártatlan tárgyú Kéziratból, 's ahhoz többé sokáig már senki sem férhete; míg elvégre az erős mellű Kölcsey Ferentz, szeget szeggel verve, szinte Titkon a' legnagyobb hívséggel és hasonlatossággal . . . Kazinczy Ferentz boldogult köz Barátunk számára az egész Kéziratot betüről betüre lemásoltatta”; de „a' mi Révaink hijába igyekezett engedelmet nyerni reá, hogy mását vétethesse . . . Sikeretlen volt igyekezete az Erdély tudós Cancellariusának is, Gróf Teleki Sámuelnek” (a Tudományos Gyűjtemény 1836-i évfolyamából idézve: Nytár XI, XVIII—XIX. l.; vö. még NÉGYESY, Kazinczy pályája 110). Megpróbáltam összehasonlítani a Dorottya-beli summázások nyelvét a kódex szövegével, de általános hasonlóságokon túl semmi pontos, bizonyító értékű kapcsolatot nem találtam. Bár a *-val*, *-vel* rag *v*-je valóban nem hasonul a kódexben sem: *dičofeguel* (2), *requel* (3) stb.; a *lon* (1) stb.; s az összetett múlt idejű igealakok is gyakoriak; a *gy*-nek *gi* írása is természetes: *nagi* (58); stb.; de a *tamétalan*, a *galibát tesz*, a *felocsódik* stb. nem fordul elő benne. A névelő az alakja sem szokásos mássalhangzó előtt, legföljebb *ah* van sok így: *ah torkan* (89) stb. A kódexben *i*-zók alakok sincsenek (ő-zők inkább); a *mely* névmásnak *mell* alakja sem használatos (csak *meli*). Ha tehát volt is Csokonai kezében ez a régi szöveg, hatása csak távolabbról képzelhető el, s aligha erősebb, mint — mondjuk — Molnár Alberté, akire egyes szavakkal kapcsolatban egyebütt többször is hivatkozik költőnk. Archaizálását így egészében önálló, több forrás tanulmányozásán alapuló, igen-igen jó nyelvtudományi tájékozottsággal végzett egyéni munkájának kell tekintenünk. Mint főntebb Kazinczynál, úgy itt Csokonainál sem találtam nyomot arra, hogy kért-e szakértő barátaitól tanácsot, segítséget, bírálatot e tárgyban. Természetesen munkáiban Csokonai is többször utalt a magyar nyelv történeti fejlődésére, állandó változására, alakulására; sőt ő — Révaitól eltérően — ebben nem is keresett föltétlenül elfajzást, romlást. De ez a kérdés már messze elvezetne a stílus területeiről.

TOMPA JÓZSEF

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Az összetételek történeti vizsgálatához. Az utóbbi években PAIS DEZSÓ foglalkozott behatóan a szóösszetételekkel. „Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához” címen közölt cikkében (MNY. XLVII, 135–54) a mellérendelő összetételek beható tárgyalása mellett a szóösszetétel kialakulásának feltételeit és lefolyását is érinti. Elhatárolja a dinamikus viszonykeltő, képzetváltást kívánó vagy képzetváltással járó szószerkezettől a statikus képzetkeltő, fogalomjelölő összetételt, amely így leíró szempontból semmit sem különbözik az egyszerű (képzett vagy tö-) szótól. Azonban a történeti szempontot sem mellőzve két szemléletes példán (*drágakő, szemfényvesztő*) bemutatja az összetételnek a szószerkeztérből való keletkezését. Idézi PAULT, aki az összetételéllé válás fő mozzanatát az alkotó elemektől való elszigetelődésben látja. Az elszigetelődés legfőbb okául PAIS az ismétlést, a megszokást, két szó gyakori együtt-használatát jelöli meg.

Ennél a pontnál meg kell emlékeznünk a szavak használati körének kérdéséről. Nagyon érdekes és történetileg rendszerezően kevésbé kutatott terület az, hogy az egyes szavak milyen más szavakhoz kapcsolódhatnak: az ige személy, tárgy vagy fogalom (és melyik személy, tárgy vagy fogalom) cselekvését, állapotát jelölheti; a melléknév milyen fogalom tulajdonságát stb. Különösen az utóbbiaknál gyakran találunk korlátokat, de történetileg változó korlátokat. A *cseveg* szó például régebben főképp madarakra vonatkozott: Miskolczy: „(A fürjek) mikor repülnek, akkor *tsevegnek*, kiváltképpen ha a déli szél fu”. Átvitt értelemben használták gyerekekre, és rosszalló értelemben felnőtt emberekre: Fal: UE. 410: „Az okos ember szorgos figyelemmel oltalmazza magát a *tsevegőkötől*” (ezeket és egyéb adatokat l. NySz.). Ma ezt a szót emberre alkalmazzuk, és kellemes, könnyed hangulata van. Az *avas* melléknévnek már nyelvemlékeinkben kezd kialakulni a *szalonná*-val való kapcsolata, de hitvitázóink még beszélnek *avas igék*-ről, *avas pápistaság*-ról, vagy konkrét főnévvel: *avas bor*-ról. Kétségtelen, hogy az *ó* melléknévnek bizonyos főnevekre korlátozódása (*ó bor, ó év*) elősegítette ezeknek összetételéllé válását.

Az elszigetelődéssel PAUL részletesen foglalkozik „Prinzipien der Sprachgeschichte” című művének IX. fejezetében. Az összetétel elszigetelődésével kapcsolatban a következő lehetőségeket említi meg: a) az összetétel olyan fejlődésen — alaki vagy jelentésbeli fejlődésen — megy át, melyben alapelemei nem vesznek részt; b) fordítva: az összetétel nem követi alapelemeinek továbbfejlődését; c) az alkotóelemek egyike vagy mindegyike kivész a használatból; d) az összetétel szerkesztésmódja elavul (l. kiad. 165 l.). Megjegyzi emellett, hogy a szószerkezt és az összetétel között az átmeneti kategóriáknak sok árnyalata lehetséges. — SIMONYI ZSIGMOND két ismertető jegyét emeli ki az összetételnek: a) egységes — bár nem egyszerű — fogalmat jelöl; b) nincs mondattanilag szerkesztve (Nyr. IV, 103 kk.). Az utóbbival túlságosan szűk térre korlátozza az összetételeket, s ezt ma általában nem fogadják el. Különbön is a jelöletlenség éppúgy mondat-tani szerkesztés eszköze, mint bármely viszonyító elem. — GOMBOCZ is, PAIS is hangsúlyozza, hogy az összetétel a mondatból válik ki, vagy legalábbis a mondatban keletkezett összetételek mintájára jön létre.

Az új Nyelvtörténeti Szótár most folyó munkálatainak nagy problémája az összetételek meghatározása, pontosabban az, hogy melyik szókapcsolat tekinthető összetételnek, melyik szószerkeztnek? Nemcsak azt kell megállapítanunk, hogy mi az összetétel, hanem hogy a XIV. század végén vagy 1585-ben mi lehetett az? Itt nyelvérzékünket nem használhatjuk fel annak a megállapítására, hogy van-e — volt-e — a szókapcsolatban képzetváltás vagy nem? A hangsúly és beszédzúnet tanúsága (pl. *kis lány*, de *kislány*) sem áll rendelkezésünkre. Tudjuk, hogy nyelvemlékeink helyes-

írása sem alkalmas annak a megállapítására, hogy szerkezettel vagy összetétellel van-e dolgunk. MURMELLIUSnál például egybeírva találjuk ezt: 1536: „Eruilia — *Boromhizlalo mag*”; de két sorral lejjebb egy azonos szerkezet már külön van írva: 1538: „Lupinus — *Föld serető mag*”. Alapos, sokrétű, gyakran hosszadalmas kutatásra van szükségünk, s a csak legkevésbé is kétes eseteket nem sorolhatjuk simán a kényelmes átmeneti kategóriába, mert a szótárírás akkor is állásfoglalást követel tőlünk a tekintetben, hogy az illető szókapcsolat inkább szerkezet-e még, vagy már az összetétellel válás útjára lépett.

A következőket kell megvizsgáljunk, ha el akarjuk dönteni, hogy egy bizonyos korban — vagy akár egy nyelvemlék nyelvhasználatában — egy szókapcsolatot inkább szerkezetnek vagy inkább összetételnek kell-e tekintenünk.

1. **A l a k i s z e m p o n t**: a szerkezet ragozott volta vagy ragtalansága. Ez aránylag biztos útmutatónk a tárgyas, határozós és birtokos jelzős szerkezeteknél. Azonban még itt is óvatosságnak kell lennünk. Az igenevek mellett álló ragtalan tárgyat például nem tekinthetjük minden további nélkül összetételnek, mert ez a szerkesztés-mód a kódexek korában szerkezetben is eléggé általános (vö. KÁROLY SÁNDOR: MNy. L, 43). A birtokos személyrag meglepte sem okvetlenül akadály a összetételnek (pl. *országháza*). A tulajdonságjelzős és alanyos összetételnek ragtalansága pedig semmit sem mond, mert a szerkezet pontosan ilyen. (Ebből a szempontból hátrányosabb helyzetben vagyunk, mint az egyes indoeurópai nyelvek, ahol a melléknév külön ragozása élesen elválasztja a szerkezetet az összetételtől; l. PAUL i. m.¹ 165—7.)

2. **J e l e n t é s t a n i s z e m p o n t**: A) Ha a szókapcsolat egy latin (vagy más nyelvű) szó fordítása.¹ B) Ha többet fejez ki, mint a két tag együttvéve. Ez utóbbi volna az úgynevezett valódi összetétel kritériuma, de valójában nem mindig áll fenn. Elég lehet azonban csak egy árnyalatnyi többlet, csak annyi, amennyi például az **a l k a l m i c s e l e k v é s t a s z o k á s o s t ó l** elválasztja; vö. a *favágó-féle* összetételekről mondottakat PAIS „Magyar szóalaktan. I. Szóösszetétel. Egyetemi jegyzet. 1952.” 42. l. a „Szószerkezet vagy szóösszetétel” című fejezetben. — Hogy egy szókapcsolat egy fogalmat jelöl, nem dönti el összetétel voltát. Nyilván nem összetétel például MURMELLIUSnál 30: „Solarium — *Horanak hele hol laczik az nap*” vagy 441: „Animal — *erző lelkus allat*”; pedig kétségtelenül egy fogalom körülírása.

3. **L e x i k a i s z e m p o n t**: A) Ha a kifejezés ma összetétel. B) Ha a korabeli nyelvben gyakran előfordul változatlan formában, ha nem cserélődnek benne a szavak vagy szóvonatok; mint például a következő szerkezetekben: CAL. 475: *naputám forgo fú*; SZIKSZF. 18: *Napra nező fú*; KASSAI: *Napra-forgó Virág* stb. C) Ha más szavakkal nem kapcsolódnak az egyes tagok, illetőleg egyik vagy másik alkotóelem önállóan már nem él, sőt esetleg az összetétel két tagja más szófajjá alakítva, más szintaktikai kapcsolatot nem alkothat úgy, mint például: *hidegletés* ~ *a hideg leli* stb.

4. **A h e l y e s í r á s** (ez a legbizonytalanabb, l. előbb).

Az egyes pontok és alpontok önmagukban nem meggyőzők, de **e g y ü t t e s ü k b ől** általában határozott képet kapunk, és ellentmondások esetén is „szótöbbséggel” dönthetünk.

A következőkben megvizsgálom az ajánlott módszerrel SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturája 2. lapjának néhány kifejezését a „Svstantiae corporeae coelestes” című fejezetből: összetételnek vagy szerkezetnek tekinthetők-e 1590-ben? Minősítő jelzős szerkezeteket választottam, ahol a szókapcsolat jelöltsége, illetőleg jelöletlensége

¹ Ez természetesen a fordítás-irodalomra, főképp első szójegyzékeinkre és kódexeinkre vonatkozik.

nem leplezi le rögtön az összetételt, s így bonyolultabb részletvizsgálatokra vagyunk utalva.¹

B u j d o s ó c s i l l a g. SZIKSZF. 2: „Planeta — *Budoso csillag*”. Forrása nyilván MURMELLUS 28: „Planeta — *Budoso csillag*”.

Minősítő jelzős szókapcsolat, így természetesen jelöletlen, akár szó szerkezet, akár összetétel. A szó különírása nem zárja ki az összetétel lehetőségét. — A magyar szerkezet egy latin (pontosabban görög) szó fordítása, tehát egy fogalomé. A magyar kifejezés azonban felbontja tárgy és tulajdonság fogalmára. A szókapcsolat összjelentése nem fejez ki többet, mint a tagok jelentésének összege, a *planetae* szó jelentése is csak ennyi: „errantia sydera et erraticas stellas”; spanyolul ugyancsak „Planetas ó ofrtelas erraticas” (CALEPINUS eredeti kiadása, 1627.). — Ma ugyanerre a fogalomra más szó használatos: a *bolygó* (a *bujdosó* szinonimája, késői elvonás a *bolygó csillag* kifejezésből). — A fogalom nem fordul elő mégegyszer a fenti szójegyzékekben, az egyes tagok külön-külön azonban igen: SZIKSZF. 11: „Ballote — *Budoso czallyan*”; 1: „Stella, astrum, sydus — *Czillag*”; az utóbbi még nagyon sokszor. — A SchlSzj. még értelmetlenül hagyja a *planeta* szót, de CAL.-nál már megtaláljuk: 811: „planetae — *Budoso tsillagok*”. Ugyan-így MA.-nál és PP.-nál is. Egyéb érdekes adatok: 1542: *Saturnus budoso es hatrajarulo* (NySz.: 'vagans, vagus, herumirrend, herumschweifend'; vö. 1572: „Mercurius akarattya szerinth *hatra iarol*” 'redeo, zurückgehen'); 1598: *Bolygó csillag* (Gyarmathi, NySz.); 1655: *Bujdosó, bolyongó tsillagok* (Apáczai, NySz.).

A *bujdosik* és *bolyo(n)g* igék használatáról megjegyezhetjük, hogy a *bujdosik* a JókK.-tól ismeretes. A *bolyo(n)g* nincs meg a kódexekben, de a *bolygot* megvan. RMKT. IV, 243 együtt fordul elő: *bolyogh es budosik* (NySz.); PPBL.: „errabundus — *tévelygő, bolygó, bujdosó*”. — A *bujdosik, bujdosás* NySz.-beli adatai mindig emberre vonatkoznak, vannak azonban *bujdosó lelkek, bujdosó szem*; Pesti: *Az legy alhatatlan es budoso*; és a csillagra vonatkozó előbb idézett példák. A tapadással főnevesült *bujdosó* régen is, ma is csak emberre vonatkozhat. — A *bolyog* első adatai is elsősorban emberről szólnak, de *bolyog a gerlice-madár, van bolygó juh*, és egy keltezés így hangzik: *Ézer hat zaz és nyoltz bolygo esztendőben* (NySz.).

Végeredmény: a *bujdosó* és *bolygó, bolyongó* jelzők, bár főképp emberre (esetleg állatra), de átvitt értelemben égitestre is vonatkozhatnak. A három kifejezés azonban váltakozva, sőt együttesen fordul elő, ami arra vall, hogy a nyelv még keresi a 'planeta' fogalom pontos és félre nem érthető magyar megfelelőjét. A *bujdosó* a *csillag*-nak nemcsak jelzője lehet, hanem állítmánya is, vö. *Saturnus bujdosó* (l. előbb). — A *bujdosó csillag* tehát a XVI. század végén, de később sem összetétel, a képzetváltás mozzanata nem homályosult el benne.

K a s z a h ú g y. SZIKSZF. 2: „Orion — *Kasza hugy*”.

Főnévi minősítő jelzős szerkezet (vagy összetétel), tehát mindenképp ragtalan. A különírás itt sem mérvadó. — Egy latin szó fordítása; egy bizonyos csillagot jelöl, azonosít, tehát tulajdonnév. — Mai elnevezése: *kaszáscsillag*, tehát más — bár fogalmilag azonos — elemekből álló tulajdonságjelzős összetétel. (A nyelvjárásokban más elnevezései is vannak.) — Ugyanezt az elnevezést megtaláljuk a SchlSzj.-ben: 71: „adartica — *kaza hug*”, bár a latin elnevezés inkább a Göncölszekérre (Arctos) vonatkozhat. MURM.-nál hiányzik, de a későbbi szótárakban megvan változatlan alakban: CAL. 569: „Ivgvla

¹ Kimerítő adatgyűjtésre nem törekszem. A szójegyzékeken kívül csak MA.-t, PP.-t és a NySz. szöveggözléseit használtam fel, ezeket is gyakran csak szemelvényesen. Összeállításomnak nem célja a szótörténet és etimológia részleteinek tisztázása. Természetesen kódexek alapos feldolgozásával a szerkezet vagy összetétel kérdését akár egy nyelvemléken belül is könnyebben tisztázni lehet, mint a szójegyzékekben, ahol egy szó gyakran csak egyetlenegyszer fordul elő, s akkor sem szövegösszefüggésben.

— *Kasza hügy*”; MA.³: „orion — *Kafza hügy nevő Czillagzat*”; PP.: „Orion — *Kafza hügy tsillagzat az égen*”; stb. Szövegekben: KNagysz. 1613. D8: „Az *kasza-hügynek* zónája estve fel tettszik”; Ker: Préd. 393: „Az egeknek csillaginak és *kasza-hügynek*, a bokros csillagoknak” (l. NySz.); stb. stb. Erdélyben van: *Kaszahüggya* 'kaszáscsillag' (Nyr. XXX, 199). Kétségtelenül a nyelvmélekekbeli elnevezés népetimológiás elváltoztatása, illetőleg az e jelentésben már ismeretlen *hügy* szó „értelmesítése” *hold-já*-ra. Eredeti formában is ismerik a nevet a Palócságban és Borsod megyében (MTsz.). — A *kasza* szó természetesen ismert régi szójegyzékeinkben: SZIKSZF. 58: „Falx foenaria — *Kasza*”; „Pratum secare — *Kaszalné*”; CAL. 406: „falx — *Kasza*”; stb. stb. A *hügy* 'csillag' szó azonban éppen ebben az időben hal ki. A SchlSjz.-ben még általános használatú: 61: „Stella — *hüg*”; 65: „astronomus — *hugbaneze*”; 66: „astrologus — idem”; 67: „lucifer — *fenes hug*”; 69: „vesperus — *est hug*”; 70: „plaustrum — *zeker hug*”; 71: „adartica — *kaza hug*”. Kódexeink közül a Jókai-, Festetich-, Keszthelyi és Döbrentei-kódexekben van rá adatunk (l. NySz.). MURM.-nál már mindenütt a *csillag* szó foglalja el a helyét. SZIKSZF.-nál szintén: 2: „Lucifer, Venus — *Haynal czillag*”; „Hesperus, vesper — *Estueli czillag*”. Máshogyan alakul SZIKSZF.-nál az elnevezés a következő kifejezésekben: 104: „Astronomus — *Eghben nező*”; „Astrologus — *Eghnek forgasabol es czillagok iarasabol iouendölö*”. CAL.-nál hasonlóképpen: 620: „lucifer — *Haynal tsillag*”; 1117: „Vesper — *Estt* [!] *haynal tsillag*”; 107: „astrologus — *Egbe nízö, ég forgásáról valo tudománnak mestere*”. MA.-nál és PP.-nál is *hajnalcsillag*-ot és *esthajnal-csillag*-ot találunk, a két csillagvizsgáló pedig kezdi elnyerni ma is szokásos megkülönböztetését: MA.³ „A*l*trónomus — *Egce forgasaról valo tudomannac mestere*”; „A*l*trólogus — *Egi jarasbol jövendölö*”. PP.: „A*l*trologus — *Ég nézésből jövendölö, Kalendarium írö*”; „A*l*trónomus — *Ég forgásában tudós*”.

Itt tehát a PAUL-féle elszigetelődésnek azzal az esetével állunk szemben, hogy az alkotóelemek egyike kivész a használatból. Ennek következtében a *Kaszahügy* (Orion) már a XVI. században — sőt talán már korábban is — kétségtelenül **összetétel**. Különben erre mutat tulajdonnév volta is.

BERRÁR JOLÁN

A Jókai-kódex igekötőinek kérdéséhez. KOVÁCS TERÉZ „A meg igekötő a Jókai-kódexben” címmel (MNy. L, 152–5) ír a Jókai-kódex igekötőiről, elsősorban a *meg*-ről. A kódex igekötőivel magam is foglalkoztam, és eredetileg magyar nyelvészet szakdolgozatommal kapcsolatos saját kutatásaim alapján néhány részben kiegészítő részben ellen-megjegyzést kívánok tenni a dolgozathoz.

1. Elsősorban nem tudok egyetérteni az igekötőknek és igekötőszerű határozószóknak éles, számokban is kifejezett elhatárolásával. Szerintem a *meg*-en kívül a *be*, *el*, *fel*, *ki*, *le* — fejlődésben levő — igekötőknek az igekötők kategóriájába sorolása történetietlen szemlélet eredménye; az ezekkel alkotott kifejezések nagyobbrészt még szószerkezeteknek foghatók fel. Lehetett szempont az ilyen elhatárolásban, csoportosításban a mai igekötőrendszerhez való hasonlatosság kiemelése, amely valóban megvan, de itt is, mint a nyelvi jelenségek számos területén nem annyira a hasonlóságnak, mint a maitól való eltérésnek a kimutatása a fontosabb, az eredményre vezetőbb.

Az igekötők — ismeretes — határozószókból fejlődtek. Egyes, korábban önálló, valódi határozószók egyre szorosabban kezdtek kapcsolódni az igékhez, s velük előbb állandóbb jellegű határozós szerkezetet, majd határozós összetételt alkottak. Ezáltal a korábbi valódi határozószó elvesztette önálló határozói viszonyt kifejező funkcióját, s az igék függvényévé válva csak azokkal együtt bír képzetkeltő erővel. (Vö. BENKŐ LORÁND, A magyar nyelv története. I. Szótan. C) A magyar szófajok. Egyet. jegyzet, 1953.) Az igékhez ily módon kapcsolódó határozószók helyhatározók voltak, és leg-

többjük eredetileg az igéhez járulva is megtartotta helyhatározói szerepét. Ebből fejlődött a többi funkciója. Az *el* is eredetileg előre irányulást jelölt. Ma már nehéz volna példát találni erre a jelentésre, mert hamarosan sok jelentésárnyalat született belőle, s az eredeti csaknem eltűnt, de a Jókai-kódecsben még van rá példa: 147—8: „Nem panczelual ewltewztetuen auagy tewruel nem yuet vyfcluen auagy hady fegyuereket De zentfezes hytnek verteuel kereztnek yegyuel yegzettetettuen Ragada vtat eleybe Es ew felelmnelkwl alhatatoft kezde *elmenny* . . . Az zernyew farcas mendeneftewlfoguan zaya felnytuuan zent ferenc ellen futtuala” | 105: „Es ewuewlczetek monduan Attyamfyay toluayok yewyetek hozaank: mert baratok uagyonk Es hoztonk nektek yo kenyeret es bortt Ewk legottan *el yewnek*” (*el yewnek* a. m. 'előjönnek, előre jönnek').

A vogulban is megvan a hasonló alak: *el-mini* 'előre megy' (vö. GOMBOCZ, Syntaxis 90). Ebből az 'előre' jelentésből fejlődött a mai 'hinweg, fort' jelentés (KLEMM, Tört-Mondt. 256).

A magyar igekötők alakulásának kezdetét az ómagyar vagy ősmagyar korba visszük vissza (vö.: ZSIRAI, Az obi-ugor igekötők; BENKŐ i. m.), de az igekötőnek igéjéhez való viszonya még a XVII. században is lazább, mint amilyenek a mai nyelvhasználat mutatja. Az igekötőket még a XIX. században is mint igehatározókat emlegetik. RIEDI SZENDE írja: „Az igehatározók (adverbia) az állítmány oly határozmányai, melyek a cselekvés, állapot vagy tulajdonság valamely módját vagy mellékkörülményét fejezik ki.” (Magyar Nyelvtan. 1864.) Az igehatározók nemei közül az igekötőket a 4. csoportba, a térbeli igehatározók csoportjába sorolja, mégpedig az irányt vagy mozgást jelentők közé. Mert mi a különbség igekötő és igekötőszerű határozószó között? Történeti fejlődésbeli különbség van köztük, a valódi igekötők a fejlődésnek előrehaladottabb szakaszában vannak. Éles határt vonni természetesen nem lehet közöttük; éppen ezért nem állítanám kategorikusan azt sem, hogy az említett *be, el, fel, ki, le* már szoros értelemben vett igekötők a JókK.-ben, hiszen némelyik igekötőnk jelentése elvontság tekintetében meglehetősen hátra is maradt. A *ki* és *le* igekötő ma is meglehetősen konkrét helyi jelentésű (vö. GOMBOCZ, Syntaxis 90),¹ hát még a JókK.-ben, ahol leggyakrabban mozgást kifejező igéhez kapcsolódik: 155: „Mykoron hyrtelen *bel essem* hyuam bodog fferencznek [egedelmet” | 133: „Azert mykoron yutanakuolna Romaba. *bel menenek* zent peter es zent Pal apaftaloknak egyhazaban” | 68: „hogy az ver zenetlen *ky futuala* az febbelew” | 118: „mykoron valamely barát ez zerzetbelew *ky megyen*” | 159: „az palotanak ablakarol *ky uete* magat” | 75: „terde *lehayoluan* papanak elewte” | 94: „llegottan fewldre *le teryezkedykuala*” | 139: „mend az fan lakozo madarac *le zallanak* ew hozza” | 39—40: „De mykoron *fel mentekuolna*” | 42: „Zent fferene vala ymaduan magafagra *fel velettetett*”.

Vannak olyan igék (*fed, emel* stb.), amelyek már magukban is bizonyos irányjelentést tartalmaznak. Az effajta igék vehették fel legelőször az irányt még szorosabban

¹ PAIS az 1952. április 21-én tartott „Az alárendelő összetétel a magyarban” című akadémiai előadásnak a határozós összetételre vonatkozó részében (némi időszzerűsítéssel megismételve az 1954—1955-i tanév első félévében) ez van: „Szerintem, ha nincs olyan mértékű jelentésváltozás, hogy a képzetváltás mozzanata kiküszöbölődjék, akkor nincs összetétel, és ennek híján nincs igekötő sem. Éppen ezért szeretnék feleletet adni vagy inkább kapni arra, hogy miért összetételek az ilyenféle alakulatok, mint *kimegy, befut, letol* (nem a 'leszid' értelmében), *leesik, előrehúz* stb. A tárgyi vagy dologi helyzethez képest a *leesik* nem ugyanazt fejezi-e ki, mint a *földre esik*? Vagy jó volna rámutatni, hogy miért más az *előrenéz*, mint ez: *Csak előre néz, oldalra nem*. Hasonlóképpen megvilágítandó volna, hogy az *előrebocsát, előrehajol, előrenyomul, előre-tör* (HelySzab. ^{9, 10}), másfelől az *előre tudtam, előre láttuk* (HelySzab. ^{9, 10}) között mi más különbség van, mint hogy az előbbieken az *előre* hely-, az utóbbiakban meg időhatározó. De azt nem nagyon lehet állítani, hogy az első csoport inkább összetétel, mint a második.”

meghatározó helyadverbiumokat. Ezek között pedig leggyakoribbak a mozgást jelentő vagy mozgásra könnyen visszavezethető cselekvést kifejező igék.

Az igekötős igék előzményeiül szolgáló határozós szerkezetekben sokáig megvan a képzetváltás mozzanata. Nem tartom célszerűnek az említett ma is meglévő igekötők JókK.-beli előzményeinek az igekötők kategóriájába sorolását, mint azt Kovács Teréz teszi. Szerintem helyesebb fejlődésben levő igekötőkről, vagy igekötőszerű határozószókról beszélni, noha ezek megrövidült alakban tűnnek már fel (vö. KLEMM i. m. 179). Később az igekötők jelentésfejlődésével szűnik meg az igekötők határozó-jellege, amikor már csak módosítóelem-féle lesz az igekötő. Szerintem a JókK. vizsgálatánál a különböző jelentésárnyalatok meglétét, illetőleg arányszámát is figyelembe kell vennünk, mielőtt egy-egy szót igekötőnek neveznénk el.

2. A JókK.-nek megfelelő latin szöveget ma már csaknem teljes egészében ismerjük. Szükségesnek tartom nyelvészeti feldolgozásakor a latin és magyar szöveg összehasonlítását, mert ezáltal teljesebb képet kapunk nemcsak a kódex igekötőiről, hanem az igekötők alakulásáról, fejlődéséről általában. Például hozzátehetünk valamit az igekötők eredetének kérdéséhez is.

A magyar igekötők kialakulását szívesen magyarázták volna indoeurópai, főként szláv hatással. BUJNÁK PÁL szerint (Praefixa verbália v zazykoch ugro-finskych a zolášte v maďarskom) az urál-altaji nyelvek agglutináló jellegükénél fogva nem ismerik a praefixumokat, ezért „si nous y trouvons même quelques preposition comme dans la langue finnois, c' est probablement aussi une influence indoeuropéenne” (i. m. 371). — Azonban az indoeurópai értelemben vett praefixumoknak nem sok közülük van az igekötőkhöz, éppen ezért hibás ez a következtetés is: „Les prepositions sont contraires au genre de ces langues.” (Uo.)

Valóban, a JókK. előtti nyelvelméleinkben alig van egy-két igekötő. A HB.-nek is ebben a két mondatában ma már igekötős szót mondanánk: „el bulcaffa mend wa bunet”; „Eł zoboducha wt urdung ildetuitv”. — De a magyar igekötők alakulása, fejlődése idegen hatástól függetlenül történt; inkább a magyar nyelv gyors fejlődésével hozható kapcsolatba. Ezt a fejlődést a magyar nyelvű írásbeliség megindulása is tükrözi. E szerint azonban talán logikusabb volna latin hatást föltenni, mivel első fordítóink latinból fordítottak? Ha idegen hatásra számíthatunk, a JókK.-ben, amely az igekötők alakulásakor keletkezett, mit figyelhetünk meg ezzel kapcsolatban? Azt, hogy az igekötők alkalmazása tekintetében nem mutat semmi jelentős latin hatást. Példákat találunk benne arra, hogy a magyar nyelv a cselekvés bevégeztetésének kifejezésére nem teremt külön igealakot, hanem sajátos módon, igekötővel oldja meg. Így a magyar igealakrendszer egyszerűsödése, több régi igealak eltűnése az igekötők megjelenésével, rohamos terjedésével magyarázható. Azt is megfigyelhetjük, hogy nagyon gyakran nem praefixumos alakot fordít a fordító igekötősen. Ezenkívül a latin jövő idejű alakokat — a futurum imperfectumokat és perfectumokat — is igekötős igével adja vissza. Például: 96: „es ew hyrenek zaga ynkab *meg hyrdety* mendenek ew gonozfagy: annunciatom omnibus impietatem eorum”¹ | 95: „Ew lelkett te kezedbeawl *kerelem meg*: de manu tua requiram” | 30: „Es nem *nytya meg* nekewnk: Et non aperiret nobis” | 110: „Istenek zeretew zerete *meg zydamasztatyk*: diffamabit” | 116: „banatban es vezelben *meg vegezetnek*: terminabit” | 110: „Mongyauala bodog ferencz hogy *yew meg* az ewdew: veniet tempus”. Az utóbbi példában a *meg még*-nek is felfogható volna, de a latin alakból arra következtethetünk, hogy nem az, hanem jövőben bevégezhető cselekvésről van szó.

¹ Speculum vitae beati Francisci et soc. ejus. Nemz. Múz. VVS. 584.

Külön csoportot alkotnak azok az igekötős szavak, amelyekben *-and-*, *-end* végzetű jövő igealakok vannak. Ezek eredetileg frequentatív-inchoatív képzős alakok, melyekkel társult a jövő idő képzete. Igekötővel mozzanatos történést fejeznek ki a jövőre vonatkozólag, így alkalmasak egy másik jövő történéshez viszonyítva a jövőben előzményes történés kifejezésére. Az élő beszédben ritkábban használhatták ezt az igealakot, azonban az irodalomban gyakori volt. A magyarban nincs *consecutio temporum*; ez tehát a JókK.-ben a fordítás következményeként latinizmus: 54: „mykoron *meg halandaz* es carhozol: morieris” | 38: „Mykoron *meg terendez* te fewldredbe: redieritis” | 35: „mongyad mycoron magamnot *meguadlandom: accusavero*” | 30: „ha my *meg varandyok* ezergettuen: si nos perseveravimus” | 95: „ha *meg* nem *kayaltandod* kegyetlennek ew kegyetlenfegett: Si non annunciaueris . . .”.

3. A JókK.-ben is megfigyelhetjük már, hogy a *meg* igekötő vagy egyenes irány-jelentését tartja meg, vagy a perfektiválás eszközzé válik. KOVÁCS TERÉZ helyesen fejt ki dolgozatában az igekötők perfektív funkcióját, azonban kiegészíthetjük annyival, hogy a magyar ezeket a perfekciós igéket főleg kitett tárgyszó mellett szereti használni, vagy ilyenek mellett kívánja meg leginkább. Ugyanis pusztán a tárgy kitétele által az igében kifejezett cselekvésnek bizonyos vége és határa van vetve, ennek következtében beállhat a perfektió. A JókK. perfekciós igéit is csaknem mindig tárgy mellett találjuk, vagy utánuk tárgyi mellékmondat következik: 62: „addyad *meg* ennekem en fyamot” | 16: „az aytot *megnyttuan*” | 19: „es horayat *meg* yezzee” | 45: „mongyad *meg* ennekem ez bezedekett” | 53: „es ew bewnet alazatoft *meg* efmeruen” | 72: „teredelmofekett *meg* vigazt” | 79: „mend ez vylagyatt tewkelleteft *meg* viala” | 104: „emberekett *meg* toluayolnakuala” | 134: „ezekett *meg* monduan”.

4. Az igekötők egyik szerepeként szokták emlegetni az intranzitív igéknek tranzitívá tételét. Az igekötőnek ez a funkciója nem olyan fontos; ezt mutatja a JókK. is, amelyben csak két ige van, amit a *meg* igekötő tett tranzitívá: a *hat* és a *sír*. Az előbbi egyszer fordul elő a mai 'áthat' jelentésben: 146: „Azert ezenne felelm mend *meghata* ewkewt”. Ma már a *sír* igét sem használjuk igekötősen 'megsír valakit vagy valamit' jelentésben. Az ige a NySz. adatai szerint intranzitív, a *meg* igekötővel a képzőtlen alak is kifejezi, hogy az igének tárgya lehet: 114: „Es ew epeletekben egyebeknek bewnyt *megfyruan* eluen egy ygyewuen”. A *megáll* igét ma már tárgyasan is használjuk, de a JókK.-ben — bár négyszer fordul elő — még egyszer sem tárgyas.

BÁRCZI GÉZA „Mige zocoztia vola” című közleményében (MNY. XLI, 79–80) lényeges kérdésként emeli ki az igekötős igék alakjainak megvizsgálását, azt, hogy milyen igeidőkkel fordulnak elő. Tudniillik az igekötő jelentése, a jelentésárnyalat, amit az igének kölesönöz, nem független az ige alakjától. Befejezett, eredményt ért cselekvés kifejezése például ritkán lehet az igekötő fő jelentése jelen idejű igealak mellett, mert az legtöbbször a jövőben való bevégződésre utal. A perfekcióból levezethető mellékárnyalatok érvényre jutása függ az igekötővel összetett ige jelentésétől, az igeidőtől s nem utolsósorban magától a beszédbeli helyzettől is. Kódexünkben körültekintve azt látjuk, hogy az *ir vala* típusú igeidőben rendszeren igekötőtlen igék állnak, ami — tekintve az igekötők funkcióját és a folyamatos múlt idő jelentését — természetes is. Mégis akadnak igekötős igék, köztük perfektiváló *meg* igekötősök is a folyamatos múltban. A legtöbb igekötős ige folyamatos múltja ismétlődő cselekvést fejez ki. A JókK. ilyen típusú igealakjai is ezt mutatják: 104: „emberekett *meg toluayolnakuala*” | 94: „hogy ha valamelyk valamikoron mafyknak mondottaoula bozzofagnak . . . bezedett legottan fewldre *le.teryzekedykuala* ez az bantatot fraternek labayt *meg apolyauala*” | 64: „De mykoron bodog zent fereneznek yllethetyuala labat *meg ewlelyuala* es *meg czokolyauala* ew labayt” | 75: „Es gyakorta papa ewnkepere *meglatogattyauala* ewtett” | 146: „De embereket es azzonokot es: *megmaruala*” | 7: „Kebelet penzuel tele hordozuan

bewfegeft ezuegynek aruaknak vtonyaroknac: es vr yftennek zolgaloknak *el oztyauala*” | 20: „Es *el yarnakuala* ez vylagotmya mykeppen zaradnokok”.

BÁRCZI szerint a H.B. *mige zocoztia vola* alakja ennyit jelent: 'majdnem megszakasztotta'. Tehát nem a bevégződés mozzanatát, hanem inkább a cselekvés elkezdését emeli ki az igekötő. Ehhez hasonló példa alkalmasint akad még kódexeinkben egynéhány — mondja. Nagyon érdekes, hogy a JókK.-ben is egyetlen esetben nagyon világosan kiemelkedik az igekötőnek ilyen jelentése, de itt pusztán az egyszerű elbeszélő múlt igealakja mellett a létige elbeszélő múltja nélkül: 17: „De meg nyttuan az kapput. fenkett nem lele kernyel es futofuan *megkerefe* fenktyt nem lelhetto”. Ma hasonló esetben nem az igekötős igtét használnók, ugyanis ha megkerestünk valakit, meg is találtuk. Az ige jelentése: 'keresni kezdte'.

5. Nem maradhat el a JókK. igekötőinek tárgyalásakor annak a megemlítése sem, hogy a kódexben van néhány *el*-lel nyomósított igekötő is. A régi nyelvben ez is gyakori jelenség. Példák a JókK.-ből: 27: „De hogy ew hordoya *elky fordola* az ziget-belewl” | 60: „es mendennek kezebelewl *elky zalada*” | 62: „hogy myvtan *elky* mulok ez vylagbol” | 60: „Es ezek megmonduan legottan *elky* mene” | 123: „De ez zemermetlen zemew *el ky menyen* enhazambalol”.

6. Végül még egy megjegyzést. Hogy a *meg* helyett ma melyik igekötőnket használnók, szerintem egy é n i. Egyes esetekben meg lehet állapítani a köznyelvi használat alapján, például: *megnevet* = *kinevet*, *megbeszél* = *elbeszél*, de például a *megseper*-ben egyikünk a *fel*, másikunk a *ki* igekötőt tenné a *meg* helyébe más-más szemlélet eredményeként, — és nem követne el semmi hibát ezzel. Másrészt a nyelvjárásokban az igekötők felcserélése ma is gyakori jelenség. Az egyes igekötők megterhelése nem egyenlő az egész nyelvterületen. Vannak nyelvjárások, amelyekben különösen sok igekötős igtét használnak, de nem mindegyiket egyforma mértékben. Más esetben ugyanaz az igekötő egészen más jelentést kölcsönöz az igenek egyik nyelvjárásban, mint a másikban. Nagyon sok érdekes példát tudnék bemutatni, de az most nem feladatom. Ennyit azonban azért mondtam el, mert úgy vélem, ezt a szempontot sem mellőzhetjük, mikor egy olyan nyelvemléket dolgozunk fel, amelyik még az egységes irodalmi nyelv kialakulásának kezdete előtt keletkezett.

B. KUDLIK JULIANNA

Erasmus „*Civilitas Morum...*”-ának két XVI. századi kiadása. 1. Ugyanannak a műnek két nyomdában készült kiadása a XVI. században gyakran mutat lényeges eltéréseket (vö. ABAFFY: MNy. XLIX, 28—33). Ezekből az eltérésekből részben arra következtethetünk, hogy megállapodott köznyelv, irodalmi nyelv még nincs, de részben arra is, hogy a nyomdászok ez irányú működése a köznyelv kialakulásában is szerepet játszhatott.

2. Úgy vélem, nem lesz haszontalan egy ilyen esetet közelebről megvizsgálunk. Erasmus „*Civilitas Morum...*” című bilinguis (latin—magyar) illetan-könyvecskéjének első kiadása Debrecenben jelent meg Csáktornyai János nyomdájában, 1591-ben. A fordító sem ezen, sem a későbbi kiadáson nincs feltüntetve. Csáktornyai János életéről nincsenek adataink. GULYÁS PÁL felteszi, hogy muraközi származású, és hogy valószínűleg a debreceni nyomda előző tulajdonosa, Hoffhalter Rudolf hozta Debrecenbe (A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században 223—8). Az alatt a néhány év alatt, amíg működéséről tudunk, főleg tankönyveket jelentetett meg, köztük Szikszai Fabritzius Balázs Nomenclaturáját. E tankönyvek általában névtelenül, fordítójuk, sajtó alá rendezőjük megnevezése nélkül készültek. SZABÓ KÁROLY

¹ A továbbiakban CM.

Laskai János debreceni iskolamestert sejtí a névtelen pedagógusban (RMK. I, 120). Csűrös Ferenc véleménye az, hogy maga Csáktornyai is számításba jöhet (A debreceni városi nyomda története 60). A műben levő nyelvjárási sajátosságok kétségessé teszik ezt. Itt elsősorban az *i*-zésre gondolok. BALASSA szerint Hetésben és Órségben csak a hangsúlytalan szótagokban van *i*-zés (MNYelvj. 33–5); KÁLMÁN BÉLA is úgy látja, hogy a nyugati nyelvjárásterület déli fele inkább *é*-ző (Magyar nyelvjárások: EgyMNYF. 24). A XVI. században is ez lehetett a helyzet, mert Kulcsár György alsólendvai prédikátor Postilla című művében (Alsólendva, 1574. Hoffhalter Rudolf) sincs erősebb *i*-zés sehol. A nyomdász átíró munkájáról itt szó sem lehet (vö. ABAFFY: i. h.). A tájszavak — ha ingatagabb bizonyítéknak számítanak is — szintén inkább a keleti nyelvjárásokra utalnak: CM. 13: *semörgöztetuē ~ semerget, semer, semerítés, semerges, összésémérmékdik, sömörödik, semeredik* (Borsod m., Székelyföld, Udvarhely m., Háromszék m. MTsz.); 53, 72: *pagimontomat ~ págyament, pádimentom, padimentum* (Kisvárda, Tiszadob, Hajdúszovát, Alsó-Fehér m., Nagykároly MTsz.), de egyszer *pádémentom* is (Kemenes-alja MTsz.).

3. A mű második kiadására elég hamar került sor. Fabritzius János szebeni nyomdász nyomtatja ki 1598-ban. Fabritzius 1594-től vezeti néhány évig a szebeni nyomdát: életéről többet nem tudunk (vö. GULYÁS i. m. 49). Még az anyanyelve is ismeretlen, nevééről nemzetiségére nem következtethetünk. Azt viszont tudjuk, hogy a szászok a magyar iparosokat még az erőskezű Bethlen Gábor idejében is többször kitiltották (vö. MRÁZ VERA: Századok LXXXVII, 512 kk.). Ezért Fabritziust szász eredetűnek gondolom, de magyarul is nagyon jól kellett tudnia; esetleg a segéde, korrektora lehetett magyar.

GERÉZDI RABÁN állapítja meg, hogy a XVI. század második felében Erdélyben új Erasmus-kultusz jelentkezik, amelyet ugyan az antitrinitáriusok indítanak el, de szélesebb körökben is hat (Erasmus és az erdélyi unitáriusok. 1947.). — Talán a CM. is ennek az áramlatnak köszönheti gyors második kiadását. A második kiadás Bakos Ferenchez szóló ajánlása említi, hogy nem új fordításról van szó. De a legjobb bizonyíték a két szöveg egybevetése: I. 3, 4:¹ *Az gyermeklegnek tanitanának tizti hany rezbol all? Felelet. Negybol kiualkeppen. Előber hogy az gienge elme az kereftienslegnek maguat be igia (Az az eleit, eredetit, kezdetit bevegie) ... ~ II. 4: Az gyermeklegnec tanitanac tifti hany rezből all? Felelet. Negyből kiualtkeppen. Előbör hogy az gyenge elma az kereftyenlegnec maguat be igya (Az az eleit, eredetit, kezdetit be vegye) ... — Az egyezés végig ilyen mértékű. Elég ritkák Fabritzius stiláris javításai: I. 64: *labad akarát berint valo engedelmesseleg* ~ II. 59: *labad akarát berint valo égedelmeleg*; I. 15: *foha nem io haz gazda* ~ II. 15: *foha nem io gazda* (~ Erasmus: *nunquam bonus paterfamilias*); stb.*

4. Mire terjed ki Fabritzius átdolgozó munkája a fent említett néhány stiláris javításon kívül? Először is a helyesírásra. Egyik kiadásnak sincs teljesen következetes helyesírási rendszere, bizonyos főbb vonásokat azonban így is megállapíthatunk. A palatalizált hangok: I.: *gi* (ritkán *g, gy*), *ly, ni, ti* ~ II.: *gy*, (ritkán *g, gi*), *ly, ny, ty*. Szóvégi *k*: I.: következetesen *k* ~ II.: *c*. A *c ~ cs* hangok jelei: I.: *tz, czi* ~ II.: *tz. cz*. Az I. nem jelöli a magánhangzók időtartamát, a II. igen, ámbár ritkán, de soha sem helytelenül. Ezért a II. kiadás egyetlen 31: *óltár* adatára alapozva is lehet állítani, hogy például Fabritzius nyelvében már hatott a likvidák nyújtó hatása. A fentiekből kiderül, hogy Fabritzius helyesírása igen közel áll a Heltaiéhoz (Heltai helyesírására vö.: KNEZSA, A magyar helyesírás története: EgyMNYF. 12–8; TRÓCSÁNYI bevezetése Heltai Háló című művének kiadásához: RMK. XXXVI., MNY X, 212).

¹ A két kiadást ezentúl röviden római számokkal (I., II.) fogom megkülönböztetni.

Mivel Fabritzius a helyesírást átdolgozza, érthető, hogy a sajtóhibákat is igyekszik kiküszöbölni. Rendszeresen javítja az *ő, ű* jelek helyett az I.-ben gyakran használt *o, u*-t, de számos egyéb javítása is van: I. 27: *šabat* ~ II. 26: *šabad*; I. 19: *šokasbul* ~ II. 19: *šokasbol*; stb. — Van a javításoknak egy másik csoportja, ahol nem tudható, hogy a régebbi alakot sajtóhibának vagy helytelen nyelvi alaknak tartotta-e: I. 10: *főkepp* ~ II. 10: *főkeppen*; I. 50: *el metuen* ~ II. 46: *el metzuen*; hasonló az eset az I. hangkieséseinel: I. 3: *kiualkeppen* ~ II. 4: *kiualtkeppen*; I. 28: *küldm segeben* ~ II. 26: *küldmb segeben*; stb.

5. A legjellemzőbb azonban az, hogy miképpen dolgozza át a művet Fabritzius a saját nyelvjárására hangtanilag.

A legnagyobb arányú változás e tekintetben az *i*-zés helyett mutatkozó *é*-zés. Hangsúlyos szótagban: I. 72: *ides* ~ II. 67: *edes* | I. 48: *meg igetni* ~ II. 45: *meg egetni* | I. 3: *iletnek, iletinek*; 25, 28, 30: *elni*; 60, 63: *illyen*; 76: *eletre* ~ II. 4: *eletnec, eletinec*; 25, 28, 30: *elni*; 56: *üllő* (!); 58: *ellien*; 69: *eletre* | I. 19: *fírfiüi*; 28: *ferfiui* (!); 29: *fírfiakat, fírfiuhoz, fírfiuua, fírfiakban* ~ II. 19: *ferfiui*; 27: *ferfiui, ferfiakat*; 28: *ferfiuhoz, ferfiuua, ferfiakban, ferfiaknac* | I. 56: *kirek vala*; 75: *kirlek*; 78: *kerlek* ~ II. 52: *kerec 'petebam'*; 69, 71: *kerlec* | I. 23: *meg kislelni* (kétszer) ~ II. 22: *meg keslelni 'késleltetni' (kétszer)* ~ I. 17: *kiuannia*; 50: *kiuanz* ~ II. 17: *keuannya*; 47: *keuanß* | I. 16: *nimelliek* ~ II. 16: *nemellyek* | I. 50: *rišeczekit* ~ II. 46: *rešeczekit* | I. 37: *tikozollia* ~ II. 35: *tekozollya* | I. 59: *titetunk*; 64: *io titeminieknec* ~ II. 54: *tetetünc*; 59: *iotetemennec* | I. 56: *el vigezi*; 78: *vig vaczoraban* ~ II. 52: *el vegezi*; 72: *veg Vaczoraban* | I. 78: *viredet, vireddel* ~ II. 71: *veredet*; 72: *vereddel* | I. 72: *višen fel* ~ II. 66: *vešen fel* | I. 6: *vitkelek* ~ II. 7: *vetkelec* | stb. — Van néhány adatunk, amely mindkét kiadásban csak *é*-ző alakban fordul elő: I. 26: *epp* ~ II. 25: *epp* | I. 19: *kegio* ~ II. 19: *kegyo* | stb. — Hangsúlytalan szótagban: I. 10: *bešid* és még 9 *i*-ző adat; de: 36: *bešedeket* ~ II. 10: *bešed* és még 10 *é*-ző adat | I. 42: *elig* ~ II. 29: *eleg* | I. 75: *el enizni* ~ II. 69: *el enezni* | I. 63: *šemilienec* ~ II. 58: *šemellyenec* | I. 17: *termišet* és még 10 *i*-ző alak; 22: *termišet* és még két *é*-ző forma ~ II. 17: *termešet* és még 12 *é*-ző alak. Csak *é*-ző: I. 28: *törüennek* ~ II. 27: *törüennec*. — Az *-és* képzőben: I. 1: *kerdšefekre*; 3: *kerdes*; 10: *šengift*; 22: *višelišif, mezeitelenefere* (!) 61: *višelišifuel*; 61: *intifšinkel* ~ II. 1: *kerdesekre*; 4: *kerdes*; 11: *zengest*; 22: *višelišif, mezeitelenetelere*; 57: *višelešuel, intefšinkel*. A *-ség* képző általában mindkét kiadásban *é*-ző; de: I. 13: *hešifigh*; 17: *tiztešiftelen* ~ II. 18: *heuleg, 17: tištešefelen*. — Igeragokban és jelekben: I. 13: *ielentšifk, rutitafšek*; 21: *niomattafšik*; 26: *lattafšek*; 37: *vetettšifk*; 49: *šeretnšil* ~ II. 13: *ielentšifec, rutitafšek*; 20: *nyomattafšek*; 25: *latafšec*; 35: *vetettšifec*; 45: *šeretnel*. — Gyakori az *i*-zés a 3. személyű birtokos személyragban is, de itt mindkét oldalon sok a következtetlenség: I. 20: *šeregiből*; 42: *tšifinek* ~ II. 20: *šeregeből*; 39: *teštenec* | I. 23: *šelit* ~ II. 23: *šelit* | I. 55: *nieluešuel*; 59: *šüuegenec* ~ II. 51: *nyeluešuel*; 55: *šüuegenec* | és így tovább. — Szükségesnek tartom, hogy a rendszerből kirívó néhány esettel külön foglalkozzam. Ilyen az *ítél* szó: I. 16: *itettetik*, 27: *itelni*, 34: *itelnunk*, 61: *itilletnek*, 70: *itilők, itilőköt* ~ II.: mind *i*-ző adat. Itt erdélyi tájnyelvi sajtáságról lehet szó; vö. *ityilet, itilét, itilét(üdő)* (csángók, Kolozs m., Székelyföld MTsz.). Az első kiadás nyelve ingadozik az *-it* képző hangalakjában is, a másik azonban itt következetesen *i*-ző: I. 11: *ašet, ašitani*; 17: *šetetleggel*; 29: *ešešettetni*; 34: *ekešifiti*; 35: *kešificzie, tericzien*; 44: *meg ešeteteni, ešetes*; 58: *veretekkel*; 59: *ešemetuen*; 62: *iobšitani* ~ II. mind *i*-ző!

Az *öü, öü, ou* diftongusok monoftongizációja is párhuzamos jelenségeket mutat: az I. kiadásban zártabb irányú, a II.-ban nyíltabb. Ha nem is teljes következtetésséggel, de ez tűnik ki a *-ról, -ról, -tól, -tól, -ból, -ból* ragok adataiból, továbbá I. 60: *ő* (máshol még hat ilyen adat) ~ II. *ö* (máshol még hatszor így) | I. 57: *fű 'fej'* (még hét hasonló adat) ~ II. 53: *fő* (szintén hét hasonló adat) | I. 19: *fűšiletlen* ~ II. 18: *főšilletlen* | stb.

Az I. kiadás geminátás alakjait szintén meglehetősen következetesen javítja át Fabritzius: I. 28: *tuffakodik* ~ II. 27: *tufakodic* | I. 57: *βoll* ~ II. 53: *βol* | I. 50, 51 (kétszer), 55: *kell*; 51: *kel* ~ II. 46, 47 (háromszor), 51: *kel* | stb. Még szembetűnőbb ez a képzővégi *s* geminációjánál: I. 13: *βelēssen*; 35: *bőczületeffen*; 36: *tizteffegessen*; 43: *βentlegessen*; 50: *βemermetessen*, *niaiaflan*; 57: *beczületeffen* ~ II. 13: *βelefen*; 33: *beczületefen*; 34: *tiβtefelesen*; 40: *βentlegesen*; 47: *βemermetessen*, *nyuiaflan*; 52: *bőczületefen*; stb. Esetleg a gemináció körébe vehetők a következő adatok is: I. 17: *tobzodafal*; 60: *Tizteffegessel* ~ II. 17: *tobzodafal*; 60: *Tiβtefegefel* | továbbá I. 75: *βerenczielle* ~ II. 69: *βerenczele*. A geminációval kapcsolatban megemlíthetjük, hogy a kettőzés jelölése a határozószókban rendkívül zavaros: I. 44: *felleteb*, *feletteb*, *felette* ~ II. 41: *felete* (háromszor) | I. 10: *kőzepette* ~ II. 11: *kőzepette* | I. 38: *vele* ~ II. 35: *velle* | stb.

Más, erősebb és tendenciaszerű átjavítást nem találtam a műben. A mai köznyelvinél nyíltabb vagy zártabb alak kevés van, és egyenlő köztük az arány. — Érdekesebb az *ö* ~ *ē* váltakozás. Már TRÓCSÁNYI¹ feltűnt (MNY. XII, 139), hogy az erdélyi *ö-zés* milyen zűrzavaros képet mutat a XVI. században. Mind a két kiadás támogatja ezt a megállapítást. Bizonyítékul álljon itt a *cseleked*-tő néhány változata és származéka: I. 11: *czielekődetekre* ~ II. 12: *czelekedetekre*; I. 12: *czielekedetekre*, *czielekődöt* ~ II. 12: *czelekedetekre*, *czelekedet*; I. 15: *czeleköznek* ~ II. 15: *czeleközβnec*; I. 16: *czelekődöt* ~ II. 16: *czelekődöt*; I. 55: *czelekődni* (uo. *neueketek*) ~ II. 51: *czelekedni* (uo. *neueköttec*); I. 63: *czielekődβöt* ~ II. 58: *czelekődβel*; I. 64: *czielekődetre* (uo. *igieközetek*) ~ II. 59: *czelekedetre* (uo. *igyeközetec*); I. 73: *czielekődötöt* (!) ~ II. 67: *czelekedötöt*. Számszerűen: a műben Fabritzius 27-szer javít át *ē-ző* alakot labialissá, viszont 31-szer használ *ö-ző* helyett illabialis változatot.

A NySz.-ban KÖNNYE NÁNDOR a műnek második, Fabritzius-féle kiadását dolgozta fel. A fent közölt anyagból kitéjük, hogy milyen lényeges hangtani eltérések lehetnek időben aránylag közel álló két kiadás közt is, és fokozott óvatosságra van szükségünk akkor, ha a NySz. adataiból nyelvjárási sajátságokat akarunk bizonyító anyagnaként felhasználni.

6. Összefoglalva a mondottakat megállapíthatjuk, hogy Fabritzius — Heltaiéhoz hasonló elvek szerint — a nála megjelent műnek mind helyesírását, mind nyelvjárási sajátságait átdolgozza. Nem látszik lehetetlennek, hogy mesterséget Heltainál tanulta.

Arra, hogy átdolgozása saját nyelvjárása szerint vagy valami magasabb nyelvi eszmény alapján, esetleg a kialakulóban levő irodalmi vagy köznyelv követelményeinek az alapján történt-e, nincs bizonyítékunk. Mindenesetre tanulságos megállapítanunk, — és talán el is gondolkoztat —, hogy a nyelvi átdolgozás a legtöbb vonatkozásban közelebb hozza a művet a mai köznyelvhez: mind az *é-zés*,¹ mind az *ó, ő* irányába történő monoftongizáció, mind pedig a mérsékeltbb gemináció ezt a jelenséget mutatja. Persze egyelőre nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy mindez csak véletlen egybeesés.

TÖRÖK GÁBOR

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Ver. „Verőfény” című cikkében (MNY. XLIX, 466—8) BENKŐ LORÁND meggyőzően bizonyítja, hogy az időjárással kapcsolatos jelenségek mellett a *ver* ige eredeti 'schlagen' jelentésében használatos. Ezzel kapcsolatban idézi a MTsz. következő adatát: „A szél északról vert”. SZINNYEI ezt a Nyr. XXVI. kötetéből (429) veszi át, ahol három-

¹ Az *-it* képző „rendellenes” *é-zése* szintén ezt a folyamatot erősíti.

széki kifejezésként szerepel a *ver* igének 'fúj' értelemben való használatára. Tekintettel arra, hogy a románban igen gyakori a *bate vîntul* 'ver a szél (= fúj a szél)', alkalmasint román tükörkifejezéssel van dolgunk, mivel a fentebb idézett háromszéki tájzsó egyetlen adat. Ennélfogva talán nem lesz haszontalan, ha magyar fordításban teljes egészében idézzük a román akadémia nagyszótárából a *bate* 'üt, ver' igével foglalkozó címszónak megfelelő szakaszát: „Eredetileg tárgyias a jégesővel és az esővel kapcsolatban, az eső-cseppeknek és a jégszemeknek a földbe való »többszörös beleütődésé« jelöli; később tárgyatlan, akkor »ritmikus esésüket« fejezi ki. Jelentésbővüléssel a természet más jelenségeivel kapcsolatban is használatos, azonban még ekkor is az esetek többségében megőrzi eredeti, az »ütéssel« kapcsolatos jelentésárnyalatát. Így a »köd«-ről általában azt mondják, hogy *dă* [= ad], *cade* [= esik], *pică* [= csepeg], azonban ha ennek a jelenségnek káros következményeire gondolunk, akkor azt mondjuk, hogy *ver* (*bate*); a »szél« *ver*, amikor erősen fúj, és valamibe beleütöközik; a »nap« leginkább akkor *ver*; amikor éget.” (DAcR. I, 521; vö. TRKINNÉL a *bate* 6–8. jelentését.) Az értelmezés után hosszú sor példa következik, amelyek szerint éppen a *ver a szél* kifejezés bizonyul a legrégebbnek; már a XVII. század közepéről van róla adat. A példák között a *ver* igével kapcsolatban még a következő időjárás jelenségek fordulnak elő: vihar, eső, jégeső, köd, nap, hold, csillagok, fény.

A háromszéki adatot tehát minden bizonnyal ki kell iktatnunk BENKŐ m a g y a r bizonyító anyagából, viszont ennek fejében egész sor román kifejezést nyerünk — amelyek BENKŐ tételét bizonyítják — a *ver* ige 'schlagen' jelentésben való használatáról. Természetesen román hatással csak a *szél ver* esetben van dolgunk, a többi, köztük a magyar használattal párhuzamos kifejezésnél csupán a gondolkodás menete volt azonos, ahogy ezt BENKŐ a német *Schlaglicht*-tel kapcsolatban is megjegyzi. Egyben a román adatok pontos analógiát is szolgáltatnak a magyar jelentésfejlődésre, hiszen a magyar régiségben „az erősen tűző, sütő, égető napfényt nevezték *verőfény*-nek” (BENKŐ: i. h.). A román adatok továbbá arra is rámutatnak, hogy a magyar *viharvert* szót is a *ver* ilyen értelmű használatához kell sorolnunk.¹

BAKOS FERENC

Szentvért nap. Már jó ideje tisztázódott (KARÁCSONYI JÁNOS: MNy. XVII, 149; TÍMÁR KÁLMÁN: Szegedi Füzetek I, 194), hogy a Lányi-kódex (1519.) másolat, és az 1511-ben Szegedről telepített somlóvásárhelyi premontrei apácák számára készült. Elveszett eredetije nyilván a Szentlélekről elnevezett szegedi anyamonostorban maradt. Úgy gondoljuk, hogy a kódex szegedi íratása kétségtelen. Az eddigi bizonyságok (főleg az ismert tollhiba: *Szentlélek*, a *Szent Lambert* helyett) mellé egy mostanáig észre nem vett mozzanatra szeretnék rámutatni.

A Szentháromság-vasárnap utáni csütörtökre eső ünnepnek, úrnapjának (festum corporis et sanguinis Christi) *szentvér*, *szentvért nap* elnevezése csak a Lányi-kódexben fordul elő: „zent haromsaag(nak)rol lezen az zolosma, ky duplex kynek ew zolosmaya tartatatyk *zent ver napyg*, ky az yewew cheterteken lezen”; majd: „Vr napyarol; akar *zent weer napyarol* meg vagyon zerezven”; továbbá: „octawaayaan *zent vernek* akar mongyam vr napyanak” (Nytár VII, 355, 356, 357). A szó még egyszer előfordul a *zent veer collectaja* kapcsolatban, amikor arról van szó, mit kell csinálni, ha úrnapja Keresztelő Szent János ünnepével esik össze.

¹ A szerzőtől felhozott román analógiák valóban további támasztékot nyújtanak a magyar *verőfény* etimológiájához. Nem látom azonban teljesen bizonyítottnak a magyar *szél ver* román hatásra keletkezett tükörkifejezés voltát; a *ver* használatát, illetőleg jelentésváltozásait tekintve ugyanis e kifejezés a magyarban minden idegen hatástól mentesen is könnyen megszülethetett. — B. L.

Azt hisszük, nem tévedünk, amikor úrnapijának ezt a szokatlan, egyedülálló elnevezését a szegedi vérző ostya tiszteletével hozzuk összefüggésbe, amelyről egyetlen forrásunk, Laskai Osvát (Gemma Fidei, sermo LXI.) a következőkben tesz említést: „Et nunc temporibus nostris in plerisque ecclesiis ostenditur hostia cum stillis sanguinis: sicut in abbatia Bathe et civitate Cassoviensi, similiter in civitate Zeghedieni”. Az ereklye főünnep, búcsúnapja természetesen úrnapja volt. Ismerve ugyanis a középkor végi úrnapi körmenetek fényes fölvonulásait, ereklyék körülhordozását, sőt olykor profán elemek beiktatását is (vö. BÁLINT SÁNDOR, Népünk ünnepei. Bp., 1938. 258), a szegedi úrnapi körmeneteknek éppen ez a szentvérekerlye lehetett a jámbor büszkesége, legnagyobb, legtiszteltebb látványossága, amelyen az egész város résztvett, beleszámítva természetesen a kolostorok népét is. Mindebből érthető tehát az ünnepnek helyben kialakult *szentvérnep* elnevezése.

Ha tehát föltevésünk és a belőle levont következtetés helyes, akkor a Lányi-kódex eredetiíjének írója — aki bizonytalansággal az ünnep eseményeinek szemtanúja, részese is volt — úrnapijának, az ereklye ünnepélyes körülhordozásának helyi, szegedi *szentvérnep* nevét hallotta, ismerte, lejegyezte, mert a szegedi nép ajkán is nyilván közszájon forgott. Miután pedig a kódex szegedi apácák, jórészt szegedi családok sarjadékai számára készült (vö. az 1522. évi tizedlajstrom neveit a Somlóvásárhelyen települt apácák névsorával), a szó megörökítése, használata a szövegben egészen természetes.

Végül megemlítjük, hogy a szegedi, főleg alsóvárosi nép körében az állhatatos kérlelés, rábeszélés az ismert *Isten áldjon mög!* formula mellett még így hangzik: *az Isten vére áldjon mög!* Ez az eláldás is nyilván még a régi, egyébként teljesen feledésbe ment miraculum emlékezetét őrzi a szegedi nyelvben.

BÁLINT SÁNDOR

Ravatal. A SzófSz. szerint e szó mai 'fából összerótt gyászemlvény' jelentésében 1816-ban található először. Valóban a NyÚSz. 1816-ból, egy Berzsenyi-szövegből idézi a következő magyarázatot a *ravatal* szóra: „Ez egy ember magasságú s mintegy másfélől hosszúságú fekete deszkákból készült ormos fedelű bolt, melyet a' Nemesek sírjokra és kriptájakra szoktak állítani. Láttam kettőseket és hármasakat is. Homlokfalára zászlókat szoktak szegezni s különbözőféle sírverseket írni. Gyermekkoromban Soprony és Vas Vgyékben kevés nemes faluk temetői voltak e nélkül.” (Versei 204.) A NyÚSz. megjegyzi, hogy ugyanezen a helyen Berzsenyinél *ravataq* is található.

Berzsenyi levelezésének olvasásakor rábukkantam egy újabb adatra, illetőleg ennek a szónak és magyarázatának hat évvel korábbi előfordulására. Berzsenyi Kazinczynak írott, 1810. február 25-i levelében hasonlóan, de valamivel részletesebben magyarázza meg a *ravatal* szót: „*Ravatal.* Némely tájakon a' Nemesek a' Sír és Kripta fölé ember magasságú fekete ormos deszka boltokat szoktak tsinálni, mellyek néha kettősök, hármosak, sőt négyesek is, ezeket nevezik *ravataloknak*. Valahány halottat az illy *ravatal* alá tesznek, annyi fekete lobogókat függesztenek homlok falára, és mindenféle sírverseket róvnak reá, 's úgy vélem, innét jött a' neve *rovat-all*. Gyermek koromban még minden Nemes faluk temetőiben lehetett illy deszka Mausoleumokat látni, de már most igen kimentek a' szokásból.” (Minden Munkái 347, illetőleg Kaz: Lev. VII, 288.)

Látjuk, Berzsenyi sejtette, hogy a *ravatal* szó a ró igével függ össze. — Ha már a szó etimológiájáról szólunk, érdemes utalni arra, amit erről CzF. mond: „Egy eredetű a *ravás rovás, ravat rovat* szókkal, a ró gyökből, minthogy a ravatalt deszkákból, fából róvták össze.”

R. HUTÁS MAGDOLNA

Rohad. Azt az alakilag kínálkozó lehetőséget, hogy a *rohad* ige a *roh* 'subniger, rufus' melléknév (l. NySz., OklSz.) származéka, tényként tartja számon CzF. a *roh* címszó alatt (V, 575): „Molnár A. értelmezése szerint am. a latin *subniger*, azaz szög,

világos barna, nem egészen fekete, pl. *roh paripa*, közép színű a sötét pej, és barna között.” Továbbá: „Ha Molnár A. értelmezését tekintjük, minthogy e szerint a *roh* szín átmenetet képez a pejtől, különösen sötét pejtől (sötét pirostól) a feketére, azt alapértelménél fogva a vöröset jelentő *rót*, *rós*, *róska*, *róka* szókhoz rokoníthatjuk. Ide tartozik a *rohad* ige is, mely szoros értelemben növényekre, különösen a fák romlására vonatkozik, midőn vörhenyeges vagy feketés színűvé válnak, purhásodnak.” A *rohad* címszóról (uo.) ezt írja: „1) Mondjuk a növényi testekről, midőn nedveik megromolván épségüket veszítik, részeik mintegy sebet kapnak, majd porhanyók, majd nyálkások lesznek, s többnyire rozsdaféle vörhenyeges színben jelentkeznek . . . 2) Mondjuk állati testekről, midőn a nedvrendszer működése felbomlik bennök, s megevedednek, genyessednek, illetőleg porhanyósodnak.” Majd a következő bekezdésben így folytatja: „E szóban alapfogalom a *romlás*, miért azon *ro* gyökű szók osztályába tartozik, melyek romlásra vonatkoznak. Mellékjelentése pedig a rozsdáéhoz hasonló vörhenyeges szín, minthogy a rohadó testek gyakran ily szint öltenek . . .”. Továbbá: „A törzshen némi hangtoldattal általánosabb divatu: *rohad* (v. rohad), és tájdivatosan, leginkább a régiéknél: *roshad*, *rossad*.”

Azt hiszem, CzF. ezúttal jó nyomon jár, s csak az „alapfogalom” megítélésében, valamint a *ro-* gyöknek — melyből számos szót származtat — a felvételében téved. — Alaki akadályja nincs a származtatásnak: a *-d* denominális igeképző szerepére vö. *lyukad*, *árad*, *kérged*, *jeged*, *hamvad*, *képed*; *vigad*, *avad*, *bátorodik*, *sötétedik* stb. és egyes, éppen szint jelentő melléknevekből is: *kéked*, *feketedik*, *fehéredik*, *vörösödik* (TMNy. 463). Jelentéstani akadályja sincs a származtatásnak, de a jelentésfejlődést nem lehet adatokkal igazolni, legfeljebb közvetve támogatni. Az első adat a *rohad* ige 1608-ból, Molnár Albert bibliakiadásából való: *rohadandóság* (NySz.), de jelentése ekkor már teljesen összekeveredett a *rohad* 'putresco' szóéval — én ezt különválasztom tőle (l. később) —, s így 'corruptio' jelentésben áll. A jelentésfejlődésre vonatkozólag CzF. magyarázatához csak a következőket tenném hozzá: 'megvörösödik, megfeketedik, üszkös színűvé válik (pl. a seb) → elgenyessedik, gyulladásba jön (a seb, fékély stb.) → (részben az eleve közel álló jelentésű *rohad* a. m. enyészik, mállik, korhad stb. igével való keveredés révén is:) rohad'. Tehát az effajta, a növényi, de még inkább állati és emberi testen mutató, színváltozással is járó elváltozásokban találkoztak azok a tárgyképek, melyeknek ily módon való, tér- és időbeli, sőt időfolyamatbeli érintkezése alapján a jelentés megváltozott. Vélekedésünket — CzF.-ét és az enyémet — támogatni látszik a Német-újvári Glosszák (1470.) következő adata: *rohal genetseggel* — a megfelelő latin szövegrész: *omnis sporticia* (FEJÉRPATAKY: MKszle 1883: 129.¹) Ez adat alapján a NySz. a *roh* 'subniger, rufus' címszó mellett felvesz még külön egy *roh* 'sanies; Eiter' címszót is. Ez a főnév nyilván elvonás a már 'genyessedik, üszkösödik' jelentésűvé vált *rohad* igéből (ez tehát már ekkor megvolt), s így voltaképpen azonos a *roh* 'subniger, rufus' melléknévvel (hasonló fordulatot mutat például a *cifra* szó története: l. SzófSz.). — Nehéz volna az idézett *roh* főnevet alakilag összekapcsolni a *rohad* igével.

A feltett jelentésfejlődést — vagy legalábbis a kérdéses jelentések közötti kapcsolatot — a német *Schimmel* 'penész (régén 'takony' is); szürke ló' története támogatja. Adatok a szó előzményeire: ófelnémet *scimbalen* 'schimmelig werden', *scimbalag* 'mucidos', (ezekből következtethetőleg:)* *scimbal* (főnév). Ezeknek az alakoknak a gyöke azonos

¹ SZILÁDYNÁL (SermDom. II, 660) ez olvasható: *dohal genetseggel* (megf. *omni spurcitia*). Nem volt módomban, hogy az eredeti szöveget megtekintsem. De sokkal inkább FEJÉRPATAKYNAK hihetünk: először is személy szerint; másodszer azért, mert a latin szó jelentéséhez ('szenny, undokság') közelebb áll a 'rohadék', mint a 'doh'; harmadszer azért, mert a két magyar szó egy latin szót értelmez, tehát nyilván szinonimák kívánnak lenni, viszont egy 'rohadék' jelentésű szó inkább szinonimája a *genyedség*-nek, mint a *doh*.

a *Schimmer* 'ragyogás, csillámlás' szóéval. (KLUGE—GÖRZE, EtWb.¹¹ 519). Tehát már az ősi jelentés is megoszlott egyfelől egy fényjelenség, illetőleg az ehhez — bizonyos körülmények között — hasonló színbenyomás (derengő szürkesség-féle), másfelől az ezt a színjelenséget hordozó tárgy (ebben az esetben penész, tehát ugyancsak „rothadék”-féle) irányában. A további fejlődésről pedig ezt mondja KLUGE: „Die Bed. 'weisses Pferd' nimmt *Schimmel* erst im Spätmdh. an. Voraus gehen Wendungen wie *ein schemeliges perd*” (i. h.). Jóllehet a vázolt jelentésfejlődés iránya és állomásainak sorrendje nem egészen azonos a *roh* : *rohad* : *roh* alakokéval, mégis utalok arra, hogy a *roh* l ó s z í n n é v is volt, sőt közszoói adataink túlnyomó részében az volt (vö. KUBÍNYI: MNy. XLIX, 409). — Idegen nyelvi — nem egészen tökéletes — analógiaként idézhetjük még: görög *ἐρυθός* 'rot'; *ἐρυθραία* 'Hautentzündung' (KLUGE—GÖRZE i. m. 488).

Említett dolgozatom anyagából kiderül, hogy a *roh* 'subniger, rufus' szó valamikor a magyar szókinésnek nem éppen a peremén helyezkedett el. Gyakran szolgált személynévadás eszközüül. Ha még számításba vesszük finnugor eredetét (BUDENZ: NyK. VII, 8; MOór: MNy. XLV, 156) és finnugor megfelelőinek jelentését (TOIVONEN: FUF. XIX, 196—7), akkor nem gondolhatjuk, hogy eleve is mindig csak a ló színét jelölték vele. Szélesebb körű használatának nyomai a magyar nyelvemlékekből is kimutathatók (KUBÍNYI: i. h.; vö. még CzF. V, 578: *rohpacsirta*). A szó — a szókinésben elfoglalt helye szerint — méltán válhatott (és vált is) származékok alapjává.

Valamikor a *rohad* az élő szervezeten mutatkozó, beteges, gonosz és heves elváltozást jelenthette; vele szemben a *rothad* — ha ugyan szembenállás ez — inkább a természetes enyészet lassú vegyi folyamatára vonatkozhatott. De bármint is legyen a dolog, bármily közel álló, sőt a mai nyelvben éppen azonos jelentésű is a két alak — úgy vélem —, elsősorban alakokból el kell őket választanunk.¹ (Ezért is kíséreltem meg a *rohad* önálló magyarázatát.) A *rothad* (*ruthad*), *rotad*, *rotvad*, *roshad*, *rosvad*, *rossad* alakok (NySz.) magyarázhatók egymásból, főként a *rothad*-ból, melynek tövét BEKE finnugor eredetűnek tartja (NyK. XLV, 352); magyarázatát a SzófSz. mint lehetőséget könyvelte el. A *rot*-tő utáni *h* képző (TMNy. 457—8; BEKE: Nyr. LIV, 123—5, LVII, 130). Ez a *h* bizonyos helyzetekben, mint itt is, kieshetik (vö. MELICH: MNy. IX, 65): *rotad*. — A *rosvad*, *roshad*, *rossad* alakok többeli *s* hangját úgy magyarázhatjuk, hogy az igébe belekeveredett a talán hangfestő eredetű *roskad* ige (SzófSz.) alakja, sőt jelentése is: JesusSir. F5: „Meg repedezett és meg *rossadot* a ház”; Czegl: BDorg. 155: „*Roshat* vén test”; Matkó: BCsák. 371: „Mely könnyen *roshad* és sorvad-el az hitván sárbul raggatott új épületed”; egyéb példákban az *s*-es alakok jelentése inkább 'rothad, rohad' (NySz.). Számolhatunk még a *rost* 'Faser' kontaminációs hatásával is: Helt: Bibl. IV, 17: „Jay azoknac, kic magokat őszue foglallyác *rossat* kötéllel”; Zvon: PázmP. 123: „*Rossadó* fonál szál” (NySz.). — Ami a *t*, illetőleg az *s* után álló *h* ~ *v* váltakozást illeti, ezt egyrészt azzal magyarázhatjuk, hogy a *tő* egykori, feltehető véghangzója (vö. TMNy. 458) után a *h* kiesett (**rsthad* > **rsvad*), s a keletkezett hiátust *v* töltötte ki. A *tő* véghangzójának a második nyílt szótagból való kiesése után (*rothad*, *rotvad*, illetőleg *rosvad*, *roshad*) a *ros*-tőváltozat utáni *h* hasonult az *s*-hez: *rossad*. Másrészt gondolhatunk az olyan — talán hangfestő eredetű, de legalábbis hangfestők módjára burjánzó — alakváltozatok analogikus hatására is, mint aminők a *poshad* ~ *posvad* (*posvány*) ~ *possad* (NySz., MTsz., SzófSz.); vö. Pázm: Préd. 994: „Az ember teste a föld alatt meg-*poshad* és *rothad*”; Radv: Csal. II, 374: „*Összeposvadott* s *rotvatt* juh és borju bőrök” (NySz.). — Az alakváltozatok e sorában a *rohad* alak bajosan volna magyarázható: a *t*-nek vagy kiesésével, vagy valahonnan való bekerülésével kellene számolnunk; mindkettő példátlan. Hasonló ugyan a talán egyedül álló *redves* ~ *reves* alakváltakozás. A *redves* valószínűleg

¹ BEKE (Nyr. XLVIII, 11—2) a *rothad* alakváltozatai közé sorolja a *rohad* alakot is.

az ismeretlen eredetű *reves* és az *odvas* vegyülése (SzófSz.). Ezen a módon viszont csak a *rothad* alakot magyaroznák a *rohad*-ból, de nem fordítva. Egyébként sem szerencsés a párhuzam, mert ezek igék, amazok melléknévek; ez nem kedvez az analógiának.

Amikor a *rohad* belekeveredett a *rothad* és társai közé, akkor egyfelől magába szívtá ezeknek egyébként is rokon jelentését, de másfelől ő is beléjük sugározhatta a maga eredetibb jelentését. Adataink a már teljes keveredés idejéből valók, de néhány halovány nyomát a *rohad* eredetibb 'vörhenyegessé, feketéssé válik; üszkösödik' jelentésének még megtalálhatjuk egyes — keveredett, de gyakrabban *rothad*, mint *rohad* — alakokban: DebrK. 357: „az el reitőt *ruthat* sebnc remenseget”; Born: Préd. 620: „Meg *rothadot*, varrasodot, poklosodot fekellyes test”; Megy: 6Jaj. II, 44: „... megrohadasztotta sebeit”; Fal: NE. 6: „Az uj seb könnyen gyógyul, a *rohadásra* menő elfeszül” (NySz.). Általában feltűnően sokszor szerepelnek ezek az igék éppen sebek elváltozásaira vonatkoztatva (l. uo.). — Zrínyi műzsája „nem *rothadó* z öld laurusból” való koszorút viselt: itt a szó jelentésére — mellékmozzanatként — talán még a 'sárguló, barnuló' jelentés árnyalódik (a babérkoszorú inkább elszárad, mintsem rothad a szó mai értelmében). — E példákban a *rohad* szó eredetibb jelentésének a besugárzását vélem látni.

A *rohad* ige családjába tartozik a *roha* 'rothadt' melléknév (két, irodalmi nyelvi adatban: Nyr. XXXVII, 476); ez elvonás az igéből (SIMONYI: Nyr. XXXII, 416, NyF. 11. sz. 28); — valamint a tájnyelvi *rohoda* 'korhadt, rozszant; ronda, ocsmány' melléknév (MTsz.); ez nyilván az igéből képzett igenév, ha ugyan nem valaminő vegyülés szülötte.

Az előadottak alapján még megemlítem, hogy a *rosses* összetétel (MTsz.) *rosses* értelmzése (érinti HORGER: MNy. XX, 32) mellett szóba jöhetne a *roh-seb* értelmezés is. Azonban — tudtommal — egyetlen olyan adat sincs, amely fogódzót nyújtana ebben az irányban.

KUBINYI LÁSZLÓ

Horog. Folyóiratunk előző évfolyamában (L, 202–3) közölte ECKHARDT SÁNDOR az etei jobbágyok panaszos levelét. A levélben két ízben említett ezüst horgok a kiadó szerint halász népre vallanak. Mivel a titeli prépostság kesztőlei uradalmához tartozó Ete a mai Tolna megyei Alsónána és Pilis környékén feküdt, lehetséges, hogy voltak halászaik, de nem föltétlenül bizonyos. Feküdhettek a Sárközben is, de a partos alsónánai részeken is (vö. CSÁNKI III, 424, 478). Nekem azonban gyanús az ezüst jelző: mire lett volna az ezüst horog? Tudomásom szerint nemesfémről nem készítettek halászó horgot. Ezt írják az eteiek: „Nagy Gáspár vött rajtunk kétszáz-harmincöt forintot, két istamét mentét, bárány bőrrel béleltet, négy ezüst horgot r e á, két köpenyeget”. Nyilván azt a kampócskát nevezték így, amelyet a másik oldalra varrott fémhurokba kellett beakasztani.¹ Vö. Kis Ferenc kassai esküdt polgár 1549-ből való végrendeletében: „hagiok hwjar apro kapchot bokros VII aranioft ... Egy Neft subat [karlat weres az fele aztis az gyermeknek palnak hagjō *aranios horogj* Raita” (DÖBRENTEI, Régi Magyar Nyelvelmékek II, II/67). Ugyanott még több adat meggyőzhet arról, hogy milyen fontosak voltak a különféle aranyozott, öreg, rakott, lyukas gombok.²

MIKESY SÁNDOR

¹ Ma *horgaskapocs*-nak hívjuk. Százötven esztendeje még *horogkapocs*: MÁRTON 1803.: „anhäkeln, anhaben, öfzve, v. megpántolni; öfzvefoglalni *horogkapottsá*!”.

² Az „Ölt” című cikkben (KCSA. II, 461) írja PAIS DEZSŐ: „Az ölt, fel-ölt, magára ölt, de főképpen a -z képzős öltöz, öltözik alakulatok a ruhadarabok, ritkábban fegyverek felvételének a műveletét jelzik, a belőlük való igenevek, mint öltő (*ruha*), öltöző (*ruha*), öltözet (vö. NySz., MTsz.) pedig 'ruházat' értelmében járatosak. E szavakat eredetileg bizonyára nem a bujtató, hanem az akasztós ruhafélékről mondhatták, pl. állatbőrrel, köntősről (vö. öltöző köntös NySz.), amelyet a k a s z t ó v a l összefogva (vö. akasztáló, palást-akasztáló OKlSz.) magukra terítettek.” — P. D.

1055: urfa. Amit itt közlök, az „A *ség, ság* szó és a *-ség, -ság* képző” című értekezésem egyik szakasza.

A *ség, Ség* térszínforma-név első adatául a tihanyi alapítólevél egyik határmegjelölőjét ismerjük az oklevélnek „huluoodi” birtokra vonatkozó részletéből.

Hogy hol lehetett ez a *seg*, annak a földterítését a birtok határmegjelölései közül a „lacum *turku*” és *urfa* nevek nyomán lehetne leginkább megpróbálni.

A *turku* olv. *Türkü* szó emlékét a Somogy megye északkeleti sarkában a Balaton déli partja közelében Kilitihez tartozó, Kiliti és Endréd közé eső *Török* vagy *Törek* puszta vagy major, illetőleg *Töreki puszta* és *Töreki hegy* tartja fenn (a rá vonatkozó adatokra és véleményekre nézve l.: BÁRCZI, A tihanyi apátság alapítólevele 15–7; Hnt. 1944. 587).

Az *urfa* megfelelőjeként elképzelhető az 1229. évi pannonhalmi oklevélbeli „villa *Vrs*”, amely a következő helynévsorozatban jelenik meg: *Rad, Lela, Eusced, Cup, Vrs, Zoulat*, „villa Sancti Nycolai de *Zoulat*” (*Borroka* vagy *Borockcha?*), *Nezda*, „*Keccha superior*”, „*inferior Keccha*” (ÁrpÚjOkm. VI, 470–2 és PRT. I, 695; CSÁNKI II, 634). — A felsorolt helyek közül: *Lela* = ma: *Lelle* a Balaton déli, somogyi partvonalának a közepe táján (CSÁNKI II, 625); *Rad* = ma: *Rád* puszta Lellétől keletdélre (i. h. 638); *Eusced* = ma: *Őszöd* Lellétől keletre 9 km.-re a Balaton partja közelében (i. h. 634); *Cup* olv. valószínűleg *Kup* (ilyen nevű hely: 1240: *Cup, Cuph*; 1347: *Kup* Pápától délre Veszprém megyében [CSÁNKI III, 240]); *Zoulat* = ma: *Szólád* Őszödtől délkeletre 4 km. (CSÁNKI II, 648); *Nezda* = ma: *Nezde* ~ ? *Nyesde* (??Nyesthegy) puszta Szárszó, illetőleg Szólád határában (i. h. 631; Hnt. 1944.); *Keccha* = ma: *Köccse* Szóládtól délre 4 km. (CSÁNKI II, 618). Eszerint *Vrs* valószínűleg az *Őszöd, Szólád* és *Szárszó* közti területen fektetett körülbelül 15 km.-re nyugat felé *Török* pusztától. Egy ilyen távolságra eső hely aligha tartozhatott a tihanyi apátságnak ahhoz a bizonyos 1055-i „huluoodi” birtokához. — Erre gondolva azt is hihetjük, hogy nem különösebben megokolt az *urfa* szórványának *Űrsa* olvasása és egy ilyen alaknak eddig javasolt megfejtése: MELICH (Keresztneveinkről: MNY. X, 153) szerint „*Űrsa* : *Űrs* ~ *Űrs*”, azaz *Űrs* név *-a* képzős kicsinyítője, vagy Gombocz (*Űrs* és *Örkény*: MNY. XXII, 10) szerint a török *ir* (*är*) 'férfi' szóból való magyar **Ir* ~ **Űr* személynév magyar *-sa* képzős becézője (vö. BÁRCZI, TihAl. 18–9). Így tehát nem tudok csatlakozni BÁRCZMak (i. h. 67) ahhoz a megjegyzéséhez, hogy az *urfa* az oklevélben *olup* határnév-elemmel meg a tanúk között felsorolt *Cupan* személynévvel együtt „jellegzetes törökös név”.

„Írányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában” című dolgozatomnak az *Orsova* helynév magyarázatával foglalkozó részében (MNY. XLVI, 99–100 és MNYTK. 78. sz. 10–1) az *Űrs* ~ *Űrs* személynév helyett az *úr* 'dominus' szónak egy az *Urus* vagy *Uros* mellett személynévként használt *Űrsa* származékát veszem számításba. Az 1302: „domine Rusa uxoris *vrsa*” (MonStrig. II, 509) adatbeli férfinévben Gombocz (MNY. XXII, 6) *Űrsá* deminutív származékot lát. De sokkalta valószínűbb az *Urusa* olvasat és ennek az *úr* 'dominus' szó *-sa* képzős kicsinyítőjéül való magyarázata. — A tihanyi alapítólevél *urfa* határmegjelölőjére is rá lehetne mondani, hogy az az *úr* 'dominus' szó *-sa* képzős kicsinyítőjéből való személynévvel kapcsolatos. Azonban én nem tartom annak. Sőt személynévi eredetűnek sem tartom a határmegjelölőt, úgy, ahogy puszta személynév helynévi alkalmazásának a példái közé veszi BÁRCZI (i. h. 66).

Az oklevél határjelölői között vagy határmegjelölőiben csak egész szórványosan jelentkeznek személynévek, és — remélem, lesz alkalmam rámutatni — az eddig annak tekintettek jórésze sem kétségtelenül az. Hogy ez így van, elég természetes: a földbirtoklási vagy földmégművelési rendszer akkori kezdetleges fokán még ritkán támadt ok arra, hogy egy helyet, főképpen pedig határhelyet személy után jelöljenek vagy nevezzenek meg. Ebből folyik, hogy az 1055-i oklevélben említett határjelölők túlnyomó

része a földszin természeti sajátosságaira: térszíni és növény- vagy állatföldrajzi jellegzőire vonatkozik, mégpedig elsősorban mint közszoí fogalomjelölő, csak kisebb mértékben mint a közszoí funkcióból tulajdonnévibe átmenő nyelvelem és szinte még kivételként mint szorosabb értelemben vehető tulajdonnév (vö. egyébként erre nézve BÁRCZI i. m. 65—7).

Ezeket mérlegelve azt gondolom, hogy az *ur* a szórványban nagyobb joggal kereshetünk természeti, közelebből térszíni vonatkozású nyelvelemet, mint személynevet. A *sa* résznek *-s + á (a)* kicsinyítő képzőként való leválasztásával maradó *ur* bátran lehet finnugor eredetű *ur ~ or (orr)* térszinforma-, illetőleg testrésznév¹ akár 'emelkedés, magaslat', akár 'előre ugró felszínrész' értelemben. A szónak és összetételeinek, valamint *orom* származékának ilyen jelentésekben, illetőleg szerepekben való használatára a XIII—XIV. századból vannak adataink (l. OklSz.).

A *seg* és ^o*or* kapcsolatos előfordulásának eseteit idézett értekezésem szerint másutt is láthatjuk.

Egy az 1358. évre keltezett hamis oklevél tartalmazza „villa Turuk” határleírását (PRT. X, 558). Ebben két „mons” szerepel: a) „procedendo venissent usque m o n t e m, in quo flexive versus occidentem procedendo venissent ad quandam vallem”; b) „versus aquilonem ascendendo et in cacumine tocuis m o n t i s procedendo descendissent ad quandam fluvium in quo per medium piscine venissent ad predictum Balatinum” = 1055: „poſtea ufque adleg. acdeinde adurſa. inde uero admagnum lacum”. Tehát az 1055: *leg* = ?1358: a) „mons”, az 1055: *urſa* pedig az ?1358: b) „mons”.

Keszthely. „A római *castellum* szláv-magyar folytatásai” című közleményeimben (MNY. XLV, 109, 113—4, XLVII, 84) tárgyaltam *Keszthely* helynevünknek a szláv *kostel*-lél való összefüggését, továbbá rámutattam ennek a *Kostel*: *Keszthely* névnek egy itteni római *castellum*ra visszavihető tárgyi megokoltására.

GÁLDI LÁSZLÓ volt szíves felhívni a figyelmemet az alábbi érdekességre, sőt talán nem is egészen csak érdekességre, amely a múlt századi magyar nyelvtudomány és művelődés egyik igen jeles alakjával, KRESZNERICS FERENCCEL kapcsolatos.

SZILASY JÁNOS írja az alábbiakat „Kresznerics Ferenc élete” című közlésében (Kresznerics Ferenc: Magyar Szótár II, XIII—XIV. 1.), hogy ő „a' magyar régiségek körül is mindegyre fáradozék”. S az életíró ehhez a következő jegyzetet teszi: „Svzorenyi Mihály Apátnak 1811ben Febr. 23kán a' többi között a' régi Castel iránt e' szavakkal ira: »Demum injicis mentionem de Castellaria. Castella Romanorum ad portum Fenék stetitisse ipsa rudera et forma ruderum ostendunt. Urbem adsitam, cujus tu sácer curio es, Castellariam veteribus fuisse vocatam inde verosimile fit, quod in vetustioribus Hungariae mappis Castel vocetur, unde et hungaricum nomen Kesztel; tardiore orthographia Keszthely indubie originem trahit«. Erre Svzorenyi ugyan 1811ben Mart. 4kén így válaszola: »Argumentum e mappis Hungariae vetustioribus pro eo sumtum, ut locus noster antea Castel posterius vero Keszthel compellatus fuisse videatur, haud me convincit ea propter; quod mapparum nostratium conditores fuerint olim exteri, plerumque ob ignorationem idiomatis hungarici nominum et adpellationum corruptores; quodque legam in diplomate S. Stephani Regis in favorem monasterii S. Adriani de Zala concesso locum nostrum Keszthel nominari«. Három, négy évvel előbb Kazinczy Ferenczel is szót váltta Magyar ország' régi földabroszai miatt.”

¹ Vö. különösen ZSIRAI, *Orom*: MNY. XXIII, 310—3 és MÉSZÖLY: MNY. XXV. 328—31, XXVII, 276—84.

Tehát egy újabb adalék amellet, hogy semmi sem új a nap alatt: már KRESZNERICS *Keszthely* nevével összefüggésben gondolt a fenéki római *Castella*-ra.

PAIS DEZSŐ

Medvét fog. HEGEDŰS LAJOS „A *nedv* szó és családja” című cikkében (MNy. L, 61–2) a *med-* ~ *ned-* összefüggés bizonyítására szinte perdöntő adatként idézi egy Hosszúpályiban magnetofonra felvett beszélgetésből a *medvét fog* szólást. Szándékosan hangsúlyozom, hogy a *medvét fog* szólás, mert az én tudomásom szerint Hosszúpályiban csak ez az állandó szókapcsolat jelenti azt, hogy az aratók gabonáját markon éri az eső. Éppen ezért felesleges volt HEGEDŰSnek kiemelnie a beszélgetésben a közeli esőt jelző részleteket. Ha nincs felleg, ha nem zendül meg az ég, ha nem szemetel az eső, nem is foghatnak medvét az aratók (vö. i. h. 61). Ebből az idézett beszélgetéstöröredékből egyáltalán nem derül az ki, hogy „nemcsak a képzővel ellátott melléknévi alak van meg két változatban [t. i. *nedves* ~ *medves* P. L.], hanem maga a tőszó is: *nedv* ~ *medv*” (i. h. 61).

A kétségtelenül meglevő alaki nehézséget HEGEDŰS meg sem említi: *nedvet* : *medvét*, valamint azt is említetlenül hagyja, hogy az ő magyarázatát sok-sok évvel ezelőtt megírta KASSAI (III, 340): „*Medvét fogánk* (a' Nyomatatók, és Tséplők közmondása) midőnn hirtelenséggel az ágyásbann kapja őket az esső, 's így *nedvet* kap az élet.” Nem tudom megmondani, hogy milyen régi ez a szólás; az én tudomásom szerint KASSAI idézett adata a legrégebb. KASSAIból szószerint idézi BALLAGI, Magyar példabeszédek... Szarvas, 1850. 5123. sz. ERDÉLYI JÁNOS (Magyar Közmondások Könyve. Pest, 1851.) szerint „Azt a hirtelen esőt, mely az életet (gabnanemüket) ágyásban kapja, meg-nedvesíti, m e d v ének nevezik a cséplők, s ki nem ismer itt reá a m e d e r és m e d v vagy n e d v szavak rokonságára. Tehát tulajdonkép m e d v-et fogni, miből szójátékkal lett m e d v é t fogni” (i. m. 5455. sz.: *Medvét fogni* és *Medvéje van*). ERDÉLYI tehát KASSAI-nál pontosabban, szabatosabban fejti ki HEGEDŰS véleményét, és még az alaki problémára is próbál magyarázatot keresni. Kár, hogy nem mondja meg, mely vidéken nevezik a gabonát megnedvesítő hirtelen esőt *medvé*-nek, így kénytelen vagyok azt gondolni, hogy a KASSAIból ismert s z ó l á s névszói részéhez keresett etimológia kedvéért jelent a *medve* 'hirtelen eső'-t. PELKÓ PÉTER is szójátékot lát a *medvét fogni* szólásban: „Mert ez a nyomtatók mondása, kik ezt akkor használják, mikor az ágyást az eső megveri, s az m e d v e t, azaz: n e d v e t kap” (Eredeti magyar közmondások és szójárások. Rosnyó, 1864.). Szólásunkat ugyan nem idézi, de a *medve* szó eredetét tárgyalva CzF. is rámutat a *nedv* ~ *medv* összefüggésre: „a *nedv* másképen *medv* szótól származtatva [a *medve* szót] am. *nedvi* vagy *medvi* (t. i. állat), azaz nedves, hideg tájékat, égaljat kedvelő, ott lakozó” (vö. még uo. *nedv*).

A MTsz. mint szólást idézi a Dunától keletre eső területekről: *medvét fog*, *medvét kap*, *medvét nyúz*; valamennyi csoportnyelvi szólás. A *medvét nyúz* továbbfejtése a képnek. Szépen illusztrálja ezt VÉGH JÓZSEF Berettyóújfaluból közölt szövege: „Mikor esős ideő vaót, akkor nyomtatni nem lehetett. Akkor száórtunk. Úgy nyomtattuk lopva. Ha pedig ojan ideőt kaptunk, hogy nē vaót kiszénn az ágyás, *medvét foktunk*. [VÉGH lapalji jegyzete: Esőt kaptak.] Akkor asz mēk kellett nyúzni, szárogattuk. Akkor addik kellett szárogatni, mig még nem szárott. Mikor eső jöt ránk, mēk kellett *fogni* a *medvét*, még is kellett táncóltatni, még is kellett nyúzni, mer a szemēt nem lehetett a pévába hagyni” (Sárréti népmesék... Debrecen, 1944. 106).

Akár az ágyás *medvét*, akár a gazda (vö. MTsz.), a kár és a vesződés mindenképpen a gazdát éri, így érthető a szólás jelentésének általánosítása: „*Medvét fogott*. (Kár érte, mint a gazdát, hol nyomtatásközben eső éri.) — *Medvéje van*. (U. a.)” (MAR-

GALITS, Magyar közmondások . . . Bp., 1896.). A MTsz. is idéz egy adatot a szólás nem csoportnyelvi jelentésére a Szatmár megyei Kömörőről: 'nem sikerült a terve'. — Ez a csoportnyelvi szólás átment tehát bizonyos jelentésfejlődésen magában a tájnyelvben is; mégsem vált köznyelvvé, annak ellenére, hogy a múlt század közmondás- és szólás-gyűjteményei meglehetősen buzgalommal propagálták.

Most pedig, ami a *medvét fog* (*kap, nyúz*); *medvéje van* szólás eredetét illeti, úgy gondolom, azon dől el a kérdés, hogy mi voltaképpen a névszó i e l e m e. Főleg alaki okok miatt nem tartom valószínűnek, elfogadhatónak a KASSAI—ERDÉLYI—HEGEDŰS-féle magyarázatot; az ERDÉLYITŐL nyújtott „szójáték”-magyarázat nem túlságosan meggyőző. Úgy vélem, hogy e szólásunk névszói része azonos lehet *medve* 'ursus; Bär' szavunkkal.

BALLAGI Teljes Szótára (Pest, 1873.) valamint Pallas és Révai Nagy Lexikona valóban a *medve* címszó alatt közölnek egy 'az ágyásban lévő élet, gabona, ha az eső megcsapja' jelentést. Csak az a baj, hogy ez is a szólásból kikövetkeztetett jelentése a *medvé*-nek, régi adatunk nincs rá (igaz, hogy magára a szólásra sines). Mégis ez a jelentés látszik valószínűnek, és a jelentés is, a szólásban levő kép is érthető: Az összeázott marék vagy ágyásban levő szalmacsomó a *medve*, alaktalan tömeg, amely csak kár, bosszúság a gazdának.

Azt hiszem, ilyen szemlélet alapján azonosnak tarthatjuk a kohászok *medvé*-jét és *medvét fog* szólását a fentiekben tárgyalt *medvé*-vel és *medvét fog* szólással. A kohászok *medvé*-jének aztán igazán semmi köze a n e d v e s s é g h e z. BAJAY JÁNOS kohász barátom ezt közölte velem az ő *medvé*-jükről: Ha a nagyolvasztóban vagy akár a Martin-kemencében valamely műhiba miatt a kellő hőmérséklet nincs meg, a folyékony massa lehűlvén „megfagy”, akkor mondják, hogy *medvét fognak*. Ezt a nem csapolható anyagot *medvé*-nek nevezik. Másképp nem lehet eltávolítani, csak úgy, ha kibontják a kemencét. — Így szerepel a *medve* J ó k a i nál is: „. . . s nem volt mivel tüzelni a kohókban. Próbáltak fával tüzelni, erdő volt elég; hanem azzal meg nem tudott bánni a kezelő személyzet, s tömérdek vasat rakásra rontottak. Vasuti sinek helyett csak úgy heverték a hámor körül a kilökött *medvék*.” (Fekete gyémántok. Nemzeti díszkiadás XLII, 436.) Tehát Jókainál is a nem megfelelő tüzelés következtében előálló kohászati selejt a *medve*. Alaktalan tömeg, amely csak kár, bosszúság a kohászati üzemben.

Lényegében azonos a kohászati *medve* fogalmi meghatározása BALLAGI Teljes Szótárában, a Pallas és Révai Nagy Lexikonban. E művekben ugyanis ezt találjuk: „az a tömeg, mely vas és más ércvegyek olvasztásánál hibás adagolás vagy tüzelés következtében a kemence fenekére ülepedik s nyers és kovácsolható vasból s egyéb részekből áll”.

Felmerülhet a kérdés, hogy a kohászati *medve* nem tükörszó-e, nem német kifejezés fordítása-e; ez esetben ugyanis el kellene vagy el lehetne választanunk a földművesek *medvé*-jétől.

Jókai fentebb idézett, kiemelt mondata ED. GLATZ német fordításában így hangzik: „Anstatt der Eisenschienen lagen rings um das Hammerwerk ausgestossene »Bären« in grosser Menge herum” (Schwarze Diamanten. Leipzig, é. n. 508). Az idézőjel azt látszik mutatni, hogy a fordító a *Bären* szót nem a német irodalmi vagy köznyelv szókincséből veszi, hanem vagy német csoportnyelvi műszót használ, vagy csupán Jókai szavát fordítja szó szerinti. A német technikai műnyelvben elég sok *-bär* szerepel (vö. Der grosse Brockhaus), de a mi kohászati *medvé*nek nincs megfelelője (a *Hammerbär* 'pöröly, bunkó'). Még a *den Bären fangen* is megvan a németben; értelme azonban 'kühhé that verrichten' (vö. GRIMM, Wb. I, 1123), s így ez se igen hozható kapcsolatba a mi szólásunkkal. A 'cölöpverő szerszám' jelentésű *medve* szavunk (vö. Pallas, Révai) viszont lehetne a hasonló jelentésű német *Bär* mása (GRIMM i. m. I, 1124), bár azt „ungewisser

abkunft"-nak jelzik GRIMMÉK.¹ (Vö. még Német-magyar műszaki és tud. szótár. Bp., 1953.)

Végül is azonban az sem lehetetlen, hogy az érintett kérdések megoldásához a finnugor népek medvekultuszának ismerői segíthetnek bennünket.²

PAPP LÁSZLÓ

Talp. A szó (tárgyese: *talpa-t*, tájnyelvi alakváltozatai: *táp, toap, tóp, tal-fa, tál-fa* stb.) 'Fuss-sohle, Sohle stb.' szavunk (1400—1425. SzófSz.) eredete nem látszik véglegesen tisztázottnak. Származékai: *talpas* 'breitfüssig, Fuss-soldat' (1329. OklSz.); 'Bär' (Komárom megye) és *talpal* 'zu Fuss gehen; sohlen' (1490.).

1. F i n n u g o r s z á r m a z t a t á s.

BUDENZ szerint az eredetileg 'felület, lábtalp' jelentésű *talp* finnugor eredetű: rokon a lapp *tuolapa* 'lapos' szóval.

MUNKÁCSI BERNÁT (ÁKE. 587) elfogadja ezt a származtatást, sőt hivatkozik, mint lehetséges kapcsolatra, a szanszkrit *tala-* 'Fläche, Handfläche, Fusssohle' gyökrere, amelynek esetleg óbolgár, litván, óporosz megfelelője is lenne.

BÁRCZI, SzófSz. fejezte ki először kételyeit a finnugor származtatással szemben, amelyet valószínűnek tart, de az egyeztetés nehézségéül számlázza, hogy a magyar szót csak egyetlen, távoli rokon nyelvből lehet kimutatni.

Az alábbiakban más lehetőségekre szeretnék rámutatni, anélkül, hogy hivatottnak érezném magamat a probléma megoldására, amelyhez a magyar nyelvtörténet, a finnugor és indoeurópai nyelvészet mellett — úgy látszik — a germán filológia és a romanisztika, sőt talán a szláv kutatás eszközei is szükségesek lehetnek.

2. G e r m á n l e h e t ő s é g e k.

Arra a lehetőségre is lehetne gondolni, hogy a lappban jövevénytű *tuolapa*. A dán-norvég nyelvben (KAPER) és a svédben (ELOF HELLIQUIST, Svensk Etymologisk Ordbok, 1948.) nem találtam nyomát a szónak. — A magyar *talp* német eredetének lehetőségét MELICH (DOLw.) nem vetette föl.

A középfelnémetben és az újfelnémet nyelvjárásokban azonban közismert egy *talpe* szó. Véletlen hangbeli találkozás?

LEXER (MhdWb. II, 1399) adatai: *talpe* 'pfote' ['láb- vagy kézfej (tréf.), talp, mancs' (SIMONYI—BALASSA. 1899.)], 'tatze' ['állatok lába. mancs, talp' (SIMONYI—BALASSA)]. — A szóval kapcsolatban maga LEXER hivatkozik a *dalpen* 'graben' ['ásni'] és a *tälben, dälben* 'ua.' igékre.

GRIMM szótárának adatai (XI, 101): *talpe* 'Pfote, Tatze, verächtlich auch von Hand und Fuss'. GRIMM hivatkozik egy 1477-ből való svájci népdalra, amelyben a *talpe* 'medvetalp' jelentéssel bír: „er [der bär] ward in einen *talpen* wund“. GRIMM hivatkozik még a türingiai nyelvjárásra (*die talpen*) és a lipceire (*die talpe* 'Hand oder Fuss mit dem Nebenbegriffe des tölpischen' ['esetlen']). Emlékeztessünk itt arra, hogy a magyar *talpas*-nak is volt kissé pejorativ értelme.

¹ Nem gondolom, hogy joggal elválasztható ez a *Bär* eredetét tekintve az állatnévtől.

² Szerintem felvethető és felvetendő a kérdés, hogy az alföldi tájakról adatolt — nedvességgel kapcsolatos — *medvét fog* kifejezés keletkezése idején volt-e azokon a vidékeken állati *medve* (persze a medvetáncoltatóktól mutogatott példányokon kívül). Másrészt megfontolandó, hogy a kohászok csoportnyelvéből átmehetett-e egy műszó tárgyi alap nélkül nem éppen érctermelő vidékek földműves-nyelvébe. — P. D.

³ A chanti adat nem tartozik ide, azt később kihagytam az egyeztetésből (vö. Acta Linguistica I, 326).

GRIMM egyéb adatai még: *talpen, dalpen*, (északtübingiai:) *talpe* 'schwerfällig gehen' ['nehézkésen jár, cammog']. — Lipcei dialektus: *talpen* 'greifen, betasten' ['megfog, megtapogat']. — *talpsen* 'im Gehen besonders mit dem Hacken stark auftreten' ['erősen a sarkára lépve jár'].

Talán idevonható még GRIMM két szava: *talp* 'Maulwurf' < középlatin *talpa* 'vakondok' [amelynek elülső lábai tudvalevőleg ásó lábakká alakultak]; *talp, talps* 'Dummkopf, Tolpatsch' ['ostoba fickó, ügyetlen, faragatlan ember'].

Közbevetőleg és különlegességként is jegyezzük meg, hogy a német *Tolpatsch* (1698.) a magyar *talpas* átvétele (KLUGE—GÖTZE, EtWb.). Eredetileg a széles talpakat viselő gyalogos magyar katonák gúnyneve volt, később a *Tölpel* hatása alatt fölvette a 'paraszt, faragatlan fickó' jelentést.

Visszatérve a *talpe* főnévre: ez a szó a múlt század végén még élt a lipcei nyelvújzásban, 'Hand oder Fuss, mit dem Nebenbegriff des Tölpischen' jelentéssel (K. ALBRECHT, Die Leipziger Mundart. Leipzig, 1881.). — Német köznyelvi szótárak (pl. Sprach-Brockhaus. 1935.) élő nyelvújrási szónak (Délnyugat- és Észak-Németország) jelzik a következőket: *die Talpe* 'Tatze, Pfote'; *talpen* 'ungeschickt treten'; *der Talps* 'Tölpel'; *talpschen, talpsen* 'befingern ungeschickt' ['ügyetlenül megfogni'].

Ami a német *talpe* > magyar *talp* átvételének hangtani lehetőségét illeti, a következő analógiákra hivatkozhatni (DOLW.): *báb* < német *Babe* (az EtSz. szerint jelentésileg valószínűtlen); *lant* < német *laute*; *snef* < német *schnepe*; *kók* < osztrák-bajor *kocke*; *csűr* < középfelnémet *schüre* stb.

Összefoglalva a germán adatokról mondottakat: 1. Nem állapítható meg kapcsolat a *lapp* és az említett német szó között. 2. A német szó eredete nincs tisztázva. 3. Nincs tisztázva az sem, hogy a latin *talpa* 'vakondok' szó összefüggésben van-e a német *talpe* '(állati) talp, mancs' szóval.

3. Latin-újlatin lehetőségek.

A latin származtatás kiindulópontja a *talpa* 'vakondok' szó. ERNOUT és MEILLET (Dict. Étym. 1932.) szerint hímnemű szó, amely formája miatt nőneművé lett, vagy pedig *talpus* alakot nyert. Praelatin szó, eredete ismeretlen („nom de petit animal, sans étymologie, comme la plupart de ce genre”). A kérdéstről V. BERTOLDI írt a „Bulletin de la Société de linguistique” XXXII. kötetében (cikkét nem láttam). WALDE (EtWb. 1910.) a latin *talpa* 'Maulwurf' szóval kapcsolatban görög, lett, litván, orosz alakokra is hivatkozik (pl. litván *talpa* 'der ausreichende Raum zum Unterbringen von Sachen'), de ezek a magyar *talp* szempontjából nem jöhetnek kombinációba.

A latin *talpa* 'vakondok' újlatin leszármazottaiban megtaláljuk az 'állati láb' és a 'talp' jelentést. Az olasz *talpa* 'vakondok' szónak van 'lomha, bamba' jelentése is ('persona tarda, ottusa d'intelligenza' ZINGARELLI. 1926.). MEYER-LÜBKE (RomEtWb. 1911. 8545. sz.) — egyébként az idetartozást illetően megkérdőjelezett — adatai: román *talpă* 'Sohle'; friauli olasz nyelvújzás (Udine vidéke) *talpe* 'Pfote, Tätze', *talp(in)ă* és *talpetă* 'stampfen' ['dobog (lábbal)']; újprovanszál *taupo* 'Faust' ['ököl'].

Megemlíti még MEYER-LÜBKE, hogy a román *talpă* alak „megfelel” a magyar *talp* 'Sohle' szónak. Itt legföljebb magyarból való átvétel roghat fönn, a magyar *talp* román eredete föl sem merült (vö. pl. BLÉDY, Influența limbii române asupra limbii maghiare. Sibiu, 1941.). PUSCARIU (EtWb. 1905.) a román nyelv latin elemei közé nem vette föl a *talpă* 'talp, alap' szót. (Vö. még PUTNOKY, R.-m. kéziszót. 1893.). A. DE CIHAC (Dict. d'étym. daco-romane, Éléments latins. 1870.) szintén nem említi a *talpă* szót.

Távol áll tőlem, hogy a fentiekből egyelőre következtetéseket vonjak le. De azt hiszem, ezeket az eddig figyelembe nem vett adatokat tüzetesebb vizsgálat céljából az etimológiai kutatás elé kellett tární. Főleg azért, mert a *talp* eddigi finnugor származtatásával szemben (vö. BÁRCZI, SzófSz.) komoly kételyek merültek föl.

ZOLNAI BÉLA

NYELVMŰVELÉS

Helyesírásunk új szabályzata

1. Aligha várt mostanában nagyobb érdeklődéssel könyvet a magyar társadalom, mint a helyesírás új akadémiai szabályzatát (A magyar helyesírás szabályai. Tizedik, átdolgozott és bővített kiadás. Bp., 1954. Akadémiai Kiadó). Ez az érdeklődés nagyon is érthető. A néhány hónapja megjelent munka a szó legszorosabb értelmében égető hiányt pótol, olyan űrt tölt be, amelynek tágulása úgyszólván napról napra érezhető volt. Az 1950-i, 9. kiadás példányait valósággal szétkapkodták, az Akadémia pedig nem elégitette ki újabb lenyomatokkal a megnövekedett keresletet. Valószínűleg azért nem, mert a közelinek tervezett, az életbe léptetendő módosításokat már tartalmazó új szabályzatot akarta a szükségletet teljes mértékben fedező példányszámban közrehozni. Ha méltányoljuk is ennek az elgondolásnak a helyességét, mert most az új szabályzat hatása gyorsabban érvényesülhet, arra is rá kell mutatnunk, hogy a két kiadás közötti négyéves időközből számottevő hátrányok is származtak helyesírásunk ügyére nézve. E négy esztendő alatt ugyanis nemcsak az egyes személyek tízezrei nem juthattak hozzá a helyesírás kódexéhez, hanem — ami talán a legnagyobb baj volt, mert a legrosszabb következményekkel járt — az iskolák százainak is hiányos fegyvertel kellett harcolniuk a helyesírási színvonal emeléséért.

A nagyon várt 10. kiadás kétszázézeres példányszáma, valamint az a körülmény, hogy az Oktatásügyi Minisztérium az új szabályzatra épülő helyesírási tankönyvek megjelentetését határozta el, bizonyára orvosolja az eddigi áldatlan helyzetet, s az új szabályok — az iskola munkáján keresztül — lassan-lassan átmennek majd az írás mindennapos gyakorlatába is.

Mindez azonban legkevésbé sem teszi fölöslegessé a szabályzat szakmai megvitatását, eredményeinek elvi vizsgálatát. Nagyon valószínű, hogy azok közül a megállapítások közül, amelyeket az alábbiakban a kritika szándékával és igényével vetünk papírra, több ellentmondást vált majd ki, vagy helyreigazításra szorul. Ha így lesz, elértük célunkat: tisztábban látunk a nemzeti művelődés egyik alapvetően fontos területén.

2. Helyesírásunk 438 pontba foglalt tudnivalóinak gondos tanulmányozása arról győz meg bennünket, hogy „forradalmi” jellegű változtatás egy sincs a 10. kiadásban. Amint az eddigi helyesírási reformok sem voltak egyebek, mint a fonetikus, az etimológikus és a hagyományos írásmód elvei „arányának megváltoztatására való törekvések” (KNEZSA; A magyar helyesírás története 23), az új szabályzat is a kiejtés, a szóelemzés és a hagyomány alapján való írásmódnak egy bizonyos egyensúlyi helyzetét rögzíti. A három alapelv aránya a 9. kiadás óta alig-alig változott, s ahol mégis van némi változás, ott egy fokkal (vagy inkább: fokocskával) a kiejtés irányában tolódott el az egyensúly. A szó írásképe néhány esetben jobban alkalmazkodik a hangalakhoz: körülbelül ennyivel lett egyszerűbb helyesírásunk.

A szabályok fogalmazása igen gondos, az általános iskolai végzettségű ember valamennyit megértheti. (A 75. pont „lapsus calami”-ja, amelynek következtében a *beszéljetelek-* és *állj-*féle alakokban az *l*, illetőleg *ll* helyett a *j* teljes hasonulásáról olvashatunk, korántsem ingatja meg az előbbi megállapítás érvényét.) Elismerést érdemelnek az egyes pontokhoz fűzött utalások, amelyeknek eredményeként a szabályok nem szigetelődnék el egymástól, hanem egy szerves egésznek alkotó rendszer összefüggő tagjaivá válnak.

Ami mármost azoknak a szabályoknak a tartalmát illeti, amelyek írásgyakorlatunk többé-kevésbé fontos megváltoztatását jelentik, a következőkben fejtjük ki véleményünket.

A hangjelölés területén két újdonsággal találkozunk. Az 5. pont úgy rendelkezik, hogy a hosszú *i* betűjegyét nemcsak kisbetűs, hanem nagybetűs alakjában is mind nyomtatásban, mind kézírásban vesszős ékezetrel kell ellátnunk. Bár nem értjük, hogy a nagy *I* eddigi kivételes helyzetét miért csak félig szünteti meg a szabályzat (vagyis ha a hosszú *i* nagybetűjére vesszőt teszünk, miért nem teszünk pontot a rövid *i* nagybetűjére), nem lehet tagadnunk, hogy az új szabályban van ráció. Nyelvünkben a rövid *i* is, a hosszú *i* is önálló fonéma; van néhány olyan szóalakunk (*irt* – *irt*, *irat* – *irat*, *ivó* – *ivó*, *izét* – *izét* stb.), amelyben a szókezdő – tehát a nagybetű szempontjából tekintetbe jövő – *i*, illetőleg *í* értelmi különbséget jelöl. Ésszerűsége ellenére is a feleslegesség látszatát keltheti azonban ez a szabály, hiszen az említett szavak kritikus ékezetének elhagyásából alig származhat félreértés, ennek a mondatban, a megfelelő szintaktikai mezőben való lehetőségét még ezred ezrelékekben sem lehet kifejezni.

A 10. pontból a *dz* és a *dzs* betű újfajta (*ddz* és *ddzs*) kettőzéséről értesülünk. Ezt az újítást örömmel fogadjuk. Mivel azonban a *dz* és a *dzs* kérdésében még lesz mondanivalónk, véleményünket bővebben később fejtjük ki.

Igen alaposak, gondosak a betűrendnek példákkal gazdagon illusztrált szabályai (16–20.), amelyeknek a szorosabb értelemben vett helyesíráshoz viszonylag kevés közül van ugyan, de egyéb mindennapos gyakorlati tevékenységek végzésében (nem utolsósorban a szótár eredményes forgatásában) igen hasznos segítőink.

Az egységre törekvés kétségtelen jele, hogy az új szabályzat számos vagylagos alakot megszüntetett. Bizonyos, hogy a kettős alakok léte az „így is lehet, úgy is lehet” gondolkodás kialakításával a bizonytalankodás melegágya és az írásfegyelem kifejlődésének akadályozója. Ezért helyeslőleg vesszük tudomásul, hogy a *-képp* és *-képpen* határozóragot, valamint az *épp* és *éppen* határozószót csak kettőzött *p*-vel, a *jön* ige felszólító alakjait csak rövid *ö*-vel és kettőzött *j*-vel szabad írni (33., 37., 106.). Ugyanezért helyeseljük a *bír*, *gyűjt*, *gyűjt*, *hűl*, *múlt*, *múlva*, *nyújt*, *sújt*; *hunyt*; *kocsmá*, *motolla*, *összeség*; *peron*, *sofőr*, *terasz*; *vajon*; *utol*.; *drágáll*, *javall*, *restell*, *rosszall*, *sokall*, *szégyell*, *zöldell* szavak egyetlen alakban való kodifikálását is.

Ahogy ezekben az egység elve a vagylagosság megszüntetését követelte, más esetekben a nyelvfejlődéshez való alkalmazkodás új kettős alakok engedélyezését tette szükségessé. Számos visszaható igében egyaránt írhatunk *-ódzik*, *-ődzik* és *-ózik*, *-őzik* képzős alakokat (59.): *fogódzik*, *harapódzók*, *kergetődznek* stb.; illetőleg *fogózik*, *harapózók*, *kergetőznek* stb. Gyökeret vert és egyébként sem kifogásolható nyelvtények elismerését jelenti a *metssze*, *tetsszék*, *látsszék*, *hallatsszék*-féle felszólító alakok új polgárjoga az eredetibb *messe*, *tessék*, *lássék*, *hallassék*-félék megmaradása mellett (63.). Ezeket a szabályokat is helyeseljük.

A szóelemző írásmód helyett a kiejtéshez igazodunk ezentúl az *éjszaka*, a *lagzi* és a *lélegzik* szavak írásában (113.). Különösen az elsőt és a harmadikat veszi örömmel tudomásul az iskola. Valóban legfőbb ideje, hogy abbahagyjuk az *éjszaka* elhomályosult funkciójú *t*-jének évtizedek óta meddő erőltetését, s hogy alkalmazkodjunk a szónak a

köz-nyelvi ejtésben egyre általánosabbá váló alakjához. A *lélegzik* törvényesítése megkímélte a bizottságot attól, hogy megismétlje a 9. kiadás 118. lapján található, egyébként tréfának sem rossz megállapítást, mely szerint a *lélegzik* ige felszólító alakja: *vegyen lélekzetet* . . .

A szavak kis és nagy kezdőbetűjének kérdése egyike azoknak a helyesírási problémáknak, amelyek ugyancsak megértek a felülvizsgálatra. Az új szabályzat nagy alapos-sággal igyekszik rendet teremteni ezen az utóbbi időben különösen bozótossá vált terepen: 21 — jelentős részben eddig még meg nem fogalmazott — szabályát a tulajdonnevek írására vonatkozó 41 pont teszi teljessé. Igen nagy szükség volt a 124., 125. és 131. szabályra, amelyek a nevezetes időszakok, valamint a történelmi események kis kezdőbetűs írását rendelik el, illetőleg a kiegészült névmásalakok levélbeli kezdőbetűjét szabályozzák. Bár a 125. paragrafus alig magyarázható kivételeket is tartalmaz, mindhárom lehetővé teszi, hogy az iskola eredményesebben küzdhessen az írásbeliségünk egész területén dühöngő nagybetű-járvány ellen.

A tulajdonnevek helyesírásában a személynemekre és a földrajzi nevekre vonatkoznak fontosabb változtatások.

Igen régóta esedékes a *Keménynyel*, *Kodálylyal*-féle ragozott családnevek *Keménnyel*, *Kodálylyal* alakokban való egyszerűsítése s ezzel a keresztnemek és a köznevek hasonló ragos alakjaival (*Károlylyal*, *szuronnal*) való összehangolása (230.). Fontos gyakorlati okok teszik szükségessé, hogy a kettőzött betűvel végződő családnevekhez kötőjellel kapcsoljuk a hasonló *-val*, *-vel* ragot: valóban nem mindegy, hogy valamely ügyet *Kissel* vagy *Kiss-sel* beszélünk-e meg.

A földrajzi nevek írásának reformja — a nyelvész szemével nézve — általában jónak látszik: a szabályzat idevágó 34 pontja sikeresen hangolja össze az itt adódó kettős probléma (ti. egyfelől az egybeírás, a kötőjeles írás és a különírás, másfelől az *-i* képzős melléknévi származékok írásmódja) megoldását.

Azok az elvek, amelyeknek alapján egy-egy több elemű nevet az egybeírandók, a különírandók vagy a kötőjelesek (sőt az új nagyköötőjelesek) csoportjába kell sorolnunk, meglehetősen határozottak, s ezért legtöbbször a gyakorlatnak is megbízható fundamentumai lehetnek. Némi nehézséget talán csak a 249. pontbeli szabály alkalmazása jelent bizonyos esetekben. Azt mindenki tudja, hogy például a *Mecsek hegység* vagy a *Balaton tó* kifejezésben a tulajdonnévi jelző már magában is megnevezi azt a földrajzi fogalmat, amelyet az egész szerkezet jelöl, tehát csak a különírás lehet helyén. De ahhoz már jól össze kell szednünk a földrajztudományunkat, hogy az *Ontario-tó* esetében a kötőjel mellett dönthessünk. Hibázunk, ha nem jut eszünkbe, hogy *Ontario* önmagában nem tó, hanem terület neve. Van azután *Onyega folyó* és *Onyega-tó* és így tovább.

Igen logikus, s ezért eredményesen tanítható az *-i* képzős származékok írásmódjának az a rendszere, amelyben a kis- vagy nagybetűs kezdés összefügg az egybeírás, a kötőjeles írás, a különírás tényével. Úgy gondoljuk azonban, hogy valamivel még egyszerűbbé lehetett volna tenni. — Felvetődik ugyanis az a kérdés, hogy okvetlenül szükség van-e a kötőjeles összetételek írásában előírt kettősségre: *csendes-óceáni*, *észak-afrikai*, *tolna-mözsi*; de: *Donyec-medencei*, *Csepel-szigeti*. Nem lehetett volna-e a *donyec-medencei* és *csepel-szigeti* formákkal teljesen egységesíteni ezt a csoportot? Egészen időszerű is lett volna ez az újítás akkor, amikor az utcanemek kikerültek a kötőjelesek csoportjából (246.), és már nem kell attól a furcaságtól tartani, hogy egyszer *petőfi-utcai*-t, máskor *Petőfi Sándor-utcai*-t íránk. Igaz, vannak olyan kötőjeles összetételek, amelyeknek előtagja jelzős szerkezet. Ez a jelzős szerkezet rendszerint tulajdonnév: *Szent Gothárd-hágó*, *Lars Christensen-föld* stb., de néha nem az, vagy legalábbis nemigen tudjuk egyhamar eldönteni, hogy az-e: *Nagy Medve-tó*, *Nagy Rabszolga-tó* stb.

Azt hisszük, hogy az utóbbiak *-i* képzős származékát is így kell írni: *Nagy Medve-tavi*, *Nagy Rabszolga-tavi*. Ha nem tévedünk, akkor még nyilvánvalóbb, hogy a kötőjeles összetételű földrajzi nevek *-i* képzős melléknévi alakjaiban a kezdőbetű milyenségét nem az előtag szófaji hovatartozásának, hanem annak kellene megszabnia, hogy egy szóból vagy különírt szavakból áll-e az előtag. Ha az előtag egy elemű, akkor kis kezdőbetűs, ha ellenben különírtan több elemű, akkor mindegyik elem külön-külön nagy kezdőbetűs. Ily módon kialakulhatna egy olyan „népies” szabály, hogy az *-i* képzős melléknév a vele járó kis kezdőbetűt „átörökíti” a vele egybeírt vagy kötőjellel kapcsolt előtagra is, kivéve, ha az előtag különírt szavakból áll. A magyar népköltársasági-féle írásmódot természetesen ebben az esetben is külön kellene (?) kezelni, de logikusan oldódnék meg például az efféle kifejezések írásmódja: a *cseh—morva-hegyvidéki bányászat*, a *zala—somogyi-dombsági szőlőművelés*, a *volga—don-csatornai közlekedés* stb. (A legutóbbi példa írásmódja az új szabályzat szerint: *Volga—Don-csatornai*, a megelőző kettőének a tisztázása — sajnos — kimaradt a 259. pontból, és másutt sem található.) Ezt a szabályt azután biztosan alkalmazhatná mindenki.

Határozott pozitívuma a szabályzatnak, hogy harmóniát teremtett a földrajzi nevek, a személynevek és az intézménynevek különféle toldalékos alakjainak írása között: *Budapestről*, *Petőfiről*, *a Nemzetiben*; *Poznammal*, *Beethovennel*; *Koblenzcel*, *Greenwichsnel*, *Rátzcal*, *Madáchcsal*; *Tihannyal*, *Kodálllyal*; *Bonn-nal*, *Bonn-nál*, *Mann-nal*, *Scott-tól*; *Marseille-ben*, *Nantes-tól*, *Dumas-hoz*, *Voltaire-rel*; *frankfurti*, *volgai*, *bordeaux-i*, *kossuthi*, *dantei*, *shakespeare-i*; *Port Said-i*, *Kossuth Lajos-i*; *Fertő tavi*, *Széchenyi könyvtári*; *cseh-szlovák köztársasági*, *oktatásügyi minisztériumi*; stb.

A szavak elválasztásának változatlan elvekből folyó, megszaporodott számú szabályai közül feltétlenül megemlítendő a 326. és 327., amelyek szerint az idegen szavak közül csak azokat választjuk el az összetett szavak módjára, amelyeknek összetett voltát az „átlagos magyar beszélő” is felismeri. Ez akkor lehetséges, ha az efféle szavaknak legalább egyik összetevője önállóan is használható nyelvünkben; tehát: *ki-lo-gramm*, *me-lo-drá-ma*; de: *ref-lex*, *inst-ruk-tor* stb. (Itt jegyezhetjük meg azt is, hogy a nem súlymértéket jelentő szavakban az eddigi *-gramm* utótagot most már — a kiejtéshez alkalmazkodva — egy *m*-mel írjuk, s így az *autog-ram*, *mo-nog-ram*, *prog-ram*, *szenog-ram*, *teleg-ram* alakban való elválasztás zökkenő nélkül illeszkedik bele a rendszerbe.) Ez a szabály jelentős lépés a helyesírási rendszer demokratizálása felé, mert nem marad megokolatlan rejtély az idegen nyelveket (s főleg a latint és a görögöt) nem ismerő dolgozók előtt a *kon-gresszus*, *demo-krácia* stb.-féle elválasztás.

Az írásjelekről szóló fejezet is szolgál újdonsággal: igen célszerű új írásjellel, a nagy-kötőjellel ismerkedünk meg benne. Az iskolai tapasztalatok azt mutatják, hogy a gondolatoknak írásjelekkel való tagolása igen gyenge lábon áll. Ezért nagyon méltánylandók azok a szabályok is, amelyekkel az írásjelekről szóló fejezet kibővült.

Néhány változást találunk végül a rövidítések között is. Az égtájak rövidítése után nem teszünk pontot (415.), az összetett szavak rövidítését egybeírjuk (416.). Sok visszásságot, következetlenséget és ingadozást szüntetnek meg a betűszóknak és a szóösszevonásoknak az írásmódját szabályozó pontok is.

3. A fentiekben a szabályzatnak azokat a főbb újításait és új szabályait foglaltuk össze, amelyekkel egyetértünk, vagy ha egy-két esetben teljesen nem elégetnek is ki bennünket, különösebb ellenkezés nélkül vesszük őket tudomásul. Ezek mellett azonban van néhány olyan pont is, amellyel már nehezebb megbarátkoznunk. Kerítsünk sort ezekre is!

A) *Eddzük*, *edz-dzük*, *ed-ző*, *brin-dza*, *hod-zsa*, *lán-dzsa*. — Mint fentebb már említettük, a 10. pont igen ésszerű és ezért csak helyeselhető újítást vezet be. Ennek értelmében a *dz-t* és a *dzs-t*, amelyet csupán alaktani okokból kettőzünk, ezentúl nem

az eddigi *dzs*, illetőleg *dzsz*, hanem a *ddz*, illetőleg *ddzs* formában kell kettőznünk: *fogóddzunk*; *briddzsel* (= a *bridzs* főnév -vel ragos alakja).

Miért helyes ez a változtatás? Azért, mert megszünteti a *dz* és a *dzs* indokolatlanul kivételes helyzetét, amely egy régebbi téves fonetikai vélekedés helyesírási vetülete. Ma már alig vonható kétségbe, hogy az affrikáták egységes hangok, nem pedig mássalhangzó-diftongusok. A *dz* és a *dzs* hang sem tekinthető tehát a *d* és a *z*, illetőleg a *zs* hang egyszótagos kapcsolatának, hanem mindkettő egy-egy hang: a *c*, illetőleg a *cs* zöngés párja. Ha ez így van, akkor le kell vonni belőle az írásra vonatkozó következtetést is, vagyis éppúgy kell írni hosszú alakjukat, mint a többi többjegyű betűét (*cs*, *gy*, *sz* stb.): az első, nem pedig a második betűjegy megkettőzésével. Tehát: *ddz*, *ddzs*, mint *ccs*, *gyy*, *ssz* stb.

Mindez eddig a legnagyobb rendben van. A baj később kezdődik, a 321. ponttal. Ez a *dz* és a *dzs* betűs szavak elválasztását szabályozza. A fentiekből logikusan folyik az *edz-dzüik*, *brin-dza*, *lán-dzsa*-féle elválasztás kifogástalansága (vö. *hígy-gyük*, *másssunk*, *per-zsel*, *tor-nya* stb.). De vajon miért kanyarodik vissza a szabályzat az *ed-ző* és *hod-zsa*-féle elválasztás érvényben hagyásával, sőt újabb megerősítésével a mássalhangzó-diftongusos elmélethez? Ezt már nehéz megérteni. Úgy gondoljuk, minden magyar betűvető joggal kérdezheti ezek után: egy hangot jelöl-e hát a *dz*, illetőleg a *dzs* vagy kettőt? Mert ha két hang jele, akkor — azonkívül, hogy semmi helye a 40 betűből álló magyar ábécében (vö. 15.) — rossz az *eddzük*-féle írásmód (helyes az eddigi *edzzük*) és a *brin-dza*, *lán-dzsa*-féle elválasztás (helyes volna: *brind-za*, *lánd-zsa*); de ha csak egy hang írásbeli képe, akkor tarthatatlan az *ed-ző* és *hod-zsa*-féle elválasztás, mert az egy hangot jelölő többjegyű betűt nem szabad betűjegyeire szétbontani.

Vajon mi akadályozta a Helyesírási Főbizottságot abban, hogy a tudomány egy helyes elvének minden gyakorlati következtetését levonja?

Talán az, hogy mivel a *dz* és a *dzs* magánhangzók között mindig hosszú hangot jelöl, az *e-dző* és *ho-dzsa*-féle elválasztás esetén hosszú mássalhangzóval kezdődne a szótag. A szavak írásbeli elválasztásában azonban ez nem példátlan eset. Az *egyes*, *egyetlen*, *egyezük*, *egyik*, *együtt* stb. szavak *gy*-je szintén hosszan ejtett mássalhangzót jelöl. Mégis ki akadhat fenn e szavak *e-gyes*, *e-gyellen* stb. formájú elválasztásán? A gyakorlati írásban a *dz* és a *dzs* éppúgy jelölési konvenció, mint a *gy*, *cs*, *sz* stb., s ahogy ezeket nem bontjuk szét összetevő betűjegyeikre az elválasztás alkalmával, éppúgy nem ésszerű ezt tennünk a *dz* és a *dzs* esetében sem.

Ha a bizottság az *edző* és *hodzsa*-féle szavak elválasztását *e-dző* és *ho-dzsa* formában szabályozta volna, csak elismeréssel szólhatnánk a *dz* és *dzs* betűs szavak írásának rendezéséről. Így azonban meg kell állapítanunk, hogy ezen a területen fél munkát végzett: elhallgatta a „b”-t a helyesen kimondott „á” után. A *dz* és a *dzs* „jogállása” ezzel a reformmal egyáltalán nem tisztázódott. Az *edzzük*, *edz-zük*, *lopód-zik* stb. alakok eddigi túlnyomó többsége mellett 4–5 ritkán előforduló szó (*brin-dza*, *ban-dzsal*, *fin-dzsa*, *han-dzsdár*, *lán-dzsa*) eltérő írásmódja aligha ingatta meg a nagyközönségben azt a vélekedést, hogy mind a *dz*, mind a *dzs* két hangot (*d + z*, illetőleg *d + zs*) jelöl. Most az lett a helyzet, hogy egyfelől az *eddzük*, *edz-dzüik* és *lán-dzsa*, másfelől az *ed-zett*, *ed-ző* és *hod-zsa*-félék körülbelül egyensúlyban vannak, amiből nem lehet más következtetést levonni, mint azt, hogy a *dz* és a *dzs* egy hangot is jelöl, kettőt is, illetőleg hol egyet, hol kettőt.

Véleményünk szerint a *dz*-re és a *dzs*-re vonatkozó szabályokat a helyesírásnak legközelebbi felülvizsgálata alkalmával teljesen következetesekké kell tenni.

B) *Kevésbé*. — A 36. pont tömören fogalmazott, de indokolás nélkül maradt utolsó mondata („Egy *b*-vel írandó a *kevésbé* szó is”) szabályossá avatja azt a szóalakat,

amelyet mint szarvashibát Arany János óta kétszer húzunk alá dolgozatjavítás közben. Nézzük, indokolt-e az újítás!

Aki csak némiképp is tájékozott a nyelvtörténetben, tisztában van a *-vá, -vé* határozórag „törvénytelen” származásával. Tudja, hogy a lativus ragja egykoron csak *-á, -é* volt, s a mai alak *v* eleme nem egyéb, mint annak a hangnak az állandósulása, amely a magánhangzóra végződő *tő* és az *-á, -é* rag közötti hiátust töltötte ki. Az így keletkezett *-vá, -vé* rag azután virágzó fejlődésnek indult, az *-á, -é* pedig fokról fokra visszaszorult, s mai nyelvünkben már szinte csak egy-két névutóként és igekötőként használt határozószó (pl. *alá, belé, mellé* stb.) végén található fel megmerevedett állapotban. A mai magyar nyelv grammatikája már nem tartja nyilván a lativusi *-á, -é* ragot, a mai átlagos nyelvi műveltségű beszélő az *alá, belé* stb. szavakat nem is minősíti ragos alakoknak. Van ellenben *-vá, -vé* ragunk, amelyet elsősorban eredmény-, másodsorban fokhatározásra használunk. Ez mássalhangzóra végződő névszókhöz járulva teljesen hasonul, és a 107–110. pontban meghatározott módon íródik. Ez a szabály mind ez ideig kivétel nélküli volt: *bölcssé, nehézzé, eléggé, kissé, kevéssé* és — *kevésbé*. A *kevésbé*-vel most megszületett az első kivétel.

A nyelvtörténész tudja, hogy a *kevésbé* az eredeti, a nyelv évszázadokkal ezelőtti grammatikájának megfelelő forma. A mai nyelv t a n szempontjából azonban ez archaikus alak, indokolatlan kivétel egy általános érvényű szabály alól. Azt sem felejtethetjük el, hogy a *kevésbé*-t a mai nyelvtudat nem vonja egy kalap alá például a *belé* és a *mellé* határozószókkal, amelyeknek kimondása vagy leírása alkalmával — hacsak nem vagyunk nyelvészek — föl sem merül bennünk a *bél* és a *mell* szóval való összefüggés gondolata. A *kevésbé* szóban azonban egyfelől — részben az azonos funkciójú *kevéssé*, részben az *idősb*-féle (bár ritka) középfokok és a *kevesebédik* származék hatására — világos a *kevésb* szóval való összefüggés (még akkor is, ha ez mint középfok mai nyelvünkben nem használatos), másfelől a *kevésbé* nem ragozható tovább, mint az említettek, vagyis ragos alak mivolta egészen nyilvánvaló.

Ha mármost *-é* fokhatározórag a mai nyelvtan rendszerében nincs, de van *-vé*, akkor nem kétséges, hogy a *kevésbé* írásmódon nemcsak hogy nem kellett volna változtatni, hanem még akkor is a *kevésbé*-t kellett volna kodifikálni, ha eddig történetesen *kevésbé*-t írtunk volna. Nyelvtörténeti megfontolások kedvéért (vö. BENKÓ: MNy. L, 190–1) — úgy gondoljuk — felesleges volt a hosszú időn át követett két *b*-s írásmódról letérni. Ezt mai nyelvünk rendszere alapján kielégítőbben tudtuk megmagyarázni, mint az egy *b*-s alakot, melynek értelmezésére sokak számára alig érthető érvekre van szükségünk.

A tanár még csak annyit jegyez meg ezzel a szóval kapcsolatban, hogy a helyesírási ismeretek tanulói megbecsülésének sem tett valami jót ez az újítás. Nehéz lesz megértetnünk tanítványainkkal, hogy — ugyanazt a nyelvtani rendszert tanítva és tanulva — miért kell ma másképp írunk a *kevésbé*-t, mint tegnap.

C) *Ésszerű*. — A 189. pont a *-fajta, -féle, -nemű, -rét, -rétű* és *-szerű* elemeket képzőszerű utótagoknak minősíti. A képzőszerűségről nem lehet vitatkozni (önálló szavakként alig használatosak, ugyanolyan funkciójuk van, mint a képzőknek), de utótag mivoltuk sem kevésbé nyilvánvaló, hiszen a *százféle, hímnemű, negyedrét, célszerű* stb. szavakat aligha nevezhetnénk egyszerű szavaknak. (Hogy összetételek, az egyébként az idézett szabály fogalmazásából is kiviláglik, hiszen nem „utótagszerű képzőkről”, hanem „képzőszerű utótagokról” van benne szó!) Az egybe- vagy különírás kérdésén kívül egyéb helyesírási probléma szinte csak a *-szerű* alakkal kapcsolatban merül fel, az, amelyet a szabályzat az *ésszerű* esetében a látható módon, de — nézetünk szerint — helytelenül old meg.

Miről van szó? Nyelvünkben van néhány kétjegyű mássalhangzóval kezdődő toldalék: a *-szor*, *-szer*, *-ször* határozórag, egy-két igeképző (*-szol*, *-csál*, *-zsol*, *-szt*, *-dz*), a *-csa*, *-cse* és *-cska*, *-cské* kicsinyítő képző, végül a *-nyi* mértéket jelentő melléknévképző. Közülük csak az elsőknek és utolsónak említett toldalék járulhat azonos kétjegyű mássalhangzóra végződő tőhöz. A *-szor* határozórag ilyen esetére csak egy példa van: *hússzor*. Az *ny*-re végződő tőhöz több esetben csatlakozhat a *-nyi* képző: *puttonnyi*, *gyárkéményi*, *toronnyi* stb. Ilyenkor a tővégi mássalhangzó geminálódását csak az első betűjegy kettőzésével jelöljük. (Érdekes, hogy ezt a szabályt nem találjuk a szabályzatban; a *hússzal*, *músszunk*, *arannyá* alakokban nem erről van szó, a 31. pont pedig más szempontból foglalkozik a *hússzor* alakokkal!)

Az *ésszerű* szó tanúsága szerint a *-szerű*-t toldalék módjára kell az előtaghoz kapcsolnunk: *ész* + *-szerű* = *ésszerű*. Kivétel, ha az előtag tulajdonnév, mert ilyenkor kötőjellel fűzzük hozzá: *Petőfi-szerű*, *Juhász-szerű* stb. Már ez maga is felemás állapot. Ha ugyanis az *ésszerű* helyes, akkor csak a *petőfiszzerű* lehet logikus (vö. *petőfies*, *kossuthi* stb.), nem pedig a *Petőfi-szerű*.

De az *ésszerű* nem helyes. Nem helyes azért, mert a *-szerű* — bármennyire képzőszerű is a jelentése — még utótag, nem pedig toldalék: az *ésszerű* még nem egyszerű, hanem összetett szó. Márpedig „ha az összetett szó tagjainak határán azonos kétjegyű betűk kerülnek egymás mellé, mindkét betűt külön-külön kiírjuk” (215.). Tehát nemcsak a *Petőfi-szerű* indokolatlan kivétel az *ésszerű* mellett, hanem az *ésszerű* is az általános érvényű szabály alól. (Azt a körülményt, hogy a *-szer* és a *-szerű* végső soron azonos eredetűek, nem tekinthetjük elég súlyos érvek az újítás mellett, hiszen a helyesírási szabályzat nem csupán a nyelvészeknek van szánva.)

De ha elfogadnók is azt a felfogást, hogy a *-szerű* egyszer toldalék: *ésszerű*, *mésszerű*, *lösszerű*, *gipszszzerű* stb., máskor utótag: *Petőfi-szerű*, *Juhász-szerű* stb., a szótári részben található *dzsessz-szerű* szó írásmódját végképpen nem lehet megmagyaráznunk. A *dzsessz* nem tulajdonnév, ezért a kötőjeles forma helyett az egybeírt *dzsesszszzerű* volna — „ésszerű” (vö. a 82. pont értelmében: *kevesebből*, *orra*, *vádlottól* stb.). Vagy annyira „átmeneti kategória” a *-szerű*, hogy még ugyanazon a szófaji csoporton belül is hol toldalék, hol utótag módjára viselkedik?

Summa summarum: Az *ésszerű* szó újfajta írásmódja a legkevesbé sem nyerte meg tetszésünket. Alig tudnánk megmondani, mi tette szükségessé. Megértenők, ha a szótári részben ilyen szavakat találnánk: *jeggyűrű*, *díszszemle*, *nyomdászsztrájk* stb., vagyis ha az új szabályzat megszüntette volna a toldalékos és az összetett szavak írásmódjának régóta fennálló elvi különbségét. Így azonban azt kell mondanunk, hogy az Akadémia, amely 51 esztendő alatt csak fokról fokra fogadta el SIMONYI 1903-i „iskolai helyesírás”-ának kétjegyű betűk kettőzésére vonatkozó nézetét (1922: *ússzunk*, *akadállyal*; 1950: *Györggyel*, *Tihannyal*; 1954: *Arannyal*, *Kodállyal*), most túlságosan nagyot ugrott előre. A *-szerű* valamikor bizonyára megtalálja majd a helyét az *igaz* *iz* *ik* képzők között, lesz idő, amikor a magyar beszélők a *célszerű*-t éppolyan egyszerű képzett szónak érzik majd, mint például a *szépség*-et. A 215. pont érvényben hagyásával azonban az *ésszerű* egyelőre helyesírási alapelvbe ütközik.

D) *Semmilyen*, *semmikor*. — A 201. és 204. pont az egybeírás szabályai között az említett névmás, illetőleg határozószó írásában az eddigi egy *m* helyett kettőt követel. Nem értjük, miért. Tagadó jelentésű névmásaink között — igaz — a *sem* tagadószó is szerepel előtagként, de csak a *semmi* és a *senki* (< *semki*) esetében. Minden más esetben azonban a *se* tagadószó tölti be ezt a szerepet: *semékkora*, *semelyik*, *semennyi*. A tagadó jelentésű határozószók között *sem* előtagra nincs példa sem *m*-mel kezdődő, sem egyéb kezdetű utótag esetében: *semeddig*, *semerre*, *sehoh*, *sehonnán*, *sehová*. Hogy állunk a két kritikus szó kiejtésével? A *semmilyen* és *semmikor*-féle ejtés kétségtelenül

hallható, meglehetősen, hogy elterjedtebb, mintsem¹ gondoljuk, nincs róla statisztikánk. De ha valaki azt mondaná, hogy a köznyelvnek tekinthető kiejtésben ez a többségi, a *semilyen*-nel és *semikor*-ral szemben ez a gyakoribb, hát azt kétszeresen is megkérdőjeleznénk.² A két *m*-mel való írásra a kiejtés semmiképp sem ad olyan szilárd alapot, amilyenre az efféle változtatásnál okvetlenül szükség volna. S végül az iskola eddigi gyakorlatának folyamatossága szempontjából sem helyeselhetjük ezt az újítást. A *semilyen* és *semikor* szavak írására már elég jól megtanítottuk tanítványainkat. Két *m*-mel inkább csak az írta már a *semilyen*-t, aki az *ly* helyett is hajlandó volt *j*-t írni. A tanításban a *semmilyen* és a *semmikor* teljesen analóg eset a *kevésbé*-vel: nem látjuk indokoltnak az eddigi írásmód megváltoztatását.

Ha már az új szabályzat néhány eddig hibásnak számító alakot kívánt „rehabilitálni”, sokkal szívesebben vettük volna, ha a jó tanulók hibáiból választ ki ilyeneket. Megértenők például az olyan újítást, amely a *t* végű igék műveltető képzőjét egységesen *-tat*, *-tet* alakban szabályozza, tekintet nélkül arra, hogy magánhangzó vagy mássalhangzó előzi-e meg az alapige végén levő *t*-t. Ily módon különbséget lehetne tenni a *Péter megfestette felesége arcképét* mondat álltmányának kettős (cselekvő és műveltető) jelentése között, amire a helyesírás jelenlegi szabálya nem nyújt lehetőséget. Tudjuk, hogy ennek a változtatásnak vannak akadályai is (vö. BENKŐ: MNy. L, 183), de ki kifogásolhatná azt a törekvést, amely az írást — legalább egy ponton — még az élőszónál is tökéletesebb eszközévé akarja tenni a gondolatközlésnek? — Vagy megértenők például, ha a *pünkösdi* szót ezentúl *pünkösdi* formában kelle írunk. Hol van már az az idő, amikor ez a szláv jövevényszó *pinkost*-nak hangzott, és hol vannak azok a gyökérszó-analógiák, amelyekben a zöngéesség szerinti részleges hasonulás jelöletlen?

4. Helyesírási rendszerünknek kezdettől fogva legnehezebb problémája a *s z a v a k* egybeírásának és különírásának kérdése. Nem sajátosan magyar írásprobléma ez, hanem kisebb-nagyobb mértékben minden nyelvben jelentkezik. Kétségtelenül az egybeírás és a különírás az a terület, amelyen alapos grammatikai képzettség birtokában sem állhat senki sem sziklaszilárd biztossággal a talpán. Így volt ez az új szabályzat megjelenéséig, és — sajnos — így lesz továbbra is. Miért nem sikerült mind ez ideig egyetlen helyesírási reformnak sem feltörnnie ezt a kemény diót? Azért, mert az Akadémia úgy látta minden szabályozás alkalmával, hogy két legyet kell ütni egy csapásra: egy tudományos nyelvtani és egy merőben gyakorlati követelményt kell egyszerre kielégíteni, mégpedig olyan eszközzel, amely a dolog természete szerint csak az egyik cél szolgálatára alkalmas. A tudományos követelmény az, hogy az összetételnek nevezett nyelvi jelenséget írjuk egybe, ily módon jelezve, hogy az összetételt alkotó tagok együvé tartoznak. A gyakorlat pedig azt követeli, hogy az írás könnyen olvasható legyen; ne legyenek benne tehát túlságosan hosszú szavak, mert annak a szónak az olvasása, amelyben egy bizonyos számú (talán hét vagy nyolc) szótagnál több van egybeírva, már fárasztó, és zavarja a folyamatosságot. Világos mámost, hogy az egybeírás — mint az összetétel tagjainak összetartozását jelölő írásbeli eszköz — korlátlanul csak akkor volna alkalmazható, s a *cédulakatalóguskarbantartás-t* vagy a *fültömrigy-gyulladásgyógyítás-t* csak akkor írhatnók a *tűzkő* vagy az *asztalíók* módjára, ha nem azért íránk, hogy írásunkat valaki el is olvassa. Mivel azonban ezért írunk, a szótagok halmozásának valahol gátat kell vetnünk. De hol?

Ez az a kérdés, amelyre idáig megnyugtató feleletet egyetlen szabályzat sem tudott adni. Egyre jobban megmutatkozik azonban az, hogy ha az összetételnek kijáró egybeírás szempontja és a jól olvashatóság, vagyis a különírás követelménye összeütközik,

¹ Vagy *semmint* és nem *semint*. — P. D.

² A szerzőnek ez a kategorikus állítása is megérdemelhet néhány kérdőjelet. — B. L.

akkor az előbbinek kell a rövidebbet húznia. Ma *acéllemez* mellett *alumínium lemez*-t írunk, pedig ezek nyelvtanilag pontosan ugyanabba a kategóriába tartoznak: mindkettő főnévi előtagú tulajdonságjelzős „összetétel”. Ebből a tényből logikusan folyik a következtetés. Ha az *alumínium lemez* ugyanazt jelenti, mint az *alumíniumlemez*, s az *acéllemez* „összetétel” sem jelent mást, mint az *acél lemez* jelzős szerkezet, akkor világos, hogy semmi szükség sincs az *acéllemez* egybeírására. Az egybeírás általában csak akkor szükséges, ha ez az írásmód jelentést különít el.

Mindaddig, amíg helyesírásunknak egyik általános szabálya marad, hogy az „összetétel”-nek nevezett jelenség tagjait egybeírjuk, de ezt a gyakorlatot csak olyan instrukcióval lehet korlátok közé szorítani, hogy „az öt-hat szótagnál többől” álló szókapcsolatokat „lehetőleg már ne” írjuk egybe, az egybeírás és különírás kérdését kielégítően nem 79 (141–219.), hanem háromszor 79 szabállyal sem lehet rendezni. Mindaddig, amíg éppen ezért minden harmadik-negyedik szabálya szükségképpen bele kell foglalni az „általában”, a „nem túlságosan”, az „inkább csak”-féle általánosságokat a kötelező „stb.”-vel, a helyesírásban nem objektív szabályok lesznek a vezetőink, hanem kinek-kinek az egyéni nyelvézéke, amely pedig nem lévén „biztos alap, sokszor egyéneként eltérő megoldást sugall” (141.).

Ha azt látjuk, hogy az *alkotó erő*-t, a *szállító berendezés*-t, a *légi főlény*-t, a *szemetes kocsi*-t külön, de a *vonzóerő*-t, a *védőberendezés*-t, a *légítámadás*-t és a *szénásszékér* szót egybe, a *csontthártyagyulladás*-t és a *mellhártyagyulladás*-t egybe, a *foggyökér-gyulladás*-t és a *tüdőcsúcs-hurutot* ellenben kötőjelesen kell írni, akkor kételkednünk kell a szem-mértékünkben, és fel kell vetnünk a kérdést, vajon nem érkezett-e még el az ideje, hogy elvessük az egybe- és különírásnak azt az ingatag alapelvét, amelyből ilyen következmények fakadnak. Ha — mint a 141. pontban olvassuk — sokszor „nem lehet eldönteni, hogy nyelvtanilag mi összetétel, mi nem”, s tegyük hozzá: mi „rövid”, mi „hosszú”, mi „általános”, mi „alkalmi”, ha „a szókapcsolatoknak és az összetételeknek az írásban ... nem tudunk biztos nyelvtani alapot találni”: akkor le kell térnünk erről az alapról, és mást kell keresnünk helyébe. Az írásnak semmivel sem több a funkciója, mint az élőszónak: a gondolatközlés minél hívebb szolgálata. Éppen ezért — úgy gondoljuk — kielégítőbb megoldásra jutnánk, ha az egybeírás és különírás kérdésében az „összetétel” jelölése helyett a megnyilatkozás félreérthetetlen ségét választanók alapulvül, s ennek jegyében mindaddig különírnók a szavakat, amíg ez a mondott szempontból kifogástalan.¹ Ez persze nem tenné fölöslegessé továbbra sem például az igekötős igék, a mellérendelő összetételek, bizonyos főnévi előtagú alárendelő összetételek és egyebek külön szabályozását, de sokkal kisebb számú szabállyal és talán jobb eredménnyel rendezné a kérdést.

A Helyesírási Főbizottság megmaradt a régi elv alapján, s ezért az egybe- és különírás problémáját nem sikerült — nem is sikerülhetett — generálisan megoldania. Helyesírásunknak továbbra is az egybe- és a különírás a legkényesebb, legbizonytalanabb, didaktikai szempontból legkeservesebb területe. Természetesen tudjuk, hogy fentebbi javaslatunk igen radikális jellegű, s ezért hosszú időn át kialakult írásgyakorlatunklan átmenetileg nem csekély zavarokat okozna. Nem kétséges azonban, hogy ezt a kérdést előbb vagy utóbb, de egyszer meg kell oldani.

A módosítások idevágó részének vannak azonban pozitívumai is. Az adott helyzetben a 79 szabály közül egyiket-másikat — így például az ikerszókra vonatkozó 156.-at, az *énmiattam*, *tenélküled*-félék írását szabályozó 205.-et, az *iparitanuló-iskola*-félék írásá-

¹ Ennek az elvnek egy csapásra való gyakorlati keresztülvitele írásrendszerünknek oly mértékű átalakítását, az írásban őrjási szerepet játszó hagyományoknak olyan félredobását eredményezné, amit felelősséggel aligha vállalhatnánk. — B. L.

ban rendet teremtő 219-et — örömmel üdvözljük. Legfőbb értéknek azonban itt a szabályok jelentékeny részéből kisugárzó különírási tendenciát tartjuk, amely megkönnyíti majd egy előbb-utóbb végrehajtandó gyökeresebb rendezés útját.

5. Helyesírásunk új kódexének legterjedelmesebb része a szótár. A helyesírási szótár rendeltetése az, hogy adódó esetben gyorsan tájékoztasson bennünket egy-egy szó vagy szókapcsolat írásmódjáról. Ez kettős követelményt támaszt szerkesztésében. Megköveteli egyrészt, hogy megfelelő mennyiségű szóanyag legyen benne: legalábbis a köznyelvben leggyakrabban használt problematikus helyesírású szavakat tartalmazza. Másrészt — mivel a szótár voltaképpen a szabályzat szemléltető anyaga — nagy gondtal kell ügyelni arra, hogy sem a szabályzat és a szótár között, sem pedig magán a szótáron belül ne legyenek zavaró ellentmondások.

Ami az első követelményt illeti, a szerkesztők valóban elismerésre méltó munkát végeztek. Ilyen gazdag helyesírási szótárunk még nem volt. Hozzávetőleges számítás szerint mintegy huszonöt ezer szó, illetőleg szóalak van az új szótárban. Ezt a bőséget akkor tudjuk igazán értékelni, ha az új kiadás szóanyagát összevetjük a 9. kiadásával. Igaz ugyan, hogy az ott szótározott szavak száma is megközelíti a húsz ezret, de ez a terjedelmes szójegyzék mégis igen sok bosszúságot okozott azzal, hogy éppen a legkritikusabb szavakat hiába kerestük benne. Az új szótár e tekintetben kellemsen lep meg bennünket. Több kísérlet arról győz meg, hogy az anyag bővülése első sorban minőségi szempontból igen jelentős. Egyelőre komolyabb hiányként csak annyit tudunk megállapítani, hogy a *válság* 'krízis' szó hiányzik belőle, amelyet igen sokan — szóban és írásban egyaránt — összekevernek a *váltság*-gal.

A szótár belső harmóniája már kevésbé megnyugtató. Mondani sem kell, hogy mindaz, ami itt ellentmondást válthat ki, csaknem kizárólag az egybeírás és különírás fentebb említett hibás alapelvének következménye. Az átlagos magyar beszélő aligha tudja megérteni, miért célirányos egybeírni például a következő szavakat: *állócsillag*, *épeszű* (de: *éles eszű*), *erdeifenyő* (de: *rezgő nyárfa*), *fedőszerv*, *folyóírás* (de: *álló írás*), *forgószínpad*, *földieper*, *golyóscsapógy*, *hangosfilm* (de: *színes film*), *hullócsillag*, *igásállat*, *indítóok*, *kúszónövény*, *légítér* (de: *légi fölény*), *lelkierő* (de: *lelki betegség*), *lendítőkerék*, *lényegbevágó* (de: *szakmába vágó*), *mezeieger*, *mindenáron* (de: *semmi áron*), *partifecske*, *rétisas*, *vastagbőrű* (de: *jéhr bőrű*, *fekete bőrű*) stb. Másrészt azon is eltűnődhet, miért kell két szóba írni ezeket: *hónapos retek*, *szemetes kocsi*, *szemetes kosár*, *színes ceruza*, hiszen ezek nyilvánvalóan mást jelentenek, mint a *hónaposretek*, a *szemeteskocsi* stb. A *hónaposretek* finom csemege, a *hónapos retek*-re azonban aligha fanyalodnánk rá; a *szemeteskocsi* lehet tiszta is, a *szemetes kocsi* tisztasága logikai abszurdum. Az *egy irányú* nemcsak érthetetlen a *kétirányú* mellett, hanem a 184. ponttal is ellenkezőnek látszik. A *tudat alatti* különírása sem indokolt, ha az *érzékfölötti*-t és a *természetfölötti*-t egybeírjuk.

Semmiképp sem tiszta a helyzet a határozós igék *-ás*, *-és* képzős főnévi származékának írása körül (vö. 176.). Csak néhány példát említünk: *kerékbe tör* — *kerékbeütés*, *keresztre feszít* — *keresztre feszítés*, *érvénybe lép* — *érvénybelépés*, *munkába lép* — *munkába lépés*, *sorba áll* — *sorbaállás*, *tisztán tart* — *tisztán tartás*. Nem volna egészen kifogástalan mindegyik szókapcsolat különírása? Ha a 176. pontnak nem volna második mondata is, nem kellene — a probléma eldöntésének minden reménye nélkül — töprengnünk, hogy *harcbaszállás*-t, *hasoncsúsás*-t, *szóbaállítás*-t, *vérbefojtás*-t írjunk-e, vagy pedig *harcba szállás*-t, *hason csúsás*-t, *szóba állás*-t, *vérbe fojtás*-t. Vajon ha valaki egybeírja ezeket a szókapcsolatokat, mert „összeforrott”-nak érzi őket (érezheti nyugodtan!), nem csalja-e meg a nyelvérzéke? Úgy gondoljuk azonban, hogy mindenki örömmel mondana le az egybeírás luxusról, hiszen az esetleg „szabályos” *hasoncsúsás* is pontosan ugyanazt jelenti, mint a talán „szabálytalan” *hason csúsás*.

Távol áll tőlünk, hogy az említett furcsaságokért a szótár szerkesztőit hibáztassuk. Mindez a külön- és egybeírás jelenlegi szabályaiból folyik, amelyek — mint mondtunk — a hagyományos elvek alapján épülve a gyakorlatnak nem lehetnek kielégítő fundamentumai. Talán a szerkesztés technikájával együtt járó, néha szinte kikerülhetetlen körülményekkel magyarázható a *tiszapart* szó sajnálatos esete. Ezt — mint köznevet (?) — a szótár szerint kis kezdőbetűvel kell írunk, a szabályzatban azonban — példaként és tulajdonnévül említve — két pontban is (189., 394.) *Tiszapart* formában szerepel.

Nagyon szerettük volna, ha a szótár a tipográfiának valamely célszerű eszközével (pl. vastag betűs szedéssel) jelezte volna azokat a szavakat — legalább a szerkezetileg változatlanokat —, amelyeknek írása az új kiadással módosult. Ez rendkívül meggyorsította volna azt a „türelmi időt”, amelyről az előszó beszél, mert akkor nem 25 000 szó gyötrelmes átböngészése árán értesülnénk arról, hogy most már helyes a *bölcsesség* (de még mindig helytelen a *frissesség!*), továbbá kifogástalan a *bögyöly*, a *bűfé*, a *bűnhődés*, a *dúskál*, a *göboly* (!), a *gödény*, az *ízület*, az *önkéntelen*, a *szuterén* stb., hanem tíz perc alatt tudomásul vehetnénk őket.

6. Nálunk régi tradíció, hogy a helyesírási szabályzatok közül mindig azt kell szidni, amelyik éppen érvényben van. (Természetes dolog: csak ennek a szabályai ellen lehet véteni!) Ha valahol nehéz eltalálni az emberek szája ízét, hát itt igazán az. De talán nem kell erősebben bizonykodnunk, hogy amikor az új szabályzat értékeinek elismerése és hangsúlyozása mellett egy-két hiányosságra is rámutattunk, nem a hagyományos egyéni zsörtölődés hangját akartuk megszólaltatni. Érvelésünkben — úgy hisszük — kellőképpen kiviláglott, hogy elsősorban a pedagógus szemével, az iskola szempontjából néztük a helyesírásnak itt szóba került minden kérdését, annak az iskolának a szempontjából, amelynek legfőbb feladatához, a dolgozók tömegeinek a művelődés sáncaiba való bejuttatásához kívánt segítséget nyújtani az új szabályzat.

Nem vitás, hogy ez a közérdekű kiadvány — elvben — nemcsak az iskolának van szánva, hanem mindenkinek, aki tollat vesz a kezébe, vagy aki leül az író- vagy a szedőgéphez. De az is bizonyos, hogy szabályaiból csak az válik elevenéletté, amire a művelődés alapvető intézménye becsületes munkával megtanítja növendékeit. Ezért a szabályzat — a gyakorlatban — mindent és mindenkit megelőzve, elsősorban mégiscsak az iskolának szól. Ez magyarázza meg, hogy a szabályzatnak jóval nagyobb számú értéke mellett miért foglalkoztunk terjedelmesebben azokkal a kérdésekkel, amelyeknek jelenlegi megoldását az iskola szempontjából nem tartjuk egészen sikerültnek.

S itt minden félreértés elkerülése végett meg kell jegyeznünk: nem a szabályok megtanulhatóságán a kérdéséről van szó. Helyesírási rendszerünk taníthatatlanságáról vagy tanulhatatlanságáról csak az beszélhet, aki a szabályzattal csupán futó ismeretséget kötött. Az a körülmény, hogy egyes beidegzett szavak és szóalakok új írásmódja a tanulók (s tanáraik) számára átmenetileg nehézséget okoz, minden helyesírási változtatásnak természetes következménye, de a tanításnak korántsem leküzdhetetlen akadálya. A *kevésbé*, az *ésszerű* és társaik elvégre mint kivételek is taníthatók, s mérhetetlenül lebecsüli az iskola teljesítő képességét, aki ezeknek meggyökeresztetésére képtelennek tartja. Feltétlenül kívánatos volna azonban, hogy ilyen kivételek lehetőleg ne legyenek helyesírásunk rendszerében.

Az iskola ma — és előreláthatólag még igen sokáig — az anyanyelv leíró nyelvtanát tanítja, a tanterv — helyesen — az ebben való alapszűkezettséget jelöli meg az általános műveltség egyik legfőbb ismérvéül. Ha tehát a helyesírás készségét népünk közkinccsév akarjuk tenni, akkor szabályait fenntartás nélkül a leíró nyelvtan

tételeire kell építenünk. (Éppen azért kell időnként megvizsgálnunk helyesírásunk rendszerét, hogy meggyőződjünk róla, nem csúszott-e ki a tényleges, a nyelvközösség tagjai előtt általánosan ismert nyelvtani alap egyik-másik szabály alól, s e vizsgálat eredményétől függően van vagy nincs azután szükség helyesírási változtatásokra.) Ez az elv az új szabályzat számos előírásában helyesen érvényesül: *eddzük, másképp, éjszaka, Arannyal, Papp-pal, ref-lex* stb. Teljesebb érvényre jutását azonban néhány esetben kétségtelenül nyelvtörténeti szempontok akadályozták meg. Afelől még nagyon helyes lehetne például a *megértette*-féle műveltető alakok két *t*-vel való írása, hogy ez az írásmód ellentmond a szóalak történeti szempontú elemzése elvének, mert nem mond ellene a leíró szempontú elemzésnek: ma van *-tet* műveltető képző is. (A kiejtés ebben az esetben nem lehet döntő; vö. *karddal, sajtá* stb.) Feltétlenül megvolna a létjogosultsága annak a felfogásnak is, hogy a *bólingat, kacsingat, tekinget* igékben az *n* után *t*-t is írjuk, amint ezt tesszük például a *legyintget* esetében, mert ezek az igék nyelvünk mai rendszerében valóban a *bólint, kacsint, tekint -gat, -get* képzős gyakorító alakjai még akkor is, ha a nyelvtörténet más megállapításra jut keletkezésüket illetően (vö. BENKÓ: MNy. L, 186). Ezzel szemben semmiképp sem látszik indokoltnak, hogy a *híja* van, *hiján, híjával* toldalékos alakokban csak egy *j*-t írunk, hiszen a szótó már nem él, s így a fonetikus írásmódnak kellene jogaiba lépnie.

7. Befejezésül még egy megjegyzést! A jövőben a nyomdának sokkal nagyobb gondot kell fordítania az ilyen nagy hatású kiadvány technikai előállítására. Igen bosszantó, hogy az első lenyomat szótári részében — sokszor értelemzavaró módon — betűk, ékezetek hiányoznak, vagy jobb esetben elmosódottak, alig-alig olvashatók. Az Akadémia — igen helyesen — egy utólag mellékelt szöveggel figyelmezteti az első lenyomat használóit a sokszor példányonként is más-más nyomdai hibákra. Örvedetes, hogy effélék a szabályzat második lenyomatában már nincsenek.

SZEMERE GYULA

Hozzászólás Szemere Gyula cikkéhez

Hogy valami helyes-e vagy sem, azon csaknem mindig elvitatkozhatunk. Nagyon igaza van a régi tanító mesének abban, hogy nem lehet mindenkinek kedvére tenni. Helyesírási szabályzatot és szótárt sem szerkeszthet senki fia olyant, hogy mindenki meg legyen vele elégedve. Én sem értek egyet legújabb helyesírási szabálykönyvünknek sok szabályával, a szótári részben is kifogásolom nem egy szó írásmódját.¹ SZEMERE GYULA bírálatának némely pontját jónak tartom, de korántsem valamennyit, és számos olyan dologban sem vagyok vele egy véleményen, amit ő nagyon helyesel a szabályzatnak új kiadásában. Minthogy ilyenformán nem töltöm be sem a hivatásos védő szerepét, sem mindenáron gáncoskodni nem akarok valamiféle ellenzéki szellemről vezérelve, úgy gondolom, tárgyilagosan rámutathatok az előbbi cikknek egy-két főbb tévedésére vagy — mondjuk inkább — vitatható állítására.

1. A hangjelölésben éppenséggel nem újdonság az, hogy a hosszú *í*-t nagybetűs alakjában is ékezzettel írjuk, legfőképp szabályba nem volt tán mindeddig foglalva. *I* és *Í* van egymás mellett az Akadémia helyesírási szabályzatának már az 1902-i kiadásában (42. l.), ugyanígy más, nem mai szótárakban is, például KELEMENÉben (2. és 3.

¹Jó volna, ha NAGY J. BÉLA ezeket a bizonyára igen tanulságos és helyesírásunk jövő fejlődése szempontjából nem is nélkülözhető ellenvetéseket folyóiratunk hasábjain minél előbb közzétenné. — Különben a bizottság minden egyes tagja így van ezzel a kérdéssel. Magam is mint szerkesztő nem egy alkalommal kerültem abba a helyzetbe, hogy — a bizottság kollektív döntésének megfelelően — olyan szabályt vagy szóalakat kellett a kiadványba fölvennem, amellyel nem értettem egyet. Ez a helyesírás! — B. L.

kiadás). Természetes is, hogy ékezetet teszünk a nagy *I*-re, ha kell; nem éppen a „félreértés” elkerülése végett, hanem azért, mert nem írhatunk ilyen következetlenül és pongyolán: *Az ír nép Irországbán lakik.* Ez a szabály tehát egyáltalában nem „keltheti a feleslegesség látszatát”. Szemere azonban még rá akar duplázni a szabályra, s azt kérdezi, miért nem teszünk pontot is a nagy *I*-re, hiszen a kis *i*-n pont van.

Hát ez már igazán teljességgel fölösleges újítás volna. A görög írásban, tudjuk, az iótán nem volt pont, sem a nagybetűn, sem a kisbetűn (*I, i*), a görögből származott latin írásban hasonlóképpen. A *J* betű az *I*-ből fejlődött, úgy, hogy az *I*-t hosszabbra írták, vésték, majd be is görbítették az alsó részét. Ezért a *j* betűnek latin neve *i longa*, „hosszú *i*” (l. LAMER, Wörterbuch der Antike 284). Az olaszok ma is így nevezik a *j*-t: *i lungo* vagy *i lunga*. A kis *i* és a kis *j* pontja későbbi fejlemény. A Halotti Beszédben még nincs pont a kis *i*-n (*j* nem fordul elő benne). KNEZSA füzetében ezt olvassuk a *j* betűhöz fűzött magyarázatok között: „A pont a középkori írásban a sok hegyesvonallú betűtől való megkülönböztetésre szolgált” (A magyar helyesírás története 28). Így alakult ki és állapotodott meg ezeknek a betűknek az alakja, a kis *i* és *j* betűé ponttal, a nagy *I* és *J* betűé pont nélkül. Így van az olaszban, a franciában, a németben, az angolban stb. Talán jobb volna, ha nem fejlődött volna ki az a szokás, hogy pontot teszünk a kis *i*-re és *j*-re, akkor nem kellene *h* é *t* pontot írni közvetlenül egymás mellett ebben a szóalakban: *jöjjön*. De most már ne bolygassuk ezt a hagyományt. Nyugodjunk bele, hogy betűink alakja ilyen: *i, I, j, J; í Í*.

Nem ide tartozik, csak úgy mellékesen kérdezem meg itt a cikkírótól, hogy melyik szabályzat szerint kellett vagy kellett volna ilyen módon írni: *petőfi-utcai*.

2. A *dz* és a *dzs* dolgában nem érthetők egyet sem az új szabályzattal, sem a bírálattal. Megegyezhetünk abban, hogy ezek az összetett betűk éppúgy egységes hangot jelölnek, mint a *c* és a *cs*, mégpedig „fonetikusán” jelölik a mássalhangzót. Elfogadhatjuk azt, hogy a *dz* hang nem *d* és utána kiejtett *z*, tehát nem két hang, hanem csak egy, de van benne valami a *d*-ből is, a *z*-ből is, ez a kettő egy elemezhetetlen egységbe olvad össze benne. A *dzs* is ilyen szoros egybeforrása a *d*-nek és a *zs*-nek. Hasonló két hang a *c* és a *cs* is (l. LAZICZIUS, Fonetika 83). A *c*-nek és a *cs*-nek *tsz* és *ts* volna a „fonetikus” írása, és némelykor csakugyan írjuk is így, a szóelemzés alapján, például az effélékben: *metszve, szánts*. Helyesírásunk eddig nem jelölte a *dz*-nek és a *dzs*-nek hosszúságát, vagyis egyformán írta: *brindza* és *bodza*; (*ez*) *edz*; *findzsa* és *hodzsa*; *bridzs*. Elválasztani így választotta el őket: *brin-dza*, *fin-dzsa*, de *bod-za*, *hod-zsa*; ragozott alakokban pedig a második betű kettőzésével jelölte a *j* és a *v* hasonulását: *edzzük*, *fogózzatok*, (*ezzel a*) *bridzzsel*; elválasztva így: *edz-zük*, *fogódz-zatok*, *bridzs-zsel* (az utóbbi példa ugyan nincs meg szabályzatunknak még 9. kiadásában sem). Ilyenképpen a *dz* és a *dzs* különleges helyet foglalt el írásrendszerünkben, de ez az írásmód nem okozott semmi bajt, mert a *dz* és a *dzs* nem valami gyakori betű nyelvünkben, kivált a *dzs* nagyon ritka, például az egész Toldiban nincs több, csak egy-egy *dz* és *dzs* betűs szó: *öklelődzik* (VII, 11) és *lándzsákat* (VI, 5). Olyanféle szót, amilyen a *brindza* és a *bridzs*, nem is tudnék többet mondani, s a *brindza*-nak van *brinza* változata is (EtSz.).

Ha mármost az a gondolatunk támadna, hogy ne tegyünk kivételt ezekkel a betűkkel, hanem az egység kedvéért írjuk a *dz*-t is, a *dzs*-t is ugyanolyan szabályok szerint, mint a többi nem egyjegyű betűt, akkor jelölni kellene a mássalhangzónak hosszúságát, és így kellene kettőzteni a betűket: *boddza*, *eddzi*, (*ez*) *eddz*, *hoddzsa*, *bridzsz*, a *-vel* ragos alakban: *bridzszel*, mint *bosszant*, *messzi*, *bessz* (a francia *baisse*), *loccsan*, *giccs*, *giccsel*; az elválasztás pedig ilyen lenne: *bodz-dza*, *edz-dzi*, *hodzs-dzsa*, *bridzs-dzsel*, mint *bosz-szant*, *messz-szi*, *locs-csan*, *gics-csel*. Így megvolna az egység és a teljes következetesség, de semmi hasznát sem tudnám felfedezni ennek a változtatásnak, csak

a betűk száma gyarapodnék vele írás közben. Szabályzatunknak új kiadása nem is így módosította írásunkat, mert nem mindig jelöli a *dz*-nek és a *dzs*-nek hosszúságát, hanem megtartotta helyesírásunknak azt a régi szabályát, hogy „csupán alaktani okokból” kettőzteti ezeket a betűket, azaz csak olyan toldalékos alakokban, amelyekben fel kell tüntetni a *j* vagy a *v* hasonulását. Megváltoztatta azonban a kettőzésnek módját, és most ilyen írást kíván tőlünk: *eddzük, fogóddzatok, (ezzel a) briddzsel*. Szemere helyesli ezt az újítást, mivel ez — úgymond — „megszünteti a *dz* és a *dzs* indokolatlanul kivételes helyzetét”, pedig itt jogosan kérdezhetné — nem úgy, mint a nagy *I*-ről szólóban —, hogy „miért csak félig szünteti meg”.

Én ezt a változtatást nem tartom sem célszerűnek, sem szükségesnek, mert ez csupán egyetlen, névszói analógiára támaszkodhatik, az *egy, eggyel, egy-gyel* kivételes példájára, az igék között pedig hasonló írásút egyetlenegy sem tudok. Ellenben a *dz*-nek korábbi módon való kettőztetését egynél több példával támogatathatjuk. Az *edzi, pedzi, edzzük, pedzzük* olyan írás, mint a *metszi, metsszük*; a *fogódzik, fogóddzék, fogóddzatok* olyan, mint a *játszik, játsszék, játsszatok*. A *fogózzék, fogózzatok* mintája szintén a *fogóddzék, fogóddzatok* írásmódot ajánlja, nem pedig ezt: *fogóddzék, fogóddzatok*, mert a *fogózzék, fogózzatok* írásforma a *dz*-s alakokban is a *z* kettőzésére csábít bennünket. A *játszik* igének tudvalevőleg van népies *jádzik* változata is. A *játsszatok* és a *jádzzatok* egyféle írás, a *játsszatok* és a *jádzzatok* kétféle. Az újfajta kettőztetés, az *eddzük* és a *fogóddzatok*, elválasztva *edz-dzük* és *fogódz-dzatok* éppoly szokatlan, amilyen ez volna: *metsszük* és *játsszatok*, elválasztva *metsz-tszük* és *játsz-tszatok*.

Igaz, hogy ábécénkben nincs *tsz* betű, *dz* pedig van, de *ts* betűnk volt régebben (*Béts*-et írtak), és még ma is vannak ilyen neveink: *Szűts, Takáts*. Eszébe juthat valakinek, hogy az új *briddzsel* példájára így kellene írni: *Szűtssel, Takáttsal*, s ez tán nem is volna nagyobb „merénylet” a családnevek ellen, mint az, hogy az *Arany, Kodály, Rozs, Szász, Szűcs* stb. névnek *-val, -vel* ragos alakját így írjuk: *Arannyal, Kodálllyal, Rozszal, Száásszal, Szűccsel*. Sietek megjegyezni, hogy a hosszú *c*-nek, *cs*-nek *ttsz-szel, tts*-sel való írása nem az én találmányom. Mostanában láttam egy levélben ezt az írásformát: *tettszik*, és SIMONYI idézi ezt a régi példát a borról írt versből: „Torkainkat *nedvesítettse*, Az elménket *élesztse*” (SZIRMAY ANTAL, Hungaria in parabolis. 2. kiadás, 1807. 73; vö. Nyr. XXXVIII, 25). Ha mindezt latra vetem, arra a következtetésre jutok, hogy nem kellett volna ezzel az újítással váratlanul meglepni, sőt valósággal meghökkenteni a nyelvi közösséget, mert a *ddz, ddzs* betűkettőzésre is ugyancsak ráillik PAIS DEZSŐNEK igen találó mondása: „Ha egy változás lehetséges, még nem okvetlenül szükséges” (MNY. XLVI, 381).

Szemere azt rója fel, hogy az új kiadás megtartotta az ilyen elválasztást: *ed-zó, hod-za*, és az *e-gyes* példájára hivatkozva így szeretné elválasztani az említett szavakat: *e-dzó, ho-dza*. Ezen nagyon csodálkozom. Nem vette észre, hogy önmagával került ellenkezésbe, mert hozzászólásának vége felé azt kívánja, hogy „kivételek lehetőleg ne legyenek helyesírásunk rendszerében”, márpedig az *egy, egyes* írásmódja éppen kivétel, nincs jelölve benne a *gy* hosszúsága. A nyelvészek a múlt század végén, még SZARVAS GÁBOR életében meg akarták szüntetni ezt a valóban megokolatlan kivételt, és javasolták, hogy írjuk ezt a szót is *eggy* alakban, szabályszerűen, a kiejtés szerint, mint a *meggy* főnevet (I. SIMONYI, Az új helyesírás: NyF. 5. sz. 15), és SZINNYEI 1893-ban így is írta a tájszótár bevezetésében: *eggy, eggyes, eggyamam, eggyzsersmind, eggyyszerü* stb. A javaslatból azonban nem lett szabály, s az írásgyakorlat megmaradt a kivételes *egy* írásmód mellett.

Azt sem értem, hogyan kérdezhet Szemere ilyesmit: „Ki akadhat fenn ezen az elválasztáson: *e-gyes*?” Hisz éppen az oktatónak kell fennakadnia rajta, mert ez rossz elválasztás, rossz kiejtésre tanítja a tanulót. Mindnyájan tudjuk, hogy a hangzó-

közi hosszú mássalhangzó megfelelődik a két szótag között, s az *egyes*, helyesebben írva *eggyes* szót így kell tagolni: *egy-gyes*, mint a *meggyes*-t is így: *megy-gyes*. De az *e-gyes* írásformát a tanuló bizonyosan úgy olvassa, mint ezt: *he-gyes*, vagyis rosszul olvassa. Az *e-dző*, *ho-dzsa* elválasztás teljes képtelenség, olyan, mint ez volna: *ve-sszó*, *me-tszó*, *ho-ssza*, *tá-tsa*; az *ed-ző*, *hod-zsa* elválasztás pedig helyes, olyan, mint a *met-szó*, *ját-szó*, a *tát-sa*, *hűt-se*, bár a *tsz* és a *ts* a szónak nyelvtani elemeit tünteti fel (a *ts* csak félig), ennél fogva nem csupán hangjelölő betű, mint a *dz* és a *dzs*.

Egyébiránt a *dzs* talán nem is mindig hosszú a magánhangzók között. A török nyelv szakértői döntsék el, hogyan kell kimondani a törökös formájú *Madzsar* családnevet, rövid *dzs*-vel-e vagy hosszúval. Ha röviddel, akkor elválasztása *Ma-dzsar*, ha pedig hosszúval, akkor *Mad-zsar*.

3. Nem tudom, elolvasta-e Szemere a *kevésbé*—*kevéssbé* szó írásának elég nagy irodalmát. Ezt a szót a kiejtés szerint kétségkívül egy *b*-vel kell írni. Hát a szóelemzés szerint? A bíráló azt állítja, hogy „a mai nyelvtan szempontjából” a ma élő *-vé* rag van benne. Próbáljuk ki. Ilyesfélétet szoktunk mondani: *kevésbé jó*, *kevésbé fáj*. Kérdezzük csak: *mivé jó?*, *mivé fáj?* Nyilvánvaló, hogy a kérdés nem válik be, s ilyen nagyon egyszerű módon a tanulókkal is meg lehet értetni, hogy nem a *-vé* rag van a *kevésbé* szóban. Ha azt mondom, *időssbé válik*, *testté lön*, akkor világos, hogy a *-vé* raggal van dolgunk. *Mivé válik?* *Időssbé*. *Mivé lön?* *Testté*. Ezeket két *b*-vel, két *t*-vel is kell írni a szóelemzés szerint. Szemere túlságosan merev a történeti nyelvtan és a leíró nyelvtan szétválasztásában, pedig a múlt és a jelen összefolyik, átmenet van köztük, s ezért a kétféle nyelvtan között sem lehet áthághatatlan elkülönítő vonalat húzni. Hogyan magyarázzuk meg az iskolában a *metisz*, *játszik*, *látszik*, *tetszik* írásmódot? A leíró nyelvtan az *-sz* igeképzőt sem tartja számon. A *látszik* megértetése a legkönnyebb, mert ige ma is él. Még a *met-él* és a *ját-ék* is magyarázatul szolgálhat. De mit csináljunk a *tetszik* igével? Hiszen sem a *tetik* alapszó nincs már meg a „mai nyelvtudatban”, sem az *-sz* képző. Így vagyunk a régi *-á*, *-é* raggal is. A *közé* névutóból még kiérezzük a *köz* főnevet. Még ma is vannak, akik nem *Győrbe* mennek, hanem *Győré*. Ezt is hallani olykor: *Szögedébe*. Itt az elavult *-é* „irányrag” meg van toldva az újabb, eleven *-be* határozóraggal. De *Győrré* is mennek, nemcsak *Győré*. Arany János költeményében is ezt olvassuk: „Hogy érteket *Nagyváraddá*” (Szent László). Mindezek helyhatározók, vannak azonban effajta időhatározók is: „Várj egy *kissé*. Nem tart *örökké* vagy *soká*.” Ezekben is megérezzük a *kis*, *örök*, *sok* szótövet, akkor is, ha nem vagyunk nyelv-történészek.

No de a *Győrré*, *Nagyváraddá*, *kissé*, *örökké* szóalakban mégis csak a *-vá*, *-vé* rag lappang — mondhatná valaki. Pedig nem, ezek a formák a mássalhangzó megnyúlásával keletkeztek, mert a hangzóközi mássalhangzó könnyen és gyakran ikerítődik, úgyhogy ezekben is *-á*, *-é* a rag. Ha felfedezzük valamely költőnek eddig ismeretlen versét és *közzéteszük*, akkor azért írunk két *z*-t, mert ebben a kifejezésben csakugyan a *-vé* rag van. *Mivé* tesszük a verset? *Köztudomásúvá*, *közkinccsé*, *általánosan ismeretessé*, *közössé*, hogy akárki elolvashassa (a *köz* szó ebben a kapcsolatban melléknév). De ha Arany János ezt írja: „Püspök atyám, vigy el Urunk Jegyesei *közzé!*” (Éjféli párbaj), akkor a *közzé* helyhatározó névutó nem a *mivé?* kérdésre felel, nem is a *-vé* rag van benne, hanem az *-é*, csakhogy a két magánhangzó közt hosszú hang lett a *közé* *z*-jéből. A *kisebb* a kiejtésben általánosan *kissebb*, mindnyájan így mondjuk. A nyelvészek ezt is akarták annak idején (az *eggy* szóval együtt) a kiejtés szerint írni, két *s*-sel. Ebben is csak *-ebb* a középfok jele, nem *-sebb*; a két magánhangzó közé került szóvégi *s* ugyanúgy nyúlt meg benne, mint a *kissé* szóalakban, és mint a *k* ebben: *örökkön-örökké*. Itt bizony a leíró nyelvtan sem elemezhet ki a *-vé* mellett még valami *-kön* ragot is, hanem kénytelen megvallani, hogy ez a kifejezés az *örökön-öröké* változathól fejlődött. A *kissé* fokhatározó is lehet:

Még fáj egy *kissé*. Ugyanilyen fokhatározó az *eléggé* és a *kevéssé* is. Emeczekben is csak *-é* a rag, de az előtte levő *g*-ből és *s*-ből ikermássalhangzó lett a nyelvfejlődés során. A *továbbá* és a *többé-kevésbé* éppúgy elemződik, mint a *soká* és a *közé*, csakhogy itt középfok van megtoldva az *-á*, *-é* raggal. A középfoknak a *kevésbé* szóban előforduló régies *-b* jele nem válhatott hosszúvá a kiejtésben, mert mássalhangzó van előtte. Látni való ebből, hogy a *kevés-b-é* éppenséggel nem kivétel, ennél fogva ne hadakozzunk ellene.

4. Nem mai keletű az a gondolat, hogy a mássalhangzóval és *t*-vel végződő igéknek műveltető alakját — legalább a félreérthető alakokban — így kellene írni: *megérttette*. A Nyr.-ben már 1898-ban javasolta ezt DEMEK GYÓZÓ, de SIMONYI nem helyeselte (XXVII, 124). Azóta többen írtak a kérdésről, ki mellette, ki ellene. Szemere most azt ajánlja, hogy valamennyi *t* végű ige műveltetőjét mindig *-tat*, *-tet* képzővel írjuk, mert így „különbséget lehetne tenni” például a *megfestette* igealaknak „kettős (cselekvő és műveltető) jelentése között”. Ezzel az óhajttással megint egybevetem azt, amit cikkem elején az ékezetes nagy *Í*-ről olvashatunk, hogy az ékezet „elhagyásából alig származhat félreértés, ennek a mondatban, a megfelelő szintaktikai mezőben való lehetőségét még ezred ezrelékben sem lehet kifejezni”. Én sem tudnám számszerűen megmondani, hányszor támadhat félreértés a szóban forgó igéknek mostani írásmódjából, de azzal vigasztalódom, hogy ezt nem tudja senki. A *megérttette* így magában kétértelmű, az bizonyos. Lehet cselekvő alak, lehet műveltető is. De ha valakinek parancsot adnak, és a végén ezt kérdezik tőle: *Megérttette?* — ez félreérthetetlenül cselekvő ige. Ha üzentem valakinek, hogy kérése teljesíthetetlen, aztán a hírvivőtől ezt kérdezem visszajövele után: „*Megérttette* vele, hogy amit kért, az lehetetlen?” — akkor ismét nem kétséges, hogy ez a *megérttette* műveltető ige. A *festette* egymagában szintén kettős jelentésű, de vizsgáljuk meg a következő két mondatot: „Ezt a képet Munkácsy *festette*.” „Ezt a képet az igazgatóság *festette*.” Világos, hogy az első mondat állítmánya cselekvő, a második műveltető ige.

Természetesen lehetnek és vannak efféle igéjű félreérthető mondatok is (gyűjtöttem ilyeneket), azért én — közvetítő indítványként — azt javasoltam a helyesírási bizottságnak, engedjük meg kivételesen a *-tet* képző használatát is, ha az író másképp sehogy sem tudja elkerülni a félreértést. Nem volna azonban semmi értelme, hogy néhány ilyen, igazán ritka eset kedvéért fölöslegesen szaporítsuk a *t-k* írást, mert például a mélyhangú igékben sohasem lehet félreértés, ennél fogva soha sincs szükség arra, hogy *-tat* képzőt írjunk *-at* helyett. *Felszántatta* (a földjét) — ez nem kétértelmű igealak, valamint az *öntette*, *töltette*, *gyűjtette* stb. sem az, tehát minek íránk így: *felszánttatta*, *önttette*, *tölttette*, *gyűjtette*? De van más okunk is, hogy ne halmozzuk a *t*-ket. A két mássalhangzóval végződő igéknek műveltető és szenvedő alakjában ugyanis *-at*, *-et*, *-atik*, *-etik* a képző, nem *-tat*, *-tet*, *-tatik*, *-tetik*; a kivétel nagyon ritka (pl. *hajlongtat*). Miért írjuk hát kétféle módon: *áldat*, de *válttat*; *oldat*, de *olttat*; *küldet*, de *költtet*; *mondát*, de *bonttat*; *hordat*, de *tarttat*; *irttat*, *gyárttat* stb.? Végül pedig ilyen félreértés nem csupán a *t* végű igékben lehetséges. Az *edzette* és a *metszette* is kettős jelentésű; lehet akár cselekvő, akár műveltető. Vajon azt kívánják-e a *t* párthívei, hogy — mivel „ma van *-tet* műveltető képző is” — ezeknek az igéknek műveltető alakját is írjuk így a félreértés elhárítása végett: *edzette* és *metszette*?

5. A hagyományos *pünkösd* lehetne ugyan *pünközsöd*, de ez a változtatás sem okvetlenül szükséges. A szónak *pünköst* alakja még ma is él; így mondják például a Szamosháton. Még ma is van *Pünkösti* családnév. Vannak továbbá ilyen földrajzi nevek: *Segesd*, *Varasd*; van ilyen családnév: *Segesdy*. Nem ütközünk meg az *sd* betűkapcsolaton, mert igealakokban is megszoktuk: *kösd*, *üsd*, *vesd*, *lásd* stb. Mostani szabályzatunknak első kiadásában még *mesgye* is volt, régies helyesírással, de a másodikban már *mezsgye*

lett belőle; sőt a 3–7. kiadás újszerűen, fonetikusán *preszbiter*-t is írt, ez a szó azonban visszaváltozott *presbiter*-re, talán azért, mert ilyen, még idegenebb formájú származékai is vannak *presbiterianus*, *presbiterianizmus*.

6. Ami helyesírásunknak legnehezebb és — mindjárt hozzáteszem — t ö k é l e t e s e n nem is rendezhető kérdéséről, nem akarom itt ismételni azt, amit erről a Magyarosannak hatyúdadalul megjelent füzetében írtam (XVIII, 14–7). Akit érdekel, és még nem olvasta, úgyszólván elolvassa. Már többen gondolták magukban: „No majd én rendezem az egybeírást és a különírást, ha ti nem tudjátok!” Az utóbbi évek folyamán két nagyobb javaslat is megfordult a kezemben, de — sajnos — egyikre sem lehetett azt mondani, hogy dűlőre vitte a kérdést. Szemere Gyula is úgy véli, hogy az akadémiai szabályzatnak erre vonatkozó alapelve ingatag, tehát „le kell térnünk erről az alapról, és mást kell keresnünk helyébe”, hogy „objektív szabályok” legyenek a vezetőink a bizonytalan egyéni nyelvérték helyett. Meg is jelöli az új elvet „a megnyilatkozás félreérthetlenségében”, de nem fejt ki bővebben gondolatát. Minthogy a helyesírás közügy, arra kérem, szíveskedjék javaslatát részletesen kidolgozni, mert csak akkor derülhet ki, jobb-e a mostani szabályozásnál. Így csupán annyit látok, hogy a napjainkban dühöngő egybeíró járvánnyal ellentétben a különírás felé hajlik, és például az *acéllemez*-t két szóba írta. Kifogást tesz az ellen, hogy az Akadémia „minden harmadik-negyedik szabályba” belefoglalja az *általában* szót, de néhány sorral előbb ő is ezt írja főszabálynak látszó tételében: „Az egybeírás *általában* csak akkor szükséges, ha ez az írásmód jelentést különít el.”

Nem szeretném elriasztani a vállalkozástól, mert nagy hálára kötelezne mindnyájunkat, ha önök végre sikerülne a rendezés. Legyen szabad azonban figyelmebe ajánlani, hogy a jelentés alapelveivel már más is próbálkozott, ámde ez az elv is ingatag alapnak bizonyult. A jelentésnek módosulása kétségtől hatással van arra, hogy egybeírjuk-e a szó szerkezetet vagy sem, de ez a szempont is csak akkor igazít el bennünket az írás dolgában, ha az értelmi különbség feltűnően nagy, mint például ebben a két változatban: *kis asszony* és *kisasszony*. Az utóbbit okvetlenül egybe kell írni, mert a *kisasszony* egészen mást jelent, mint a *kis asszony*, annyira mást, hogy a *kisasszony* nem is asszony, hanem leány. A jelentésbeli eltérés azonban nem mindig ilyen szembeeszkő. A jelentésnek elkülönülése nagyon sokféle lehet, és nincs „pozitív” mértékegységünk a jelentésmódosulás fokának megállapítására, vagyis merőben egyéni megítélés dolga, mikor tekintjük a jelentésmódosulást olyanoknak, amely már egybeírást követel. Ott vagyunk tehát, ahol voltunk, a bizonytalan egyéni nyelvérték maradt a vezetőnk. Mindazonáltal szívemből kívánom helyesírásunk tökéletesedése érdekében, hogy sikerrel járjon az új szempontú rendezés munkája.

7. Még csupán arra térek ki, hogy Szemere a *híja* főnévi szóalakot és határozóragos formáit (*híján*, *híjával*) két *j*-vel akarná írni, „fonetikusán”, amint mondja, mivelhogy „a szótó már nem él”. Itt megint arra kell hivatkoznom, hogy e szerint az elv szerint a *tetszik* ige írása is *teccik* volna. Dugonics így is írta: *ki teccik* (I. Nyr. XXXI, 41), de ezt Szemere aligha kívánja. A kifogásolt írású szónak többféle kiejtése van. Sokan így mondjuk: *híja*; mások, a dunántúliak így: *híjja*. Lehet, hogy olyanok is vannak, akik így ejtik: *híjja*. Mindegyik írásmód „fonetikus”: A *hiába* és a *hiány* ugyanabból a nem élő töből származik, s ezeket *j* nélkül írjuk. A hangzóközi *j* ikerítése gyakori jelenség. Dunántúl így beszélnek: *foghíjjas*, *nyugdíjja*, *odaszíjjas*, *ljjas* (családnév). Ady a madár nevét is így írta egy versében: *híjja* (A mindszei temetőben), pedig a „hepehupás, vén Szilágy” elég messze esik a Dunántúltól. Sokan hosszú *j*-vel ejtik és két *j*-vel írják az ilyen igealakokat is: *nójjön*, *szójjön*; (*hogy adósságomat*) *lerójjam*; „Itt a nyilam, mibe lójjem?” (Petőfi versének címe); „Sírjon-ríjjon a hegedű” (Tóth Kálmán versének címe). A *jójjön* is ebbe a csoportba tartozik. Én azonban kitarok

a ma is élő és elterjedt *jöjön* változat mellett, és mivel nekem — mint afféle nyelvművelő és irodalomkedvelő nyelvésznek — Arany János a legkedvesebb költőm, az ő egykori elmés rovását kevésbé elmésen módosítva így fejezem be ezt a rövid hozzászólást: Egy *j* elég *j*.

NAGY J. BÉLA

Utójegyzetek egy cikkhez, amely nem jelenhetett meg

A Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Főbizottságának megbízásából 1954 novemberében tájékoztató cikket írtam az új helyesírási szabályzatról az Oktatásügyi Minisztérium „Anyanyelvünk az iskolában” című folyóirata részére, hogy azon keresztül is tájékoztatni tudja a bizottság a szabályzat dolgában az akkor még ugyan-csak megzavart pedagógus közvéleményt. Cikket elolvastattam az Anyanyelvünk két szerkesztőbizottsági tagjával, R á c z E n d r é v e l és S z e m e r e G y u l á v a l, hogy tanácsaik segítségével minél megfelelőbb köntösbe tudjam öltöztetni, minél alkalmasabbá tudjam tenni funkciójának betöltésére: a pedagógusok tájékoztatására. A cikket — némi alakítások után — mindketten jónak és hasznosnak ítélték. Ez után juttattam el a cikket S u l á n B é l a fősztályvezető közvetítésével a folyóirat felelős szerkesztőjéhez, Kerékgyártó Imréhez. A kísérőlevélben jeleztem azt is, hogy két szerkesztőbizottsági tag már látta a kéziratot. Azért jártam el így, mert kívánatosnak tartottam, hogy a cikket Sulán Béla is lássa, aki az Oktatásügyi Minisztériumot a bizottságban a cikk megírására kapott megbízásom idején képviselte, s annak idején a közvetítést vállalta.

A cikk el is jutott a folyóirathoz, de hosszabb ideig sem pozitív, sem negatív választ nem kaptam, közlik-e vagy sem. December 9-én kénytelen voltam — a nagyobb nyomaték kedvéért levélben — felvilágosítást kérni cikkem sorsa felől, válasz azonban erre sem érkezett.

Amikor az Anyanyelvünk 1954. évi 3. száma megjelent, meglepetéssel vettem észre, hogy a 93. lapon kezdődő, „Az új helyesírási szabályzat” című s z e r k e s z t ő - s é g i c i k k jó része — rám való hivatkozással ugyan — nem egyéb, mint beküldött cikkemnek néhány kiragadott részlete.

Nem mehetek el e mellett az eset mellett szó nélkül, de azt hiszem, nem mehet el mellette senki anélkül, hogy ne ítélné el a szerkesztőségnek ezt a cselekedetét.

Egy kéziratban levő cikk a szerző tulajdona. Abból sem idézni, sem rá hivatkozni a szerző tudta és engedélye nélkül nem szabad. Ezt a legelemibb szerzői jogok kívánják így, a sajtótörvény is intézkedik róla tudomásom szerint, s hogy mennyire helyes, hogy így van, mutatja ez az eset is. — A leghatározottabban tiltakoznom kell ez ellen az önkényes eljárás ellen!

Megengedhetetlenek tartom ezt is: bejelentjük, hogy idézünk, s közben mégsem idézünk. Az Anyanyelvünk ugyanis ezt csinálta. Nem használt idézőjeleket, s így az olvasó nem tudja, meddig és mit mond az idézett személy, mit esetleg más.¹ Nincs kipontozás sem az „idézett részletek” között, így az olvasó azt hiheti, hogy folyamatosan írta az idézett szerző² azt úgy, ahogyan a nyomtatásban látja. — Mondanom sem kell, hogy téved. Az Anyanyelvünkben sikerült az idézésnek ezzel a „módszerével” egy kerek egészet feldarabolni, a legnagyobb és legnagyobb részét elsikkasztani, s ezzel a mondanivalót belőle tökéletesen kiherélni. A „válaszok” a jelenlegi suta formájukban — azt hiszem — egyetlen pedagógust sem elégítenek ki. Valószínűtlennek tartom

¹ Ez bizonyára egy új stilisztikai fordulat. A neve lehetne: „deperszonifikáció” — P. D.

² Nem inkább „megidézett”? — P. D.

ugyanis, hogy ennyi és ilyen „magyarázat”-tal el lehessen oszlatni a pedagógusok összes kételyeit az új helyesírási szabályzattal kapcsolatban. Kételyeik tehát továbbra is megmaradnak. Az oka ennek persze nem a szerkesztőségi cikk írója, nem az idéző, hanem az idézett „szaktekintély”, „a helyesírási szabályzat egyik szerkesztője”, hiszen az ő „magyarázatait” közli a lap.

Nem nehéz megadni a feleletet arra, miért volt szükség erre a szerkesztési manőverre.

Ismeretes, hogy Kerékgyártó Imrének, az Anyanyelvünk felelős szerkesztőjének mi a felfogása a szabályzatról. Ezt ki is fejtette a Köznevelés hasábjain (1954. október 15.). A történeti hűség kedvéért azonban legyen szabad rögtön megjegyezni azt is, hogy véleményével egyedül maradt. Mind a hivatalos fórumoknak (vö. Köznevelés 1954. december 15.), mind pedig a gyakorlatnak más a felfogása a helyesírási szabályzat új kiadásáról, mint az övé. Csak meg kell nézni a Szabad Nép gyakorlatát, meg más sajtótermékeket is, de persze nem szándékosan behúnyt szemmel, mint ahogy a szerkesztőségi cikk írója teszi. Valóban komikusan hatna éppen ezért a szerkesztőségi cikknek ez a sokat sejtetni akaró befejezése: „... még a sajtó (Szabad Nép, Magyar Nemzet stb.) sem alkalmazza az új szabályzatot”, ha nem gondolná és gondoltatná hozzá a szerkesztőségi cikk az idézett szakaszhoz ezt is: „És nem is fogja!” Így tehát egy cseppet sem ártatlan ez a kicsengés. A cikk a türelmi idő nyomtatékos hangoztatásával is azt sugallja az olvasóknak, hogy nem baj, ha az új szabályzat minél lassabban megy át a köztudatba.

Egy így vélekedő „folyóirat” valóban nem törekedhetik másra, csak arra, hogy a Helyesírási Főbizottságot légmentesen elzárja a közönségtől, mert ha ez nem sikerül, hátha kiderül, hogy amit a pedagógusok a szabályzatról egyes ferdítő cikkekből¹ tudtak, helytelen. A szerkesztőségi cikk a jövőben sem tartja kívánatosnak — nyilván a fentebbi okok miatt —, hogy a folyóiratban helyesírási kérdésekről cikk jelenjék meg, mert ezt írja: „Az új helyesírási szabályzattal ezután többet nem foglalkozunk.”² Roma locuta, causa finita! Érdekes, hogy ugyanakkor azonban azt is olvashatjuk a cikkben, hogy a jövőben is kívánatosak az olyan viták, amelyek „a helyesírási gyakorlati kérdéseinek megoldását, a helyesírási szabályzat ezutáni újabb kiadásainak egyszerűsítését és tökéletesítését” kívánják szolgálni. Ezzel — azt hiszem — a Helyesírási Főbizottság egyet is ért. Csak azt szeretném akkor tudni, hogy hol folyjanak ezek a viták, ha többek közt nem az Anyanyelvünk hasábjain is, és hogyan folyjanak, ha az 1954-i szabályzatról egy szó sem eshet többé. Vagy csak a szabályzat egyoldalú kritikája kaphat helyet a lapban a jövőben, ez lesz „a vita”, a Helyesírási Főbizottság³ nem fejtheti ki a véleményét? Erre vagyok kénytelen gondolni, mert most ez történt!

Jó lenne, ha a jövőben az Anyanyelvünk szerkesztősége alaposabban megfontoiná, mivel használ többet: azzal-e, hogy meggátolja az Akadémia és a pedagógusok közös munkáját, vagy azzal, ha segít abban, hogy az elmélet és a gyakorlat szoros egységben munkálkodjék nemzeti kultúránk színvonalának emelésén.

FÁBIÁN PÁL
a Helyesírási Főbizottság
titkára

¹ Esetleg nyilatkozatokból? — P. D.

² Én ritkítottam. — F. P.

³ Vagy valaki, aki annyira elbízta magát, hogy az Anyanyelvünk felelős szerkesztőjével merne vetekedni helyesírási és egyéb szakértelem dolgában. — P. D.

Tintahal

Különösebben nem lepett meg Kerékgyártó Imréné az eljárása, amelyet ő FÁBIÁN PÁL közleményével szemben, illetőleg közleménye ellen elkövetett. Magamnak is sikerült tapasztalnom a Kerékgyártó-féle szerkesztői etikát, körültekintést és gondosságot.

Néhány pedagógus között Kerékgyártó is felkért, hogy az 1952. év november 28–29-én tartott országos nyelvtanítási konferencián szólaljak fel. Én vállaltam és meg is tartottam a felszólalást. — A felszólalás után Kerékgyártó elkérte a kéziratomat azzal, hogy megjelenteti a konferenciáról beszámoló kiadványban, amelyet ő szerkeszt. Én természetesen meg voltam hatva, de óvatos szoktam lenni, és határozottan kikötöttem, hogy felszólalásom közléséhez csak úgy járulok hozzá, ha teljes szövegében lát napvilágot, vagy ha mégis valamit változtatni kívánnának rajta, azt velem megbeszélnek, azonkívül korrektúrákat kapok. — Bizonyos idő múltán hallottam, hogy a kiadvány megjelent, anélkül, hogy az előkészületek során egyszer is érintkezésre méltattak volna. Rosszat sejtettem. A „Nyelvtanításunk helyzete és feladatai” című füzetben valóban benne voltam, — igen! benne voltam... Kerékgyártó Imrével kombinálva, komplikálva, sőt konfundálva, mindenesetre alaposan deformálva. A szerkesztő kihagyott, összevont, a bekezdések szerinti elrendezést felforgatta (ő bizonyára nálam jobban tudta, hogy az én mondanivalóimat, sőt a gondolni valóimat — az ő rá vonatkozókat is — miképpen kell tagolni). A szerkesztő több helyen át is fogalmazott: „A nyelv történeti és társadalmi fejlődésének eredménye és eszköze.” Szellemi és stilisztikai mentorom jóvoltából ez ilyené fordult: „A nyelv társadalmi termék...” Nyilván én nem tudtam, hogy mit akarok mondani, a tisztelt szerkesztő azonban rájött és segített rajtam úgy is mint metamorfózis-szakértő. Ezután a nagy-szabású tevékenység után természetesen nem csuda, hogy a nyomdai műveletek ellenőrzésére már nem futotta, s így a közlemény szépségű és hatásos nyomdai hibát tartalmaz. Például ehelyett: „Sajnos, a vázlatosság elve megköti a képzésnek — nem is csak a tudós-, hanem a tanárképzésnek — a lendületét.” ez olvasható a Kerékgyártótól ellenjegyzett változatban: „Sajnos, a vázlatosság elve megköti a képzésnek, nem is [csak] a tudós-, hanem a tanárképzésnek a lendületét.” Az igaz, az *elve* csak egy betűvel kevesebb, de ez elég ahhoz, hogy meglehetősen butaság kerekedjék az én gondolatomból. Valóban sajtóhiba ez, vagy talán szerkesztői módosítás? — De hagyjuk a többit!

Kerékgyártó „javára” meg kell jegyeznem, hogy bizonyára az irántam való kegyeletből csak hosszas huzavona után juttatott példányt az én számomra kitűnően elsikerített kiadványból.

Az 1954. december 15-i Anyanyelvünkkel kapcsolatban ezt kérdezném: Miért levelez másképpen tipografizált címen egyrészt Kubinyi Lászlóval és „Az új helyesírási szabályzat”-tal, másrészt „Az elemzési kérdések” szerzőjével: PÁSZTOR EMILLEL? Vagy ebben az esetben a felelős, illetőleg felelőtlen szerkesztő az új helyesírási szabályzat és az elemzési kérdések dolgában PÁSZTOR EMILNEK engedte át az impériumot, amit annak idején az én póruljárt közleményem fölött ő maga gyakorolt?

Gondolom, ennyi elegendő annak a bemutatására, hogy miképpen szerkesztett és szerkeszthet Kerékgyártó Imre.

*

És aki ilyen különböző irányú jelességeket árul el a szerkesztésben, arra nézve felvethető-e egyáltalában a kérdés, hogy mennyire hivatott arra, hogy a helyesírás dolgaiban véleményt mondjon, sőt ítélkezzék, sőt az Oktatásügyi Minisztérium képviselőjének állítsa oda magát?

A Köznevelés 1954. október 15. és az „Anyanyelvünk az iskolában” 1954. december 15. jelzésű számában véghezvitt szereplésére vonatkozó véleményemet a jelen megnyilatkozásom címével tett szóval fejezhetem ki. T i n t a h a l, — aki sötétséget és zavart támaszt maga körül, hogy menekülhessen. PAIS DEZSÓ

Megjegyzések a határozatlan névelő használatához és a számnévi, névmási jelzők szórendjéhez

A készülő leíró nyelvtan és az új nyelvművelő kódex előmunkálatai során folyik a régi nyelvhelyességi megállapítások revíziója is. Ez alkalommal a határozatlan (*egy*) és a határozott (*a, az*) névelő egymás melletti használatára, továbbá a számnévi és a névmási jelzők szórendjére vonatkozólag tesztek néhány megjegyzést.

I. Manapság elég gyakori az olyan szerkezet, amelyben határozatlan névelő és a rendszerint igeneves jelzős szerkezet előtt álló határozott névelő egymás mellé kerül. A kótféle névelőnek i l y e n sorrendű együttes használatáról ezt mondja SIMONYI: „visszatetsző s a beszédben egészen szokatlan”; „mai irodalmunkban olyan kellemetlen”. Példákat is említ: „Az egyesület *egy a* minisztériumhoz fölterjesztendő fölratban fogja e határozatát megokolni (in einer dem M. zu unterbreitenden Denkschrift)”; „Ez a hasonlóság *egy a* dolog természetéből származó körülmény”; „*egy a* völgyre néző meredély”; „Nincs annyi lelkem, mint *egy az* úgakon röpködve játszó kis madárnak” (Vör.: A szerelmetlen) (vö. HMg.³ 94—5; A magyar szórend 1903. 83). Egyéb példák: „*egy a* Saale partján felemelkedő kösziklán” (TudGyűjt. 1828. VII, 87); „*Egy a* Bolgárok történetéhez tartozó oklevél” (TudGyűjt. 1838. VIII, 34).

SIMONYI a szerkezetnek még csak visszatetsző, szokatlan, kellemetlen voltát emlegeti. DENGL már azt írja: „Németes a határozatlan névelőnek hosszabb jelzős kifejezés előtti használata, pl. *egy a mostani gazdasági válságból eredő jelenség* (= . . . a mostani gazdasági válságból eredő jelenség); *ez egy a tényekkel nem egyező vallomás* (= . . . ez a tényekkel nem egyező vallomás).” (Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus 212—3.) E szerint az idézet szerint a németesség tehát az *egy* határozatlan névelő kitételében nyilvánul meg. Mikor németességről beszél itt DENGL, akkor — a példákból gyaníthatóan — a határozatlan névelő használatának arra a szabályára is gondolhatott, mely szerint: „Ha főnévnek névszói állítmányi szerepe van, akkor a magyarban más nyelvektől eltérőleg az illető fogalmat, rendesen nem mint *egy e d e t*, hanem mint *f a j f o g a l m a t*, á l t a l á n o s s á g b a n v e s s z ü k s í g y n e m h a s z n á l u n k e l ő t t e h a t á r o z a t l a n n é v e l ő t” (KLEMM, TörtMondt. 294). (Vö. DENGL mondataiban: ez [egy] . . . vallomás; [egy] . . . jelenség.) Ez a szabály eléggé átment a köztudatba. Folyóirataink, (főleg a Magyar Nyelvőr és a Magyarosan), nyelvtanaink stb. sokat foglalkoztak vele. Mégis gyakran vétettek és vétének e szabály ellen. — Néha meg annyira „tisztetletben tartják”, hogy ott sem teszik ki a határozatlan névelőt, ahol kellene, s így értelemzavar keletkezhetik.

Az említett szabály érvényesülésében figyelembe kell venni azonban azt, hogy n é h a „a névszói állítmányul szereplő fogalmat mint fajt képviselő *egy e d e t* fogják föl, azért határozatlan névelőt használnak előtte, kivált ha jelzője is van”¹ (KLEMM: uo.): NádK. 661: „De vagyok *egy* reménytelen *bínös*”; NagyszK. 367: „Te *egy* kevély *asszonyállat* vagy”; GKat. (CorpGramm. 321): „Ez is *egy* kiváltképpen való szép szólas . . .”; Kaz: Lev. I, 363: „Az *egy* igen különös *ember*”; Arany: Toldi XII. 5.: „Nem vagyok én bajnok, csak *egy* földönfutó”; Kriza: Vadr. 254: „Én vagyok *egy* hiv

¹ Én emeltem ki.

szerető". (Vö.: SIMONYI, A jelzők 85; KLEMM i. m. 294). SIMONYI szükségtelennek tartja kitenni ilyen példákban a határozatlan névelőt, és véleménye szerint „ez a használat veszedelmesen közeledik a némethez, különösen ha a főnévi állítmányhoz járul a névelő" (A jelzők 85). SIMONYI tehát csak a némethez való közeledésről, DENGL pedig már valóságos németességről beszél.

A DENGLTől idézett és hibáztatott példák mellett azonban vannak ilyen mondataink is: „a minek . . . bizonyítéka *egy a* család birtokában maradt gyűrű"; „engedje át a ponyt [= boroshordó] *egy a* fáradságtól kimerült leánynak ülőhelyül" (Mikszáth: A Noszty fiú³ I, 177, 259) stb. Ezekben a mondatokban is ki van téve az *egy*, mégpedig „hosszabb jelzős kifejezés" előtt, továbbá ezekben a mondatokban is egymásra következik a határozatlan és határozott névelő. Olyan szerkezetéről van tehát itt is szó, mint a DENGL említette példákban. A határozatlan névelőt azonban nem hagyhatjuk el, mert akkor a határozott névelő a jelzett szóra fog vonatkozni, pedig ez, a határozatlan névelő kitétele esetén csak a jelzőre, illetőleg szorosabban a „hosszabb jelzős kifejezés" első tagjára vonatkozott, tehát: „aminek . . . bizonyítéka *egy a* család birtokában maradt gyűrű" mondat így alakul: „aminek bizonyítéka . . . a család birtokában maradt gyűrű"; a másik: „engedje át a ponyt *egy a* fáradságtól kimerült leánynak" mondat pedig így: „engedje át a ponyt . . . a fáradságtól kimerült leánynak".

Világosan látszik ez az ilyesfajta mondatokban is: „A szép Józsa . . . diszkréciója nyilvánvalóan *egy a* fegyelmi ügyben érdekelt személyt fedezett" (Déry: Felelet² I, 351); „Különleges jellemzője [Kiss Józsefnek], hogy *egy, a* megelőző félszázad műköltészetében elhanyagolt magyar *ritmusnemet* . . . felkarolt" (Horváth: Verstan 160). Ha ezekben a mondatokban is elhagynók az *egy*-et, akkor a határozott névelő itt is a jelzett szóra vonatkoznék, azaz határozottá tenné a tárgyat, s így a *fedezett, felkarolt* igealakok helyett tárgyas igealakok (*fedezte, felkarolta*) illenének a mondatba: „. . . *egy a* fegyelmi ügyben érdekelt személyt *fedezett*" helyett: „. . . a fegyelmi ügyben érdekelt személyt *fedezte*"; a másik mondat: „. . . jellemzője, hogy *egy, a* megelőző félszázad műköltészetében elhanyagolt magyar *ritmusnemet* . . . felkarolt" helyett: „jellemzője, hogy . . . a megelőző félszázad műköltészetében elhanyagolt magyar *ritmusnemet* . . . felkarolta."

Ezekből látható, hogy DENGLnek az a megjegyzése, hogy németes a határozatlan névelőnek hosszabb jelzős kifejezés előtti használata, főleg olyan mondatokra vonatkozik vagy vonatkozhatik (!), melyekben a jelzett szó egyben névszói állítmány is. Hasonló szerkezetű mondatokban azonban gyakoriak az olyan esetek, mikor — mint láttuk — az egyértelmű, szabatos közlés érdekében, tehát a nyelvnek legfőbb funkciója szerint, nem maradhat el a határozatlan névelő.

Nem tagadjuk azonban azt, hogy a határozatlan és a határozott névelőnek ilyen sorrendű egymásmellettisége valóban nehézkesnek, sőt idegenszerűnek tetszhet. Ámde ha jónak tartjuk az ilyen mondatokat: „Menvén hát Jónás, első nap kiére *egy sátrakkal telt, csillagforma ténre*" (Babits: Jónás könyve); „magányos mozdonyok szaladnak végig a vonalon (. . . kicserélmi *egy útközben lebetegedett mozdonyt*)" (Veres P.: Pályamunk. 1951. 157), — akkor jónak kell tartanunk ezeket is: „*Egy a faluban csatangoló veszett kutya* megharapta a kóst" (Mikszáth: A Noszty fiú³ I, 115); „A tavasznak alkonyata címűé [értsd: ennek a legutolsó sora] *egy a strófához nem tartozó prózai mondat*" (Horváth i. m. 167) stb. — Az utóbbi mondatokban lényegében ugyanolyan szerkezetet találunk, mint az előbbieken: mindegyik jelzős kifejezésen belül határozóval együvé tartozó igenév is van, de az utóbbiakban a szerkezetes jelző első tagja előtt határozott névelő is. Néha a kétfajta névelő nem is kerül közvetlenül egymás mellé, bár ugyanolyan a viszonyuk, mint az imént tárgyalt mondatokban: „benyitott *egy* körülbelül a negyvenes

évek tájékán lévő . . . parasztnő” (Mikszáth i. m. I, 90); „kitűnő példát adott Ph. Martinon *egy*, csak a francia versidomot szemmel tartó munkájában” (Horváth i. m. 43).

Az eddigiek alapján kimondhatjuk, hogy néha bizony szükség van vagy lehet arra a szerkezetre, melyben egymás mellé kerül a határozatlan névelő (ha ki kell tenni) és a határozott. Hiszen fordított sorrendben is szerepelhetnek egymás mellett például „az *egy* pár nappal ezelőtt kijelölt munkát ő végzi el” stb.-félékben; sőt elvileg két határozatlan névelőt, esetleg határozatlan névelőt és határozatlan névmást is elképzelhetünk végeredményben egymás mellett: *egy, egy* v. *egy, egyik* v. *egyik, egy* [kartársam elbeszéléséből ismert esetre térnék ki] stb. Persze ez elrettentően nehézkes volna, s példagyűjtésünk során eddig nem is került elő ilyen adat.

A határozatlan és a határozott névelő együttes használatát (*egy, a . . .*) azonban semmiképp se vigyük túlzásba, mert nehézkessé teheti a beszédet, az írást, meg logikailag is túlságosan bonyolult. (Ezért nem lenne szép az *egy, egy . . .* használata sem.) — Nem kívánatos az *egy, a . . .* szerkezet túlzott használata továbbá azért sem, mert (szerkezeti) analógiát szolgáltathat olyan mondatok alkotásához is, melyekben a jelzett szó névszói állítmány is egyben, ebben pedig az *egy* kitétele rendesen valóban németes.

2. Nézzünk meg most egy másik, az előbbivel párhuzamos szerkezetet, melyben a határozott névelő helyén határozott vagy határozatlan számnév, esetleg mutató, illetőleg határozatlan (általános) névmás stb. szokott lenni. Erre a szerkezetre vonatkozólag azt mondja DENGL: „Németes az ilyen szórend: *Minden a banknál teljesített fizetés* (Helyesen: A banknál teljesített *minden* fizetés). *Minden a cégre kibocsátott váltó* (Helyesen: A cégre kibocsátott *minden* váltó” (i. m. 221).

Itt ismét két kérdésre kell válaszolnunk: 1. Valóban németes-e a szórend az első változatban? 2. Helyes-e, illetőleg jogos-e az első változatot úgy alakítani, ahogy DENGL teszi, azaz: a második változat azonos értékű-e az elsővel?

Az *egy, a . . .* és a „*minden* stb., *a . . .*” nyelvi-nyelvtani szempontból párhuzamos szerkezeteknek tekinthetők; ez alapon tehát, ha a határozatlan névelős szerkezetet a DENGL ajánlotta szórendnek megfelelően alakítjuk, akkor az *egy* is — ugyanúgy, mint a *minden* — a jelző és a jelzett szó közé kerülhet. Így aztán még a névelőtörlődést is sikerül kiküszöbölni, mert mindegyik névelő a z e l é a mondatrész elé kerül, a m e - l y i k r e v o n a t k o z i k. Tehát például a fentebb idézett „a minék . . . bizonyítéka *egy* a család birtokában maradt gyűrű” mondat így alakul: „. . . a család birtokában maradt *egy* gyűrű”. Ez kétségtelenül sajátos, magyaros, de mai nyelvünkben ritkábban előforduló szórendje a határozatlan névelőnek (valamint a számnévi jelzőnek is; vö. KLEMM 294).

Ma általában csak akkor szoktuk ezt a szórendet használni, ha a tulajdonságjelzőt e r ő s n y o m a t é k k a l akarjuk kiemelni: „Pedig *csinos egy* jószág”, „maga mégis *gonosz egy* ember” (Mikszáth: A Noszty fiú³ II, 14, 166); „*Különös egy* város [Zsarátnok]”, „*Kedvetlen egy* viharos nap volt” (Móricz: Rokonok 1932. 77, 137); „Rég láttalak, *édes egy* pajtásom” (Déry: Felelet² I, 352); stb. A nyelvjárásokban is gyakori ez a szórend. Régi nyelvünkben kiemelés nélkül is megtaláljuk: 1579: *Sahyn neuö egy zegeny legenyit* (Bud. Bas. Lev. 166); „*más egy könyvetis* írtatok . . .” (Pázmány: Összes munkái 1894. I, 88); „*Bronne nevü egy orvos* írta” (Faludi, TOLDY kiad. [1853.] 123). Más típus: (GyöngyK. 18: „Emlkezezel wram . . . az the *zent zamtalan nag kenodrol*” (NySz.); 1681: „Isten szerencsés sok jókkal áldja meg Kdet” (LevTár II, 359); „Édes lehellete *vérsz minden sebeimet* begyógyítja: all die verbluteten Wunden” (Kazinczy: Munk. IX, 131); stb. (vö.: MOLECZ, A m. szórend tört. fejl. 157—8; SIMONYI, A jelzők 108; KLEMM i. m. 295).

A számnévi jelző különben, ha tulajdonságjelzővel van együtt, rendszerint ez előtt áll; ugyanígy a határozatlan névelő is: HB.: „*Es mend paradisumben uolov gimilicictul*

munda neki elnie"; JordK. 777: „Valának hwneky *negy zyz leány*” (NySz.); Tel: Evang. II, 235: „*Sok apró tördeléseket szedett egybe*” (NySz.); *Öt fiatal hadi mén . . . , három erős apród* (Vörösmarty: Cserhalom); „*Szedegeti a sok szép emléket*” (Petőfi: Szülőföldemen); „*sok nehéz aranyhím terheli ruháját*” (Arany: Toldi I, 8); „*Az elnökségbe beválasztódtok minden, a kongresszuson képviselt testület*” (Világ 1910. X, 18, 10); stb. (vö. MOLE CZ i. m. 157; SIMONYI, A jelzők 107). Más típus: JordK. 363: „*Vyve az erdeg eg' magas hegynék teteyere*”; ÉrdyK. 511: „*Latha egy sathort, mintha egy eekes vaar vona*”; ÉrdyK. 553b: „*Ha eegy ez vylagrol tamadott zenthnek . . .*”; Fal: TÉ. 630: „*Szilágyi egy kastélos úrnak látogatására rándula*” (NySz.). — Ha ugyanis több jelző járul a jelzett szóhoz, akkor azok rendszerint meghatározott rendben következnek egymás után. Általában az a jelző, mely az illető főnévvel gyakrabban szokott előfordulni (szorosabb értelmi kapcsolatban van vele, esetleg a főnév jelölte nemnek egy fajtát jelöli meg), legközelebb áll hozzá. Ez lehet az oka annak, hogy a számnévi jelző rendszerint távolabb áll a jelzett szótól, hiszen a számnév az egész, tehát egységes jelzős kifejezésben megjelölt fogalomnak a mennyiségét jelöli. (Vö.: MOLE CZ i. m. 158; SIMONYI, A magyar szórend 82, A jelzők 105; FOKOS DÁVID: Nyr. LXV, 3.)

Minthogy a számnévi jelző szórendje (a tágabb értelemben vetté is) általában megegyezik a határozatlan névelőnek, sőt a mutató és határozatlan névmásoknak a szórendjével is (vö.: SIMONYI, A magyar szórend 83, A jelzők 109; FOKOS: Nyr. LXV, 4), amit az *egy* szónak szórendi viselkedéséről mondtunk, az vonatkozhatik a *minden*, *sok*, *némely*, *számtalan*, *összes* stb. jelzői szórendjére is. Nem kell tehát hibásnak, németesnek tartanunk a DENGLTől hibáztatott szórendi formát. Amit helyette ajánl, az kétség-telenül magyarosabb szórend, csak hogy olykor más mondanivalót fejezünk ki segítségével, mint ami helyett ajánlja. Például a *minden a cégre kibocsátott váltó* szerkezetben inkább a *váltó*-ra esik logikailag a hangsúly, tehát: *minden váltó, amit a cégre kibocsátottak*; ellenben a *cégre kibocsátott minden váltó* változatban a *cégre* szót is logikailag hangsúlyosnak érezzük, tehát: *minden váltó, amit a cégre bocsátottak ki*. Végeredményben a DENGLTől hibáztatott mondat a helyette ajánlottal nem a helyes — helytelen, hanem az egyik és másik viszonyában van. A szórend alakulása a mondanivalótól függ, nem pedig fordítva.

3. Az eddig emlegetett szórendi formák mellett azonban foglalkoznunk kell a jelzőknek egy másik sorrendi sajátosságával is (vö. FOKOS: Nyr. LXV, 4), mely *s z i n t é n* jellemző lehet az *egy*, *a . . .*, „*minden* stb., *a . . .*” szerkezetek szórendjére is.

A jelzők sorrendjének alakulásában ugyanis gyakran nemcsak a jelentésben rejlő, hanem tisztán alaki, külső okok is közreműködhetnek. Már MOLE CZ észrevette (i. m. 158), majd KERTÉSZ MANÓ igazolta (Zur ugrischen Wortfolge: KSz. XIV, 306), hogy több szóból álló tulajdonságjelzők (vagy jelzős szerkezetek) ma előbb állnak, mint az egy szavasok, illetőleg egy eleműek. Ennek a sorrendnek a hangsúllyal összefüggő oka van: a jelzős szerkezet ugyanis teljes egészében egységes, első tagján hangsúlyozott szólamot alkot: CzechK. 26: „*barson zymw werős kezed*” (deine samtfarbenen roten Hände); „*wödörre walo ket karyka*” (OL. UC. 12/42); Misk: VKert 471: „*kősziklán termő lagy fűből . . .*” (NySz.); „*ágon ülő kús madárka*” (Kriza: Vadr. 125); Nyj.: „*sássuó meccét kicsi szájo*” (NyF. XXXIV, 146); „*daruszörü szöke ökör*” (Nyr. XXXII, 519); stb. (vö. KERTÉSZ: i. h. 312, 313, 314, 315). Félreértés támadhat azonban, ha ellenkező a sorrend (vagyis ha az egy szavas jelzőt hozzuk előre), mert így az első szaván hangsúlyos, egységes szólamot alkotó jelzős szerkezetnek tekintjük a jelzett szó előtti részt s így: (vörös bársony) színű kézre, (két vödörre) való karikára, (lágú kősziklán) termő fűre, (kis ágon) ülő madárkára stb.-re gondolhatánk; vagy pedig mint KERTÉSZ írja: „*müsste, um Zweideutigkeiten zu vermeiden, die Attributivkonstruktion in zwei Sprechakte zerfallen: . . . — was in der heutigen ungarischen Literatursprache tat-*

sächlich sehr oft der Fall ist" (i. m. 316). Eszerint az előbbi példák így alakulnának: *vörös, bársony színű kezéd; két, vödörre való karika; lágy, kősziklán termő fűből*. Az egy szólamot alkotó jelzős szerkezetnek ilyen két szólamúvá való osztását ARANY sem helyeselte: a Pesti Naplóból kipécézi és gúnyosan „A magyar nyelv gyönyörűségei” közé számítja ezt a mondatot: „Nagy, a keleti határszélhez közel fekvő megye” (ÖM. X, 419).

Ez pedig pontosan olyan szerkezetű, mint a DENGLTől is hibáztatott „*minden, a banknál teljesített fizetés*” stb. Hogyan vélekedjünk tehát végül is erről a szerkezetről, illetőleg szórendi formáról? — KERTÉSZnek igaza van vagy lehet abban, hogy elég gyakori az egy szólamú jelzős szerkezetnek két szólamúvá bontása, de ennek szerintem nem a félreérthetőség elkerülésére való törekvés a fő oka, vagy legalábbis nemcsak az. Vannak ugyanis KERTÉSZnél az „ágon ülő kis madárka”-félék mellett ilyen példák is: „az varhoz való *minden ember*...” (OL. UC. 113/5); vagy: „... mégis attak neki örökös emlékü egy gyémántruhát” (gab man ihm doch ein Diamantkleid zu ewigem Andenken) (NépkGy. IX, 12) stb. Ha ezekben a példákban ellenkező lenne is a jelzők sorrendje („*minden az várhoz való ember*”; „*egy örökös emlékü gyémántruhát*”), ebből még nem keletkeznék értelemzavar, s így két szólamra sem kellene bontani az egy szólamú jelzős kifejezést, mint ahogy az például a „[kis ágon] ülő madárka”-félék esetében szükséges lehet. Az egy szólamot alkotó jelzős szerkezetnek két szólamúra bontása szerintem sokkal nagyobb mértékben függ attól, hogy a mondanivaló *l o g i k a i l a g* megkívánja-e azt, mint a félreérthetőség elkerülésére való törekvéstől. — Éppen ezért az ilyen szórendű mondatok mellett: „Uzay... *sebesebb néhány szippantást tön pipájából*”¹ (Fáy: Bélt. I, 12); „A’ belső várban lévő *egyik alsó kazamátában*” (TudGyűjt. 1828. IX, 10); az anyagunkból adódó *néhány tanulságot* (Nyr. LXXVI, 259); „Meghívták a *leendő csatorna útvonalán dolgozó valamennyi kutatószervezet küldötteit*” (Új Hang 1953/5, 53); *Nemzeti nyelvű első humanistáink* (Horváth: Ref. 110); „A többiek... nézegették a *kozákokat, kozák asszonyokat ábrázoló számtalan fényképet*” (K. Szedi—Kovai: Kozákok 631); stb. — a tárgyalt szempontból nem kifogásolhatjuk ezeket sem: „*mellyet... néhány a szobában álló cselédek hallottak*” (Jósika: Emlény. 48); „E... sorrendnek *igen fontos, a hangsúllyal összefüggő oka van*” (Nyr. LXV, 4); „*ki tudja szolgálni az összes, egymással élethalálharcban álló osztályokat*”, „*nem tartom feleslegesnek, hogy két, ezzel a kérdéssel foglalkozó cikket...*” (MNy. XLIX, 159, 162); stb.

Ez utóbbiak, igaz — ugyanúgy mint az *egy, a*... —, bonyolultabbnak látszanak az előbbieknél. Ne feledjük azonban, hogy a mondanivaló bonyolultabbá válása az emberi megismerés fejlődésével párhuzamos; ez meg részben bonyolultabb nyelvi formák keletkezésével járhat együtt. Ha a bonyolult formákat először idegen nyelvben ismerjük meg, hajlandók vagyunk a magunk később kialakult szerkezetében *c s a k* idegenszerűséget látni — s ez helytelen (vö. TOMPA: Nyelvművelésünk főbb kérdései. 1953. 88, 102).

FARKAS VILMOS

¹ Az alábbi példák közül több TOMPA JÓZSEF gyűjtéséből való.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

A sánta és a vak példájának ismeretlen változata

A Zichy-levéltárban (fasc. 486; Orsz. Lt.) a sánta és a vak tolvajszövegsége középkori meséjének egy eddig ismeretlen változatát találtam. A kézirat négy kettőbe, kis formára összehajtott papírlapból áll, mindegyik papírlap kettévágott félv, s így írója egy nyolc lapos füzetkének hat lapját írta tele, kettőt üresen hagyott. A kézirat korára nézve maga az írás semmiféle adatot nem nyújt. A puha bordázott papír durva körvonalú kétféjű sasos vízjelet mutat. Átnéztem a pozscnyi kamara 1600-on innen keltezett anyagának egy részét, de ilyen vízjelet nem találtam. A kétféjű sasos vízjel elég gyakran szerepel már ebben az anyagban, de sokkal finomabb kivitelben; a sasnak csipkézett szárnya van, és a madárfejek részletesebben vannak kidolgozva. Viszont az 1560 előtti korban írt leveleken kétféjű sasos vízjel egyáltalában nem fordul elő. Ebből azt következtetném, hogy a kézirat 1570–1580 körül készült, amikor még találkozunk ezzel a rideg kódexbetű-írásból eredő írásfajttal is, bár a ductus sokkal régiesebb, mint az e korbéli írásoké. A nyelvészek dolga lesz a kézirat korát közelebről megállapítani.

Íme a szöveg:

EG SANTARVL es vakrul

EGY NAG Vr dragazep paradycomot gönöröleges kertet cýnaltatvan azt sok kölöb kölöb gömölc teröm (!) fakal tele öltete mel gömöctermö fakön sok zep draga gömölc termet hogy penýglen az Gömöcbe kar ne efek az lopo mya Az vr örzöket fogada az kerben de myvel hog azoktolýs feltö volt az draga gömölc fogada eg santat es eg vylagtalanoörzöt hog az santa noha latna az gömöcöt de mynt hog felete ýgen fant (!) volt az gömölhöz (!) femý kepen nem mehetne nem ferkezhetnek az malýk penýg az vak noha az gömölc hez mehetne de mynt hog vak uolt femýkepen azt meg nem lat-hatna anyual ýnkab: meg nem kýuanhatna: mert az myt az ember: nem lat nem tuga: az (!) kýuaný es ýg myuel az ket orzötöl meg maradhat na batorfagosan az gömölc [ýljenkepen az ket öryzöjetol meg maradhatna batorfagosan az gömölc] ýlen kepen az öryzök-nek hyöfegekre býzuan az Vr az zep kertet el tauozek töle: de ýme az örzök Vrok eltauoza-fok utan alnok tanacot taruan (!) hog hog kelene az gömöchöz ferkezny az fanta azt mong. (!) en ugmond Jolatom ef felete ýgen kýuanom az fýep gönöröfegef gömölcöt, de minthogi felétte ýgen: fanta es fellek vagok hoza nem mehetek az vak penýglen azt monga, ef [!] ug (!) labom felöl elmehetnek de vylagtalano leuen femý kepen megnem-lathatom, az gömölcöt de az vtan köztanacbol akarathol özue cýnboraluan az vak az santat hatara vyzý az hatan valo fantayf fýemef leuen fahoz ygazgata az uakot es ýg egenlö akarathol gömölc höz ferkez ven keduek zerent meg rakodanak az gömölcuel ef yol lak nak vala,

Anak utanna az Vr az kerbe be mene eze be vezý az kartetelt, es nagon kezd haraguný ef fedödný az kert öryzökel, haragýara amazok ýgen zabaduán es mentuen magokat az vak azt monga hog hog zakazt hatam volna en az gömölcbe ha en ýngen fem latok az fanta penýglen en fanta leuen oda femýkepen nem mehetek anak okaert az gömölcbe nem tehetek kart, ef ýo urunk mynket ne vadol, de ezeknek Vrok ýgen ezef leuen ezebe uezý cýnganlagokat es alnok chelekedeteket es azt monga en ugmond ezembe vezem az tý özve valo Cýmboralafokat (!) közöfeteteket enekokaert enýs özve kötöztetlek ef egöt böntetlek týteket, mert ezt kýuana az ýgaglag (!) ha ug mond egot vetkeztek (!) egöt böntetefetek [egöt] özvekötözveen annakokaert öket eg ýrant egcer-mýnd ýs meg böntetete veretýs az alnok kertezeket hafonlatofkepem (!) mongak lený az embereknek dolgat az feltamodafkor mert az lelek lat hal gondol er ef ezes kedýk

de mynd azonatal kölfökepen ömagatol azokat meg nem celekedhetÿ, el nem köuethetÿ az teftÿs penyg lelek neköl ömagában SAnta, oftoba nemert semÿt, de (?) anykoron az lelekel egot vagon tehat eg tanacbol közöfeg mynden dolgot bönt vetket celekedhetÿk

Az meneg Vrabán mel dolgot mÿert hog ÿg vagon az ÿsten törüenenek ÿgazaga ÿs azt kÿuana hog az halal után az feltamodas kort az tel (!) az lelekel ÿsmet özve ferkez hefek ef auag (!) egöt vege el, az ÿoknak ÿtalmat az vag az böneret az böntetef (!) yöüendöben enek oka ert ez ÿjerentÿs enek az moftanÿ telnek kel feltamasztatnÿ ef nem mañnak, etc.

*

A történet eddig két változatban volt ismeretes kódexeinkből. A Bod- és a Lobkowitz-kódexben fordul elő (Nytár II, 382 és XIV, 97), de mind a kettő ugyanaz a szöveg: egyik a másikkal hű másolata. Összehasonlítás végett itt adom a Bod-kódex meséjének elejét:

„Vala eg' kiral', kinek vala eg' szep kerte, mel' kertet ö ada öriznye ket embernek, kik közzöl eg'ik vak vala, mañik benna. Kik mikoron meg akarnak orozni az kertnek g'imölöet, nem tehetik vala, mert a fanta fel nem igazulhat vala, hog' fel erneye az magas fan az zep g'imölöet, Az vak kediglen nem lat'a vala, Tanaöot tartanak es monda az fanta az vaknak, Veg' fel engem valladra es en el igazgatlak mell' fa ala menn'. En le zaggatom az zep g'imölöet; es veled közlöm. Mell'et mikoron meg tettek volna, el öüe az kiral'. es meg lata az kart, kit tettek az g'imölöben. Kerdeni foga okot, de öök meg mentik vala magokat, az vak awal. hog' nem latna. es az fanta hog' nem iarhatna. De az kiral' ö alnokfagokat meg efmeruen, mind kettöt halalra itele.

Ezenkeppen vag'on az lelekröl. ki vezerli a teftet. az gonozfagnak tete-men'ere . . .” stb.

Könnnyen észrevehetni, hogy a történet egy töröl fakad, de a két fordítás teljesen különböző. A kódexbeli példa rövidebb, a levéltári változat novellisztikusabb. Amott királyé a kert, emitt csak egy gazdag emberé; amott halállal büntetik a tolvajokat, emitt csak összekötözik és megverik őket. De a morális tanulság ugyanaz: a történet a test és lélek viszonyát ábrázolja.

KATONA LAJOS, aki a kódexbeli példa forrását Temesvári Pelbártnál kimutatta (T. P. példái: NyÉrt. VIII/2, 45, 74, 275), Pelbártból olyan szöveget idéz, mely a kódex szövegéhez illik, de a mi történetünkhöz nem. Ugyanő utal Pelbárt forrására, Vincentius Bellovacensis „Speculum Morale”-jára (III, 2. 20), de az adott helyen nem sikerült megtalálnom a történetet. A Gesta Romanorum 71. számú meséje, melyre KATONA szintén utal, csak az alapötletben egyezik a mi példánkkal.

Szerintem az újonnan talált szöveg is a kódexek korából való szövegre megy vissza, mert nyelvezete igen régies. Itt utalok az *ér* szó 'érez' jelentésben való alkalmazására, a *gyömölcs*, *bön*, *böntetés*, *kölsöképen*, *egyiránt*, *néköl* alakokra, a különös *közöséteteket* alakra stb.

A szöveg nyilvánvalóan másolat: erről tanúskodnak az íráshibák, melyek a vége felé erősen felszaporodnak. Szerintünk valami kódexszöveg újabb kori átírásával állunk szemben.

Rendkívüli eset az is, hogy vallásos körítés nélkül, önálló papírlapon szerepel a példa: mutatja ez, hogy a középkori példák tovább is éltek a profán közönség között, amire különben számos más bizonyítékunk is van.

ECKHARDT SÁNDOR

EGY SÁNTA RUDÓ ÉS VAK

EGY SÁNTA RUDÓ ÉS VAK

Paxady Comot Górnó Jöge
Hertel Gy. mákat V. m. a. t.
Csk. pártól kolob gonjolt
Ladoni falat kálé oitata

mal gonjolt ez mo falon
Sok pap drága gonjolt term
Set hogy kálé oitata az Górnó
Csk. kálé oitata az lopon

~~...~~
ben de mi jött hogy az obto
lyis fától volt az drágágo
mőle fogada és sántát a
eg vőlyt ilán x pöt bogas
Janca noba het na az go
mőcök demyent hogy falata
igenyent volt az gonjolt
hoz sánta kőpen néni ma
batna nem ferke kőpenek
az majk Penyő az rat
noba az go nőle hoz

Sánta nyolcs német
penyő kálé oitata az kálé
egőt vagosa kőbat eg tan
albol kőzöpg minden dolgot
lino kőbat kálé oitata

Az menyő kálé oitata dolgo
t nyert bog ig kőgon az
jőten toz uim enek igazaga
lyis azt kálé oitata hogy az balat
itan az feltartano dő kőbat az
ty az kálé oitata kőbat az deger
kez hozat kálé oitata egőt pége
el, az jőbnak jőtt m. a. t.
Vag az bönét az kálé oitata
jőnan do bönét az kálé oitata
az kálé oitata kálé oitata
tegnel kálé oitata magy kálé oitata
er nam magy kálé oitata

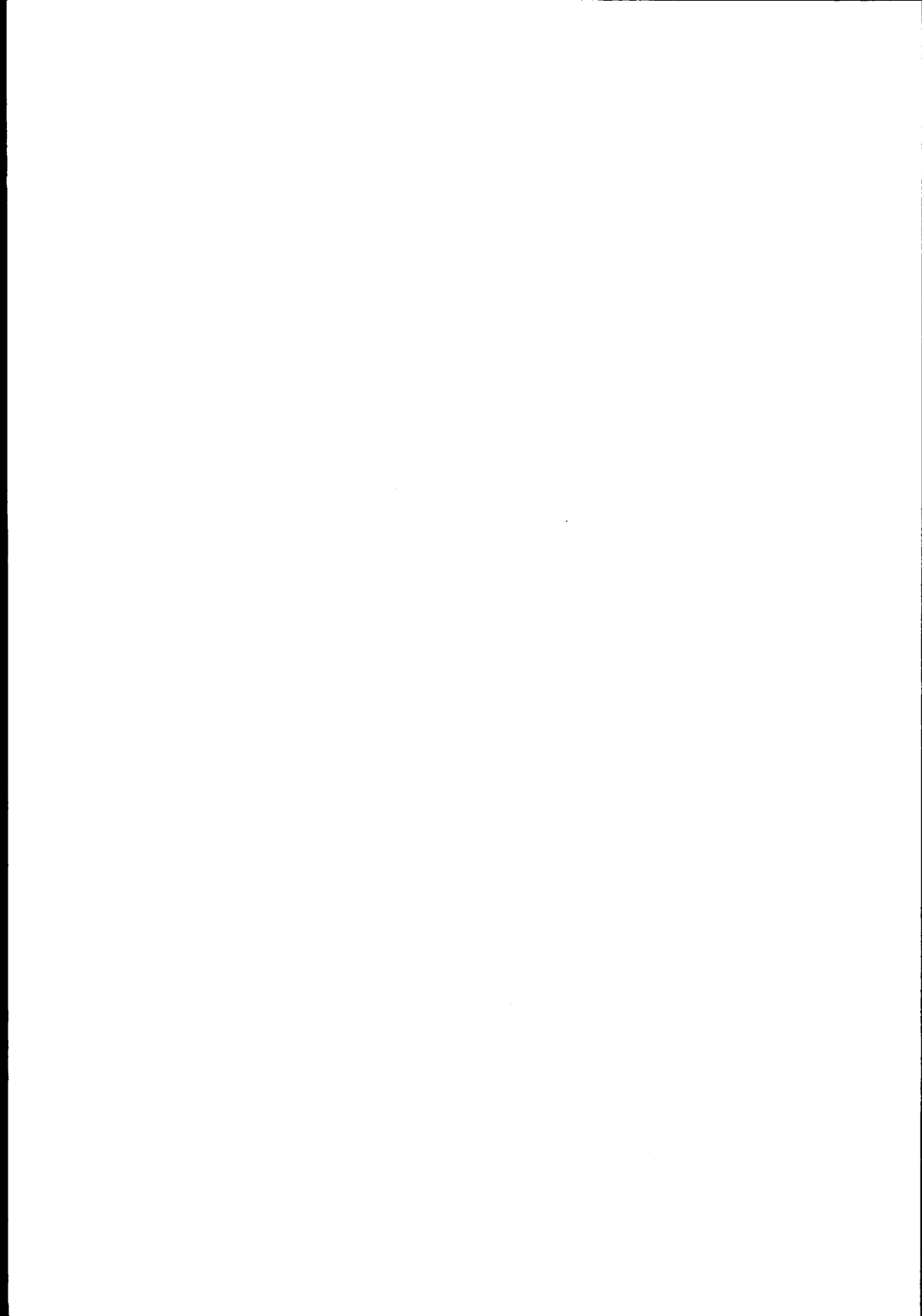
Mebet ne demint bog
Tak uale semly bopen azt
mag nam bat hat na any
Ual ynkab: meg nem by
Kanhata na: mert az my
t az embex: nem bat nam
tug: az by uany of yg
mynd az ket orzocot meg
maxad hat na bat orzago
san az gomole ~~...~~
~~...~~
~~...~~ ~~...~~ ~~...~~ ~~...~~ ~~...~~
pen az orzago ~~...~~ ~~...~~
by orzokata byz uan
az az zep bectee el
tauozek ~~...~~ da yma az
orzok ~~...~~ ~~...~~ ~~...~~
sok utan abnot: cana
lot taznan bog bog
kele ne az gomole hoz fa
xbojny az sante hat
mby an ygm and

Johatom of fabe e ygen by
uano m: az az 306 ~~...~~ no to
eger gomole 006 demin bog
fchide igem: ant a q fcl
sab ~~...~~ ~~...~~ ~~...~~ ~~...~~
bat az tak penyghen at
mingsi of ug le bonyelot
el mehetnek de z fagea
ban beue ny a my kpen
mag ny hat bat om: az
gomole de az vean
hoz kanc ~~...~~ alav as bol
oz da. Gyn bode alua az
az az san eat bat agya
by az ~~...~~ ~~...~~ ~~...~~
y ~~...~~ ~~...~~ ~~...~~ ~~...~~
szagata az dalot of yg
epun lo akadat bol gomole
ic hoz fcsk az ~~...~~ ~~...~~
zezent meg tak ~~...~~ ~~...~~
e az gomole ual of yto
lakonak vala s
Anak utan

Anak utamuna az 12
az kezbe bemené ez e be
1234 az baxtatalt, q. na
gon lezde baxagany q.
fadósnij az baxtatalt 1234
kél, baxaganyatana az 30
b. ygen fehadwan y men
tuan magokat az 1234
azt moga hog bog zak
azt hata m. iolna an az
gomokba baeny yngen
sem basok az sántapen
yghen an ahtalaban
oda semly kepen nem
mehata k. anakok ext
az gomokba nem te
yat akaxi, y yozun
b. mynkat nevalob
de ezbnak vob ygen
az e. lallan az chelzy
yghen yghat y abno

Alnok Ghalakadetek
y azt moga an ygm
ond. ezembe. azam azt
özövaló Gyimbe talajokat
közöleteteket emeloba
ext egyj 1234. közőzet
lek y egyöt böncetlek
tjetelet, mozt az ökylla
na az ygyagrag baxagmo
n. d. egyöt 1234. közőzet
egöt b. m. ygyeteket
oz 1234. közőzet an. anakok
1234. közet egyre ne y. c. m. ind
y. m. y. közőzet b. s. a. b. e. g.
y. a. h. o. k. b. a. c. e. z. e. k. e. t. b. a. g. y. n. l. o. g.
t. o. p. e. m. m. o. n. g. a. t. b. a. n. y. a. z. e. m. n. g.
z. e. t. n. a. k. d. o. g. a. t. a. z. f. e. l. t. a. m. o. d. e.
s. b. o. z. m. o. g. a. z. b. e. l. e. k. b. e. z. h. a. g. o.
s. d. o. b. e. z. y. e. z. y. b. a. d. o. k. l. e. m. y. n. d.
a. z. o. n. a. t. d. b. o. h. o. k. e. p. e. n. o. m. a. g. a.
t. o. b. a. z. o. k. e. t. m. e. g. m. e. m. C. a. l. a. b. a.
d. h. a. g. y. e. t. y. e. m. k. o. n. a. t. b. e. t. y. a. z. e. e.
y. s. s. e. n. y. j. k. e. l. e. k. n. o. b. i. l. o. m. a. g. a. b. a.
.. Santa

Egy »zuhogó«, ami inkább szotyogott

A NySz. *Zuhogó* tétele alatt (III, 1294) ezt találjuk: „Meta peruenit ad fluvium *zuchugo* nominatum. 1302. (Ung vm.)”. Egyike a NySz. ritkán és rendszertelenül közölt szórványadatainak. Hogy honnan vette, nem jelöli meg. A „forrás” bizonyára NAGY GYULÁNAK „Okiratbeli magyar szavak” című közleménye: Nyr. VII, 270, ahol ez van: „*Zuhogó* . . . ad fluvium *zuchugo* nominatum . . . 1302.” NAGY GYULA, a pozitív (vagy pozitivistá?) magyar történettudomány egyik igen érdemes képviselője, talán anélkül, hogy teljes világossággal tudta volna, nyelvünk szórványemlékeinek egyik legelső felfedezője volt abban a közleménysorozatban, amely a Nyr. VI—VII—VIII. kötetekben (1877—1879.) jelent meg. — NAGY GYULA itt tévedett, és 1878 óta erre az adatra nézve a NySz.-on kívül tévednek mások, többen is. Mielőtt a további tévedésekre áttérnénk, jegyezzük meg, hogy az oklevelet, amelyikben az adat van, kiadta NAGY GYULA az Anjoukori Okmánytár 1878-ban megjelent I. kötetében (48—9, a minket érdeklő adat 49). Az adat újra feltűnik JAKUBOVICH EMILNEK „Szemelvények az Oklevélszótár készülőkben levő pótlékából” című közleményében (MNY. X, 429), mégpedig így: „*Zuhog*: 1302: peruenit ad fluvium *Zuchugo* nominatum (Muz. t. a.) [Az OklSz.-ban nincs adat.]” Innen megy tovább MELICH JÁNOSNAK „Egy fejezet a történeti magyar hangtanból” című értekezésébe (NyK. XLIV, 340 [1917.]): „*Zuhogó*. 1302-ből: »peruenit ad fluvium *Zuchugo* nominatum»; l. MNY. X. 429. A NySz. szerint e folyót Ung megyében kell keresni. Más adatok *h*-val, l. NySz. Az ige és a belőle alakult igenév nyilván hangutánzó szó.” Az „adat” majdnem negyedszázad múlva megint előkerül: a SzófSz. hivatkozik rá: „*zuhog* igenév pataknev 1302. MNY. 10: 429 . . .”.

Bocsánatot kérek, hogy a több mint háromnegyed évszázados hagyomány ellen némi óvást emelek: az adat nem a *zuhog* ige igenevét őrzi. Hogy a *ch* ebben a korban, a XIV. század elején *h* vagy *χ* hangnak volna a jele, teljesen valószínűtlen. A *ch* ekkor *cs*-t jelöl. Vagyis a szórvány olvasása *szucsugó*.

Hasonló módon írott szórványokat közöl az OklSz.: „1336: Cadit in quendam alium fluvium *Zochugowizy* [olv. szocsogó?] vocatum (Sztáray-Okl. I. 107, Ung m.). A parte cuiusdam fluvii *Zochugo* vocati (uo. 110). Inter fluvios *Zuchugo* et Ribniche (uo. 113). 1337: In fluvio *Zuchogo* vocato (uo. 127). Iuxta fluvium *Zochugo* (uo. 129). Super fluvio *Zwchogo* (uo. 137). 1418: *Wyzuchugo*, hn. (uo. II. 202). 1419: *Wyzwchugo* (uo. 206). 1449: *Zochogo* (uo. 427, 441).” Az OklSz. az adatok elé megkérdőjelezett *szocsog* címszót tesz. Helyesen, — csak a kérdőjel nyugodtan elhagyható. Tudniillik az ezekben az adatokban, valamint az 1302. évi adatban jelentkező víznév nem más, mint egy *szucsug* ~ *szocsug* ~ *szucsog* ~ *szocsog* igének az igeneve. Az adatokkal kapcsolatban az OklSz. jogosan utal a MTsz. és CzF. *szotyog* adataira, mégpedig annyira jogosan, hogy kérdőjel sem kell. A *szocsog* stb.-ben a *szotyog*-nak a változatát láthatjuk, sőt valószínűnek tarthatjuk, hogy a *szotyog* változott el a *szocsog*-ból az affrikáta spirans *s* elemének a kivetésével, ami a szókezdő *sz* spirans elhasonító hatásának lehet a következménye. — A *szocsogó* a. m. *szotyogó* igenévnek víznévül való alkalmazását magyarázhatja a tájékoztatás, amelyet KARÁCSONYI JÁNOSTÓL közöl az OklSz.: „Biharban *szotyogó*-nak hívják az olyan rétet, melyet féltényérnyi víz lep el, s ha rá lép az ember, a víz szotyog a láb alatt”. A *szotyogó*, illetőleg *szocsogó* tehát olyanféle térszíni formára vonatkozhatik, amelyet egybeüttl *tocsogó*-nak vagy *tocsogós*-nak hívnak, így Kiskunhalason, Cegléden *tocsogós* ’vizenyős, hígsáros (pl. kaszáló)’ (MTsz.) (vö. Udvarhely megyében *tocsmá* ’pocsolya’ MTsz.). — Az 1302-i adatban jelzett *Szucsugó* nevű víznek a helyét közelebről is meghatározhatjuk: Ung megyének Zemplénnel határos részében a Labore és Ung folyók találkozásának északi szögletében a mai Rebrin¹,

¹ 1302: „in Campo *Rebeyn* (ϑ: *Rebryn*)” (vö. CsÁNKI I, 397 *Rebren* al.).

Pályin¹ és Szenna² környékén. Az 1336. és 1337. évi adatok a víznek felsőbb, északibb szakaszaira vonatkoznak. Az 1418: *Wyzychugo*, 1419: *Wyzychugo*, 1449: *Zochogo* néven előforduló helységekre nézve bizonyára igaza van CSÁNKINAK (I, 398–9), hogy a ma *Csecsehó* vagy *Csecsehóc* nevű helységgel azonosítható, amely északabbra, Nagymihályhoz közel esik (LIPSZKYNÉL: „*Csecsahó* aliis *Csecsó* h. *Cžehahow* vel *Cžehow* s.”). A név ebben a formában esetleg a *szocsog* vagy *szotyog* igével rokonértelmű *csicsog* igéből (MTsz.) való *csicsogó* igenévre megy vissza.

Ezek szerint az 1302. évi *zychugo* törlendő a *zuhog* igével kapcsolatos nyelvtörténeti anyagból. Annak idején (MNY. XXXVII, 136) arra mutattam rá, hogy a NySz.-ban (III, 1293) a *zuhaj* címszó adatai közé vont 1283/1353: „ad quendam fluuium *Ragal-zuhaya* vocatum” és 1357: „aliud patak *Ragal Zuhayapataka* nominatum” adatokbeli víznévben nem kereshető a magyar *zuhaj* közszó, hanem a szláv eredetű *Szuha* víz- és helynév: vagyis a szó a. m. *Ragálszuhája* Gömör megyében. *Zuhapataka* nevű „rivulus”. szal egyébként az 1302-i oklevélben is találkozunk.

PAIS DEZSÓ

NYELVJÁRÁSOK

Adalékok a mezőségi *a*-zás irodalmi nyelvi jelentkezéséhez

1. Ha valamikori vagy ma is élő nyelvjárási jelenségeinket *ma i* nemzeti nyelvünk szempontjából tekintjük, akkor e nyelvjárási jelenségek eléggé jól kitetszően különülnek el két csoportra. Az egyik csoportba azok a nyelvjárási jelenségek iktathatók, amelyek viszonylagosan nagyobb területi elterjedtségüknel és viszonylagosan régi keletkezésüknel fogva nagy mértékben részt vettek a magyar nemzeti nyelv kialakulásában, és így a *ma i* magyar nemzeti nyelv elemeinek lényeges részét alkotják. A másik csoportba azok a nyelvjárási jelenségek tartoznak, amelyek viszonylag kisebb területi elterjedtségük és viszonylag fiatalabb keletkezésük miatt már nem játszottak komolyabb szerepet nemzeti nyelvünk kialakulásában, s így a *ma i* magyar nemzeti nyelv elemeiben nem igen fedezhetők fel. A hangtan területén például az előbbi csoportba tartozik a monoftongizáció, az *i*-zés, az *ö*-zés, az *ly*-ezés (*j*-zés) stb. stb.; az utóbbi csoportba pedig mondjuk az *l*, *r*, *j* nyújtó hatása, a *v* zöngésítő hatása; az újabb diftongizáció, az egészen nyílt *ę*-zés stb. stb. Noha *ma i* nemzeti nyelvünk hangrendszerének felépítése szempontjából ez a különbség kétségtelenül megvan az egyes nyelvjárási jelenségek között, az utóbbi csoportba sorolt nyelvjárási jelenségeink legtöbbjét még sem rekeszthetjük ki teljesen nemzeti nyelvünk több évszázados történetéből. Míg ugyanis nemzeti nyelvünk *ma i*, viszonylag egységes rendszere kialakult, az egységesülés folyamata közben a magyar irodalmi és köznyelvnek *időlegesen* nem egy olyan nyelvjárási jelenség vált részévé, amely nem tudott benne végleg gyökeret verni, s amely így *rendszerileg* természetesen nem előzménye *ma i* nemzeti nyelvünk egyetlen alkotóelemének sem. Mindez azzal a kérdéssel függ össze, hogy a magyar nemzeti nyelv általános története nem teljesen azonos *ma i* nemzeti nyelvünk elemeinek történetével, hanem beléje tartoznak a hosszú ideig tartó egységesülési folyamat forrongásában fel-felbukkanó, majd végleg eltűnő, legtöbbször nyelvjárási eredetű nyelvelemek is.

Nem céлом most itt e vonatkozásban részletesebb fejtegetésekbe bocsátkozni, az említetteket csupán cikkem címének magyarázatául bocsátottam előre. *Ma i* nemzeti

¹ 1302: „terris Zyrtus et *Paulyn*” és „riulum *Paulyn*” (vö. CSÁNKI I, 396 *Pályin* al.).

² 1302: „terre *Zyryne*” (vö. CSÁNKI I, 398 *Szenna* al.).

nyelvünk hangrendszerében ugyanis a mezőségi *a*-zás szinte semmi nyomot nem hagyott, s r e n d s z e r s z e r ű l e g nem is tartozik bele természetesen mai nemzeti nyelvünk előzményeibe sem. De — mint majd a továbbiakból látni fogjuk — a nemzeti nyelv történetének, a nyelvi egységesülésnek egy korábbi, nyelvilag sokkal heterogénebb szakaszában bizonyos írók egyéni nyelvén keresztül része nemzeti nyelvünk egyik válfajának, a magyar irodalmi nyelvnek.

2. Ismeretes, hogy Erdély magyar lakta mezőségi vidékein ma az egyik leg-szembevetőbb nyelvjárási jelenség az úgynevezett *a*-zás, amely az *o* hang nyíltabbá válása révén keletkezett. Ismeretes az is, hogy az *a*-zásnak van egy nagyobb területre kiterjedt, de gyengébb változata, amelyet a hangsúlytalan szótagbeli *o* > *a* fejlődés eredményezett: *vagyak, malam, piszak, kápaszta* stb.; és van egy területileg szűkebb kiterjedésű, a jelenségnek mintegy a magját alkotó erősebb változata, amelyet mind a hangsúlytalan, mind a hangsúlyos szótagban végbement *o* > *a* fejlődés jellemez: *dalag, baland; sak, jabb; szaba, dahán;* stb. (vö. HORGER, MNyelvj. 71—4). A módszeresebb nyelvjárástörténeti kutatások hiánya miatt nem vagyunk abban a helyzetben, hogy a mai nyelvjárási jelenség keletkezési körülményeiről, kiindulási gócéról és idejéről bővebbet és biztosabbat tudjunk mondani. Különböző, most nem részletezhető meg-gondolások és tények alapján jelenleg a következők mondhatók róla: 1. *a*-t tartalmazó szótag után, hangsúlytalan szótagban, a formansok előtti tövéghangzóban indult, mint függő, asszimilációs hangváltozás (*adom* > *adam*), s fokozatosan terjedt ki a nem *a*-s szótagok utáni hangsúlytalan szótagokra (*piros* > *piras*), sőt később a hangsúlyos szótagra is (*pokol* > *pakal*); 2. kiindulási góca a Maros középső folyásának vidéke: a régi Torda-Aranyos és Alsó-Fehér megyék magyar lakta területe lehetett; 3. kezdetei a XVI—XVII. századra nyúlhatnak vissza.

3. A XVIII. század magyar irodalmi nyelvét vizsgálva, két erdélyi származású íróknak: B á r ó t z i S á n d o r n a k és A n d r á d S á m u e l n e k a nyelvében az *a*-zásnak feltűnően tömeges nyomát találtam. Íme néhány szemelvény a kiírt adat-tömegekből: B á r ó t z i: Kassándra I. (Bécs, 1774.) 76: *Uraman*; 78: *gondolatamat, vallad*; 79: *Orvofakat, orvofaknak*; 80: *dolgat*; 83: *voltad*; 86: *rollak*; 92: *nyugodalam*; 97: *unaka*; 103: *világas*; 110: *indulataiman*; 115: *hivatalamat*; 118: *oltalmakra* 'oltalmukra'; stb. — B á r ó t z i: Erköltsi levelek (Bécs, 1775.) 3: *akarak* (kétszer); 4: *lakam, vigasztalad, Aldam* 'áldom'; 5: *hazuttalnak*; 6: *lakadalmi*; 7: *állat, lakadalmi*; 8: *álmak, menyörzúgat* (kétszer); 10: *tapasztalok, gondolat, várad, ortzámán*; 12: *nyugodalam, kívánad*; 13: *azokan, lántzak*; 16: *karjaiman*; 18: *ártatlanak*; 20: *tfállyan, általak* 'általuk'; 21: *vigasztalásoman, boldog-talanak*; 22: *akaram*; 23: *alkatott*; 25: *álmat, álmadazások, nyujtam, szorittam*; 28: *lántzak*; 33: *halhatatlanaktól, átakul*; 34: *ohajtazal, vádalsz, átkat, világot*; 35: *kinzam*; 39: *igazallya*; stb. — B á r ó t z i: Erköltsi mesék (Bécs, 1775.) 106: *erőszakat*; 107: *nyugodalam*; 108: *utályan* 'utáljon'; 110: *bátradván*; 112: *háládatosságán, nyilhalán*; 113: *világán*; 115: *ajánlatt*; 116: *fugallatt*; 117: *lakadalumnak, állatakkal, bajnokak, állatak*; 118: *bántatt, ártatlanakat, váltatta fel*; 119: *lakadalmat, hathalán bé, foglyaknak*; 120: *akaram*; 122: *fajdalom*; 123: *halnad*; 125: *modat, akarad, tartam*; 126: *hánykalodások*; 127: *alkatmány*; 130: *fokafágot, omolyatak, fojalora* 'folyósóra'; 132: *juházodatt*; 139: *támadnatok*; 142: *hivatalumnak*; 143: *tartományak*; 144: *okosságam, álmat*; 149: *lakadalmat*; stb. — B á r ó t z i: A védelmezett magyar nyelv (Bécs, 1790.) 6: *támadatt*; 9: *okofságot*; 10: *vagytak*; 17: *íjjadni*; 18: *el fojtodatt*; 19: *orvalsága*; 20: *szakasztam*; 27: *elállyan, szollattam*; 29: *igazfágot*; 30: *Orzfágot*; 30: *villango*; 31: *Királyaknak*; 35: *tulajdonithatad, tulajdonitad*; stb. — A n d r á d: Elmés és mulatságos rövid anekdoták (Bécs, 1790.) 11: *tfólnakat, parantsolatat*; 13: *házasfágot, lakadalmi*; 16: *ajjándékat*; 17: *Botlánat*; 19: *alkalmatosságot*; 22: *kiván-lágot*; 24: *házasfágot-is, Galambam*; 32: *aranyas, alkalmatosság*; 38: *kardat*; 40: *hajlandó-lágot*; 42: *porkalóbnak*; 43: *kivánlágot*; 45: *orzfágot*; 53: *erőszakat*; 55: *álmadom, komor-*

nyikat; 63: *olyanakat, valóságat*; 65: *Botlánatat*; 70: *alkalmatoslágat*; 71: *vámat*; 72: *vámat*; 74: *alkalmatoslágat*; 77: *álmalon, szaparán*; stb. — Andrád: A' magyar írás-módról (Bécs, 1791.) 3: *kürtös-kalátlat, arannyas*; 6: *hangat-is*; 8: *takarékollágat*; 9: *szagat* (kétszer); 12: *Magyarlágat*; stb.

Bár — mint a fenti példák is mutatják — mindkét írónál viszonylag igen gyakoriak az *a*-zó alakok, a jelenség érvényre jutása korántsem általános, hiszen hasonló fonetikai helyzetben egyszer *a*-s, egyszer meg *o*-s alakokat találunk náluk. Néhány példa hasonló fonetikai helyzetű *o*-zó alakokra: Bárótzai: Erköltsi levelek 16: *nyomorulágot*; 17: *hervadott, virágot, tudom*; 18: *akárom*; 19: *ortzádon, menyországot*; 20: *tfinálllyon*; stb.; Andrád: Elmés . . . anekdoták 34: *hasznos*; 35: *vilzontagfágok*; 36: *málok-kal, tárfaimon*; 37: *napok*; 42: *Papot, madarakon*; 43: *asztalomnál, szabadon*; stb. Az *a*-zó és *o*-zó alakok meglehetősen szeszélyes váltakozása következtében tehát a két író művein egy állandó *o* ~ *a* kettősség vonul végig, s az egyik jelenség a másik rovására sehöl sem tud teljes diadalra jutni.

Alább lesz majd szó arról, hogy az azonos fonetikai helyzetben, sőt sokszor azonos szóalakokban jelentkező, meglehetősen szeszélyesen váltakozó *a*-zó és *o*-zó alakok két különböző nyelvtípus keveredésének eredményei. Így, mivel az *a*-zó alakoknak az *o*-zókkal való összevetése az *a*-zás rendszerszerű vizsgálatának szempontjából nem vezetne semmi eredményre, Bárótzai és Andrád *a*-zó alakjait az *o*-zóktól nemcsak el lehet, hanem el is kell különíteni, azaz a két író *a*-zásának belső fonetikai jellegzetességeit csupán magukból az *a*-zó adatokból lehet megismerni. Ezek az adatok azt mutatják, hogy Bárótzinak és Andrádnak az *a*-zása körülbelül azonos szinten áll: főként *a*-s és *á*-s, de néhányszor *o*-s, *i*-s stb. szótagok után jelentkezik, majdnem mindig a formansok előtti tövéghangzóban és legtöbbször az utolsó szótagban. Az *a*-zásnak azzal a gyöngébb fokával van itt dolgunk, amely már túl van az *a*-s szótagok utáni asszimilációs változás szakaszán, s kezd terjedni más magánhangzós szótagok után is, de még rendszerint nem lépi túl a formansok előtti tövéghangzót, s csak ritkán hagyja el az utolsó szótagot.

A két író életkörülményei magyarázatot adnak arra, honnan és hogyan került ez az *a*-zás saját beszédjükbe s ezen keresztül irodalmi műveikbe. — Bárótzai tudvaleg a régi Alsó-Fehér megyei Ispánlakán született, 1735-ben. A XVIII. század első felében ez a vidék már kétségtelenül *a*-zó, hiszen az *a*-zás indulásának — mint emlí tettük — éppen a régi Alsó-Fehér megye volt a góca. Az írónak tehát már az anyanyelv-járása is *a*-zó, s ezt a nyelvi sajátosságot a nagyenyedi tanulóévek még csak jobban meggyökerezették. Ez időben Nagyenyeden az *a*-zás már jórészt a provinciális köznyelv színvonaláig emelkedett, mint ahogy a nyelvjárási terjedéstől függően előbb vagy utóbb, de a múlt század végéig bezárólag többé-kevésbé provinciális köznyelvi sajátossággá vált a legtöbb mezőségi magyar városban: Tordán, Dicsőszentmártonban, Marosvásárhelyt, Kolozsvárt, Szamosújvárt, Désen stb. Néhány évi szebeni tartózkodás után (Nagyszeben lakosságának magyar rétege ebben az időben részben már *a*-zhatott) 1760-ban Bárótzai testörnek ment Bécsbe, s bár Erdélyt többé nem is látta, *a*-zó beszédét nyilván haláláig megtartotta. — Andrádnál már némiképpen más a helyzet. Ő a háromszéki Ikafalván született 1751-ben, anyanyelvjárásában tehát az *a*-zás semmi esetre sem lehetett meg. Nagyenyedi tanulóévei azonban világosan jelzik azt a helyet és időt, ahol és amikor az *a*-zás saját nyelvi sajátosságává vált. Ő is korán elkerült Erdélyből, az orvosi tudományokat már a bécsi egyetemen hallgatta, s mint kész orvos is Bécsben telepedett le, de — úgy látszik — *a*-zó beszédét már ő sem vetette le többé.

A fenti tények ismeretében nem lehet vitás, hogy a Bárótzai és Andrád műveiben lépten-nyomon előbukkanó *a*-zás azonos azzal a gyöngébb fokú *a*-zással, amely a mezőségi nyelvjárásban, s ennek hatására néhány közép-erdélyi város polgárságának

a provinciális köznyelvében a XVIII. század közepe táján meglehetősen. Így a két írónak az *a*-zás szempontjából azonos nyelvéllapota meglehetősen erős fogódzót ad a mezőszégi *a*-zás történetének a felderítéséhez. Semmiképpen sem lehet például véletlen, hogy a két író műveiben egyetlen példa sem található a hangsúlyos szótagbeli *a*-zásra; a kérdéses nyelvjárási jelenségek ez az erősebb foka nyilvánvalóan a XVIII. század közepe óta terjedt el a mezőszégi vidéken.

4. A XVIII. század második felének irodalmi nyelvében legalábbis *a : o* viszonylatban kialakult már az a nagyjából egységes norma, amely azóta sem ment át lényegesebb változáson. E norma létrejöttében a mezőszégi *a*-zás — mint viszonylag fiatal és területileg meglehetősen elszigetelt nyelvjárási jelenség — nem jutott szinte semmi szerephez. Bárótzsi és Andrád tehát kétségtelenül az a korbéli irodalmi norma ellenében viszik be műveikbe az *a*-zást. — De még tovább is mehetünk. Bár — mint említettük — néhány közép-erdélyi magyar városunk polgárságának nyelvében az *a*-zás kezd ez időben legalábbis provinciálisan köznyelvi sajátossággá válni, az irodalmi nyelv szintjére még provinciálisan sem tud felemelkedni. Hogy az *a*-zást az erdélyi irodalmi nyelv általában sem ekkor, sem később nem vette be, az egészen nyilvánvaló. A korbéli erdélyi írók műveiben legfeljebb csak egészen szórványosan találunk egy-egy *a*-zó alakot. Még viszonylag Teleki Domokosnál van a legtöbb; például: Egynehány hazai utazások leírása (Bécs, 1794.) 35: *Baglyakat*, 37: *hasann*, 48: *padokan*, 58: *válagatott*, 60: *fajakat* stb., de e jelenség előfordulási aránya nála is messze elmarad Bárótzitól és Andrádtól. Érdekes, hogy az írott nyelv alsóbb rétegeibe tartozó, a köznyelvhez közelebb álló egyházi beszédekbe, halotti búcsúztatókba, lakodalmi versekbe stb. sem tudott az *a*-zás Erdélyben számottevően behatolni; átvizsgálva erdélyi református papoktól származó és a kolozsvári református kollégium nyomdájából a XVIII. század végén kikerült egész sor ilyen tartalmú nyomtatványt, *a*-zó alakokat szinte hírül sem találtam bennük. Jellemző, hogy az erdélyi származású Baróti Szabó Dávid az „Orthographia- és grammatica-béli észre-vételek”-ben (Komárom, 1800.) többször is mereven elítélőleg szól az *a*-zásról; például: „Azért némellyek igen tsufosonn kezdik így: oktatom, tagadad, okozam, olvasad, 's a' t.” (74); másutt „tótos” formájúaknak mondja az ilyen alakokat: *álmadat, dolgat, módát, templomat, vastagat* stb. (49); ismét másutt a *mostaha*-féle alakokat helyteleníti (18). Nem lehet kétséges tehát az sem, hogy Bárótzsi és Andrád az *a*-zó alakok tömeges használatában nem az erdélyi irodalmi szókás alapján áll. Az erdélyi irodalmi nyelvi norma nagyobb mértékű követését különben sem lehet a két írótól elvárni, hiszen mindketten jórészt csak Bécsben ismerkedtek meg magával az irodalommal, vagy legalábbis ott lettek annak aktív részesei.

Megjegyezhetjük még, hogy a két írónál az *a*-zás nem stíluseselem. Hangtani sajátosságoknak stíluseselemként való használata e korban még amúgyis nagyon ritka, s az *a*-zás mind Bárótzsinál, mind Andrádnál helyzettől és szereplőktől függetlenül mindenütt megközelítőleg azonos arányban van meg.

5. Az elmondottak alapján ki lehet tehát zárni azt a lehetőséget, hogy Bárótzsi Sándor és Andrád Sámuel tudatosan használták műveikben *a*-zó alakokat például irodalmi nyelvünk erdélyibbé tétele érdekében vagy stíluseselemként vagy valamilyen más írói célból. Irodalmi műveikben az *a*-s és *o*-s alakok állandó váltakozása két különböző nyelvtípusnak: az írók táji beütésű egyéni nyelvének és az a korbéli, viszonylag egységes irodalmi normának a spontán keveredésből jött létre. Valószínű, hogy Bárótzsi és Andrád meglehetősen tisztán *a*-ztak, azaz nyelvükben ez a táji eredetű sajátosság ugyanolyan fonetikai helyzetben — különösen az asszimilációs alakokban — eléggé következetesen érvényesült. Ha ugyanis nem így lett volna, hanem már élőbeszédjükben megtörtént volna a nagyobb méretű keveredés, akkor írás közben az irodalmi normához való szükségszerűen fokozottabb alkalmazkodás jóval könnyebben

kiküszöbölhette volna a táji jellegű *a*-zó alakokat, s ezeket csak elvétve találhatnók meg műveikben. Mindebből az következik, hogy a két író nyelvében feltehetően éppen az írói aktus közben, a művek írásakor következett be a típuskeveredés, ekkor ütközött össze az írók egyéni beszédszokása a korbéli irodalmi szokással. Az történt tehát, hogy az írók — bármennyire is igyekeztek az írásban a tőlük nyilván jól ismert irodalmi normához alkalmazkodni — saját egyéni beszédszokásuk általános *a*-zásának erős hatásától nem tudtak megszabadulni, s részben nyelvérzéküknek ilyen viszonylatban való megzavarodása, részben pedig ilyen irányú figyelmük állandó ki-kihagyogatása következtében rapszodikusán, minden rendszer nélkül írták le hol az *a*-zó, hol pedig az *o*-zó alakokat. Nem ritkák náluk még az ugyanabban a mondatban, azonos szóalakban való kettősségek sem; például: Bárótzai: Erköltsi mesék 120: „látni *akarom* ötet, telyefféggel *akaram*”. — Ez a meglehetősen rapszodikus kettősség persze nemcsak az *a*-zás tekintetében jellemzi a két író műveit, hanem az erdélyi táji sajátosságok és a korbéli általános irodalmi szokás más hangtani jelenségek terén is több esetben állandó keveredést mutatnak náluk; például az illeszkedésben: Bárótzai: Erköltsi mesék 107: *erköltlek*; 110: *erölkedik, töllek*; 111: *ütkezet*; 114: *kézfűllyen*; 120: *öltezetén*; 125: *erköltlek*; stb. ~ 116: *erköltsök*; 117: *dühös, tömlötzbén*; 141: *erköltsökben*; stb.; az *s* végű névszók birtokos személyragos alakjaiban: Andrád: Elmés ... anekdoták 141: *el-indulása, kéréslének*; 146: *szokáfa*; 152: *gyónálat*; 162: *vélekedéle*; 163: *liválat riválat*; stb. ~ 141: *Kedveffét*; 150: *gyilkoffa* (kétszer); 164: *virtuffát*; 170: *kotfiffát*; stb.; és így tovább még igen sok jelenségben. Ezek részletezése azonban most nem tartozik tárgyunkhoz.

Bármennyire tudjuk is, hogy az irodalmi szokásnak ez időben még korántsem teljes megszilárdulása következtében ilyen ingadozások az irodalmi nyelvszokás és a táji sajátosságok közt több más a korbéli író nyelvében is tömegesen található, és éppen ezért Bárótzinál és Andrádnál sem valami rendkívüliek; bármennyire is természetes, hogy az említett két író folytonos *o* ~ *a* váltakoztatásaiban az *o*-zó alakok mind Bárótzinak, mind Andrádnak az a korbéli általános irodalmi szokáshoz alkalmazkodó tudatos valószínűleg írás közben megnyilvánuló nyelvi tevékenységéből fakadnak, az *a*-zó alakok viszont az Erdélyből magukkal hozott táji sajátosság tudatalatti beszüremkedései; mégis e keveredések megítélésében jelen esetben az írókon kívül álló nyelvi hatást vagy hatásokat sem szabad teljesen számításán kívül hagyunk. — Nem a nyomdászok működésére gondolok itt, hiszen a nyomdász e korban már nemigen avatkozik bele nyelvileg az író szövegébe, és a korbéli bécsi kiadványok nyomdászai különben is szinte kivétel nélkül magyar tudás nélkül szedték a magyar szövegeket, — innen a rengeteg durva sajtóhiba. De elgondolkoztat e tekintetben az, amit Bárótzai ír a Kassádra előszavában: „Nem tudom miként a' nyomtatásban meg e fott fok hibáknak, melyeknek számos voltakkal az Olvafonak békefféges türelfével vízfza élek, engedelmét reménlhetném, ha mentfégemre nem ízolgálna az, hogy idegen Nemzet ízedvén a' betüket, a' nyelvnek nem tudáfa egygyefülvén az írásban (melyet íok külömbözö kezekkel irattam tízfzában)¹ ejtett hibákkal, annyira nevelték azoknak ízámát, hogy éppen nem lehet tsudálni, ha a' jobbittás közbe fokak el tüntek ízemeim előtt; a' ki tsaknem könyvnelkül tudván írásomnak értelmét, a' közötté el tsufzott hibákatis jo gyanánt néztem.” E megjegyzésből kitűnik, hogy Bárótzai saját — úgy látszik, nem valami rendes külsejű — kéziratát előbb másokkal letisztáztatta, s e tisztázatot adta nyomdába. Amennyiben a tisztázók magyarok voltak, könnyen történhetek a szövegen kisebb-nagyobb, rendszertelen hangtani módosítások. Bár aligha lehet kétséges, hogy az említett *a*-zó ~ *o*-zó kettősség lényegében maguktól az íróktól származik, bizonyos esetekben talán tarkíthatták a képet a kéziratok másolóí is.

BENKÓ LORÁND

¹ Én ritkíttattam.

KÜLÖNFÉLÉK

Jelentés a Nyelvtudományi Főbizottság 1954. évi munkájáról*

A Nyelvtudományi Főbizottság 1954. évi munkájában az előző évihez viszonyítva több lényeges változás történt. Az 1953. évi munka értékelésekor a Főbizottság tagjai megállapították, hogy a bizottsági ülések igen gyakoriak voltak, az egyes üléseken sok napirendi pont szerepelt, sok időt szentelt a Főbizottság kevésbé fontos adminisztratív jellegű kérdéseknek, s ugyanakkor aránylag keveset foglalkozott fontos elvi jellegű szakmai kérdésekkel, s tudománypolitikai szempontból jelentős szervezési ügyekkel.

Ezeket a tapasztalatokat 1954. évi munkatervének összeállításában a Főbizottság figyelembe vette, s ennek eredménye kétségtelenül meg is mutatkozott. Ebben az évben kevesebb volt a bizottsági ülések száma, minden bizottsági ülésen csak egy fontos téma került megvitatásra. Megvalósítottuk a Főbizottság tagjainak azt a jogos kívánását, hogy az egyes ülések anyagát kellő időben kapják meg; így azokat — nagy elfoglaltságuk ellenére is — a Főbizottság tagjai általában kellőképpen át tudták tanulmányozni.

A munka félévi terv alapján folyt. A még 1953 decemberében összeállított és jóváhagyott tervhez azonban nem ragaszkodtunk mereven, hanem azt az idő közben felmerült szükségleteknek megfelelően módosítottuk. Így eredeti tervünkől eltérően elhalasztottuk a Nyelvtörténeti Szótár és a Nyelvtörténeti Adattár munkálatainak, kiadási távlatának és lehetőségeinek megvitatását, s nem foglalkoztunk a nyelvtani terminológia egységesítésének kérdésével sem. Ezzel szemben egy teljes ülésen foglalkozott a Főbizottság a nyelvtudomány második ötéves tervével, s megbeszélte az akadémiai nagyhéten elhangzó nyelvészeti előadások vitatételeit.

Az Akadémia elnöksége az 1954. évre a Nyelvtudományi Főbizottság tagjainak létszámát csökkentette, s a Főbizottság tagjaivá a következőket kérte fel: elnök: Pais Dezső; titkár: Imre Samu; tagok: Bárczi Géza, Beke Ödön, Benkő Loránd, Fekete Lajos, Hajdú Péter, Hadrovics László, Kálmán Béla, Kniezsa István, Lakó György, Ligeti Lajos, Lőrincze Lajos, Mészöly Gedeon, Németh Gyula, Sulán Béla, Tamás Lajos, Zsirai Miklós. Év közben az Akadémia elnöksége felkérte Tálasi Istvánt, hogy a nyelvtudomány és a néprajz kapcsolatának biztosítása érdekében vegyen részt a Főbizottság munkájában. A főbizottsági tagok számának csökkenését lényegében helyeseltük és helyeseljük, mégis kívánatosnak látszik, hogy a jövő évre a Főbizottság néhány taggal kiegészüljön.

A Főbizottság munkája ebben az évben nem indult minden zökkenő nélkül. Első ülésünket csak március 8-án tarthattuk meg, Pais Dezső akadémikus ugyanis az elnöki tisztet — rajta kívül álló okokból — csak akkor tudta elfogadni és elfoglalni. Ennek ellenére az I. félévben öt ülést tartottunk, a II. félévben pedig kettőt.

*

A Főbizottság az egyes üléseken a következő főbb kérdésekkel foglalkozott:

I. Első helyen kell megemlítenünk az aspiránsképzés helyzetéről az aspiránsok bevonásával megrendezett vitát, annál is inkább, mert a vita tanulságait a többi tanulmányozás is minden bizonnyal hasznosítani tudja. A vitán elsősorban az alábbi kérdések kerültek szóba: Az aspiránsok kiválasztása. Az értekezéseknek való témák megválasztása. Az aspiránsok vezetése. A vizsgák. Az aspiránsok részvétele a tudományos közéletben.

* A jelentést a Nyelvtudományi Főbizottság október 26-i ülésén megvitatta és jóváhagyta.

A végzett aspiránsok elhelyezése. A vita során mind az aspiránsok, mind a bizottsági tagok részéről számos megszívlelendő javaslat merült fel. Ezeket tanulmányozás végett a TMB. részére is megküldtük. — Bár a vitán elhangzott javaslatok megvalósítása teljes mértékben eddig még nem történthetett meg — a vitát június második felében tartottuk meg —, eredmények máris mutatkoznak. Eredménynek könyvelhetjük el egyrészt azt, hogy az aspiránsok az aspiránsvezetőkkel közösen megvitatták az aspiránsképzés terén mutatkozó visszásságokat, megbeszélték a munkát gátló nehézségeket, s több esetben ezek leküzdésére megvalósítható javaslatokat is tettek. Eredménynek tekinthetjük továbbá azt is, hogy a vita — éppen az aspiránsok javaslatára — foglalkozott azoknak a már érdemleges tudományos munkássággal rendelkező kutatóknak a helyzetével és jövőjével, akiknek még nincs tudományos fokozatuk. Úgy hisszük, ennek a vitának is része volt abban, hogy az Akadémia I. osztálya is napirendre hozta ezt a kérdést, s az illetők részére a tudományos minősítés megszerzéséhez már azóta is nyújtott némi segítséget. Ezzel kapcsolatban ismételten megjegyzi a Főbizottság, hogy feltétlenül kívánatosnak tartja, hogy az illetők minél hamarabb tudományos fokozatot szerezzenek, s ehhez a jövőben minden tőle telhető támogatást igyekszik megadni nekik.

2. Két ülésen is foglalkozott a Főbizottság az Akadémiai Nagyszótárral. E megbeszélések alapján az I. osztály vezetősége elé terjesztettük a szótár jellegével, terjedelmével kapcsolatos legfontosabb elgondolásainkat, továbbá a szótár távlati tervét. Elkészültek továbbá a Nagyszótár forrásjegyzékei, melyek közül az irodalomtudomány körébe tartozókat véleményezés és esetleges kiegészítés céljából megküldtük az Irodalomtörténeti Főbizottságnak is. — A Nagyszótárral kapcsolatban a Főbizottság ismételten megjegyzi, hogy a szótár mielőbbi elkészítése elsődrendű fontosságú nemzeti kötelességünk, s kéri az I. osztály vezetőségét, hogy a jövőben a szótár jellegéhez méltó, s a szótár mielőbbi elkészüléséhez szükséges anyagi feltételeket a lehetőség szerint biztosítsa. Annyival is inkább kérjük ezt, mivel a nagyszótári csoportnak — előttünk egyelőre érthetetlen okokból — el kell költöznie az Akadémia épületéből, s munkáját bizonytalan ideig nem a legkedvezőbb körülmények között kellene folytatnia.

3. A nyelvtudomány második ötéves tervének összeállításában igyekezett a Főbizottság elkerülni azokat a hibákat, amelyek első ötéves tervünket jellemezték. A már az első ötéves tervben megindított nagyarányú kollektív munkálatok folytatását továbbra is elsődrendű feladatnak tartjuk, sőt tervünk összeállításában az volt a célunk, hogy ezek közül a munkálatok közül minél több már a második ötéves terv folyamán gyakorlatilag is felhasználható segítséget nyújtson a tudományos kutatásban, éppen ezért jelentős, merőben új tervmunkát második ötéves tervünkbe nem is vettünk fel. Második ötéves tervünk fontos célkitűzésének tartja a Főbizottság a rokon tudomány-
szakokkal, elsősorban az irodalomtudománnyal való szorosabb együttműködés kiépítését, s jelentős mértékben szeretnők kiszélesíteni nemzetközi kapcsolatainkat is. Minél alaposabban meg akarjuk ismerni elsősorban a Szovjetunió s a népi demokráciák nyelvtudományi eredményeit. Ez a törekvésünk tükröződik abban a tervezetben is, melyet a második ötéves terv során történő kiküldetésekre vonatkozóan állítottunk össze.

A második ötéves tervben az eddigieknél nagyobb szerepet szánt a Főbizottság az egyéni kutatásoknak. Meg kívánja valósítani azt, hogy a nagyszabású kollektív munkákban való részvétel mellett több idejük legyen a kutatóknak az egyéni munkára, s ennek során szakmai és ideológiai ismereteik elmélyítésére. Úgy látja ugyanis a Főbizottság, hogy elsősorban az egyéni kutatások eredményeül várhatjuk azt, hogy fiatalabb kutatóink az eddiginél nagyobb előrehaladást tegyenek a marxista nyelvtudomány eredményeinek, a marxista nyelvtudomány módszerének elsajátításában, az általános nyelvészetben.

Második öt éves tervünk összeállításában számításba vettük lehetőségeinket, erőinket, de úgy látjuk, hogy tervünk ennek ellenére is nem csekély mértékben feszített, s a tervbe vett munkálatok elvégzéséhez kedvező körülmények között is minden erőnkre szükség van, annál is inkább, mert a Nyelvtudományi Intézetben a racionalizálás öt éves tervünk összeállítása után történt meg. A nyelvészeti termunkák jelentős része a Nyelvtudományi Intézetben folyik, éppen ezért igen fontosnak látja a Főbizottság, hogy az intézet munkájához a továbbiakban is minden lehetőség biztosíttassék. Itt kívánjuk megjegyezni azt, hogy a Nyelvtudományi Intézet dolgozói igen sok segítséget nyújtottak a Nyelvtudományi Főbizottság munkájának eredményes elvégzéséhez is.

A második öt éves tervvel kapcsolatban foglalkozott a Főbizottság az Oktatásügyi Minisztériumnak és a Népművelési Minisztériumnak a tervre adott véleményével, javaslataival. Bár mindkét minisztérium több javaslatával egyetértett a Főbizottság, és jogosultságukat is elismerte, a terv bővítését, egyes időpontok előbbre hozatalát a fenti okok miatt nem tartotta megvalósíthatónak.

4. Foglalkozott a Főbizottság a múlt évben lezajlott nyelvtani anketé anyaga megjelentetésének kérdésével is. Az anyagot terjedelmes volta miatt teljes egészében megjelentetni nem lehetett; ezért összefoglalás készült belőle. Ezt a főbizottság is megvitatta és jóváhagyta. Ezen az ülésen a leíró nyelvtan vitás kérdései érdemlegesen nem kerültek szóba — nem is ez volt a cél —, csupán azt tárgyalta a Főbizottság, hogy az összefoglalás megállapításai helyesek-e. Az erre fordított munka mégsem volt egészen hiábavaló. A jóváhagyott összefoglalás ugyanis megjelent a MNy.-ben (L, 1—17), s így az anketén elhangzott nézetekkel a szakemberek szélesebb rétegei, a leíró nyelvtan kérdései iránt érdeklődő tanárok is megismerkedhettek. Az összefoglalást a Főbizottság a leíró nyelvtannal kapcsolatos további vitákhoz kiindulási pontnak szánta. Azt azonban, hogy ezt a célt el is értük-e, egyelőre még nem lehet megállapítani.

5. A fenti fontosabb kérdések mellett több más kisebb jelentőségű kérdést is tárgyalt a Főbizottság. Ezek közül elsősorban az 1955. évi könyvkiadási tervet kell megemlítenünk.

A könyvtervvel kapcsolatban ismételten szóvá kell tennünk azt a már többször hangoztatott — s úgy véljük jogos — igényünket, hogy a könyvterv jóváhagyásáról, esetleges megváltoztatásáról az illetékes felsőbb szervektől értesítést kapjunk. A Főbizottság például jelenleg sem tudja, hogy az 1955. évi s a még régebbi könyvtervekből mit hagyott jóvá az Akadémia elnöksége, milyen munkák kiadását halasztotta későbbre, esetleg miket vetett el teljesen. Nem tudjuk, hogy a kiválogatásban milyen szempontok érvényesültek, pedig mindezeknek az ismerete fontos volna ahhoz, hogy a következő könyvkiadási terveket jobban állíthassuk össze. Nem tartjuk helyesnek azt a tényt, hogy egy-egy, az Akadémia által kiadott szakkönyv megjelenéséről a Nyelvtudományi Főbizottság tagjainak jórésze csak a könyvpiacról értesül.

Több alkalommal foglalkoztunk a prémiumra benyújtott pályázatokkal, az ösztöndíjasok ügyeivel, az aspiránsok disszertációs témáival. Örvendetes jelenségeként kell megállapítanunk azt, hogy az ösztöndíjrendszer körül az utóbbi években mutatkozó zavarok tisztázódtak, s ennek eredményeül a tudományfejlesztésnek ez a fontos eszköze lényegesen hatékonyabbá vált.

Az apróbb adminisztratív jellegű kérdések tárgyalása a Főbizottság munkájában a múlthoz viszonyítva örvendetes módon háttérbe szorult. Az I. osztály szaktitkársága az ilyen jellegű kérdésekben ma már gyakrabban intézkedik önállóan — a Főbizottság elnökének és titkárnak megkérdezése után. Ezt a gyakorlatot — véleményünk szerint — a jövőben nemcsak folytatni kell, hanem a lehetőség szerint még jobban ki kell szélesíteni.

A Főbizottság az 1953. évi munka értékelésekor úgy határozott, hogy — az eddigi gyakorlattól eltérően — nem fog megvitatni minden, az Akadémia kiadásában megjelent nyelvészeti szakmunkát, mivel ezek a viták, amellettt hogy a bizottságnak aránylag sok idejét vették igénybe, több esetben nem voltak különösebben eredményesnek mondhatók. Arról, hogy melyik mű megvitatását tartja szükségesnek, a Főbizottság esetről-esetre fog dönteni. Az év első felében sok egyéb elvégzendő munka miatt könyvvitára nem került sor, második félévi tervünkben azonban ez is szerepel.

Végeredményben a Nyelvtudományi Főbizottság munkája — megítélésünk szerint — az előző évihez viszonyítva jelentős fejlődést mutat. Sikerült bizonyos mértékben a Főbizottság tagjainak tehermentesítése, jobb volt az egyes ülések megszervezése, lényegében minden alkalommal helyes volt az egyes ülések fő tárgyának megválasztása, megfelelő volt az üléseken szereplő tudományos és adminisztratív jellegű kérdések aránya, s általában kellő idő jutott az egyes ülések napirendjén szereplő fontosabb kérdések eredményes megvitatására is. A Nyelvtudományi Főbizottság munkáját a továbbiakban az év első felében kialakult, s — megítélésünk szerint — lényegében helyesnek mondható keretek között és módszerrel kívánja folytatni.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI FŐBIZOTTSÁGA

Csefkó Gyula †

Csak egypár hónapja, 1953. december 8-án ünnepeltük a magyar szó- és szólás-történet nesztorát 75. esztendejének betöltése és méltó kitüntetése alkalmából (vö. O. NAGY GÁBOR: MNy. L, 513—6), s máris a halála okozta keserű fájdalomnak kell hangot adnunk: Csefkó Gyula, az adai molnárszegéd fiából, az egykori tanyai tanítóból lett akadémiai levelező tag, főiskolai tanár, a nyelvtudományok kandidátusa, annyi sok remekbe készült, közkedvelt szakcikk tudós szerzője, a szeretett nevelő és kartárs nem is egy évvel később, 1954. december 2-án elhunyt.

Fáj búcsút vennünk tőle, aki meleg szívével, baráti szerénységével mindig, mindenkinek segíteni akart; akit csak szeretni lehetett; akinek a laikus olvasó is kíváncsian leste folyóiratainkban minden közleményét; aki egy-egy rejtélyes nyelvi kifejezést magyarázva, annyira élvezetesen s egyben oly pompás módszerességgel tárta fel népünk életének számtalan feledésbe sülyedt részletét; s aki a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak nemcsak régi, munkára mindig kész választmányi tagja, hanem immár évtizedek óta egyik büszkesége is volt.

Emléket ő maga állított magának, egyrészt tágabb értelemben vett hozzátartozói-nak: tanítványainak és munkatársainak szívében, másrészt szaktudományunk történetében — egyebek közt a Magyar Nyelvben közzétett sok-sok szép cikkével és a társaságunk kiadványsorozatának 28. számaként megjelent „Szállóigék, szólásmódok” című könyvével.

TOMPA JÓZSEF

Felelős szerkesztő: Pais Dezső

A kiadásért felel: az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki felelős: Szöllősy Károly
A kézirat érkezett: 1955. I. 9. — Példányszám: 900 — Terjedelem: 12 (A/5) ív + 4 melléklet

35118/55 Akadémiai Nyomda — Felelős vezető: Ifj. Puskás Ferenc

MAGYAR NYELV

LI. ÉVF.

1955. JÚNIUS

2. SZÁM

Vitás verstani kérdések*

Kiki tapasztalhatta, mennyire tisztázatlanok verstanunk némely elvi fontosságú kérdései. Egymást kizáró tanok és elvek nyugtalanítják a tájékozódni óhajtót. A zavar nem éppen mai keletű, de újabb nyilatkozatok is fokozzák, ahelyett, hogy szüntetnék. Mintha a verstan nem volna ugyanoly kötelezettségekkel járó tudomány, mint a többi: kiki tovább fújja a maga nótáját, tekintet nélkül mások megokolt, a ritmikai tapasztalat alapján álló, s verstörténeti tényekkel és múltbeli illetékes nyilatkozatokkal támogatott megállapításaira. Nem is ismerik azokat igazán; olykor elferdítve, hamisan idézik, s nyílt ajtót döngöttek. Máskor meg csak kísérletként röppentenek fel valami meglepő újdonságot, másokra bízva azok el- vagy el nem ismerését, — mintha tudós embernek nem magának kellene helytállnia azért, amit világgá ereszt. Bizonyos spekulatív hajlamok állnak szemben közösségi (nemzeti) ritmikai tapasztalatokkal, s kovácsolnak elméleti rendszereket, melyek sokszor nem is a ritmusfogalom és a ritmusérzék vizsgálatán alapulnak, hanem egyoldalúlag a ritmosus alakítás anyagának (verstanban a nyelvnek) természetén és törvényein.

Néhány verstani kérdésben készülök felvilágosítani a versritmusunk iránt érdeklődő olvasókat. Olykor elemi ismeretek közlésétől sem tartózkodom, részint esetleg tájékoztatlanabb olvasók kedvéért, részint alapvetésül későbbi fejtegetéseim számára. Némely kérdéshez (különösen a Zrínyi sorfaját illetőhöz) csaknem teljesnek mondható történeti tájékoztatást is nyújtok, s a kevésbé tisztázottakat általában több oldalról igyekszem megvilágítani. Kénytelen leszek kétségbevonat vagy támadott helyes álláspontok védelmére, hamisaknak cáfolására is megfelelő helyet biztosítani.

Előrebocsátom azonban, hogy észrevételeim mindenkor csak egy bizonyos versrendszerre (vagy a nemzetire, vagy valamelyik jövevényre), azon belül egy bizonyos korszakra, s csak kivételképp egyéni különösségekre vagy éppen különösségekre vonatkoznak. Szükséges ezt megmondanom. Mert meg-
esik, hogy verstörténetünkben a nemzetit egy kalap alá fogják a jövevényrel; a jövevényben fürkészik azt, amit a nemzetiben nem ismernek fel; a nemzetiben feltesznek egy „ősi” szakaszt, mely szövegemlékeken nem is tanulmányozható, s mégis ahhoz viszonyítják a fejlődés további menetét; legrégebbi szövegemlékeink technikai ügyetlenségeiben, másolási hibáiban amaz „ősi” állapot hiteles survivance-ait, csökevényeit látják, s technikailag tökéletesebb akkoriakban és későbbiekben pedig elfajulást; újabb költőink némely szándékos szabálytöréseiben az ősi, igaz magyar ritmusra való visszaemlékezést, az elfajulás századai után ahhoz visszatérést üdvözölnék.

* Bevezetése és két első fejezete egy terjedelmesebb, a Nyelvtudományi Értekezések számaként megjelenendő tanulmánynak. Az itt közölték után következő fejezetek címe: „3. A versritmus nyelvi származtatása.” „4. Zrínyi sorfaja.” „5. A hangsúly szerepe jövevény versrendszereinkben.”

Én azt a versidomot, amely első szövegemlékeinktől máig mind a mű-, mind a népköltészetben szakadatlan folytonossággal él, s melyet akár gyámoltalan, akár szándékolt szabálytalanságai ellenére, s minden idegenből behozott versrendszerrel szemben magunkénak, magyarnak tudunk és vallunk: Arany János szavával „nemzeti versidom”-nak mondom és tartom ezután is. Van ugyanis, aki „nemzetinek” el sem ismeri, mert az ő tudomása szerint más nyelvű népeknek is van szakasztott olyan versritmusuk, nem mondhatjuk tehát, hogy azt magunk termeltük ki. Azonban: akármi volt az eredete (amit úgyse tudhat senki!), s akármennyre egyezik (ha ugyan igazán egyezik!) más népekével, azt a versidomot az egész magyarság magáénak vallja, s ritmusérzéke, 1300 óta szövegeken is ellenőrizhetőleg, abban talál kielégülésre. Abban, még a gyermeké is! ARANY mondja, hogy e versidom formái iránt a gyermek is oly fogékony, hogy „lelkében zöngnek azok, minden tanulás nélkül. Egy sorát, vagy szakaszát a népdalnak oly hangléjtéssel fog elszavalni, melyből kitetszik, hogy a forma öntudatlanul is, már él lelkében, míg, ha egy idegen verssort adnak szájába, szavalása fogja mutatni, hogy nem érzi annak ritmusát. Valóban, ha semmi egyéb nem, ez is eléggé bizonyítaná, hogy a magyar dalformák a népnél nem kölcsönvett, eltanult, idegen alakok, hanem lelkének oly primitív, sajátos, bár megfejtethetlen nyilatkozásai, mint maga a nyelv.”

De lássunk dologhoz; vegyünk sorra néhány tisztázásra váró kérdést!

I. Nemzeti versidomunk hangsúly-kérdése

A vers műanyaga a nyelv. A nyelv: gondolatközlés céljára emberi hangokból kifejlesztett jelrendszer. Van gondolati rendje, nyelvtani szerkezete és hangidoma, mik egy vagy más módon s egy vagy más arányban minden oly művészetben rendszabályozó tényezők lehetnek, melynek (mint az éneknek, a versnek) nyelv a műanyaga. A gondolat rendje és a nyelvtani szerkezet minden időviszonytól független; a hangidom azonban időbeli jelenség, „idommá” bizonyos idő alatt teljesedik ki, s ezért játszhat taglalást intéző szerepet is minden oly nyelvi művészetben, mely az időszerkezet elvén alapul. De olyankor is érvényesülni törekszik mellette, bár csak alárendelt társként, a gondolatnak meg a nyelvszerkezetnek taglaló szempontja; sőt vannak elméletek, melyek kizárólag ez utóbbiak valamelyikéből vezetik le a vers hangidomi rendjét.

A mi nemzeti versidomunkat „hangsúlyos”-nak hibásan nevezik ugyan, de hangidomi renden alapulónak, mind a ritmikai tapasztalat, mind az elismert elméletek alapján, joggal mondhatjuk. A hang a zenének és éneknek műanyaga; a nyelv hangidomát, ha jelentését nem tekintjük, zenei jelenségként érzékeljük, s nem csuda, ha a verset sokan egyenest a zenéből eredeztetik. A hangidom elemei (szótagok, szavak, szótapadmányok) bizonyos hangzategységekbe verődnek össze, melyeknek, éppúgy, mint legkisebb elemeiknek, megvan a maguk időbeli értéke (kiterjedése, huzama), s indító vagy marasztaló energiája; van időtörvénye és nyomatékrendje, s ének és vers egyaránt e kettőt rögzíti szabályossá: az említett hangzategységeket vagy valójában, vagy tempómódosítgatással egyenlő időtartamúakká alakítja, s kezdő energiával különíti el szomszédaitól; azonfelül kettőt, hármat vagy négyet közülük nagyobb arányú hangzategységekbe társít. Az ekként megszabályozott elemi hangzat-

egységeket nevezzük (zenei műszóval!) ütemeknek, s következetesen azonos szabályú ütemek ismétlődését versritmusnak.

Az eddigiekben és a következőkben hangról, hangzategységek idejéről és kezdő energiájáról volt és lesz szó. De tudvalevő, hogy a verset nemcsak hangosan mondjuk, hanem némán olvassuk is. Versritmusát: időszerkezetét és nyomatékrendjét azonban néma olvasáskor is érezzük. S ezt nem csak a hangzásra való emlékezésünknek s a legtöbb magyar sorképlet ismeretének köszönhetjük. Egész beszédünket, a versbelit is, beszélőszerveink izomtevékenysége állítja elő, az ütemek időrendjét izommozdulatok egymásutánja, kezdő és marasztaló energiáját izomi feszültség intézi. Néma olvasáskor beszélőszerveink többnyire mozdulatlanok maradnak, s mintegy csak ösztön és szándék erejéig mímelik, jelzik azon izomi munkát, melyet hangos versmondáskor valóban végeznek. S ha egy-egy verssor ritmusa nem tökéletes, ha például az ütem időszerkezete hibás, ha kezdő energiájának hangzati érzékeltetéséről nem gondoskodott: lappangó izomérzeteink sokszor maguk is pótolják ama hiányokat és mulasztásokat, s lehetővé teszik számunkra, hogy ne ütközzünk meg rajtuk túlságosan. Egy-egy durvább szabálytörést azonban szinte önműködőleg jeleznek és visszautasítanak.

Figyelembe véve a hangidomnak mint a versritmus egyik rend-sugalmazó tényezőjének a szerepét, világosabban fogjuk látni a hangsúlyét is a magyar ütemben. A hangidomnak (egy-egy hangzategységnek), mint mondtuk, indító energiája van, mely bizonyos izomtevékenységgel, izomi feszültséggel azonos. Ezt az izomi energiát tévesztik össze némely elméletek az értelmi nyomatékkal, mit közönségesen hangsúlynak nevezünk. Ez a hangsúly, bár neve félrevezethet, nem a hangidom igénye, hanem az értelemé, a beszédbe foglalt tartalomé. Összeeshet a kettő (véletlenül vagy szándékosan) az ütemélen, de a hangidomi kezdő energia olyankor is az ütemélen marad, mikor az értelmi nyomatéka az ütem belsejébe telepedik. Ama kezdő energia neve a verstanban *iktus*, a másiké (a beszédbelié) *hangsúly*. Ha skandálva mondjuk a verset, a skandálás határozottan érzékelteti az iktusokat, de nem veszi figyelembe, sőt elnyomja az ütembelseji hangsúlyokat. Skandálva így mondanók: „*É*nismennék, | *d*emihaszna, | *h*avelem Akárhová | *el*jönabú, | *s* szerelem”; értelmi hangsúlyozással így: „*É*n is mennék, — de *m*i haszna, — ha *v*elem — Akárhová *el*jön a *b*ú, — s *s*zerelem,” — bár az ilyen nagyon okos versmondást afektáltnak éreznők.

Lássunk néhány emlékezetes nyilatkozatot a hangsúly versbeli szerepéről.

ARANY JÁNOS, hogy vele kezdjem, nem írt kimerítő verstant, nem is minden fontosabb kérdéstről fejtette ki felfogását, de a most szóban forgóról világosan nyilatkozott. A versidom lényegét — ismert tanulmánya szerint — a ritmus teszi, a ritmust pedig a gondolat részarányos feltagolása képezi, annak legszorosabb kapcsolatban levő részeit csoportosítva a beszéd *egy* ízületébe („ütem”-be), egyszersmind a szókat a hangsúly mint góc köré és uralma alá rendelve. A hangsúly szabadon helyezkedhet el az ütemben, de „legtökélyesb” akkor lesz a ritmus, ha a hangsúly az ütem első tagját emeli ki (így egy Erdélyi Jánosnak írt levelében is: XII, 97); viszont egyhangúan hullna szét, ha e szabályosság folyvást tartana. A gondolati és nyelvi (hangzati) tényező közül Arany az elsővel foglalkozott részletesebben; az ütem hangzati szerkezetét nem elemezte; sorképleteinket a népdali (zenei!) minták alapján határozta meg. Így a gondolat ritmusából kiindult elméleti tanul-

mánya nem a beszéd hangidománál, hanem a zenéénél kötött ki, de korántsem átugrásával a beszéd hangidomának. Szerinte ugyanis, mint tudjuk, a ritmus belső és külső egyszersmind; a belső a gondolat sajátja, a külső, mint az imént mondottakból kitetszik, a beszéd hangidomának a zene ütemrendjével összehangzó tagoltsága. Tehát, bár nem mondja így ki, értelmi és zenei tényezők együtt szervezik a verses beszéd ízekre osztását, de nem mindig egybevágón. A zenei a hangsúly esetében, mint láttuk, hajlandó volt engedményt tenni a másik (az értelmi nyomatók) szabadságának a javára; viszont az értelmi sem követeli meg szigorúan, hogy minden zenei izület (ütem) magában megállható gondolatszaksz legyen. A verssor tagolásában tehát Arany János is, mint utána többen, a gondolati és zenei elv antagonizmusát és kompromisszumait látja érvényesülni. — Visszatérve a hangsúly kérdéséhez, arra vonatkozólag oly igazságot állapított meg, amelyről versstudományunknak nem kellett volna megfélekednie. Idézett nyilatkozataiból ugyanis önként következik, hogy a hangsúlyt nem tartja kezdeményező ritmikai tényezőnek, hiszen nem az jelöli ki az ütem kezdetét; viszont ha a hangsúly az ütem első tagjának (ének) kiemelésével tökéletesebbé teheti a ritmust, azzal (Arany szerint) nyilván ritmikai igényt szolgál ki, az ütemnek nyomatók(energia-) igényét. Aminthogy általában kimondhatni, hogy a hangsúly, noha eredeti rendeltetése (tisztje) a tartalmi (értelmi, érzelmi) megkülönböztetés, megfelelő helyre esve ritmikai értéket is (mint utolsó fejezetünkben meg látjuk: hosszúságot, rövideget is!) nyilvánvalóbbá tehet: „kihangsúlyozhat”. Van még egy töredékes észrevétele ARANYnak a prózabeli, meg a versbeli hangsúlyozás nem-azonos voltáról; arról tudniillik, hogy ritmikus beszédben oly szó és szótag is kaphat hangsúlyt, mely azzal rendesen nem bír, nem szabad tehát a verses előadást mindenben „a közbeszéd laposságára” leszállítani. Nyilvánvaló, hogy oly szó, melyet a rendes beszédben nem hangsúlyoznánk, az ütemél jóvoltából kaphat alkalmilag hangsúlyt. Ezt az igazságot egy-egy későbbi elmélet szinte törvénné túlozta, más elméletek azonban csakugyan „a közbeszéd laposságára” szállították le a verses előadást. Abból, amit ARANY a vers zenei kapcsolatairól mond, melyeket, minthogy megszakadtak, ismét helyre akar állítani; meg abból a vallomásából, hogy egy-egy költeményének a ritmusát valamely, lelkében önkénytelen zengő dallam ihlette: ne következtessünk arra, mintha magát a versritmust mindenestől zenéből, énekből származtatta volna. Ellenben igenis azonosnak tudta az énekből és táncban megnyilatkozó ritmussal, s ezekkel való egyezésében látta bizonyítottnak eredeti „nemzeti” jellegét.

NÉGYESY LÁSZLÓ már határozottan vallja versritmusunk zenei eredetét; ehhez képest ő nem a vers gondolati tartalmának, hanem hangzatának a menetét elemzi; zenei tapasztalat alapján az ütemnek nyomatókozási rendjét és időszerkezetét is meghatározza. Az ütemél ideális energiaigényét versnyomatóknak nevezi, s beszédnyomatókkal (hangsúllyal) elégtételi ki, még olyankor is, ha azon a ritmikai helyen értelmi (mondattani) okból nem hangsúlyozandó s a rendes beszédben nem is hangsúlyozott szótag áll; ily esetben, úgymond, a logikai nyomatókot elhallgattatja a versnyomatók. Kimondja tehát az iktus elsőbbségét, a helyhez kötött beszédnyomatók elvét. ARANY a beszédnyomatókot nem kötötte helyhez, csak azt állapította meg, hogy ha az ütem első tagját emeli ki, azzal a ritmust „eleveníti”, tökéletesebbé teszi. NÉGYESY elmélete e zeneileg legtökéletesebb ritmuseszményt tartja szemmel, de nem kell azt hinni, mintha ő — amivel ellenfelei ócsárolták —

szavalás és ritmizáló felmondás (skandálás) közt nem tett volna nagyon is határozott különbséget. Úgy gondolta, hogy aki a vers ritmusát akarja éreztetni a felmondásban, az, igenis, a versnyomatékot juttatja érvényre, rovására is, ha kell, a logikainak. Ő tehát már világosan elkülönítette az absztrakt törvényeken alapuló, s lelkünkben mintegy előre zengő és megnyilatkozni vágyó ritmuseszményt (ritmusigényt) a ritmizomenontól, vagyis a ritmusossá alakítandó, amaz eszményt érzékeltetni is tudó beszédanyagtól, emezt annak rendelve alá.

ARANY LÁSZLÓ, az előbbieket nem tagadva, inkább kiegészítve, a beszéd hangzati oldaláról, a ritmus mellett a ritmizomenon saját törvényszerűségeiről állapított meg figyelmet érdemlő tudnivalókat: oly tulajdonságait a nyelvnek, melyek alkalmassá teszik arra, hogy erőltetés nélkül beilleszkedjék a vers formai keretei közé. Ő éppen az atyjától és NÉGYESY-től említett, a rendes beszédben hangsúlyozatlan szótagra versben juttatott hangsúly kérdését világította meg. Nem zenei mintákból, hanem rendes prózai beszédünkből indulva ki, megállapította, hogy hangsúlyos szótag után háromnál több hangsúlytalant nem szívesen ejtünk, s ha egy negyedik következne, azt némi könnyű hangsúllyal („fél hangsúllyal”) kiemeljük. Ebből következik egyebek közt, hogy tizenkettős sorfajunk félsorait is 4 + 2-re szeretjük tagolni („kiki nyuga-lomba”). Ő hát azt az atya szerint „legtökéletesebb” ritmust, mely versben az ütem elejét látja el nyomatékkal, nem a zenéből, hanem a rendes magyar beszéd hangidomi szeldelésében is érvényesülő hajlamunkból eredezteti; abból, ugyanez okon, sorfajaink legszokottabb kezdő izületét, a négyszótagos ütemet. (Ismer háromszótagos izületeket is; magyar népmeséinkről szóló értekezésében tér ki azokra). Bár más oldalról vizsgálja a kérdést, megállapításai korántsem ellenkeznek zenei kapcsolatokra támaszkodó vagy éppen zenei eredetet valló elődeinek részlettételeivel. Nem csoda, mert, noha a formát kitöltendő nyelvnek (a ritmizomenonnak) nyomatékrendjére építi következtetéseit, a nyelvnek az a sajátja hangzati, tehát maga is zenei természetű; másfelől pedig a nyelvnek e hangzati oldalát elődei sem (NÉGYESY éppen nem) mellőzték. (Egyébként az ő magyarázata is jól példázza a ritmusnak részben fiziológiai függését; a hangsúlyok korlátozott távközei ugyanis nyilván izomi műveletek egyenletes szétosztását, s azzal könnyítését is jelentik.)

Szintén a ritmizomenonból indul ki, de sem zenei fogantatásról, sem bárminémű zenei kapcsolatról nem látszik tudni, s elődeivel ellentétben nem magyar tapasztalatra, hanem idegen verselméletre alapítja a magáét GÁBOR IGNÁC. Vele visszájára fordul mindaz, amit eddig a hangsúlyra vonatkozólag hallottunk, sőt visszájára egész eddigi verselméletünk. Nála, s utána máig némelyeknél nem a magyar versritmusnak mindnyájunk tudatában élő tapasztalati határozmányai igazgatják az elméletet és szabják meg a ritmizomenon formába illesztésének módozatait, hanem megfordítva, a ritmizomenonból vonatik el, jobban mondva: annak esetlegeivel azonosítatik a ritmus. Így a hangsúly kérdésében is: a hangsúly — GÁBOR szerint — nem függvénye valamely ritmikái követelménynek, nem alkalmi ellátója valamely ritmikái energiaigénynek, hanem ritmust, ritmikus tagolódást, ütemezést maga erejéből kezdeményező és nemző hatalom. Ahol hangsúly (logikai hangsúly) van, ott ő szerinte ütem kezdődik, s tart a következő hangsúlyig, akármily messze legyen az. Az ekként kiszabott „ütemek” időtartama ő szerinte is egyenlő, de időszerkezetükről semmit sem mond. Általában „ütemtana” sem neki,

sem az ő útján járóknak nincs és nem is lehet. Ami aztán sor vagy félsor elején az első felbukkanó hangsúlyt megelőzi, az nem tartozik az ütembe, sőt a sor ritmustestébe sem: az csak „ütemelőző”. Hogy hová tartozik, azt nem lehet tudni: ő sem mondja meg. S így kell olvasnunk (ütemelőzőkkel) nemcsak a nekünk netalán akadémikus ritmusú régi verseinket, hanem akár ARANY JÁNOST is, aki pedig azokat a hangsúly előtti (ütemelőző) szótagokat is betudta az ütemnek, s az ütemek által az egész sornak szótagszámába, hiszen tudott oly hangsúlyról is, mely az ütemnek nem elején, hanem „belsejében” fészkel. Sorképleteit pedig zenei támasztékaiktól vette át, s nem csupa „Sprechverset” ismert, mint ez az elmélet.

GÁBOR tanítását többen cáfolták, s ma már aligha lehet valaki, aki mindenben egyetért azzal. Mégsem független tőle NÉMETH LÁSZLÓ, sőt legújabbán VARGYAS LAJOS versértelmezése, melyekről, bár a hangsúly kérdését, mondhatni, mellőzik, — vagy épp azért is! — meg kell emlékezni az alábbiakban.

VARGYAS határozottan ellenzi GÁBOR tanítását, NÉMETH LÁSZLÓ (Magyar Ritmus címen 1940-ben megjelent füzetében) félig-meddig rokonszenvezni látszik vele. Bár megállapítja, hogy az „nem a magyar hallásból jött”, nagy érdemét látja abban GÁBORnak, hogy „régii verseinket ő tudta először elolvasni”. Nem tudom, így gondolja-e ma is, de alig hinném, hogy ő valaha is *úgy* olvasta volna ama régieket. VARGYAS a versritmust a nyelvből származtatja. NÉMETH LÁSZLÓ nem foglalkozik a vers eredetének a kérdésével, de ő is mondattani függésűnek magyarázza a versritmust, vagyis a ritmizome-nomból (a vers anyagából: a nyelvből), nem pedig a ritmus fogalmából vezeti le a maga verskonceptióját. A nyelvnek (mondatnak) azt a darabját, melyet egyúttal ritmikaila alapegységül értelmez, ő *tag*-nak nevezi, melynek van ugyan hangsúlya, de nem okvetlenül az első szótagján, s fellepte a ritmusos folyamatban nincs szabályos időközökhöz kötve. VARGYAS *szólam*-mal azonosítja a ritmus alapegységét, s *ütem*-nek nevezi; a *szólam* hangsúllyal kezdődik ugyan, de ritmikaila szerepe a hangsúlynak az ő rendszerében nincsen, s tőle függetlenül egyenlősíti a nyelv a változatos terjedelmű szólamok időtartamát. Ami e ritmusértelmezésekkel verstörténetünkben nem egyezik — tehát: az ARANY-féle zenei függésű „nemzeti versidom”, ez a NÉMETH LÁSZLÓ elnevezése szerint „ütemelő” vers, — az mindkettőjük szerint későbbi fejlődmény, NÉMETH LÁSZLÓ szerint nem is eredeti tulajdonunk, hanem csak elfajulása vagy felváltója a mondat értelem szerinti ízelődésén alapult, eredetibb magyar „tagoló” típusnak. Minthogy ő a Vargyas-vitán VARGYAS magyarázatában a magáéra ismert, vagyis elfogadta azt, róla csak röviden szólok, s fő figyelmemet VARGYAS tanítására fogom fordítani.

II. „Tagoló” vers

NÉMETH LÁSZLÓ említett tanulmányának hiánya, gyöngéje, hogy a *tag* fogalmát nem határozza meg világosan. Mond róla ilyeneket: a tagoló versnek nincs biztos, mérhető mértéke; a tag valami csomósodás: egy csomó szótag összeragad s együtt marad: a mondat „felépítése” tartja össze őket (11); nagyon erős „tagképző” a kiemelés (12). Világosabbak már ezek: „minden mondat eleje s vége taghatár”; „külön tagra eshet (ha elég világosak és nagyjából egyenlők) a mondat alanyi s állítmányi része; két, egymást követő

jelző, határozó, főnév és értelmező közt taghatár van (12); „az ütem olyan tag, melyben a szótagszám eleve meghatározott” (41); e szerint tehát a tag szótagszáma szabad. A hangsúlyra s a tagok időtartamára vonatkozó nyilatkozatát (13—4. l.) már érintettem. Ő maga bizonyára határozottabbat ért e magyarázatokon, mint mi. Mit ért rajtuk, mi legfeljebb csak sejtjük. Sajnos, példái sem világosítanak fel jobban. Minthogy szerinte „a magyar vers az értelemről születik” (13), s benne „értelem és ritmus fedik egymást” (42), nehéz volna megmagyarázni, az értelem miféle szükséglete szült olyan „tagokat”, mint az általam aláhúzottak az alábbi (könyvében is így pálcikázott) verssorokban:

Kedvem ellen | *sincsen*
Jó borral | teli pohár (24);
 Egyfelől | veszte | *pogán* | törökökkel
 Másfelől | némettel | *és a sok* | pártolókkal (19);
 Őszbe | csavarodott || a természet | feje (46); —

vagy e szótagmérőkben (mert azokban is lehet „tagolás”!):

Próféták | *által szólt* || régen | *néked az isten* . . .
 E földön | *mert mind* || ellened | állanak itt (31);
 Reggelre | *én már* || *messze* | futok (56).

Vannak a „tag”-on kívül más mű- és alkalmi szavai is, melyeket szintén nem magyaráz meg: a tag *íz*-ekre oszolhat; vannak a tagban *súlypontok*, a hangsúlytól függetlenül képződő *csomópontok*; van *főtag*, *fióktag*, *félmértékes vers*. (E legutóbbi aligha VERSEGHY „félmétrumos” műszava sugalmazta neki; az ugyanis a német és angol időmértékes verselésre vonatkozik, mely egytagú szavakat is — minő az *und*, *and* — hajlandó rövidnek elfogadni, noha kimondásuk a záró mássalhangzók miatt hosszabb időt kíván). Ily nem világos műszavakkal is nehezíti, hogy megértsük, milyen is hát az a tagoló vers, melynek hatszáz év alatt „nem a használatát, de még a hallását is elfeledtük” (7). Kitől tanuljuk meg újra?

Úgy látszik, később megváltoztatta, s maga számára is jobban tisztázta az említett füzet alapján imént bemutatott felfogását. V a r g y a s-vitabeli hozzászólásában már, VARGYAS példájára, „szabad ütemeknek” (ütemeknek!) is nevezgeti, „a nyelv mondattani egységeiből alakulóknak” jellemzi, s a Vargyas-féle „szólamokkal” azonosítja a „tagokat”; sőt úgy látszik, szótagszámuk megkövetelése és különfélesége ellenére egyenlő időtartamúaknak gondolja. („Vargyas Lajos: A magyar vers ritmusa című könyvének megvitatása”: M. Tud. Akadémia Társadalmi-történeti Tudományi Osztályának Közleményei 1953: 231.) Így hát most már az „ütemelő” vers nem felváltan az ősi „tagolót”, hanem „végső, merev formája” lenne annak, azaz továbbfejlődése, vagy, amint mi mondanók, „szabályozódása” egy korábbi, szabadabb típusnak: a két „tagra” oszló régi magyar verssor pl. az ősi nyolcasnak, a két „tagra” s azonfelül két „ízre” oszló pedig sándorversünknek az őse — őse; nem pedig megtagadott és elfeledésre ítélt magyar előde! — ez újabb nézet szerint (233). Az időbeli egyenlősödést nem a ritmusérzék (ritmusosztön) érvényesülésének tulajdonítja, hanem, amiben valóságos „felfedezést” üdvözöl, a VARGYAS-féle „nyelvi kiegyenlítődéssel” magyarázza (231). De erről majd alább, VARGYASról szólunkban!

E változott nézetei ellenére fenntartja azt a korábbi elgondolását, hogy a tagoló versre némely későbbi költőink (Balassi, Zrínyi, de különös módon legkivált a legkésőbbi: Ady) még „emlékeztek”, sőt Sylvesternek és Berzsenyinek antik, Adynak és másoknak nyugati rendszerű verseiben is kimutatható a régi magyar tagoló ösztön érvényesülése. Fenntartja azt a már említett állítását is, hogy a mi úgynevezett nemzeti versidomunk nem is nemzeti, hiszen „épp ebben a merev formájában a környező szláv népeknél is megvan” (231). Nos, aki annyira egyetért a magyar verset a magyar nyelv ből eredeztető, s az időbeli egyenlősödést a mi nyelvünk egy (állítólag) különleges tulajdonával, a „nyelvi kiegyenlítődéssel” magyarázó VARGYASSAL: nehéz belátni, miként azonosíthatja a magunkét valamely más nyelvből, pl. a szerbből eredő versrendszerrel. Hiszen VARGYAS szerint „a nyelv alkatahoz van kötve minden nemzeti ritmusrendszer s... a nemmagyar nyelvek alkata olyan, hogy bennük a kiegyenlítődéés nem válhatott ritmusalkotó tényezővé” (A M. Vers Ritmusa 204).

HORVÁTH JÁNOS

Miklós püspök és a tihanyi alapítólevél

I. A Századok 1944-i évfolyamában (LXXVIII, 232—40; újra MNy. LI, 10—7) PAIS DEZSŐ „Miklós püspök írta-e a tihanyi alapítólevelet?” című cikkében részletes vizsgálatnak veti alá az alapítólevelet abból a szempontból, hogy kinek a keze írásában maradt ránk legrégebb hiteles oklevelünk és egyben — az oklevél latin szövegébe beágyazott számos magyar szó miatt — legrégebb magyar (szórvány-)nyelvemlékünk.

A kérdést hosszú időn keresztül az a körülmény tette nehezen eldönthetővé, hogy az oklevél záradékában a következő, sok találgatásra és eltérő vélemények kifejtésére alkalmat adó szöveg áll: *conscriptum est hoc privilegium abeatissimo presule N (icolao) . qui tunc temporis vicem procurabat notarii . incuria regali.* (JAKUBOVICH—PAIS, Ó-magyar olvasókönyv 25.) Ezt a záradékot megelőzőleg, az oklevelet hitelesítő tanúk névsorában pedig — a tanú-névsor utolsó tagjaként — ez a kifejezés olvasható: *Signum Nicolai episcopi.*

Ez a szövegezés valóban egész kérdést vet fel az oklevéllel kapcsolatban. Mindenekelőtt kérdés, vajon az oklevél tanúnévsorában szereplő „Nicolaus episcopus” azonos-e az oklevélzáradékban notariusként megjelölt „Nicolaus presul”-lal. PAIS gondosan összeállítja a tudományos irodalomban erre vonatkozólag felmerült véleményeket, amiből kiderül, hogy a két név mögött rejtő személy azonosítása korántsem magától értetődő és természetes mindenki számára, a vélemények többsége azonban a két személy azonossága mellett nyilatkozik. PAIS cikke nyomán azonban el kell ismernünk, hogy ez az azonosítás annyiban mindenesetre önkényes, amennyiben az azonosság mellett nyilatkozó szerzők egyike sem bizonyítja állítását.

PAIS vizsgálatai alapján további kérdés, hogy amennyiben a két személy mégis azonosnak vehető volna, a tihanyi alapítólevél valóban Miklós püspök keze írásában maradt-e ránk. Ez más szóval annyit jelent, vajon az alapítólevél eredetiben, vagy egykorú másolatban, illetőleg másodpéldányban maradt-e ránk. E kérdés eldöntése különösen nyelvtörténeti és helyesírástörténeti szempontból bír nagy fontossággal.

PAIS bőséges bizonyító anyaggal támogatott vizsgálataiban a következőket mutatja ki:

1. A záradékban szereplő *presul* szó nem csak püspököt jelent e korban, hanem apátot is, és ezért „korántsem bizonyos, hogy ugyanaz a személy szerepel a tihanyi alapítólevélben a tanúk között mint *episcopus*, az oklevél készítésére utaló záradékban pedig mint *praesul*.” (234.)

2. A *presul*-nak *beatissimus* jelzője ugyancsak egykorú források alapján nem csak a püspökök titulus honorariusza ebben a korban, hanem az apátoké is. De ezt nem tekintve is, teljesen valószínűtlen és „gyökerében összeférhetetlen volna a korszakkal, hogy egy egyházi ember így túlcímmezze magát” (239).

3. A „*conscriptum est hoc priuilegium*” kifejezés nem az oklevél leírására vonatkozik, hanem az oklevél megszerkesztését, megfogalmazását is jelentheti” (235).

4. A *notarius* feladata a XI–XII. században dívó gyakorlat szerint nem merül ki az oklevél leírásában, sőt adatok vannak arra is, hogy a *notarius* nem írja az oklevelet, hanem valami más oldalról van köze hozzá. Így jogosan tehetjük fel, hogy a tihanyi alapítólevelet sem leírta a benne megjelölt *notarius*, hanem a leírást megelőző műveletekben szerepelt.” (236.)

5. Ilyen, az oklevél leírását megelőző művelet az *assignatio*, azaz a határ-megállapítást követő birtokba adás, a tulajdonná tétel művelete.

6. Az oklevél leírására a tihanyi alapítólevél a *descriptio* kifejezést használja (239).

Az egész fejtegetést az oklevél záradékában szereplő *N* sigla egykorú kiegészítésére vonatkozó paleográfiai megjegyzések zárják le.

Mindezek alapján PAIS a következőkben foglalja össze vizsgálódásai eredményét: „Egyáltalán nem látom olyan kétségtelennek, hogy Miklós, a püspök szerepelt a tihanyi alapítólevéllel kapcsolatban *notarius*-ként. De ha mégis csakugyan ő lett volna a *notarius*, teljesen valószínűtlennek tartom, hogy ő a *scriptor*-a az oklevélnek, vagyis az a személy, aki az előttünk levő oklevélpéldányt leírta.”

Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy PAIS fejtegetései megszívleendő óvatosságra intettek a tihanyi alapítólevél szerzőjét és leíróját illető kérdésekben. Az ő vizsgálódásainak hatása ugyanis az az óvatosság, amely nyelvészeti munkákban tapasztalható cikkének megjelenése után. BÁRCZI GÉZA a tihanyi alapítólevélről írt kimerítő nyelvészeti tárgyalása (A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. 1951.) bevezetésében nem foglal állást e nyelvemlék íróját illetőleg, csupán az oklevél egykorúságát hangsúlyozza (i. m. 7–8). KNEZSA ISTVÁN „Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig” (1952.) című alapvető munkájában szintén nem foglal állást MELICH JÁNOSNAK 1934-ben kifejtett ama nézetével szemben, amely szerint latin betűs helyesírásunk megalkotóját a tihanyi alapítólevél írójában, Miklós püspökben kell tisztelnünk (MELICH, Latinbetűs helyesírásunk eredete: AkNyelvÉrt. XXV. 4. sz. 1934. és NyK. XLIX.)

2. Nemrégiben „Árpádkori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái” című munkámban (Akadémia, 1954.) magam I. András-kori legrégebbi gestánk íróját abban a Miklós püspökben jelöltem meg — a krónika tartalmi mozzanatai és bizonyos stílusjelenségek alapján —, aki a tihanyi alapítólevelet fogalmazta. Mivel azonban PAIS fenti cikke elkerülte a figyelmemet, magam is hajlottam JAKUBOVICH EMILNEK az Ó-magyar Olvasókönyvben (18) jelzett ama nézetem felé, hogy a tihanyi alapítólevél nemcsak Miklós püspök

fogalmazványa, hanem a kezeírása is. Igaz, hogy az oklevél záradékában a *presul Nicolaus* előtt álló *beatissimus* jelző engem is meggondolkoztatott, de még nagyobb gondot okozott a záradék *qui tunc temporis vicem procurabat notarii* kifejezése a múlt idejű állítmányával és ugyancsak a múltra visszamutató *tunc temporis* időmeghatározásával. E szokatlan fordulatokat azzal próbáltam magyarázni egy jegyzetben (Stílusproblémák 306), hogy ebben az időben a magyar kancelláriában még nem volt kialakult formula az oklevél írójának jelzésére, s éppen ezért a fenti kifejezésekből még nem okvetlenül következik, hogy Miklós püspök 1055 után rövidesen meghalt, még mielőtt az oklevelet letisztázták volna, ahogy ezt ERDÉLYI LÁSZLÓ „A tihanyi apátság kritikus oklevelei” című értekezésében (1906.) kifejtette. E szokatlan fordulatok az oklevél írójával egykorúak is lehetnek, ha feltesszük, hogy az oklevél írója a későbbi olvasókat tartotta szem előtt a fogalmazás alkalmával: „az írta (szerkesztette) ezt az oklevelet, aki a n n a k i d e j é n : t u n c t e m p o r i s a notarius tisztségét viselte”.

Mindez az okoskodás részben kétségtelenül helytálló, de — el kell ismernünk — nem ad kellő felvilágosítást a *beatissimus* felsőfokú titulus honorarius alkalmazásának jogosultságára: valóban elképzelhetetlen, hogy az oklevél írója, scriptora vagy notarius ilyen megtisztelő címet adott volna önmagának ebben a korban. Viszont a nehézségek egy csapásra megszűnnek, ha PAIS bizonyítékai nyomán elfogadjuk, hogy az oklevélnek nem Miklós püspök a *scriptor*-a, vagyis az a személy, aki az előttünk levő oklevelet leírta, letisztáztta. PAIS megállapítását e tekintetben véglegesnek és megdönthetetlennek kell tartanunk, azaz a tihanyi alapítólevél nem Miklós püspök k e z e í r á s á b a n maradt ránk.

3. Amellett azonban — azt hiszem — továbbra is ki kell tartanunk, hogy a tihanyi alapítólevelet Miklós püspök szerezte, fogalmazta, szerkesztette, egyszóval az ő szellemi terméke, és az oklevél művészi fogalmazása az ő stílusképességét dicséri. I. András király udvarában (in curia regali) ugyanis a notarius tisztségét Miklós püspök töltötte be (vicem procurabat notarii). Itt csak mellékesen jegyzem meg, hogy ezt a kifejezést nem lehet „j e g y z ő h e l y e t t e s” szóval fordítani, ahogy ERDÉLYI (PRT. X, 13) fordítja. A *vicem* szó 'dolog, foglalkozás, megbízatás' jelentésben egészen közönséges; 'helyettes' jelentésben csak a singularis ablativus *vice* alakjában fordul elő.

Miklós püspök notariusi tisztségét a Képes Krónikában ránk maradt krónikaszcveg kétségbevonhatatlan adalékai tanúsítják. Már DOMANOVSKY SÁNDOR észrevette (SRH. I, 349 4. jegyz.), hogy a Krónika 90. fejezetében, ahol I. András és III. Henrik német császár közötti békekötésről van szó az 1051-i háború alkalmával, a békekötés feltételei és megtartásának biztosítéka (sanctio) az oklevelekben szokásos fordulatokkal vannak kifejezve. Ez oklevélzáradék provenienciáját illetően azonban nem foglal állást. A legjellemzőbb kifejezések e békeokmány végén az oklevelekből jól ismert sanctio szavai: *indignationem omnipotentis Dei incurreret et perpetuo eius anathemati subiaceret*.

A sanctionak ez a formája, különösen az *anathema* formula, SZILÁGYI LORÁND vizsgálatai szerint (Az Anonymus-kérdés revíziója: Századok 1937: 48) a hazai okleveles gyakorlatban legkorábban II. Béla és II. Géza alatt (1141—1162.) fordul elő. Ennek alapján a Krónika e részletének XII. századi provenienciájának kellene lenni. Mindamellett semmi okunk sincs arra, hogy e szöveg-

résszel kapcsolatban ilyen késői interpolációra gondoljunk, mivel semmiféle politikai és egyéb érdek sem fűződhetett ahhoz, hogy egy ilyen, tartalmi szempontból valóban semmitmondó, formai szempontból azonban igen jellegzetes okleveles formulát egy későbbi interpolátor a Krónika e részébe bele-szúrjon. Az egykorúság mellett még nyomósabban szól azonban az a körülmény, hogy a Krónika későbbi eseményeket tárgyaló részeiben egyetlen egyszer sem találkozunk a Krónika szövegébe beépített szabályszerű oklevél-részekkel, holott a számos háború és békekötés elbeszélésekor bőven nyílt volna alkalmuk erre későbbi krónikásainknak. A jelenség tehát egyedülálló, s így ez az oklevélidézet csak egykorú lehet.

Sajnos, a békeokmány eredetijét nem sikerült megtalálnom, de megvizsgálván III. Henrik császár okleveleit, ezekben megtaláltam mind az *anathema* formulát, mind azokat az oklevél-stílusfordulatokat, amelyeket az I. András és III. Henrik császár között létrejött békekötés elbeszélésekor a Krónika szövege hoz. (A szövegpárhuzamokat lásd: Árpádkori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái 309—10.) Igaz, hogy III. Henrik oklevélzáradékai elég nagy változatosságot mutatnak, de éppen ez a változatosság teszi valószínűvé, hogy a krónikabeli oklevélzáradék lényeges részei és III. Henrik oklevélzáradékai között a kifejezésbeli egyezés nem lehet véletlen. A krónika e részének szerzője tehát használta a császári békeokmányt. A békeokmányt azonban nem használhatta fel bárki a történetírás céljaira. Csak olyan valaki férhetett hozzá, aki a király körül a kancellár, illetőleg *notarius regis* szerepét töltötte be. Ilyen volt Miklós püspök, mégpedig nemcsak a tihanyi alapítólevél záradéka szerint („*qui tunc temporis uicem procurabat notarii in curia regali*”), hanem a Krónika elbeszélése szerint is. A Krónika 90. fejezete arról számol be, hogy az 1051-i német háborúban ott van Miklós püspök is I. András király mellett, ő tolmácsolja a Gebhard püspöktől III. Henrikhez intézett, a magyaroktól elfogott levelet, s ő írja (iratja?) meg a német sereg pusztulását okozó hamis levelet: Chron. c. 90: „*Cumque Nicolao episcopo interpretante tenorem litterarum percepissent (scil. Hungari), rescripserunt episcopo Gebarth litteras.*” A krónika író szószerint közli ezt a levelet, amelynek ismerete — titkos levélről lévén szó — alig tehető fel másról, mint arról, aki a levelet szerezte. Ez pedig Miklós püspök, akit a Krónika névszerint is megemlít e nagyfontosságú eseménnyel kapcsolatban.

Miklós püspök tehát nem alkalmilag töltötte be a királyi udvarban a *notarius* tisztségét, hanem ez állandó jellegű megbízatása volt. Arra viszont nem igen lehet gondolni, hogy ebben az időben, az 1046-i pogány lázadás után közvetlenül, több Miklós nevű püspök tartózkodhatott a király környezetében, mivel maga a Krónika is szinte drámai hangon számol be arról a körülményről, hogy a pogány lázadás leverése után csak három püspök maradt életben, s ezek koronázták királlyá Andrást: Chron. c. 86.: „*A t r i b u s tantum episcopis, qui in illa magna strage Christianorum evaserant, coronatus est (Andreas).*” Ez a koronázás 1047-ben történt, de még a nyolc évvel később, 1055-ben írt tihanyi alapítólevél is csak három püspököt említ a tanú-névsorban az egyházi méltóságok között Benedek érseken kívül: Mór püspököt, Clemenset és Miklóst.

4. Hogy a tihanyi alapítólevél tanú-névsorában szereplő *Nicolaus episcopus* és az oklevélzáradék *presul N(icolaus)*-a, „*qui tunc temporis uicem procurabat notarii in curia regali*”, — azonos személyek, abban az elmondottak után alig lehet kételkedni. De hogy a tanú-névsor *Nicolaus episcopus*-a

az alapítólevél létrejöttében, megfogalmazásában valóban a *notarius* funkcióját töltötte be, azt egy külsőleges érveléssel is támogathatjuk. Ha megvizsgáljuk ugyanis a tanú-névsorban szereplő méltóságokat, azt tapasztaljuk, hogy a névsort az egyházi főméltóságok nyitják meg, élükön Benedek érsek, majd sorjában Mór püspök, Clemens püspök, Lázár, a tihanyi apátság akkori apátja. Ezek után három világi méltóság, Gilcon, Zache és Woiteh comesek következnek és a névsort utolsónak zárja be Miklós püspök. Ezt a sorrendi zavart csak úgy magyarázhatjuk, hogy Miklós püspök, mint az oklevél szerzője, notarius, utolsónak írta alá az oklevelet. (Erre a körülményre, kissé pontatlanul, már JAKUBOVICH is figyelmeztet „Adalékok legrégebb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez” című tanulmányában (MNy. XX, 129—30): „legrégebb oklevelünk . . . tanúnévsorába oklevélíróhoz illendő szerénységgel utolsónak jegyzi nevét a püspökök közé.”) (Én emeltem ki.)

5. Arra vonatkozólag, hogy a Krónikában szereplő Miklós püspök, a történetíró, meg a tihanyi alapítólevél notarius, szerzője azonos személy, az elmondottaknál döntőbb jelentőségű érvelést szolgáltat maga a tihanyi alapítólevél.

Ez az oklevél is, mint általában az ünnepekélyes kiállítású középkori oklevelek, az invocatio és intitutatio után nagy gonddal megfogalmazott arengával kezdődik. Ez az arenga azonban tartalmi szempontból is igen figyelemreméltó, mivel — különösen első fele — egyáltalán nem szokványos gondolatokat fejteget. Míg ugyanis az egyháznak tett adományokat írásba foglaló közel egykorú oklevelek (pl. István király korában a Heribert C-től írt oklevelek s így a császári oklevelek is) arengáiban többnyire azt a gondolatot találjuk különböző variációkban kifejtve, hogy a királynak kötelessége, sőt saját jól felfogott érdeke, hogy az egyházakat javakkal lássa el saját lelki üdvösségének érdekében és általában a hívők érdekében, addig a tihanyi alapítólevél arengája egészen más, a maga nemében egyedülálló gondolatot szolgáltat meg (ÓMOLv. 19): „Quoniam nonulli mortalium plerumque hebetati mente | siue per ignauiam. | seu per negligentie culpam. | sepiissime etiam | per secularis rei curam | non multo post tempore perituram. | *que viderant et audierant* | *obliuionis leuitatibus inscii.* | *inmemoresque crediderunt.* | doctores. philosophi. | patresque nostri quamplurimi | consilio. prudentia. | suaque inuennerunt industria. | ut quicquid humane filii propaginis ratum fieri decernerent. | permanus scriptorum iugi studio litterarum memoriis commendarent. | ne per cariosam vetustatem posset deleri. | apud posteris. successores eui. | Id ergo quia utile ipsis uisum est et bonum. | cunctis modernis sapientibus utilius idipsum uideatur. et optimum.” Azaz: „Mivelhogy a halandók közül igen sokian, lélekben többnyire eltompulva, akár tunyaságuk miatt, akár a hanyagság vétkéből kifolyólag, leggyakrabban azonban a világi dolgok miatti gondjukban — amik pedig veszendők rövid idő múlva — tudatlan nemtörődömségükben a könnyelmű feledékenységre bízának mindazt, **amit láttak és hallottak:** azért a tudósok és bölcssek, számosan atyáink, megfontolt bölcsességgel, valamint illő szerénységgel felfedezték, hogy amit az emberi nem fiait törvényerejűnek határoznak el, azt az írók keze szüntelen gonddal bírva a betűk emlékezetére, hogy így az ne semmisülhessen meg a szuvas régiség folytán az elkövetkező kor leszármazói-nál. Mivel tehát ez a régi bölcsék előtt hasznosnak látszott és jónak, kell, hogy minden mai bölcs előtt ugyanez még hasznosabbnak tűnjék, sőt a leg-

jobbnak.” (E szövegrész elemzését stílus szempontjából lásd: Stílusproblémák 80–2; ugyanott tartalom szempontjából is kiemelem jelentőségét, de részletesen nem fejtem ki.)

Ha figyelmesen vizsgáljuk e nagy stílusművészettel megírt, szinte költői lendületű arenga gondolatmenetét, akkor egyszerre bizonyos következetlenséget veszünk észre benne. Az arenga eleje ugyanis azt mondja, hogy a tudatlan emberek a feledékenységnek engedik át mindazt, amit látnak és hallanak, azaz nem törődnek a látottak és hallottak megörökítésével, az utókor számára való megőrzésével. Általánosságban azonban nem lehet azt állítani, legkevésbé a középkorban, hogy az írás a látottak és hallottak megörökítésére szolgál. Különösen nem helyénvaló ezt a gondolatot egy oklevélben fejtegetni, amely sajátos jogi jellegénél fogva a legtávolabbról sem a látottak és hallottak megörökítésére szolgál, hanem célja éppen az, ami a tihanyi alapítólevél is, hogy valamely jogi rendelkezés érvényesülését biztosítsa még a késő utódok idejére is: „per succedentium temporum curricula”, ahogy az alapítólevél kifejezi. Meg kell állapítanunk tehát, hogy a tihanyi alapítólevél írója e szép arenga első részének írásakor kiesett oklevélírói, notariusi szerepből és ennek következtében olyan gondolatot pendít meg, amely nem az oklevélíró szerepét és fontos funkcióját akarja igazolni, hanem a történetíró hivatását: a történetíró tiszte és hivatása írásban megörökíteni az utókor számára mindazt, amit látott és hallott.

Mivel ilyenformán valóban itt szerepből való kiesésről van szó, egy cseppet sem csodálkozhatunk azon, hogy ilyenféle gondolatokat a középkor gazdag és változatos arenga-irodalmában seholsem találunk. Ez a maga nemében egyedülálló és egyszeri: csak olyan valakitől származhatik, aki a történetírás gondolatával foglalkozik, az tölti be egészen érdeklődési körét. Ez tehát a történetíró Miklós püspöknek önkéntelen megnyilatkozása, akaratlan elszólása.

A szerepből való kiesés ellenére meg kell állapítanunk, hogy Miklós püspök az oklevélszerzésben sem járatlan. Az arenga második része visszazökken a gyakorlat által elfogadott és szentesített mederbe az arenga gondolatmenetét: azért találták fel a bölcsek az írást, hogy amit az emberi nem törvényerejűnek tart, azt írásban örökítsék meg az utókor számára. — Ez a gondolat számos arengában bukkan elénk a középkor folyamán a legkülönbözőbb változatokban, de végelemzésben mindig ugyanezt a lényegyet kifejezve. Meg kell azonban jegyeznünk ezzel kapcsolatban azt is, hogy hazai okleveles gyakorlatunkban az írás fontosságát és funkcióját hangozóató ilyenféle arengák csak a XII. század vége felé válnak gyakoribbakká, a XI. század közepén azonban az ilyen gondolatokat fejtegető arenga sem minősíthető sablonosnak, különösen magyar viszonylatban nem. A XI. századi magyar viszonyokat szemmel tartva, ez az arenga is jellemzővé válik írójára: olyan személyre mutat, aki az írás jelentőségét nemcsak az oklevél kiállítása szempontjából tudja értékelni.

Így tehát a tihanyi alapítólevél vallomása minden vonatkozásban a történetíró Miklós püspökre utal, aki a tőle írt első magyar gestában valóban azt írta meg, amit látott és hallott. A tihanyi alapítólevél arengájának első felében kifejtett gondolat valóban teljes mértékben megvilágítja Miklós püspök gestájának koncepcióját, kereteit és írójának józan történetfelfogását. Miklós püspököt ugyanis valóban saját korának

mozgalmas eseményei tették történetíróvá, és művében valóban saját korának eseményeit tárgyalta elsősorban és a legrészletesebben. (Vö. Stílusproblémák 305—15, különösen 310.) Saját élményei, tapasztalatai alapján írta meg a velencei Péter és Aba Sámuel királyok zavaros korát, majd az Endre és Levente hercegek, a Vazul-fiak visszatértekor kitört pogánylázadást, Gellért püspök és társainak legyilkolását (Chron. c. 84.: „Tanta ergo multitudo clericorum et laicorum pro Christi fide eadem die martirium pertulit, ut eorum numerus Deo tantum et angelis eius sit cognitus.”), továbbá az 1051-i német háborút és Pozsonynak 1052-ben történt ostromát, ahol (Chron. c. 89.) ugyanazoknak a magyar főembereknek, comeseknek a vitézségét emeli ki, akik a tihanyi alapítólevél tanú-névsorában is szerepelnek. Élénk színekkel festi a Vazul-fiak, Endre, Béla és Levente hercegek bujdosását (c. 80.), gyakran a magyar mesemondásra emlékeztető stílusfordulatokkal (pl. „... euntes iverunt... cumque non haberent, ubi caput suum reclinant: ... mentes mendegáltak... , s minthogy nem volt hol fejüket lehajtani”); továbbá a bujdosás olyan mozzanatait is ismeri, amelyeket közvetlenül csak a hercegektől hallhatott (pl. c. 80. szerint a kunok földjén csaknem megölték a hercegeket, mivel kémeknek tartották őket; egy magyar fogoly ismerte fel őket, s ennek köszönhették, hogy a kunok életben hagyták őket). A krónikának ezek a részei mind a kortárs történetíró közvetlen értesüléseinek a tanúbizonyságai.

De a hallomásból ismert régmúlt eseményei számára is nyitva tartja krónikája lapjait Miklós püspök, és a régmúlt mondáiból feljegyzi mindazt, ami a dinasztikus érdekű történetírás és a feudális fejlődés útjára lépő magyarság uralkodóosztályának érdekeivel összeegyeztethető volt. Így például nem mellőzte a költői szépségű fehérlő-mondát a honfoglalással kapcsolatban, sem az Árpád-ház eredetmondáját, bár azt pogány, totemisztikus elemeitől gondosan megtisztította (vö. Stílusproblémák 15—7). Viszont a kalandozások koráról valószínűleg többet hallott, mint amit erről a korról művében feljegyzett: azonban nem tarthatta időszerűnek a pogány törzsfők és kiskirályok emlékének felelevenítését abban a korban, amikor a központi királyság intézménye még nagyonís érettség talajon állt, amit a véres pogánylázadások is mutatnak (vö. Stílusproblémák 298—9). István király alakjáról sem számolhatott be bőségesen és valami nagy rokonszenvvel, mivel az Vazullal és fiaival elég kegyetlenül bánt el. Mindamellettt mentegette is István királyt azzal, hogy e kegyetlenségek elkövetését a királyné, a német Gizella számlájára írja, böles politikai megfontolásból. (Vö. mindezekre részletesebben: Stílusproblémák 305—15.)

Íme! Miklós püspök gestájának a kerete: valóban azt mondta el művében, amit látott és hallott, ahogy ezt a tihanyi alapítólevél arengájában jelzi. A krónikáiról Miklós püspök és a tihanyi alapítólevél megfogalmazója tehát azonos személyek; az oklevél leírását, tisztázását azonban valaki más végezhette.

6. Mind történetírói, mind oklevélszerkesztői minőségében Miklós püspök nagy műveltségről tesz tanúságot. A latin nyelvet művészi módon, rimes prózában szólaltatja meg, s ugyanakkor a retorika hatásos eszközeit is mesteri módon tudja alkalmazni (vö. Stílusproblémák 81). Származására nézve, úgy látszik, magyar, vagy legalábbis olyan valaki, aki a magyar nyelvet tökéletesen ismerte. Erre lehet következtetni izzó németgyűlöletén kívül a fentebb idézett, magyar mesefordulatokra emlékeztető szakaszból, amely a latin nyelv

szempontjából kétségtelenül hungarizmusnak minősül. — Úgy látszik azonban, hogy Miklós püspök a magyar és a latin nyelven kívül még németül és olaszul is tudott. Legalábbis erre vall a Krónika 71. fejezetének az a szakasza, ahol Miklós püspök a velencei Péter királyt és idegen, olasz-német környezetét a következő, nyelvészeti szempontból is figyelmet érdemlő szavakkal jellemzi: „*Petrus rex . . . bona terre (scil. Hungarie) . . . cum Teutonicis beluina feritate rugientibus et cum Latinis yrundinum garrulitate murmurantibus devorabat.*” Azaz: „Péter király . . . Magyarország földjének javait zabálta az állati vadsággal üvöltöző németekkel és a fecskék csivitelésével fecsegő olaszokkal együtt . . .” A *Latini* ugyanis itt csak olaszokat jelenthet, mivel a velencei Péter király kíséretéről van szó.

Miklós püspök tehát itt az élmény közvetlenségével valóban *festi*, hangfestő szavakkal a német és az olasz beszéd hatását a magyar fültre. MELICH JÁNOS a Gebhard püspök elfogott levele alapján, amelyet Miklós püspök tolmácsolt András királynak, felteszi (AkNyelvÉrt. XXV. 4. sz. 14), hogy a püspök tudott németül. E levél tolmácsolásából azonban ez nem szükségképpen következik, hiszen a levél valószínűleg latinul volt írva. E fent idézett helyből inkább lehet német nyelvismeretre következtetni és nagyon valószínű belőle az is, hogy a püspök tudott olaszul. Ez utóbbit bizonyítani is lehet. Még ugyanebben a fejezetben (71.) olyan olaszból képzett latin szavakat ad Miklós püspök a fenyegetődző Péter király szájába, amelyek csak Péter olasz környezetében lehettek használatosak. Péter király itt azzal fenyegetődzik, hogy minden méltóságot, a legalacsonyabtból a legmagasabbig, idegenekre fog bízni: Chron. c. 71.: „*Si aliquamdiu sanus fuero, omnes iudices, tam clarissimos et spectabiles, quam pedaneos, centuriones et etiam decuriones ac villicos omnesque principes et potestates in regno Hungarie Teutonicos constitutam . . .*”

A felsorolt bírói tisztségek között a *pedaneus* az olasz *pedaneo* latinosított alakja és körülbelül 'falusi bíró' jelentésű, a *potestates* pedig az olasz *podesta* latinosítása, és városi bírót, nagyobb közösségek vezetőjét jelenti. A *pedaneus* az egész magyarországi latinságban itt fordul elő egyedül, a *potestates* szót *podesta* értelemben pedig csak a szintén olasz műveltségű Kézai ismeri. Mindenesetre Miklós püspök ezeket az olasz szavakat Péter király olasz környezetében hallhatta, és nyilván meg is értette, ha krónikája latin szövegébe, latinosított formában beleillesztette őket.

Mindent összevéve, Miklós püspökről alapos okkal feltehető, hogy tudott olaszul. Mindez a tihanyi alapítólevél szempontjából is fontossággal bír, mivel ott egyes magyar szavak olaszos hangjelölést mutatnak, mint pl. *gn* = *ny*: *gnir*, *fuegnes*; továbbá ilyen a *c* betűnek palatalis hangok előtti *č* hangértéke: *Fancel*, *Cebu*. (Vö. BÁRCZI, A tihanyi apátság alapítólevél 124 és 130.)

E nyelvészeti megállapítások is támogatják tehát nézetünket, amely szerint a tihanyi alapítólevél szerzője és a krónikaíró Miklós püspök azonos személyek.

7. Igen figyelemreméltó egyébként, hogy a *n é m e t c s á s z á r i k a n c e l l á r i á b ó l* kikerült egykorú vagy közel egykorú oklevelekben az arengák csak igen ritkán elmélkednek az írás jelentőségéről és funkciójáról. Az oklevélkritika éppen azokról a császári oklevelekről derítette ki több esetben hamisítvány voltukat, amely oklevelek az írás funkciójával foglalkoznak arengáikban. Így pl. II. Konrád császárnak egy állítólag 1025-ből származó

okleveléről, amely a XII. század első feléből való másolatban maradt ránk a kritika megállapította, hogy „inhaltlich u. formell eine grobe Fälschung.” (MGH. Dipl. Tom. IV. 390. no. 281.) Ennek az oklevelnek az arengája: „Quoniam temporum transeuntium antiquitas hominibus dampnosam ingerit oblivionem, instituit sanctorum patrum auctoritas scripturarum testimonio memorie commendare et confirmare, que defluentis temporis volubilitas consuevit alienare.”

Vagy egy 999-ből, III. Ottó császár idejéből datált, valójában azonban a XII. század végéről származó hamis oklevél, mely azonban a kritika szerint egy valódi oklevélre megy vissza, amelyet Heribert C fogalmazott (MGH. Dipl. Tom. II. 753. no. 325.): „Quoniam facta hominum diuturnitate temporum in dubium venire solent, que vel personarum vel litterarum non approbantur testimonio, ideo Kartulis (!) solemus tradere, que annorum successione curamus observare.”

Azok a császári oklevelek viszont, amelyek hitelesek, s amelyek az írás funkciójáról elmélkednek az arengában, mind tartalomban, mind a nyelvi kifejezést illetően nagyon távol esnek a tihanyi alapítólevél arengájától. Pl. II. Konrád császár 1036-ban kiadott oklevele (MGH. Dipl. Tom. IV. 310. no. 228a): „Ordinationes ecclesiarum dei bonum est nosse (Christi fideles, ut si quid deo servientibus aliquis velit demere, sit, qui possit contradicere. *Ob hoc litterarum memoriis traditur, quicquid a bonis dispensatoribus de rebus ecclesiasticis geritur, si eas auget vel minuunt dono, prestaria sive concambio.*”

Vagy III. Henrik 1047-ből származó oklevele (MGH. Dipl. Tom. V. 276. no. 208ab): „Sublimitas imperialis prudentie deo servientium paci ac quieti omnimodis debet prospicere, ut si quando aut *necessitas exigit aut utilitas exposcit*, de villis aut rebus ecclesiarum prestariam aut concambium facere, *quibus auctoribus id agatur, oportet litteris annotare*, ut postquam eius rei auctores vel stipulatores contigerit obisse, si quis succedentium id velit infringere vel demutare, *ipsa litteralis commendationis auctoritas in medium prolata*, et precipue sub sublimitate imperiali est confirmata, habeatur pro teste ad infirmanda molimina partis adverse.”

Igen figyelemreméltó viszont, hogy az itáliai ügyekkel foglalkozó ítéletlevelek bevezető része igen gyakran szól az írás rendeltetéséről. Így pl. I. Ottó császárnak 967-ből származó, a ravennai egyház birtokügyeivel foglalkozó ítéletlevele (MGH. Dipl. Tom. I. 464. no. 340.) és a III. Ottó császár 1001-ből származó, a Romagnában szokásos Formularium szerint kiállított ítéletlevele (MGH. Dipl. Tom. II. 827. no. 396.) azonos arengája egyaránt az írásbeliség funkciójáról szól: „Ea enim, que gesta esse videntur, *prolixis temporibus memoriter retineri non possunt, ideo scripture vinculo anotari (!) equum est.*”

Ugyanígy a Ferrarában 1015-ben kiállított (nem császári) bírói ítéletlevél (JUL. FICKER, Urkunden zur Reichs- und Rechtsgeschichte Italiens. Innsbruck, 1874. 67): „Omne igitur litis negotium, quod coram presentia aliquo magistratu vel preside sive iudicum legaliter . . . fuerit . . . definitum, *lex iubet*, illud tabularium *litterarum industria adnotari, ne propter urgentiam temporum oblivioni tradatur*, et ad novam iurgiam devolvatur, *sed ratum et firmum et stabile permaneat in perpetuum.*”

Hasonló a helyzet az egykorú franciaországi oklevelek esetében, azzal a különbséggel, hogy ezek nem ítéletlevelek, hanem donatióról szóló, túlnyomórészt magánoklevelek, néha azonban királyiak is. A Marseille-i St. Victor

kolostornak tett adományokról szóló oklevelek tekintélyes részében pl. az alábbi arengával találkozunk (Collection des Cartulaires de France. Tom. VIII.) Cart. de l'abbaye de Saint-Victor de Marseille. Tom. I. Paris, 1857. 199. 973—74-ből; 203: 1030-ból; 212: 1035-ből; 215: 1021-ből; 254: 1010-ből; 256: 1004-ből; 291: 994—1032-ből; 295: 1030-ból; 332: 1050-ből; 359: 1060-ból; 362: 1060-ból; 368: 1066-ból; 400: 1025-ből stb.): „*Auctoritas etenim iudet ecclesiastica et lex precepit romana, ut quicumque rem suam in alicunq(ue) (!) (= qualicumque) transfundere voluerit potestatem, per paginam (!) testamenti eam infundat, ut prolixis temporibus secura et quieta permaneat. Igitur . . .*”

A kifejezést tekintve ez az arenga sem érintkezik a tihanyi alapítólevél arengájával, tartalmilag azonban ezek a franciaországi egykorú oklevél-arengák némileg megvilágítják a tihanyi oklevél arengájának a következő kifejezéseit: „*doctores, philosophi patresque nostri* quamplurimi consilio, prudentia suaque invenerunt industria, ut . . . litterarum memoriis commendarent.”

A mondatban a *philosophi* kifejezés a világi bölcseséket, a jogtudósokat, tehát végső fokon a római jog ismerőit jelenti, akikre a francia oklevelek arengáinak *lex romana* kifejezése utal; a *doctores* kifejezés viszont, különösen a *patres*-szel együttesen a középkori latin nyelvhasználat szerint az egyházatyákra, illetőleg az egyházjog ismerőire vonatkozó kifejezés, amire az *auctoritas ecclesiastica* kifejezés utal a francia oklevelekben. Jellemző, hogy a francia oklevelek e kettős terminusával szemben az itáliai hasonló jellegű arengák csak a *lex*-et, tehát az antik római jogi institutiókat említik az írásbeliség indokolásául. Mindezek alapján — úgy látszik — a tihanyi alapítólevél arengája még leginkább a fenti francia oklevelek arengáival tartja a rokonságot, de megszövegezésében azoktól is teljesen független, amennyiben a törvényekre vagy jogszokásokra való egyszerű hivatkozás helyett a tihanyi alapítólevél írója a fenti gondolatot filozófikusan elmélyítette és általánosította: vérbeli történetíró módjára.

Hogy a tihanyi alapítólevél arengájának viszonylagos függetlensége még világosabb legyen, alább még néhány hasonló jellegű, nagyjából vele egykorú, franciaországi oklevélarengát közlök:

„Constat antiquitus legali dispositione sancitum *anteriorum industria patrum* legali jure decretum, ut, si quispiam suas res voluerit alicui dare, vel commutare aut vendere, *per descriptionis paginam id studeat agere*, qualiter ipse res stabiles et inconvulse valeant perhenniter permanere. Non solum enim huiuscemodi descriptionis tabula viventibus et acquirentibus aliorum possessiones heredum est profutura, verum etiam futuris longoque post tempore succedentibus, ad cognitionem talium possessionum, et ad tutionem earum contra adversantes valde idonea.” (Id. kiad. 587: 1056-ből; 558: 1055-ből.)

Talán a legfilozófikusabb arenga Dragónak, a „*civitas Morinorum*” (Pas de Calais) püspökének 1075-i adománylevelében olvasható (Collection de documents inédits sur l'histoire de France, I. Sér. Tom. III. Paris, 1840. Cartulaire de l'abbaye de Saint-Bertin. 192. l.): „Quoniam vitae hominum tempora non sunt admodum perseverantia, ut aliquando expostulat necessitas maxima, pro cuiuslibet negotii causa, quae testimonio indiget, approbanda, convenienter et necessario *antiquorum industria*, rationabilis consilii et utilitatis magne provida, *litterarum adinvenit figuras et signa*, ut eorum quasi quadam nuntiorum ac testium loquela, quod necessarium erat ac dignum,

memoriae posteris notificaretur per futura secula, et ita, quodam artificio, mortui cum vivis, qui iam longinquo temporis intervallo precesserunt, cum futuris haberent commercium colloquendi, voluntatisque suae et operis consilii et mysteria propalandi, quos prolixis seculorum locorumque spartis (spatiis?) manifestum est disterminari.”

Robertus Flandriae comes 1093-ból való adománylevele a St.-Bertini (Bertincourt) kolostor számára (id. kiad. 203.): „*Prudenter satis antiquorum excogitavit sollertia, ut litteris commendarent et firmarent, que honeste ac recte a se facta posteros latere nolebant. Unde . . .*”

Az írás funkciójáról és jelentőségéről szóló, a tihanyi oklevéllel körülbelül egykorú oklevelek arengáinak száma szinte végtelen, de több ezer egykorú oklevél arengájának átvizsgálása után nyugodtan kimondhatjuk, hogy a tihanyi apátság oklevelének arengája szövegezésében eredeti alkotás, az arengában kifejezett gondolatot illetően pedig leginkább az itáliai és franciaországi egykorú oklevelekkel tart rokonságot. Mindenképpen történetírói beállítottságra vall azonban a tihanyi alapítólevél arengájának az a nem egészen stílszerű elvi megállapítása, hogy az (ok-)levélírás a látottak és hallottak megörökítésére szolgál.

IFJ. HORVÁTH JÁNOS

Adalékok Anonymus nyelvjárásához*

2. Korábbi e többtagú szavak hangsúlyos szótagjában: 6., 20., 56.: **Eleud**, 50.: **Eleudunec** ~ 1261: **Satureleu** (Cs. I, 339); 1420 k.: **Eleud** (Cs. I, 696); vö. még OklSz., mai *elő*, *elé* stb., de *éleg* ~ *ölég* (EtSz.). 11.: **Erdeuelu**. — Adatok és irodalom fentebb. 1., 47.: **Ecilburgu**, 49.: **Etiburgu** (hiba *Ecilburgu* helyett), 50.: **Elciburgu** (hiba *Ecilburgu* helyett.) — Adatok és irodalom alább. 43.: **Peturgoz**. — (MELICH, HonfMg. 422—3; PAIS: SRH. I, 87, MAn. 134; vö. még BÁRCZI, TihAl. 41.) 50.: **Tekereu**. — (SzófSz.; GOMBOCZ, BTLw. 128, 155; PAIS: SRH. I, 103, MAn. 144.) 48.: **Bezprem**. — Adatok és irodalom fentebb. 44., 50., 51.: **Sepel** ~ 1138/1329: **Cepel** (MNy. XXXII, 203, 204); 1193: **Chepel**, **chepeil** (MNy. XXXI, 165); 1233: **Cepel**, 1397: **Chepel** stb. (Cs. II, 597). — Valószínűleg egy török *čepäl* 'unrein, dunkelfarbig, schmutzig; schlechte Jahreszeit' ávétele (EtSz.; PAIS: SRH. I, 89, MAn. 111). 57.: **Heten** ~ 1138: **Hetten**, 1351: **Heten** (Cs. III, 429); 1223, 1245: **Heten**, 1268: **Heten**, 1272: **Hetyn**, 1305: **Hetyn**, **Hethyn**, 1339: **Heteny** stb. (Cs. III, 510; vö. még Cs. I, 433, 476, II, 41, 490). — Akár *hét* számnevünk származékának tekintjük (PAIS: MNy. XVIII, 97), akár a kevésbé valószínű török származtatást fogadjuk el: < *jätäyän* ~ *jätiyän* (PAIS: MNy. XXIX, 41), mindenképpen biztosítottnak látszik az eredetibb *e* (vö. még PAIS: SRH. I, 116, MAn. 118). 19. stb.: **Velec** stb. — Adatok és irodalom fentebb. A Nógrád megyei 1423: **Welike** ma **Vilke** alakban él, ez azonban későbbi hangváltozás (kétszeres zártabbá válás?) eredménye is lehet. 17.: **Zerelmu**, **Zerelmes** ~ 1141—1161: **Serelmes** (?), 1199: **Scereteu**,

* L. MNy. LI, 17—23.

1272: *Zereteu* (OkI Sz.); ma: *szeret, szerelmes* (Szóf Sz.). 19.: **Mezesynam**, 21., 22., 26.: **Mezesinas**, 22.: **Mezesina** ~ 1234: *Mezes*, 1397: *Mezes* (Cs. II, 507); 1360, 1361, 1376, 1451: *Mezes* stb. (Cs. III, 441; vö. még OkI Sz.); ma: *mész ~ meszet*. — (Szóf Sz.; PAIS: SRH. I, 59, MAn. 127, KCsA. I, 272–3). 38.: **Teteuetlen** ~ 1382, 1433, 1440: *Tetethlen, Thethethlen, 1422: Thetethlen, 1446: Thethelen* (!) (Cs. III, 353–4); 1450, 1466: *Thethethlen* (Cs. I, 671); 1256: *Humoroteteu*, 1275: *Theteufeu*, 1312: *Kuestetev* stb. (OkI Sz.). — Az ismeretlen eredetű *tetik* ige származéka (Szóf Sz. *tető* alatt; PAIS: SRH. I, 81, MAn. 145). 32.: **Egur** ~ 1193: *egerag* (MNY. XXXI, 245); 1221: *Egerzeg*; 1339: *Egwrzyg*, 1342: *Egerzeg*, 1378: *Egurzeg* stb. (Cs. II, 745; vö. még: Cs. II, 481, 713, 722, III, 20 stb.; OkI Sz.). — Ismeretlen eredetű (Et Sz.; PAIS: SRH. I, 73, MAn. 113). 44.: **Seztureg** ~ 1334: *Cheztreggh*, 1335: *Cestreg*, 1381: *Alsochesteregh, Felseuchesteregh*, 1405: *Chestreg, Chezteregh*, 1424: *Cheztreg* (Cs. III, 19; vö. még Cs. II, 32, 127, III, 334). — Ismeretlen eredetű (PAIS: SRH. I, 90, MAn. 111). 13.: **Zemlun, Zemlin** ~ 1332–1337: *Zemlin, Zemlyn*, 1426, 1479, 1481: *Zemplen* (Cs. I, 340); 1448: *Zamlen*, 1470: *Naghzamplen*, 1478: *Kyszamlen* (Cs. I, 628; vö. még Cs. II, 240). — Egy szláv *Zemlbnz* átvétele (MELICH, HonfMg. 86–91, 102–3, MNY. I, 68–70, VI, 245, 444, XV, 5, XVIII, 65–73, NyK. XXXIX, 24; KNEZSA: Szent István-émlék. II, 417; PAIS: SRH. I, 52, MAn. 149; vö. még: SZILASI: NYT. X, 441; KARDOS ALBERT: MNY. I, 184; MELICH: MNY. XI, 347). 28.: **Zerep**. — Magyar helynévadás eredménye egy szláv *Sverēpž* személynévből, vö. egyhszl. *sverepž* 'ferus, ferox, aestuans, saevus, immitis, agrestis' (MELICH, HonfMg. 230–1; PAIS: SRH. I, 76, MAn. 141). 45.: **Scereducy**. — (MELICH, HonfMg. 196–7; PAIS: SRH. I, 92, MAn. 140). 21.: **Éculsu** ~ VárReg. 12: *Ékulch*. — Talán a török *äkil* 'vetés, vetemény' török -či képzős származéka (PAIS: SRH. I, 62, MNY. XXXI, 267, MAn. 113). 56.: **Werucea**, 33.: **Werucea** ~ 1324: *Vereucze*, 1444: *Wewucze*, 1460: *Wewuce* (Cs. I, 93). — Egy szláv *Verovitica* átvétele (HORGER: NYT. XXXIX, 390; KNEZSA: AECO. IV, 404; PAIS: SRH. I, 75, MAn. 148). 44.: **kenez** ~ 1352: *Kenez* (Cs. I, 517); 1446: *Kenezrekeze* (Cs. II, 44). — (MELICH, HonfMg. 132–3; PAIS: SRH. I, 91).

3. Korábbi *e* többtagú szavak hangsúlytalan szótagjában: 50.: **Tekereu**, 44., 50., 51.: **Sepel**, 8.: **Ketel**. — Mindhárom irodalmát és adatait l. fentebb.

B) Korábbi *ë*

1. Egytagú szavakban: Ilyen példa Anonymus szórványaiban nincs.

2. Többtagú szavak hangsúlyos szótagjában: 11.: **Keanus** ~ 1292: *Kaan*, 1313: *Kaan* (Cs. II, 761); 1330: *Kayanfw*, 1389: *Kizkayan* stb. (Cs. V, 98). — (MELICH, HonfMg. 37–42; PAIS: SRH. I, 48, MNY. XXXI, 266, MAn. 128). 24., 25., 27.: **Gelou**, 26., 27.: **Gelu**, 25.: **Geleou** ~ 1351: *Gelawd*, 1478: *Gyalod* (Cs. II, 609); 1263: *Golou*, 1282: *Gylo*, 1298: *Gyolo*, 1304: *Gyolou*, 1332–1337: *Gyalov*, *Gyalo*, *Gylov* (Cs. V, 304), 1456: *Gyalow*, 1466: *Gyalw* stb. (Cs. V, 299). — (MELICH, HonfMg. 296–301, MNY. XXV, 245; NÉMETH GYULA, HonfKial. 300; MOÓR ELEMÉR: UngJb. IX, 64; PAIS: SRH. I, 66, MAn. 117). Mind a *Keanus*, mind a *Gelou*, *Gelu*,

Geleou adatokban elhasonulás következtében van *ë*. 50.: **Ferteu** ~ TA.: *harmu ferteu*; 1193: *ferteu* (MNY. XXXI, 247); 1234: *Ferteud*, 1265: *Ferteu* (Cs. III, 608); 1422: *Ferthewfewzombathel* (Cs. III, 673). — (Irodalom: BÁRCZI, TihAl. 51—2, 88.) 44.: **Beguey** ~ mai *Bega*, *Bëga*. *Bëga*, *Böge*. — MELICH (HonfMg. 320—1) szerint talán a török *bäg* egyik származéka. Mai adataink alapján azonban eredetibb *e*-re aligha gondolhatunk. (EtSz.; PAIS: SRH. I, 90, MAn. 109.) 44.: **Kenesna** ~ 1002 előtt/1109: *zvŋsa*, 1109: *kinessa* (MNYTK. 50. sz. 16); 1245: *Knysa*, 1296: *Keneseasyg*, 1321: *Canisa*, 1322: *kenesa* (Cs. III, 20). — (MELICH, HonfMg. 130—6; GYÓNI i. m. 69; HORGER: MNY. XXVIII, 37; KNIEZSA: Szent István-émlék II, 620, MNY. XXIX, 97, 98; PAIS: MNYTK. 50. sz. 16—7, SRH. I, 89, MAn. 121; MIKOS: MNY. XXXI, 166; BÁRCZI, TihAl. 24—5).

3. Töb b t a g ú s z a v a k h a n g s ú l y t a l a n s z ó t a g j á b a n .
44.: **Kenesna**. 44.: **kenez**. 17.: **Zerenche**, **Zerensze**, 22.: **Zeremsu**. 28.: **Zerep**.
— Mindezekre az adatokat és irodalmat l. fentebb.

C) Korábbi ?*ë* vagy ?*e*

1. E g y t a g ú s z a v a k b a n : 8., 10.: **Etu** ~ 1318: *Eth*, 1452: *Eth* (Cs. III, 327). — (EtSz.; PAIS, MAn. 114). 8., 10.: **Ed**, 17., 32.: **Edunec** ~ Kézai: *Ed*, *Eed* (SRH. I, 163); KépKr.: *Ed* (SRH. I, 278 stb.). — (PAIS, MAn. 113, MNY. XXIV, 93; HORGER: MNY. XXIV, 207; RÁSONYI NAGY: MNY. XXVIII, 103; NÉMETH GYULA, HonfKial. 239, KCsA. I, 242—3).

2. Töb b t a g ú s z a v a k h a n g s ú l y o s s z ó t a g j á b a n : 22., 31.: **Zerensze**, **Zerenche**, **Zeremsu** ~ 1388: *Zerench*, 1427: *Zerench*, 1459: *Pusthazerencz* stb. (Cs. I, 218). — (MELICH, HonfMg. 76—81, MNY. XXX, 42—3, XIX, 140, Nyr. XXXIII, 131, 313; SZARVAS: Nyr. IV, 207; PAIS: SRH. I, 57, MAn. 140—1, MNY. XXX, 108—10). 8.: **Deneper**. — (EtSz.; PAIS, MAn. 112). Prologus: **Bele** ~ 1092: *Bela*, 1095: *bela*, 1282 k.: *Bela* (OkfSz.); 1399, 1469, 1498: *Belawar* stb. (Cs. II, 576). — (EtSz.; BÁRCZI, TihAl. 64). 8.: **Edum**, 10.: **Edumen**, 17.: **Edumer nec**, 32.: **Edumer ec** ~ VárReg. 125.: *Edemen*; Kézai: *Edemen* (SRH. I, 163); KépKr.: *Edemen* (SRH. I, 278, 280). — (Irodalmát l. *Ed* alatt.) 50.: **Ethey** ~ KépKr.: *Ethei* (SRH. I, 285). — (Irodalmát l. fentebb *Etu* alatt.) 57.: **Kemey** ~ KépKr.: *Kemey* (SRH. I, 383, 385). — Ma *Kemey*. Ismeretlen eredetű. (PAIS: SRH. I, 116, MAn. 122.)

3. Töb b t a g ú s z a v a k h a n g s ú l y t a l a n s z ó t a g j á b a n : 8.: **Deneper**. 45.: **Screducy**. 44.: **Seztureg**. 57.: **Kemey**. 10.: **Edumen**. 17.: **Edumer nec**. 32.: **Edumer ec**. Mindezekre az adatokat és az irodalmat l. fentebb. 8., 10., 18.: **Bunger**. — (PAIS: SRH. I, 58, MAn. 109, MNY. XXXI, 267; MESKÓ LAJOS: MNY. XXXII, 328—9; MOROS ELLA: NéNy. IX, 30, 234—6.) Prologus: **Mogerüi**; -*moger* ezekben: 1., 3., 14.: **Dentumoger**; 5., 7., 11. stb.: **Hetumoger**. — (SzófSz.; ZSIRAI: NyK. LIII, 64—74; MOÓR ELEMÉR: NyK. LIV, 75—95). 40.: **Curtuel tou**. — Valószínűleg már *é*-t jelöl (BÁRCZI, TihAl. 34, 104; PAIS: SRH. I, 83, MAn. 124). 3.: **Emesu**. 19.: **Mezesynam**. 17.: **zerelmu**, **zerelmes**. 10.: **Edumen**. 38.: **Teteuetlen**. 6.: **Zemera**. Valamennyit l. fentebb. 1., 2., 3.: **Vgek**, **Ugek** — (PAIS: SRH. I, 38, MAn. 146.)

D) Korábbi *i*-s kettőshangzó

40.: **Gemelsen.**? 57.: **Heten.** Ugyancsak ide kell sorolnunk a minden bizonnyal hasonló előzményre visszamenő szóvégi *e*-ket: 44.: **Keue.** 6., 40.: **Ete,** 15., 40.: **Ethe.** 22., 31.: **Zerenche, Zerensze.** Valamennyit l. fentebb. Továbbá: 9., 48., 50., 56.: **Eusee** (PAIS: SRH. I, 97, MAn. 132, MNy. XVIII, 30, XXIV, 92, 169; HORGER: MNy. XXIV, 206; NyH.⁷ 140; VÁMBÉRY, Magyar-Ered. 542). A prologus **Bele** adatának szóvégi *e*-je latin genitivusi végződés. Ugyanígy: 14.: **Thiscie,** 20., 50.: **Thyscie.** 35.: **Nitre,** 37.: **Nytrie.** 5., 8.: **Athile,** 19.: **Atthile,** 20.: **Atthile.**¹

III. Változatlanul maradt *i* hangok

1. Egytagú szavakban: 11.: **Crisius,** 28.: **Crisium,** 32.: **Grisio,** 22., 50.: **Cris** ~ VárReg. 52.: *Crisius*; 1257: *Kereszeg,* 1410: *Kereskuz,* 1426, 1430: *Kereskezy,* 1452: *Khereskez* (Cs. II, 103). — Valószínűleg egy bolgár-török **Kriš* átvétele (MELICH, HonfMg. 24—5, 51—62, MNy. II, 55—6, 99, XVI, 63, XIX, 38 kk., XXI, 52; GOMBOCZ: ČM. II, 67; LOSONCZI: Szt. István-émlék. II, 594; GYÓNI i. m. 75—6; PAIS: SRH. I, 48, MAn. 124; KNIEZSA: Szent István-émlék II, 436; BOROVSZKY, A honfoglalás története 85; PRÖHLE: Nyr. XL, 131; vö. még: HUNFALVY: NyK. VI, 356; ZOLNAI: Nyr. XXV, 559, NyK. XXV, 89; MOÓR ELEMÉR: UngJb. VI, 444). 19., 22.: **Nyr,** 21.: **Nir** ~ 1294/1367: *Nyr,* 1341: *Nyrmegh* stb. (OkI Sz.); 1272, 1340: *Nerrad* (Cs. III, 86); 1404: *Nyeres* (Cs. V, 116); 1446: *Nyeres* (Cs. III, 444); 1489: *Nyerekal* (Cs. II, 632). — A finnugor eredetű 'betula' jelentésű *nyír* szavunkhoz kapcsolható; vö. „a silvis *Nyr.*” (Irodalmát l. BÁRCZI, TihAl. 27—8; vö. még PAIS: SRH. I, 59, MAn. 128—9.)

2. Többtagú szavak hangsúlyos szótagjában: 50.: **Siculi, Siclis, Sycli, Sjcli** ~ 1092: *Scichul,* 1095: *Scicul,* 1308: *Zekul* (OkI Sz.); 1380—1383: *Zekul,* 1388—1389: *Zekel,* 1480, 1489: *Zekul* (Cs. I, 34; vö. még Cs. I, 526, 599, 623, 702, 777, II, 253 stb.). — (HÓMAN: MNy. XVII, 100; NÉMETH GYULA: Századok 1935: 129; MÁLYUSZ: Melich-émlék. 254; KNIEZSA: Szent István-émlék II, 440; vö. még: MELICH, HonfMg. 292—3, MNy. VI, 23, Nyr. XXX, 479; FOGARASI JÁNOS: Nyr. III, 363; ZOLNAI: NyK. XXV, 90; PAIS: SRH. I, 101, MAn. 139—40.) 41.: **Titulum,** 19.: **Tytulensy,** 38., 39.: **Tetel.** — (Adatok és irodalom fentebb.) 49.: **Thyon** ~ TA.: *tichon*; 1300: *Tykoniensi,* 1321: *Tykon,* 1392: *Tyhan* stb. (Cs. III, 17); 1477—1478: *Thehan* (Cs. II, 254); 1491: *Thehan* (Cs. I, 313). — (MELICH, HonfMg. 399—400; részletes irodalmát l. BÁRCZI, TihAl. 13; vö. még PAIS: SRH. I, 98, MAn. 145.) 9., 11.: **Tyscia,** 11., 14.: **Thisciam,** 17., 38.: **Thysciam,** 20., 50.: **Thyscie,** 14.: **Thiscie,** 16.: **Thysiam** ~ 1352: *Tycie* (Cs. I, 517); 1456: *Thyzabodrogkez* (Cs. I, 340); 1477: *Thiza* (Cs. I, 746); BesztSztj.: „Ticia: *Teza*”. — (MELICH, HonfMg. 16, 66—9, MNy. II, 55, V, 369—70, XIX, 37—8; GYÓNI i. m. 136; PAIS, MAn. 145.) — 11.: **Igfon.** — Ha elfogadjuk a PAIS által ajánlott *igy*

¹ Kétségtelenül jelölési sajátosság az *e* a következő adatokban (a *c* hang jele *ce*): 31.: **Topulucea.** 44.: **Ponoucea.** 50.: **Wereucea,** 33.: **Wereucea.** 31.: **Rabuceam.** 20., 27.: **Geula.** 30., 32., 38.: **Zogea, Zogea.** (Vö. KNIEZSA, Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig 80.) A 25.: **Geleou** második *e*-jét talán íráshibának tarthatjuk.

'szent' + fon ~ fan 'szövedék, sűrű, erdő' magyarázatot, a magyar *igy* ~ *egy* megfelelések alapján eredetibb *i*-t kell feltennünk, s ezt az eredeti *i*-t őrizné az *Igfon* (EtSz. *egy* alatt; PAIS: SRH. I, 103, MAn. 120, NyK. XLVIII, 282–4).

33., 35., 37.: **Nitra**, 35.: **Nytra**, **Nitria**, **Nitre**, **Nitriensis**, 37.: **Nitrienses**, **Nitriensem**, **Nytrie** ~ 1111: *Nitria*, *Nitriensis*, 1113: *Nitria* (MNny. VI, 6); 1435, 1454: *Nytra* (Cs. I, 104). — (MELICH, HonfMg. 334–5, MNy. II, 105, XXV, 250; PAIS: SRH. I, 77, MAn. 129.) 35.: **Sytua**, 37.: **Sytuaa** ~ 1075: *Sitouatu*, 1158: *Sythwa*, 1224: *Situatu*, 1373: *Sytwathew*, 1453, 1471: *Sytwathew*, *Zytwathw* (Cs. III, 518). — (MELICH, HonfMg. 351, MNy. XXV, 250; PAIS: SRH. I, 76, MAn. 150.) 20., 51., 52., 53., 59.: **Byhor**, 19.: **Bycoriensy**, 50.: **Byhoriensem** ~ 1111: *Bicharensis*, *Bichar*, 1113: [*Bichjar* (MNny. VI, 30); 1193: *Bíhor* (MNy. XXXI, 158); 1302, 1323, 1390: *Byhor* (Cs. III, 320). — (MELICH, HonfMg. 221–3, 231; EtSz.; PAIS: SRH. I, 59, MAn. 105.) 31.: **Miscoucy** ~ VárReg. 221.: *Miscocii*; 1281: *Myskouch*, 1320: *Miscolch* (Cs. I, 166); 1415: *Myskouch* (Cs. I, 527, vö. még Cs. I, 512). — (PAIS: SRH. I, 72, MAn. 127; vö. még: PAIS: MNy. XXXVI, 177; LOSONCZI: MNy. XIV, 130; LEVELES ÉRZSÉBET: Tört. és rég. közl. Miskolc város és Borsod vm. múltjából 1928. II. évf. 4. sz.). 46.: **Gyoyg** ~ 1291, 1335: *Gyog*, 1397: *Dyod*, 1412: *Algyogh* (Cs. V, 42); 1449: *Gyewgh* (Cs. II, 10–1). — (EtSz.; SzófSz.; GOMBocz, BTLw. 19, 215; PAIS: SRH. I, 95, MAn. 112.) 33., 34.: **Ipul** ~ 1334: *Ipul* (Cs. I, 108). — Ismeretlen eredetű; valószínűleg eredeti *i* (MELICH, HonfMg. 377–8, MNy. XVII, 8, XXIV, 7; PAIS: SRH. I, 75, MAn. 121.) 22.: **Zyloc** ~ VárReg. 187: *Ziloc*, 310: *Ziloch*; 1409, 1475: *Zylah*, 1488: *Zylah* (Cs. I, 550). — (PAIS: MAn. 149; vö. még: MÉSZÖLY: MNy. XXIV, 310; HORGER: MNy. XXIV, 325; NAGY J. BÉLA: MNy. XXIII, 43; SIMONYI: Nyr. XXXII, 548, Nyr. XXVII, 475.) 24.: **Biuia**, 27.: **Bue** ~ ? 1344: *Byol*, 1466: *Byal* stb. (Cs. III, 320); 1446, 1469: *Bia*, *Bya* (Cs. I, 12). — (EtSz.; PAIS: SRH. I, 69, MAn. 107.) 57.: **Bylla**, **Billa** ~ VárReg. 360: *Bila*. — (PAIS: SRH. I, 115, MAn. 106.) 17.: **Hymusuduor** ~ 1325: *Hymusku*, 1331: *Hymusku*, 1439, 1480: *Hymeskeu* stb. (Cs. II, 756, vö. még Cs. I, 63, 652, 668); 1222: *Heymus*, 1252: *Heymus* (OkI Sz.); 1330: *Heym*, 1373: *Hemhaza*, 1476: *Hymhaza* stb. (Cs. III, 233–4). — A SzófSz. ismeretlen eredetűnek mondja. Az adatok túlnyomó részében *i* található. Kérdés, hogy összefüggnek-e vele a *Heymus*, *Heym*-féle adatok. Ha igen, *i*-s kettőshangzó volna az eredetibb hang. MÉSZÖLY adatunkat *himus*-nak olvassa, és a 'kan' jelentésű *him* származékának tartja (előadás a Nyelvtudományi Társaságban). (Vö. még PAIS: SRH. I, 58, MAn. 119.) 6.: **Gyyla**, 24.: **Gyla**, 20., 27.: **Geula**, 27.: **Geulam** ~ 1355: *Gywlahaza*, 1451, 1459, 1470: *Gywlafalwa* (Cs. I, 448); 1430, 1471: *Gywla*, *Gula* (Cs. I, 433); 1484: *Gelakwtha*, 1485: *Gywlakwtha* stb. (Cs. V, 94, vö. még Cs. I, 515). — Egy török *jula* ~ *jyla* átvétele. Ha PAISzal együtt egy *i*-s átvétel lehetőségét is feltesszük (SRH. I, 68, MNy. XXXI, 53), akkor adatunk *i* hangját egy korábbi *i* > *i* folytatójának, az 1484: *Gelakwtha* alakot pedig *i* > *é* változás eredményének tekinthetjük. Ha azonban valószínűbbnek tartjuk az eredetibb *u*-t (NÉMETH GYULA, HonfKial. 45, 295, 297, MNy. XVIII, 4; MELICH: MNy. XXX, 267), Anonymus adatát tekinthetjük íráshibának (KNEZSA, Helyesírásunk története 80), esetleg elhasonulásnak. (Vö. még: GYÓNI i. m. 43–5; NAGY GÉZA: Turul IX, 53–4; VÁMBÉRY, MagyEred. 119–20 stb.) 32.: **Ystoros**. — (SzófSz.; PAIS: SRH. I, 73, MAn. 131; NyH.⁷ 146; vö. még GOMBocz: MNy. XVI, 6.) Az *i* valószínűleg elhasonulás eredménye, bár MELICH (Nyr. XXXIII, 126–7) lehetségesnek tartja, hogy csak jelölési sajátág.

3. Többtagú szavak hangsúlytalan szótagjában:
 7.: **Etyl.** 14.: **Zemlin**, 13: **Zemlun**. — Mindkettőre adatok és irodalom fentebb.
 57.: **Guncil** ~ 1351: *Gunchil*, *Guncyl* (Cs. II, 486); 1399: *Kunchul Karcha*,
 1394: *Kencelkarcha* (Pozsony vm. monogr. 68); 1296: *Gunchel*, 1443: *Gencher*
 stb. (Cs. II, 486); 1427: *Kenhelmagasa* stb. (Cs. I, 299). — Talán a német
Cuncili ~ *Künzel* magyar megfelelője (FÖRSTEMANN, *Altdeutsches Namen-*
buch 697; JAKUBOVICH: *AkÉrtés*. XXXVII, 103; PAIS: SRH. I, 113, *MAN.*
 116; SZARVAS GÁBOR: *Nyt.* XVII, 433–8; ZOLNAI: *Nyt.* XXI, 276; SZENDREY
 Zs.: *MNy.* XXXII, 257; WICHMANN: *MNy.* IV, 161; PETZ: *Nyt.* XLI, 87, *MNy.*
 XXIII, 141; SZILY KÁLMÁN: *MNy.* VII, 135; RÁSONYI NAGY: *UngJb.* XV,
 551). 1., 47.: **Ecilburgu** 49.: **Etiburgu** (hiba *Ecilburgu* helyett), 50.: **Elci-**
burgu (hiba *Ecilburgu* helyett) ~ 1138/1329: *Ecil* (*MNy.* XXXII, 133); Kézai:
Echulbuer (SRH. I, 156); KépKr.: *Eccylburg* (SRH. I, 268). — A felnémet
Etzel átvétele (EtSz.). A német megfelelő hang hangsúlytalan *e*, amely a
 kiejtésben talán nem is hangzott, s így valószínűleg mássalhangzó-torlódás
 feloldására került az *i* a második szótagba, a magyarban tehát eredetibbnek
 tekinthetjük. (Vö. még PAIS: SRH. I, 35, *MAN.* 112–3). 1., 36.: **Athila**,
 5., 8.: **Athile**, 20.: **Atthile**, 19.: **Atthyle** ~ Kézai: *Ethela* (SRH. I, 147); KépesKr.:
Atyla (SRH. I, 260), *Attile* (SRH. I, 282), *Ethele* (SRH. 256). — A gót *Attila*
 átvétele (EtSz.; PAIS, *MAN.* 104). 45., 47.: **Wazil** ~ 1138/1329: *Wafil*
 (*MNy.* XXXII, 203); 1211: *Vazil*, 1267: *Vasyl*, 1335: *Wazul* stb. (PRT. X,
 288); 1082: *Waschul*, 1093: *Vozul* stb. (Cs. III, 122). — A szláv *Vasil* vagy a
 német *Wasil* átvétele (MELICH, *SzlávJövsz.* II, 89, 90, 130, 150, 221, *MNy.*
 I, 66, 184, 185, III, 168, VI, 294, VII, 183, IX, 354, XXXV, 149, *Nyt.* XXXIII
 131–2; JAKUBOVICH: *MNy.* XVII, 118, XXIII, 236; KARÁCSONYI: *MNy.*
 I, 132–3, 309–11). 11.: **Bundyn** ~ Vita S. Gerardi 10: *Budin*; *DubnKron.*:
Budim (MELICH, *HonfMg.* 195); Kézai: *Budum* (SRH. I, 184); KépKr.:
Budum (SRH. I, 470). — A szláv *Budynъ* megfelelője (MELICH, *HonfMg.* 195 k.;
 PAIS: SRH. I, 49, *MAN.* 106). 33.: **Caliga**. — Ha a szláv *glogъ* 'crataegus,
 galagonyabokor' *glogova* származékából való megfejtését elfogadjuk, az *i*-t
 elhasonulás eredményének kell tekinteni (EtSz.; PAIS: SRH. I, 74, *MNy.*
 XXXI, 271, *MAN.* 115). 24.: **Biuia** (27.: *Bue*). — Adatok és irodalom
 fentebb. 44.: tres **kenezý**. — Ebben az adatban az *i* (*y*) latin többes nomi-
 nativus. Adatok és irodalom fentebb.¹

*

Ahhoz, hogy a dolgozat bevezetésében felvetett négy kérdést tisztáz-
 hassuk, az *i* > *ë* nyíltabbá válásával összefüggő adatokon kívül szükség van
 az *i* > *ü* változás adataira is. A továbbiakban felhasznált valamennyi *i* > *ü*
 változással kapcsolatos adatot a már említett korábbi dolgozatomból merítem.

Az első két problémára a választ a következőkben adhatjuk meg: Az ide-
 vonatkozó *i* > *ë*, valamint *i* > *ü* változással kapcsolatban megvizsgált szór-
 ványok etimológiái, illetőleg régi és mai adatai alapján megállapítható, hogy
 mind az egytagú szavakat, mind pedig a többtagúak hangsúlyos és hang-
 súlytalan szótagját tekintve 27 olyan adatunk van, ahol kétségtelen az erede-
 tőbb *i*, és 16, amelyben valószínű vagy lehetséges. Ezekbe az adatokba nem

¹ Kétségtelenül jelölési sajátság az *y* a következő adatokban (a *c* hang jele *cy*):
 13.: *Loborecy*. 20.: *Lucy*. 31.: *Miscoucy*. 45.: *Scereducy*. 42, 57.: *Racy*, 45.: *Rachy*. (Vö.
 KNIEZSA i. m. 80.)

számítottam be és a továbbiakban is mellőzöm a vegyes hangrendű szavak *i* hangjait, egyrészt mert ezek egyéb előzményre (*i*) is visszamehetnek, másrészt mivel ezek az *i* > *ü* változást tekintve egyáltalán, az *i* > *ë*-t tekintve pedig alig jöhetnek számításba, kivéve egynéhány szórványos jelenséget, mint BesztSzj.: *Teza*, 1477- 1478: *Thehan* (Cs. II, 254), 1491: *Thehan* (Cs. I, 31).

A harmadik kérdést illetően beszéljenek maguk az adatok:

Egytagú szavak: *i* > *ë*: *Zeguholmu*, ?*Lelu*. — *i* > *ü*: *Ursuur*, ?*Vsubuu*. — *i* > *i*: *Nyr*, *Cris*.

Többtagú szavak hangsúlyos szótagja: *i* > *ë*: *Gemelsen*, *Temes*, *Tetel* (~ *Titulum*, *Tytulensy*), *Zepus*, *Vertus*, *Zekuseu*, *Keue*, ?*Scerii*, ?*Zemera*, ?*Esculeu*, ?*Ketel*, ??*Emesu*, ??*Emeud*, ??*Etyl*. — *i* > *ü*: *Tuhutum*, *Trunsun*, ?*Hulec*, ?*Stumtey*, *Urcun*, *Vrcund* (~ *Ircundium*). — *i* > *i*: *Titulum* (~ *Tetel*), *Ircundium* (~ *Vrcund*), *Siculi*.

Többtagú szavak hangsúlytalan szótagjai: *i* > *ë*: *Gemelsen*, *Bezprem*, *Tetel* (kétszer) (~ *Titulum*, *Tytulensy*), *Velec* (kilencszer) (~ *Veluc*, *Ueluc* nyolcszor), *Temes* (négyyszer) (~ *Temus*), ?*Hulec*. — *i* > *ü*: *Tuhutum*, *Trunsun*, *Temus* (~ *Temes*), *Veluc* (~ *Velec*), *Titulum* (~ *Tetel*), *Zemlun* (~ *Zemlin*), *Egur*, *Peturgoz*, ?*Esculeu*, ?*Eculsu*. — *i* > *i*: *Guncil*, *Etyl*. *Ecilburgu*, *Zemlin* (~ *Zemlun*).

Rag vagy képző előtti tövéghangzó: *ë* vagy *e*: *Zerelmes*, *Mezesynam*, *Emesu*, *Teteuetlen*, *Zerelmu*, *Zemerc*, *Ugek*, *Edumen*. — *ü*: *Zepus*, *Uertus*, *Urcun*, *Vrcund*, *Edumen*, *Tuhutum*.

A fentiekből kitűnik, hogy az egytagú szavakban — ha a nagyon is kétséges *Zenuholmu*-t kirekesztjük — azonos az arány a nyíltabbá vált, a labializálódott, valamint az *i*-t változatlanul megőrzött adatok között. A *Nyr* *i*-jének *ë*-vé válását minden bizonnyal a szóban már bekövetkezett nyúlás akadályozta. Ezt támogatják: 1272, 1340: *Nerrad*¹ (Cs. III, 86) | 1404: *Nyeres* (Cs. V, 116) | 1446: *Nyeres* (Cs. III, 444) | 1489: *Nyerekal* (Cs. II, 632): bennük — többtagúak lévén — az *i* nem nyúlt meg, és így nyíltabbá válhatott. A *Cris*, *Crisius*, *Grisio* — szókezdő torlódása miatt — valószínűleg még a magyarba be nem illeszkedett idegen szóként hatott, s így a magyar szavakban végbemenő tendenciák nem érvényesülhettek benne.

Meglepően nagyfokú az *i* > *ë* változás a többtagúak hangsúlyos szótagjában, ahol 7 : 2, illetőleg 7 : 4 az arány a biztos, illetőleg valószínűsíthető vagy lehetséges *i* labializációjával szemben. Az eredeti *i*-t megőrző *Titulum* mellett nyíltabb *Tetel* változatot is találunk, az *Ircundium* valószínűleg íráshiba *Vrcundium* helyett, a *Siculi* pedig minden bizonnyal latin alak, s mint ilyen kirekeszthető vizsgálódásaink köréből.

A többtagúak hangsúlytalan szótagjában a két tendencia közül kétségtelenül a labializáció van túlsúlyban. Az ingadozásokat nem számítva mindössze 2 biztos és 1 lehetséges nyíltabb alakunk van az 5 biztos, valamint a 2 lehetséges labializálttal szemben. Az ingadozó alakokban a két tendencia harca mintegy a szemünk előtt játszódik le: *Tetel* (kétszer) ~ *Titulum*, *Tytulensy*, *Velec* (kilencszer) ~ *Veluc*, *Ueluc* (nyolcszor), *Temes* (négyyszer) ~ *Temus*, s ezekben a nyíltabbá válás leglább olyan mértékben győz, mint a labializáció (*Tetel* ~ *Titulum*), de inkább erősebbnek látszik (*Temes* ~ *Temus*). Meglepő az *i* nyíltabbá válásának, illetőleg labializációjának elmaradása az

¹ 1329: *Narrad*; 1385-től: *Nyrad*; stb.: aligha a *nyír* fanév származéka; inkább egy szláv *Nerad* személynévhez (ÁrpÚjOkm.) kapcsolnám. — P. D.

Etyl, *Ecilburgu*, valamint a *Guncil* adatokban; vö. Konst.Porph.: ἀτελζουζοῦ (ÓMOLv. 7); Kézai, KépKr.: *Etul* (SRH. I, 145, 269); Kézai: *Echul* (SRH. I, 156); 1394: *Kencelkarcha*, 1399: *Kunchul Karcha* (Pozsony vm. monogr. 68). Az *Etyl*, *Ecyl*-i-jének megmaradását idegen vagy legalábbis Anonymus számára idegennek érzett voltukkal magyarázhatjuk. A *Guncil*-i-jével kapcsolatban talán konzervatív tendenciára gondolhatunk. Az eredetibb *i*-t őrző *Zemlin* mellett labialis *Zemlun* változat is előfordul. Végül a tővéghangzóban ugyanazon képző előtt 3 : 2, különböző képzők esetén 5 : 4 az arány a nyíltabb változatok javára a labialisokkal szemben.

Harmadik feltett kérdésünkre tehát a következő választ adhatjuk: Az *i* > *ë* változás, az egytagúakat, valamint a többtagúak hangsúlyos és hangsúlytalan szótagját tekintve, méreteiben nagyobb az *i* > *ü* változásnál (22 : 17). Ahol nem következett be, ott egy esetben nyúlás, néhány esetben a szó idegen volta, az esetek legnagyobb számában pedig a labializáció gátolta, illetőleg keresztelte. Az egytagúakban azonos az arány a két tendencia között; a többtagúak hangsúlyos szótagjában lényegesen nagyobb mértékű, mint a labializáció (14 : 5), sőt egyes esetekben úgy látszik, hogy ezt akadályozza: *Zepus*, *Uertus*; a többtagúak hangsúlytalan szótagjában a labializáció nagyobb mérvű ugyan — s ez az *i* > *ü* változás természetét, illetőleg indítékait ismerve érthető (vö. LOSONCZY: NyK. XLIV, 373—406, XLV, 45—116, 195—266) —, azonban itt is erős harc dúl az *i* > *ü* és az *i* > *ë* között, s a harc — úgy látszik — jobbra az *i* > *ë* javára dől el.

S végül negyedik kérdésünket, az Anonymusnál található *i* > *ë* nyíltabbá válás magyarázatát illetően két lehetőségre gondolhatunk:

1. Anonymus nyelvjárásban egyszerre jelentkezik mind az *i* > *ë*, mind az *i* > *ü* változás. A két tendencia egy időben s egyazon területen hat, harcol, váltakozó, következményeiben azonban megközelítően azonos eredménnyel. Ebből tehát az következne, hogy Anonymus nyelvjárásának a labializáció nem a legjellemzőbb — mint eddig gondoltuk —, hanem csak egyik, a nyíltabbá válással legalábbis egyértékű sajátja. Ámde minthogy egyrészt az egymással párhuzamosan ható *i* > *ë* és *i* > *ü* változás, ha nem is elképzelhetetlen, de nyelvjárástörténetünk eddigi ismeretében meglepő volna, másrészt Anonymusnál az *i* > *ü* labializáció mellett, mely korántsem mondható teljesnek, a labializáció egyéb eseteivel — kivétel nélküli *u*, *ü* tővéghangzó, számos *á* > *a* változás — is találkozunk, mint Anonymus labializációra erősen hajlamos nyelvjárásának jeleivel, azért ezt a lehetőséget el kell vetnünk. — 2. A valószínűbbnek látszó másik lehetőség az, hogy Anonymus eredetibb labializáló nyelvjárásába fokozatosan hatol be egy másik nyelvjárási gócból kiinduló *i* > *ë* változás, s ez nagy mértékben terjeszkedik az *i* > *ü* rovására. Nyelvjáráskeveredés esetében mindenképpen meglepő a nyelvjárástól eltérő új tendenciában részt vevő adatok nagy száma. Ez azonban egyúttal arra is mutat — akár nyelvjáráskeveredésről, akár egyéb jelenségről van szó —, hogy az *i* > *ë* változás nem lehet újkeletű Anonymus nyelvjárásában. Végleges, minden szempontból megnyugtató és kielégítő választ tehát negyedik kérdésünkre nem adhatunk. Mindenesetre az *i* > *ë* és az *i* > *ü* változás szembeállításában pillanatnyilag elképzelhetőnek látszik ez a magyarázat. Lehetséges azonban, hogy Anonymus többi hangtani sajátjának vizsgálata e felfogás részben vagy egészben való helyesbítésére, illetőleg módosítására, esetleg teljes megváltoztatására kényszerít.

P. HIDVÉGI ANDREA

Hangjelölési adalék a XVIII. századi irodalmi szokásokhoz

I. Ismeretes, hogy XVIII. századi nyelvtanúróink közül többen megkísérlék az *ē* hangnak *ē* betűvel való jelölését; egyesek csak nyelvtani példákban, mások szövegben is. Legmesszebbre megy ezen a téren KALMÁR GYÖRGY, aki *Prodromvsában* (Pozsony, 1770.) nemcsak, hogy erélyesen síkra száll az *ē* hangnak az *e*-től való írásbeli megkülönböztetéséért, hanem jó példával jár elől, s a művének második részében közölt időmértékes verseiben minden *ē* hangot a legnagyobb következetességgel jelöl; pl.: 210: „Mind^ēn lélek azért méltán fölemelkedik hozzá: | győtri magát ném^ēllj'k: ném^ēllj'k pedig Őtet imádja | s féli egész szivből, és tisztéli minden erőből. | Ám^ēnek ugyan ezek, s igen-^ēs kell lenni ez^ēknek.” — Sajnos, e nyelvtanúrói próbálkozásoknak nem volt a korukbeli írókra és nyomdászatra komolyabb hatásuk, s az *ē*-vel való jelölésmód nem tudott gyökeret verni.

Most azonban az *ē* hang jelölésének nem ezzel a fent jelzett fajtájával kívánok foglalkozni, hanem egy ettől eredetében és jellegében teljesen független, másféle módjával.

XVIII. századi erdélyi származású íróink műveiben az *ē* hang jelölésének érdekes eseteire lehetünk figyelmesek. Az *e* műveket tartalmazó korabeli nyomtatványok a vegyes hangrendű szavaknak és tulajdonneveknek, valamint az *egy* számnévnek (és valódi vagy vélt származékainak) az *ē* hangját több-kevesebb következetességgel *ē* betűvel tüntetik fel. Néhány példa a sok közül: *Verestói György*: *Magyar versek* . . . (Kolozsvár, 1772.): 153: *rējok*, 154: *Jérikonak*, 157: *dészka*, 161: *Réám*, 162: *réád*, 164: *meg-égyeztem*, 165: *Léányaitól*, 166: *réátok*, 167: *Réátok*, 168: *égyütt*, *Léányára*, *réátok*, 169: *réá*, 170: *Hallér*, 176: *réá*, 178: *Léánykájától*, 179: *Sérafimi*, 180: *réám* 182: *Léányodnak*, 185: *tiréátok* stb. — *Bárótzai Sándor*: *Erköltsi mesék* (Bécs, 1775.): 144: *léányom*, *léányomnak*, 146: *Léányának*, *léányom*, *Léánya*, 150: *rējá*, *léányt*, *réám*, 152: *léány*, *léánnyal*, 153: *réá*, 154: *léány*, 155: *rējá*, 158: *rējá*, 159: *réá*, 160: *léányom* stb. — *D. Decsy Samuel*: *Pannóniai Féniksz* . . . (Bécs, 1790.): 11: *Amérikának*, *Amérikai*, 12: *égyesüléséből*, 14: *réánk*, *Jerusalémi*, 15: *Amérikának*, 17: *léány*, 18: *égyenlő*, *égyeles* 'elegyes', 27: *léányaival*, *léányai*, 28: *léány*, 31: *égyefségre*, 33: *égyefséget*, 34: *égyütt*, 36: *déák* (vö. 110: *déák*, *déákul*, 111: *déák* stb.), 37: *égyik*, *égyütt*, 38: *égyefitetett*, 39: *déák* stb. — *Gyöngyösi János*nak magyar versei . . . (Bécs, 1790.): 5: *Léányát*, 19: *éléfánt*, 26: *gyértyákkal*, *tzerémóniájok*, 37: *réá*, 61: *Éléonóra*, 63: *léány*, 85: *rējá*, 117: *Szűz-Léány*, 121: *Léányi*, 129: *rējok*, 133: *tzerémóniáját* stb. — *Arancka György*: *Egy erdélyi magyar nyelv művelő társaság* . . . (Kolozsvár, 1791.): 5: *réá*, 10: *nétalám*, 17: *Léánya*, 18: *Déák*, 20: *déákban*, 23: *né talám*, 24: *Déákot*, 26: *linéájához*, 30: *rējok*, 31: *déákok* stb. — *Benkő Ferentz*: *Parnassusi időtöltés. I. darab* (Nagyszeben, 1793.): 2: *Léánynak*, 4: *Déák*, 6: *Éléfánt*, 8: *Léányok*, 12: *Ptoléméustól*, 13: *Léány*, 15: *léány*, *Léányok*, 19: *Déákul*, 19: *Léányzo*, *Léányinak*, 20: *Léányok*, 23: *rējok*, 24: *Déákok*, 25: *édjik*, 27: *Sénéka*, 29: *égy*, 31: *Démétrius*, 32: *Déákul*, 33: *Éléfánt*, 34: *prefidéálták*, 36: *Linéát*, 40: *Orféus*, *Léányokbol-is*, 41: *Métallumokbol*, 45: *Réád*, 54: *rējok* stb. — *Gyarmathi Samuel*: *Okoskodva tanító magyar nyelvmester* (Kolozsvár, 1794.) I, 218: *égygyeffse*, 226: *léányi*, 229: *léányom*, 231: *réá*, 233: *léány*, 234: *léányom*, 241: *Déák*, 243: *égynéhány*, 245: *Déák*, *Déákul*, 246: *Léánynak*, *Déák*, 254: *léány-kérő*, 255: *Léányom*, 257: *Déákos*, 259: *Déákok*, 267: *Déák*, 268: *réám*, 276: *nétalántán*, *nétalán* stb.; II, 81: *Déákok*,

85: *Léányát*, 86: *Réám*, 88: *Léány*, 89: *Léány*, 92: *léányokat*, 96: *Déákné*, 97: *Réám* stb.; a szótárban: *Égy*, *Égyéb*, *Égymás* stb.

A felsorakoztatott példák is mutatják, hogy ha bár e jelölésmódnak az említett művekben lényeges közös vonásai vannak, nem mindegyik író jelöli ugyanazokban a szavakban és ugyanolyan következetességgel az *ë*-t. Szinte mindegyik műből felsorakoztathatnánk több-kevesebb ellenpéldát: az *ë* hang *e* jelölését ugyanazokban a szavakban, melyekben máskor az *é* jelölés járja. Érthetően sok a következetlenség e tekintetben elsősorban a bécsi, másodsorban a pozsonyi és a budai nyomdákból kikerült termékekben, amelyekben — a szedők és korrektorok magyarul nem tudása miatt — egyébként is igen nagyarányúak az ékezesi bizonytalanságok. Az *ë* hang *é* és *e* jelölésének ilyesfajta keveredése — az említett típusú szavakban — szinte egy az egyhez arányban mutatkozik például „A’ magyar nyelvnek a’ magyar hazában való szükséges voltát tárgyozó hazafiui elmékedések” (Bécs, 1790.) című kiadvány első részében, melynek szerzője G á t i I s t v á n Szatmár megyei születésű, máramarosszigeti prédikátor: 5: *égygyütt*, 7: *réája*, 11: *égygyik*, 15: *égy*, 17: *réá*, 18: *égy aránt*, 21: *égymásban*, 22: *égy*, 27: *égy*, *égyyszeribe*, 37: *Déák* stb. ~ 7: *Deákoké*, *egy*, 9: *egy mástól*, 10: *egyik*, 11: *egyik*, 17: *réája*, 27: *egy mást*, *Egygyefségből*, 29: *Deák*, 30: *deákul*, 36: *réája* stb. — Gyakori az affajta jelölési kettősség is, amikor az író a „magyaros”-nak érzett szavakban nem jelöli az *ë*-t *é*-vel, ellenben így tünteti föl az „idegen”-nek, jórészt latinnak érzett szavakban és tulajdonnevekben. Ilyen jellegű *ë* jelölés van többek között bá r ó L á z á r J á n o s „Florinda...” (Szeben, 1766.) című művében: 16: *Ámérikánn*, *Ámérika*, 19: *Tzérémoniaját*, 23: *Tzérémoniajának*, 23: *Réfidentia*, 36: *Jéru’sálem*, 44: *Évangyélionmal*, 50: *Jéru’sálemnél*, 53: *Égyiptomból*, 63: *Néápolyhoz*, 80: *Évangyéliomot*, 98: *Égyiptomi*, 110: *Évangyélistá*, *Galiléának* stb.; de mindig *egy*, *léány*, *deák*, *réá* stb. Teljesen hasonló jelölésmódot találunk A n g y a l o s i T ó t h B a l á s n a k, a Bethlenek udvari papjának „A’ jó léleknek főbb nyeresége...” (Kolozsvár, 1754.) című vagy B o d P é t e r n e k „Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza állapotjának... históriája” (Basel, 1760.) című művében.

XVIII. századi erdélyi íróink között tehát általában mindössze annyi különbség van az *ë* hang jelölésében, hogy egyesek — jóval kevesebben — csak a feltehetően idegennek érzett szavakban különböztetik meg ezt az *e*-től. A korabeli erdélyi származású írók közül egy-két félig erdélyi, félig bécsi főúri írón kívül egyedül B a r ó t i S z a b ó D á v i dról tudom, hogy műveiben nem jelöli, illetőleg a nyomdával nem jelölteti az *ë*-t *é*-vel. — Ellenben XVIII. századi nem erdélyi íróink túlnyomóan nagy többségénél nyoma sincs az effajta jelölésmódnak. Több tucat — eddig tölem nyelvileg megvizsgált — korabeli nem erdélyi író közül csupán K ó n y i J á n o s n a l találtam az *é*-vel való jelölésnek nagyobb arányú, az erdélyiekéhez hasonló jellegű előfordulását: Várta mulatság... (Pozsony, 1774.): 17: *éránta*, 67: *réá*, 68: *réá*, 69: *éránta*, 72: *léány*, 73: *léányihoz*, 79: *réájok* stb.; Magyar hadi román... (Pest, 1779.): 4: *réájok*, 5: *dérékát*, 15: *dézkák*, 16: *réá*, 22: *téed*, 27: *Réá*, 28: *réá*, 32: *fértály*, 38: *héjános*, 40: *réá*, *érányozott*, 45: *réád*, 64: *Deák*, 65: *dérékát*, 66: *géréndát*, 76: *réájok* stb.; Gróf Valtron... (Pest, 1782.): 6: *égy*, 7: *fértály*, 38: *réá*, 64: *téhát* stb. Kónyin kívül mindössze csak egy-két nem erdélyi írónál tűnedezik föl ez a jelölésmód, de egészen szórványosan és többnyire idegen tulajdonnevekben; például: M o l n á r J á n o s: A’ természetiekről... (Pozsony és Kassa, 1777.): I, 151: *Galiléusnak*, 196: *Jérusálemben*, 206: *Nitzéai* stb.

Hasonló, teljesen szórványos esetek Orczy Lőrincnél és Mészáros Ignácnál.

2. Az elmondottakból három meglehetősen biztos következtetést vonhatunk le.

A) Az *ë* hang *é*-vel való jelölése tipikusan erdélyi írássajátság volt a XVIII. században: az erdélyi származású írók általában éltek vele, az Erdélyen kívüliek általában nem ismerték, illetőleg nem alkalmazták. Az említett kivételek ezt a fő szabályszerűséget nem homályosítják el, sőt, mivel itt meglehetősen erős választó vonalról van szó, nyilvánvalóan sajátságos okuknak kell lennie.

B) Bár a kérdéses jelöléstípus az erdélyi nyomdákban előállított művekben általánosan jelentkezik, mégsem elsősorban az erdélyi nyomdákra, hanem az erdélyi írókra jellemző; Erdélyben ugyanis jórészt csak az odavaló írók művei jelentek meg, viszont sok erdélyi származású író művét Erdélyen kívül nyomtatták, s a szóban forgó jelöléstípus ez utóbbi esetekben éppúgy kimutatható. Világos tehát, hogy itt a nyomdászatnak csak másodlagos, végrehajtó szerep jutott, a kezdeményezés föltétlenül az íróké; azaz az *ë* hang *é* betűvel való jelölésében a különböző nyomdák sajátos tipográfiai szokásaitól, lehetőségeitől független megnyilvánulását kell látnunk az erdélyi írók tudatos írói tevékenységének.

C) Jóllehet a kérdéses jelölés a korabeli nyomdai és írói gyakorlattal kapcsolatos okok miatt legtöbbször még ugyanazon művön belül sem teljesen következetes, mégis kétségtelen szabályszerűség tükröződik benne. Mivel e jelölmódnak nincsenek évszázadokra visszamenő történeti gyökerei, azaz nem valamely régi nyelvi jelenség írásbeli vetülete, az írásgyakorlat eme szabályszerűsége természetesen nem lehet független a korabeli nyelvi szabályszerűségtől, s így az *ë* jelölésének erdélyi irodalmi szokása mögött nyilvánvalóan meg lehet, illetőleg meg kell keresnünk a korabeli erdélyi irodalmi nyelv valamely hangtani sajátosságát.

A fenti tények legtöbbször további magyarázatot igényel.

3. Ismeretes, hogy keleti nyelvjárásainkban — a székely nyelvterület kivételével — az egykori *ë* általában egy fokkal nyíltabbá váltott: *embër* > *ember*, *rëggel* > *reggel* stb. Ez az általános nyíltabbá válás azonban a vegyes hangrendű szavakban nem ment végbe, s a keleti, *e*-ző vidéken még ma is *lëány*, *dëszka*, *fazëkas*, *rëá* stb. szóalakok hallhatók (vö. pl. HORGER, MNyj. 71). A keleti nyelvjárásokban végbement *ë* > *e* nyíltabbá válás időrendi vonatkozásairól biztosat — a hangjelölés negatívumai és az ez irányú kutatások elmaradottsága miatt — nem mondhatunk; annyi valószínűnek látszik, hogy az *e* típusú nyíltabbá válás a kérdéses terület nagy részén nem korábbi, de nem is sokkal későbbi a XVI. századnál. A XVIII. században mindenesetre a keleti nyelvjárások (a székely kivételével) már általánosan nyílt *e*-zők voltak, s az *ë*-t csak a vegyes hangrendű szavakban ismerték.

Nem lehet vitás, hogy az *ë* hang *é*-vel való jelölésének erdélyi szokása a legszorosabb kapcsolatban van ezzel a nyelvjárási kiejtés móddal, illetőleg azt meglehetősen híven tükrözi. A keleti nyelvjárások fölött álló, de helyi viszonylatban azoktól teljesen el nem szakadó korabeli „egységes” nyelvtípusban: az erdélyi irodalmi és köznyelven beszélők a vegyes hangrendű (magyar és idegen) szavakban és tulajdonnevekben ejtették az *ë*-t (mint ahogy a provinciális erdélyi köznyelvben jórészt még ma is ejtik), s mivel

ez a hang a különben csupa nyílt *e*-vel beszélők nyelvérzéke számára — különösen a hiátusos kapcsolatban: *lěány, rěa, děák* stb. (vö. mai keleti nyelvjárási *liány, riá, diák* stb.) — közelebb állt az *é*-hez, mint az *e*-hez, írásban rátették a vonást. Persze ez az eljárás mód: az *ě*-nek és az *é*-nek írásban való azonosítása kezdetben egészen spontán jellegű lehetett, s csak lassan vált bizonyos mértékben tudatosnak vehető irodalmi szokássá. — E jelölés mód nem véletlenül jelentkezik a vegyes hangrendű szavakon kívül még az *egy* szóban is: e szó a XVIII. századi keleti nyelvjárásokban, valamint az erdélyi irodalmi és köznyelvben *ě* hangzójú volt, mint ahogy az erdélyi provinciális köznyelvben részben még ma is az.

Hogy ennek az erdélyi hangjelölési szokásnak a gyökerei milyen időszakra nyúlnak vissza, s utolsó jelentkezései mely időpontra tehetőek, azt csupán a XVIII. századi nyomtatványok alapján nem lehet eldönteni. Annyi valószínűnek látszik, hogy e jelölés mód nem volt túlságosan hosszú életű. Nyilvánvalóan nincs kapcsolata a kódexek és korai nyomtatványok különböző *ě*-jelöléseivel, de kezdeteire vonatkozóan csak a XVII. századi nyomtatványok nagyon tüzetes átvizsgálása után mondhatunk majd biztosat. Igazi virágzása kétségtelenül a XVIII. század második felében volt, amikor alkalmazása az erdélyi íróknál eléggé tudatos jelleget öltött. Mint általában egyéb vonatkozásokban is, ehhez a közös erdélyi irodalmi szokáshoz a székely írók is alkalmazkodtak; ezek anyanyelvjárásában — a nyugat-maroszségi részek kivételével — az *ě* hang egészen általános volt, s így lehetőségük nyílt volna jóval nagyobb mértékű *ě*-jelölésekre is, de a kialakult szokáson ennek ellenére sem mentek túl. — A szokás erejére jellemző GYARMATHI SÁMUEL egyik kijelentése, amelyben megokolja, hogy mért írja *é*-vel az *egy* szót és származékait: „A' Székelyek az *ěgy* felibe vonáft (*accentum*) tefznek, én-is ez okból a' Nyelvmefterben mindenütt vonáffal írtam.” (I. m. II, 180.) Ehhez még két dolgot kell megjegyeznünk. GYARMATHI a székelyeket sokkal tágabb értelemben veszi a szokásosnál, s az erdélyi magyarság egészét is gyakran így emlegeti (innen van például, hogy nem egyszer közismert mezőségi magyar nyelvjárási jelenségeket mond „székelyek”-nek); GYARMATHI — bár az *ě*-jelölések igen sok példáját találjuk nála — éppen az *egy*-et közel sem írja olyan következetesen *é*-vel Nyelvmeesterében, mint ahogy azt idézett mondata sejteti.

4. Az *ě* hang *é* betűvel való jelölésének erdélyi szokása a magyar nyelvterület más részein nem honosodott meg. Az Erdélyen kívüli részek írás- és nyomtatásgyakorlata megmaradt az általános magyar hagyomány: az *ě* és *e* írásbeli megkülönböztetésének elvetése mellett. Az irodalmi nyelv szempontjából Debrecen és Sárospatak központú északkeleti részek sem követték az *ě* jelölésének erdélyi szokását, bár e terület nyelvjárása és provinciális köznyelve az *ě* hang szempontjából a XVIII. században is nyilván közelebb állt Erdélyhez, mint a tőle nyugatra eső országrészekhez. Ebben a tényben azonban végeredményben nincs semmi meglepő, hiszen az erdélyi irodalmi nyelv évszázadokon keresztül részben más feltételek mellett és más ötvözetben fejlődött, mint a magyarországi, s bizonyos különállását emettől mindvégig megtartotta. Sőt több — most nem részletezhető — jel mutat arra, hogy az északkeleti részek nyelvallapotának és írásgyakorlatának nem kis része volt abban, hogy a közmagyar irodalmi gyakorlat mind az írott, mind a beszélt nyelv szempontjából végleg elfordult a kétféle *e* megkülönböztetésétől. Nem véletlen, hogy a *d e b r e c e n i* Magyar Grammatika (1795.) szinte ügyet sem vet a

kétféle rövid *e* különbségére, s az északkeleti részek irodalmi és köznyelvének másik korabeli jellegzetes képviselője, FÖLDI JÁNOS Magyar Grammatikájában (1790.) az *ë* mindenfajta írásbeli megkülönböztetésével szemben élesen állást foglal: „... az én tanátfom az, hogy ezen aprólékos különbségeket [ti. az *e* hangok különbségeit] ne felfezegsük, fe Kalmárt ne kövefsük a' letfapott *ë*-ben, fe azt más jelekkel ne különböztetsük. Moft is felettébb fok már az ékezés, Pontozás 's a' t.” (1912-i kiadás 42—3. l.)

5. Előbb már említettem, hogy azt a meglehetősen éles határvonalat, amely a XVIII. századi erdélyi és a nem erdélyi származású írók hangjelölési szokásában az *ë* hanggal kapcsolatban megvan, egyrésztől Baróti Szabó Dávid, másrésztől Kónyi János töri meg észrevehetőbben.

Bár Baróti Szabó nyelvében tudatosan és spontánul egyaránt erdélyi, sőt székely, még sincs saját korában egyetlen olyan író vagy nyelvtudós sem, aki elveiben, előírásaiban annyira tisztelte volna a sajátjain kívüli irodalmi szokásokat, illetőleg annyira türelmes lett volna ezekkel szemben, mint ő. Korai megismerkedése az Erdélyen kívüli irodalmi élettel nyilván hatással volt arra, hogy az *ë* hang *e*-vel való jelölésében a „magyarországi” szokásokat követte. Eme állásfoglalásához hozzájárulhatott az, hogy mint a nyelv dolgait oszkodva szemlélő tudós, egyrészt saját székely *ë*-ző nyelvjárása, másrészt az Erdélyen kívüli irodalmi szokás alapján következtetlenségnek, illetőleg különcségnek láthatta az erdélyi *é* jelöléseket. — Későbbi, főként nyelvtudományi jellegű műveiben azonban Baróti Szabó szakítani igyekszik az *ë* teljes nem jelölésének álláspontjával. Az *ë* hang *ë* betűvel való írásmódjára már „Ki nyertes az hang-mérséklésbenn” (Kassa, 1787.) című művében céloz (26. l.), még utóbb, az „Orthographia- és grammatica-béli észre-vételek...”-ben (Komárom, 1800.) pedig határozottabban is kifejti, hogy a „Vékony-hangú rövid *ë*”-t jó lenne „az írásbann, 's nyomtatásbann-is meg-különböztetni.” (8. lap.) Sőt utóbbi művének főként a nyelvi példáiban — bár nem következetesen — maga is megjelöli az *ë*-t, általában az *-ë* kérdészókában és a többes szám 3. személyű birtokos személyrag palatalis illabialis magánhangzójú változatában: 50: *Ejtésékről, lészen-ë*, 51: *méltó-ë*, 56: *kell-ë*, 59: *jönék-ë*, 60: *vélekedésék*, 78: *első ë*, 89: *személyékbenn*, 90: *kellene-ë*, 93: *volna-ë*, 99: *ki-ejtésék* stb. — Elképzelhető esetleg, hogy Barótit korábbi eljárásának a feladásában, s az *ë* hang jelölésének megkísérlésében az erdélyi irodalmi szokás ismerete is befolyásolhatta valamieskét. Egészében azonban *ë*-jelöléseivel kétségtelenül a korábbi — és az erdélyi szokástól független — írói hagyományokat igyekszik tudatosan föleleveníteni, elsősorban Kalmárt igyekszik követni. Végeredményben tehát Baróti írásgyakorlata az *ë* hang jelölése tekintetében mindvégig megőrizte a korabeli erdélyi gyakorlattól való elszakadottságát.

Kónyi János születési helyéről, életéről nem sokat tudunk. SZINNYEI nevéből és más külső körülményekből ítélve dunántúlinak, közelebbről Baranya megyeinek tartja (Magyar Írók VI, 941). Eme megállapítását az író nyelve nagy mértékben megerősíti. Nincs ugyan még egy olyan magyar író a XVIII. században, akinek a nyelvében a legkülönbözőbb táji sajátosságok oly tömegesen jelentkeznének, mint Kónyiéban, de a nyugati nyelvjárási sajátosságok viszonylag következetes és az egyéb táji vonatkozásoknál nagyobb mértékű előfordulása föltétlenül arra vall nála, hogy nyelvének alaprétege dunántúli eredetű. Így, ha Kónyit ki is kell rekesztenünk az erdélyi írók sorából, nyelvének világosan kivehető erdélyi beütései (erdélyi tájszavak,

a-zás, nem-illeszkedési sajátosságok stb.) fényt vetnek az író erdélyi kapcsolataira. Hányatott katonaelete alatt Kónyi többször is megfordulhatott Erdélyben, s mivel nehéz szolgálata és meglehetősen nagy írói tevékenysége ellenére is sokat olvasott, ismerhette a korabeli erdélyi irodalmi szokásokat is. Az erdélyi írókkal jórészt azonos jellegű *ë*-jelölései tehát nyilvánvalóan nem egyéni eredetűek, hanem erdélyi irodalmi hatás eredményei. — Természetesen hasonlóan erdélyi irodalmi hatásra jelöli egy-két más magyarországi író is az *ë*-t *é*-vel, de mint említettük, egészen szórványosan, a Kónyi-féle jelölésnél sokkalta kisebb mértékben.

6. Az *ë* hang *é* betűvel való jelölésének erdélyi szokása a XIX. század elején a magyarországi és az erdélyi irodalmi nyelv egymáshoz való erősebb közeledése, bizonyos kiegyenlítődése folytán szükségszerűen elavult. Erme fejlődés részleteit természetesen csak az e korbéli nyomtatványok igen alapos áttanulmányozása után lehet majd pontosabban felderíteni. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a XVIII. század legvégéig az erdélyi jelölésmód az elavulásnak semmi jelét nem mutatja, azaz eddig az időpontig a magyarországi és az erdélyi jelölésmód között a határ meglehetősen éles marad.

Az a tény, hogy a XVIII. századi erdélyi írók műveit tartalmazó korabeli nyomtatványok a tárgyalt speciális *ë*-jelölések tekintetében világosan elkülönülnek a magyarországi írók műveit tartalmazó nyomtatványoktól, kétségtelenül hasznosítható ugyan a korabeli irodalom és irodalmi nyelv vizsgálatában, de önmagában nem túlságosan nagy jelentőségű. Jelentősége azonban egyszeriben megnövekedik, ha abból a szempontból nézzük, hogy egyik láncszeme a sorozatos nyelvi és helyesírási tényeknek, amelyek az ez idei irodalmi művekben nagy bőségben adva vannak, csak alapos kutatással ki kell hámozni őket, s amelyeknek teljes ismeretében egyrészt fény derülhet az irodalmi és irodalmi nyelvi hatásokra, másrészt meglehetősen biztos fogódzók adódhatnak az irodalmi szövegkritika számára.

BENKŐ LORÁND

Az *-ént*, *-ként*, *-nként* határozóragok eredetének kérdéséhez

1. Nyelvtudományi szakirodalmunkban, nyelvtörténeti és leíró nyelvtani munkákban, valamint folyóiratainkban gyakran találkozunk a címben szereplő határozóragokkal. Bár mai nyelvünkben már csak a két utóbbi (*-ként*, *-nként*) tekinthető aktív ragnak, az első (*-ént*) pedig elég régen kihalt, és csak a *szérint* névutó, meg néhány határozószó (*részint*, *alkalmasint*) őrzi e ragnak, illetőleg e rag *-int* változatának emlékét, mégis nyelvészeink igen sokszor emlegetik együtt ezeket. — Ennek több oka lehet. Egyrészt az alaki és hangzásbeli hasonlóság, másrészt a nagy vonalakban azonos funkció (hiszen nyelvtanaink — bár figyelembe vesszük a később kifejlődött sajátos jelentéseket — végső fokon mindhármát a módhatározóragok közé sorolják), és végül az a körülmény, hogy a nyelvtörténetben és a nyelvjárásokban mindháromnak megtaláljuk *é*-s és *i*-s formáját, azaz ismerünk *-ént* ~ *-int*, *-ként* ~ *-kint* és *-nként* ~ *-nkint* ragváltozatokat. — Önkéntelenül felvetődik a gondolat, hogy ezek mögött az egyezések mögött talán közös eredet is rejtőzik.

Annál meglepőbbnek tűnik fel tehát, hogy bár nyelvészeink már igen régen felfedezték e ragok közös sajátságait (többnyire nem is tudtak egyikről vagy másikról úgy beszélni, hogy a másik kettőt ne említsék), mégis az eredet kutatása közben mindhárom ragot másképpen származtatták, sőt nem egyszer külön hangsúlyozták, hogy ezeknek eredetileg semmi közük sem lehetett egymáshoz.

Az *-ént*, *-ként*, *-nként* ragokra vonatkozó irodalom áttanulmányozása még jobban elmélyítette bennem a gyanút, hogy a fenti ragok közös tulajdonságai nem csupán külsőlegesek, nem is a véletlen egybeesés szülöttei, hanem mélyebb gyökereik vannak. Erről győzött meg egyrészt az, hogy az egyes ragoknak a múltban kifejtett származtatása egyáltalában nem megnyugtató. A magyarázatok mindegyikének vannak gyöngye pontjai, amelyeket többnyire már maga a szerző is felismert. Másrészt e felé a meggondolás felé irányított az is, hogy nyelvészeink eredeztetéseiben igen gyakran bukkantam rá azoknak az elképzeléseknek a csirájára, amelyek a tőlem jelenleg helyesnek vélt megoldásokhoz vezetnek. Kutatóink idevágó nézeteiben fejlődés tapasztalható, s míg egy részük — mint fentebb mondtam — mereven elzárkózik az azonos származás gondolatától, más részük viszont egy-egy félmondatban vagy megjegyzésben már burkoltan vagy nyíltan utal arra, hogy e ragokat mégsem lehet eredetükben teljesen elválasztani egymástól.

Ahhoz azonban, hogy az irodalomban még csirájukban élő gondolatokat kibonthassuk, és ezeket szintézisbe hozva látszólag új, de lényegében már régtől fogva lappangó eredeztetéssel kísérletezzünk, szükségesnek látszik röviden ismertetni, néhol cáfolni, máshol továbbfejleszteni az eddigi magyarázatokat.

2. Az *-ént* rag két számbajöhető magyarázata alapvetően különbözik a *-ként* és az *-nként* eredeztetési kísérleteitől. ZOLNAI GYULA az *intén*, *intes*, *intöst* tájszavak **int* alapszavát kereste az *-ént* ~ *-int* ragban (Nyr. XIX, 55, XLVII, 58; ugyanígy: SIMONYI, TMNy. 685). MÉSZÖLY (MNy. XI, 65) pedig az *-é* lativus- és az *-n* + *-t* locativusragok kapcsolatának vélte. Ehhez hasonló gondolat különben — mielőtt ZOLNAI fenti véleményéhez csatlakozott volna — már SIMONYIban (Névrág. 45, Nyr. XIV, 530) is felmerült.

A *-ként* rag származtatását illetőleg egyöntetűbb az állásfoglalás. Nyelvészeink általában úgy vélekedtek, hogy a *-ként* rag a *kéj*, *kény* 'út, via' alapjelentésű főnévből származik, amelyhez a szükség szerinti határozóragok járultak, mint például az *-ént*, a *-t* vagy az *-n* (SIMONYI, MHat. I, 400, Névrág. 45, Nyr. XIV, 530; SZINNYEI: Nyr. XVII, 293; WICHMANN: MNy. IV, 214; KLEMM, TörtMondt. 216). — E magyarázat valójában már CZUCZOR—FOGARASINÁL megvan az *önként* címszó alatt: a szerzők ennek *-ként* részében ugyanis a *kéj*, *kény* szó ragos alakját látták. SIMONYI elfogadta (i. h.) ezt az etimológiát, s ezen az alapon hozta létre a *-ként* fenti származtatását, s ez aztán egészen napjainkig általánosan elfogadottá vagy legalábbis megtűrtté vált.

A legnagyobb ingadozás mindenestre az *-nként* rag magyarázatában tapasztalható. — E rag tárgyalásakor a könnyebb áttekinthetőség kedvéért ajánlatos szétválasztani a ragnak egyrészt a *-ként*, másrészt az *-n* részére vonatkozó problémákat. — A *-ként* rész eredetét illetőleg három nézet alakult ki: 1. Az *-nként* rag *-ként* része teljesen független az önálló *-ként* ragtól. Régebben az egész rag *-nkéd* formában élt, s ebben a *kéd* időt jelentő szót kell keresnünk, amely megvan egy elavult, de régibb nyelvünkben gyakori kifejezésben

(*ekkédig* 'ekkorig, ez ideig'), s a már kialakult másik *-ként* rag analógiájára jött volna létre az *-(n)ként* forma (SIMONYI, MHat. I, 405—6). — 2. Egy másik vélemény szerint nem helyes az *-nkéd* alakból kiindulni, hanem a másik *-ként* ragtól függetlenül úgy származhatott az *-nként* rag második része, hogy az elavult *-ént* (*-int*) 'secundum' jelentésű rag többes számú alakokhoz járult: *napok-ént*, *házak-ént*, *fejek-ént*, s ezekből elvonással alakult ki a *-ként* forma (SZINNYEI: Nyr. XVII, 292—3). — 3. Az *-nként* rag *-ként* része — a harmadik nézet szerint — nem választható el eredetében a másik *-ként* ragtól, hanem azzal azonos, és mint ilyen a *kéj*, *kény* főnév határozóragos alakja (WICHMANN: MNy. IV, 210; KLEMM, TörtMondt. 217).

Az *-nként* rag *-n* részét illetően ismét rendkívül eltérők a vélemények: 1. Parazitikus *-n* (SZINNYEI: Nyr. XVII, 293). — 2. Az *-n* többesképző (HUNFALVY: Nyr. III, 258). — 3. Esetleg az ugor *-n* genitivusi rag maradványa (SIMONYI, MHat. I, 406, Nyr. XL, 291). — 4. A *-ként* a *ketten-ketten* féle distributív számnevekhez járult, s innen kapta *-n* elemét (WICHMANN: MNy. IV, 215). — 5. Az *-n* ragos hely-, idő- és módhatározókhoz járult a *-ként* rag, s így egységes *-nként* rag keletkezett (KLEMM, TörtMondt. 217; már előbb hasonlóképpen SIMONYI, MHat. I, 405, MNyelvtan. 1896. 113).

A különféle magyarázat-kísérletek ismertetése után az a feladatunk, hogy ezek közül kiválogassuk azokat a nézeteket, amelyek előbbre visznek bennünket e ragok jelenleg legvalószínűbbnek látszó eredeztetése felé.

3. Az *-ént* ragra vonatkozó két magyarázat közül — úgy vélem — ZOLNAIÉNAK lényegesen több akadályja van mind alaktani, mind jelentéstani szempontból, mint a MÉSZÖLYÉNEK.

ZOLNAI eredeztetésének már a kiinduló pontja is ingatag. A feltett **int* alapszó ismeretlen eredetű, emlékét csupán néhány tájszó őrzi. ZOLNAI úgy véli, hogy ezen valaha *-é* lativusragnak kellett lennie, erre azonban a nyelvtörténetből nem tud példát felhozni. Igaz, hogy igeikötőink és határozóragjaink fejlődése során sokszor találkozunk ilyen régen megvolt, de később lekopott lativusraggal, az esetek többségében azonban vagy nyelvtörténeti adatok, vagy ma is élő nyelvi formák bizonyítják ennek egykori meglétét. Ilyen bizonyítékunk az **int* szóval kapcsolatban nincsen. Jelentéstani szempontból ugyancsak vannak akadályai ennek a magyarázatnak. Az *intén*, *intes* (*intest*), *intöst* tájszavak, amelyek állítólag egy töről fakadtak az *-ént* ~ *-int* raggal, ma 'irány' jelentésűek. Ebből ZOLNAI arra következtet, hogy az *-ént* ~ *-int* ragnak is ez volt az eredetibb jelentése. Amellett, hogy párhuzamos latin és francia példákra hivatkozik, amelyek — természetesen — korántsem dönthetnek el a kérdésről, próbál a magyar nyelvtörténetből is bizonyítékokat hozni. Példáit elsősorban SIMONYITÓL (Névrág. 45) veszi, s ő maga csupán néhány más adattal egészíti ki. A bizonyítékul felhozott hét példa mindegyikében a *szertint* névutó fordul elő, maga az *-ént* ~ *-int* rag egyszer sem. Bár e *szertint* névutós határozókban kisebb-nagyobb mértékben valóban felismerhető bizonyos hová?, merre? kérdésre felelő helyhatározói jelentés, ez a pár példa — szemben a módhatározói funkciójú *-ént* ~ *-int* rag lényegesen nagyobb számú adataival — aligha bizonyíthatja a kétes eredetű **int* szóból való származtatást. Annál kevésbé, mivel az *-ént* ~ *-int*-nek vagy akár a *szertint*-nek ilyen természetű, helyhatározói jelentésárnyalata — mint alább kiderül — MÉSZÖLY magyarázata szerint is teljesen érthető és elképzelhető.

Rátérve most már MÉSZÖLY magyarázatára, ismétlem, hogy hasonló származtatással már SIMONYI is kísérletezett. A lativusi *-é* és a locativusi *-n*

és *-t* ragok kapcsolatából való eredeztetésnek nincs sem hangtani, sem jelentéstan akadály. A helyhatározói ragok módhatározói szerepköre nem meglepő, hiszen határozóragjaink jelentős része eredetében összefügg a helyhatározóragokkal. Különösképpen elképzelhető ez a jelentésváltozás az *-n* és a *-t* esetében, mivel ezek mint elemi ragok is szerepelnek módhatározói ragként (vö.: *magasan, szépen; egyenest, vegyest*). — Az *-é* lativusrag eredeti funkciójából magyarázható az olykor, különösen a *szertint* névutó előfordulásaiban felbukkanó *hová?*, *merre?* kérdésre felelő helyhatározói jelentésárnyalat, amelyből ZOLNAI — mint fentebb láttuk — messzebb menő következtetéseket von le. — Annyiban tehát egyetérthetünk ZOLNAIVAL, hogy az *-ént* ~ *-int* rag kapcsolatban áll a helyhatározókkal, de nem azért, mert az **int* 'irány, irányába' jelentésű szótőből származott, hanem mert összetevői eredetük szerint helyhatározóragok. Itt kell megjegyeznünk, hogy a legáltalánosabban módhatározói s csak elvétve hely-, essivus vagy más határozói funkciójú *-ént* ~ *-int* ragot nem szabad összetévesztenünk az ÉrdyK. *kőfalánt*, DöbrK. *esztendönt*, DebrK.: *zelönt* stb. adatainak *-nt* ragjaival, amelyek nem mások, mint a locativusi *-n* és *-t* ragok, amelyek vagy közvetlenül a szótőhöz, vagy a szó birtokos személyragos alakjához kapcsolódtak, szokásos locativusi jelentésükben. Bár ide vonatkozó magyarázatának többi részével nem értünk egyet, ebben a részletkérdésben ugyanígy vélekedik SZILY KÁLMÁN (MNY. VII, 217). Ezért nem beszélhetünk tehát e rag *-ánt* változatáról sem, hanem csak *-ént* ~ *-int*-változatokról, amelyek magas és mély hangrendű szavakhoz egyaránt járultak: JókK. 99: *istenent, vilagent*; JordK. 309: *napeent*; DöbrK. 21: *igazságoment* stb. (vö. SIMONYI, MHat. I, 397).

4. A *-ként* rag általánosan elfogadottnak mondható, a *kéj, kény* szóból való származtatása — láttuk — lényegében az *önként* szó *-ként* részének CZUCZOR—FOGARASI-féle magyarázatán alapszik, s csak a kettőnek az összekapcsolása származik SIMONYITÓL. Nagyon kétséges azonban, hogy a feltett összefüggés valóban megvan-e. Az *önként* szó *ön-kényén, ön-kéjén, ön-kéjén-t* stb. alakokból való eredeztetése elképzelhető, hiszen ezt nyelvtörténeti példákkal is lehet igazolni: Kár: Bibl. I, 112: *önkeien*, MA: Bibl. I, 112: *önkénjén*, Czegl: BDorg. 34: *önkénjén*, Otr: Tökell. 243: *önkinnyén* (NySz.).

Nincs azonban semmi bizonyítékunk arra, hogy a *-ként* rag, amelynek a nyelvtörténetben hasonló előfordulásait egyáltalán nem találjuk (sőt *-kényt* formában sem olvasható), hanem csak *-ként, -kint, -kén*-féle változatai élnek, hasonló forrásból eredne. Az egyetlen jelenség, amely miatt esetleg arra gondolhatunk, hogy e rag önálló ragos szóból keletkezett az, hogy a *-ként* ~ *-kint*-et néha különírva találjuk: Rimai: Ének. 87: *juh kint*; Révai. lev. Figyelő 1882. XIII, 312: *fogadásom ként*; Born: Préd. 459: *mondása kent* stb. (a példákat SIMONYI, MHat. I, 401—2-ből vettem). Ez a jelenség azonban másként is magyarázható; később még visszatérek rá.

Mielőtt még az *-ént, -ként, -nként* határozóragok irodalmának tanulmányozásához kezdtem volna, már gondoltam arra, hogy e jelentésben annyira közel álló, alakilag teljesen egyformán viselkedő ragok talán azonos eredetűek. A három rag háromféle forrásból származtatása nem győzött meg. A *-ként* ragnak *-ént*-tel való kapcsolatait keresve arra a gondolatra jutottam, hogy a régebben sűrűn használt *-ént* olykor — az adatok tanúsága szerint igen ritkán — többes számú főnevekhez is járult: **társak-ént, *madarak-ént* stb., amelyeknek ilyenféle jelentésük lett volna: 'a társak szerint', 'a madarak szerint' vagy módján'. Egyes szavakban azonban a nyelvérzék előtt nem volt

világos a *-k* többesjel jelenléte, hiszen az *-ént* igen ritkán kapcsolódott többes számú főnevekhez, s így a *-k* többesjelet is hozzákapcsolta az *-ént* raghoz, a főnevet pedig egyes számúnak értelmezte, vagyis: *társá-ként*, *madará-ként* stb. Különösen elképzelhető e ragok ilyen összekapcsolódása azokban a szavakban, amelyekben az eredetileg többes számú főnévnek egyes számúvá alakulása nem zavarja meg a mondat értelmét: *Cselekedj tetszéseként!* E mondat jelentés felfogható így: *Cselekedj tetszése-ként!* = Cselekedj (az ő) tetszésük szerint. Másképp viszont: *Cselekedj tetszése-ként!* = 'Cselekedj (az ő) tetszése szerint.' Az egyik mondatban az *-ént* rag járult egy többes számú 3. személyű birtokos személyragos szóhoz, a másikban pedig a *-ként* rag egy egyes számú, 3. személyű birtokos személyragos alakhoz.

Így elhárul az egyesekben esetleg felvetődő probléma, hogy mi történt a **társá-ként*, **madará-ként* szavak *-k* többesjel előtti tövégi rövid magánhangzójával, vagyis hogy lett ezekből a mai *társként*, *madárként*. A *-ként* létrejöttét legnagyobb valószínűséggel az előbbi *tetszéseként* típusú adatokból lehet magyarázni, s úgy látszik, hogy a *társ* ~ *társak*, *madár* ~ *madarat*-féle szavak már a kész *-ként* ragot illesztették csonka tövükhöz, bár a mai *társként* stb. formák létrejötte a kétnyíltszótagos törvény közreműködésével és a szavak egymás közötti analógiás hatásaival a feltett **társá-ként* alakokból is levezethetők. Az így létrejött *-ként* ragot a nyelv önállóan is alkalmazta, ugyancsak inkább egyes számú főnevekre. — Ez utóbbi jelenségre különben SIMONYI (MHat. I, 405) is rámutat. Bár ő elsősorban az *-nként*-re vonatkoztatja e megállapítását, egyik példája igen jól bizonyítja, hogy a fent leírt folyamat nyelvünkben könnyen végbemehetett: „a barmot századokként és zászlóaljakként a népnek osztotta” (Decsi: Sall. Jug. 78). SIMONYI e példában az *-nként* rag *-ként* alakban való előfordulásait keresi, holott itt többféle magyarázati lehetőség is van: 1. *-ként* raggal: *századokként* és *zászlóaljakként* = 'Századok szerint és zászlóaljak szerint'; 2. többesben, *-nként* raggal: *századokonként* és *zászlóaljakonként*, ha az *-nként* rag jelenlétéhez ragaszkodnánk (a jelentés változatlan); 3. *-ént* raggal: *századok-ént* és *zászlóaljak-ént*, ugyanazzal a jelentéssel. — Mindhárom rag egyaránt megállná tehát itt a helyét, s még a jelentés szempontjából sem lenne nehézség. A két szó ebben a példában félreérthetetlenül azonos jelentésű, s mégis az egyik *-kk*-val, a másik *-k*-val szerepel. Holott a többes *-k* mindkettőben okvetlenül jelen volt. Másról nem lehet tehát itt szó, mint hogy a szerző bizonytalan volt az *-ént* és *-ként* ragok használatában, keverte őket, az egyik szóhoz talán még az *-ént*-et kapcsolta, és itt *-k*-t írt, de a másikban már a *-ként*-et alkalmazta, és itt megkettőzte a *-k*-t. Elgondolásom a szakirodalomban váratlan segítségre talált. SZINNYEI (Nyr. XVII, 292—3), aki a *-ként* ragra nézve egy véleményen van SIMONYIVAL a *kéj*, *kény* főnévből való származtatás terén, az *-nként* rag *-ként*-jét függetleníti ettől, és létrejöttét pontosan a fent leírt módon képzei el, vagyis így ír: „Ismerjük az elavult *-ént* (*-int*) prolativus [!] ragot, mely a régiségben elég gyakran előfordul a latin, 'secundum' értelmében pl. *istenént*: secundum deum, ez *világént*, *szája kedvént*, *szájok izént*, a *maga erejént* (EhrC. és Sim. [Magyar névragozás] 47). Ezzel a raggal lehetett a többesszámú alakból: **napok-ént*, *házak-ént*, *fejek-ént*: secundum dies, domos, capita; napok, házak, fejek szerint.” — Jelentéstanai szempontból nincs akadálya ennek a magyarázatnak. Ezt a fenti példa elemzése is bizonyítja nekünk, de ezenkívül is tudjuk, hogy mind az *-ént*, mind a *-ként* rag a módhatározóragok körébe tartozik, mindkettőnek van 'szerint; secundum, iuxta' jelentése, sőt az *-ént*

a *szertint* alkotó eleme; mindkettőnek van hasonlító jelentésárnyalata, bár ez a *-ként*-nél fejlődött ki erősebben; s végül ismerjük e ragoknak essivusi használatát is, sőt a fenti, elemzett példa arra mutat, hogy osztó (distributív) jelentésük is lehet.

Megjegyzendő még, hogy bár az *önként*-nek CzF.-féle eredeztetése elhihető, és e szó etimológiáját minden valószínűség szerint el kell választanunk a *-ként* rag származtatásától, nem lehetetlen, hogy a kettő között működtek bizonyos analógiás hatások. Erre mutat például az *önként* helyesírásának ingadozása. Az *önként* írásmód, tehát a mai forma, időben megelőzi az *ön kéjén*, *önkényén* alakokat, majd ismét az *önként* válik uralkodóvá, hogy aztán 1830 körül újra *önkénynt* legyen az általános előfordulás.

Elképzelhetőnek tartom tehát, hogy a nyelvérzék önkéntelenül is boncolgatva a szót, az *önként*-ben hol az *ön-kény*, *-kéj* + *-t* kapcsolatot, hol az *ön* + *ként* rag kapcsolatát vélte felismerni, s ugyanígy a *-ként* ragban is olykor a *kéj*, *kény* főnév *-t* ragos változatát, máskor az ettől független *-ként* (*-k* többesjel + *ént*) ragot kereste. Ez lehet az oka talán annak is, hogy az *ön kéjén*, *önként*, *maga ként*, *én kéntem* stb. alakok mintájára, ha nem is gyakran, de előfordulnak *juh kint*, *fojadásom ként* féle különírt alakok, a téves etimológizálás vagy csupán az írásképp analógiája folytán.

5. A *-nként*-nek a *-ként* ragtól való elválasztása SIMONYITÓL (Névrág) 48 kk., MHat. I, 405 kk.) származik. Előtte (vö. pl. HUNFALVY: Nyr III, 258. nem gondoltak ilyenre, s később SZINNYEI (Nyr. XVII, 291 kk.), KLEMM (TörtMondt. 217) és WICHMANN (MNY. IV, 214) sem értettek vele egyet. — SIMONYI ezt a szétválasztást azon az alapon viszi véghez, hogy egyes nyelvemlékeinkben az *-nként*-nek *-nkéd*, *-nkét*, *-nkid* változatai is olvashatók. Ő ezeknek időrendbeli elsőséget tulajdonít, s bennük az *ekkédig*-ből ismeretes *kéd* 'idő' jelentésű szót keresi. Ebből természetesen az a feltevés is következik, hogy a ragnak elsősorban időhatározói funkciója volt. — Kétségtelen, hogy az *-nként* rag a nyelvtörténetben váltakozik az *-nkéd*, *-nkét*, *-nkid* formákkal, de csak váltakozik, és azok nem előzik meg időben a mai *-nként*-et, amint erre már WICHMANN (MNY. IV, 212) is rámutatott. Ha például SIMONYI adatait átnézzük, és hozzátesszük még a NySz. néhány cikkét, rögtön látjuk, hogy a kódexek korában is legalább annyiszor fordul elő az *-nként* forma, mint a többi változat. A Virginia-kódexből SIMONYI (MHat. I, 408) egymás után idéz egy *hazanked* és egy *hazonkent* adatot. Az is megfigyelhető, hogy SIMONYI *-nkéd*-es példái döntő többségükben az ÉrdyK.-ből, a TihK.-ből és Sylvester Új Testamentomából kerülnek ki, míg más kódexekből (pl. NagyszK., DomK.) *-nként*-es adatokat idéz. Nem lehetetlen tehát az sem, hogy az egyes források alaposabb vizsgálata olyan egyéb (pl. esetleg nyelvjárási) tanulságokkal járna, amelyek magyarázatot adnának e maitól eltérő változatokra, anélkül, hogy ez az eredet kérdésével összefüggne. — Távol áll tőlem, hogy az *-nkéd*, *-nkét* stb. változatok meglétét tagadjam, hiszen ezek megvoltak, mégpedig elég nagy számban voltak meg. Mindössze azt vonom kétségbe, hogy a rag eredeztetésekor ezekből kell kiindulnunk, s hogy a kiinduló pont éppen a nyelvünkben oly kevés jelentőséggel bíró, nagyon kétes eredetű *kéd* szó lehetett (vö. WICHMANN: MNY. IV, 211). Szerintem e változatok létrejöttét hangtani úton is meg lehet magyarázni, például szóvégi zöngésüléssel a *-d*-s változatot, mint WICHMANN (MNY. IV, 215) gondolta, vagy az *-n* nasalisnak expozitva előtti elhagyásával (vö. *fulánk* ~ *fulák*, *inkább* ~ *ikább*), mint SZINNYEI (Nyr. XVII, 293) vélte. — De még ha — esetleg — hang- és alaktani szempontból elfogad-

nók is ezt az eredeztetést, jelentéstani okokból el kellene vetnünk. SIMONYI főadatát, a KulcsK.-beli *napon keet* adatot, amely a latin *tota die* helyett áll, s eszerint azt kellene jelentenie, hogy 'egész napon át', SZINNYEI (i. h.) kételkedve fogadja, mondván, hogy nagy kérdés, vajon a fordító csakugyan annak értette-e, vagy pedig 'quotidie'-nek, ami szintén jól beleillik a mondatba („the eretted eldeztetteen *napon keet*: propter te mortificamur *tota die*”), és ez a valószínűbb, hiszen az egész nyelvtörténetben e szónak mindig 'quotidie' volt a jelentése. SIMONYI (MHat. I, 407) magyarázatának az a része, amelyben e distributív rag időhatározói jelentéséről beszél, egyáltalában nem meggyőző. Ő maga is kénytelen elismerni, hogy az ominosus *naponként* példa is legfeljebb a KulcsK. előbb említett helyén értelmezhető 'egész nap' jelentésben, különben már a. m. 'minden egyes nap, napról napra', ami pedig — legalábbis úgy vélem — már nem időhatározói, hanem pontosan a mainak megfelelő distributív jelentés. Ugyanezt érzem a *koronként*, *időnként* stb. példák esetében is, mint ahogy a tőle helyhatározói jelentésének ítélt *helyenként*-ben is inkább distributív funkcióról beszélnek. — Azt az idő- és helyhatározói jelentésárnyalatot, ami még ezekben megvan, nézetem szerint nem a *-ként*, hanem az *-nként*-ben levő *-n* hordozza.

S itt érkezünk el e rag másik problémájához: mi az *-n*? Úgy vélem, hogy KLEMM (i. h.) fent említett magyarázata, ha a *-ként* származtatásában nem értünk is egyet vele, erre vonatkozólag teljesen megnyugtató, vagyis az *-nként* ragban az *-n* hely-, idő-, mód- és állapothatározói és a *-ként* módhatározói rag kapcsolatát kell keresnünk. Így fölösleges feltennünk az *-nként* ragnak elsődleges idő-, hely- és más határozói jelentését, mint például SIMONYI tette, hanem úgy vélekedhetünk, hogy az *e g y s é g e s* ragnak tekintendő *-nként*-nek mindig distributív jelentése volt, s az emellett olykor észlelhető más jelentésárnyalat pedig az *-n* régiebb jelentésével függ össze.

6. Visszatekintve most már a szóbanforgó ragok irodalmára, úgy tűnik fel, hogy kutatóink eredeztetéseiben itt is, ott is megvillan egy-egy olyan ötlet, amely a jelenleg legvalószínűbbnek látszó magyarázathoz vezet. — Ha egymás mellé állítjuk a fentebb ismertetett vélemények ide vonatkozó részleteit, akkor szinte matematikai képletszerűen bonatkozik ki a tőlem hang, alak és jelentés szempontjából egyaránt megnyugtatónak talált származtatás. Azaz:

-ént = *-é* lat. + *-n* rag loc. + *-t* loc. rag

-ként = *-k* többesjel + *-ént* rag

-nként = *-n* határozórag + *-ként* rag.

Röviden megfogalmazva tehát a fenti képleteket, e három rag eredetét így látom:

Az *-ént*, *-ként*, *-nként* módhatározóragok eredetükben összefüggnek.

Az *-ént* három helyhatározórag kapcsolatából alakult, amelyek az összekapcsolódás után jelentésváltozáson mentek keresztül, s az egységes, ma már elavult *-ént* rag a régiségben leginkább módhatározói használatban, 'secundum' jelentésben szerepelt. Előfordult néha *essivusi*, olykor distributív funkcióban is. Ma csak a *szertint* névutó és néhány határozószó (*részint*, *alkalmasint*) őrzik az emlékét. Az egykori *-ént* ~ *-int* változatok közül az *-int* maradt fenn.

A *-ként* a *-k* többesjel és az *-ént* kapcsolatából jött létre oly módon, hogy az *-ént* rag többes számú főnevekhez járult, a nyelvérzék ezt is hozzákapcsolta az *-ént*-hez, s ezzel e kapcsolat önálló raggá vált. Jelentése elsősorban szintén

módhatározói, amelyből összehasonlító szerep, 'szerint, secundum, iuxta' jelentés, állapot- és időhatározói funkció is fejlődött. Ennek is, mint az -ént ~ -int-nek, -ként ~ -kint változata van, de azzal ellentétben mai irodalmi nyelvünkben é-s alakban él, bár költőink olykor i-vel is írták.

Az -nként rag úgy keletkezett, hogy az előbbi -ként -n ragos hely-, idő-, állapot- és módhatározókhöz járult, s az így létrejött egységes -nként rag, amelynek -nként ~ -nkint változata ma irodalmi nyelvünkben egyaránt járatos, a mondat tartalmából osztó (distributív) jelentést kapott. Az osztóragot nyelvtanaink általában ugyancsak a módhatározóragok nagy csoportjába sorolják, bár nemrég felmerült bennem az a gondolat, hogy ez az elsődlegesen distributív jelentésű rag nem aszerint kerülhet-e a határozóragok valamelyik nagyobb csoportjába, hogy az -n eredetileg milyen természetű volt, vagyis nem kell-e az -nként ragos határozókat az -n minősége szerint distributív jellegű hely-, idő- vagy más határozói kategóriákba szétosztani. — Ez azonban már ismét más természetű, inkább a határozók osztályozásával kapcsolatos probléma, amely nem tartozik jelenlegi vizsgáldásaink körébe.

B. LŐRINCZY ÉVA

A Halotti Beszéd néhány szavának stílustörténeti módszerű megfejtése

(Mutatvány a „Nyelvtörténeti séták nyelvemlékeink között” című műből)

I.

e l e v e — y s a , i s a

A HB. Pray-kódexbeli latin forrásában az 'első' jelentésű latin *primus*, -a, -um sorszámnev három helyen is előfordul mint jelzője az ótestamentomi első embernek: 1. „ille *primus Adam*”; 2. „*primi parentis nostri*”; 3. „*gratificaverat primum Adam patrem nostrum*”. Az „ille *primus Adam*”-ban a hímnemű *Adam* nominativusban van, tehát a *primus* is mint az *Adam* jelzője egyes számú nominativusban van a hímnemben. A 2. pont alatti *primi* mint a *parentis nostri* jelzője egyes genitivusban van a hímnemben. A 3. pont alatti *Adam* a *gratificaverat*-nak tárgya, „casus accusativus”-ban van; a nyilvánvalóan accusativusi *Adam* után szintén accusativusban van az *Adam*-nak „*appositio*”-ja, azaz értelmező jelzője, a *patrem nostrum*, az accusativusban levő *Adam* előtt meg szerint nyilvánvalóan szintén accusativusban, mégpedig hímnemben van az — ismétlem — accusativusi *Adam*-nak sorszámjelzője, a *primum*. Ez a *primum* tehát nem adverbium, nem 'először' vagy 'eleve' jelentésű határozószó; a „*primum Adam patrem nostrum*” nem: 'először' (vagy *eleve*) Ádámot, a mi atyánkat', hanem: 'első Ádámot, a mi atyánkat'. SZINNYEI, SIMONYI, ZOLNAI GYULA, majd PAIS DEZSŐ (MNy. XXXVIII, 160), legújabban BARTA JÁNOS és KLANICZAY TIBOR (M. Irod. Szöveggyűjt. I, 18) a *primum Adam*-beli *primum*-ot nem jól használták fő a HB. értelmezésében (vö. MÉSZÖLY: MNy. XXII, 84—6).

A HB. latin forrásának szövege vezet rá bennünket a HB. *ysa* szavának értelmére is.

A latin forrás eleje utal az első ember paradicsombeli boldog állapotjára, azután ekképpen mutat rá a bűnbeesés szemmel látható halálos következményére: „quid sibi et omnibus suis posteriis tunc promeruit, ecce, fratres, videtis oculis vestris”. A magyar halotti beszéd is ilyen tanulság kedvéért mutat rá a sírba tett koporsóra: „Latiatuc feleym zumtuchel mic vogmuc. *ysa* pur es chomuv uogmuc.” Ha ezt az azonos helyzet azonos gondolatait tartalmazó latin és magyar mondatot egymással összevetitek, Árpád-kori nyelven szólván: *isá*, láttyátuk szümtükhel, hogy a latin *ecce* szónak az *ysa* (ejtsd: *isá*) felel meg a magyar szövegben, tehát az *isá* jelentése nem 'bizony, certe', mint általában vélik, hanem 'íme'. Az *isá* szó rámutató 'íme' jelentése odaillő a következő helyeken is: „Hug es tiv latiatuc szumtuchel. *isa* es num igg ember mulchotia ez vermut. *ysa* mend ozchuz iarov vogmuc.” A Biblia előadása szerint Isten, mikor az első emberpárnak azt akarja mondani, hogy mit rendelt ennüik, szavait az 'íme' jelentésű *ecce* szóval kezdi (Móz. I: I, 29): „Dixitque Deus: *Ecce* dedi vobis omnem herbam afferentem semen super terram, et universa ligna, quae habent in semetipsis sementem generis sui, ut sint vobis in escam” (És mondá Isten: *Imé*, nektek adtam minden maghozó füvet a földön, és minden fákat, melyeknek nemök szerint magvok vagyon önmagukban, hogy legyenek eledelül nektek.) A HB.-ben is az Isten Ádámnak az eledelül rendelt gyümölcsökről szólván, beszédét az *eccé*-nek megfelelően *isá*-val kezdi: „Ge munda neki meret num eneyc. *ysa* ki nopun emdul oz gimils twl. halalnech halalaal holz.”

Az *isá* mint 'ecce' jelentésű mutatószó, olyan alkalmazású, mint az *ime* ~ *imé*. Az efféle mutatószó végén, mint az *ime* (*im-e!*), ugyanolyan indulatszó van, mint az *itt-e!*, *ott-a!*, *ez-e!*, *az-a!*, *ihol-e!*, *ahol-a!* stb. mutatószavakon. Az *isá* szót is így kell tehát elemeznünk: *is-á*, s ennek végső *á*-ja mutató értékű indulatszó. Az *is-* és *-á* rész egymástól eltérő hangrendje is mutatja, hogy az *isá* két szónak az összetétele: *is* + *á*! A bibliai stílusba beleillenek az 'íme, és imé, s ime' értelmű és hangulatú mondatkapcsolók. Az *is* szó az *és* szóval azonos eredetű, egyik a másiknak alakváltozata. Az *ismét* is eredetibb *és-még*-ből lett, az *ésmég*-ből pedig *ismég* > *isóg* > *sóg* változaton át a mai *sőt* lett. Így meg tud változni századok folyamán az *és* alakja, mikor összetett kötőszónak előtagjává olvad be. Ugyanannak az embernek a beszédében él a *sőt* is, *és* is anélkül, hogy az illető beszélő érezné, hogy a *sőt*-beli *s* azonos az *és* > *is*-sel; így a HB. írója is mondhatott *isá*-t anélkül, hogy tudta volna, hogy annak *is* része azonos lehet azzal az *és*-sel, mely megvan a HB.-ben a mai *és* értelmében is, a mai *is* értelmében is, az *á* rész pedig azonos az *oz*-beli *o* elemmel.

Az *ysa* megmagyarázásához nemcsak a latin forrásszöveg *ecce* szavát vettük figyelembe, hanem azt is, hogy az 'íme, és imé, s ime' értelmű mondatkapcsolók beleillenek a magyar bibliai stílusba is. Ez a szempont nem általában nyelvtörténeti, hanem stílustörténeti. Valamely nyelvemlék stílustörténeti magyarázatán azt értem, hogy a nyelvemléket úgy is nézzük, mint valamely kor egyik irodalmi műfajának termékét, s egyes homályos részeinek megkísértett nyelvi magyarázatait ne csupán afelől ítéljük meg, hogy az illető magyarázat egyezik-e az általános nyelvtörténeti megállapításokkal, hanem próbáljuk aszerint is, hogy a szöveg föltett értelme egyezik-e az illető kor illető műfajának műfaji stíluselemeivel. Vallási tárgyú középkori

magyar nyelvelméleink általában a latin nyelvű vallási irodalom fordításai és átdolgozásai: a rájuk alkalmazott stílustörténeti módszerben tehát bennefoglaltatik a latin nyelvű középkori irodalom stílusának is figyelemmel tartása. (L. MÉSZÖLY: Nép és Nyelv II, 157–8.)

Térjünk most vissza stílustörténeti megvizsgálás végett a HB. forrászövegének ehhez a mondatához: „*quanta gratia dominus deus gratificaverat primum Adam, patrem nostrum*”.

A helyes latin mondatszerkesztés azt kívánná, hogy ha itt a *gratificaverat* bővítője olyan *primum* volna, melynek jelentése 'első', akkor a *primum Adam*-hoz *deinde* adverbiummal kezdődő gondolat is kapcsolódjék, ezt pedig a Pray-kódexbeli latin szövegben nem tapasztaljuk. Ellenben ha a *primus Adam, primi parentis nostri* és *primum Adam patrem nostrum* kifejezésekben észrevesszük a *primus*, -a, -um sorszámjelzőt, akkor előttünk van a bibliának 'primus Adam' gondolata, mely a halált és megváltást magyarázó bibliai gondolat, Pál apostol korintusbeliekhez írott Első Levele XV. részének 45. versén alapuló: „*Factus est primus homo Adam in animum viventem, novissimus Adam in spiritum vivificantem*” (Lón az első ember, Ádám, élő lélekké, az utolsó Ádám pedig elevenítő lélekké).

Ez a bibliai hely az eredete az 'első Ádám' és 'második Ádám' kifejezésnek, mely századokon át oly gyakori a régi magyar vallási irodalomban, különösen halotti beszédekben, sőt világiak családi gyászukat bejelentő magánleveleiben is, melyekből aztán a múlt századi nyomtatott párticédulák fejlődtek ki. Még a XVII. század végén is *első Ádám atyánk* bűnének szomorú példáját idéző bibliai stílusban írja meg a családi gyáshírt Lipóczi Keczer Anna (LevT. II, 395) ilyenentéppen: „Mint jóakaró sógor uramnak, Kdnek ajánlom böcsülettel való szolgálatomat! — Szerencsés sok jókkal, hogy Isten megáldja és minden történhető szomorúságoktól védelmezze Kdet, szívből kívánom. Minthogy a világ teremtésétől fogvást a mindeneket megemészto idő, Istentől az ő meghatározott idejében, kedvezés nélkül mindeneket szokott vala megemészteni, kit is az mindennapi bőséges szomorító példakkal *első Ádám atyánk* bűnéért rajtunk is naponként ezt mutatja és bizonyítja; melyet midőn az én kedves édes öcsém, néhai nemzetes Lipóczi Keczer Klára asszony is, néhai nemzetes Merse-Szinnyi Miklós uram özvegye, özvegységének csaknem ötven, életének pedig hetvenkettedik esztendeiben el nem kerülhetett volna, szükséges volt hosszas és sok szenvedésének fájdalmaival élete változtatásával is jelen 1695-ik esztendőnek, boldogasszony havának nyolcadik napján, ájtatos és buzgó imádsági között, Istentől vett lelkét azon teremtőjének megadni . . .”

A magyar stílustörténet tehát megerősíti a Pray-kódexbeli latin halotti beszéd már tárgyalt *primum Adam patrem nostrum* kifejezésének azt a tanulságát, hogy a magyar HB. *elve* szavának jelentése 'első'.

Most az a kérdés, hogy mi bizonyítja azt, hogy a HB.-nek ez a 'primus' azaz 'első' jelentésű *elve* szava egykorú kiejtéssel úgy hangzott, hogy *elevé*.

Fő bizonyíték a XIV–XVI. századi nyelvelmélek 'primus' jelentésű másik szava, az *elő*, melynek töve (*el-*) szemmel láthatóan azonos a HB.-beli *elve* tövével. Ez a 'primus' jelentésű régi *elő* majd aztán elvezet bennünket egy 'primus' jelentésű régi *elevé* alakhoz. E helyett, hogy *első*k, azt írja a BécsiK. 49, hogy *elő*k; a MünchK. 55 pedig a *primum mandatum*-ot így fordítja: *elő parancsolat*; a NádK. 301 szerint „az utolsó tévölég gonosz lézön az *elő* bűnnél”; a DebrK. 421 így sorol föl egymás után négy pontban négy bölcs mondást: „Négy vagyon, ki soha meg nem tér; *elő*: szózat; másod:

szízeség; harmad: az idő; negyed: ifjúság”; az ÉrsK. 531 így idéz: „Szent Péter *elő* könyvének ötöd részében.” Természetes, hogy az ilyen kódexi nyelvben Ádám *elő ember* volt. Az ÉrsK. 382 és a DöbrK. 430 szerint az Úristen Ádámot úgy teremté, mint *elő atyánkot*. A ’primus’ jelentésű *elő*-nek megvan a régi nyelvben *elé* változata is; XIV. századi nyelvemlékben (Serm-Dom. II, 249) a *prima jactura* fordítása *elé kár* és *elé veszély* — írva *elee*, hol az *e* betű megkettőzése a hosszú *é* hang jele. Az a XIV. századi nyelvjárás tehát, amely *első kár*, *első veszély* helyett *elé kár-t*, *elé veszély-t* mondott, ugyanaz a nyelvjárás e helyett meg, hogy *a mi első atyánkat*, *Ádámot*, nyilvánvalóan azt mondta, hogy *a mi elé atyánkot*, *Ádámot*.

Az *elé* szó töve az *el-* ’pars antica; Vorderteil, Vorderraum’, ragja pedig a lativusi helyhatározórag *-é*, amely lativusi *-é* ragnak van *-vé* és előhangzós *-vé* változata is, például: *fél* : > *fel-é*; *égy* : > *égy-é*, *égy-övé* ~ *égy-üvé*; *egyeb* : > *egyeb-övé* ~ *egyeb-üvé*; *minden* : > *minden-övé*, *minden-üvé*. Az *el-* szóhoz is hozzájárult a lativusi rag előhangzós *-vé* alakban is: így lett az *elő* ~ *elé*-nek — célhoz értünk — *elevé* változata is. ’Eléállának’ értelemben a KeszthK.-ben (2) ez van írva: *elewe allanak*; ’elövetvén’ értelemben az ÉrsK.-ben (350) ezt látjuk: *elewee wetwen*.

Az *elő* ~ *elé* ~ *elevé* eredeti alkalmazása adverbiumi, határozószói, de a finnugor nyelvekben s köztük a magyar nyelv története folyamán több esetben észlelhető, ősi mondatnapi sajátság az, hogy ragos határozó lehet jelző is — ez magyarázza meg az *elő* ~ *elé* ~ *elevé* szónak azt a jelentését, hogy ’első’.¹

II.

f e z e

A HB. *feze* szaváról SZINNYEI JÓZSEF 1919-ben (MNy. XV, 121) ezt írta: „Nem egy agynak, nem egy tollnak adott kemény munkát, amíg végre sok tétovázás után közmeggyőződéssé vált, hogy *fésze*-nek kell olvasnunk, s a jelentése: ’fészke’. Nekem azonban a múlt években némi kétségem támadt. N e m a z é r t e l m e z é s, hanem az olvasás helyes voltában kezdtem kissé kételkedni.” Eddig SZINNYEI.

Valóban, ezt a *feze* = *fészke* értelmezést ma is támogatja — SZINNYEI szavával élven — a „közmeggyőződés”, mint a HB.-nek az a nemrég kiadása is mutatja, mely a Magyar Irodalmi Szöveggyűjtemény I. kötetében az I. részben jelent meg. Ott is ezt az értelmezést olvashatjuk: „Haraguvék isten és veté őt e munkás (veszőséges, gyötrelmes) világba, és lón (Ádám) a halálnak és pokolnak *fészke* . . .” E magyarázatot illető „közmeggyőződés” azonban csak addig lehet „köz”, míg a stílustörténeti módszer próbájára nem állítottuk.

A HB. illető részének a *feze* = *fészke* magyarázatán alapuló értelmezése összeegyeztethető-e a XII. századi keresztény temetési beszéd műfaját jellemző stílussal? Ismer-e a középkori vallási — akár latin, akár magyar nyelvű — irodalom olyan gondolatot, hogy a bűnbeesés következtében Ádám „a halálnak és pokolnak *fészke*” lett?

¹ L. ezeket bővebben MÉSZÖLY, A HB. „eleve” szava s adverbiumból lett nomenek a magyarban és a vulgárisban: MNy. XXII, 84–92. — A SZERK.

Bizony nem ismer. Ez a rövid válasz pedig elegendő cáfolata a feze eddigi értelmezésének. De ezzel a negatív eredménnyel ne érzük be, pozitívrá is rásegíthet bennünket a stílustörténeti módszer. Ez segített hozzá, hogy megértettük a HB. latin forrásában előforduló *primus Adam, primum Adam patrem nostrum* kifejezéseket, a HB. *eleve* szó értelmezését. Láttuk, hogy a „sermo super sepulchrum” műfajából, a keresztyén „halotti beszéd” műfaji stílusából századok folyamán miképpen fejlődött ki a magyar gyászjelentések stílusa, láttuk, hogy még a XVII. század végén kelt gyászjelentés is Pál apostolnak ugyanazon tanításain alapul, mint a félezer évvel azelőtti magyar nyelvemlék: Pál apostolnak az első ember bűnbeeséséről, a halálról mint a bűnbeesés következményéről, s a megváltásról és föltámadásról szóló tanításain. Ezért a HB. nyelvi megértésére hasznavehető további tanulság reményében nézzünk meg egy másik magyar levelet is, XVII. századbelti, mely szintén gyászbeszédet jelent be, és temetésen való részvételre hívogat. Írta, illetőleg íratta özvegy gróf Erdődi Kristófné Thurzó Borbála Szomolyán várában 1621-ben Révay Péternek a következő sorokban: „Spectabilis ac Magnifice Domine etc. Miérthogy az úr Isten mindeneket az halandóság alá rekesztett, az én szerelmes uram is, az néhai tekintetes, ngos Mogyorókereki gróf Erdődi Kristóf uram, Monoszlónak grófja és Varasdvarmegyének örökös főispánja etc. a *bűnnek zsoldját* el nem kerülhette; holott az úr Isten az elmúlt kisasszony havának huszonhetedik napján Nagyszombatban az halandó és múlandó életből magához vevé, nekem szerelmes árváimmal együtt nagy siralomra és keserűségemre . . .” Révay Ferenchez is ment egy levél ugyanazon gyászos alkalomból Thurzó Borbálától a következő kezdettel: „Mivelhogy az Úristen mindeneket az halandóság alá rekesztett, az én szerelmes uram is, a néhai tekintetes és ngos Mogyorókereki gróf Erdődi Kristóf uram, Monoszlónak grófja és Varasdvarmegyének örökös főispánja etc. a *bűnnek zsoldját* el nem kerülhette, holott az Úristen az elmúlt kisasszony havának huszonhetedik napján Nagy-Szombatban ez csalárd és mulandó életből magához vette . . .” (LevT. II, 241–2). Erdődi Zsuzsánna is hasonló stílusban írja 1614-ben Szepesvárában az ura halálát jelentő levelet: „Engedte volna az úr Isten, hogy ne ilyen szomorú, hanem örvendetesebb állapotomban kellestet volna Kdet megtalálnom. De minthogy Istennek elvégezett, megmásolhatatlan szándéka, hogy a súlyos és kemény *halálnak zsoldját* mindenki kóstolja, azon általmenjen, az én szerelmes idvezült uram is, az Tekintetes és Nagyságos Thurzó Kristóf, Szepesvarmegyének örökös és Sárosvarmegyének főispánja, Császár urunknak ő felségének komornyika, hosszú betegségben volt, és elmúlt 7 die mensis aprilis éjjél után, két és három óra közt, lelkét Istennek ajánlván, ez világtól bucsut véve, szép csendesen és dícséretesen múlt ki ez világból. . .” (LevT. II, 210).

Itt jegyzem meg, hogy Pál apostol nemcsak a korintusbeliekhez, hanem a rómabeliekhez írott levelében is tárgyalja az első Ádám esetét (ti. bűnbeesését) s annak büntetését, a halált (V. 14–5.), s a VI. részt ezzel végzi: „*Stipendia enim peccati, m o r s. Gratia autem Dei, vita aeterna, in Christo Jesu Domino nostro*”; a Károli-féle biblia szerint: „Mert a *bűnnek zsoldja* a h a l á l, az Istennek pedig ajándéka az örök élet a mi Urunk Jézus Krisztusban”.

A *stipendia peccati*, azaz *bűnnek zsoldja* kifejezés tehát éppúgy Pál apostolra megy vissza, mint a *primus homo Adam* és *novissimus Adam* közti

megkülönböztetés, mely elvezetett bennünket a *primus Adam* 'első Ádám', *elevé mű isémük Ádám* megértéséhez, és amint általában Pál apostolra, illetőleg Pál leveleinek magyar fordítású, a sírbatételkor időszerű részeire mennek vissza mint végső forrásra a XII. századi HB. dogmatikai tanításai; ezért mostmár tovább kell vizsgálódnunk abban az irányban, hogy a Pál-féle 'stipendia peccati' gondolatot a *bűnnek zsoldja* kifejezésen kívül még melyik más magyar szóval is emlegették azok az írások, melyek mind az általánosan ismert keresztyén temetési szertartás magyar nyelvi emlékei.

Komjáti Benedek 1533-ban megjelent Szent Pál Leveleiben a szóban levő bibliai részletnek ezt a fordítását olvashatjuk: „az bűnnek *fizető zsoldja* halál”. A NádK.-ben (64) a pokol kínjáról szóló elmélkedés fölött címnek ezt olvassuk: *Bűnnek zsoldja*. A DöbrK.-ben (358) Pál imént idézett helyének ez a fordítása van: „mert *bűnnek jargalása* halál, Isten malasztjának kedég *jargalása* örök élet mi urunk Jézus Krisztusban”.

A latin *stipendium* és többese, a *stipendia* 'katonák fizetése' jelentésű volt. Ezt jelentette a nálunk jövevényező *zsold* is, meg ezt jelentette a régi magyar vitézi életben termett *jargalás* szó is. Így érthetjük meg a *fizető zsold* kifejezésben a *fizető* 'fizetni való' jelzőt. Így érthetjük meg, hogy „az fiú az testet felvövé, hogy közbenjáró megváltó lehetne . . . *fizetést* tehetne . . . vérontásával bűnünket elmosá . . . ez lón az *bűn zsoldja*” (RMKT. VI, 121). Így érthetjük meg, hogy már a KT. szerint is (*v*)ilágut *fize(t)ni* volt jöendő a Megváltó, s a DöbrK. 4 szerint „ez *világnak* adósságát . . . Uram Jézus, *megfizetéd*”. Így lehet megérteni, hogy Melius Juhász Péter, mikor a *bűnnek zsoldját* magára vevő Krisztusról szól Pál apostol levelei alapján, következetesen *fizetés-t*, illetőleg *fizetés-t* emleget: „nincs több elégtétel a bűnért, a *bűnnek zsoldjért*, az örök halálért, a Jézus Krisztus váltóságánál . . . a keresztfán tón *fizetést* az Atyának . . . *megfizete* Krisztus érettünk az Atyának, betölté a törvényt . . . tökéletes *fizetést* tött érted . . . a bűnért *fizetés* lett Istennek az emberekért . . . No, a bűnért valátok holtak és a bűn, mivel egy adósság, olyan vala, mellyel Istennek halálra sentenciázók ['íteltettük'] magunkat, hogy bár megöljön, ha meg nem *fizetünk*. Immár nem *fizethetünk* meg az Úrnak. Isten minket igaz ítélete szerint elkárhozathat vala a mi álnokságinkért, mert azok valának a mi *adósságunk*. De mit tón? [Ti. Isten.] Megengedé ['elengedte']: Ám, *Ádám* [mondta ti. Isten Ádámnak, illetőleg Ádám maradékainak], ne *fizess* meg. járj békével, nem öllek meg téged, légy ment ember ['fölmentett ember'], csak higgy Fiamban.” (INCZE GÁBOR, A reformáció és ellenreformáció korának ref. és ev. egyházi írói. VII. füz. Melius (Juhász) Péter: Colossabelieknek írt pred. stb.)

Amint a keresztyén síri beszéd műfajából és műfaji stílusából látjuk kifejlődöttnek a régi gyászjelentések stílusát, úgy őrzik ezt a sok-sok század átöröklötte stílust a verses sírfóliatoknak is olyan versonsorai, amilyeneket kálvinista temetőkben lehetni: „Bűneimnek *zsoldját* immár *megfizettem*”.

A *stipendia peccati* (Róm. Lev.) nem abból a Szent Pál-levelelől való, mint a *primus homo Adam* és *novissimus Adam* (Kor. Lev.), de Páltól való mindegyik. A Pray-kódexbeli latin forrás is, mikor a megváltást hirdeti és magyarázza, Pálra hivatkozik: „Igitur, fratres, non ista fovea est mansio nostra, sed sicut beatus Paulus dicit, ita est nobis credendum. Nostra — inquit — conversatio in caelis est.” (Tehát testvéreim, nem ez a verem a mi szállásunk, de miképpen boldog Pál mondja, úgy kell minékünk hinnünk. A mi társaságunk — úgymond — a mennyekben van.) Melius

Juhász Péter is nem a Korintusi Leveleket, hanem a kolossébeliekhez írottat fejtegeti bár abban a könyvében, melyből iménti *füzet*-féle idézeteink valók, de fejtegetéseiben utal a galatabeliekhez írottra is, és átveszi a Római Levélből a *bűnnek zsoldja* kifejezést is: „... mondja az Irás Gal. 3, 4, Krisztust átoknak azaz átokvevő áldozatnak, mert reáövön bűneinket, a *bűnnek zsoldját*, az örök halált s a kárhozatot is reáövövé”.

Ezek után a közmegnyugvásos *fész*k-es értelmezéssel szemben a magam nyugodt meggyőződésével ismételhetem meg itt azt az értelmezésemet, melyet a HB. tárgyalt részletéről már 1943—1944-ben is előadtam kolozsvári tanítványaimnak, s azóta is többször a szegedieknek. „Mai magyarsággal” így fogalmaztam meg azt a részt, melyben a kérdéses *feze* előfordul: „Hallotta Adám a teremtő Istentől, hogy meghal, de megfélekedett róla. Engedett az ördög csábításának, és evett abból a tiltott gyümölcsből, és abban a gyümölcsben halált evett. És annak a gyümölcsnek oly keserű volt a leve, hogy majdnem torkukat szakította [ti. Ádámnak és Évának]. Nem csupán magának, hanem minden maradékának halált evett. Megharagudott az Isten, és belehelyezte őt ebbe a gyötrelmes világba, és lett ő a halálnak és pokolnak *fizetése*, minden tulajdon maradéka számára is. Kik azok? Mi vagyunk. Amint ti is látjátok szemetekkel, íme, egy ember sem kerülheti el ezt a vermet. Íme, mind ahhoz menendők vagyunk.”

Most térünk rá arra a kérdésre, hogy milyen alaki viszony van a *fizetés* szó, illetőleg a *fizetése* nyelvtani alak és a HB.-beli *feze* között.

A *feze* -e végzete éppúgy egyes szám 3. személyű személyrag, mint a *fizetése* -e végzete. A *feze*-beli *fez*-részten nincsen meg az a -t deverbális igeképző, mely a *fizet*-ben megvan, a *fez*-rész tehát azonos a *fizet*-beli *fiz*-alapszóval. A *köz* szónak a régi nyelvben és a későbbi nyelvjárásokban megvannak *küz* ~ *küz* ~ *kéz* változatai; tehát a *fiz*- ~ *füz*-szótónak is lehetett *föz*-változata: ez van meg a 'fizetése' értelmű *feze* szóban mint nomen-verbumban, s ennek az így írott alaknak a HB. nyelvjárásabeli egykorú kiejtése ez lehetett: *föze*.

JUHÁSZ JENŐ (MNY. XLIX, 190—1) a *fizet* szó eredetét tárgyaló eddigi kísérletekről helyes kritikát mondott. Maga helyesen is választott olyan szófejtő módszert, mely a szótörténetet össze akarja kapcsolni a munkatörténettel. JUHÁSZ szerint „a *fizet* (alakváltozata *füzet*) igét . . . a mai magyar nyelvben így kellene mondanunk: *fizet* (*füzet*): a vevő ugyanis kioldotta a megfelelő mennyiségű bőrt és felfizette, felfűzette az eladóval” (ti. abban a régi korban, melyben fölfűzött prémes állatbőr volt a kereskedelem csereeszköze). (Vö. MÉSZÖLY, Az ugorkori vadászélet magyar szókincsbeli emlékei. III. Kereskedik. Ethn. LXII, 285—9.) Jó irányban jár JUHÁSZ, mikor a 'fizet, fizetés' fogalmát kifejező szónak olyan eredetibb jelentést tulajdonít, mely valamely érzékelhető, látható folyamatnak volt nyelvi jele. De — ez JUHÁSZ etimológiájában a hiba — a vevő tette *fizetést*, vagyis a megfelelő értékű bőrnek az árut eladó számára való átadását csakis olyan igével fejezhette ki a nyelv, amely ige azt mondta meg, hogy a vevő mit tesz, nem pedig azt, hogy az árut (fegyvert, ruhát stb.) neki eladóval ő, a vevő, mit tetet.

MÉSZÖLY GEDEON

Egymást

1. *Egymást, egymásnak, egymástól, egymáson, egymás után* stb. Ezeket a kölcsönös névmásként szereplő kifejezéseket világosan látjuk, hogy az *egy* és a *más* szavak összekapcsolásával alakultak, de éppenséggel nem értjük meg, hogyan került össze a két szó, és hogyan vette fel kapcsolatuk azt a jelentést és funkciót, amelyikben most használatos.

2. „De más világitást nyer a dolog, ha az *egymás*-t nem szakítjuk ki mondatából, ott figyeljük meg, a hol életét éli, a mondatéletben. Arra az észleletre fogunk jutni, hogy az *egymás* szó két eleme, *egy* és *más* között eredetileg az a viszony mutatható ki, mely az alany és valamely mondatbővítő (tárgy, határozó, jelző) között szokott fönállani; vagyis, hogy úgy mondjuk, *egy* alanya a *más*-nak, s alanya az eredeti fölfogás szerint még akkor is, midőn a mondat mai alakulata szerint e fönhatóságát már nem is éreztetheti.” Ezt írta 1893-ban, vagyis hatvanegy évvel ezelőtt ZOLNAI GYULA (NyK. XXIII, 36–7) „Mondattani búvárlatok” című tanulmányában,¹ amely a magyar nyelvtudomány napfordító megnyilatkozásai közé tartozik: rámutatott arra, hogy kezdetben vala és van a mondat, és — ezt talán szabad nekem mondanom — ami a nyelvben volt, van és lesz, a mondatból volt, van és lesz (a tudatos koholmányok leszámításával).

ZOLNAI az eredeti fölfogásmód felcsillanására példaképpen a JordK. (RMNy. 652): „*egy más után*: unus post unum” példára utal, mint amely a. m. 'egy a más után' vagy 'egyik a másik után'. Az ezek szeretik *egymást*, szeretik *egymást*, a két testvér szereti *egymást*-féle „teljes állítmányos mondatokban” való használatát az *egymás*-nak ZOLNAI szerint kevésbé könnyedén, de meg lehet magyarázni: „Legkönnyebben az utolsó fajta mondatokkal boldogulhatunk: a két testvér szereti *egy más*, mert az ilyenekben az alany és állítmány nincsen többes számban, a mi a másik két fajta, sokkal gyakoribb természetű mondatokban némi nehézséget idéz elő. Utóbb idézett mondatunk ugyanis ilyen alakban is képzelhető: a két testvér, *egy más* (azaz *egy a más*, *egyik a másikat*), szereti. Innen csak egyszere szőrendi átmenet szükséges mai mondatalkunkhoz. Hasonló alakra, appositionális közbevetésre lehet visszavezetnünk az *egymás*-t a másik két fajta mondatban is: ezek, *egy a más*, szeretik, a miből a tulajdonképi alany (ezek, vagy akárminő több. számú név) elhagyásával a másik, magában tekintve legfeltűnőbb mondatalkra jutunk: szeretik *egy a más*, szeretik *egymást*. A föltűnőség azonban csak úgy érezhető, ha az *egy*-et egészen külön vesszük a már egységessé vált névmásból s szemben látjuk a többes számú állítmánynyal. De a dolog — mint láttuk — úgy áll, hogy eredetileg az ily mondatoknak volt egyéb, többes számú alanyuk, a mely a többes számú állítmánynak megfelelőhett, az *egymás*-ban pedig csupán appositio-szerű az alany (*egy*) a *más*t tárggyal kapcsolatban.” (I. h. 37–8.)

Az EtSz. I, 1493 *egy* al.: „*egymás*- [első adat BécsiC.] 'se, sich' tapadással keletkezett az olyan mondatokban, amelyekben az összetétel két tagja: *egy* és *más* alany és bővítő (tárgy, határozó, jelző) viszonyában voltak, vö. ZOLNAI, NyK. XXIII, 36)”.
 1 Amikor e cikk szerzője első elemijét járta és nem tudta, hogy nyelvész, magyar nyelvész is lesz a világon, nem utolsósorban ZOLNAI GYULA jó voltából.

3. Amikre nézve ZOLNAI — igen termékeny szellemességgel — a fentebbiek szerint foglalt állást, azoknak a keletkezését és fejlődését én bizonyos pontokon eltérő módon képzelem el, illetőleg magyarázom.

Az egyik pont a kiindulás. — *János Mátét segíti*. Ebben a mondatban *János* alany, *Mátét* tárgy. Ki akarták az alanyt — tárgyat emelni, akkor valamikor ezt mondhatták: *János Mátét, egy mást, segíti*. Eredetileg tehát ennek az volt a jelentése, hogy 'csupán János segíti Mátét', de később a benne alkalmazott *egymást* azt a jelentést vette fel, hogy a segítést kölcsönös. A kölcsönösség értelmének a kifejlődéséhez előzményül ilyen szerkezeteket tehetünk fel.: **János Mátét, Máté Jánost, egy mást, más egyet segíti*. | **János Máténak, Máté Jánosnak, egy másnak, más egynek segítséget ad*. | **János Mátéről, Máté Jánosról, egy másról, más egyről hírt kap*. | **János Máté után, Máté János után, egy más után, más egy után ment*. Az ilyen szerfőlött nehézkes fordulatok egészen természetes egyszerűsödéssel olyan formákat öltöttek, amelyekben csupán a két alany maradt meg, a kölcsönösség jelentésének a hordozójává a megszokás következtében szoros kapcsolatba lépő *egymást, egymásnak, egymásról, egymás után* lett, amely az állítmányhoz való tárgyi vagy határozói viszony megjelöljének a szerepét is magára vette. Így keletkeztek az ilyen mondat szerkezetek: *János, Máté (János és Máté) egymást segíti. János (és) Máté egymásnak segítséget ad*. Stb.

További fejlődési fokozat volt, amikor nem két alannyal, hanem többes-számú alannyal kapcsolatban használták az *egymást, egymásnak, egymás után* alakulatot: *Az atyafiaik egymást szeretik*. | *Az atyafiaik egymástól örököljenek!* | *Az atyafiaik egymás mellé állottak*. — Néhány a korai ilyen adatok közül: BécsiK. 7: „ëmbërec egembë *egmaft* megefëmënc: homines se cognoscerent m u t u o” | uo. 74: „Es ime két nag farkanoc es kézë *egmas* èllën viadalra: et ecce, duo dracones magni, paratique c o n t r a s e in proelium” | MünchK. 120: „Ok . . . mondanac *egmasnac*: Ipsi . . . colloquebantur a d i n v i c e m” ~ JordK. (RMNy. V, 538): „Azok . . . zolnak vala *egymasfnak*” | MünchK. 200: „Fialim . . . ma vÿ paranolatot adoc tünëctec, hog zërëffetëc *egmaft* mikëppën èn zërëttëlec tütökët hog tû es zërëffetëc *egmaft* . . . mert èn taneituanim vattoc, ha zërëttëtet vallotoc *egmashoz*: Filioli . . . Mandatum novum do vobis, ut diligatis i n v i c e m, sicut dilexi vos, ut et vos diligatis i n v i c e m. In hoc cognoscent omnes quia discipuli mei estis, si dilectionem habueritis a d i n v i c e m.” ~ JordK. (RMNy. V, 677): „Fyczkaym . . . Wÿ paranczolatot adok ty nektek: hog zereffetek *egy masft*, mykeppen en zeretlelc tyteket, ty es *egy masft* zereffetek. Ebben yfmernek megh myndnyayan, mert en tanoythwanym vattok, ha zerelemetek leend *egy mashoz*.” ~ DebrK. 71: „Fyačkaim zereffetök *eg masft*” | MünchK. 199: „mikent èn tötte tû nëctec tû es vgan tegëtec: quemadmodum feci vobis, ita et vos faciatis.” ~ JordK. (RMNy. V, 675): „mykeppen en tettem tynektek, azonkeppen ty es teegyetek *egymasfnak*.”

Hogy a kölcsönösségnek idegen nyelvi kifejezései: a latin *alter . . . alterum*, a német *einander*, a francia *l'un l'autre* hatottak volna az *egymást*-féle alakulatok keletkezésére, valószínűtlen. A fentebb idézett korai adatokban egészen más latin nyelvi elemek megfelelőiként tűnnek fel.

MünchK. 58: „Es tahať fokac meggonozbodnac, es *on egmaft* èlaro'l'lac, es guloľic *eg masft*: Et tunc scandalizabuntur multi et i n v i c e m tradent et odio habebunt i n v i c e m.” Ebben feltűnő lehet az *on egmaft* olv. *ön egymást*, ami bizonyára az *önmaguk* és az *egymást* vegyüléséből támadt, lehet-

séges, hogy az *egymást* nyomatékosítására. Az *önmaguk* megvan MünchK. 119: „hanem Lac a *papocnac* *omagocnac*: nisi tantum sacerdotibus”. Vagy van: MünchK. 118: „hanem Lac iftèn *omaja*: nisi solus Deus”.

4. Érdeemes megjegyezni, hogy amikor *egymást* a tárgy, az állítmány tárgyas ragozása. Ebből meglehetősen valószínűséggel arra következtethetünk, hogy a *más* nem határozatlan (elvont) 'alius', hanem határozott (konkrét) 'secundus: második' értelemben vált tárggyá. Tehát a szerkezet eredeti jelentése ilyen lehetett: '... az első a másodikat, a második az elsőt segíti'. Különben is — azt hiszem — a *más*-nak a 'második' lehetett az eredetibb jelentése. És ez a feltevés szerintem megállhat akkor is, ha a *más* és a megfelelőiül tekintett finnugorságbeli nyelvelemek — amint OJANSUU tartja (vö.: N. SEBESTYÉN IRÉN: NYK. XLVI, 291; JÓKAY ZOLTÁN: MNy. XXV, 362), szerintem helyesen — egy finnugor **mo*- névmástóval függenek össze. Azt gondolom, ez a távolra mutató **mo*- névmástó a távolra mutató mellett (finn *moinen*: *moisen* 'olyan') vagy abból kifejlődően ezt is jelentette: 'kettő közül a második, a másik'. Emellett szól, hogy a finnségi *toinen* stb. 'második, másik' a finnugor *to*- távolra mutató névmásra (magyar *tova*, *túl*, *tavaly*, *távol*), a mordvin *ombotse* 'secundus' a finnugor *o*- ~ *u*- távolra mutató névmásra (magyar *az*, *oda* stb.) megy vissza (JÓKAY: MNy. XXV, 362). Vagyis mindezek jelentésfejlődésében a kiinduló mozzanat ez lehetett: 'a kettő közül az (nem ez)'. Utalhatunk még arra is, hogy a német *ander* korábbi (ófelnémet, középfelnémet) jelentése: 'der zweite; einer von zweien' (LEXER, MhdWb.), aminthogy az indoeurópai *anteros* a. m. 'der eine von zweien' (KLUGE—GÖTZE). A *más* mutató névmási származásának lehet a folyománya az, hogy eredetileg határozott tárgynak a szerepében jelentkezik, mert hiszen lehet-e valamit jobban meghatározni, mint kézzel rámutatni. A távolra mutató névmásból lett határozott „sor”-számnév, majd ebből határozatlan névmás. Így én nem sorolom a finn *muu* és a magyar *más* alapjául felvett finnugor névmástóvet azok közé, „amelyek már alapjelentésük szerint határozatlanok” (OJANSUU: i. h.).

A *mást*-nak határozott tárgyként való szereplését mutatja, hogy *az*, a névelőt vesz maga elé. A határozott névelő megjelenése vagy jelentkezése itt, mint másutt sem oka, hanem okozata a tárgy határozott voltának, nem indítéka, hanem jele a funkciónak.

5. Amit ZOLNAITól előbb idéztünk, abból azt a — ha nem is egész határozottan megfogalmazott — nézetet lehet kiolvasni, hogy a névelőt tartalmazó *egy a más*, *egy a más után*-féle alakok az előzmények, az *egy más*, *egy más után*-félék pedig a fejlemények. Ebben nem tudok ZOLNAIHOZ csatlakozni. A névelőtlen formák ugyanis nemcsak jóval korábban jelentkeznek, mint a névelősök, hanem olyan időben, amikor a határozott névelő használata meglehetősen a fejlődés elején van nyelvünkben. L. még alább is.

6. CSÚRY BÁLINT megállapítja (MNy. XXXV, 213—4), hogy erdélyi (nem székely!) és moldvai nyelvjárásokban az *egymásután* kifejezésben nem az első, hanem a második szótagot hangsúlyozzák: *egym á s után*, illetőleg a csángóban *egym á s z után*. Arra is utal CSÚRY (uo.), hogy WICHMANN északi-csángó szótárában „*i-mā̄:s* egymás, einander; *i-mā̄:st* einer den anderen; *i-mā̄:shāz* zueinander; *i-mā̄:s utā* hintereinander” van. Amint CSÚRY rámutat: így van a nyomaték és hangemelkedés: „*egy* a *más* után” (214). „Ugyanez a hangsúlyozás és hanglejtés volt meg e kifejezésnek eredetibb, névelőtlen

korszakbeli alakjában is, tehát: *egy* más után”: írja CSÜRY (uo.). Szerinte: később az eredetibb névelőtlen alakulat a magyar nyelvközösség nagy részében felvette az általános magyar szóhangsúlyozást és szóhanglejtést: *egymásután*; az ősi hangsúly azonban megmaradt mint történeti hangsúly a moldvai csángóknál, valamint Erdély középső és keleti szélső részein. — Ez a hangsúlyozásbeli archaizmus is rávilágít az *egymást*, *egymásnak*, *egymás után*-féle kifejezések keletkezésére.

7. Az *egymást*, *egymásnak*, *egymásról*, *egymás után* stb. ragozott vagy névutós alakulatok. De van rag nélküli: *egymás* alak is. Alanyeset ez? Annyiban nem alanyeset, hogy nem tudunk vele mint alannyal mondatot szerkeszteni. *A két fiú egymás arcát összekarmolta*. Az *egymás* itt birtokos jelzője az *arcát* mondatagnak. Ennek a fejlődését a következő példákon szemléltethetjük: *Peti Pistának, egy másnak . . . arcát összekarmolta*, ahol a *Pistának* és a *másnak* voltaképpen részeshatározó, minthogy a *-nak*, *-nek* ragos birtokos jelzői forma részeshatározóból fejlődött ki az ősi ragtalan birtokos jelzős szerkezet mellé. *A két fiú egymásnak arcát összekarmolta*-féle szerkezetben az *egymásnak* már birtokos jelzőként szerepelt. Mivel pedig az ősi *apám étele* — újabb *apámnak étele*, ősi *anyám rokkája* — újabb *anyámnak rokkája* szerkezetek együtt jelentkeztek a nyelvérzékben, az ilyenek analógiájára az *egymásnak arcát* mellé is támadt *egymás arcát* alakulat. Első ilyen adatok: MünchK. 199: „tū tartožtoc *egmas labat* megmosnotoc: vos debetis alter alterius lavare pedes” | JordK. (RMNy. V, 509): „az yrastwdok, es *egy maf akarattyawal* meg kōtozven Jefufth, el vyveek: universo concilio” | uo. (652): „*egy maf utan* mynd kywe mennek vala: unus post unum” | ÉrdyK. 543b: „*Kenyer-gheenek egymas akarattyawal* wr istennek” | VirgK. 105: „*Egimas zauat* nem halanaak”.

8. A régiségben ilyen adatokkal találkozunk: BécsiK. 220: „es az reffeken kimentec *egyitec maftoc* ellèn: Et per aperturas exhibit altera contra altera m” | WeszprémiK. 47: „thwes *egietők a maftoknak* labokat meg mofflatok” | CornK. 116: „Mert mykoron az *egytek mastok*at meg bantanaya” | Pesti: NTest.: „legyen bokeseg, *egytek mastokhoz*” (NySz. más szólások II, 698); nem egészen sikerült fordítása a latin szövegnek: „pacem habete alii cum aliis” e. h. „*legyetek békességgel, egytek mastokhoz*”. Helt: UT. Bb7: „*Együnk a masinkat* ingerlenéje: in vice m, provocantes” | Félegyházi: Tanítás 245: „*Együnk az masunknak* vallast tegyen” (NySz. *eggy* l. al.). Veres Balázs Verbőczy-ford. Szót. 15: „Kötes level: oly kez iras, kinek erejével *eggyik az masiknak* az övət meg teriti” (NySz. *kézírás* al. I, 1601). PP. 1708., PPB. 1767.: „*Egyik a másikat* keresi: Se in vicem quaeritant. Alius alium quaeritant. sie suchen einander.”

Olyan változatok ezek, amelyekben a kitett vagy odaérthető alany kifejezte többség részelésének jeleként az *egy* és a *más* a több birtokosra vonatkozó birtokos személyraggal ellátott formákba kerül. Tudniillik az *egyik* és *másik* végén levő *-ik* is ilyen birtokos személyrag: a mostani *kezüik*, *lábuk*-féle alakok *-ük*, *-uk* ragjának nem labializálódott, illetőleg nem illeszkedett változata. Korai példa rá MünchK. 118 (RMNy. 135): *a napoc eggiben*.

ZOLNAI (i. h. 38) az efféle példákat így vezeti be: „érdekesen világítják meg az eredeti fölfogást a következő [azaz a fentebbi] régi adatok”. Vagyis ő az ilyenekben látja az eredetibb formákat. Az én nézetem pedig az, hogy a személyrag nélküli *egymást*, *egymásnak*, *egymás ellen*-félék megelőzték őket.

Figyelmet érdemel, hogy a névelővel az ilyen formákban találkozunk a XVI. század első negyedéből való Weszprémi- és az 1516–1519-ből való Cornides-kódextől kezdve.

9. Komj: SzPál: „Feyenkynt *egykwk masykun[k]nak* tagay: singuli alter alterius membra” (NySz. *ëggy-más* szól. II, 700). A többes első személy van ebben a birtokos személyragozott alakokkal részelve. De még azt is megjegyezhetjük ebben az esetben, hogy az *-ünk* és *-unk* személyrag előtt álló *-ik* — mint láttuk — már tulajdonképpen szintén birtokos személyrag: úgy-hogy az *egyikünk*, *másikunk* az *együnk*, *másunk* meg az *egyik(e)*, *másik(a)* formák keveredéséből támadt.

Born: Préd.: „*egy másunknak* terhét hordozzuk” (i. h. 699). Ez a fordulat keveredés két ilyen szerkezetből: „mi: *egy másnak* terhét hordozzuk” × „mi: *együnk másunknak* terhét hordozzuk”. Ilyen a következő is: Pécsi Lukács: SzűzK. 43 (1591.): „*Egy mastoknac* birodalma alat esmerietec magatokat” (uo.). — Róluk ezt jegyzi meg ZOLNAI (i. h. 38): „Még érdekesebbek a példák, a melyekben az *egy* személyrag nélkül áll, a *más* ellenben a mondat eredeti értelméhez képest még személyragozva van.” Én úgy vélekedem, hogy a *más* elemükben személyragozott formák ez esetekben szintén későbbi keletkezésűek, mint a teljesen személyrag nélküliek.

CornK. 116: „mert ezenkeppen tennetek *egyik mastoknak*. ha ty *egy mas* gyonafat halgatnatok”: *egy(e)tek mastoknak* többes 2. személy × *egyik másiknak* többes 3. személy.

1598. évi követjelentés: „Az kett parantsolatott ami illethi szolwan *egyikmással* tetzene minekwk ennyi” (RMNy. III/2, 121). Ismét alakvegyülés: *egymással* × *egyik másikkal*. — Háromszék: *egyik-a-másul* 'egyformán: egyik úgy, mint a másik' (Kriza; MNyszet VI, 322): olyan, mint az előbbi, a második elem előtt névelővel. ZOLNAI (i. h. 49). — úgy látszik — bonyolultabb esetnek tartotta, mint aminő: szerinte határozószó, amely a névelőt sajtátszerű módon elemei közé forrasztotta; szerintem határozó, olyan, amilyen pl. a Veres Balázs-féle *egyik az másiknak*, csak itt a névelő részeshatározó előtt van és nem *másul* módhatározó előtt.

HORVÁTH JÁNOS hívta fel a figyelmemet a Szigeti Veszedelem X. énekének 42. versszakára:

„Igy ez mind az kettő *egy másik körül* iár,
Egy másnak kárt feiére kiuánsággal uár,
 Demirhám haragos, mint hótul nőt uiz ár,
 De másik engedni éltéig nem akar.”

(Gr. Zrínyi M. költői művei, Széchy-kiad., Akadémia, 1906. 185.) Az egyik viaskodó Demirhám, a másik Radován vajda. Az idézetbeli *egy másik körül* az *egymás körül* meg az *egyik másik körül* vegyülésének az eredménye és az *-ik* szempontjából visszája az 1598-i adatban levő *egyikmással* alakulatnak. Érdekes, hogy Zrínyi közvetlen utána az *egymásnak* alakot használja. — Gyöngy: KJ. II. könyv VII. rész 16. vsz.: „Sziveskednek, *egy az másikat* segitvén” (Gyöngyösi: ÖK. II, 106, Badics-kiad.).¹ Az, ami a Zrínyi-féle alak, csak a *másikat* az névelővel kiemelve.

¹ A NySz. *ëggy-más* szól. al. *egye másikat* [?] idéz a „Kemény János” 1748-i kiadásából.

10. ZOLNAI (i. h. 38) a XIX. század második felének irodalmából idéz adatokat. Ezt írja: „Igen tanulságos, s mintha épen magyarázatunk igazolására akarna szolgálni a mód, a hogyan Greguss szokta volt az *egymás* névmást használni: »az emberiség története *egy a máshoz* fűzött engesztelő tragédiák láncolata» (Tanulmányok, I. 179); »bekövetkezik az ütközés, melyben a két fél *egy a más vesztére* törvén, föltámad a félelmetesség, borzasztóság eleme» (Rendsz. szépt. 185); »a büntetést az egyes szereplők gyakorolják *egy a más iránt*» (uo. 194). Az eredeti fölfogás tükröződik vissza a következő mondatokban is: »e két alak, tárgyam keretében, *egyik a másiknak* adott életet tollam alatt» (Főv. Lapok XXV. 380); »szép vérszopónak, angyalformájú sátánnak — és más ezekhez hasonló, *egy a másnak* ellenmondó névvel — nevezte Romeót» (Lamb: Shakespeare-mesék, ford. Mihály József, II. 139).” Valóban érdekes és tanulságos példák. Jó volna tudni, hogy a régiségre véletlenül visszaütköző egyéni kezdeményekkel van-e dolgunk, vagy a régiségből, illetőleg népnyelvből ismert minták alkalmazásával. — Ezt: „jobban tetszett nekik *egy a más társasága*” ZOLNAI (i. h. 47) a Lamb-fordításból idézi, és így magyarázza a névelőt tartalmazó alakulatnak birtokos jelzőként való alkalmazását: „átvéve oly mondatokból, a hol az *egymás*-nak e névelővel szétbontott s az eredeti fölfogást visszaállító kifejezése (*egy a más*, pl. »*egy a más után*», »*egy a más miatt*» stb.) egészen helyén van, holott mondatunkban a rendes nyelvhasználat szerint csak az egységes szóvá alakult *egymás* volna alkalmazandó”. Nem világos előttem, miképpen értette ZOLNAI, hogy a „névelővel szétbontott” volna „az eredeti fölfogást visszaállító kifejezés”. Ha úgy, hogy a névelőt tartalmazó forma az eredetibb szerkezet jelleget mutatja, szemben az egységes szóvá forrt *egymást*-féle alakokkal, elfogadom a megjegyzést, azt azonban a fenti fejtegetések alapján nem vállalnám, hogy a névelős formák volnának a névelőtlenek előzményei. Még azt tennem hozzá, hogy amennyiben az *egy a más után*, *egy a más miatt*-féle alak ZOLNAI szerint és szerintem „egészen helyén van”, szerintem az ilyenek analógiájára alakított *egy a más társasága* is helyén van.

11. BécsiK. 55: „Vagon nép élhimlétét te orzagodnac menden videki zerent es *egmas mafictol*¹ mégvalasztatot: Est populus per omnes provincias regni tui dispersus, et a se mutuo separatus”. Ha a BécsiK.-ből fentebb idézett *egmast* — *egmas éllèn* — *eggitec mastoc éllèn* adatokat is számba vesszük, az *egmas mafictol* formát „hibá”-nak tekinthetjük, de így is tanúsíthatja, hogy a kódexszerző vagy a másoló nyelvéllapotában megvolt az *egyik másiktól* alakulat is. — Sylv: ÚT. I, 148: „Tartoztok *eggmas mastoknak* labait megmosni”. Hasonló az előbbihez. De meggondolandó, hogy ezt is hibának tartjuk-e vagy pedig a nyomaték kiemelése kedvéért létre jött pleonasztikus elemszaporításos formának.

12. Decsi: Adag. (1598.) 4: „*Egyik kéz az másikat* mossa: manus manum lavat (fricat)” és 296: *Egyik farkas az másiktól* tanul: aspis a vipera”. Molnár Albert: De summo bono (1630.) 122: „Nem bátorságos *egy szomszéd a másiktól* es *egy atyafi a másiktól*” (NySz. *másik* al. II, 701). Ezek az *egymást* stb. vagy *egyik-másikat* stb.-félékhez hasonló jelentésű, de másként alakított szerkezetek: az *egyik*, illetőleg az *egy* az alanynak a jelzőjeként szerepel, a *másik* a megfelelő ragos vagy névutós alakba kerül. A fordulat ma is szokásos.

PAIS DEZSÓ

¹ NySz. *másik* al.: *Ejic mafictol*.

A hangszín, a szóhangulat szerepe költészetünkben

I.

1. Verselemzésünk mai módszere már nem elégszik meg a mű tartalmának: tárgyának, témájának és eszmei mondanivalójának elemzésével. Ezek elemzése, meghatározása, az eszmei mondanivaló nevelő hatása, ereje csak a formai elemzéssel lesz teljes. Meg kell vizsgálunk az írásművek szerkezetét, jellemzőmódját, nyelvét: mondatszerkesztését, szóhasználatát, verselését, tehát formáját, hogy tartalmát teljesen megérthessük. A tartalmi és formai elemzésnek együtt kell történnie. A tartalmat a formából bontjuk ki, az írásmű tartalma a döntő, éppen ezért ezt keressük először. Van azonban olyan eset is, amikor a formai elemzés egy része megelőzi a tartalmat, pl. Arany balladáinál. A tartalom és forma elemzése, megértése kölcsönösen segíti egymást.

Minden művészi alkotásban a tartalom és forma szoros kapcsolatban, összefüggésben van. Esztétikánk szerint mindig a tartalom az elsődleges. Ez tanúskodik az író magatartásáról, pártosságáról. De a művészi alkotáshoz még más is kell. Valljuk AMITYIROVVAL együtt: „A tartalomnak a formától való függetlenítése, a forma figyelmen kívül hagyása nem más, mint az irodalom módszertanával szembenálló esztétikai nihilizmus” (Köznevelés 1941: 658). A tartalom és forma összhangja ma már elengedhetetlen követelmény. Ma már csak a formált tartalom művészi alkotás. E tétel, természetesen, fordítva is igaz. A forma is csak akkor esztétikum, ha tartalmat hordoz.

Ez a kettős követelmény nem csökkenti, sőt fokozza a tartalom fontosságát. Hiszen minden formai elem őt élteti; a szerkezet, a jellemzőmód, a nyelv csak annyiban értékes, annyiban művészi, amennyiben segíti a mondanivaló megértését. Egy formai elem sem lehet öncélú. Még a legkisebb, nem egyszer tartalmatlannak tetsző formai elemnek, a hangnak is a mondanivaló érzékeltetését kell szolgálnia. A hangsor és a jelentés összefüggése a tartalom és forma összhangjának legrejtettebb, legnehezebben elemezhető része. Ma már a verselemzésnek e rész vizsgálatára is ki kell terjednie. Csak ezzel lesz teljes a vers formai elemzése, s ezen keresztül a tartalom kibontása is. Hiszen a legkisebb nyelvi elem, a hang is kétarcú, alak és funkció szoros kapcsolata. S a funkcióhoz nemcsak a jelentésmegkülönböztető szerep, hanem a hangulat, a szín is hozzátartozik.

2. Mi szüli a hangszínt? Hogyan segíti a hang színe, a hangsor hangulata a mondanivaló teljesebb megértését? Ennek megmutatását kísérlem meg klasszikus költőink alkotásaiban.

Költőink nyelvére is érvényes a ma már szállóigének számító sztálini megfogalmazás: „A nyelv szerszám, eszköz, melynek segítségével az emberek egymással érintkeznek, kicserélik gondolataikat és kölcsönösen megértik egymást.” Költőink nyelve miért jó eszköze a gondolatcserének, a kölcsönös megértésnek? Mi teszi e szerszámot karddá, fegyverré? Az igazi költőt, a költőt nemcsak az jellemzi, hogy mélyre lát, hogy a kor lelkiismerete, hogy az emberi lélek mérnöke, hanem az is, hogy látását, gondolatait, mérnöki rajzát tökéletes formákba tudja önteni. Az igazi költő tökéletes ura a nyelvnek, a formának. A költő ajkán a szó nemcsak jelentésével válik a gondolatcsere, a kölcsönös megértés eszközévé, hanem hangszínével, sőt még írásképeivel is. A költő szavai nemcsak értelmünkre, hanem érzelmünkre is hatnak.

A jelentés és a hangalak kapcsolata szavaink legnagyobb részében nem közvetlen, hanem csak formális, hagyományon, begyakorláson alapul, hosszú és bonyolult történeti előzmények határozzák meg. A *fa*, a *víz*, a *cukor* hangsora felidézi a megfelelő tárgyak képét, de nem azért, mert e hangsoroknak, neveknek az illető tárgyakhoz valamelyes közük volna, hanem azért, mert gyermekkorunkban, „nyelvtanulás” közben e neveket sokszor hallottuk másoktól az illető tárgyra vonatkoztatva. Van a magyar szókincsben sok olyan szó, amelyben közvetlen a kapcsolat a jelentés és a hangalak között. Ide tartoznak a hangutánzó szavak. Ezek a szavak, mint nevük is mutatja, valamely természeti hangot utánoznak nyelvi hangsorral. A hangutánzó szavakkal rokonok az úgynevezett hangfestő szavak. Ezek nyelvi hangsorral állapotot vagy mozgást utánoznak. érzékeltetnek. A jelentés és a hangalak közötti kapcsolat ezekben sem közvetlen, hiszen a jelentéstartalom más érzéktérülethez tartozik, mint a jelölő hangsor. Van azonban érintkező pont a jelentés és a hangalak között, a hangulat azonossága és rokonsága. Minden hangsornak van bizonyos hangulata. Vannak szomorú, bánatos, vidám, fenséges, játékos hangulatú hangsorok. E hangulatok érzékeltethetnek hasonló hangulatot szülő állapotokat, folyamatokat, mozgásokat (Vö.: GOMBOCZ, *Jelentéstan* 11; BÁRCZI, *A magyar szókincs eredete* 16).

3. A szó hangulatát a jelentés és a hangsor közösen adja, hiszen a hangsor felfogását is szinte párhuzamosan követi a jelentés azonosítása. Hogy milyen szerepe van a jelentésnek a szó hangulatának kialakításában, figyeljük meg a következő példákon. Mennyire különböző hangulat tapad az év 12 hónapjának nevéhez! Minden magyar ember érzi a *március* szó melengető, lelkesítő hangulatát. Minden magyar ifjú Tóth Árpádhoz hasonlóan vallja: „Oh drága március! Rügyek, szerelmek, forradalmak Évadja” (*Március*). Mi adja a *március* szónak a többi hónapnévtől eltérő hangulati jelentését? A tartalmi jelentés asszociációinak sokasága. Nemcsak egy hónap nevéként él bennünk, hanem felidézi Petőfi s a márciusi ifjak emlékét. Megjelenik előttünk a szent nap. Kossuth szabadságharca stb. Az *arany* szó hangulati jelentése mennyivel gazdagabb, becsesebb azok számára, akiknek ez *Arany*-t is jelenti. Igaza van FÖLDESSY GYULÁnak: „A mondat zárt egységében a hangokba is beleáramlik valami a jelentés energiájából” (Töredékes gondolatok a költészet metafizikájához: *Nyugat* 1921: 432). Éppen ezért az anyanyelvi szavakban nagyon nehéz, szinte lehetetlen elválasztani egymástól a jelentés és a hangsor hangulati hatását.

Sokkal jobban lehet a hangsorral kapcsolatos hatást érzékeltetni idegen nyelvű, ismeretlen jelentésű példákon. E példák igazolják, hogy az „értelmetlen” nyelvnek is van hangulati hatása.

Olvassuk fel egy latinul, németül nem értő hallgatóság előtt a következő két szöveget!

1. ... ac venti velut agmine facto | ruunt et terras turbine perflant. | ... Eurusque Notusque ruunt creberque procellis. | insequitur clamorque virum stridorque rudentum. | intonere poli et crebris micat ignibus aether. | franguntur remi, tum proram advertit et undis | dat latus.

2. Über allen Gipfeln | Ist Ruh, In allen Wipfeln | Spürest du | Kaum einen Hauch, Die Vögelein schweigen im Walde. | Warte nur balde | Ruhest du auch.

Milyen hangulatot kelt e két idézet a figyelmes hallgatóban? Mire gondolhat a hangok alapján a hallgató? A *Vergilius Aeneis*-ből vett idézet

hangsora nem érzékelteti-e a jelentést a mássalhangzók torlódásával, az *r* hangok sorozatával? A szavak hangsora zajról, recsegésről, ropogásról „beszél”. Valóban az idézetben szélzúgásról, emberek kiáltozásáról, hajókötelek recsegéséről, mennydörgésről, tengeri viharról van szó. A hangutánzó és hangfestő szavak hangsorukkal is a jelentés hangulatát keltik. Mi tette a 8 soros Goethe-verset világhírűvé? A mondanivaló csupán? Nem! A tartalom és forma csodálatos összhangja. Itt a szavak hangsora csendről, lemondásról, megnyugvásról beszél. TÓTH ÁRPÁD szerint is „a hangok chémiája adja meg itt a végső magyarázatot. A *Ruh* és *du*, de különösen a *Hauch* és *auch* sóhajtasutánzó, elhalkuló fuvallata, lassú elenyészése teszi tökéletessé a csupa elnémulást, elhalkulást, elpihenést pengető vers zenei hatását” (Nyugat 1920: 334–5.). A vers tartalmi jelentése megegyezik a hangok jelentésével. Tóth Árpád műfordítása azért is sikerült, azért is művészi, mert fordításában az egyes hangok, hangsorok színére is gondolt:

Minden esti bércet | Csend ül, | Halk lomb, alig érzed, | Lendül : |
Sohajt az éj. | Már buvik a berki madárka. | Te is nemsokára | Nyughatsz,
ne félj . . .

Ez idegen nyelvű példák hanghatása — a későbbi magyar nyelvű példákkal együtt — igazolja, hogy az egyes hangoknak, a szavak hangsorainak a jelentéstől függetlenül is van valamilyen hangulata. E hangulat hasonló a jelentés keltette hangulathoz, segíti az értelmi megértést.

A hangutánzó és hangfestő szavak édestestvérek. A költőink műveiből vett idézetek bizonyítják: nagyon sokszor együtt, közösen segítik a megértést. Egy hangutánzó szó hangulati jelentését 2–3 hangfestő szó erősíti.

Az egyes hangok színének, a hangsorhoz fűződő hangulatnak ismerete nem újkeletű. Magyarázatuk is nagyon régi, sokféle. A legismertebb magyarázatokra — a teljesség igénye nélkül — a következőkben utalok.

4. A hangszín, a szóhangulat lényegéről a klasszikus ókorban a rétorok és filozófusok sokat vitakoztak. „Az ókorban a fonetika sohasem volt önálló tudomány, hanem a retorika szolgája. Csak azért foglalkoztak a hangok természetével és képzésmódjával, hogy megállapíthassák, hogy mely hangok szépek, tehát melyeket lehet a választékos prózában alkalmazni, melyeket kell kerülni” (GOMBOCZ i. m. 22). PLATON „Kratylos” című dialogusában egyes hangok színére vonatkoztatva a következőket mondja: „Az *r* úgy tűnik föl nekem, mint minden mozgás eszköze . . . Nagyon jó eszköz a mozgás utánzására. E hangnál marad legkevésbé nyugalmi állapotban és mozog leginkább a nyelv. Az *r* mozgáshoz, áramláshoz, érdességhez hasonlít . . . Az *l* képzésekor a nyelv siklik . . . Az *l* a simához, a lágyhoz hasonló . . . A *d*, *t*-nél a nyelvet összeszorítjuk, és odanyomjuk a fogsorhoz, alkalmas a *desmos* ’bilincs’ és a *stasis* ’megállás’ jelölésére . . . Az *f*, *sz*, *dz* hangokat erős fúvással ejtik, ezzel a hozzájuk hasonló dolgokat utánózzák . . . Az *a* hang nagy, az *e* széles, az *i* pedig finom . . . A nevek helyessége abból áll, hogy kifejezi a megnevezett dolgot.” (Összes művei. Magyar Filozófiai Társaság. Bp., 1943. I, 555). CICERO szónoki munkái bizonyítják: ismerte az egyes hangok színét, a szóhangulat szerepét a szónoki beszédben. „Orator ad M. Brutum” című művében az *x* hangot *littera vastior*-nak, az *f*-et pedig *insuavissima littera*-nak nevezi (153). „De oratore” című művének III. könyvében pedig részletesen beszél a szónokok helyes szóhasználatáról. E helyes használat egyik feltevéle: megfelel-e a szó hangszíne a szó jelentésének.

DANTE „De vulgari eloquentia” című művében meg is határozza a széphangzás fonetikai feltételeit. Valóságos nyelvestétikai seregszemlét tart az olasz szavak fölött (vö. GOMBOCZ i. m. 23—7).

A XIX. században a német és francia romantika szinte feladatukká tette a költőknek, hogy zenei, nyelvi elemekkel is utánozzák a természetet, hogy a dolgok emelkedettségét magas, mélységét pedig mély vokálisokkal fejezzék ki (vö. ZOLNAI BÉLA, Szóhangulat és kifejező hangváltozás: SzegFüz. II. 32). E kísérletek, magyarázatok legtöbbször egymásnak ellentmondó, nagyon soknak semmi köze sincs az illető hangok fonetikai tulajdonságaihoz. E magyarázatkísérletek közül legismertebbek RIMBAUD verse: A magánhangzók szonettje, Jakob GRIMM és WILHELM SCHLEGEL elmélete. (E magyarázatok irodalma: ZOLNAI i. m.)

5. Nálunk a múlt század első felében kezdődött meg a hangok jelentésének vizsgálata. Az első magyarázatok — FOGARASI JÁNOSÉ, SOMOGYI ANTALÉ, KULCSÁR GYULÁÉ, CSERNÁTONI GYULÁÉ — nem adtak még csak megközelítő eredményt sem. Nem a hangok fonetikai tulajdonságaiból kiindulva vizsgálták az egyes hangok színét.

Bár nem fonetikai alapon vizsgálja a magán- és mássalhangzók színét, mégis sok tekintetben helyes megállapítást ad BEBESI ISTVÁN „A magyar nyelv hangesztétikai sajátosságairól” című tanulmányában (Nyr. LI, 18, 49). GOMBOCZ ZOLTÁN Jelentésében vázlatosan foglalkozik a hangszínnel, a szóhangulattal. Megállapításainak még ma is megvan az értékük. A legtöbbet foglalkozott a szóhangulat kérdésével ZOLNAI BÉLA. A kérdés történetének bő ismeretében sok helyes megállapítást tesz.

Íróink közül a szóalak esztétikai hatásával tudatosan KAZINCZY foglalkozott először. Majd századunkban a Nyugat költői: Tóth Árpád, Kosztolányi, Babits. Érdeklődésük a fordító, a költő érdeklődése.

A stilisztika és nyelvtankönyveink stilisztikai szempontból foglalkoztak a szóhangulattal. Arra nem terjedt ki vizsgálatuk, hogy az egyes hangok, hangsorok honnan kapják jellegzetes színüket.

Az eddigi tanulmányok, magyarázatkísérletek nem adnak megfelelő segítséget a mai verselemzéshez. Miért? Vagy csak vázlatosan érintették e kérdést, vagy pedig nem fonetikai alapon keresték a kérdés megoldását, s így egyértelmű magyarázatot nem adhattak. A nyelvészetnek az irodalomtanítás, a verselemzés segítségére kell sietnie. A nyelvészeti alapokon nyugvó stilisztikának segítenie kell az irodalmi órák színvonalának emelését, az írásművek, különösen a versek elemzésének területén. Az irodalom szerelmesei várják a nyelvészet segítségét iskolákban, egyetemeken, hogy az írók nyelvi sajátosságait megfejthessék, hogy a poetika még mindig megoldatlan kérdéseit, pl. a rím, az alliteráció, a versmérték, a ritmus szerepét a mondanivaló szempontjából stb. megoldhassák. A nyelvészetnek kell megírnia az új stilisztikát: — MÁRAI (Ég és föld 138) ezt írta: „Munkára, henye költők! Becsüljük meg az anyagot, mellyel dolgozunk, fejtjük meg a betűk értelmét. Végre is ez a dolgunk.” Nincs igaz. E megfejtés nem a költők, hanem a nyelvészek feladata. Ők adhatják csak e kérdés helyes magyarázatát.

Szerény kísérletem, magyarázatom módszere a következő: A tanulmány terjedelméhez képest megfelelő számú példát közlök. Megvizsgálom, milyen kapcsolat van a szó hangszíne és jelentése között. Megpróbálom az egyes hangok jellegzetes hangszínének fonetikai magyarázatát adni.

II.

Magánhangzók

„Közismert dolog, hogy pl. a fgr. nyelvekben a magánhangzó-harmóniával és a hangrendi párhuzammal kapcsolatban a palatális és veláris magánhangzópárokhoz sok esetben értelmi különbség fűződik. — A mutatónévmásoknál a veláris változathoz a nagyobb, a palatális változathoz a kisebb távolság képzete társul: ... magyar *az, ott, oda, olyan, úgy ~ ez, itt, ide, ilyen, így*. — Az igék és névszók körében a palato-veláris alakpárokhoz intenzitás-különbség képzete társul: magyar *kever ~ kavar, döbben ~ dobban, csemecse ~ csamcsog, deged ~ dagad, dörren ~ durran, köröm ~ karom*...” (GOMBOCZ i. m. 13.) Tapasztalataink bizonyítják, hogy nemcsak a magánhangzópároknak van „jelentése”, hanem a velarisoknak és palatálisoknak külön-külön is.

Hogyan használják fel költőink a palatális-veláris magánhangzópárokat az értelmi különbség érzékeltetésére? Hogyan használják fel a palatális és veláris magánhangzókat a mondanivaló hangulati jellemzésére?

Palatális — veláris magánhangzópárok

1. Az én lelkem is ... | Mint te, vidám s *eleven* volt | ... De most *lomha*. s hernyó módjára | Mászkál a fanyar bánaton, | És a mások mulatságára | Magának verskoporsót fon. (Csokonai: A pillangóhoz.) 2. *Kedv* s *öröm* röpkedtek: | *Halálhörgés, siralom* | Zajlik már helyettek. (Kölcsey: Hymnus.) 3. Vérözön *lábainál*, | S lángtenger *felette*. (Kölcsey i. m.) 4. *Áldjon* vagy *verjen* sors keze: | *Itt élned, halnod* kell. | ... *Megfogyva* bár, de *törve* nem | ... *Kér éltet* vagy *halált*? | ... *Még jóni* kell, még *jóni fog* | ... *Vagy jóni fog*, ha *jóni kell* | ... *Ez éltetőd*, s ha *elbukál*. (Vörösmarty: Szózat.) 5. *Uralkodás! parancsolás!* — minő | Más már csak ennek még a hangja is! | Mint *engedelmeskedni* ... (Katona: Bánk bán IV. 3) 6. *Zöld föld felett*, *kék ég alatt* a | *Hangos pacsirta* füttyürész. (Petőfi: Mi kék az ég!) 7. *Élet? halál?* átok vagy áldás lesz? | ... *Vakon* előtte *kétség* és *homály*. | ... *Holott* örvényzik a *lét*, a *halál* ... (Arany: Magányban.) 8. *Koldus*, *rossz álmú zsellér* ébred ... (Ady: A grófi szérún.) 9. Az én vezérem bensőmből vezérel. | *Emberek*, nem *vadak*, | *Elmék* *vagyunk*. (József Attila: Levegőt!)

Veláris magánhangzók

10. *Vár állott*: most kőhalom. (Kölcsey: Hymnus.) 11. *Száll* a *madár*, *ágrul ágra*, | *Száll* az ének, *szájrul szájra*. (Arany: Buda halála.) 12. Most új isten szól néktek emberek! | ... *Ki országlépő tágra tárja lábát*. (Tóth Árpád: Az új isten.) 13. Nézem a homorú völgyet, | *A tárt* ölü *lapályt*. (Tóth Árpád: Rozskenyér.) 14. *Kis*, *búvó országokra* rálehel | *a tátott* *tőke sárga szája*. (József Attila: Munkások.) 15. *Szájtátva* *bámul* sok sötét üreg. (Áprily Lajos: Halálmadár.) 16. *Búsan* *búgó* *bús* gerlice | *Kedves* párját elvesztette. (Székely népballada.) 17. *S elhulltanak* *legjobbaink* | *A hosszú harc* *alatt*. (Vörösmarty: Szózat.) 18. ... *Ajkain* a *tenger népnek* | *Búsan*

búgott lassú gyászének. (Arany: Keveháza.) 19. Mint a *madár*, ki *bús*, ki *rab*, | *Hallgat*, *komor*, *fázik dalom*. (Arany: Ősszel.) 20. *Fojtva*, teremről rejti teremre | *Halk zokogását asszonyi bú*. (Arany: Tetemre hívás.) 21. *Lompos*, *bús kutya csahol*. | *Az egész táj vad fájdalom*. (Ady: A grófi szérün.) 22. *Babona*, *bánat*, *borok* és *botorság*. | *Mind összekapnak és a kocsmá zúg*. (Juhász Gyula: Magyar tél.) 23. *Ballagnak* *ők balgán a bús uton* | *S csak a vak éj tűnődik szavukon*. (Juhász Gyula: Érzelmes dialóg.) 24. *A Tiszaparton halkán ballagok* | *És hallgatom*, mit *sírnak a habok*. (Juhász Gyula: Szeged.) 25. *Bús donna barna balkonon* | *Mereng a bíbor alkonyon*. (Babits: Messze... messze.) 26. Komor, mogorva férfiú | *Volt Orbán*, | *Bár oly vidám hajnal pirult* | *Az orrán*. | *De hisz mogorva ép azért* | *Volt Orbán*, | *Mert oly vidám hajnal pirult* | *Az orrán*. | *Oka egyébiránt maga* | *Volt Orbán*, | *Hogy olyan vidám hajnal pirult* | *Az orrán*. | *Temérdek borfélélet ivott* | *Meg Orbán*, | *Vidám hajnal azért pirult* | *Az orrán*. (Petőfi: Orbán.) 27. ... *Barangoló borongó*, | *ki bamba bűn borong*, | *borzongó bús bolyongó* | *baráttalan bolond*. (Babits: Egy szomorú vers.)

Palatalis magánhangzók

28. *Egy csendes örömmek örök mosolya*. | ... *Az éjszakai tenger örök ködű földén*. (Petőfi: Homér és Oszián.) 29. *Fojtva*, *teremről rejti teremre* (Arany: Tetemre hívás.) 30. *Oh természet*, *oh dicső természet!* | *Mely nyelv merne versenyezni véled?* (Petőfi: A Tisza.) 31. *Az nagy széles mező*, *az szép liget*, *erdő sétáló palotájok*. (Balassi: Egy katona ének.)

Mássalhangzók

„Ki írja meg egy napon az »R« igazi értelmét, azt a különös recsegést és ropogást, amely úgy hangzik, mint mikor ... megreccsen a rőzse, ki írja meg a »H« lehelletét, amely olyan, mint mikor egy tizenöt-éves leány tüzelő arccal reásóhajt a jégvirágos ablaküvegre, ki írja meg az »S« sistergését, amely a pillanatot idézi, mikor ... parázslani kezdenek a máglyarakás rőzsei ...” — írja MÁRAI Ég és föld 138. Hogyan használják fel költőink a különböző más-salhangzókat a mondanivaló hangulati jellemzésére?

Réshangok, spiransok

h = laryngalis zöngétlen spirans + velaris magánhangzó + *l*:

32. *Amíg a fákról nagy*, nehéz könnyecseppek | *Hervadt levélre halkán hullanak* (Vajda János: Harminc év után.) 33. *Dunának*, *Oltnak* egy a hangja, | *Morajos*, *halk*, *halotti hang*. (Ady: Magyar jakobinus dala.) 34. *S mintha olykor a gyarló földi dalban* | *Hangját próbálná halaványan*, *halkán*. (Tóth Árpád: Hegyi beszédek felé.) 35. *Tüzeket raknak az égi tanyák*, | *Hallgatják halkán a harmonikát*. (Juhász Gyula: Tiszai csönd.)

sz = dentalveolaris zöngétlen spirans + palatalis magánhangzó;

z = dentalveolaris zöngés spirans + palatalis magánhangzó;

s = alveopalatalis zöngétlen spirans + palatalis magánhangzó:

36. *Valahonnan az erdőszélről* | *Viszkető kis szelek sziszegnek*, | *De keleti ős lustasággal* | *A nagy táblák alig zizegnek*. (Tóth Árpád: Fénylő búzaföldek között.) 37. *S bocsánat lett a sajtó bosszuvágyból*, | *S részvétre vált a*

szísszenő szitok. (Tóth Árpád: Az árnyból szótt lélek.) 38. Én is hajó vagyok, de melynek minden ízét | A kínok *vasszöge szorítja össze testté.* (Tóth Árpád: Elégia egy rekettyebokorhoz.) 39. S az éjszakában *zizzenő neszek* | Egy új világ *susogja* már: *leszek.* (Juhász Gyula: Tavaszvárás.) 40. A szeptemberi bágyadt búcsúzónál | *Szeme szívére visszarévedek.* (Juhász Gyula: Milyen volt...) 41. *Szavaid selyme szíven simogat.* (Juhász Gyula: Szerelem?) 42. Itt *selymesebb a színes szoknya selyme.* (Juhász Gyula: Botond apánk Bizáncban.)

f = labiodentalis zöngétlen spirans;

v = labiodentalis zöngés spirans:

43. Száll a szikra, *fojt a füst,* | *Fő a fürdő, forr* az üst. (Arany: A bajusz.) 44. Fejem fölött míg őszi légen át | Vándor daruid *v* betúje szállt. (Petőfi: Hazámban.) 45. ... Mint jól szabott táncmesteré, | Mint a betük között a *V.* (Arany: A sárkány.) 46. Nézem a homorú völgyet, | A tárt ölü lapályt. | Nagy ősi fenyőfa teknő, | Mit *vén* idők *véseje vájt.* (Tóth Árpád: Rozskenyér.)

Folyékony hangok, liquidák

r = dentalis-alveolaris zöngés tremulans + mássalhangzó:

47. Jó *szerecsen* lovak alattok *ugrálnak,* hogyha *trombita riad.* (Balassi: Egy katonaének.) 48. *Zordon erdők, durva bércék, szirtok!* | Harsogjátok jajjaim! (Csokonai: A tihanyi echóhoz.) 49. *Véred forrjon,* mint az *örvény árja.* (Vörösmarty: A vén cigány.) 50. *Fegyver csörög,* haló *hörög.* (Arany: A walesi bárdok.) 51. Mit nekem te *zordon* Kárpátoknak... (Petőfi: Az Alföld.) 52. Szenes kalászkok énekelnek | Gonosz, csúfos éneket: | *Korgó gyomrú magyar paraszt.* | Hát mi vagyok én neked? (Ady: A grófi szerűn.) 53. *Míg sors sodor,* mint *gyorsrohamú vad ár,* | S míg *forgató örvények* nyílnak, | Így mulik el botor éltem árván. | ... Avagy *fordítsam már a siró kerék* | *Korományát bárhogy, part* sosem inateg? (Tóth Árpád: Lomha gályán.) 54. Bár fájó szögeit már a létentűli lét | Titkos mágneshegyének szelíd deleje vonzza: | A néma szirteken békén omolni szét | S nem lenni *zord* utak *hörögő és horzolt roncsa.* (Tóth Árpád: Elégia egy rekettyebokorhoz.) 55. *Dérlepett rónákon kergeti karcát,* | *kereke karcát* a fekete rém. (Babits: A halál automobilon.)

l = dentalveolaris zöngés lateralis:

56. A *lenge hold halkkal világosítja* | A szőke bikkfák *oldalát*... (Csokonai: A magánossághoz.) 57. Hervadása *liliomhullás* volt. (Vörösmarty: Szép Ilonka.) 58. Ah! *lágyan kél* az esti szél | *Milford-öböl felé.* (Arany: A walesi bárdok.) 59. *Elhull* a virág, *eliramlik* az élet. (Petőfi: Szeptember végén.) 60. Ébredj *deli hajnal,* te *rózsaözönlő,* | Már *lengeti leblét* hüs *reggeli szellő.* (Arany: Buda halála.) 61. S *lemondás fátyla,* *ködből lenge gyolcs,* | *Kötözi* vágyam vérző horizontját. (Tóth Árpád: Ó minden mily szép.) 62. Bár fájó szögeit már a létentűli lét | Titkos mágneshegyének *szelíd deleje* vonzza. (Tóth Árpád: Elégia egy rekettyebokorhoz.)

Zárhangok, explosívák

m = bilabialis zöngés nasalis explosiva:

63. *Magamba zárom,* *véremmé iszom.* (Tóth Árpád: Lélektől lélekig.)

b = bilabialis zöngés oralis explosiva;

p = bilabialis zöngétlen oralis explosiva:

64. Kivül a hideg szél | Sűrű apró pelyhet csapdoz ablakomba. (Arany: Télben.) 65. *Búsan búgó bús* gerlice . . . (Székely népballada.)

k = palatalis-velaris zöngétlen orális explosiva:

66. Dérlepett *rónákon kergeti karcát* | *kereke karcát a fekete* rém. (Babits: A halál automobilon.)

t = dentalis-alveolaris zöngétlen orális explosiva:

67. De látod amottan a téli világot? | Már hó takará el a bérci tetőt. | . . . A tél dere már megüté fejemet. (Petőfi: Szeptember végén.)

III.

A szavak hangszíne és jelentése közötti kapcsolat

I. Az egymásnak megfelelő palatalis—velaris magánhangzós szavak jelentése ellentétben áll egymással:

eleven—lomha, lábainál—felette, kedv s öröm röpkedtek—halálhörgés, siralom, walkodás, parancsolás—engedelmeskedni, áldjon—verjen, éljed—halnod, megfogya—törve nem, éltet—halált, kell—fog, éltetőd—elbukál, felett—alatt, élet—halál, kétség—homály, lét—halál, koldus rossz álmú—zsellér ébred, emberek, elmék—vadak.

Mit fejeznek ki, mit érzékeltetnek ez ellentétes hangrendű szavak? Ha visszahelyezzük a szó párokat a kiemelt idézetbe, ez idézeteket pedig a versbe, azt tapasztaljuk, hogy ez ellentét az egész versre jellemző. Pl. Csokonai idézett versében a múlt boldogságáról, a jelen szomorúságáról beszél. Kölcsey Hymnusa is a dicső múlt és a szomorú jelen szembeállítására. Vörösmarty Szózata „a helytállás vagy elbukás, a harc vagy a halál kielezett kérdését fölvető vers” (BÓKA); az egész költeményen végigvonul az élet és halál hatalmas vagy-vagya. Katona az idézett három sorban Gertrudis töprengését fogalmazza meg. Arany Magányban című verse a holnap bizonytalanságáról tanúskodik. Adynak „A grófi szérún” című verse a gróf és a zsellér közötti ellentétről beszél. Az idézett sor csak az alvás és ébrenlét ellentétét mutatja, de az egész költemény sokkal nagyobb ellentétet tükröz. A gróf és a zsellér élete között áthidalhatatlan szakadék tátong: a zsellér robotol, de a föld nem neki terem, a gróf nem csinál semmit, de neki mégis van „leánya, pénze, bora”. Nagyon élesen mutatkozik a jelentés ellentéte az utolsóknak közölt József Attila-idézetben. Az idézet hangalakjában is a költő tiltakozását örökíti meg. A születő magyar fasizmus állatoknak, vadaknak tartja az érző, a rendszer embertelensége, rendje ellen tiltakozó embereket. A költő hirdeti: *emberek, nem vadak, elmék vagyunk*. A két palatalis hangrendű szó átöleli a velarist, ezzel is megerősítve a tiltakozást, a költő hitvallását.

Megfogalmazhatjuk tehát: a szó párok ellentétes hangrendje szemlélteti, megerősíti a jelentés, a mondanivaló ellentéteességét, azaz a formai elem szolgálja a tartalmát. Ezekben a versekben a tartalom és forma összhangja tehát kiterjed a legkisebb, a legrejtettebb formai elemre, a hangokra is.

Nem szabad azonban azt hinnünk, hogy legnagyobb költőink tudatosan éltek ezzel a formai lehetőséggel. Bár Tóth Árpád a közölt idézetben a hangok kémiaiájáról beszél, a költő mégsem vegyész módjára, tudatosan kevergeti verse minden hangját. A költő alkotó munkájában sok az öntudatlan, ösztönös mozzanat. Fenti költőink bizonyára nem tudták az alkotás lázában,

hogy az ellentétes hangrendű szavak már testükkel is, hangsorokkal is a vers ellentétes mondanivalójáról tanúskodnak. Nem lennének klasszikus költők, ha ezt a hangrendi ellentétet tudatosan alkalmazták volna. (Jelentésbeli ellentétet nemcsak ellentétes hangrendű szavakkal lehet kifejezni!)

2. Milyen tartalmi jelentés tapad a velaris hangrendű szavakhoz?

Nem egységes a jelentésük. Az első csoport *á* hangzós szavai nagyságról beszélnek. Igazolva látszik PLATON megfigyelése, hogy az *a* hang nagyot, terjedelmest jelentő szavakba kerül. Ha ez a megállapítás igaz a rövid illabialis *a* hangra, mennyivel inkább a hosszúra. Valóban az idézetek jelentése: nagyság, távolság. Ezt érzékelteti a szavakban előforduló *á* hang. A második csoportban előforduló velaris hangoknak más a jelentésük. Némaságról, szomorúságról tanúskodnak a szavak jelentései. A szavak hangrendje is ezt a jelentést érzékelteti. Világosan látszik a közölt idézetekben, hogyan segíti egymást a hangutánzó és hangfestő szó. A 16., 18., 21. példák hangulati jelentése azért nagy, mert a kettő egymást erősíti. A harmadik csoportban közölt két idézetben a velaris hangrendű szavakkal, a velaris magánhangzókkal játszik a költő. Petőfi versében 50 szó van. Ezek közül velaris hangrendű 44, palatalis pedig csak 6. A magánhangzók megoszlása: 25 *o*, 19 *a*, 15 *á*, 4 *u*, 1 *ú*; 11 *i*, 8 *é*, 6 *e*, 1 *í* hang. A velaris hangokkal, különösen az *o* hanggal való játék is humorossá teszi e jellemképet. Babits az idézett versrészletben saját szomorúságát fejezi ki a velaris hangokkal. Az *o* hangok ilyen arányú halmozása azonban már erőltetett, szokatlan.

A velaris magánhangzók hangulati jelentése legtöbbször a szomorúság, a fájdalom, a némaság. Ezzel a jelentéssel erősítik a tartalom szomorúságát.

3. Hogyan használja fel a költő a palatalis hangrendű szavakat a mondanivaló hangulati jellemzésére, érzékeltetésére?

A palatalis-velaris szópároknaál már láttuk a palatalis hangrendű szavak szerepét. A magasság, az elevenség, az öröm, az élet kifejezését szolgálják. A külön közölt példákban más a jelentésük. Ismétléses előfordulásuk állandóságot, folyamatosságot is kifejezhet. Külön kell szólnunk A Tisza című versből vett idézetről. Ez idézet sok *e* hangja egyhangúvá teszi a versrészlet hanghatását. (Természetesen a kétféle *e* hangot beszélők kiejtésében már sokat veszt egyhangúságából.) Miért ilyen egyhangú ez az idézet? Hadd mondjak el egy véleményt. Egy fiatal írótól hallottam, nevelője úgy magyarázta, hogy a költő ihlete itt elszállt, ezért nem sikerült ez a két sor. Ez a durva, hamis magyarázat sejteti, mik történnek ma még a formai elemzés keretében, mutatja, milyen szükség van a hangszin ismeretére. Petőfi — természetesen nem tudatosan — itt az azonos magánhangzók megismétlésével, a kifogásolt egyhangúsággal a jelentést erősíti. Nem azt akarja-e érzékeltetni, hogy még az *ó* hangja is, a költő hangja is, mennyire szürke dadogás a természet csodálatos nyelvéhez képest? (Égészen biztosan ezt mondaná erre a feltevésre: „Akarta a fene”. Igaza van. A költő nem akarva, tudatosan cselekszi ezt. De a hangtani elemzésnek is igaza van. Dadog, szürke a két sor hangteste, de ugyanilyen a jelentése is.) Visszatérve a fenti „magyarázatra” joggal mondhatjuk: Petőfi ihlete e két sor születésekor nagyon is éber volt, jelen volt.

A Balassi-idézet igazolni látszik PLATON feltevését: az *é* széles hang. A közölt sorban „a séta lassú kellemét akarja érzékeltetni, az elnyújtott hosszú magánhangzókkal meglassítja a vers ütemét. Ebben a sorban a nagy szó *a* hangját és az erdő *e*-jét is valamivel hosszabban ejtjük a szokottnál.”

Írja BÓKA, A szép magyar ver. 23. Ez a példa is igazolja, hogy a magánhangzók időtartamának is van szerepe a mondanivaló érzékeltetésében.

4. Hogyan szolgálják a réshangok a mondanivaló hangulati jellemzését?

Milyen színe van az alliteráló *h* hangnak? E leheletszerű hanggal kezdődő szavak mind némaságról, csendről „beszélnek”. Az előforduló szavak alapján el is nevezhetnők halk, halotti, halavány hangnak. E hangnak azonban csak bizonyos hangok társaságában érvényesül az igazi színe. Minden idézetben velaris hangrendű szót kezd. Ezen kívül még az *l* hang is előfordul a velaris magánhangzók között. Így a *h* sóhajtásutánzó, elhalkuló fuvallata párosul a velaris magánhangzók és az *l* mássalhangzó színével. Hogy ezt a színt milyen mértékben használhatják fel költőink, vizsgáljuk meg a Vajda-idézetet. Az egymást követő szavakban fokozatosan elnémul a hang. Ez a magánhangzók sorozata: *e-a-e-é-e-a-u-a-a*. Az *u* az utolsó hangsúlyos magánhangzó. E sor magánhangzóinak elhalkulása szemlélteti a vihar utáni csendet, a levelek hullását. (A *levél* szó *l* hangja nem zavarja a *h* alliterációkat, mert ez a szó kiejtésben a *hervadt* szóhoz tartozik a jelzős kifejezések hangsúlyozási törvénye alapján.)

Közismert tény az *s* „sistergése”, az *sz*, *v*, *f* „fúvása”, a *z* „zizegése”. A közölt példák között több hangutánzó szó is van, annak igazolására, milyen közel áll a hangszín ereje a hangutánzó szóéhoz. E kettő kifejező ereje egymást segíti. A hangutánzó szó jellegzetes mássalhangzója megismétlődik a környező szavakban, így a hangutánzás időtartama nagyobb. Nézzük a 36. példát! Itt két hangutánzó szót találunk: *sziszegnek*, *zizegnek*. A *sziszeg* erejét, időtartamát növeli az előtte álló szavakban előforduló *sz* hang. Más szempontból is tanulságos ez a példa. A zöngés *z* hang hangzóssága nagyobb a zöngétlen *sz* hangénál. Ha mindkét hang csak egyszer fordulna elő, akkor a két hang hangzóssági foka ellentmondana a tartalomnak. Az 5 : 2 arány megváltoztatta a hangok eredeti arányát, s így a mondanivaló arányához igazodott.

A bevezetőben szó esett arról is, hogy a költői szó még írásképeivel is szolgálhatja a gondolatcserét, a kölcsönös megértést. Költészetünkben eddig csak a *v* hang képe kapott ilyen szerepet. A közölt idézetekben a *v* hang írott képe jellemzi a mondanivalót. Legművészibben a Tóth Árpád-idézetben. Ott alliterációban elbújtatva érzékelteti a betű alakja a fenyőfa-teknő kivájt alakját, a tárt ölü lapályt, a homorú völgyet. (Az alliteráló hangok és a jelentés összefüggésének megmutatása még megoldásra váró feladat.)

5. Milyen színük van a liquidáknak? E kettő színének ismerete a legrégibb. Már PLATON megjegyezte, hogy az *r* hang jó eszköz a mozgás utánzására. MÁRAI pedig az *r* igazi értelmét a recsegés és ropogás utánzásában látja. A közölt példák igazolják: költészetünkben kettős hangulati jelentése van az *r* hangnak. Kifejezhet mozgást, kifejezhet recsegést, ropogást. Balassi bizonyára nem tudta, hogy az idézett sorban a harci trombita recsegő hangjának riadója kedvéért van annyi *r* hang. A Csokonai-idézet hangszíne is igazolja, hogy a természet barátsága nem pótolja Lilla szerelmét, az ember-társak szeretetét. A Vörösmarty- és a Tóth Árpád-idézetek gyors mozgásról tanúskodnak.

Az 52., 54. számú idézetek is szépen mutatják, hogyan segíti közösen a hangszín és a hangutánzás a mondanivalót, a tűz ropogását, a költő fájdalmát.

Milyen színe van az *l* hangnak? PLATON szerint az *l* a simához, a lányhoz hasonlít. TÓTH ÁRPÁD is lánynak nevezi, és fel is használja említett fordítá-

sában a csend, a némaság érzékeltetésére: „Csend ül, Halk lomb, alig érzed, Lendül . . .” A közölt példák szavai valóban lágyságról, csendességről tanúskodnak. Az Arany-idézet nemcsak jelenti a *lággy* szót, hanem a *l* hang érzékelteti is. A környező hangok színe itt is segíti a jellegzetes hang színének erősségét.

6. Milyen szerepük van a hangfestésben a zárhangoknak?

A zöngétlen zárhangok az erőnek, a zordságnak, a keménységnek érzetét keltik. A zöngés mássalhangzók a gyengédség, a könnyedség, a szomorúság hangulatát érzékeltetik. Nagyon tanulságos a Tóth Árpád-idézet. A 63. idézetben nemcsak a *zárom* ige fejezi ki a cselekményt, hanem az *m* hangok sorozata is. Az *5 m* hang 5-ször érzékelteti a cselekvést, s így a hang jellemző tulajdonsága a mondanivaló szemléltetését szolgálja. A 64. idézet *p* hangjai a hópelyhek „koppanásait” érzékeltetik. A 65. idézet a halál zordságát a hangok hangulati jelentésével is bizonyítja.

IV.

A hangok színének eredete, magyarázata

1. Honnan nyerték az egyes hangok jellegzetes színüket, hangulatkeltő erejüket? E kérdésfeltevésre egyértelműen csak akkor válaszolhatunk, ha külön-külön megvizsgáljuk az egyes hangok fonetikai tulajdonságait. Hiszen az eddigi vizsgálatok módszertani tévedése éppen az volt, hogy nem fonetikai alapon akarták e kérdést megoldani. Így meg kell vizsgálnunk a magánhangzóknál a nyelvallást, az időtartamot, hangzósságot, a hangmagasságot és a felhangok színét. Kapcsolatba kell hoznunk a mássalhangzók színét képzésmódjukkal, a képzés helyével, a hangszalagok szerepével és az egyes kísérő artikulációs mozzanatokkal.

A nyelvallásnak nagy szerepe van a hangszín kialakításában. A felső nyelvallású magánhangzók zártabbak, az alsók nyíltabbak. Minthogy az *á* hang a legalacsonyabb nyelvallású, éppen ezért a legnyíltabb hangunk is. Legnagyobb az időtartama, legnagyobb a hangzóssága. Az *á* hangot e tulajdonságai teszik alkalmassá a nagyság, a távolság, a terjedelmesség érzékeltetésére. Az *á* hang színét tehát fonetikai tulajdonságai szülik. — Minden magánhangzóra jellemző a szájüregnek a saját hangja, az úgynevezett felhang. Minden magánhangzóra más-más rezonancia, más-más felhang jellemző. Legmélyebb rezonanciája az *u* hangnak van. Legmagasabb az *i* hangé. A sorrend ez: *u, ú, o, ó, a, á, ö, ő, e, é, ü, ű, i, í*. Ennek ismeretében mondhatta GUYAU pozitív esztétikájában a következőket: „Minden magánhangzónak megvan a maga bélyege . . . egyesek, pl. az *α*, némileg a nagybőgőre emlékeztetnek, mások, pl. az *i* éles hangúak, mint a klarinét, vagy a síp” (A modern esztétika problémái 185: Világkönyvtár. Révai, é. n.). A velaris magánhangzónak tehát a mély rezonancia is kölcsönzi a jellegzetes színüket. A palatalisok hangszínének kialakításában is szerepük van.

A magánhangzók időtartamának is szerepe van a hangszín kialakulásában. A rövidekhez a gyorsaság, a rövidség, a hosszúakhoz a lassúság, a hosszúság hangulata tapad.

2. Honnan nyerik hangszínüket a különböző mássalhangzók? A *h* hang színét képzésmódja adja. A gégefőben keletkezik, a szájüregben semmiféle

akadály nem kerül a kitóduló levegő elé. A *h* hang csendességet csak akkor jelent, ha a környező hangok nem változtatják meg a hang jellegzetes hangulatát. Ellentétes színű mássalhangzók társaságában már nem érvényesül a *h* hang színe. Pl. „Harsogjon harsona!” (Arany: A walesi bárdok). A többi réshangnál a levegő a fogak és ajkak alkotta résen keresztül távozik. E rés legtöbbször nagyon szűk, így az illető hangok képzésekor sziszegés, fúvás keletkezik. E cselekvésre utalnak ezek a hangok nemcsak hangutánzó szavakban, hanem hangfestő szavakban is. A *szisszenő szitok, összeszorítom ajkam* kifejezések mutatják, hogy utánozzák az egyes hangok hangszínükkel is a mondanivalót.

Az *r* hang színe, hangulati jelentése szoros kapcsolatban van képzésmódjával. Ezt az összefüggést már PLATON is észrevette. Ennél a hangnál mozog legjobban a nyelv, s e mozgás közben hang is keletkezik. E mozgás létrehozta hang szolgál a mozgás, a zaj, a recsegés és ropogás utánzására. Az *r* színének kialakításában fontos szerepe van a kísérő hangoknak is. Különösen a zöngétlen zárhangok segítik az *r* hangulati hatását. Fokozza még az *r* színét a velaris magánhangzók társasága is.

Az *l* hangunk lágyágát, kellemes hangzását is képzésmódja magyarázza. A nyelv ugyan zárt alkot e hang képzése közben, de ez nem akadályozza a levegő kitódulását. A kiáramló levegő a nyelv két oldalán súrlódva távozik. Az *l* színére is hatással vannak a környező hangok, pl. palatalis magánhangzók.

Növeli az *r, l* színét hangzósságuk is.

A zárhangok zordságát, keménységét is képzésmódjuk magyarázza. Erős izomműködéssel, zárképződéssel keletkeznek. A zöngétlen zárhangok keménysége nagy mértékben színezi a környező hangok hangulati hatását.

*

Fejtegetéseimet a következőkben foglalhatom össze: Minden hangnak jellegzetes hangszíne van. Az egyes hangok színét, színellentétét a nyelv felhasználja a jelentés hangulati érzékeltetésére, ellentétek példázására.

A szó hangszínét nem egyes hangok, hanem a szó összes hangjainak együttes színe adja.

A hangok színe szoros kapcsolatban van a hang képzésmódjával. A hangszín, a szóhangulat eredetének helyes magyarázata csak fonetikai alapon történhet.

A hangutánzó és hangfestő szavak között szoros kapcsolat van.

A hangesztétika alaptörvénye: szolgálja-e a hangszín a mondanivalót vagy nem. Ha szolgálja, akkor a „rossz” hangzású szó is lehet művészi.

Kísérletemmel nemcsak a hangszín eredetére akartam rámutatni, hanem arra is, hogy a tartalom és a legkisebb formai elem milyen szerves kapcsolatban van. Verselemzéskor ez összefüggésre rá kell mutatni. Nincs igazi tartalmi elemzés formai elemzés nélkül.

A nyelvészet feladata az új stilsztika megírásával segíteni a verselemzés módszerének tökéletesítését. Ezzel nemcsak az irodalomnak adunk értékes segítséget, hanem népünk nevelését is szolgáljuk. Tapasztalatunk bizonyítja: csak a tartalom és forma egységében elemzett műnek van emberformáló ereje. Csak így tudja teljesíteni a költészet igazi feladatát: a minden jó és szép iránt fogékony új magyar ifjúság nevelését.

NAGY JÁNOS

Szótárírásunk egyik fordulópontja

1. Napjainkban, amikor készülő két nyelvű szótáraink s különösen az Értelmező Szótár munkatársai oly gyakran foglalkoznak sok jelentésű szókra vonatkozó, rendszerint terjedelmes szótári cikkek megszerkesztésével, s római és arab számokkal igyekeznek áttekinthetőséget vinni a jelentésbeli szerteágazás dzsungelébe, nem éreztelen e nagy szótári cikkek történeti múltjára kissé visszatekinteni. Visszatekintésünk egyben hálás megemlékezés is: amint alábbi sorainkból kitűnik, a szójelentések számozásának tiszteletreméltó hagyománya éppen most, jelen cikkünk írásakor, jutott el magyar vonatkozásban 160. évfordulójához. Hadd emlékezzünk meg tehát azokról a régi szótárszerzőkről, akiknek e becses lexikográfiai gyakorlat meghonosítását köszönhetjük.

2. Régi magyar szótárírásunk — legalább is ami magyar címszavakat tartalmazó szótárainkat illeti — egységes képet mutat a XVI. század második felétől a XVIII. század végéig; e nagy hagyományt, amelynek fő képviselője SZENCZI MOLNÁR ALBERT és PÁRIZ PÁPAI FERENC szótára, az utóbbinak 1801-ben megjelent utolsó kiadása zárja le. Az egész korszakon — mivel tulajdonképpen csak egy terjedelmes latin—magyar szótárnak jóval kisebb magyar—latin függeléke áll rendelkezésünkre — végighúzódik a magyar szavak különböző jelentései iránt való csekély érdeklődés; többnyire nyoma sincs annak a törekvésnek, hogy a szótáríró a címszó fő- és mellékjelentéseit világos nyomdai tagolással válassza el egymástól. Az értelmezések szűkszavúak: egy-két rokonértelmű vagy egymástól merőben eltérő jelentésű szónál többet alig tartalmaznak. E tény természetesen a NySz.-ban is tükröződik: bárhol ütjük fel, mindenütt azt látjuk, hogy a szövegpéldák alapján kimutatott jelentéseknek csak igen csekély részét tudták a NySz. szerkesztői egykorú szótárból vett latin nyelvű értelmezéssel ellátni. A *tart* igének például a NySz. 14 jelentését különbözteti meg; ehhez azonban régi szótári értelmezést csak 4 esetben tud idézni. A helyzet akkor sem látszik vigasztalóbbnak, ha a *tart* igét és legközvetlenebb származékait a NySz. közvetítése nélkül, magukban régi szótárainkban vizsgáljuk meg. MA. 1621-től PPB. 1801-ig — a helyesírási ingadozásokat nem számítva — mindvégig a következő, meg lehetősén sivár kép tárul elénk:

„*Tartani valakivel*, Confentire cum aliquo, à Partibus effe alicujus.

Tartás, Observatio, Retentio.

Tartható, Servabilis.

Tartó, Servans, Tenens. Item Durabilis.

Tartok, Servo, Obfervo.

Tartom, Teneo, Servo, Affervo. Item Suftineo.”

Mindezen adatokból — még ha az alapige értelmezéséhez hozzá is veszünk a származékokból kikövetkeztethető jelentésbeli többletet (tehát ha például *tartó* 'durabilis' alapján a *tartok* címszóhoz a 'duro' jelentést is hozzácsatoljuk) — a *tart* ige tényleges jelentéskörét egyáltalában nem lehet megrajzolni, nem beszélve a szóhoz csatlakozó állandó fordulatokról és szólásokról (fentebb ugyanis csak egyetlen állandó szerkezetet találunk: *tartani valakivel*).

3. Természetesen árnyaltabb és gazdagabb lexikográfiai anyagot nyerénk, ha minden régi latin—magyar szótárunk m a g y a r anyagáról lenne

kimerítő szónematónk; sajnos, ilyen mindeddig csupán az 1585-i Calepinus magyar értelmezéseihez készült. Ennek alapján — még ha el is hagyjuk a származékokat — már a következő, gazdagabban árnyalt jelentéskör állítható össze: 79: „apage Tarsddolgod [!] kotory” | 105: „asseruo Tartom őrzöm” | 559: „inuetero Hozzu időre tartom” | 710: „nutricor Tartom” | 718: „obstipus Az ki meren [!] tartia az nyakat” | 778: „perenno Sokaigt [o: Sokaigt] tartok” | 916: „reseruo Mas időre tartom” | 990: „solum Föld, auagy, mindön fundamentü az mi valamit tart” | 1002: „stabulo Istalloba tartom zallason lukon” [o: lakom] | 1038: „sustineo Tartom, tamaztom” | 1054: „teneo Tartom”. Persze meg kell jegyeznünk, hogy ezek a latin címszavak mögé rejtett magyar értelmezések a magyar szavak jelentésbeli tagolása szempontjából élő szótári hagyományt sokáig nem jelentettek; pontosabban szólva, egészen addig nem volt lexikográfiai értékük és hatásuk, amíg nem jött egy olyan szótáríró, aki fáradságos munkával kiásta azokat évszázados rejtkehelyükről. Ezt a feladatot vállalta magára a XVIII. század végén FÁBCHICH JÓZSEF, első nyelvtörténeti szempontú szótárunk szerzője (vö. HADNAGY LÁSZLÓ, Fábchich József mint nyelvész. Bp., 1944.: MNyTK. 71. 18 kk.).

4. Persze FÁBCHICH működésének és lexikográfiai elveinek is voltak közvetlen előzményei: már fellépése előtt, a XVIII. század második felében új szótárírási gyakorlat kezdett csírázni. Előbb ADÁMI MIHÁLY, majd GYARMATHI SÁMUEL személyében két olyan „nyelv-mester” jelentkezett, aki nemcsak elvont szabályokat és pusztá tőszavakat kívánt a magyarul tanuló idegen-nel közölni, hanem legalább némi ízelítőt próbált adni nyelvünk kifejezésbeli gazdagságából is. Már a XVIII. század hatvanas éveiben megindult tehát bizonyos frazeológiai gyűjtés, mely végül is — MÁRIAFI ISTVÁN (SZAITZ LEÓ) Kis Magyar Frázeológiáján (1788.) és NOSZKÓ ALAJOS Virág Szó-Tarán (1791.) keresztül — GYARMATHI SÁMUEL Okoskodva Tanító Magyar Nyelv-mesteréhez (1794.) vezetett. Hasonlítsuk tehát össze a *tart* ige kidolgozását ADÁMINÁL és GYARMATHINÁL:

„Reá tartani magát. Sich aufblasē, hoffärtig seyn. *Tartani*. Valami-re számot tartani. Auf etwas bedacht seyn. Jól tartani valakit. Jemanden wohl bewirthen, besonders im Essen und Trinken. Dahero saget man: Jó tartás. Eine gute Bewirthing. Isten-tül, ember-tül tartani. Gott: oder Menschen fürchten, achten. Attyá-tul: annyá-tul nem tart. Er achtet, er giebt nichts auf seine Vater: Mutter. Tülem: tüled, ő tüle etc. tart. Er fürchtet sich vor mir, dir, ihm etc.” (M. ADÁMI, Ausführliche und neuerläuterte ungarische Sprachkunst. Wien, 1763. 206—7.)

„*Tartani*. Könyvet tartok a' kezemben. Mikor kedvem tartja, tántzolok. Nem tartja meg az Innepet, fogadáft, böjtöt, törvényt, rendet. Maga előtt tartja betsülletit. Számot tartani. Mind tsak az egyenes utat tartsd. Azzal tartom, hogy rövid időn békesség lesz. Tart tölle, hogy ma eső lelfzf. Nagyon tartok az Apád tsalfaságától. A' páltza ütéft fzázig ki-tartotta. Igéretedhez tartom magamat. El-tartotta a' fizetésemet. Marhákat tart. Már hat napja, hogy az eő rá tart. Velem tart. Senkivel sem tart. Mindenben ellent tart. Egyél a' mig tart benne. Hogy ezt igazán mondom, bátyád meg-tart benne. Törvény széket tartani. Jól tartani. Iften tartson-meg. Szalmával tartom a' lovaimat. Ollybá tartom mintha meg-pofoztál volna. Némellyek azzal tartják, hogy fel-tartotta néném a' lakodalmamat. Reá tartja magát. Szóval tart. A' Falun tul jobbra tarts. Ki-tartottam a' télből Apádat. A' gerenda tar[t]lja a' padláft. Sokáig tartja a' prédikáció, a' köntös, a' háborúság. Semmit se

tartok róllad. A' mellyemnek tartá a' puskát. Fel-tartom két gyermekedet. Nagyon fel-tartja az órrát. Tántzot, bált tartani. Okosnak tartja magát. Tsak fzemmel tartám, mig ellopá. Ezt az árva gyermeket örökbe tartom. (adoptavi) Azt tartom, hogy az idén fok bor terem. Azt tar[t]ják, hogy a' ki sokat befzell, ürefs a' feje. Az uj bunda melegebbet tart, mint a' viseltes. A' te ígередhez tartom, már tsak ahoz tartom magamat." (GYARMATHI S., Okoskodva Tanító Magyar Nyelvmester. III. rész. Kis Szótár 254—5.)

A haladás szembetűnő: ADÁMI többet nyújt PÁRIZ PÁPAINÁL, GYARMATHI nyelvi anyaga viszont sokszorosan meghaladja az ADÁMIÉT. Persze ez a két frazeológiai cikk még zavaros, rendezetlen: a szó legegyszerűbb jelentésére idézett példa első helyre került ugyan, de már a második jelentés távolról sincs a megfelelő helyen, s nagyon zavaró az igekötős összetételeknek az alapigéhez tartozó tanmondatokkal való összekeverése. Mindazonáltal nagy érdeme GYARMATHINAK a különböző jelentések gondos és körültekintő feljegyzése; ha anyagát a NySz. tagolása alapján rendezni próbáljuk, a következő tanulságos képet kapjuk:

1. 'teneo, attineo'. Gy.: Könyvet tartok a' kezemben. 2. 'sustineo'. Gy.: A' gerenda tartja a' padláft. 3. 'protendo, praebeo'. Gy.: A' mellyemnek tartá a' puskát. 4. 'contineo, complector'. 5. 'pertineo' és 6. 'tento, corripio'. Gy.: Nincs példa. 7. 'asservo, custodio; istállóban tart, stabulo'. Gy.: Marhákat tart. 8. 'servo, observo'. Gy.: Nem tartja meg az Innepet, fogadáft, stb. 9. 'habeo, in numero duco'. Gy.: Nincs példa. 10. 'duro': Sokáig tartá a' prédikátio, a' köntös, a' háboruság. — Már hat napja, hogy az eső rá tart. — Egyél a' mig tart benne. 11. 'nutricor, alo'. Gy.: Szalmával tartom a' lovaimat. Jól tartani. 12. 'puto, arbitror'. Gy.: Azt tartom, hogy az idén fok bor terem. — Azt tartják, hogy a' ki fokot beszell, ürefs a' feje. — Ollybá tartom, mintha megpofoztál volna. — Semmit se tartok rólad. — Okosnak tartja magát. 13. 'postulo, praescribo'. Gy.: Nincs példa. 14. 'timeo'. Gy.: Tart tőle, hogy ma eső lefz. — Nagyon tartok az Apád tsalfasagától.

Mindent összevéve megállapítható, hogy GYARMATHI a NySz.-ban felsorolt 14 jelentés közül 9-re jó példát idézett. Más példamondatai részben szólásokra, részben a *tart* ige igekötős származékaira vonatkoznak. Ezek az adalékok sem érdektelenek nyelvtörténeti szempontból: a *kítart* igét például a NySz. csak 1. 'foras porrigo'; 2. 'detraho, deduco' jelentésben közli, GYARMATHI viszont idéz példát a 'kibir, elszenved' jelentésre is: „A' páltza ütft fzázig kí-tartotta” (vö. 1785: „ha harmintzat [pálcaütést] *ki-tartasz*, a' tied leszsz”. Kónyi J.: Nevető Demokritus II, 8 | 1810: „*Ki-tartom*: (ki-állom). Perfero”. SIMAI K., VSzót. II, 127).

5. De vajon mivel magyarázható a jelentésárnyalatok feljegyzésének ez az ugrásszerű emelkedése éppen a XVIII. század kilencvenes éveiben? Aligha tévedünk, ha a magyar szótáriradalomnak e jelentős haladását jórészt MAKÓ PÁL Egy Magyar Szótárnak Készítésére Intéző Véleményeinek (Pest, 1792.; a Brevis Institutionum Linguae Hungaricae Adumbratio függelékében, valamint Magyar Hírmondó 1793. április, 538—41) tulajdonítjuk; e nézetek a helytartótanács 1793. január 4-i intézkedése folytán a következő hónapban minden iskolával közöltettek „az alkalmatossággal, az mikor az Magyar Nyelv Tanítóknak rendes órái meg határozottak”. Utóbbi idézetünket Makó egyik kortársának, FÁBCHICH JÓZSEFnek „Kengyelfutó, avagy Magyar Kálepínus' példája” című kéziratós művéből (1794—1795.) merítettük (65); FÁBCHICH a maga szótári híradásának 1795-i másolatában (amely megjárta az egyházi

cenzúrárt is), sorra elmondta ugyanis észrevételeit MAKÓnak minden egyes szótárszerkesztési elvéről, s kommentárja bevezetésében fontos tanúságtételt hagyott ránk MAKÓ tervezetének iskolatörténeti jelentőségéről is (HADNAGY i. m. 19—20). Arra nézve viszont, hogyan kommentálta FÁBCHICH MAKÓ nézeteit, álljon itt a következő példa: „Minden más nemzetek mihelyest az ön nyelvek' tsinosgatásához készültek, — legottan a' tökéletes Szótár ki miveleséséhez fogtak”. — Idáig tart MAKÓ szövege; ehhez FÁBCHICH a következő jegyzetet fűzte: „Tudom, hogy ez ígét *Tökéletes* nem köll szoros értelembé fogni, mert soha az Magyaroknak olly tökéletes Szótára nem lészen, hogy az maradék valamit hozzá ne vethetne. Nincs itt, nem is lehet arról az kérdés, ki tud mindent, hanem csak, ki tud többet? Azon panaszoknak vetem ezt eleibe, az mellyeket hallani fog az Szótárszerző: ez sincs, az sincs az Szótárba. Harmincz ezer harmincz két ígét számláltam mindenestül az Szebeni kiadásban. [PPB. 1782.] Hányal bővitettem öt könyvekből, Lásd az Előszót.” (65.)

MAKÓ tervezetének 4. pontjában világosan utal a jelentésárnyalatok megkülönböztetésére és a frazeológia jelentőségére; szótári tervének ez a része ugyanis így hangzik: „Nem elég tsupán a' szavakat gyűjtögetni: hozzájuk kell fértzelni a' vélek élésnek külömbféleségét is, és az oda tartozandó kiszemelt közmondásokat, hogy így a' Szótár egyszersmind a' szép nyelvezésre szolgáló eszköz-is (phraseologia) lehessen. p. o. ezen szó után *tartok*, oda lehet függeszteni: Meddig tartott a' viaskodás? Megtartom szavamam. Reá tartja magát. Ki tartotta eddig ezt az ügyefogyott árvát? Veled tartok. Hogy tartod ezt a paripát? Az út osztályán balra tarts. 's a' t.” (6.) Hogy MAKÓ példáiban az ADÁMI-féle kifejezőkészletre támaszkodik, azt nemcsak világos egyezések tanúsítják (például: *reá tartja magát*), hanem kifejezésanyagának egész jellege is: még nincsenek értelmezések, hanem a különféle jelvéteket csupán tanmondatok szemléltetik. MAKÓ példái egyszersmind kijelölik az utat, módszertani és „elrendezési” szempontból, GYARMATHI Nyelv mestere számára: nygancsak Makó útmutatása nyomán csatolta GYARMATHI az alapszóhoz az igekötős származékokat is.

MAKÓ 4. pontjához jogos büszkeséggel fűzte 1795-ben FÁBCHICH a következő megjegyzést: „Az *Tartok* ígének leg alább ötven értelmeit állítottam” (Kengyelfutó 66).

6. Az elmondottak alapján joggal tételezzük fel, hogy közvetlenül MAKÓ PÁLnak, a pesti egyetem nagy tekintélyű professzorának és „igazgatójának” véleménye bírta FÁBCHICHOT arra, hogy a *tartok* ígét különös gonddal szótározza, s mint „verbum omnium uberrimum”-ot a Kengyelfutóba is felvegye. Hadd közöljük tehát FÁBCHICHnak ezt a történeti jelentőségű szótári cikkét nem is a Kengyelfutó című szótári híradás, hanem annak első kidolgozása, a Magyar Kalepinus' Példája (M. N. Múz. Fol. Hung. 13) című kézirat nyomán.¹ Ebből a régebbi, 1794-ben készült kéziratból azért kell idéznünk,

¹ FÁBCHICH szótári prospektusának két kéziratával kapcsolatban helyre kell igazítanunk HADNAGY LÁSZLÓ véleményét: ő ugyanis azt állította, hogy a Kengyelfutó, avagy Magyar Kalepinus' Példája című kézirat (Fol. Hung. 15) a régebbi, s a Magyar Kalepinus' Példája című kézirat (Fol. Hung. 13) az újabb (i. m. 22.) Ezzel szemben tény, hogy a *Kengyelfutó*, avagy szövegrészt FÁBCHICH utólag, más tintával írta annak a gondosabban másolt és némileg megrövidített példánynak címlapjára, amelyet legkorábban 1795-ben küldhetett Nagyváradra az egyházi cenzornak (ennek a példánynak utolsó lapján ugyanis ez áll: „Inprimi potest. Mathias Pretaller. Cens. Libr. et Can. MVarad.”). Az 1795-ös évszámot nem az eredeti kézirat megszerkesztésének időpontja (1794. június

mert csak itt találjuk meg a *Tartok* cikkben az egyes jelentéseknek arab számokkal történt számozását, vagyis azt a szótárszerzői módszert, amelyet — tudomásunk szerint — magyar szóanyagra FÁBCHICH elsőnek alkalmazzott. Ennek, hogy a másolatban, tudniillik a Kengyelfutóban éppen e cikkből hiányoznak a számok, nem lehet elvi oka: legfeljebb helyhiányra gondolhatunk. FÁBCHICH a számozás szótári elvéről a Kengyelfutó más mutatvány-szó-cikkeiben nem mondott le (l. az *Adók* címszót; idézi HADNAGY i. m. 25). Ugyancsak megtaláljuk a számozást FÁBCHICH nyelvtörténeti jellegű szótári gyűjtésének, a Magyar Kálepinusnak megfelelő szócikkében, melynek szövege lényegében véve megegyezik a két híradásban közölt anyaggal. A régebbi szövegváltozatot kellett választanunk azért is, mert ennek szélén jegyzet formájában az egyes jelentésekhez, illetőleg példamondatokhoz fűződő latin értelmezéseket, illetőleg magyarázó szavakat találunk. Ezeket szögletes zárójelbe téve iktattuk be szövegünkbe, s így a NySz. elrendezésére emlékeztető szócikket kaptunk. Közlésünk egyébként teljesen betűhív; csupán az egyes jelentéseket elválasztó I-szerű jelet (talán *Item* rövidítése?) mellőztük, mivel hasonmásának szedése nyomdatechnikai nehézségekbe ütközött volna. E jel helyett mindenütt || áll. FÁBCHICH *Tartok* cikke tehát a következő (a Kengyelfutóban levő változatokat jegyzetben adjuk):

[69. l.] Tartok, Tartom, Tartlak. [pertineo] Ezekhez a' városokhoz Szép jeles faluk tartanak. Heltai. 4. 2. ideft pertinent. || 2. [tracto] Átila nagy vígan, és nagy tisztefésséggel fogadá őket, és nagy vígan tartá: mikoron pedig az lakásban emlekezét lett volna. 17. 4. i e lauto prandio excipit. || 3. [tendo] mikoron Geyza¹ Vácra tartana, ott talála az öccfét Lázslót. 52. 3. íter tenderet. || 4. [pfallo] hogy z'oloz'mát tartana a' papságban, és meg szelidülne Kalmán.² 57. 1. ut pfalleret. et manfvesceret.³ || 5. [guberno] olyan igazságban tartaná a' Kúnokat, mint a' Magyarokat. 72. 5. < gubernet, regat more Hungarico. || 6. > pro Ungaris eos tractet Bela. Bonfiniuf 2. 8. 23.⁴ ideft gubernet more Hungarico. || 6. [confulo.] tanásot tartani az Orfzággal 73. 2. in medium Consulere. || 7. [pugno] erős viadalt tartának egy falka üdeig.⁵ 75. 5. || 8. [curfum dirigo] a' Pécsi Püspök mindjáraft meg esméré Vitéz Lázslónak zászslóit, és hozzá tarta hamarfággal 76. 4. ad hunc cursum declinat⁶ Bonfi 2. 8. 54. || 9. [Alo] Sok kurvákat tart vala a Kún afzfzonyok közzül.⁷ 81. 15. || 10. [timeo] az királyné afzfzonyok nem tartnak vala immár fenkitől.⁸ 95. 2. í eft neminem timebant. || 11. [confirmo] Valamit végeznének⁹ az orfzágban, hogy ő meg akarná azt állani, és erőben tartani. 101. 4. ratum firmum¹⁰ habebit. Bonfin. 3. 2. 48. || 12. [deludo. decipio] olly választ tón a' Fridrik Cfázfár a' követeknek, hogy jól vefzik vala < éfzre >¹¹ abból efzekbe,

20. — augusztus 24.) adja, hanem az a latin epigramma, amelyet FÁBCHICH Bajcsi Jánosnak 1795-ben, Komáromban megjelent versesköltete alapján jegyzett be a Kengyelfutó elejére. Kétségtelen az is, hogy Budára, a helytartótanács hivatalába FÁBCHICH valami okból — talán az egyházi cenzúra bejegyzése miatt — nem az 1795-ben készült másolatot, hanem a régebbi példányt küldte el 1796. március 8-án; nyilván ez a dátum tévesztette meg HADNAGY LÁZSLÓT. Fontos körülmény végül az a tény, hogy később a szerző baráti körében mégis a megtisztított, csinosabb külalakú Kengyelfutót terjesztette: 1806-ban ezt adta kölcsön Kresznericsnek, aki Győrből elvitte magával Bécsbe és 1806. február 2-án néhány részletet lemásolt belőle. Vö. KRESZNERICS F., *Analecta Philologica* VI, 351—2. (MTA. Kézirattára).

¹ Geiza. ² Kálmán. ³ ut pfalleret. ⁴ gubernet more Hungarico. Bonfinius 2. 8. 33. pro Ungaris eos tractet Bela. ⁵ pugnabant. ⁶ Curfum declinat ad hunc. ⁷ közzül. Aluit. ⁸ fenkitől. ⁹ végeznének. ¹⁰ firmumque. ¹¹ vefzik vala.

hogy csak bezéddel akarná őket tartani. 156. 2. Continuo fibi verba dar intellexere. (non Coronam) Bonf. 3. 9. 37.¹ || 13. [contemno] az cfeh eretnekek semmit nem tartának a' pápától,² és annak pepecselésétől. 175. 2. Contemferunt Excommunicationem. || 14. [Considero.] Mátyás király a' Cfilla-gognak forgása után³ tart. 201. 1. Marginalis⁴ observat de caelo. Nota Syntaxim. || 15. [celo] titkon tarták az válaftáft 206. 4. fine⁵ non promulgar'unt electionem Uladiflai Poloni.⁶ || 16. [Colludo] az pörben titkon az ellenkező föllel (lege) félyyel tartó. Molnár in Praevaricator.⁷ || 17. [Rejicientif] Tart<c>sd dolgod. Kotorj. in Apage.⁸ || 18. [Credo.] Conftantius az Arianu-fokkal tartya (fubaudi a' valláft), és a' más részben valókat öldözi. Cfere. 9. 6. 337.⁹ || 19. [duro.] a' nap fogyatkozása tart hajnaltól fogva szinte délig 9. 6. 360.¹⁰ <Nota hanc Eccliplim circa Solstitium hybernum contingere debuiffe> [mansit nota.] || 20. Julianus sohul nem akarja meg engedni, hogy a' kereztyének Scholát tart<c>sanak.¹¹ 9. 6. 361. || 21. [70. 1.] [Celebro] Játékokat tartani. Pariz in Celebrare ludos. || 22. [Irafcor] haragot tartani. in Gerere iras. Junctum nempe variis Substantivis¹² eorum Significationes afsumit. || 23. Rézf szerént ő is tart a bordély házban in Haeret aliqua parte apud fidicinam. || 24. [aetimo pretium] a' te marhád, néked köll meg mondanod, min tartod. in Indicatio tua est, tua merx est. || 25. [Accomodo, obedio] nem akarni magát a' deliberatumhoz tartani. in Indicatum negare. || 26. [traduco.] Valakit bolondjának¹³ tartani. in Ludos Facere aliquem. || 27. [aef<t>imo absolute] Nagynak tartó, in Magni pendo. || 28. [Complex.] Vélem tartja a' dolgot in Mecum favet, facit, sentit. || 29. [Obfervo.] Ertgem igen reá tart, vár tőlem. in Obfervantiffimus mei. || 30. [Factionif hujuf.] mindenek fölött Domitiushoz tart, in obfervat¹⁴ Domitium maxime. || 31. [obligatus] Fogadása tartja. in obfrictus religione voti. || 32. [Cuftodio] Valamit szemén tartani, in In Oculis¹⁵ habere aliquid. || 33. [Facio] az ág árnyéket tart az földnek. in Opacat terram ramus. || 34. [Expecto.] Igen fokat tartanak te felőled.¹⁶ in Opinio magna est de te. || 35. [Vivo] magát jól tartani, in Pelliculam curare. || 36. [Moderor.] Magad határodban tartesd¹⁷ magadat. in Pelliculam in tra tuam te contine. || 37. [puto.] többire barátunknak tartottuk Bibuluft. in Pene amicum habuimus Bibulum. || 38. [Vilipendo.] Valamit igen kicsínek tartani. in Ponere aliquid in minimif. || 39. [Jus perse- quor.] Ketten tartják közöket egy adófsághoz. in Praetendunt duo idem debitum. || 40. [Rimor, polio.] Valamit kilencz ezftendeig magánál benn tartani, duggatni in Premere aliauid in nonum annum. || 41. [pofsideo] Szolgálóul tartani in Pro ancilla habere. || 42. [Iranus autem non contemnere fe] Úgy¹⁸ tartja magát, mint város tagja. in Pro cive se gerit. || 43. [narro, difcurro] Valakinek szóval hízkelkedem, fok szóval valakit tartok. in Procor. || 44. [Paratus] Kélfzen tartani. in In Promtu habere. || 45. [Videor.] Hány ezftendősnek tartanál engemet? in Quid ego tibi aetatif videor. || 46. [nominor.] Miért¹⁹ tartanak engem jó Poetának?²⁰ In Cur ego poeta Salutor? || 47. [tracto.] Szoros fenýtékben tartja a' fiat,²¹ in Severus in filium. || 48. [Mediocritas.] nem igen tartják reá. in Splendoris parum habet. || 49. [nervus belli] az adó tartja az²² hadat, in Subsidia belli vectigalia. || 50. [Superftitiofus] tart valami

¹ ie delusit, decepit. ² pápától. ³ után. ⁴ marginalis. ⁵ fine. ⁶ Poloni. (Summa 19.) ⁷ Praevaricator. ie Colludens. ⁸ Apage Rejicientis. ⁹ 337. ie Arianus est. ¹⁰ 360. durat. A következő mondat nincs áthúzva. ¹¹ tartsanak. ¹² accusa- tivif. ¹³ bolondjának. ¹⁴ Obfervat. ¹⁵ Oculis. ¹⁶ tefelőled. ¹⁷ tartsd. ¹⁸ Úgy. ¹⁹ Miért. ²⁰ Poétának? ²¹ fiát. ²² a'.

babonát, in Superftitione aliqua infectus. || 51. [Suspendo] függőben¹ tartani valakit. in Suspensum detinere aliauem. || 52. [Edūco] taplalom,² tartom. in Suftento. || 53. [defendo] nehezen tarthatták a' napon a' várat. in Suftentatum est aegre eo die. || 54. [Caliduf, Frigiduf.] Mind két felé tartani a' dolgot, in Versare se in utramque partem. || 55. [utor] Fén kő helyett tartom in Vice Cotis utar. Verbum Tartok qua aestimandi detorto tamen paululum fenfu quater aut quinquies est. Sed femper alia et alia Syntaxi variante. hoc verbum est in meo lexidio omnium uberrimum.

FÁBCHICH szótári híradásának második kidolgozásában, vagyis a legkorábban 1795-ben írt Kengyelfutóban ugyanezt a szöveget találjuk meg; hiányzanak azonban, amint már fentebb jeleztük, a lapszéli jegyzetkék között latin értelmezések és — ami még fontosabb — elmaradt az értelmezések számozása is. Az utolsó mondat ebben a kidolgozásban így hangzik: „Summa 55 Variationum Verbi Tartok. qua aestimandi est circiter quinquies citatum, sed femper alia, et alia Syntaxi variante, et detorto paululum fensu. hoc Verbum est in meo Lexidio omnium uberrimum” (63).

Ha FÁBCHICH anyagát a NySz.-ral összevetjük, azt látjuk, hogy már 1794-ben nemcsak latin értelmezésünk, hanem szövegpéldánk is volt a *tart* igének legtöbb fontos jelentésére. A NySz. 1. és 2. jelentésére FÁBCHICH nem közöl ugyan konkrét példát (a legegyszerűbb jelentéseket általában elhagyta szótári gyűjtéséből), de a 2., 'sustineo' jelentéshez átvitt értelemben jól besorozható FÁBCHICH 49. szakaszának példamondata: „az adó tartja a' hadat”. A NySz.-beli 4., 'contineo, complexor' jelentéssel rokon FÁBCHICH-nak 36., ismét átvitt értelmű példája: „Magad határodban tart<c>sd magadat” GYARMATHI még nem jegyezte fel a szónak 5., 'pertineo' jelentését; most FÁBCHICH 1. jelentésként ugyanazt a példát idézi Heltai Bonfini-fordításából, amelyet a NySz.-ban is megtalálunk. A 7. jelentéshez ('conservo') vág FÁBCHICH 40. példája. A 9. jelentésre — 'habeo, in numerum duco' — ugyanazt a példamondatot veszi át PPB.-tól, amelyet a NySz. is idéz (vö. FÁBCHICH: 55., 41.). A NySz.-beli 11. jelentéshez ('nutricor, alo') jól illik FÁBCHICH szócikkének 2. és 9. szakasza. A NySz. közölte 12. jelentéshez ('puto, arbitror') kapcsolódik FÁBCHICH 42. szakaszának példája: „Ugy tartja magát, mint város tagja”,³ továbbá a 45.: „Hány esztendőnek tartanál engemet?” (vö. még 34., 37.). A NySz. 13. jelentéséhez ('postulo, praescribo') közel áll FÁBCHICH 18. példája, s természetesen bőven van adata a 14., 'timeo' jelentésre is.

Nem kevésbé fontos az a tény, hogy FÁBCHICH példatára sok új adatot szolgáltat ahhoz a kifejezőkészlethez, amelyet a NySz. „Szólások” címen foglalt össze. A *-ban/-ben tart* szerkezet előfordulásai közt a NySz. nem közölt példát a *erőben, fenytékben, igazságban tart* kifejezésekre; FÁBCHICH-nál ide tartozik a 11., 47. és 5. szakasz. A *vkíhez/vmíhez tart* szerkezetre FÁBCHICH-nál jó példát nyújt a 8. és — átvitt értelemben — a 30. szakasz. Gazdag példasorozat állítható össze a tárgyesettel szerkesztett *tart* igére: ide tartozik *babonát tart* (50.), *tartsd dolgod* (17.), *vkivel tartja dolgát* (28.), *kétfelé tartja dolgát* (54),⁴

¹ függőben. ² Táplálom.

³ Ugyanide veendő FÁBCHICH Magyar Kalepinusának *Tartani* cikkéből: „azon közben azt tartotta, hogy az személyek csak külső elmulandó ideák avagy ábrázolások volnának. Interea perfonas voluit externasquasdam ideas. A[páczai Tsere]. 13. 22.”

⁴ Vö. FÁBCHICH Magyar Kalepinusában: „De ám tartfák dolgokat, és váltig csögjenek az külső állorczákon. Molnár. K[er]. T[an]. E[lő] B[eszéd]. VI. Eant nunc, et in externa larva haereant.”

haragot tart (22., NySz.), között tartja vmíhez (39., NySz. szerint: *vmivel*), scholát tart (20.), tanácsot tart (6., NySz. *tanács a.*),¹ választást tart (15.), várat tart (53.),² zsolozsmát tart (4., NySz. *zsolozsma a.*). Amint látjuk, a tárgyesettel alkotott szerkezetek közül többnek nyoma sincs a NySz.-ban. Teljesen hiányzik a NySz.-ból a *vmi után tart* szerkezet is, pedig ezt értelmezi FÁBCHICH a 14. pontban 'considero'-val, továbbá a sajátos *rész szerént tart vmiben*, amelyet FÁBCHICH 23. példája igazol.³

7. Amint már HADNAGY feltételezte (i. m. 20), MAKÓ figyelmeztetése közvetlenül hatott FÁBCHICH erős szemantikai érdeklődésére, viszont MAKÓ hatása sem oldja meg a jelentések számozásának, világos elkülönítésének lexikográfiai szempontból oly fontos problémáját. MAKÓ jelentéstani érdeklődésének és FÁBCHICH szótárszerzői gyakorlatának kétségtelenül voltak európai előzményei. Hogy elsőnek melyik nemzet melyik szótárírója számozta a szavak jelentéseit, az a megírandó európai szótártörténetnek érdekes kérdése lesz; egyelőre saját megfigyelésünk alapján két tényre hívjuk fel a figyelmet:

A) Nagyon valószínű, hogy a jelentések pontos megkülönböztetésének és számozásának elve először latin szótárakban érvényesült, mégpedig már a XVIII. század első felében. Megtaláljuk ezt az elrendezést például A. FR. KIRSCH *Abundantissimum Cornucopiae* című híres szótárának különböző kiadásában (1713., 1754.); az 1754-i kiadás átdolgozója az előszóban külön utalt a jelentések világos szétválasztására: „Die verschiedenen Bedeutungen der Wörter hat man genau bestimmt, und von einander unterschieden”. A jelentések pontos számozását hajtja végre JAMBRESSICH is (1742.). Ugyancsak latin szóanyaggal kapcsolatban tapasztaljuk a jelentések számozásának sajátos módját a WAGNER-féle *Phraseologia* I. kiadásában (1750.): itt a latin címszavak magyar értelmezései még nincsenek tagolva, de a frazeológiai részben („Usus”) az egymástól eltérő szerkezeteket és jelentésárnyalatokat szemléltető példákat már arab számok választják el.

B) Teljesen bizonyos, hogy a MÁRTON JÓZSEF által is hasznosított KIRSCH-féle *Cornucopiae*, valamint más híres latin szótárak (például a SCHELLER-féle latin—német szótár) gyakorlata hamarosan hatott az élő nyelvekre vonatkozó lexikográfiai módszerekre is: már KIRSCH szótárának német—latin részében a német szavak jelentései számozva vannak. E szokás átterjedt azután a kizárólagos modern nyelvű szótárakra: számozott jelentéseket találunk például S. JOHNSONnak nagy angol szótárában (1755., 1765.), továbbá A. ANTONININEK 1765-ben, 1777-ben, majd 1785-ben Bécsben kiadott olasz—német és német—olasz szótárában (*Nuovo Dizionario Italiano-Tedesco e Tedesco-Italiano*), amelynek egész beosztása, sőt betűtípusai is annyira emlékeztetnek MÁRTON szótárára. Ugyanekkor a számozási rendszert fogadta el és népszerűsítette ADELUNG (*Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart*. 1774—1786.; 2. kiadása 1793—1802.), akinek nagy nyelvészeti tekintélye a német—magyar nyelvtudományi kapcsolatokra erősen rányomta bélyegét (vö. THIENEMANN T.: *EPHk. XXXVI*, 95 kk.).

¹ Itt említhető az *igazságot tart* szerkezet is a következő példa alapján: „dolgában tart igazságot. Mol. 9. Z'olt. 8. Confituitur legislatorem super eos”.

² Vö. még: „*Viadalt tartani* az ellenséggel. Molnár. Deut. 20.12.”

³ FÁBCHICHnak a *tart* igére vonatkozó frazeológiai gyűjtését KRESZNERICS melegen értékelte; a megvizsgált szócsaládból 22 állandó fordulatot másolt át az *Analecta Philologica*-ba (VI, 351—2).

8. SCHELLER és ADELUNG leghívebb magyar tanítványa a XIX. század első évtizedeiben kétségtelenül MÁRTON JÓZSEF; a szócikkek értelmi árnyalásának szükségét nemcsak lexikográfiai értekezésében hangsúlyozta (A Magyar Lexiconnak szükséges voltát tárgyazó elmélkedések, és egy új Lexicon készítésének módja. Bécs, 1802.; itt közölte az *érni* igének mintaszerűen kidolgozott szócikkét, 6. l.), hanem szótárszerkesztői gyakorlatában is érvényesítette. E korszerű követelményt MÁRTON ismerhette német forrásaiból, de figyelmeztethette őt arra FÁBCHICH is: MÁRTON a Kengyelfutót KRESZNERICS-nél láthatta, aki — mint mondtuk (l. jegyzet) — FÁBCHICH szótári híradását Bécsben, 1806-ban kivonatolta „omniariuma” számára. MÁRTON azonban nemcsak FÁBCHICH történeti anyagáról mondott le, hanem olyan jelentésárnyalatokról is, amelyeknek élő voltát GYARMATHI Nyelvmestere ugyancsak a XVIII. század végén igazolta. A jelentésárnyalatok megkülönböztetése tehát ismét leszűkült, és — ami még sajnálatosabb — alig fejlődött 1800-tól 1816-ig:

MÁRTON 1800.

Tartani, I. a' kézben v. kézzel valamit, vagy, lábát, fejét el nem mozdítani, hanem egy helyben, vagy valahova tartani, halten néha tsak, haben. kardot tart a' kezébe, er hält einen Säbel in der Hand. Nem jól tartod a' puskát, du hältst die Flinte nicht gut. Nem jól tartod a' lábod, du hältst den Fuß nicht gut.

2. valakivel tartani, társalkodni, mit Jemanden halten, od. umgehen. 3. valakit magánál tartani, Jemanden bey sich behalten, asztalon tartani, in der Kost halten, od. die Kost geben. örökben tartani valakit, Jemanden in Kindes statt aufnehmen, e' helyétt, táplálni, feltartani, nevelni, ernähren, auferziehen.

4. magában foglalni, enthalten, auch, sagen. p. o. Eggy példabeszéd azt tartja, ein Sprichwort sagt. 5. gondolni, dafür halten, meynen. azt tartom, hogy abból semmi se lessz, ich halte dafür, (ich meyne,) daß nichts daraus wird. Mit tart az Úr e' felől az ember felől, was halten Sie, od. meynen Sie von diesem Manne.

6. dauern, nem tart sokáig, es wird nicht lange dauern.

MÁRTON 1816.

Tartani, a. a' kézben, v. kézzel, halten, haben; *servare, tenere, habere.*

2. valakivel tartani, társalkodni, mit Jemanden halten, od. umgehen; *versari, consortium habere.* 3. valakit magánál, Jemanden bey sich halten: *habere, sustentare.*

4. táplálni, nevelni, ernähren, aufziehen; *alere, nutrire, sustentare.* 4. [!] magában foglalni, enthalten; *retinere.* 5. gondolni, dafür halten, meinen: *existimare, putare.*

6. dauern; *durare, manere;* nem tart sokáig, es wird nicht lange dauern; *non diu durabit.*

7. ft. félni, es befürchten; *timere, metuere.* Attól tartok, hogy — ich befürchte, daß; *timeo, ne.* —

Az anyag bővült ugyan 1816-ban (pontosabban: már 1811-től) egy értelmezéssel, de a szócikk megfogalmazása némileg összezsugorodott; e sajnálatos tény természetesen azzal magyarázandó, hogy MÁRTON szótárai nem bővültek fokozatosan kiadásról kiadásra: az 1807-i, meglehetősen terjedelmes magyar-német szótárt az 1810-es évek elején és derekán csupán kisebb, iskolai használatra szánt, tehát könnyebben eladható szótárak követték.

9. De vajon volt-e MÁRTONNAK elég tekintélye ahhoz, hogy a szótár-szerkesztésnek FÁBCHICH kezdeményezte elvét, a jelentéseknek számozott elrendezését maradandó módon meggyökereztesse a XIX. század magyar szótárírási gyakorlatában? Erre a kérdésre, sajnos, tagadó választ kell adnunk. 1822-ben, WAGNER Phraseológiájának 2. kiadásában maga VERSEGHY is megmaradt az 1750-ből ismert felemás számozási rendszernél, amennyiben csak a frazeológiai anyagot tagolta számozással, s ezzel mintegy utat nyitott a további ingadozás számára. 1825-ben megjelent nemzetiségi szótárainkban, például a Lexicon Budensében, a jelentések gondosan számozva vannak, de utolsó magyar szótárírónk, aki FÁBCHICH és MOLNÁR hagyományaira szilárdan támaszkodott még, SIMAI KRISTÓF: az ő — sajnos kéziratban maradt — monumentális Gazdag Szótárában (MTA. Kézirattára) *ad* igénkhez 53, a *jár* igéhez pedig 89 jelentésárnyalat, illetőleg frazeológiai példa csatlakozik. SIMAI „verbum uberrimum”-a azonban megfigyeléseink szerint a *Megyek* szócikk, amely 128 jelentésárnyalatot, illetőleg állandó fordulatot tartalmaz. SIMAI egyesítette FÁBCHICH gyakorlatát, tudniillik a jelentések pontos megkülönböztetését a WAGNER-féle Phraseologia „Usus”-részéből levonható tanulsággal: számozta tehát nemcsak a jelentéseket, hanem a címszóhoz tartozó kifejezéseket is. Mindez FÁBCHICH hagyományának továbbfejlődése, s örök kár, hogy e gazdagságról nem a maga korában megjelent mű, hanem csupán egy hatalmas terjedelmű s éppen ezért nehezen kiadható kézirat tanúskodik. A röviddel utóbb megjelent szótárak szemantikai tagolása sokkal szegényesebb: a Tzs., a Tsz., sőt később CzF. is teljesen lemond a jelentések számozásáról, s e gyakorlat, amely például a franciáknál mindvégig megmaradt (l. LITTRÉ szótárát), nálunk csak BALLAGI két nyelvű szótáraiban tűnik fel újra, mégpedig a múlt század ötvenes éveiben. A század végén a felvilágosodás korának örökségéhez tér vissza a NySz., az OklSz. és a MTsz., de idő kell hozzá, amíg ez a módszer ismét általánossá válik.

10. FÁBCHICH újítása nem ment tehát feledésbe; befejezésül nyomatékosan kell utalnunk arra a tényre, hogy a gazdagabb szemantikai tagolás tulajdonképpen a XVIII. században nem volt más, mint a fogalmi tisztázás óhajának, a „clarté” keresésének egyik megnyilatkozása. Mint annyi más téren, lexikográfiai szempontból is kora eszméit fejezte ki VOLTAIRE, amikor 1778-ban, kevéssel halála előtt Párizsba érkezve kijelentette, hogy dolgozni kíván a Francia Akadémia új szótárán, ahol feltétlenül jelzendőek az egyes szavaknak sajátos jelentései, a legjobb szerzőkből vett idézetek kíséretében („les diverses acceptions de chaque terme avec les exemples des auteurs les plus approuvés”. Idézi F. BRUNOT: Histoire de la langue française VI, 874). FÁBCHICH pontosan VOLTAIRE szellemében járt el, amikor a jelentések világos megkülönböztetésére törekedett, s értelmezéseit olyan szerzőkből (Heltai, Szeni Molnár A., Apáczai Csere) vett idézetekkel támogatta, akik az ő szemében a magyar irodalmi nyelv „arany üdejét” (vö. Kengyelfutó 8) képviselték. Példaanyagáról büszkén vallotta, hogy legtöbb idézete nem is új szókat szolgáltat, hanem „ugyan azon igének külömféleségét mutattya meg, az két-

ségest erősíti, az kiaggottat bélyegezi” (i. m. 5). Mindez a történeti érzékre és tudásra támaszkodó kritikai szellemnek a XVIII. század utolsó évtizedeire nagyon jellemző megnyilatkozása; FÁBCHICH javaslata és példaadása tehát nemcsak szótárírásunk fontos fordulópontja, hanem sajátos szín a magyar felvilágosodás történetében is. GÁLDI LÁSZLÓ

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Az $o > \hat{a}$ nyíltabbá válás legrégebb példája. 1. Az $o > \hat{a}$ nyíltabbá válásnak eddig számon tartott legrégebb, valószínű, habár nem egészen kétségtelen példái a Tihanyi Alapítólevélből ismeretesek (BÁRCZI, TihAl. 103, M. hangtört. 33), így elsősorban *munorau* ~ *monarau*, ahol a zártabb alakok látszanak eredetibbeknek, tehát $u > o$, $o > \hat{a}$ nyíltabbá válást tehetünk föl, továbbá talán az *azah*, *azaa* első *a*-jában, abban az esetben, ha e szó tövében az *o* az eredeti hang (WICHMANN: NyT. XXXVII, 248), és valóban az *oszt*, *oszlik* szó családjába tartozik (MÁTYÁS FLÓRIÁN: NyK. IV, 192), noha e magyarázat a magyar hangtörténet oldaláról némi nehézséget mutat (vö. TihAl. 33). Mindkét példa megítélésében a nehézséget az okozza, hogy az első esetben biztosan, a másodikban a föltett etimológia szerint finnugor eredetű szóval állunk szemben, tehát éppen a magánhangzók múltját illetőleg meglehetősen nagy fokú bizonytalanságban vagyunk. Ha az *azah* finnugor etimológiáját elvetjük, akkor — a szó ismeretlen eredetű lévén — e bizonytalanság még csak fokozódik.

A magánhangzók ómagyar fejlődésére a dolgok sajátos természeténél, a finnugor magánhangzók történetének tisztázatlanságánál fogva, valamint nyelvelmékek hiányában a hosszú ősmagyar kor hangtani eseményeit burkoló homály miatt (mely események finnugor eredetű szavaink fejlődését irányították), csak jövevénytiszavainktól remélhetünk igazán megnyugtató bizonyítékokat. Különbösen is közismert, hogy az ómagyar korszak hangtörténetének ismerete, a nyelvelmékeken és a nyelvjárásokon kívül, elsősorban jövevénytiszavaink tanúságain épül. S jövevénytiszavainkat vizsgálva valóban találunk is korai példát az $o > \hat{a}$ nyíltabbá válásra, mégpedig valamivel több, mint egy századdal korábbi a Tihanyi Alapítólevélnél.

2. Konstantinos Porphyrogenetos magyar szórványai között keresve török jövevénytiszabeli eredeti *o*-nak megfelelő magyar \hat{a} -t, elsősorban a *ζαλτάσ*, *τὸν ζαλτάν* személynév ötlík föl. Ennek a névnek egy arab eredetű török *soltān*, *sultān*-ból való származása (MELICH, HonfMg. 42—4; RÁSONYI NAGY: MNy. XXII, 348, XXIII, 278) kétségtelennek látszik. A szóvéget illetőleg a görög alakok azonosak lehetnek az Anon.: *Zulta*, *Zultus* (SRH. I, 105, 106, 107 stb.); KépKr.: *Zulta* (SHR. I, 285); PozsKr.: *Zulta* (SRH. II, 31); ChronMon.: *Zulca* (SRH. II, 61); H. v. Mügel: *Czalta* (SRH. II, 186) alakjával oly módon, hogy a szóvégi *n*-et magyar becéző képzőnek érezve elvontak egy *-a* végű alakot (NÉMETH, HonfKial. 284), s ez kapott Konstantinosnál görögös végződéseket, sőt esetleg az *-át* is képzőnek fogva föl, keletkezhettek Anonymus *Zultu(s)* alakja (az *-s* latinosítás). Az *-n* ilyenforma elvonása kétségtelen az anonymusi alakra, valamint a többi említett krónika például fölhozott alakjaira, de valószínűbb, hogy Konstantinos *ζαλτάσ*-a még egy *-n* végű magyar alakra mutat, tehát *ζαλτάν* a tulajdonképpeni magyar szó pontos leírása, ezt azonban a görög szerző — mint ez bizánci forrásokban gyakran megtörténik — görög accusativus-nak fogta föl, hozzá egy új görög nominativust szerkesztett, s így állt elő a *ζαλτάσ* (RÁSONYI NAGY: MNy. XXIV, 210). A török megfelelő *soltān* vagy éppen *sultān* lévén, gondolhatnánk arra, hogy itt $o > \hat{a}$ nyíltabbá válás

történt. Ez valóban egyáltalában nem lehetetlen, de mégsem teljesen meggyőző, mert az is kifogástalanul föltehető, hogy itt a következő szótag *á*-jának asszimiláló hatása működött, s ezért az első *a*-t esetleg nem *á*-nak, hanem *ä*-nak lehet olvasni. Pontosan ilyen jellegű, korai magánhangzó-hasonulásnak fölfogható példa van a Tihanyi Alapítólevélben is: *bagat* (TihAl. 100). A Pozsonyi Krónika *Zaltan* példáját (valamint a H. v. Mügelnél különféle kézírataiban lelhető *Czalta*, *zaltha*, *zalcha* változatokat) ugyancsak lehet mind nyíltabbá válással, mind hasonulással magyarázni. A hasonulás mellett szólhat az a körülmény, hogy az *a*-s adatok viszonylag ritkábbak, tehát inkább szórványos változásra vallanak, mint a nyíltabbá válás sokkal általánosabb tendenciájára, e kérdést azonban e meggondolások nem döntenek el. Van még egy harmadik lehetőség is, az tudniillik, hogy az *o* > *a* változás a követő *ä*, *ä* előtt már a törökben megtörtént. Mindent összevéve tehát a *ζαλτάν* példát csak fenntartással lehetne az *o* > *ä* nyíltabbá válásra foltozni.

3. Jóval megnyugtatóbb azonban a *ὁ ταξις, τὸν ταξίν* példa. RÁSONYI igen meggyőzően bizonyította, hogy e név eredete egy török *tokşin* szóban, illetőleg a belőle keletkezett és meglehetősen sok példával igazolható török személynévben keresendő (MNY. XXIII, 274). A szóvégi *n*-t a görög író elvonta, mint a tárgyeset görög ragját, és egy görögös nominativust szerkesztett hozzá *-σ* véggel. Kétségtelenül kimutatható, hogy a görög írók idegen, török és magyar szavak leírásakor ezt az eljárást igen gyakran követték (RÁSONYI NAGY: MNY. XXIII, 278, XXIV, 210).

RÁSONYI azt bizonyítja, hogy a konstantinosi *ταξίν*-t *tokşin*-nak kell magyar szóként olvasni, minthogy a görögök olykor *a*-val is jelölték az idegen szók *o*-ját, s erre föl is hozhat példát (MNY. XXIII, 277; l. még: GYÓNI, Görög felj. szór. 209; MORAVCSIK, Byzantinoturcica II, 41). Ezt a vélekedést semmiképpen sem találok meggyőzőnek, és nem tudok osztani benne. Tudjuk, hogy Konstantinos, ki rendkívül gondosan írta le a magyar és általában az idegen szavakat, az *o*-t szabályosan *o*-val jelöli: *βοέβωδος*, *ιοιυτόρζαο* stb., s az *a*-val vagy *ä*-t, vagy a görög fül számára az *ä*-hoz nyilván igen közel állónak hangzó nyílt *e* (*ε* vagy *ε?*) hangot írta (nem számítva a török *i*-t). Érthető azonban, hogy a számára teljesen idegen *ä* hang jelölése zavarba hozta (akárcsak a török *i*-é), s ezt is a hozzá közel álló *a*-val adta vissza. — Persze lehetséges, hogy kivételesen arra is találunk a kéziratokban példát, hogy idegen nyelvi *o* hangot olykor *a* jelöl, hiszen rengeteg sok adatba, főleg idegen szavak esetében — gondoljunk csak a *Σαλμούτζησ* példájára (MORAVCSIK: MNY. XXII, 82) — sok íráshiba, másolási hiba is került, s az a hat példa, melyet az *a*-nak *o* hangértékben való előfordulására ismerünk, még ha mind helyt álló volna is, az adatok nagy tömegében mit sem jelentene. RÁSONYI azonban magából Konstantinosból hoz példákat arra, hogy török *o*-t *a*-val jelöl. A *ζαλτάν* példát, melyről beszéltünk, máris kirekeszthetjük, hiszen itt több okunk is van föltenni, hogy az *a* nem *o*-t jelölt. Más példa egy besenyő vezérnek a neve: *Bota*, mely Konstantinosnál tárgyesetben *Baráv* alakban jelentkezik. Ámde, véleményem szerint, NÉMETH GYULA helyesen mutat rá arra, hogy itt valószínűleg török magánhangzó-váltakozásról van szó, tehát a *Baráv* írásváltozat oly ejtés-változatot jelöl, melynek első szótagjában nem *o* van; s ennek az első szótagnak a hangját igazolja a magyar kútfők *Vata* alakja is (MNYTK. XXX, 8). Ezek után föltehetjük, hogy a harmadik példa, a *ταλμάτ* 'tolmács', ha nem egyszerű íráshiba, szintén lehet ejtés-változat. Ugyanis mindazokban a példákban, egy kivételével, amelyekben az *a* állítólag *o*-t jelöl, a következő szótagban *ä* hang van, és egyáltalában nem lehetetlen, hogy ennek része van az előző szótag alakításában, akár mert hasonító hatást gyakorolt a kérdéses török nyelvben a megelőző magánhangzóra, csakúgy mint a magyarban, akár pedig azzal, hogy az *o* hang hibás írását, az írás közben fölbukkanó asszociációs zavarral elősegítette. Az írásban ugyanis pontosan ugyanolyan módon fordulhatnak elő asszociációs zavarok, mint a beszédben, ezen a téren

mindenkinek, aki sokat és gyorsan ír, akár kézzel, akár géppel, sok tapasztalata lehet. Az íráshiba mellett szól a \check{c} hangnak legalábbis ritka τ jelölése (MORAVCSIK, Byzantino-turceica II, 44), amely szintén kirí Konstantinos gondos hangjelöléséből; ellene szól viszont az, hogy e szó nem csak egyszer fordul elő ilyen alakban.

A kétszer egyformán a -val leírt $\tau\alpha\check{\zeta}i\sigma$, $\tau\alpha\check{\zeta}i\upsilon$ esetében ez a hangtani föltétel (a követő szótagbeli a) nincsen meg, s az a -t alig lehet másnak olvasni, mint \check{a} -nak. A későbbi magyarországi adatokban a betűs írásmódot a XIII. század vége előtt nem találunk, holott a szóra elég adat van. Ez a tény — mint tudjuk — egyáltalában nem mond ellent annak a föltevésnek, hogy Konstantinos a -ját \check{a} -nak kell olvasni, sőt azzal teljesen összhangban van. Tudjuk, hogy az o betű sokáig az \check{a} hang jelölésére is szolgált, s az a -val való, többé-kevésbé következetes írás csak akkor váltotta föl végleg az o betűt, amikor az illabialis \check{a} már eltűnt a nyelvből, s ezzel az a betű mint rövid hang jelölője egyértelművé válhatott.

4. Minthogy az $i > \check{u}$ labializációnak Konstantinosnál köztudomásúlag kétségtelen példái vannak, fölmerül az a kérdés, vajon a labialis \check{a} -nak másik forrása, az $\check{a} > \check{a}$ labializáció nem jelentkezik-e már ugyanekkor, ugyanezekben a szórványokban. Igaz, hogy az $i > \check{u}$ és az $\check{a} > \check{a}$ nem tekinthető szükségszerűen hely és idő szempontjából párhuzamos folyamatnak, de valami összefüggés kétségtelenül van közöttük, hiszen mind a kettő mögött ugyanazon természetű tendencia húzódik meg. Ezért a kérdés fölvetése nem jogosulatlan. Sajnos, a szórványok alapján ezt a kérdést sem igenlő, sem tagadó irányban nem tudjuk eldönteni. Ha föltesszük, hogy a $\tau\alpha\check{\zeta}i\upsilon$ és talán a $\zeta\alpha\lambda\tau\acute{\alpha}\nu$ példákban az a \check{a} -t jelöl, természetesen föltehetnők ezt olyan esetekben is, amikor a kérdéses hang forrása nem o , hanem \check{a} . Föltenni föltehetnők, de e pusztá megengedhetőségen kívül semmi fogódzónk nincsen a kérdés megoldásához. Elméletben lehetséges, hogy Konstantinos ugyanolyan zavarban volt a számára teljesen idegen \check{a} hang leírásakor, mint korai, latin műveltségű és latin betűket használó írópapjaink, és amint emezek a -val is, o -val is írhatták a kérdéses hangot (bár messze túlnyomóan o -val írták), akként a tudós császár is írhatta o -nal is, a -val is (bár általában a -val írta). Ha valóban találunk o -t kétségtelen régebbi \check{a} helyett, volna némi alapunk a labializáció föltevésére, ámbár az o többször jelöl görög szórványokban a -t — úgy látszik — Konstantinosnál is (MORAVCSIK, Byzantino-turceica II, 43). Ámde ilyen megnyugtató példánk nincs. Gondolhatunk a $\mu\omicron\rho\eta\sigma$ -re. E folyónévre vonatkozó ősi adatok ugyanis az első szótagban a -t mutatnak, így Herod.: $M\acute{\alpha}\rho\iota\varsigma$; Strabo: $M\acute{\alpha}\rho\iota\omicron\varsigma$; Jord., Rav. Névt.: $Marisia$ (MELICH, HonfMg. 52). Viszont az első századok magyarországi szórványai mindig o -t adnak (MELICH: i. h.), s ezt olvashatjuk, sőt, legalább az adatok egy részében kétségtelenül kell is \check{a} -val olvasnunk. Ámde nem tudjuk, milyen közvetítéseken keresztül került e folyónév a magyarokhoz, illetőleg nem tudjuk, hogy a számos nyelvben, melyekben e szó a magyar átvétel előtt megfordult, milyen változásokat szenvedhetett. Így nem zárható ki az a lehetőség, hogy a magyar már $Moris$ alakot vett át, nem pedig $M\acute{a}ris$ -t, s ezt a $Moris$, vagy $Moris\acute{i}$ alakot írta le Konstantinos, a $Maros$ pedig \check{a} -ját későbbi nyiltabbá válásnak köszönheti. Ezért a $\mu\omicron\rho\eta\sigma$ egyelőre nem tekinthető az $\check{a} > \check{a}$ labializáció korai biztos jelének, bár ez a lehetőség is fennáll.

BÁRCZI GÉZA

Az l hiátustöltőről. I. A magyar nyelvészetben — mint ismeretes — három hiátustöltőt tartunk számon: a j -t, a v -t és a h -t. Az Új Magyar Tájszótár anyaggyűjtése közben bukkantam néhány olyan adatra, amely egy negyedik, az l hiátustöltőnek a kérdését is fölveti.

Ezek közül való például a *bivaly* szó, amelyről a következőket tudjuk: szavunk a szláv *byvolz* átvétele, vö.: egyhszl. *byvolz*, *bivolz*, bolgár *bivol*, szerb-horvát *bivo*, kaj-

horvát *bivol*, *bivol*, szlovén *bívol*, szlovák *byvol*, ó-cseh *byvol*, *bývol* (EtSz.). Minden szláv nyelvben *v*-t találunk a töben. Ezzel szemben a magyarban a *v*-s alakok mellett ilyen adatok fordulnak elő: CAL. 140: *bial*; Nyj. *bial*, *biál*, *béal* (MTsz.). Ezt a jelenséget azzal magyarázzuk, hogy a *v* hang, mely a magyarban hiátustöltő szerepét is betölti, nemcsak bekerülhet a szavakba hiátus esetén, hanem egyszerűsrimd ki is eshetik onnan is, ahol eredetileg etimologikus volt. Az így támadt hiátust természetesen bármely más hézag-töltővel megszüntetheti a nyelv. Így *j*-vel: Kár: Bibl. I, 305: „... *bijaloc*...” (NySz.), MURM. 537: *Biial*, VERANCICS 14: *Biyal* stb.; viszont *h* hiátustöltőt találunk a MTsz. *bihal*, *bihol*, *bihó*, *bihaj*, *bihá*, *béhal* változataiban. — Van azonban egy szokatlan adatunk a MTsz.-ban Abaúj megyéből Beret vidékéről feljegyezve: *bilaj* (Nyr. II, 475). Ugyanilyen *l*-es alakot találunk a fehérvári keresztések 1193. évi oklevelében is, ahol a *Bívol* mellett *bílol* változat is él. Már MIKOS JÓZSEF, ez oklevél feldolgozója felveti azt a lehetőséget, hogy itt hézag-töltő *l*-ről lehet szó, s azonnal más példát is idéz. Ő a következőket írja a *bivaly* kettős alakjáról: „Az egyik adat *l* írása valódi ejtésnek is megfelelhet és a magánhangzóközi *v* és *u* ejtésének Árpád-kori ingadozásával magyarázható, talán olyan hézag-töltő hang, amilyen pl. a mai *Balinka* helynévben, amely 1193-ban *Boinca*” (MNy. XXXI, 159).

Valóban azonnal felmerül a lehetőség, hátha itt is ugyanúgy hiátustöltésről van szó, mint a *j* és *h* esetében, csak hogy itt a hézag-töltő hang az *l*. Ez természetesen csak akkor igazolható, ha más esetekben is hasonló jelenségeket figyelhetünk meg. Adatgyűjtéseim során elsősorban az OklSz.-t, a NySz.-t és a MTsz.-t dolgoztam fel. Azokat a szavakat kerestem, amelyekben hiátus vagy valamely hiátustöltő váltakozik *l*-lel, függetlenül attól, hogy az *l* etimologikus-e a szótóban, vagy nem.

2. Az ilyen váltakozás az összegyűjtött adatok nagy részében természetesen mással is magyarázható. Így ahol etimologikus az *l*, ott $l > l > j > \phi > h \sim v$ fejlődés képzelhető el. Ez a sor szépen végigkísérhető például *csalán* < török *čalayan* szavunk alakváltozataiban. A MTsz. adatai szerint: *csalán* ~ *csilán* ~ *csilyán* ~ *csiján* ~ *csián* ~ *csihán* ~ *csovány*. Vagy ilyen a *golyóbis* (☞ lat. *globus*): MTsz: *golóbis* ~ Matkó: BCsák. 31: *sár golyobis* (NySz.) ~ Szeg: Aqu. 32: *gojóbis* (NySz.) ~ MTsz.: *góbis*. Ez utóbbi alak nyilván a magánhangzó közi *j* kiesésével, s az azonos magánhangzók összevonásával keletkezett. *Kaliba* < szláv *koliba* szavunk *kalyiba* ~ *kajiba* ~ *kaiba* (MTsz.) alakokban él. Az ismeretlen eredetű *kalimpál* szó *kalyimpál* ~ *kajimpál* ~ *kaimpál* változatokat mutat. Ilyen még többek között a *melik* ~ *melyik* ~ *mejék* ~ *meik* ~ *mék*; a *milen* ~ *milyen* ~ *mëjen* ~ *mëen* vagy a *tollu* ~ *tollyu* ~ *tolú* ~ *tolyú* ~ *toju* ~ *tú* sor. A *tú* összevonás eredménye. (Vö. mindegyikre a MTsz.) Mindezeket a ma egymás mellett élő alakokat fejlődési sorba tudjuk állítani, amely sor szerint az etimologikus *l* *l*-en keresztül juthat el a *j*-ig, s ez a palatalizálódás és a *j*-vé válás szabályos is (vö. BENKÓ, A magyar *ly* hang története 31). A *j* ezek után hiátustöltőként esik ki, s pótolhatja helyét a *v* vagy a *h*. Ezekben az esetekben tehát nem kényszerítő az *l* hiátustöltő feltevése.

A következő csoportban nem kísérhető ilyen szépen nyomon a fejlődés, itt egy-egy közbeeső fok már hiányzik. — A bizonytalan eredetű *puliszka* szavunk a MTsz.-ban *puliszka* ~ *pojiszka* ~ *poiszka*, a *talicska* pedig *tajicska* ~ *taeska* változatokban szerepel. A *tacska* talán úgy jöhetett létre, hogy a *taicska* hiátusát a nyelv szokatlan módon a második magánhangzó kiejtésével szüntette meg. — A szláv *glista* > magyar *gilisztá*-nak *galisztya* ~ *gaiszta* alakjai vannak feljegyezve a MTsz.-ban. Az Udvarhely és Háromszék megyében élő *kóлиндál* szónak ugyancsak a Székelyföldön *koindál* változata van (MTsz.). A tokaji 'csalárdság, család' jelentésű *miskuláncia* igei formája Székelyföldön *megmiskulál* 'megcsal' alakban él (MTsz.). A 'malompor' jelentésű *tolócs* ugyanebben a jelentésben *tócs* változatban is él, bizonyára ez is összevonás eredményeként (vö. MTsz.). — Az itt felsorolt esetekben is elképzelhető az $l > l > j > \phi$ változás, minthogy azonban az első

két esetben az l , az utóbbi négyben pedig az l és a j fok hiányzik, főleg ez utóbbiakban meggondolkoztató a két közbeeső fok hiánya. Ezért itt már nagyobb valószínűsége lehet annak, hogy az l nem palatalizáció és j -vé válás útján tűnt el, hanem közvetlenül esett ki. Így jöhettek létre a *gaiszta*, *koindál*, *megmiskuál* szavak, s talán így a *poiszka* is, amelynek hiátusát később j -vel tölthették be: *pojiszka*. Ugyanígy magyarázható a *tajicska* is. Ezek az alakváltozatok tehát egy $l > 0$ (s ezután esetleg j) fejlődés eredményeként is felfoghatók.

Ha az előbbi föltevést elfogadjuk, máris mondhatjuk, hogy az l magánhangzóközi helyzetben úgy viselkedik, ahogyan a hiátustöltő hangok szoktak, vagyis kiesik. Ezek az esetek önmagukban még mindig nem teljes bizonyító erejűek. Számuk azonban megszereshető néhány olyan példával, ahol nem l kieséséről van szó (hiszen az előbbi esetekben végeredményben mindig elképzelhető a $l > l' > j$ változás, akkor is, ha nincs adatolva), hanem ahol az l bármilyen úton támadt hiátust tölt ki, tehát bekerül olyan helyre, ahol eredetileg nem etimologikus.

Az így keletkező $l \sim j$, $l \sim v$, $l \sim h$ váltakozások egy részére ugyan szintén akad más magyarázati lehetőség, tudniillik az analógia. Így *hová* szavunk a MTsz.-ban többek között *hoá*, *hojá*, *há*, *holá* (ez utóbbi moldvai csángó: Nyr. IX, 488) és *holyá* (Dunántúl: Nyr. V, 181) alakban fordul elő. Itt is gondolhatunk váltakozó $v \sim j \sim l$ hiátustöltőkre, de lehet, hogy analógiával van dolgunk, s a locativusi funkciójú ablativus ragos *hol* hatolt be a lativusi kérdőszóba: *hoá > holá*. — A *kivül* és *belül* szavak szintén analogikusan hozhatták létre *küülül* és *beüül* típusú alakpárjukat (így magyarázza БЕКЕ: Nyr. LXXVI, 144). Ez annál inkább elképzelhető, mert hiszen ezek a szavak igen gyakran állhattak egy közös mondatban. Például a NySz. két kiragadott mondatában: Mel.: Herb. 63: „*Belől* ne ely vele, hanem *kiüől*”; Sam: Ag. 13: „A templomokat *kivül* nem kerüllyük, hanem *belől*.” Ugyanígy a *léllebb*, *lellebb* dunántúli alakok is létrejöhetnek az etimologikus *fellebb* analógiájára.

Talán analógiáról, de esetleg közvetlen l kiesésről van szó — bizonyára nem $l > j$ fokon át — *elüz* szavunk Somogy megyei *éhüz* változatában (MTsz.). Az *el* igekötő esetében ugyan gyakori az l kiesés, azonban csak szótagzáró helyzetben: *éjár*, *émeegy*. Az *éhüz* azt bizonyítaná, hogy itt az l magánhangzóközi helyzetben esett ki — ami a hiátustöltők sajátja —, s más hézagöltő, a h tüntette el a hangrést. (Itt csupán az $é$ hosszúságát nehéz megmagyarázni, de talán gondolhatunk az egybeüitt megnyúlt *el* igekötők analógiájára.)

3. Lássuk azonban azokat a példákat, amelyekben sem szabályos hangfejlődésre, sem analógiára nem gondolhatunk, amelyek tehát csak a hiátustöltő l feltevésével magyarázhatók.

Ilyen a *bivaly* szó fentebb említett *bilaj* és *bilal* változata, valamint a MIKOS JÓZSEF említette *Boinca > Balinka* helynév. — Ide tartozik *evetke* szavunknak, sajnos, csak egy adatban előforduló *eletke* alakja (MTsz.). — Ugyanígy etimologikus $v \sim$ inetimologikus l váltakozást mutatnak az *oktáv* (földterületi mértékegység) szónak nyelvjárási előfordulásai: *oktál*, *oktály*, *oktá* (MTsz.). Pillanatig sem kétséges a v -s eredet (latin *octāvus*), amelyből a fejlődés a következő módon képzelhető el: Az *oktáv* képzett formája *oktívos*. Itt a v magánhangzóközi helyzetbe kerülve felcserelődhetett a hézagöltő l -l. Mátyusföldén *oktálos gazdá*-nak hívják azt, akinek fél helye vagy telke van (MTsz.: Nyr. XVII, 523). Ilyen esetekből vonódhatott el az *oktál* tő, amely egyrészt palatalizációval *oktály*, másrészt l kieséssel — valószínűleg szótagzáró helyzetben — *oktá* lett. — Szintén l hiátustöltőt találunk az Erdélyben élő *mióra* 'juh' szó változataiban. A NySz.-ban Misk:VKert. 215: *milorának*, a MTsz. szerint pedig a Székelyföldön a *mióra* mellett *mihora*, *mijóra*, *millora* és *millóra* alakok fordulnak elő. Ez a román jövevényszó a románban ma *mioară*-nak hangzik. Nyilvánvaló tehát, hogy a hiátusos alak az eredeti, amelybe a fenti adatok tanúsága szerint h , j vagy l hiátustöltő kerülhetett be. Miskolczi

Gáspár 1702-ben megjelent könyvében még egyszerű *l* van, a MTsz. székelyföldi adata viszont már az ebből geminálódással keletkezett *ll*-eket őrzik.

Igen sok adatunk van a *hiu* 'padlás' szó *l*-es alakjaira. Így *hél* (Vas, Zala, Somogy megye), *hélon*, *héloba*, *hélloba* (Göcsej), *hiél* (Zala megye), *hiél* (Vas megye) (vö. MTsz.). A *hiu* ismeretlen eredetű, kikövetkeztethető legrégebb alakja *hiu* lehetett. Az *l* nem tartozik k etimologikusan a tőhöz. Denominalis *-l* névszóképzőre nem igen gondolhatunk. Az *l*-es alakok tehát alkalmasint a következőképp magyarázhatók: A *hiu* szó eredeti *iu* diftongusa — mint tudjuk — többek között vagy *é*-vé monoftongizálódhatott, vagy a diftongus kettéhasadásával *iu* > *iu*, majd nyiltabbá válással *io*, *eo*-vá lett (vö. BÁRCZI, Hangtört. 69). Az első esethez tartozhat a Vas, Zala és Somogy megyei *hél*, melynek fejlődése az alábbiak szerint történhetett: A monoftongizálódott *hé* helyhatározóragos alakja hangozhatott így: *héon*. Ebből hiátustöltő *j*-vel *héjon*, hiátustöltő *l*-el *hélon* lett. Ezekből a ragozott formákból könnyen rekonstruálható a nyelvérzék *hěj* (Vas megye, Órség Göcsej, Somogy megye, Kecskemét, Székelyföld) vagy *hél* (Vas megye, Órség, Hegyhát, Vasvár, Zala, Somogy, Tolna megye) alapszót (vö. MTsz.). A dunántúli *hély* ebből keletkezhetett palatalizációval. — De előfordul a másik fejlődés, tudniillik az *iu* kettéhasadása is. A kettéhasadt *iu*-ból *j* hézagtöltővel *hiju* és geminálódással *hiiju* (MTsz.) lett. A nyiltabbá vált *hëo* viszont *l* hiátustöltővel *hëlo* lett, s ebből esetleg a liquida okozta nyúlással jöhettek létre a göcseji *hélon*, *héloba*, geminálódással *hélloba* alakok, amelyből elvonással szintén *hél* alanyeset következethet ki.

Hasonlóan csak *l* hiátustöltővel magyarázható *tó* szavunknak a Palócságban, Borsod, Nógrád, Heves, Szolnok, Pest megyében élő *tól* alakja (MTsz.). Itt szintén arról lehet szó, amiről a *hél* esetében. A *tó* alanyesethez olyan formánsok járulhattak, amelyekhez a más szavakon meglévő tövéghangzó analogikusan hozzátapadt: *tóak*, *tóat*. Az így támadt hiátust *l*-el tölthették ki. A MTsz. Pest megyéből ilyen ragozási formákat jegyez fel: *tólak*, *tólat*, Heves megyéből pedig diftongizálódással *taólak*, amiből elvonással vált a *tól* alanyeset, s így *tólba*, *taólba* (MTsz.) ragos alakok jöhettek létre.

Ehhez hasonló jelenség *szü* szavunknak sok *l*-es (*szul*) változata. A *szuvas*, *szujos* alakok mellett ugyanis élnek ilyenek is főként a Dunántúl: Vas, Zala, Somogy megyében: *szulos*, *szulette* (MTsz.). Az utóbbira van adat már Molnár József Könyvházában: III, 57: „szulette törzökök”. Az alanyeset tehát ezekből való elvonás eredménye lehet. Sem itt, sem az előzőkben nincs okunk az amúgy is ritka denominalis *-l* képzőt feltennünk. Valószínűbb az, hogy a *szuos*, *szúette* alakokban előforduló hiátust nem *v* vagy *j* (mint a *szuvas*, *szujos*-ban), hanem *l* hézagtöltővel szüntette meg a nyelv. Itt is megtörténik, mint a *hiu* esetében, hogy a vocalis előtti *l* palatalizálódik: Vas megyében és a Duna mellékén van *szuly* is (MTsz.).

Talán legjobban bizonyítja az *l* hiátustöltő létezését a *pózna* szó *polozna* változata. ERRE PAPP LÁSZLÓ hívta fel a figyelmemet. Az ő, véleményem szerint is helyes magyarázatát a következő, kéziratból idézett sorai tartalmazzák: „A MTsz. két adatot közöl a *polozna* 'pózna' szóra; az egyiket Somogy megyéből, a másikat Pest megyéből Valkóról. Az ÚMTsz. anyaggyűjtése során még egyre bukkantam. Baranya megye, Nagypall községéből közli Molnár István 21 é. fm. (Népr. Múz. EA. 324 : 40). A mondat, amelyben a szó előfordul, így hangzik: »Amikor elmegy a köszöntés után a fiú, akkor a gazda asszony oda megy a tyuk olhoz (!), és egy hosszú *poloznával* meg kurkálja a tyukokat . . . ». Nyilvánvaló, hogy itt is 'rúd', tehát 'pózna' a szó jelentése és nem a *polozsnával* van dolgunk, amelynek a Palócságból ismerjük ilyen alakváltozatát (vö. MTsz.). A *pózna* szó szláv eredetű, vö. szlovén *pavozina* 'husáng' (SzófSz.), kisorosz *pavzina* 'pózna, rúd' (Csopei, Rutén—magyar szótár. Bp., 1883.), alapszava vagy származéka megvan a szerb-horvátban, csehben és a tótban (l. SzófSz.). Azt hisszük, a *polozna* ugyanaz a szó, mint a *pózna*, melynek *pózonu* alakváltozata is van (Székelyföld MTsz.). Egy *pavozina*

alakból tökéletesen érthető mind a *pózna* (HORGER-törvény), mind a *pózna* alak. (Ez utóbbinál nem hatott a kétnyíltszótagos törvény, hanem csupán a hasonulás vagy nyíltabbá válás és hasonulás.) A *polozna* pedig egy *pavozina* alakból magyarázható *l* hiátustöltővel. — Ebben az alakban tehát kiesett az etimologikus *v* (a Somogy megyei Csomárról ilyen adatunk is van: *poózna* 'dióverő': Népr. Múz. EA. 535 : 6), s helyére *l* hiátustöltő került; ezt igazolja a *polozna*-beli első *o*-nak a rövidege is, minthogy a *pózna* hosszú *ó*-ja éppen a *v > u*-ból lett diftongusnak köszönheti hosszúságát. KÁZMÉR MIKLÓS szigetközi földrajzinév-gyűjtésében fordul elő Vámoszabadi község határnevei között a *Horkola* név, amelynek régibb adatai a következők: 1628: „*Horkouara* dülőben *horkouan*”; 1864: „Egízf délnek Batsai helység határja fozmfzidságában *Horkolai* dülő” (kézirat 84 l.). A szó ismeretlen eredetű, de nyilvánvaló *v ~ l* váltakozás van benne.

4. Mindezek a példák azt igazolják, hogy *l* hiátustöltőről valóban beszélhetünk. Márpedig, ha az *l* hiátustöltő léte bebizonyítottnak vehető, ez az *l* hézag-töltő egyenértékű megoldásként jöhet számításba olyan szóalakok megokolásában, amelyeket eddig más-ként magyaráztunk. Vizsgáljunk meg néhány ilyen esetet.

TÖRÖK GÁBORNAK köszönhetem a következő két adatot: Pázmány: Pozsonban lött prédikáció A3b: *bámulólan*, D2a: *dichekedőlen*. A TMNy. (698) ezeket az alakulásokat azok közé a *-lan*, *-len* ragos határozók közé sorolja, amelyek elsősorban *-ig* végű terminatívusokhoz ragasztva fordulnak elő: *holtomiglan*, *estiglen*, ahol a *-lan*, *-len* eredetileg lativusi értékű volt. BEKE szerint (Nyr. XXXIX, 198) a *-lan*, *-len* elsősorban nem idő-, hanem módhatározórag. Az *l*-ben a módhatározó *-l*-jét látja, ehhez járul a szintén modális jelentésű *-an*, *-en*. Úgy gondolom, a mi példáink esetében nem kell az *l*-ben is feltétlenül módhatározót keresnünk. A közhasználatú *dicsekedőben*, *bámulóan* mellett a régiségben találunk ilyen alakulásokat: GKat: Titk. 281: *élőven*, Megy: 6 Jaj. II, 19: *buzgovan* (az adatok a TMNy. 504-ből valók). A végződést itt egyszerű *-n* módhatározóragnak és *v* hiátustöltőnek szokás magyarázni. Ugyanígy magyarázhatók véleményem szerint a jelentésükben ezekkel teljesen azonos *dichekedőlen* típusú változatok is. Ebben a típusban a magánhangzós tőhöz analogikus magánhangzóval járul az *-an*, *-en* módhatározórag. Az így keletkezett hiátust nem a *v* tölti ki, mint a fentebbi példákban láttuk, hanem az *l*.

Ha *l* hiátustöltő valóban létezett, akkor joggal merülhet fel az a kérdés, vajon az úgynevezett *l*-lel váltakozó *v* tövű igékben minden esetben *-l* képzővel, illetőleg hibás regresszióval van-e dolgunk (vö: BÁRCZI, Szóalaktan 1953. egyet. jegyz. 56). — A *j*-vel bővülő *v* tövű igék *j*-jét minden további nélkül hiátustöltőnek szokás magyarázni. A 'hasít' jelentésű *szil* ige (melynek *v*-s töve kerül elő a *szivó* alakban, hiátusos formája a *sziu*, *szio* változatokban) *szijó*, *szijjó* származékainak *j*-jét természetszerűleg *j* hézag-töltőnek fogjuk fel; de már a *sziló*, *szilat* 'szelet' *l*-jében *-l* gyakorító képzőt keresünk (adatok a MTsz.-ból). Ha már azonban az *l*-lel együtt négy hézag-töltőnk van, a *sziló* alak *l*-jét épp olyan joggal magyarázhatjuk az egyik fajta hiátustöltővel (*l*-lel), mint ahogyan a *szijó* alak *j*-jét magyarázzuk egy másik fajta hiátustöltővel (*j*-vel). Ugyanennek az igrének egy másik származékában hasonló változatokat látunk: *sziat*, *szijat*, *szivat*, *szilat*, *szilet* 'szelet'. S még ide sorolhatnók azt a pár igrét (pl. *szí*, *ri*, *vi*, *nő*), amelyekben párhuzamosan fordulnak elő a *j*-s és *l*-es alakok a *v*-s és hiátusos formákkal, s amelyekben az *l* hézag-töltő feltevésével nem kell az *l*-es változatokra külön képzős magyarázatot keresnünk, hanem azonos funkciójú párhuzamos alakulásokról beszélhetünk.¹ Ide sorolhatók még esetleg a Székelyföldön élő *ülléget*, *illogat*, *lülléget*, *tülléget*, *vülléget*, *vülléget* alakok is. HORGER ezekben *l* gyakorító képzőt lát (MNyelvj. 141). De meggondolkoztató, hogy ilyen képzések csak a *v*- tövű igékben fordulnak elő. Itt tehát szintén *v ~ l* váltakozás van.

¹ Az itt tárgyalt igékkel kapcsolatos kérdésekről legújabbban PARIS: MNy. XLVIII¹ 129–31. — P. D.

Ha elfogadjuk az *l*-nek ezt a szerepét, akkor tisztázódik az azonos jelentésű *silány* ~ *sivány* (sőt talán a *sovány*) kapcsolata is, amennyiben mindkettő a *siv* ige v-tővű, illetőleg *l* hiátustöltős származéka. Ha ez helyes, talán ide vonható a Háromszékben 'soványodik' jelentésben élő *szilányodik* változat is.¹

5. Meg kell említenünk még egy jelenséget, amely eddigi adataink egy részét más megvilágításba helyezheti. A Nyr. XXII, 238-ban a Brassó megyei Hosszúfaluból való szövegközlés található. A nyelvjárás eszerint *ly*-ező. Azonban a szabályos eseteken kívül még néhány meglepő szóban találunk *ly*-et: *ő fulya, fulyná, filyuval*. Ezek kétféleképp magyarázhatók. Megtörténhetett, hogy hiátustöltő *j* helyett itt *l* hézagöltő lépett be, amely később palatalizálódott. De felvetődhet az is, hogy erősen *ly*-ező területen a köznyelvi *j*-nek közvetlenül *ly* felel meg. S ez érthető is lenne abból a kölcsönhatásból, amely az *l* ~ *ly* ~ *j* hangok között fennáll. БЕНКО is megengedi, bár kis, mintegy 3%-ban azt a lehetőséget, hogy az *ly* előzménye közvetlenül *j* is lehetett (i. m. 22).

Lehet, hogy így áll a helyzet, s akkor az előbb felsorolt adatokból néhány így is magyarázható. A *szul* és *hél* főként *l*-ező vidéken fordul elő, szemben más nyelvjárás *szujos* és *hėj* alakjaival. Ebben az esetben azonban azt kellene feltennünk, hogy az *l*-ező vidékek mai *szulos* típusú alakjai nem az eredeti *szuvas* típusból fejlődtek, hanem úgy alakultak ki, hogy más nyelvjárások *szujos*-féle alakjai kerültek be az *l*-ező vagy *ly*-ező vidékekre, és a *j* ~ *l* kölcsönhatás folytán jöttek létre a mai *szulos* típusú alakok. Ezt a kérdést a készülő nyelvatlasz segítségével, az *ly*-ező, *l*-ező és *j*-ző vidékek figyelembe vételével alaposabban meg kellene vizsgálnunk.

6. Az *l*-lel való hiátustöltés korára nézve talán annyit mondhatunk, hogy ez a jelenség viszonylag fiatal lehet. Ezt következtethetjük a *tólak* alakból, melybe a *tau* monoftongizálódása után, tehát legkorábban a XIV–XV. században kerülhetett, valamint abból a körülményből, hogy az 1193-beli *bilal* (amely magában álló, s esetleg hátraható asszimilációval is magyarázható) kivételével, az OklSz.-ban és a régi szótárakban nem találunk rá adatot. Egyedül a *küllő* szó (BesztSzj. 550: *keleu*; SchlSzj. 1342: *kive*, 2091: *kwlo*, 2092: *kuw*) fordul elő *Kewueő* alakban (OklSz.: 1626.), de ezt a *v* ~ *l* váltakozást HASAN EREN (MNy. XL, 228) a török etimológiából érthető hangátvetéssel magyarázza.

Végezetül tehát mondhatjuk, hogy a *v*, *j*, *h* hiátustöltőkön kívül nagyobbára a középmagyar kortól kezdve szórványosan előfordul az *l* hiátustöltő is, amely elterjedését részben talán a nyelvjárásokban a *j* ~ *l* ~ *ly* hangok között fennálló kölcsönhatásnak köszönheti.

ABAFFY ERZSÉBET

Az -éroz, -íroz képző történetéhez. BÁRCZI GÉZA (MNy. L, 451–2) foglalkozik e német eredetű képzőnk alakulásával, fejlődésével. Példáit a következőkben szeretném néhány saját gyűjtésű adattal kiegészíteni. Ezek legtöbbje egy forrásból, Eszterházy Antal kuruc generális tábori könyvéből, az 1706–1709 közötti évekből való. (Közli Thaly Kálmán. Bp., 1901.) A csaknem ezer lapos kötet, mely a híres generális tábori könyvén kívül Eszterházy Dániel dunántúli vice-generális „expeditiós könyvét” is magában foglalja, a kuruc idők egyik érdekes kor- és művelődéstörténeti dokumentuma; nyelvi szempontból sem érdektelen. Stílusa a közlés (tudósítás, parancs, utasítás stb.) természete szerint általában meglehetősen száraz; latin kifejezé-

¹ Nem soroltam még a lehetőségek közé sem a hangutánzó szavakat, vagy a játszi szóképzéseket, mint a hangutánzó, 'liba' jelentésű *pie*, *pje*, *pje* vagy a Székelyföldön a szövőszék részét jelentő *lējánka*, *lujánka*, *lilánka* szókat, bár itt is elképzelhető a hiátustöltés. — A. E.

L. még PAIS: MNy. XLVIII, 145–7. — P. D.

sekkel, szerkezetekkel megtűzdelte. (Vö. ehhez LAMPÉRT (GÉZA, A kurucz-kor magyar nyelvéről: MNy. V, 97–107.) Ezekon kívül számos más idegen, elsősorban német szót tartalmaz. Sajátos stílusára Thaly, a közlő is felfigyelt: „a régi nyelv bűvára is bukkan itt-ott érdekes ódon szavakra, szólamokra, s tájszólásokra” (XIV. l.). Összességében figyelmet érdemlő, a magyar katonai nyelv fejlődésének tanulmányozásra méltó szakaszát tükrözi Eszterházy Antal tábori könyve.

Az alábbiakban a könyv nagytömegű adata közül csupán egy típust ragadok ki és csoportosítok: azokat, melyekben az *-éroz*, *-íroz* képző előfordul. Bár egy forrás anyagából széleskörű következtetést általában nem vonhatunk le, az előfordulás nagy száma azt bizonyítja, hogy képzőnk ekkor, 1706 és 1709 között, tehát már a felbukkanása körüli időben szinte egy csapásra igen elterjedt lehetett.

A felsorolandó példák az *-éroz*, *-íroz* változatot egyaránt bemutatják. Eredeti forrás híján mindig Thaly helyesírását követtem. Ez – sajnos – általában nem tekinthető megbízhatónak (éppúgy, mint a korbéli egyéb történeti források, vö. MonHung-Hist.), bár ő maga ezt vallja: „a régi kiejtés hű visszaadására közléseinknél mindenütt kiváló figyelemmel valánk” (i. h.). Az adatok csoportosításakor az *-éroz*, *-íroz* képzős ige került az élre, ezt követik a származékok; a főnévi igenévi alakokat is ide soroltam. Az évszámokat az adatok után közlöm, majd az adatokra vonatkozó lapszámokat adom zárójelben.

attakéroz 1708 (553, 560, 586, 588): „hogy szüntelenül az ellenséget *attakérozza*” (560). Jel.: 'megrohan, rohamot intéz, rohamoz'. Szárm.: *attakéroztat* 1708 (519, 527, 545); *attakérozni* 1707 (29, 34, 307, 537, 566); *attakérozni* 1707 (34); *attakérozó* 1707 (29); *attakérozatni* 1708 (307); *attakérozván* 1706 (418, 553, 567); *attakérozás* 1708 (53, 574, 852, 853); *attakérozás* 1708 (550). Van még: *attakálandó* 1708: „kinek mellyik bástyája *attakálandó*” (571). – A NySz. és az EtSz. nem tárgyalja. DÉSINÉ ÉLTES EMÍLIA (A XVIII. század francia szavai a magyar nyelvben 32) az *attakéroz*-ra az első adatot 1793-ból közli. – Közvetlenül a németből vettük át, a francia *attaque*, *attaquer* > német *attaque*: > *attackieren* (*attaquieren*) fejleményeként. A németben a harmincéves háború idején terjedt el. (Vö.: SCHULZ, Deutsches Fremdwörterbuch.) ADELUNG az *attaque*, *attaquieren* szavak tárgyalásakor még rosszállóan jegyzi meg: „Zwei, ohne alle Not aus dem Französischen *Attaque* und *attaquer* erborgte Wörter für Angriff und angreifen.” (Vö. MNy. III, 324.)

bombardéroz 1706 (egy adat): „Esztergamot az ellenség kezdette lönnyi elsőben három ágyúval, azután hattal, megint tizenhattal és egy mozsárral, azután kettővel és utoljára hárommal *bombardérozta*” (444). Jel.: 'bombáz, lö, lövet'. Szárm.: *bombardéros* 1706: „Ezekhez praesupponáltatik az szükséges por is, legalább két jó *bombardérossal*” (311). – A NySz. csak *bombardol* alakot ismer 1779-ből. Az EtSz. KUNOSS, Gyalulat nyomán tárgyalja. – A francia *bombarder* > német *bombardieren* átvétele; a németben ez az igealak 1691-től mutatható ki. (Vö.: SCHULZ, DtFremdwb.; KLUGE–GÖTZE, EtWb.¹¹) Felbukkanása a magyarban feltűnően gyors.

fektéroz 1803 (EtSz.) 'vív, fechten'.

futrászéroztat 1707 (egy adat): „az had, hogy élésbül szükségét ne szenvedjen: *futrászérozta*” (497). Jel.: 'takarményt hoz, gyűjt'. Szárm.: *futrászérozó* 1708 (226); *futrászérozás* 1707 (508). Van még: *futrászi* 1708 (226). – A NySz. *futrás*, *futrászi*, *futrászló* alakokat közöl; az EtSz. pedig a DebrGramm. egy adata nyomán tárgyalja. – A francia *fourager* > német *fouragieren* átvétele. A németben a harmincéves háború idején terjedt el. (Vö.: EtSz.; SCHULZ, DtFremdwb.; KLUGE–GÖTZE, EtWb.¹¹)

kampéroz, *kampíroz* (*k*-s szókezdettel csak egyszer fordul elő, máskor mindig *c*-vel) 1707-től (28, 80, 520): „mihelezt az ellenség a vár előtt *kampírozna*” (28). Jel.: 'táboroz, tábort üt, sátoroz'. Szárm.: *kampérozni*, *kampírozni* 1707-től (80, 690);

campérozván, campírozván 1707-től (69, 715); *campérozás, campírozás* 1708-tól (159, 167, 168, 344, 345, 347, 680, 705). — A NySz.-ban nincs meg. — A francia *camper* > német *kampieren* átvétele. A németbe a harmincéves háború folyamán került; 1638-ban már mint divatszót gúnyolják. (Vö.: ADELUNG; GRIMM; SCHULZ, DtFremdWb.; KLUGE—GÖTZE, EtWb.¹¹; stb.)

kanonérozni 1708 (egy adat); „attakérozni és *canonérozni* kezdvén” (307). Jel.: ‘ágyúz, ágyúval lövet’. Szárm.: *kanonérozás* 1708 (egyszer): „sok *canonérozások* és puskázások után” (242). — Magyar szótári nyomait nem találtam. — A francia *canonier* > német *canonieren* átvétele; a németben 1616-tól mutatható ki. (Vö.: ADELUNG; GRIMM; SCHULZ, DtFremdWb. *kanonieren* címszó alatt; KLUGE—GÖTZE, EtWb.¹¹ *Kanone* címszó alatt.)

kommandéroz, kommandíroz 1706 és 1709 között számtalanszor, szinte a könyv minden lapján felbukkan. BÁRCZI (i. h. 451) az első adatot — egyúttal az *-éroz, -íroz* első előfordulását — 1705-ből közli. Néhány évvel korábbi adat: 1700: „az ostromlásban *Commendírozó* Fő Német Tiszt majd halálos sebet venne” (Gyöngyösi István: Összes Költeményei IV, 14).

lavéroz 1708 (371, 382, 723, 761, 787): „az ellenség háta megé vegye magát és ott *lavérozson*” (723). Jel.: ‘kerülő úton megközelít’. Szárm.: *lavéroztat* 1708 (308); *lavérozni* 1708 (785); *lavérozó* 1708 (582); *lavérozván* 1708 (787, 862); *lavérozás* 1706-tól (78, 371, 382, 774, 808, 861); *lavírozás*: „*lavírozással* töltjük időnket” (312). — A szó a NySz.-ban nincs meg. — A német *lavieren* átvétele; a németben XV. századi kölcsönzés a holland hajósnyelv *laveeren* szavából. Erre utal a korábbi jelentés is: ‘szél ellen, cickakokban vitorláz’. Adataink kétségtelenül a már átvitt jelentéshez fűződnek. Szavunk a franciában *louvoyer*, a XVI. században még *loveer* alakban van meg. (Vö.: KLUGE—GÖTZE, EtWb.¹¹; PAUL—EULING, Wb.⁴ *Luv* címszó alatt is; LUMTZER—MELICH, DOLw. 167.)

maséroz, masíroz 1707-től (36, 750; itt és a továbbiakban csaknem mindig *sch*-val): „az troupok nem confuse, hanem rendessen *marschírozzanak*” (36). Jel.: ‘menetel’. Szárm.: *maschírozván* 1708 (736); *maschírozás* 1706 (466); *marsérozás* 1708 (514); *marsérozás* 1708 (533); *maschírozás* 1708 (808). Van még: *mursch* 1708 (787); továbbá *maschérol, maschírol* 1708-tól (226, 229, 420 stb., még számos adat.) — Az *-éroz, -érol* képzős alakok, valamint származékaik aránya meglepő: a ma általánosan elterjedt *masíroz* adataink között származékaival együtt csupán nyolcszor bukkan fel, míg a ma alig használt *masérol* (és származékai) harminchét ízben. — DÉSINÉ (i. m. 74) az első adatot 1745-ből közli; a NySz. is. — A francia *marcher* > német *marschieren* átvétele; a németbe 1600 körül került, a harmincéves háború idején katonai szakkifejezésként terjedt el. (Vö.: ADELUNG; KLUGE—GÖTZE, EtWb.¹¹, LUMTZER—MELICH, DOLw. 180; továbbá a *maríroz* > *masíroz* fejlődésre: PETZ: MNy. XXIII, 144.)

mundéroz 1708 (egy adat): „compániát ad effectivum statum reducálja, *mundérozza* és úgy megfegyveresitse, valamintha most újonnan előállítani köllenek” (507). Jel.: ‘egyenruhával ellát, ruház’. Szárm.: *mundéroztat* 1707 (596); *mundérozni* 1708 (584); *mundérozás* 1708 (312, 566); *mundérozatlan* 1708 (719); *megmundérozás* 1707 (51); *remundérozás* 1708 (214); *remundírozás* 1708 (217, 218). — A NySz. *mundér, mundír, mondur* alakokat ismer a Rákóczi-korból; DÉSINÉ (i. m. 77) 1756-ból is csak a *montur-t*. — A francia *monter* ‘steigen, beritten machen, ausstatten’ > német *montieren* átvétele. A németben — főként ‘ausstatten’ jelentésben — már a középfelnémet korban előfordul, de nagyobb arányban csak a XVII. század folyamán, a harmincéves háború idején terjed; előbb katonai kifejezésként, majd általánosan használják. (Vö.: SCHULZ—BASLER, DtFremdWb.; LUMTZER—MELICH, DOLw., 183; LEHR: MNy. V, 244—5.)

obsitéroztat 1708 (622, 673): „Maier János strázsamester *obsitéroztatott*” (622). Jel.: ‘elbocsát, elbocsátó levéllel elküld’ (a katonaságtól). Van még: *obsitéroz-*

tatván 1708 (831); *obsiterezetik* 1708 (541, 641); *obsiterezetvén* 1708 (757). — A SzófSz. az *obsit* alakot a XVII. század közepéről, Gyöngyösitől közli; igeként továbbképezve máshol még nem találtam. — A németből átvett *abschied*, Ny. *opsid* (*opsid*) analogikus továbbképzése az *-éroz*, *-íroz* képzővel. (Vö.: LUMTZER—MELICH, DOLw. 186; SzófSz. *obsit* alatt.)

pataléroz, *patallíroz* 1708-tól (534, 827): „szorgalmatosan vigyáz-tasson és *patallírozson*” (534). Jel.: 'csatáz, harcol'. Szárm.: *patallíroztat* 1708 (505, 626); *patallírozó*, *patallírozó* 1708 (523, 583); *patallíroztatván* 1708 (508). — Igeként máshol nem találtam; a SzófSz. csupán a *patália* alakot közli 1835-ből. — A német *battellie*, Ny. *patale* átvétele és továbbképzése. A németben francia kölcsönszó, katonai kifejezésként a harmincéves háború folyamán terjedt el, de a XIX. század elején eredeti jelentésében már nem használatos. (Vö.: SCHULTZ—BASLER, DtFremdWb.; ADELUNG *Bataille* alatt, SzófSz. *patália* alatt; továbbá: MNy. III, 324, Nyr. LXIII, 9—10.)

patroléroz 1708 (egy adat): „étczakán Komárom eleire az Duna mellé *patrolérozson*” (491). Jel.: 'járőrbe megy, cirkál, őrzáraton van'. Szárm.: *patroléroztat* 1707-től (35, 486, 544, 595, 612); *patrolérozó* 1707 (35, 36); *patrolírozni* 1707 (35, 36); *patroléroztatván* 1708 (537); *patrolérozás*, *patrolírozás* 1707—1708 (35, 487). — DÉGINÉ (i. m. 82) az első adatokat 1790-ből közli. Szótározva nem találtam. — A francia *patrouiller* > német *patrouillieren* átvétele. Főnévként különböző alakokban 1600 körül bukkan fel a németben; igeként, mint katonai műszót — az adatok szerint — a XVII. század derekától használják. (Vö.: SCHULTZ—BASLER, DtFremdWb.; továbbá: ADELUNG; GRIMM; stb.)

revelérozván 1708 (egy adat): „az ellenség ellen *revelérozván* naponként” (580). Jel.: 'felfed, felderít, leleplez'. — Szótározva nem találtam. — A francia *reveler* 'ua.' esetleges közvetlen átvétele az *-éroz* képzővel; a német szótárakban sem akadtam rá.

spioníroztat 1706 (egy adat): „csicsói tisztartónak parancsoltatott, hogy élote s jószága elvesztése alatt *spioníroztasson*, az valóságos, szemmel látott reportumot az ellenség constitutiójáról tévén” (436). Jel.: 'kémked, leselkedik, fülel'. — A NySz. csak a *spion* alakot idézi 1745-ből. — A francia *espionner* > német *spionieren* átvétele. A germán eredetű *spähen* rokonságához kapcsolódó olasz *spione*, francia *espion* a XVII. század folyamán kerül vissza a németbe a harmincéves háború egyéb katonai kifejezései-vel. (Vö. még: NySz.; LUMTZER—MELICH, DOLw. *spion* alatt.)

strapacéroz 1708 (egy adat): „a dragonyosokat szükség kívül ne *strapacérozza*” (825). Jel.: 'fárad, fáraszt, töri magát'. Szárm.: *strapacéroztat* 1708 (826); *strapacérozhatni* 1708 (712); *strapacérozódás* 1708: „a sok *strapacérozódás* után nyugalom kívántatik” (575); *strapacéroztatás* 1708 (238). — Az olasz *strapazzare*: *strapazzo* > német *strapaze*: *strapazieren* átvétele; főnévként a harmincéves háború kifejezései között, igeként a XVII. század végétől használatos a németben. (Vö.: KLUGE—GÖTZE, EtWb.¹¹; továbbá: Nyr. XXVI, 224, XXII, 474, XXXVI, 413.)

A tárgyalatokon kívül szórványosan találhatók adatok a *confuéroz* 'kísér', *pró-funtéroz* 'élelmez' szavakra is.

A felsorolt adatok azt bizonyítják, hogy — feltehetően nem elszigetelt jelenség gyanánt — a XVIII. század elején már igen elterjedt nálunk az *-éroz*, *-íroz* képző. A vele képzett szavak némelyike (pl. *kommandéroz*, *masíroz*) a tábori könyvnek csaknem minden lapján felbukkan, jelezve, hogy az író aktív szókészletében fontos szerepet játszott, és szélesebb körben is használatos, ismert lehetett ebben az időben. Valószínű tehát, hogy képzőnk nem előzmények nélkül bukkant fel a XVIII. század elején; feltehetően korábbi nyoma is lehettek.

Közvetlen német előzménye, illetőleg megfelelője az *-ieren* igeképző a németben is jövevény elem, a franciából került át (BÁRCZI: i. h. 451; továbbá: BÁRCZI, A magyar nyelv

francia jövevényszavai 34, A magyar szókinos eredete 72). Először a középfelnémet korban Rotkernél jelentkezik, francia szavak mellett, később VELDEKE kapcsolja eredeti német szavakhoz; így válik produktív képzővé (ADOLF BACH, Geschichte der deutschen Sprache.⁴ Heidelberg, 1949. 125–6; BEHAGHEL, Geschichte der deutschen Sprache.⁵ 1928. 31, uő., Die deutsche Sprache.¹⁰ 1953. 133; továbbá MOLLAY KÁROLY, Gesch. d. dt. Spr. Bp., 1954. Egyet. jegyzet 55.)

A tárgyalt katonai kifejezések nagy része a németben is jövevényszó; a XVI. század második felében szivárogtak a katonai nyelvbe a román nyelvterületről (főként a francia és olasz nyelvből), de jórészt csak a harmincéves háború folyamán terjedtek nagyobb mértékben (vö. A. BACH i. m. 195–7).

Részleteiben még felderítetlen, hogy a szinte egész Európát megmozgató harmincéves háború milyen mértékben és méretekben hatott a magyar katonai nyelvre akár közvetlen átadó, akár közvetítő szerepben. (Ez a végeredmény szempontjából majdnem közömbös.) A szinte szakadatlan katonai érintkezés alapján nyelvi hatással számolnunk kell. Ebben az időben nagy számú hadászati műszó került át hozzánk, vegyesen „újak” s a németben már régóta meghonosodottak. Zrínyinél, a XVII. század derekán például a következők bukkanak fel: *feldwébel, furír, leutenant, officér* stb. Az átvett szavak egy része hamarosan elterjedt; vannak azonban köztük olyanok is, melyek hosszú ideig lappanganak, csak később tűnnek fel újra. — Ezt bizonyítják a XVIII. századi átvételek is. Egyes szakkifejezések — szükség szerint — csaknem a németben való meghonosulással egy időben bukkanak fel nálunk, vö. *bombardieren* (1691.), *bombardíroz* (1706.), majd a továbbiakban szinte nyomtalanok. Más esetekben (*lavíroz, mundéroz, kommandíroz*) a magyar alak a vártnál később jelentkezik. — Azt kell feltennünk, hogy a — számos esetben vándorszó jellegű — katonai kifejezésekkel együtt az *-íroz, -éroz* képző esetleg már korábban átkerülhetett; hiszen a németben — főként a szempontunkból figyelembe veendő katonai nyelvben a XVI.–XVII. századi francia jövevényelemek hatására terjedt az *-ieren* elem, így hozzánk is átszivároghatott, megtoldva a magyar *-z* képzővel (vö. BÁRCZI: i. h.). Úgy vélem, ilyen meg gondolás alapján ebbe a sorba iktatható egy korábbi, elszigetelt adat is, a XVII. század derekáról, 1644-ből: Esterházy Pál írja: „A *quartírozó* katonák is szabadjában járnak” (TörtTár 1907: 612). A *kvártély* szó korai előfordulásai-ban még gyakori az idézett alak: 1620: „az lovasoknak *quartírára*”, „az *quartirt* felvevén” (TörtTár 1908: 239). A szóvégi *r > l > ly* fejlődés (vö. BENKŐ, A magyar *ly* hang története 17) a képzős alakokat is befolyásolta: idézett forrásunkban ugyan gyakori a *quartérozó, quártérozás* (641 stb.), de már Zrínyinél is *quartélyozni, quartélyozik* alakokat találunk (SZÉCHY KÁROLY, Gróf Zrínyi Miklós II, 259, 260), tehát az *-íroz* képzős alak háttérbe szorul. — Valószínűnek tartom, hogy az imént idézett egyetlen XVII. századi *quartírozó* példa nem az első és legkorábbi adat képzőnk felbukkanására; feltehetően korábban, a XVI.–XVII. században átvett katonai kifejezések hozhatták magukkal és terjesztették el — bizonyos határok között.

Úgy vélem, ez a képző ma sem halt ki teljesen, bár kétségtelenül háttérbe szorult. Íme egy „újabb” adat ennek bizonyítására: a Szabad Nép 1955. február 3-i számából értesülünk, hogy egy falusi tanácselnök vonakodik otthont adni a helyi DISZ-szervezetnek, mert „attól is kell tartani, hogy összetörnek-zúznak valamit, mert folyton csak *tüncéroznának!*”.

HORVÁTH MÁRIA

Egy tulajdonnévtani fogalom műszói megjelöléséhez. PAPP LÁSZLÓ jelen számunkban foglalkozik SZABÓ ISTVÁNNAK „Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből” című értékes kiadványával (MNYTK. 86. sz.). PAPP LÁSZLÓ SZABÓTÓL idézi, hogy „a lajstromokban a jobbágyokat rendszeresen kettős (kéttagú vagy kételemű)

nevek alatt találjuk" (i. h. 7). — PAPP maga is ismételten „e g y e l e m ű n e v e k”-ről beszél (MNy. LI, 258—9).

Az „egy, két stb. elemű személynév” műszót emlékezetem szerint én termeltem vagy harmincöt esztendeje, amikor „A magyar tulajdonnevek” című tanulmányom dolgoztam a Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve számára. A tanulmány jelentékeny részei elkészültek; némely részei anyagban és ki nem dolgozott gondolatokban vannak meg, illetőleg holtak hamvukba. Nyilvánosságra nyomtatásban a „Régi személynéveink jelentéstana” című fejezet került belőle (MNy. XVII—XVIII.).

Két elemű néven az olyanokat értettem, amelynek például az 1312/1315: *Bokfya Beneduk*, 1319: *Inakfiapetur*-, vagyis amelyeket oklevelezésünk a „filius” szóval formált bele a latin szövegbe. Ilyenek az ugyancsak a leszárnmazást determináló „de genere”-k. Így tekinthetők azután a lakóhelyre vagy a főbirtokra vonatkozó „de” prae-positiós helymeghatározások, valamint a „dictus”-sal bevezetett vagy követett „ragadványnevek”. Aszerint, hogy ezekből egy, két vagy három csatlakozik-e az egyén „alapnév”-hez, jönnek létre a két, három, négy stb. elemű személynévek.

Az „egy, két stb. elemű személynév” műszót később Főtvös-kollégiumi és egyetemi óráimon használtam. Természetesen örülök, hogy névtudományunkban — úgy látszik — elfogadásra kezd találni a műszó, amelyet bizonyos fejtörés után választottam magamnak.

Az „egyelemű nevek”, „kételemű nevek” kifejezéseket alkalmazza BENKŐ LORÁND „A régi magyar személynévadás” című közleményében (Néptudományi Intézet. 1949. 6, 7 stb.).

Annak idején többféle kifejezés is megfordult a fejemben; például az „egy, két stb. indítékú személynév” vagy az „egy, két stb. mozzanatú személynév” műszó. Felajánlom, tessék talán megfontolni, nem jobb-e valamelyikük, mint az „egy, két stb. elemű”.

PAIS DEZSŐ

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÍTÁSOK

A rend szó jelentései József Attila költészetében. A *rend* szó József Attila költeményeiben korai verseitől kezdve pályája végéig többször felbukkan. Számszerűen nincs sok adat e szóra, azonban jelentéseiben bizonyos rendszert és a rendszeren belül fejlődést találunk, s ezért érdemes vele foglalkozni.

Először 1922-ben találjuk meg a „Csókkérés tavasszal” című versében: „Retteń a lomb, | zöldel a domb — | arra szaladnánk ketten, | reppen a szél, | csókra beszél, | dalra kel önfeledetten, | véle dalol | itt valahol | szív-körülöttem a vérem: | Csend, Kicsi, csend! | Így, ez a *rend* — | most csak a csókod kérem.” (ÖM. I, 12.) Itt a szónak még a mindennapos, köznyelvi jelentésével találkozunk, amelyet BALASSA JÓZSEF így fogalmazott meg a *rend* szó 5. jelentéseként: ’szabályos és a követelményeknek megfelelő állapot’. — 1923-ból való „A kozmosz éneke” című versében pedig ilyen környezetben találjuk e szót: „S mert ez örök-Rendünknek tábla-bronzza, | egyét száz más kimért körökbe vonzza | s csak néhány bús lakója sír e merszen.” (I. h. 100.) A költemény egészét ismerve kitűnik, hogy ez már nem a megszokott jelentése a szónak. Itt már általában ’világ’-ot jelent. — 1926-ban találkozunk először József Attilánál e szó ’társadalmi rendszer’ jelentésével. A „Jut most elég virág” című vers második szakasza ezt világosan megmutatja: „Erős az én szívem s vagyok éhes, rongyos. | Inkább akarok csúf, tapodott holt lenni, | méginkább új *rend*-ben sorsom ura lenni” (i. h. 274). E vers utolsó szakaszában még kétszer használja e szót a költő: „Jut most elég virág majd a szabadoknak, | tetszik is akkori finnyás szabadoknak. | Tetszhet is: ma a hare az igazoknak *rendje* |

s igazok harcának győzelem a *rendje*." E kettős rímbe először a már említett általános jelentésben szerepel a szó. Másodsor már 'eredmény'-t jelent, s ennek stilisztikai értéke is van. — E vers után újból 1933-ban találkozunk a szóval József Attila „A város pere-mén” című híres költeményében. Nem kell sokat gondolkodnunk, hamar kideríthetjük, hogy itt már 'proletár diktatúrát'-t jelent. „Míg megvilágosul gyönyörű | képességünk, a *rend*, | mellyel az elme tudomásul veszi | a véges végtelent, | a termelési erőket odakint s az | ösztönöket idebent . . .” (I. h. II, 83.) — Hamarosan megtaláljuk e szót 'kapitalista erkölcs', illetőleg 'kapitalizmus' értelemben is. Így két, az előbbivel egy időben írt költeményében. Az egyik vers: „Elégia” idetartozó része így hangzik: „Itt pihensz, itt, hol e falánk | erkölcsi *rendet* a sánta palánk | rikácsolva | örzi, óvja.” (I. h. 84.) A másiké: „A tőkések hasznáról” című: „Koldulsz? betörsz? . . . A *rend* lecsap rád, — a tőkéséké a haszon.” (I. h. 92.) — Majd az Eszmélet című, 1934-ből származó versében újból 'az ember körül lévő világ' értelemben használja e szót: „Kék, piros, sárga, összekent | képeket láttam álmaimban | és úgy éreztem, ez a *rend* — | egy szálló porszem el nem hibbant. | Most homályként száll tagjaimban | álmom s a vas világ a *rend*.” (I. h. 109.) — 1936-ban megint 'társadalmi rendszer' jelentésben találkozunk vele a „Világosítsd föl” című költeményben, ugyanúgy, mint korábbi verseiben, de most már 'fasizmus' értelemben: „Talán dűnnyögj egy új mesét, | fasiszta kommunizmusét — | mivelhogy *rend* kell a világba, | a *rend* pedig arravaló, | hogy ne legyen a gyerek hiába | s ne legyen szabad, ami jó” (i. h. 163), és egy másik, „Levegőt” című versében: „Oh, én nem így képzeltem el a *rendet*. | Lelkem nem ily honos. | Nem hittem létet, hogy könnyebben tenghet, | aki alattomos. . . Én nem ilyenek képzeltem a *rendet*.” (I. h. 180.) Ugyanebben a költeményben még egyszer használja e szót József Attila, éppen ellenkező: 'új, szabad társadalmi rendszer' jelentésben: „Jöjj el, szabadság! Te szülj nekem *rendet*, | jó szóval oktasd, játszani is engedd | szép, komoly fiadat!” — Szintén az 1936. évből való, „Légy ostoba!” című versében pedig első jelentkezéséhez hasonlóan 'harmóniá'-t jelent a *rend*: „Légy ostoba! A jóság és a béke | csak ostobaság. Ami *rend* lehet, | majd így ülepszik le szived felett, | mint medrében a folyó söpredéke.” (I. h. 187.) — Végül 1937-ben találjuk meg e szót: „Az árnyékok” című versben 'törvényszerűség' az értelme: „Az árnyékok kinyúlnak, | a csillagok kigyúlnak, | föllobognak a lángok, | megbonthatatlan *rend* szerint, | mint úrben égitest, kering | a lelkemben hiányod.” (I. h. 222.) — József Attila Összes Művei II. kötetében összegyűjtött töredékek, vázlatok, verscsírák között két adatot találtam a *rend* szó használatára. Mindkettő e szó 'társadalmi rendszer' jelentését támogatja. Az egyik „Ahol a szabadság a *rend*, | mindig érzem a végtelent” (< Ahol a szabadság >, i. h. 300). A másik: „A rengő lomb virágban ég | és készül a gyümölcsre, | a nyílt utcára lép a nép, | hogy végzetét betöltse, | iramlanak a bogarak, | friss jelszavak repülnek, | s az aranybavont ég alatt | — mert beköszönt az ünnep, — | a szabadság sétára megy, | kit vér és könny teremtett. | Kezénél fogva vezeti | szép gyerekeit, a *rendet*.” (< A rengő lomb virágban ég >, i. h. 306.)

Mindezekből látjuk, hogy József Attila következő jelentésekben használta a *rend* szót:

1. 'szabályos és a követelményeknek megfelelő állapot';
2. 'társadalmi rendszer'; ezen belül 'kapitalizmus' (emellett 'fasizmus' is) és 'új, szabad társadalmi rendszer' (ebben a jelentéskörben egyszer egészen világosan 'proletár-diktatúra');
3. 'törvényszerűség'.

Mindezt azért gyűjtöttem össze, mert egy ilyen szóhasználat vizsgálata igen nagy lehetőségeket rejteget. Tudniillik ennek alapján összeállítottam a *világ* szó adatait is József Attila költeményeiben (több mint százat), és úgy látom, ebben a szóhasználatban is megtaláljuk ezeket a jelentésköröket. Természetesen szövevényesebben és jóval több

jelentésárnyalattal. Éppen ezért szükséges, hogy a *világ* szó tartalmát is kibogozzuk, mert ezen keresztül is behatolhatunk József Attila költészetének tartalmába. Ez azonban már irodalomtörténeti feladat. Én a *rend* szó jelentésváltozatainak vázolásával csak figyelmeztetni akartam arra, hogy egy ilyen szóhasználat több mint stilisztikai kérdés.

REJTŐNÉ HUTÁS MAGDOLNA

Pazarol. A *parazol* eredetével tudományosan először SZARVAS GÁBOR foglalkozott 1891-ben megjelent cikkében (Nyr. XX, 532). Szerinte a *parazol* feltétlenül jövevény a magyar szókincsben. Erre lehet következtetni nemcsak abból a tényből, hogy nyelvünk egyetlen szavával sem rokonítható, hanem a szókezdő *p*-ből is (a legtöbbször szókezdő eredeti *p* helyén a magyarban *f* található), valamint a szónak meglehetősen kései felbukkanásából: 1596: Decsi: Adag.: *pázárol* (NySz.) és a különösen kezdetben jelentkező alakingadozásból: *pázárol*, *pazárol*, *pazdorol*, *pazérol*, *pazoll*, *elpozorol* (NySz.); *parazol*, *éparzal*, *pazérol*, *elpaszérol* (MTsz.).

A *parazol*-t SZARVAS a német *prassen* 'hivalkodik, dözsol, tékozol' igéből származtatja. (Ennek az egyeztetésnek a lehetőségét különben már CzF. is felvetette.) A hangfejlődést így képzelem: a *prassen*-ből **parasszol*, ebből szóközépi *sz* > *z* zöngésüléssel **parazol*, végül *r*—*z* hangátvetéssel a mai *parazol*. A szóátvétel történeti háttere SZARVAS szerint a reformáció volt. Az új szót németországi egyetemeket végzett protestáns papok hozták haza magukkal és itthon elterjesztették.

A nyelvészek SZARVAS szófejtését általában ellenvetés nélkül elfogadták (ZOLNAI GYULA: Nyr. XXVII, 297; SIMONYI: Nyr. XXXII, 480; MELICH, DOLw.; HORGER, MSZAV.). BÁRCZI (SzófSz.) ezt a származtatást nem tartja meggyőzőnek.

SZARVAS egyeztetése elsősorban hangtani szempontból kifogásolható. A feltételezett bonyolult hangfejlődést semmilyen adat sem támogatja; a szóközépi *sz* zöngésülése különben is ritka jelenség a magyar hangtörténetben (Nyr. XXVII, 297).

Szerintünk a *parazol* nagyobb valószínűséggel magyarázható a szerb-horvát *pazáriti* 'kereskedik, ad-vesz, elad, vásárol, cserél' (HASz.) igéből. A szerb-horvátban ez az ige az oszmán-törökből átvett *pazār* 'piac, vásár, kereskedelem' főnév származéka, amely a szerb-horvátban a XVI. század óta mutatható ki (HASz.). Mindkét szót (a *pazār*-t és a *pazáriti*-t) MIKALJA szótározta először 1649-ben. A szerb népnyelvben e szavak bizonyára jóval korábban, talán már a XVI. század eleje óta használatban voltak (ez a *pazār*-ra vonatkozólag igazolható is: HASz.), az irodalomba azonban, ahol ezidőtájt még az egyházi-szláv nyelv uralkodott, az új jövevényt csak később jutottak be.

A magyarba a szerb-horvát *pazáriti* a mohácsi vész körüli időben kerülhetett. Ismeretes, hogy a törökök az általuk meghódított területekre (különösen a Szerémségbe és a Bácskába) nagy számban telepítettek szerbeket. Martinuzzi György 1538-ban azt írja I. Ferdinándnak, hogy a szerbek szinte fél Magyarországot ellepték, és mindenütt nyomom követték a török csapatokat. A török hadseregben, várőrségekben is sok szerb katona (ún. „martalóc”) szolgált. 1534-ben Stevan Štiljanović arról tudósítja a magyar kancellárt, hogy mintegy 1000 főnyi török csapat vonul Buda felé, és a katonák többsége szerb. 1543-ban az esztergomi török várőrség létszáma 2876 fő volt, és közte 1058 martalóc. — A török hódoltság idején a Kelet és Nyugat közötti kereskedelem (elsősorban a Duna mentén) nagy szerepük volt a szerb kereskedőknek is. A kereskedők nem ritkán csempészettel, kémkedéssel és gyermekkereskedéssel is foglalkoztak. 1592-ben jegyezték fel azt a panaszt, hogy a szerb kereskedők gyermekeket árulnak lovakért. (A szerbségre vonatkozó adatok D. J. Porović „Vojvodina u tursko doba” című (Vojvodina, I. Novi Sad, 1939.) tanulmányából valók).

A másfél százados török-magyar világ egyik velejárója tehát a szerb-magyar nyelvi érintkezés lehetőségének a megnövekedése volt. Ebben az időben került a szerb-horvátból

nyelvünkbe a *kótyavetye*, *csata*, *príbék* stb. Több oszmán-török szót is kimutathatóan szerb-horvát közvetítéssel vettünk át: *dalia*, *haramia*, *csizmadia*, *fringia* stb. — Ekkor vehettük át a *pazarol* < *pazáriti* igét is.

A szó a magyarban -l igeképzővel honodosott meg, mint általában a szláv eredetű igék (*parancsol*, *varázsol*, *kuruzzsol*, *vádol*, *gázol*, *panaszol*, *pamacsol*, *parázsol* stb.).

A magyar szó jelentésfejlődése így képzelhető: *árusít, cserél → *olcsón túlad vmin → kótyavetyél, tékozol'. — Hasonló jelentésfejlődésre az oroszban is tudunk példát: *базарить* 1. 'vásári kereskedést folytat, üzletel, üzérkedik'; 2. 'pénztel, vagyonát pazarolja, tékozolja' (Словарь русского языка, составленный Вторым отделением Императорской Академии Наук I. Pétervár, 1895.; ugyanígy PAWLOWSKY, Russisch-deutsches Wörterbuch. Riga, 1900.; Даль és Ушаков szótárában *базарить* 'üzletel, üzérkedik', *разбазарить* 'elköttyavetyél, elherdál'). A szó 1806 óta van szótározva (lásd Словарь современного русского литературного языка I. Moszkva, 1950., *базар* címszó alatt), alapszava, a *базар* 1499 óta mutatható ki (И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка. I. Pétervár, 1893.). Az orosz szó megfelelője (igekötős továbbképzéssel) megtalálható az ukránban: *розбазарити* 'elköttyavetyél' (Русско-украинский словарь, главный редактор М. Я. Калинович. Moszkva, 1948.) és a fehéroroszbán: *розбазарыць* 'elköttyavetyél' (Русско-белорусский словарь под редакцией Я. Коласа, К. Крапивы и П. Глебки. Moszkva, 1953.) is; valószínű azonban, hogy mindkét esetben az orosz *разбазарить* átvételéről van szó. — A franciában ugyancsak megtalálhatjuk a *pazarol*-nál feltételezett jelentésfejlődést a *bazar* származékánál, a *bazarder* igénél. A *bazarder* argó eredetű szó, és 1846-ból van róla az első adat (I. A. DAUZAT, Dictionnaire étymologique de la langue française⁴). Jelentése 'elad, elköttyavetyél' (Larousse du XXe siècle en six volumes. I. Párizs, 1928.). L. SAINÉAN (Le language parisien au XIXe siècle. Párizs, 1920.) szerint a *bazarder* ige az Algirban állomásozó francia katonák nyelvéből származik; a katonáknál ugyanis szokásos egyes felszerelési tárgyak eladása az arab bazár zsidóüzletjeinek. A szó eredetéről ugyanez a véleménye E. GAMILLSCHEGnek is (Etymologisches Wörterbuch der französischen Sprache. 1928.); W. WARTBURG (Französisches etymologisches Wörterbuch I. 1928.) szerint azonban a szó keletkezhetett Párizsban vagy más francia nagyvárosban is.

A *pazarol* igéből a *pazar* főnév és melléknév elvonása a nyelvújítás korában történt. Az elvonást általában Versegheynek (1805.) tulajdonítják (NyÚSz., TOLNAI), de a szó *pazér* alakban már 1800-ban megvan MÁRTON JÓZSEFNél (Nyf. XXX, 141).

A szerb-horvát *pazār* szó (amelyből a *pazáriti* is származik) az oszmán-török *pazar*-on át az újperzsa *bāzār*-ra megy vissza (VASMER, Russisches etymologisches Wörterbuch, *базар* címszó alatt). Ennek a középperzsában *vāčār* felel meg, amely (vagy esetleg valamely más iráni nyelv vele rokon szava) *vásár* szavunk őse. — Ez a perzsa szó tehát különböző időkben és közvetítésekkel háromszor került be a magyar szókincsbe: 1. *vásár* (első adat 1055.) < középperzsa *vāčār*; lehetséges azonban, hogy más iráni nyelv volt az átadó; a kérdés nincs tisztázva (SzófSz.); — 2. *bazár* (első adat 1860.) < német *Bazar* (EtSz.), mely az újperzsa *bāzār* irodalmi átvétele (KLUGE — GÖTZE, EtWh.¹⁶); — 3. *pazar(ol)* (első adat 1598.) < szerb-horvát *pazáriti*, mely az oszmán-törökből átvett *pazār* származéka.

A *vásár* — *bazár* — *pazar(ol)* szavaink egymáshoz való viszonya a *megye* — *mezsgye*, *ragya* — *rozda*, *deli* — *dalia*, *áfium* — *ópium*, *elemózsia* — *alamizna* stb. szavaink kapcsolatára emlékeztet. Mindezekben az esetekben ugyanannak a szónak többszöri átvételével van dolgunk.

Helytálló tehát SZARVAS GÁBORNak az a megállapítása, hogy a *pazarol* jövevény a magyar szókincsben. A szót azonban nem a németből vettük át, ahogyan ő gondolta, hanem a szerb-horvátból.

KISS LAJOS

Béla. BÁRCZI GÉZA TihAl. 64 ezt írja: „Komolyan számba vehető a török *Bojla* személy- és méltóságnév, mint szavunk etymonja.”

Ezt a magyarázatot támogatni látszik egy Borsod megyei név. Tudniillik amikor a Miskolc nemzeti birtok határát 1325-ben megjárták, a birtokhatár egyik pontja a „via de *Bila*” volt. Ez a hely világosan felismerhető a Kísgyőr és Kékmező közötti *Vajlai rét, Vajlai víz, Vajla Galya* stb. elnevezésekben, amelyek az 1325/1347: „*Voyla, Kekmezeu, Kys'geur*” adatbéli dőlt betűvel kiemelt név folytatásai. Érdekes, hogy az ugyancsak 1325-i eredetiről (?) készült 1549-i átiratban „via de *Bila*” és „via de *Wila*” van.

Az utóbbi 1325/1347/1549-i átiratot közölte SZENDREI JÁNOS (Miskolc város története III, 36), mégpedig az Olt. Dl. 1109. sz. a. példányáról. A korábbi 1325/1347-i példányt (a körmendi levéltárból) a Tört. és Rég. Közl. (Miskolc) 1927–1928. évf. 7–8–9. számaiban ismertette LEVELES E.

A *Bila ~ Wila ~ Voyla ~ Vajla* alakváltozás, illetőleg alakmegfelelés lehetséges. Figyelembe veendő, hogy ugyancsak a kabar eredetű Böngér fia Bors utódainak falvai közül alig 10 kilométeres körzetben belül ott található a *H e j ő-Csaba, Nyék, Kis-Tokaj* és *Szirma* személynévi eredetű falunévek is. Szintén a Bors–Miskolc szállásföldön belül fekszik *S z i r m a-Besenyő* község.

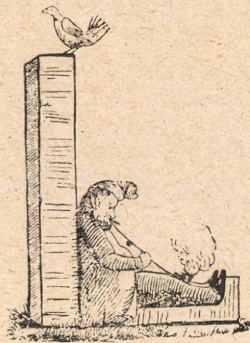
MARJALAKI KISS LAJOS

Maradi. Ha e szó kora és képzésmódja felől érdeklődünk nyelvészektől, akkor „érzésük szerint” leginkább azt a feleletet adják, hogy nyelvújításkori, és játszi *-i* képzővel alakították. Csupán egy valaki tartotta régi és tájnyelvi szónak, valamint szabályszerű képzésnek, olyannak, mint a *zsugori, vicsori, csali* stb. Lássuk hát!

A régi nyelvben nyoma sincs, sőt szótári nyelvünknek is csak századunkban lett tagja. CzF. helyette a *haladó* mintájára *maradó párt*-ot említ, s ezt átveszi BALLAGI is. Az akadémiai nagyszótár adatai is elég késeinek mutatják: 1867: „A *maradiak* lapját olvasom” (Szelestey László: Egy rab álmai 111) | 1881: „a *maradi* pártiak . . . titkos gúnymosolylyal nézték a szabadelvű párt erőlködéseit” (Boross Mihály: Élményeim 8) | 1890: „csombókos poéták és *maradi* írók” (Akad. Ért. 394) | 1895: „a haladás nevében ösztökélte a *maradiakat*” (Beöthy Zsolt: Színházi esték 6) | 1898: „Igen értelmes ember, csak egy kicsit *maradi*” (Mikszáth Kálmán: Új Zrinyiasz 45) | 1898: „konzervatívok vagyunk, óh drága olvasó, az ember csak *maradi* állat, akármily fiatal és radikális” (Bródy Sándor: Kecske 22) | 1899: „A *maradi* . . . párt akkor vitte legelőször tömegesen szavazásra a felbujtott köznemességet »nem adózunk« jelszó alatt” (id. Ábrányi Kornél: Képek a mult és jelenből 51). — Még később jelentkezik a *maradiság*: 1877: „igazságtalan dolog, a mennyei birodalom emberséges népét a vaskalapos *maradiság* képviselői gyanánt idézgetni” (Ágai Adolf: Porzó tárcza levelei I, 387) | 1881: „hogy megsemmisíthessem a gátakat, miket ádáz szűkkeblűség és a *maradiság* imádására ragadó hajlamok torlaszoknak élénk” (Véka László: Kőd előttem, kőd mögöttem I, 41) | 1882: „a közönségnél tetszetős népies műkedvelőségnek . . . durva, sokszor alacsony *maradiságával* szemben . . .” (Beöthy Zsolt: Színműírók, színészek 135) | 1887: „a *maradiság* legsökönösebb elemei is érzik ez abnormis helyzet súlyát” (Borúth Elemér: Hátrahagyott művei. Próza 191) | 1896: „először szálljon szembe a *maradisággal*” (IrodKözl. VI, 155) | 1899: „neki még mindig Zestermannak 1847-ben megjelent s ma már jó részben elavult műve a forrás . . . Éppen ilyen *maradisággal* találkozunk a katakombákról szóló részben” (Akad. Ért. X, 440).

Megoldódik azonban a rejtély, ha nem nyelvészeti, hanem szépirodalmi téren keresgélünk a szó eredete után. Ismeretes — többek között KOVALOVSKY MIKLÓS tanulmányából (MNy. XXX, 278–9) —, hogy milyen nagy divatja volt a XVIII–XIX. század első felében nálunk a beszélő neveknek. Simai *Iqazházi*-jától Eötvös József *Nyúzó*-

jaíg hosszú a sor, s e két név itt semmiképpen sem határkövet jelöl. Ilyen beszélő név Tánicsics Mihály *Pázardi*-ja és 1848-ban írt „Nép szava Isten szava” című munkájában

a *Késődi* családé, amelynek gazdasága a mindig „idő után tett munka” miatt megy tönkre, valamint Arany János „Elveszett alkotmány”-ában az *Ingady* és *Maradossy*. Ide tartozik *Marady úr* is. — A Honderű 1843. július 22-i számában Zugvári álnévvel kolozsvári karcolat jelent meg (II, 77–80, 175–8) „Tekintetes *Marady* ur és hitvese” címen. A „fresco” elmondja, miként fizetett patópáloskodásáért „tekintetes nemzetes és vitélző maradvári *Marady* Kristóf ur”. Politikai nézete: maradjunk a réginel. Mikor még ifjú legény volt, „nem volt senki a két országban, ki ez őt törzsökös magyar mondást, hogy maradjunk a régi mellett, oly kizárólag üdvözítőnek hitte volna, mint épen ő”. — Az ügyes kis írásnak nagy sikere lehetett, már csak a mellékelt, *Marady* urat ábrázoló kép miatt is, amely egyúttal adalék egy ma is használt kifejezés megvoltára.

A név hamar terjedő népszerűségét mutatja, hogy a következő évben Czuczor Gergely „Maradi *Marady* táblabíró ur beszéde” címen írt verset az Életképek december 11-i számába. Így kezdődik:

Lassan lépj, tovább érsz,¹ közmondások java,
Ezt tartja a' népszó, sőt a' csiga maga.

Majd: Maradjon a magyar csak régi magyarnak.

(Életképek 1844. évf. 767.)

A Zoltvány Irén által 1899-ben kiadott Összes Költői Műveiben olvasható jegyzet szerint a kéziratban *Marady* táblabíró keresztneve is megvan: Péter (I, 302). Egyébiránt beszélő nevek Czuczornál is találhatók. Az említett kiadás közli kéziratból ugyancsak 1844 körül írt „Lassudi” című epigrammáját:

Lassudi ur a' régi marad, csak semmi ujitást!

Lám a' bornak is az a legjava, a' mi legőbb.

(I, 202.)

Maradi 'réactionnaire, rétrograde' szavunkat tehát a vezetéknévből lett közszók (*pepita, viganó, fregoli, vidacs* stb.) közé kell besoroznunk, habár személy nem viselte és csak papiroson élt. Ez az eredete magyarázza meg a szó túl kései felbukkanását, ahhoz, hogy nyelvjárási lehessen, másrészt a képzés szokatlanságát a helységnévből neveket alkotó -i képzővel. — A szó először csak tréfásan jelentette a haladni nem akarókat. Erre mutat az, hogy első felbukkanásakor (de Mikszáth még 1898-ban is) idézőjelbe teszik. Politikai irányzatú születése rányomta bélyegét további életére is, bár utóbb — az alapszó besugárzása révén — még két jelentésárnyalata fejlődött. Az egyik: 'elmaradt, haladni nem tudó'. Ez lehet meg a *maradiság*-ra idézett első és utolsó adatban, és néha a mai beszédben is megfigyelhető (vö. SAUVAGEOT szótárának 'arriéré' és HALÁSZ ELŐD szótárának 'zurückgeblieben' értelmezését is). A másik: 'az italmérésben kis fogyasztás mellett sokáig elüldögélő [ti. vendég]'. HARTAY SÁNDOR hívta fel a figyelmemet arra, hogy ez a jelentés már Ambrus Zoltán „Leányok, asszonyok” címmel 1908-ban kiadott novelláskötetében is megvan: „az, egy-két *maradi* vendég is sorra elszállingózott [az étteremből]” (219).

¹ Zoltváynál is ritkítva.

Kalangya. Néhány évvel ezelőtt felhívtam a figyelmet arra, hogy az OklSz. tulajdonneveinek felhasználásánál óvatosságra van szükség (MNY. XLVI, 90—2). Most azért írok a *kalangya* szóról, és rögzítem eddigi első előfordulását 1370-ben, mivel KNEZSA ISTVÁN szláv jövevényszavainkról szóló, kéziratban levő nagy munkájában¹ a szó megjelenését az OklSz. alapján egy a szóval semmiféle kapcsolatban nem álló földrajzi névhez köti. A 'nemus, lacus, pratum' megjelöléssel közölt *Kalanga* adatoknak a *kalangya* címszó alá sorolásában az OklSz. a NySz. nyomán jár, amely a ZichyOkm. adatait szintén *kalangya* alatt hozza. (Nem lehet a szó első adata — még kérdőjellel sem, mint a SzófSz. teszi — a HazOkm. II, 3 közölt, 1228-ból a Győr megyei Kóny határában említett „a r b o r e m que kalandafjze nuncupatur” adat sem.)

A NySz.-nak és az OklSz.-nak a ZichyOkm.-ból idézett adatai a Szabolcs megyei Tuzsér határában ma is fellelhető *Kálonga* nevű határrészre, illetőleg a melléje épült településre vonatkoznak (l. MNYTK. 53. sz. 16—7). 1947. évi gyűjtőútamon magam is jártam ott, s a helyszínen szerzett benyomásaim, valamint a középkori adatok 'lacus' stb.-féle meghatározásai alapján bizonyosra veszem, hogy a név a szláv *kalb* 'lutum, sár' szó származéka. Képzője pedig az a ritka *-ega* helynévképző lehet, amely csak lengyel, valamint kis- és nagyorosz területen mutatható ki (MIKLOSICH: Denkschriften XXI, 92; KNEZSA, Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei 33—4). A *Kálonga* név tehát szerintem, a nem szlavista szerint összevethető a galíciai kisorosz *Katuzany* és a CYBULKI nyomán Potsdam környékéről idézett lengyel *Katuga* helynevekkel (MIKLOSICH: i. h. XXIII, 178). Mivel a magyarban a szláv nasalis megmaradt, fel kell tennünk, hogy az átvétel 1000 körül, de legkésőbb a XI. században megtörtént. — Mint utóbb látom, STANISLAV JÁNOS egy **Koledža* (vö. lengyel *Koleda*) személynévből származtatja (Slovenský juh v stredoveku I, 155, 553). Az idézett *Koleda*-ból eredezteti a Losonc közelében fekvő *Kalonda* (LIPSZKY; Hnt. 1944.) falu nevét is (i. h. I, 110, 414), de eltérő hangalakjukat nem magyarázza.

MIKESY SÁNDOR

Az emlékezetét hátuljokra verik. A r a n y „A Jóka ördögé”-ben (1851.) elbeszéli, hogy hőse megkapja kis Meseország felét, mert kiúzi a király lányából az ördögöt:

Jóka is megkapta jótéte jutalmát:
 Od'adá a szomszéd fele-birodalmát,
 S mindjárt a hüvösben ki is mentek reggel,
 Kijegyzék a határt, hosszába, cövekkel.
 Aztán a határra dombokat emelnek,
 Fájdalmára néhány bámész sühedernek,
 Kiket a helyszínén, a halomnak ormán,
 Lefogtak erővel, kényszerítés-formán,
 S hogy eszökbe jusson szakállas vén korig,
 Az emlékezetet hátuljokra verik.

Első kiadásában (Müller Gyula Nagy Naptára. 1853.) ezt a részletet a költő a következő jegyzettel kísérte, amely a későbbi kiadásokból elmaradt, s csak a most folyó kritikaiban szerepel újból: „Szokás a népnél határdomb hányáskor, egy-két pásztorfiút megvesszőzni, hogy vén korában annál inkább visszaemlékezék a helyiségre. A. J.”

¹ A megjelent munkában (I, 242) a jelen közleményre való hivatkozás jelzése téves, mert — bár 1954 októberében ki volt szedve — anyagtorlódás miatt két számból is kimaradt.

(Arany János Összes Művei III.: kiadta VOINOVICH GÉZA. Bp., 1952. 213. L. még Arany János Válogatott Művei II.: kiadta BARTA JÁNOS. Bp., 1953. 208).

Arany még egyszer említi ezt a népszokást, amikor a Szent István-rend feletti bosszúságát egy epigramma-sorozatban akarja levezetni (A csillag-hulláskor. 1867.). A X. számú így hangzik:

Ha békülnek, határt hánynak,
Egy suhanera jó sort vágnak:
Én is, amit sorsom rám mért,
Elszenvedem — a hazámért!

(Arany János Összes Művei. VI.: kiadta VOINOVICH GÉZA. Bp., 1952. 141. Szóbeli variánsait közli LEHR ALBERT: MNy. XIII, 180—1.)

Nagyon érdekes és jellemző, hogy az Arany idézte népszokásnak pontosan száz esztendővel korábban megtalálható — szavakig megegyező — okiratos, epikai hitele:¹ Országos Levéltár. Archivum Palatinae, lad. 9. n. 4. 1753. jún. 25. Inquisitio metalis Episcopalis. (Koppány Csanád m.):

1. tanú: Jovan Mudrity, nagylaki lakos, kb. 60 éves, vallotta, hogy „az említett két pusztlák között lévő határokat Székegyházát Koppánytól vállasztó határoknak lenni bizonyoson értette, amint is nagyobb bizonyosságért az egyikén Nemzetes, Vitézlő Návay Joseff Uram, az másikán pedig Iszak László névű Nagylaki káplár *meg csapatottak*.”

2. tanú: Sztójko Szleptyevity, nagylaki lakos, kb. 50 éves, vallotta, hogy Csorba kapitány „azon határokon sok pásztorokat is meg csapatattván, hogy úgy mond reája emlékeznének ezen maj napon rendel meg mutogattatott határjegyekre... „határnak... egyikének dombján Nemzetes, Vitézlő Návay Josef uram, az másikán pedig bizonyos Iszak nevű Militaris káplár *emlékezettnek okúért megcsapatattak*.”

3. tanú: Lázó Iszak, nagylaki lakos, kb. 57 éves vallotta: „Les Gödörnél lévő határozhoz... az tanu akkoron *emlékezetre meg csapatattott*.”

Ugyanerről az esetről: Lad. 9. n. 4: 1751. nov. 2. (Földeák).

Amint látható, Arany ezúttal egy régi, népi szokásjogi gyakorlatot ismer és értékesít. Érdemes felfigyelni rá, hogy a fenti okirat pontosan úgy adja elő a határhányás szertartását, ahogyan Arany, s így ez is újabb bizonyítékot szolgáltathat néprajzi adatai hitelességéhez.

A légynek sem ártott, mióta kétágú. A Jóka ördögében használja Arany e szólást (ÖM. III. 1952. 201). BEKE ÖDÖN a tájnyelvből hoz rá párhuzamokat, amelyek azt bizonyítják, hogy jelentése: „mióta két lábon járok, mióta élek” (Nyr. LXXII, 245). BARTA JÁNOS hasonlóan magyarázza: „mióta a két lábán áll” (Arany János Válogatott Művei II, 404). Természetesen az sem érdektelen, hogy maga Arany miként értette. Nem így. A Nyelvörhöz írt széljegyzetei között a következő olvasható: „Kétágú a. m. *páros*: 'A légynek sem ártott, mióta kétágú' (házas). Ar. Jóka örd.’ (VOINOVICH GÉZA: MNy. XIII, 156).

Dávid-kereszt? Gellért Oszkár Kortársaim című könyvében (1954. 341—2) olvassuk a következő sorokat: „A *Magyar Csillag* megjelenése után a fasiszta

¹ ERTE HORVÁTH TIBOR ANTAL tanár úr volt szíves felhívni figyelmemet. Itt is hálás köszönetet mondok érte.

Egyedül vagyunk is közölte a verset, mégpedig a lap első oldalán, óriási betűkkel; de csak azért, hogy utána megkérdezze, mit nem merészel még kiadni Illyés Gyula a lapjában. (S vagy abban a számban, vagy egy későbbiben — már nem emlékszem rá — tüzes trónra ültette Illyést, mellén a zsidó Dávid-keresztrel).¹ A *Mágen Dávid* szószerinti fordítása: *Dávid pajzsa*; általánosan elfogadott magyar terminusa: *Dávid-csillag*; *Dávid-kereszt*-nek fordítani képtelenség. „Zsidó Dávid-kereszt” — fából vaskarika.

SCHIEBER SÁNDOR

Hivatalos. Közismert, hogy a *hivatal* szónak a régiségben eredetileg 'elhívás, vocatio, Rufung', címszóbeli származékának pedig 'meghívott, vocatus, invitatus, gerufen' jelentése volt. Ma azonban az alapszót e jelentésben egyáltalán nem használjuk, és származékának is csak eltokozódott kifejezésekben (pl. *hivatalos valahová*) és az egyházi (bibliai) nyelvben (pl. *sokan vannak a hivatalosak, de kevesen a választottak*) őrződött meg régi jelentése.¹ A *hivatal* szó jelentésváltozását, illetőleg jelentésbokrának kialakulását HORGER ANTAL már tisztázta (MSZav.), a *hivatalos* szó új jelentésének kialakulásáról meg SZILY KÁLMÁN írt néhány figyelemreméltó sort (NyÚSz.). Minthogy fejtegetései nem tisztázták a *hivatalos* szóval kapcsolatos összes kérdéseket, úgy látom, az 'officiosus' jelentés kialakulásához még lehet néhány kiegészítő megjegyzést fűzni.

Az újabb jelentéssel kapcsolatban a következő kérdés vethető fel: mikor és hogyan alakult ki ez a jelentés?

Az időpont kérdésére nézve SZILY úgy vélekedett, hogy már 1636 táján a szó hajlott az 'officiosus' jelentés felé, de sietve kiemelte, hogy az első, kétségtelenül biztos 'officiosus' jelentés csak 1796 tájáról adatható. Már az 1636 és 1796 közötti, viszonylag nagy időbeli távolság is arra int, hogy a jelentésváltozásra való hajlamot ilyen korai időben ne keressük. További óvatosságra készítet az az éppen SZILYNÉL olvasható észrevétel, hogy a *hivatalos* szónak új jelentésben való használata ellen RÉVAI MIKLÓS még tiltakozott.² Ez arra mutat, hogy RÉVAI korában a régi és az új jelentés közötti küzdelem még nem dőlt el. Nem csodálható tehát, hogy RÉVAI, a magyar nyelvtörténeti vizsgálódás úttörője a régi nyelvszokást védelmezi. Az, hogy RÉVAI korában még nem véglegződött az új jelentés, arra mutat, hogy a 'vocatus' jelentésnek jóval a SZILY jelezte időponton, azaz a XVII. század első felén innen kellett az 'officiosus' jelentés irányában elhajlania.

A jelentésváltozás közelebbi időpontjára nézve a NySz.-ből azt a további negatív adatot olvashatjuk, hogy FALUDI 1771 táján még régi jelentésben használta a szót. Az, hogy másfelől a NyÚSz. szerint MÁRTON JÓZSEF 1796 táján már az új jelentéssel él, de RÉVAI még tiltakozik ellene, arra mutat, hogy e változás Faludi pályája végén, az 1770-es években megkezdődhetett ugyan, de csak a század vége felé kaphatott annyira erőre, hogy kihívta a régít védelmező RÉVAI ellenkezését. A jelentésváltozásnak a köz- és irodalmi nyelvben való jelentkezése időpontjául tehát a XVIII. század utolsó negyedét kell megjelölnünk. Mindebből persze arra következtethetnénk, hogy e jelentésváltozás a nyelvújítók tudatos törekvésének eredménye volt. Talán így vélekedett SZILY is, amikor a *hivatalos* szót felvette szótárába.

Úgy látom azonban, nincs miért ilyen tudatos, „mesterséges” jelentés-alakításra gondolnunk. A jelentésváltozás ez esetben is az egykorú élet és a levéltári források ismeretében természetes, mesterkéletlen jelentésfejlődésnek bizonyul.

¹ L. még a már történetivé avult és csak a történettudományban használatos *királyi hivatalos* műszót.

² RÉVAI ilyen jelentésben a *hivatalbeli*-t ajánlotta (NyK. XXXV, 198. — Id. a NyÚSz.).

A rendiség megszűnéséig, illetőleg a modern hivatali ügyintézés kialakulásáig az érdekeltek nem folyamodhattak kisebb jelentőségű ügyes-bajos dolgaikkal minden esetben a sokszor távoli hiteles helyekhez, káptalanokhoz azért, hogy a megállapodásokat írásba foglaltassák, hanem kezük ügyében levő szavahihető személyeket kértek fel magánjogi ügyleteikben biznyságlevél kiállítására, illetőleg bármilyen előtűik lefolytatott eljárás tényeinek írásba foglalására. Az ilyen személyek a városi és falusi értelmiség vagy a birtokos nemesség pennaforogató tagjai közül kerültek ki; a biznyságlevél súlyának emelése érdekében a felek természetesen igyekeztek az irat megszerkesztésére minél tekintélyesebb közéleti személyiségeket, officium-viselőket is hívni vagy — egykori kifejezéssel élve — „fogni”. Ezeket a magán személyeket és officiálisokat arról, hogy kézfogással kötelezték őket a szóban forgó ügyről való biznyságlevél tényeknek megfelelő kiállítására, *kézen fogott bírák*-nak, *fogott közbírák*-nak vagy *fogott bírák*-nak nevezték. Ezek aztán, mivel külön felkért, *m e g h í v o t t* személyek voltak, a kiállított biznyságlevélben *hivatalos személyek*-nek, *hivatalos közbírák*-nak vagy *hivatalosok*-nak nevezték magukat. Ennek biznyságául legyen szabad erdélyi oklevélszótáram anyagának gyűjtögetése közben a levéltári forrásokból kiírt néhány ide vonatkozó adatra felhívnom a figyelmet. Céduláimról csak az alábbi négy jellegzetes, megvilágító adatot jegyzem ide:

Egy Nagyenyeden 1669-ben kiállított biznyságlevél kezdő formulájában ezt olvastam: „Mi Fejer varmegyeben Nagy Enyeden lako Balas Istvan es Hatthazi Ferencz, mind ketten Nemes szemelyek . . . Valank *hivatalosok* egy reszről Thorda varmegyeben Thoroczkon lako Vitezlő Pákai¹ Daniel Deak Uramtól, más reszről Fejer varmegyeben Nagy Enyeden lako Vi[t]ezlő Hunyadi Ferentz feleségetől Vay[a]ly Kata aszonytól ilyen okon tudni illik hogy . . .” bizonyos örökség ügyében a két fél megbékéléséről biznyságlevelet adjanak. A biznyságlevél hivatalosai a továbbiakban bizonyítják, hogy a Hunyadi Szőczi Ferenczenék kifizetett bizonyos összeg ellenében a megbékélés megtörtént (Erdélyi Nemz. Múz. lt. Pákei lev. 7. köt.). — Egy másik, Kolozsvárt 1711. november 3-án adásvételi ügyben kiállított biznyságlevél kezdő formulája így hangzik: „Mi, ugy mint Erdélyi János, hütös Assessor, Csiszár Eotvös György, hütös Számvévő, Fel Vinczi György, n(eme)s Kolosvár várossának egygyik hütös Szolga Birája, mind hárman . . . Kolosvárat lakó nemes szemelyek es ez ide alább megh irt dologbann *hivatalos* Köz Birák. Adgyuk emlekezetül mindeneknek a' kiknek illik ez irasunknak rendibe(n) Quod in hoc Anno 1711 die 3. Mensis Novembris Midőn *hivattattunk* volna ugyan Kolos varmegyebenn Kolosvárat; belső Közép ueczának ā plaga meridionali seriessére . . . Jelenének meg mi előttünk . . .” (következik az adásvételi szerződés feleinek felsorolása es az ügylet írásba foglalása) (uo. Dósa Elek lev. 2. köt.). — Másik két nagyenyedi biznyságlevél bevezető formuláját is ideiktatom: 1721: „Mi Enyedi G: Péter, Nemes Nagj Enyed Várossa hites Notáriussa, es Szappanos Samuel azon Város edgyik hites Szolga biraja . . . ez ide alább meg irt dologban fogatt Közbírák . . . leven *hivatalosok* edgy részről Nagj Enyedi N(em)z(et)t(e)s Belényesi György Deák Vramtól, Feleségétől Nemes Hunyadi Kata Asz(szony)tól . . . ; más részről penig Tiszteletes Tudos Szigethi Gyula Györgj Vramtól . . .” (következik a biznyságlevél szövege) (uo.). 1740: „Mi Losonczy Szabó András Nemes Nagj Enyed Várossa Törvényes Szekinek edgjk Hites Szolgabirája es Szébeni Szőcs Jakab mind ketten . . . Nagj Enyeden lakó Nemes Szemelyek es ez ide alább megh irt dologban Kézen fogot Közbírák . . . Midőn volnánk *hivatalosok* . . . Nagj Enyed Várossában lakó, Nemes Leczfalvi Mihaly Uramtól es Feleségétől Fogarasi Ersebet Aszszonytul . . . Tót Utzai Nemes Hazokhoz . . . Jelenték mi előttünk . . .” (következik az adásvételi szerződés szövege) (uo.).

¹ A székely származású kolozsvári *Pákei* család nevét a XVII—XVIII. századi forrásokban gyakran írják *Pákai* alakban.

Az ilyenféle bizonyáglevelék ezrei tanúskodnak csupán erdélyi viszonylatban is arról, hogy a bizonyáglevelé-adás milyen élő, mindennaposan gyakorolt jogszokásban gyökerezett. De amint az itt idézett bevezető formulákból látható, a fogott bírák között (ezek magukat gyakran *hivatalos személyek*-nek, *hivatalos közbírák*-nak vagy valakiktől *hivatalosok*-nak mondják) nem egyszer magán-jogügyletekben a magánszemélyekkel együtt a város, a megye vagy a szék főtisztviselői és más tisztségviselői is állítanak ki bizonyágleveleket. Érthető tehát, hogy mivel a magánszemélyként az érdekeltektől bizonyágtevőkül felkért *hivatalosok*, azaz meghívottak személyükre nézve egyszersmind officium-viselők is voltak, a tőlük, illetőleg rájuk alkalmazott *hivatalos* 'vocatus' megjelölés hovahamarébb 'officiumában eljáró, officiosus' személyt kezdett jelenteni. Mint-hogy pedig a fogott bírói ügyintézés, illetőleg bizonyáglevelé-adás országsherte mindennaposan gyakorolt szokás volt, érthető az is, hogy az ilyen ügyekben eljáró officium-viselőknél gyakori, magánszemélyekkel való együttes, sőt nem ritkán egy-egy ügyben kizárólagos szereplése miatt a *hivatalos személy* kapcsolatban a 'meghívott személy → officium-viselő személy', majd magában is a *hivatalos* szónak 'vocatus → officiosus' jelentésváltozása keletkezett.

Adatok hiányában nem tudom megmondani, hogy a régi jelentés mikor veszett végleg ki, illetőleg mikor szorult arra a szűkkörű, eltokozódott használatra, amelyre az előbbieken már utaltam. DÉS város levéltárában a régi dési magyar nyelv történetének tisztázására irányuló kutatás közben két olyan adatra akadtam, amely már e szavak új jelentésváltozásának kialakult voltát jelzi. Egy 1814-ből való iratból ezt a részletet írtam ki: „... kívántam a' ... Magistratust *hivatalosson* megkeresni ...”. Egy 1826-ból valóból meg ezt: „Kivántuk *Hivataloson* feljelenteni ...” (DÉS város lt. 118/1814. sz. és 717/1826. sz.). Minthogy itt már határozói alakjában, új jelentésével mutatkozik a szó, úgy látszik, a XIX. század második-harmadik évtizedére az új jelentés teljesen véglegződött. Hogy ez így volt, arra egyébként már a NYÚSZ.-ban olvasható adatokból is joggal következtethetünk. Talán a Nagyszótárnak számomra elzártágomban megközelíthetetlen cédulaanyagában akad a szó jelentésváltozásának végső szakaszára is további tájékoztató adat.

SZABÓ T. ATTILA

NYELVMŰVELÉS

A fog igével körülírt jövő idő kérdéséhez

1. A *fog* igével körülírt jövő időt a szakirodalomban kétféle váddal is illetik. A legtöbben azt vetik a szemére, hogy idegen (latin, német) hatás szülte. Így legelőször is VERSEGHY FERENC (Magyar Grammatica. 1821. 247), majd RIEDL SZENDE (Magyar Nyelvtan. 1864. 193), GÁRDONYI GÉZA (Magyarul így!), PINTÉR JENŐ (Magyar nyelvvédő könyv. 1940.). — HUNFALVY PÁL és SZARVAS GÁBOR szintén utal rá, hogy az összetett jövő idő a magyarban a német, illetőleg a latin nyelv hatására alakult ki; ám ők már azt a lehetőséget is megengedik, hogy igeidőnk létrejöttében a nyelv „belső hajlandóságá”-nak, illetőleg a nyelvi szükségletnek is lehetett része (MNyszet. II, 447; A magyar igeidők 279—80).

Az idegenszerűség vádját már LMBE SÁNDOR igyekszik elhárítani (MNyszet III, 11, Idegen és hibás szólások bírálata 136). Később BÁNHIDI ZOLTÁN meggyőző erővel be is bizonyítja, hogy a *fog*-os jövő nem magyartalan, sőt: egészen szabályos magyar fejlemény (A magyar nyelv összetett igealakjai: MNyTK. 63. sz. 40—1). KOSZTOLÁNYI DEZSŐ

szintén elutasítja azt a véleményt, amely szerint összetett jövő időnk idegenszerű (Erős várunk a nyelv 144). Legújabban meg KOVALOVSKY MIKLÓS és NAGY J. BÉLA mutatja ki, hogy a magyartalanság vádja igeidőnk esetében teljesen alaptalan (Nyelvművelésünk főbb kérdései 156, 259).

Ennyi állásfoglalás után merő szószaporítás lenne újra bizonygatnunk, hogy a *fog* igével körülírt jövő nem idegenszerű. Nem is akarunk hát több szót vesztegetni rá. Minek a Dunába vizet hordani?!

Inkább arra a másik vádra térünk tehát rá, amely szerint a *fog* igével való körülírás mozzanatos, illetőleg befejezett értelmű igék esetében — minthogy ezek jelentésüknél fogva amúgy is a jövőre utalnak — teljesen fölösleges. Ezzel a nézettel először SZARVAS GÁBORNÁL találkozunk: „A *fog* segédigés jövőt teljesen pótolja [a ritkítás tőlem] a praefixumos igének jelene is” (i. m. 295). BÁNHIDI óvatosabb: csak azt írja, hogy az összetett jövő időt „pótolhatja” [a ritkítás tőlem] az egyszerű jelen, de méginkább a praefixumos jelen: *megírom, elmegyek* stb., továbbá a *majd, később, ezután* stb. határozókkal való körülírás” (i. m. 42). Az ő fogalmazása szerint tehát nem föltétlenül fölösleges szószaporítás a *fog*-os körülírás a szóban forgó esetben; ő az egyéb kifejezőmódokra inkább csak mint variációs lehetőségekre hívja fel a figyelmünket. Ellenben RÁ CZ ENDRÉ főiskolai, valamint KLEMM IMRE egyetemi jegyzetében már határozottan szükségtelennek ítéli a mozzanatos és a befejezett értelmű igék jövő idejének *fog* igével való körülírását (Mondattan 1951. 95, 99; TörtMondt. 1953. 25). De elmarasztalóan nyilatkozik a momentán, illetőleg a perfektív igék *fog*-os jövőjéről KOVALOVSKY MIKLÓS is: „Mivel... a magyarban az igekötők is kifejezhetik a cselekvés, történés beállását a jelen folyamatosságával szemben, a nép régtől fogva általánosan ezzel az eszközzel él a közeli, beálló jövő, majd általában a jövőben való történés, cselekvés kifejezésére. Pl.: *írom a levelet — megírom, fekszem — lefekszem, megyek — elmegyek* stb. Nyilvánvaló tehát, hogy felesleges ezeknek az igekötővel mozzanatosá tett igéknek összetett jövő idejét képezni [a ritkítás tőlem]: *meg fogom írni, le fogok feküdni* stb. Ha a jövőben való bekövetkezést, a jövőre való utalást ki akarjuk emelni, legfeljebb arra mutató időhatározó szót teszünk az ige mellé: *Majd lefekszem. Holnap megírom*” (Nyelvművelésünk főbb kérdései 156). Igaz, KOVALOVSKY már némi engedelményt is tesz: „Különös nyomaték vagy erőteljes, fenyegető parancs azonban igekötős ige mellett is megokolttá teszi a *fog* használatát árnyaló eszközként: *Meg fogod írni! Rá fog ő még erre jönni!*” (uo. 156).

Vizsgáljuk meg, mit mutatnak a nyelvi tények, igazolják-e ezeket az állításokat!

2. A momentán, illetőleg a perfektív igék jövő idejének *fog* igével való körülírása egyáltalán nem újabb keletű, már a kódexek óta találkozunk vele. Néhány példa azokból, amelyeket SZARVAS idéz (i. m. 280): Fer. leg.: „Éhségtől sok emberek *fognak meghalni*” | NádK.: „Kérjed, hogy mikoron lelke testétől *el fog távozni*, kárhozatra ne vettessék” | Pesti: Fab.: „Az bünt megszokja az gyermek, ha *el fogod szenvedni*” | Sylv.: „*Be fognak menni* az én nyugodalmamba”. De nemcsak a régiségben, hanem — ha csak elvétele, egyes tájakon is — a mai nyelvjárásokban is megtaláljuk a mozzanatos, illetőleg a befejezett értelmű igék összetett jövő idejét (Nyr. XXV, 570; ERDÉLYI LAJOS, Időalakjaink és módjaink a háromszéki nyelvjárásban 32–4 stb.). A mi szempontunkból azonban a régi nyelvhasználat és a nyelvjárások használata nem elsősorban jelentős; sokkal fontosabb az, hogy mit mutatnak a mai köz- és irodalmi nyelvi adatok. Főleg tehát ezek elemzésére fordítunk gondot. — Hogy kitűnjék: a momentán, illetőleg a perfektív igék összetett jövő ideje korántsem mindig fölösleges, vegyük közelebről is szemügyre és vessük egymással össze a jövő idő valamennyi ma is használatos kifejezőmódját!

Nyelvtanaink szerint a jövő időt a mai köz- és irodalmi nyelvben a következő módokon fejezhetjük ki: a) egyszerű jelen idővel; b) jelen idő + *majd* (vagy egyéb jövőre

utaló) határozószó segítségével; c) a *fog* igével való körülírással (vö. pl. BENKÓ — KÁLMÁN Magyar nyelvtan 70).

3. Már több régi grammatikusunk észrevette — amint erre KLEMM is utal (Tört. Mondt. 82—3) —, hogy perfektív igekötővel álló igéink jövő értelműek, így például SZENCZI MOLNÁR ALBERT, PERESZLÉNYI PÁL, KÖVESDI FERENC, BEREGSZÁSZI PÁL. Az újabb nyelvtanírók közül pedig KLEMM ezt írja: A „mozzanatos történést, illetőleg hangsúlyos határozóval (tárggyal), főképp igekötővel momentanizált, perfektívált igealakok időjel nélkül tkp. szintén nem fejeznek ki *időt*, azonban alkalmi használatban átképzelés nélkül rendszerint *jövő* vonatkozásúak (futurae)” (i. m. 82). Ezeket az állításokat példáink is teljes mértékben igazolják: Petőfi: „*Eljön, eljön az ítélet napja*” (1848.) | Arany: „*De ami az enyém, azt elviszem innen*” (Toldi II. 13.) | Arany: *Felmegyek* Budára bajnok katonának” (Toldi VI. 15.) | Móra: „*Én pedig ingyen nem viszem el*” (Daru-utcától . . . I, 157); Ady: „*Megszépül szatírarcom*” (Az utolsó mosoly); „*Ügyis eldoblak, beszélgessünk*” (Beszélgetés egy székfűvel) | Kosztolányi: „*Ha nem jössz, öregem, akkor magam megyek. És jóljelentelek*” (Aranysárkány 163); *Becsuknak!* (uo. 231) | József A.: „*El is megyek innen a tengeren túlra*” (Székiáltó madár) | Veres P.: „*Ezek mind széjjelviszik a híret [ti. a tréfának]*” (Pályamunkások 26); „. . . úgy határozunk, hogy *elmegyünk*” (uo. 48) | Déry T.: „. . . a ma délutánra hirdetett konferenciát Pribék tanár . . . *tartja meg*” (Csillag 1954: 585) | Illyés Gy.: „. . . anyád is *elfeled!* Emléked *elhull!*” (Halott leány) | Tamási Á.: „*Mikor kell menni? — kérdeztem. Apád mondja meg — felelte anyám*” (Bölcső és Bagoly 136) | Szabó P.: „*Nézzétek! Ilyen üszőt veszek én abból, amit keresek*” (Csillag 1954: 251) | „*Elmegyek, elmegyek, hosszú útra megyek. . .*” (Népdal) | „*Megvédjük a békét!*” (a beszélt nyelvből); „*Megszervezzük a versenyt*” (uo.); *Megteheted* (uo.), „*Mit hozol a városból?*” (uo.); *Megverlek!* (uo.); „*Légy nyugodt, az igazság győz*” (uo.); „*Ki tudja, hogy alakul a dolog, hogy fordul a kocka?*” (uo.); stb. Ilyenformán bátran állíthatjuk, hogy akkor használunk egyszerű jelentő jövő értelemben, amikor az ige mozzanatos jelentésű, illetőleg amikor a mellette álló igekötő, hangsúlyos határozó vagy tárgy miatt befejezett értelmű, tehát kifejezi azt, hogy valaki, valami célhoz ér, valamilyen helyre, helyzetbe, állapotba eljut, valami befejeződik, elkészül, megvalósul. Ehhez még csak azt kell hozzáfűznünk, hogy olykor a bővítmény (tárgy, határozó) szórendi helye, illetőleg hangsúlya mutatja, hogy vajon az egyébként folyamatos cselekvést kifejező ige mozzanatos, illetőleg befejezett értelmű, tehát jövő vonatkozású-e vagy sem: *levelet írsz?*, ha a főhangsúly a *levél* szón van — jelen idő; ellenben: *írsz levelet?*, ha a főhangsúly az *igén* van — jövő idő; másrészt: *levelet írsz?*, ha a főhangsúly az *igén* van és a bővítmény is hangsúlyos — jövő idő; *írsz, levelet?*, ha a *levél* szón is főhangsúly van — jelen idő.

A perfektív igekötős igék jelen ideje olykor nem egyszerűen csak a jövő időre utal, hanem utasítást, parancsot fejez ki: „*Elmegy és megmondja neki, hogy. . .*” (a beszélt nyelvből).

Jelen idejű voltaképpen a létige egyes 3. személye, az eredetileg 'fit, incipit' jelentésű *lesz* igealak is, amelyet ma a valószínűséget kifejező „*ott lesz a polcon*”-féle használatot nem tekintve a létige jövő idejének a kifejezésére is használunk: Petőfi: „*Mi hogyan lesz, majd elválnak*” (Mit csinálsz, mit varrogatsz?); „*Én se leszek rosszabb nála*” (Csatadal) | Ady: „*Másképpen lesz holnap, másképpen lesz végre*” (Fölszállott a páva) | Veres P.: „*Fő az, hogy nem leszek már itthon*” (Pályamunkások 16) | Illyés Gy.: „*Tél lesz újra, öcsém*” (Mulató szolgák) | Szabó P.: „*Hun lesz a gyűlés, te?!*” (Tavaszi szél 9).

A tartós cselekvést kifejező (és bővítménnyel nem momentanizált, illetőleg nem perfektívált) igék esetében ellenben már nem elégséges csupán a jelen idejű igealakot használni a jövő időre való utalásul. Ilyenkor ugyanis a jelen idő — az ige jelentésénél fogva — csak azt adja tudtul, hogy a cselekvés éppen folyamatban van; a befejeződésre

— s így a jövő idejűségre — azonban már nem utal. Ha azt halljuk, hogy *olvas, alszik, sétál, tanul, bámészkodik* stb., akkor — a befejezett értelmű s így szükségszerűen a jövőben megtörténő cselekvést kifejező *elolvas, elalszik, megtanul* stb. igék jelen idejétől eltérően — csakis a jelenben (nem pedig a jövőben!) történő cselekvésre gondolunk.

Természetes, hogy átképzéssel, illetőleg olyankor, amikor az előzményben már valamilyen formában történt utalás a jövő idejűségre, ezek is lehetnek jövő értelműek, de csakis ekkor: Ady: „Másképpen *lesz* holnap, másképpen *lesz* végre, Új arcok, új szemek *kacagnak* az égre” (Fölszállott a páva) | Móricz: „Ott jó *lesz* neki, mert az iskola mellett *lakik*, legalább könnyebben jár iskolába” (Árvácska 115) | József A.: „*Elfognak* és *felkötnek*, áldott földdel *elfödnek* s halálthozó fű terem gyönyörűszép szívemen” (Tiszta szívvel); „*Kertész leszek, fát nevelek*” (Kertész leszek).

4. A *majd* határozószóval — példánk szerint — elsősorban akkor utalunk a jövő időre, amikor az ige duratív, tehát amikor a jelen idő önmagában nem fejezi ki a jövő idejűséget: Petőfi: „No, ha ihatnál, hát *majd ihatol*” (Csokonai); „... nagy fontosságú, amit *majd beszélek*” (János vitéz 13) | Mikszáth: „Én *majd őrt állok*” (A Noszty fiú esete II, 24); „... keress magadnak valami skribát, valami ügyes lateinert, aki *majd* lapot is *szerkeszt*” (uo. I, 64) | Ady: „Akkor én *majd* nem erre *járok*” (Hazavagyás napfényországból) | Kosztolányi: „Tudom, *sajnálja majd*” (Aranysárkány 228); *Majd gondolkozom* (uo. 211) | József A.: „Nagyon szépen *néznek majd* terád” (Olyan bolond vagy); „... egyedül *csavarogsz majd* éhen az utcán” (Párbeszéd); „Aki *majd főz* is, *csókol* is, kerül *majd* egyszer asszony is” (Biztató) | Illyés Gy.: „Ez a föld *táplál majd*” (Amit más majdnem elfelejtél); „*Gondolunk majd* rád” (Halott leány) | *Majd olvasok* (a beszélt nyelvből); *Majd írok* (uo.).

De gyakran találunk *majd*-ot olyan igék mellett is, amelyek önmagukban is kifejezhetik a jövő időt; így a *lesz* és a mozzanatos, illetőleg a befejezett értelmű igék mellett. Ilyen esetekben a *majd* — mint erre említett jegyzetében KLEMM (25) és RÁCZ (95) is felhívja a figyelmet — gyakran nyomósító szerepet tölt be. Másrok pedig arra utal, hogy a cselekvés nem közvetlenül a kijelentés elhangzása után megy végbe, hanem később, esetleg csak a távolabbi jövőben. Más, ha azt mondom: *veszek* (pl. a tésztából) és ha azt: *majd veszek*; *hozom* és *majd hozom*; *elviszem* és *majd elviszem*; *megmondom* és *majd megmondom* stb. A *majd* nélkül kifejezett jövő cselekvése ugyanis rögtön elkezdődhet a kijelentés elhangzása után; ellenben a *majd*-dal nyomósított csak valamivel később. De van arra is példa, hogy a *majd* a cselekvés elhalasztását, elodáztatását jelzi, de legalábbis sejteti; ilyenformán a mozzanatos, illetőleg a befejezett igék *majd*-os jövő ideje olykor kevésbé határozott, mint az egyszerű jelennel kifejezett. Sokkal megnyugtatóbb számunkra, ha a diák azt mondja: *megtanulom, megírom a leckét*, mint ha azt, hogy *majd megtanulom, majd megírom a leckét*. Azt is alighanem furcsállanánk, ha azt hallanánk, hogy *majd megvédjük a békét*. Az orvostól is azt halljuk szívesen, hogy az operált beteg *meggyógyul*; de már a kisgyerekeknek, ha elvágta az ujját, vagy felhorzsolta a térdét, csak azt mondjuk, hogy *ne sírj, majd meggyógyul*. — Végül: az is előfordul — amint erre KLEMM (i.m. 83) is figyelmeztet —, hogy a *majd* a *lesz*, valamint a momentán, illetőleg a perfektív igék mellett modális értelmű: fenyegetést vagy biztatást fejez ki: „*Majd lesz* nemulass!” (a beszélt nyelvből); „*Majd adok* én neki!” (uo.); „*Majd én teszek* róla!” (uo.); „*Majd* kisegítlek” (uo.); „*Majd jóra fordul* a dolog!” (uo.); „*Majd ellátom* a baját!” (uo.); stb. Érdekes megfigyelni, hogy ilyen használatban a *majd* mindig megelőzi az igét.

Állításainkat az irodalmi példák is igazolják: A) A *lesz* mellett: Petőfi: „Törjetek szét minden láncot, *Majd lesz* elég vasatok!” (Vas-úton) | Ady: „Ti *lesztek majd* e rab ország Megváltott és boldog népe” (Történelmi lecke fiúknak). B) Mozzanatos, illetőleg befejezett értelmű igék mellett: Petőfi: „Te meg, cigány, húzd rá, *majd kifizetem*” (ÖM. 305); „Miként egy új, de szent Napoleon, *Elfoglalod majd* a kerek világot” (Respublica!);

„S ki mondja meg: Hol *ébrednek föl majd* e nemzetek” (Csalogányok és pacsirták) | Arany: „Akkor a leventék gyűljenek egy helyre, Hol az olasz gúnyát kiki *majd felölti*” (Toldi szerelme IV. 32.); „*Majd csak felszárad a könny*” (ÖM. I, 92) | Jókai: *Majd megkeresem* (ÖM. LXXXVIII, 267) | Móra: „*En majd bejelentem neki telefonon*” (Daru utcától I, 171) | Csiky G.: „Még nem tudom, de meglehet — *majd meglátjuk*” (Proletárok 29) | Ady: „A csúcsban *majd* talán *megállók*” (Elillant évek szőlőhegyén) | Kosztolányi: „... *majd lehozom a padlásról a szunyoghálót*” (Aranysárkány 185); „Egy este *majd* ... *elmenyek a boltjuk előtt*” (uo. 245) | József A.: „Fáradt vagyok, sokat is dolgoztam, én is *elalszom majd*” (Szép csöndesen aludj); „Vers, eredj, légy osztályharcos! a tömeggel együtt *majd felszállsz*” (Szocialisták); „Lesznek, akik *majd kinevetnek*” (Tanítások) | Illyés Gy.: „*Főlszedünk majd*, krumpli, ne félj” (A ház végén ülök) | „Ha berugunk, *majd lefekszünk*, ha lefekszünk, *majd felkelünk*” (Ivó nóta: Nyr. XXVIII, 370).

Megemlítendő, hogy *majd*-os körülírást perfekzív ige nyomatékos tagadásakor nemigen használunk. Mondhatjuk: „én bizony *nem viszem el, nem olvasom el*” és: „én bizony *nem fogom elvinni, nem fogom elolvasni*”. De azt már aligha mondhatjuk, hogy: „én bizony *majd nem viszem el, nem olvasom majd el*”.

Végül még arra kell itt felhívni a figyelmet, hogy olykor nem *majd*, hanem más jövő értelmű határozó utal a jövő idejűsége: *holnap, mikor?, jövőre, ezután* stb. Lássunk erre is egy-két példát: Ady: „Elment, nem látom már *többé soha*” (Egyedül a tengerrel) | Kosztolányi: „... *mikor utazol* a Taliánok közé” (Aranysárkány 187) | Veres P.: „... még *évek múlva is emlegetem*” (Pályamunkások 26) | Tamási Á.: „*Mikor kell menni*” — kérdeztem” (Bölcső és Bagoly 136) | „*Jövőre én is tanulok franciául*” (a beszélt nyelvből). Érdekes azonban az, hogy ezek tanadás jelleg érzetetésére már nem alkalmasak, pusztán a jövő idejűsége utalnak.

5. Példáink szerint a *fog*-gúny körülírást — akárcsak a *majd*-os szerkesztést — elsősorban akkor használjuk a jövő kifejezésére, amikor az ige vagy egyáltalán nem fejezi ki a jövőt (pl. duratív jelentésű igék), vagy pedig nem elég határozottan utal a jövő idejűsége: Petőfi: „Egész úton — *amíg föl* — azon gondolkodám: Miként *fogom szólítani* Rég nem látott anyám?” (Füstbe ment terv); „Talán az élet, munkáinkért *Nem fog fizetni* semmivel” (A XIX. század költői); Arany: „*En neked a földön im kegyelmet adok, Kérd Istent, remélem, Isten is adni fog*” (Toldi XII. 14.) | Mikszáth: „... elgondolta, hogy *fog* az mérgében *ugrani*” (A Noszty fiú esete I, 42–3) | Ady: „... megbénultan *Gunnyasztani fogsz*” (A mesebéli János); „*Jós és jó magyarságom, Hívni fog az Élet*” (Mag hó alatt); „Igen, én *élni* s hódítani *fogok* Egy fájdalmas, nagy élet jussán” (Ifjú szívemben élek) | Móricz: „*Nem* is gondolt arra (ti. a legeletésre), hiszen ő már iskolába *fog járni*” (Árvácska 69) | József A.: „*Regélni fogsz* úgyis, az ítéletnapig” (Bosszúság) | Tamási Á.: „... anyám elmondta, hogy ... Mint első osztályost, ő *fog* engemet is *tanítani*” (Bölcső és Bagoly 136); „... még azt is *mondani fogják* nekem, hogy buta vagyok” (uo. 101); „De itthon *nem fogják tudni* (Szegény fejem él-e, hal-e)” (Székely népballadák: Ideje a jószágimnak); *Fogod tudni?* (a beszélt nyelvből); „*Fog menni* a dolog” (uo.).

De igen sokszor találkozunk *fog*-os körülírással olyankor is, amikor az ige mozzanatos, illetőleg befejezett értelménél fogva magában is világosan kifejezné a jövőt: Petőfi: „De nem, jutalmad *nem fog elmaradni*” (Egressy Gáborhoz); „S síromnál ... *Meg fogom áldani* átkos életemet” (A csárda romjai); „... közénk *fog jöni* A császár és családja” (Készülj, hazám!); „S *föl fogja* azt *deríteni* Fényes hajnalsillag-szemével” (Véres napokról álmodom) | Arany: *Be fogja-e érni?* (ÖM. V, 6); „Aki meg se halt még, minék azt siratni, Mikor a halott sem *fog* halott *maradni*” (Toldi VI. 16.); „*Fog-e* a cseh bajnok *zembe szállni* velem?” (Toldi IX. 15.) | Mikszáth: „... ma az elnök úr ő méltósága valamivel később *fog bejönni*” (A Noszty fiú esete I, 34); „... akit az úgynevezett

Noszty-klikk elfogad a megyében, azt ő *ki fogja nevezetni*” (uo. I, 58); „Csak menjen egyedül, senki sem *fogja* önt *meglopni*” (uo. I, 252) | Ady: „Körülbelül két asszony *fogja Észrevenni*” (Az én két asszonyom) | Kosztolányi: *El fog ámulni* (Erős várunk a nyelv 256); „Egy siető korban, amikor annyira loholunk, hogy képzeletben máris megtörténtnek látjuk, ami még csak *meg fog történni*” (uo. 256) | József A.: „Vigyázva *foglal megcsókolni*” (Olyan bolond vagy); „Ha küzd, hát abba, ha pedig kibékül, ebbe *fog belehalni*” (Kései sirató).

Példáink közül több azt mutatja, hogy a momentán, illetőleg a perfektív igék *fog*-os jövő ideje valóban nem mond többet, mint amennyit az egyszerű jelennel vagy a *majd* + jelennel kifejezett mondott volna. Ilyenformán igazságuk volna azoknak, akik elítélik (l. fentebb) a használatát. Igen ám, de arra is van példa, hogy a *fog*-gal körülírt jövő árnyalati különbséget éreztet: szemben a *majd*-os jövővel, amely — mint láttuk — néha a cselekvés bekövetkeztének bizonytalanságát érezteti, a *fog*-os jövő arra juttat, hogy a cselekvés bizonyosan, kétségen kívül bekövetkezik, s ami a mi szempontunkból külön is figyelmet érdemel: a *fog*-gal szerkesztett jövőnek ez a határozottabb jelentése nemcsak a duratív, hanem a momentán és a perfektív igék esetében is érezhető. Csak vegyünk ilyen egyszerű példákat, mint *írok, majd írok* és *fogok írni neki; veszek, majd veszek* és *fogok venni egy ceruzát; megmondom, majd megmondom* és *meg fogom mondani, hogy mit gondolok róla* stb. Érdemes megfigyelni, mennyivel erőtlenebbek, kevésbé meggyőzőek volnának az alábbi idézetek is, ha bennük a szerzők *fog*-os jövő helyett akár egyszerű jelent, akár pedig *majd*-os körülírást használtak volna. Petőfi: „*Élni fogsz* hazám, mert élned kell” (A magyarok istene); „Mert *győzni fogsz*, dicső respublica” (Respublica); „*Védni foglak* isten, ember ellen” (Bolond Istók) | Arany: „*Meg fogja* azt *védelmezni*” (ÖM. II, 529) | Ady: „Ez a gazember még *lakolni fog*” (Enyhe, újévi átok) | Kosztolányi: „*Meg fog gyógyulni* [ti. a seb]” (Aranysárkány 216) | József A.: „Téged még *meg fog verni* az ég” (Koldusok); „Én egész népem *fogom*, nem középiskolás fokon *tanítani*” (Születésnapomra) | „*Be fogok menni*” (Vadrózsák 469) | *Le fog billenni* (Erd. NGy. I, 468) | „*Meg fogja ő tudni*, hogy ki voltam” (a beszélt nyelvből); „*Rá fog még ő arra jönni*” (uo.).

Jól kiviláglik a *fog*-gal körülírt jövőnek ez a határozottabb jelentése olyankor is, amikor a jelent és a jövőt szembeállítjuk, amikor hangsúlyozni kívánjuk, hogy valamely cselekvés nemcsak a jelenben folyik, hanem a jövőben is bizonyosan folytatódni fog. Egy nem túlságosan friss, de azért ma is élőnek ható példa Kazinczytól: „... az élő népek nyelve minden nyomon *változik* 's örökké *fog változni*” (Orthologus és Neologus: Tud-Gyűjt. 1818. XI, 7). S hogy újabb példákat is lássunk: Petőfi: „Tudom, hogy így tesz a világ, Hogy így *fog tenni* vélem” (Jókai Mórhoz) | Ady: „Ítélni a nép, *ítélni fog*” (A hadak útja) | „Lenin élt, Lenin él, Lenin *élni fog!*” Ezekben a *majd*-és körülírást nemcsak hogy erőtlenebb volna, hanem sem logikailag, sem stilisztikailag nem is lenne helyénvaló.

Érdekes: olykor a jövő időre *majd* is és *fog* is utal, anélkül azonban, hogy ez merő szószaporítás volna. A *majd* ugyanis azt jelzi, hogy a cselekvés a távolabbi időpontban következik be, a *fog* pedig azt, hogy bizonyosan bekövetkezik. Példák a duratív igék köréből: Petőfi: „... *haragudni fogok majd* hosszú haraggal” (Levél Arany Jánoshoz) | Kosztolányi: „Unokanénje ... *majd* a Hilda nevére kiállított jeggyel *fog utazni*” (Aranysárkány 187) | Illyés Gy.: „*Majd* úgy *fogunk táncolni*, Mint ...” (Mulató szolgák). Példák a perfektív igék köréből: Petőfi: „A csillag *vissza fog vezetni majd* A múlt időknék boldog emlékéhez” (A négy ökrös szekér); „*Ide fogom majd* őt *vezetni* E sírhalomhoz” (Széphalmon); „Fa, levél *el fog hervadni majd*” (Verseim) | Arany: „*Majd azon* szigetre is *ki fog terjedni* a hit világa” (ÖM. II, 463).

Az sem teljesen elhanyagolandó szempont, hogy ha nyomatékozni kívánjuk valamely cselekvésnek, történésnek jövőben való be nem következését, meg nem valóságát,

akkor csakis *fog*-os körülírást (nem pedig *majd*-osat) használhatunk, momentán, illetőleg perfektív igék esetében is. Példák: Petőfi: „Nem *fogjuk* mi fejetekről *leszaggatni* azokat [ti. a babérokat]” (A márciusi ifjak) | Arany: „A nemzet nem *fog meghalni*” (ÖM. II, 529) | „Már nem *fog elaludni* [a kisgyerek]” (a beszélt nyelvből).

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a mozzanatos, illetőleg a befejezett értelmű igék *fog*-os jövője olykor modális értelmű: fenyegetést, határozott felszólítást, parancsszerűséget, illetőleg valószínűséget éreztet (vö.: KLEMM i. m. 106; KOVALOVSKY: i. h. 156): Arany: „Nincs kegyelem, Monda Lajos király: *el fogsz jőni* velem!” (Toldi Szerelme IX. 6.; KLEMM idézi) | Babits: „De te *tudni fogod*, Kiről van szó” (Gólyakalifa 137) | Móricz: „*Fogsz* még te *elszökni*?” (Árvácska 85) | *Meg fogod enni!* (a beszélt nyelvből); „*Fogsz* még nekem *visszabeszélni*?!” (uo.); „*Póru!* *fog járni* vele.” (KLEMM példája: i. m. 106).

Utalhatunk még a *fog*-gal szerkesztett jövőnek egy sajátos, újabb keletű használatára is: amikor ti. udvariasság kifejezésére alkalmazzuk:¹ „*fogok kérni* egy kiló kenyeret” (a beszélt nyelvből); „*Meg foglak kérni*, hogy hozd el” (uo.). (Vö.: ERDÉLYI i. m. 34; BÁNHIDI i. m. 41–2.)

Végül a teljesebb kép kedvéért azt kell még a *fog*-os jövővel kapcsolatban megemlítenünk, hogy ható ige esetében nem használatos (vö. NAGY J. BÉLA: i. h. 259). Nem mondjuk: *fogod olvashatni*; csakis így: *majd elolvashatod*. Petőfi is hasonlóképpen ír: „Többé *majd föl* sem *vehettek*” (Az év végén).

6. Összefoglalva: Az elmondottak alapján ki lehet talán mondani nem csak azt, hogy a jövő idő egyes kifejezésmódjainak megvan a maguk különleges, többlettől eltérő szerepük, hanem azt is, hogy a *fog* igével szerkesztett jövő idő még a mozzanatos, illetőleg a befejezett értelmű igék esetében sem olyan fölösleges, amilyenek az idézett nyilatkozatok alapján hihetnénk. Sőt, olykor határozottan szükségünk van rá! Így például nemigen nélkülözhetjük akkor, amikor a cselekvésnek, történésnek kétségtelen, föltétlen bekövetkeztét vagy be nem következését akarjuk hangsúlyozni, vagy amikor fenyegető, parancsoló jelleget, illetőleg valószínűséget akarunk éreztetni. Ez esetekben a *fog*-os jövőt a helyette ajánlott *majd*-os körülírással — a távolabbi jövőre utaló, illetőleg a cselekvés elodázását, elhalasztását éreztető, határozatlanabb jellege miatt — aligha pótolhatja. Éppen ezért a mozzanatos, illetőleg a befejezett értelmű igék *fog*-os jövő idejét inkább csak stilisztikai szempontból, arra hivatkozva helyteleníthetjük, hogy nem túlságosan szép, kivált ha gyakrabban fordul elő a kelleténél.

RUZSICZKY ÉVA

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Nyelvemlékek a XVI. század közepéről

„Sabác viadalá”-ról készülő tanulmányommal kapcsolatban a közelmúltban átvizsgáltam a Csicsery családnak az Országos Levéltárban található levélananyagát, s ott akadtam néhány olyan XVI. századi emlékre, melyet érdemesnek tartok a közzétételre is. Igaz, hogy a XVI. század közepéről és második feléből már aránylag gazdag emléktanyagunk van, mégis a történeti nyelvjáráskutatás szempontjából minden helyhez köthető XVI. századi emlékiünknek megvan a jelentősége, mert értékes adatokat szolgáltat a XVI. századi nyelvjárásokról nagyrészt még ezután megrajzolandó képhez.

¹ TOMPA JÓZSEF figyelmeztetett rá, hogy ez a használat németes.

A közölt három levél 1541-ből, 1552-ből, illetőleg 1568-ból való, az évszám mind-egyiken pontosan olvasható. Az I. szám alatt közölt emlék a Csicsery testvérek osztozkodását tartalmazza, a II. számú Csicsery András kötelezvénye, a III. szám alatti — a három közül a legértékesebb — pedig Csicsery András levele Csicsery Péterhez és Szentmarjay Mátyáshoz. Az I. és a III. szám alatti az Ung megyei Csicseryben íródott, a II. Radácson, Sáros megyében. Aláírás csak a harmadikon van, s ebből megállapítható, hogy ez Csicsery Andrásnak saját keze írása. A levél tartalmából kiviláglik, hogy Csicsery András Csicseryben lakott, nemesi származású volt, levelében is a „szegény nemesség” szomorú helyzetét panaszozza többek között. A II. számú emléken aláírás nincs ugyan, de az írás jellegéből kétségtelenül megállapítható, hogy azt is a III. számú emlék írója, a kötelezvényt adó Csicsery András írta. Az I. számú emléken aláírás szintén nem szerepel. Az abban említett Csicsery András valószínűleg azonos a két másik emléken szereplővel, de az írás nem az övé.

I.

A Csicsery testvérek osztozkodási jegyzéke

Mý chýcherý Ambrws fyay chýcherý andras chýcherý iftwan es chýcerý gaspar thwtwñk Jobagýukba, (!) illen o;ta;t chýcerý mýhal elwt []¹ pofgay mýhal elwt, es Jobos matýas elwt mýnt jentnap wtan walo chetherteken Anno Chýcerbe. 1. 5. 4. 1

Ennekem, chýcherý andrafnak Jwthot Jwha:y mýhal es barok matýas

Eweheimnek chýcerý iftwannak es gasparnak Jwtot []¹ Jwhafý pal barok iftwan chrýftoff es a; ket pw;ta vayamba².

Ennekem chýcherý andrafnak Jwtot balas býro kýral bolddyfarher³ es a; wýncý es a; poch pw;taýa.

Eweheimnek chýcerý iftwannak es gaspar[n]ak⁴ Jwthot iftwan kowach benkw⁵ febwk la;lo varga mýelos chýbere mýhal es az benchecke wýfaluba

Ennekem chýcerý andrafnak Jwtot ko;ta⁵ (?) pu;taýa es a; fel pw;ta a; andrafkaye.

Eweheimnek chýcherý iftwannak es gasparnak Jwtot a; fyek pu;taýa a; bahwr pu;taýa a; ;akach gerker pu;taýa es a; lac;ko pu;taýa

Ennek mý kw;wthwnk a; ký fel bonthana ;a;y Forýnt a; kóthele.

(A Csicsery család levéltára I. csomó 49. sz.)

II.

Csicsery András kötelezvénye

En chicherý Andras Adom [minde adom]⁶ mindeneknek Emleke;etire hogy en a; faros Varnagebelý Jo;agunkot, e; el mult napokban [. . .]⁷ erekedefemuel, munkan-

¹ Egy szó teljesen el van mázolja, nem lehet kiolvasni.

² Vaján Ung megyei község: Vajany Csehszlovákia. H. BALÁZS ÉVA „Jobbágy-levelek. Bp., 1951.” című kiadványában (72. l.) helytelenül a Szovjetunióhoz tartozónak jelzi.

³ Valószínűleg 'vincellér' (vö. NySz.).

⁴ A papír ki van szakadva, az n betű nem látszik.

⁵ Az olvasás bizonytalan, az utolsó betűt nem lehet jól kiolvasni.

⁶ A []-ben levő két szó a kéziratban át van húzva.

⁷ A papíron körülbelül 4 mm-es szakadás van, egy szóból csak az utolsó betűnek egy része látszik.

ual [!] kwlehegemuel, vram es Baratim atal, meg 3er3ettem, ch3ycher3y lazlo Bat3yamot e3; ma3 napon hagian (!) az e3w Re3;e3be a3; a3; ha3on fe3enek fe3ebe k3y minket illet, Radachnak Berzenkenek es dobrouanak neg . . .¹ Bekel3eges vrafagaba, es e3w engemet e3; ma3 napon az [e]n² kwlehegemrwl, es munkamrwl, meg elegitet es Iga3at thwt thelies3eguel fogiatkozasnalkwl, kinek Biz3on3ag[ar]a³ attam e3; en ke3em Irafat pechetemuel meg erw3swl [. . .]³ e3; level, kwlt Radachon pwnkw3t elwt valo penthek[en] meg o3;tho3a-funknak nap3y3a Anno. 1. 5. 5. 2.

(A Csicsery család lev3elt3ara 1. csom3o 58. sz.)

III.

Csicsery Andr3as levele Csicsery P3eterhez 3s
Szentmarjay M3aty3ashoz

Egref3y do3ny fr33s mihi sem3p obseru3ad3s3imi pol3t 3alut3et feruit3y mei c3om3edation3el A3; vrif3ten keg3yelm3sege3bwl m3y Ide haza m3ynd a3; th3y ke: 3erelmes ha3as tarla3yua, es germek3yuel egetembe Jo egefe3gb3e vagwnk mely Jo egefe3get th3y ke: felw3ly3s Akarnok hallanya, thouaba errwl Akarok th3y ke: Irn3o m3ynt B3yzodalmas vra3ymnak es at3yam-f3ya3ynak kerem es th3y ke: hog3y e3; dologra k3yt Im m3ynd3e Rend3yb3e th3y ke: meg Irok legen gondotok R3ya3ya, A3; dolog e3; hog3y az vt3a m3ykor3o th3y ke: Innet hazwl el ment, ama ver arulo Ambrus d3yak k3y varana3y⁴ harm3yhad3o f3w lopo vala, Illy3e dolgot chelekedet hog3y az mell3y Re3; Jozagochkat B3yrt a3; 3egen3y hugom vt3a, mell3y Jozagert vrb3a Ifp3a perb3e3ys volt vele, k3yualt kep3e al Ifke3y⁵ ha3a felwl mert a3;t hatalma3ul vg3y3a a3; vrb3a Ifp3a fwl3den ch3ynalta volt mely []⁶ B3yzon3yta3lb3a3ys vag3y3o meg B3yzon3ytota vrb3a Ifp3a hog3y e3w fwl3d3e vag3y3o csak Imar3o el3w kellene venn3ye, e3; Id3w alath a3; a3;arulo Ambrus-d3yak el atta a3; Re3; Jo3agot m3ynd az hazual egetemb3e A3;ar3y mathenak, es A3; octaua alath hatalma3ul Bele hallott⁷ es most a3;ar3y mathe B3yry3a, A3;ert th3y ke: ker3o vg3y3a a3; vrif3t3ert tekinche meg th3y ke: a3; 3egen3y meg n3yomorodoth hug3omot vrb3a Ifpannet a3; ew arua3yual egetemb3e tudako3ek th3y ke: errwl a3; dologrwl of3ten a3; mesterekthwl, m3yth kell3e Belwle m3yuelnwnk mert a3; m3y ertelmwnk 3erent am3yt Barat3ynkes elwnkb3e ag3yak a3; a3;arulo a3; ver ell3e el n3e atthata (!) volna k3yualtkep3e hog3y a3; Jo3ag perb3e3ys volt, A3;ar3y mathe sem 3alhatot volna Bele hatalma3ul, e3; octaua alath thwru3enelkwl, mos (!) a3; e3;ert a3; Jo3agert a3; [a3;ar3y]⁸ a3;ar3y (!) mathe ot f3e a3; octau3e perleth es l3em3yt ot3f3e n3e ny3erhetet mert e3; dologb3a p3er3cipio3ys [!] thwt k3yt th3y ke: a3; a3;ar3y Imbreh [val] valla3anak a3; ma3abwl meg ert [k3yt]⁹ en a3; ma3ath th3y ke: fel kwlt3e, am3yuel Ambrus d3yak a3;ar3y mathenak atta Annak3ys a3; ma3ath th3y ke: fel kwlt3e m3yt vallata (!) volt maganak a3; 3egen3y hugomual,¹⁰ M3y¹¹ nekwnk a3;t3ys ag3yak vala elwnkb3e hog3y a3;ar3y mathet k3y verhethwk Belwle, es l3em3y n3e maradwnk deregney pal vr3a ke3y3s vala ho3a3ya, de Igy Rendelwk magwnkb3a, hog3y e3; octaua alath

¹ A pap3iron k3or3ulbel3ul 3 cm-es szakad3as van.

² A pap3ir ki van szakadva, a []-ben szerepl3o bet3u csak kik3o3vetkeztetett.

³ A pap3iron k3or3ulbel3ul 1 cm-es szakad3as van.

⁴ Varann3o Zempl3en megye: Vranov nad Topl3ou Csehszlov3akia.

⁵ Iske Ung megye: I3zkovce Csehszlov3akia.

⁶ A pap3ir er3os megbarnul3asa miatt k3et sz3o nem olvashat3o ki.

⁷ Val3os3in3uleg ir3ashiba 3allott 'sz3allott' helyett (v3o. 5 sorral lejjebb). A h3e 3s a 3; ir3asa k3oz3ott ugyanis csak egy von3asny3i kul3onbs3eg van.

⁸ A k3ez3irat3ol ki van h3uzva.

⁹ A k3ez3irat3ol ki van h3uzva; f3el3e irva: *k3y3nek*

¹⁰ Nehezen olvashat3o ki, hogy a rag *ual* '-val' vagy *nal* '-n3al'-e, s eld3ont3es3eben a sz3oveg3ertelme sem segít. 3sszchasonl3tva a t3obb3i *u*-val 3s *n*-nel, ink3abb *u*-nak olvasom.

¹¹ Itt kezd3odik a lev3el m3asod3ik oldala.

nē Illýk femmý hatalmasagot mýuelnwk e; Idw alath thý ke: ýs agwk tuttara es tanullwkw [?] onnat felwllýs A;ert a; wriftēert thý ke: egýeb dolgaý kw;wth erreýs legen 3orgalmatos gongýa kýualkepē [!] the chýcherý peter vrā a; Ilke dolganak mýndē Rendýt tugýa ne hagýa thý ke: 3egený atýankfýat, thouaba e;týs akarō thý ke: tuttara adnō hogý Iſkerwl vrbā Iſpānak egý chep leuele lýnche a; 3egený wýchmandý Janosnal voltanak es mýnd oda ve;tenek hanē en a; mafath nagý dologual Irtā ký lele;t a; ptkolōbwl []¹ thý ke: hozō egý Regnifitorýat² a; lele;ý Captolomra es valahol mý leuelek volnanak Ilkere valok ký az aruakot Illetnek vennek ký pechet alath, a; 3egený hugō vallafanakýs mafath vennek ký, e;týs akarō thý ke: meg Jclentenē tudako;ek arrwllý thý ke: mellýk mester elwth pletth a;arý mathe a; hugaýmual Ilkeert mert az hugaým^s neuere abſolutionalt voltok [!] volt de azýs el vezek nýnchen, Annakýs ot a; mesterthw^l a; ký elwth a; per forgodoth lý Iuris eft thý vegýe mafath valamýth thý ke: erre kwlt en fogadok thý ke: az en leulembē hogý meg elegýtem thý ke: erwl e; (!) dologrwl deregneý pal vrā es Irt meulos dýaknak egýeb Baratýnakes A;ert legē thý ke: gongýa Rýa, En penyg erwl e; (!) dologrwl Irtā dobo vrānakes es kerē a;ō the ke: mathýas vrā hogý the legen 3embe dobo vrāuallýs en nýluā tudō hogý ew nag: ýs mýndē tehechegeuel mellethwkw le;en, es a; en leulemet Io komā vrā tēmagad výgýed dobo vrānak Touaba týbay gergely vrā es deregneý pal vrā a;ō kerý thý ke: mýnt Býzot vrayt es atýafýajt hogý thý ke: ýs az mýnemw dolgaý often vadnak kýualtkepē a; 3trýlleý Jozag felwl [ho]³ legýen melletek enýs kerē thý ke: hýsem hogý ew magokýs Irtanak thý ke:⁴ Eztýs Akarō thý ke: tuttara adnō hogý a; mokechayak⁵ a; 3egený Vaýanýakot a; vtā hogý thý ke: el ment Igē ke;tek haborgatnýa, Barmokot haytýak vgýa a; mý fwldwnkrwl kýt magoknak tulalydonitotok [!] es Igē ſacholtatýak A;ert thý ke: kerē hogý hozon thý ke: a; lele;ý Captolomra egy []⁶ Reambulatoriomot az mý hatart Jart lewelwkw Cōtinencyāya 3erēt legē Benne neuek a parācholatbā a; mokchay nemes vray neue ýs Jarýwk el velek ne engegwk mafnak a; mýeket Imarō mýndē leueleket 3abadō hozhath thý ke: a; lele;ý Captolomra mert a; Camoras vrak meg epýtetek nyeg (!) pap vagýō e wthwdýk⁷ a; notarius a;ert a; kw;wnfeges Joth ne hagwk Jarýwkw erthe mert ha el halgathwk e; vtā 3ýnte wýfalwýg ke;dýk Býrnýa a; mokchayak fwldw⁸ . . . my Ide . . . hýreket hallwkw a frýg felwl, kýnek []⁹ ewrwlwkw ha vgý lenne A;erth erthwk a;t hogý a; kwuetek meg Iwtenek Conſtanciapollybwl, [!] ha mýth erth thý ke: mýnd az frýg, felwl es mýnden egýeb dolgokrwl Irjon thý ke: ennekē a; en 3olgalatōert, A; wriftē tarcha meg thý ke: nagy Jo egefegbē es ho;a meg kw;ýnkbē ew 3ent felfege thý ke: vgýa a;ō Jo egefegbē es mýndē Joual, datū ex chýcher vltima die menſis may Anno doñý 1568

Zerelmes komā vram mathýas vrā en dobo vrānak chak Rwuýdedē Irtā the ke: mutatā hogý ew nag: a; dolgot mýndē Rendibē the ke: meg orthý a mellet Igen kertem ew nag: hogý mellethwkw legē a;ert the¹⁰ ke: agýa eleýbē ew nag: e; Iskeý dolog mýbē legen

Andreas de chýcher

¹ Egy szó, valószínűleg *hane* ki van húzva.

² A szó nehezen olvasható.

³ A kéziratból ki van húzva.

⁴ Itt kezdődik a kézirat 3. lapja.

⁵ Moksa Ung m.; 1913-ban egyesítve Kérésszel: Mokča—Krišov Csehszlovákia.

⁶ Egy szó a kéziratból olvashatatlanul ki van húzva.

⁷ Az e külön van írva, de valószínűleg az utána következő *wthwdýk* szóhoz tartozik.

⁸ A sor a papír hajtásába esik. Itt a papír ki van töredezve, s az egész sorból csak egy-két szó olvasható ki.

⁹ A papír barnulása miatt egy szót nem lehet kiolvasni.

¹⁰ Ez és a következő sor rövidebb, s az így kimaradt helyre került az aláírás.

[Utóirat:] Ide ha; a valo hÿrt ;erelmes atÿamfÿaÿ egÿebet nē Irhatok ha nē It wnguar-megÿebē a; ;egenÿ nemefeg Jozaganak a; eŵ fellege hadathwl a; katonakthwl ſemmÿ egÿ chep frÿgwnc ſÿnchen ;abadon etetÿk Cazallo Reteÿnket a mellet thwk lud es Baranÿ mÿd el kel a mÿth el vehetnek ennÿt ha;nal nekwnk a; frÿg.

[Cím a külső oldalon:] Egregÿs dōnÿs petro de chÿcher ac mathie ;entmarÿaÿ notario Comitatuÿ ;abolch et wng: donÿs [sic!] et frÿbus mihi ſem,p ofervādÿſimis

(A Csicsery család levéltára I. csomó 114., 115. sz.)

IMRE SAMU

Szabó András és Demeter egyezséglevele 1589-ből

My Cÿÿpkcs Georgy Thordaÿ Biro es a; teob El'kwrt Polgarok Adgiunk minde- neknek | emleke;etÿre a kiknek illik ez mÿ Leweleonknek rendiben hogÿ ;e- keōnknek egÿ Neminemeo ;okot | Napien mikoron kŵleōmb kŵleomb dolgoknak el Jga;gataſara Tanachi ha;unkba gÿwlteonk volna | my eleotteōnk Jelen lewen e; ti;teletes Zemelyek Gÿarmathy Galpar deak hiteos Notarius, es | Erdely Iſtuan, El'kwrt Tanachybely ;emely mÿ keo;teonk lako;ok, egienleō ;oual illÿen Jelenteſt- és | relatiot teonk mÿ ele[o]tteonk hogÿ itth Thordan lako ;Zabo Demeter és Zabo Andras eō eleōtteōk | illÿen modon egyenefedtek megh egÿ mas keōzt az Nehai Somogÿ Georgÿ haza feleōl, melÿ vagion Co= | loluar ve;aban Achÿ Marton es Erdely Iſtuan ha;ok ;om;edſlagaba hogÿ Somogÿ Andras Zabo Deme | terth a; eo Battjat, kiuel egy anyatol valo, a; ha;bol kinek fele ;Zabo Demeter illetve volna, telliel | ſeggel kÿ elegitette es mindenekbeol fi;etwen nekÿ ;a;ti; forintot Es Zabo Demeter fel veotte mind maga es gyermekÿ | es minde(n) attiafiaÿ terhet, hogy ſoha Somogy Andraſt ſem maradokit a; meg mondott ha;ba(n) meg Nem | haborgattÿak. Illyen Conditional hogiha Jeowe(n)deōbe az tellÿes ha;at Somogÿ Andras el adowa tenne, | tehat mindeneknek eleōtte tarto;sek az eo Battÿat Zabo Demeterth velle meg kinalnÿ es a;on pen;en | ferheſſen ho;sa a; fele re;he tudni illik ;a; ti; f(orin)ton ſaiat pen;en. A; mi penig a; ha;nak maſik felet | ne;ne, annakis kŵleon a; eo melto arrat tarto;sek meg adnÿ. E;tis ho;sa aduan hogÿ ha mit ez | moſtani allapattÿa felett Somogÿ Andras a; ha;on eppetene, a; keōlcheigre regel'tu(m) ;erent ;amot tartua(n) | annak haſon felet tarto;sek Zabo Demeteris megh terÿtenÿ Somogÿ Andraſnak. Ennek penig a; egÿe | nellægnek es Bekelægnek vinculuma ha valamellik fel vagÿ in toto vagÿ in parte fel Bontana, | Calumnian es a; ha;nak Bechÿÿÿen maraggion. Melÿ felywl meg mondott el'kwrt ;emelyeknek | relatioiara attuk e; mÿ leweleonketh Somogÿ Andraſnák varofunknak kilſebik Pechÿetÿuel megh | ereoffÿytteth. Dat(um) in p(rae)dicto oppido Thorda feria ſ(ecun)da p(ro)xima poſt D(omi)nicam Judica, Anno | Domini Millesimo quingentefimo Octoge(n)teſimo octauo.¹

Caſpar L(ite)ratus Scriba

in premiffis m pr

Correcta per Eund(em) m pr.

A levél hátlapján XVII. század végi kézzel: *Az Tordai hazrol | valo Level.* Mellette más kézzel:

1682
1588
0094
1682

(Eredetije nyitott alakban, egy félív egyik lapján a letördezett pecsét nyomaival az Erdélyi Múzeum Pákei levelei között külön jelzet nélkül.)

SZABÓ T. ATTILA

¹ 1589. április 4-én.

Egy 1488. évi magyar nyelvemlék a Szovjetunióban

Az Ученые записки Института востоковедения АН СССР nemrég megjelent IX. kötetében, amely teljes egészében a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Keleti Intézete kéziratgyűjteményeinek van szentelve, L. V. ДМИТРИЈЕВА (Краткий обзор документов и фрагментов на тюркских языках из собрания Института востоковедения Академии наук СССР 245. l.) hírt ad arról, hogy az N. P. Lihacsov-gyűjteményben egy magyar irat. II. Bajazid szultánnak 1488 januárjában kelt magyar nyelvű levele található. Minthogy ez az emlék a magyar tudomány számára eddig teljesen ismeretlen volt, kívánatos volna, hogy fényképmásolatát megszerezzék, és ennek alapján nyelvi és történeti szempontból feldolgozzák.

URAY GÉZA

Hőmérő

1. A *hőmérő* feltalálását a legtöbb szakkönyv és enciklopédia Galileinek tulajdonítja. Egyik tanítványa, Viviani azt írja, hogy Galilei 1592-ben készítette az első hőmérőt. Castelli le is írja ezt a műszert. Később Santorio padovai orvos 1612-ben készített egy hőmérőt, és ezt elsőnek használta orvosi célra. (Vö. HELLER ÁGOST, A fizika története. Bp., 1891. I, 136). Az Enciclopedia Italiana XXXIII, 595 szerint Galilei és Santorio hőmérője léghőmérő volt. 1650 körül Torricelli vízhőmérőt szerkesztett. 1666-ban készült a híres firenzei hőmérő, mely eleinte vízzel volt töltve, majd alkohollal, sőt később már higannyal is. A legjobb higanyos hőmérőt Fahrenheit készítette 1714-ben. A hőmérők fokbeosztásával is korán kezdtek foglalkozni. Huygens már 1665-ben megállapítja a két alappontot, azaz a fagy- és forráspontot; majd a XVIII. század első felében Fahrenheit, Réaumur és Celsius meghatározzák a hőmérők ma is használt skáláit. — A hőmérőről körülbelül ugyanezt találjuk az Encyclopaedia Britannicában és a Nagy Brockhausban is. A Meyers Konversations-Lexikon XIX, 478 szerint a Galilei és Santorio készítette műszereket még *thermoscopium*-nak nevezték. 1622 és 1624 közt kezdték *thermometrum*-nak nevezni az ilyen hőmérésre szolgáló eszközöket. A *thermometrum* ugyanis tudatos szóalkotás a görög *θερμος* 'hő, meleg' és *μέτρον* 'mérés, mérték' szavakból. Ez általánosan elterjedt a latin tudományos világban, sőt a legtöbb indoeurópai nyelvbe is ilyen alakban ment át: olasz *termometro*, francia *thermomètre*, angol, német *thermometer*, orosz *термометр* stb.

A francia nyelvben korán közkeletűvé vált a *thermomètre* szó. Így idézi például FR. BRUNOT, Histoire de la L. française. IV. 1. Paris, 1939.³ 508: „*thermomètre* — 1667, Chapelain, Lett., dans H. D. T. [= HATZFELD—DARMESTETER—THOMAS, Dictionnaire général, s. v.]”. Uo. átvitt jelentésben már 1694-ben: „Le jour des noces, le *thermomètre* de la tendresse est à son plus haut degré (Regnard: Attendez-moi sous l'orme, sc. 6)”¹

A németek a XVIII. század végén lefordították a *thermometer* szót. Így találjuk már ADELUNG első szótárában (Leipzig, 1780.): „Das *Thermometer* . . . bey einigern Neuen der *Wärmemesser*” (4, 958). Továbbá: „Der *Wärmemesser* . . . das *Thermometer* (5, 71).

2. Amikor a *thermometrum* szó a fogalommal együtt átkerült a magyar nyelvbe, meg kellett magyarázni a jelentését is, mivel a magyar nem indoeurópai nyelv, számára érthetetlen lett volna a *thermometrum*. Molnár János 1777-ben már használja a *thermometrum* szót és azonnal magyar szóval magyarázza is: „Londrai Gráhám . . . kénésös meleg mérőt (*thermometrumot*) szerkesztett a' függőnek allyához” (Fisikának eleji I, 107). Később: „ha a' legyezővel a' *meleg-mérőhöz* (a' *thermometrum* üveghez) hajtyuk

¹ Ezekre az adatokra GÁLDI LÁSZLÓ hívta fel a figyelmemet.

a levegőt, magassága a' meleg-mérőben lévő folyadéknak nem változik" (i. m. II, 71). Molnár János tehát azonnal megmagyarítja a latin szót, sőt a latin alakot csak értelmzésül használja. SZILY KÁLMÁN, Adalékok 36 szerint Molnár János az első magyar fizikakönyv írója, ezért fizikai téren ő a *thermometrum* szó első használója.

A XVIII. század elején és közepén Magyarországon megjelent orvosi művek nem ismerik a *thermometrum*ot, valószínűleg nálunk még akkor nem is használták orvosi célra. Így például Miskolczi F.: *Manuale chirurgicum* (1742.) felsorolja a „tábori láda” (orvosi mentőszekrény) instrumentumait, de a *thermometrum*ot nem említi közöttük. Ugyanígy nem találtam meg a hőmérőt a következő orvosi munkákban sem: Házi különös orvosságok (Kolozsvár, 1773.); Házi orvosságok (Vác, 1791.); Váli: Házi orvosi szótárcsca (Győr, 1792.); Rác S.: Orvosi oktatás (1776.); uő.: Borbélyásznak eleji (1782.); Domby S.: Orvosi tanítás (1794.); Mátyus I.: *Diaetetica* (1762–1766). De Mátyus I.: *Ó és új Diaetetica* (1789.) már ismeri a *thermometrum*ot (idézet később). A Pallas Nagy Lexikona XII, 568 szerint az első meteorológiai intézet, a mannheimi „*Societas meteorologica palatina*” 1778-ban létesített egy meteorológiai hálózatot. Ebbe tartozott Buda is, ahol 1782-ben kezdődött a rendszeres megfigyelés. Előbb tehát meteorológiai téren sem találhatunk adatot a hőmérő használatára. Ezért bátran vehetjük a Molnárnál előforduló alakokat első előfordulásoknak.

A *melegmérés* szó bizonyára Molnár János alkotása, azaz ő egyszerűen lefordította a görög–latin *thermometrum*-ot. Az is lehetséges, hogy megalkotásában hatott rá a német *Wärmemesser*, bár GRIMM XIII, 2060 szerint a németben csak 1785-től van meg: „*wärmemesser*, m. verdeutschung von thermometer ADELUNG (schon 1785).” Ha ez igaz, akkor Molnár *melegmérés* adata önállóan keletkezett.

Az első magyar újságnak, a pozsonyi Magyar Hírmondónak már első évfolyamában találunk a hőmérsékleti észrevételekről nem hivatalos jelentést. Így: 1780: „akkor, noha rend kívül való hideg volt, még-is a víznek fagyását csak 23 Grádusokkal (a Farenheiti mérséklő eszközön jegyzett részetskékkel) haladta meg” (113–4); később: „Harmad nap . . . az említett *Thermometrum* vagy-is hideg mérséklő eszköz, csak a 12dik Grádusra mutatott a víz-fagyásának pontja alatt” (i. h. 114); de csak latin szóval ugyanazon lapon: „a Romári (Reaumur) *Thermometrum*on mindenkor 18 vagy 20 Grádusokat lehetett számlálni a fagyott jegyző pont alatt” (i. h. 114). Az évfolyam Mutató tábláján is előfordul: „*Hideg mérséklő eszköz, Thermometrum*”.¹ A Magyar Hírmondó akkori szerkesztője, Rát Mátyás valószínűleg nem ismerte Molnár János fizikájából a *melegmérés*-t, kénytelen volt ő is megmagyarítani a *thermometrum*-ot, és mivel akkor éppen a februári hidegről számolt be, hát *hidegmérséklő eszköz*-nek nevezte el. Ismeretes, hogy a *mérséklő* ige régen 'mér' jelentésű volt, így találjuk MA. 1621-i szótárában: „*mérséklem*, *Menfuro*”; „*merseklő*, *Menfúrans*”. Tehát a Magyar Hírmondó szerint: *hidegmérés* eszköz. Azonban már 1784-ben a Magyar Hírmondó is így ír: „a' Kéneső a *meleg mérőben* (*Thermometrum*) . . . a 27dik gráditson volt” (538).²

De a latin szót egyelőre nem tudta teljesen kiszorítani a magyar megfelelője, a *thermometrum* önállóan is előfordul: 1789: „Prof. Braun hóval és falétrom Spiritufsal, a' Reaumur fel-olftáfa [szerint való *Thermometrum*ban 186 gradusra nevelvén a' hidegnek erejét (mellyre a' *Thermometrum* is [zéllyel-pattant), a' kéneső benne annyira megkeményedett vala, hogy mint az ónat kalapáttal terjeztetni lehetett” (Mátyus I.: *Ó és új Diaetetica* IV, X. lap). Tovább ezt olvassuk: „[Az orvos] a *Thermometrum*ot a' szíve' gödrire tette” (i. h. IV, 417).

¹ Ezek a szavak az eredetiben is *dőlt* szedésűek, ami a szó újdonságát jelzi.

² Az idézetek nagy része az Akadémiai Nagyszótár gyűjtéséből való. — A következőkben az adatokat időrendben adom, de a szótárak adatait a végén külön, szerzők szerint csoportosítottam.

Nyulas Ferenc orvos 1800-ban kiadott művében *hevettyü*-nek magyarítja a *thermometrum*-ot. Mindjárt műve elején a maga alkotta szakkifejezések közt felsorolja a *hevettyü*-t is: „*Hevettyü*: Thermometrum” (Az Erdély Országi Orvos Vizeknek bontásáról I, 33); később: „Egy legmelegebb ebégzeti napon [kánikula idején]... négy versen [ízben] meritettem belé a Reaumur *hevettyü*-jét” (Radna vidéki borvizek III, 164). A *hevettyü* szó Nyulas erőltetett alkotása, nem is maradt meg, elszigetelt jelenség e két adat.

A *melegmérő* — nem beszélve a *hidegmérséklő eszköz*-ről és az egyedül álló *hevettyü*-ről — nem tudott meggyökeresedni a köznyelvben. Előfordul ugyan még később is, de már 1807-ben felbukkan a mai *hőmérő* közvetlen elődje, a *hév mérő*. A jól sikerült szó valószínűleg Kulcsár István alkotása, mert ő használja elsőnek: „a' *Hévmérő* (Thermometrum) tsak 3 Lineával volt alább a' zerónál” (Hazai Tudósítások I, 41); valamint később: „a' levegő... már a' *Hévmérőnek* 33 garádlitsát többször meghaladta” (i. h. II, 97). További adatok: 1808: „a' tudósok... gondolkodtak olyan elzközről, mely a' melegnek minden grádlitsait megmutatná, és ezt már *meleg*, vagy *hév mérőnek* szoktuk nevezni, én gondolnám, leghelyeflőbb *melegmutató*-nak lehet mondani” (Varga Márton: A gyönyörű természet tudománya I, 395); 1811: „a' *Hévmérő* 11-ik grádlitson állott a' fagy pont alatt” (HazTud. I, 85).

A Tudományos Gyűjtemény 1817-i évfolyamában Kmeth Dániel igen fontos cikket írt a csillagászati mérőeszközökről, ebben többször használja a *melegmérő* kifejezést: „A' levegmérő deszkájába van téve egy Reaumuri *melegmérő* (Thermometrum) melly grádlitsokat mutat” (VI, 148). Bachich „A legszükségesebb tudományok veleje” című művében (1821.) szintén visszatér a régebbi kifejezéshez: „azon műszer-is, melly által a' melegnek grádusát meg itélhettyük, azért-is *melegség mérőnek* (Thermometrumnak) neveztetik” (67).

Széchenyi Hitelében (1830.) a *hév mérték* szót használja *hőmérő* jelentésben: „a' henyélő 's rest mezei gazda sorsa, ha máskép vidám 's tetszetes is, a' mi egyébaránt nem *hév mértéke* a' szerencsének, többnyire olyan szokott lenni, mint a' tücsöké, melly nyáron danol 's télen koplal” (100). Elszigetelt adat maradt.

A harmincas években Helmecey Jelenkora népszerűsíti a *hév mérő* alakot: 1832: „A' *hév mérő* Reaumur szerint 2° az 0 alatt” (I, 137) | „a' *hév mérő* 19ike reggelén a' Riesenkoppe tetőn = 1° R.” (II, 490) | 1833: „a' *hév mérőnek* magassága +2°, o (10kén)” (I, 24) | „A' hőség olly nagy, hogy e' héten a' *hév mérő* árnyékon is 28—29 foknyira hágdal” (I, 410) | „Rév-Komáromban jul. 3ikán a' *hév mérő* 15 reaum. fokon állván az egész láthatárt lenge felhők boríták” (II, 467) | „Mult hónapban két három napunk a' *hév mérő* tapasztalatok után az idei ugy nevezett ebhőszak (canicula) több napjait felülmulák” (II, 819). — Ugyanebben az évben az Értesítőben is megtaláljuk a *hév mérő* alakot: „Nevezetesebb szökelletek vagy rögtönösek se a' lég- se a' *hév mérőn* nem történtek” (37) | „80 évbeli vizsgálat közben, mellyek feb. folytában a' hévmérséklet iránt tétettek, a' *hév mérő* higany csak 22szer találatott null ponton alul” (37).

Egy 1834-ben Kassán kiadott Oskola-Physikában ilyen adatokat találunk: „A' borszesz, víz, kéneső az üveg csőben annál felebb emelkedik, minél közelebb tétetik a' tűzhöz. Itt alapul a' thermometrumnak vagy *melegmérőnek* feltalálata, melly által a' hidegnek vagy melegnek grádusait meg lehet határozni. A' *thermometrum* kis üveggolyóbisból áll” (16) | „Ha *thermometrumot* állitunk közel az electricus golyóbishoz, a' szesz azonnal emelkedni kezd” (38). Ezekben az idézetekben az az érdekes, hogy a szakkönyv ismét visszatér az eredeti kifejezéshez, tehát konzervatívabb például a sajtónál, mely inkább a köz-, illetőleg a beszélt nyelvet tükrözi. Nem valószínű, hogy ennek oka az lenne, hogy a *hév mérő* ismeretlen lett volna szélesebb körökben, hiszen már 1807-ben megvolt, s a harmincas években Helmecey sokat olvasott Jelenkora eléggé népszerűsíti-

tette. Valószínű okát másutt kell keresnünk. Egyrészt abban, hogy a szakkönyvek rendszerint előbbi szakkönyveken alapulnak, s így átveszik kész kifejezéseiket is. Ez a fizika valószínűleg Molnár könyvét használhatta forrásul, az pedig *melegmérő*-t emleget. A másik ok valószínűleg az, amiért Molnár is *melegmérő*-nek nevezte el a *thermometrum*-ot, hogy a *hideg*-gel szemben *meleg*-et mond a magyar ember még ma is; a hó, ha jelentette is a meleget, ilyen összehasonlításban (*hideg-hő*) nemcsak szokatlan, hanem elképzelhetetlen is. A hőség pedig már a meleg nagy fokát jelenti. Hogy mégis a *hőmérő* kerül ki győztesen, és hamar meghódítja a társalgási nyelvet, ennek oka valószínűleg az eufónia.

Eddig a *hőmérő* csak a műszert jelentette. Vörösmarty először használja a szót átvitt értelemben. Lássunk erre néhány példát: 1834: „valóban ezek a komornák a mi *hőmérőink*, mindent elárulnak” (ÖM. IV, 216). Nyomban utána nemzetünk másik nagyja, Széchenyi használja a szót átvitt értelemben: 1835: „csak ez lehet a nemzeti kívánatnak igazságos *hőmérője*” (Hunnia 148). Jósika is így használja ugyanebben az évben: „a' színek . . . mind szépek . . ., de egybeszövésük . . . iránti képzetünk leend az izlés *hőmérője*” (Vázolatok 17–8).

A *hőmérő* alak most már állandósul, közismertté válik. Használják majd konkrét, majd absztrakt jelentésben. Lássunk még néhány példát! 1836: „Anatomisáld Hamletet . . . mennyi és hány Titanidák' ostromképe!! — a' *hőmérő* fel és alá vissza esése! —” (Bárány B.: Árpádi Ház 145). Bugát Pál „Tapasztalati természetudomány” című, Tscharnerből fordított fizikájában (I. k. 1836., II. k. 1837.) sokszor használja a *hőmérő* alakot (a II. kötetben egyszer előbukkan a *hőmérő* alak is): „a' homályos sugárzó meleg által a' más vájtükör góczába helyezett *hőmérőnek* higanya emelkedni fog” (I, 144) | „A' *hőmérő*.” (fejezetcím, I, 148) | „[A meleg meghatározására] úgy nevezett *hőmérők* (*thermometrum*) . . . szükségesek” (I, 149) | „Ezen készültekhez [meteorológiai eszközkhöz] tartoznak: a' súlymérő, a' *hőmérő*, a' nedvmérő, a' szélmérő és szélmutató” (II, 318) (ez az első nem szótári adatom a *hőmérő* mai alakjára) | „Ide tartoznak . . . tácsóvek, csillagási szegletmérők, és csillagási órák, jó súlymérők, *hőmérők*, nedvmérők” (II, 346). A könyv szövegében többször csak *hőmérő* szerepel. Az Athenaeum 1837-i évfolyamában többször *hőmérő*, egyszer *hőmérő* fordul elő: „49 foknyi polár magasság . . . 11 foknyi közép meleget ad a' százosztályú *hőmérő* szerint” (I, 273) | „ugyan ebben [az évben] esett a' száz osztályu *hőmérő* a' sikokon 25°-ra a' 0 alatt” (I, 291) | „a' tengermelléken . . . a' *hőmérő* télen 24-et mutat” (I, 169) | „*Hőmérő*-óra” (I, 352) | „A *hőmérő* leesett p. o. 1799-ben —3°, 9 századnyira” (II, 48); „A' legújabb *hőmérői* észrevételekből, melyek a' föld' kebelébe mélyen ható különféle bányaaaknakban és ártézi kutak' ásásakor tetettek, több fontos eredmények sülték ki” (II, 48). További adatok: 1838: „a *hőmérővel* tett tapasztalásokból a' föld középponti forróság mennyiségére következtést huzni lehetetlen” (Kunoss: Természet 49) | 1840: „a' szépérzelem . . . legbiztosabb *hőmérője* minden művészeti nagyságnak” (Athenaeum I, 311–2) | „A teremben több *hőmérők* vannak” (Szemere B.: Utazás külföldön II, 50) | 1842: „Tiszta költséged, mit ki kellene adnod, alig menne 2 ezüst forintra, ha pedig *hőmérőt* (*Thermometer*) is akarsz szerezni, mintegy négyre” (Nagy F.: Mentor I, 178) | „A' melegség mérésére legjobb szolgálatot tenne egy *hőmérő* (*Thermometer*), ha szert tehetnél reá . . . Ha *hőmérőd* van . . ., szobád melege legyen 14 foknyi” (i. h. 191–2) | 1843: „A *hőmérő* ritkán esik 18° alá R. szerint” (Athenaeum II, 48) | „nem is merné szerző úr *hőmérője*' fagyponthát hóban meghatározni” (i. h. II, 60).

Most már a *hőmérő*-t nemcsak konkrét, hanem átvitt értelemben is gyakran használják, ami általános elterjedtségére mutat. Alakja 1900-ig ingadozik *hőmérő* és *hőmérő* között, 1900-tól csak *hőmérő*-t találunk. Újabb példák: 1852: „kisérnünk kell Guldenstern sorsának *hőmérőjét*” (Jósika M.: Egy magyar család I, 52) | 1858: „A higany vagy kénese . . . tükrökre, lég- és *hőmérőkre* . . . használtatik” (Fáy A.: A Halmay-család I.

111) | „az emberi találékony elme egy gépszert (Instrument) talált fel, melyet »*hővmérőnek*» (Thermometer) neveznek” (uo. II, 140) | 1859: „a *hőmérő* némely éjszaka csaknem a fagypontra száll alá” (Magyar L.: Délafr. utazásai 390) | 1864: „Ez idő szerint a sárgaruha volt a jó ízlés *hővmérője*” (Rózszaági: Tollrajzok 10) | 1865: „1313-ban tavasszal... a Zára elleni háború a *hőmérő* legmagasb fokán áll” (Salamon F.: Az első Zrínyiek 151) | 1867: „Kassa tájékán 21 foknyi hideget jelöl a *hővmérő*” (Mészáros L.: Emlékiratai I, 358) | 1868/1876: „a harmadik beéri a maximum s a minimum *hőmérő* jelzésével” (Greguss Gy.: Értekezései 157) | „A meleg szobában a hó vagy jég is folytonosan melegszik, s ezt a *hőmérő* emelkedése is hirdeti” (i. h. 193) | 1871: „Eszembe jutott a *thermometrum*” ([Papramorgó] Barátfülek Naptára 83)¹ | 1872: „az év hús részeiben is a *hővmérő* tiz fokot mutat” (Hang F.: Utazók könyvtára III, 16) | 1873: „néha 24° R. fokra emelkedik a *hővmérő*” (Orbán B.: A Székelyföld leírása VI, 37) | 1877: „1–2 foknyira süllyed a higany a R. szerinti *hővmérőben*” (Bereczki: Gyümölcsészeti vázlatok I, 246) | 1880: „A szélsőbalhoz hasonló párt Magyarország elégedettségének *hőmérője*” (Asbóth J.: Új Magyarország 52) | 1881: „A közönség ízlése, uraim, ez a legilletékes *hővmérő*” (Véka L.: Kőd előttem, kőd mögöttem II, 193) | „A zöld víz tükrén *hővmérő* uszkál parafán” (Virter K.: Uti képek Olaszországból II, 195) | 1885: „a szív nem épen azért van, hogy csak kopogjon belől, hanem azért is, hogy *hőmérője* legyen a szerelmes emberek érzelmeinek” (Marosi K.: Mendemondák 57) | 1887: „A tűzoltók bálja némileg *hővmérője*ül vehető az itteni hangulatnak” (Borúth E.: Hátrahagyott művei. Próza 74) | „A vasuti közlekedés könnyüése... a meggazdagodás ingerének *hőmérőjét* már-már a forrpontig kergették föl” (Vajda J.: Próza 208) | 1895: „Mint *hővmérőben* összezsugorodva [a higany], Nem állna meg fagyponthoz alant csupán?” (Reviczky Gy.: Összes költeményei II, 240) | 1895: „nem méri erkölcsi *hőmérővel* a szenvedélyt, hanem átengedi neki magát egészen” (Abonyi Á.: A második férj I, 64) | 1899: „a *hőmérő* az észlelő állomás északi oldalán, árnyékban, bádognépennel körülzártan áll” (Középkisk. Tanáregyes. Közlöny XXXII, 375).

3. Az első magyar szótár, mely a *hőmérő* szót tartalmazza, MÁRTON JÓZSEF szótára; az előtte levőkben nem található.

MÁRTON 1799.: „Thermometer: *thermometrum*” | 1803., 1810., 1816.: „Thermometer: *melegmérő*” | 1823.: „Thermometer: *hővmérő*”. Ez a MÁRTON 1823. az első szótári adatunk a *hőmérő* korábbi alakjára. SZILY KÁLMÁN ezt tartja a szó első előfordulásának (NyÚSz. 134).

MALOVECKI szótára 1827.: „Thermometer, *hővmérő*” és „Wärmemesser, *melegmérő*”.

KRESZNERICS 1832.: „*Meleg-mérő*. Thermometrum.” (II, 43) és „*Hé-mérő*, Thermometrum. *Melegmérő*” (II, 50).

BUGÁT—SCHEDEL, Orvosi Szókönyv. 1833.: „*Hővmérü*: thermometrum” (43) és „Thermometrum: *hővmérü*” (180).

KUNOSS, Szófüzér. 1834.: „*Hővmérő*” | Gyalulat. 1835.: „*Hővmérő*” | Szófüzér. 1836.: „*Hőmérce*, *Hővmérő*” | Szófüzér. 1843.: „*Hővmérő*”.

Math. Műszótár. 1834.: „Thermometrum, *melegmutató* Varga Márton. *Melegmérő* Kmeth. *Hővmérő* Lexicon”. Ez a Lexiconra, vagyis VERSEGI Tudományos Mesterszókönnyvére való utalás téves, mert abban a *hőmérő*-t nem találtam (ezt már SZILY is említi).

Philosophiai Műszótár. 1834.: „Thermometrum, *melegmérő*. Nagy Imre, Derhám. *Melegmérő*. Nagy Leop[old] *Hővmérő* Döbrentei.”

Tzs. 1835.: „Thermometer, l. Wärmemesser” és „Wärmemesser, *hővmérő*” | Tzs. 1838.: „*Hővmérő*, *hővmérü*, das Thermometer”. Jellemző VÖRÖSMARTYRA, hogy a dunántúli

¹ Íme, még él a *thermometrum*, sőt önmagában áll, magyarázat nélkül. Ez magának a műszernek általános elterjedtségéből magyarázható, bár használata lehet naptári tréfás komolykodás is.

nyelvjárási *hévmerü* alakot is belefoglalta a köznyelvi *hévmerő* után. Ez viszont azt mutatja, hogy a *hőmérő*, illetőleg a *hévmerő* ekkor már a nép nyelvén is meghonosodott.

RICHTER A. FR., Német-magyar zsebszótár. 1836.: „Wärmemesser, *hévmerő*” (a magyar-német részben hiányzik).

FOGARASI magyar-német szótára. 1836.: „*Hévmerő*, der Wärmemesser, das Thermometer” | „*Hőmérő*, *hőmérce*, l. *Hévmerő*”. Íme az utóbbi az első adatunk a *hőmérő* mai alakjára. Mivel azonban a *hév* szó abban a korban még használatosabb volt a *hő*-nél, a *hőmérő* alakot mint szokatlanabban a *hévmerő* alá utalja. Ez FOGARASI későbbi szótáiraiban is így van. Magyar címszóként szerepel a *hőmérő*, de a *hévmerő*re való utalással. A német címszót csak *hévmerő*-vel adja vissza: 1860.: „*Hévmerő*, *Hévmerü*, der Wärmemesser, das Thermometer” és „*Hőmérő*, *Hőmérce*, l. *Hévmerő*” | 1865.: „Thermometer, der; *hévmerő*”; „Wärmemesser, der; *hévmerő*”; „*Hévmerő*, *Hévmerü*; der Wärmemesser, das Thermometer”; „*Hőmérő*, *Hőmérce*, l. *Hévmerő*” | 1870.: „Thermometer, der; *Hévmerő*”; „Wärmemesser, der; *Hévmerő*”.

R. W.: Nemzeti iskolai-szótár. 1838.: „*Hévmerő*, das Thermometer, der Wärmemesser”; „*Melegmérő*, fn., der Wärmemesser (calorimeter)”; „Thermometer, der, *hévmerő*”; „Wärmemesser, der, *hévmerő*”.

M. Nyelvtud. 16r. ? 1843.: „Thermometrum: *hémérő*, *hévmerő*, *hőmérő*, *hőmerü*” (MTA. kéziratára).

BLOCH-BALLAGI szótárai: 1843.: „Thermometer, der; *hévmerő*” és „Wärmemesser, der; *hévmerő*” | 1844.: „*Hévmerő*, *hévmerü* das Thermometer” | 1852.: „Thermometer, der; *hévmerő*” | 1847.: „Thermometer, der; *hévmerő*” és „Wärmemesser, der; *hívmerő*” (nyilván sajtóhiba *hévmerő* helyett, mert *hívmerő* alak sehol másutt nem fordul elő) | 1848.: „*Hévmerő*, *hévmerü*; das Thermometer” | 1862.: „Thermometer, der (ttan.) *hőmérő*, *hévmerő*” (nála itt fordul elő először a *hőmérő* alak, még hozzá első helyen), „Wärmemesser, der (ttan) *hévmerő*” | 1867.: „*Hévmerő*, *hévmerü*, das Thermometer” és „*Hőmérő*: der Wärmemesser, das Thermometer” | 1875.: „*Hévmerő*, *hévmerü*: das Thermometer, der Wärmemesser” és „*Hőmérő*: der Wärmemesser, das Thermometer” | 1890.: „*Hévmerő*, *hévmerü* das Thermometer, der Wärmemesser” és „*Hőmérő* der Wärmemesser, der Thermometer”. Teljes Szótár 1868–1873.: *Hévmerő* és „*Hőmérő* a. m. *hévmerő*”. Itt még mindig a *hévmerő*-t tartja szokottabbnak.

Törvénytudományi Műszótár. 1843.: „Thermometrum: *hévmerő* (Puky)”.

BUGÁT PÁL, Természettudományi Szóhalmaz. 1844.: „*Hévmerő*, thermometrum (rectius *hőmérő*)”. Ebből az adatból azt látjuk, hogy BUGÁT a *hőmérő* alakot érezte helyesebbnek, de mégis csak zárójelbe teszi, mert a *hőmérő* alak a *hévmerő*-vel szemben még újkeletűnek és szokatlannak érzett.

FARKAS ELEK Zsebszókönyve. 1854.: „Thermometer *hévmerő*” és „Wärmemesser *hévmerő*” | 1857.: „*Hévmerő*, *hévmerü* Thermometer”.

Ném-m. Tudományos Műszótár. 1858.: „Thermometer: *Hőmérő*, *Hévmerő*”. Első helyen áll a mai alak.

CzF. 1862–1874.: „*Hévmerő*, *hévmerü*” és „*Hőmérő* l. *hévmerő*”. Ebből látható, hogy az első nagyszótár is a *hévmerő* alakot tartja közkeletűbbnek.

KOLLONICS, N.-M. Egyetemes Hivatali Műszótár. 1870.: „Thermometer *Hévmerő*, *Hőmérő*.”

SIMONYI—BALASSA, N.-m. szótár. 1899.: „Thermometer *hőmérő*” és „Wärmemesser *hőmérő*”. M.-n. rész 1902.: \emptyset .

XX. századi szótáraink csak a *hőmérő* alakot ismerik.

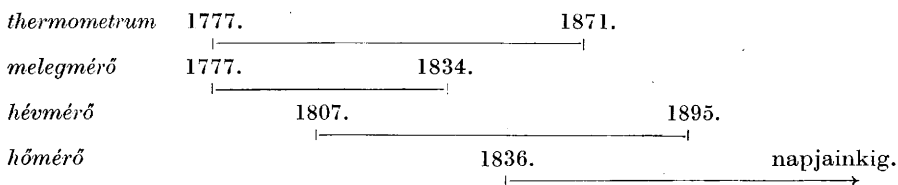
4. A *hőmérő* egyes kifejezéseinek keletkezési idejét figyelembe véve a következő összefoglaló táblázatot kapjuk:

- 1777: *thermometrum*, *melegmérő* (Molnár János)
 1780: *hidegmérséklő eszköz* (M. Hírmondó)
 1800: *hevettyű* (Nyulas Ferenc)
 1807: *hév mérő* (HazTud.)
 1821: *melegségmérő* (Bachich)
 1830: *hév mérték* (Széchenyi)
 1833: *hév mérő* (BUGÁT—SCHEDEL)
 1834: *melegmutató* (Math. Msz.)
 1834: *melegmérő* (Phil. Msz.)
 1836: *hő mérő* (FOGARASI)
 1836: *hő mérő* (KUNOSS és FOGARASI)

Ha mármost leszámítjuk az életképtelen, leginkább csak szótárban egyszer előfordult kifejezéseket (*hidegmérséklő eszköz*, *hevettyű*, *melegségmérő*, *melegmutató*, *melegmérő*, *hőmérő*) és a Ny. *hév mérő* alakot, akkor a hosszabb ideig használatban levő kifejezések élettartamát így szemléltethetjük:

thermometrum 1777—1871.
melegmérő 1777—1834.
hév mérő 1807—1895.
hő mérő 1836-tól napjainkig.

Vagy grafikonban:

P. BALÁZS JÁNOS

Nyelvtörténeti adatok Balassiból és Balassihoz

véget ér valamiben

A „Balassi Bálint ismeretlen versrészletei” című cikkben ezelőtt két évvel STOLL BÉLÁTÓL (MNy. XLVIII, 166—70 és hasonmás) közölt 5. versrészletnek a 3. sora így van: „Mofth fwlwya Eegeth, ky er bennem wegeth, Merth twzen meg gerjettő.” — Az idézett című cikk II. felében a versrészletekhez való hozzászólásomban ezt írom: „Magából a szövegből a *ki ér bennem véget* részletnek ilyen értelmét olvashatjuk ki: 'aki célt ért velem; aki elérte velem a célját; aki elérte, amit akart velem; aki elbánt velem; aki elintézett engem (mert szerelemre gyúladtam iránta).’” (I. h. 173.) S hogy a kifejezés valóban így értelmezhető, ahhoz egy 1515. évi levélből idézem: „thowaba az apat ur *lewelejben es erjyen weket* k.” (LevT. II, 2). — Másik adatot is közölhetek Thököly Imre naplójából (1693.): „Virradta előtt újobban hozzá fogatván az iratáshoz, *véget értem* ebídig az *expeditiókban*.” (MonIrók XV, 21.) — Mint hasonló kifejezésre mutattam rá korábbi hozzászólásomban Faludi Udvari Emberéből: „*Nem éri végét szándékának*” (NySz. vég szól. III, 1036). Rokon fordulat a *véget tesz valamiben*, amely ilyen adatokban jelentkezik: 1529: „*azfogat emberek fel ne othellék ezerzelt: ha aztóbi nē akarna: ciak ketejys véget tehessen beñe*” (RMNy. II/2, 22) | Helt: Bibl. IV, 64: „*Ki vága engemet, véget tesz bennem*” | Born: Préd. 76: „*Véget tenne ez egez világba-is isten*” | MA: Bibl. I,

195b: „Mind az egész nemzettség az Jordanon való általmenetelben véget tőn” (NySz. vég szól. III, 1036–7).

bövös ~ bőves ~ büves a. m. bővelkedő

„A természet Balassinak már nem szétszakadó képek tarka sora, hanem nagy összképpé egyesül. Értzi a természet roppant erejét, mert a portyázó vitéz, aki reggel, hő délben, napnyugtakor, csillagos éjszakában járja az erdőket és a mezőket, látja a természet nagyságát. Balassi »bövös«-nek nevezi a természet e mindennapi csodáit. Amikor keservesen búcsúzva hazájától és az egri vitézektől, megírja egyik legszebb versét, megemlékezik az elhagyott tájról is:

Vitéz próba helye, kiterjedt sík mező
S fákkal, kősziklákkal bővös hegy, völgy, erdő,
Kit az a sok csata jár s jószerencselesső:
Legyen isten hozzád, sok vitézt legelő.”

Ezt olvashatjuk KARDOS TIBORNAK „Balassi Bálint” címen az Irodalmi Ujságban (1954. október 16. 4. l.) közölt érdekes, gondolatokat ébresztő cikkében. A sorok, amelyekben KARDOS szépen méltatja Balassi természetérzékét és természetérzését, a renaissance-szellem ajándékát, véleményünk szerint általában helyesek. Azonban többet azt gondoljuk, hogy amit ő a *bü* főnév -s képzős származékának tart, valójában a *bő* melléknévnek -s képzővel való megtoldása: *bövös* vagy *bőves*.

A költeménynek az a sora, amelyben a szó van, a RadvK. szerint: „s-Fakal kő'zicklakal *bövös* hegi völgi erdő”. A bennünket most érdeklő szó az 1699. évi nagyszombati képes kiadásban: *bőves* (vö. ECKHARDT, B. B. Ö. M. I, 257). — Íme néhány adat: ÉrdyK. 579: „Vagyon kedegh ez heegyek kőzöt eegy eerőff lakhatatlan kyetlen, kyben fem emberek fem vadak nem lakhatnak, kynek Cartufia Vezeteeek newe mynd kőrwł nagy *kew zyklaknak es zakada'fokkal beewes* es mynd telben nyarban hydeg howal tellyes.” | ÉrsK. 399: „Es kazdag'fagal ygen *bewefek* walanak” | CAL. 205: „clauiculatus: Szegetsökkkel *büuős*” | Ilosvai: Nagy Sándor 3: „Nagy kenczel *büuősednek*” | Born: Préd. 240: „*Bőweskedet* az bűn'” | Kár: Bibl. I, 183: „*Bőuősökkődué* téezen tégedet az wr minden ióual” | PP. 1708.: „Iuncosus: Kákával *bövös*.” | stb. (NySz.). — Nem kétséges, hogy amint a fentiekben, úgy Balassi szóban forgó helyén is a *bövös* ~ *bőves* melléknévvel van dolgunk, mégpedig véletlenül az ÉrdyK.-ből való adatban is felmerülő *kőszikláknak* bővítménnyel együtt. — Különben ECKHARDT is (i. h. 257) a *bövös* ~ *bőves*-ről helyesen jelzi, hogy az „= bő”.

Balassi „In somnium” című és „Kikeletkor jó pünkesd havában” kezdetű énekének 6. szaka: „Partja *büves* sok gyöngyvirágokkal, | Ékes sok jószagú violákkal, | Két rózsabokorral,” (ECKHARDT, BB. Ö. M. I, 48). A kódexben *büues*. ECKHARDT megjegyzése (i. m. 178): „(büves = bővelkedő)”. Gondolom, nem kell különösebben erős-ködnöm amellet, hogy a *bő*-vel — nem pedig a 'varázs' értelmű *bü*-vel — összefüggő és az előbb CAL.-tól idézett *ü-ző büvös* változathoz hasonló *büves* forma jelenik meg Balassinak ebben a költeményében.

PAIS DEZSÓ

NYELVJÁRÁSOK

Az *epe* ~ *epít*, *fejsze* ~ *fejszít* típusú szótövek kérdéséhez

I. SULÁN BÉLA „Szempontok az *i*-zés vizsgálatához” című kitűnő tanulmányában (MNy. I, 3—33), mely nyelvjáráskutató irodalmunkban először mutat rá e fontos nyelvjárási jelenség összes kérdéseire, nemcsak a martosi nyelvjárás *i*-zéséről, az *i* hang funkcionális megterheltségéről, az *i*-zés rendszertani összefüggéseiről ad világos képet, hanem más nyelvjárások adataira is utal. Így foglalkozik a békési és a hosszúpályi nyelvjárás *i*-zésével is. Ezzel kapcsolatban feltűnik neki, hogy a hosszúpályi és a békési nyelvjárásban *epe* ~ *epít*, *fejsze* ~ *fejszít*-féle alakokat jegyeztek fel a gyűjtők. Különösen PAPP LÁSZLÓ hosszúpályi adatait (vö. A hosszúpályi népnyelv *i* és *é* hangjai: MNy. V, 23—9) boncolgatja. Nem tartja valószínűnek e tövekkel kapcsolatban az *e* ~ *i* töváltakozást. Hivatkozik LŐRINCZE LAJOSTól szerzett értesülésére, hogy a hosszúpályi nyelvjárás a nyílt *e*-t és a zárt *ē*-t határozottan nem különbözteti meg egymástól, minden rövid *e* átmenetet képez a nyílt *e* és a zárt *ē* között; emiatt a nyelvatlasz-gyűjtés során a kutatóknak az *e* hangok jelölésében nehézségeik is voltak, s PAPP arra hajlott, hogy nyíltaknak jelölje az *e*-ket, LŐRINCZE pedig zárt *ē*-s alakokat: *fērdē*, *fējszē* is jegyzett fel. Mindezt nem tartja perdöntőnek a PAPP közölte anyagot. Két lehetőségét tesz fel:

„1. PAPP nem tudta az egymástól alig különböző nyílt *e*-t és zárt *ē*-t megkülönböztetni, és így lehetséges, hogy a nála közölt *epe* ~ *epít*, *vese* ~ *vesít* stb.féle alakokban nem *e* ~ *i*, hanem *ē* ~ *i* töváltakozás van tulajdonképpen [erre van példa más szavakkal kapcsolatban a martosi nyelvjárásban: *kényír* ~ *kényēret*, *lilék* ~ *lilket*, *tész* ~ *tīve*, *vész* ~ *vīve* stb.]

2. Lehetséges az is, hogy PAPP gyűjtése idején a hosszúpályi nyelvjárás már nem különböztette meg a nyílt *e*-t a zárt *ē*-től, mivel a kettő erre az időre egy, a nyílt *e*-nél zártabb és a zárt *ē*-nél nyíltabb *e* hangban esett egybe. De ebben az esetben is a mai *e* ~ *i* váltakozás korábbi *ē* ~ *i* váltakozásra mutat.” (I. m. 24.)

SULÁN véleménye szerint a hosszúpályi és a békési *i*-zó anyag a dolgozatában kifejtett szempontok szerint „felülvizsgálatra szorul”.

SULÁN eme véleményére szeretnék válaszolni. Jól látja ő, hogy az *epe* ~ *epít*, *vese* ~ *vesít* töváltakozás korábbi *ē* ~ *i* váltakozásra mutat. De nincsen semmi szükség sem a békési, sem a hosszúpályi gyűjtések anyagának felülvizsgálatára. Ezek a gyűjtések jól tükrözik a nyelvi valóságot. Való az, hogy a hosszúpályi nyelvjárás *e* hangjainak hangszínét nem könnyű megállapítani. Erről tanúskodnak a hosszúpályi nyelvjárásról készített hangfelvételek is. De a lényeges kérdésben az, hogy a különféle színezetű *e* hangok között nincsen funkcionális különbség; ezzel is magyarázható, hogy az ugyanazon helyzetben szereplő *e* hang ejtésében egy-egy beszélőnél is könnyen észrevehető különbségek lehetnek. — A békési nyelvjárásban nincs meg ez az ingadozás. A békési nyelvjárás megkülönbözteti egymástól a nyílt *e* és a zárt *ē* hangot (a község egy részében, Ibrányban, melynek lakói a XVIII. század folyamán állítólag a Szabolcs megyei Ibrányból települtek Békésre, csak nyílt *e* hangokat ejtenek), mégis a békési nyelvjárásban is a hosszúpályihoz hasonlóan így mondják: *epe* ~ *epít*, *vese* ~ *vesít*, *kive* ~ *kivít*, *ige* ~ *igít*, *fekete* ~ *feketít* stb. (Vö.: SZABÓ ISTVÁN: MNy. III, 302 kk.; VÉGH JÓZSEF, A békési népnyelv névszótövei. Debrecen, 1943.)

De vizsgáljuk meg közelebbről a LŐRINCZE feljegyezte *fērdē*, *fējszē* szavak *e* hangjait, hiszen ezekre építve vonta le következtetéseit SULÁN. LŐRINCZE eme feljegyzése azt mutatja, hogy az adott szavakban (LŐRINCZE sejtése szerint — amelyet velem szóbelileg közölt — talán a rákövetkező *l*, *r*, *j* miatt) az első szótag *e*-je nyíltabb, mint a másik. Hogy ez a nyíltabb ejtés és ennek következtében az első és a második *e* hangszínében levő különbség csupán fonetikai jelenség, és nem a fenti szótövek alaktani rendszerére jellemző,

mutatják LŐRINCZE egyéb adatai, amiket SULÁN nem vett figyelembe. Hosszúpályiban LŐRINCZE csak *epe*, *vese* alakokat jegyzett fel, tehát mindkét *e* egy kicsit zártabb; a Hosszúpályi közelében lévő Tégláson pedig *epē* ~ *epe* változatokat, de ugyanott illet is: *kisfejszē*. Hosszúpályi környékén sehol sem jegyeztek fel még eddig *epē*, *vesē* alakokat, vagyis olyat, ahol a két *e* hangszíne között különbség volna. Ellenben ezen a vidéken több nyelvatlasz-gyűjtés ezt mutatja: Vámospécs, Oros, Gebe: *epe*, *vese*; Balmazújváros: *vese* ~ *vesē*. Az északkeleti *e* hangok hangszínének ingadozására mutatnak e feljegyzések. A Hernád völgyén magam is tapasztaltam, hogy az *e* hangok között nincsen funkcionális különbség, de általában zártabban ejtődnek. A nyelvatlasz-gyűjtők újabb feljegyzései fonetikai szempontból kétségtelenül pontosabbak, a valósághoz közelebb állnak, de az *epe* ~ *epét*, *vese* ~ *vesét* tövek rendszerét mégis híven tükrözik PAPP LÁSZLÓ adatai is: *epe* ~ *epít*, *vese* ~ *vesít*.

2. Az *epe* ~ *epít*, *kive* ~ *kívít*, *bike* ~ *bikít* stb. tövek problémája már nekem is feltűnt, mikor a békési névszótövekről írtam. Magából a békési anyagból (ehhez hasonlóan a hosszúpályiból) nehéz ezt megfejteni. De másképp látjuk a kérdést, ha e tövek viselkedését megnézzük más nyelvjárásokban és a nyelvtörténeti példák között is. A medves-aljai palócban (középalóc) a következőket találjuk: *epē* ~ *epét*, *fenē* ~ *fenét*, *kivē* ~ *kivét*, *igē* ~ *igét* (KOVÁCS ISTVÁN: MNny. II, 26). A felsőóri nyelvjárásban *epi* ~ *epít*, *kivi* ~ *kívít*, *eki* ~ *ekít* (IMRE SAMU: MNny. III, 126–8). A hétfalusi csángóban: *kéuít* ~ *kéuít*, *fészij* ~ *fészit* v. *fészijt* (CsángóSz.). Más, pontosan helyhez köthető nyelvjárási adatom dolgozatom megírásakor nem volt. A nyelvatlasz-gyűjtés eddigi adataiból ma megállapítható, hogy az *epē* alak van meg Acsalag, Hegykő, Szárföld, Tanakajd, Egyházsrádóc, Csikvánd, Tapolcafő községekben (nyugati, illetőleg dunántúli nyelvjárás), Patak, Magyarhegymeg, Csucsom, Jánok, Szinpetri, Nagyszalóc községekben (palóc nyelvjárás); *epē* Kék, *epē* Vajdácaska községekben¹ (északkeleti nyelvjárás); *epi*, *epijē* Velem Vas megye; egyébként mindenütt csak az *epe* van meg nyílt *e*-vel, vagy a fogalmat más szóval jelölik. A ragozott alakok nem szerepelnek a Nyelvatlaszhoz való kérdőívek 2. részének kérdései között. Mégis a Bihar megyei szerepen fel van jegyezve *epe* ~ *epije*. — Hasonló képet mutatnak a *vese*, *kisfejsze*, *kéve* szavak is. A *vesē* csak a palóc területen van meg: Ivád, Balaton, Magyarhegymeg, Szinpetri, Fony, Jánok községekben, továbbá Hernádszurdok és Kék községekben (északkeleti nyelvjárás); egyébként mindenütt nyílt *e*-vel; a Bihar megyei Szerepen *vese* ~ *vesije*. *Kisfejszē*: Acsalag, Agyagosszergény, Szárföld, Sajtoskál, Tanakajd, Egyházsrádóc, Viszák, Csikvánd, Tapolcafő (nyugati nyelvjárás), Patak (palóc nyelvjárás), Hosszúpályi, Téglás (Tiszántúl); *kisfejszi*: Velem (Vas megye); egyebütt nyílt *e*-vel, vagy más szó. *Kivé*: Agyagosszergény, Szárföld, Acsalag, Egyházsrádóc (nyugati nyelvjárás), Ivád, Balaton, Szinpetri, Tardona (palóc nyelvjárás); *kévē*: Viszák, Zalaháshágy, Ságod, Pakod, Becsvölgye (nyugati nyelvjárás); *kévē* Magyarhegymeg, Csucsom (palóc nyelvjárás); *kivē* ~ *kive* Tapolcafő (a nyugati nyelvjárás keleti széle); *kivi* ~ *kívít* Velem (Vas megye); egyébként másutt nyílt *e*-s alakok vannak. — A nyelvatlasz-gyűjtés során előke-riült adatok igazolták azon sejtésemet, hogy a fenti tövekben még többfelé megvan az *ē*. A rendelkezésemre álló nyelvjárási és nyelvtörténeti anyag (az utóbbira l. az EtSz. szócikkei és a NySz. példái) alapján a békési nyelvjárás *epe*, *fene*, *fejsze*, *kive*, *ige* szavainak nyílt *e* hangját úgy magyaráztam, hogy az eredetibb *ē* hangból nyíltabbá válással keletkezett (i. m. 60).

Az *epít*, *vesít* alakok *i* hangjának kialakulását 1943-ban a hagyományos nyelvészeti felfogásnak megfelelően zártabbá válással: *ē* > *i* változással képzeltem el, eszerint az

¹ A Kék községben feljegyzett *epē* és *vesē*, a Vajdácskán felírt *epē*, *vesē* szavakban az *ē* véleményem szerint nem lehet fonematikus értékű, mert e községekben a nyelvtani gyűjtők nem jegyeztek fel funkcionális különbséget kifejező zárt *ē*-t.

epít az *epét*-ből fejlődött volna. Az *i*-zés származtatásának azonban újabban sokkal meggyőzőbb magyarázatai vannak (PAIS, Az *é-t* és *í-t* váltakoztató nyelvjárási alakok keletkezéséhez: NYK. LII, 282–94; BÁRCZI, Hangtört. 57–8). Eszerint az *i-ző* alakok n a g y o b b r é s z e az eredeti (vagy zártabbá válással keletkezett) rövid *i* megnyúlásával, vagy pedig az *Ûi* diftongus zártabb irányú fejlődésével keletkezett. Ennek megfelelően a békési, hosszúpályi, kistújszállási nyelvjárás *epít*, *vesít*, a nem *i-ző* kákicsi (ormánysági) nyelvjárások *epét*, *vesét*, a szintén nem *i-ző* medvesaljai nyelvjárás *epét*, *vesét* alakjait úgy értelmezhetjük, hogy az előző típusú nyelvjárásokban az *i* félhangzót tartalmazó diftongusból *i* lett, az utóbbiakban pedig *é*, illetőleg a medvesaljai nyelvjárásban *é*.¹

Ha az *epít*, *vesít* *i* hangját úgy magyarázzuk, hogy az az *i* félhangzós diftongus zártabb irányú fejlődésével keletkezett, akkor a békési és a hosszúpályi nyelvjárás *epe* *vese*, *here* alakjainak az *e* hangját úgy értelmezhetjük, hogy az *i* rövidülése után keletkezett *i*-ből kettős nyíltabbá válással jött létre a következő fokokon: *i* > *i* > *ë* > *e*. A ragtalan alakok fejlődését így látja PAPP LÁSZLÓ is (i. m. 28.). Ennek a magyarázatnak az a gyengéje, hogy sem a békési, sem a hosszúpályi nyelvjárásnak nincsenek nyelvtörténeti példái. A TMNy. 709 idéz nagyobb részt SZINNYEI tanulmánya (Nyr. XVII, 6) alapján egyes 3. személyű birtokos személyragos alakokat *-i* raggal: JókK. 30: *testi*, uo. 61: *életi*; NádK. 96, 584: *füsti*; uo. 668: *kési*; CornK. 165: *hiti*; Fél: Tan. 451: *liszti*; Tel: Evang. II, 37: *ízi*, uo. 117: *esméreti*, uo. 403: *eredeti*; MA: Bibl. Előb. 1: *elömeneteli*, *füsti*, uo. 120: *tiszti*; Hall: Paizs. Előb. 3.: *szűki* stb. — De egyelőre nem bizonyítható, hogy az idézett emlékek közül bármelyik is éppen a békési vagy a hosszúpályi nyelvjárásnak volna közvetlen történeti előzménye. Rögzíthető nyelvtörténeti példák nélkül egyelőre nem magyarázhatjuk meg pontosan nyelvjárásaink szótöveinek kialakulását, inkább azt mondhatjuk, hogy *i-ző* típusú, ma *epít*, *vesít* stb. mutató nyelvjárásban a ragtalan *epe*, *vese* alak az előbb jelölt módon az *i* nyíltabbá válásával alakulhatott ki. — Ha nem fogadjuk el, hogy az *epe*, *vese* **epi*, **vesi* alakokból fejlődött ki, akkor azt kellene felténnünk, hogy az *i-t* tartalmazó diftongusból ugyanazon nyelvjárásban egyszerre alakultak ki az *i-s* és az *é-s* alakok. Ebben az esetben a ragozásban az *i-s* alakok rögzítődtek volna, a ragtalan alakokban pedig az *é-t* tartalmazók. Az *é*-ből rövidüléssel keletkezettek az *é-s* alakok. Ezek nyíltabbá válása pedig már könnyen elképzelhető. Tehát **epé* > **epē* > *epe* lehetett volna e típusban a fejlődés menete. Véleményem szerint azonban valószínűbb az előbbi magyarázat. — A kákicsi és az ezekhez hasonló típusú nyelvjárásokban az *epe*, *vese* nyílt *e*-je úgy magyarázható, hogy az *é* megrövidült és *ë* lett belőle, ebből szintén nyíltabbá válással keletkezett az *e*. A medvesaljai nyelvjárásban az *epē*, *vesē* stb. *e* hangja szintén rövidüléssel keletkezett az *é*-ből. Hogy a szóvégi *ë* nyíltabbá válhat, arra példa a tárgyias ragozásban az egyes 3. személyű *-e* rag nyíltabbá válása is.

A Komárom megyei Ete községben — nyelvatlasz-gyűjtés során — megfigyeltem az *epe*, *vese* tövek viselkedését. Ott úgy mondják: *epe* ~ *epēt*, *epēt*; *vesē* ~ *vesēt*, *vesēt*. Hogyan magyarázhatjuk az *epēt*, *epēt*; *vesēt*, *vesēt* alakok létrejöttét? Ha csak e szavakat vennők figyelembe, azt is gondolhatnók, hogy az *i-t* tartalmazó diftongusból *é*, illetőleg ennek (nem fonematikus értékű, csak hangszínbeli) változataként jelentkező *ē* ~ *ē* lett a diftongus nyíltabb irányú fejlődése következtében. Ámde e nyelvjárás *i-ző* (*szíp*, *vír*,

¹ Ne tévesszenek meg senkit sem a medvesaljai palóc nyelvjárás *é*-vel jelölt hangjai. Kovács ISTVÁN gyűjtő szerint ezek hangértéke közel áll a köznyelvi *é*-hez. Rendszertani szempontból ezek *é* hangok, csak *é*-ben realizálódnak, e hangot a mai nyelvjárási hangjelölés szerint így jelöljük: *é*. A medvesaljai nyelvjárásban ez a középső nyelvvállású, palatalis illabialis hosszú hang, például el és szavakban is: *szép*, *vér*. — Ezzel szemben megvan a medvesaljai nyelvjárásban az alsó nyelvvállású palatalis illabialis hosszú hang, az *ē*, például el és szavakban is: *szēn* 'szén', *jēg* 'jég'.

pínték), tehát valószínűbb, hogy e nyelvjárásban a diftongus zártabb irányú fejlődése következett be. Valóban az egyes 3. személyű birtokos személyragos alakot így mondják: *fejít, kezít*. Ugyanitt így mondják: *elmę ~ elmíje, feketę ~ feketít, bíke ~ bikít, kive ~ kivít*; de: *ęke ~ ekét, ekét; fejsze ~ fejszét, fejszét*. Az *epe, vese* szavak, midőn eredetük elhomályosult, elszakadtak a birtokos személyragos alakok töcsoportjától, és a *kecske, főske, dínnye, kefe* tövek csoportjába sodródtak át. Ha az *eke* és a *fejsze* szavak második *e* hangját zárt eredetűnek tartjuk, akkor az etei nyelvjárásban ugyanilyen analógiás alakulások az *ekét, ekét, fejszét, fejszét* tövek is. (E két utóbbi töről bővebben a 3. pontban!) — A martosi nyelvjárás szintén *i-ző* nyelvjárás. E nyelvjárás *epét, vesét* alakját az eteihez hasonlóan analógiás eredetűnek magyaráznám, mivel a birtokos személyragos alakok itt is *i-zők*: *fejít, kezít*. A szamosháti nyelvjárás *epét, vesét* alakjait szintén analógiás fejleménynek lehetne értelmezni. Bár a szamosháti nyelvjárásban elképzelhető, hogy az *i-t* tartalmazó diftongusból *é-s* (= *é-s*) alakok keletkeztek: **epét* (= **epét*), **vesét* (= **vesét*), és később következett be a nyiltabbá válás. Ez utóbbi magyarázat valószínűségét támogatja az, hogy a szamosháti nyelvjárásban a birtokos személyragos szavak további ragozott alakjaiban nemcsak *i* áll a ragok előtt, hanem *é* (= *é*) is: *fejít, kezít, nevibe és ökrét, jilébe, tetejébe* stb. (vö. MNny. II, 5). De a szamosháti nyelvjárásban is végül is egy csoportba kerültek az *epe ~ epét, vese ~ vesét* tövek a *dínnye ~ dínnyét, csürke ~ csürkét, kefe ~ kefét* tövekkel.

3. A békési nyelvjárásban ma az *e ~ í* tőváltakozás van meg a következő szavakban: *bíke ~ bikít, elme ~ elmít, eke ~ ekít, epe ~ epít, fejsze ~ fejszít, fekete ~ feketít, here ~ herít, herít*, de: *here* 'lucerna' ~ *herét, íge ~ ígít*, de: *íge* 'szent íge' ~ *ígét, kive ~ kivít, körti* v. *körte ~ körtít* (vö.: SZABÓ ISTVÁN i. m. 16, 22–3; VÉGH i. m. 52–3, 60). E tövek viselkedése csak ma egyöntetű, eredetük más és más.

A felsorolt szavak közül az *epe, vese, here* elhomályosult birtokos személyragos eredetűek (MELICH: MNy. XI, 361; GOMBOCZ, Alaktan 30; FOKOS: Nyr. LI, 15). A mai formák kialakulása tehát könnyen érthető. — A *fekete* szó származását is ismerjük. Ez hangátvetéses alak a korábbi **feteké* alakból (a palócban, hétfalusi csángóban ma is így hangzik *e* szó), a *-ke* végződésben valószínűleg a finnugor *í* kicsinyítő képző van meg; tehát a *feketé* *é* hangjának zártsága és a *feketít* *í*-je szintén érthető, hiszen itt az *epe* szóéhoz hasonlóan a diftongus zárt irányú fejlődéséről van szó. Egyesek szerint a *fekete* szóban nem *í*, hanem *k* vagy más a képző. (Az ezzel kapcsolatos kérdéseket l. BÁRCZI, TihAl. 152.) — A valószínűleg török eredetű *körtvély* szavunkban a finnugor denominalis *-l* képző van meg, ami a magyarban rendszerint *-ly* (> *-j ~ -l*) alakban szerepel (vö. BÁRCZI, TihAl. 153; BENKŐ, A. m. *ly* hang története 20). A *körte* csak a XVIII. században fordul elő először. Feltehető, hogy az *l* vagy *ly* a szó végéről lekopott, az *é*-re végződő tőhöz járultak a ragok, így alakultak ki a *körtét, körték* alakok. Vagy pedig éppen a tárgyragos alakban a *-t* előtt kiesett az *l* vagy *ly*.¹ Mindenesetre a *körte* alak valószínűleg nem a *körté* alakból keletkezett rövidüléssel, hanem a *körtét, körték* alakból elvonással. De nem könnyű magyarázni, hogyan alakultak ki az *i-ző körtíj ~ körtí-félék*. Hogy az *-l ~ -ly* képző előtti magánhangzó mi volt, nem tudhatjuk, valószínűleg *é* (< *ë*), de hogy zárt eredetű lehetett, arra következtethetni ilyen történeti adatokból: 1342: *Hynthouskurtil*, 1334: *Kurtuilusberch* (OkISz.), 1346: *körthy* (NySz.). Mégis feltűnő, hogy a régi nyelvtörténeti

¹ A *körtvély* tövégi fejlődésében külön kell választanunk a keleti és a nyugati típusú hangváltozást. Keleten *éj ~ éj* kettőshangzón keresztül vészett el az *ly*-ből lett tövégi *j* (nem az *ly*, mint VÉGH mondja, hiszen az nem tűnhetett el); nyugaton pedig az eredeti vagy *ly*-ből lett tövégi *l* esett ki, természetesen a toldalékos alakokban, mássalhangzó előtt (amely persze lehet más mássalhangzó is, mint a VÉGH-től említett *-t* tárgyrag). A szó magánhangzós tövégi nominatívusi alakjai (*körté, körte, körtí, körtí* stb.) éppen azért bukkannak fel viszonylag későn, mert a jelzett keleti és nyugati hangváltozások egyaránt eléggé fiatal nyelvjárási fejlődmények. — B. L.

adatok között kevés az *i*-ző alak. Így az is lehet, hogy a zártabbá válás csak később következett be (vö. BÁRCZI, TihAl. 104–5). Bennünket azonban most elsősorban nem az *i*-ző alak eredete (eredeti alak, szabályos hangfejlődés: zártabbá válás vagy analógia eredménye) érdekel, hanem az, hogyan keletkezett a békési nyelvjárásban a *körte* ~ *körtít* alakpár. Ez egészen új alakulás. Régebben csak ez volt: *körtij* v. *körti* ~ *körtít*. A *körte* más nyelvjárások, illetőleg a köznyelv hatására terjed el. — Ismerjük az etimológiáját az *eke* és az *ige* szónak. (A 'három szál fonál' jelentésű *ige* kenderműző etimológiájával még nem foglalkoztak.) Mindkettő török nyelvből, vö. mongol *üge* (EtSz., SzófSz.). De nem tudjuk pontosan, hogy az átadó nyelvben az *e* milyen volt. A magyar nyelvtörténeti példák közül több mutat az *e* zárt eredetére: Sylv: ÚT. I, 98: *ekire*, BécsiK. 12: *igé*, CornK. 1: *jgykben*, Helt: Bibl. I, C3: *igit* stb. — A *béke*, *elme*, *fejsze*, *kéve* szavak eredete ismeretlen, de az *e* zárt eredetére szintén több nyelvtörténeti példa mutat: Sylv: ÚT.: *bikiuel*, SzalkGl.: *embery elmik*, JordK. 361, ÉrdyK. 349, 378: *fejzy*, Szék: Zsolt. 137: „hozza az ű *kiuyet*” (vö. EtSz. vonatkozó szócikkei és NySz.). Bár természetesen az utóbbiaknál éppúgy, mint az *eke* és az *ige* esetében sem tudjuk pontosan megállapítani, hogy a ragozásban előforduló *i*-ző alakok zártabbá válás eredményei, vagy analógiás alakulások, vagy az eredeti *i* megőrzései. Mindenesetre a nyelvtörténeti és a nyelvjárási példák azt mutatják, hogy egymás mellett állnak a ragtalan alakokban az *é*-s és *e*-s, illetőleg ragozott alakokban az *i*-ző és *é*-ző alakok. De hogy *e* kettősség esetenként, szavanként hogyan alakult ki, nem tudjuk, legfeljebb sejtjük. Persze többet mondhatnánk, ha a kérdéses szavak etimológiáját smernők.

4. Az *epe* ~ *epít*, *fějsze* ~ *fějszít* továltakozásban megnyilvánuló *i*-zés párhuzamba állítható a birtokos személyragos szavak további ragozott alakjaiban szintén meglevő *i*-zéssel: *fejít*, *kezeit*, *ingít*. A tárgy- és határozórag előtt szereplő *i* hang ma a magyar nyelvterület legnagyobb részén és így a békési, hosszúpályi nyelvjárásban is rövid. De a TMNy. 709 jelzi, hogy néhol, így Szabolcsban is hosszú: *kezeit*, *véribé*. A nyelv- atlasz-gyűjtők is jegyezték föl Büdszentmihályon (Szabolcs m.) *kezi*be, *ingít*-féle alakokat és Pusztafaluban (Zemplén m.) *kezi*be-t. ARANY JÁNOSNAK „Az *é*-t *i*-re váltó tájszólásról” című dolgozatához fűzött feljegyzése szerint a tárgyraggal ellátott birtokos személyragos alakokban az *i* hosszú: *betűjít*, *szemít*, *füllít*, *testít*, *kertjít* stb.; de a többi rag előtt ARANY feljegyzése szerint is rövid az *i*: *nyelv*, *-e*, *-ít*, *-ihez*, *szék*, *-e*, *-ít*, *-iből* stb. (Hátrahagyott prózai dolgozatai. Franklin-kiadás. X, 324). Ezen adatok is mutatják a nyelvtörténeti példákon kívül, hogy a rövid *i* hangzós alakok újabb fejlemények. De nem mindenütt *i* ~ *i* szerepel a magyar nyelvterületen a fent jelölt helyzetben. Északkeleten, délen, délnyugaton nagyobb, összefüggő területen *kezi*be, *ingét*-féle alakokat jegyezték fel a nyelv- atlasz-gyűjtők, vagyis itt az *i*-t tartalmazó diftongusból *é* lett. Mégis e területek a magyar nyelvterületnek csak kisebb részét képezik. *Kezi*be, *ingít*-féle alakok szerepelnek még a nem *i*-ző területeken is. E nyelvváltozatot kialakulása magyarázatra vár (vö. BÁRCZI: MNy. L, 295). Valószínű azonban, hogy nem mindenütt szabályos hangváltozás következteben alakultak ki az *i* ~ *i*-ző alakok, hanem a környező nyelvjárások és az analógia hatására. — A békési és a hosszúpályi nyelvjárásban az *epe* ~ *epít*, *vese* ~ *vesít*, *fějsze* ~ *fějszít* továltakozás — az *i* hang hosszúságának kivételével — teljesen egybeesik a birtokos személyraggal ellátott szavak további ragozott alakjaival: *keze* ~ *kezeit*, *feje* ~ *fejít*. Az ormánysági (kákicsi) nyelvjárásban az *epe* ~ *epét*, *vese* ~ *vesét*, továbbá az *eke* ~ *ekét*, *kéve* ~ *kévét* típus szintén egybeesik a birtokos személyragos formák további ragozott alakjaival: *keze* ~ *kezét*, *feje* ~ *fejét*. — De e két csoport a legtöbb nyelvjárásban elkülönül. A szamosháti nyelvjárásban: *epe* ~ *epét*, *fějsze* ~ *fějszét*, *vese* ~ *vesét*, de *szeme* ~ *szemít* *keze* ~ *kezeit* és *neve* ~ *nevét*, *ökre* ~ *ökrét*, *tetejébe*, *füllébe*, *a víz színére* stb. Sok esetben azonban *i*-re végződik a ragtalan alak: *becsi*, *búri*, *csęcsi* (vö. MNy. II, 5). — A medves-

aljai nyelvjárásban: *epē ~ epét, vesē ~ vesét*, de *kezi ~ kezit, feji ~ fejít*; a mártosi nyelvjárásban: *epe ~ epét, vese ~ vesét*, de *keze ~ kezít* (vö. SULÁN i. m. 23, MNny. V, 20). Hogyan magyarázhatjuk az alakoknak ezt a ketté válását, mikor általában nincs alapos okunk annak kétségbe vonására, hogy a két jelenség végeredményben teljesen azonos eredetű, és az *epe ~ epét, vese ~ vesét*, *here ~ herét* elhomályosult birtokos személyragos alakok? (E származtatás bizonyos nehézségeire vö. mégis PAIS: MNy. XLI, 89.) Eredetileg a fenti alakok nyilván egyformán hangzottak, de később, mikor a nyelvi tudatban a közös eredet elhomályosult, bekövetkezett a különválás. Az is rendkívül érdekes tanulság a nyelvatlasz-gyűjtés eddigi adataiból, hogy az *epe* és a *vese* hangalakja sem vág mindenütt egybe. A nyugati nyelvjárásban, ahol *epē* alakot ejtenek, vagyis a második *e* zárt, ott a *vese* nyílt *e*-vel hangzik: *vese ~ vesę*. Viszont a palóc területen már egybevágt az *epe* és a *vese* hangalakja: *epē, vesē* (l. 2. pont).

5. Összefoglalva: Egy-egy kisebb nyelvi egységben, nyelvjárásterületen a szótövek bizonyos csoportokat képeznek, kialakulnak bizonyos törendszerek. Ez a törendszer jellemző a kisebb közösségre. Az egy-egy csoportba, törendszerbe tartozó szavak nem mind egyféle eredetűek. A törendszerek kialakulásában nemcsak a szabályos hangváltozások játszottak szerepet, hanem az analógia is. Megtörténik, hogy azonos eredetű szavak a fejlődés folyamán különválnak, ha az együvértartozás tudata elhomályosul; ilyenkor az illető szó egy másik törendszerbe áll be. Az így lassan kialakult rendet megzavarhatja a szomszédos nyelvjárások vagy a köznyelv hatása. Ilyen esetekben ingadozás következik be, kettős alakok keletkeznek, azután ismét kialakul az egyensúlyállapot valamelyik alak győzelmével. A kisebb nyelvi egységek, a nyelvjárások tehát a törendszerek különféleségében is eltérnek egymástól.

A békési nyelvjárásban — az *i* hosszúságát nem számítva — egybeesik a birtokos személyraggal ellátott szavak további ragozott alakjaiban meglévő rövid *i*-zés: *kezít, fejít, kezibe* stb. az *epe, vese, here* elhomályosult birtokos személyragos tövek viselkedésével: *epít, vesít, herít* és a *bike, elme, fejsze, fekete, íge, kive, körte* tövekével, noha az utóbbiakban a hangváltozás oka lehet más is. — A hosszúpályi nyelvjárásban szintén ez a helyzet. — Kisújszálláson — a békési és a hosszúpályi nyelvjáráshoz hasonlóan — *hejít* 'helyét', *fejít, epe ~ epít, kive ~ kivít*; de egy szó kivétel: *fejsze ~ fejszét* (MNny. VI, 130 és SZATHMÁRI ISTVÁN szóbeli közlése). — A mártosi nyelvjárásban *keze ~ kezít*, de *epe ~ epét*, vagyis a birtokos személyraggal ellátott szavak további ragozott alakjaiban *i*-zés (rövid *i*) van, egyébként *é*-zők a szóalakok. — A medvesaljai nyelvjárásban a birtokos személyragos szavak ragozott alakjaiban *i*-zés van, alanyesetben is *i*: *kezi, kezít*, egyébként *é*-zők (= *é*-zők) a szóalakok: *epē ~ epét, fejszē ~ fejszét, kivē ~ kivét, ígē ~ ígét*. — Az etei nyelvjárásban a birtokos személyragos alakok további ragozott alakjaiban *i*-zés van: *kezít, fejít*, a ragtalan alakban a tőhangzó *e*: *keze, feje, hele*; ezzel megegyeznek a következő tövek: *elme ~ elmje, fekete ~ feketít, bike ~ bikít, kive ~ kivít*. De külön csoportba, a *dinnye, kefe* tövek csoportjába tartoznak az *epe ~ epét, epét, eke ~ ekét, ekét, fejsze ~ fejszét, fejszét*. — A felsőöri nyelvjárásban tarkább a helyzet: 1. *kezē ~ kezít, fejē ~ fejít*; 2. *bike ~ bikít*; 3. *feketē ~ feketít, vese ~ vesét, föcske ~ föcskét*; 4. *epi ~ epít, fejszi ~ fejszít, kivi ~ kivít, körti ~ körít*; de ugyanígy *kefi ~ kefit, mihi ~ mihit*. Vagyis Felsőőrben a birtokos személyragozásban jelentkezik a rövid *i*-zés a tárgyrag és a határozórag előtt, de az alanyesetben *é* van, a *feketē, vese, föcske* stb. töveknek *é*-ző alakjai vannak, ez *íé* diftongus alakjában jelentkeznek; a *bike* ragos alakjaiban rövid *i*-zés van, de az alanyeset nyílt *e*-re végződik; egyébként az *epe* és *fejsze* csoportokban mindenütt *i*-ző alakok vannak, az alanyesetben is *i* van; ennek analógiájára így viselkedik egy egész sereg más eredetű szó: *kefi, mihi* stb. — A szamosháti nyelvjárásban a szóba kerülhető tövek három csoportba tartoznak: 1. a birtokos személyraggal ellátott szavak további ragozott alakjaiban *i* zés, illetőleg *é*-zés van:

szeme ~ szemít, feje ~ fejít, büri ~ bürit, csęcsi ~ csęcsit, neve ~ nevét, ökre ~ ökrét; 2. a béke ~ békét, kéve ~ kévét, fekete ~ feketét tövek é-zők (ez a szamosháti nyelvjárás rendszerében az í-zésnek felel meg); 3. az epe ~ epét, vese ~ vesét, élme ~ élmet, fejsze ~ fejszét tövek é-zők, mint a kefe ~ kefét, fecske ~ fecskét. — Az ormánysági (kákicsi) nyelvjárásban — éppúgy, mint a békésiben és a hosszúpályiban — egybeesnek a felsorolt tövek, csak itt a békésivel és a hosszúpályival szemben az a különbség, hogy itt minden alak: a birtokos személyragos szavak és az epe ~ epét, kéve ~ kévét stb. tövek is é-zők.

VÉGH JÓZSEF

SZEMLE

Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből

MNyTK. 86. szám. Bp., 1954. 84 l., 9 fényképi hasonmás. Akadémiai Kiadó.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványainak ez az egyik legújabb kötete rendkívül gazdag nyelvi anyagot, mégpedig pontosan helyhez rögzíthető nyelvi anyagot tár nyelvünk és nyelvjárásaink történetének kutatói elé: közel négyezer jobbágy és számos, részben nyomtalanul eltűnt település nevét 1522-ből. Éppen ezért úgy érzem, jogosan örülhetünk ilyen gazdag nyelvemlék közzétételén.

A fent leírt mű két fő részre tagolódik: a bevezetésre és a tulajdonképpeni emlékre, az adatokra.

1. A bevezetés első része általános tájékoztatót ad a dézsmalajstromok eredeti példányairól, a dézsmalásról és a lajstromok történet- és néprajztudományi jelentőségéről. S már ebben a rövid, csupán közlésre szorítkozó három lapnyi szövegben hangsúlyozza Szabó e névsorok névtani és nyelvtörténeti fontosságát.

2. A bevezetés második, nagyobb részében a névtani problémákkal foglalkozik mesteri szakavatottsággal a szerző. Ide vonatkozó megjegyzéseinket nem csoportosítjuk semmiféle rendszer szerint, hanem a szöveget követjük.

Mindjárt a bevezetés második részének elejével kapcsolatban felvethetjük a mű szó kérdését. Szabó használja egy alkalommal a *névtan*-t, de idézőjelben, s a továbbiakban megállapodik a *névkutatás* mellett. Véleményem szerint megtarthatjuk a *névtan*-t idézőjel nélkül. BENKŐ valóban így használja (A régi magyar személynévadás. Bp., 1949. 1); LŐRINCZE (Földrajzinév-gyűjtésünk. Bp., 1949. 4, HORVÁTH JÁNOS ajánlatára) *névélettan* műszóval kísérletezik. A *névkutatás* pontos mása a *Namenforschung*-nak, a *névélettan* kissé hosszadalmas, viszont a *névtan* a maga rövidegével is (s ez hasznos dolog a műszók esetében) szépen beilleszkedhetik a *hangtan*, *szótan*, *mondattan*, *jelentéstan* sorába.

A névtani problémákat a hazai és külföldi szakirodalom ismeretében veszi sorra Szabó, az egyszerűbb problémáktól haladva a kétségtelenül legérdekesebb és legizgalmasabb kérdés, az öröklődő családnevek kérdése felé. Lajstromainkban „a jobbágyokat rendszeresen kettős (kéttagú vagy kételemű) nevek alatt találjuk” (7). S már az idézett lapon felhívja a figyelmünket arra, hogy „milyen segítséget adhat a névkutatás a történeti megismerés számára... a helységnevekből és a foglalkozásnevekből alakult személynévek” vizsgálata alapján. Azonban sem itt, sem alább (a 13. lapon, ahol a családnevek jelentéstani rendszerezését adja) nem mutat rá arra, hogy aránylag mily nagy számmal fordul elő a *Literatus: Diák* ~ *Deák* név a közölt névanyagban. Ez a névtípus (a *Pap*,

Dékán, sőt esetleg a *Polgár*, *Mercator*-féllel együtt) megérdemelt volna néhány mondatot ebben a bevezetésben. Szerintem ennek a kitűnő összefoglalásnak ez egyetlen fogyatékosága.

De térjünk vissza a kétnevűség kérdéséhez. Természetesen lajstromainkban is vannak egynevű egyének (egyházi eredetű nevekkél), de később is, az egész XVI. század folyamán találkozunk ilyenekkel. Van egy példám arra is, hogy az egyelemű jobbágynevű világi névadás eredménye: 1549: „Maľýknak newe a; kemery Ianos Iobaganak *zabo* mely *zabo*, wagyon awagy lakýk: kys ambrulho; harmad ha; bā” (OL. Becskey cs. lt.). Vonatkozó adataim megerősítik Szabónak azt a megállapítását (vö. még BENKŐ i. m. 18), hogy az egyelemű nevek jobbára zsellér, szolga, szegény megnevezésére szolgálnak (vö. 8): 1595: „Hatuanı Andras . . . a w; zolgaia *peter* ellē” (Debrecen, Jk. V, 162); „Bolond *Erle*” (i. h. 211); 1596: „Zabo Jřtuā Jnalıa *Mihaly*” (uo. 248); „a; zolgatul *kele* = *mentul*” (i. h. 255); 1597: „Syter *peter* . . . A; zolgaia *Georgj* . . . ellē” (i. h. 282); „[az ispotályban] megh holt leghenj *Gergely*” (i. h. 293); „Thott Gjorg Senior . . . *Iřthwan* neweo; zolgaja” (i. h. 311); „*Gaspar* a; Erdeo kerwleo” (uo. 358); 1598: „*Cathalin* Neweo; zolgalo” (i. h. 501); „*Barbarā* Ancillā Dionıfý Me;aros ~ *Borbala* lean” (i. h. 538); „Balogh Mihale *Gafj* Neweo Jnas kadas Gecj zolgaj” (uo. 553); 1599: „*Judit* Neweo lopo a; onra ~ a; lopo *Judit* Neweo a; ontul” (i. h. 621); vö. még 1572: *Jgnacius* (OL. Becskey cs. lt.), Illyés deák 19 apácasomogyi jobbágya. közt az egyetlen egynevű; XVI. sz.: „*Paľko*, Bernalt Janos Jobbagya” (OL. Becskey cs. lt.). Van azonban arra is példa, hogy éppen nem a legszegényebb rétegben, a társadalom legalsó soraiban találunk egynevű egyéneket: 1554: „*Tamas* pap¹ bihori otar meľther” (Debrecen, Jk. I, 506). Persze szolgákat is emlegetnek kételemű néven. Ezek egy részénél gondolhatunk arra is, hogy a gazdája családnevét kapta megkülönböztető névül: 1589: „En *Nagy Pal* N a g y Jřtuā zolgaja” (Debrecen, Jk. IV, 182); 1594: „*Nagy Jřtuā* N a g y Albert zolgaia” (i. h. V, 70); esetleg arra is, hogy foglalkozásának, beosztásának neve lett megkülönböztető nevévé: 1594: „*Nagy Pal* zolgaia *Czsofj Jřtuā*” (Debrecen, Jk. V, 92); jelentős részüknél azonban nem gondolhatunk egyikre sem: 1597: „*Kaka* Janos esa; zolgaja *zeoch Jřtuā*” (Debrecen, Jk. V, 352); 1598: „*Balogh Mihaly* falu Mathe zolgaja” (uo. 425); 1599: „*Kun Janos*nak a; gajdawall palffy Matheual” (i. h. 631); „En *Balogh Janos* Rac; Janos zolgaja” (i. h. 649); stb.

Az egyelemű nevekkél kapcsolatban szeretnék még megemlíteni egy főként debreceni forrásokban megfigyelt jelenséget. A *k o v á c s* foglalkozást űzők neve rendszerint keresztnév, és a *kovács* szó értelmezőként van a név után illesztve: 1594: *Ambrus kowacz*, *Ambrus koiacz* (Debrecen, Jk. V, 19, számtalan példa), gyakran magyar szövegben is. De Debrecentől távol is találkozunk ezzel a formával: 1600: „A; Kalaboc; onnis egi hold feold a; *Peter kowach* feolde mellet” (OL. Becskey cs. lt.).

De nemcsak egyelemű neveket találunk szórványosan végig az egész XVI. században, hanem határozott névingadozást is, ami arra mutat, hogy az egyén tulajdonnévnek megkülönböztető eleme — amelyet, ha öröklődik, családnévnek kell neveznünk — még nem szilárdult meg. Sőt azt is mondhatjuk, hogy bizonyos vidékeken a mai parasztság névanyagában is megfigyelhető az ingadozás, vagy ha ingadozás nem is, az a jelenség, hogy a szóbeli használatban más név az általános, nem pedig a hivatalos, anyakönyvezett forma. A Bihar megyei Hosszúpályiban például a hivatalosan *P. Nagy*-nak írt családot az élő beszédben *Pocsaji*-nak nevezik, a *D. Nagy* családot *Dajká*-nak.² (Vö. LŐRINCZE: MNy. I, 64—94.) Ilyen névingadozásra dézsmalajstromainkban nem találtam példát. XVI. századi gyűjtéseimből fölös számmal idézhetnék ilyeneket, azonban ennek

¹ Vö. GOTTSCHALD, Deutsche Namenkunde.³ Berlin, 1954., 78.

² Vö. GOTTSCHALD i. m. 81—2.

a különben is ismert ténynek (vö. BENKŐ i. m. 23) nincs semmi jelentősége dézsma-lajstromaink ingadozást nem mutató kettős névrendszerével kapcsolatban. Egy adatot mégis idézek, inkább az érdekesség kedvéért; ebben ugyanis a keresztnév ingadozására látunk példát. Ecsedi Báthory István írja 1594-ben: „*ibrani agota* (Alio nomine *ibrani kata*)”; „*ibrani agotae* (kit mi newe; tónk annak)” (OL. Barkóczy cs. lt.).

Mielőtt a bevezetésben tárgyalt legérdekesebb részre rátérnénk, újból megemlítem a *Literatus: Diák ~ Deák* nevek problémáját. Úgy vélem, az így megjelölt személyek neve egyelemű, a *Literatus: Diák ~ Deák* csak olyan értelmező, mint a fentebb emlegetett, még családnévvé nem vált *kovács*. Az egyénhez kötött, nem a családhoz. S amennyiben családnévvé válik, az első viselőjének egyéni nevével válik azzá: *Jánosdeák Márton*. Ilyenféle nevek vannak a XVI. századi debreceni s más forrásokban is. Csak egyetlen példát idézek annak igazolására, hogy a XVI. században ezek a nevek még egyediek, az OL. Becsky cs. lt.-nak irataiban gyakran szereplő *Elias literatus ~ Illies dejak* nevét. 1550-ből van az első adatom: *makajj Illjes deakkal*; 1559, 1560: *Elias literatus de Makó*; 1567: *Illies dejak kechelj* (Kecelen, Kraszna megyében birtokos, váradi főporkoláb, és Biharban is volt birtoka; l. fentebb). Általában azonban minden más megkülönböztetés nélkül csak mint *Elias literatus ~ Illyés deák* szerepel az iratokban. Felesége szintén *Consors* vagy később *Relicta Eliae literati ~ Illyés deákné asszonyom* vagy az *nehai Illyés deákné asszonyom*. Gyermekei azonban csak *Makai* néven szerepelnek: 1574: „*3ele Magdalna A33onj az Nehaj Jles deakne, es fyay Makaj Jmreh es Agofton, annak felette Makajj Erlebett A33onj*” (OL. Becsky cs. lt.).

Az egész bevezetés legszababban kidolgozott, lebilincselő okfejtéssel megalapozott része a családnévek öröklődésének kérdésével foglalkozik. Ebből a legszigorúbb értelemben vett e g y i d e j ú anyagból leszúrni azt a megállapítást, „hogy az 1522. évi dézsma-lajstrom paraszti családnéveit általában [én emeltem ki P. L.] már öröklődő családnéveknek” tekinthetjük (11), ehhez fel kellett kutatni és fel kellett sorakoztatni minden, magukból a névsorokból kihámozható érvet. Megvizsgálja a szerző a falusi bírák, az özvegyasszonyok neveit, a foglalkozást és a tulajdonságot jelentő neveket; azt a tényt, „hogy ugyanabban a faluban szinte mindig találunk több embert egy-egy név alatt; végül, hogy a neveknek a lajstromokban valóban határozott névkülsőjük van” (11): így mondja ki óvatosan megfogalmazott tételét. Az óvatosság természetesen nagyon is helyén való. Maga a szerző is rámutat, hogy a családnév a XVI—XVII., sőt még a XVIII. században is esetenként felcserelődött (i. h.), de határozott adataink is vannak arra vonatkozóan, hogy az egymást felváltó két nemzedék nem azonos megkülönböztető nevet visel. A XVI. században még a nemesi renden levők közt is van olyan, aki nem az apja nevét viseli: 1539: „*Franciscus chazar filius Nobilis q[uo]ndam Georgij zele de ead[em] chazar*” (OL. Barkóczy cs. lt.). Több efféle adatom van a debreceni jegyzőkönyvek anyagából: 1591: „*Hentes Antal fia Georgy vallia a3 battiat zabo mi=halt Curatoranak*” (Debrecen, Jk. IV, 269); „*Janos kouacz az Thot Jstua fia*” (i. h. 270); 1599: „*Balas deak alias zent palj Balas*” ~ „*zent pali Balasnak a3 edes Attja . . Karvas lazlo*” (i. h. V, 684); stb. Sokkal több példánk van azonban arra, hogy két vagy már három nemzedék is ugyanazt a nevet viseli, nemesak a nemesek, hanem a polgárok és a jobbágyok között is: 1554: „*torkos Janofnak E3 meg mondot torkos ferenczne fianak*” (Debrecen, Jk. I, 527); 1557: „*En chonka Ferencz feyer wari chonka borbas ffya*” (i. h. 706); 1574: „*En debrecheni Görögh lörinch, az megh holt görög Demeter fia*” (i. h. III, 460); 1575: „*En kulczar lörinch, az Nehay kolczar (!) demeter fia*” (i. h. 510); 1591: „*Frank Iltua Frank Andras fia*” (i. h. IV, 298); 1597: „*Karczagh Janos a3 kj[é]bbik*” ~ „*a3 Attjanak Nagjobbik Karczagh Janofnak*” (i. h. V, 366, 367); stb. Lássunk egy példát, ahol három nemzedék viseli ugyanazt az (immár határozottan) családnévet: 1598: „*Jnter Valentium Zaquas, Vti Jncametum, et petrum Zaquas filium quond[am]*

Benedicti zagiuas filij Joannis zagiuas Vti Actor[em]” (Debrecen, Jk. V, 435). S végül két példát a jobbágyokra vonatkozó adatok közül: 1570: „Melj Jobbagoknak Neuek *zabo Balas, zabo Miklofnak* a; eór[egbi]k fia . . .” (OL. Becszy cs. lt.); 1579: „*zekelij, Jftuan zekeli peter* fya”, Illyés deákné keceli jobbágya (uo.).

Ezek után a lajstromok neveinek jelentéstani csoportosítását végzi el a szerző. Három nagyobb csoportot vesz fel: 1. foglalkozásnevekből, 2. tulajdonságot vagy állapotot jelentő nevekből, 3. helységnevekből alakult családnevek. Részletesebben foglalkozik a helységnevekből alakult családnevekkel (13–4), s itt olyan jelenségre mutat rá, amelyet a névtannal foglalkozók nem hagyhatnak figyelmen kívül: 1. -i képző nélkül is válhatik a helységnév családnévvé; 2. a közszói eredetű helységnevek és azonos családnevek esetében (pl. *Józan, Jobbágy, Ács*) tekintettel kell lenni arra a lehetőségre is, hogy ezek nem közvetlenül a közszóból, hanem a helységnévből is válhattak családnévvé. — Szól még a keresztnévi és népnévi eredetű családnevekről, s végül a keresztnevekről. A népnévi eredetű családnevekkel kapcsolatban szeretném felhívni a figyelmet egy óvatosságra intő példára: 1597: *Olah Simon ~ Racz Simō*, ugyanaz a személy (Debrecen, Jk. V, 362, 363, 364)!

3. A bevezetés harmadik részében a scriptorokról, a névanyagban található helyesírási és nyelvi különbségekről, valamint a közlésmódról ír a szerző. Valamennyi kérdés különösen számot tarthat a nyelvészek érdeklődésére. A névanyaggal kapcsolatos nyelvi, főleg hangtani természetű kérdésekre még visszatérünk.

A hangjelölési problémák közül legérdekesebbnek látszik a szóvégi magánhangzó után írt *h*. Amint megfigyeltem, főként az V. lajstrom (48–56) írója élt ezzel az írásmóddal. A XIII. századtól van hagyományja ennek a sajtáságnak (1211. évi tilhanyi összeírás), megtalálható több kódexben (BécsiK., DebrK. I. kéz, WeszprK. I. kéz, ApostMélt., ÉrsK. I. kéz; vö. KNIÉZSA, Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig 30, 114, 120, 132, 136, 137) és más XVI. századi forrásokban is, melyek térben és időben is távol vannak lajstromainktól: 1568: „*zeleh* Orfolya a; on, *leh* alljtottak”; 1587: „*zeleh* Orfolya” (OL. Becszy cs. lt.); 1589: „*Zeleh* Magdalna” (uo.). Az *Imre* név *Imreh* írását nem tekinthetjük azonosnak ezzel a pusztán jelölési sajtásággal, vö. 1589: „Varadon lakozo Banchy *Imrehet*” (uo.).

A szerzőnek a közlésmódra vonatkozó megjegyzései (formális hűség, mégis a nevek következetesen nagybetűvel) felvetik a kérdést, mit nevezünk, és mit nevezünk formális hűségnek régi szövegeink átírásában. Szabó István megelégszik a ma használatos betűtípusokkal: *f* helyett *s*, *z* helyett *z* stb. És azt hiszem, igaza is volna, ha a bevezetésben vagy a tájékoztatóban (20–1) megmondaná, hogy hol, milyen helyzetben, melyik scriptor használja ezt vagy azt a betűformát (pl. I. lajstrom: szó végén *s*, szó belsejében *f*; *z* általában; geminált *sf* vagy *fs*). Ez ugyan sem hangtani, sem helyesírási szempontból nem lényeges, de a feltétlenül megkívánt formális hűség miatt szükséges, hogy legalább az ágendában megemlítsessék. A tájékoztató különben érthetővé tesz egy könnyen súlyos hibának minősíthető eljárást: azt tudniillik, hogy a nevek után következő dézsmálási adatokat „az adattár könnyebb kezelése érdekében” egységes rövidítési formában találjuk, a leggyakrabban előforduló formában.

4. Az adattárban kilenc lajstromot talál az érdeklődő: Bács megyéből ötöt (I. 22–7, II. 27–35, III. 35–42, IV. 42–8, V. 48–56), Bodrog megyéből kettőt (I. 57–66, II. 67–73) és Csongrád megyéből kettőt (I. 74–9, II. 79–84). Minden lapon a jegyzetek sokasága figyelmet a családnevekkel kapcsolatos vagy kapcsolatba hozható helységnevekre, a lectio variansokra, a rövidítésekre és feloldásukra stb. Lectio varians sok van, s ez érthető is, ismervén a XVI. századi írásformákat és tudván azt, hogy

nevekkel kapcsolatban nem lehet és ha lehet is, nem szabad az értelem szerinti olvasásra hagyatkozni (vö. 17).

5. E gazdag nyelvi anyag alapján maga a szerző is több hangtani jelenségre mutat rá (16).

Az *-us* szóvégben a zártabb hangzót legújabbban BÁRCZI is (Hangtört. 32) helyesírási sajtáságnak tekinti. Nem is valószínű, hogy *u-s* ejtésre gondolhatnánk (vö. Gombocz, ÖM. II/1, 71), mikor azt tapasztaljuk, hogy ugyanabban a faluban *Mezarus* ~ *Mezaros*, *Bakos* ~ *Bakws*, *Sipos* ~ *Sipus* áll egymás mellett, vagy hogy ugyanaz a személy 1575: *Joannē Maios* ~ 1583: *Maijus Janos* (OL. Becsky cs. lt.). Ilyen alakok Debrecenben is a XVI. század utolsó évtizedében bukkannak fel. A Debrecennel határos Hosszúpályiban a májas hurkát *május hurká*-nak mondják; ez utóbbi és a régi Szolnok-Doboka és Kisküküllő megyei hasonló alakok valószínűleg újabb fejlemények (vö. BÁRCZI: i. h.).

Az *i* > *ë* nyiltabbá válás is számos esetben megfigyelhető és földrajzilag is körülhatárolható, elhelyezhető. A nyiltabb hangzós alakot (*ë*: *kërály*, *këncses*, *vërágos* stb.) találjuk a Bács megyei Széplak, Falkomár, Bajkod, Szond, Bancsa, Kisfalud, Alsópalona (!), Tótfalu, a Bodrog megyei Bodrog, Udvard, Kisküllöd, Szőlös, Apos Aranyán, Újfalu, valamint a Csongrád megyei Kőkút falukban, a zártabb hangzós alakot (*i*: *kírály* stb.) a Bács megyei Mindszent, Drág, Temeri s végül ingadozást (*i* ~ *ë*: *kírály* ~ *kërály*) a Bács megyei Mácsa és a Bodrog megyei Répásszentkirály falukban. — Vö. még *Kjñneres* Bács megye Fono, *Vjrdrus* a Bodrog megye Baracska helyeken.

Az *-i* melléknévképző is előfordul *-é* alakban a Bács megyei Szentlőrinc, Bajkod, a Bodrog megyei Vízmellékiszáka és a Csongrád megyei Herewgh falvakban. Ezzel szemben az *i*-zésre egy biztos adatot találtam a Bács megyei Szentlélekről és két bizonytalan adatot a Csongrád megyei Szénásról és Vizestürolról.

Legérdekesebb és eddigi ismereteinknek, pontosabban feltevéseinknek (vö. BÁRCZI, Régi m. nyelvj. 11, 27) ellent mond a labializációval kapcsolatosan felrajzolható kép. A jobbágynévsorok ugyanis — várakozásunk ellenére — éppen a Bács megyei, de szinte az egész területen *ë*-ző alakokat mutatnak: *Sarkezij*, *Felfede*, *Therek* stb. A hangsúlytalan szótagban (*Ystenevs*, *Kereztevs* stb.) találunk *ö*-t a következő falukban: Bács megye Sándorfalva, Lugas, Szurdok; Bodrog megye Bodrog, Udvard, Geszt, Baracska, Répásszentkirály, Újfalu, Büdiszentmiklós; Csongrád megye Devecser, Beter, Csikegyháza, Vizestürol. A hangsúlyos szótagban van *ö* (a hangsúlytalan szótag *ë*-jével szemben: *Georegh*) a következő falvakban: Bács megye Nagygerec; Bodrog megye Tótfalu, Gergelyi. S végül *ö*-zés van a következő községekben: Bács megye Drág (2 *ë*: 1 *ö*); Bodrog megye Kisküllöd, Geszt, Gyertyános, Kissentkirály.

De nemcsak *ë* ~ *ö* viszonylatban találjuk a kérdéses terület nyelvjárását erősen illabialisnak, hanem *i* ~ *ü* és *é* ~ *ő* viszonylatban is. Így *i*-s alakot találunk a következő falvakban: Bács megye Hernye, Kheresthwr, Füzeg, Szond, Macsal, Senthandras, Vajszka, Hullatag, Szurdok; Bodrog megye Szőlös, Aranyán, Szántó; Csongrád megye Kőkút, Füles, Töviskes. Az *ü*-re csak Bodrog megye Vízmellékiszáka és Szat falvaiban találtam példát. Az *ő* ~ *é* megfelelések így oszlanak meg: 1. Szóvégen (melléknévi igenévképző) *-é*: Bács megye Hernye, Erdőmegye, Szond, Senthandras; Bodrog megye Tótfalu, Erdőalja | *-ő*: Bács megye Vajszka, Hullatag; Bodrog megye Bodrog, Szőlös, Büdiszentmiklós; Csongrád megye Kőkút. 2. Szó belsejében *é*: Bács megye Fono, Szond, Szentlélek, Bancsa, Tolmács, Köcsmény, Alsópalona (!), Földvár, Lengyel, Szentlőrinc | *ő*: Bodrog megye Udvard.

Van néhány jelenség, amelyet meg kell még említenem: az *o* ~ *a* (vö. azonban 17), az *ú* ~ *ó*, *ű* ~ *ő*, az *ihász* ~ *johász* ~ *juhász* váltakozás, az azonszótagú *l* viselkedése és a hiátusos alakok.

Szeretném hangsúlyozni, hogy a névanyag tüzetes feldolgozása XVI. századi nyelvjárásaink megismeréséhez szinte elengedhetetlen. S ha egy térképet is mellékelni volna hozzá a szerző, még pontosabban felvázolhatnók a kérdéses terület nyelvjárásai viszonyait.¹

PAPP LÁSZLÓ

Zrínyi Miklós levelei. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közléteszi Markó Árpád

Akadémiai Kiadó, Bp., 1950.

E munka mintegy kiegészítésül szolgál Iványi Bélának „A két Zrínyi körmendi levelei” című kiadványához, és még '74, ott nem közölt Zrínyi-levelet tartalmaz, úgy hogy a két mű együtt a kiadó szándéka szerint a költő Zrínyi teljes eddig föl kutatott levelezését bocsátaná összegyűjtve és időrendbe szedve a kutatók rendelkezésére. A 74 levélből a leghatározottabb érték 17 eddig sehol sem közölt levél, melyet a közlétevének sikerült különféle levéltárakból kiásnia. A többiek már mind közölt levelek. Tekintve, hogy még az ideiglenes teljességre való törekvés sem sikerülhetett, hisz néhány levélhez a közlétevé nem férhetett hozzá, mások meglétéről már későn értesült, és igen sok olyan levéltár átkutatásához nem lehetett módja, amelyben esetleg Zrínyi-levelek lappanghatnak, fölmerülhet az a kérdés, hogy vajon 17 új levél közzétételére szükséges volt-e könyvet kiadni, s nem lett volna-e elegendő és föltétlenül gazdaságosabb az érdekes leveleket folyóiratban közölni. Igaz, hogy a többi oklevél egy része nehezen hozzáférhető forrásban található, ezek azonban a levelek kisebb részét alkotják, húsznál több már közölve van Széchynél, mások pedig olyan közkézen forgó forrásokban, mint a TörtTár, a MNy., a Századok stb., úgyhogy a legtöbb esetben elég lett volna a levél címét, évszámát, tartalmára vonatkozó rövid utalást és könyvészeti adatait közölni (a 32. levél mellől kimaradt a forrásra vonatkozó megjegyzés), ami mind elfért volna egy folyóirati közleményben, s kétségtelenül becses munkaeszköz lett volna. Hogy e források fölgűjtése mennyire kimerítő, azt nem tudom megállapítani, mint-hogy magam ilyen irányú kutatást nem végeztem, de még ha valami elkerülte volna is a közlő figyelmét, gyűjteménye így is értékes útbaigazítás volna.

Tudjuk azonban, hogy a közlések, főleg a régebbiek jelentős része egyáltalán nem kifogástalan, s főleg nyelvtudományi célokra egyrészt a, sajnos, mindmáig jelentkező hibás kiadási elvek alkalmazása, másrészt a kellő filológiai pontosság hiánya miatt hasznavehetetlen. Ezért e források új, helyesbített, megbízható kiadása megokolt volna. Sajnos, igen sokszor az eredeti oklevél elveszett első közlése óta, vagy nem volt felkutatható. Így, noha a közlő világosan látta ezt a feladatot, és ahol módja volt rá, megpróbált meg is felelni neki, igen sok esetben ez hibáján kívül lehetetlenné vált, és meg kellett elégednie a régi közlések, néha csak modern fordítások változatlan utányomásával. Ez a körülmény is amellet szól, hogy e közléseknek könyvvé való duzzasztása nem volt eléggé megokolt. — Fogyatékoság ezen a téren az is, hogy a közlő nem mondja meg, mely már közölt leveleket vetett össze saját maga az eredetiekkel. Így aztán nem tudni, hogy a két közlés közül melyik a hitelesebb. Például az 52. számú, 24 soros levél

¹Néhány kétségtelen sajtóhibát említek meg itt jegyzetben. A 6. lap 1. jegyzetében Benkő idézett munkája helyesen: MNy. XLV. A 30. lap 22. sorában *Nicolaus Fhutagi*, a 40. lap 33. sorában *Lenard Chobri* nevekben a keresztnév nincs dőlten szedve. Az 55. lap 31. sorában „*relicta condam Nicola j Toth*” az egész név álló betűkkel, a 27. lap 31. és a 62. lap 23. sorában pedig a *relicta* is dőlten van szedve. A 63. lap 4. sorában a *chr.* rövidítés helyett hibásan *ehr.* van.

könyvbeli szövege (188—9) és ugyane levélnek első, FÁRA JÓZSEFTŐL való közlése (MNy. XXX, 191) között 21 eltérés van, ami a hibás közlésben igen-igen meghaladja a még esetleg elnézhető figyelmetlenséget és pontatlanságot. S noha az eredeti nélkül nem tudom megállapítani, melyik közlés a helyes, nehéz megszabadulni attól a benyomástól, hogy e hibák, vagy legalább nagyobb részük a könyvbeli közlés számlájára írhatók, ez esetben tehát az utánnomás nemcsak rosszabb volna az első közlésnél, de méltánytalanul kompromittálná is az első közlőt. Nem valószínű ugyanis, hogy a MNy.-beli szöveg *paratissimum servitiorum meorum commendationem* kifejezésben a *meorum* szót, mely a MARKÓ-féle közlésben hiányzik, FÁRA JÓZSEF koholta volna, vagy hogy a könyvbeli *Reveredum . . . Dominationum Vestrarum* az eredeti és hiteles szöveg, nem pedig a FÁRA-féle *Reverendarum . . .* Azonfelül a könyvben hiányzik a levél külzete, címzése, s azt is nehéz elhinni, hogy ezt FÁRA szerkesztette volna a levélhez. A MNy.-beli közlés pontos, betű szerinti másolásra való törekvés bélyegét hordja magán, úgyhogy meglepő volna, ha egy-két jelentéktelen hiba mégis belecsúszott volna (bár ez persze mindig lehetséges): jelezve vannak a sorvégek, meg van különböztetve a *v* meg az *u* betű (ezeket MARKÓ gyakran a mai betűhasználat helyettesíti, noha nem következetesen). Mindenesetre a kétség fennáll, s a kutató a két szöveg előtt tanácstalanul áll, nem tud dönteni. — Nagyon célszerű lett volna nemcsak azt jelezni, mely leveleket vetett a közlő újból egybe az eredetivel, hanem jegyzetekben rámutatni az előző, noha betűhívségre törekvő, de mégis fogyatékos közlések hibáira, hogy az olvasó világosan lássa a helyzetet és a kiadó munkáját. Ez csak oly szövegek mellől maradhatott volna el, hol az első közlés már mai nyelvre vagy helyesírásra való átírás volt. Ezekben kétség nem marad arra, hogy a közölt szöveg az új közzétevő olvasása.

Magának a könyvnek egyik igen súlyos fogyatéksége a sajtóhibák, gondatlanságok ijesztő tömege. Nem lévén előttünk az eredeti szöveg, a magyar levelekben ezt igen sok esetben nehéz megállapítani, mert a XVII. századi magyar helyesírás meg lehetősen széles határok között ingadozó volt. Annál föltűnőbb a latin szövegben az értelmetlenségig torzító sajtóhibák és egyéb botlások nagy száma. Mindnyájan tudjuk, hogy a sajtóhibák ördöge egyikünket sem kímél meg, s magam különösen állandóan hadilábon vagyok velük, sok kellemetlen percet szereztek és szereznek, tehát nagyon is meg tudom érteni, hogy sajtóhibátlan könyv nincs. Ámde a nyelvtörténeti szövegek közlések különös gondosságra tarthatnak számot, hibáik a megszokottnál súlyosabban esnek a latba, s főleg ekkora tömegben megbocsáthatatlanok. Például a 9. számú, 31 soros latin nyelvű levélben 22 hiba van, közöttük több nemcsak értelemzavaró, de olyan, amely a szöveget akkora mértékben eltorzítja, hogy az eredeti alig lehet belőle kisejteni.¹ Persze, mindig fönnáll az a lehetőség, hogy az eredeti szövegben is akadt egy-két íráshiba, de ezeket a szokásos módon jelezni kellett volna. Bizonyos azonban, hogy Zrínyi egy ilyen hibáktól nyüzsgő levelet nem írt volna alá. A sajtóhibák mentségére föl lehet hozni, hogy az ilyen szöveg javítására az akkoriban szerződésileg kikötött

¹ A hibák a következők: *Vrae* = *Vrae* (*Vestrae*); *eiueslem* = *eiusdem*; *denno* = *denuo*; *Porra* = *Porro*; *controversianum* = *controversiarum*; *perniciosaerei* = *perniciosae rei*; *Statuum et ordinem Regni Diaeta* (igy?) = . . . *ordinum*; . . . *habilisque ibidem motus considerationibus* = *habitisque . . . publicae commissarios ad universos istos motus et tumultus consopandos* = *publice* vagy *publicos . . . tumultus . . .*, *e* (semmi értelme sincs, nyilván valami kimaradt); *definitumque fuisset negotium im Comiti Emerici*. Erdődy *perdifficilem se se exhibisset* = . . . *nisi* (?). *Comes Emericus* vagy *homo* (esetleg *delegatus, locumtenens* vagy más szó) *Comitis Emerici . . .*; *quogne* = *quoque*; *commone* = *commeri* (?); *aliqui* = *aliqui*; *consare* = *causare* (?); *Sacrmæ* = *Sacrae*; *Mattj. Vra. Sacra* = *Vrae. Sacrae*; nem számítva a köpontozási hibákat, valamint a gyanús, de elvégre lehetséges olvasatokat (pl. *placibiliorem* 'kedvesebb', *placabiliorem* 'engedékenyebb' helyett).

idő nem lehetett elegendő; kétségtelen azonban, hogy a kérdéses hibák egy része nem is tekinthető egyszerűen sajtóhibának, de még a valódi sajtóhibák ilyen tömeges előfordulását sem menti az időhiány.

Az egyes levelekhez a közlő — igen helyesen — megjegyzi, hogy a levél Zrínyi sajátkezű írása-e vagy sem. Ez a kutatót, főleg a nyelvészt igen nagy mértékben segíti, és sok olyan levélközlés van (pl. Magyar Levelestár), melyet éppen e megállapítás hiánya miatt fontos kérdésekkel kapcsolatban (pl. nyelvjárástörténet, az irodalmi nyelv alakulása stb.) alig lehet felhasználni. Egyes esetekben azonban elmarad ez a megjegyzés olyankor is, amikor pedig az eredeti vagy fényképmásolata hozzáférhető lett volna. — Kár, hogy a levélben említett emberekről a közlétező nem tájékoztatja az olvasót néhány sornyi vagy legalább néhány szónyi jegyzetben; természetesen ez csak olyanokkal kapcsolatban lett volna szükséges, akik a történelemben kevésbé ismert szerepet vittek, s így föltehetőleg kilétiük nem közismert. A kutatónak ilyen megjegyzések, vagy akár annak a megállapítása, hogy az illetőről semmit sem tudunk, igen nagy segítség, mert esetleg sok fáradságos vagy meddő munkától kíméli meg.

A latin levelekhez fordítás is van mellékelve. Általában azt az eljárást, hogy szakembereknek szóló könyvben a latin szövegeket lefordítsuk, nem tartom szükségesnek, és magyar tudományosságunkra sem vet valami jó fényt, de elvégre hibának vagy fogyatéknak nem lehet fölróni. A jelen esetben a latin szövegekben hemzsegő sajtóhibák miatt akárhányszor hasznosak is lehetnek e fordítások, mert hozzásegítenek az eltorzult szöveg megértéséhez. Baj azonban, hogy e fordításokba is sok hiba és félreértés csúszott be. Nem filológiai szórszálhasogatás okvetetlenkedik e szemrehányásban, hanem a szöveg határozott félreértéséről van szó. Például a 13. számú, 19 soros levélben: „Compositionis istius Exemplar Matti V. non mitto, ex quo Comes Leslie, Mattis V. Selavoniarum Confiniarum Generalis, iam se Matti V. transmise, (!) mihi retulit” a fordításban: „A feltételek példányát nem küldöm Felsőgednek, mert arról Leslie gróf, Felsőged szlavóniai vezéreinek tábornoka már beszámolt és azt nekem vissza-küldte.”¹ Vagy: „Spero siquidem origo mali a Posaviensibus orta est, sic et compositionis exemplum Szigethienses ab illis accepturi sunt”, magyarul állítólag így: „Remélem, hogy — mivel a baj eredete a Posaviaiaknál keletkezett — ezt és a szigeti példát szerinti egyességet¹ el fogják fogadni”, holott ez önmagában is értelmetlen, s mind a latin szövegből, mind az egész levélből világos az az értelem, hogy amint a baj (a lázadás) a posaviaiaktól indult ki (s a szigetiek ebben az ő példájukat követték), akként a szigetiek az egyezkedésben is követni fogják a posaviaiak példáját. Végül: „Quantum ego in isto negotio laboraverim et quomodo debitum meum . . . ecutus fuerint (így *fuerim* helyett) . . .”: „Hogy én ebben az ügyben mit végeztem és hogy követeléseim e mennyiben teljesítették² . . .” 19 sornyi szöveg fordításában három ilyen egyszerű mondat határozott félreértése, ami különben az egész levél tartalmát meghamisítja, kétségtelenül súlyos hiba. Amint a sajtóhibák sem egyetlen levélre szorítkoznak, akként a fordításbeli pontatlanságok sem ebben az egyetlen levélben fordulnak elő. Például találok a 34. levélben a *foelices szerencsétlenek*-nek van fordítva, a *malae* (ti. *conscientiae*) *Catholicum rossz katolikus*-nak; vagy a 33.-ban: „Desiderium peccatorum perivit”: „A bűnösök óhaja néha nem teljesül” stb. E fogyatékok annál meglepőbbek, mert néhol a fordítás egészen talpraesett.

A Zrínyi-levelek ilyen, külön könyvben való kiadásának szükségessége vagy akár hasznossága tehát legalábbis vitatható, de ha megtörtént, a közlést a köteles filológiai gondossággal kellett volna végrehajtani. Így a szakember számára csak nagy óvatossággal használható, s legfőbb értéke bibliográfiai utalásaiban van. BÁRCZI GÉZA

¹ Én ritkítottam.

² Én ritkítottam.

LEVÉLSZEKRÉNY

Így ír Hatvany: „Ezzel az állásponttal szemben a kurzus irodalomtörténet-írójának rosszul esett látnia »a lelkes« — kétszer is megnéztem, hogy pontosan idézem-e a jelzöt? — valóban, igenis a *lelkes* Tiszát, akinek »tiszteletre méltó« hitvallását, amikor először mert Petőfi ellenében Arany javára színt vallani, »nyilvános vigyorgás fogadta.« Ez olvasható H a t v a n y L a j o s n a k „Így élt Petőfi” című legfrissebb könyvében (ez idő szerint I. kötet 21. lap). — Úgy látszik, »a kurzus irodalomtörténet-írója” cím itt H o r v á t h J á n o s n a k van adományozva 'Zsiga az irodalomban', bocsánat, H a t v a n y L a j o s részéről. Tudniillik H O R V Á T H J Á N O S „Aranytól Adyig” című tanulmányában (17. l.) található: „Színt vallani azonban Arany javára, Petőfi ellenében csak a »laikus« Tisza István mert...” — Igen, kérem: *laikus* és nem *lelkes*! Így látja Pais Dezső. Kell még valamit mondania neki Hatvany Lajosról, az irodalomban vagy irodalomtörténetben? Talán csak ennyit: Az idézetekből mindenesetre meg lehet tudni, hogyan ír H a t v a n y, s így némi gyanúja támadhat az embernek, hogy a könyvből nem mindig lehet megtudni, hogyan élt Petőfi. PAIS DEZSŐ

Javítandó: A „Helyesírásunk időszerű kérdései” című legújabbban megjelent kiadvány (Nyelvtudományi Értekezések 4. sz.) tartalmazza „A különírás és az egybeírás” című cikkemet. Benne foglalkozom a szószerkezet és összetétel jellegével, illetőleg azzal, hogy a szókapcsolatok jellegének milyen következményei vannak vagy lehetnek a különírás és egybeírás tekintetében. Az idevágó (6.) szakasz egyik bekezdése (71. l.) a kinyomott szövegben: „Egy szókapcsolatnak sem általános, sem átvitt értelemben való alkalmazása nem ökvetetlenül teremt összetételt, és ekként korántsem mindig elegendő alap az egybeírásra sem. *Az asztal, alma, fülemile* stb. szavakat nem írjuk másképpen, ha nem egyetlen a s z t a l ra stb., hanem általánosságban az efféle dolgokra vonatkoznak. Nincs különösebb ok arra, hogy másképpen járjunk el, ha általános vagy átvitt értelemben használt szókapcsolattal van dolgunk. *Az északi szél* nem egyszer fűj, a *légköri zavarok* nem ritkán kellemetlenkednek, a *villamos zsúfoltsága* mindennapian általános, azonban emez általános fogalmakat megjelölő szókapcsolatokból még nem lettek összetételek, mivel például a *villamos zsúfoltsága* képzetváltással }, csak { jár, sőt szóváltással és egyéb tudatzökkenőkkel is (a formájától éppen lehetne összetétel, mint *városháza, úrnappja, úrdolga*).” — A bekezdés utolsó mondata így értelmetlen. Helyes formáját úgy kaphatjuk meg, hogy a most kapcsos zárójelbe tett }, csak { részt, amely korrigálási hibából kifolyólag került oda, elhagyjuk. PAIS DEZSŐ

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. Műszaki felelős: Szöllősy Károly
A kézirat beérkezett: 1955. III. 25. — Pédányszám: 1200 — Terjedelem: 11 (A/5) ív

36045/55 — Akadémiai Nyomda — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc

A magyar nyelvtudomány tíz éve

Feladatom nehézségeit talán nem kell magyaráznom: mindenki számára világos ez a tárgy nagyságának s a terjedelem kicsinységének korántsem dialektikus ellentétéből. S helyzetemet nehezíti annyira, mint amennyire könnyíti az is, hogy meglehetősen hasonló jellegű áttekintés csak nemrég jelent meg az erre nálam jóval illetékesebb NÉMETH GYULA tollából „Nyelvtudományunk múltja, jelene és jövője” címen (A magyar tudomány tíz éve¹ című jubileumi kötetben, 21–39). Mind a terjedelem, mind az említett tanulmány felment bizonyos mértékben olyasféle kötelezettségek alól, hogy teljes körképet próbáljak adni tényeiben és részleteiben a felszabadulásunk előtti és utáni fejlődésről. Inkább azt tekintem céloknak, hogy azt a helyzeti és szerkezeti változást ragadjam meg néhány mozaikkockájában, amelyet a nyelvtudományban ez a tíz év a korábbi évtizedekhez viszonyítva jelentett. Itt-ott persze rámutatok arra is, amit még nem jelentett, bár jelenthetett volna, s a továbbiak során kell is jelentenie.

I. Arról, hogy a nyelvtudomány része-e a társadalmi felépítménynek, vagy sem, s — akár igen, akár nem — mely vonatkozásaiban erősebben felépítményszerű, és melyekben esik ettől távolabb: minderről viták folynak még (vö.: FOGARASI BÉLA: II. OK. V, 1; KEDROV: VoprFil. 1955/2, 49), s ezeknek főlöleges volna most élébe vágnom. De alighanem ezek kimenetelétől függetlenül bátran rámutathatunk a nyelvtudománynak a társadalmi fejlődéssel való szoros kapcsolatára a legátfogóbb és egyben legkényesebb pontokon: a nyelvelmélet, a tematika és a kutatási módszer területén. Az, hogy a nyelvet minek tekintjük, hogy mit tartunk eredetéről, fő funkciójáról, fejlődésének rugóiról: ez indíttatásaiban és kihangzásaiban is filozófiai értékű kérdés, s így — ha másként nem, a világnézeten keresztül — mindenesetre szorosan kapcsolódik a kor uralkodó eszméihez. Az, hogy a nyelvtudomány mivel foglalkozzék és mivel ne, sőt hogy mivel foglalkozhat és mivel nem, ismét csak eléggé szorosan társadalmi kötöttségű; ha másért nem, hát az anyagi és közlési lehetőségek — tudatos vagy tudattalan — irányító befolyására; de gyakran a nyelvtudományi elméletek serkentő vagy gátló hatása, illetőleg olykor még sokkal közvetlenebbül felépítményszerű mozzanatok közrejátszása folytán is. S végül, hogy a nyelvtudomány hogyan, milyen módszerrel nyúl anyagához, a nyelvhez; hogy jelenségeit rendszerében szemléli-e vagy atomjaiban, fejlődésükben-e vagy statikusan, társadalmi függőségükben-e vagy pedig kiszakítva őket ebből: ez sem független a koreszméktől, akár a nyelvszemlélet közvetlen vetületének tartjuk a módszert, akár pedig a korbeli általános tudományos kutató módszer stúdiumhoz kötött megnyilvánulásának. — S részint úgy, hogy az említetteket befolyásolja, de részint úgy is,

¹ A továbbiakban: MITud.

hogy a fentebb érintettektől befolyások érik, nem közömbös az a mozzanat sem, hogy a nyelvtudománynak az adott korban mi a funkciója objektíve, azaz milyen szerepet tölt be, milyen feladatokat lát el; és szubjektíve, azaz milyen szerepet szánnak, milyen feladatokat látnak számára művelői.

E rövid áttekintésben a konkrétumokból keveset említve — bár mindig rájuk alapítva¹ — a funkció, a nyelvszemlélet, a tematika és a módszer fejlődésének kérdéseit vetném tehát fel elsősorban.

2. A modern magyar nyelvtudományt a polgári nemzetté alakulási mozgalmak hozták létre saját törekvéseik megerősítésére. Már a nyelvvel való foglalkozás első korai úttörői sem véletlenül voltak a bibliát és a zsolttárokot fordító humanisták, majd reformátorok, később pedig a felvilágosodás gondolatait terjesztő haladó írók és politikusok; s az sem véletlen, hogy a fejlődés első korszakában jelentős súllyal szerepelnek a nyelvtudomány termékei között a gyakorlatot közvetlenül szolgáló nyelvtanok, szótárak, helyesírási szabályzatok, s hogy e tudomány első nagyobb és széles társadalmi alapokra támaszkodó szervezett megmozdulása az anyanyelv kiművelését és nemzeti fejlesztését szolgáló nyelvújítási mozgalom volt. De ugyanígy az is jóval több merő véletlennél, hogy mindjárt a kezdeteknél ott találjuk a pusztán leíró és legközvetlenebbül gyakorlati kutatási irányzatok mellett azt a másikat is, amelyik a nyelv történetét vizsgálva a fejlődésből akarja a máig megérteni, s a múlt tanulságainak a fölhasználásával irányítani a továbbfejlődést, a holnapot.

E korban a nyelvtudománynak szubjektíve vallott és objektíve be is töltött feladata: a nyelvi fejlődésnek — és ezen keresztül a társadalmi haladásnak — előre segítése. Ez szabja meg a tematikát, melyben az elmélet és a gyakorlat szoros egységben van; ez szabja meg a módszert, mely — persze a fejlettségnek csak akkori fokán — fejlődésükben és összefüggéseikben próbálja vizsgálni a tényeket. Mindez természetszerűen következik a kor nyelvszemléletéből, melyet IVANOVICS akkor így fogalmazott meg: „A' Nyelv... ama nagy füzér, melly az embereket öszvekaptsolja, a' gondolatoknak 's tapasztalatoknak közöltetését lehetővé teszi, és az embert a' vadságból, magánosságból 's tudatlanságból, a' tökéletességnek s boldogságnak fő poltzához vezeti... Az emberek tehát értelem 's akaratképen tsak a' nyelv által kaptsoltatnak öszve” (TudGyűjt. 1835/II, 100).

A továbbiakban azután a nyelvtudomány egyre inkább szaktudományossá válik, de ezzel egyben befelé fordul, s némileg elszakad a közvetlen gyakorlattól. Nem a szakmai elmélyültséget, nem a filológiai módszerek fejlődését vetjük a következő egy-két nemzedék szemére, hiszen ez igen pozitív, értékes eredmény; csak azt, hogy ezzel az élettől eltávolodott, hogy eredményei egyre kevésbé jutottak oda vissza. Az eltávolodás persze nem egyenletes: az 1870-es években ismét alkotó nyelvművelő vitákat folytatnak nyelvtudásaink, s azután évtizedeken keresztül főként a szaktudományban is élvonalbeli SIMONYI, SZINNYEI, majd BALASSA kezében marad a gyakorlatot közvetlenül szolgáló iskolai nyelvtanítás, a szótárak készítése, a helyesírás irányítása. Ám a két világháború között e munkatípusok egyre többet veszítenek társadalmi megbecsülésükből: a gyakorlatnak ilyesféle szolgálatát, meg a tudományos eredmények népszerűsítését egyre kevésbé tekintik már tudo-

¹ Neveket és címeket tehát nem említek; lapokat töltene meg a pusztas felsorolás is; s a tények egyébként is frissek és ismerősek.

mányos teljesítménynek, sőt tudományos tevékenységnek is, s ezzel gyakran a dilettánsok kezére hagyják.

A felszabadulásunkat közvetlenül megelőző évtizedek távolról sem voltak terméketlenek a nyelvtudományban; sőt termésüknek tekintélyes része ma is becses örökség. S mégis, egészében tekintve, a körülmények okozta nagy hiányok folytán majdnem hogy negatív a képük. A nyelv mibenlétének és keletkezésének kérdését e korszakban általában kevéssé feszegetik, mert az elméleti munkának az akkor uralkodó módszertani pozitívizmus nem kedvez; a korszak fölött — gyakran csak kimondatlanul — WUNDT és PAUL lélektani irányzatának szelleme lebeg. A nyelvtudomány feladatának kérdése sem nyer e korban határozott megfogalmazást; de az elméleti megjegyzések és a gyakorlati magatartás is valami olyasfélét sugall, hogy a gyakorlat alkotó szolgálata már nem nyelvtudományi feladat, a nyelvtudós inkább csak megfigyel és regisztrál, de nem avatkozik a fejlődésbe (vö. pl. GOMBOCZ: MNy. XVI, 5). A tematikában bizonyos részben politikai szempontok is érvényesülnek (pl. a magyarság előbbi ittlétét bizonygató helynévfajtások), nagyobb mértékben azonban a pénzügyi ellátatlanság határozza meg: ez utóbbi megakadályozza a nagyobb munkálatok végzését és a nagyobb munkák kiadását; a dotáció szorványossága és esetlegessége pedig eleve kizár minden tervszerűséget. A nyelvtudományi módszer pozitívista és olykor metafizikus: ha leíró, akkor történetietlen, sőt történetellenes; ha történeti, akkor meg rendszerbeli fejlődést nem lát, csak jelenségeket; s bármelyik kutatási területen dolgozók is, gyakran nem megy túl a merő adatvizsgálaton.

Az uralkodó irányzatok mellett előbbre mutató mozzanatok persze ekkor is vannak. Gondolatok, kezdemények, tervek születnek a fent vázoltak ellenkezőjére is. De a korszak ezeknek nem kedvez: legtöbbjük gondolat, kezdemény, terv marad folytatódás, kifejlés és véghezvitel nélkül. A felszabadulás a rengeteg értékes részleteredmény, sőt a néhány megkísérelt nagyobb összefoglalás ellenére is súlyos adósságokkal ér bennünket: nincs általános nyelvészeti iskolánk és hagyományunk, összefoglaló nyelvtörténetünk, tudományos dialektológiánk, stilisztikánk és írói monográfia-sorozatunk, nincs tüzetes nyelvtanunk, értelmező szótárunk, nyelvemlékeink feldolgozatlanok, félbe maradt etimológiai szótárunkat csak egy kisebb — bár így is nagy jelentőségű és rendkívül termékenyítő hatású — szófejtő szótár pótolja; sőt adósság vagyunk az anyagösszehordásban is olyan művekkel, mint a nyelvemlékek modern kiadása, a nyelvtörténeti szótár új feldolgozása, a nyelvjárási anyagnak új tájszótárrá való megszerkesztése, a nyelvátlasz elkészítése, bibliográfiák kiadása stb. stb.

3. Nyelvtudományunk legutóbbi tíz évéből tulajdonképpen mindössze öt vagy hat az igazán termékeny. Felszabadulásunk után ugyanis nem indulhatott meg a munka azonnal; sok minden gátolta és hátráltatta a kibontakozást. A háborúban gazdaságilag tönkretett ország az első években alig-alig tudott áldozni a miénkhez hasonló tudományágakra; bár ez az „alig-alig” tulajdonképpen csak azt jelentette, hogy folyóirataink a háború előttinél valamivel — nem is sokkal — kisebb terjedelemben jelentek meg, s hogy a nyelvtudomány anyagi ellátottsága néhány évig nem javult a háború előttihez viszonyítva; az évtizedek óta várt és tervezett nagy munkálatok ebben az időben még nem kezdődhettek meg. De ami a korábbi évtizedekben kényszerűen és fájdalomosan természetes volt, az most, a lázas újjáépítés, majd továbbépítés éveiben olykor már jogtalan és méltánytalan mellőztetésnek tűnt fel.

Az anyagi ellátatlanságon kívül 1945—1950 közt még egy körülmény hátráltatta a kibontakozást. Az első két-három évben a szovjet eredmények igen kevésbé jutottak el hozzánk s nem is megfelelő színvonalon; így nyelvtudósaink hiába érezték a megújulás szükségességét, nemigen látták még útját-módját. A következő egy-két évben meg éppen az volt a baj, hogy megindult ugyan felénk a szovjet nyelvtudomány eredményeinek mérsékelt áradata, de ami ezen a néven jött, az a józan pozitívizmust sehogyan sem tudta legyőzni a maga üres és igen kétes értékű elméletiességével. Pedig az akkor vezető pozícióba került néhányak a kelleténél is többet tettek e tanok terjesztése és elfogadtatása érdekében, — bár maguk eredeti művekkel igen kevésbé mutattak rá gyakorlati alkalmazásuk lehetőségére és módjaira. Az elméletek iránti érzék hiánya, az adatokhoz való merev ragaszkodás — amely az előző korszaknak egyik negatívuma volt — e pillanatokban igen komoly pozitívummá vált: nyelvtudományunkban ennek ellenállása hátrította el a marrizmus mélyebb behatolásának veszélyét.

Am e negatívumnak pozitív erővé válása csak pillanatnyi értékű lehetett. Kár azon töpregni, mi lett volna, ha ez a fojtogató korszak lényegesen tovább tart; — bár az a néhány hónap, körülbelül fél év, amely az első öt éves tervből még a marrizmus idejére esik, meglehetősen jól mutatja, hogy hová fajulhattak volna a dolgok a továbbiakban. Az anyagi ellátatlanságból ugyanis már 1950 elején kijutott nyelvtudományunk, amikor az első öt éves népgazdasági terv kezdetével az addiginál, sőt a háború előttinél is lényegesen nagyobb pénzügyi keret jutott számára; sőt volt már a Magyar Tudományos Tanács támogatásával és a széles szakkörök bevonásával összeállított öt éves tudományos terve is. De azok, akik a kétes értékű újat erőszakolták, és egyetemes gyanakvással nyomtak el mindent, ami régi volt, e lehetőségeket inkább felhasználatlanul akarták hagyni és hagyatni, nehogy valami „nem teljesen tökéletes” produktum terhelje majd vezetői felelősségüket. Az öt éves terv tehát tudományosan és pénzügyileg is meg volt alapozva; de első félévében mégsem történt semmi.

A tulajdonképpeni kibontakozást SZTÁLINNAK nyelvtudományi tárgyú cikkei indították meg (SzNyK. 223, 294, 332). Ő mutatott rá arra, hogy a nyelvtudományban sem az „új” nem tekinthető irányadónak, sem a mi régi utunk nem folytatható változatlanul. Ha mindössze annyit tett volna e tanulmányaiban, hogy elhárítja a fejlődést egyre jobban akadályozó marrizmust az útból, akkor is sokat tett volna. De a marxizmus sohasem áll meg a kritikában a negatívumoknál. SZTÁLIN is tovább ment: bírálva a marrizmust és a nyelvtudomány polgári hagyományait, egyben kijelölte a további fejlődés irányvonalát is, úgy, hogy meghatározta az alapelveket, s rámutatott az értékes hagyomány felhasználásának is meg továbbfejlesztő bírálatának is fontosságára. Cikkeivel visszaadta a nyelvtudósoknak addigi munkájukba és a további fejlődés lehetőségébe vetett hitét, visszaadta a nyelvtudománynak az ezelőtti években nagyon is lejárattott társadalmi becsületét; megnyitotta a lehetőséget az öt éves tervvel már megteremtődött anyagi keretek helyes felhasználására. egyben biztos alapot nyújtott a terv eredeti célkitűzéséhez: igazolva, hogy valóban helyes és szükséges az előző korszakokban igen hézagosan maradt anyagösszehordást folytatnunk és kiegészítenünk: másrészt megmutatva, hogy merre induljunk a további feldolgozás szempontjainak keresésében.

4. A SZTÁLIN-cikkek megjelenésének éppen mostanában van az ötödik évfordulója; s tulajdonképpen minden eredmény, ami az utóbbi tíz esztendő-

ben jelentős, ebben az öt évben született meg. Pedig eredményeink hatalmasak: óriási lépéseket tettünk meg azon az úton, amelyet első nyelvtudományi tervünknek érvényben maradt, de új tartalommal megtelt célkitűzése így jelöl meg: „1. befejezni és kiegészíteni az előző korszakban csak igen hiányosan elvégzett anyaggyűjtést; 2. szellemében gyökeres átalakítással a dialektikus és történelmi materializmus szemléletével hatni át nyelvtudományunkat, elsősorban a Szovjetunió élen járó nyelvtudományának eredményei alapján; 3. helyreállítani az elmélet és a gyakorlat közt az előző korszakban teljesen megszakadt egységet” (DEME: Nyr. LXXIV, 146; a terv vázlatát l. MNy. XLV, 97; vö. még DEME: NyK. LIV, 35).

Mi is történt azóta? Azonnali és gyökeres fordulat nem, mert ennek sem szüksége, sem lehetősége nem volt meg. Sokan hiányolják is a nyilvános és ünnepélyes átértékeléseket, a módszertani pozitívizmusnak „kritikai és önkritikai felülvizsgálatát”-t (pl. FOGARASI: MTud. 430); ám a fejlődésnek nem minden tudományágban azonosak a formái. A nyelvtudomány tények halmozásával dolgozik, s ettől nem szakadhat el. Alaposan átgondolt következtetéseit ezekre építi, ezekből vonja el hosszas és gondos körütekintéssel; s talán az ankétok és a nyilvános viták — ahol a hozzászólók kezében nincsenek hirtelenjében adatok — ezért nem eléggé alkalmasak nálunk új módszerek és eredmények kialakítására. Kívülről talán valóban úgy látszik, hogy a nyelvtudomány nem tett semmilyen lépéseket sem a marxizmus felé. A valóság nem ez. A nyelvtudományban hatalmas — bár kétségkívül még mindig erősen tovább fejlesztendő — forrongás van; csak hogy ez nem folyhat másképp, mint a nyelvtudományon belül, s tárgyának megfelelő sajátos eszközeivel és módjain.

Mindenekelőtt teljesen átalakult a nyelvtudomány társadalmi funkciójáról vallott szakmai közfelfogás — ahogyan a nyelvtudomány funkciója objektíve is. A nyelvtudománynak ma — legjobb haladó hagyományaihoz híven s korszakunk követelményének is megfelelően — ismét a gyakorlat szolgálata az egyik legfőbb feladata. Persze nem olyan közvetlenül s nem is annyira leszűkítve, ahogyan azt néha a rajta kívül állók kívánnák tőle; nem pusztán az iskolai tankönyvek írására és a nyelvtanítási módszertan vagy legföljebb az elemi fogalmazási stilisztika kidolgozására soványítva. Hiszen „a nyelvtudomány fő feladata a nyelv fejlődése belső törvényeinek tanulmányozása” (SZTÁLIN: SzNyK. 244), mert a fejlődés történeti törvényeinek ismerete nélkül a ma is csak hamisan volna magyarázható. — A közelebbi múltban a nyelvtudomány csak a fejlődést tanulmányozta, és csak tanulmányozta a fejlődést, de a mai nyelvállapot vizsgálatáig már ritkán jutott el, irányításáig pedig még kevésbé. Ma viszont elsőrendű feladatának tekintti a történeti fejlődés és a mai rendszer ismeretében irányítóan is beleszólni a helyesírás, a nyelvhasználat és a stílus kérdéseibe, s máris létrehozta vagy legalábbis már készíti elő az olyan nélkülözhetetlen, a tömegek nyelvi kultúráját közvetlenül szolgáló műveket, mint a kibővített és alaposan átdolgozott helyesírási szabályzat, a rendszeres leíró nyelvtan, a magyar értelmező szótár, az új nyelvhelyességi kódex, a magyar stilisztika, az egymást követő magyar-idegen nyelvű szótárak; sőt részt vesz az iskolai nyelvtankönyvek szerkesztésében és bírálatában, a nyelvtanítás didaktikai kérdéseinek megoldásában, a mai írók nyelvének és stílusának vizsgálatában, a napi helyesírási és nyelvhelyességi harcokban, és általában minden olyan nyelvi kérdés megoldásában, amelyet a gyakorlat sürgetően felvet.

Mindez már átvezet a tematika kiszélesülésének kérdésébe, hiszen az előbb említett munkaágak jó része vagy teljesen új, vagy legalábbis mai tudományos súlyában és arányában minőségileg különbözik az eddigitől. Pedig a sokféle újnak ez még csak az egyik része. Hiszen a többi területeken is most nyílt meg csak a lehetősége az olyan munkák megindításának, melyekre korábban évtizedeken át nem volt anyagi lehetőség, társadalmi támogatás: a már meg is jelent nyelvjárási bibliográfia, a Nyelvtudományi Közlemények ötven kötetének mutatója, finnugor és magyar nyelvjárási szövegkiadványok, ormánysági tájszótár stb. mellett most kezdődhetek csak meg a magyar nyelvatlasz gyűjtésének, a régóta nélkülözött új nyelvtörténeti szótár és új tájszótár anyagösszehordásának, a nemzetközi viszonylatban is minta nélkül álló nagy nyelvtörténeti adattár elkészítésének, a régóta hozzáférhetetlenül halmozódó nagyszótári anyag rendezésének és kiegészítésének munkálatai. — Sokan hibáztatják is a nyelvtudományt abban, hogy az anyaggyűjtést ilyen méretekben folytatja. Valóban hiba volna, ha az anyagösszehordás önmagában és önmagáért folynék, ha helyettesíteni akarná a feldolgozásokat. Ám ez korántsem így van. Hiszen megnövekedett számú, terjedelmű és értékű folyóirataink mellett annyi monográfia és tanulmánygyűjtemény jelent meg a legutóbbi öt évben, amennyi előzőleg harminc év alatt sem: hadd ragadjuk ki csak hirtelen a Tihanyi Alapítólevél, majd ennek mintájára a Königsbergi Töredék monográfia méretű feldolgozását, a magyar helyesírás első korszakainak történetét, a szláv jövevényszavak nagyszabású összefoglalását, a magyar irodalmi nyelv történetének áttekintését és vitáját, a magyar őstörténet-kutatás nyelvészeti eszközökkel megfogható eredményeinek összefoglalását, a szlovák irodalmi nyelv megteremtésére tett első kísérlet ismertetését, a középkor végi török gazdasági iratoknak nemzetközi viszonylatban is párját ritkító kiadását és feldolgozását, a magyar dialektológia elméleti kérdéseinek összefoglaló felvetését; vagy az olyan tudományos fontoságú egyetemi tankönyveket, mint a „Bevezetés a nyelvtudományba”, „A magyar szókincs”, a „Magyar hangtörténet” stb.; vagy az olyan tanulmánygyűjteményeket, mint a „Nyelvművelésünk főbb kérdései”, „A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere”, a „Helyesírásunk időszerű kérdései”; s végül, de korántsem utolsósorban a „Nyelvünk a reformkorban” című; s hadd utaljunk végül a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványainak értékes új számaira, valamint a közép munkálatok befogadására indított Nyelvtudományi Értekezések sorozat szaporodó tételeire.

Persze mindez nem lenne több pusztán számszerű eredménynél, ha nem lenne egyben — és éppen ezekben és ezek által — átalakulóban a nyelvtudományi kutatás módszere is. Hogy a dialektika alkalmazása mennyire megtermékenyítő és mennyivel közelebb visz a valósághoz, azt fényesen mutatja az a lényegében csak most kifejlődő tanulmányág, amely a „történeti nyelvjáráskutatás” szerény neve alatt forrongásba hozta mind nyelvjárási, mind pedig nyelvtörténeti vizsgálódásunkat, s amelynek fokozatos fejlődése folytán ma már összefüggéseikben és rendszerükben, történetükben és fejlődésükben igyekszünk szemlélni és vizsgálni mind a múlt, mind a jelen tényeit. S kezd összekapcsolódní kutatásainkban a nyelv fejlődése a társadaloméval és a gondolkodáséval is: hogyan is ne alkalmazná a nyelvtudomány e szempontokat, mikor a valóság megismerésére törekszik, s a valóságban e dolgok egymástól elválaszthatatlanok! — A külső szemlélőt minderre nézve talán az téveszti meg, hogy a módszerbeli átalakulás nem a ritka nyilvános vitákon

vagy elvi cikkekben folyik eredményesen, hanem — olykor talán túlságosan is szerény címet viselő — konkrét részlettanulmányokban. Talán ezért nem lát fejlődést a kívülről bíráló (vö. FOGARASI: i. h.), s talán ezért ítélik meg tudományos életünk vezetői néha tévesen egy-egy nyelvtudományi munka értékét pusztán címe után (erre vö. PAIS: I. OK. VII, 103). Mert a nyelvész, aki a kérdéseket belülről látja, igen jól tudja, hogy az általános nyelvészet, az alapelvek és a módszertani kérdések összefoglalása legalább annyira terméke, mint amennyire a továbbiakban irányítója a konkrét részletkutató-soknak (így NÉMETH: MTud. 38). Nem azt jelenti ez, hogy a marxista filozófia nem alapja a továbbmenetelnek; hogy ennek tanulmányozása és felhasználása a nyelvtudomány számára szükségtelen. Hiszen ez a nélkülözhetetlen alap! De amnyit mindenesetre jelent, hogy a materialista szemléletnek is, meg a dialektikus módszernek is minden részletét át kell még reálisan dolgoznunk a nyelvtudományra; s hogy nem is annyira igazságukat kell a nyelvi tényeken kimutatnunk, hanem inkább a nyelvi tényekből újból és újból leszűrünk őket. Hiszen magába a nyelvbe sem „belevisszük” a dialektika törvényeit, hanem éppen „kihozzuk belőle”, felfedezzük benne azt, ami a valóságban adva van.

Nyelvszemléletünk átalakulásáról talán nem is kell sokat beszélnem, hiszen beszélnek róla munkáink. Csak azt említeném: ma már a nyelv művelésnek, a nyelvtanírásnak, a stilisztikának, sőt a történeti vizsgálati ágaknak is egyre inkább az a kiinduló pontjuk, hogy a nyelv az emberi társadalomnak maga alkotta, használta és fejlesztette gondolatközlő és -kifejező eszköze, amely tehát nem választható el a beszélő társadalomtól és a közvetített gondolattól. Ezt kevés lenne persze csak elméletben, szavakban elismerni. Éppen ezért egyre több kutatónk törekszik arra, hogy munkánkban eleven gyakorlat, módszer váljék belőle.

5. Mint említettem: mai elveink, témáink és módszertani tételeink közül nem egynek megvolt a gondolata, terve vagy magva már korábban, felszabadulásunk előtt is. Ez nem is csoda. Azok, akik az anyaghoz ragaszkodva, a tényeket vizsgálva foglalkoztak a nyelvvel, akik nem elméletekből indultak ki, hanem a valóság mozgását igyekeztek megfigyelni, nem egyszer szükségszerűen eljutottak olyan gondolatokig, olyan megállapításokig, amelyek egy-egy részletében helyesen ragadták meg a valóságot, igazi összefüggéseiben, tényleges fejlődésében mutatják a dolgokat. Ám ez nem több olyan haladó hagyománynál, amely a nyelvtudománynak akkori, a mienkétől mégiscsak erősen eltérő rendszeréből kiemelhető és áthozható az újba, amelyet most építünk fel. Ilyen hagyományunk meglehetősen sok van, mert a módszertani pozitívizmus józan tényisztelete inkább túlzottan is a nyelvhez kötötte a kutatót, semmint szabadjára engedte volna fantáziáját. Ezért tudtak az előző korszak legkiválóbbjai is nagyobb zökkenő és hirtelen fordulat nélkül lassan, de szervesen átféjlődni a mostaniba; ezért tudtak sok részletet is átmenteni életművükből; ezért esik tudományos kiteljesedésük, elméleti érdeklődésük helyes irányvétele erre a legutóbbi néhány évre, s átféjlődésük ténye is ezért nem világos sokaknak. Példig hogy korábban megkezdett munkásságukat ők sem egyszerűen folytatják minden változás és fejlődés nélkül, az kiválglik minden munkájukból témában is, szemléletben is, módszerben is. S ezért tudnak nemcsak lépést tartani a fejlődéssel, hanem élén is járni annak a munkának, amelyet ma a fiatalabb nemzedék a jelentős anyagi áldozattal létrehozott és fenntartott akadémiai Nyelvtudo-

mányi Intézet, a megszorodott és meg is gyarapodott egyetemi tanszéki intézetek és a megújított Magyar Nyelvtudományi Társaság keretein belül végcz; kezükben ezért vezető szerv ismét e területen is a megifjodott Magyar Tudományos Akadémia, illetőleg annak I. osztálya és főbizottságai.

Am amilyen helytelen lenne észre nem venni a fejlődést nyelvtudományunkban, annyira káros, veszélyes és igaztalan lenne elegendőnek tartani azt. Szemléletünk, elveink, módszerünk átalakulásának alapjait lefektettük; de a folyamat maga távolról sem zárult még le. Jelentkezett már kritika, folytak már viták; de igazi vitaéletünk még mindig nincsen. A marxizmusnak megismerkedtünk már alapjaival, főbb tételeivel; de járatlanok vagyunk még ezernyi fontos részletében. A marxizmusnak a nyelvről vallott felfogását megismertük és elismertük, itt-ott már alkalmazzuk is; de még távolról sem eléggé. Bele-belefogunk hagyományaink kritikái átdolgozásába; de távol vagyunk még a helyes módszertől és a kielégítő eredménytől. Több tekintetben is jól szolgáljuk a gyakorlatot; de apróbb igényeit még mindig legalább annyiszor elhárítani igyekszünk, mint ahányszor kielégíteni.

Nyelvtudományunk megindult a minőségi átalakulás útján, de még csak megindult, a feladatok nagy része még előtte áll. Minőségének neveztem a folyó és bekövetkezendő változást, s annak is tartom. Ámde — sokakkal talán ellentétben — aligha látnám ezt hirtelen ugrás vagy éppen robbanás formájában végbemenendőnek. Alighanem itt is megfelel az az út, amelyet SZTÁLIN a nyelvnek jelölt ki; ha az átmenet „nem robbanás útján, nem a réginek egy csapásra történő megsemmisítése és az újnak felépítése útján” megy végbe, „hanem az új minőség elemeinek fokozatos felhalmozódása útján, következésképpen a régi minőség elemeinek fokozatos elhalása útján” (SzNyK. 242 és 242—3). Ez nem a „belenövés” kényelmes elméletének alkalmazása akar lenni, hanem annak felismerése, hogy megfelelő rostálással és szerkezeti átépítéssel a régi eredményeknek, sőt módszereknek is sok eleme elfér, sőt nélkülözhetetlen a felépülő újban; s amilyen hiba lenne a régít szerkezetében jónak és tartalmában elegendőnek tartanunk, annyira téves lenne a régi gépezet szétbontásakor s az új építésekor kidobálnunk a felhasználható részeket is.

A folyamat, a fejlődés már megindult; a munkafeltételek és -körülmények oly kedvezőek, mint még soha. Hogy azután ez az átalakulás valóban végbemenjen, s az átmenet ideje ne nyúlják a kelleténél hosszabbra, az a nyelvészeknek most már becsületbeli ügyük.

DEME LÁSZLÓ

Sylvester János az első magyar nyomtatott szójegyzék szerzője

I. Eddig úgy tudtuk, hogy első, nyomtatásban is megjelent, fogalomkörök szerint csoportosított szójegyzékünk MURMELLIUS *Lexicon*, mely, mint ismeretes, Krakkóban, 1533-ban jelent meg Hieronymus Vietor nyomdájában.¹ Így tartotta ezt számon MELICH JÁNOS a magyar szótárirodalom

¹ *Lexicon Joannis Mvrmellij in Qvo Latina rerum uocabula in suas singula digesta classes, cum Germanica et Hungarica interpraetatione Vt autem quodquis uocabulum facile inueniatur praestabit Index copiosus. Cracoviae, per Hieronymum Vietorem. Anno ab orbe redempto M. D. XXXIII.* (Vö. SZAMOTA J., A Murmellius-féle latin-magyar szójegyzék 1533-ból. Budapest, 1896. Előszó.)

történetéről szóló művében (A magyar szótáirodalom: NyF. 46. sz. 25—39), valamint SÁGI ISTVÁN is könyvészeti összeállításában (A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete 3—4). Úgy látom azonban, hogy erre vonatkozó ismereteink kiegészítésre és módosításra szorulnak. Hogy miért, kitérnék az alábbiakból.

ESTREICHER ismeretes lengyel bibliográfiájának 1912-ben kiadott XXIV. kötetében van ugyanis egy könyvészeti utalás, mely eddig teljesen elkerülte a magyar kutatók figyelmét. Ez a magyar szempontból rendkívüli figyelmet érdemlő adat a következő: „Diccionarius latine, germanice, polonice et ungarice. Cracoviae, Hieronymus Vietor, 1531. Rozpoczyna: Joannes Sylvestris Pannonius (wydawca?) ad Michaellem Getzki. — Druk ten nie jest zniekąd bliżej znany. Nie zna go prezdewszytskiem bibliografia K. Szabó (1879). — Będzie on zapewne stał w związku z Sebalda Heydena: Puerilium colloquiorum formulae, wydanem u Wietora 1531 w czterech językach . . .” (Bibliografia Polska XXIV, 52). — Ugyanezt a közlést ESTREICHER nyomán — rövidítve — megismétli MARIA RENATA MAYENOWÁNAK az elmúlt hónapokban Varsóban kiadott bibliográfiája is (Walka o język w życiu i literaturze staropolskiej. Warszawa, 1955. 50).

Ezekből az adatokból megtudjuk, hogy SYLVESTER JÁNOSNAK 1531-ben Krakkóban, Hieronymus Vietor nyomdájában megjelent egy latin, német, lengyel és magyar nyelvű szótára, melyet a szerző Michael Getzki-nek ajánlott. Ezt a nevet kissé más formában ismerjük SYLVESTER egy más munkájából is, melyet az idézett szövegben ESTREICHER is említ, nevezetesen HEYDEN SEBALDnak 1527-ben SYLVESTERTŐL magyarított „Puerilium colloquiorum formulae”-jában. Itt ez a név, mint tudjuk, Michael Gezthi formában kerül elő.¹ Aligha lehet kétséges, hogy e kétféleképpen lejegyzett név viselője ugyanaz a személy volt. Hogy e névnek melyik változata a helyes, azt nem tudjuk megállapítani. Csak gyanítjuk, hogy a SYLVESTER művében levő Gezthi alak a helyesebb, a másik pedig téves olvasat nyomán keletkezett. Mindenesetre helyesnek látszik ESTREICHERNEK az a megjegyzése, hogy az említett szótár alkalmasint kapcsolatban állhatott HEYDEN SEBALD említett művének 1531-i krakkói kiadásával. A szóban forgó név azonossága ugyanis e feltevést teljes mértékben támogatja.

Ezek szerint tehát SYLVESTER nemcsak az első magyar nyelvtan, hanem az első magyar nyomtatott szójegyzék szerzője is. Az említett adat alapján módosítanunk kell azt a képet, amit SYLVESTERRŐL és a régi magyar szótáirodalomról eddig alkottunk magunknak.

2. De lássuk most a mű címét! Feltűnő mindenekelőtt a címben szereplő *Diccionarius* szó, melynek általában semlegesnemű alakja (*dictionary*) járatos a középkori és újkori latinságban. Előkerül azonban a fenti alak ESTREICHER említett bibliográfiájának több adatában is. Ezek közül a legelső ez: „Diccionarius: trium linguarum. latine. teutonice: Boemice pctora vocabula continens: peregrinantibus apprime utilis . . . Vienne Pannonie in edibus Hieronymi Victoris et Joannis Singrenij. Anno dñi M. D. XIIj. (1513) w 4ce, kart 10 . . .” (i. m. XV, 1897. 201). Ennek a szótárnak a címe feltűnő rokonságot mutat a SYLVESTER nevéhez kapcsolt, fent említett *diccionarius*-é-

¹ „Joannis Sylvestris Pannonij ad Michaellem Gezthi puerum bonae spei Decastichon” (MELICHJÁNOS, A két legrégebb magyar nyelvű nyomtatvány. Bp., 1912. 76).

val. Mindkét címben a hímnemű *diccionarius* alak szerepel, s ezután az egyes nyelvek felsorolása is hasonló szintaktikai szerkezetet mutat (*latine, teutonice: Boemice ~ latine, germanice, polonice et ungarice*). A *latine, germanice* stb. alakokat egyes számú nőnemű genitívusnak kell felfognunk, mely *latinae, germanicae linguae* helyett áll. A *diccionarius* mellé alkalmasint *liber* vagy *libellus* értendő, éppúgy, mint ahogyan a *dictionarium* is a *lexicon dictionarium*-félékből ráértéssel keletkezhetett. Az említett szó hímnemű alakja szerepel MURMELLIUS Krakkóban ismételt kiadott szótárának címében is. E magyar szempontból oly fontos munkának első kiadása Krakkóban Hieronymus Wietornál 1526-ban jelent meg, vagyis ugyanabban az évben, amikor SYLVESTER a krakkói egyetem hallgatója volt. E szótár címe a következő: „*Dictionarius . . . variarum rerum, tum pueris, tum adultis utilissimus, cum Germanica atque Polonica interpretatione, adiecto etiam vocabulorum et capitulorum indice*” (MAYENOWA i. m. 49). Újabb kiadásai H. Wietor nyomdájában 1528-ban, 1533-ban, valamint 1540-ben jelentek meg. Későbbi kiadásairól is tudunk. Az első kiadás csonka példánya a Czartoryski-könyvtárban található (i. h.). Amikor tehát SYLVESTER említett szójegyzékét készítette, nem kellett messzire mennie, hiszen Krakkóban is található forrásmunkát, melyhez magyar nyelvű tolmácsolatot készített.

*

Az elmondottakon kívül egyelőre semmi mást nem tudunk SYLVESTER e munkájáról. Az említett lengyel bibliográfiák szerint e műnek egyetlen fennmaradt példánya sem ismeretes Lengyelországban. Lehetséges azonban, hogy szélesebb körű kutatások akár a lengyelországi, akár más külföldi könyvtárakban sikerrel járnak majd. SYLVESTER e lappangó műve nem csak az eddig ismert legrégebb nyomtatott magyar szójegyzék, hanem a legrégebb magyar nyelvű nyomtatványok egyike is. Az sem lehetetlen, hogy e szójegyzéknek volt korábbi, 1527-ben, vagy az ezt követő években megjelent kiadása is. Erről azonban egyelőre semmit sem tudunk.

Amíg az említett kiadásból nem kerül elő valahonnan egy lappangó példány, arra sem tudunk feleletet adni, hogy volt-e valamilyen kapcsolat e szójegyzék meg az 1533-ban kiadott MURMELLIUS-féle szójegyzék között.

BALÁZS JÁNOS

A „zalai magyar szók” és Magyar

I.

Szenczi Molnár Albert naplóját, levelezését és irományait a M. Tud. Akadémia megbízásából kiadta a régi magyar irodalom nagyérdemű bűvára, DÉZSI LAJOS (1898.). Kiaknázatlan forrása ez a gyűjtemény nemcsak az irodalomtörténetnek, hanem a könyv- és nyelvtörténetnek is. Magyar nyelvű leveleiben bennünket egy, a „zalai magyar szókkal” kapcsolatos megjegyzés és a levélírók szövegeinek nyelvjárása érdekel.

Az egyik magyar nyelvű levél szerzője, **Asztalos András** nagyszombati polgár 1609-ben többféle úgyról tájékoztatja **Molnár Albertet**, többek közt a **Félegyházi Tamás**-féle Új Testamentom-fordítás új, debreceni kiadásáról. Asztalos úgy tudja, hogy e könyv megjelent, de ő még nem kapott példányt belőle. Emiatt nem is tudja megküldeni. Elhozatta a **Molnár Albert** bátyja tulajdonában levő magyar nyelvű Új Testamentom-fordítást, „ez azonban igen mód nélkül való, minthogy igen rigi translatio is zalai magyar szókkal, hogy az alföldi magyarok előtt olvasnák, ugyan megnevetnék az igéknek nemeit és én nem ítélem méltónak felküldeni Kegyelmednek” (322).

Már **BOD PÉTER** rámutatott arra, hogy az említett Új Testamentum-fordítás csak a **Sylvester**-féle lehetett. Valóban ez számíthatott 1609-ben igen „rigi”-nek, s úgy érzi az olvasó, hogy a régi szónak rigi írása az *i-ző* alak gúnyos használata, amivel **Asztalos Sylvester** fordítására célozhatott, mely különös nyelve miatt nem volt „méltó” az elküldésre.

Idézi **DÉZSI BOD PÉTER** a **Huszár Dávid**-féle Heidelbergi Catechizmus fordításával kapcsolatban is, amelyről **BOD** mondja azt, hogy „Szalavármegyei magyarsággal vólt fordítva” (322 jegyz.).

Mit jelent **Asztalos**nál a „zalai magyar szók” s később, a XVIII. században, **BOD**nál a „Szalavármegyei magyarság”? A zalai nyelvjárás *ö-zését* **Asztalos** aligha találta volna nevetségesnek, hiszen **Pozsony** megyében megvolt a részleges *ö-zés*. Az *ö-zés* felől elküldhette volna a rigi translatiot, annál is inkább, mert a **Molnár Albert** nyelve is, és az övé is részlegesen *ö-ző*.

A „zalai magyar szók” nem azt jelentik, hogy ez a bibliafordítás zalai, göcseji nyelven készült, hanem azt, hogy fordítója olyan tájnyelven írt, amelyet az olvasók túlnyomó többsége szokatlanak, kirívónak talált és nem fogadott el. Helyesnek látszik **BOD PÉTER** feltevése, hogy ez a bibliafordítás a **Sylvester**-féle bibliafordítás lehetett. A „zalai” meghatározás talán olyasféle volt a régi magyar nyelvben, mint a kapitalista korban a „mucsai”, amely nem egy bizonyos vidékről való, hanem — szemben a fővárossal — általában vidékről való embert jelentett, aki elmaradottságával, együgyűségével mosolyt keltett. A szinyérváraljai **Sylvester i-ző** és gyakori zárt magánhangzós szavaival oly szöveget adott a más vidékről való olvasónak, amelyet az fejtörés nélkül olykor meg sem értett. A közeli kortárs és szintén bibliafordító **Heltai Gáspár** a maga bibliafordításának bevezetésében, megemlékezve **Sylvester** bibliafordításáról, azt hasznosnak mondja ugyan, de „fogyatkozást” is lát benne. Hogy mi ez a „fogyatkozás”, „azt az Isten-féltő Keresztények meg-tudják ítélni, egy más mellé tartván e’ két munkát, az övét és a’ miénket” — írja **Heltai**. Bizonyos, hogy **Heltai** nem fordításbeli hibákra gondol, hiszen ezeket az olvasók nem tudták „megítélni”, hanem a nem **Szatmár** megyei, nem *i-ző* vidékre való olvasó számára szokatlan, olykor nehezen megérthető nyelvre. Nyelve lehetett az oka annak, hogy **Sylvester** könyvei eladatlanul heverték, s nyelve miatt nem idézték később soha szövegeit.

A XVI. század második felében már felfedezték írónk a nyelvjárások közötti különbséget. **Vilányi Libecz** (vagy **Libecz**?) **Mihály**, **Benczédi Székely István** **Chronica-jának** (1559.) korrekтора a könyv elé írt disztichon-kísérletében a székelyek nyelvét „tiszta magyar nyelv maradéká”-nak mondja, és azt ajánlja az olvasónak, hogy „És tőlük módot mostani írásra vegyen.” **HORVÁTH JÁNOS** (A reformáció jegyében 53)

megállapítása szerint a versszerző ezzel a székelyek nyelvét valósággal irodalmi nyelvül ajánlja. Ha Vilmányi Libecz a székelyek nyelvét tekinti a tiszta magyar nyelv maradékának, kétségtelen, hogy ismerte a többi magyar nyelvjárásokat is, és ezeket nem tekintette annak; romlottnak, irodalmi nyelv számára nem ajánlhatónak tekintette.

Meli us Ju há sz Pé ter, a göcseji származású író is megfigyelte és megemlítette a nyelvjárási különbségeket a németek, a felföldiek és alföldiek számára (l. ABAFFY ERZSÉBET, Író és nyomdász viszonya a XVI. században: MNy. XLIX, 33).

E két hivatkozásból nyilvánvaló, hogy literátus ember már a XVI. században ismerhette a különböző magyar vidékek nyelvjárásait. Még inkább ismerhette a XVII. században. A s z t a l o s tehát, amikor egy *rigi* bibliafordítással kapcsolatban „zalai magyar szó k”-ról beszél, nyilván tudja, hogy ezek a szavak nem zalaiak, hanem csak különös nyelvjárásúak. Eltérnek a Pozsony megyei magyar nyelvtől, amely — amint alább látni fogjuk — hol részlegesen *ö-ző*, hol részlegesen *í-ző*, hol részlegesen *ö-ző* és *í-ző*. A Szencen kelt levelekből azt látjuk, hogy a szenci levélírók nem pontosan ugyanazon nyelvjáráson írnak. Tudjuk, hogy vannak községek, ahol más nyelvjárásban beszél a református és a katolikus lakosság (SIMONYI, MNyelv II, 154), az alvég és a felvég.

Lássuk néhány példában a levélírók nyelvét. Ha DÉZSI kiadása nem az eredeti helyesírásban közli is a levelek szövegét, a szóalakokon nem változtatott, és megállapítható, hogy a levélírók (1591—1630.) különböző tájnyelven írtak.

1. Nagytályai Istvánnak Késmárkon kelt levele tiszta *e-ző* nyelvjárású (102—3). Miskolczi Pásztor István levelében egy *ö-ző* szóalak van: *fölött* (204—5). — 2. Molnár Albert földije, Szenci Sziogyártó (Coriatoris) Lukács *ö-ző*, kis mértékben *í-ző* nyelvjárásban ír: *szömével, min lön, igyeközöm, cseleködgyék, hiszöm, megyök* stb.; *szegin; az idő-t üdő-nek* írja (97—8). — 3. A szenci bíró és a városi tanács levelében: *ili, liteliben, egiszsigben, segítségel, ellensig, békessig, kérésnkre, fölsigének; szivönk, kételkedn'k, köztönk, levelönk, leszönk, megszöntönk* (334—5). — 4. Asztalos András Nagyszombatban kelt levelében: *állapat, barbély, váras; mesterönk, részönk, földönk, lelkönk; ő fölsége és ő felsége; bévebben* (253—5). — 5. Váradi Farkas Gergely levelében: *ujobban, várhotta, munkámot* (273).

E leveleken nyomdász vagy korrektor nem változtathatott. A levelek írói vagy íródeákjai írásbeli nyelvüket vagy hazulról hozták, vagy az iskolában tanulták, vagy e két nyelvet keverték. Egy kétségtelen: nyelvük nem egységes. Különféle nyelvjárási sajátosságokat tüntet fel.

A nyomtatott könyvek nyelvében sem látunk e korban nyelvi egységet, aminek részben a nyomda, az íródeák, részben a szedő, részben a korrektor, részben az íróknak nyelvi, helyesírási kérdésekben való közömbössége, elvtelensége volt az oka. P á z m á n y Pé ter „Az mostan tamat vy tudomaniok hamissaganak tiiz nilvan valo bizonisaga” (Grätz, 1605.) műve végén a régi könyvekben gyakori mentegetődzéssel fordul az olvasóhoz. Megmagyarázza, mely okokból kerültek „Fogyatkozások”, azaz hibák a könyv nyomtatott szövegébe. Az első hibaforrás az volt, hogy a könyvet német nyomdász nyomta. De ennek hibáit — írja Pázmány — a szemes olvasó könnyen észébe veheti és magától is emendálhatja. A másik hibaforrás: a nyomdásznak nem volt elegendő betűje, és *petit e* felzetes *ö* helyett *eo-t*, *petit e* felzetes *ü*

helyett *eu-t* „vete a nyomtató”. De ezeken kívül emlékeztet Pázmány arra is, hogy a magyar orthographiában nincs a mi nemzetünknek valami „közön-séges”, azaz általános regulája és praeceptuma, amiből az következik, hogy nem mindenki írja egyformán ugyanazt a szót sem. Az egyik *esmérem-et*, a másik *ismérem-et*, az egyik *künnen-t*, a másik *keönnien-t* ír. „Én efféle aprólékra nem viseltem nagy gondot” — ismeri be Pázmány. (Bővebben idézi PAIS DEZSŐ, A m. irod. ny.: I. Oszt. Közl. IV, 443—4). Összes műveinek egyik sajtó alá rendezője, RAPAICS RAJMOND, aki a régi szövegeket a XX. század olvasója számára könnyen megérthető módon, helyesírásukat modernizálva adta ki, azt állapítja meg a bevezetésben, hogy „Valamely következetes helyesírást . . . Pázmány magyar kiadványaiban hiába keresnénk” (I, XVII. l.). — A fent idézett szavakból nyilvánvaló, hogy az „efféle aprólék”, amire Pázmány „nem viselt gondot”, nemcsak a helyesírásra, hanem a kiejtésre, a szavak alakváltozataira is vonatkozik.

Hogy a XVII. században nem volt általános regulája és praeceptuma az írásnak és a nyelvnek, azt bizonyítja Geleji Katona István következő megállapítása: „. . . tsak nem menyi Magyar vagyon, meg a'nyi modon ír. A' szollásban-is sok rut illetlenségek vagnak.” (MGram. Bevez.)

A múlt század harmincas éveiben, amikor a latin nyelv már háttérbe szorult az országgyűlésen, a törvénykezésben és a tudományban, amikor a magyar nyelv fejlesztése nemzeti és tudományos programmá lépett elő, s tudósaink tömegesen gyártották — a nem mindig szerencsés — új szavakat, folyóiratainkban számos cikk jelent meg a magyar nyelvről és nyelvészeti kérdésekről. A Hasznos Mulatságok 1833. évfolyamának első fél esztendeje a hónapok neveiről, a *korcsma*, *Dorozma* szókról, a *Szent Mihály lováról*, a nyelvújítás kárjáról stb. közölt cikkeket, — véleményeket és ellenvéleményeket. Az egyik cikk, amelynek címe „A' paraszt mint nyelvbíráló”, azt fejtegeti, hogy a népnelvnek kell irányítania az egész magyar nyelvet, mert „A' multnál fogva nyelv-bíráló a' paraszt (az az a' magyar, nem nemes föld-mivelő)”, — „a' tudós száját is a' paraszt nyelve igazítja”, — s „A jövődő szinte just (vagy az új nyelven jogot) adand a' magyar parasztnak a' nyelv dolgába leendő beszóllásra” (90—1). — E tudákos cikk a maga együgyű megfogalmazásában helyesen állapítja meg, hogy „nyelvbíráló” a paraszt, azaz, hogy a paraszt, a nép nyelve az a norma, amelynek alapján a műveltek nyelvének, pontosabban: zsargonjának fejlődnie kell, s az ő nyelvük, zsargonjuk hibáit a népnelv alapján kell kiigazítani. Az irodalmi nyelv szókészlete, nyelvtana, stilsztikája kezdeteiben nem is lehetett más, mint paraszti, népnyelvi eredetű. — A mi legrégebbi irodalmi emlékeink vallásos tárgyú művek, biblia-részletek fordításai, s ha szókészletük, stilsztikájuk, sőt részben nyelvtanuk, mondattanuk is alkalmazkodott a latin eredetihez, végeredményben a fordító azon a nyelven, azzal a szókészlettel fordított, amelyet hazulról, falujából, a parasztoktól és az iskolából hozott, hol szintén csak falusi, városi, valamilyen vidékre való, valamilyen nyelvjárást beszélő tanítók tanítottak. Az új fogalmakra gyártott szavak s a latin mondatszerkezetek mintájára erőszakolt mondatszerkezetek száma a népnyelviek mellett elenyészően kevés volt.

Hogy a paraszt nyelve, a nyelvjárások még a múlt század második negyedében is (persze később is, sőt ma is) behatoltak nyomtatott művek nyelvébe, arra a Hasznos Mulatságok 1833. évfolyamában megjelent, Réti

aláírású, „Magyar nyelvbeli kérdés” című cikk (135) is figyelmeztet, ezt írván: „Literaturánk orthographiai (a' nyelvről általánosan jobb ha hallgatunk) tarkasága tagadhatatlan, többnyire a' hány Iró, annyi írásmód . . .”

II.

A paraszt nyelvét, a nyelvjárási kiejtés lejegyzését, a régi emlékek nyelvének „tarkaságát” kutatva, ez alkalommal a XVII. század elejéről való oly művet elemzünk, amelyet figyelmet keltő címe és polemikus tartalma miatt bizonyára szélteben olvastak az egész országban. E mű az ország romlásának okairól szól. Szerzője **Magyar István**.

„Ercs meg ezt Keresztyen olvaso.”

„Az Typographus keduem ellen, vetketis tót helyen helyen az niomtatásban nem czac az Accentusoknac meg változtatásban, az igeknec meg szaggatásban, vagy kettőnec őszue foglalásban, az Parenthesiseknec el hagyasában, és hasonló esetekben, (mellyek az) nyomtatás közben megis szoktat esni: hanem szinten az (szokban) es az locusoknac elő hozásban is. Hol penig elis hagy(ogatott) s-hol többetis tót hozza. Az tizenhatodic leuelig az le(ueleket) sem iegyzőtte fel. Mely vetkec főkeppen ilyen okbol estenec hogy magamnac, hol hon nem letelem, s-hol betegsegem miat (az iobbitást) masra kellett biznom, ki nem szinten peritus volt (az iobbitás)ban nintsenis olly io (typographus) ki az oluasas közben mind (az hibát) eszben vehetne. Iarul azis (ide) hogy az könnyu niomtato Magyarul sem tud. En az vetkekben nemelleyeket im fel iegyzőttem, (ezek)hez kepest magattolis az többit könnyen meg corrigalhatod. Azert io igyekezetemet ved io neuen, es legy egesegeben.” — Ezt az idézetet a FERENCZI ZOLTÁN-féle új kiadásból (RMK. 27. szám) vesszük.

Az idézett szöveg, mely beismerése a rossz nyomtatásnak, a XVII. század kezdetének irodalmi nyelvét szemlélteti. Elemezzük ezt a nyelvet részletesebben.

Magyar István: Az országokban való soc romlasoknac okairol. Niomtatattot Sarvarat, az Author költsegeuel Manlivs Ianos által, Anno M. D. CII.*

a ~ o: alkalmazhatóság 59, 63 (de: alkalmazhatóság- 63), dondar 193, dondart 244, ioua- 70, 228, iouaual 145 (de: iauallom 162, iauallotta 219), koporit- 86, 119, 119, . . . nyp niugoti 147, osztan 204, 205, szouat 149, 226, (azoc az) birodalmoc 150, birodalmot 123, diadalmot 206, alhatatoson 58, 247, okoson 248, takarosan 140, vilagoson 36, 189, 200.

e ~ ö: bőczüllüyc 101, bőczüllic 109, bőczülléyi 104, bőczület- 190, 225, bčtsülni 177 (a ts írás itt sajtóhiba), bčtát 198, féllette 45, 261 (de: általában felette), fél 241 (de: fel 234), hitét 39, 48, hütét 95, hit's 80, hit'tlenség 62, Kélt (Saruarat) 51, Éttenec 161, Témós var 239, 249, iegyztte 277, kellett 277, ellenségit'c 263, tit'ket 127, 179, 263, test'et'el 48, l'cn 176, 212, lét 59, 175, . . . t'et 45, t'ettenec 184, t'cnec 114 (de: tesz'ec 88), v'oue 175, 257, . . . v'ott 47, v'ottec 209, nemzetsegemh'cz 52 . . . (de a -hez alak az általános).

é ~ i: kinyesen 138, diczer- 38, 218 (de: diczir- 122, 151, 151, 191), iger- 109 (de: igir- 179, 208), itel- 129, 131, 147 (de: Itillye 222).

i ~ e: hertelen- 100, 123, 131, . . . heiba 253.

i ~ é: anniera 36, 205, 233, el annyera 107, annye-uai 89 (de: annira 136, annyin 116), ennie (soc kborlast tennie) 201, az menyere (lehet) 238, az menyé

volt 121, *menny-euel* 89, *Valamenieszer* 152 (de: az *menyit* 121), *kesertuen* 242, (törvény) *szerent* 197, (summa) *szerent* 211, 230—231, ...

i ~ *é*: *fenieti* 82, *fenietec* 251 (de: *fenyitekben* 202), *segetseg* 175, *szomoretó* 235, *fordetot* 230 (de: *segitseg*- 175, *építettet* 235, *mezitelen* 234, *niomorithat* 230, *tanitya* 230, *czendesitesz* 229, *szaporitot* 228).

i ~ *ü*: *hüt-* 49, 50, 65 ... (de: *hitből* 222, *hitetlenül* 95), (veghez nem) *vüue* 257, *vüuec* 114, *vün* 175, *sükeressege* 122.

o ~ *a*: *allapat* 149, 149, 160, ... *allapattak meg* 163, *fügunkat* 161, *mastaniakis* 253, *sullyas* 249, *vsararol* 118 (de l. *o* ~ *u* alatt is), *varas* 264 (de: a *varos* alak az általános).

o ~ *u*: *funt* 46, *giunzs* 40, *vsura* 121, 121, 121 ... (de: *vsara-* 118).

ö ~ *e*: *kenyhullatas-* 154, ez *kenyünc* (első részében) 210 (de: *kényü* irásokban 204, *kényünc* vtolsó része- 156), *neuekedic* 136, *ördengős* 64 (de: *ördengős* 64), *temienez-* 65, *tertenet-* 211, *tömletz* 102, 103, 104, ... *reuideden* 49, *reuidit* 150 (de: *röuid* 45, *röuideden* 145, *röuidseg-* 132), (partot) *ütet* (volna) 168, *ördöget* 75 (de: *ördögöt* 75), *idvezölsz* 242.

ö ~ *i*: *isztekeles-* 94.

ö ~ *ü*: *dihüs* 42, 190, *dihüsseg-* 153, 233.

ő ~ *é*: *fertesztet-* 179, 207, *kesen* 61, 246, *refnec* (fontnac) 232.

ő ~ *ü*: *ü* maga 45 (de: általában *ö*), *vennüc* (*müjs*) 243, *szegienlenüc* 253.

u ~ *o*: *aloszik* el 146.

ú ~ *ó*: *el arotatasa* 141, *tanola* 150, *tanolhat-* 214, 217, *meg lassodunc* 246—247, *koszoros* 175 (az *árul*, *tanul* stb. *u*-ja a XVII—XVIII. században általában hosszú).

ü ~ *i*: *dihüsseg* 153, 233, *iduesseg* 36, 167, ... *idvezölsz* 242, *egyigiü* 36, *igyed* 215, *igiekben* 184, (vagyon) *igyek* 137, *igiünkben* 145, (a szombatot) *meg illyüc* 95, *meg illi* (az *ö ünnep napit*) 97, *innep* 97, 97, 97 ... (de: *ünnep* 97), *istökös* 158 (de: *üstökös* 158, 158, 158, *östökös* 158), *Pispóc* 40, 44, 88, ... *tiköre* 50, *iueg* 41, 172, *iuöltic* 168.

ü ~ *ö*: *östökös* 158.

ü ~ *i*: (miert) *mielte* (ezt) 81.

ü ~ *ö*: (Ha *meg* *halsz*) ... *idvezölsz* 242, *kegyetlenöl* 45, *felesegestöl* 116 (de: *nelkül* 114).

A *-ból*, *-ből*; *-ról*, *-ről*; *-tól*, *-től* ragok általában e nyíltabb magánhangzós alakpárjukban fordulnak elő, ritkábban *-bul*, *-bül*; *-rul*, *-rül*; *-tul*, *-tül* alakjukban.

A mássalhangzók kettőztetése két magánhangzó között (*böczülléyit*, *erössen*, *erössiti*), ami a XVII—XVIII. században, sőt a XIX. század első évtizedeiben is igen gyakori, Magyarinál ritkán fordul elő.

Az OrszRoml. nyelve részlegesen, igen kis mértékben *ö-ző*. Vokalizmusa általában következetlen: van benne *alkalmas* és *alkolmas*, *fel* és *föl*, *hitet* és *hütöt*, *dicsér* és *dicsir*, *igér* és *igir*, *ítél* és *itil*, *annyira* és *annyéra*, *fenyiték* és *fenyiték*, *hit* és *hüt*, *font* és *funt*, *rövid* és *revid*, *külső* és *kilső*, *üstökös*, *östökös* és *istökös*. Nemcsak ebből, a helyesírásból is nyilvánvaló, hogy Magyar szöveg-lejegyzése és helyesírása ingadozó volt, nyomtatott szövegén rontott a magyarul nem tudó tipografus, a gyakorlatlan korrektor is. Ez magyarázza meg az ilyen helyesírási következetlenségeket, mint: *gyülekezet* és *güles-*, *vagyon* és *vagion*, *legyen* és *legien*, *kegyetlen* és *kegielmet*, *bizonyára* és *bizoniára*, *nyakon* és *niavaliánkát*, *keresztyen* és *keresztien*, *szent* és *zent* stb. A nyomdai betűk használatában is következetlen: az *ü* jele általában a két pontos *ü*,

de olykor a petit e felzettel ellátott ű. Ilyen rendetlen volt a századforduló egyik legjelentékenyebb nyomtatványának, Zrínyi előtt a legnagyobb hatású, megrázó erejű politikai pamfletnek helyesírása, szép és mély patrióta gondolatainak legkülsőbb „burka”.

Kapcsolatba hozható-e ez a különös hangtanú szöveg, mely Vas megyében, Sárovarott jelent meg, a zalai magyarsággal, akár a szó „mucsai”, akár tájnyelvi értelmében?

Az OrszRoml. nyelve, a maga következtelenségeivel lehetett talán bosszúságot okozó, de nevetséget keltő nem. Következtelenségeit az olvasó talán észre sem vette, mint ahogyan ma is elsiklunk felette. A tájnyelvi értelemben vett „z a l a i” nyelvvel lehetett kapcsolata, hiszen M a g y a r i a Dunántúl élt, működött, és itt írta műveit. De nem tudjuk, nyelvének melyik rétege lehetett anyanyelvi, melyik az iskolában vagy a környezettől tanult, s hogyan irányította nyelvét „a paraszt nyelve”, azaz ha nem anyanyelvjárásán írt, hogyan, mily mértékben tértek vissza megtanult irodalmi nyelvbe a gyermekkori nyelv elemei.

Ahhoz, hogy ilyen nyelv-elemzésbe belemenjünk, több életrajzi adatra volna szükségünk, mint amennyit M a g y a r iról tudunk. Nem tudjuk, hol született, hol nevelkedett, hol járt iskolába, hol és milyen vidéki „paraszt” nyelvet tanult meg szülőföldjén vagy iskolája vidékén. Amikor íról feltűnik, a Dunántúl látjuk: sárovari luteránus prédikátor, Nádasy Ferenc udvari és tábori papja.

A régi irodalom kutatóinak figyelmét elkerülte P á z m á n y egyik megjegyzése, amely adatot nyújt M a g y a r i ifjúkori tartózkodási helyéhez. „Az mostan tamat vj tudomaniok hamissaganak tiiz nilvan valo bizsagsaga” (1605.) egyik helyén Pázmány bőven idézi Magyarit durva, becsmérő szavait, jelzőit, melyekkel a pápát, papokat, barátokat, a katolikus hitet stb. kisebbíti és sértegeti, s így folytatja: „Ílyen szép böcsülletes nevekkal ékesget minket fejenként egy tudatlan Colosvári taligás” (Pázmány Összes Munkái I, 388—9). A *taligás* epitheton ornans kétségkívül M a g y a r inak, a publicista hitvitázónak kisebbítését célozza. Efféléket gyakran találunk Pázmány hitvitázó műveiben. A *colosvari* jelző azonban útjelző, hogy merre keressük Magyarit korábbi pályafutását. — Pázmánynak ugyanebben a művében van még egy másik olyan adat is, amely M a g y a r inak ifjúkori tartózkodási helyére utal. Ezt az adatot idézi Pázmány összes művei első kötetének sajtó alá rendezője, RAPAICS RAJMOND is, bevezetésének jegyzetében (4) és FERENCZI ZOLTÁN is a Magyarit István: Az OrszRoml. kiadásához írt bevezetésében. Ez az adat a következő: „Szinte így Magyarit Regulát ír a Vitézlő rendnek, maga gyermekségétül-fogva Szamosfalvan a taligakeneshez értett többet, hogysen a vitezlő, fő emberek tisztiehez” (I, 485). RAPAICS szerint ezt az adatot nem lehet komolyan venni, nem lehet „utasítást” találni benne M a g y a r i származási helyére. Pázmány ezt gúnyképpen használta, s e szavak csak ilyesmit jelentenek: Sutor, ne ultra crepidam (Bevezetés 4. l.). — FERENCZI ezt a — nézetem szerint fontos — adatot adomának nevezi, és semmi következtetést nem von le belőle. — Nézetem szerint: ha a *taligás* szó egyetlen erdélyi helynévvel kapcsolatban fordulna elő, hihetnők azt, hogy az efféle XVII. századbeli csúfolódó szólásmondás volt, amilyen ma a *nyíri bicskás*, melyet szokás alkalmazni nem a Nyírségből származó duhaj verekedőkre is. A *taligás* szó azonban két helynévvel kapcsolatban fordul elő. E két helynév földrajzi tájékoztatás, s egy nagyobb tájegységre utal: az ország keleti részére, Erdélyre.

Pázmány nyilván tudta Magyar származását, sőt azt is tudta róla, hogy „gyermekségétül-fogva . . . a *taligakeneshez* értett többet” és hogy *taligás* volt. — HORÁNYI ELEK a „Memoria Hungarorum”-ban azt írta róla, hogy „Magyar nemes . . .” Lehetséges, hogy mint Nádasdi Ferenc udvari papja és a dunántúli evangélikusok szuperintendense kapott nemességet, de, talán szegény szülőktől származván, ifjúkorában testi munkával, taligatolással (és taligakenéssel) kereste kenyerét.

Tájakra vonatkozó csufondáros utalásokat Pázmánynál gyakran találunk. Magyar a „Felelet”-ben „Fertő mellyéki tanító” (Össz. Munk. I, 22); más helyen azt olvassuk: „az te fertő mellyéki ujságid” (Össz. Munk. I, 83); a Tiiz bizonságban: „Saxóniai harangozók”, „a Szala és Vasvár megyei Kiáltók” (Össz. Munk. I, 464). E tájnevek nem szólásokban megcsontosodott szavak, hanem a valóságban utalnak a megemlített helyekre.

Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy M a g y a r i nem volt dunántúli, „z a l a i” születésű, anyanyelvjárása nem volt zalai. De a nyelv, amelyen írt, az a nyelv, amelyen a XVII. században, a Dunántúl sok könyv jelent meg. Ez a részlegesen, igen kis mértékben ő-ző nyelv azonban lehetne erdélyi eredetű is, viszont Erdélyben részlegesen ő-ző nyelvű könyvvel 1600 óta — eddigi kutatásaim során — nem találkoztam. M a g y a r i nyelve tehát — minden valószínűség szerint — az az irodalmi nyelv, amely a XVII. század elején a Dunántúl kialakult, s amelybe behatoltak az ő „paraszti”, gyermekkori nyelvének egyes elemei is. Mennyiben volt alapja a dunántúli irodalmi nyelvnek, melynek számos emlékét feldolgoztam már, a z a l a i n y e l v j á r á s, azt a későbbi kutatások tisztázhatják.

A zalai magyarsághoz, a XVII. század elején felmerült terminushoz azért kapcsoltam — nagyobb nyelvtörténeti anyagomból — éppen az Orsz-Roml.-t, mert a század első éveinek ez volt legjelentékenyebb műve, mely nagy és széleskörű vitáknak vált kiinduló pontjává.

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN

A tárgyias igeragozás használatának néhány kérdéséhez

Az alábbiakban a főnévi igenévi tárgyial bővített igei állítmány alanyi vagy tárgyias ragozásának szabálygyűjteményét szeretném egy-két aprósággal kiegészíteni — vagy legalább tüzetesebben, világosabban értelmezni.

I. Nemrég (NyK. LVI, 129—48) részletesebben foglalkoztam k e t t ő s t á r g y néven ismert szintagmabckrunknak történetével és mai mondattani szerepével, szinonimáival. Nem térhettem ki azonban alaposabban a kérdés-szövevénynek egyik érdekes elágazására: egyrészt mert ottani — így is hosszú — gondolatmenetem nem okvetlen követelte meg; másrészt mert miatta egy-két oda már egyáltalán nem vágó, más mondatszerkezetet is érintenem kellett volna. Mindenekelőtt ezt a feladatot szeretném most pótlólag elvégezni.

Kettős tárgyról — tudjuk — ma elsősorban három érzékelést kifejező igénk: a *lát*, a *hall* és az *érez* mellett beszélhetünk, mégpedig akkor, ha ezeknek egyik — névszóval kifejezett — tárgya ezúttal a másik — főnévi igenévi —

tárgynak logikai alanyát, azaz az igenévben kifejezett cselekvés-történés-fogalom hordozóját nevezi meg. Egyik legismertebb irodalmi példánkkal: „*Anyját látja jőni* [Miklós] a korlátok felől” (Arany: Toldi XII. 16.). Hasonló szerkezetet láttak nyelvtanaink a *hagy* s az *enged* mellett is: „*Engedj végre engem is szóhoz jutni!*” (az élő beszédből): itt is az *engem* tárgyban kifejezett *én* névmás a (szóhoz) *jutni* történés logikai alanya; amint az előbbi példában szintén az *anyját* főnévi tárgy mutatta meg egyben a *jőni* igenév cselekvésének logikai alanyát. — Idézett cikkemben mármost azt igyekeztem igazolni, hogy ez a szerkezet nem úgy keletkezett, ahogy LEHR ALBERT óta általában föltették: hogy tudniillik a főigének egyaránt tárgya lehetett a névszó (névmás) is, meg a főnévi igenév is, s e kettő itt egyazon mondaton belül találkozott: *látta az anyját + látta jönni* (= jövését); hanem hogy eredetileg csak a névszói (névmási) bővítmény volt tárgya az állítmányi igének, s az igenévi bővítmény ennek a tárgyas szerkezetnek további: határozói bővítménye volt. Az így keletkezett teljes szintagmabokorban aztán más — valóban tárgyas — szerkezetek analógiás hatására tolódik el a főnévi igenév szintaktikai szerepe is a tárgy felé. A *látom (őt) jönni* kifejezésben például a *jönni* rész szerintem — véghatározóból lett — állapotahatározója volt az *őt* tárgynak: '(látom őt) jövőnek, jöve, jöttében, amint jön'; s némely köznapi mondatunkban még ma is eléggé érzik ez az állapotahatározói viszonyjelentés: „Nem *látott* valaki itt *egy kulcsot heverni?*” — Az *engedd (őt) beszélni* szerkezetbeli *beszélni* igenév pedig eredete szerint voltaképp véghatározója az *engedd (őt)* egységnek: 'beszélésre'. A fejlődés és a párhuzamos szerkezetek alapján mindamelllett én is érthetőnek tartottam, hogy a *lát, hall, érez* állítmány névszói-névmási tárgyának állapotát meghatározó főnévi igenevet ma (a fejlődés végpontjának megfelelően) második tárgynak nevezzük; a *hagy* és az *enged* mellett azonban még inkább csak a tárgyi funkció felé eltolódóban levő véghatározóról beszélnek — mindaddig, ameddig például a párhuzamos *zongorázni* (= zongorázásra) *tanítom (őt)* típusban tiszta véghatározó főnévi igenevet emlegetünk.

Az egyéb főnévi igenévi tárgy fölé rendelt igealaknak tárgyas, illetőleg alanyi ragozásával mármost szakirodalmunk általában elég sokat foglalkozott; annál meglepőbb, hogy a fönti szerkezetekben mégsem vizsgálta meg alaposabban ezt a kérdést. Pedig az ilyen munka szerintem szintén arra mutatott volna, hogy a „kettős tárgyas” szintagmabokor főnévi igeneve mondatalktanilag nem úgy befolyásolja az igei állítmány ragozását, mintha külön már teljesen kialakult tárgyi szerepű igenév társult volna össze egyazon mondatban a névszói-névmási tárggyal; hiszen itt — a főnévi igenévi h a t á r o z ó k módjára — még közvetve sem befolyásolja az igenév az állítmány alanyi vagy tárgyas ragozását. Márpedig tudvalevő dolog, hogy az infinitivusi t á r g y r a is tárgyas ragozással utalunk, ha ennek magának külön úgynevezett h a t á r o z o t t tárgya van: „*Megunta két kezem már a láncot húzni*”. Ellenben alanyi ragozás mutat az olyan infinitivusi t á r g y r a, amelynek magának úgynevezett h a t á r o z a t l a n tárgya van: „Nem *unt meg figyelmeztetni engem az én anyám*”; vagy amelynek magának semmilyen t á r g y a s i n c s: „Nem *unt az meg sétálni soha!*” (Vö. pl.: SZINNYEI, Rendszeres magyar nyelvtan¹⁷ 85; GOMBOCZ, Syntaxis. 1949-i kiad. 101.)

A „kettős tárgy” esetében azonban csak is a névszói-névmási t á r g y milyenége szabja meg az állítmány ragozásmódját. *Anyját látja jőni*: az ige tárgyas, holott a *jőni* „tárgynak” nem is lehet tárgya; az *anyját*

azonban határozott tárgy, s ez a lényeg. *Katzagni hallék valakit* (1786. Rabnernek szatirái, ford. Sz. S. J., 92): a *hallék* alanyi alakot itt se az általában intranszitiv *kacagni* igenévi „tárgy” kívánta, hanem a határozatlan névmási tárgy: a *valakit*. Fáy Andrásnak e mondatában: „haza *hagyák* üresen *menni kocsi-jokat*” (1832. A' Bélteky ház I, 310) ismét csak a birtokos személyragos főnévi tárgy (*kocsi-jokat*) kívánta a *hagyák* tárgyias alakot; s ha ehelyett *egy kocsi*t lett volna a szövegben, akkor az állítmány is alanyi ragozású: *hagyának* lett volna. Persze az igerobalni nyelv egész furcsa nyelvtani alakokat ritkán használ; azért olyan tiszta példát, amelyben a névszói-névmási tárgy határozatlan, a főnévi igenévi tárgynak ellenben külön határozott másodrendű tárgya van, eléggé bő példagyűjtésemben nem is igen találtam. Tehát például ilyent: *Hallottál valakit ezt kiáltani? Láttál valakit a közöset dézsmálni?* Nem vitás azonban, hogy azért maga ez a forma éppen nem elképzelhetetlen, s szabályosnak csakis ezt tekinthetnők; nem pedig emezt a képtelenséget: *Hallottad valakit ezt kiáltani? Láttad valakit a közöset dézsmálni?* — Ahogy véghatározói infinitívussal is ez a helyes alak: *Kényszerítetted!* *valakit ezt vallani?* Vagy itt: *Élengedtél már valakit a levelet földadni?* Vagy emitt: *engem? mosolyogni mások?* *Mérgeit oktatsz* (1807. Nagy Ferenc: Ódák 57).

2. Ugyancsak a *lát* igével kapcsolatban lettem figyelmes a *jónak? helyesnek, tanácsosnak* stb. *lát, tart, talál* stb. szólásformának főnévi igenév¹ tárgyára is. Itt persze már nem kettős tárgyról van szó, hanem egyszeresről, bár ehhez esetleg még másodrendű — a) határozott vagy b) határozatlan — tárgy is járulhat.

Nézzük először az utóbbi a) esetet! Itt látszólag semmi különös megfigyelni való: a főige szabályosan, azaz tárgyias ragozással utal a főnévi igenévi „elsőrendű tárgytól” függő „másodrendű tárgynak” határozott voltára: 1848: „Az ajánlást jónak *láttam úgy tenni*” (Arany: Hátrah. iratai és lev. III, 139; itt persze a *láttam* elvileg alanyi alak is lehetne!); 1861: „Justina ... jónak *látta elfogadni [az ajándékot]*” (Ács A.: Szegény leány II, 136)¹; 1863: „A költő ... jónak *látta megjegyezni*” (Molière—Kazinczy G.: Tartuffe 165; a másodrendű, határozott tárgy itt maga a megjegyzés!); 1864: „Gusztu kisasszony ... jónak ... *látja az ablakot becsukni*” (Rózsai: Tollrajzok 73); 1880/2: „szentségtörésnek *tartottam volna* ajkamra *venni e szót*” (Csiky G.: A proletárok 45; voltaképp itt is egybeesik a tárgyias és az alanyi alak!); stb.

Igen ám, csak hogy a b) esetben — tehát határozatlan „másodrendű tárgy” mellett — ugyancsak tárgyias a főige! Így ma is: „Lengyelország ... jobbnak *látta békét kötni* ... Oroszországgal” (A Szovjetunió Kommunista Pártjának története 254); „Jobbnak *látták nem ujjat húzni* a bolsevikokkal” (uo. 223). — S ha az infinitívusnak egyáltalán nincs (sőt ha jelentése szerint nem is lehetne) tárgya, az állítmány következetesen és szigorúan tárgyias ragozású: 1853/94: „A vendégek mind jónak *látták kacagni*” (Jókai: ÖM. III, 199); 1863: „A király nem *látta tanácsosnak lovagostorához nyúlni*” (Molière—Kazinczy G. i. m. 145); 1868: „Laczi jónak *látta ... ezzel is megelégedni*” (Vértesi A.: Tíz besz. I, 146); 1885: „[Aladár] jónak *látta áthúzódni egy közeli kávéházba*” (Hamvai S.: Emb. 150); 1892: „Adler őrmester úr jónak *találta nem válaszolni*” (Kacziány G.: Manöver 79); 1947: „illendőnek *tartják elpirulni*”

¹ Ez s némelyik következő példám a MTA Nyelvtudományi Intézetének különféle gyűjtéseiből való.

(Szabad Föld, jan. 12.); „Tormási . . . tanácsosnak látta visszafordulni” (uo. dec. 21.); stb.¹

Ha mármost találó — s egyben világos idegenszerűségnek nem mondható — nyelvtani analógiákat keresünk e jelenség magyarázatára, szerintem talán két szerkezetre hivatkozhatnánk.

Az egyik ez: bizonyos — főként keleti — nyelvjárásainkban a tárgy nélküli főnévi igenévi tárgyra is vonatkozhat tárgyas ragozású állítmány, például a *szertet* ige: *szertetem sétálni, szertette volna bepillantani* (vö. SIMONYI: Nyr. VIII, 211; GOMBOCZ: i. h. 101; stb.). Mindamellett jól látni, hogy a főntebbi szerkezetek nem ilyenek: éppen nem nyelvjárásai, hanem eléggé nagyvárosias, illetőleg könyvnyelvi hangulatúak — bár ma már nagyon elterjedtek; s a bennük előforduló főnévi igenév (esetleg bővítményeivel) többször inkább a nyugati nyelvek infinitivusi mondatrövidítéseire emlékeztet bennünket.

A másik az, hogy tagadó értékű felkiáltásban, „magyar dativus cum infinitivo” összefüggésben a főmondatnak tárgyaként már LEHR ALBERT emlegetett ilyen példákat: „S ki látta valaha, villámlani télben?” (ti.: az égnek; vö. MNy. I, 320—2; nagyjában így GOMBOCZ i. m. 102; stb.). A szakirodalomban nyilvántartott két legkorábbi példa: „Ki látta ily véletlenül gyötrődni?” (VásárhDalosk.: RMK. XV, 195); „Ki látta májusban sokat írni?” (Mikes: TLev. 432; vö. KLEMM, TörtMondt. 130). — LEHRnek az a tétéle, hogy ilyen tagadó mondatnál egyértékű, kérdő alakú felkiáltásban csakis tárgyas: látta állítmány képzelhető el, általában igaznak látszik; hiszen alanyi ragozással csupán nem infinitivussal ismerék tagadó értékű felkiáltást irodalmi szövegből: Mikszáth: „Ki látott már olyat? — dchogott” (Noszty I, 270); „De ki látott valaha ilyen esetet” (uo. II, 231). S viszont a *Ki látta (hallotta)* + infinitivus szerkezetben akkor is tárgyas alak járja, ha az infinitivusnak nincs tárgya, illetőleg ha másodrendű tárgya van ugyan, de nem határozott: 1838: „Ki látta most kéregetni pénzt tőlem, mikor . . .” (Zeyk I.: Nyelv. pör 27). LEHR „magyar dativus cum infinitivo”-nak értelmezi e szerkezeteket, s a „főmondat” tárgyának, azaz valami mellékmondat értékű szerkezetnek tekinti őket. Ez azonban más szóval azt is jelenti, hogy a *Ki látta* „főmondatnak” nem épp a *kéregetni* igenév a tárgya, hanem a mellékmondatnál egyértékű „most kéregetni pénzt tőlem [neki] . . .” egység, egészében. S akkor, ha a párhuzam helyes, az [*Aladár*] jónak látta „főmondatnak” is egészében volna tárgya a következő egység: „áthúzódni egy közeli kávéházba”.

Így azonban szólnunk kell még egy furcsa (immár talán ritkuló) nyelvi jelenségről is. Reformkori irodalmi nyelvünk tanulmányozásakor találtam egy

¹ Cikkem kiszedése közben még néhány jellegzetes, korai példa került elém; ezek közül idézem: a) típus: 1826: „[A nyugati költők] jónak lá ták a’ rimes versmértékést elfo adni” (Cselkövi [Kölcsey]: Élet és Literatura 239); b) típus: 1826: „ha Kölcsey jónak találta volna [e’ről] hallgatni” (uo. 176); „[Berzsenyi] a’ mértékelt rimes vers ellen kike’lni jónak ta álta” (uo. 240); 1847: „Most nem ta’á om időkvülinek, neked Manuelárol még va’ amit mord m.” (Jóska: Regényes képltek I, 42); „a föld népe . . . főleg idegent kirabolni bűnnek nem artja” (uo. I, 84). — Itt jegyzem meg azt is, hogy hasonló, -nak, -nek ragos bővítmeny mellett Bárózi az á li igét 1794-ben nem okvetlenül ragozza tárgyasan; vö. a) típus: „kegyetlenségnek á lio ták volna [öt] megfosztani látásától” (Kassánda VI, 163); „Kitsinségnek á l t tta Orondates, [öt] tovább ülözni” (uo. 180); de már a b) típusban alanyi ragozással: „a’kit az egész világ, már . . . bizonyoson meg-holtnak á litott lenni” (accusativus cum infinitivo jellegű szerkezet; uo. 166).

sereg különféle — láthatólag újszerű és nem nyelvjárási jellegű — főnévi igenévi mondatrövidítést, melyre szintén tárgyias főmondati állítmány utal: 1824: „*kire suhintni parancsolod*” (Kisfaludy K.: Elb. [1831.] I, 6); „*csak ingerleni véltelek*” (accusativus cum inf.!; uo. I, 115) | 1832: „*rendelé vasra tétetni a' kövvt-legénynt*” (acc. cum inf.; Fáy: A' Bélyky ház I, 144); „*fiát . . . állni gondolá*” (uaz; uo. 16) | 1836: „*megigérte . . . vele összejöni*” (Gaal J.: Aurora 143) | 1838: „*a' józan ész tanácslá Llewellynnek hazájába visszatérni*” (Gaal J.: Emlény 195) | 1839: „*álszemérem tiltá visszalépnie*” (Fáy A.: Emlény 117); „*Évi megszokta örülni, ha . . .*” (Jósika: uo. 53) | 1847: „*Feledd el velök levelezni*” (Kemény: Gyulai IV, 53); „*Eltökélé várni, mig . . .*” (uo. IV, 121); „*Szégyellém felmozdúlni a karszékéből*” (uo. V, 182); „*bármí gúnynt . . . is megtorlás nélkül hagyni szent tartozásnak ösmerték*” (uo. IV, 102); „*remélik mindenné lehetni*” (uo. V, 212) | 1848: „*sohajtani is képzeli [a gödröt]*” (acc. e. inf.; Jókai: Vadon vir. [Nemzeti kiad.] 215) | stb. Túlságosan nem jártam utána ez alakulások történetének, de például 1786-i adatom is van: „*mellyel [ti.: ésszel] nem birnak, és a' mellyet egy tsudatétemény nélkül el-érni nem is reménylik*” (Rabner i. m. 109; ez is acc. cum inf. jellegű); „*Én el-is felejtém arról megemlékezni*” (uo. 45); vö. 1794-ből is: „*miként rendelte-el Berenitzét erővel-is Arsákoménak adni*” (accusativus cum inf.; Báróczi i. m. VI, 3); „*Számban sem vészi a leg gyalázatoscb modokra-is vetemedni*” (uo. 4); „*kérlek-is, el-nem fe'ejtkezni rolla*” (uaz. uo. 7); „*ne-engedgyék a' Scithák, [az ő] Hertzeg Aszszonyokon erőszakot tenni*” (uo. 8); „*Parantsolom azért tenéked, . . . engedelmeskedni*” (uo. 37); „*el-tökélette. . . Orondátessel sz mbe szállani*” (uo. 102); „*azoknak . . . még szollani sem-engedte*” (uo. 133); „*nem szégyen'ed gyalázatosan szaladni előtte*” (183; ez a *Ki látta!* kezdetű, tagadó értelmű kérdésekhez hasonló szerepű szerkezet); 1821: „*a Vallás parancsoja megnyúgodnunk*” (Szilágyi F.: Hébe 268). Szörványos, s épp ezért más jellegű példát egyébként a kódexek korából is ismerek; vö. MünchK. 106 (Döbrentei kiadása szerint): „*ólnqtoç ke . . . én adhatom tñnecte*”.

SIMONYI ZSIGMOND e szerkezetről valaha igen-igen elítélően szolt: „. . . kerüendő a tárgyias ígealaknak infinitivusra vonatkoztatása is: + [ez nála a súlyos hiba megróvó jelzése!] megszokta (azt) csak annyit tanulni: hogy csak annyit tanul; + megpróbálta ismét új pénzt szerezni, megkísérlé órákat adni (Csiki [!] G.); mindkettőben próbált; + még meg sem kísértették általános műtörténelmet írni: kísértettek; + elhatározá alapítványt állítani föl, elhatározta kilépni a kormányból: hogy; . . . (Használjuk azonban a tárgyias alakct, ha az infinitivusnak is van [határozott] tárgya . . . Sőt Erdélyben azt is mondják: szeretem sétálni, szeretne volna bepillantani.)” (Az Antibarbarus-ból: Nyr. VIII, 210; megjegyzem, a HM.³ 45 már csak az *elhatározta, eltökéltem, kértem* állítmány infinitivusos bővítését kárhoztatja a + jellel.) — KLEMM i. m. 129–30 mind e szerkezeteknek nem az idegenszerűségét emeli ki, hanem a nyelvjárási jellegű *szeretem fájni* stb. után csak „A köz- és az irodalmi nyelvben is találkozunk e jelenséggel” mondatával vezeti be példasorát. Ebben pedig vegyesen idéz LEHR szerinti „magyar dativus cum infinitivo”-kat (pl. a „S ki látta valaha, *villámlani* télben?” tagadó értelmű kérdést) is, meg az imént tőlem idézett és újszerűnek mondott típusból valókat is: „*Megtiltá gabonát égetni*” (Ar: EA. 2); „*Ohajtja: Etelnek szárnyán hadakozni*” (Ar: BH. 10 : 8); stb.; sőt egyet a tőlem most voltaképp vizsgált típusból is: „*nem igen látják* szükségesnek

„*bajlódn* a caesurákkal” (Ar. J. 2: 22). Az összefoglaló magyarázat szerint „E szerkezetekben a főnévi igenév nem tartozik oly szorosán össze a főigével, mint más esetekben; a kettőt nem lehet egységes hanghordozással összemondani, ezért szokott ARANY J. rendszeren kettőspontot vagy vesszőt közéjük tenni. A főigéhez hozzáértjük az *azt* mutató névmást, melyet a nép oda is mond néha, azért van tárgyas személyragja az igének. A főnév [!] igenév ily esetekben az *azt* névmásnak értelmezője”

Azt hiszem, e jelenségek valóban elég bonyolultan függenek össze egymással. Nem kétes elsősorban, hogy a méltatlankodó-csodálkozó „*Ki látta* (már) *az ilyet; ezt; azt*, hogy . . . ?!” stb. típus esetében valóban akkor is meg rögződhetett a tárgyas alak, ha *az ilyet, ezt* stb. elmaradt, bár éppen ennek értelmezőjéül odakerült egy lazábban a főmondatához tartozó, esetleg külön bővítményes főnévi igenév: „*S ki látta* valaha, *villámlani* téiben?” Ez akkor is így lehetett, ha az infinitívus logikai alanya mint részeshatározó (LEHR műszavával: dativus cum infinitivo) ott volt a szövegben: „*Ki látta* [,] egy *kisleánynak* ilyen bátran *viselkedni!*” Erre — láttuk — már a nagyobb német mondatnani hatás korszaka előttről is van néhány adatunk. (Persze azért hallottam már ilyen szerkezetet is: „*Ki hallott így gyalázni* egy idős asszonyt!”) — Nem kétséges azonban az sem, hogy a magyar mellékmondatoknak megfelelő német stb. infinitívusi — vagy határozott tárgyas accusativus cum infinitivo — szerkezetek utánzása is meglátszik az *eltökél, elhatároz, tilt, parancsol, vél, ajánl, kér* stb. igéhez kapcsolt főnévi igenévi szerkezeteinkben; nemcsak a régebbi *szokott, kezd, szeret* stb. melletti határozott tárgyú főnévi igeneves bővítmények analógiás hatása, vagy nemcsak a tárgyi mellékmondat-hoz tartozó főmondat tárgyas igei állítmányának („*Azt gondolta, farkas*”) hatása. A németben ugyanis szintén utalhat a „főmondatban” az infinitívusra is olyan rámutató szói tárgy (*es, das*), amilyen a teljes mellékmondatra: „*Er hat's beschlossen, empföhlen* stb., *den Kindern zu helfen*”. Az effajta főmondatot tehát valóban *elhatározta* alakkal kellett magyarra fordítani; csakhogy persze ehhez hagyományosan tárgyi mellékmondat lett volna a helyénvalóbb folytatás („*hogy segít nekik*”), nem pedig infinitívus („*segíteni nekik*”). Talán részben azért is ritkul irodalmi és köznyelvünkben az effajta *elhatározta, eltökélte, tiltotta, javasolta, ajánlotta* stb. . . . + főnévi igenév-szerkezet a legutóbbi 60–80 évben, mert a nyilvánvalóan idegen fáról oltott infinitívusi rövidítésektől nyelvművelő irodalmunk következetesen óvta a közönséget. S bár — láttuk — magyar analógiás hatások (*szeretem sétálni; ki látta, azt határozta* stb., *hogy . . . ; őt javasolta kitüntetésre*) is menthetik a tárgyas alak általános használatát, a legtermészetesebb „szabályszerűség” még a rövidítésben is ez lett volna: „*elhatározta* [mint: *akarta*] *azt* a könyvet *kiadni*”; de: „*elhatározott* [mint: *akart*] *egy szótárt is kiadni*”. S talán ez lehetett az *elhatározta . . . segíteni* szerkezet típus ritkulásának másik oka. Persze ha mégis mondják, akkor bizonyos szerkezetekben ma is inkább így említik, tárgyasan: „*elhatározta* *egy szótárt is kiadni*”; „*kérjük* arról is *beszámolni*”; stb. Még nyelvművelő tárgyú szövegből is idézhetem így: „a mozgalmi zsargon népszerűségének némely okára *kíséreltük meg rámutatni*” (FÓNAGY — SOLTÉSZ, A mozgalmi nyelvről 61).

A „(jobb) *látta, tartotta, gondolta, találta* stb. . . . valamit *tenni*” típusról azonban még csak azt sem mondhatjuk, hogy megritkult; sem azt, hogy tekintélyes nyelvművelőink idegenszerűnek bélyegezték. Pedig itt is ki kell egészítenünk a KLEMM-től elsorolt magyar analógiás hatásokat a német

mintakéval. Vagyis aligha magyarázza meg teljesen az itteni tárgyias alakot csak az, hogy akkor is megmaradt a tárgyias alakú állítmány („Jobbnak látta [azt], . . .”), mikor utána *hogy* helyett a névnáisi tárgyat értelmező infinitivus (*eltávozni*) következett; hanem számolnunk kell a „Jobbnak látta [azt], *hogy eltávozzék*” mellett még a német „Er *hielt* es für besser, den Saal zu verlassen” minta hatásával is. S minthogy ugyanez a bevezető forma máskor („Er *hielt* es für klüger, das Geld zu übergeben”) — lévén itt az igenévnek külön határozott tárgya — a magyarban sem látszott szabálytalannak („Okosabbnak *tartotta a pénzt odaadni*”), éppúgy megrögződött, mint a „S ki látta valaha, *villámlani* télben” típusban is. — Megjegyzem, a német analógia némileg az utóbbit is védhette: „Wer *hat* das je *gesehen*, im Winter ins Strandbad zu *gehen*?!” S viszont: az *elhatározta eltávozni* típusú szerkezet is nehezen fog végleg gyökértelessé válni, eltűnni a használatból; mert immár amazok analógiás hatása is védi.

A „jobbnak látta *eltávozni*”-beli tárgyias ragozást tehát szerintem magyar és nem magyar analógiás hatások együttesen hozták létre (bár az indeurópai nyelvekben nincs külön alanyi és külön tárgyias coniugatio!). Ehhez a főigéhez tárgyi mellékmondatnál egy értékű főnévi igeneves szerkezet is kapcsolódott (vö. KEMM: i. h.); ez az infinitivus azonban mindinkább egyszerű igenévi tárgynak tűnik fel előttünk, s ezért, ha nincs külön határozott tárgya, akkor ma a főige tárgyias ragozásában önkéntelenül a szokásos szabályokkal ellentétes jelenséget sejtünk.

3. Igen ritkán ugyan, de elő-előfordul nyelvünkben a főnévi igenévi tárgyak láncolata is, s akkor ismét érdekes megfigyelni, mihez igazodik a főige ragozása. Persze itt is alanyi a főige ragja, ha a másodrendű igenévi tárgynak sincs külön tárgya: „A raboknak . . . alig *tudnak enni adni*” (Nagy István: Nincs megállás. Bp., 1948. 116); vagy ha van ugyan, de csak határozatlan: „csak *merne* [nem: *mernél*] is *próbálni* magára *keresztet vetni*” (1836. Moore: Egy irlandus . . . I, 41). Ellenben tárgyias ragozása, ha az ilyen ritka mondatban a harmadrendű tárgy határozott: „*Meg mernéd próbálni* versenyre *hívni őket*?” „*Szerettük volna elkezdni kiosztani az úrlapokat*” (a mai nyelvhasználatból).

4. Ismeretes jelenség, hogy a főnévi igenévbe — mely ősi fokon mindig véghatározó szerepű volt — analógiásan sok átható ige mellett belesugárzódott a tárgyi funkció; sőt ezek mintájára olykor át nem ható igéket is hajlandók vagyunk tárgyiasan ragozni (vö.: SIMONYI: Nyr. IX, 518, XXIV, 330; SZINNYEI: Nyr. XXIV, 281; GOMBOCZ i. m. 107; KLEMM i. m. 280; TOMPA: NyK. LVI, 134–5, Nyr. LXXVII, 118–9). Most csak arra akarom fölhívni a figyelmet, hogy emiatt az átmenet idején — s ez néha századokig is eltart! — a határozott tárgyú (határozói → tárgyi szerepű) főnévi igenév állítmányának ragozómódja rendkívül ingadozó. Ezt igen szemléletesen mutatja például az 1821-i Hébében a szerkesztőnek (Igaz Sámuelnek) egy barokk nyelvi formákban tobzódó aulikus szellemű „riportja”. Itt a *méltóztatik* ige a példák felében még akkor is alanyi ragozása, ha infinitivusa mellett „határozott” tárgy van: „az *Uratat*, gazdag magyar öltözetben *méltóztatott fogadni* Ő Felsége” (16); „Katona Fő Tiszteknek *udvarlásokat méltóztatott* Ő Felsége *elfogadni*” (14); stb. Felében azonban már tárgyias: „a' Magyar Nemzeti Múzeumot *méltóztatott megsemlélni*” (22); „a' N. Vármegyéék' *Küldöttjeit . . . méltóztatott fogadni*” (27).

TOMPA JÓZSEF

A jelfunkció kérdéséhez

1. HEXENDORF EDIT (MNy. L, 301—18) egy terminológiai kérdés tisztázását tűzte ki célul maga elé: hogyan kell neveznünk az *emberé* típusú szóalakok járulékelemét, — ragnak, képzőnek vagy jelnek. Ma ugyanis lényegében ez a három elnevezés verseng egymással az uralomért; a régebbiek letűntek a porondról. A terminológiai tisztázást magam is fontos feladatnak tartom. Hiszen a névnek mégiscsak a dolog lényeges jegyének kell lennie. A tudomány szakkifejezéseiben talán még nagyobb mértékben, mint a laikus beszédben.

Annak a fiatal kutatónak meghökkenését is tudom értékelni, aki egyszer csak a megszokottal homlokegyenest ellentétes terminológiába ütközik. Még az is természetes, ha hajlandó minden mást elvetni a megszokott kifejezésrendszerrel szemben. S érthető, ha tudományosan is akarja igazolni az ő, illetőleg környezete terminológiai és fogalmi apparátusát.¹

Csak aztán sikerüljön is a tudomány fegyverét stílszerűen forgatnia!

2. H. E. azt igyekszik bizonyítani, hogy az *emberé* szóalak *-é*-je nem rag, hanem képző. Sajnálom, hogy a harmadik lehetőséget szinte szóra sem méltatja. Én, akinek egyik írásával (MNy. XLIX, 359—70) hosszan vitázik, nem mondom sem ragnak, sem képzőnek ezt az *-é*-t, hanem jelnek, amely viszonyít (grammatikai sajátság) és jelentést módosít (lexikális funkció) egyszerre, azaz átmeneti jelenség a rag és a képző közt. H. E. ezt a nézetet summásan intézi el: egyszerűen a bizonytalanság, az óvatosság vagy éppen a kényelmesség megnyilatkozását látja benne, s persze vizsgálat nélkül elveti (MNy. L, 311). Legyen szabad erre csak annyit megjegyeznem, hogy az ilyen eljárás mód tudományos bizonyításnak a legjobb akarattal sem nevezhető. Közelebb áll az érzelem nyelvéhez, mint az érteleméhez.

Az sem üt szegyet bírálóm fejébe, hogy PAPP ISTVÁN nincs egészen egyedül ezzel a felfogásával. SIMONYI, GOMBOCZ, KLEMM is jól látták az *-é*-nek képző (lexikális) szerepe mellett viszonyító (grammatikai) szerepét is, hiszen „a birtokosjelzős szerkezeteknek vagy a birtokosjelzőnek az alakjairól szóló szakaszokban tárgyalják az *-é*-vel alakult szókat” (MNy. L, 312), — ahogy H. E. panaszolja. Kész is rájuk az ítélet: összezavarták a szempontokat!

3. Vannak persze H. E.-nek részletesebben kifejtett kifogásai is cik-kemmel kapcsolatban.

Különbséget tettem ott lexikális és grammatikai szófogalom közt. Vitázó partnerem nem habozik szememre vetni, hogy nem magyaráztam meg világosan a grammatikai szófogalmat, s hogy ebben idézeteim sem segítenek (MNy. L, 314). Én valóban megelégedtem azzal, hogy főképp SETÁLÁ idevágó nézeteit (SUSA. XLIII, 14—29) összegezzem, s csupán ennyiben jelezsem a magam felfogását: „A szó grammatikai szerkezete állandósított és sűrített formája a szintagmák belső szerkezetének, illetőleg a mondat szerkezeti sajátságainak” (l. MNy. XLIX, 367). Bár ami azt illeti, tanulmányom e g e s z e is (MNy. XLIX, 359—70) épp ezt a tömör meghatározást igyekszik kibon-

¹ Vö.: „Megvallom, hogy engem, aki hallgató koromban a pesti egyetemen a *birtokképző* megjelöléshez szoktam hozzá, igen meglepett nála [= BÁRCZMÁL] a *birtokrag* név” (i. h. 309). „Az elmondottak bizonyára többünk véleményét képviselik” (316). „... e cikk megírásával nem az volt a célom, hogy a magam állásfoglalását — amely egyébként nem csak az enyém — kifejtsem...” (317).

tani. Sőt egy régebbi hasonló tárgyú tanulmányomra is hivatkoztam (MNy. XXXVIII, 178—91, 272—6). Mcst még csak annyit legyen szabad hozzáfűznöm mindezekhez, hogy a SETÄLÄ-féle írás tárgyával kapcsolatos terminológiai vita főbb mozzanatait is hasznos volna feleleveníteni. Ezek: 1. Komiteanmietintö 1915: 82—91; 2. AARNI PENTTILÄ, Käsitteistä sana ja sane (vaihe): Vir. 1929: 39—47; 3. E. N. SETÄLÄ, Sanat ja vaiheet (saneet): i. h. 142—56; 4. AARNI PENTTILÄ, Sana-sanan monimielisyydestä: i. h. 238—48.

4. Abban is elmarasztal engem H. E., hogy nem beszélek a grammatika kétféle értelmezéséről, holott újabban nálunk egy szűkebb és egy tágabb értelemben vett grammatikáról szoktak beszélni (MNy. L, 314). Mentségemre csak azt hozhatnám fel, hogy az én írásom jóval az ún. nyelvtani vita megindulása előtt íródott. H. E. nem tudja, hogy vannak, akiknek közleményeit — ha nem is a *nonum*, de legalábbis — a *duos, tres prematur in annos* elve alapján kell értékelni. Az igazság kedvéért azonban meg kell mondanom, hogy ma sem építenék tudományos elméletet a nyelvtan \neq grammatika kettősségre (a vita ismertetését l. MNy. L, 1—17; továbbá: TOMPA: MNy. XLIX, 261—6).

Mindamellet H. E. világosan látja, hogy én a nyelvtan = grammatika „szűkebb értelmezésének alapján áll”-ok. Persze, korántsem olyan „szűk” azért az én felfogásomban a grammatika = nyelvtan, mint amilyen szűkre H. E. próbálja megvonni a határait. Szerinte „a nyelvi egységek mibenlétének kérdése is kívül esik” a grammatikán. Tehát: sem a hang, sem a szó, sem a szószerkezet mibenléte (a mibenlétükhöz tartozik a belső szerkezetük is!) nem tartozik a nyelvtan feladatkörébe! De H. E. még ennél is tovább megy. Szerinte többek közt „a valósághoz való viszonyítás” „nem a szűkebb értelemben vett grammatika tárgya” (i. h. 315). Minthogy pedig — úgy látom — H. E. is elfogadja, hogy a „modern mondatfelfogás értelmében” a valósághoz való viszonyítás a mondatnak a fő kritériuma, ennél fogva a mondat is kívül reked a „szűkebb” grammatika körén! Hogy aztán mi marad akkor meg ilyen grammatikában, azt nem tudom megfogni.

5. H. E. azzal sincs megelégedve (MNy. L, 313), ahogy én megvonom a szó és a szószerkezet határát. Ezt írja: „A szó és szószerkezet között jelentés-funkció szempontjából húzható válaszfal lebontását nem találok indokolt-nak” (i. h. 313). Én ugyanis ezt vallom: „A szó és a szószerkezet közt . . . nem a jelentésfunkcióban van különbség, hanem a kifejezőmódban, a formában. A szószerkezet analitikus kifejezőmód: a képeket alkotórészeire tagolja szét; a szó szintetikus kifejezőmód: a képalkatrészeket hangtani egységbe, egységes hangsorba sűríti” (l. MNy. XLIX, 361). Nem tudom most már, hogyan keveri H. E. a szó és a szószerkezet határvillongásának ügyébe a mondatot. Mert ezt teszi felfogásának indokolásában (MNy. L, 313—4). Amit különben a modern mondatfelfogásról vagy arról a nagy minőségi különbségről mond, ami a mondatot az alsóbbrendű nyelvi egységektől elválasztja, arról éppen tőlem olvashat nem éppen csak hevenyében odavetett megjegyzéseket (pl. Nyr. LXXVI, 99—107, MNy. XLVIII, 89—102). A szó sűrítő funkcióját „Mi a szó funkciója?” című írásomban igyekeztem kifejteni (MNy. XXXVIII, 178—92, 272—6), s ennek csupán legfőbb eredményeire hivatkoztam a H. E.-től vitatott helyen. Megint csak azt mondhatom: ezt az előbbi írást olvassa el teljes egészében. S ha még azután is maradnak kérdései, kételyei, kifogásai, akkor az ott nyújtott bizonyítást próbálja cáfolni.

6. Térjünk azonban rá a lényegre.

H. E. elvet minden olyan felfogást, amely az *ember-é* formának viszonyító funkciót — vagy azt is — tulajdonít. Szerinte az *-é* elem tisztán és kizárólag képzőfunkciót tölt be. Az egyáltalában nem okoz számára semmi nehézséget, hogy a ma közkeletű felfogás szerint ez az *-é* járulék ragból: lativusragból fejlődött. Még a lehetősége ellen is tiltakozik annak, hogy egy ilyen átsapás után a fejlődés korábbi mozzanata is tovább hathatna. Más szóval: hogy egy nyelvi egység vagy elem új funkcióra tehetne szert, de egy-ideig legalább a régi funkciót is magával hordozhatná. Hát olyan idegen dolog H. E. fülének például a részleges jelentésváltozás, ahol az új jelentés mellett a régi is tovább él (vö. GOMBOCZ, Jelentéstan 67, 74)? Vagy annyira elképzelhetetlen számára a határozó irányúsíritése, amikor az új és a régi irányjelentés még elevenen és egyszerre él a tudatban (l. KLEMM, TörtMondt. 158—64)? Mert ha ezeket elfogadja, akkor az sem olyan hallatlan dolog önmagában, hogy egy rag képzőfunkciót vesz fel, vagy egy képző raggá tolódik el, de azért megőrzi az új mellett a régi szerepét is. Két szerepet sűrítnek: átmeneti alakulatok. Persze, merev statikus nyelvszemlélettel valóban nem lehet ezeket megérteni. Magam nem vagyok annyira biztos az *ember-é* járulékelemének a lativusraggal való azonosságában, mint H. E., de a történeti szemponttól függetlenül is érzem annak kettős funkcióját.

H. E. különbséget tesz tartalmi és formai viszonyítás közt. Ha az *ember-é* tartalmilag birtokviszonyt jelez, birtokos szerkezet helyett áll = az *ember háza*, ebből még nem következik, hogy nyelvtani megformáltsága szerint is viszonyjelölő volna. Ez eddig helyes. Azonban én azt állítom, hogy az *ember-é* szóalak nemcsak jelentéstartalmában, hanem alaki szerkezetében is a birtokviszony képét mutatja: az *ember-* alapszó a birtokost jelzi, az *-é* elem a birtokra utal. Ez utóbbi azonban nem határozza meg a birtokot, csak utal rá. Hiányérzetet támaszt valamilyen birtok után. Nyitott viszonytal van tehát dolgunk, mint a ragos szóknál általában. *Ember-é . . .*: lehet a birtok a *ház*, a *könyv*, a *fiú*, a *kötelesség* stb. Mint ahogy például az *ember-t . . .* tárgyragos szóalak nyitott: kiegészíthető a *lát*, *utánoz*, *keres*, *képz* stb. igékkel.

7. Azt vethetné ez ellen H. E.: igen ám, de az *ember-t* ragos szóalak rendszeren ige mellett áll, mint egy tárgyias szerkezet tárgy tagja, az *ember-é* azonban sohasem áll birtokszó mellett, mint annak birtokos jelzője (l. i. h. SZABÓ DÉNESre hivatkozással 310). Hát ez nem egészen így van. KLEMM idézett helyét (vö. MNY. L, 308) ha egy kissé tovább olvassa, talált volna példát erre is. A népnyelvben mondják néha: *A két nagyobbé (leányé) a koszoró el vót száradva* (KLEMM, TörtMondt. 345). Ha ezt (*a két nagyobbé a koszoró*) nem is hajlandó valaki éppen birtokos szerkezetnek elfogadni, hanem esetleg értelmezős szerkezetet lát benne, az sem változtat sokat a lényegen. Mert milyen szintaktikai helyzetben fejlődhetett az *ember-é* szóalakból az *ember-i* melléknév? A birtokos jelzői szerep — elsősorban a valamihez tartozást jelentő genitívus — váltódhatott át legkönnyebben tulajdonságjelzős szereppé: *a királyé palota leégett* → *a királyi palota leégett* (vö. KLEMM: i. h. 345).

8. Az sem elhanyagolható szempont a funkció felderítésében, amit nyelvtaníróink már igen régen észrevettek, hogy a mi *emberé* szóalakunknak más nyelvekben rendszeren genitívus — tehát *par excellence* viszonyító szóalak — a megfelelője. Vö. latin *haec vestis est patris mei* 'ez a ruha az atyámé'

(vö.: VERSEGHY, Sprachl. 46; SIMONYI, TMNy. 581 jegyz.); angol *I prefer Keats's poems to Shelley's* 'jobban szeretem Keats verseit, mint Shelley-ét' (l. JESPERSEN, The Philosophie of Grammar 98); finn *tämä kirja on pojan* 'ez a könyv a fiúé' (l. SETÄLÄ, Suomen kielen lauseoppi¹¹ 43). Ezekben a nyelvekben az egyébként viszonyító szerepű genitivus alkalmilag képzett szó funkcióját tölti be: funkciósűrítés tagadhatatlanul fennáll az ilyenféle használatban, mint minden részleges jelentésváltozásban. Más kérdés, hogy történetileg a genitivus-végződésnek ragszerepe eredeti képzőből fejlődött-e vagy fordítva.

Amint a magyar *-é* birtokjeles szó ragokat vehet fel, minthogy egy tekintetben képzővé vált, ugyanígy lehet a cseremiszben a genitivusraggal ellátott szót tovább ragozni: *škëndän(äm) it ködä, jänän(äm) ivnal* 'a magadét ne hagyd, a másét ne vedd el' (WICHMANN: NyK. XXXVIII, 211; BEKE: Nyr. LIV, 111–2). A votjákban a *-län* adessivusraggal alakult genitivus is vehet fel újabb ragot: *ud-murlän vësez kot-kinlänles badžin* 'a votjákban imádsága mindenkiénél nagyobb' (MUNKÁCSI, VNH. 66–7; BEKE: Nyr. LIV, 112). A mordvinban a magyar *-é* birtokjeles formához sok tekintetben hasonló szerkezet található. A mordvin a tulajdonságjelző jelzett szavát helyettesíti egy mutató névmásból keletkezett jellel (*-če- < se* 'ez, az'): pl. md. E. *vefe vele-s* 'a felső falu' – *ver(e)-če-s* 'a felső (valami)'; *telen či-s* 'a téli nap' – *telen-če-s* 'a téli (valami)' (l. BUBRICH, Советское финноугроведение V, 27–8). Mindezek a formák – éppúgy, mint a magyar *-é* birtokjeles alakzatok – nem egyszerűen helyettesítenek egy (birtokos, tulajdonságjelzős stb.) szintagmát, hanem annak egyik tagját nyitva hagyják, s csak utalnak rá; másfelől azonban az alapszóhoz képest már új szóvá váltak, amelyek rendes névragozásnak vethetők alá. Tehát kettős funkciójuk: jellel ellátottak.

9. H. E. kizárólag képzőt lát az *ember-é*-féle szavak *-é* járulékában. Mindamellett kénytelen elismerni, hogy a képzők közt különleges helyet foglal el: „Az *-é* képzős szavaknak jelentésükben és mondatbeli alkalmazásukban valóban vannak különleges jellemzőik” (i. h. 317). S ha most már utána nézünk annak, hogy mik is hát ezek a különleges jellemző vonások – illetőleg ezek közül miket ismer el H. E. –, akkor azt találjuk, hogy ezekben a különleges vonásokban az *-é* járuléknak éppen ragtermészete nyilatkozik.

Azt mondja ugyanis H. E.: „... az *-é* képzős szó a birtokra vonatkozólag közöl valamit, de nem a birtokot nevezi meg” (i. h. 316). Hát ez igaz. Azonban ez amnyit jelent, hogy az *-é*-nek még nem szilárdult meg a képzős szerepe (hiszen akkor „megnevezné” pontosan a szerkezet másik tagját: a birtokot), hanem a ragszerepe jelentkezik abban, hogy az alaki elem csak mutat a szerkezet másik tagja felé, de azt nem nevezi meg. A *jár-hat* nyilvánvalóan képzett szó: a *jár(ni) tud* szószerkezetet sűríti magába. A *-hat* járulékelem épp azért képző, mert a tárgyas szintagmának a *jár* mellett fennálló másik tagját, a regenst pontosan megnevezi: *-hat*, azaz 'tud'. A *leány-ka* képzett szó a *kis leány* jelzős szerkezettel ér fel, azt helyettesíti. A *leány*-alapszó a szerkezet jelzett szava, a *-ka* képző pedig ennek a jelzőjét nevezi meg pontosan, azt ti., hogy 'kicsi'. Egészen más a rag szerepe. Az nem nevezi meg a szintagma másik tagját, csak utal rá, illetőleg csak magát a nyelvtani viszonyt jelöli. *Könyve-t*: vajon ennek a szóalaknak *-t* ragja „megnevezi”-e a tárgyas szerkezet igei tagját? Nem, – csupán jelzi, hogy valamilyen tárgyas ígét kell várnunk: *olvas, ír, vesz, kér kölcsön* stb. Hát nem tökéletesen ez a szerepe ebben a tekintetben az *ember-é* szóalak *-é* járulékanak? Nem nevez

meg pontosan egy birtokot (*ház, könyv, kötelesség* stb.), csak várakozást kelt, és ösztönöz egy — a helyzethez illő — birtokszóval való kiegészítésre. Hát mi a rag szerepe, he nem éppen ez?!

10. Felveti H. E. az *emberé* szóalakkal kapcsolatban a szófaji kérdést is. Amennyiben ugyanis az *-é* képző — szerintem: képző is — valóban tisztázni kell, hogy milyen képző, azaz mit, milyen szófajt képezünk vele. Előttek ugyan semmi különös probléma nem volt soha ebben a kérdésben. Az alapszó bármilyen névszó (főnév, melléknév, számnév, névmás) is, az *-é* elem — amennyiben képző — mindig főnevet képez belőle: *ember-é, szélső-é, kettő-é, ki-é* mind főnévi természetűek, hiszen tárgyfogalomra vonatkoznak, például arra, hogy *könyv*. Ha azonban az *-é*-nek viszonyító, azaz ragtermészetét veszem figyelembe, akkor a kérdéses szóalakok szófaja azonos az alapszó szófajával, hiszen egyszerűen az *ember* főnév, a *szélső* melléknév, a *kettő* számnév, a *ki* névmás paradigmikus alakváltozatai. Az *eny-é-m ~ eny-i-m, ti-é-d ~ ti-e-d, öv-é* stb. szóalakok is főnevek tehát, ha a képzőfunkciót tartjuk szem előtt: átléptek a személynévmás kategóriájából a főnév kategóriájába (valami tárgy-fogalmat jeleznek, az *én* stb. birtokát: *könyvét* stb.), egyébként azonban úgy tekinthetők — az *-é* ragtermészetének megfelelően —, mint egyszerűen a személynévmás paradigmájához tartozó alakok. Annak természetesen nincs semmi akadály, hogy birtokos- vagy akár birtoknévmásoknak nevezzük őket.

11. H. E. azonban kizárólagos módon csak névmásoknak — birtoknévmásoknak — szeretné az *emberé* alakokat minősíteni. Komolyan vitatja ennek a besorolásnak a jogosságát. Csak miután saját maga előtt is felderengenek egyes ki nem mondott bökkenők, akkor hagyja futni ezt az ötletét. Így én sem vesztegetek rá sok szót. Csak egy szempontra hadd mutassak rá. H. E. szerint „minden *-é* képzős szó birtoknévmás, hiszen mintegy 'birtokos szerkezet'-más” (i. h. 316). Ilyen okcskodással a *kék* szó, ha alkalmilag a *kék ruha* szószervezet értékében használjuk, „jelzőnévmás” volna, hiszen jelzős szerkezet mása. Vagy mi volna H. E. szerint a *magot vet* szerkezetet magába sűrítő *vet* szó? Nyilván nem ige, hanem „tárgynévmás”, hiszen mintegy „tárgyas szerkezet”-más. Azt gondolja H. E., hogy ilyen úton lehetne a mai zavarcs terminológiát legkönnyebben világossá, pontosá és egyértelművé formálni?

12. Nem tudom, ilyenféle bökkenőkre gondolt-e H. E., amikor mégiscsak elejtette a „birtoknévmás” ötletét. De hogy maradjon azért valami az eredetiségből, most meg már visszavonhatatlanul a melléknevek közé sorolja az *apámé*-féle szokat. Ugyan milyen alapon? Egyszerűen azért, mert „az *apámé* hallatára . . . nem dologi fogalom merül fel bennem” (azaz: nem egy meghatározott dologi fogalom), hanem „sokféle dolog lehet, . . . ami az *apámé*” (i. h. 317). Más szóval: H. E. az *-é*-nek nem képző-, hanem rag-funkciója, azaz viszonyító szerepe alapján — amit pedig tagad körömszakadtáig — határozza meg a megfelelő származék szófaját. Nem csoda, ha így még nagyobb labirintusba bonyolódik, mint a „birtoknévmás” területén. Ha a fentiek után sem látna valaki világosan az *apámé, emberé* stb. szavak melléknév voltát, akkor közöljük H. E. levezetésének befejező gondolatláncszemét: a *kék* hallatára sem dologi fogalom merül fel bennem, hanem több dolog, illetőleg ezeknek közös tulajdonsága; így az *apámé* is több dolog közös tulajdonságát jelzi, azaz valóságos melléknév.

Próbáljuk meg ezt a gondolatsort alkalmazni egy tetszés szerinti szóra, mondjuk arra, hogy *kutya*. A mondatból és a beszédhelyzetből kiszakított *kutya* szó hallatára sokféle egyes dolog, illetőleg tárgyfogalom merül fel bennem: 1. a *Bodri, Tisza* stb. kutya(egyed); 2. a juhász-, házőrző, újfundlandi stb. kutya(fajta); 3. sípoló gyermekjáték; 4. hatalmas ember (*nagy kutya*); stb. H. E. okcskodása szerint: a *kutya* szó mindennek a sok különféle dolognak a közös tulajdonságát jelzi (az a lehetőség fel sem merül H. E. tudatában, hogy a közös fogalmi jegyek foglalataról van itt igazában szó), tehát: a *kutya* melléknév. Ha már itt tartunk, meg kell mondanunk, hogy nagyobb joggal mondhatnánk a *kutya* szót melléknévnek, mint az *apámé* szóalakot. Miért? Azért, mert a *kutya* sokszor szerepel tulajdonságjelzőként: *kutya ember, kutya idő, kutya hideg*, az *apámé* szóalak azonban nem. Vagy talán az *apámé* éppen azért melléknév, mivelhogy tulajdonságjelzőként nem állhat a mondatban? Ahogy H. E. mondaná: csak „főnévi értékben alkalmazható melléknév” (i. h. 317)!

Mikor idáig jutttam H. E. okcskodásának követésében, szinte már elfelejtettem, hogy dolgozata elején a mai zűrzavaros nyelvtani terminológia tisztázását ígérte. S olyasvalami derengett bennem, mintha épp ellenkezőleg: a felfogatást tűzte volna célul maga elé.

13. H. E. merev, statikus felfogása persze nemcsak az *-é* járulék, hanem az összes „jel”-nek nevezett járulékok magyarázatára értendő. Úgy véli: „határozottan tiltakoznunk kell a grammatikai viszonyítás fogalmának olyan értelmezése ellen, amelynek értelmében a jelnek szintaktikai funkció is tulajdonítható” (i. h. 311). Tiltakozik mindenekelőtt az ellen, mintha a *nagyobb*-féle középfokú melléknévnek viszonyító szerepe is volna. Hiszen „nem csupán hasonló határozói determinánssal alkalmazhatjuk” (i. h. 311). Hát persze, hogy nem. A középfokú melléknév abszolút — már ti. a határozós viszony szempontjából abszolút — használatban is előfordul: *nagyobb kenyeret kér*. Hogy a tudat — a beszélő nyelvtudata éppen úgy, mint a hallgatóé — mégiscsak méri valamihez ezt a *nagyobb kenyeret*, ti. a jelenleg adott *kis darab kenyér*-hez, az persze nem számít! A szintaxisban ugyanis nem szoktak szintagmák \emptyset fokáról beszélni, legfeljebb azok kihagyásáról (ellipszis)!

De nézzük más oldalról a dolgot. H. E. bizonyára a *teremburáját!* tárgyragos kifejezésről sem hajlandó elismerni, hogy *-t* eleme viszonyít, azaz: egy tárgyias igével való kiegészítés irányában hagyja nyitva a mondanivalót, — mert hiszen nincs mellette kitéve az ige, és bizony nehéz is volna egy meghatározott ígét hozzágondolni. S a tanulság? A *-t* nem lehet rag!

Az magától értetődik, ha az *ír*-féle transitívumoktól tagadna meg vitázó partnerünk minden viszonyító, tárgygyal kiegészülést igénylő vonást, — hiszen a tárgyias ige tárgy nélkül is előfordul; no meg ha van is tárgya, akkor sincs az *ír* ígén mindig alaki formans a tárgy jelölésére: *cikket ír*. A *nagyobb*-bb esetében azonban alaki formans is van. A *nagyobb*-bb az *apjánál* határozós szerkezetben nemcsak a bővítmény *-nál* ragja utal a másik tagra (*nagyobb*), hanem a bővített tag *-bb* járuléka is utal a szerkezet másik tagjára (*apjánál*). Vagy olyan hallatlan dolog az, hogy egy szintagmának a tagjai kölcsönösen utalnak egymásra? Nyelvünkben talán ismeretlen a korrelatív viszonyítás? Hát nem korrelációs felépítése van például az ilyen tárgyias szerkezetnek: *jogai-t védelmez-i*, az ilyen határozós szerkezetnek: *bele-törődött a változhatatlan-ba*, az ilyen mondat szerkezetnek: *úgy mentem el innen, mint kis gyermek?* Persze, itt megint tiltakozni fog H. E. legalábbis az ellen, hogy valaki az igekötőnek

viszonyító funkciót tulajdonítson, hiszen az kizárólag az ige alapjelentését módosítja . . .

14. Csak a teljesség kedvéért hadd említsem meg — a várható tiltakozások pergőtüzében —, hogy én valóban nemcsak a középfok *-b ~ -bb* jelének, nem is csak az *-é* birtokjelnek tulajdonítok a képzőszerép mellett ragszerepet is, hanem a többes szám *-k* és *-i* jelének, továbbá az igei paradigmában a módjeleknek (*-né, -j*) meg az időjeleknek (*-é, -t, -nd*).

Ismeretes a *-k* többesjelnek egyeztetéses használata az állítmányi szerkezetben: a *lányo-k szorgalmasa-k*. Igen ám, de miben is áll ez a congruentia? Abban, hogy a *lányo-k* alany *-k* eleme utal egy többes számú állítmányra, a *szorgalmasa-k* állítmány pedig a maga *k*-jával visszautal egy többes alanyra. (Persze, ezzel megint megzavarom H. E.-t: a „congruentia” előtte is bizonyára ismert jelenségébe belekevertem a kevésbé ismert „correlatio” jelenségét. Íme, a terminológia zúrzavarának átka!)

A jelentő mód \emptyset , a feltételes mód *-na ~ -ne ~ -ná ~ -né*, a felszólító mód *-j ~ -j ~ -gy* stb. módjele is jel, mert viszonyít is, nemcsak jelentést módcsít: a beszélő alanynak vagy a mondatalanynak az igei cselekvéshez való sajátos: értelmi, érzelmi, illetőleg akarati viszonyulását jelzi. Minden módjel a valósághoz való viszonyítás alaki exponense. Ugyanígy az időjelek: a jelen idő \emptyset , a múlt idő *-á ~ -é ~ -a ~ -e* és *-t ~ -tt*, a jövő idő *-and ~ -end* jele az igei cselekvést a beszélés cselekvéséhez méri, s azt a beszéléshez képest egyidejűnek, előidejűnek, illetőleg utóidejűnek tünteti fel. Valósághoz való viszonyítások ezek is; helyesebben: az objektív dologi valóságnak a nyelv szubjektív alaptényéhez (beszélés) való viszonyítása. Hova teszi ezeket a viszonyításokat H. E., ha a grammatikából kirekeszti őket? S még egy kérdés. Az igemódokat és az igeidőket is bizonyára kiemeli a mondatanból, de a grammatikából is: hol fogja hát őket tárgyalni? Nyilván a lexikológiában. De itt semmiképpen sem az igeik sorában. Hogy mi lenne az a szófaji kategória, amelybe a *vár-* ige-től elszakadt *vár-na, vár-j, vár-a, vár-t, vár-and* alakokat belegyömöszölné: ennek találgatásába már nem merek belemenni.

15. Nem hagyhatom azonban szó nélkül a dolgozat megfogalmazását. A cikkíró panaszoja, hogy korlátozzák a terjedelemben (i. h. 301), majd néhány lappal arrább (310) bevallja: „Amit cikkem következő részében elmondok, azt tíz-húsz sorban is közölhetném, de nem érezném biztosított-nak a megértetés sikerét”. Ennélfogva még további nyolc, összesen tehát 17 lapon elmélkedik. Megvalljuk, mi szeretjük, ha valaki újrafogalmazza az alapfogalmakat, de a pusztá szószaporításnak már nem vagyunk barátja. S H. E. a terjengősséggel nemhogy világossá tenné mondanivalóját, ellenkezőleg: homályba takarja.

Homálycs marad előttünk például annak a szakasznak az értelme (313—4), amelyben azt akarja bizonyítani, hogy a szónak csak egy képzetet keltő szerepe van, nincs viszonykeltő szerepe. A legfőbb érve itt az, hogy „A viszonykeltés, amely képzetváltással jár, nem lehet funkciója az egy képzetet keltő elemnek” — azaz: azzal bizonyít, quod erat demonstrandum. Vagy miért állítja egy nem éppen rövid szakaszban (314—5), hogy a nyelvi egységek mibenléte nem tartozik a grammatikába, mikor a szakasz vége felé mégiscsak elismeri: „Természetesen a valódi szavak [ezek talán nem 'nyelvi egységek'?] vizsgálata is helyet kaphat a szűkebb értelemben vett grammatikában” (315). Vagy mért írja le oly hosszadalmasan

azt az ötletét, hogy „valahová a névmások közé lehetne külön alfajként beiktatni az -é képzős szokat” (316), holott később maga is rájön a „bökenők”-re (317), és fájó szívvel bár, kénytelen búcsút mondani kedves ötletének?

A terjengősség és a logikátlanság édestestvérek. Fiatal, de egyes meglett nyelvészeinknek is ajánlani kellene: törekedjenek a tömörségre; ne képzeljék, hogy mindaz érdemes a nyomdafestékre, ami egyszer véletlenül eszükbe jut; s szabad ám az első fogalmazásból kihúzogatni is.¹

PAPP ISTVÁN

*

A közleményben foglalt kritikai és nem kritikai jellegű megjegyzések és fejtegetések remélhetőleg helyeslő vagy ellentmondó hozzászólásokat váltanak ki, s így hozzájárulnak a valóban problémákkal terhes körben való tisztánlátás előmozdításához.

Amire PAPP ISTVÁN cikkének utolsó bekezdésében felhívja a figyelmet, mint szerző és szerkesztő egyaránt köszönettel tudomásul veszem, s az ajánlást szerkesztőtársammal együtt igyekszem érvényesíteni folyóiratunk fiatalabb és megletebb munkatársaival szemben, esetleg „a duos, tres prematur in annos elve alapján”. - P. D.

A neologizmusok kérdéséhez

I. A neologizmusok jelentette problémák központi helyet foglalnak el a szókészletre vonatkozó vizsgálatok sokféleségében. Hasonlóképp nagyobb figyelemre tarthatnak számot a neologizmusok a stilisztikai kutatásokban is, hiszen — alább majd látni fogjuk — a neologizmusok keletkezése, kisebb vagy nagyobb mérvű elszaporodása a nemzeti nyelvnek nem csupán a szó- és kifejezőképzőletében megmutatkozó mennyiségi és minőségi fejlődés szempontjából esik megfelelő súllyal latba, hanem abból az el nem hanyagolható módosulás szempontjából is, melyet a különböző természetű neologizmusok az irodalmi stílusnemek jellegzetes kifejező eszközeinek rendszerében előidézhetnek. DIDEROT a neologizmusoknak a nemzeti nyelv fejlődésében betöltött szerepéről így nyilatkozott: „Egy nemzet különböző időkből való neologizmusainak az egyszerű összehasonlításából fogalmat alkothatunk magunknak a haladásról.” (Encyclopédie V, 637.)

A stilisztikai vizsgálatokban a neologizmusok többféle szempontból is figyelemre tarthatnak számot: egyrészt ugyanis a nyelvfejlődés különböző szakaszaiban kisebb vagy nagyobb mértékben felbukkanó neologizmusok erősebb vagy gyengébb mértékben alakítólag hatnak a nyelvi stílusokra jellemző, sajátos kifejező eszközöknek a fejlődésére, másrészt pedig a költők és írók egyéni nyelvének és egyéni stílusának vizsgálatában egyik nagyon fontos feladatot éppen a neologizmusok vizsgálata jelenti, minthogy többek közt a neologizmusok alkalmazása vagy kerülése egyik meghatározó jegye lesz az érintett költő egyéni nyelvének, illetőleg stílusának. Annak ellenére, hogy a neologizmusok mind a szókészlet, mind a nyelvi stílusok szempontjára

¹ Nagyon elkélne nyelvtudományi irodalmunkban némi komoly kritikai szellem. Ezt követelte már BÁRCZI is (MNy. XLIX, 4—13). Én legfeljebb azt tenném hozzá, hogy a forma hibáin sem volna szabad nagyvonalúan túltekintenünk. Hiszen — ma már ez közhely — a fogalmazás logikátlansága a gondolat éretlenségének is árulkodó jegye

ból számos problémát vetnek fel, a neologizmusok mivoltának, fajainak és a velük kapcsolatos kérdéseknek a vizsgálatára és tisztázására nem fordítottunk megfelelő figyelmet; pedig ezeknek a feladatoknak a megoldása a magyar stílusnemek történeti fejlődésének a vizsgálatához is elengedhetetlenül szükséges. Nyelvészeti irodalmunkban — leszámítva a Nyr. és a MNy. régebbi kötetekben található, a neologizmusokat és a hozzájuk kapcsolódó kérdéseket érintő, nagyon értékes közléseket, adalékokat — az újabb időben alig találunk a neologizmusok felvetette problémákkal foglalkozó cikkeket. Csupán a mozgalmi nyelvre, valamint a rövidítésekre, a betűszókra vonatkozó tanulmányokat említhetjük fel ezen a téren. A neologizmusokra irányuló vizsgálatok elégtelensége természetesen hátrányosan befolyásolja a neologizmusok stilisztikai értékelését és használhatóságának kérdését is.

Hol kezdődnek a neologizmusokkal kapcsolatos vizsgálódások, illetőleg problémák? Azt lehetne mondani: a neologizmusok születésének pillanatával, azaz az újítás keletkezésének a kérdésével. A neologizmusok keletkezését nem mindig könnyű tetten érni, mivel nem ismerjük megfelelően annak körülményeit. Így a datálás kérdésének megoldása nem egy feladatot állít a vizsgálat elé. Megtörténik, hogy ugyanazt az új szót egymástól függetlenül ketten is megalkotják és magukénak vallják. Például *egyetem* szavunkat Kazinczy és Verseghy egymás tudta nélkül megalkotta, valószínűleg az *egyetemben* szóból való elvonással (TOLNAI, Nyelvújítás 95). A *magány* megvolt Verseghynél 1805-ben (TisztMagy.), azonban Kazinczy (Pandekták V, 14) is magáénak vallja a szót. A neologizmusok keletkezésének időpontját és szerzőjét illetőleg gyakran módosításra van szükség. Így például a NyÚSz. *állam* 'status' szavunk keletkezését — Kemény Zsigmondnak tulajdonítva — 1851-re teszi. GÁLDI LÁSZLÓ helyesbítéséből tudjuk, hogy Vasvári Pál már 1848-ban használta, tehát egyelőre őt kell *állam* 'status' szavunk megteremtőjének tartanunk (Nyr. LXXII, 155). Az *elvrokon* szóra a NyÚSz. 1864-ből idézi BALLAGI szótára nyomán az első adatot. Kossuth 1842-ben leírta a szót (PH. 105). Az *elvbarát* szót a NyÚSz. nem ismeri, Kossuth 1842-ben ezt írta: „A Pesti Hírlap és *elvbarátai*” (PH. 1842. 135. szám). GÁLDI LÁSZLÓ 1848 köznyelvéről szólva (Nyr. LXXII, 155) már utalt arra, hogy a NyÚSz.-ből számos, főképp politikai tartalmú újítás kimaradt, jónéhány pedig a keletkezésének idejét tekintve helyesbítésre szorul. Ennek a magyarázata abban rejlik, hogy a NyÚSz. anyagának az összegyűjtésén a szabadságharc kori sajtónak és politikai tárgyú irodalomnak a szóanyagát alig vették figyelembe. (L. erre nézve: TERESTYÉNI F. „A politikai nyelv” című tanulmányát; megjelent az „Anyanyelvünk a reformkorban” című kiadványban. 1955.)

Más fontos problémát jelent magának a neologizmus mivoltának a meghatározása. Úgy látszik, hogy a neologizmus fogalma nem eléggé világos, és nem is egészen egyértelmű. Ennek oka részben abban rejlik, hogy sokféle nyelvi tényre vonatkoztatva használjuk a *neologizmus* elnevezést, s ezeket a nyelvi jelenségeket nehéz azután egyetlen, valamennyit felölelő meghatározásba belesűriteni. Ezért nagyon kívánatos volna a neologizmusok fajainak megállapítása, az osztályozás kérdésének megoldása.

Jobbára ismeretlen, legalábbis kellőképp nem vizsgált és nem tisztázott kérdéseket vetnek fel a neologizmusok keletkezésének okai és körülményei, továbbá megszilárdulásuknak, illetőleg elterjedésüknek a folyamatai.

Az alábbi tanulmány csupán kezdeti kísérlet akar lenni a neologizmusok felvetette problémák tisztázására vagy inkább körvonalazására, s az egyes

kérdésekre nézve a teljes megoldásra való törekvés igényét természetesen nem viselheti magán.

2. Mit értünk neologizmuson? A neologizmus — azt mondhatjuk — meghatározott korban, a nyelv fejlődésének bizonyos szakaszában a szókészletbe és kifejezőkészségbe különböző okokból bevezetett új értelem, értelmi árnyalat, illetőleg a nyelvi rendszerben létrejött új kifejezési forma, amely vagy magával hozza a nyelvi kifejező készletben való megszilárdulás igényét, vagy nem.

Az új értelem, az új értelmi árnyalat nyelvi formát ölthet új szókban, amelyek részben a belső szóteremtés módján jönnek létre (pl. a semmiből alkotott nemzetközi *gáz* szó, vagy a hangutánzás és hangfestés útján, mint a *tik-tak* :> *tiktakol*, *tőf-tőf* :> *tőfög* stb.), nagyobb részben pedig a nyelvben már meglévő nyelvi eszközöknek (szavaknak) felhasználásával, a szóalkotás különböző eljárásaival: összetétellel: *élmunkás*, *széncsata*, *atomtudós*, *népnevelő* stb.; képzéssel: *brigádos*, *terves*, *káderez*, *ébertelen* stb.; elvonással: *ipar* az *iparkodik*-ből, *eszme* az *eszmél*-ből, *emlék* az *emlékezik*-ből, *alkony* az *alkonyat*-ből, *gyengéd* a *gyengéded*-ből stb.; szövegyítéssel, illetőleg összerántással: *rémítő* és *borzasztó*-ből *rémisztő*, illetőleg *könnyű elméjű*-ből *könnyelmű*, *elől ülnök*-ből *elnök* stb.; továbbá a szóalkotásnak egyéb módjaival (vö. TOLNAI i. m. 204—14) és természetesen más nyelvekből való kölcsönzéssel. Az alaki neologizmusok számát gyarapítják a nyelvi stílusokban felbukkanó új nyelvtani formák, amelyek idővel szélesebb körben is elterjednek (pl. korábban iktelen igéknek ikesekké válása és viszont; vö. LÓRINCZE L.: Nyr. LXXVII, 209), vagy megmaradnak csupán egyszeri olvasatnak (pl. Petőfinél az *átmegegye* tárgyias formája: „Az óriás felett *átmente* a vizet”; Adynál az *iparkodik* ige hasonló használata: „Tisza I. *eliparkodta* magát”: Világ 1911. VII. 16.).

Amikor egy szónak korábbi — talán eredeti — jelentése mellé vagy annak helyébe új értelem vagy értelmi árnyalat (esetleg képes értelem) fejlődik ki, és válik idővel közismertté, jelentésbeli neologizmusról van szó. Az ilyen természetű újítások a nemzeti nyelv szókészletének kifejező erejét nem kis mértékben befolyásolják, stilisztikai szempontú használhatóságát is erősen módosíthatják. A sok kínálkozó példa közül csak egyet emelünk ki. A nemzeti nyelv szókészletének kifejező erejét gazdagítják az elvont tartalmú szavak, amelyek a gondolkodás fejlődésével, az ismeretek gyarapodásával egyre szükségesebbekké válnak. KIS JÁNOS 1806-ban ezt írta erre nézve: „Sokkal fontosabb része a nyelv gazdagságának az, hogy olly szókkal bővelkedjék, mellyek által a dolgok tulajdonságai, a lélek tehetségei 's egyéb abstractiók gondolatok fejeztetnek ki.” (A magyar nyelvnek mostani állapotjáról, kimíveltethetése módjairól. 1806. 32.) Így jött létre az eredetileg konkrét jelentésű *alkotmány*, *állapot*, *nyilatkozat* stb. szavunknak ma annyira nélkülözhetetlen elvont értelme (vö. NySz. és NyÚSz.).

Nem éppen ritka jelenség az, hogy régi, elavult szónak felújításakor új értelmet adnak, és így válik a szó ismét a szókészlet eleven tagjává. Ilyenek például a Zrínyinél még 'csapat' jelentésű *csata*, az eredetileg 'pactum' jelentésű *alkalom*, a 'menyét' jelentésű *hölgy*, a 'fiatal' jelentésű *hős* stb. (NyÚSz.). Két régi szavunk: az *ernyő* és a *zordon* mint értelmi neologizmus kapott a XIX. század első felének költői stílusában fontos szerepet (TOMPA JÓZSEF: MelichEml. 454, MNy. XXXV, 285).

Számtalan alkalmi és állandósult értelmi neologizmus keletkezik a szavak metaforikus és metonimikus használata folytán. Ilyenek *székkakas*

'állhatatlan', *kigyó* 'gonosz nyelvű nő', *összeboronál* 'összehoz', *virágjában* 'fiatalon', illetőleg a *Ház* 'képviselő', a rossz emléké *kakastollas* 'csendőr', *fej* és *fő* 'vezető' stb., nem szólva költők és írók alkotta, alkalmi, egyszeri értelmi neologizmusokról. Alig szükséges arra rámutatni, hogy az ilyen természetű neologizmusok milyen mértékben növelik a szókincs stilisztikai szempontú használhatóságát vagy kifejező és árnyaló erejét.

Említsünk meg ezzel kapcsolatban néhány, az utóbbi években keletkezett értelmi neologizmust. Ilyen a munkaversenyben, illetőleg havi tervteljesítésben fontos szerepet kapott *hajrá* szó, amely új tartalmában főnevesült: „A tervteljesítésben kerülni kell a hóvégi *hajrákat*”; továbbá a belőle képzett *hajráz* ige: „Megnyertétek a versenyt, jól *hajráztatok*”; az új tartalommal telítődött *káder* és a belőle képzett *káderez*, az eredetileg katonai műszó *brigád* újabb jelentésével és a belőle való *brigádos* stb.

A szófaji kategória megváltozásával is jöhetnek létre neologizmusok. Ilyen az eredetileg melléknévi, ma főnévi *tér*; a korábban főnévi, ma melléknévi *ravasz* és *fiatal* (SzófSz.); ilyenek a főnevesült melléknévi igenevek: *tanuló*, *dolgozó*, *sült*, *befőtt* stb.; az eredetileg főnévi, ma igei *gyámol* stb. Ide tartoznak a tulajdonnevekből lett köznevek, mint *fukar*, *kaján*, *aggastyán*, *előd*; valamint ilyen kölcsönzések: *batiszt*, *mágnés*, *damaszt*, *konyak*, *muszlim*, *morfium* stb.

3. A neologizmusokra irányuló vizsgálatok között sok tanulságot ígérő az, amelyik a neologizmusok keletkezésének okait és körülményeit tartja szem előtt. A neologizmusokat előidéző okok nagyon változatosak: szociális és egyéni természetűek. Ezek közt az okok közt elsősorban kell említeni az emberi gondolkodásban, a nyelvet beszélő közösség társadalmi életében bekövetkezett differenciálódást, illetőleg a differenciálódás következtében felbukkanó vagy inkább azzal együtt járó új meg új fogalmak, értelmi árnyalatok kifejezésének kényszerítő szükségességét, ami természetesen következik a kialakuló fogalmak és a már meglévő fogalmak anyagának szakadatlan megújulásából. Ezeket „szükség szülte neologizmusok”-nak nevezhetnők, hiszen a tárgyi vagy a társadalmi helyzet indítékainak, kívánalmainak megfelelően jöttek létre. Így például napjainkban a társadalmi életben, az emberek gondolkodásában bekövetkezett változás számos új fogalom megnevezését, azaz neologizmusok megteremtését tette szükségessé: *élizem*, *tervfelbontás*, *átképzős*, *anyagmozgató* (diszpécser), *röpgyűlés*, *tapasztalatcsere* stb.; a tudomány fejlődése magával hozta új fogalmak: *atomkutatás*, *atomerőmű*, *atomtudós* stb. Ilyen és hasonló természetű, a fejlődéssel együtt járó neologizmusok szünt nélkül alakulnak a nyelvben a társadalmi érintkezés különböző területein, hosszabb vagy rövidebb élettartamra, a társadalom életében bekövetkező változásoknak megfelelően.

Történeti szemmel nézve a kérdést, ismeretes, hogy ilyen természetű neologizmusok igen nagy számban alakultak a múlt századi nyelvújítás idején, főképp a reformkor folyamán, amikor is a kulturális és politikai megújódásra való törekvés eredményeként számos kikristályosodó fogalomnak a megnevezése vált szükségessé. Az ilyen természetű, a magyarság értelmi, illetőleg fogalmi gazdagodását eredményező neologizmusoknak nagyobb számban való felbukkanását a nyelvújítás egy korai képviselőjénél, B a r t z a f a l v i S z a b ó D á v i d nál figyelhetjük meg, aki „A tudományok magyarul” (1792.) című kis filozófiai tárgyú munkájában előforduló új szavakkal csaknem kivétel nélkül olyan fogalmakat akar megnevezni, melyeket a magyar nyelv eddig nem tudott kifejezni. Tehát a „nyelv szűk voltán” akar segíteni,

szükségből teremt új szavakat (vö. PÉNZES BALDUIN, Az úgynevezett „almanach-líra”. 1937. 7).

VÖRÖSMARTY „Uj szavak” címen a harmincas években ezeket írja: „A nyelvnek, mint mienk, azonkívül hogy hátramaradott, máig a polgári élet s foglalkozások némely szakaszaiból s köréből kirekesztve van, igen sok új szó szükséges . . . Mily tömege kívántatik itt az új szavaknak s mennyi időnek kell eltelni, míg, például, egy tengeri regényt Coopertól vagy Marryattól híven s hazánkfiainak érthetőleg lefordíthassunk” (Válogatott Művei 1950. III, 78—9). KOSSUTH a szükségből alkotott újításokban a nemzeti lélek gazdagításának eszközeit látja, és jogosultaknak tartja azokat. A Pesti Hírlap 1841. január 9-i, „Nyelvünk ügye” című vezércikkében ezt írja: „A nyelv mindig csak annyira bő, a mennyire szükség van reá. Neveld a szükségét és neveld a bőséget.” — A szükségből alakult neologizmusok előidézte változást és a nyelvújítás folyamán a nyelvi rendszerben észlelhető fejlődést érintve, PAIS DEZSŐ egyenesen „forradalmi”-nak mondja az átalakulást: „A nyelvújítás a magyar nyelv változásában, egyebek közt szókészletének módosulásában is valóban roppant jelentőségű, katasztrofális fordulat. A »katasztrófa« szóval itt eredetibb: 'megfordítás, fordulat' értelmének megfelelően, a változás, átalakulás forradalmi jellegét és nagyméretűségét, szerfölött való sokirányúságát kívánjuk jellemezni, nem pedig »szerencsétlen« voltát.” (MNyTK. 83. sz. 152.)

A fogalmi gazdagodást eredményező neologizmusok létrejöttét vizsgálva úgy látszik, hogy a név és a fogalom egy időben jelenik meg. Azonban sokféle tanulságos eset adódik, azért itt is szükség volna megfelelő vizsgálatokon alapuló nagyobb pontosságra. A szavak nem hullanak az égből. Az alakuló társadalmi helyzet, a gondolkodásban mutatkozó fejlődés kialakítja az új tartalmakat és a megnevezésükre szükséges új szavakat. Így például 1848-ban a márciusi vívmányok nyomában egy csapásra sok új fogalom kezd kikristályosodni, és sürgetőleg követeli az új nevet. Néha a fogalom már ott él — esetleg csak homályosan — az író tudatában, de nem tud neki nevet adni. Erről tanúskodik az az 1848-as újságíró, aki először lévén tanúja az akkor megalakult első népképviselői országgyűlésben bizonyos zavaros eseménynek (incidens), érezte az új fogalom meglétét és annak megnevezésére alkalmas szó szükségességét: „Mult szombaton volt egy kis országgyűlési *krawallunk*. Bocsánat a szóért — írta az újságíró — de illy zenebona kifejezésére még nincs magyar szavunk, meghozza talán az idő a nevet, mint meghozta a dologot.” (KossH. 1848. 14: 60.)

Nem egyszer a neologizmusokat létrehozó kor társadalmi és politikai törekvéseinek alapos ismerete tesz érthetővé és megokolttá előttünk egy-egy újítást. Így például a reformkor folyamán elszaporodó *nép* és *köz* előtagú összetételek a nép helyzetének megváltoztatására, a jobbágyok felszabadítására irányuló politikai törekvésekben találják magyarázatukat. Lamberg gróf emlékezetes felkoncolása új fogalmat és új szavakat teremt: *lambergereztet* és *lambertírozás*; a márciusi események alakítják ki azt a jellegzetes fogalmát, melyet a *márciuskodik* neologizmussal akart a szó alkotója kifejezni. A *macskazenézni* neologizmust is csak akkor érthetjük meg igazán, ha figyelembe vesszük a Március Tizenötödikének a következő ironikus megjegyzését: „a *macskazene* a revolutionális demonstratioknak valóságosan idealizált operája” (48: 190). A népszerűtlen politikust a pesti nép nem egyszer *macskazenézte* (vö. TERESTYÉNI: i. h.).

Néha úgy tűnik fel, hogy a fogalom már hosszabb ideje a levegőben lóg, mígnem végre a megfelelő szó megteremtésével véglegesen kikristályosodott formát ölt. Ilyen volt az a fogalom, amely a felvilágosodás filozófiájából fakadt, és a XVIII. század második felében már „a levegőben volt” — írja G. MATORÉ (Les neologismes: Le Français Moderne. 1952. 90) — mígnem 1766 körül a *civilisation* szóban konkretizálódott. Nálunk szintén érezték ennek a fogalomnak a szükségességét, a dolog természetének megfelelően valamivel később; erre vallanak a már sejtett, de pontosan körül nem határolható fogalom megnevezését célzó kísérletek: így 1810 körül *polgárosodás*, *polgárosítás* (NyÚSz.), 1823-ban *pallérozottság* (MÁRTON), VERSEGHY-nél *erkölcsösítés*, *erkölcsösödés* stb. (NySz.). Talán nem tévedünk, ha arra gondolunk, hogy Széchenyi is ennek a fontos fogalomnak a megnevezésére alkotta és használta oly szívesen a *közértelmesség* szót. — Hasonló megfigyelést tehetnénk az ugyancsak a felvilágosodás filozófiájából fakadó új humanitárius gondolatnak a terjedésével kifejlődő fogalomra nézve, amely Kölcsey-nél az *emberbarát*, Bajzánál az *emberbaráti* szót eredményezte, s amely fogalomnak a megnevezését célozzák a már korábban is meglévő, de a XVIII. század végén 'humanitas' jelentést felvevő *emberiség* (MÁRTON. 1796.; vö. Vörösmarty: „a népszaroló dús s a nyomorú pór nép *emberiségre* javul”) és a Bajzánál található *emberiesség* (1843.).

Nem ritkán megfigyelhető, hogy a nagyon nélkülözött, illetőleg nagyon szükséges fogalom megnevezésére több kísérlet is történt. Ilyen jelenségekből általában arra következtethetünk, hogy a fogalom megnevezésére égetően szükség van. Ilyen hosszú kísérletezés eredménye maga — az egyébként nagyon kifejező erejű — *fogalom* szó, amellyel számos próbálkozás után a nélkülözhetetlen *idea* kifejezte tartalomnak adtak nevet (NyÚSz.). Érdekes tanulságul szolgálhat azonos tartalmú neologizmusoknak idegen nyelvben keletkezett neologizmusokkal való összevetése abból a szempontból, melyik nyelvközösségben vált előbb szükségessé az új fogalom kifejezésére való törekvés folytán új szó alkotása. Így például a *nemzetiség* szó nálunk már 1792-ben megvan BARÓTI SZABÓ szótárának 2. kiadásában. Ugyanannak a fogalomnak a megnevezésére a német irodalomban csak 1818-ban használták először a latinból kölcsönzött *Nationalität* szót. Tehát nálunk 26 esztendővel korábban érezték annak a szükségét, hogy nevet keressenek egy kialakuló új fogalomnak. Azt is érdemes talán ezzel kapcsolatban megemlíteni, hogy a *nemzetközi* neologizmus 1867-ben megvan az Akadémia nagy szótárában, a francia akadémia viszont ugyanannak a fogalomnak a megnevezésére csak 1878-ban fogadta el a megfelelő kifejezést: *international* (Nyr. XLIII, 227). Több hasonló esetben is lehetne még idézni: a magyar *állapot* és a német *Zustande*, az *önkormányzat* és a német *Selbstverwaltung*, a *kortárs* és a *Zeitgenosse* stb. A magyar megfelelők korábban jöttek létre, mint a németek; ebből részben arra lehet következtetni, hogy nálunk erőteljesebben éreztette magát a fogalom megnevezésének a szükségessége (uo. 228).

(Folytatjuk.)

TERESTYÉNI FERENC

Első bibliafordításunk szellet szava

1. Első ránk maradt bibliafordításunkban, a Bécsi, a Münchener és az Apor-kódexben sokszor előfordul a *szellet* szó a latin *spiritus* fordításaként. Említett kódexeinkben a *lélek* szóval is gyakran találkozunk; ilyenkor a latinban legtöbbször *anima* található. KARDOS TIBOR „A huszita biblia keletkezése” című tanulmányában (MNYTK. 82. sz.) a *szellet* és a *lélek* szó használatát a patarén eretnekséggel hozta kapcsolatba (i. m. 9–15). Magam, amikor kódexeinkkel más vonatkozásban foglalkoztam, az *-at* ~ *-et* képzős főnevek között a *szellet*-re vonatkozó adatokat is összegyűjtöttem. Közben — igen nagy érdeklődéssel — elolvastam KARDOS említett tanulmányát, amely eddig a legbehatóbb méltatása első bibliafordításunk forradalmi jelentőségének, nyelvi erejének és gazdagságának. Sok új és tanulságos megállapítása mellett a *szellet* szó patarén jellegét illetően azonban nem érzem érvelését elég meggyőzőnek. Legyen szabad a következőkben kételyeimet előadnom.

2. A *szellet* szóval kapcsolatban szoktak hivatkozni a gyulafehérvári ferences krónikában talált bejegyzésre.¹ E bejegyzés ugyanis a bibliafordítás eretnokségét a *szent szellet* kifejezés használatával indokolja meg. A ferences krónika tudósításához két megjegyzésem volna. Az egyik az, hogy azt szerintem nem lehet másképp értelmezni, mint ahogy MÉSZÖLY értelmezte: „Az említett Ferencz-rendi krónikás nem valami határozott, öntudatos, célzatos fordítói eljárásban találja okát a Tamás- és Bálint-féle biblia eretnek voltának, hanem a szerzők tudatlanságában: »simplex theologus — úgymond — purus haereticus est« = tanulatlan theologus kész eretnek. Megbotránkozik a »szent szellet« kifejezésen, de nem tarthatta azt a husszitizmus »célzat«-ának, hanem a szerzők bűnös tájékozatlanságának . . . Tamásról és Bálintról husszita voltukat . . . tudta, azért hozta kapcsolatba eretnek mivoltukkal szerinte hibás fordításukat.” (MNY. XIII, 81.) Nekem is az a véleményem, hogy ha a bejegyző a *szellet* szó használatában eretnek tanítás műszavát látta volna, nem a fordítók „egyszerű diák” voltára, együgyűségére hivatkozott volna, hanem valami megbélyegzőbb, esetleg az eretnekségre pontosabban utaló kifejezést használt volna. Az, hogy a szó használatát tudatlanságnak, ügyetlenségnek tartotta, azt mutatja, hogy a rossz hírű fordításnak egy olyan nyelvi sajátságába ütközött bele, amely ellentmondott az egyházi körökben már általánossá vált nyelvszokásnak. A harmadik isteni személy jelölésére ugyanis a *szent lélek* kifejezés honosodott meg nálunk. Az Oklevélszótárból 1335-ből vannak adataink a *Szentlélek* helynévre. A Jókai-kódex sokszor használja e nevet, mindjárt az 1. levélen is: „az szent appahtalak voltak . . . zent lelekueltellefek”. A *szent szellet* kifejezés csak említett kódexeinkre és a Döbrentei-kódexnek azokra a szövegrészeire jellemző, amelyek első bibliafordításunk megfelelő szövegrészeinek az átdolgozásai. Többi kódexeink, bibliafordításaink mind a *szent lélek* kifejezést használják. Nem csoda tehát, ha a *szellet* szó használata szokatlannak tűnt fel, s mivel a fordításnak úgyis rossz, eretnek híre volt,² e nyelvi újítás is „eretnokség számba” ment. A ferences krónika elítélő szavainak oka lehetett az is, hogy a legtöbb nyelvjárásban a *szellet*

¹ A bejegyzést latinul és magyarul közli KARDOS i. m. 9.

² A bibliának anyanyelvre való fordítását a hivatalos egyház a középkorban elvi okokból általában ellenezte, s így minden ilyen fordítás eleve is az eretnokség gyanúját ébresztette fel.

szónak az alantasabb jelentése lehetett az ismertebb, s talán innen van, hogy kódexeink, bibliafordításaink általában a gonosz lélek neveként használták. Kardos tehát helyesen teszi fel, hogy a ferences krónika bejegyzője a Jordánszky-kódex (és egyéb kódexek, vö. NySz.) szóhasználatának az alapján ítélkezik. Az a tény azonban, hogy első bibliafordítóink a *szellet* szót alkalmasnak találták az isteni szellem megjelölésére, valamint az, hogy ilyen értelemben a Döbrentei-kódex másclója is átveszi a szót, világosan bizonyítja, hogy nem mindenkinek a nyelvhasználatában, nem minden nyelvjárásban asszociálódott a *szellet* szóhoz az alantas jelentés, vagy legalábbis nem elsődlegesen.

A másik megjegyzésem a ferences krónika tudósításához, hogy az csak a *szent szellet* kifejezést hibáztatja, nem a *szellet* szót általában. Hogy miért, azt az előbbieken már láttuk: a harmadik isteni személy nevére már kialakult a *szent lélek* kifejezés. A *lélek* szót *szellet*-tel helyettesíteni: ez már nem lehetett olyan kegyeletsértő, hiszen itt már nem az isteni személy tulajdonnevéről, hanem egy köznévről volt szó. Hogy a *szellet* és a *szent szellet* használata között valóban volt egy ilyen fokozati különbség, erről tárgyalt kódexeink is tanúskodnak, ahogy ezt majd később látni fogjuk.

3. Kardos alaptétele szerint a katolikus teológia nem nyújt semmi alapot arra, hogy a latin *spiritus* szót *szellet*-tel, az *anima* szót pedig *lélek*-kel fordítsák. Ezért kutat olyan eretnek tanítás után, amely e megkülönböztetést megokolná. E kiindulópontot nem tarthatom elfogadhatónak. A megkülönböztetésnek nemcsak teológiai, hanem nyelvi okai is lehetnek. A latin két szóval (*spiritus* és *anima*) jelöli azt, amire nekünk csak egy van: *lélek*. A Vulgátát nem vádolhatjuk eretnekséggel azért, mert megkülönbözteti a *spiritus*-t az *animá*-tól. A nyelv ismerője számára pedig mi sem természetesebb, mint hogy a két latin szót két (és nem egy) magyar szóval igyekeznek lefordítani. Igaz, hogy a két latin szót régen általában egy szóval, a *lélek* szóval szokták fordítani. De semmi meglepőt nem találok abban, ha itt-ott már régi írónál is felbukkan az a törekvés, hogy a magyarban is meg tudjuk különböztetni a kettőt. Ez a törekvés csak a XIX. században vált végleg eredményessé.¹ Hogy nyelvünkben ilyen későn alakult ki a latinak megfelelő két szó, annak egyrészt a hagyomány az oka: a *lélek* szóval mindkét latin szót fordították már a kereszténység felvételének első századai óta.² A másik ok az, hogy a két latin szó egyes jelentései sokszor fedik egymást (vö. SLEUMER, Kirchenlat. Wörterbuch. 1926.), s így éles jelentéstani határt nem lehet vonni a kettő között. Bibliafordítóink tehát pontos, hű fordításra törekedvén, a két latin szót magyarra is két szóval fordították le. Az *animá*-ra az általánosan elterjedt *lélek* szót használták, a *spiritus*-ra pedig a *szellet* szót választották. A *szellet*-et valószínűleg saját nyelvjárásukból ismerték, ahol kifejlődhetett e szónak elvontabb jelentése is. Így ír erről VÉGH: „... a *firfi szellet*³ kifejezésnek Magyar-gencsen és kör-

¹ „Puky Ferenc 1810-ben nyilván azért tűzött ki 50 Ft-ot a *spiritus* szónak a lefordítására, mert nem volt rá általánosan ismert és használt szó.” (VÉGH JÓZSEF: MNy. XLIX, 482.) A *szellem* szó Kazinczy alkotása (vö. NyŰSz.), de jelentése nem pontosan fedí a *spiritus*-ét, s a magyar szó nem is tekinthető a *spiritus* egészen pontos megfelelőjének.

² Vö. HB.: „uimagg[uc]omuc ez feegin ember *lilki ert*: ... pro spiritu...” (ÓMOLV. 70, 72).

³ A *férfiszellet* szót megtaláltam Erdélyi János „Magyar közmondások könyve” című, 1851-ben megjelent munkájában is: „2768. Kitér rajta a férfiszellet.” Hasonló kifejezés van a Bécsi Kódexben is: 193: „Tuggad temagadat ... balgatagnac *zelléti ferfiumac*: ... insanum virum spiritualem”.

nyékén, továbbá a *szellem* szónak Szentgálon és Héregen elvont jelentésben való használata és a Balaton melléki szólás: »Nagy szellem van benne« (Tsz., CzF.) azt is valószínűvé teszi, hogy több nyelvjárásban megindult a *szellem* szónak olyanféle jelentésfejlődése, amilyen a *lélek* szóban be is fejeződött. — Az első magyar bibliafordítók . . . tehát nem is voltak annyira merészek és tájékozatlanok, amikor a *spiritus sanctus*-t *zent zelleth*-nek fordították. Igen könnyen meglehet, hogy az ő anyanyelvjárásukban volt a szónak valamiféle elvont jelentése, ami egészen közel állt a kifejezendő fogalomhoz.” (MNy. XLIX, 483.) A *szellem* szó azért is alkalmas lehetett erre, mert etimológiailag rokona a *szél*, *szellő* szavaknak,¹ a szél és a vele asszociálódó „fújás” pedig a szentírásban sokszor kapcsolatban van a „lélek”-kel, illetőleg a Szentlélekkel: *s z é l b e n* jelent meg pünkösdkor; *f ú j á s s a l, r á l e h e l é s s e l* adta át Jézus a Szentleket tanítványainak; a Szentlélek olyan, mint a *s z é l*, nem tudni honnan jön és hová megy. Lehetett volna a *spiritus*-t *fuvalat*, *fuvatag* vagy *lehellet* szóval is fordítani, de ezek konkrét értelemben való használatuk miatt ilyen elvont jelentésben való alkalmazásra kevésbé voltak megfelelők, viszont a *szellem* szónak lehetett ilyen elvont jelentése, ahogy fentebb láttuk. (Közrejátszhatott a *szellem* szó kiválasztásában szókezdő *sz* hangjának a latin *spiritus* szó kezdő hangjával való megegyezése is. Sőt, a magyar *szent szellem* kifejezés két szava éppúgy alliterációs viszonyban van egymással, mint a latin *spiritus* a *sanctus*-szal.)

4. Kardos a *szellem* szó használatának mélyebb, teológiai okait kutatva a patarén eretnekség tanításához jutott el. Fentebb idézett tanulmányának 10. lapján ismerteti az *anima* és a *spiritus* patarén értelmezését: az *anima* a tökéletlen, vegetatív lélek, a *spiritus* a tökéletes isteni szellem, amellyel csak a már régebben felavatott hívők, az úgynevezett „tökéletesek” rendelkeznek. KARDOS nagyon szellemesen igyekszik bizonyítani, hogy a bibliafordítás *lélek* és *szellem* szavának a használata megfelel a patarén értelmezésnek. Alaptétele ez: ha a latin *animá*-nak a magyarban *lélek*, a *spiritus*-nak pedig *szellem* felel meg, ez nem lehet más, mint patarén sajtóság. Vannak azonban olyan részek is első bibliafordításunkban, amelyekben a latin *spiritus*-nak nem *szellem*, hanem *lélek* felel meg. KARDOS ezeket, mint a patarén szellemű fordítástól eltérő részeket különös vizsgálat alá veszi, és egyikük-másikuk esetében igen ötletesen fejtegeti, hogy a latintól való eltérés csak látszólag mond ellene a patarén elvnek, a valóságban a módosítás patarén szellemben történt. Ahol ez nem sikerül, ott szándékos szövegváltoztatást vagy a fordító „belső fejlődését” tételezi fel. Nem ír azokról a helyekről, amelyeken a latin *spiritus szellem*-nek van fordítva, de a szó jelentése nem felel meg a 'tökéletes isteni szellem' értelmezésnek.

5. A következőkben vizsgáljuk meg az egyes kódexek problematikus helyeit részletesen.

A) Az Apor-kódexszel kezdem, mert Kardos szerint „az Apor-kódex zsoldár-része teljesen következetes módon patarén” (i. m. 13; vö. még i. m. 10). A patarén elvtől, azaz az *animá*-nak a *lélek* és a *spiritus*-nak a *szellem* szóval való fordításától csak három helyen lát eltérést Kardos, e három hely azonban szerinte csak „megerősíti a rendszert”.

¹ A latin *spiritus* is a *spiro* leszármazottja (vö. ERNOUT—MILLET, *Diet. Etym. de la Langue Latine*. 1951.).

„A 76. zsoltárban — írja (11) — Dávid király arról beszél, hogy meg akarja tisztítani belsőjét a szennytől. Jóllehet a Vulgata a lélek kifejezésére *spiritus*-t használ, a fordításban nem *szellet* következik. A patarén fordító ugyanis úgy gondolkodott, hogy a szövegben csak tévedés lehet, mert a *spiritus*: az isteni vigasztaló szellem tökéletes. Azt nem lehet szennytől megtisztítani. Ezért a latin kifejezést a vegetatív értelmű *lélek*-kel fordítja. »Megseprem vala én lelkemet.« (Zsolt. LXXVI, 7.)” Ebben tökéletesen egyet is érthetnének. Nehézséget okoz azonban mindjárt a következő zsoltárban ez a versrész: „es nem hit iftenbe ő *zellete*: et non est creditus cum Deo spiritus ejus” (Zsolt. LXXVII. 8.; Apork. 34). A tökéletes, isteni lélek, a szellet nem hisz az istenben! Ez már semmiképpen nem egyeztethető össze a patarén tanítással. De nemcsak ez az egy, hanem még sok olyan hely van az Aporkódexben, ahol a *szellet* nem tökéletes isteni lelket jelent, hanem egyszerűen a latin *spiritus* fordítása. Nézzünk ilyen helyeket: Zsolt. CIII. 29. (Apork. 68): „eluezed *zelleteket* es meg fogatkoznak: auferes spiritum eorum, et deficient”. E zsoltár megelőző részében a teremtett állatokról, az erdők, mezők és vizek vadjairól volt szó, akiket isten táplál. Ezekre vonatkozik az idézet. — Zsolt. CVI. 25. (Apork. 78): „Mondotta es meg allot a fergetegnek *zellete*: es fel magaztatot ő haba: Dixit, et stetit spiritus procellae: et exaltati sunt fluctus ejus”. — Zsolt. CXVIII. 131. (Apork. 95): „Meg nittam en zamat es vonontottam *zelletem*: Os meum aperui, et attraxi spiritum”. — Zsolt. CXLII. 4. (Apork. 114): „es meg bufoltatot en bennem en *zelletem*, meg haborolt en zúuem: Et anxiatus est super me spiritus meus, in me turbatus est cor meum”. — Zsolt. CXLV. 2–4. (Apork. 119): „Ne akariatok remenkednetek feiedelmeibe, embereknek fiayba kikben ninczen vduőffeg, Ki megen ő *zellete* es meg fordol ő földbe: a napon elueznek mend ő gondolati: ... in quibus non est salus. Exhibit spiritus ejus, et revertetur in terram suam: in illa die peribunt omnes cogitationes eorum”. — Zsolt. CLVI. 18. (Apork. 120): „fu ő *zellete* es folnak vizek: flabit spiritus ejus, et fluent aquae”. — Zsolt. CXLVIII. 7–8. (Apork. 121): „Dičerietek vrat ... fergeteknek *zellete*: ... spiritus procellarum”.

A felsorolt — és fel nem sorolt — idézetekből tehát „azt vesszük észre, hogy a *spiritus* szónak akár 'Spiritus Dei' (= Spiritus Sanctus), akár 'emberi lélek', akár 'szél' vagy 'lehellet' értelme van, az Aporkódex mindig *szellet*nek fordítja ...” (HORVÁTH KÁROLY: Melich-Eml. 173).

Kardos szerint patarén módon jár el a zsoltárfordító „egy másik helyen, ahol a zsoltáros arról panaszkodik, hogy lehanyatlott lelki ereje (defecit spiritus meus). A fordító szerint éppen a *spiritus* adja az erőt az embernek, nemhogy lelakadhatna. Ezért így fordít: „Mégfogyatkozott én lelkem” (Zsolt. CXLII. 7.)” Ugyanez a mondat azonban egyszer szóról szóra így, egyszer kis változtatással előfordul még az Aporkódexben. Ezen a két helyen azonban a fordító cserben hagyja a patarén elvet, és meghagyja a *spiritus*-t *szellet*-nek. Az első ilyen patarénellenes idézet ugyanabból a LXXVI. zsoltárból való, amelyből Kardos a patarénosan fordított lélekseprést említette (lásd fentebb): Zsolt. LXXVI. 4. (Apork. 32): „es meg fogatkozot en *zelletem*: et defecit spiritus meus”. A másik hely: Zsolt. CXLI. 4. (Apork. 113): „En *zelletem*-nek en belöllem meg fogatkozatban: In deficiendo ex me spiritus meus”. A CVI. zsoltárban a latin szövegben is *anima* van: Zsolt. CVI. 5. (Apork. 76): „ő *lelkek* ő benne meg fogatkozot: anima eorum in ipsis defecit”.

A *lélek* szónak az említett helyeken való használatát tehát az is magyarázza, hogy a *lélek* szó itt olyan jelentésben, olyan más szavakkal kapcsolatban fordul elő, amely jelentéshez és amely kapcsolatokban nemcsak a latin *spiritus*, hanem az *anima* is előfordulhat.

A harmadik és utolsó patarén jellegű idézetet Kardos a CIII. zoltárból említi: Zsolt. CIII. 4. (AporK. 66): „Ki tezed te angalidat *lelkekke*: es te zolgaidat egő tűzze: Qui facis angelos tuos, spiritus; et ministros tuos ignem urentem”. Viszont ugyanebből a zoltárból idéztük fenn a *szellem* szónak patarénellenes használatát. De két zoltárral később, a CV. zoltárban is találunk egy olyan helyet, ahol a *lélek* szóval fordítják a latin *spiritus*-t, pedig itt a *lélek* isteni lelket jelent: Zsolt. CV. 33. (AporK. 74): „mert meg haragottak ő *lelket*: Quia exacerbaverunt spiritum ejus”.

A fentiek alapján tehát az Apor-kódex zoltár-részéről nem állíthatjuk, hogy „teljesen következetes módon patarén”, sőt: sokkal több benne a patarén tanításnak megfelelő szóhasználattal össze nem egyeztethető fordítás, mint az a 3 pataréngyanús hely, melyet Kardos említ.

B) A Bécsi Kódexről azt írja Kardos, hogy csupán három helyen „rendellenes”, azaz nem patarén jellegű (i. m. 13). Ezen azt érti, amit az Apor-kódex esetében is értett, a latin *spiritus* szónak *lélek*-kal való fordítását. Ilyen hely három van: Hózséás I. prol. (BécsiK. 178): „bétölt *scēt leleckél*: Spiritu sancto repletus est”; Jóel 2. prol. (BécsiK. 202): „iouēdo *scēt lelket*: superventurum Spiritum sanctum”; Mikeás prol. (BécsiK. 245): „*scēt leleckél* bétoltnéc: Spiritu sancto repletum”. Kardos megfigyelte, hogy a *szent lélek* kifejezés a Bécsi Kódexben csak prólógusokban fordul elő. Ebből ő arra következtet, hogy a feltűnő helyeken elhelyezett *szent lélek* kifejezések „a szöveg védelme érdekében kerültek a szövegbe, azt a meggyőződést akarják kelteni a hallgatókban, illetve olvasókban, hogy a jó értelemben vett *szellem* teljesen egyértelmű a *lélek*-kel, illetve *szentlélek*-kel” (i. m. 13). Kardos feltevésével szemben azonban meg kell állapítanunk, hogy a *szent lélek* kifejezés nem azért fordul elő csak a prólógusokban, hogy feltűnő helyen legyen, hanem azért, mert — ószövetségről lévén szó — máshol nem fordulhat elő (vö. HORVÁTH KÁROLY: i. h. 172). A *spiritus sanctus* kifejezés előfordul még Náhum próféta könyvének a prólógusában.¹ Ismét prólógusban, feltűnő helyen tehát, de nem *szent lélek*-kel fordítva, hanem *szent szellem*-tel: BécsiK. 257: „a meg emleitet ppheta *scēt zèllèttèl* tèllès: ... Spiritu sancto plenus”. (A *spiritus sanctus* fordításának három „szabálytalan” esete tehát 75%-os szabálytalanság!) Az önmagában előforduló *spiritus* szót, vagyis nem a harmadik isteni személy nevét már rendszeren *szellem*-nek fordítják. Felmerül a kérdés, miért bánik a fordító másképp a *spiritus* szóval, mint a *spiritus sanctus*-szal. (E különbségtétel a Münchener Kódexben is tapasztalható, lásd alább.) A magyarázat egyszerű: a fordító a *spiritus* szót *szellem*-nek fordítja. A harmadik isteni személy nevének a fordításában azonban többször bizonytalanodik, hol *szent szellem*-nek, hol *szent lélek*-nek fordítva, mert itt egyrészt a hagyomány ereje erősebb, másrészt

¹ Még egy esetben találtam *spiritus sanctus*-t, de úgy, hogy nem az isteni személyre vonatkozik, hanem a gyermek Dánielre, aki csodálatos módon megszólal, hogy Zsuzsannát megmentse a halálbüntetéstől. A fordító a *szent* jelzőt el is hagyja, jelezve ezzel, hogy a *szent szellem* kifejezés csak az isteni személyt illeti meg. Dániel 13: 45. (BécsiK. 171): „feltamazta vr az ifiudad gèrmèknéc *zèllèttèl*: suscitavit Dominus spiritum sanctum pueri iunioris”.

a szó szakrális jellege is védi az általánosan használt és elismert elnevezést. A *szellet* szó patarén kapcsolataira nézve mindenesetre nem kedvező, hogy legtöbbször éppen az 'isteni lélek' jelentésben cseréli fel magát a *lélek* szóval. A *szent lélek* ellenáll tehát az eretnek patarén tanításnak. De a puszta *szellet* sem kedvez mindig neki.

Olyan helyeket a Bécsi Kódexben is találunk az Apor-kódex helyeihez hasonlóan, ahol a *szellet* nem tökéletes, isteni lélek: Judit 13: 29. (BécsiK. 40): „Latuan kèdég Achior olofèrnefnè fèiet a felèlmtòl gètrèttètùèn lè èfèc orcaia-ual a földrè es megbufoia olèlkè Mi vtan kèd zèllètèt vòtuolna mèghidèdmèz-tètèc èfèc o labaihoz: . . . Postea vero quam resumpto spiritu recreatus est . . .” | Eszter 15: 11. (BécsiK. 81): „Es iftèn akiralnac zèllètèt igè nag kègèllègbè fordeita: . . . s p i r i t u m r e g i s . . .” | Eszter 16: 12. (BécsiK. 83): „magafèlmagaztatafnac dažaduanaua annèra èmèlkedèc fel hog mùkèt orzagonctol es zèllètònctol èròkòdikuala mègualzantani: . . . ut regno privare nos niteretur et s p i r i t u” (Artaxerxes király parancsának egy részlete) | Makab. II. 7: 22. (BécsiK. 88): „sem attā èn tvnèktèc a zèllètèt es alèlkèt es az èlètèt: neque enim ego s p i r i t u m et animam donavi vobis et vitam” | Mak. II. 7: 23. (BécsiK. 88): „es az zèllètèt es az èlètèt tvnèktèc. . . mègagga: s p i r i t u m . . . reddet” | Báruk 2: 17. (BécsiK. 100): „nem ahalottac kic pokolban vadnac kienèc zèllètèc èluètèttètèt o h v r o c h o l : . . . q u o r u m s p i r i t u s a c c e p t u s e s t a v i s c e r i b u s s u i s ” | Báruk 3: 1. (BécsiK. 102): „a getrèlmèkbèli lelec es a bús zèllèt vùolt te hoziad: anima in angustia, et s p i r i t u s a n x i u s . . .” | Dániel 7: 15. (BécsiK. 149): „Megyèdè èn zèllètèm: Horruit s p i r i t u s m e u s ” | Dániel 14: 35 (BécsiK. 176): „vète otèt Babillioniaba . . . o zèllètènèc hirtèlènkedètèbè: . . . in impetu s p i r i t u s s u i ” | Hòzseás 4: 12. (BécsiK. 186): „paraznalagnac zèllète lalta mèg otèt: s p i r i t u s e n i m f o r n i c a t i o n u m . . .” | Hòzseás 5: 4 (BécsiK. 187): „paraznalkodatnac zèllète: s p i r i t u s f o r n i c a t i o n u m ” | Habakuk 2: 19. (BécsiK. 273): „es mèdè zèllèt nini o bèlecbèn: et omnis s p i r i t u s n o n e s t i n v i s c e r i b u s e i u s ”.

Erősen patarén jellegű fordításnak tartja Kardos Dániel 3. könyvének 86. versét. A Vulgatában: „Benedicite s p i r i t u s e t a n i m a e i u s t o r u m D o m i n o , l a u d a t e e t s u p e r e x a l t a t e e u m i n s a e c u l a ”. A fordítás (BécsiK. 133): „Vrnac zèllèti es igazaknac lelki iol mōgatoc Vrnac diler: es igè felma: otèt or:”. Kardos ezt írja: „A patarén hierarchia szerint tagolva a felavatottak a »szentek«-nek felelnek meg, a fel nem avatott hívőknek (credentes) pedig a biblia szövegében az igazak”. A fel nem avatott igazaknak azonban KARDOS szerint nincs *szellet*-ük (spiritus), s ezért úgy változtatta meg a szöveget a fordító, hogy a *szellet* ne vonatkozzék az igazakra, s ezek érdekében beiktatta az *urnak* szót: „*Urnak szelleti* és igazaknac lelki”. Ezzel szemben az a véleményem, hogy az *úr* szó beiktatása három, sőt négy okból is megtörténhetett anélkül, hogy patarénizmust kellene gyanítanunk. 1. A megelőző két vers így kezdődik: *Urnak papi; Urnak szolgálói*. Semmi csodálatos nincs abban, ha a fordító ezt a verset is a megelőző versekhez hasonlóan kezdi: *Urnak szelleti*. — 2. Ennek már azért sem lehetett semmi akadálya, és nem érezhette a fordító hamisításnak, mert az előző levélen kihagyott 65. vers pótlásának is felfoghatta. A 65. versben ugyanis pontosan ez található a latinban: „Benedicite omnes s p i r i t u s D e i D o m i n o , l a u d a t e e t s u p e r e x a l t a t e e u m i n s a e c u l a .” Ezt a verset nem fordította le, kihagyta. Most itt az alkalom, hogy hibáját részben helyrehozza. Ha nem is a *s p i r i t u s D o m i n i*, de a *s p i r i t u s D e i* kifejezés megvan tehát a latinban, csak 20 verssel előbb. Nem a patarén tanítás, hanem a Vulgata

szellemének felel meg ezek szerint a fordítás. — 3. Különben is az *úrnak szelle*te (= spiritus Domini) többször előkerül bibliánkban, már csak ezért is rájárhatott a fordító tolla: Mikeás 2: 7. (BécsiK. 248): „*vrnac zèllète: spiritus Domini*”; Lukács 4: 18. (MünchK. 58): „*Vrnac zèllète: Spiritus Domini*”; stb. — 4. Felfoghatta a fordító a latin szöveget úgy is, hogy a *spiritus* nem birtoka a *iustorum*-nak. Az ilyen értelmezésnek tartalmi szempontból semmi nehézsége nincs. Ezt sugallhatta a *spiritus* utáni vessző. A Vulgatának a német fordítása is inkább így értelmezendő: „Lobet den Herrn ihr Geister, und ihr Seelen der Gerechten: Dicsérjétek az urat ti szellemek, és ti az igazak lelkei.”

Kardos Dániel 3. könyvének 86. versével kapcsolatban még más patarén sajtóságot is lát: a vers sorrendje ugyanis eltér a latintól, egy verssel hátrább került. Kardos szerint azért, hogy a szentek megelőzhessék az igazakat. De sorrend-csere máshol is előfordul a kódexben. Mindjárt két levéllel hátrább ugyanilyen csere van: a 62. vers a 60. után jön, és csak azután a 61. A 86. vers sorrend-cseréjét pedig lélektanilag igen jól megokolja, hogy itt a versek mind egyformán fejeződnek be. Nem csoda, ha a fordító elnézte a sorrendet: a 85. vers után a 87.-et írta, mert a 86.-nak a vége megegyezett a 85. vers végével.

C) Az újszövetségi részben János evangéliuma IV. részének a 23. és 24. versében találja meg Kardos a patarén teológia szövegváltoztató hatását. A kritikus hely a Münchener Kódex 88. levelén található: „(23) *dè iq az idq es ma vagon, micor igaz imadoc imaggac atat lélecbèn es igállagban, mert ata es il'letènekèt kèrès kic imaggac otèt (24) Istèn zèllèt, es azokat kic otèt imaggac zèllètben es igállagban kèl imadnioc: ... veri adoratores adorabunt Patrem in spiritu et veritate ... Spiritus est Deus: et eos, qui adorant eum, in spiritu et veritate oportet adorare*”. Tehát a latin *in spiritu* először így van fordítva: *léle*kben, másodszer így: *szelle*tben. Kardos következőképpen magyarázza a fordító eljárását: „A patarén fordító tehát a szóbanforgó két vers közül az egyikben az *igaz imádókat* úgy fogta fel, mint »igazakat«, fel nem avatottakat (credentes), akik adorálnak. Viszont bennük még csak »anima« van, tehát Istent csak »lélekben« imádhadják. Ezzel szemben a tökéletesekre Isten már kiárasztotta szellemét, ők lényegileg azonosak az istenséggel, ők tehát »szelletben« imádják.” (I. m. 12.)

Ehhez a következőket fűzném hozzá: A Szentírásnak ez a helye nem értelmezhető úgy, hogy egyszer ilyen, másszor meg amolyan hívőkre vonatkozik. Az ilyen értelmezés teljesen kifogatná a szöveg eredeti értelmét, logikus felépítését. — Ha a 24. versben írottakat a fordító a felavatottakra akarta volna vonatkoztatni, bizonyára nem riadt volna vissza attól, hogy a mutatónévmást egy a tökéletesekre utaló szóval cserélje fel, mondjuk például így: „és a szentek, kik őt imádják...”. — A Münchener Kódex János-evangéliumában a *spiritus* szó majdnem mindig *szelle*t-tel van fordítva. A *szelle*t szónak és latin eredetijének a jelentése azonban ebben az evangéliumban szinte kivétel nélkül az isteni szellemre, illetőleg a harmadik isteni személyre vonatkozik. A tárgyalt kritikus helyen azonban az *in spiritu* nem az isteni szellemre, hanem az ember szellemi részére vonatkozik. Ezt is szokták néha *léle*k-kel fordítani kódexeinkben, éppen úgy, mint ahogy a *spiritualiter* is *léle*k szerint kifejezéssel van fordítva a Bécsi Kódexben, a 202. levélen: „*Kic venec es mennèyèc lelec zerent hálnac Kic kèdeg földbèn lakoznac földnèc lakozoy es földièknèc nèuèztètènèc kic q fülöckèl földièkèt èrtnèc: Qui senes sunt et caelestes audiunt spiritualiter...*” Az idézett ószövetségi

rész még tartalmában is hasonlít az újszövetségihez: a külsőségek szerint, e világ szerint élő emberrel van szembeállítva mindkét részben a lelki ember. Az újszövetségi részben is állhatna ez a szöveg: „imádják az atyát *lélek szerint* és igazságban.” — Arra a feltett ellenvetésre, hogy ha a *lélek* szó használatát a 23. versben meg is lehet okolni, nem lehet megmagyarázni a 24. versben történt visszatérést az általános fordítási módszerhez, a következőket felelhetem. A 24. vers nem pontos ismétlése a 23.-nak. A 24. vers elején ott van ez a mondat: „isten *szellet*”. Ez után már nem folytathatta volna a fordító a verset így: „és azoknak, akik őt imádják, *lélekben* és igazságban kell imádniok”, mert teljesen agyonütötte volna a szöveg értelmét, figura etymologica-szerűen kifejezett csattanóját.

Van még egy érvem — nem is jelentéktelen — a mellett, hogy János evangéliumának itt tárgyalt verseiben a *lélek* és a *szellet* szó használata nem lehet patarén sajátosság. Ha ezt a két verset a fordító a patarén tanítás szempontjából nézve fontos, kiemelkedő evangéliumrészletnek tartotta volna, olyanak, amely a patarén teológiának a tolmácsolására hivatott, s amelynek a kedvéért a szövegen változtatást is érdemes végrehajtani, bizonyára alaposan ügyelt volna a fordítás gondosságára. De épp az ellenkezőjét tapasztaljuk: a 24. versben egy durva fordítási hiba van, amely grammatikailag az egész mondatot tökéletlenné teszi: „*azokat*, kik őtet imádják, szelletben és igazságban *kell imádniok*”. A helyes fordítás ez lett volna: „*azoknak* . . . *kell imádniok*”. A hibás szöveg a latin szerkezet gépies fordításából ered: a latin *oportet* ige mellett *accusativusban* álló *eos* névmást tárgyragos alakjában ülteti át a magyarba a fordító. E tévedésnek a figyellem ernyedtsége, a gépies munka az oka. Ilyen elnézést nem tudnék elképzelni akkor, ha a fordító különös jelentőséget tulajdonított volna a 23. és 24. versnek.

Az Apor-kódex három, a Bécsi Kódex egy és a Münchener Kódex egy kritikus helyének az ismertetése után KARDOS megállapítja: „Tehát a HtB. fordítójának teológiája részletekbe menően pontos patarén tanítás” (i. m. 13). E részletek tanúvallomását az eddigiekben láttuk. Ezeknek és más helyeknek a figyelembevételével kiderült, hogy az Apor-kódexben és a Bécsi Kódexben csak nagyon erőltetve láthatjuk a patarén tanítás tükröződését. Az a kérdés, hogy állunk a Münchener Kódexszel.

A Münchener Kódex patarén szempontból szinte teljesen csődöt mond. A Máté-evangélium fordítója a legtöbb helyen eltér a latintól, nemcsak az *animá-t*, hanem a *spiritus-t* is *lélek*-kel fordítja. A *szellet* szót csak 'gonosz lélek' értelemben használja, kivéve egy helyet, a 4. rész 1. versét, ahol a jó értelemben vett *spiritus*-nak *szellet* a megfelelője: „Tahat ic vitètec a' kiètlènbe *zèllèt-tòl*: . . . a S p i r i t u”. A latintól való eltérés tehát nem patarén szellemben, sőt azzal ellenkezõleg történik. Márk evangéliuma a szabályos fordítási módszertõl csak három helyen tér el (az 1. rész 8. és 10. versében és a 3. rész 29. versében). E három helyen a harmadik isteni személy nevét, a *spiritus sanctus-t* *szent lélek*-kel fordítja; a *spiritus sanctus* ellenben ebben az evangéliumban kétszer van *szent szellet*-tel fordítva. A magában álló *spiritus* szónak egyébként — akár isteni, akár emberi lélek értelme van — mindig *szellet* a megfelelője. Egy esetben semmi esetre sem tökéletes lelket jelent: MünchK. 43: „Es o *zèllètèuèl* ohaituan mōda: Et ingemiscens spiritu ait”. Lukács evangéliuma még jobban ragaszkodik a következetes fordítási elvhez: a *spiritus*-nak *szellet*-tel való fordításához. Csak két esetben tér el ettõl (1. rész 41. vers és 4. rész 1. vers), e két esetben — úgy, mint Márknál — a harmadik

isteni személy *szent* jelzős neveként szerepel. János evangéliumáról ugyanezt mondhatjuk el, azzal a különbséggel, hogy itt csak az egyik helyen (3. rész 5. vers) találjuk meg a harmadik isteni személy nevét, a másik helyen (4. rész 23. és 24. vers) az emberi lélekről van szó (ezt fent részletesen tárgyaltuk). Ezekon kívül mind Lukács, mind János evangéliumában több olyan *szellem* szó található, amely nem tökéletes isteni lelket jelent (nem szólva a gonosz léleknek *fertezett szellem* nevééről, mely nemcsak Máténál és Márknál, hanem Lukácsnál is megtalálható): Lukács 8: 54–5. (MünchK. 64): „O ke foguan o kezet iuoltjo monduan 'Lan ke'l fel, es megfordola o zellete: . . . Et reversus est spiritus ejuš” | Lukács 24: 37–39. (MünchK. 84): „megyettéc alaituā o magocat zellèt lattocat . . . Tapaziatoc es laffatoc, mert zelletno tètè es tètème nùèn: conterriti existimabant se spiritum videre . . . spiritus carnem, et ossa non habet”; János 3: 8. (MünchK. 86): „zellel hol akar ot lèhèl: Spiritus, ubi vult spirat” (vö. Sylv. ÚjT. 129: „Az szel az holott akaria ott fu”) | János 11: 33. (MünchK. 97): „Ihc azért hog lata otèt liratta . . . megforradozot zelletebèn es meghaboreita o magát: . . . infremuit spiritu”.

Kardos szerint az ő álláspontját támogatja SZILYnek az a felfedezése, hogy a Bécsi és a Münchener Kódex két fordító között oszlik meg: az egyik Máté evangéliumát és a Bécsi Kódex nagyobbik első felét fordította le, a másik a többi evangéliumot és a Bécsi Kódex kisebbik második felét (i. m. 14). Annyi biztos, hogy a *lélek* és a *szellem* szó használata tekintetében a Máté-evangélium fordítója határozottan másképp jár el, mint a többi evangelista; Kardos megállapítása tehát új adatokkal támogatja a Máté-evangélium fordítójáról vallott eddigi nézetet.¹ A patarén teológia tükröződése szempontjából azonban ez a megállapítás közömbös. Sőt: az a tény, hogy a Máté-evangélium fordítójának a *szellem* szó használatában megmutatkozó különös eljárás módja egybeesik a fordítónak más nyelvi területen jelentkező egyéni sajátosságával, azt mutatja, hogy itt fordítási módszerről, a fordító nyelvjárásának a hatásáról lehet szó inkább, és nem teológiai elvről. Az elvek tekintetében ugyanis nem teljesen kizárt ugyan, de mindenesetre kevésbé megokolható, hogy a közös vállalkozásnak az egyes részei ennyire különbözzenek egymástól, míg nyelvi téren, stiláris vonatkozásban az egyes fordítók, sőt a másolók között is kisebb-nagyobb eltérések szoktak mutatkozni.

6. Befejezésül hangsúlyozni szeretném, hogy fejtegetéseimmel első bibliafordításunk eretnek vagy nem eretnek voltának a kérdését nem érintettem. Hogy itt vannak bizonyos kapcsolatok a huszitizmussal, az kétségtelen. Ami mármost a patarénizmushoz való viszonyt illeti, ahhoz sem általában szóltam hozzá, hanem csak annyiban, amennyiben a kérdés kapcsolatban van a *szellem* szóval. Nem foglalkoztam azzal a tíz kisebb nyelvi érveléssel, amelylyel Kardos a fordítás patarén jellegét még támogatja (i. m. 15–9). Végeredményben akár patarén jellegű volt ez a bibliafordítás, akár nem, a *szellem* szó használata mindenesetre az általános szokástól eltérő sajátosság benne, s ez arra mutat, hogy a fordítók nem riadtak vissza az újításoktól, az addig szokásos hivatalos formákkal való szembehelyezkedéstől. Ezt egyébként a fordítás helyesírása is bizonyítja.

KÁROLY SÁNDOR

¹ Nem mindenben, mert a Bécsi Kódex első felében a *spiritus szellem*-tel, a Münchener Kódex Máté-evangéliumában pedig *lélek*-kel van fordítva. A különbség oka lehet „belső fejlődés”, ahogy KARDOS véli (i. m. 14), de nem a szó patarén használata szempontjából való fejlődés.

Erdő gyapja, gyapjú, gyepű

I. Tudtommal SZABÓ T. ATTILA hívta fel először a figyelmet az *erdő gyapja*, *erdő szőre* kifejezésre (MNY. XL, 374). Erdélyi adatait újabbakkal toldotta meg GUNDA BÉLA (MNY. XLIII, 54). GYALLAY DOMOKOS is jól ismeri szülőfaluja, az Udvarhely megyei Bencéd nyelvéből, például ilyen fordulatokban: „megvette az erdőt, s a *gyapjából* kihozta az árát” (azaz kivágván a fákat, a föld ingyenben maradt neki), sőt úgy emlékszik, hogy a *gyapjú* magára állva, az *erdő* nélkül is szerepelhet a fenti értelemben. A kifejezés — amint SZABÓ jól sejtette — sokkal nagyobb körben ismeretes: nemcsak Erdélyben, de azon kívül is.

Megvan e metafora Arany Jánosnál is, de nála réttel kapcsolatban kerül elő. „Vásárban” című, 1877-ben írt költeményéből idézem:

Hoztál-e pirosló új búza-magot?
Mezők üde lelkét: friss széna-szagot?

Odakünn már, úgy-e, megért a kalász?
Rét gyapja lenyirve; foly a takarás. (ÖM. 356.)

Arany ezt a tájnyelvből vette, mint annyi mást (úgy látom, az Arany-magyarázatok nem tárgyalták). A Szatmár megyei Istvándiból ezeket idézhetjük: „Az első *gyapját* is ő vágta a *szénának*”; „A harmadik *gyapját* a *lóherének* csak felébe kapja” (SzamSz. *gyapjú* al.).¹

Valamiképp e körbe tartozónak tekintem az alábbi földrajzi névi adatokat.

Ide veendőnek vélem a Nagyvárad és Nagyszalonta között feleúton fekvő Bihar megyei *Gyapjú* falu nevét. Régiségére vall, hogy a pápai tizedlajstrom szerint már egyházas hely. Az erdő k a l j á b a települt falu magyar lakosságú volt (CSÁNKI I, 609; JAKÓ, Bihar megye 248). PESTY FRIGYES 1864-i kézirati helynévtárában ez áll: „A' Gyapju község név eredetéről semminémű írásbeli, vagy szóhagyomány szerinti adatokkal nem bírnok”. Az ugyanott látható községi pecsét keresztés-zászlós húsvéti báránnyt ábrázol, úgy mint Debrecené, Szegedé stb. (erre l.: TudGyűjt. 1827. XII, 80; SZŰCS ISTVÁN, Debrecen története I, 29—31), ami arra vall, hogy a falu nevét a pecsét készítése korában már a *gyapjú* közszóval kapcsolták össze. GYÖRFFY ISTVÁN szerint (A feketekörös-völgyi magyarság települése. Bp., 1914. 19) valószínűleg *gyepű* volt az eredeti alakja. A *gyapjú* ~ *gyepű* pár felállítására valószínűleg a falu rumén *Zsepiu* (LIPSZKY), mai *Gepiu* alakja készítette, meg az, hogy az ugyancsak Bihar megyei Preszáka falu a XVII. századig *Gyapjúpataka* néven szerepel. Erre a kérdésre még alább visszatérünk. KNIEZSA ISTVÁN szerint (Magyarok és románok I, 197) „< magyar *gyapjú* (talán mint szn.)”; de a személynevből való magyarázat szerintem valószínűtlen.

Ide valók az Almás vize mellett fekvő kalotaszegi Középlak határában az *Alsó- és Felsőgyapja*, valamint *Gyapjatorka* nevek (SZABÓ T. ATTILA, Kalotaszeg helynevei I, 301). Az előbbiekre már a XVIII. század elejétől vannak adataink: 1714-ben *r é t e k k é n t* (294), 1752-ben *k a s z á l ó k k é n t*

¹ A Bihar megyei Nagyrábén is gyakran használt kifejezés: „Megkaszálták-e a bodorkát? — Még nem. Lassan nő ez a második *gyapja*. Az első *gyapja* sem volt nagy, négy-öt mázsa” (*bodorka* = biborhere; saj. gyűjt. 1951.).

(296) említik őket; 1755: *A Felső gyapjáb(an), Az alsó gyapjáb(an)* (kaszáló) (296); 1761—2: *A Felső Gyapjában* (kaszáló rét) (297). A XVIII. század második felében többször szereplő *Gyapjája* forma (297—8) a sok -*ája* utótagú földrajzi név hatására az *áj* 'völgyecske' szóval való birtokos összetétellel keletkezett. Ezt mutatja az 1775: „*Also Gyapja Ájja* helyben” (298) adat. Ma szántók, csak az *Alsógyapja*-ban van egy rész legelő. — Más erdélyi gyűjtésben, így ÁRVAY hétfalusi és BENKŐ nyárádmenti földrajzi nevei közt nem találtam ilyeneket.

Az OklSz.-ban közölt 1452: „Venissent ad riwlum *Gyapypataka* nominatum” adat „Lelesz Met. Máramaros 31.” utalása nyomán BÉLAY VILMOS „Máramaros megye társadalma és nemzetiségei” című könyvéből megállapíthattam, hogy ez a patak a Técsőtől keletre fekvő Szaplonca határában folyt. BÉLAY (i. m. 193) *Gyapjupathaka* alakban és 1450-es évjelzéssel közli. Helyesebben 1450/1457, idézendő helye pedig TörtTár 1909: 362: PETROVAY GYÖRGY oklevélkiadása. PESTY i. m.: „E' község lakossága földmíveléssel is — de leginkább juh és szarvasmarha tenyésztéssel foglalkozik . . . Erdősége igen nagy rengeteg . . . vannak oly erdei mely még vágás alatt nem volt — ős erdő”.

A Bihar megyei Preszáka falu neve a XVII. századig *Gyapjúpataka* volt: 1580: *Giapiupataka* (JAKÓ i. m. 327), 1597, 1599, 1604: *Giapjupataka* (GYÖRFFY i. m. 19). Csak a XVIII. század elején fordították át *Prisaca*-ra. PESTY i. m. szerint „A község elnevezése azon roman nevezettől ered, hogy a probb dombjai és völgyei levén ezeket romanul »Prisács«-nek szokták nevezni 's innen eredt a Preszáka nevezett”. A *prisaka* szó 'irtás', 'vágás' jelentésű (ALEXICS GYÖRGY: Nytud. I, 202—3), a *Pre-* vagy *Priszáka* helynevek többségénél nem kell tehát éppen gyepűkre gondolni, hanem inkább csak erdőirtásokra és telepekre. Mivel azonban e szót a levéltári és nyelvész köztudat a gyepűrendszerrel fűzte össze (vö. TAGÁNYI: MNy. IX, 254), nevét századunk elején — a régi *Gyapjúpataka* helyett — *Gyepűpataká*-ra változtatták, ugyanakkor, amikor az Alsó-Fehér megyei *Ompolypreszáka* és *Székáspreszáka Ompolygyepű*, illetőleg *Székásgyepű*, a Bihar megyei Solymos meg *Gyepűsolymos* lett. Ezekben a *gyepű* utó-, illetőleg előtagnak történelmileg helye nincs.

1343: „ad quendam vallem *Gyapus velg* uocatam” (OklSz.). Az oklevelet kéresemre MAKSAI FERENC megtekintette, és megállapította, hogy az oklevél a Hont megyei Nádas, Dalmad és az elpusztult Egres (*Egrus*) vidékének határjárását tartalmazza, valamint hogy SZAMOTÁÉK helyesen közölték a nevet *Gyapus velg* alakban, azaz az *y* hiánya nem sajtóhiba.

De térjünk át a kérdés jelentéstani oldalának a megvilágítására. Miért nevezhették a levágott vagy mai szóval kitermelt fát *erdő gyapjú*-nak? Bár már első pillanatra is valószínűnek látszik, hogy ha az erdőnek lehet és van *keble* (vö. *Kebele* falunév: MNy. XLV, 65—7), *öble* és *öle* (i. h. 67), *farka* (vö. *Erdőfarka*, a Maros-Torda megyei Nagyercséhez tartozó település: Hnt. 1944.), *sarka* (vö. *Erdősarok* tanya: Hnt. 1944.), *száda* (vö. *Erdőszáda* MAKSAI, Szatmár 134)¹

¹ Nem tartozik azonban ide az Udvarhely megyei *Erdőfüle*, bár ORBÁN BALÁZS (SzékLeír. I, 223) így ír róla: „Benkő e falu nevét onnan származtatja, hogy az úgy fekszik a Kormos völgyének felső szögletében, mint egy fül”. 1566: *füle* (SzékOkl. II, 197), 1635: *Füle* (i. h. VIII, 371), 1576, 1602, 1712, 1741: *Füle* (i. h. IV, 42, V, 297, VII, 191, 407). LIPSZKYNÉL is *Füle*. A *Füle* személynévből.

stb., miért ne lehetne — ugyanilyen szemlélet alapján — *gyapja* vagy *szőre*¹ is?*

A szőrzet és a fák, bokrok csoportja (sőt a mező növényzete) közt — hasonlóságuk révén — nemcsak szoros szemléletbeli, illetőleg jelentéstani, hanem többszörös nyelvi kapcsolat áll fenn. Így összetartozik a *bozót* és a *bozontos* (üstök). PAIS DEZSŐ az Anonymusnál *ifj[gy]fon*, Kézainál *Igfan* alakban előkerülő erdőnév második tagjáról kimutatta, hogy ez a *fon* ~ *fan* 'fonat, fonadék; pubes' szóval egy (NyK. XLVIII, 282—4). A bizonyítani kívánt kapcsolatot megerősíti az ugyancsak PAISTÓL idézett (i. h. 283) *sűrű* 1. 'dicht', 2. 'Dickicht'. Ilyen viszony van a *sűrű* (haj) és a *sűrű* 'sűrű fiatal erdő, tilos növendék-erdő' (MTsz.) között (l. PAIS: i. h. 283), valamint a *lomb* és a *lompos* (vö. 1704: „Némelly oroszánok igen gyapjasok avagy lomposok” és „Lombos farka vagy a rókának” stb. NySz.) között.

De az indoeurópai nyelvek köréből is hozhatunk példát a 'haj → erdő' kapcsolatra. A görög *λάσιος* (<**Flát-ios*) 'bozontos, gyapjas' egy **ult-ios*-ra megy vissza, ez pedig az őskelta **uol-tos*-ból származó óír *fol*t, óbreton *guolt*, corn. *gols* 'Haupthaar; haj' és az ósszláv **vol-ti*-ből származó nagyorosz *voloti* 'Faser; rost, szál', kisorosz *voloti* 'Rispe; buga, füzér', szerb *vlát* 'Ähre; kalász', szlovén *vlát* 'Rispe, Ähre', cseh *vlát* 'Haferähre; zakkalász', valamint a litván *váltis* 'Haferrispe, Haferähre; zabbuga, zakkalász' és a porosz *wolti* 'kalász' szókkal rokon. Germán megfelelőik az előgermán **uol-tus*-ból származott német *Wald* 'erdő', ófelnémet *wald*, óangol *weald*, óízlandi *völtr*, gót **walþus*. A *uolto-ti*- szócsoport természetesen összefügg továbbá a latin *vellus* 'Vlies; gyapjú' és német *Wolle* 'ua.' szókkal, valamint többi nyelvbéli megfelelőikkel. Tehát a görög *λάσιος* nemcsak annyit jelent: „dicht mit Haaren, Wolle bewachsen”, hanem ezt is: „dicht mit Waldung, Bäumen, Sträuchern bewachsen”. Ez a jelentése Xenophon és Platon óta kimutatható, hogy azonban — legalább is az európai Görögországban — igen régi, azt bizonyítja a *λασιών* helységnév (Elisben, az arkádiai határ közelében), amely *-oi*-je miatt talán elődórának tekintendő. Hogy az erdő úgy fedi be a földet, mint a szőr (haj) vagy a gyapjú, az minden további nélkül érthető kép. (L. FELIX SOLMSEN: Zschr. für vergl. Sprachforschung XLII [1908.], 214—5.) — A fentiekből kiderül, hogy ugyanazon indoeurópai tőnek 'haj', 'rost', 'szál', 'buga', 'kalász', 'erdő', 'gyapjú' jelentésű származékai vannak. Ellenvethetné valaki, hogy az eredeti szó a különféle nyelvekben jutott e különböző jelentésekhez. Ez igaz a 'Haupthaar': 'erdő' viszonyra, de már a németben egymás mellett él az azonos töről sarjadó *Wald* és *Wolle*, az angolban a *wood* és *wool*. Az avesztai *varəsa* 'Haar' megfelelője az óind *val'sa* 'Zweig'. A latin *coma* 'haj', növényeknél 'kalász, lomb'. Pl. Horatiusnál: „Diffugere niues, redeunt iam gramina campis arboribusque comae” (Ódák IV. 7.). F. VILLENEUVE fordításában: „Les neiges s' en sont allées; déjà les plaines voient revenir leur gazon et les arbres leur chevelure”.

¹ SZABÓ T. ATTILA 1951. IV. 18-i leveléből: „Kolozsvar és vidéke összegyűjtött néprajzi térképanyagából MÁRTON GYULA gyűjtéséből ezeket közölhetem: Jákótelke: eladja a *kaszáló szőrit*. — Körösfő: *kaszáló szőre*. — Magyaracskás: a *kaszáló szőrit* aggya el. Más gyűjtésekből: Alsóboldogfalva (Udvarhely megye): »*kaszáló gyapja*: rossz porsfű« (talán porcsfű?). — Zselyk (Beszterce-Naszód megye): *szőrit* atta ē (t. i. a kaszálónak). — Szilágypanit: ez idei *gyapját* adja el. — Radnótfája (Maros-Torda megye): ua.”

A magyar irodalomból legrégebb példám e képre: „Elszaladott a hó, fű jó már vissza mezőkre, | *Fáknak is új haja nő*” (Virág Benedek a Torquatus-hoz intézett fenti óda fordításában, amelyet az archilochusi sorra idéz FOGARASI és HORVÁTH JÁNOS). — TERESTYÉNI FERENC tett figyelemre rá, hogy Tóth Árpádnál többször előfordul: „Korsójából a szőke, szomorú *Fák hús hajába* bús parfümöt öntött” (A kerti fák közt . . .); „A fák fölötte megmeredve állanak Nagy *lombhajuk*, bomlott csomókban, fénytelen” (A fényes lég már...); „karom *erdők üstökébe* tép” (Micsoda reflektor elé . . .) (ÖK. 214, 216, 236). — Nyíró József „Az én népem” című regénye e szókkal kezdődik: „A szél fujja a *fenyők haját*”. Nem tudom, hogy ez csak költői hasonlat-e vagy — ami szintén lehet — székely tájnyelvi reminiscencia. — Legújabban Várnai Zseni „Előhang” című költeményében: „Dúló vihar után, mikor a nap fénye Ráragyog az *erdő lombhajú fejére*” (Irodalmi Ujság 1955. február 26.).

2. *Gyapjú* szavunk általánosan elfogadott vélemény szerint török **japayi*-ből származik (így legutóbb BÁRCZI: MNy. XLVI, 227), amely a *japmak* 'bedecken; beföd, betakar' ige származéka. Eredeti jelentése e szerint 'takaró, fedő (→védő, melegítő)' lehetett. A szó a török nyelvekben 'lana; Wolle' jelentésű, tehát nyilván így vette át a magyarság is. Mivel a magyarság valószínűleg már a törökséggel való érintkezés előtt is ismerte a juhot, fel kell tennünk, hogy a juh bundájának *szőr* vagy *bőr* volt a neve (vö.: *aranyszőrű bárány*; XVI. sz. közepén: „*bárány bőrrrel* bélelt mente”: MNy. L, 203). A török szót tehát nem mint az állat természetes takarójának nevét vettük át, hanem mint a juhfeldolgozás, a primitív fokú szűcs és szűrszabó mesterség alapanyagának nevét (a *gyapjú* és *szőr* különbségére l. még MÉSZÖLY: NNy. II, 47 kk.). Ebben a vonatkozásban a *gyapjú* már távolabb van a juhtól, mint a kenderből vagy lenből való, azaz növényi eredetű *csepű*-től.¹ A szó azonban a magyarban már igen korán más jelentéseket is felvehetett. Így a 'sűrű szövedék'-et, amely egyrészt az emberi (*gyapjas haj*;? 1470: „Egidio *Gyapyas*” OklSz.) és növényi szőrzet ('bolyhosság, pihesség'), másrészt a növényvilág összegubancolódott képleteinek megnevezésére volt alkalmas; vö. a földrajzi irodalom *növénytakaró* szavát, bár ez bizonyára a *Pflanzendecke* fordítása. Ebből a 'sűrűség, fonadék' jelentésből azután könnyen fejlődhetett 'valami — főként katonai — célból sűrűséggé nőni engedett, illetőleg metszéssel mesterségesen áthatolhatatlanná tett területsáv → tüskés sövény', majd 'országvédelmi berendezés'. — Persze könnyebb lenne egy már a törökben feltehető 'fedő, takaró → rejtő → védő' jelentésből kiindulnunk, de erre semmi fogódzónk nincs. CZEGLÉDY KÁROLY hívta fel rá a figyelmemet, hogy Kašgarinál van egy „Gyapjú folyama” név. Ez a *Jabaqu suvy* (*jabaqu* = gyapjú, *su* = víz) 'ein Fluss, der von der Bergen von Kašyar her bei Uržänd in Feryāna vorbeifliesst' (BROCKELMANN, Mitteltürkischer Wortschatz 244). Az elnevezés okát nem tudjuk. Lehet, hogy aránylag fiatal név, a benne végrehajtani szokott gyapjúmosástól.

Hangtani vonatkozásban a későbbi fejlődést így képzelem:

gyapay → *gyapou* → *gyapëu* → *gyapiu* → *gyapiu* $\begin{matrix} \nearrow & \text{gyapjú} \\ \rightarrow & \text{gyapju} \rightarrow \text{dzsapiju} \\ \searrow & \text{gyapú.} \end{matrix}$

¹ A 'szösz, kóc' jelentésű *csepű*-ből való talán a *csepőce* (EtSz. *csepe* al.), *csepőte* 'cserjés, bokros, harasztos hely, növendék erdőcske' (MTsz.). — M. S.

Vö. PAIS, Csepreg: A *csepű* és a *sëprü* török rokonságához: MNy. XXXVIII, 363—6). — P. D.

Ez utóbbi tükröződhetnek az 1343: *Gyapus velg* adatban, valamint a DIÓ-SZEGHI — FAZEKAS-féle fűvészkönyv *gyapú* szavában (I. KARDOS: Nyr. XXXVII, 215; de NAGY: MNny. V, 46 nem említi). JÁVORKA SÁNDOR szíves felvilágosítása szerint a *gyapú* (*Eriophorum latifolium*) messziről ezüstösen csillogó hosszú, gyapjas szőreiről kapta nevét. A nedves helyen növényű füvek családjába tartozván lápos, vizes réteken tenyészik. Mikor gyapjuszőrei beértek, távolról nagy fehér foltok benyomását kelti. Mai hivatalos növénytani neve *gyapjúsás*. Nem hiszem, hogy DIÓ-SZEGHIék csinálmánya, mert PESTY idézett helynévtárában a Hajdú megyei Földesnél ezt olvassuk: „Gyapán, rét Szt. Miklós pusztán. Az itt termett *gyapús* fűről”. A BALASSA IVÁNTÓL (MNy. XXXVII, 188) WAGNER Phraseológiájából (az 1750. és 1775. évi nagyszombati kiadás alapján) idézett *gyapos* azonban sajtóhiba *gyapor* helyett. VERSEGHY ki is hagyta 1822-i budai átdolgozásából. — A *dzsapju* alakot a Kolozs megyei Szépkényerűszentmártonból közölték (MNny. III, 410), ahol — nyilván újabb hangfejlődés eredményeként — a *gy dzs*-vé vált: *ádzs* 'ágy', *surdzséj* 'surgyé, szalmazsák', *dzsapott* 'gyapot'.

3. Ezúttal nem kívánok behatóbban foglalkozni a SzófSz. szerint ismeretlen eredetű *gyep(ú)* származásával, de nem tartom kizártnak, hogy az *erdő gyapjá*-val kapcsolatban erre is némi fény derülhet. Ugyanis nem lehetetlen, hogy a *gyapjú* : *gyepű* pár felállításában GYÖRFFYnek — aki itt nem nyelvészeti oldalról nyúlt e darázs-fészekbe — igaza van.

Meggondolandónak tartom ugyanis a következőket:

A *gyapjú* szó legrégebbi említése a BesztSzőj.-ben található: „lana — *gepiu*” (1011). Első szótagbeli *e*-je nem feltétlenül hiba, olvasása tehát nem bizonyosan *gyapjú* (*ú*-val!), hanem magas hangrendű is lehet. A facsimilén vakarás, javítás a szónál nem látható. Uo. előbb: „indago — *gepew*” (883). — Emellett — vagyis hogy a *gyapjú* elő- vagy ómagyar alakja mellé alakulhatott magas hangrendű változat — szól az, hogy Moldvában mind a *gyepű*, mind a *gyapjú* egyformán *d'jepű* (CsángSz.).

A *gyepű* szó — amely Erdélyben rövid *ü*-vel hangzik — nyelvjárásaink többségében is *gyepű*, tehát hosszú végmagánhangzós alakban él (MTsz. *gyép* és *gyepű* al.), sőt a *gyapjú*-hoz még közelebb álló *gyepjú* alakja is előkerül a Szatmár megyei Nagypaládról való *körülgyepjúz* 'gyepűvel, élősövényvel körülkerít' igében (SzamSz.). — A Bihar megyei *Preszáká*-t csak 1704-ben említik először ezen a néven, azelőtt *Gyapjúpataka* (GYÖRFFY i. h.). Persze a szláv jövevényszó alkalmazásával lett román *Prisaca* helynév már előbb meglehetősen. De talán mégsem egészen véletlen, hogy a XVII. században a Körös megyei *Gyepű-Szent-Péter* nevét is *Preszáká*-ra fordítják át (TAGÁNYI, Gyepű és gyepűelve: MNy. IX, 99 és I. jegyz.).

A 'fonadék, kóc, eleven sövény stb.' jelentésű *gyapjú* és *gyepjú* szók közt később jelentésmegoszlás támadt: a *gyapjú* visszatért eredeti jelentéséhez (*juh gyapja*, mert a *szőr* és *gyapjú* közt még sem volt olyan éles különbség, legalábbis a történelmi időkben, mint MÉSZÖLY gondolja; vö. GyöngyTör. 1659: „kewes *gyapya*úal walo: kysded barany”, továbbá a *szőrabrossz*, *szőrruha* előtagjának 'gyapjúból készült' jelentését Szépkényerűszentmártonból: MNny. III, 413), míg a magas hangrendű alak csak az 'élősövényből álló védelmi berendezés → kerítés → határ' jelentésre foglaldott le: vö. SchlSzőj. 1431: „lanna — *gapiu*”, 1571: „indago — *eluen gep*”. A *gyapjú*-nak ez ősi jelentésárnyalata azonban megmaradt a *Gyapjú* helynevekben, valamint az *erdő* és *mező gyapja* kifejezésben.

A *gyepű* eredeti jelentése szerintem — mint mások szerint is — 'sövény' lehetett, tehát semmi esetre sem 'fatorlasz', 'földhányás' stb., ilyen jelentések csak a későbbi 'határ'-ból fejlődhettek. Sövény, amelyet egyrészt mesterségesen: állandó visszavágással kényszerítettek erre a feladatra, másrészt kökény- és hasonló bokrokból állott, amik maguktól is alkalmasak akadályképzésre. Ez a kezdetleges védekezési módszer persze nemcsak keleten divott (a *nyék* 'sövény' alkalmazására l. PAIS: MNy. XLIX, 288—9; az oroszoknak a besenyők elleni gyepűjére l. HUNFALVY: Száz. 1888: 450), hanem nyugaton is, gondoljunk csak a mai Belgium területén lakott nerviusok Caesar leírásából ismert cserjéseire, amelyek az ellenséges lovasság számára áthatolhatatlan akadályt jelentettek.¹

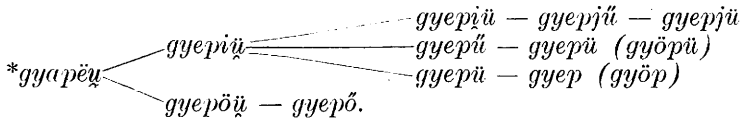
Nemcsak az országhatárokat védte gyepű, hanem a falukat és a településeken kívül eső kerteket, főként a szőlőhegyeket is. Az újabb korban a falusi élet keretén belül a gyepűk csak a szőlők védelmére szolgáltak, s az országos gyepűk eltűnése után is maig őrzik egy primitív (ma inkább csak gyümölcslopdosó gyerekek, legelő jószág és vadak kártevése ellen védő) Maginot-vonal emlékét. Mivel ezeket a gyepűket utóbb kövel és más egyébbel is megerősítették, azért olvashatjuk a Brassói Szótártöredékben: „*Gyepű* — antes . . . lapides et maceria qui claudunt vineas . . . extremi ordines vinearum”; MA.³-nál és PP.-nél pedig a *gyöpű* latin fordításai: *agger* 'töltés, gát, sánc'; *septum* 'bekerített hely'; *maceria, maceries* 'fal, sövény, tapaszos palánk'. (Érdekes, hogy első bibliafordításunk a *gyepű* szót nem ismeri; vö. MELICH: NyK. XXXII, 52—3.)

A gyepű tehát lassankint eltűnt a falu széléről, s ma leginkább műveletlenül hagyott földszáv jelzi egykori helyét. Ez ma a baromfiak és a valami okból otthon maradt állatok területe, amelyet az ország számos részén *gyepű*-nek vagy *gyep*-nek neveznek, és amely a „csapd ki a *gyepre!*” 'hajtsd ki a kert alatti műveletlen földre!'-féle vonatkozásokban kapott aztán 'Rasen' értelmet. (Zalában a Nyr. XXIX, 38 szerint 'legelő, páskum'.) A *gyep* tehát, mint a SchlSzój. fentebb idézett adatában láttuk, eredetileg szintén 'sövény' volt. — Két ennyire hasonló hangzású és jelentésű szót nem szabad elválasztanunk egymástól, mint pl. HUNFALVY és MUNKÁCSI (Nyr. XXVIII, 532) teszi. A *gyepű* és *gyep* viszonyára nagyon tanulságos ZOLNAI GYULA cikke (Nyr. XXVIII, 530—3). De nem fogadható el ZOLNAMAK az a véleménye, hogy két külön török nyelvjárásból származnak. Egyrészt a rövidebb alaknak megfelelő török szó nem mutatható ki, másrészt a *gyep* — bár elég korán, de mégis — a *gyepű*-nél később tűnik fel (az ÁÜO. VII, 456 1257-ből való adata 1416-i átírásban maradt fenn), tehát elvonás lehet a *Gyepel* 'Gyepüntúl', *gyepüs* ~ *gyepös*, *gyepüt* ~ *gyepöt*, *gyepöl*, *gyepüz* stb. alakokból. — Fordítva, a *gyep*-

¹ „Nervii antiquitus, cum equitatu nihil possent . . . quo facilius finitimorum equitatum, si praedandi causa ad eos venissent, impedirent, teneris arboribus incisiss atque inflexis crebrisque in latitudinem ramis enatis et rubis sentibusque interiectis effecerant, ut instar muri hae saepes munimentum praerberent, quo non modo non intrari, sed ne perspicere quidem possent: A nerviusok régen, amikor még lovassággal nem rendelkeztek . . . , hogy minél könnyebben feltartóztathassák a szomszédos népek lovasságát, ha azok zsákmányszerzés céljából hozzájuk jönnek, gyenge fákat megnyesve és földre hajl tva, miáltal rajtuk hosszanti irányban sűrű ág sarjadzik, és szeder- meg csipkebokrokat közéjük ültetve elérték azt, hogy ezek a sövények olyan erődítményt nyújtanak, mint egy fal, amelyen keresztül nemcsak hogy belépni nem lehet, de még átlátni sem” (Bellum Gallicum II, 17.)

ből „nagyító (> becéző) képzővel” magyarázza a *gyepű*-t HORGER (MSzav.), aligha helyesen.

Hangtanilag:

A *gyepő*-re vö.: BesztSzőj. *gepew*; OklSz.; NySz.

Tudom, hogy korántsem tisztáztam minden kérdést (a származtatás hangtani része most sem világos előttem, pl. a szóban nyílt *e*-t várnánk, ami a csángóban meg is van, vö. WICHMANN: MNy. IV, 398), ezért tartom a fentieket csak meggondolásnak és nem magyarázatnak, noha a jelentéstani rész valószínűvé teszi, a hangtanira pedig lehet magyarázatot találni. — Elődeim a *gyapjú*-ból való magyarázatban (akikre később bukkantam): KASSAI JÓZSEF (Szőkönyv II, 274: „Gyep, Gyöp vékony hangonn; de vastag hangonn mintegy Gyapja a' földnek”), GYÖRFFY ISTVÁN (i. h.) és rendkívül hcmálycsan ERDÉLYI JÓZSEF (Árdeli szép hold 74). Utóbb hívta fel figyelmemet PATS DEZSÓ SIPOS ZSIGMONDNak 1927-ben a Zalai Évkönyvben megjelent cikkére. SIPOS néhány aránylag korai adatot idéz a *gyepjü* változatra: Egy 1733-ban a Szatmár megyei Milotán kelt okiratból: „[a mező] ugyan a *gyepjüre* megy véggel”; 1780-ban a Bereg megyei Bene faluban egyetek közt a „szőlőknek *gyepjüiről*” rendelkeznek; 1812-ben Csebi Pogány József Bereg megyei főszolgabíró a *gyepjük* jó karban tartását rendeli el: „a szőlő körül való *gyepjüket* jó karba kell helyezni . . . megesik, hogy a pásztorok a keitéseket, vagyis mint itten nevezik *gyepjüket*, melyek tilalom alatt szoktak tartatni, meghánnják és marháikat más kárával legeltetik . . . mivel a szőlők igen elgazosodtak, kiknek alján a *gyepjük* jobbára elvesztenek, azért minden ép és parlag szőlő lábjaian egyaránt felméréstvé, a *gyepjük* osztassanak fel és kiki megcsinálván a maga részét, minden esztendőben tartozik ujítani . . . és a szokott helyen jó, erős kapuk tartassanak . . . minden kapu mellett pedig legyen lépcső” (Gyepükörvár; kny. 7, 13—4). — A törökből származtatta MUNKÁCSI adatai nyomán SEBES-TYÉN (Nyr. XXVIII, 467), ZOLNAI GYULA (i. h. 531) és természetesen MUNKÁCSI (KSz. VII, 252). Ezt a szófejtést azonban GOMBOCZ (MNy. III, 213—4, BTLw.) nem fogadta el. MIKESY SÁNDOR

Guggol, gúnyol

I.

1. Heltai Gáspár megrázó erejű művének, a „Reginus Gonsalvus Montanus latin műve után” (BORBÉLY ISTVÁN, Heltai Gáspár életrajza 67) fordított és bővített Háló-nak (Kolozsvár, 1570.; hozzáférhető kiadása TRÓCSÁNYI: RMK. 36. sz.) olvasása közben néhány érdekes adat keltette fel figyelmemet. A 149. lapon olvasható: „Ottan *meg guggollyác* szegent, monduán: Jesus, Jesus, heretneclator; sockat ád teneked, és sockat használ az Jesus Christus.” A szó

még hatszor fordul elő a műben, talán nem árt, ha idézem a megfelelő helyeket: „*Gugolo* szockal illetic aszt, monduán” (167) | „Eszť mondiác neki szép *gugalo* beszéddel” (202) | „Euel és effele beszéddel *gugollyác meg* à szegény foglyokat” (203) | „Czuffollással es *gugolással* menneć be à szegény foglyokhoz, Es esmet azzonképpen *gugolassockal* iőneć ki előleć” (203) | „Aszt mondia vala, Hogy *gugolással* afféleket neuesztéć Bibliastaknac” (341).

Mit jelentenek az idézett szavak? A SzófSz.-ból csak annyit tudunk meg, hogy mai köznyelvi *guggol* igénk a XVI. század közepétől van adatolva, s a *gubbaszt*, *gunnyaszt*, *kuksol*, *kuporodik* szavakkal rokon. A Heltaitól idézett példákából egy *gugol* szónak 'gúnyol, csúfol' jelentését hüvelyezhetjük ki, erre nézve azonban a SzófSz. teljes homályban hagy bennünket. De a NySz.-ban megtaláljuk, amit kerestünk: a XVI. század közepétől előfordul s a század második felétől kezdve valamivel gyakrabban szerepel egy *guggol* 'gúnyol; spotten, höhnen' igénk — a Heltai Háló-jában talált adatok közül is kettőt, a 167. és 202. lapról, idéz a NySz. —, amelyre a SzófSz. — alkalmasint elnézésből — a mai *guggol* 'kauern, hocken' előzményeként hivatkozik, s amelyet a NySz. a *gúnyol* szóval ajánl összevetni. Talán sikerül kimutatnom, hogy ebben az esetben mind a SzófSz. elnézésének, mind a NySz. utalásának van létjogosultsága.

2. MÉSZÖLY GEDEON „Sírú, sokorú, kökörű” című cikkének első részében (MNy. VII, 337—46) összeállít egy szócsoportot, melynek alapszavául **kukor* ~ **kukur* ~ **kunkor* ~ **kunkur* 'kunkorog' igét következtet ki. BENKŐ LORÁND (MNy. XLIII, 30—2) tovább tágitja a kört, s ugyanennek az alapszónak *kutyor* ~ *kutykor* ~ *kucsor* ~ *kucor* ~ *kusor* ~ *kunkor* ~ *gugor* ~ *gugyor* ~ *gugyur* változatait következteti ki, megjegyvezvén, hogy mindezek esetében egy *kuk* ~ *kuty* ~ *gugy* ~ stb. 'szűk térre szorul, szűk tér' igenévszótó -r gyakorító vagy kicsinyítő képzős származékával van dolgunk. Ez a szócsalád — amint egy későbbi cikkében BENKŐ is felveti ezt a lehetőséget (MNy. L, 256) — még tovább bővíthető, s határai véleményem szerint kiterjeszthetők azokra a köznyelvi *guggol*, *gunnyaszt*, *kuksol*, *gubbaszt*, *kuporodik* (l. SzófSz.), valamint tájnyelvi *gubbad* 'görbed', *guggad* 'guggol', *guggan* 'leguggol', *guggaszt*, 'lehorgaszt', *elgunnyad* 'elájul', *kukkad* 'tikkadtan lekonyul' *összekuppad* 'összezsugorodik' stb. (l. MTsz.) szavakra, melyek ugyancsak a BENKŐ jelezte alapjelentésű *gug* ~ *guny* ~ stb. tövek gyakorító képzős származékai. Az alapszó nagyszámú alakváltozatának összevetése nem okoz problémát, ha meggondoljuk, hogy e szócsoport tagjainak túlnyomó része tájnyelvi, s még a köznyelviiek egy részénél is kimutatható, hogy azok csak az utóbbi száz-százötven évben hatoltak be a köz-, esetleg az irodalmi nyelvbe, mint ahogy pl. a *guggol* vagy a *kuksol* a Tsz. adatai szerint még vitathatatlanul tájzavaknak minősülnek (vö. BALÁZS JÁNOS: Nyr. LXXVI, 179). A *gub* ~ *kup*-féle bilabialis zárhangot tartalmazó alakok csak a XIX. század elejétől fordulnak elő nagyobb számban (noha már Apáczai Magyar Encyclopaediájában van *kuporodik*, l. NySz.), ezekre azonban vö. *cikákol* 'sziszegő hangot ad' > *cipákol*, *rugaskodik* > *rubaskodik*, *ugorka* > *uborka* (FEKETE ANTÓNIA, A magyar zárhangok története 27, 29), *nadragulya* > *natrabulya* (HIDVÉGI ANDREA kéziratban levő gyűjtése) stb.

3. Azt hiszem, kevés olyan széltében-hosszában használatos szavunk van, amely nyelvtudósaink részéről oly mostoha elbánásban részesült volna, mint *gúnyol* igénk. Tudomásom szerint KÖRÖSI SÁNDOR az egyetlen, aki

etimologizálni próbálta, az olasz *gogna* 'pelengér' szóval vetvén össze (OIEI.). Mások csak arra szorítkoztak, hogy kimutassák, illetőleg megállapítsák ennek az etimológiának a tarthatatlanságát (MELICH: MNy. VI, 117; SzófSz.; KARINTHY, Olasz jövevényszavaink). Abból a tényből, hogy a *gúnyol* s az ez esetben alakváltozatnak tekintett hasonló jelentésű R. *guggol* — amelyből az előbbi esetleg elhasonulással keletkezett — a XVI. századból rendelkezésre álló adatok óriási többségében (25 közül 24-ben) erdélyi származású vagy huzamosabb ideig Erdélyben működő szerzők műveiből kerül elénk,¹ esetleg azt következtethetnők, hogy a szó eredetijét a ruménben kell keresnünk. Összevetésül kínálkozik is egy 'tőkfilkó, együgyű ember' jelentésű rumén *gogoman* ~ *guguman* összetett szó, melynek utótagja a germán *man*, előtagja pedig *go'ga* 'a rumének csúfneve' (TIKTIN I, 706—7). SZINNYÉI ezzel a szóval hozza kapcsolatba (Nyr. XXII, 537) *guguj* ~ *gugó* 'bamba, ostoba' szavunkat (másképp: ALBERT JÁNOS: Nyr. XXIII, 31; KOVÁCS MÁRTON: Nyr. XLII, 425, utóbbi valószínűleg tévesen), s elvileg nem lehetetlen egy olyan jelentésképződés, amely szerint **gogol* ~ *gugol* (-l denominális képzővel) 'a rumének csúfnevével illet → általában csúfnévvel illet → csúfol, gúnyol'. Ez a magyarázat azonban mind hangtani nehézségek, mind pedig a jelentésképződéssel kapcsolatban felmerülő történeti és lélektani problémák miatt valószínűtlen, s így mihamar be kellett látnom, hogy *gúnyol* szavunk eredetét kutatván az ez irányban való tapogatózás sem vezethet eredményre. A megoldást egészen másfelé kell keresni!

II.

1. E kis kerülő után pedig térjünk vissza a dolgozatom elején Heltaitól idézett *guggol* 'csúfol, gúnyol' szóhoz. Megvizsgáltuk az ezzel a z o n o s a l a k ú, de eltérő jelentésű *guggol*-t és rokonságát, valamint vetettünk egy pillantást az ezzel a z o n o s j e l e n t é s ű, de eltérő hangalakú *gúnyol* igére is. Vajon nem lehet ezt a 'gúnyol' jelentésű *guggol* szót összekötő kapocsnak tekinteni a *gúnyol* és a mai *guggol* között? Vajon nem lehet ennek a segítségével bebizonyítani e szavak rokonságát? A *gúnyol* ú-jának hosszúsága emfaticus eredetű lehet, s talán nem véletlen, hogy a XVI. és XVII. századból egyetlen adatot sem találtam, amely jelölné a hosszúságot! Ha pedig a jelentéskülönbséget meg lehet magyarázni, akkor ezzel egyszersmind megoldódik a mássalhangzók megfelelésének problémája is, mert hisz erre a *guggol*, *guggad*, valamint a hasonló jelentésű *gunnyaszt*, *elgunnyad* példája szerint ugyanabból a szócsaládból találunk nem is egy analógiát! Tételezzünk hát fel BENKŐ nyomán egy 'szűk térre szorul, szűk tér' alapjelentésű *gug* ~ *guny* ~ stb. tövet, s ezzel próbáljuk magyarázni a *gúnyol* és *guggol* jelentéseit és jelentésárnyalatait. Mai *guggol* 'hocken, kauern' igénk — amelyet KASSANÁL talállok először, mégpedig 'se flectit, et clinat antrorsum capite' értelmezéssel — -l gyakorító képzős származék, mint a rokon jelentésű N. *gubbad*, *guggad*, *kukkad*, *kuppad*, továbbá *döföl*, *dugol*, *zúzol* stb. (TMNy. 396). Képzés szempontjából tarthatnók a *könyököl*, *térdel* stb. analógiájára keletkezett denominális

¹ Illusztrációul hadd idézzem itt két legrégebbi adatomat, melyek mintegy húsz évvel korábbiak a NySz.-énál: Helt: Dial. K8b. 1552: „Mert eszt lathyuc, hogy à borosoc minden embert *meg gugolnac* es *meg chufolnac*”; 1553: „Mert te minden embert *meg-guggolsz* — Noha majd s ezennel leomolsz” (RMKT. VI, 108). Uttóbinak szerzője is erdélyi: Gyulai István kolozsvári prédikátor.

alakulatnak is, ezt a feltevést azonban a *guggad*, *gubbad*-féle, tehát az ugyan-
 ebbe a szócsaládba tartozó frekventatív származékok analog példái felesle-
 gessé teszik. A jelentésfejlődés '(szűk térre szorul) szorong → (lehúzódik,
 lekuporodik) kuporog, guggol' lehetett.

Ugyanebből az alapszóból -l műveltető képzővel alakult a R. *guggol* ~
gúnyol (< *gúnyol*) igénk, mint az ezekkel rokon *guggaszt* 'lehajt, lehorgaszt,
 lekonyít', valamint a Pázmánynál járatos *vásol* 'vásít', *döngöl*, *nevel*, *forral*
 stb. (TMNy. 437; Kis-ERŐS 289). A jelentésfejlődés itt a következő: 'szűk
 térre szorít → összehúz, összegyűr, összeráncol'. S hogy ez nemcsak hipotézis,
 azt bizonyítja a népnyelv, amely megőrizte ezt a jelentést is: Székelyföld:
gúnyol 'összességű r¹, gondatlanul v. kíméletlenül visel, szaggat (ruhát)'
 (MTsz.); Drávaszabolcs: *gúnyol* 'szaggat, nyű' két adat (OrmSz.). Az adatok-
 ból úgy látszik, hogy a szó ma leginkább valamilyen ruhafélével kapcsolatban
 használatos; ez nyilván a *gúnya* szóval való, hasonló hangalak okozta képzet-
 társulás következménye.

De hogyan lesz az 'összegyűr, összeráncol'-ból 'gúnyol'? Közvetlenül
 semmiképpen sem, de ez nem is baj. Sőt csak így lehet megmagyarázni
 a régi nyelvi adatokat.

2. Erasmus „Az erkölcsnek tisztességes volta” című művének (Szeben,
 1598.) 6. lapján olvashatjuk: „Kiket illet orrokat meg fodorítani? quos decet
 crispere nasum”, majd ugyanitt felel is rá: „Orrokat meg fodorítani az tragaro-
 kat, neuetőket, cziufokat illet” (második részét a *nevető* címszó alatt idézi a
 NySz.). Faludi: NÚ. 250: „Theomachus *fel-rántzolván orrát* s homlokát, elfor-
 dula” (NySz. *föl-ráncol* al.). Nyj. *konkoritt* [*kukorít*] 'fintorít'. *Konkorittya a*
zorrát; [*kukorgat*, *kunkorgat*], *konkorgat* 'fintorgat'. *Konkorgatni az orrát*. —
 Az orr összeráncolása, fodorítása, az orral való fintorgás — ez tehát a híd,
 amely elvezet bennünket a *guggol* ~ *gúnyol* ige 'fintorgat' jelentéséhez! Beszé-
 des bizonyítékként hadd álljanak itt a korbéli szótárak megfelelő adatai:
 MURMELIUS: „Nasutus: *Orrauval meg czufolo*”² | CAL.: „nasuti: *Moggyauval*
valo, tsufolo, neuető — nasutissimus: *Igón tsatsago, tsufolo*” | SZIKSZF.: „Nasu-
 tus: *Orrauval meg czufolo*” | MA.: „Nasútus: *Orros. Item Orrauval guggolo,*
Finnýásson megnevető” | PP.: „Násütus: *Orros, Orrauval gúnyoló, Finnýásson*
megnevető” | PP.: „Nasus crispans: *Gúnyolás - Nasum crispere: Orrát fintor-*
gatni” | PPB. I. *aduncus* al.: „Nasó aduncó suspendere: *Orra' fintorgatásával*
valakit meg-gúnyolni” (NySz.) | uo. *suspendere* al.: „Nasó aduncó suspendere:
Valamit orra fintorgatásával meg-tsúfolni”. Íme, PÁPAI PÁRIZ 1708-i szótárá-
 ban a „nasutus”-nak még *orruval gúnyoló* fordításával találkozunk, ebben a
 szótárban a „suspendere aliquem nasó” fordítása: *Valakit meg-tsúfolni, gú-*
nyolni. Az 1767-i kiadásban BOD már „megjavítja” a fordítást *Orra' fintor-*
gatásával valakit meg-gúnyolni formává bővítve. Vagyis a XVIII. század
 elejéig még érezhették a *guggol* ~ *gúnyol* ige eredetibb 'fintorog' jelentését —
 az *orruval guggoló* kifejezés szerintem kétségkívül erre mutat —, a század másod-
 dik felében azonban ez már háttérbe szorult. A *guggol* 'összegyűr, ráncol'

¹ Én emeltem ki.

² Talán mondanom sem kell, hogy itt a *meg czufolo* szintén a m. 'fintorgó'. Tudjuk,
 hogy a *csúf*-nak régen 'Schauspieler' jelentése is volt. Vö. Helt: Krón. 168: „Hozata ki
czuffokat, tanzolókat” (id. NySz.), márpedig ezeknél az arcjáték a leglényegesebb
 kellékek egyike volt. Mint Páris Dezső (MNyTK. LXXXI, 6) említi: „az 1253. évi oklevél
 egyik *joculator*-át bohóckodó arcjátékáról: mimikájáról nevezhették el *Fintur*- a. m.
fintor-nak”.

ból úgy lett az *orrával guggol* 'fintorog'-on keresztül *guggol* 'fintorog',¹ mint ahogy a 'lassen vergehen' jelentésű *múlatni*-ből az *időt múlat* kifejezésen keresztül lett a *múlatni* 'sich unterhalten'. A tapadásnak egy érdekes és különleges esete ez, amely GOMBOCZ ZOLTÁN felosztása szerint a nevek szintagmatikus kapcsolata alapján létrejött jelentésátvitelek közé tartozik.

3. Szkhárosi Horvát Andrásnak „Pál érsek levelére való felelet” című erős sodrású válaszversében (RMKT. II, 214—21) találjuk a következő versszakot (NySz.):

Keresztelni gyermekeket *guggolt* vizzel mondog

Idvösségesb az lehésvel hiszem azt alítod,

Mert mi legyen az kereszttség? érsek te nem tudod.

Itt egészen nyilvánvaló, hogy a *guggol*-nak nem 'gúnyol', hanem eredetibb 'fintorog; száját elhúzva, fintorogva rálehel' jelentésével állunk szemben, mint ahogy a következő sorban a *guggolás* szinonimájaként valóban a *lehés*-t találjuk. SZILÁDY ÁRON is azt írja (RMKT. II, 460) az idézett sorhoz fűzött jegyzeteiben, hogy „a *r á l e h e l é s* által történő exorcisálással függ össze e kifejezés”, amennyiben „Szkhárosi a *r á l e h e l é s t* s z á j v i g y o r í t á s s a l v a l ó g u g g o l á s²-nak veszi, s ezért mondja a keresztelésre használt vizet *guggolt viznek*”.³ De még más adatokra is hivatkozhatunk, amelyekben a R. *guggol* 'fintorog' igét kell felfedeznünk. Csak kettőt idézek: MA: Tan. 1440: „Nem kell itt valami *varásló guggolást* vagy ördönges bővölést bájölást eszmel-lenünc és képzenünc” (NySz.); Com: Jan. 187: „A mérges csalfaság és *hát megül való meg guggolás* a gúnyoló csufondárosoknac hagyattassanae”. Ez az adat a NySz.-ban három helyen található meg: *megguggolás*, *csúfondáros* és *gúnyolás* címszó alatt; az előző két helyen az idéztem formában szerepel, a *gúnyolás* címszó alatt azonban *meg guggolás* helyett *gunyolás* áll. Sajnos, nem volt módomban utánanézni, hogy melyik a téves vagy esetleg más kiadásból való (a fordítás először 1643-ban jelent meg, a NySz. azonban az 1673-i kolozsvári kiadást dolgozta fel).

4. A R. *guggol* ~ *gúnyol* ige 'összegyűr, összeráncol → fintorog' jelentésfejlődésének kimutatásával — úgy vélem — megtettük az első lépést a mai 'gúnyol' jelentés felé. A második lépés megtétele ugyanilyen egyszerű. Mert mi a kigúnyolásnak, kicsúfolásnak külső jele? Az orr, esetleg a száj megvető fintorgatása, félrehúzása. CzF. pl. így határozza meg a *gúnyol* elsődleges jelentését: „Aljasan, póriasan csúfol, pl. nyelvét kiöltve, száját húzogatva arczát elfintorítva”. Az egyidejű érintkezésem alapuló névátvitel egyik tipikus esete, hogy valamely külsőleg látható részképzet nevével kifejezhetjük azt a többé-kevésbé lelki folyamatot is, amellyel többnyire együttjár a szó jelezte konkrét jelentéstartalom. Így lett a R. *retteg* 'reszket'-ből a mai *retteg*

¹ Fejtegetéseim során csupán az egyszerűség kedvéért értelmezem *guggol* igének ez átmeneti jelentését a 'fintorog' szóval, nem tüntetvén fel minden esetben azt, hogy akire a cselekvés irányul, itt tárgyesetben áll. A *guggol* jelentése pontos értelmezés szerint nem 'fintorog valakire', hanem 'fintorog valakit, megfintorog'.

² Az én kiemelésem.

³ *Fintorgatás*-on ma leginkább az orr fintorgatását értjük, mindamellett még a köznyelvben is van s z á j -fintorgatás, a népnyelvben pedig többek között *fintorit* 'kicsúcsosít', *fintorog* 'izeg-mozog, billeg', *fintorgatja magát* 'farát hányja-veti, riszálja, kidüllesztí' is. A SZILÁDY idézte kifejezés néhány régi szótári adata: CAL.: „sannio: *Zay vigyoritas sal valo gunyolo*, hahatalua valo tsufolo — sanna: *Zay vigo rítással valo gunyolas*” | MA.: „Sanna: *Gunyolas, Szay vigyoritással valo Guggolas*”.

(< 'reszket a félelemtől'), a latin *tremere* 'reszket'-ből prov. *cremer*, ófr. *cremre*, *criembre*, fr. *craindre* 'fél' (vö. SZEREMLEY CSÁSZÁR LORÁND: MNy IV, V; GOMBOCZ: Jelentéstan; CSÜRY BÁLINT, Érintkezésen alapuló névátvitel; stb.). S így keletkezett a *guggol* ~ *gúnyol* 'fintorgó' igének 'gúnyol, csúfol' (← 'fintorgatással csúfol') jelentése is. A két alakváltozat közül a *guggol* ma már nem használatos, a népnyelv sem ismeri (utoljára CzF. említi a köznyelvi *guggol* 2. jelentéseként „tájdívatosan” megjelöléssel), a *gúnyol* viszont fokozatosan terjeszkedett — nem utolsó sorban Verseghe y elvonása, a *gúny* növekvő népszerűsége révén (vö.: SIMONYI: NyF. XI, 25; PROHÁSZKA: Nyr. XLI, 309) —, a köznyelvbe is bekerült, s a *csúfol* egyenrangú társa lett.¹

*

A *gúnyol* és *guggol* igék jelentéstörténetének végére értem. Befejezésül rövid táblázatban hadd foglaljam össze még egyszer e látszólag bonyolult, de valójában oly természetes kettős jelentésváltozásnak fázisait:

A fejlődés állomásait tükröző adatok ²	<i>gúnyol</i> 'összegyűr' <i>gúnyol</i> 'szaggat, nyű' <i>elgúnyol</i> 'elszaggat'	"Nasus crispans: <i>Gúnyolás</i> " <i>guggolt víz</i> 'ráleheléssel exorcisált víz' <i>varásló guggolás</i> 'varázsló fintorgás'	Köznyelvi jelentés: 'gúnyol, spotten'
A fejlődés folyamata	'összegyűr, ráncol' →	'fintorgat' →	'gúnyol'
	Jelentésátvitel a nevek szintagmatikus kapcsolata alapján	Névátvitel érintkezési asszociáció alapján	
Analog példák	<i>mulat</i> 'lässt vergehen' → 'sich amüsiert'	<i>retteg</i> 'rezeg' → 'fél' <i>duzzog</i> 'duzzad' → 'schmolt'	

Hogy az ezután felmerülő vélemények és újabb adatok ezt a fejlődésmenetet igazolják-e vagy sem — majd elvállik. Tévedni: emberi dolog. A t é v e d é s e k s o r á n k e r e s z t ü l megtalálni a helyes utat, a megoldást: ez a tudomány.³

GRÉTSY LÁSZLÓ

¹ Ez így meglehetősen furcsán hangzik, de hadd tegyem hozzá, hogy az 1838-i Tsz. még nemcsak a 'niederkauern' jelentésű *guggol*-t, hanem ezt is tájszóként közli, az a néhány XVI—XVII. századi kiadvány pedig, melyet átnéztem, így a RMKT. II—IV., Helt: Dial., Helt: Háló, Tel: Fel., Magy: ORoml., Apoll. (az 1591-i kiadás alapján) a *gúnyol*-al szemben a *csúfol* alaknak óriási többségét mutatja.

² A források megjelölését l. fentebb.

³ A *gúnyol*-hoz nb. *gányol*, *gányad* stb. (PAIS: MNy. XXXIV, 238—9). — P. D.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Megjegyzések a készülő magyar kézi szótárhoz. I. ORSZÁGH LÁSZLÓ a MNy. 1954. decemberi számában (225—33) mutatványt közölt a magyar nyelv készülő Kézi Szótárából. A közlés följogosítja az olvasókat, hogy hozzászóljanak a végleges megfogalmazás előtt álló szöveghez. A hozzászóló könnyű helyzetben van, mert hétéves kollektív tudományos munka és páratlanul éber anyaggyűjtés leszűrt eredményeit kapja kézhez: csupán az lehet a föladata, hogy a szilárdan megalapozott és logikus fölépítésű, a nemzetközi szótárirodalomban is elsőrangú mű egyes, esetleg vitatható részleteihez fűzzön észrevételeket. E sorok írójának nem is lehet célja a Kézi Szótár egész koncepciójához hozzászólni, csupán — inkább a mindenáron „advocatus Diaboli” szerepét játszva, de a lényegben, sőt a részletekben is egyetértve — néhány gondolatmorzstát óhajt a hatalmas anyag végleges mérlegébe dobni. Megjegyzéseinket a címszavakhoz fűzzük.

fa. Az 1. sz. meghatározásban a *magas* szó kétszer fordul elő, amit szépséghibának érzek: „*magas* növési . . bizonyos *magasság*-ban fejleszt ágakat”. Talán lehetne a *magas* melléknevet a *hosszabb-rövidebb* megjelöléssel helyettesíteni. Ez meg is felelne a tényeknek, mert van *törpe* fa is, amint a szótár anyaga maga jelzi. Petőfi *törpe nyárfa-erdő*-ről énekelt. Van *törpefenyő* északon. Van fa, amely nem fölfelé, hanem szélességben terjeszkedik, vagy amelyet így tenyésztének (nálunk az őszibarack-fát).

A definíciónak lényeges eleme, hogy a fa törzse csak bizonyos magasságban fejleszt ágakat. Ez azonban nem vonatkozik a fenyők több fajtájára, amelyek szinte közvetlenül a föld fölött már vízszintes ágakat fejlesztenek.

A cikk egyik idézete után *Józs.* rövidítést olvasunk. Ez József Attilát jelent. Csúnya. Hely szempontjából nem jelent takarékossgot, mert utána 25 *n* üresség következik a sor végéig. Ugyanez mondható a *Pet.* = Petőfi rövidítésről. Justh Zsigmond pláne *Ju.* rövidítéssel szerepel. Kosztolányi = *Ko.* Azt hiszem, amit (valójában semmit!) megnyerünk a helyben, azt elveszítjük a szótár olvashatóságán, a klasszikus idézetek vizuális képén.

Az I. a) pontban, mely a szűkebb értelemben vett 'gyümölcsfa' jelentésű fákát tartalmazza, ez a példa: *Kertjébe fákát ültet* — nem vonatkozik kizárólagosan gyümölcsfára.

A 2. jelentés rovatában (*fa* = 'kéreg alatt levő kemény szövet') a *szövet* szó után zárójelbe tenném a jelentésére utaló számot. Így, ahogy van, első pillanatra föltűnő a *szövet* szó.

Ez a mondás: *Ezen a fán nem régen még rigó fűtyült* (= 'nyers, vizes'), — nem konvencionális megjelölése a tartalomnak, hanem tréfás, érzelmi modorra vall a látszólag talán pusztán értelmi megállapítás mögött.

A 7. pont szóhashasonlata [vajon lesz-e ennek a kitűnő terminusnak címszava a szótárban?]: *ordít, mint a fába szorult féreg*. Ennek értelmezése: 'elkeseredetten, kétségbeesetten, kegyetlenül ordít'. A *kegyetlenül* valahogy kiesik a sorból, bár jól jellemzi az értelmet; de maga is magyarázatra szorul, mert a *kegyetlenül* szónak nem ez a konvencionális jelentése, hanem 'crudeliter, atrociter'. Szerény véleményem szerint mennél szürkébb és tárgyhoz kötöttebb az értelmezés, annál jobb. Hangulatkeltő értelmezés esetleg a logikai szabatossg rovására megy.

A közmondások között a *Ne mássz a fára, nem esel le róla* értelmezése: 'ne keresd a veszélyt, nem fog baj érni'. Azt hiszem, ez félreérthetően tömör. Ami szabad a közmondásban, az esetleg kétséget visz az értelmezésbe. Talán pontosabb lenne: 'ha nem keresed a veszélyt, akkor nem fog baj érni'.

Az összetételek között nem szerepel az *életfa*, bár a c) pontban említés történik az *élet fája* kifejezésről, sőt utalás is az *élet* címszóra. Kétségtelen, hogy az *életfa* Ady

szava, nem köznyelvi szó, tehát ezen az alapon kihagyható. De az is vitatható, hogy a szótár mennyire óhajt a klasszikusok — bár egyéni, de bármikor aktualizálható és idézhető — nyelvében kalauz lenni, pláne, ha egy hozzánk ennyire közel álló költő közismert szaváról van szó.¹

liter. Az 1. sz. definíció logikailag tökéletesebb nem lehet, de három *mérés*-re vonatkozó, azonos vagy közös gyökérből származó szó van benne: „... kisebb mennyiségnek *mérésére* haszn. *mértékegység*, az *űrmérték* alapegysége”. Nyelvünk jellegéből folyik ez a gyakori találkozás, de ahol lehet, igyekezzünk kiküszöbölni. Véleményem szerint a szótár szövegének stílusban — ha nem ugyan a színes, költői fogalmazásban, de a mértéktartó hibátlanság szempontjából — mintát kell szolgáltatnia. A *mérésére* helyett nyugodtan mondhatjuk: *meghatározására*. Így is két *mérték* és két *egység* marad a mondatban, amin egyébként nem igen lehetne segíteni.

Talán be lehetne még iktatni a definícióba azt a tényt, hogy 1 liter befogadó képessége 1 kilogramm 4 C° hőmérsékletű víz.

dél. Az 1. definícióba beszúrnám: *A föld egy bizonyos pontján a nappalnak az az időpontja . . . stb.*, tekintettel arra, hogy a nappali 12 óra helyi ideje hosszúsági körök (délkörök) szerint változik. Viszont *dél*-nek nevezik a zónaidő delét is (középeurópai idő, moszkvai idő stb.), amely nem mindenütt felel meg a helyi időnek, tehát a definíciónak. Amikor deket hararangoznak Budán, a Nap már túl van a delelőjén . . .

1. a) *Dél:* „az ebéd és rövid pihenő ideje”. A *pihenő* szó félreérthető. Talán így lehetne: *rövid munkaszünet vagy pihenő*.

2. *Az élet dele.* Beszúrnám: választékos, költői. A familiáris nyelvben nem mondják. Ha mondják, akkor szándékos, kissé affektált, esetleg tréfásan patetikus.

3. *Azt hiszem*, a definíció csak az északi ráktérítő fölötti részre érvényes. Mert a térítők között — tehát felerészben még az északi féltekén — a Nap északra is delelhet.

4. Vörösmarty nyelvében a *dél* fogalma nem mindig „meleg, buja növényzetű, tenger melléki tájat” jelent (*Délsziget, délszaki tündér*), hanem utalhat a délre eső bonyhádi vidékre is.

Kiegészíthető volna még a cikk az összetételekre való utalással is. Ilyenek: *délkelet, Dél-Tirol* stb. Az újkeletű *dél-budapesti* szót is megemlíteném, minthogy hivatalos elnevezés.

sárga. I. 2. Az arc színe bizonyos betegségekben (sárgaság) lehet valóban sárga színű, nem csupán erre emlékeztető.

A *sárga faj* a szótár szerint csupán a reakciós fajelmélet szóhasználatában szerepel. Úgy tudom — bár a kérdést szakértőnek kellene eldönteni —, hogy az emberiséget egy fajnak tekintve, ezen belül három „elsőrendű” fajtát különböztetnek meg: a sárgát, a fehéret és a feketét. Egyik megjelölés sem pejoratív önmagában véve. A fekete (fajta), amely szemantikailag azonos a *néger* (latin *niger* 'fekete') szóval, politikailag általában közömbös megjelölés. A XVIII. század végén az irodalomban inkább rokonszenves terminus volt: a *jó néger*-t szembeállították a romlott európai civilizációval (Voltaire, Bessenyei). A *szerecsen*-t, azaz a feketebőrű embert még a múlt század végén is üzleti cégeknak használták. Innen van a régi pesti *Szerecsen utca* . . .

Az összetételekre való utalás hiányzik a cikkből: *sárgakőr* (régies), *sárgarigó*, *feketesárga* ('osztrák', 'császári'), *sárgaláz*, — bár — amint értesülök — az utolsó három szó önálló címszóban kap tárgyalást.

Hiányzik a *sárga csikó* 'aranypéncs' tréfás kép mellől a *sárga*, mint általában az arany jelzője. Kőlcsey írta szerb tárgyú „Vitézi ének” című balladájában: „Íme neked

¹ Örömmel értesülök róla, hogy az *életfa* szóra a mutatvány csak azért nem utal, mert külön címszó alatt ki van dolgozva Ady szava . . .

három sárga arany". — A fényképezésben használatos a sárga szűrő; ez nem más, mint a lencse elé tett sárga üveg, amely a fehér fényből bizonyos színeket elnyel, és festmények, felhők fotografálására tesz alkalmasabbá filmeket.

Az I. 3. pontban megemlíthető volna még az *eridj a sárga fenébe!* triviális szitokszólás. Általában valami pejoratív képzet tapadt a sárga színhez. (A *sárga folt*-ot említi a szótár.) Ennek történeti vagy néprajzi okai lehetnek. A *sárga irigység* francia megfelelője (SAUVAGEOT): *jaunisse* (*jaune* 'sárga'). Az angol *jaundice* 'ua.' a franciából van (ORSZÁGH; Oxford). A németben: *Gelbschnabel* 'unreifer, naseweiser Mensch' (Sprach-Brockhaus), 'éretlen fickó, tacsó' (SIMONYI—BALASSA).

A románoknál viszont szinte nemzeti színnek számít a sárga és kék. A Habsburgok fekete-sárga szimboluma nálunk sosem volt rokonszenves. A német *gelb* szóval ősi indoeurópai rokonságban levő latin *galbus* 'halványzöld, sárga' szintén fejlesztett ki pejoratív származékot: *galbinus* 'piperkőc' (MEILLET).

A sárga néprajzi és társadalmi (talán fiziológiai alapon is magyarázható) háttéréről egyébként érdekes adatok találhatók a „Wörterbuch der deutschen Volkskunde” (Leipzig, 1936.) című kézikönyvben, amely utal arra, hogy a néphitben és népszokásokban a *gelb* gyakran „negatív” jelentésű, amit már GOETHE jelzett a *Farbenlehre*-ben: szerinte ez magyarázza, hogy a csődbe jutottak sárga kalapot viselnek, a zsidók sárga gyűrűt a köpenyükön. Sárga volt szimbolikus megjelölése a prostituáltaknak is, a vándor artistáknak és az ostya-gyalázóknak... Viszont Salzburg vidékén a néphit azt tartja, hogy a sárga hajúak tehetségesebbek, mint a fekete hajúak.

FÉL EDIT szíves közlése szerint a palóc vidéken a sárga színt (hímezésen) nem tartják magyar ízlésűnek, és szlovákosnak mondják.

Mindezt persze „szótáron kívül” vagyok bátor mondani, de azt hiszem — a „Wörter und Sachen” szellemében — egy értelmező szótár esetenként egy-egy ilyen szó háttérére is kiterjeszkedhetik.

A II. 4. ponthoz: A *sárga* melléknév értelmezése: 'a munkásmozgalom árulója'. Azt hiszem, ez kissé általánosságban mozgó meghatározás, és kiegészítésre szorul. Eredetileg nyilván a munkáltatók által alakított munkásszervezetek tagjaira mondták, amint a német *der Gelbe* egyik jelentése mutatja: 'Mitglied eines wirtschaftsfriedlichen, vom Unternehmertum unterstützten Arbeitervereins' (Sprach-Brockhaus).

Végül legyen szabad még utalnom — a teljesség kedvéért — a *sárga* szó szerepére a jassz nyelvben. Az első adat 1897-ből való (BÉLDY; Nyr. XXVI, 212): *sárga* 'gyanús, nem jó'. Utolsó adata 1937-ből. Ez a jelentés a főtebb mondottak után nem meglepő. A *sárga* csupán tükörszava a jassz *gelb* 'gyanús' szónak (JENŐ—VETŐ, A m. tolvajny. szót. 1900.), amint erre már BÁRCZI GÉZA (MNy. XXVII, 293) rámutatott. A *gelb* egyébként a jasszban 'sárgaréz' jelentéssel is bír (először: Rendőrség. 1911.). Nem érdektelen, hogy a *rotwelsch* nem ismeri a *gelb* szót átvitt értelemben, de a francia argóban (A. DAUZAT, Les argots. 1929. 151) a *jaunet* 'sárgás' köznyelvi szónak jelentése: 'arany, aranypénz'.

három. II. 3. A szó „bizalmas” jelentéséről szólva (bevallom, a *familiáris*-t jobbnak tartom műszóként a *bizalmas* helyett, amely utóbbi inkább azt jelenti, hogy 'titkos, meghitt') meg lehetne említeni, hogy a pongyola beszédben a *háromért vettem* annyit is jelenthet, hogy 'háromszázért', olyan esetben (pl. bűtornál), amikor nyilvánvaló, hogy 3 Ft-ért nem kapható meg a tárgy. Sőt (mondjuk pl. festményről lévén szó) a *három* — szakértők között — 3000-et is jelenthet.

II. 7. Az *egy, kettő, három!* kifejezés gyakran lerövidül *egy, kettő!*-vé.

A szólások között a *három a tánc!* több, mint „vig kurjantás”. Valamit megőrzött eredeti jelentéséből, ami a *három a magyar* szólásban még kétségkívül racionálisabban elemezhető. Az igazi „kurjantás” a *hujujuj* és *effélék*.

A cikk végén a *háromság* szó magyarázatra szorul. Lesz külön címszava? Jelentése — ha szabad beleszólnom a nem közölt részek dolgába — talán: 'három együvé tartozó dolog'. Pl.: *A szép, igaz és jó háromsága*. Irodalmi, ritka szó.

elad. 1. b) „(házasuló) olyan személlyel köt házasságot, akit anyagi érdek nélkül nem vállalna házastársának”. A zárójelbe beszúrnám: *férjhezmenő*. Mert a nő nem házasul. (Vö. Nyr. XLIV, 438.)

A cikk végén levő *eladat, eladatlan, eladható, eladott* magyarázatra szorul.

kiad. Úgy látom, az *eufemizmus* hiányzik a szótár műszavaiból. Az A. 3. pontban a *mindent kiadott* [= kihányt] *magából* kifejezés választékosnak van nevezve. Önmagában a *kiad magából* még nem választékos, csak ebben a jelentésében „enyhébb” a hányásra való utalásnál. A választékos szavak külön csoportot alkotnak a szókincsben. Esetleg zavar lehet a két műszó egybeolvasztásából. Talán lehetne az *enyh(ítés)* szót bevezetni, ha semmiképpen sem akarunk idegen szót használni. — Egyébként semmi veszedelmet nem látok abban, ha megtartunk a hagyományos stilisztikai műszavak közül egypár idegent is (*stilus, stilisztika, eufemizmus, pejorativ, patetikus, familiáris* stb.). A *pejorativ* szóban — a szótár szerint *rosszalló* — nem mindig dominál a rosszallás (erkölcsi) mozzanata. Vö. pl. *bor* és *vinkó*: a bor is lehet rossz, és a vinkóról, bár van a szóban lekicsinylés, mondhatjuk, hogy: *jó kis vinkó*. A bizalmas közlés lehet patetikus is, és a familiáris kifejezés (pl. *lityi*) nem mindig „bizalmas”. Miféle bizalmosság van abban, hogy a *sapka* helyett *satyak*-ot mondunk? A *bizalmas* szó mélyebb érzelmi tartalmának ártunk, ha lefoglaljuk egy nyelvi, jórészben formai műszó helyettesítésére. A *pejorativ* és a *familiáris* előnye, hogy nem jelölik meg elemző világossággal a dolgokat, tehát alkalmasak rokon fogalmak elkülönítő megjelölésére.

A. 4. A *kiad* 'hangot hallat' nem „irodalmi” kifejezés. Kissé pongyola. Amint az értelmezésből kitűnik, választékos formája éppen a *hangot hallat*.

A. 5. *A kályha kiadta melegét* múlt időben annyit is jelent, hogy már kihűlt. Jelen időbe tenném, mint példát: *Rossz a kályha, nem adja ki a melegét*.

A. 10. b) A rendelet kiadásának van egy alfaja: másolatokat, igazolást hitelesen „kiadó” lehet egy alárendelt tisztviselő is.

B. 2. *kiad* *kin* föltétlenül familiáris (bizalmas) kifejezés, amit a szótár nem jelez.

B. 2. (rég költ) jelzéssel. Arany-idézetben szerepel: *Soha rád sem nézek, ha hogy rajtam kiadsz*. A „költői” jelzést túlzásnak érzem. Régiesnek régi, de maga az a tény, hogy egy ma familiáris szót költő használ, még nem teszi a szót költőivé. Rám a szó használata Aranynál inkább népies benyomást tesz.

megad. I. 1. a), b): *ennek jól megadtad*. Csak a familiáris beszédben szerepel, amit a szótár nem jelez.

I. 2. Az értelmezésben: „elvégez mindazt . . . amit a jó termés, a növény fejlődése megkíván”. A „fejlődés”-t a „termés” elé tenném.

I. 3. Van még egy jelentése, átvitt értelemben: *megadja még ő ennek az árát!* 'meglakol érte' (BALLAGI). — A BALLAGINÁL szereplő *sohamegnemadom (fejében vitte el)*: ma már elavult. A Kézi Szótár nem is közli, bár nem érdektelen kifejezés.

II. 2. *A sors megadta, hogy ezt megérjem* választékos, szinte patetikus kifejezés, amit a szótár nem jelez. „Köznapi” beszédben nem mondják.

II. 3. *Meg kell adni, hogy . . .* Szintén nem választékos. Talán a német *zugeben* is hatott rá.

Örömmel láttam, hogy a Toldi (IV. 10.) ismert soráról nem feledkezik meg a szótár: *Végre két almával a módját megadta*. Nincs semmi hiba, csak az olvasó a cikk legeslegvégén tudja meg, hogy a *mód* szót kell megnéznie a *megad* teljes megismeréséhez. Ez elkerülhetetlen egy szótárban, de lehetne vitatkozni róla, hogy Arany sorát melyik címszónál tárgyalja a szótár.

2. A fönti lényegtelen megjegyzések csak glosszák, amelyek nem akarják és nem is tudják kisebbiteni a Kézi Szótár nagy értékét. Kétségén fölül áll, hogy — mind tudományos, mind gyakorlati szempontból — eddigi szótárainkat messze fölülmúlóan teljesíti maga elé tűzött föladatát.

Hozzászólásomnak a cikkem elején említett, szűk részletterületre korlátozó szándéka ellenére, néhány általános megjegyzést is fűznék a készülő szótárhoz.

Alkalmam volt bepillantást nyerni a szótár elvi és gyakorlati előkészítésébe, a lexicográfiai szempontok hosszú megvitatásaiba és a szöveg tökéletesedő kialakulásába. A nagy nyilvánosság számára ORSZÁGH LÁSZLÓ publikálta elvi tájékoztatóját a magyar nyelv új szótáráról (Nyr. LXXVII, 387) és akadémiai nagygyűlési előadását, gazdag hozzászólásokkal (I. Oszt. Közl. VI, 117—96). Nincs még egy magyar szótár, amely ily elméleti és gyakorlati megalapozottsággal indult el a megvalósulás útjára.

Definíciói nagy haladást jelentenek CZUCZOR—FOGARASI és BALLAGI tiszteletreméltó hagyománya után. Ezt a hagyományt BALASSA gyakran elejti; például a *fa* „definíciója” nála csupán: 'élőfa; levágott, földolgozott fa', a régi nyelvben 'lándzsa' is. A német kézi szótárak (WEBER. 1908.; PEKRUN. 1933.; Sprach-Brockhaus. 1935.) általában — GRIMM nagy szótárát kivéve — az értelmezést szűkszavúan, gyakran csak szinonimával intézik. H. PAUL (1897.) odáig megy, hogy — más irányban, főleg nyelvtörténeti, jelentéstörténeti szempontból gazdag — szótárának bevezetésében elvileg is fölöslegesnek jelenti ki a „közérthető” szavak jelentésének magyarázatát. Ez ma már túlhaladott álláspont. Az értelmezésben frappáns világosságra törekvő, három évszázad munkáján alapuló francia modern szótárak (Kis-Larousse, QUILLET) szintén nem igyekeznek a fogalmak minden jegyét teljesen kimeríteni egy-egy definícióban. A francia Akadémia szótárának legújabb kiadása (1935.) szinte olvasmányszerűen vezet végig a jelentéseken. Készülő Kézi Szótárunk a logikai analízisnek, osztályozásnak és alosztályozásnak sokszor bravúros mintáit nyújtja. Az angol szótárak (Oxford, WEBSTER, CHAMBERS) kitűnő, lapidáris definíciói francia iskolára vallanak. De valamennyi nyugati szótár stilisztikai megjegyzésekben szegényebb a mi készülő értelmező szótárunknál, amely — követve USAKOV és OZSEGOV orosz szótárait — gazdag és finoman árnyalt skáláját jelzi egy-egy szó hangulati értékének.

A készülő szótár a francia HATZFELD—DARMESTER és az orosz USAKOV példájához csatlakozik a klasszikus szövegidézetek adásában. Ezt az értékes és nagy fáradtsággal gyűjtött idézet-anyagot kár volna csökkenteni, mert a nyelv leghitelesebb és példaként állítható, maradandó emlékei a nagy írók szavai. Sajnos, az idézett szövegek lelőhelyeit nem árulja el a szótár. Ez nagyon megnövelte volna a terjedelmet. De kár volna, ha a forráshelyek pontos adatai elrejtve maradnának. Talán lehetne a szótár végén számozott bibliográfiát adni és a szerzőnév mellé a megfelelő számot tenni.

A készülő Kézi Szótár az elemző értelmezés révén egyúttal enciklopédikus ismereteket is terjeszt, és a fogalmak tisztázásának, tudatosításának hathatós eszköze lesz. Ezzel nyelvi kultúránk elmélyülését és egységesülését szolgálja.

Kívánatos lenne a műtatványok közlését folytatni.

ZOLNAI BÉLA

Az *l* hiátustöltőről. ABAFFY ERZSÉBETnek folyóiratuk legutóbbi számában (213—8) az *l* hiátustöltőről közölt cikke igen érdekes példája annak a nyelvtudományunkban nem is olyan ritka jelenségnek, amikor egy-egy fejtegetés részletei *k ü l ö n - k ü l ö n* szinte mind cáfolhatók vagy legalábbis másként is könnyen beállíthatók, maga az *e g é s z* fejtegetés azonban ennek ellenére sokat mond, sőt bizonyít. Ezt azért jegyzem meg előre, mert ABAFFY cikkének néhány vonatkozását a szerzővel nem egészen egyezően ítélem meg ugyan, de az ügyes kis összeállítás elolvasása után alig van kétségem az iránt,

hogy az *l* hangnak bizonyos esetekben való hiátust létrehozó és hiátust kitöltő szerepével a jövőben számolnunk kell vagy számolnunk lehet.

Nem akarok most tüzetesen foglalkozni azokkal a más magyarázati lehetőségekkel, amelyek ABAFFY cikkének részleteit illetően felvethetők; nem egy ilyenre különben maga a szerző is igen helyesen mutat rá. Csupán egy-két olyan dologra szeretnék utalni, amelyik a kérdés további vizsgálatában talán számot tarthat némi figyelemre.

Úgy vélem, az ABAFFYtól az *l* hiátustöltő problémakörébe vont szóalakokat ajánlatos két típusra osztani: az egyikbe tartoznak a többeseji esetek, amelyekben az *l* kiesése vagy bekerülése mindig állandó fonetikai körülmények közt: hangzóközi helyzetben következik be; a másikba tartoznak a tövégi esetek, amelyekben a fonetikai körülmények nem állandók: egyáltalán nem biztos, hogy az *l* kiesése vagy bekerülése hangzóközi helyzetben történik, hanem a puszta tövéggel, sőt még inkább a mássalhangzó-előttiséggel is számolnunk kell.

Megvallom, én csak az első típusban tartom valószínűnek az *l*-nek valóban hiátus-előidézőként vagy hiátustöltőként való szerepét, főként a szerzőtől fölhozott *miskudl*, *tócs*; *mílóra*, *polozna*, *Horkola* szóalakokban. A kiesés, illetőleg a bekerülés itt valóban végbemehetett olyan fonetikai lefolyással, mint amelyet több régi és mai spiransunk (*γ*, *χ*, *β*, *v*, *h*, *j*) hangzóközi fejlődésében tapasztalunk: a rés egyre nagyobb méretű kiszélesedése a spirans-képzés megszűnésével és így hiátus keletkezésével jár együtt; illetőleg ennek a fonetikai fejlődésnek a fordítottja, résképződés (az *l*-nél nyelv-oldalrés) jön létre. — Ehhez a többeseji típushoz azonban semmiképpen nem sorolnám oda nemcsak a *csián*, *kaiba*, *meik*-féle szavakat, melyekben az $l > ly > j > \emptyset$ változás a nyelvtörténeti adatok tükrében is teljesen bizonyos, hanem a *poiszka*, *tacska*, *gaiszta*, *koindál*-féléket sem. Úgy látszik, ezeknél ABAFFY főként arra való hivatkozással kételkedik az $l > ly > j > \emptyset$ fejlődésben, hogy a *puliszká*-nak és a *taliczká*-nak nem ismeri az *ly*-es, a *gylisztá*-nak és a *koindál*-nak pedig sem az *ly*-es, sem a *j*-s alakját; ezért hajlandó a kérdéses szóalakokat az *l* kieséseként fölfogni, a *pojiszka*, *tajicska*-féléket pedig a hiátusos formákból *j*-s kitöltéssel magyarázni. Az *ly* történetének ismerete a szerző eme feltevését nagyon valószínűtlenné tenné még akkor is, ha e szócsoportokban az *ly*-es adatok valóban hiányoznának. De nem hiányoznak: 1707: *Talyicska* (MNy. VIII, 129), 1742: *talyicska* (MNy. XXXVII, 131) (a *taliczká*-val minden bizonnyal azonos eredetű *taligá*-ra meg éppen igen sok *ly*-es adatunk van, vö. pl. Cs. BOGÁTS DÉNES, Háromszéki oklevél-szójegyzék 13, 30, 40, 141 stb.); Kecsk: ÖtvM. 275: *gylisza* (NySz.); stb. A minden fázisában adatokkal igazolható, teljesen szabályos és gyakori hangfejlődésű *taliczka* > *talyicska* > *tajicska* > *taicska* (*tacska*) fejlődési sor mellett például aligha jöhet komolyan számításba a *taliczka* > *taicska* > *tajicska* fejlődés. — A régi gyűjtőktől származó *poiszka*, *gaiszta*-féle lejegyzéseknek különben nem szabad túlságosan nagy jelentőséget tulajdonítani, ezek könnyen lehetnek a keleten ma valóban meglévő *pujiszka*, *pujzka*-féle formák primitív lejegyzései (hasonló esetekről l. alább!)

Az 1193: *bilol* adat írásmódjának hitelességében nincs ugyan okunk kételkedni, de e szóalak a maga időrendi elszigeteltségével és kettős *l*-jével nagy valószínűséggel alkalmi hasonulásos esetnek látszik, s így az *l* hiátustöltő kronológiájának megítélésében elég kevésbé jöhet számításba.

A második: tövégi *l*-ekét mutató típusról az a véleményem, hogy a szerzőtől felhozott példákban annyira valószínű a másféle magyarázat, hogy az *l* hiátustöltő problémaköréből ezek nyugodtan kivonhatók. Jól ismeretes a magyar hangtörténetben, hogy a hiátus-előidézőként és hiátustöltőként szereplő spiransok abszolút tövégen, illetőleg tő belsejében és tövégen mássalhangzók előtt igen gyakran vokalizálódtak, azaz a diftongus második elemét alkották. Régóta ismeretes az a tény is, hogy a magyar szintén nagyon hajlamos az efféle viselkedésre: a nyugati magyar nyelvterületen végbe-

ment zárt szótag végi *l* eltűnése és az *l* előtt állt magánhangzó záródó nyúlása ezzel magyarázható (LOSONCZI: NyK. L, 240 kk.). A spiransok ilyen helyzetű vokalizálódását szintén a rés tágulása okozza; az *l*-nél az úgynevezett gutturalis jellegű *l* hangrésének fokozatos kiszélesedése, *u*-ba, *o*-ba stb. való áthajlása. Az *l*-nél jelentős mértékben tapasztalhatjuk e jelenség reciprocitását (PAIS: MNy. XVIII, 94; LOSONCZI: i. h.; nyilván erre gondol PAIS, amikor az *ol* ~ *ó*, *öl* ~ *ő*, *ül* ~ *ú* alakpárok keletkezésére utal: MNy. XLVI, 103). Azt hiszem, a magyar diftongizáció okát vagy legalábbis megindulásának körülményeit nem kis mértékben lehet e reciprocitás-ban keresnünk.

Visszatérve mármost ABAFFY tövégi *l*-es példáihoz, a *hél*, *tól*, *szul*-féle névszó-alakokat és a *szil*, *rül*, *nöl*-féle igealakokat igen valószínűen a zárt szótag végi *l* kiesésével párhuzamos reciprocitásnak lehet tulajdonítanunk (az utóbbiakra nézve vö. BÁRCZI, Szóalaktan 1953. egyetemi jegyzet 53). Mindenképpen több ugyanis a véletlennél az, hogy az említett *l* végű névszó- és igealakok általában nyelvterületünknek azokon a nyugati—északnyugati részein találhatók meg, ahol a zárt szótag végi *l* kiesése nagy méreteket öltött. A *szil*, *rül*, *nöl*, *föl* stb. igealakok *l*-jének megszilárdulását természetesen jelentősen segíthették analógiásan az *-l* képzős igei származékok (vö. PAIS: MNy. XLVIII, 129). — A mondottaknak megfelelően a sok és elég régi adatban felbukkanó *Told* földrajzi nevek, melyek valószínűleg a *tó* (*tol*) 'lacus' alapszóból keletkeztek (MELICH: MNy. XI, 200; HORGER: MNy. XXXIV, 248; másképp PAIS: MNy. XXV, 124), aligha használhatók fel az *l* hiátustöltő kronológiai vizsgálatában.

A MTsz. közölte *dunántúli hely* és *szuly* alakokat semmiképpen sem magyaráznám ABAFFYVAL az *l* palatalizációjával, ez nyelvtörténetileg és nyelvföldrajzilag igen kevésbé volna lehetséges. Az *ly* hang történetét vizsgálva, a régi nyelvjárási közlésekben tucatszámra akadtam a *j* hangnak bizonyára a vele szemben álló *l* hatására való hiperurbanisztikus *ly*-es írásmódjára. Ezeket az *ly*-eket s a *hely* és *szuly* alakok *ly*-ét is aligha lehet tehát hangtanilag hiteleseknek felfognunk.

BENKŐ LORÁND

A szóbelseji *v* + mássalhangzó kapcsolat fejlődéséről szláv jövevényszavainkban.
 1. KНИЕZSA ISTVÁN új művének, „A magyar nyelv szláv jövevényszavai”-nak (MSzlávJöv.) megjelenése számos hangtörténeti kérdés vizsgálatára ad lehetőséget. Le nem zárt kérdés hangtörténetünkben a szóbelseji magánhangzó + *v* + mássalhangzó kapcsolat fejlődése. Szláv jövevényszavaink számos ilyen hangkapcsolatot hoztak nyelvünkbe: részben már a szlávban így hangozhattak, részben a két nyílt szótagos törvény érvényesülése után váltak ilyenekké.

Ha a szlávban közvetlenül a mássalhangzó előtt állott a *v*, figyelembe kell vennünk azt az ismeretes jelenséget, hogy ez a hang a kárpátalji ukránban és a szorb nyelvben vokalizálódhatott, a közép-szlovák nyelvjárásokban mindig vokalizálódik is (vö. Čsl. Vlastivěda III, 261). Tudomásom szerint nincs előntve, hogy ez a jelenség milyen idős a közép-szlovák nyelvjárásokban. Mindenesetre újabb szlovák vagy kárpátalji ukrán jövevényszavainkban fel kell tennünk, hogy esetleg már az átadó nyelvben *u* állott a *v* helyén.

Külön kell választanunk továbbá azokat a jövevényszavakat, amelyekben a *v* előtt palatalis magánhangzó áll (ezek sokkal ritkábbak), azoktól, amelyekben velaris előzi meg a *v*-t. Az első csoporttal részletesebben nem foglalkozom, csak a *pince* szó hangfejlődésére térnék ki. A szó megfelelői: szerb-egyh. szláv: *pinьnica*, szlovén *pinьnica*, szlovák *pinьnica* stb. (MSzlávJöv. I, 422). Hogy a *v* eltűnését haplológiával magyarázhassa, KНИЕZSA kénytelen X. századi átvételt föltenni (MELICH: MNy. XXIX, 271 nyomán). Azonban ez a haplológiás magyarázat itt nézetem szerint súlyos nehézségekbe ütközik. HORGER (MNy. XXX, 69) számos példája mellett ez az eset egyedülálló: ebben

az esetben ugyanis a megmaradó és kieső mássalhangzó között több képzésmozzanat-beli eltérés van, a többiben általában egy! Valószínűbbnek látszik, hogy a *v* kiesett anélkül, hogy az *i*-t megnyújtotta volna. Tehát a fejlődés ez lehetett: **pivnica* > **pivnica* > **pinica* > **pinca* > *pinca*; vagy ha a szót nem vesszük olyan korai kölesönzésnek, akkor a **pivnica*-ból indulva. Hogy a *v* ilyen kiesése nem magában álló, arra visszatérek.

2. Ha velaris hang: *a*, *o* után *v* tehető fel az átadó nyelvben, a magyarban való további fejlődésre nézve megoszlanak a vélemények. MÉSZÖLY az ilyen *v*-k nyújtó hatására, majd kiesésére gondol (HB. 78–9). A *v* (és *f*) ilyen nyújtó hatását nem ismerem; példái pedig éppen olyan nyelvekből valók, ahol *u*-t kell feltennünk (vö. BÁRCZI: MNy. XL, 290 jegyz.). BÁRCZI (i. h.) és KNEZSA (MNy. VI, 42) szerint szláv *ov* > *m. ou* > *ó* a fejlődési sor. BENKŐ szerint elképzelhető az is, hogy *v*-t vettünk át, s a *v* csak később vokalizálódott (NyK. LIV, 49). A legvalószínűbb talán a legutolsó vélemény, de azzal a megszorítással, hogy ez a *v*-s fok a magyarban csak igen-igen rövid ideig maradhatott meg. Később rátérek, hogy miért. BÁRCZI és KNEZSA véleményével kapcsolatban megkérdezhetjük: vajon az ómagyar monoftongizációs folyamat befejeződése (XIV. század vége; vö.: BÁRCZI, Hangtört. 73; másként: PAIS: MNy. XLVI, 111 és BENKŐ: MNy. XLVII, 221) után is felteszik-e az akkor átvett szavakban ezt a vokalizálódását? Nem látszik meggyőzőnek, hogy egy nyelvjárásban, amelyben nincs már *ou* diftongus, a szláv jövevényszavak fejlődése kapcsán újra képződik ilyen kettőshang. Tehát szóba jöhető szláv jövevényszavainkat e szempontból is osztályoznunk kell.

BÁRCZI sokak által elfogadott véleménye szerint a magyarban már a régiségben nem volt szóvégi *av*, *ov* (MNy. XL, 290). Hozzáfűzöm, hogy szó belsejében, mássalhangzó előtt sem volt ilyen hangkapcsolat, vagy ha volt is, igen ritka volt! Állításomat mind a középmagyar, mind a mai magyar nyelv szerkezete valószínűsíti. A NySz.-ban a *ró* (és származékai) címszó alatt ilyen adat egyáltalában nem fordul elő, az *ó(v)* igével kapcsolatban is csak egyetlen ilyen adat van: Bal: CsIsk. 150: *Óvd.* A nyelvújítás és a legújabb szókölesönzés teremtett egy-két ilyen vagy hasonló hangkapcsolatot, például *távnak*, *oktávnak*; de Ipolyszalka: *okta* 'zenei oktáv' (vö. RADVÁNYI K., Ipolyszalkai nyj. 57) és talán Sopron: *okta* 'gabonamérték' (MTsz.). — A mai magyar nyelv fonetikai rendszerének statisztikai elemzése is hasonló eredményeket mutat. A magánhangzó és bármely más mássalhangzó között álló mássalhangzókra vonatkozó vizsgálatokból kiderül, hogy csak a magánhangzó + *h* + mássalhangzó kapcsolat ritkább a magánhangzó + *v* + mássalhangzó kapcsolatnál (vö. VÉRTES EDIT: NyK. LIV, 138). Még meggyőzőbb képet mutatnának a számok, ha VÉRTES velaris és palatalis magánhangzó között különbséget tenné, tudniillik ma már számos palatalis + *v* végű szavunk van: *név*, *rév*, *év*, *ív*, *öv*, *szív*, *hív*, amelyek mássalhangzós toldalékkal ilyen hangkapcsolatot adhatnak. A velaris magánhangzó + *v* + mássalhangzó kapcsolat az ómagyar kor végétől kezdve már olyan ritka — egyes időszakokban és nyelvjárásokban talán nem is volt, és nincs is —, hogy az ilyen hangkapcsolatot tartalmazó jövevényszókban teljes meghonosodásuk után nem hangváltozás (*hv* > *ou* > *ó*), hanem hanghelyettesítés történik mindazon nyelvjárásokban, ahol *ou*, *au* kettőshangzók nincsenek. Az is támogatja föltevésemet, hogy a nyelvtörténet a *boróka*, *borona* 'trabs, lignum; Bal-ken', *galóca*, *lóca*, *motolla*, *palóc*, *panyóka*, *pióca* ~ *pióka*, *pólya*, *póráz*, *pózna*, *róna* szavunknak egyetlen egyetlen hangfejlődési fokozatát (diftongusos alakját) sem tudja kimutatni. Mai nyelvjárásaink diftongusos alakjai pedig eléggé szórványosak, másrészt azért nem bizonyítanak semmit, mert mellettük nagyon sok inetimologikus (*róuzsa*, *szóúda* stb.) kettőshangzó áll (SzamSz. stb.).

Talán erre a „közbeeső fokok” nélküli fejlődésre gondol HORGER (NyK. XLI, 129), amikor óvatosan azt mondja, hogy a *póráz* hosszú *ó*-ja csak a *v* elenyészésének követke-

ménye. Azonban ebből nem derül ki, hogy a szerző milyen folyamatnak: gyorsnak vagy fokozatosnak képzele-e el az elenyészést.

Elgondolásomhoz hasonló hanghelyettesítést ma is „tetten érhetünk”: új jövevényszavainknak *au*, *eu* hangkapcsolatát a köznyelv szokatiannak, idegennek érzi. Vajjon lehet-e a nagyon fiatal *autó* szó nyugatdunántúli (*teher*)*játón* alakját (vö. HEGEDŰS: MNy. I, 193) bármiféle hangfejlődési sorral megmagyarázni? Ugyanezt a kérdést tehetjük fel a **vartaufol* > *bértáfol* nyelvjárási (HORGER: MNy. XV, 33) vagy az *Európa* > *ērópa* köznyelvi alakpárok vizsgálatánál is. A példák számát még jócskán szaporíthatnám.

3. A nyelvünkben szokatlan hangkapcsolat eltávolítása azonban nemcsak *ó*-val vagy ritkábban *ou*-féle diftongussal való hanghelyettesítéssel történhetett, hanem úgy is, hogy a *v* vagy a középszlovák és kárpátalji ukrán *u* kiesett, anélkül, hogy az előtte álló magánhangzó időtartamát megváltoztatta volna, tehát a *pince* szó alakulásához hasonlóan.¹ Itt is hivatkoznom kell a hasonló jelenkori változásokra. Vajon a pesti *otó* alak csak az *ótó* megrövidüléséből származhat? Hogyan vált a német nyelvjárási *raupšic*-ből (HORGER: i. h.) Tanakajdon *rapsic* (HEGEDŰS: i. h.) vagy az *augusztus*-ból Gömörben *águsztus* (DEME LÁSZLÓ szíves közlése)? Számomra az *u* ~~kiesése~~ látszik a legvalószínűbb eshetőségnek. Természetesen itt még tüzetesebb vizsgálatra lenne szükség, de annyi bizonyos, hogy lenne alkalmunk ilyen hanghelyettesítéseket és hangkivetéseket születési folyamatukban megfigyelni.

A *v* említett kiesését a XVI. század végétől mutathatjuk ki. Az erre vonatkozó régi adatokban azt kell bizonyítanunk, hogy a rövidnek jelölt hang valóban rövid-e a vizsgált nyomtatványban. A jelenséget tüzetesebben a *póráz* ~ *poráz* szón szeretném bemutatni. A szó közelebbi átdójáról KNEJZSA annyit mond, hogy vagy délszláv, vagy szlovák; megfelelőik: szerb-horvát *povraz*, kaj-h. *povraz*, szlovák *povraz* stb. (MSzlávJöv. I/1, 436). 1554-től jelenik meg a szó nyelvünkben. KNEJZSA mindenütt *póráz* olvasatot tesz fel a nyelvtörténetben, csak WICHMANN csángó adatát ismeri el hitelesen rövidnek (CsángóSz.). A hosszú olvasatot azonban a tüzetesebb vizsgálat nem mindig igazolja. Baronyai Decsi János „Adagiorum . . .” című (Bártfa, 1598. Klósz Jakab) művében négy rövid adat van: D10b: *porázon*, E3b: *Porazon*, 151: *porazon*, 171: *porazon*. A mű magánhangzóinak időtartama feltétlenül a nyomdász nyelvét tükrözi. Hangtani érveken kívül az is bizonyítja ezt, hogy a XVI. század kézírataiban a magánhangzók időtartamát vagy egyáltalán nem, vagy csak szórványosan tüntették fel. A bártfai Klósz kitűnt e korban a pontos jelöléssel, amint egyszer már bizonyítottam (MNy. L, 32). Mégis szükségesnek tartom közölni a 400 lapos műnek minden olyan adatát, amely eltér a mai hangsúlyos *ó*-tól. Ilyenek a jövevényszavak eredeti rövidegét őrző alábbi adatok: D8a: *kostollja*, D8b: *kostolni*; Ella: *notára*; B3a: *probál*, C5a: *probáld*, *probálni*, E3a: *probálz*, F1b: *meg probádom*, F7a: *probálhatni*, 129: *probál*; 225: *prokátorsággal*; inkább sajtóhiba, bár más Klósz-nyomtatványokban is rövid *o*-val a B10a: *Romába* adat. Nyilván sajtóhiba a D5b: *rokákkal*, hiszen D9b: *rókát*, 130: *róka* adataink is vannak. A játszi szóalakítás (JUHÁSZ JENŐ: MNy. XXIX, 294) eredeti rövidegét tükrözi az Alla: *Hori horgás* és 186: *Hori horgás*. Problematikus a 214: *gyonatlan*, de 274: *gyónatlan* alakpár. A *gyón* valószínűleg rövid török *o*-s szóból ered (vö. SzófSz.). Ezek szerint az első adat eredeti rövidegét is őrizhet. Adataim felsorolása igazolja, hogy négyszeres sajtóhibának nincs sok valószínűsége. Az sem érthetetlen, hogy miért van a második szótagban egy helyen *á*, a többiben *a*. Klósz nyelve gyakran őriz meg a második szótagban eredeti rövidegét: F7a: *Akar* (kötőszó); D3b: *daras*, D6a: *darast*, E2a: *Darast*; E4b:

¹ A hangkapcsolat megváltozásának harmadik módjával: az *ov* ~ (*ou*) > *ol* folyamattal, amely szerintem nem téves regresszió, most nem foglalkozhatom.

kopar, 155, 162: *Kopar* stb., de 131: *Kopár*. A *kopár* szó esetében éppúgy, mint a *póráz* adatai közti ingadozásban az tükröződik, hogy az frott nyelvi eszmény még csak alakulóban van, a nyelvi egységesülés még a kezdetén tart, egy személy nyelvében is sok ingadozás tehető fel.

MA.¹ — amely szintén jelöli az *ó* hosszúságát — a következő adatokat tartalmazza: „*póráz*: Vinculum caninum, Lorum”; „Egy *porázon* foly: Prov. Eodem cubito”; „*porazon* hordozni: Naribus traher”. A három különböző alak miatt nem zárható ki a sajtóhibák lehetősége. — Utánanézttem eredetiben a NySz. többi rövid *o*-s alakjának is. A következő források: Zvonarics: Magyar Postilla (Csepreg, 1627.), Geleji Katona: Titkok Titka (Gyulafehérvár, 1645.), Apáczai Csere Enciklopédiája (Utrecht, 1654.), Paskó Kristóf: Erdély . . . pusztításáról írt siralom (1663.), továbbá Tolnai F. István: Haza békessége (Szegen, 1664.): *poráz* ~ *poraz* adataira nem építhetünk semmit, mert e művek jelölése rendszertelen és hiányos. Döntő bizonyíték lenne Prágai András „Fejedelmek serkentő órája” (1628.) H2a: *porazon* adata, mert nyomdása Klósz. A mű a szövegtükrőben valóban következetesen jelöli a magánhangzók időtartamát, azonban adatunk a lapszéli jegyzetek közt van, és mivel ez egészen kicsiny betűtípussal készült, a nyomdász itt többször használ a valószínűleg kis számú *ó* helyett *o*-t. Pontosabb Sallai István „Jó nemes Váradnak gyenge orvoslása” című (Pozony, 1630.) művének a jelölése: 11: „magával egy *porázon* fütókkal befél”. A nyomdász Klószhoz hasonlóan lelkiismeretes: 11: *sectióban, oráján* (!), *fütókkal, nyilván-való, volna, ízóval-adatot, Traditióket, Traditióból, tudós, Traditiótúl*: 12/13: *Traditio*. Látható, hogy a magyar szövegben alkalmazott idegen szókban is jelöli a hosszúságot, bár sajtóhiba itt is előfordul. — A NySz. nem közli a pontosan jelölő Gvadányi adatát a „Pöstyéni fürödés”-ből (h. n., 1787.): 9: *porázoknak*. A környező lapok *ó*, *ö*-t tartalmazó adatai: 8: *jó, őrt-álló*; 9: *vóltam, Hohér* (!), *vóltak*; 10: *vólt* (négyyszer) *óldalamon, Kótság*. A *hohér* rövid *o*-ja megőrzött régiség.

A szó mai nyelvjárási adatai közül ki kell emelnem WICHMANN *porāš*, *porāš* 'lőszórból font bocskorkötő' adatait (Nyr. XXXVII, 309; CsángSz.). Ő ebben hangsúlyos szótagbeli *ó* > *o* rövidülést (Nyr. i. h.). Hasonló, hangsúlyos szótagbeli *ó* > *o* változásra azonban ezen kívül csak egy példát tud felhozni: *l̄-h̄t̄án*, de *l̄-h̄t̄án* is, *l̄-h̄t̄áss*, de *l̄-h̄t̄áss* is, *lo-her*, de *l̄her* is. A CsángSz. közmondásgyűjteményében viszont a következő adatokat találhatjuk: 202, 205, 208 (kétszer): *l̄*, 203: *l̄nak*, 204: *l̄yál*. Véleményem szerint ezek után a fenti adatokban valami tendenciaszerű rövidülést nem kereshetünk, talán a *h* okozza a rövidebb változatot, amely hang DEME szerint „jellemzőtlen” és fiziológiai sajátságaiban a magánhangzókhoz áll közelebb (A magyar nyelvjárások néhány kérdése. Bp., 1953. 35, 43), tehát esetleg elnyeli a magánhangzó egy részét. — A *porāš* adat így magára maradna meglehetősen ingatag magyarázattal. Sokkal valószínűbb, ha besoroljuk fenti nyelvtörténeti adataink sorába, mint e szórványos hangkivetés egy máig fennmaradt enklétét.

A fenti szó nem áll egyedül e szórványos hangkivetést mutató alakjaival. A *pózna* szóból — amely a szláv *pauzina*-ból ered (MSzlávJöv. I, 444) — az *u* eshetett ki; vö.: Decsi: Adag. 169: *poznállyák*; Com: Orb. (1685-i kiadás) 107: *poznára*, 109: *poznákkal*. Comenius elég pontosan jelöli az *ó*-t; bár szövégen már nem olyan megbízható. — Már a magyarban képződött a két nyílt szótagos törvény érvényesülése után **ovn* kapcsolat a *róna* szóban, melyből talán a *v* szintén kieshetett, mert a Nyr. III, 565 *ronát jár a ló*, *rona* alakokat közöl. Bár a két adat egymás mellett áll, a MTsz. megkérdőjelezi. A bizalmatlanság a *v* kiesésének lehetőségét szem előtt tartva nem egészen megokolt.

Nem hangsúlyos helyzetben szintén van példánk az ilyen hangkivetésre. A *pióca*-val közös szláv töve van a R. és N. *pióká*-nak. A szláv megfelelők: bolgár *pijávka*, kaj-h. *pijávka*, szlovák *pijavka* stb. (MSzlávJöv. I, 422). Adataink: Decsi: Adag. 152: *Pioka*, somogyi nyelvjárási *pihoka* (CSEKE: Nyr. II, 476). Ez utóbbit a MTsz. megkérdőjelezi,

sajtóhibának véli: én nem. Van Szentgyörgyvölgyéről is *piuka* adatunk (Nyr. II, 280), de ezt a nyugati nyelvjárasterületről származó adatot bizonyára másképp kell magyaráznunk. — A *motolla* szó is számos meggondolkozttató rövid *o*-s változatot mutat nyelvjárásainkban az *l* geminációja nélkül. A délszláv megfelelőekben mindben ott a *v*: bolgár *motovilo*, szerb *motòvilo*, szlovén *motovilo* (MSzlávJöv. I, 344). Nyelvjárásaink adatai: Hétfalusi csángó: *mãtplã*, moldvai csángó: *metula* (WICHMANN: Nyr. XXXVII, 310), (gör: *matola*, Órség: *matula* (MTsz.). Bár a fenti adatok közül megmagyarázható némelyik bizonyos magán- és mássalhangzó-rövidülésekkel is, itt sem zárható ki a *v* kiesése.

Hasonló rövid alakokat idézhetnék a *galóca*, *pokróc*, *pólya* szavakkal kapcsolatban is. Hangsúlyozom, hogy ez a változás mindig szórványos volt, s ereje sokkal gyengébb, mint a hanghelyettesítő megoldásé. Ezért vannak szavaink, amelyekben nem mutatathatók ki, például a *boróka*, *lóca*, *palóc* esetében.

4. Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy az ómagyar monoftongizáció lezajlása után szláv jövevényszavaink mássalhangzó előtt álló *av*, *ov* hangkapcsolata helyére hanghelyettesítéssel általában *ó* került, mivel ilyen hangkapcsolat nyelvünkben már nem, vagy alig volt. Néha záródó diftongus behelyettesítése is elképzelhető egyes nyelvjárásokban. De a *v* ($\sim \gamma$) szórványosan ki is eshetett.

A *v* kiesésének igazolásán kívül arra óhajtottam volna rámutatni, hogy tévesek azok a ki nem mondott, de élő nézetek, melyek szerint a magánhangzók időtartamával csak a legújabb korban foglalkozhatunk a jelölés pontatlansága miatt. — Én úgy érzem, e vonatkozásban a XVI. század végétől kezdve egyetlen részletkérdést sem tarthatunk megoldhatatlannak.

TÖRÖK GÁBOR

A magánhangzóközi γ egy kései nyoma. Az ómagyar kori hangzóközi γ ($> h$) $> \emptyset$ változás a XI. század derekán már a *h* foknál tarthatott — egyes esetekben már a kiesés is bekövetkezett (l. BÁRCZI, TihAl. 117), a XII. században pedig nagyjából le is zárult (BÁRCZI, Hangtört. 86). A $-\gamma-$ $> -h-$ megmaradásának szórványosan mutatkozó, kései példái: 1211: *Zaharegi* (a tihanyi összeírás fogalmazványában) \sim *Zaarhegy* (a hitelesített példányban) (l. GÁCSER: MNyTK. 58. sz. 11, 30), *bureuohul* (Oklsz.; vö. ГОМБОЦ: MNyTK. 77. sz. 33); továbbá a VárReg.-beli *Soluhan*, *Bulfuhut*, *Numicolohod* (vö. BÁRCZI, Hangtört. 86–7); valamint 1256/1273: *Zaharhyg* (Oklsz.; vö. ГОМБОЦ: i. h.); stb.

Mindezeknél jóval később, Kont Miklós nádornak egy az 1358. évből való bizonyáglevelében fordul elő még egy adat, egy Nógrád megyei tanú neve: „Andreas, dictus *Erihus*” (MTörtEml. II, 207). A ragadványnév olvasata *Erihus*, a. m. *erős*, ugyanis nehézség nélkül — azaz éppen csak az időpont okozta nehézséggel — magyarázhatjuk a török eredetű (**eriy*) *erő* főnév (l. EtSz., SzófSz.)-s melléknévképzős származékának. Így az ómagyar kori **erüy* $>$ **erüh* alakok mellé — amelyeket a VárReg.-beli „villa *Eruhud*” igazol (l. EtSz.; vö. BÁRCZI, TihAl. 135, 137) —, felvehetjük az **eriy* $>$ **erih* fejlődésvonalat is. Az *ereüs* alakok (l. Oklsz.) egy része **erüis* alakból is fejlődhetett (vö. BÁRCZI, Hangtört. 69).

Jóllehet az adat magányos, mégis figyelmet érdemel (eddig az *Eruhud* is magányos volt a maga *h*-jával), hiszen az illabialis változat valamikori megléte — figyelembe véve a szó etimológiáját — természetesnek tekinthető. — Lehet, hogy ez az igen kései adat pusztán konzervatív írássajátságként őrizi a *h*-t, de ellene szól több körülmény. Először: ha a *h*-t ekkor már nem ejtették volna, akkor az *üü* hangkapcsolat — diftongussá válva — alighanem tovább fejlődött volna erre az időre. Másodszor: a második szótagbeli *i* nem labializálódott, sem nyíltabbá nem vált, tehát az *Erihus* alak ebben is a legarchaikusabb valamennyi ismert változat közül (vö. az idézett *Eriühüd*; továbbá l. Oklsz.: *Freus* stb.; vö. még EtSz.; PAIS: MNy. XVIII, 28). Végül: az

sem valószínű, hogy az alak a maga egészében az írás maradi voltát tükrözné: a *dictus* arra vall, hogy az *Erihus* közszei jelentésben élt, ezért lejegyzését kevésbé köthette valami hagyományos, tulajdonnévi írásforma. BENKÓ — a XIII. század végén keletkező és a XIV. században elterjedő másodlagos személynevekről, „dictus”-okról szólva — ezt írja: „Sokszor magukból a nevekből kiderül, hogy viselőik felnőtt korukban kaphatták őket; az egyének tehát nem öröklés útján jutottak hozzájuk, hanem mint jellemző tulajdonságaik kifejezőjét viselték őket.” (A régi magyar személynévadás 11–2).

Aligha gondolhatunk arra, hogy a *h* másodlagosan, hangréstöltőként került az *i* és az *ü* közé, hiszen e két hang, ha már a γ kiesése folytán kapcsolatba került, sokkal hajlamosabb a diftongussá válásra, semminthogy hiatus keletkezzék közöttük.

A *h* jelnek ugyanezen oklevélben való használatára vö.: „Iako de *Zuha*”; „Georgius de *Rohman*”; „magister *Egyeruh*” (vö. PAIS: MNyTK. 81. sz. 6).

Úgy látszik, az 1358. évi *Erihus* adatban valamely nyelvjárási konzervatívizmus mutatkozik.

Adalék a tövéghangzók történetéhez. A *-ra* ~ *-re* rag előzménye, a névutói szerepű *rĕá* alak (vö. legutóbb BÁRCZI, TihAl. 193) csak a tihanyi apátság alapítólevelében mutatkozik, később már nem (vö. SZAMOTA: NyK. XXV, 149). Összezsugorodott, illeszkedett formában, ragként jelentkezik az időrendben következő oklevelekben. Persze csak ritkán szerepel bennük: vagy azért, hogy jelölje egyik-másik összetett tulajdonnév — többnyire földrajzi név — elő- és utótagjának (vagy földrajzi hely körülírásakor használt szavaknak) viszonyát (l. OklSz. 795); vagy azért, mert a scriptor az *ad*, *ultra* stb. praepositívóval ellátott földrajzi névhez ráadásul még a magyar ragot is hozzáteszi. Így látjuk feltűnni a ragot — a tihanyi apátság alapítólevele után — talán már a székesfehérvári keresztések javainak az 1193. évből való megerősítő levelében: „Inde ad *Gudejacara*” (ÓMolv. 55), s a viszonyjelölés ugyane pleonazmusának köszönhető az OklSz. XIII. századbeli adatai (i. h.): 1211: „Ad montem qui vocatur *Varfeereh*”; 1232: „ad *Yciafucara*”; 1265/1272: „ad *Balwankure*”; 1273: „ad *menytegdurre*”. Ez adatok szerint a névutó raggá válása még a XII. században végbement.

Ugyanebben az időben már a vége felé közeledett a szóvégi magánhangzók lekopásának folyamata (vö. BÁRCZI, Hangtört. 18), azonban még a XIII. század elején is akad véghangzó (vö. GOMBOCZ: MNyTK. 77. sz. 28; BÁRCZI: i. h.). Tehát nyilvánvaló, hogy egyes vidékeken egyik-másik (és bizonyára nem kevés!) szó véghangzója túlélte a *rĕá* névutót. Az ifjú (*-rá* >) *-ra* ~ *-re* rag pedig aligha volt annyira válogatos, hogy csak véghangzója vesztett tőhöz csatlakozott volna. Nem tudjuk, hogyan hangozhatott például a tihanyi alapítólevelbeli *holmodi rea* néhány évtizeddel később. Lehet, hogy így: **holmod rĕá* (**holmodrĕá*), vagy talán így: **holmodrá* (**holmod rá*), de az is lehet, hogy így: **holmodirá* (**holmodi rá*). Kérdés, mi következett be előbb: a névutó raggá válása, vagy a véghangzó eltűnése — vagy pedig egyszerre történt a kettő? Esetenként, szavanként számolnunk kell mindhárom lehetőséggel, hiszen a két folyamat egy időben, párhuzamosan haladt, sőt éppen a véghangzók eltűnése tartott tovább. A XII. századból nagyon kevés adatunk van a *-ra* ~ *-re* ragra (vagy a többi, éppen keletkező, testes formásra), ezért tövéghangzóhoz való csatlakozásukra sem találhatunk sok bizonyítékot. De — az említettek alapján — bizonyító adat nélkül is fel kell tennünk, hogy ami például a *-nek* raggal az Anonymus-féle *Ousadunec*, *Crundunec* stb. alakokban történt (persze elkelve egy kevésbé hagyományozott, közszei példa), az megtörténhetett a *-ra* ~ *-re* raggal is: még véghangzós tőhöz is csatlakozhatott.¹ Ezért merek hivat-

¹ Hagyjuk most figyelmen kívül a HB., a GyulGl. és a KTSz.-beli, vitatott *intetvinec*, *nemzetui*, *latotuben*-féleket (vö. utóbb: BÁRCZI, TihAl. 173, Hangtört. 18; B. LŐRINCZY ÉVA, KönTör. 31).

kozni egy magányos adatra:¹ 1236: „et descendit ad *ihoulligotora*” (MTörtEml. I, 14). Az idézett részlet egy Bihar megyei, „Lenev” nevű föld körülhatárolásában szerepel. Az adat olvasata: *ihoulligotora* (vagy esetleg még hosszú *á*-val), a. m. *juh-ól-ligetre*. — Az OklSz. az 1206. évi *ligoth* adatot — nyilván tollhibának véelve — „*ligeth*”-nek olvasatja, de — úgy látszik — aggodalma feleslegesnek bizonyult. — A rag előtt alighanem a tövéghangzó jelentkezik, mégpedig egy fokkal nyíltabbá válva (s miért ne válhatott volna nyíltabbá, ha megmaradt?), hiszen az eredetibb alak **ligotu* (**ligotu?*) lehetett. A tövégi *o* kétféleképpen magyarázható: 1. A *-ra* (*-rá*) rag a teljes **ligotu* töhöz csatlakozott (még a tövégi magánhangzó lekopása előtt), a tövégi magánhangzó e szóközépi helyzetben megmaradt és nyíltabbá vált. 2. A **ligoturá* (*-rá*) alak helyére — az esetleg feltehető **ligotot*, **ligoton* stb. alakok analógiájára — a *ligotora* lépett, vagyis az *u* hangot felváltotta a tövéghangzónak az a változata, amely a régi formansok alakokban megőrződött — ha ugyan feltesszük ennek a bizonytalan eredetű szónak² az ősmagyar kori vagy még korábbi meglétét. Ha nem tesszük fel ezt, akkor más szavak hasonlóan alakult *-ra* ~ *-re* ragos formájának analógiájára gondolhatunk. — Az első magyarázatot valószínűbbnek tartom abból a megfontolásból, hogy az igazolt tendencia jobb magyarázat a pusztán feltett analógiánál. Egyébként az OklSz. adatai (588) a *liget* szónak az ősmagyar korban való nem csekély elterjedtségét sejtetik, s ebből arra lehet következtetni, hogy a szó — bármikor és bárholnan került is nyelvünkbe — beilleszkedvén a nyelv rendszerébe, még felvehette analogikusan a véghangzót.

Megemlíthetnők még Anonymus *-nec* ragos alakjait (l. OklSz. 683; vö. PAIS, MAn. 113, 122, 130, 143). Ugyanis lehető idő és hely, amikor és ahol például a *Tosunec* alak fejleménye — legalábbis földrajzi névként, helyhatározói szerepben — így hangzott: **Tosonek*, **Tosonak* vagy **Tasonak* (> *Tasnak*).

A XI. században keletkezett testes formansoktól esetleg megőrzött (és ezért nyíltabbá is válhatott) tövéghangzókat azután hamarosan nyakon csíphette és — mint egyébként is szórványos jelenségeket — kiselejtezhette a kétnyíltszótagos tendencia.

MÉSZÖLY a göcseji *partonak*, *sáncoba*, *Sárdora* stb. alakokban megőrzött tövégi magánhangzót lát (A Halotti Beszéd hangtörténeti és alaktani sajátosságai 26–8). HORGER hasonlóképpen nyilatkozik: szerinte ezek a göcseji alakok — náfa még *Varasdoba*, *könyvöbű*, *keddétül óta* is szerepel a példák között — arra vallanak, hogy „ott a másodlagos ragok keletkezésekor még megvoltak a szóvégi rövid mgh.-k” (A magyar nyelvjárások 108). — MÉSZÖLYnek ezt a véleményét az előadottak bizonyos mértékben támogathatják. Ugyanis a göcseji adatokban másodlagos, testes formansok szerepelnek. A tövéghangzó sajátos (két mássalhangzó utáni) fonetikai helyzete egyrészt azt biztosíthatta, hogy ez a hang tovább megmaradt abszolút szóvégen — Anonymusra utalva így vélekedik MÉSZÖLY (i. m. 28) —, és így időt nyert arra, hogy az önálló szókból újabban keletkező formansok megmentsek a pusztulástól. De másrészt arra is gondolhatunk, hogy az efféle fonetikai alkatú — másodlagos formanssal ellátott — alakokban nem léphetett fel a kétnyíltszótagos tendencia, ellenben fellépett a *ligotora*-félékben. — Persze azt sem zárhatjuk ki, hogy a mássalhangzókapcsolat nem megőrzője, hanem szülője a „tövéghangzó”-nak; ez, mint ejtéskönnnyítő, lehet kései nyelvjárási fejlemény is.

KUBINYI LÁSZLÓ

¹ A kiadás nagyon is megbízható. A közlő ezt jegyzi meg: „Kiadta ezen oklevelet Fejér, Codex dipl. Tom. IV. vol. I, p. 64–66, de a benne előforduló számos ősmagyar helynév tökéletes eltorzításával.” (MTörtEml. I, 15.) — Persze tollhibát is tartalmazhat adatunk, de nem látom okát, hogy alakjában kételkedjem.

² De vö. utóbb N. SEBESTYÉN IRÉN: FgrÉrt. 7. sz. 91–2.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Színül teljes. A *színig, színültig töltött* lativusi, illetőleg terminativusi szerkezet helyett régebben tudvalevőleg inkább azt mondták, hogy *színül teljes*: ÉrdyK. 432: „mynden yo yzew venereekökkel *zyneul tellyes*” (vö.: SIMONYI, MHat. I, 323, 339; KLEMM, TörtMondt. 206, 208, 209; BEKE: NyK. XLI, 271). A *színül* eredetileg ablativusi alak, és így a *színül teljes* tulajdonképpen a. m. *színtől teljes*.

Ezzel a szerkezettel ismételten foglalkoztunk (l. pl.: NéNy. IX, 24; Nyr. LXIX, 14; stb.), és a rokon nyelvek hasonló ablativusi szerkezeteivel iparkodtunk igazolni, hogy itt az a szemlélet jut kifejezésre, hogy a test h o n n a n kezdve, felületének mely részétől kezdve érintkezik valami idegen tárggyal vagy anyaggal; a másik szemlélet pedig (a *színig teljes; térdig vízben áll*) azt nézi, hogy valami meddig, felületének mely részéig érintkezik az idegen anyaggal vagy tárggyal. A *színül teljes* tehát azt fejezi ki, hogy a megtöltés eredményeképpen az edény (felülről tekintve) a színetől kezdve végig (tehát az aljáig) teljes, tele van; ezzel szemben a *színig teljes* azt érzékelteti, hogy (alulról számítva, alulról nézve) az edény végig, egészen a színéig telt meg.

SIMONYI (MHat. I, 323) másképpen magyarázta ezt a szerkezetet. Abból indult ki, hogy az *-ul, -ül* ragos helyhatározók már régóta inkább locativusok voltak (pl. *alul, fölül*), és így „egyéb locativusok módjára fölvették a lativusi jelentést” (pl. *agyon út, keresztülmegy, vágd pofúl, üsd orrul*; uo. I, 29, 37—9, 323; KLEMM i. m. 206; LEHR: MNy. IV, 99 kk.; l. még MNy. IV, 307, 428), „úgy hogy eredeti jelentésöknek éppen ellenkezőjéhez jutottak s a h o v á kérdésre is felelhettek.” (SIMONYI magyarázatára hivatkozik GOMBÓCZ is; l. GOMBÓCZ—PAIS, Syntaxis 117.)

SIMONYI magyarázata persze nem zárná ki azt a fent említett felfogást, hogy eredetileg itt is, éppúgy, mint az *alul, fölül* esetében, ablativusi határozóval, tehát valóban a finnugor „valahonnan nézve megtöltött” szemlélettel van dolgunk, de SIMONYI — úgy látszik — mégis inkább arra gondolt, hogy a *színül teljes* locativusi értékű, vagyis azt jelenti eredetileg, hogy ‘a színén, egészen fölül is teljes’.

A *színül* lativusi jelentését — melyre SIMONYI gondol — nem látjuk igazolva, de tagadhatatlan, hogy a locativusi értelmezés mellett több körülmény szól. Az ablativusi értelem mellett tulajdonképpen csak a rokon nyelvek, valamint az *-ul, -ül* rag eredeti szerepe alapján lehet érvelni.

Mármost ezzel a kérdéssel kapcsolatban érdemes és tanulságos egy olyan o b i u g o r szerkezetnek a figyelembe vétele, amelyben éppen ez a szemlélet (valami fölül, azaz fönt a tetején teli) jut kifejezésre. PÁPAY Osztyák Népköltési Gyűjteményében (226) például a következőket mondja magáról a medve: „Magamféle réti állat fiókanak üres bődönyének [= hasának, gyomrának] s z á j á t (*voňšpál áy*) m e g t ö l t e n i . . . számóca milyen sok van!” Ugyanezt a gondolatot hasonlóan fejezi ki a következő mondat: PÁPAY, Északi-osztyák medvénekek 131: „üresen levő bődönyöm s z á d j á t (*voňšpém éy*) m e g t ö l t ö m (értsd: bogyót eszik)”. Épp ilyen világos az a mondat, melyet STEINITZ szövegeiben (Ostj. Volksdichtung I, 311) olvasunk: „Megtöltetlen kosaram (= gyomrom) n y í l á s á t (s̄z élét) (*wöšpem öwə*) m e g t ö l t ö m én medve [bogyóval]”; ehhez STEINITZ hozzáteszi, hogy ennek a mondatnak az az értelme, hogy „meg nem töltött gyomromat színig, színültig, a széléig („bis zum Rand”) töltöm meg”.

A manysi medvénekek is így szólaltatják meg a medvét (MUNKÁCSI, VogNépkGy. III, 238): „telhetetlen bődönyöm s z á d j á t (*säut-säntäm*) t ö l t ö g e t e m”; máskor meg így panaszkodik a medve (uo. 269): „telhetetlen bődönyöm s z á d j a (*säutam-sänt*) ott szintén nem telik meg”.

És tulajdonképpen így foghatók fel az olyan finn szerkezetek is, mint (KATARA) *reunoja myöten täynnä* 'színig (tkp. széle mentén, széle szerint) teli' (vö. BEKE: NyK. XII, 254–5).

Ezek alapján úgy gondolom, hogy a magyar *színül teljes* is azt jelentheti, hogy „a színén, színe mentén, színe körül, vagyis fölül, a tetején is teli az edény”. De ilyen értelmezés mellett is érdekes, hogy magának az edénynek a térfogata, belseje szinte háttérbe szorul, és az edény nyílásának, szájának teli volta, megtöltöttsége, illetőleg ennek a képzete nyomul előtérbe, vagyis azt a jegyet, azt a momentumot emeljük ki, amelyet valójában ellenőrizhetünk, amelyet érzékszerveinkkel megfigyelhetünk, és amelynek alapján az edény egész térfogatának megtöltöttségére természetszerűen következtettünk.

Kinigli. HORVÁTH MÁRIA tanulságos fejtegetéseit (MNY. L, 461–5) néhány apró megjegyzéssel szeretném kiegészíteni.

A tengeri nyúlak német *königl*, *königllas* stb. neve, mely népetimológia útján: a latin *cuniculus* elnevezésnek a 'király' jelentésű német *künic* (ma *König*) szóhoz való kapcsolása következtében keletkezett, több nyelvben adott alkalmat tükröfordításra. HORVÁTH MÁRIA is említi (i. h. 464), hogy a német elnevezés hatása „áttért többek között a cseh és a lengyel nyelvre is”. A csehben a német elnevezést fordították le, és így lett a tulajdonképpen 'kis király' jelentésű cseh *králík*, majd ennek az utóbbinak a mintájára a lengyel *królik* a tengeri nyúlak a nevévé.

A lengyel szóra megy vissza a tengeri nyúlak orosz *кролик* elnevezése (l. pl. VASMER, Russ. Et. Wb.); itt azonban — mint KALIMA az Uusi Suomi finn lap 1952. évi január 8-i számában megjelent „Kaniini ja »pieni kuningas», azaz „Tengeri nyúl és »kis király«” című tárcájában megjegyzi — már nem érzik ennek a névnek a hangalakjában tőle messzeeső orosz *король* 'király' szóval való összefüggését.

Bennünket ez az utóbbi elnevezés azért is érdekel, mert ahogyan a magyarba a német eredetű *kinigli* szó jutott be, ugyanúgy viszont több finnugor rokonunk nyelvében ez az orosz *кролик* szó terjedt el. A lúd nyelvben a tengeri nyúl (finn *kaniini*) neve *królik* (l. KUJOLA, Lydiläismurteiden Sanakirja 158); az 1948. évi udmurt szótár az orosz *кролик* udmurt megfelelőjéül a *królik* szót idézi,¹ *królik*-nak hívják a tengeri nyulat a komiban és a permják-zürjénben is (az 1948. évi komi—oros szótárnak és egy 1925. évi permják-zürjén számtani könyv 93. lapjának adata szerint). ROMBANGYEJEVA orosz—manysi szótára szerint a manysiban is *królik*-nak mondják ezt az (ott egyébként valószínűleg csak képről, könyvből ismert) állatot.

Ikra. A magyar irodalomban általában két különböző eredetű szót látnak a 'halikra' és 'lábikra' jelentésű *ikra* szavunkban, valamint a forrásául szolgáló, ugyanilyen kettős jelentésű szláv *ikra* szóban (l. pl. SzófSz.). Ezt az álláspontot képviseli KNEZSA ISTVÁN is mostanában megjelent alapvető összefoglaló munkájában (A magyar nyelv szláv jövevényszavai I, 222). Szerinte a magyar (*hal*)*ikra* szó „közvetlen forrása nem állapítható meg, de nyilván a legrégebb (esetleg honfoglaláselőtti) szláv rétegbe tartozik”, a (*láb*)*ikra* szó viszont „eredetre nézve különbözik a 'hal-ikra' jelentésű szótól, de szintén ideur eredetű... A m szó közelebbi forrása bizonytalan”. KNEZSA azonban elismeri, hogy gondolni lehet arra is, hogy a két *ikra* szó azonos eredetű, „de ez legfeljebb az ideur szóra vonatkozhatik, bár itt is kétséges”.

VASMER orosz etimológiai szótárában KALIMÁNAK egy cikkére való hivatkozással

¹ MUNKÁCSMÁL a tengeri nyúl udmurt neve *jurmak*, *đurmak*, a *tüde* *đurmak* a menyétnek a neve (*tüde* 'fehér'); WICHMANN szerint azonban (FUF. XIV, 85) *jurmeg*, *đurmek* a menyétnek, a *Mustela nivalis*nak a neve.

„valószínűnek” tartja a két orosz *ukpa* szó azonosságát. Abban a cikkben, melyre VASMER hivatkozik (KALIMÁnak a Zeitschrift für slav. Philologie IX. évfolyamában megjelent dolgozata), de hasonló módon az Uusi Suominak fent idézett cikkében is, KALIMA (a hollandi *kuit* 'Rogen' és 'Wade' szón kívül) elsősorban finnugor (finn, észt, karjalai, lúd, vót, komi és chanti) analógiák alapján arra az eredményre jutott, hogy ezekben a finnugor nyelvekben a 'halikra' és 'lábikra' elnevezések, amelyek legtöbbjénél orosz hatás vagy tükörfordítás kizártnak tekintendő, azért azonosak, mert a két elnevezés összefügg egymással: a „lábikra” és a „hal ikrás zacskója” elnevezésében a 'kiduzzadó vastagabb rész' alapjelentés tükröződik. A szláv *ikra* 'halikra' és *ikra* 'lábikra' közt KALIMA szerint az összefüggés kétségtelennek látszik: „dürfte . . . ausser jedem Zweifel sein” (i. h. 378).

Anélkül, hogy a magyar szó esetében állást mernék foglalni — ehhez a magyar szó történetének pontosabb ismerete lenne szükséges —, egy-két dologra szeretnék rámutatni; megjegyzéseimmel arra akarok utalni, hogy érdemes lenne ezzel a kérdéssel behatóbban foglalkozni.

A komi (WICHMANN—UOTILA) *pek* 'halikra', *kok-pek* 'lábikra' (*kok* 'láb') szónak eredetileg talán csakugyan 'vastagabb, kidudorodó, kiduzzadó hús vagy rész' volt a jelentése. E mellett szólnának a *pek* szónak finnugor megfelelői. Ezek tudniillik SETÄLÄ (JSFOu. XXX/5, 58—9) szerint: finn *päkkä* 'caro crassior e. c. sub pede', észt *päkk* 'Ballen an der Hand, am Fuss, im Pferdehuf', mordvin *peke* 'gyomor, has'. (Ehhez hozzátehetjük, hogy a mordvinban REGULY—BUDENZ szerint *pilge-pekenä*, POTAPKIN—IMJAREKOV—MERKUSKIN orosz—moksa és KOLJAGYENKOV—CIGANOV orosz—erzá szótára szerint *pilge-peke* jelentése 'lábikra'; *pilge* 'láb'. A moksa-mordvinban még *pilge pukša* is a. m. 'lábikra'; *pukša* jelentése PAASONEN (Beiträge 260) szerint 'das dicke Fleisch überh., Schenkel, Hinterbacke'.) (Az etimológiához l. még PAASONEN i. m. 183.) WICHMANN—UOTILA a komi szót (kérdőjellel) az udmurt *pekšla*, *pekla* 'vese', (MUNKÁCSI) *pek'a* 'tök, tözczacskó' szóval egyezteteti. Az említett alapjelentés mellett szólhat az az adat is, melyet az Udora vidékén jegyeztem fel: *kapusta-pek* 'a kelkáposzta belső, vastag, ehető torzsája'. De mindezek ellenére mégis lehetségesnek tartom, hogy a komi *pek* szó kettős jelentése mégsem komi nyelvi jelentésfejlődésnek az eredménye, hanem orosz hatással magyarázandó. Hasonló eset lehet ez, mint mikor a komi *esmes* 'forrás, kút, lék' szóra visszamenő manysi *oš. Мš* szó azért jelent 'kulcs'-ot, mert az orosz *ключ*-nak is kettős a jelentése ('forrás' és 'kulcs'), vagyis a 'forrás' jelentésben átvett szót az orosz szó másik jelentésében (is) használták (l. FUF. XXX, 312). Hasonló esetet láttunk fentebb, a *kinigli*-nél is; a cseh *králík* a német elnevezés kettős jelentése alapján vette fel a 'kis király' jelentés mellett a 'tengeri nyúl' jelentést is.

Orosz hatásra gondolok a chanti (KARJALAINEN—TOIVONEN 724) *ppr* 'halikra' ~ *kj̄r pūr̄z* 'lábikra', (PAASONEN—DONNER 195) *pūr̄z* 'Rogen des Barsches und Kaulbarsches' ~ *kj̄r-pūr̄z* 'Wade' (*kj̄r*, *kj̄r* 'láb') esetében is.

És bizonyára szláv hatás mutatkozik a lív *mūma* 'Wade' és 'Fischrogen' jelentésében is, ahogyan KETTUNEN ezzel kapcsolatban meg is jegyzi: „vgl. lt. [= lett-nyelvi] *ikri* 'Rogen' und (daraus) 'Waden' (die übertragene Bedeut. 'Wade' schon im slav. *ikra*); ebenso im Est. (*mari*) und im Kar.-Lüd. (*mädähn*)” (Livisches Wörterbuch 237).

Végül megjegyezzük, hogy maga a 'hal-ikra' jelentésű szláv *ikra* a finnugor nyelvek közül nemcsak a magyarba ment át. KNEZSA is megjegyzi, hogy ezt a szláv szót átvette az észt és a mordvin is. (Az ott említett mordvin *ika* azonban sajtóhiba *ikra* helyett; a fent említett orosz—moksa és orosz—erzá szótárban is mordvin *ikra* a. m. 'halikra'.) De átment a moksa-mordvinba a 'lábikra' jelentésű orosz *ukpa* (illetőleg többszáma: *ukpy*) is; POTAPKIN—IMJAREKOV—BUBRIH szótára szerint moksa-mordvin *ikrát* (többes szám) jelentése: 'икры (гор)'.
FOKOS DÁVID

Kelengye. Egyik legrejtélyesebb szavunk, mely sem a régiségből, sem a népnyelvből ki nem mutatható. A Nagyszótár adatai, amelyeket a Nagyszótári Csoport szívességének köszönhetek, arról tanúskodnak, hogy szövegben először 1787-ben Barczafalvi Szabó Dávid Szigvártjában bukkanik fel. Krónhelm Terézia, a regény egyik hősnője írja öccsének röviddel a férjhezmenetele után: „A' titkos Tanátsnok azt akarja, hogy Uram Atyám egy tsepp *Kelengyét* se adjon nékem; ő maga lesz nékem Atyám; s' kéré Uram Atyámat, hogy engedje néki ezt az örömet, mivel magának egy tsepp gyermeke sints.” (Szigvart II, 376). A kritikus szövegrész német eredetije így hangzik: „Der geheime Rath will, der Papa soll mir gar kein *Heirathsgut* mitgeben.” (Siegwart. Eine Klostersgeschichte. Neue ... Ausgabe. 1778. III, 180.) A fordító tehát a *Heirathsgut* szót adta vissza *kelenggyé*-vel. Ehhez fűződik a magyarázat a magyar regény második kötetének szójegyzékében: „*Kelengye*. Mind az, a' mit a leánynyal vagy legénynyel adnak a szülék, amikor ki házásítják.” (II, Zz 3.) Ettől kezdve a szó szövegekben majdnem egy évszázadig egyáltalán nem fordul elő, szótárakban azonban gyakrabban szerepel.

BARÓTI SZABÓ DÁVID Kisded Szótára első kiadása (1784.) még nem ismeri, a második (1792.) is csak csillaggal hozza, ami nála annyit jelent, „hogy az olyanok' bé-vételek felett még talán kérdés támadhatna, ámbár párt-fogóji-is találatnak.” Értelmezése 'dos; jegy-ruha, ajándék, lány-negyed'. Mivel SzD. az előszóban megmondja, hogy „az eddig ki-jött könyvekből-is kiszemeltem a' szokatlanabb, de valóságos magyar hangzatú és eredetű szavakat”, nagyon valószínű, hogy a *kelenggyé*-t is egyszerűen Barczafalvi Szigvártjának szójegyzékéből vette át. A szót SIMAI is felkarolja már 1809-ben 'jegyruha, dos' értelmezéssel (VSzótár I, 35), s még részletesebben értelmezi kéziratot Gazdag Szótárában (1826.): „*Kelengye* 'jegyruha, leány negyed, das Heirathsgut, die Mitgabe, Mitgift, dos'. *Kelengyét szerezni a' leányának* 'der Tochter ihre Mitgift ausmachen, anschaffen. Dotem filiae conficere'.” SIMAINAK ebből a példájából, ha ugyan nem maga csinálta, arra lehet következtetni, hogy a szót valóban használták, s nemcsak a szótárakban élt. Ettől kezdve minden közkeletű magyar—német szótár felveszi és 'Brautschatz, Mahlschatz' (Tzs.) vagy ehhez még 'Ausstaffierung, Ausstattung' (BALLAGI. 1857.) megfelelőkkel értelmezi. Megtaláljuk CzF.-nál is, akik a *kel* igetöből erdeztetik, „minthogy a *kelengye* am. a férjhez menő leánynyal, menyasszonynyal adott jegyajándék, tehát azon adomány, melyen az *eladó leány* mintegy elkelt.”

Irodalmi szövegekben csak 1870-től találkozunk vele újra, de jelentése Barczafalvi óta ekkorra már némileg módosult. Jelenti továbbra is az egész hozományt, de emellett szűkebb értelemben azt is, amit ma értünk rajta, vagyis azokat a használati tárgyakat, ruhaneműt, ágyneműt, asztalneműt stb., amit a menyasszony visz magával az új háztartásba, ami tehát a német 'Ausstattung, Staffierung' fogalomnak felel meg. Ezt a jelentést mutatja egy 1876-ból való példa: „Egy úrnő tíz tallért adott *kelenggyére* egy szegény parasztleánynak” (Vajda J.: Magyar bors 198), valamint egy vers 1877-ből:

Míg el nem készül a *kelengye*

Hat-hat párnája, paplana

Addig nem enged a mama. (Vajda J.: Találkozások 49.)

E szavunk eredetét teljes homály fedi. A Szófsz. két megfejtési kísérletét tartja számon. Az egyik szerint valamely török nyelvi *kelindik* 'menyasszonyi ajándék' átvétele lenne, de ilyen szó nincs kimutatva, a másik szerint a *kalangya* szavunk magashangú párja lenne. BÁRCZI szerint mindkét feltevés, de különösen a második valószínűtlen. Ehhez még hozzátehetjük, hogy a törökből való származtatás akkor is nagyon kétes volna, ha a feltett *kelindik* szót ott ki lehetne mutatni. Elképzelhetetlen ugyanis, hogy egy ilyen fontos szó a XVIII. század végéig lappanghatott volna. Valamilyen szerződésben, leltárban; levélben, perirathban vagy esetleg irodalmi műben csak fel kellett volna

bukkannia. Drágffy Mária híres kelengyelajstroma 1516-ból is csak „Az Maria azzonyal adoth *marhanak* zamanak Registroma” (ZOLNAI, Nyelveml. 203).

A szó eredetét én másutt gyanítom.

A magyarországi latinban a középkor óta a házi és házkörűli ingóságok, mint: ruhanemű, edények, bútorzat, házi eszközök, szerszámok stb. összességének megjelölésére három latin szó többes száma használatos, ezek: *utensilia*, *supellectilia* és *clenodia*. Ezek közül a legtagabb jelentést a *clenodia* nyerte, s ebből származtatom *kelengye szavumkat*. E szó egycs számi *clenodium* alakjának jelentése 'kincs, ékszer, drágaság, díztárgy' többes számi *clenodia* alakja azonban idők folyamán sokkal bővebb jelentést kapott. Nemcsak egyes érték- vagy díztárgyakat jelentett, mint pl. *clenodia argentea* 'ezüsttárgyak, ezüstmű', hanem emellett jelenthette általában a ház felszereléséhez tartozó tárgyak összességét. Ebben az értelemben különösen a *clenodia domus* kapcsolatban fordul elő igen gyakran a XIV. század végétől. A szó jelentésfejlődésének szemléltetésére idézek néhány adatot különböző oklevéltárakból, főleg Zágráb város történelmi emlékeiből, melyeknek latinsága végeredményben azonos a magyarországi latinnal.

1355: Zágráb város bírósága tanúk kihallgatását rendeli el bizonyos ellopott ezüsttárgyak ügyében: „...super furto quorundam *clenodiorum argente(orum)*...” (MonCivZagr. IV, 4). — 1376: A bíróság bizonyos Ivántól tanúkkal való bizonyítást kíván arra nézve, hogy bizonyos ezüstműket egy borbély feleségének elzalogosított: „... quod ipse quedam *clenodia argentea uxori Barberii impignorasset*...” (i. m. V, 34). — 1433: Zsigmond magyar király megparancsolja a zágrábi felső városnak, hogy ne akadályozza meg a káptalant egy megrongálódott torony kijávitásában, mert a törököktől való félelem miatt ott akarják biztonságba helyezni a zágrábi egyház kincseit: „...pro tuciori preservacione et conservacione *clenodiorum*, ornamentorum ac rerum et bonorum prefate ecclesie zagrabiensis...” (i. m. II, 85).

A felsorolt adatokban a *clenodia* szó kétségtelen értelme 'kincsek, drágaságok', a következő adatok azonban már a 'házi ingóságok' jelentést szemléltetik. A XIV. és XV. század fordulója (keltezetlen irat): A bíróság egy hagyatéki ügyben úgy dönt, hogy az összes házi ingóságokat, *universa clenodia domus*, össze kell hordani és az örökösök között fel kell osztani (MonCivZagr. VI, 473). — 1440: Német Lénárd (Leonardus Theuthonicus) zágrábi esküdt a bíróság előtt tanúkkal bizonyította, hogy felesége a halálos ágyán többek között egy házat hagyott rá minden felszerelésével együtt: „... cum ... *supellectilibus et clenodiis ac utensilibus quibusvis*...” (i. m. VI, 331). — 1480: A bíróság tudomásul vesz egy vallomást, mely szerint egy elhunyt asszony a házat egész felszerelésével, *cum omnibus clenodiis domus*, egy kolostorra hagyta (i. m. VII, 489). — 1500: Márk litteratus és nővérei azzal vádolják György mészáros feleségét, hogy magánál tartja édesanyjuk bizonyos javait, nevezetesen pénzt, ruhákat és különféle ingóságokat: „... pecunias, vestes et diversa *clenodia domus*...”; a tanúk viszont csak egy asztról és két hordóról tudnak, a bíróság ezeket vissza is adatja (i. m. VIII, 128). — 1500: Thuz András Alfonz zágrábi és galgöci prépost végrendeletében négy lovát egy kocsival és az egész házi felszereléssel együtt: „*quatuor equos curriferos simul cum curru et omnibus domus clenodiis*”, leendő utódjára hagyja (i. m. III, 3). — Hogy mit is értettek a *clenodia domus* kifejezésen, az pontosan kiderül olyan okmányokból, amelyek részletes felsorolást adnak. Így egy 1512-ből való leltár egy részlege ezt a címet viseli: *Super clenodiis domus*, és itt vannak felsorolva az edények, konyhai eszközök, ágynemű, bútorok, hordók stb. (i. m. III, 118). Hasonló részletes felsorolásokat tartalmaz részint *clenodia domus*, részint *clenodia et utensilia domus* megjelöléssel az az 1520-ból való okmány, amely a Frangepán Ferdinánd által Bakócz Tamás esztergomi érsek kárára elkövetett hatalmaskodásokat írja le (FrangOkl. II, 323–39). Itt is az említett kifejezések fogalmi körébe ing, felsőruha, törülköző, ágynemű, edény, szerszám stb. tartoznak. A *clenodia domus* kapcsolat-

ban tehát a *clenodia* eredeti 'kincsek, drágaságok' jelentése teljesen elhomályosult, úgyhogy ha hasonló felsorolásokban arany- és ezüsttárgyak is szerepelnek, azokat külön is megemlítik. Így 1566-ban: „res aureae, argenteae, pecuniae paratae atque *clenodia domorum*” (HédervOkl. II, 190), 1590-ben: „res aureas, argenteas, pecunias paratas, vestes, arma et *domus clenodia* quondam Gabrielis Chyaky . . .” (CsákyOkl. I. 2, 593).

A felsorolt adatok alapján aligha tévedek, amikor *kelengye* szavunkat a *clenodia* alakból származtatom, s éppen a *clenodia domus* kapcsolatban kialakult jelentéssel hozom összefüggésbe. Magyarítani való természetesen így is marad elég. Először is az egyeztetés akkor lenne igazán meggyőző, ha akár a régebbi emlékekből, akár a népnyelvből *házi *kelengye* vagy *ház *kelengyéje* típusú kifejezéseket tudnánk kimutatni. Ilyeneknek eddig nem tudtam nyomára akadni. Azután a feltehető *clenodia* > **kelenogya* > **kelenogye* > *kelengye* alakfejlődés csillagos tagjai vagy ezekhez hasonló változatok, amelyek szintén megkönnyítenék az azonosítást, ugyancsak nem találhatók a forrásokban. Azt sem tudjuk, hogy Barczafalvi a szót a népnyelvből vitte-e be az irodalomba, vagy talán maga alkotta más megmagyarosodott latin szavak mintájára. Ha a népnyelvben is használták, hogyan lappanghatott 1787-ig? Amíg ezeket a nehézségeket nem sikerül elhárítani, az egyeztetést magam is csak feltételesnek tekintem.

Szójegyzékeink farib szava. A Besztercei és Schlägli Szójegyzékben a lónevek között szerepel a következő tétel: „dextrarius: *farib*”. E szó történetével és származásával eddig nem sokat foglalkoztak. Az EtSz. nem tartja lehetetlennek összefüggését *paripa* szavunkkal, de utal a hasonló alakú görög *φάρης* és szláv *farisъ*, a középfelnémet *vāris*, *fāris* szavakra is, amelyek jelentése 'hátas ló, arab ló', és amelyek végső fokon az arab *fāris* 'Reiter' szóra mennek vissza.

Még mielőtt ezekkel az egyeztetésekkel szemben állást foglalnánk, vizsgáljuk meg a szó valódi magyar alakját. A SchlSj. adatát kétségtelenül csak *farib*-nak lehet olvasni, de a BesztSj.-ét már nem. Ez utóbbinak hasonmásában világosan kivehető a *farif* olvasat. A szóvégi betű ugyanis teljesen azonos a fölötte nem messze álló magyar *menes* szó utolsó betűjével, viszont egyáltalán nem látszik azonosnak az ugyancsak fölötte álló *kabala b* betűjével. Mindkét szójegyzék írásában a szóvégi *f* (*ff*) igen könnyen összetéveszthető a *b*-vel (*ff*), s így történhetett meg, hogy ezt a *farif* alakot mindeddig nem vették figyelembe, hanem a SchlSj. nyilván másolói tévesztésből származó *farib* alakját tartották a helyes olvasatnak.¹

A szóra régi nyelvünkben több példát nem ismerünk, de van egy igen korai adatunk a magyarországi latinból. Anonymus a Gesta II. fejezetében leírja, hogy a halicsi fejedelem milyen ajándékokat adott az ott pihenőt tartó Álmos vezérnek és katonáinak: „Hoc dum Galicie dux audiuisset, obuiam Almo duci cum omnibus suis nudis podibus uenit et diuersa munera ad usum Almi ducis presentavit . . . et insuper X *farisios* optimos et CCC equos cum sellis et frenis et tria milia marcarum argenti et CC marcas auri et uestes nobilissimas tam duci quam etiam omnibus militibus suis condonauit.” Midőn ezt Halics vezére meghallotta, minden hozzátartozójával együtt meztláb elébe ment Álmos vezérnek és különféle ajándékokat nyújtott át Álmos vezér használatára; . . . azonfelül tíz kitűnő arab *paripát* meg háromszáz más lovat nyergestől, fékestől, továbbá háromezer márka ezüstöt és kétszáz márka aranyat és gyönyörűséges ruhákat ajándékozott a vezérnek, sőt minden katonájának is.' (Pais Dezső fordítása.) E felsorolásban szereplő „X *farisios* optimos” kitételben *faris* szavunkat ismerhetjük fel. A latin nominativus nyilván *farisius* volt, amelyet azonban DUCANGE nem ismer, nála csak

¹ A szójegyzékbeli adatot hasonlóan magyarázza MOÓR ELEMÉR is; szerinte a szó esetleg délszláv közvetítéssel került hozzánk (MNy. L, 71). — A SZERK.

farius és *faria* szerepel. Abból a tényből, hogy Anonymus nem a nemzetközi középlelatin *farius* alakot használja, hanem az európai latinságban egyebütt ki nem mutatható *fariſius*-t, arra lehet következtetni, hogy ezt egyszerűen a magyar *faris* szóalakból latinositotta. Adata tehát voltaképpen magyar nyelvi adatnak számít.

A szó jelentése a 'dextrarius' latin értelmezésből és Anonymus idézett helyéből pontosan megállapítható. Nem közönséges ló, hanem mint a latin *dextrarius* is, 'harci mén, csataló'. Ezért emeli ki Anonymus a tíz *faris*-t külön is a háromszáz közönséges lovon kívül. A szó ejtése valószínűleg *fariš* vagy *fariž* lehetett.

Ezen adatok birtokában nem szükséges bizonyítani, hogy a *faris* nem függ össze *paripa* szavunkkal, de igenis összefügg a többi szavakkal, amelyekkel az EtSz. rokonította. Közvetlen forrása bizonyára a középfelnémet *vāris*, *fāris* 'Pferd' (LEXER), ami végső fokon az arab *faras* 'Pferd' és *fāris* 'Reiter' szavakra megy vissza. A szó különben, mint a középkori lovagi élet egyik fontos fogalmának neve, vándorszó lett, s előfordul a spanyolban *alfaraz* alakban, innen átkerült az ófranciába, ahol analógiás végződés-cserével *auferrant* lett belőle. (Vö. DIEZ, MEYER-LÜBKE, WARTBURG etimológiai szótárait és TOBLER—LOMMATZSCH, Altfranz. Wb.) A görög *φάρης*, *φάρας*, *φάριον* (DuCANGE) talán közvetlenül az arabból származhatott.

A szó megvolt a középkori szerb-horvátban is *fariž* és *fariz* alakban (HASz.). A *fariž* változat csak a Trója-regény és a Nagy Sándor-regény délszláv változataiban fordul elő, s itt csakis ez az alak használatos, a *fariz* változat a spatolói Marulic (XV. és XVI. század fordulójára) nyelvéből ismeretes, ha ugyan ezt is nem *fariž*-nak kell olvasnunk. Ezenkívül középkori szerb forrásból ismeretes *farija* változat is (vö. VASMER, Die griechischen Lehnwörter im Serbo-Kroatischen 58). Ezek a változatok különböző forrásokból származnak. A *fariž* valószínűleg magyar közvetítéssel jutott a délszlávokhoz, a *fariz* (ha ugyan ilyen alak egyáltalán létezett) talán a görögből került hozzájuk, egész bizonyosan a görögből való az ószerb *farija*. HADROVICS LÁSZLÓ

Fór. Nyelvészeink egyetértenek abban, hogy a *fór* német eredetű szó (< *vor*: EtSz.; SzófSz.; BALASSA JÓZSEF, A m. i. y. szótára. 1940.); átvételének részletei azonban mind ez ideig tisztázatlanok maradtak. Különösen az elgondolkodtató, hogy a szó megfelelője a németben csak elöljáróként (*vor dem Hause*), igekötőként (*vorbereiten*), vagy pedig összetétel első tagjaként (*Vorzimmer*, *vorbei*) fordul elő, de mint önálló főnév teljesen ismeretlen. MELICH JÁNOS (EtSz.) arra gondol, hogy a magyar *fór* esetleg valamilyen német szónak (*Vorsprung*, *Vorzug*, *voraus*) a megrövidülése útján keletkezett. Ezt azonban semmi sem bizonyítja.

Az Akadémiai Nagyszótár gyűjtéséből a Nagyszótári Csoport által készségesen rendelkezésünkre bocsátott adatok nyomán a szótörténeti anyag tüzetesebb vizsgálata útba igazít hennünket a szó átvételének a módjára nézve. Fogjuk tehát vallatóra az adatokat.

Mai jelentésében a szóra az első adatunk 1866-ból van (Üstökös Albuma. Rajzolta Jankó János. Pest. I, 37). „A lóversenyen” feliratú rajzos tréfában Magyar Miska így szól Német Miskához: „No bajtárs, gyere futtatni, adok kétszáz lóhosszát »fórt« mégis utól érlek.” — Ez az első adat rendkívül beszédes. A *fór* idézőjel közé van téve; ebből arra lehet következtetni, hogy az átvétel ebben az időben még egészen friss lehetett. Figyelemreméltó, hogy a szó először *fórt ad* szerkezetben, lóversennyel kapcsolatosan és a két Miska beszélgetésében fordul elő.

A következő adat 1878-ból való (Jogász humor! Adomák és jellemző vonások a jurátus és patvarista, a jogász és ügyvédbojtár életből. Összegyűjté Baczur Gazsi. Bp. 144). A „Biliárd költészet” című versben olvasható: „Az ágit ő sokszor a sarokban adta . . . ez nagy for volt nekem”. — A versben sok biliárd szakkifejezés szerepel (*ági*, *korda*, *karamból*, *dákó* stb.), melyek a szövegben ritkítva vannak szedve. A *fór* nincs

ritkítva. Ez azt mutatja, hogy ebben az időben a szó már nemcsak a lóversenyre járók, billiárdozók között, hanem szélesebb körben is ismerős lehetett.

1886-ban a „Peleskei nótáriusnak naptára” 43. oldalán találkozunk a szóval a következő mondatban: „Ilyen nagy főrja van az igazi lélekjelenlétnek még a töltött puszka fölött is”.

A szó a magyarban (mind a mai napig) argotikus, bizalmas árnyalatú, és csak alacsonyabb nyelvi szinten használatos. Jelentése: 'előny (elsősorban versenyekkel, játékokkal összefüggésben a gyengébb ellenfél részére nyújtott idő-, távolság-, pont-stb. előny jelölésére)'. Gyakori az ilyen szókapcsolatokban: *fórt ad vkinek, főrban van vkivel szemben, nagy főrval indul* (vö.: A. SAUVAGEOT, Magyar-francia nagy kéziszótár. 1937.; ORSZÁGH LÁSZLÓ, Magyar-angol szótár. 1953.).

Nézzük meg most már a német szókinccset. Melyik az a szó, amelyik jelentését, használati körét, stilisztikai értékét stb. tekintve kiindulásul szolgálhatott a magyar *fór* főnévhez? A *vorgeben* ige. Jelentését K. WEIGAND—H. HIRT szótára (Deutsches Wörterbuch,⁵ 1910.) így határozza meg: „einen Vorteil beim Spiel usw. einräumen”. HALÁSZ ELŐD (Német-magyar szótár. 1952) a *vorgeben* szóbanforgó jelentését így tárgyalja: „3. előnyt adni; eine Runde ~ egy kör előnyt adni; einen Turm ~ (sakk) bástyaelőnyt adni”. — A *vorgeben*-ből képzett főnév (*Vorgabe*) különösen gyakran használatos lóversenyekkel kapcsolatosan (*Vorgaberennen* stb.).

De hogyan folyt le a magyar *fór* főnév kialakulása a német *vorgeben* igéből? Ennek a megértéséhez a német nyelv elváló igekötői adják meg a kulcsot. Vegyük HALÁSZ ELŐD fenti példáját valamelyik jelen idejű alakban: „Ich *gebe* dir eine Runde *vor*”. (Az ilyen típusú mondatok igen gyakoriak.) Az igekötő elválk az igétől, és a mondat végére kerül. Értelmileg jelentős nyomatékot kap, és az idegen anyanyelvűben szinte az önálló főnév benyomását kelti. Ez teszi lehetségessé a szókölcsozónésnek egy különös fajtáját: az átvevő nyelv az igét: *-geben* lefordítja, az elváló *vor-* igekötőt pedig főnévnek fogja fel, és az idegen alakban veszi át („*Adok* neked egy kör *fórt*”). Később aztán a *fór* nemcsak az eredeti *fórt ad*, hanem egyéb szókapcsolatokban is szokásossá válik (*főrja van, főrban van* stb.).

Ez a magyarázat teljes mértékben összhangban van a *fór* fentebb ismertetett szótörténeti adataival. Világosságot derít ez a magyarázat a *fór*-nak egy korábbi (1864.) előfordulására is a maitól eltérő jelentésben (Ujabb magyar lant. Pest. 78): „Megjelent a bús özvegy is, S fórt tánczolt a keringőben”. A *fórt tánczolt* itt a *sie tanzte vor* 'előtáncos volt' ugyanilyen típusú átvétele.

Figyelmet érdemel, hogy a lengyelben szintén megtaláljuk a mai magyar *fór*-nak megfelelő jelentésben és használati körben a *for*, *fora* főnevet (Słownik języka polskiego. J. KARŁOWICZ stb. szerkesztésében. I. köt. Warszawa, 1900.). A szó leggyakrabban a *for dawac* a. m. 'fórt ad' szókapcsolatban fordul elő. Valószínűnek látszik, hogy a szóátvétel a lengyelben is úgy folyt le, mint a magyarban.

Nem ismeretlen ez a szó az oroszban sem (*фóпа*, különösen a *дамь фóпы* szókapcsolatban, lásd USAKOV szótárát). USAKOV szótára szerint a szó az olasz *fora* 'heraus!', 'bis!' szóból származik; ennek az egyeztetésnek azonban jelentéstani nehézségei vannak. Valószínűbb, hogy az orosz *фóпа* is a német *vor(geben)*-nel függ össze. Minthogy az orosz nyelv újkori német jövevényszavainak jelentős része (*зепб, мушпá, пучовáнь, итýка, мьз* stb.) lengyel közvetítéssel került át, feltehető, hogy ez volt a *фóпа* útja is.¹

Megemlíthető még, hogy a cseh nyelvben is megtaláljuk a német *vor* nyomát a vulgáris *fór* 'üres beszéd, kérdés' szóban, amely gyakran használatos a *dělat fóry*

¹ Vö. a magyarban *fóra!*, *fóráz*: BÁRCZI: MNy. XXXV, 42; TAGLIAVINI: MNy. XXXVI, 189—91. — P. D.

'henceg, nagyzol' szókapcsolatban (F. TRÁVNÍČEK, Slovník jazyka českého⁴, Praha, 1952.). Valószínű, hogy a szó a csehben is úgy honosodott meg, mint a magyarban. Az átvétel alapja esetleg a *vormachen* 'elámít, becsap' ige volt. Ezt azonban szótörténeti adatokkal kellene igazolni.

A magyar *főr* átvételének a megfejtésénél a szótörténeti adatokon kívül segítségünkre vannak az idegen nyelvek nyújtotta párhuzamok is. KISS LAJOS

Alpári. 1. Ismeretlen és vitatott eredetű szavaink mellett számon tart szőfejtő irodalmunk olyan magyar szavakat is, melyeknek eredetére vonatkozólag többé-kevésbé egyetértének mindazok, akik az illető szó magyarázatával, eredetével foglalkoztak. Ilyennek tekinthető a mai nyelvérzék számára kissé választékosnak, nem éppen hétköznapiaknak érzett, de néha azért a köznyelvben is hallható *alpári* melléknévünk. A KÖRÖSI SÁNDORTÓL (Nyr. XV, 160 és OLEI.) felvetett *alpári* < olasz *al pari* származtatás annyira magától értetődőnek látszott, hogy valamennyi kutatónk magáévátette ezt az etimológiát (vö.: R. PRIKKEK: MNy. IV, 351; MELICH: MNy. VI, 116; EtSz.; HORGER, MSzav. 16; SzófSz.), legfeljebb azt fűzték hozzá, hogy talán nem közvetlenül az olaszból, hanem német közvetítéssel vettük át a szót (KARINTHY: MNyTK. 73. sz. 40). E mellett a magyarázat mellett természetesen számba se jöhetett DUGONICS és KASSAI régebbi észrevétele. DUGONICS (Magyar példabeszédek és jeles mondások. 1820. I, 240) az *alpári ember* szókapcsolathoz ezt a megjegyzést fűzi: „Ezen egygyűgyűeket értünk, azon történetről, hogy Alpáron meg hagyta magát csalattatni Zalán, midőn a 'fehér lovakon országját is el adta'"; KASSAI szótárában (I, 166) pedig ezt olvassuk: „*Alpári tseléd* in Hegyalja dicitur, loco: Alávaló, Hitvány tseléd: Inutilis Servus, et vilis, sicut vilissimum terrae genus est Sabulum, quod hungaris *sivány, silány, slvó, hiú, hitvány* dici solet, et sivatag.”

2. A magyar *alpári* < olasz *al pari* (vagy német *alpari*) egyeztetés ellen hangtanilag nem is tehető semmi kifogás, de ha néhány más szempontból is megvizsgáljuk a kérdést, kissé megingog a bizalmunk e tetszetős szőfejtésben.

A) Figyelmet érdemel mindenekelőtt az olasz (illetőleg német) és a magyar szó jelentése között levő különbség. Az olasz *al pari* jelentései: 1. 'ugyanúgy, épp úgy mint'; 2. 'vmihez hasonlítva, vmihez viszonyítva'; 3. az üzleti nyelvben 'egyenlő értékben, névértékben, nyereség vagy veszteség, illetőleg felár vagy levonás nélkül' (vö.: BULLE—RIGUTINI, It.-dt. Wb.; PALAZZI, Nov. diz.; ZINGARELLI, Vocab.). A német csak ez utóbbi, üzleti nyelvi jelentésben vette át a szót (vö.: SANDERS, Fremdw.). A magyar *alpári* jelentései ezzel szemben: 'alantas, hitvány, közönséges, pórias', egyes nyelvjárásokban pedig 'erkölcstelen, elvetemedett, gonosz' (vö.: Nyr. XIX, 431, XXI, 328, XXII, 31), valamint 'szegényes, nem tetszetős külsejű' (vö.: Nyr. XXI, 281; NyF. XXXIII, 26). E jelentéskülönbséget KÖRÖSI (i. h.) úgy próbálta meg áthidalni, hogy rámutatott: „az a portéka, a mit az olasz kereskedő *alpari* azaz »eredeti áron« kínált a magyar embernek, rendszerint nagyon »közönséges, hitvány« lehetett”. HORGER (i. h.) szerint is: az olyan áru, „amely ráfizetés nélkül cserélhető el valamely más árúnak ugyanannyi darabjával... nem éppen különösebb értékű”.

Ezeknek a magyarázatoknak azonban az a súlyos hiányosságuk, hogy egyáltalán nem veszik tekintetbe az *alpári* melléknévnek a régi nyelvben és a nyelvjárásokban szokásos használati körét. A szóra vonatkozó legrégebbi adataink és a tájnyelvi adatok túlnyomó többsége ugyanis azt bizonyítja, hogy *alpári*-nak eredetileg csak *s z e m é l y t* mondtak, s a szó használatának más fogalmakra való kiterjesztése viszonylag újabb keletű. Íme a szóra vonatkozó legrégebbi adatok: 1790. Gvadányi: Tör. háb. 135: „Az ő Vezérjek formálja az ilyen Truppokat holmi *alpári* lovaszokból, tsikósokból, Rátzokból” (Akad. Nagyszót. gyűjt., id. CSEFKÓ is: Nyr. LXXI, 36) | 1820. DUGONICS, M.

példab. I, 240: *Alpári ember* | 1833. KASSAI I, 166: *Alpári tseléd*. Ugyanígy a tájnyelvi adatokban: Csúza, Baranya m.: „Milyen *alpári embör* lett ez a gazda” (Nyr. XVIII, 46) | Somogy m.: „*Alpári*. Személyekre alkalmazott, lenéző, kicsinyítő szó” (Nyr. XXI, 281) | Sánta vid. Borsod m.: „*Alpári*: elsülyedt, erkölcsstelen, aljas személy” (Nyr. XXI, 328) | Paks Tolna m.: *Alpári ember* (Nyr. XIX, 431) | stb. Az akadémiai nagyszótár gyűjtését is átvizsgálva, mindössze egyetlen olyan régibb adatot találtam, amelyben nem személyre vonatkozik az *alpári* jelző (Görög – Kerekes: Hadi Tört. IV, 298). Itt azonban a szó után zárójelbe tett értelmezés: „(tsekély)” mutatja, hogy a szót a szokásostól eltérő, külön magyarázatra szoruló, alkalmi jelentésben használta a szöveg írója. Figyelemre méltó egyébként az is, hogy noha újabban meglehetősen kiterjedt a szó használati köre, a mai nyelvben is elsősorban emberi megnyilatkozással, stílussal, modorral kapcsolatban használjuk az *alpári* jelzöt.

Ha így áll a helyzet, ha valóban eredetibb az *alpári* melléknévnek személyt jelentő szavakkal kapcsolatos használata, akkor semmiképpen nem érthető a feltett 'egyenlő értékben, eredeti áron → alantas, hitvány (ember vagy emberi megnyilatkozás)' jelentésfejlődés.

B) Mindazok, akik olasz jövevényszavaink kérdésével behatóbban foglalkoztak, egyetértenek abban, hogy olasz jövevényszavaink „eleinte csakis a magasabb társadalmi rétegek tulajdonai” (KARINTHY i. m. 9). TAMÁS LAJOS szerint „a helyhez kötött parasztság szerepe az olasz szavak átvételében sehol sem mutatható ki . . . a mozgékonyabb elemek (kereskedők, katonák, ipari munkások) tevékenysége ötlük szembe” (Nyr. LXXII, 140). Ez természetesen következik is a régi magyar–olasz gazdasági és művelődési kapcsolatok jellegéből.

Az *alpári* ebből a szempontból sem illik bele olasz jövevényszavaink sorába. Mint az idézett régi nyelvi és tájnyelvi adatok, továbbá a MTsz. többi adata is nyilván mutatják, az *alpári* felbuklásának első szakaszában, a XVIII. század végén és a XIX. század elején tájszónak számíthatott. KASSAI hegyaljaiak mondja, és minthogy Gvadányi is Borsod megyei származású, arra gondolhatunk, hogy szavunk eleinte csak az északkelet-magyarországi nyelvjárásokban élt. Abból pedig, hogy sem MÁRTON szótárai, sem a Tzs., sem CzF., sem BALLAGI régebbi szótárai (egészen a TeljSzót.-ig) nem közlik, viszont még a Nyr. népnyelvi gyűjtői is tájszóként jegyezték fel, joggal következtethető, hogy az *alpári* még száz évvel ezelőtt sem volt része nemcsak hogy a „magasabb társadalmi rétegek”, de még a köznyelv szókincsének sem. A XIX. század második felében ugyan Tolnai Lajos már meglehetősen gyakran használja szavunkat (A nyomorék 218, Beszélei II, 76, Nemes vér II, 105: nagyszótári gyűjtés), és néhány kisebb jelentőségű írónk művében is fel-felbukkan a szó, de irodalmi nyelvünkben sem terjedt el szélesebb körben, szókincsünknek manapság is a ritkább elemei közé tartozik.

Íme egy újabb, ha nem is döntő érv a mellett, hogy az *alpári* nem olasz jövevényszóként került nyelvünkbe, nem „felülről lefelé”, hanem épp fordítva: a nép nyelvéből „felfelé” hatolva terjedt el viszonylag szélesebb rétegek nyelvhasználatában.

C) Az *alpári* melléknévnek két származéka is él nyelvünkben. Az egyik, az *alpáris* 'szegényes' (Csór Fehér m.: MNy. I, 92); ez a Veszprém és Fehér megyéből (MTsz.), valamint a Szamoshátról (SzamSz.) közölt *alpáris* alakváltozat -s melléknévképzős származéka. Érdekesebb a másik származék, az *alpárius*. Ezt Deveserből (Veszprém m.) és Gyömrő vidékéről (Pest m.) az *alpári*-val azonos jelentésben közli a MTsz., a Kemenes-aljához tartozó Magyargencsen pedig 'egyszerű ruhájú, köznapias' jelentéssel BEKE ÖDÖN jegyezte fel (NyF. XXXIII, 26; vö. EtSz.). Látszólag éppen olyan képzés eredménye ez, mint az *anyagiás*, *lovagiás*, *gépies*, *nőies* stb. Az ezekben levő -ias, -ies melléknévképzőt azonban csak a nyelvjárat honosította meg az irodalmi nyelvben — alkalmasint az *udvariás*, *uriás* > *udvariás*, *uriás* mintájára (vö. TOLNAI, Nyelvújítás 209) —, de a nyelv-

járásokban még a XIX—XX. század fordulóján sem honosodott meg ez a képző. RÉTHEI PRIKKEK szerint (MNY. IV, 351) a MTsz.-ban az *alpáriás* az egyetlen példa az *-ias*, *-ies* melléknévképző használatára. Amint azonban éppen RÉTHEI PRIKKEK is rámutat, a tájnyelv is „ismeri az *-ias*, *-ies* képzőt, de jobban csak helynévi mellénevekben él vele”: *győries*, *komáromias*, *debrecenies* és ezek mintájára: *városias*, *falusias* stb. Az *alpáriás*-ban csakis ez a hely-melléknévi képző szerepelhet, mégpedig olyanformán, hogy az *alpári*-t éppúgy elemezte a nyelvtudat, mint a *győri*-t, *komáromi*-t stb., vagyis az *Alpár* helynévből képzett melléknévként érezte. Most már azután csupán az a kérdés, hogy a viszonylag ritkább analógiás alakulás terméke-e az *alpáriás* (RÉTHEI PRIKKEK ilyennek tekinti), vagy pedig szokásos, szabályos módon helynévből képzett melléknév-e.

A kérdést az döntheti el, hogy egyrészt milyen érvek szólnak a mellett, hogy az *alpári* olasz (illetőleg német) jövevényszó, másrészt pedig, hogy milyen érvek szólnak a z e l l e n, hogy az *Alpár* helynévből szabályosan *-i* képzővel képzett melléknév. Az első kérdésre — úgy hiszem — választ adtam akkor, amikor rámutattam, hogy a hangtani megfelelésen kívül minden más szempontból nehézségekbe ütközik az *alpári*-nak az olasz *al pari*-ból való származtatása.

3. A felvetett második származási lehetőség annyira gyakori, természetes alakulás nyelvünkben, hogy csupán a jelentésfejlődést illetően kell egy s másra rámutatni.

A) Nem érdektelen megjegyezni, hogy KÖRÖSI (Nyr. XV, 160) azért vetette el az *Alpár* helynévből való származás lehetőségét, mert „ellenkezik . . . a népek gondolkodásmódjával s a nemzeti büszkeséggel, hogy oly nagyfontosságú diadal helyének nevéhez, a milyenek hagyományaink az alpári ütközetet föltüntetik, a »hitványság, közönségesség és durvaság« fogalmát fűztük volna”. Íme, ez az egyetlen érv, amit eddig az *alpári*-nak helynévből való származása ellen felhoztak! Hogy mennyire nem helytálló ez az okoskodás, azonnal nyilvánvalóvá válik, ha meggondoljuk, hogy a XVIII. század végén — amikor már írott adatunk van az *alpári* szóra — az Alpár mezei diadalról még vajmi kevés magyar ember tudhatott, hiszen csak néhány évtizeddel azelőtt, 1746-ban jelent meg először nyomtatásban Anonymus Gesta Hungaroruma, ahonnan a honfoglaláskori magyarság viselt dolgairól a XVIII. század második felének legműveltebb emberei — de nem ám a nép széles rétegei — tudomást szerezhettek. E mellett más hibája is van KÖRÖSI okfejtésének. A Kecskeméttől délkeletre, a Tiszához közel fekvő *Alpár* falun, az alpári ütközet színhelyén kívül VÁLYI ANDRÁS „Magyar országnak leírásá”-ban (Budán, 1796. I, 32—3) még három, sőt négy *Alpár* helynevet is találunk: a régebben csak *Alpár*-nak nevezett mai *Abaujalpár*-t, a Román Népköztársaság területén fekvő, hajdani Bihar megyei, régebben szintén csak *Alpár* nevű *Váradalpár*-t (románul: *Alparia*) és végül: „*Felső Alpár*. Szabad pusztá Pest vármegyében, más jeles majorság is van e’ nevezett alatt Futaktól nem messze” (33). Az *alpári* tehát nem szükségképpen a honfoglalással kapcsolatban híressé vált *Alpár* helynév származéka, sőt ha helytálló az a következtetésünk, hogy e szó mai jelentésében eredetileg északkelet-magyarországi tájszó volt, inkább az Abauj megyei *Alpár*-t sejtethetjük alapszavának. Az *Alpár* egyébként valamennyi helységnévben személynévből lett helységnévvé, és a török *alp* ’hős’ + *er* ’férfi’ összetétel átvétele (PAIS, Magyar Anonymus 103).

B) Joggal felvethető azonban a kérdés: mi az oka annak, hogy egy ilyen jelentéktelen és éppen nem híres helység nevének származéka jelentésében megváltozva ország-szerte elterjedt közszóvá vált. Azt hiszem, hogy ennek egyik oka éppen Alpár falu jelentéktelenségében, kevéssé ismert voltában keresendő. Amikor *alpári*-nak mondtak valakit régen, ugyanúgy jártak el, mint amikor mi manapság azt mondjuk valakiról, hogy *mucsai*, *kutyabagosi*, *kisbürgözdí* vagy *karaköszörcsöki*, vagyis azt fejezték ki ezzel a jelzővel, hogy az illető valami nagyon jelentéktelen helységből származik, olyan kis, eldugott, isten háta mögötti faluból, ahol alkalma sem volt a világ dolgairól, a haladó,

fejlődő élet újabb vívmányairól értesülnie, tehát elmaradott, műveletlen, alantas gondolkodású, jellemű vagy póriás megjelenésű ember.

C) A másik körülmény, ami érthetővé teszi az 'Alpár községből származó → alantas, póriás' jelentésfejlődést, az, hogy az *Alpár* helységnevét falucsúfoló szólásainkban is szerepel. Ezt a köznyelvben is ismeretes szóláshasonlatot: *sorba megy, mint a falusi bíróság* (vö.: ERDÉLYI, M. km. könyve 40; Nyr. XXII, 428), Kiskunfélegyházáról ebben az alakban közölték: *Sorba mén mint az alpári bíróság* (Nyr. V, 516). Hogy itt kétségkívül Alpár községre kell gondolnunk, azt a szólás többi tájnyelvi változata is mutatja: DUGONICS i. m. I, 203: *Sorba jár, mint a Tabányi bíróság*; Szeged: *Sorba kerül mint a tápéi bíróság* (Nyr. I, 271); Zala m.: *Sorba megy, mint az apáti bíróság* (MNY. IX, 91); Kemenesalja: *Mégy sorjába, mind a páli bíróság* (NyF. 33. sz. 38.); stb. A kiskunfélegyházi változat kétségtelenné teszi, hogy számos más falunévvel együtt Alpárt is azok közé a helységek közé kell sorolnunk, melyeknek lakosairól a szomszédos falvakban vagy esetleg távolabbi helységekben is csúfolódó adomákat meséltek. Az idézett szólás ugyanis abból az anekdotából származik, hogy a gúny tárgyául kiszemelt falu lakói olyan ostobák voltak, hogy nem a rátermettség, arravalóság alapján választották meg bírójukat, hanem úgy ment a lakosok között sorban a bíróság, ahogy a házak egymásután következnek (vö. Nyr. I, 271).

Egy másik, ugyancsak az *alpári* szóval alakult szólásunk ahhoz is fogódzót ad, hogy megértsük, miért emlegethették gyakrabban éppen az alpáriakat olyan más falvak lakóinál, akikről ugyancsak szóltak falucsúfoló adomák (l. ezekről SZENDREY ZSIGMOND: Ethn. XXXVIII, 33). Ezt a szólást DUGONICS közli először (i. m. I, 29), de felvette szólásgyűjteményébe BALLAGI (M. példab. 13) és ERDÉLYI (i. m. 8) is: *Meg járta az Alpári táncot*. DUGONICS e szólást a büntetést jelentő „példabeszédek” között említi egy renden az ilyenekkel: „Úgy el verték, mint a' lisztes zsákot” vagy „Ki porozták nadrágját, mint a' lisztes zsákot” stb.; azonkívül a *tánc*, illetőleg valamely tánc neve több más szólásunkban is a verés közben kinjában ugráló vagy rugdalózó ember mozgásának a tréfás megjelölése, mint például SzD: MVir. 83: „*el jártattják veled az ebek' tántzát*: fegyelem (fenyítették; páltza) alá fogatódol, vétetodól: ezért a' deresen artzal fekvő *el-járod a' lapotzkás tántzot*” és Szaboles m.: „*Eljárom veled a kállai kettőst*: megverlek, de istenesen, keményen” (MNY. II, 281) stb. Ezekből kétségtelen, hogy az *alpári tánc* is megverést, elfenekelést jelent. Hogy miért *alpári* az ilyen tánc, azt akkor értjük meg, ha tudjuk, hogy szólásaink tekintélyes számú csoportja valamely helységnevének egy közszóval való alaki hasonlóságán alapszik. Ebben: *elment Földvára deszkát árulni* 'meghalt' a *Földvár* név a 'föld' képzetet is felkelti; ebben: *beszíjj véle, Bákán lakik* 'mást felel, mint amit kérdeznek tőle' (Nyr. IX, 134, XLVI, 240) a *Báka* (Szabolesbáka) név a bamba, értelmetlen elbámulást kifejező *bá* indulatszóra emlékeztet, és valószínűleg ez a véletlen hasonlóság a szólás keletkezésének is az alapja; ebben: *Megjöttek az atyafiak Álmosdról* 'rájött valakire az álmoság' (ERDÉLYI i. m. 19) az *Álmosd* helynév az *álmos* melléknévvel cseng össze alakilag, — és így folytathatnók még sokáig a felsorolást. (További példák: MNY. L, 399). A *megjárta az alpári táncot alpári*-ja ezekhez hasonlóan az *Alpár* helynév és 'podex, Gesász' jelentésű *alfel*, *aldi* szavak hasonlóságán alapszik. (Ez utóbbihoz vö.: DUGONICS i. m. I, 14: „Jó hozzá láttak az *aldihoz*”; OrmSz.: „Mök-paskolom az *aldidat*”; l. még EtSz.)

Ezek után nemcsak feltevés, hanem adattal igazolható tény, hogy a nyelvérzők a véletlen alaki hasonlóság alapján az *alpári*-t az *al* (vö. *alja* vminek) családjába vonta, és az ehhez a szóhoz számos származékában és összetételében kapcsolódó pejoratív jelentést az *alpári*-ra is átvitte. Ez feltehetőleg párhuzamosan, egy időben történt azzal, hogy az *alpári* 'mucsa' (vö. DUGONICSnál: 'együgyű') értelemben kezdett szélesebb körben elterjedni, és ez újabb jelentésében egyre inkább háttérbe szorult a helység-

névi alapszavával való kapcsolata. Ily módon tehát -- amint ez a nyelvi változások esetében általában történni szokott -- nem egyetlen ok, egyetlen körülmény az 'Alpár faluból való → alantás, hitvány' jelentésváltozásnak a magyarázata, hanem több ok, több körülmény véletlen összetalálkozása. Az *alpári* mai jelentésének kialakulásához ezek az okok vezethettek: a) az a körülmény, hogy népünk csúfolódó kedve gyakran kapcsol valamely önkényesen kiválasztott, esetleg alakjában elferdített falunévhez és annak -i képzős származékához lenéző, elítélő jelentést (vö. *mucsai*, *kutyabagosi* stb.); b) ezzel szorosan összefügg az, hogy egyes községekről, illetőleg azoknak lakóiról gyakran terjesztenek olyan csúfolódó adomákat, amelyek ismertté és egyben neveltségessé teszik egy-egy falu lakosainak a nevét olyan vidékeken is, ahol egyébként semmit nem tudnak az illető faluról (vö. *sorba mén*, *mint az alpári bíróság*); c) valamely szó eredetének és eredeti jelentésének teljes elhomályosulásához vezethet az a körülmény, hogy alaki hasonlóság alapján egy másik szócsaládba tartozónak érzi a nyelvközösség, és nem a keletkezésének megfelelő, hanem a hozzá hasonló alakú szavaknak a szinonimasorába illeszti be (így *iromba* 'kendermagos → otromba', *padmaly* 'vízmosás, oldalüreg a sírban → padlás', *ildomos* 'okos → illedelmes' stb.; vö. GOMBOCZ, Jelentéstan 101).

4. Miután talán sikerült a fentiekben az *alpári*-nak az olasz *al pari*-ból való származtatásánál egyszerűbb, bár kevésbé tetszetős, kevésbé szellemes, de sokkal valószínűbb etimológiájára rámutatni, fel kell még hívni a figyelmet arra is, hogy az 'alantás, közönséges' jelentésű *alpári* mellett idegen szóként az átadó olasz vagy német szónak teljesen megfelelő jelentéssel a magyarban is használatos volt az olykor *alpári*-nak is írt *al pari*. A legrégebbi adat Jókainál: Fekete gyémántok (1870.): „obligálom magamat ezer darab részvényt urambátyámtól *al pari* átvenni” (Nemz. díszkiad. XLII, 307). Valamivel későbbiek ezek az Akadémiai Nagyszótár céduláiról kijegyzett adatok: 1871. Adoma-empl. 9: „*Alpári* áll [a megréfálás]” és 1886. Rózsaági A.: Mill. I, 55–6: „[A címnek] annyira lement az ágiója, hogy nemsokára *al-parin* áll”. Az *al pari* és a *pari* egyébként megvan TOLNAI Magyarító Szótárában és HOROVITZ „Idegen szavak magyarázata”-ban is. A két azonos hangalakú szó erősen eltérő jelentése, egészen más használati köre és teljesen különböző nyelvi rétegbe tartozása azonban nyilvánvalóvá teszi, hogy olyan homonimákkal van itt dolgunk, melyeknek sem eredetüket, sem pedig a nyelvben betöltött szerepüket tekintve nincs közük egymáshoz.

O. NAGY GÁBOR

NYELVMŰVELÉS

Az *összes* mint jelző

1. Sokat támadott, sokszor helytelenített *összes* szavunk védelmében IMRE SAMU írt terjedelmesebb cikket folyóiratunk egyik utóbbi számában (XLIX, 156–65). Két kérdésre keres megnyugtató feleletet:

„1. Használjuk-e egyáltalán az *összes* szót 'minden, valamennyi' jelentésben?

2. Ha használjuk, egyes- vagy többesszám álljon-e mellette?”

Az első kérdésre — helyesen — határozott „igen”-nel felel. Hiszen változatosabbá, színesebbé teszi nyelvünket az, ha a gyakran ismétlődő *minden* szó helyett olykor az *összes*-t használjuk. Különböznék is e szavunk ma már annyira elterjedt, mindennapi szava nyelvünknek, hogy nyelvújítási eredete eszünkbe sem jut.

A második kérdésben tanulmánya végén így foglal állást:

„1. Ha *összes* szavunk 'egész' értelemben szerepel mint jelző — *összes kiadás*, *összes bevétel*, *összes jövedelem*, — a ma uralkodó nyelvszokás alapján is -- használjunk állandóan egyszámot.

2. Ha 'minden, valamennyi' értelemben szerepel, a nyelvhasználat alapján nem mondható ugyan helytelennek a többszám sem, de a magyar nyelvszemléletnek megfelelőbb az egyszám, és használjuk bátran."

Az *összes* utáni egyes vagy többes szám használata valóban nem intézhető el egyetlen szabállyal, hanem tekintetbe kell venni a szó jelentését. De jobb lenne alaposabban tekintetbe venni, mint IMRE SAMU teszi. Vizsgáljuk meg részletesebben az *összes* jelzővel használatos kifejezések különféle jelentésárnyalatait, és egyelőre tegyük félre az általános felbátorítást az *összes* utáni egyes szám használatára, mert a példák elemzése során némileg más eredményre is juthatunk, mint az idézett cikk szerzője.

Az *összes* jelentésének két csoportját IMRE csak tanulmányának idézett összefoglalásában különíti el. Az egész tanulmány folyamán vegyesen hivatkozik egyes és többes számi példákra, melyekben az *összes* más-más jelentésben szerepel, és többször említi, hogy már a múlt század közepe óta ingadozást találunk az egyes és többes szám közt. A Magyar Nemzet 1954. március 7-i számának „Édes anyanyelvünk” című rovatában pedig közöl egy rövid cikket (Még néhány szó az „összes” használatához), melyben meg sem említi, hogy *összes* szavunknak többféle jelentése van, csupán azt akarja általánosságban bizonyítani, hogy az *összes* mellett helyesebb az egyes, mint a többes szám. Ennek bizonyítására jelentéskülönbség nélkül sorakoztat fel idézeteket Petőfitől és Aranytól kezdve Veres Péterig és Illyés Gyuláig, és ezzel akaratlanul is azt a látszatot kelti, mintha klasszikus költőink ugyanúgy használták volna az *összes* után az egyes számot, mint ma használatos az ilyenekben: „Az *összes* vasútvonalon megszűntek a hóakadályok”.

Pedig *összes* szavunknak nem is csak az a két jelentése van, amit IMRE nagyobb cikkének záró részében említ, hanem több. Ezek a jelentésváltozatok persze — melyeknek ő csak a két fő csoportját tüntette fel — olykor egymásba játszanak. Ha IMRE példáit az *összes* különböző jelentésváltozatai szerint és az időbeli sorrendet tekintetbe véve rendezzük, a következő eredményt kapjuk:¹

1. 'E g é s z' j e l e n t é s b e n:

Ott függ a lant érintetlenül,
S ha megpendül a méla nyugalomban,
Az nem az *összes* hangszernek zenéje,
Egy-egy húr hangja csak, mely kettépattan.

Petőfi „Függ már a lant” című versének ezt a négy sorát már TOLNAI VILMOS is idézi (MNY. V, 34), de azzal vezeti be, hogy ez az 'egész, teljes' jelentés megelőzte a későbbi 'minden, valamennyi' jelentést.

A) 'Mind az egész' jelentésben: „De már kezemben van a fék [helyesen: kezemben a fék], az *összes* hadi rend” (Arany: Csaba királyfi. Második dolgozat 3. része III. 39.) | „Megeszik az *összes* kenyert...” (Veres Péter: Szűk esztendő 30) | „...aki az ő z *összes* földt egy nap alatt felszánca” (HEGEDŰS LAJOS, Moldvai csángó népmesék és beszélgetések... 114) | „...elindította a katonaságot az *összes* faluba...”² (uo. 106) | „...elvégezték az *összes* földet...” (uo. 114).

B) 'Egész egybegyűlt, együtt levő, összegyűjtött' jelentésben: „Márciusi vásárra megjelennek *összes* költeményeim” (Arany János Hátrahagyott Iratai III [1847.],

¹ Az idézeteket IMRE nagyobb cikkéből veszem, a nála másodkézből való Arany-idézetek téves adatait szögletes zárójelben helyesbíttem az 1900. évi 12 kötetes és az 1951–1953. évi, folytatólagosan megjelent kritikai kiadás egybehangzó adatai alapján.

² Ebben az esetben arra is gondolhatnánk, hogy 'minden falu'ról van szó. De vegyük figyelembe, hogy ugyanez a mesélő más helyeken is — melyeket IMRE nem idéz — használja az *összes*-t 'mind az egész' értelemben: „Ésszejárták az *összes* országot” (HEGEDŰS i. m. 106); „Ha sírok, akkor elvész az *összes* világ... vízbe” (uo.); „Nohát... nektek adom... az *összes* királyságomat” (uo. 114).

58) | „Az összes nép előtt . . .” (Daliás idők. Második dolgozat II. 38 [helyesen: II. 55.] | „Vár kívül [helyesen: Vár körül] az összes hadakat megnézi” (Toldi szerelme X. 72.) | „Veszi elő tarisznyájából Petőfi összes verseinek két kötetét . . .” (Illyés Gy.: Két férfi 30) | „Hát riva (= 'reá') készültek a király az összes hintókkal, kocsiokkal, autókkal, mindenvel” (HEGEDŰS i. m. 104) | „Üdvözlöm a Doktor urat az összes családjával” (moldvai csángó leveléből).

C) 'Együttes, összesített' jelentésben, gyűjtő értelmű elvont fogalmak mellett: „Legfelyül intézi hunok összes dolgát” (Arany: Buda halála VII. 10. [helyesen: VII. 15.] | „Bár az államkölcsonökből folyó összegek az összes beruházásoknak viszonylag kis részét jelentik . . .” (SzNép 1951. IX. 27.) | *Összes kiadás, összes jövedelem, összes haszon.*

2. 'Minden, valamennyi együttvéve' jelentésben: „az összes részletek” (Mikszáth: Különös házasság 51) | „Rózsika pedig tudja az apjának az összes talányait” (uo. 92) | „. . . ott lesznek az összes vármegyék küldött urai” (Ady: Jóslások Magyarországról 38) | „Abba a könyvbe le fogja fordítani az összes mesét, ami a nyelvten hátulján van” (Móricz Zs.: Légy jó mindhalálig 17) | „Az összes professzort nyugdíjba küldték” (Móricz Zs.: Főrr a bor I, 2) | „Megtartotta volna az összes tanár az óráját” (uo. 110) | „Az összes zsidó fiú között, ez a legjobb” (uo. 163) | „Ez volt kileneven százaléknak egész évi összes könyve” (uo. II, 171) | „Az a legnagyobb betyár az egész városban az összes mészáros közt” (uo. 203) | „Fazekas Mihály összes verse” (Könyvcím, 1948.) | „. . . egyaránt ki tudja szolgálni az összes . . . osztályokat” (TársSz. VI, 710) | „. . . kizárólag az anyagból akarja az építészet összes esztétikai törvényeit levezetni” (TársSz. VI, 711) | „. . . az ősi héber próféták összes . . . átkait szórva a gyárvezetősegre” (Illés Béla: Kárpáti rapszódia. 1947.⁴ 103; IMRE (MNY. XLIX, 160) a „Felfelé ível az út” című gyűjteményes kiadványból idézi.)

3. Egyik jelentéshez sem sorolható, mert a maga helyén sajátos jelentése van az összes-nek a következőben: „Hallá közelebből hadad összes költét” (Arany: Buda Halála VII. 10.); itt a. m. 'összegyűjtött hadad elindultát'.

2. Ha összevetjük ezeket az adatokat, nem azt az általános ingadozást látjuk, amit IMRE mond, hanem inkább bizonyos fejlődést az összes szó használatában egyik jelentéstől egy másik felé, az egyes jelentésváltozatokon belül pedig részben szintén fejlődést, részben ingadozást. Egészítsük ki az ő példaanyagát a készülő értelmező szótár céduláiból vett idézetekkel, és úgy vonjuk le belőlük a tanulságot.

1. A) Az 'egész, mind az egész' jelentésű összes-re: „az összes nemzettel egyetértőleg” (Kossuth: Nyílt levél Deák Ferenchez: BISZTRAY—KERECSENYI, A magyar próza könyve II, 394) | „Az összes világ beösmerte, hogy . . .” (Vas Gereben: ÖM. IX, 154) | „Az összes magyar alföld, . . .” (Arany: Hátrahagyott prózai munkák 346) | „Nagy az érdeme Plutosnak összes Hellásban, . . .” (Arany: Aristophanes ford. III, 237) | „Érdekeltséggel viseltetik az összes emberiség sorsa iránt” (Csengery Antal: Tanulmányok I, 168) | „Az összes tudományos világ” (Jókai: ÖM. LXXIII, 31).

Az összes használata ebben a jelentésben a legrégibb. Itt mindig egyes számmal áll. De ilyen értelemben ma rendszerint nem is mondunk összes-t, hanem egész-t. Az idézett példák nagy része elavult szóhasználatot mutat, kisebb része (a csángó beszélgetésekből) nyelvjárási jelenséget. Csak egyetlen példa látszik élő köznyelvinek, Veres Péteré: „Megeszik az összes kenyéret . . .” Itt azonban nagyobb mértékben belejártszik a 'minden' jelentés is. Vajon miért kell ide mégis egyes szám, miért nem lenne jó a mai irodalmi nyelvben használatos többes? Mert a kenyér itt anyagnév. Nem egyes kenyerekről van szó, hanem általában a meglévő kenyérről mint ennivalóról, tekintet nélkül arra, hogy az a kenyér egy darabban van-e vagy több darabban. Ilyen értelemben mondhatjuk: megitta az összes bort, elköltötte az összes pénzt. Helyettesíthetjük az ilyenekben az összes-t minden-nel is, egész-szel is.

B) Az 'egész egybegyűlt, együtt levő, összegyűjtött' jelentésre: „válogatott összes munkák kiadói” (Jókai: ÖM. XCVI, 419) | „Vörösmarty összes munkáinak ez harmadik . . . kiadása” (Gyulai: Vörösmarty összes munkái I, 369) | „Élete összes erejét” (Tolnai Lajos: Szegény emb. II, 71) | „Egy félóra mulva együtt volt az összes első minisztérium” (Mikszáth: Apró gentry 104). Ezenkívül idézhetnők írók, költők „összes művei” kiadásának címlapját Petőfitől kezdve egészen a legújabb időkig.

Ebben a ma is élő jelentésben látszólag valóban ingadozás van egyes és többes szám közt. De ha jobban megfigyeljük a példákat, azt látjuk, hogy a jelzett szó csak akkor egyes számú, ha gyűjtőnévi értelmű: *összes nép, összes minisztérium*. A csángó ember ugyan a cikkíró szerint 'családtag, gyerek' értelemben használja levelében a *család* szót: „Üdvözlöm . . . *összes családjával*”, de az egyes szám használatába itt feltétlenül belejátszik a *család*-nak ez a gyűjtőnévi jelentése: 'gyerekek összessége'. A TOLNAI-idezetben szereplő *összes erejét* pedig olyanféle átmeneti típus, mint az *összes kenyeret*, csakhogy itt nem anyagról, hanem mennyiségileg is kifejezhető jelenségről van szó. Helyettesíthetjük benne *minden*-nel is az *összes*-t.

C) Az 'együttes, összesített' jelentéshez:

Egy eskü láncá fűzi kebelünk':

Két kebel egy hit: *összes lételiünk* (Arany—Shakespeare:
Szentivánéji álm 167).

Sokban hasonlít az előző jelentéshez, de annál sokkal ritkább. Inkább csak az ilyen hivatalos kifejezésekben fordul elő: *összes kiadás, összes ülés*. Mindig egyes számú főnevet kíván.

2. A 'minden, valamennyi együttvéve' jelentéshez: „Nézd úgy atyádat, mint istent, kitől Eredtek *összes bájaid*” (Arany—Shakespeare: Szentivánéji álm 143) | „Felturkálták . . . az *összes hivatalos iratokat*” (Mikszáth: A Noszty fiú I, 188) | „A gyűlölt és általuk szétrobbantott monarchia *összes bűnébe* beleestek” (Móricz Zs.: Életem regénye 237). Ezenkívül még 13 adat van a szótári cédulák közt erre a jelentésre napilapokból és a marxizmus klasszikusainak magyar fordításából. A jelzett szó 12 esetben többes számú, csak egy helyen áll egyesben: „tervüket ismertették az üzem *összes dolgozóival*” (SzNép 1949. IX. 7.).

Az *összes*-nek ez a használata az utolsó 5—6 évtizedben vált általánossá, és ma is ebben a jelentésben a leggyakoribb. Nyelvművelőink — mint IMRE írja — a többes szám használatát tartják helyesnek mellette (ennek alapján általánosították egyesek — tévesen — azt a „kivétel nélküli szabályt”-t, hogy *összes* után mindig többes számú főnév következik), pedig a beszélt nyelvben egyre jobban terjed az egyes szám használata. Ez a köznyelvi egyes szám először Móricz Zsigmondnál talál irodalmi hitelesítésre. Móricz következetesen ki is tart mellette. De mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy Móricz mondatai nem a választékosabb irodalmi nyelvet, hanem a beszélt hétköznapi nyelvet képviselik. Illyés Gyula nyomán egyes szám van újabban az *összes verse*-féle gyűjteményes kötetek címében is.

Az *összes* szó használatában tehát ilyen fejlődés állapítható meg: Először 'egész, mind az egész' jelentésben használták, mindig csak egyes számmal. Ez a használata elavult, ma már csak tájnyelvben van meg, a köznyelvben legfeljebb anyag nevekkal kapcsolatban: *összes kenyér, összes só*. Valamivel később jelenik meg a szó 'egész egybegyűlt', még később terjed el 'összegyűjtött' jelentésben többes és egyes számmal, de úgy, hogy egyesben csak gyűjtőnevek állnak utána, továbbá 'együttes' jelentésben mindig egyes számmal. A 'minden' jelentés a legújabb, ez alighanem az 'összegyűjtött' jelentés gyakori használata folytán terjedt el, az *összes munkái* hatására; később — talán az 'együttes' jelentésű használat mintájára, talán a *minden* hatására — egyes számot kezdtek mellette használni; végül — a legutolsó évtizedben — az egyes szám használata

átterjedt arra az esetre is, amikor 'összegyűjtött' jelentés mellett többes szám volna helyénvaló: *összes verse*.

3. Próbáljuk megmagyarázni ezt a fejlődést, hogy így pontosabban eldönthessük, mit is tartunk helyesnek.

Először is azt látjuk, hogy *összes* szavunk nem fogható fel egyszerűen számnévnek, legfeljebb csak bizonyos jelentéseiben áll közel a számnemekhez, de legtöbbször melléknévi jelentésmozzanatot is tartalmaz, mely gyakran uralkodó az *összes* jelentéstartalmában. Az *egybegyűlt, összegyűjtött, együttes, összesített* szavak, melyekkel az *összes* sok esetben értelmezhető, nem számnemek, hanem melléknemek. Az *egész* csak akkor számnév, ha a *fél*-lel, *harmad*-dal stb. állítjuk szembe, egyébként csak a számnemekkel kapcsolatos minősítést kifejező melléknév (pl. ebben: *egész és tört számok*). A *valamennyi* és a *minden* határozatlan számnemek, de ez utóbbi régebben szintén nem volt számnév. Hogy a *minden* csak az utolsó száz évben vált számnévvé, azt a rákövetkező jelzett főnév alaki viselkedése mutatja: csak a legújabb időben alakult ki a *minden* után az egyes szám következő használat. Gyulai még 1864-ben is *Vörösmarty minden munkái* címen rendezte sajtó alá a nagy költő műveit. Régiességként, költői pátoz, olykor finom gúny kifejezésére újabb íróink is használják többes számmal. (L. IMRE idézeteit: MNy. XLIX, 159.) Pedig a számnemek (*két, három, ... sok, kevés*) után már sokkal régebben megállapodott a jelzett szó egyes száma, és a korábbi ingadozás, mely a kódexek óta a XVIII. századig nyelvműleinkben található, főleg azért van, mert az író vagy fordító helyenkint pontosan ragaszkodott a latin szerkezethez, máskor pedig magyar nyelvérzékét követte: JókK. 27: *ket kys keneret*; de. BécsiK. 5: „Gvyto [= 'gyűjte'] ... *harō koblokēt*”.

A *minden*-hez hasonló fejlődés útján indult meg az *összes* is, — de csak egyik jelentésében. *Összes* szavunk azonban nem ugyanaz, mint a *minden*, ezért a használata sem egyezik vele. Nyelvünkben alighanem azért maradt meg és terjedt el az *összes*, mert más jelentésárnyalatai vannak. Sok esetben egyes számot használunk utána, de nem azért, mert számnév, hanem más okokból: rendszerint a jelzett főnév jelentése olyan, hogy nem is állhat többesben. Sok esetben pedig többes számba tesszük a jelzett szavát, de ezzel megint csak nem törjük meg azt az általános szabályt, hogy számjelző után a főnév egyes számban áll, hiszen az *összes* itt sem számnév, hanem mennyiségi jelentést is tartalmazó melléknév. Ha mégis tisztán számnévi értelemben használjuk, akkor valóban legtöbbször *minden*-t vagy *valamennyi*-t mondhatunk helyette.

4. Hogyan használjuk tehát *összes* szavunkat jelzőként?

1. Egyes számot használunk mellette, ha a jelentése 'egész, együttes, összesített, összegyűjtött', jelzett szava pedig olyan gyűjtőnév, anyagnév vagy elvont értelmű főnév, melyet nem szoktunk többesben használni, vagy legalább ebben a jelentésben inkább az egységét, együttségét akarjuk kidomborítani. Így jó: *megette az összes kenyéret, elköltötte az összes pénzt, összes bevétel*. De nem rosszabb, sőt az *összes* elburjánzása miatt kívánatosabb azt mondani: *megette az egész kenyeret* (különösen ha egy kenyérről van szó), *elköltötte minden pénzt*. *Összes erejét arra fordította* helyett szebb: *Minden erejét arra fordította*. Az *összes ülés*-nél is jobb az egyértelmű *együttes ülés*.

2. Többes számot használunk mellette, ha a jelentése 'összegyűjtött', jelzett szava pedig nem az összegyűjtés eredményét, a teljes egységet jelenti, hanem azokat a részeket, amelyekből a gyűjtemény áll, jöllehet az *összes* szóba az 'összegyűjtött' mellett gyakran azt is beleértjük, hogy 'minden, valamennyi'. Így az *összes versei, összes költeményei, összes novellái*, a mai választékosabb irodalmi nyelvben használatos kifejezések szerintem nemcsak megengedhetők, hanem helyesebbek is az egyes számú *összes verse-féléknél*. Kevésbé helytelen az *összes műve, összes munkája*, mert a *mű, a munka* gyűjtőnévként az egyes művek összességét is jelentheti.

3. A beszélt köznapi nyelvben terjedőben van az egyes szám, ha az összes 'minden'-t jelent. Az irodalomba ez a használat Móricz Zsigmondon keresztül jutott be, „Illyés Gyula összes verse” három kötetének megjelenése óta pedig néhány gyűjteményes könyv címlapján is olvasható. Ezt a használatot ma már nem mondhatjuk olyan mértékben helytelennek, mint SIMONYI ZSIGMONDTÓL BEKE ÖDÖNIG sokan, de ne is pártoljuk. Ha valóban számnévi értékű, legtöbbször szebben hangzik helyén a *minden* vagy *valamennyi*. Pongyolaság az *üzem összes dolgozója*-ról beszélni, ha az *üzem minden dolgozója* ugyanezt jelenti. Az író használhat ilyen kifejezést a társadalmi környezetnek, az emberek szóhasználatának jellemzésére, de ez nem azt jelenti, hogy a kifejezés irodalmi stílusúvá lett, hanem azt, hogy a jó író alkalom adtán kifejező erővel tud olyasmit is alkalmazni, amit nem fogadott el az irodalmi nyelv. — Az *összes verse*, *összes dolgozója* körülbelül úgy viszonylik az irodalmi nyelvhez, mint az *ikes* igék iktelen alakjai a felszólító módban. Ma már nem mondhatjuk helytelennek az *egyen* vagy a *változzon* alakot, de a választékos és szabatos nyelvhasználatot igénylő irodalmi stílusban, így különösen a tudományos munkákban kerüljük, és ma is az *egyék*, *változzék* alakot kívánjuk meg. (Vö. LŐRINCZE LAJOS: Nyr. LXXVII, 212.) Az *összes dolgozója* hasonlóan köznapi, bizalmasabb, pongyolább stílust tükröz, de a választékosabb irodalmi nyelvben *összes dolgozó*i a helyesebb. Sokszor pedig még ennél is jobb, ha megkerüljük az *összes*-t: *minden dolgozója*, vagy *izesebben: valamennyi dolgozója*.

ELEKFI LÁSZLÓ

Néhány nyelvújításkori adalék helyesírásunk időszerű kérdéseire

A Magyar Tudományos Akadémia 1954-ben megjelent helyesírási szabályzata élénk vitákat indított el, mivel döntései nem egy esetben ellenkeznek a helyesírási hagyománnyal, illetőleg a megszokással.

A vitás kérdések egy része meglehetősen régi problémája helyesírásunknak. Már a nyelvújítás korában is találkozunk velük, s a szemben álló vélemények már ott is élesen elválnak. Nézzük meg, hogy a ma is időszerű helyesírási kérdések egyikéről-másikáról mit mondtak másfél évszázaddal ezelőtt!

1. *éjszaka*. — A MŰY. L. kötetében BENKŐ LORÁND (186) és PAIS DEZSŐ (192) vitatkozik e szó írásmódjáról. BENKŐ az *éjszaka*, PAIS az *éjtszaka* írás mellé áll. A felsorakoztatott adatok, melyekkel írásmódjukat igazolják, nagyszámúak, azonban vitájukból kiderül, hogy a kérdés még mindig nincs teljesen tisztázva. A szabályzat az *éjszaka* alak mellett döntött.

KAZINCZY FERENC beszél e szó írásáról 1792-ben, Csokonai Vitéz Mihályhoz írott — elveszett — levelének mellékletében, melyben véleményt mond Csokonai hozzá küldött verseiről. Az *éjszaka* alakot tartja helyesnek, s a *t-s* írást az *éccaka* ~ *écaka* kiejtés hatásának tulajdonítja. Véleményét így fogalmazza meg: „*Éjtszaka* ostendit etiam irrationabilem Idiotarum scribendi modum. *Éj* nox, *szak* regio coeli. Hinc regio coeli nocturna. Mivel a' *j* és *sz* együvé vett hangzat közel járt a' *tz* hanghoz, az ollyas Orthographusok, mint a' Museum Írói, a' kik *bot-ja-t bottjának* írják, először *étzakának*, osztán *éjtszakának* írták. Sed irrationabilis scribendi modus annos praescriptionis allegare non potest, usum nunquam gignit.” (Kaz: Lev. II, 284.)

KAZINCZY a rá jellemző határozottsággal védi az *éjszaká*-t, s ha tekintetbe vesszük, hogy milyen nagy volt hatása korára, s a fiatalabb írókra, feltehetőnek látszik, hogy Vörösmarty is tőle vette át a *t* nélküli írásmódot.

2. *keresztény*. — E szó írásának évszázadok óta való ingadozását (*keresztjén* ~ *keresztény*) az új szabályzat hivatalosan megszüntette azzal, hogy végérvényesen a *keresztény* alak mellett döntött.

KAZINCZY az Orpheusban külön cikket szentel ennek a kérdésnek. Ő a keresztyén alakot tartja helyesnek a következő származtatás alapján: *Christianus* > *Christian* > *chrisztyán* > *chresztyén* („mivel ajakunk minden vocalis között az *e* betűt szerette”) > *kresztyén* > *keresztyén* (I. SIMAI ÖDÖN: MNY. VI, 125). Származtatása meglepő nyelvi tisztánlátásra mutat, nagyon megközelíti mai származtatásunkat, ha nem is felel meg neki mindenben.

Beszél KAZINCZY arról az okról is, amely hosszú ideig legnagyobb érv volt a kettősség megtartása mellett: az írásban is tükröződő felekezeti elkülönültségről. De nemcsak az „Orpheus”-ban megjelent cikkében utal erre, hanem levelezésében is. Révai Miklósnak 1806-ban írott levelében a következőket mondja: „Szó esvén a’ Christianus magyar nevééről, ’s én mentvén ezt a’ módot, a’ mellyel én írtam a’ szót, ez az ember (Bacsányi) világosan azt mondotta szemembe *kifogyván más okaiból*, hogy egyedül a’ keresztől való idegenség miatt írom *keresztyénnek*, és azért, mert még itt is akarom éreztetni, hogy Pápista nem vagyok. Hijába hordtam neki és Szabónak [Baróti Szabó Dávid] elejébe, hogy hiszen Kálvinisták is írják *tény* végzéssel, ellenben Pápisták is *tyénnek*; az semmit nem használt, mert mi használhat az ilyeneknél?.. Én azon, ha velem más nem jár egy uton, meg nem botránkozom: csak azon botránkozom-meg, midőn Batsányi így térít, Szabó s Döme így tér meg, ’s Verseghe illy okokkal vitatja állításait.” (Kaz: Lev. IV, 374.)

A felekezeti elkülönültség megemlítése tehát nem azt jelenti, mintha ilyen érvekkel védené álláspontját; ellenkezőleg: elítéli az ilyesmit, és csak valóban tudományos érveket hajlandó ilyen természetű vitában elismerni. Kiderül az idézetből az is, hogy, bár meg van győződve írásmódja helyességéről, mégsem követel annak egyeduralmat. Ez azonban érthető, ha tekintetbe vesszük a két alaknak a korbeli körülbelül egyenlő arányú elterjedtségét.

3. *lagzi, lélegzik*. — BENKŐ idézett cikkében adatokkal igazolja, hogy a *lagzi, lélegzik* szavak írásának kettőssége kezdettől fogva megvan helyesírásunkban. Ennek a kettősségnek eredménye, hogy ez a kérdés is előkerül a nyelvújítás korában.

ZÁDOR GYÖRGY és KAZINCZY között válik vitatémává e szavak írásmódja. ZÁDOR 1830-ban Kazinczy „Galotti Emilia” című munkáját bírálva kifogásolja, hogy KAZINCZY *g*-vel írja ezeket a szavakat, s a *k-s* írásmód védelmében a következőket mondja a *lagzi, lélegzik* s a tőle még melléjük vett *menyegző* írásáról: „lagziskodás, lélegzés, menyegző: lakziskodás (lakodalom), lélekzés, menyekző. Meny (nurus) menyekszik, menyekkező, menyekző” (Kaz: Lev. XXI, 227). Ő tehát a *k-s* írást tartja megfelelőbbnek. KAZINCZY azonban nem fogadja el ezt az álláspontot. Véleménye a következő: „Lakzi, lélekző, menyekző — Én ezeket nem szeretem. Jó lesz e szakgat, nyakgat? A’ Grammatica ne legyen siket, ’s jól lesz a’ dolog” (Kaz: Lev. XXI, 239); azaz KAZINCZY itt a jóhangzás kedvéért eltér az etimológia elvének szigorú alkalmazásától.

4. *Idegen szavak írása*. — Új helyesírási szabályzatunk döntései ebben a kérdésben legkevésbé egységesek. De nem is lehetett itt egységes szabályt alkotni, hiszen különbséget kellett tenni a már meghonosodott, a gyakran és a ritkán használt idegen szavak között az átírásban, illetőleg az eredeti helyesírás megtartásában.

Nézzük meg ezzel kapcsolatban a helyesírási vita mellett a felvilágosodás nagy költőjének, Csokonai Vitéz Mihálynak helyesírási gyakorlatát is. Csokonai általában egységes és hibátlan helyesírásában itt található a legtöbb következetlenség. Egyaránt megtalálhatjuk nála eredeti és magyar helyesírással az idegen neveket és közszavakat is. Eredeti helyesírással: Nevek: *Carneval, Boileau, Pope, Hipparchus, Polycrates, Jeanette*. Közszók: *Typographia, Complimentes, Mula, hymnufokat, Pasquibus*, — Magyar helyesírással: Nevek: *Melitelz, Amor, Fama, Zsanéjtával, Bakhulhoz, Teofz*.

Közszók: *Múzliák, Zefír, Gráziák, Mamzel, Szatíra*. — Találunk példát arra is, hogy a két írásmód keveredik: *Márs, Vénus, Héros*.

A nyelvújítás korának egyik legtisztázatlanabb kérdése ez. Hosszantartó vita folyik róla, melynek kezdetén a mindenütt magyar helyesírást követelő vélemény van túlsúlyban, míg később egyre inkább az eredeti helyesírás követelése felé hajlik a mérleg.

FÖLDI JÁNOS a magyar írásmód pártján áll. Szerinte *Bakhus-t*, nem *Bacchus-t* kell írni (Kaz: Lev. II, 171), s ugyanígy a *Phyllis, Efezus, Rodus-t* is jobbnak tartja a *Phyllis, Ephesus, Rhodus*-nál (Gramm. 47). — RÉVAI MIKLÓS véleménye megegyezik FÖLDIÉVEL. Amint mondja: „A görög és a felesleges latin betűk a mi szokásunk szerint fejezendők ki” (Elab. Gramm. 172). — A Debreceni Grammatika szintén javasolja, hogy a görög *ph-t* *f*-fel, s az *s-t* *sz*-szel írjuk, de hozzáteszi, hogy az *x-et* és *Qu-t* meg kell tartani az idegen szavakban (9).

Különösen elterjedt akkor a latin nevek magyaros írása. Sokan túlzásba is mennek, mint például ÉDES GERGELY, aki *Horatius* nevét *Horázi*-nak magyarította, ezzel a megokolással: „... nekem az *-i* végzet a’ nevekben mosolygott, mert Magyaraink a’ helyekről így veszikfel a’ neveket, ő pedig attól, a’ ki atyját szabadossá tette” (Kaz: Lev. III, 150). Erre a túlzásra azonban felfigyel KAZINCZY, s határozottan felszólítja ÉDEST, hogy elégedjék meg a *Horáti* alakkal, mert ez jobb (Kaz: Lev. III, 118). KAZINCZY már a vita elején sem tartozik a túlzottan magyarosítók közé, később pedig egész határozottan az idegen szavak eredeti helyesírással való használata mellett áll. Külön megemlíti, hogy a görög *ch-t* a magyarban is meg kell hagyni, s nem szabad helyette *k-t* írni (*Charon*, s nem *Káron*) (Kaz: Lev. VI, 161). Többször is céloz arra, hogy az idegen — főleg latin és görög — nevek magyaros írása éppolyan visszataszító, mintha például a németek így írják: *Quintusch, Horatiusch, Flaccusch*. 1815-ben pontosan meg is fogalmazza véleményét, melyhez haláláig hű marad: „Az idegen neveket idegen orthographia szerént kell írunk” (Kaz: Lev. XII, 476). — SZEMERE PÁL szintén Kazinczy nézetét vallja. Szerinte is *Zephyr*, s nem *Zefír* a helyes írásmód (Kaz: Lev. IV, 496). — Következtesen mellettük áll ZÁDOR is, aki még magát KAZINCZYT is figyelmezteti, hogy alkalmasszerűen se írjon *zseni-t* a *genie* helyett (Kaz: Lev. XXI, 227).

Akadnak olyanok is, akik nem tudják eldönteni, melyik írásmódot válasszák. UNGVÁRNÉMETI TÓTH LÁSZLÓ maga is bevallja, hogy tanácstalan: „... a’ mi az idegen — görög ’s latin-szók le íratásokat illeti, meg valloim, hogy ezen pontra nézve magammal is antinomiába esém.” (Kaz: Lev. XI, 476). Tanácsot kér Kazinczytól. — SZENTGYÖRGYI JÓZSEF véleménynyilvánítása szintén azt mutatja, hogy nem egészen biztos abban, hogy az idegen szavak írásánál melyik írásmód a helyes. A *scepticus* szó írását ugyanis *Sceptikusz*-nak vagy *skeptikos*-nak ajánlja (Kaz: Lev. XIII, 168). Nem magyarozza meg, miért éppen ezek az alakok nyerték meg tetszését, de az alakok közti válogatás, a kevert írásmód világosan mutatja véleményének határozatlanságát.

GUZMICS IZIDOR a mérsékelt magyarosítás híve. Azt ajánlja KAZINCZYNAK, hogy *Sallustius* nevét, amit KAZINCZY *Sallust* alakban használ, *Salluszt*-nak írja, nehogy — mondja — egyesek *Schalluscht*-nak ejtsék. Nézetét a latin és magyar *s* (*sz*) írásának, illetőleg ejtésének különbségével magyarozza (Kaz: Lev. XIX, 129). — Ha ma már elfogadhatatlan is a véleménye, korában egy egészen általános és kevésbé túlzó irányt képvisel.

Vannak azonban olyanok is, akik mindvégig a teljes magyarosítás elvét védik. V. NAGY FERENC a görög *ch-t*, illetőleg *χ-t* *k*-ra akarja magyarosítani: *Káron* (Kaz: Lev. VII, 254); de a görög *k-t* is *k* alakban kívánja megtartani, mondván, hogy ez a betű megvan a magyarban is, tehát felesleges helyette a latin *c-t* használni (Kaz: Lev. VIII, 417). Helyesnek tartja a görög *y* megtartását, de ott nem, ahol a szó magyaroknak *y*-nal nevséges lenne: *Satyrok* magyarosan *Szatírok*; *i*-vel írja, nehogy *szatyrok*-nak

olvassák (Kaz: Lev. VIII, 417). — DESSEWFY JÓZSEF helyesírási alapelve amúgy is a fonetikus elv, természetesen tehát, hogy itt is a kiejtés szerinti írást tartja jónak. Szerinte így a helyes: *Kszenofon, Horációusz, Monteszkii* (Kaz: Lev. XV, 133). KAZINCZY ismételt figyelmeztetése ellenére sem áll el írásmódjától.

A nyelvújításkori vita azonban egyre inkább az eredeti helyesírás megtartásának irányába hajlott, elsősorban KAZINCZY és köre hatására. TÓTH GABRIELLA

Az éjszaka régi írásmódjáról

Az a tény, hogy „A magyar helyesírás szabályai”-nak 10. kiadása az *éjszaka* írásmódot vezette be, egyesek számára jól, mások számára kevésbé kielégítően, de mindenesetre lényegében megoldotta e szó mai írásmódjának régóta vitatott kérdését. (Vö.: BALASSA: Nyr. LI, 101; NAGY J. BÉLA: Msn. XII, 31, XVII, 13, 86, MNy. XXXIII, 117, XLVII, 303; PAIS: Magyar Nemzet 1950. IV. 9., MNy. L, 192; BENKÓ: MNy. XLVII, 92, L, 186; TOMPA: I. Oszt. Közl. III, 206; DEME: Anyanyelvünk I, 134, Nyr. LXXXVIII, 294. Helyesírásunk időszerű kérdései 53.) Az alábbiakban nem az újonnan megállapított *éjszaka* írásmódnak helyes vagy helytelen voltáról akarok tovább vitatkozni (ebbéli véleményemet legutóbb amúgyis részletesen kifejtettem), hanem — ami az előbbi kérdéssel eléggé szorosan kapcsolatos — a szó régebbi *i r o d a l m i h a s z n á l a t á h o z* óhajtok néhány adalékot nyújtani. A szó írásmódja körül újabban folyt vita különben is igen helyesen az irodalmi nyelv síkjára terelődött — nem kis mértékben PAIS DEZSÓ érdeméből.

A XVIII. század második felének magyar irodalmi nyelvét vizsgálva feltűnően sok műben találtam meg eddig az *éjszaka* írásmódot. Íme az adatok a korabeli művek első kiadásaiából: Molnár Jánosnak tizen-öt levelei... (Pozsony és Kassa, 1776.) 33: *Éjlszakának* | Bessenyei György: A magyar néző (h. és é. n. [Bécs, 1779.]) 53: *ejlszakává* | Magyar grammatika... (Buda, 1781.) 164: „*Ejlszaka*, die Nacht” | Kónyi János: Gróf Valtron... (Pest, 1782.) 60: *éjlszaka* | M. Mándi Sámuel: Szívet sebhető... római mesékben tett próba... (Pozsony, 1786.) 248: *éjlszakákká*, 257: *éjlszakákon*, 323: *éjlszakát* | Bartzafalvi Szabo Dávid: Szigvárt' klastromi története I. (Pozsony, 1787.) 31: *éjlszakát*, 56: *éjlszakán* | Kultsár István: B. Laudonnak nándorfefehérvári győzedelme (Szombathely, 1790.) 12: *éjlszakán*, 30: *Éjlszakán* | Fejér György: A' nevelők (Pozsony, 1790.) 25: *éjlszakái*, *éjlszakának* | Versegi Ferentz: Rövid értekezések a' musikáról (Bécs, 1791.) XV: *éjlszakát* | Gáti István: Második József a' maramarosi éhségben (H. n., 1792.) 53: *Éjlszakán*, 129: *Ejlszaka* | Mészáros Ignátz: Minden esetre el-készült magyar szekretarius... (Pest, 1793.) 311: *éjlszakán* | Farkas András pokolbéli utazása (Pest, 1794.) 83: *éjlszakáján*, 94: *ejlszakára* |?: Törpe Péter I. (Pozsony és Kassa, 1796.) 29: *éjjlszakán*, 45: *éjjlszakát* | Paulus Beregfűzfői: Verfüch einer magyarifchen Sprachlehre... (Erlangen, 1797.) 243: *Éjlszaka* | Peretsenyi Nagy László: Léta magyar vitéz... (Pozsony és Pest, 1800.) 135: *éjlszaka*. Természetesen más korabeli művekben, sőt egyes esetekben a felsoroltakban is megtalálhatók a szó másféle írásmódjai: az *étszaka*, *éjtszaka*, *étcsaka*, *éccaka*, *északa*-féle formák is.

PAIS (MNy. I, 197) felteszi, hogy az *éjszaka* alaknak az irodalmi nyelvbe való bevezetése V ö r ö s m á r t y o s fűződik. Folyóiratunk jelen számában TÓTH GABRIELLA rámutat arra, hogy már K a z i n c z y az *éjszaka* alakot tartotta helyesnek, s a szó ilyen írásmódjának irodalmi elterjedését Kazinczy hatásának tulajdonítja. — Azt hiszem, a fenti adatok alapján (melyeknek száma további kutatásaim során nyilvánvalóan növekedni fog) bizvást elejthetjük mindkét föltevést: az *éjszaka* alak megvan irodalmi nyelvünkben nemcsak Vörösmarty előtt, de Kazinczy érdemlegesebb irodalmi hatása előtt is. Ez adatok még inkább megerősítenek abban a feltevésben (vö. MNy.

L, 188), hogy az *éjszaka* spontán hangfejlődéssel keletkezett nyelvi, esetleg nyelvjárási alakulat, melyet az íróknak legalábbis egy része saját kiejtése szerint, más írók hatásától mentesen használ. Aligha hinném például, hogy olyan csekély irodalmi műveltséggel rendelkező szerzőnél, mint Kónyi, vagy éppen olyan vándorénekesnél, mint Farkas András felülről jövő irodalmi hatás terméke lenne e szóalak írásmódja. Vagy más oldalról nézve: talán nem minden alap nélkül tehető fel, hogy olyan öntudatos nyelvhasználatú és helyesírású író, illetőleg nyelvtudós, mint Verseghi vagy Beregszászi nem mások után indul, hanem saját nyelvérzéke alapján használja a szót.

A nyelvjárásiasságra nézve csak ennyit: Esetleg több a véletlennél, hogy míg a korabeli „magyarországi” írók — láttuk — viszonylag nem ritkán élnek az *éjszaka* alakkal, az eddig tőlem nyelviileg megvizsgált mintegy negyven erdélyi író közül egynek a művében sem találtam meg ezt az alakváltozatot (persze nem egy műben maga a szó sem fordul elő). A partiumi írók közül is egyedül Gáti Istvánnál tűnik föl az *éjszaka* forma.

BENKŐ LORÁND

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Magyar levelek a XVI. század első feléből*

A Macedóniai testvérek Petrőczy Pálhoz¹

Pozsony, 1529. április 25.

Kegemeteknek el magok aianlalanak vtana emlekez hetyk kegelmed rola hog ez el mult Jdwkben el kezwk valank kegelmedel zamot vetni de nem akarad hanem vozormanra halaztal jmar kedek wh megel holt azert az my porkolabonknak meg hatok hog az mi jwuedelme vagon ot az felet mind hozza vege-uagtwl fogva kyfdedyk akarmi newel newezetnek ezben kedek koriek kegelmedet hog kegelmed fe tegen egebet. || Tugha kegelmed hog ez el mult ydegbe az kazza tartomanja . k . etuen hordoborth hozza. Azert az my boraynk sellere² Jwvtotak . azert my es meg hattok az my porkolabunknak hogh tyz zekeret veffen fellere¹ az borok vtan, azerth keryek . k . hog . k . ebbe ellen ne tarchon. az te boraydat kedyg . k . imaran adegh ne arultaffa. Ez level pofonba kelth. zenth Mark Napjan. Ezer eth zaz huzon kylencz eztendebe

Maczadonay Lazlo es

Mýklos . k . Atýafiaj

[Címzés:] Týztelende vrunknak es atýamfianak petreczy pal vramnak kaznarynak (?) Adaffek

(Orsz. Lt. Mikrofilmtár Révai cs. 1410; 1. Tek. Az eredeti levelek Turócszentmártonban.)

* Az alábbi levelek közül a két elsőt FRANKÓI (FRANKL) VILMOS már a Századok 1873. folyamában (45. l.), az utolsóelőttit pedig az Akad. Ért. 1873.-ban (Révai F. Fiának hazai és külf. iskoláztatása) kiadta, de szövegei a mai igényeknek nem felelnek meg.

¹ Két kéz írása; a második kéz a „Tugha kegelmed” mondatnál kezd. Kassza vagy Kassza vára Trencsén megyében a Vág mellett van, a Petrőczyak még a XVIII. század elején is birtokolták. A *vozorman* szerintem a német *Wassermann* névnek magyaros írása lehet.

² Vágsellye.

Ugyanazok ugyanahhoz

Léva, 1529.

Thýztelendew atýankffýa az fel fel forýntoth kýth solnan warneghýe zerzeth ez may napon ýde be Levaban hozza megh az morvay darabantok ýth vannak, ha kegelmed marol el mwlatýa thwgýa kegelmed hogh megh vezýk az darabantol sokkal thebbel kazan. es az theb ýozagodon. aznak felette Thýz lovagot vetettenek my reank kegelmedre es Thýz lovagoth vetettenek, azthes kegelmed el erezze merth az Thýz lovagra es megh vezyk az penzth keth hora. Morvaban ýrnonk keel pan perczhenezkýnek-kýn myndennek pewchetý rayta keel lenný azert vagh ala ýey vagh kýd ala pewchethedeth.

Kazarol mondod hogh lenký hozza nem lath maftes oth vagyon nepewnk. es eleft mondaz hogh benne nýnchen ferencz deak nem azt mongýa, de hogh keeth levaban nýnchen anne elef mynt kazaban.

Azt erthwk hogh Mathýafth [*hogh*] Kazaban be nem erezhed. yol megh gondold magadad my nemw leveled es ketheled. ez zalagod vagyón ýth my [*welewn*] nalonk, az fe ne ýzend fe ne ýrrad merth myenk kazanak fele es býrnonk akaryok. Lewabol chethertheken ma 1529

Macedonay Lazlo
es Macedonay Myklos

[Címzés:] Thýztelendew vronknak es zomzedonknak pewthreweszý palnak
(Orsz. Lt. uo., mint az előbbi.)

A meggyilkolt hírvivő

Esztergom, 1541. január 28.

Zolgalathom, ayanlafa wthan; nekem, thýzthelendw, býzodalmas wram, ezel, mwth hetben, mykor az Seređy wram nepe es az chehek, kwzwth, ýartham, wolna, kýk pefthrwł, fel ýwenek hogh, az wram ýozagan, karth, ne thenenek, oneth, mykor ez thegnapý, napon, megh, ýwthem, wolna, ýwe, hozam azen wice wdwarbýram, adreýan, deýak, hoza ez kethes¹ leweleth, kýth ezen lewelembé, thacharwa k^{nek}, kwíthem mykor, latham, wolna hogh k^{nek} zoolnak ez lewelek kerdem, hogh hol, wethe, wolna, monda azth hogh az ew wýce, ýspanýanak, hatha wolna azth, hogh az kwelđyeket² wadazthatna, ez hawon, thalam, walamý, wadath fogh hatnanak, mykor az ýspan, wadazthatna, az poorok thalalnak, az harazthon, egh, holth, thefteth, ez leueleketh az thefteth, meleth, walamý fa aga, kwzwth, az porok hyak, oda az ýspanth, mythathýak, megh neký az ýspan wýthetý be, kwelđen, themethekel, zekernýe wolth lababa, fel sarkanthyw, de ýmar, mykor az thefteth megh, lelthek, walamý, wad, megh raagtha, wolth az thorkath, ýghen chwdakozom, raytha ha wegere mehethnek, ký wolth az kýth, megh ewlthek, azonnyés kýk, mywelthek, wolna, walamýnth, ýarnak, wele wagh, nemes, ember, wagh, por, myelthe, wolna, de býzyon, megh zarazthanam, ha kezembe akadna the k^{nek}, ewrewke, wallo zolgalathomoth, ayanlom ltrýgoný 28 Januarj 1541

Seruitor

Mwtehnoký

[Címzés:] Magnifico domino domino Francisco de Rewa personalis p... Regie etc Locunt. etc domino meo obseruandissimo
(Orsz. Lt. uo., mint az előbbie.)

¹ *kettős*² Kövesd Hont megyében.

Révay Ferenc Gyulay Andrásához¹

Sempte, 1542. január 24.

En zerelmes wram ees Athÿamfya, ha ez Elewth nem fogadad az en zomath awagh chak maÿth fogadnrad Jmmar, kerlek azeerth mÿnth zerelmes Athÿamfÿath ne wezeld el magadoth ees zegen ezwegh nenedet Jewÿ fel Sklabÿnjara awagh chak addÿgh mÿgh az kerezÿyenek segedlege ala erkezyk, ha fejed meg maradÿon, ozth kedÿg ammÿ wagyon ha Iÿthen ez orzagoth meg zabadoÿthÿa lenky thewled [azt] el nem wezy, Thowaba thvdy adom the .K. hogh Iÿthen akarathia mÿyath [wethem] en az the meg holth Nened helebe, kynek ennalam ereke walo Jo emlekezethÿ wagÿon. wethem magamnak Ereke felelegewl nehaÿ pethÿenyÿ Ghergel wram felefegeth, kÿwel ha az vr Iÿthennek kellemethes, menÿegzewth akarok thennem zentbalÿnth nap Elewth walo wofarnapon akarnam ha az napra Jewhethne fel .k. Thegnap Jth wala kÿsambrws Therek Balÿnthne azonÿom zolgaÿa, kÿthewl en ees Batthÿanyÿ Ferencz wram wgh mÿnth ewis Athÿafÿ az kegelmetteden weth keth zaaz harom (?) forÿynthrol Jzenthewnk walamÿ walazunk lezen nem thwdom, de ha the .k. fel Jewne abannis Job walazunk lehetne, Iÿthe[n]tharcha the .k. Mÿnden Jowal. Ex arce Sempthe 24 Jan[uar]ÿ Anno do[mini] 1542.

Franciscus de Rewa
manu propria

[Címzés:] Egregio domino Andree de Gywla etc domino et fratri observandissimo-
(Orsz. Lt. Mikrofilmtár, Révai cs. 1411. 2. Tek. A címzés más kéz írása, de valószínűleg a levélhez tartozik. A filmen ez persze nem tűnik ki.)

Révay Mihály Isteleky Jánoshoz

Bártfa, 1543. január 30.

Zolgalatomnak wtanna en zerelmes batiam, kewannam à te k. egeÿfegeth hallo-
nom mint zerelmes wramet atiamfiaet, Minck iÿtennek legien hala mindnahian io egeÿfege
wagionk Maÿt ennekem semmi vyfagom nincz, a kyt ertenem hoga te k. tugnia kellene,
mert maÿt à my dolgunk oly helien waginak, hoga mit iriak nem tugiam. Ha nem ha
aÿt iriam, hoga ennekem te k. giakorta irion. Aÿt hoga tegied zeretô batiam igen kerlek
mert bizon tugiad azt en zerelmes batiam hoga mikor en az te leweledet olwalom, wgi
teczik mint ha teweled semptul sembe folnek. Azert tegi eleget az en akaratomnak
iraswal; Es twgia te k. hoga en mindonkor irok te k. de nem tudom ha mindonkor meg
agiak wagi nem. Az en zerelmes nenemnek Sôphiazionack zolgalatomat es kefenetemet
mogiad (!) Iÿtenn tarcza meg te k. minden Jowal. Towaba az [ura] fôlegôneknek (!)
zolgalatomat es kôzenetemet mondiad. Bâtpa 30 die Jany. Anno 1543

Michal Reway
aÿt te zerelmes
wzed.

[Címzés:] Az en zerelmes batiának Isteleky Janosnak adafsek ez lewel.
(Orsz. Lt. uo., mint az előbbi.)

¹ Ennek a levélnek és a következő leveleknek a megértéséhez tudnunk kell, hogy Révay Ferenc első felesége Gyulai Bóra volt, második Paxy Anna, korábban Pöstyéni Gergelyné. Anyja Eszteleky Anna, fiai pedig Mihály, Lőrinc, Ferenc és János. Bátyja, István Sövényházy Dórát bírta feleségül.

Révay Mihály mostohaanyjához

Körmöcbánya, 1544. április 5.

Kezenetemnek wtanna en zerelmes azzoniam anyam kewanom te nagyfagod egesseget hallanom, minek wtanna nagyfagod kewanya hogy meg yelenczek alapatwnkat. Gazdank hala istennek bizon olyan wagyon kynel iob nem hizem hogy soha lehelsen es Andras wramat felette igen zerety. Towaba mynekwnk egy zobat es kamorat adot kybe lakyunk. Janos wram es Leryncz wram betegek Leryncz wramat hydeg lely minden napon de hizem istent hogi magar (!) meg gwgywl. Janos wram ma harmad napia hogy meg betegule es ezt [ys] is a hydeg bantya. Az Oscola mester [kedig] bizon eleg yol tanythia à gyermekeket es mynket is.¹ Isten tarczya te Nagysagodat mynden yowal Kermecz Banyarol 5 die Aprilis Anno 1. 544.

Az te nagyfagod

zerető fya

Reway Myhal

[Címzés:] A nagyfagos Paxy Annanak Revay Ferencz hazas tarsanak, en zerelmes anyamnak adassek ez lewel.

(Orsz. Lt. uo., mint az előbbie.)

Révay Mihály mostohaanyjához

Pozsony, 1544. november 16.

Kezenetemnek es zolgalatomnak wtanna zerelmes azzonyom anyam. Erwlem kygelmed egeflegeth hallanom. Czodalkozam mynap hogi te kygelmed az en wcheimnek mynd feyenkent lewelet irt wot, es czak ennekem wgj mynt zam ky wetőtnek nem irt lem yzent wot kygelmed, Es egyebet rayta nem welheték, hanem hogj te k. en ream meg haragut. Azert ha mybe te kygelmed ellen wetetem, kerem te kegelmedet mynt zerelmes azzonyomat anyamat, te kygelmed yelentene meg ennekem, hogy twdnam te kygelmedet meg kwűetny, es arrol meg zűnny. Itenn tarcza meg kegelmedet mynden yowal. Ez lewel ket Pofomba zent Marton nap wtan walo elfő wafarnap Anno 1.5.4.4.

Az te kygelmed fya

Reway Myhaly

(Címzés és lelőhely ua., mint az előbbi.)

ECKHARDT SÁNDOR

Tallózások a régi nyelvből

Balassi-verssorok tréfás közszólásban

Az újabban, főképpen ECKHARDT SÁNDOR kitűnő kiadványa és tanulmányai révén föllendült Balassi-kultuszt talán érdekelni fogja, hogy Erdélyben a XVIII. század elején Balassi-verssorokat tréfás közszólásként idéztek. Hermányi Dienes József „Nagyenyedi Demokritus” című könyvében (írta 1762-ben, megjelent Kolozsvárt 1943-ban György Lajos jegyzeteivel) a következő történetet jegyzi föl: „Margitai János, a széki traktus esperese, igen elmés és jádзи beszédű ember volt. Egykor

¹ 1544. április 20-án Révay Lőrinc latinul írja, milyen könyvekre volna szüksége, és mit tanulnak: „Libris quoque hic indigeo, Euangelijs carmine scriptis, colloquijs Erasmi, Jesu syrach latine uerso . . . Mane profitetur nobis Grammatica Graeca: grammatica latina: Aeneis Vergily. A meridie à Cicero, colloquia Erasmi uel Terentius, et Jesus syrach.”

udvarhelyszéki papságában meglátott egy szegény mestert, kinek fejér zsinóröve igen megszakadozván, a zsinórvégek mindenfelől lefüggtek, mint valami cempely darabok vagy tésztacsikok végei. Mondta róla Balassának ama két versét: Vitézek, mi lehet e széles föld felett, szebb dolog a végeknél!" (I. h. 92—3.) A köszölsz ma is él, de nagy jelentésváltozással: a végeket ma a cigarettavégekre értik.

kis-mezér

A fehér gypjúposztó a székelyek nemzeti szövete. Maguk nyírják, fonják, szövik, dűrűckölik, faluszerben maguk csinálnak belőle harisnyát. A fehér harisnya a lófők és gyalogosok katonai viselete volt, színes szegőkkel és zsinórokkal jelölték meg a csapatot. A fejedelmi udvarban vörös vagy kék darabontok testőröködtek. Társadalmi megkülönböztetésül is szolgált. A harisnyás ember kisebb úr volt, mint a nadrágos primor. Megtörtént azonban, hogy a primor is szerénységből vagy szükségéből fehér harisnyába öltözött. — Apor István, aki a XVII. század második felében kincstartója s leggazdagabb embere volt Erdélynek, fehér harisnyában kezdte meg közéleti pályáját. Politikai ellenfele, Bethlen Miklós, aki kiváló képességekkel és erényekkel jeleskedett, de kevély ember volt, Önéletírásában (kiadta SZALAY LÁSZLÓ 1854. 431) így jellemzi a feltörekvő székelyt: „Apor István még ebben az időben igen alávaló, *fejér »kis-mezér»* (melyet *Apor posztónak* is hívtak) köntösben járó ember volt." Nyelvi szempontból érdekes, hogy az *abaposztó* gúnyneve *Apor-posztó* volt. De mit jelent a *kis-mezér* jelző? A *mezér* szót egyik szótárban sem találok, Tóthfalusi Kiss Miklós vámjegyzékében sem szerepel.

gyevér

Valaki — olvastam-e, hallottam-e? — a kutyafajták elnevezéseit akarja összeállítani. Figyelmébe ajánlok egy adatot. S z e n t m á r t o n i B o d ó J á n o s, a tordai unitárius kollégium rektora 1685-ben verset írt „A vadászásnak éneke” címen. Ennek 1714-i kiadásából („Nyul Éneké”-nek a végéhez csatolva) emelem ki a következő versszakot: „A *gyevérek* pedig az elbűt vadakat. — Meglelik, szagolván titkos nyomdokokat. — Hiszen erre őket nem ember oktatta, — Mert a szaglást nékik ember nem adhatta.” — A vizsla állja és szökteti, ugratja, az agár űzi, elüti, megfogja, a kopó szagot vesz, s a nyomon hajtja a vadat. A *gyevér* tehát kopóféle vadászkutya jelenthet. A *gyevér* szót nem találok a szótárakban.

puliszka

Miként a fehér posztó nemzeti szövete a székelynek, úgy a *puliszka* nemzeti eledele (általában az erdélyieknek, szászoknak, románoknak is). A SzófSz. a *puliszka* szó előfordulását a XVIII. század második felére teszi. Jóval előbbi adatot találunk H e r m á n y i D i e n e s egyik anekdotájában (Nagyenyedi Demokritos 77). Magát az anekdotát rövidítve mondom el: Huszti nevű háromszéki, természetes, fekete, szép szakállú, reátartó református pap Csíkszeredába ment sokadalomra. Ott a Somlyó nevű részen a franciskánus barátoknak nagy klostromuk van. Huszti bement, hogy megnéze a klostromot. A barátok vacsorára hívták. Mikor eddegéltek, vitatkozni kezdtek a valláson. Huszti nemcsak megfelelt, de cudarul szorongatta a barátokat. Akkor a barátok kétfelől oldalba és hátba villahegyekkel kezdték érdekelni. Volt, aki arcul ütö, aki szakállát megtépé. Egy világi pápista ember szabadította ki a papot a barátok kezéből. Szó szerint idézem: „Azután ő sem áhította a somlyói vacsorát, hanem jobbnak tartotta a háromszéki *puliszkát* az afféle csíki *kiszijnél*”. A *kiszij* zablisztból készült puliszka: „silány étel”.

kukorica

H e r m á n y i D i e n e s a puliszka alapanyagának, a kukoricának nevére nézve is ránk hagyott egy érdekes adatot. A SzófSz. 1691-re teszi a *kukorica* szó megjelenését.

A Hermányi adata (i. h. 47–8) későbbi, de egy másik szó használatára is világot vet. Együtt a két szó a régi magyar szójátékok példái közt is megállja helyét. Az anekdota idevágó része rövidített átírásban így hangzik: Kamarási László dési papot meglátogatja barátja, Nánási András huszti pap. Evés közben megérkeznek a szamosújvári „fiskális kukuruc-pásztorok”, s arra figyelmeztetik a házigazdát, hogy vendége sokat leszedett a fiskus kukuricájából, s ezzel nagy kárt tett nekik. Kamarási a nagyobb botrány elkerülése végett kielégítette a pásztorokat, de szemrehányást tett vendégének a helytelenségért. Nánási tiltakozott a vád ellen, hogy ő kukoricát sem látott szemeivel. Idézem: — „Jere, nézzük meg a kocsidban! — Odaérkezvén monda Kamarási: Hiszen kukuruc ez! — Én bizony azt tudtam, — felelt Nánási —, hogy *tengeri búza!*” (A kukorica egykori *tengeri búza* nevééről eszembe jut, hogy Udvarhelyszéken a kukoricát ma *törökbúza*-nak nevezik.)

GYALLAY DOMOKOS

Pajtás. SIMON GYÖRGYI a *pajtás*, *bajtárs* szónak szentelt cikkében (MNy. L, 171–3) a *pajtás*, *pajtárs* alakok legrégebb előfordulásául 1570-et jelöli meg, tehát ugyanazt, amelyre a SzófSz. hivatkozik. Van ennél régebbi adat is. Heltai Gáspárnak „A reszegsegnek es tobzodásnak vebedelmes vóltárol valo dialogus” című, 1552-ben megjelent munkájában a szó többször is előfordul, így A5a: „Las las hol ballag az én régi *paitar* som”; C4b: „régí *paitar* som vagy”. Heltai e munkája a XVI. századi mindennapi társalgó nyelv kitűnő emléke. Hogy e szavakkal éppen a legtermészetesebb, legkövetlenebb formulákban él, az arra mutat, hogy e század ötvenes éveiben ez a szó, legalábbis Erdélyben teljesen közkeletű volt, mégpedig *k* nélküli alakjában, *-társ* véggel.

BÁRCZI GÉZA

NYELVJÁRÁSOK

Mutatvány az őrségi és hetési nyelvatlaszból

A tájatlaszok elkészítésének szükségessége a nagy, az egész magyar nyelvterületre kiterjedő atlasz mellett már az 1940-es évek elején felmerült. BÁRCZI GÉZA „A magyar nyelvatlasz előkészítése” című (Bp., 1944.) beszámolójában e kérdésről a következőket írja: „A nagy atlasz hálózata az egész nyelvterületen tapasztalható fontos nyelvi eltéréseknek egymáshoz való viszonyulását nagy vonalakban, mintegy madártávlatból mutatja meg, de a valóság apró, élettél eleven részleteivel a képet csak a szűkebb határra terjedő, de nagyobb látóközelségből való szemlélet töltheti meg. Ezért a Magyar Nyelvatlaszon kívül szükség van a kisebb, egy-egy vidékre szorítókozó, de egészen sűrű hálózatu nyelvjárási térképekre, amelyek esetleg kevesebb számú jelenséggel, kevesebb fogalomkör szókincsével foglalkoznak, de a szavak és a jelenségek megoszlását apróbb részleteikben élénk tárva tanulságosan világítják meg a nyelvi elemek küzdelmeit.”¹ (I. m. 22–3.) — BÁRCZI ezután is minden beszámolójában, amelyet a magyar nyelvatlasz munkálatairól ír, hangoztatja a tájatlaszok fontosságát: „a tájatlaszok mutatják meg igazán a nyelv nyüzsgő életét, a társadalmi és gazdasági erők nyelvi vetületét” (MNyj. I, 155). Így főképpen az ő sürgetésére határozta el 1951 végén a magyar nyelvatlasz-munka-

¹ Az első kísérletekre lásd: 25 lap »Kolozsvár és vidéke nyelvi térképé«-ből. Kolozsvár, 1944. — Mutatvány a Magyar Nyelvatlasz próbagyűjtéséből. Bp., 1947. — Előrehaladott állapotban van TEMESI MIHÁLY ormánysági atlaszgyűjtése. — Az erdélyiek csángó atlasza a befejezéshez közel áll.

közösség, hogy munkatervébe felveszi a regionális atlaszokat (a tájatlászokat) is. E terv keretében készült el az őrségi atlasz. Az MTA Nyelvtudományi Intézetének megbízásából 1952 tavaszán fogtam hozzá az őrségi nyelvatlasz elkészítéséhez. A gyűjtést 1953-ban befejeztem, 1954-ben az ellenőrzést, szerkesztést is elvégeztem, az atlasz most már kiadásra vár.

1. A kutatópontok. Az Őrséget nemcsak azért választottam, mivel Vas megye e sokat emlegetett tájegysége lakosainak beszédmódja — archaikus sajátosságai révén — nyelvtörténeti és különösen nyelvjárástani szempontból egyike legnevezetesebb nyelvjárásainknak, hanem azért is, mivel e területet meglehetősen jól ismertem. 1947 januárjától 1949 őszéig az Őriszentpéteri általános iskolában tanítottam. Három év alatt többször megfordultam az Őrség minden községében, közben szöveggyűjtést is végeztem, így nemcsak a táj és annak lakói voltak ismeretesek számomra, hanem a nyelv is. Így szerzett ismereteim, spontán megfigyeléseim sokat segítettek később gyűjtőmunkám során a hallott adatok elbírálásában.

A szűkebb értelemben vett Őrséghez körülbelül 20 község tartozik. De már kezdetben is úgy terveztem, hogy a kutatásba bevonok néhány olyan göcseji községet, amely határos az Őrséggel, hogy a nyelvjárási határok kérdését is vizsgálhassam. A próbagyűjtések után — részben gyakorlati, részben pedig elvi okokból — úgy határoztam, hogy felveszem még kutatópontjaim közé a hetési nyelvjáráshoz tartozó 8 községet is. Gyakorlati okokból azért, mert a hetési községek az Őrség határán fekszenek, a határvonalak kedvéért egynéhányat eleve fel kellett volna vennem, így viszont az országhatár szélén vizsgálatlanul ott maradt volna 3–4 hetési község (másik részük ugyanis Jugoszláviához tartozik), ezekről már nem lett volna érdemes új tájatlászt készíteni, legfeljebb a szintén elkészítendő göcseji atlaszhoz lehetett volna őket kapcsolni. Mivel pedig a göcseji atlasz elkészítésére egyelőre nem kerül sor, hasznosnak láttam a hetési községek felvételét is. De nem csupán gyakorlati okokból jártam el így. A hetési nyelvjárást közel áll az őrségihez, néhány hangtani és alaktani sajátosság különíti el őket egymástól, de ez a kis különbség egyben összehasonlítási alap is. Tehát elvi és módszertani szempontból is értékesebb lett az atlasz a hetési községek bekapcsolásával. Így ez a címe: „Őrségi és hetési nyelvatlasz”. — Az Őrségen és Hetésen kívül néhány kutatópont képviseli az észak-göcseji nyelvjárást, északon pedig néhány a Rába vidéki nyelvjárást, illetőleg annak átmeneti területeit.

A hetési községek felvételével az atlasz délen, délnyugaton eléri az országhatárt. Délkeleten, keleten, északkeleten az Őrség és Hetés Göcsejvel határos. Göcsej déli részének nyelvi állapota körülbelül megegyezik az őrségi nyelvjárással (és az *ö*-zést és néhány alaktani sajátosságot nem tekintve a hetési nyelvjárással is). Délkeleten tehát nem lehet megvonni a jelenséghatárokat. Itt csak a szorosabb értelemben vett hetési községek szomszédságában vettem fel néhány községet. Az észak-göcseji nyelvjárást a szó végén előforduló *uő, üő* diftongusaival (pl. *biruő, szüőlüő*) elüt a szó végén *u, ü* hangot felmutató őrségi és hetési nyelvjárástól, tehát a néhány észak-göcseji kutatópont felvétele jelzi a nyelvi határt. Az észak-göcseji kutatópontokon nincs meg az *i*-zés. Így atlaszom mutatja a határokat és átmeneti ingadozásokat a zárt *i*-zés (ami az Őrségben rövid formában jelentkezik) és az *é*-zés között. — A hetési kutatópontok pedig az ott mutató *ö*-zés mértékéről, elterjedéséről, az őrségi és a göcseji nyelvjárástól irányában mutató fokozatos eltűnéséről adnak érdekes képet. — Kutatóterületem északi és északnyugati részein a nyelvi jelenségek jóval túlterjednek a földrajzi és etnikai határokon, bár itt is lehet észlelni bizonyos körvonalakat. Északon atlaszom határa a Rába vonala, az itt levő kutatópontok tehát a Hegyhát nyúlványai, az őrségi és a Rába vidéki nyelvjárástól átmeneti területek. — A településre némi fényt vetnek a vallási viszonyok is. Az Őrség lakói főleg reformátusok (a kis számú katolikus és evangélikus lakosok

újabb betelepülők), Hetésé katolikusok. Az Órség határán szereplő-észak-göcseji kutatópontok szintén katolikus őslakosságúak. Atlaszom északi kutatópontjain van magyar, nem asszimilált evangélikus őslakosság is.

Atlaszom 47 község adatait tartalmazza. A vizsgált terület minden lakott pontja szerepel a kutatópontok között. A hálózat tehát teljes sűrűségű. Nem vettem fel azonban külön kutatópontnak egy-két, valamikor önálló települést, ami közigazgatásilag már régen egynek számít a vele összenőtt faluval, és ma már csak mint falurész említődik. Az Órség és Hetés tiszta magyar lakosságú. Kutatópontjaim között található azonban Hegyhátszentjakab is, ahol a lakosság zöme német eredetű, de ma már csak magyarul beszél. Külön kell szólanom Farkasfáról: e község nyelve ellenkező típusú diftongusaival élesen elüt a környezetétől (valószínűleg régebbi tiszántúli település), de a diftongusokat nem számítva hangállapota főbb vonásaiban megegyezik környezetével.¹

2. A k é r d ő í v a n y a g a. Az órségi és hetési nyelvatlasz a magyar nyelvatlasz-munkálatok egyik terméke. Mint a nyelvatlasz-munkaközösség egyik tagja az órségi atlasz készítése közben felhasználtam azokat a tapasztalatokat, amelyeket a munkaközösség hét esztendő működése közben szerzett. A Magyar Nyelvatlasz elvi célkitűzéseit, kérdőíve anyagának összeállítását, gyűjtési módszerét, hangjelölési rendszerét, az adatok térképre való beírását most tette ismertté egy nagy módszertani kötet: „A magyar nyelvatlasz munkamódszere” (Bp., 1955.). E kötet megjelenése után fölösleges, hogy az ott tárgyalt kérdéseket e rövid ismertetésben elemezzem. Csupán arra utalok, hogy tájatlaszomat általában a kötetben vázolt módszerrel készítettem. Szólanom kell azonban kérdőívem anyagáról és atlaszom közlési módszeréről.

Hogy az elkészítendő tájatlaszok anyaga egymással összevethető legyen, a nyelvatlasz-munkaközösség úgy döntött, hogy a tájatlaszoknak legyen közös törzsanyaga, 100 vizsgálandó nyelvi adat; de hogy egy-egy tájegység sajátos hangtani, alaktani és szótani problémái is belekerülhessenek az atlaszba, a gyűjtő válasszon ki 50–60 olyan szót, amely fényt vet az ill. tájegység sajátos nyelvi kérdéseire. Mivel a próbagyűjtések során rájöttem, hogy a nyelvi jelenségek vizsgálatára alkalmas szavak viszonylag kisebb száma nem sokkal rövidíti meg a gyűjtés idejét — abból a célból, hogy a nyelvjárást jobban bemutathassam —, a kérdezendő szavak számát 160-ról 180-ra emeltem. A kérdőív anyagának összeállítása közben, sajnos, azt a hibát követtem el, hogy a vizsgálandó jelenségekre nem mindig vettem fel elegendő szót (pl. a tárgyas és birtokos személyragoknál nem vettem fel minden illeszkedési lehetőséget; *-ok*, *-ék* megvolt, de kimaradt az *-ök*), vagy pedig nem fordítottam kellő gondot a jelenséget legjobban megvilágító szavak kiválasztására (pl. a zárt és egyben rövid *i*-zést a toldalékokban sok szó mutatja be, azon kívül több ellenpéldám van e jelenségre a szótöveknél hangsúlyos helyzetben, de a szótöveknél kimaradt a hangsúlytalan helyzet vizsgálata: *szegevény*, *legény* stb.; az *i*-zés ebben a helyzetben csak néhány szóra terjed ki, de mégis hozzátartozik a jelenség rendszeréhez). Természetesen ezeket a hibákat a legtöbb esetben a munka végzése közben lehetett észrevenni. Éppen így a gyűjtés folyamán jöttem rá arra is, hogy a kérdezett szavak közül több — az órségi és hetési nyelvjárás szempontjából — viszonylag keveset mond (ez onnan adódik, hogy a tájatlaszok közös törzsanyagát nem lehetett elhagynom), viszont fontos hangtani és alaktani kérdésekre

¹ Farkasfa valóban telepítés lehet, de szerintem sokkal inkább somogyi, mint tiszántúli. Nem beszélve arról, hogy a magyarországi telepítések képébe nehezen illenék bele a Tiszántúllal való összekapcsolás, a nyelvi tények is inkább a közelebről való településre utalnak. Egyrészt — mint a szerző mondja — Farkasfa nyelvjárása a diftongusokon kívül nem sok eltérést mutat környezetétől, másrészt az említett ellenkező típusú (záródó) diftongusok megvannak a somogyi terület nagy részén. — B. L.

utaló szavak nem szerepelnek a kérdőívben. Ezért ezek közül a legfontosabbakat utólag felvettem. Egyben az előbbi hibák kiküszöbölése végett néhány jelenségre vonatkozó szavaim számát is kiegészítettem, hogy a kiragadott példák az illető jelenségek lényeges vonásait mutassák be, természetesen nem monográfiaszerű pontossággal, hanem vázlatosan. Ezért kellett tehát a kérdezendő szavak számát utólag 270-re felemelnem, hogy atlaszom jobban megfelelhessen fő feladatának: ne csak néhány érdekes hangtani és alaktani jelenségre közöljön példákat, hanem a vizsgált nyelvi jelenségek és az azokat bemutató szavak alapján az őrségi és hetési nyelvjárással kapcsolatos ismereteink az eddigieknél pontosabbak és megbízhatóbbak legyenek.

A kérdőív anyagának kiválasztási szempontjait DEME LÁSZLÓ az imént idézett módszertani kötetben (50) így fogalmazta meg: „Ahhoz, hogy kiválasztott anyagunk a nyelvi rendszer egészéről adjon képet, mégpedig hű képet, nem a jelenségek teljessége, s még kevésbé a lehető példák teljessége vezet el. Ezek elengedhetők, s amúgyis megvalósíthatatlan törekvések. Ami nem engedhető el, az a válogatott anyag reprezentatív volta,¹ az a követelmény, hogy a felvett példákban, mint cseppben a tenger, a nyelvi rendszernek minden lényegesebb vonása tükröződjék.”

Tájélataszom 270 szavának betűrendbeli felsorolása, illetőleg a vizsgált nyelvi jelenségek teljességre törekvő idézése helyett talán elég lesz, ha csak általános tájékoztatást adok arról, hogy milyen nyelvi jelenségeket vizsgál atlaszom. — H a n g t a n. Szavaim alkalmasak arra, hogy bemutassák az őrségi és hetési nyelvjárással kapcsolatos hangállományát és hangállapotát, az egyes hangok hangszínét. Szerepel benne minden magánhangzó: hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben, szó elején, szó közepén, szó végén. Bemutatják továbbá szavaim a nyelvjárásterületünkre legjellemzőbb hangtani törvényszerűségeket, tendenciákat elegendő példával (hiszen egy-egy példaszó egyszerre több jelenség vizsgálatára is alkalmas, s az alaktani és szóföldrajzi kérdéseket bemutató szavak hangtani szempontból is értékesíthetők). Így tanulmányozható a példaszókon keresztül: 1. a labialis tendencia²: az *ü*-zés, *ö*-zés (Hetésben az *ö*-zés tőszótagban is jelentkezik, az Őrségben csak labialis magánhangzójú szavak végén a toldalékokban); 2. a zárt tendencia (érdemes itt kiemelni a zárt és egyben rövid *i*-zést, ami nyelvjárásunkban a toldalékokban igen erős mérvű: *étti* 'ettél', *énnim* 'enném' stb., de a szótömbben csak hangsúlytalan helyzetben jelentkezik; a köznyelvi *ó*, *ö* hanggal szemben található zárt és egyben rövid *u*, *ü* megfelelést: *biru*, *szüőhü* stb.; az *a* után vagy előtt levő *a* helyén szereplő *o*-zást: *vosárnop* stb.); 3. a nyílt tendencia; 4. a rövid magánhangzós tendencia (kiemelem itt a pótlónyújtás esetében bekövetkező visszarövidülést: *el* > *ē* > *e*); 5. a kétnyíltszótagos hangtörvény érvényesülésének módja; 6. palatalis illeszkedés az összetételekben. A mássalhangzók köréből főképpen a hiátus és annak kitöltése, a palatalizáció, az ikerítődés, a mássalhangzó-rövidülés, a *j* > *gy* változás, a hasonulásnak a többi nyelvjárástól elütő viselkedése vizsgálható. — A l a k t a n. Szavaim utalnak arra, hogy a tővégi magánhangzó más nyelvjárásoktól elütően gyakran megőrződött (pl. *mondova*); tartalmaznak több ige- és névszótövet, a határozóragok közül több, a területünkön nem illeszkedő határozóragot (*-vel*, *-nál*, *-hoz*), néhány érdekesebb képzőt (pl. a cselekvést jelentő *-at*, *-et* és *-ás*, *-és* képző megoszlását; az összefoglaló, család- és keresztnevekhez járuló *-ék* képző helyén az Őrségben a névhez egyszerű *-k* többesszám-

¹ A kiemelés tőlem.

² A tendenciát abban a tágabb értelemben használom, ahogy DEME LÁSZLÓ „A magyar nyelvjárások néhány kérdése” (Bp., 1953.) című könyvében és az ő nyomán én is az őrségi nyelvjárással írt cikkemben (Nyr. LXXVIII. 254). Nyelvjárásaink jellemzésekor hasznosabbnak látszik a tendenciáknak a szinkroniára is kiterjedő alkalmazása, mivel a hangállapot eredetét (pl. a zártabb hangú alakok zártabbá válás eredményei, eredeti zárttság megőrzései vagy analógias alakulások) nem mindig tudjuk megállapítani.

jel járul: *Sándorok* 'Sándorék'). Sok példám van az ikes ragozásra, ez az Őrségben és Hetésben — a feltételes mód kivételével — még majdnem szabályosnak mondható, de archaikus, kihaltó változatban még van ilyen alak is: *ennejik* 'ő ennék', *innajik* 'ő innék'. Az igeragozás terén lehetővé teszik szavaim még néhány érdekesebb személyrag vizsgálatát. Az alaktani kérdések közül azonban atlaszom a birtokos személyragozással és a tárgyias igeragozással (az utóbbiak közül különösen érdekes a feltételes mód ragozása) foglalkozik legbővebben. — *Mondattani* kérdéseket azért nem vettem fel, mert atlaszgyűjtésünk során arra a tapasztalatra jutottunk, hogy a mondattani jelenségeket aktív indirekt módszerrel nehéz tanulmányozni, illetőleg nagyon sok időt kellene egy-egy mondattani kérdésre megfigyelésre fordítani, így pedig a gyűjtési időt lényegesen meg kellene hosszabbítani. — A 60 szóföldrajzi térképlapból érdekesebbek a következők: *házipadlás, létra, eresz, szakajtó, szénvönő, disznósajt, tőporthyú, rántotta, párnatok, az én nagyanyám, nagyanyám!* (megszólítás), *golyva, szemölcs, mololla, kukoricacsádé, naprafogy, kétfülü kosár, kusza* 'keresztrakás után a tarlón összegereblyélt gabona' (a mutatónyban közölve), *nagykacs, telek* (az ostor része), *fejődedény, lebernyeg, úzekedik, vonít, karmol, szöcske, varangyos béka, lepke, sündiszno, vakondok, mókus, darázs, favágó hely, favágó törzsök.*

Kérdőívem anyaga sokkal gazdagabb, mint a nyelvatlasz-munkaközösség eredetileg tervezte; ez számszerűen is mutatkozik: 150 helyett 270 kérdezett szó. A Magyar Nyelvatlasz kérdőanyagából — a törzsanyag kivételével — nincs meg benne az, ami az őrségi és hetési nyelvjárás szempontjából közömbös, érdektelen, de vizsgálhatók benne a Magyar Nyelvatlaszával körülbelül egyező arányban — olykor kevesebb, máskor pedig több példaszóval — azok a hangtani és alaktani jelenségek, amelyek nyelvjárásunkban érdekes problémákat vetnek fel, hiszen a tájatlasznak éppen ez utóbbi a legfontosabb célja. Szókinces szempontjából az őrségi, hetési atlasz lényegesen kisebb anyagú, mint a Magyar Nyelvatlasz. Nem található meg benne a paraszti szakszókinces adatai, de benne van sok olyan tárgy, növény és állat neve, melynek nemcsak országos vonatkozásban, hanem területünkön is több változata van. Véleményem szerint nem is érdemes egy tájatlaszban sok szóföldrajzi kérdést felvenni. Ha például a szeker részeit, a földművelést vagy akár a len feldolgozását vizsgáljuk terminológiai szempontból, akkor azt látjuk, hogy kis területen nagyobb eltérések nem nagyon találhatók, az adatok megegyeznek. Az ilyen szavakat tartalmazó lapok tehát nem adnak többet, mint a ritkább hálózatu Magyar Nyelvatlasz. Szóföldrajzi szempontból egy tájatlaszban véleményem szerint tehát nem a szakszókinceset érdemes vizsgálni, még az alapszókinces nagyobb részét sem, hanem csak azon növények és állatok, továbbá olyan tárgyak, fogalmak neveit, amelyek szűkebb területen belül is több változatban élnek.

3. A közlés módja. Nyelvatlasz-munkaközösségünk gyakorlatának megfelelően gyűjtésem alkalmával igyekeztem megállapítani az adatok szociális érvényét, vagyis azt, hogy egy-egy nyelvjárási alakot a falu többsége használ-e: „fő alak”, nincs külön jele a térképen; vagy pedig már kihalófélben van: „archaikus alak”, jele kerek zárójel (); illetőleg csak most van elterjedőben: „új alak”, jele szögletes zárójel []. Ha egy-egy alakot nagyon kevesen használnak: „ritka alak”, jele < >, ez egyaránt lehet archaikus és új alak is, használati köre ugyanis nem állapítható meg pontosan. Az alakok eredetének bemutatása kedvéért kettős kerek zárójelben közlöm a nyelvhasználatból már kihalt, csak a beszélők emlékezetében meglevő alakokat: (()); azon köznyelvi alakokat pedig, amelyek még egészen ritkák a nyelvjárásban, a ritkának és az újnak kombinált jelével közlöm: <[]>. A térképlapokon a kihalt, kihalt, új (és egészen ritka új) alakok kisebb betűvel vannak kiírva, a nyelvi adatok összefüggéseire rámutató szemléltető jelek, a kihaltó, új és ritka alakoknál szintén kisebbek; a kihalt és az egészen ritka új alakokat pedig nem is szemléltetem.

Térképlapjaim általában nem összefoglalóak, azaz egy-egy lapon csak egy-egy szó szerepel. De készítettem — ahol szükségesnek látszott — összefoglaló lapokat is. Az egyes hangok hangszínét például nem lehet kielégítően tanulmányozni az egyes lapokon, csak az összefoglaló lapokon. Ez vonatkozik jelen közlésemre is. Az egyes kutatópontokon levő beírások ugyanis nem tartalmazzák a szó összes lehetséges hangtani, hangszínbeli variánsait. Erről már a gyűjtés során le kell mondanunk. Különböző is felvételük túlsúlyfolttá tenné a térképlapokat. (Ennek részletes magyarázatát adja DEME LÁSZLÓ közel jövőben megjelenő munkája: „Nyelvatlaszunk funkciója és anyagközlési problémái.”)

A világ nyelvatlaszai anyagukat általában kétféleképpen közlik: 1. a nyelvi tényeket, az adatokat kiírják a térképre; 2. adatok helyett az azokat helyettesítő szemléltető jeleket alkalmazzák. — Nyelvatlasz-munkaközösségünk többségének az a véleménye, hogy helyesebb, ha a két módszert egyesítjük, vagyis ha az adatokat beírjuk, de a tájékozódás megkönnyítése végett szemléltető jeleket is alkalmazunk. Térképeimen tehát minden adat szerepel, noha szemléltetők is. Az adatok beírására — a szemléltetés mellett — azért van szükség, mert a szemléltetés minden finom, kis különbségre nem terjedhet ki, különben elvesztené célját, az adatok gyors áttekinthetőségét. (Az adatbeírást talán akkor lehetne teljesen elhagyni, ha a jelek tökéletesen tükrözik a beírt adatokat, vagyis a jelekből könnyen visszaolvashatók.) A szemléltetés adatbeírás nélkül összefüggéseket állapít meg, eltéréseket emel ki, így bizonyos mértékben a kiértékelést is megszabja. Adatbeírás esetén az atlasz felhasználójának módjában áll a szemléltetésben ki nem emelt kérdéseken kívül másokat is tanulmányozni, amit a szemléltetés elhanyagolt. (E kérdések részletesebb kifejtését l. majd DEME i. m.)

Nem minden lapot kell szemléltetni. 270 térképlapom közül 30–40 térképen nincs szükség szemléltetésre, körülbelül 150 lapon kisebb mérvű, vékony vonalakat alkalmazó szemléltetés is elég a tájékozódás megkönnyítésére, mintegy 80 lapot viszont nagyon nehéz lenne áttekinteni útbaigazító ábrák nélkül. Szemléltetés nélkül — sok esetben — lényegesen szűkebb olvasóközönség használhatná az atlaszt, csak a nyelvészetben teljesen otthonos szakemberek, mert a szemléltetés rámutat a lap fő és altémájára (témáira), vagyis arra, hogy elsősorban milyen nyelvi jelenségek tanulmányozására alkalmas a lap, továbbá a lapon szereplő adatok etimológiai, morfológiai vagy tipológiai együvé tartozására. A szemléltetés tehát nem technikai, hanem elsősorban tudományos feladat. — Szemléltető módszeremben általában testes és sötétebb csíkozású vagy fekete ábrákkal jeleztem a nyelvtörténeti vagy nyelvjárástani szempontból érdekes alakokat, hogy azok könnyebben kivehetőek legyenek. A köznyelvihez közelebb álló alakok világosabb színezésűek vagy üres figurák.

Hogy atlaszomat kezdő nyelvészek, egyetemi és főiskolai hallgatók és más tudományos szakok képviselői is könnyebben kezelhessék, több laphoz magyarázó jegyzetet is készítettem. Felhívtam a figyelmet a probléma érdekességére, rámutattam a kérdéses nyelvi adat történeti kialakulására, közöltem — ha kellett — a szó etimológiáját; a szó földrajzi adatokat, de sokszor az alaktaniakat és hangtaniakat is beágyaztam a magyar nyelvterület általános képébe, vagyis közöltem más nyelvjárások fontosabb, felvilágosítást nyújtó adatait. A magyarázatok azonban nem törekednek az egyes nyelvi jelenségek nyelvészeti feldolgozására, vitás kérdésekben önálló állásfoglalásokra, még kevésbé az egyes térképlapok nyelvföldrajzi kiértékelésére, hanem csak útbaigazítást, némi irodalmi utalást nyújtanak, csak jegyzetek és segédeszközök.

Szemelvényanyagomat úgy válogattam össze, hogy a könnyen áttekinthető lapokon kívül szerepeljenek olyanok is, ahol a változatok nagy száma miatt az anyag közlése (az adatok kiírása és a szemléltető jelek alkalmazása, a szemléltetés belső rendszerének megtartása; az írás és a jelek térbeli elhelyezése) nem könnyű. Hálásan venném

az olvasók szíves tanácsait, hozzászólásait, hogy a munka kiadásakor felhasználhassam őket.

*

A térképlapok a füzet végén, a 402. lap után.

*

Jegyzetek a térképlapokhoz

A községek nevei: 1 Csörötnek, 2 Rábagyarmat, 3 Hegyhátszentmárton, 4 Ivánc, 5 Felsőmarác, 6 Farkasfa, 7 Kondorfa, 8 Viszák, 9 Órimogyorósd, 10 Szőce, 11 Zalaháshágy, 12 Szalafő, 13 Ispánk, 14 Kistrákos, 15 Szaknyér, 16 Hegyhátszentjakab, 17 Óriszentpéter, 18 Nagyrákos, 19 Pankasz, 20 Felsőjánosfa, 21 Zalalövő, 22 Csöde, 23 Szatta, 24 Dávidháza, 25 Kercaszomor, 26 Bajánsenye, 27 Kerkaskápolna, 28 Magyarföld, 29 Ramocsa, 30 Kerkafalva, 31 Kerkakutas, 32 Szenterszébet, 33 Magyarszombatfa, 34 Gödörháza, 35 Velemér, 36 Szentgyörgyvölgy, 37 Márókföld, 38 Nemesnép, 39 Lendvajakabfa, 40 Baglad, 41 Resznek, 42 Bödeháza, 43 Gáborjánháza, 44 Szíjártóháza, 45 Zalaszombatfa, 46 Belsőárd, 47 Külsőárd.

Az egyes térképlapokhoz adott jegyzetekben először közlöm a kérdező mondatot (K.), amelynek segítségével a nyelvi adatokat gyűjtöttem, utána következnek a magyarázatok (M.).

I. *kilincs*. — Rámutatással kérdeztem. — M.: Az ófrancia nyj. *clinche* szóból származó szavunk (SzófSz.) az ország legnagyobb részén *kilincs*-nek hangzik, Nyugat-Dunántúlon azonban *kélincs*, *kölincs*, *kélliğncs* alakváltozatokban is él. Érdekesek még az északkeleti és palóc *kalincs*, *kálincs*, a csángó *gelincs* adatok. (A Magyar Nyelvtanász eddigi gyűjtéséből.)

II. *kedd*. — K.: „Milyen nap következik hétfő után?”

III. *tehene*. — K.: „Édesanyámnak keveset ad az egyik...” — M.: A *tehenyű* valószínűleg nem a *tehenű* ~ *tehenyű* alakból keletkezett ikerítődéssel, hanem itt a birtokos személyrag *-jű* alakban járul a tőhöz.

IV. *ökre*. — K.: „Mi a herélt bikának a neve?” Felelet: „*Tinó, ökör*”. „A szomszédomnak van egy szép pár...” — M.: Az *ökri* alak valószínűleg a 3. személyű birtokos személyrag eredetibb *-i* alakjának megőrzése. Az *ökrű*, *ökörgyű* alakok végén az *-ö* labialis illeszkedéssel keletkezett az *-ö*-ből. — A 42, 43, 44. kutatópontokon (az *ö-ző* Hetésben) szégyellik az *ö-zést*. Ezért toldalékokban az *ö* helyett többször *-t* vagy *-t* ejtenek.

V. *pénze*. — K.: „Semmit sem adnak ingyen. Tehát ne menjen el az ember a boltba, ha nincsen neki...” — M.: Az V. és VII. lapon a diftongusok nyomatékviszonyát csak ott jelzem, ahol ezt pontosan meg tudtam állapítani. A *p'ènzè*, *mègènn'è* típusú adatokban a nyomaték valószínűleg a diftongus második tagján van, de lehet, hogy az első. Az első tag nagyon rövid. (Hogy az őrségi diftongusok nyomatékeloszlását mily nehéz megállapítani, erről l. KÁLMÁN BÉLA, A hangjelölés: A Magyar Nyelvtanász munkamódszere. Bp., 1955. 106). — A III–V. lapok értékeléséhez szükséges tudunk, hogy a *fej*, *kéz*, *zseb* szavak birtokos személyragozott alakja — térképlapjaim tanúsága szerint — mindig csak *-s*: *fejű*, *kezű*, *zsebgyű*.

VI. *teheneim*. — K.: „Nem megyek még ki szántani, gyengék még az én...”

VII. *(ő) megènnè*. — K.: „Megeszi a gyerek a krumplisgánicát? Ha éhes volna, bizony...” — M.: A *mègènnè* alakban érdekes a feltételes módban jelentkező *i-zés*, ami az Őrségben röviden hangzik. Tiszántúlon *i-ző* területeken a feltételes módban nincs *i-zés*. A *mègènnèjű* alak másodlagos fejlemény a valószínűleg személyrag nélküli *mègènnè* alakból. A 22. ponton (Csödén) a † (*mègènnèjű*) jelzés azt jelenti, hogy a község katolikus negyedében, a Göcsejhez közelebb fekvő Alsó-Csödén a *mègènnè* főalak mellett új változatban megvan a köznyelvi (és egyben észak-göcseji) *mègènnèjű* alak is.

VIII. *(ők) elvinnék*. — K.: „Elviszik a gyerekek ezt a zsák búzát? Azt feleli rá az

anyjuk: Ha volna erejük, akkor...” — M.: A feltételes mód tárgyas ragozása alakjainak kialakulása sokat vitatott, de megnyugtatóan meg nem oldott kérdése nyelvészeti irodalmunknak (vö.: MELICH: MNy. IX, 208—9; HORGER, A m. igerag. tört. 155—9; BÁRCZI egyet. előadásai). Az őrségi *evünnük* ~ *evünnejük* stb. alak keletkezése is magyarázatra vár. — A *visz* ige a nyugati nyelvjárásterületen *vüsz* alakban hangzik. Feltűnő az *ö-ző* Hetésben az *evünnejük* alak. — Az *elvisz* ige feltételes módú egyes szám I. személye alanyi ragozásban az Őrségben így hangzik: *evünnik*.

IX. *kusza*. — K.: „Mi a kepe(kereszt)rakás után a tarlón összegereblyélt gabona neve?” — M.: E fogalom megnevezése igen változatos, talán azért is, mert csak az aratással kapcsolatban használatos a szó. — A *kusza* szó összefügg a *kuszált* melléknévvél (Nyr. XXXII, 479, MNy. XI, 406). A *törek* valószínűleg olyan képzés, mint a *rejték*, *hajlok* stb. (Nyr. X, 56). A *murnya* szláv jövevényszó, pl. szerb-horvát *mřv* 'micula, ein Brosamen' (KNEZSA: SzJjsz. I, 348). A *gráblulás* szó a *gráblul* 'gercblyéz' igéből. Őrségben a gereblye neve: *grábla*.
VÉGH JÓZSEF

Az *í-zés* Debrecen XVI. századi nyelvén

1. Debrecen történelmi levéltára¹ nemcsak a történész számára rejt becses kincseket, hanem a nyelvész számára is. Midőn 1948—1949-ben a levéltárban kutattam, láttam, hogy még eddig teljesen felhasználatlan anyag került elé. Áttanulmányoztam a 13. számú iratgyűjtemény (vö. CSOBÁN i. m.) öt első kötetét: a városi tanácsülési jegyzőkönyveket az 1547—1599. évekre vonatkozóan. Ebből az öt kötetből (A 1547—1557. 715 számozott lap; B 1564—1569. 322 számozott lap; C 1570—1580. 665 számozott lap; D 1586—1593. 393 számozott lap; E 1594—1599. 766 számozott lap; hiányzik: 1558—1563. és 1581—1585.) számtalan szórványt és körülbelül 20 nyomtatott ívet kitevő magyar szöveget írtam ki. Az A kötetben 5, a B kötetben 15, a C kötetben 25, a D kötetben 45, az E kötetben pedig már 837 a hosszabb-rövidebb összefüggő magyar szövegek száma.²

Ebből a gazdag anyagból nagyon gyér részletek, szótörténeti adalékok jelentek meg eddig: BOROVSKZY SAMU, Lovak és ökrök megjelölései: Nyr. XXII, 518—21, XVII—XVIII. századi szótörténeti adalékok Széll Farkas jegyzeteiből. ZOLNAI GYULA, Nyelvtörténeti adatok Debreczen városának régi jegyzőkönyveiből: NyK. XXVI, 337—45, ugyancsak Széll Farkas jegyzeteiből, egy 1566-i idézet, a többi a XVII—XVIII. századból való (a közlésmódra vö. i. m. 337: „az idézetek, bár betű szerint, vagyis orthographiailag nem látszanak mindenütt pontosaknak, a dolog lényegét, vagyis a szók és kifejezések mivoltát illetőleg hüek és szószerintiek”). TAKÁCS SÁNDOR, Régi pásztori élet: Nyr. XXXII, 157—8, a Nyr. XXII, 518—21-n közölt adatokat idézi. A Gazdtört-Szemle³ szintén közöl debreceni anyagot, közlésével kapcsolatban azonban I. ZOLNAI GYULA, Nyelvméleink közlése módjáról: Nyr. XXXV, 62—74. — Az eddig említett közléseket felhasználja az OklSz. is. ZOLTAI LAJOS „*Ö-ző* nyelvjárás Debrecenben” című közleményében (Nyr. XXXV, 123—9) négy szöveget közöl (kettőt az A, kettőt a B kötetből; az én kijegyzésem szerint az 1., 4., 7., 17. számú szövegeket) és néhány nevet, közlése azonban nem egészen pontos. S végül — tudomásom szerint utoljára — IVÁNYI BÉLA „Pótlék az Oklevélszótárhoz” címmel (MNy. XXV. és XXVI.) a debreceni

¹ Vö. CSOBÁN ENDRE, Debrecen sz. kir. város levéltára: LtKözl. VI, 204—33.

² Az adatok idézésében a kötetet jelző nagybetű után álló szám természetesen lapszámot jelöl, de ha kötőjellel összekapcsolt két szám áll a kötetet jelző betű után (pl. A 630—1, B 138—9), ez azt jelenti, hogy a két számmal jelölt lap közé utólag behelyezett lapon áll az adat.

³ Magam nem láttam, de az OklSz. is hivatkozik rá (Források és idézett munkák jegyzéke XXVII. l.); ZOLTAI is említi lentebb idézendő munkáiban.

jegyzőkönyvek anyagából is közöl mintegy 120 adatot az A és B kötetből, keveset a C-ből is.

A jegyzőkönyvek íróiról, a nótáriusokról magukból a jegyzőkönyvekből jóformán semmit sem tudunk meg. Név szerint is csupán három nótáriust ismerek: 1571: „Joannes Thorkos notarius” (C 111); 1586: „Notario Ioanne literato” (a D kötet első tábláján nyomtatott betűkkel és D 2); 1594: „notarius publicus Joannes Literatus de Debrecen” (E 10); a harmadik: „Nobilis Andreas Thÿbaj” (E 286, 1597. február 12.). Azt mindenesetre tudom, hogy a nótárius tiszte nem függött az évenkénti tisztújítástól, hanem ugyanaz a személy hosszabb ideig, évekig, talán haláláig viselte. (Vö. ZOLTAI, Ismeretlen részletek Debrecen multjából. Debrecen, 1936. 73, 75, ahol ugyanaz a Chorba János szerepel nótáriusként 1611-ben, mint 1618-ban.) De hogy nem az egyes jegyzők egyéni nyelve mutatkozik a jegyzőkönyvi bejegyzésekben, annak igazolására álljon itt néhány idézet a nótárius írásában és ellentétképpen a nótárius távollétében történt beírásokban:

Joannes Literatus írása: 1595. E 137: „Ca[par] deak keoti magat, hogy ha valaki Eokreofnet meg | haborgatna, a; pen;ert negyuen ftert, a; mel - | liet hagiolt volt mathe J[tuannak] a; w Jpanak | ket annyual tartoz;sek erette, a; mellet J;ap - | ne hagiolt volt neki.” — 1595. E 142: „Sequentia abfen¹ Notario con[signantur. | 5 Martij | Porteoreo Janofne tartattia Horuat Martomnak mindē mar - | hajiat f 21 d 21. a; mely beört a; w maga pen;ē | a; kit vet abbol a; myg ky telik a; teob marhaiatis.” — A második idézetben csupán a gyatrább fogalmazás jelent eltérést a nagy gyakorlatú nótárius szövegétől.

Még ilyen különbség sem fedezhető fel a következő, Thÿbaj András által beírt és jelenlétében, de az esküdtek által beírt szövegrész között: Thÿbaj írása: 1599. E 655: „ViZontagh ezen Napon c;egledi Jeremia[ne] | Katha a;[on]j es kowach la;lo Rea felele | eot f;[a]; fnt keotell alatt, hogj a; w Vra C;egledi Jeremias halalaert, sem Maghok | fo[ha] sem Maffal Megh Nem haboritiak | es Nem kerel;jk, feot Mind g;ermeki Attia - | fiaj kepekben es ellenek Mindē helieken | Ewincalljak es fel f;[a]baditiak, A;[on] eott | f;[a]; fnt keotel alatt.” — 1599. E 656: „Feria tertia, id est in ip[s]o festo philippi | et Jacobj Aplorum. id est prima Maij. | Haec p[re]sente, fed in Colico Morbo Notar Jacente per juratos Vtrumq[ue] Config - | nata: En Nagj G;[j]org;[e]nc;en lako;ando vallom hogj | engemet a; Debrec;enj biro tanachia | wal egjetembē valami hamis leue - | let Reajok ho;[a]fomert megh foghathot | Vala kjert halalt erdemlettē volna | de ennekem megh kegjelme;tek Ilj okō | hogj en hitemre ti;[t]el;egemre fogadō | hogj e; dologert Deb - | rec;enj embert | sem senkjē Megh Nē haboritok sem | haboritatok, ha a;t chelekednē tulaj - | don fejemmel erjem Megh.” — Ugyancsak 1599. július 2-től július 7-ig „Abfente notario” történt bejegyzésekből: E 708: „Zabo Miklos weott egj ha;[a]tth Vajo I[st]uanne | Kathalin a;[on]tul f 60, Mcl;[y] ha; | vagjon peterfia Jakab ve;[a]bā, del | feleol Kadas borbath f;[o]mf;[e]d;[f]agabā | E;[a]krol;[e]och Miklos f;[o]mf;[e]d;[f]agabā | a; | schola ellenebē, Mindenek feleol feleluē | es terhet fel veowen.” — A *tött, lött, vött* Thÿbajnál a jegyzőkönyvekben nem fordul elő, de ismerünk Thÿbaj írásában erősen *ö-ző* szöveget is, jól lehet itt a jegyzőkönyvekben a köznyelvitől eltérő *ö-zés* egy-két szóban jelentkezik nála (vö. MNny. II, 262—9; *í-zés* az itt közölt szövegben sincs).

Kétségtelenül Debrecenben, minden bizonnyal debreceni embertől leírt anyagomból néhány részlettanulmányban bemutatom a korszak nyelvvel kapcsolatos főbb problémákat. Az anyag áttanulmányozása mutatja, hogy nemcsak Debrecen nyelvjárásának történetét vizsgálhatjuk s kell vizsgálnunk, hanem irodalmi nyelvünk hangtani egységének kialakulásához is becses adalékokat szolgáltat ez a nagy tömegű, világi literátusok által feljegyzett nyelvi anyag.

¹ A rövidítéseket nem oldom fel, hanem mindig csak a kiírt betűket írom le.

Ha a most vizsgált kornak nyelvi anyagát végignézzük, és összehasonlítjuk azzal a képpel, amelyet a debreceni nyelvjárásról nyelvtudományi irodalmunk bemutat,¹ legfeltűnőbb az *i*-zés hiánya. Hiszen nemcsak a nyelvtudományi irodalomban, hanem általános is közismert, hogy Debrecen és környéke² erősen *i*-ző. Még erősebben, mint a Debrecenhez csatlakozó bihari falvak nyelvjárása — már ami az *i* megterheltségét illeti (vö. MNny. V, 23 kk.) —, mert például Hosszúpályiban a birtokos személyrag utána következő ragok előtt megrövidült: *sérēlmit*, *pecséttyivēl*, *mestērsigit*, Debrecenben viszont hosszú: *sērēlmit*, *pecséttyivēl*, *mestērsigit* (MNny. III, 351). Van ugyan olyan debreceni nyelvjárási közlés is, amelyben nincs *i*-zés (KOVÁCS LÁSZLÓ, Nyulasi betlehemjáték: MNny. IV, 452–8), ez azonban nem döntő a debreceni *i*-zést illetően, mert kötött szöveg, amely éppen ezért elűt a helyi formától.

2. De lássuk végre vonatkozó adatainkat.

A szavak hangsúlyos szótagjában fellépő *i*-zés — egy példa kivételével — csak egy-egy adattal van képviselve, jöllehet ezek a szavak sokszor előfordulnak *é*-vel: 1564: *Nijmeth* (B 2), mindössze még négy *i*-ző adat;³ 1554: *Nijgen* (A 527); 1556/1557: *pinteken* (A 695); 1566: „vallaft *tjžē*” (B 138–9); 1566: „haza *rjžet*” (B 138–9); 1596: „až *hafžian*” (E 225); 1596: *Nihai* (E 245). Vö. még 1567: „*kejž* penžsel” ~ „*kež* penžsel” (B 214).

A hangsúlytalan szótagban még később jelentkezik az *i*, és éppen annyira szórványos, mint a hangsúlyos szótagban: 1565: „*wjždjk* Ember”, „*wjždjk* hal Aroftwl” (B 53, csak itt) ~ 1572: *Videknekis*, *Videknek* (C 257); 1567: *Jntjzteteoth* (B 162; csak ez az egy); 1570: *fejerruhatis* (C 51; ez az általános, mint személynév: családnév is gyakori) ~ 1571: *feir* (C 151; ha ugyan ez nem íráshiba), ezen kívül még nyolc *i*-ző adatom van 1597–1599-ből; 1586: *Jtiló* (D 1), még öt *i*-ző példám van 1594–1595-ből (*é*-vel számos példa van rá); 1596: *igirte* (E 269; kétszer).

A szuffixumokban jelentkező *i*-zés is szórványosan van képviselve, az egyes szám 3. személyű birtokos személyrag kivételével. — Egy adattal szerepel az *-és* képző: 1572: *Jntilžnek* (C 318); a felszólító mód egyes szám 3. személye: 1598: *megh elkuggjk* (E 486); a feltételes mód: 1575: „meg Nem *telliesitenim*” (C 575); az *-ért* határozórag három példában jelentkezik *i*-ző alakban: 1555: *Aytoirt* (A 630–1), 1571: „až *žaz ftirt*” (C 151), 1575: *ežirt* (C 510). — Az egyes szám 3. személyű birtokos személyrag viszont, attól kezdve, hogy 1554-ben először jelentkezik *i*-vel írva: *hitit* (A 507), végig az egész korszakon váltakozva fordul elő ugyanazon a lapon, ugyanabban a bejegyzésben *e*-vel és *i*-vel írva: 1554: *hitit* (A 507) ~ *Reženek*, *Newet* (A 508); 1555: *teorweniet* ~ *elkewttin* (A 630–1); 1556/1557: *Ereijvel* ~ *kežehē* (A 695); 1566: *tērueniei*, *rjžet* (B 138–9) ~ *feljyth* (B 136–7); 1568: *Eoreokfegebeol* (B 192–3) ~ 1569: *hjtjyth* (B 311); stb. Vö. még 1599-ben is: *leouefetull* ~ *kerelitteol* (E 737). — Ettől a váltakozástól nem érintett példa a *rendiben*; ez mindig *i*-vel írva fordul elő: 1556: *Rendiben* (A 694); 1557: *Rendiben* (A 706), *Rondijben* (A 707); stb. (Az ingadozás hiányára vö. SZIRMAI, Magyarazattya azok szónak. Cassoviae, 1806. 59: „... adgyuk tudtára mindeneknek, a' kiknek illik,

¹ Vö. pl.: GUTTENBERG A. P., A debreceni nyelvjáráshoz: Nyr. IX, 265–7; KÚNOS IGNÁC, A debreceni nyelvjárás: Nyr. IX, 160–5, 203–7; OLÁH GÁBOR, A debreceni nyelvjárás: NyF. 26. sz.; PETŐ JÓZSEF, A debreceni tímárok; VÁMOSI NÁNDOR, A debreceni csizmadiák; BALASSA IVÁN, A debreceni cívis földművelésének munkamenete és műszókincse (e három utóbbi mű a debreceni egyetem Magyar Nyelvészeti Szemináriumának, illetőleg Magyar Népryelvkutató Intézetének kiadványa); PETŐ JÓZSEF, Emlékezés a régi tímárcéhre: MNny. III, 351–3.

² Vö. MADAI GYULA, A hajdúk beszéde: NyF. 56. sz.

³ Először 1547: *Nemet* (A 12); számtalan adat van rá mint személynévre, pontosabban családnévre, mint Debrecen egyik nagy utcájának nevére (a mai Széchenyi utca) és mint köznévre is.

e' Levelünk rendeiben: ..."). — Számos adatban az alanyesetben is előfordul az *i*; itt azonban bizonyos időrendi törvényszerűség megfigyelhető: 1572-ig mindössze hét adat van: 1554: *koꝝij*, *Nemꝝethij* (A 527); 1565: *Rendij* (B 54); 1567: *keoꝝepij* (B 213); 1568: *hihij* (B 232—3); 1569: *hijtij* (B 290); 1572: *tijzti* (C 296). 1594-ig nincs több hasonló példa, 1594-től viszont 33 ilyen jellegű példánk van: 1594: *Jtiletij* (E 92), 1596: *hiij* (E 266), 1597: *keoꝝij* (E 329), 1598: *hetij* (E 428), 1599: *keoꝝij* (E 596) stb.

Nem ugyan az *i*-zés, de a birtokos személyrag kérdéséhez hozzátartozik a következő elszigetelt adat is: 1557: *a; o feleleqo* (A 707). Elszigetelt volta miatt azonban ebből nem vonhatunk le további következtetéseket. Ugyanez vonatkozik az 1598-ból való *egj diꝝnajt* (E 561) adatra. Ez valószínűleg íráshiba *diꝝnajt* helyett.

Mielőtt adatainkból következtetéseket vonnánk le, meg kell néznünk az *i*-zéssel ellentétes jelenség, az *é*-zés eseteit: 1572: *kewanak* (C 318 stb.; csak *é*-s példám van). Ez azonban az egyetlen szó, amelyben következetesen csak *é* fordul elő. Van még néhány, egy-egy adattal szetleplő szó a korszak vége felé: 1595: „Ty; *hean* ꝝa;” (E 174); 1597: „w *herek* nelkul” (E 336); 1597: *Meglen* (E 361); 1598: *dea* 'dija' (E 555); 1599: *kenalta* (E 585); 1599: *kenꝝotta* (E 698); 1594: *kefertek* (E 12). (Vö. BÁRCZI, Hangtört. 98.) — A szerint névutó: 1554: *zerint* (A 507) ~ *zerent* (A 508); a B kötetben *szerént* az általános, egy *i*-vel írt példám van 1568-ból, az is egy utólag beragasztott lapon (B 232—3), a C kötetben viszont általános az *i*-vel írt alak, a D kötetből pedig az *é*-s; ingadozás van 1595: *ꝝerint* ~ *ꝝerent* (E 204) és 1596: *ꝝerint* ~ *ꝝerent* (E 232). — Az *-ít* képző: 1554: *el Egenefetnēk* (A 506), *tanetalanak*, *ꝝalletotnok* (A 508) ~ 1555: *biꝝoniteꝝa*, *biꝝonita*, *tijzita* (A 630—1). Ettől kezdve általában *i*; eltérő adatok: 1570: *legeioꝝegre* (C 1); 1588: *haboretō*, *haboretanek* (D 146); 1594: *Segetlegre* (E 1), *Segetlegek* (E 3), *indetalokbol* (E 19) *legetlegebeol* (E 35).

Adataink tehát — nem tekintve a birtokos személyragozás egyes szám 3. személyét — mind a szótőben, mind a formásokban igen gyenge fokú *i*-zést és a mai köznyelvi meg a debreceni nyelvjárási állapothoz viszonyítva gyenge fokú *é*-zést tükröznek. Az *i*-ző alakok közül tudomásom szerint a mai debreceni nyelvjárásban nem *i*-ző az *intéz* és a *vidék*, továbbá a feltételes mód jele, a *-né*. A régiségben az *intéz* a DöbrK.-ben (vö. NySz.), a *vidék* pedig egy kétes szórványadatban (1211: *Vidikes* OklSz.) fordul elő *i*-vel. Többi adatunk az *i*-zés „szabályszerű” esetei közé tartozik, és valamennyinek kimutatható *i*-ző alakja a régiségben is (vö. OklSz., NySz.).

3. Arra a kérdésre kell tehát a következőkben válaszolnunk, hogy hogyan viszonylik ennek a XVI. századi Debrecenben kelt nyelvi anyagnak az *i*-zése a legújabb kori, igen erős fokú debreceni *i*-zéshez. Hogyan kell és lehet értelmezni adatainkat?

A debreceni nyomda XVI. századi termékeinek vizsgálata során TRÓCSÁNYI arra a megállapításra jut, hogy „... a debreceni nyomdákban az *e*-zés és az *ö*-zés megvolt; az *i*-zésre azonban nem találtam példát.” (Régi magyar nyomtatványok nyelve és helyesírása. Bp., 1935. 10. Vö. még vö., A XVI. századbeli nyomtatványok *e*-jelölései. Bp., 1908.) Ez a megállapítás azonban tüzetes vizsgálat után nem bizonyul olyan feltétlen érvényűnek. ABAFFY FERZSÉBET, aki a XVI. századi kérdésekkel kapcsolatosan több tanulmányát közölte folyóiratunk lapjain (vö. MNy. XLIX, 28—35, 355—41, L, 246—54), egy kéziratot tanulmányában (A XVI. századi nyomtatványok és a magyar nyelvjárások. Debrecen, 1952.) Mcliusznál is fedez fel *i*-zést az *itil*-ben, és a NySz. is idéz *i*-ző alakot Debrecenben, 1574-ben megjelent munkából (*ház-héja* alatt; ez azonban még Kár: Bibl. I, 194 is *i*-ző — vö. NySz. —, bár tudjuk, hogy Károlyi Gáspár teljesen köznyelvi *i*-ző). Mindezzel azonban nem jutottunk közelebb fő kérdésünk megoldásához, csupán azt látjuk, hogy a debreceni nyomda XVI. századi termékei még annyira sem *i*-zők, mint a jegyzőkönyvek. Adataink értelmezésére, fő kérdésünk megoldására — úgy látom — több, de nem egyenlő valószínűségű lehetőség kínálkozik.

Az első, amellyel mint legkevésbé valószínűleg hamar végezhetünk, az, hogy ezt a néhány szóban és ott is legnagyobb részt csak egy-egy adatban fellépő *i*-zést egy kezdődő hangfejlődési tendenciának tekintjük (BÁRCZI értelmezése szerint; vö. Bevezetés a nyelvtudományba 61), egy, a század ötvenes éveiben meginduló *é > i* változásnak. Tudjuk, hogy az *i*-zéssel foglalkozó régebbi irodalom az *i*-zést a „XVI. század előtti *é*” zártabbá válásával magyarázta. Ha pedig most mi szintén egy ilyen, de a XVI. század ötvenes éveiben meginduló *é > i* hangváltozással magyaráznók adatainkat, az *intéz* és a *vidik* (vö. SzófSz.) nem okoznának nehézséget, annak ellenére, hogy ezek ma nem *i*-zők a debreceni nyelvjárásban; persze azt kellene feltennünk, hogy az *ē > é* változás már lezajlott eddig az ideig Debrecen nyelvében (vö. BÁRCZI, Hangtört. 97). Ez az egész feltevés, rész-feltevéseivel együtt a legkevésbé sem valószínű (vö.: MNy. V, 23; MNy. I, 27; BÁRCZI, Hangtört. 66, 57). A birtokos személyragozás *i*-ző változtatát nem választathatjuk el a szavakban és más formásokban meglévő *i*-zéstől, még akkor sem, ha a birtokos személyrag kétirányú fejlődése (*é ~ i*) elképzelhető volna is — funkció-megosztás miatt — egyazon nyelvjáráson belül (vö.: BÁRCZI, TihAl. 187—90; B. LŐRINCZY ÉVA, KTSz. 144—5; mindkét helyen bő irodalom). A most vizsgált nyelvi anyagban a birtokos személyragozás egyes szám 3. személyében az *i*-ző alakok állandóan együtt jelentkezik az *é*-ző alakokkal az első szöveg megjelenésétől (1554.), sőt szövégen is van *i*-ző alak (vö. BÁRCZI, Hangtört. 63—5 és MNy. XLIX, 324 kk.), valószínűleg már megrövidült alakban (*i*).

Egy másik, már sokkal valószínűbbnek látszó feltevés az, hogy az *i*-zés, Debrecen nyelvjárásának ez az egyik legfeltűnőbb sajátága, importált jelenség. A XVI. századból vannak *i*-ző kódexeink és nyomtatványaink (vö.: PATAKY ERZSÉBET, Az *i*-ző kódexek nyelvéről. Szeged, 1912.; SZABÓ DÉNES, A magyar nyelvemlékek. Bp., 1952.), de nem tudjuk keletkezésük helyét, vagy nem tudjuk, hogyan hozzuk őket kapcsolatba Debrecenrel. Sylvesterről tudjuk, hogy Szinyérváralján született, azt is tudjuk róla, hogy 1553-ban Debrecenben is megfordult. Komjáthi Benedek aligha volt olyan hatással Debrecenre, hogy nyomat hagyott volna a civisek nyelvén; ABAFFY idézett kéziratban tanulmányában különben is Sylvester korrektori beavatkozásának tulajdonítja Komjáthi „alig egy pár szóra terjedő s ott sem következetes” *i*-zését (i. m. 17). Veres Balázs Bihar vármegyei jegyző és nagyváradi főbíró volt, de ő sem hathatott a debreceniekre. Debrecen nagy papjai: Méliusz, Félegyházi Tamás (debreceni születésű), Gönczy György nyomtatásban megjelent munkáikban nem *i*-znek. A két Telegdy: Pál és János leveleiben van ugyan *i*-zés (vö. ECKHARDT SÁNDOR, Két vitéz nemesúr . . . Bp., 1944.), de nekik sem sok közük volt Debrecen polgáraihoz. Nem is ilyen természetű importra gondolunk az *i*-zés debreceni megjelenésével kapcsolatban.

Debrecen város polgárai messze földeket bejártak áruikkal és árubeszerzés céljából. Magukból a jegyzőkönyvekből számtalan magyarországi és számos külföldi helység nevét szedhetjük ki, ahová a debreceni „árosok” eljutottak. Maga Debrecen egy fontos kereskedelmi útvonal árulerakó helye, ahová az ország minden részéből érkeznek kereskedők (vö. ZOLTAI LAJOS, Vidékiek beköltözése Debreczenbe 1564—1640 között. Debrecen, 1902. 6—7; l. még SZÜCS ISTVÁN, Szabad királyi Debreczen város történelme I—III. köt.). De nemcsak a civisek fordultak meg szerte az országban, kitéve magukat mindenfajta nyelvi (pontosabban: más nyelvjárási) hatásnak, és nemcsak átmenő kereskedők hathattak a debreceniek nyelvére, hanem a beköltözés is — elsősorban a szomszédos falvakból, pusztákról, de távoli területekről is — hatással lehetett, és minden bizonnyal volt is a debreceni nyelvi forma alakulására (vö.: HERPÁL GÁBOR, A debr. ref. ispotály tört. Debrecen, 1929. 13; ZOLTAI i. m. 8; SZÜCS i. m. II. köt.) 1542-ben például több szegedi polgár Debreczenben keresett új otthont, ezek közül kettőt a tanácsba is beválasztottak. 1552-ben újabb szegedi menekültek jelennek meg, velük Lippáról,

Makóról, Csanádról s más Maros melléki helységekből. Ezek a jövevények, ha megfizették a censust, házat is vehettek (ZOLTAI i. m. 10). Valószínűleg ilyen adás-vételt örökít meg az a jegyzőkönyvi bejegyzés (1556.), mely szerint „Petrus Torkos . . . vendidit domū [u]a exntem in teatro Joāni Nagý Irto als jegedien . . .” (A 651). A beköltözők feljegyzése 1564-ben kezdődik s 1640-ig tart. Ez idő alatt 485 beköltözést ismerünk (ZOLTAI i. m. 29). — Lássunk egy pár ilyen természetű bejegyzést magukból a jegyzőkönyvekből: 1595: „Thomas Bartha de Chiefa, Nr conciuis est adoptatus” (E 171, vö. még 238); 1598: „Prouidus Joannes Thott de Bagamer, dedidit fe Jn Jobagjonatum Ciuittis Debrecen, Jdeo in Numerum alior Ciuiū et Membro Afcribitur” (E 425); 1598: „Honestā matrona Vrfula Recta quondam Vrbanī Rac, koniarenlis dedidit fe in colonicatum Debrecinen, Jdeoq in numerum reliquorum membror et conciuū annumeratur et afcribitur” (E 535; a következő lapon ez a Rác Orbánné szerepel egy magyar nyelvű bejegyzésben mint alperes).

„A fölvételhez mindenekfelett ezt a feltételt kötötte a tanács — írja ZOLTAI —, hogy az illető a közterhek viseléséhez erejéhez képest hozzájáruljon; azután — ezt az 1625 után tett bejegyzések igazolják — hogy a volt földesuraikat illető kötelezettségeiknek eleget tettek légyen” (i. m. 24; vö. még 26–7).

Ha most már átnézzük ZOLTAI listáját, azt találjuk, hogy a 485 beköltözésből csak 118 esik az 1564–1605. évekre. Ez még mindig tekintélyes szám, ha hozzávesszük, hogy természetesen 1564. előtt is voltak betelepülések (nagyobb csoportokban éppen ő-zó területről), és így feltehetjük, hogy ezek a jövevények hatottak a debreceni nyelvre. De ami sajátos problémánkat, az *i*-zést illeti, erre vonatkozóan nagyon keveset következtethetünk a beköltözési statisztikából. A számunkra szóba jövő évekből a kettőnél több betelepült adó helységek a következők: Derecske 6, Gyula 7, Nádudvar 10, Monostorpályi 3, Püspökladány 4, Szepes 10, Szoboszló 8, Szovát 3, Tamási 4, Újlak 5, Újváros 3. Ezek a községek ugyan ma *i*-zők, de Gyulát nem számítva valamennyi Debrecen környéki település. (Tamásira és Újlakra nézve vö. CSÁNKI I, 527, 528.) És ha azt tesszük fel, hogy ezeknek a beköltözőknek a hatására kezdenek jelentkezni az *i*-zõ alakok a jegyzőkönyvekben, tehát a debreceni nyelvben, ezzel elismerjük azt, hogy a Debrecen környéki falvak a XVI. században *i*-zők voltak, holott ezt — helyi emlékek híján — éppen csak Debrecenre tett hatásuk alapján állíthatjuk. Éppen ezért — úgy gondolom — ez a feltevés is csak kevésbé valószínű, mint az előbbi, még akkor is, ha az országháró civiseknek tulajdonítunk nagyobb fontosságot, mint a beköltözőknek.

Nézetem szerint a következő feltevés közelítheti meg legjobban az igazságot: Debrecen nyelve — és valószínűleg a környék nyelve is — a XVI. században *i*-zõ. Hogy milyen mértékben, azt persze nem állapíthatjuk meg pontosan. De ha szabad az *intiz*, *vidik* és *tellyesitenim* példákból ilyen messzire következtetnem, legalább olyan mértékben, mint korunkban. Persze nemcsak ez a három adat, hanem főképpen a birtokos személyragozás egyes szám 3. személye támogat engem ebben a feltevésemben. Debrecen nyelve tehát *i*-zõ, de van nyelvi eszmény (vö. PAIS DEZSÕ: MNyTK. 83. sz. 125–66; BÁRCZI és KNEZSA hozzászólása: i. h. 172–6), és a nótáriusok, ezek a világi literátusok ahhoz igazodva kerülnek a legkirívóbb nyelvjárási, ettől az eszménytől leginkább elütő sajtáságokat, köztük éppen az *i*-zést. Kerülnek, de néha kicsúszik tolluk alól, hisz a jó öreg Homérosz is szundikál néha. A birtokos személyragozásban található állandó kettősség azzal magyarázható, hogy ebben az alakban az *i* (> *i*) külön funkcióhoz jutván, a nem *i*-zõ nyelvjárásokban is elterjedt, és a „köznyelv”-ben is polgárjogot nyert, nem rítt tehát ki annyira az „eszményi nyelv”-ből, mint a szavakban és más formásokban jelentkező *i*-zés. Hogy a világi literátusokban, a kancelláriakon és nagyurak szolgálatában dolgozó deákokban élt és hatott is bizonyos nyelvi eszmény, BÁRCZI GÉZA évekkal ezelőtt tanította debreceni előadásában, olyan tényekre mutatván rá, hogy az

ország különböző vidékein élő urak egymástól nagyon is eltérő nyelven írják saját kezű leveleiket, ugyanakkor íródeákjaik azonos nyelvi formát használnak; de KNEZSA „Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig” című munkájából szintén leszűrhetünk hasonló tanulságot.

Ez eddig még csupán feltevés. De úgy látom, hogy a vizsgált korból való debreceni adatokkal támogatni is tudom ezt a feltevést, amely véleményem szerint legjobban megmagyarázza a most tárgyalt jelenséget.

Először is hivatkozom az adatok közt idézett *é-ző* példákra. Az egyetlen *kéván* kivételével, amelyre csak *é-s* adatom van, és amely általánosan elterjedt volt a XVI. században, a többi *é-ző* szó csak egy-egy adattal szerepel a korszak vége felé. Ezeket hajlandó vagyok az *í-zés* túlságos kerüléséből keletkezett hiperurbanizmusoknak tekinteni. Ugyanígy az *-ít* képző *é-s* változatait is, amelyekre a nagy tömegű *í-s* alakhoz viszonyítva kevés példánk van. A *szerint* ~ *szerént* váltakozásban megfigyelhető bizonyos időrend, ez azonban nem döntő sem mellettünk, sem ellenünk (vö. NySz.).

De vannak olyan, a mai debreceni nyelvjárásban meglevő más jelenségek is, amelyek szintén a nyelvi eszmény ellenére csúsznak ki a nótáriusok tolla alól. Így például a köznyelvi *ó, ő* ~ N. *ú, ű* megfelelés (vö. MNy. VI, 51–110): *fű: búzafű, káposztafű* ~ *főű: főűjeddőű, főűispá;* a XVI. században még nincs meg ez a jelentésbeli kettősség, de a *fő* alak mellett (vö. pl.: 1557: „fő biro” A 707, 1567: „few Býro” B 213, 1569: „few few wraým” B 311) van *fű* is (vö. pl.: 1570: „fű Vrainm” C 14, 1588: „fw fw zeomelieket” D 137, 1594: fw E 1), adataim között egyenlő számmal. Az *ő* személyes névmás a csonka töben váltakozva fordul elő *ű* és *ő*, *űtet* és *őtet*, *űk* és *ők* stb. alakban ugyanazon a lapon, ugyanazon bejegyzésben is. A *kő* először *kű* alakban jelentkezik (1550. A 184), de már 1552-től kezdve *kő*, persze azután is előfordul egy-egy *kű*: 1587: *kureól* (D 90). A *jő* is általában így, de 1595: „haja Jw” (E 144; ez ma *jő*); vö. még 1595: „egy partha w” (E 176). A *bőr* is *bűr* a mai Debrecenben: 1547: *Burgjujyte* (A 31) ~ 1554: *Bewrgilthw* (A 574); az ingadozás a korszak végéig megfigyelhető, vö. pl.: 1595: *bwrrrel, bwrrt* (E 127) ~ „Roka beór” (E 129), de az *ő-s* alak az általánosabb. (Vonatkozó adataimat most nem sorolom fel hiánytalanul. Mutatóban, mostani célunkra — azt hiszem — ennyi is elegendő, és remélem, hogy más összefüggésben ezeket is módomban lesz még tárgyalni.)

Egy másik jellemzője a mai debreceni nyelvjárásnak az azonszótagú *l* kiesése dentalveolaris és palatalis mássalhangzók előtt. Ez a jelenség sem nyert polgárjogot az irodalmi nyelvben, debreceni nótáriusaink tollából is csak elvétve csúszik ki. Valamennyi vonatkozó adatomat felsorolom, olyan kevés van: 1547: *Borthethe* (A 4; még három adat); 1547: *techergjarto, techer* (A 31) ~ 1551: *tölczer* (A 370), 1566: *Theolchijeres* (B 88); 1550: *hod* 'iugerum' (A 233; négyszer); 1551: *Aljody* (A 318), 1599: *feodrul* (E 609); 1596: „odo keteo” 'búbájos' (E 256); 1598: *zeod* (E 479), 1599: *Zeod* (E 642); 1599: *Bot, bottho;* 'bolt' (E 619). A hibás regressziós *holnap* 'mensis' is támogat, vö. 1598: „egj holnapra” (E 560), 1599: „ket holnaphü” (E 585; kétszer); de nem mondanak ellent feltevésünknek ezek az adatok sem: 1598: *a₃ulta* (E 526), 1599: *Miolta* (E 700), *a₃ ulta* (E 725). — Vö. még: 1547: *hegyje* (A 17; sokszor adatolt családnév) ~ 1549: *helgyje* (A 129; még két adat), a *hölgy* kicsinyítő képzős származékának tartom; 1551: *bewder* (A 359; még két adat, családnév) ~ 1568: *Beoldeor* (B 259).

A *-ból, -ból, -ról, -ról* és *-tól, -tól* határozóragok a mai debreceni nyelvjárásban *ú, ű*-vel hangzanak. Ellentétes irányú kiegyenlítőds következett be tehát, mint a köznyelvben (irodalom: B. LŐRINCZY, KTSz. 150–1, 154–6). — A jegyzőkönyvekben azonban — nagyon kevés kivételt leszámítva — a *-ból, -ból* és a *-ról, -ról* az eredetibb és köznyelvi formában szerepel. Eltérő példák: 1598: *Vallasabul* (E 554; de már a következő lapon is: *zawokboll, fikerbol*); 1554: *eg rezrél* (A 506; itt azonban az *ë ö* hangot jelöl); 1586: *Neurwl* (D 7; de uo. *kyreol*); 1595: „56 frul” (E 202); 1597: *fzeorejerwl* (E 369);

1598: *Demeterrul, Attjokrull* (E 427); 1599: *feodrul* (E 609); 1599: *korchomarull* (E 611); 1599: *Rezerul* (E 679). Az eltérő adatok száma tehát a *-ból*, *-ból* esetében mindössze egy, a *-ról*, *-ról* esetében pedig nyolc. — A *-tól*, *-tól* példái jóval bonyolultabb képet mutatnak. Az első előfordulástól kezdve (1554: *mi twlonk* A 506, *kezetul* A 508), ahol az eredetibb, de köznyelvivé nem vált alak jelentkezik, teljesen önkényes, szabályba nem foglalható váltakozást találunk a zártabb és nyíltabb hangzós alakok között, kivéve a D és az E kötetet 1597-ig, tehát a „Joannes Literatus de Debrecen” írását, nótáriussága idejét. Ő a zártabb hangzós alakot használja (*-túl*, *-tül*); ellenpéldám nincs. „Thÿbaj” ismét teljesen önkényesen ír, még egymás mellett is *-tül*, *-tül-t* és *-tól*, *-tól-t*: 1598: „a₃ w *Vratul* Me₃aros *leorinc₃teol*” (E 526) stb.

E három határozóragunk is mutatja, hogy a mai nyelvjárási jelenség megvolt már a XVI. században is, de az irodalminak tartott formák — a *-ból*, *-bői* és a *-ról*, *-ről* esetében egyúttal eredetibbek is — csak nagyon ritkán engedték érvényesülni. A *-tól*, *-tól* — eredetibb lévén a zártabb hangzós alak — egészen a korszak végéig nem jut uralomra, sőt az egyik jegyző írásában elő sem fordul.

Összefoglalásul azt mondhatjuk tehát, hogy a Debrecenben írt XVI. századi forrásokban gyér nyomokban fellelhető *i*-zést debreceni nyelvjárási sajátágnak tekintjük, és az *i*-zés gyenge fokát azzal magyarázzuk, hogy mint a „nyelvi eszmény”-ből erősen kirívó sajátágot a nótáriusok kerültk, és csak néha-néha csúszott ki a tolluk alól (a birtokos személyragozás kivételével). De a forrásokban csak gyenge fokban kimutatható *i*-zést nem tartjuk a valóságban is sokkal gyengébb fokúnak a mainál.

PAPP LÁSZLÓ

SZEMLE

A tudományos kutatásoknak az utóbbi években való nagyarányú föllendülése eredményeként mind a nyelvtudományban, mind a nyelvtudománnyal kapcsolatos más területeken a kiadványok hatalmas tömege látott napvilágot. Egyrészt éppen e rohamos számszerű növekedés, másrészt pedig a megoldandó feladatok sokrétűsége következtében nyelvészeti folyóirataink nem tudtak elegendő teret biztosítani az ismeretetések, kritikai megjegyzések, bírálatok számára. Folyóiratunk hozzá akar járulni e hiányosság kiküszöböléséhez, s ezért a jövőben „Szemle” rovatában, de szükség esetén azon kívül is rendszeresen ad majd olyan közleményeket, amelyek az elmúlt tíz évnék nyelvtudományi, illetőleg a nyelvtudománnyal kapcsolatos terméséről megfelelő tájékoztatást nyújtanak. E törekvés első lépését jelenti BÁRCZI GÉZA alább következő cikke.

A SZERKESZTŐK

Régi magyar szövegek új kiadásai

Ez ópus fabulái melyeket magyar nyelvre fordított Pesti Gábor. Az 1536. évi kiadás hasonmása. — Budapest, 1950. Közkutatásügyi Kiadó. A1—Z5 (185) + XI l.

E becses kiadványnak története sem érdektelen. A munkát egy magánkiadó készítette, de a már kinyomott könyv hajtogatatlan ívekben hosszabb ideig feküdt raktárán. A háborús események során az eredetileg 1000 példányban készült mű tetemesen megrongálódott, oly módon azonban, hogy körülbelül 300 teljesen ép példányt (a kiadvány szerint 290-et) mégis össze lehetett belőlük állítani. E példányokat a Magyar

Tudományos Akadémia 1946-ban megszerezte, de bár kiadásuk csak a fűzésbe (és esetleg a kötésbe) került volna, s az ekkor senyvedő és nagy pénzzavarokkal küszködő Akadémiának a könyv piacra dobása életjelet és egyszersmind akkori helyzetében nem közömbös anyagi hasznot is jelentett volna, és bár az Akadémia I. osztályában és bizottságaiban magam is sürgettem, mások is óhajtották a megjelenését, mégis a raktárban maradtak. Nem tudom, kinek az intézkedésére és milyen körülmények között mentek át a kinyomott példányok a Közoktatásügyi Kiadó birtokába. Ez végre annyi fölösleges várakozás után napvilágra hozta a munkát.

De bármilyen előzmények és bármilyen hosszú, fölösleges és érthetetlen huzavona után is, az a fontos, hogy megjelent. Kétségtelen ugyanis, hogy a régi szövegek leghelyesebb, legmodernebb kiadási módja a hasonmásban való közzététel, ez ugyanis a tudományos vizsgálat számára szinte pótolja az eredetét. Örvedetes kezdeményezés volt annak idején a Codices Hungarici sorozat megindítása, mely hivatva lett volna kódexeinket az esetleges pusztulástól vagy a lassú enyészettől megmenteni, s fölötte sajnálatos, hogy ez az üdvös vállalkozás három kódex kiadása után elakadt. Kódexeinket, de régi, főleg ritkább és nehezebben hozzáférhető nyomtatványainkat annál is inkább mielőbb hasonmásban kellene közrebocsátani, minthogy időközben rendkívül káros, tudománytalan, sőt tudományellenes kiadási elvek érvényesültek régi irodalmi és egyéb forrásaink publikálásában, olyan elvek, melyek D ö b r e n t e i, sőt R é v a i idejében már elavultnak voltak tekinthetők. Az utóbbi években a régi szövegek egész sora jelent meg átírva mai helyesírásra. Ez a körülmény e kiadványokat szinte teljesen használhatatlenné teszi fontos tudományágak, mint például a nyelvtudomány, a helyesírástörténet számára, de nem éppen növeli a kiadvány megbízhatóságát más diszciplínák, például az irodalomtudomány, a történettudomány, a néprajz stb. komoly kutatói számára sem. Kétségtelen, hogy az ilyen eljárás nemzetgazdaságunk érdekeinek amennyire csodálatos, annyira sajnálatos félreismerését vagy mellőzését jelenti, mert ugyanannak a szövegnek többszöri kiadását tenné szükségessé, és semmiképpen sem szolgálja a rokontudományok annyiszor emlegetett szoros együttműködését, az úgynevezett komplex feladatok megoldására törekvést. Különösen értékesnek kell tehát tartanunk minden hasonmás kiadást, s csak azt sajnálhatjuk, hogy oly kevés ilyesmiről számolhatunk be.

Maga a kiadás a szép, világosan olvasható hasonmásán kívül csak tartalomjegyzéket és egy rövid szójegyzéket tartalmaz (I–XII). Még azt sem tudjuk meg, hogy a hasonmás mely példányról készült (SZABÓ KÁROLY hármát tart számon: RMK. I, 8). A szójegyzék hibája, hogy az egyes szavakat címszóképpen nem eredeti helyesírásukban, hanem a névtelen kiadótól ajánlott kiejtés szerint mai helyesírásban adja. A gyanútlan olvasó például a kétszer is előforduló *zjrkalnj* (G1a), *zjrkalok* (L4a) igét annál kevésbé keresné a *cirkál* címszó alatt, minthogy Pesti a c-t következetesen cz-vel írja, s a szó c-vel való olvasása legalábbis kétséges. Más fogyatékosága a szójegyzéknek, hogy nem utal arra a helyre vagy azokra a helyekre, ahol a szó a szövegben előfordul, az ellenőrzés, egybevetés így rendkívül nehéz. — Azt a kérdést, hogy ilyen kis szójegyzékbe milyen szavakat kell fölvenni, és milyenek hagyhatók el, közmegelegedésre nem lehet megoldani. De mégis úgy vélem, hogy ha ilyen szavak, mint *asszu* (!) 'száraz', *evesedik*, *megevesedik* 'gennyed; meggennyed, meggyűlik', *sujtol* 'üt, ver, csap', *kútfő* 'forrás', *fakép* 'szobor', *ír, megír* 'fest, megfest, megrajzol', *visszavonó* 'veszekedő, civakodó', *hogy* 'midőn, mikor', *kecskeolló* 'gödölye, kecskegida' helyet kaptak benne, nem lett volna szabad kimaradniuk ilyeneknek, mint *ewtte* (F4b) 'önté', *rekedezwe* (B1a, B2a) 'dadogva, hebegve', *remek* (H4a) 'darab', *wjtorla* (O2b) 'árbóc', *wegil* (D2b) '-ért, végett', *felelnj* (I1a) 'pörös félként, törvénytől elöl állítani, bizonygatni', *tartot wala fel* (F4a) 'eltartott', *Magut el ne híjgje* (G3a) 'el ne bizza magát', *regenjeknek* (D1a) 'régieknek', *ewnnennjít* (C3b)

'sajátjait', *walik ... hozzad hwzonnegjed* (F2a) '?', *elewl wennij dolgat* (B2b) 'megelőzni', *el lappant wala* (T4a) 'elrejtőzött', *igaz* (L1a) 'bőségesen, jól, nagyon', *még utalak* (F1a, F3a stb.) 'megveték', *neuezetes testeet* (S1a) 'szeméremtestét', *hirtelenkedik* (E2b) 'siet', *reija hertelenkedek* (K3a) 'ráripakodék', *tewrjylget* (I4a) 'símogat' stb. stb. — Helytelen a *fako* (D3b) 'bolondos' értelmezése, a kérdésem helyen világosan 'eb'-et jelent, hibás a *gyak* 'szűrődik' értelmezése, ez utóbbi *gyakik* (G2b). — Kívánatos lett volna a súlyosabb sajtóhibák rövid jegyzéke, mert ezek gyakran megakasztják az olvasót, és hosszabb-rövidebb fejtöresre kényszerítik.

Nyelvi szempontból maga a forrás igen becses. Pesti hangjelölése kivételes példája e korban a kancelláriai helycsírásnak nyomtatványban való teljes alkalmazására (KNEZSA, A magyar helyesírás története 10); ennek tanulmányozása a hasonmáson a legteljesebb biztonsággal végezhető. Pesti nyelvének egyes hangtani vonásaiból nem régen egy szép cikk fontos nyelvjárástörténeti megállapításokat tett (ABAFFY ERZSÉBET: MNY. XLIX, 335). Egyéb nyelvi jellegzetességei, hangtaniak (mint pl. *iwkhal* 'juhval', *akar ~ akorok, akorom, dactor* stb. stb.) és egyebek (pl. igeidő-használata, a tárgyias igeragozás használata, az *sz-szel* bővülő *v*-töví igék elbeszélő múlt ideje, igekötői, a határozott névelő használata; szórendje, mondatfűzése stb.) szintén tüzetes vizsgálatot igényelnek és érdemelnek, s ez annál fontosabb volna, minthogy az előbb említett tanulmány alapján Pesti nyelve nagy valószínűséggel köthető helyhez, tehát nyelvjárástörténeti szempontból eléggé szilárd fogódzó. A Fabulák külön figyelmet érdemelnek azonfelül stílustörténeti szempontból. Világi szövegeink e korban gyerekek, s a tanult humanistának hívős, fegyelmezett, bizonyos irodalmiságra törekvő s itt-ott kissé nehézkessé körülményesedett nyelve, melyen azonban gyakran áttör a beszélt nyelv természetesebb, könnyedebb közvetlensége, a magyar stílustörténetben érdekes szín. Némi szárazsága ellenére izes fordulatok, szólások, hasorlatok sem hiányoznak belőle: *Altal wtat akar iarnj, kerjlewte emberkedik* (L4b), *Mertot hol fj nijnchen hejaba kazalnak* (Lib), *Mert kij bekat zeret fogolj gijnant ezj* (M2a) stb.

A kis könyvecske becses nyeresége szövegközlő irodalmunknak, s csak a csekély példányszáma sajnálatos.

A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialogus Heltai Gáspár kolozsvári plebános által szerzett. Az 1552. évi kiadás hasonmása. Sajtó alá rendezte Stoll Béla. Budapest, 1951. Közoktatásügyi Kiadóvállalat. XXXIII + A1—M8 (188) l.

SZABÓ KÁROLY Heltai e munkájának két teljes és egy csonka példányát ismeri (RMK. I, 14). A jelen kiadás a gyulafehérvári példánynak az Országos Széchényi Könyvtárban levő fényképmásolata alapján készült hasonmást ad, tehát igen becses hozzájárulás nyelvemlékeink korszerű kiadásainak gyér sorához, minthogy a leghelyesebb módon, hasonmás alakjában teszi hozzáférhetővé a művet, azaz bármely tudományág szempontjából egyaránt tanulmányozható szöveget ad, mely a nehezebben hozzáférhető eredetit pótolhatja.

A Bevezetés (V—XXX) e munkát, mint Heltai fejlődésének egy állomásjelző kövét vizsgálja, s az író szándékát, mely e könyv átültetésében és még inkább átdolgozásában, kiegészítésében kifejeződik, egyedül Heltai gazdasági és politikai nézeteiből igyekszik magyarázni. A mű keletkezéséről, eredetijéhez, Franck Sebestyénnek „Von dem grewlichen laster der trunckenheit” című művéhez való viszonyáról csak keveset mond, de igen helyesen megadja a Heltai életével és e könyvvel foglalkozó irodalom egy-két legfontosabb címét. Nyelvével nem foglalkozik. A hasonmás után szójegyzék (XXXI—XXXIII) magyarázza az elavult szavakat, igen helyesen utalva arra a lapra, amelyen a szó előfordul, és néhány értelemzavaró sajtóhibára is fölhívja a figyelmet. E szójegyzék általában a NySz. alapján adja meg az egyes szavak jelentését.

Nem értek egyet a *pechenes* (szem) 'nedves' értelmezésével, ez még a NySz. szerint is 'csipást' jelentene, valószínűbb azonban, hogy 'gyulladásos' jelentést kell neki tulajdonítanunk, vö. GKat.: Válts. II, 562: „A bánat miatt *ki-pecsenyésedett* és felorbánczozott sziveink” (NySz.). Néha az összefüggés rámutat arra, hogy a NySz. adta jelentés nem vág ide; ekkor a szójegyzék a szövegnek megfelelőbb jelentést ajánl: *frakturánc*, a szójegyzék a 'cselnek, csalárdságnak' értelmezés után (vö. NySz.: *machinatio*, *dolus* PP., *erfindung*, list PPB.) hozzáteszi: „Itt inkább mesterként öltözetnek”, s valóban 'cifraság, cifrázkodás'-féle jelentés illik a szövegbe. Lényegében helyes a *duska* 'ex' magyarázata. Néha megfelelő forrás híján a magyarázat a szövegkörnyezetből föltehető jelentést adja: *ebeuere*, *tömlő* stb. Nyomdai gondatlanságból értelmetlenné romlott sor: *tzintteerm* 6c. tetma, Dó—L7b”, helyesen és kiegészítve ilyenféleképpen lehetne: „*tzintterem* *beni* 'temetőszínű, halálszínű'. Kis szépséghiba, hogy a szójegyzék részben megtartja az eredeti írásmódot (máskép nehéz volna a keresett szót megtalálni), részben azonban, nyilván nyomdatechnikai okokból, egyes betűket, például az *ő*-t, az *ű*-t átírja (*ö*, *ó*, *ü*). A szójegyzékből azonban több olyan szó maradt ki, mely magyarázatot igényelt volna. Így teljesen taláalomra végzett tallózás alapján: *meg tekenesül* (a *halsa*) (I2a), *gennyet* 'csúfolódó' (ha a bibliai idézet fordítása helyes) (I3a), *li lt* 'sülési idő' (F1a), *küleben* 'másképp, rosszabbul' (F2a), *bertartás* 'mértéktartás' (G7b) stb. — A szöveg rendkívül becses nyelvtörténeti forrás. Könnyen, természetesen folyó párbeszéd (a dialógussá alakítás Heltai műve!), mely mindennapi fordulatokkal (köszöntések, köszönés, udvarias formulák, kérdés—felelet, minősített tagadás), életszerű ízével és színes szólásokkal, fordulatokkal nyilván igen közel van a kor társalgási nyelvéhez. A színes, természetes stílusra a könyv jelentékeny részét lehetne idézni. Íme néhány taláalomra kiragadott példa: „DEMET. Fogadgyae à többi ebt à ió intélt, es io tanachot? ANT. Patuart fogadgyac.” (F5a); „vgy törédet, vgy főyodot meg, mint ha egy holnapig az akaßtofán függet volna” (D6a); „nékie nem iól töttéc volt fel az oculárt” (F2b); „Kuc Lourente” (F3b); „A kinec Báb forintara marhaia vagon, az vgy teringeti magát, mint ha ezer forintára volna” (G7b); „minden tölcheryártoné felem ruhába mórál” (G8a); „Mind vy poßtóc vadnac, ki granát, ki fél skárlát, ki egéb [f]kárlát, ki faia &c tudgya veßél” (H1a); „a bokorbol tamadot” (H1a); „olyan, mint ha mind az egeß heten puskaport őt volna” (I3a); „meg balad à nyeluec, es olyant pottyantnac ki, hogy . . .” (E3a); „Effőle chapoc [= részegesek] . . . elő kullagnac” (E5a); „funac mint a vidrac” (E5a); „A ki iól aranz iolis lő az” (E5b); „Leßé még az idő, hogy böreckel fizetnac” (E6a); stb. Érdemes volna a társalgási nyelv vizsgálata szempontjából összevetni e forrást például Bornemisza Elektrájával, a Balassi Menyhárttal és a társalgási nyelvhez közel álló egyéb gyér szövegekkel.

Jenei Ferenc: Dávid Ferenc és Heltai Gáspár ismeretlen munkái: IrtörtKözl. LVII, 205—9, LVIII, 73—6.

A győri székesegyház könyvtárából származó két, XVI. századi könyvnek Heltai műhelyben készült kötéséből, melyeket JENEI FERENC abból a célból bontott fel, hogy az esetleg bennük lappangó irodalmi és nyelvi régiségeket napvilágra hozza, Heltai Gáspár nyomdájának csaknem 50 korrektúra-íve került elő. E kefelevonatok különféle művek részeit tartalmazzák, s e művek közül kettő magyar nyelvű, eddig nem ismert nyomtatvány. Az egyik a „KERESZTYENI Egyenessegnee Cickeli, MELLY SZENTHAROMSÁG FELI szörzetöttet, a Magyar nemzetnek szentegyházoknac lelki pasztorok kezdő Erdelben, A Vásárhelyi sinatban: Midőn irnanac Christus Wrunknac születésse vtan 1566, (Maiusnac. 19 napian. stb.” című röpirat, néhány a lap aljáról hiányzó sort nem számítva, teljes, és eddig ismeretlen volt. E munka minden valószínűség szerint Dávid Ferenc-től származik. Az 1566. április 24—27. napján Gyulafehérvárott Méliu-sék és Dávidék között lefolyt vita egységgel végződött, majd ugyanez év május 19-én

Marosvásárhelyt Dávidék, immár Méliusék nélkül, újabb zsinatot tartottak, s megindították a gyulafehérvári határozatok értelmében, de a maguk szellemében tolmácsolva az ott elfogadott határozatokat, a heidelbergi káté megfelelő átdolgozását. E munka eredménye volt a „Cathecismus ecclesiarum Dei in natione Hungarica” című munka, mely Heltai nyomdájában sajtó alá is került. Dávidék azonban e káténak „a szentháromság tanára vonatkozó lényegét” magyarul is kiadatták Heltaival. E magyar rőpirat a „Keresztyeni egyenessegnek cickeli”, amely most előkerült a könyvtáblából.

A másik fontos töredék Heltai fabulái első kiadásának (1566.) három csonka kefelevonat-íve. Ezek közül legbecsesebb a h jelzésű lap, a könyv utolsó ívének korrektúrája. Heltai fabulái első kiadásának mindkét ismeretes példánya ugyanis hiányos, a végének tekintélyes része elveszett. Ez a lap tehát hiányt pótol; sajnos, csak kis mértékben, de mégis lehetővé teszi annak a megállapítását, hogy a fabulák második (1596.) kiadása, melyből az első, csonkán ránk maradt kiadást ki lehetett pótolni, számos ponton romlott szöveget tartalmaz.

JENEI FERENCnek ez a fontos fölfedezése több szempontból igen becses. A Heltai-nyomda története szempontjából természetesen a latin nyelvű munkák kefelevonatainak kibányászása is fontos és érdekes, de bennünket elsősorban a XVI. századi magyar szövegek szerencsés gyarapodása örvendeztet. A „Keresztyeni egyenesseg cickeli”-t a kiadó betű szerint közli (LVIII⁵, 73—6). A szövegközlésből, sajnos, nem tűnik ki, milyen volt az eredeti szedés, és miben állanak a korrektor javításai, sőt azt sem látjuk világosan, vajon a nyomtatvány itt közölt szövege érvényesíti-e a korrektor jelöléseit. Mind a hibás szöveg, mind főleg a korrektor (maga Heltai) beavatkozásai talán igen érdekes következtetésekre adhatnának alkalmat. Több jel mutat mindenesetre arra, hogy hibák maradtak benn: *Hűββűc*, *Bűecesege*, *βoméllye* stb., noha nem éppen sok. A helyesírás Heltaié, általában a nyelv is, bár szoros összehasonlításokat e téren nem végeztem. A stílus semmiesetre sem Heltaira jellemző, ellenben Dávid Ferencre vall. Nyelvi szempontból — mint erre a nyomtatvány közlője is fölhívja a figyelmet — érdekes az a kísérlet, hogy egyes nehéz hittudományi fogalmaknak megfelelő magyar kifejezést igyekszik adni.

A Heltai-féle fabulákból a felfedező közli az utolsó h ívről a C fabula értehnét. Ennek alapján — mint említettem — a második kiadás tévedései kiigazíthatók legalább a könyvnek ezen az utolsó lapján.

E felfedezések, melyek tervszerű munka gyümölcsei, értékes gyarapodását jelentik XVI. századi nyelvemlékeink sorozatának.

Jobbágylevelek. Összeállította, s az előszót írta H. Balázs Éva. Budapest, 1951. Közoktatásügyi Kiadóvállalat. — 318 l.

E kötet, mely a Magyar Történelmi Társulat égisze alatt látott napvilágot, oly mértékben alkalmatlan nyelvtudományi kutatásokra, hogy nyelvészeti folyóiratban való ismertetése bizvást el is maradhatna. Ha mégis néhány sort szentelünk neki, ezt azért véljük szükségesnek vagy legalábbis kívánatosnak, hogy röviden rámutathassunk a helytelen publikálási mód súlyos tudománytalanságára, és hogy nyelvésztsárainkat figyelmeztessük, mit várhatnak e sokat ígérő című könyvtől.

A könyv kiadása körül lezajlott furesa játéokra fölhívta már a figyelmet PAIS DEZSŐ (Nyelvünk a reformkorban VI. l.); erre tehát — úgy gondoljuk — fölösleges visszatérnünk. Ugyancsak megemlíti PAIS az idézett helyen, hogy „az akadémiai terv szerinti betűhű közlés helyett átírásban”, azaz mai helyesírásban kerültek e levelek közzétételre. Különösen fájjalhatjuk, hogy az összegyűjtött kitűnő, minden tekintetben rendkívül tanulságos anyag avatatlan kezekbe került, mi, akik tudjuk, hogy a mű ötletének fölvetője, a munkálatok megszervezője és vezetője, SZABÓ ISTVÁN, áthatva a komplex vizsgálatok szükségességétől és különös hasznától (még mielőtt ez jelszóvá

vált volna), mily aggódó lelkiismeretességgel igyekezett megteremteni a tudományos hitelességű közlés feltételeit, hogyan ellenőrizte munkatársaival a szövegek olvasását és betű szerint való másolását, hogyan állította össze hosszú listákba az egyes hangjelölés-változatokat, mennyit tárgyalt különféle szakemberekkel, nyelvészekkel, nyomdászokkal, s mindezt csak azért, hogy végül, kezeiből kikerülve, ilyen kiadvány szülessék meg.

Természetét tekintve alig lehet elképzelni régi szövegek gyűjteményét, mely a nyelvészt élénkebben érdekelné, mint a jobbagylevelek ilyen tekintélyes tömege (az eredeti gyűjtemény lényegesen nagyobb volt, mint ami kiadásra került). Tudjuk, hogy modern nyelvtudományunk mind nagyobb mértékben követeli a nyelvjárások történetének vizsgálatát; tudjuk, hogy ez nyomtatványokon keresztül csak milyen fogyatékos mértékben valósítható meg, és hogy legbecesebb forrásul éppen a magánlevelek, az erösen helyi jellegű szövegek szolgálhatnak, ezek között szinte első helyen a jobbagylevelek. Ezeket, ha nem is éppen helyhez kötött jobbagyok írták, de túlnyomórészt velük szoros kapcsolatban és nem egyszer talán sorsközösségben élő szerény tanultságú írástudók, kiknek olykor egészen gyakorlatlan kézzel vont soraiba a nyelvjárási formák, esetleg minden ellenkező igyekezetüket meghíusítva elég sűrűen be-betörnek, s a nyelvész számára igen értékes útbaigazításul szolgálnak. Ilyen jobbagylevelek, mint e kötetben közlöttek, melyek a XVI. század közepétől (1551.) a XIX. század közepéig (1849.) terjedő három évszázadon át a magyar nyelvterület jelentős részéből (leginkább a Dunántúlról) származnak, változatos szempontú nyelvészeti, nyelvjárás-történeti és helyesírástörténeti vizsgálatnak válhatnak alapjává. — Sajnos, a könyvben követett szöveggözlési „elvek” ezt meghíusítják, nyelvészeti és főleg nyelvjárás-történeti szempontból e levelek alig, helyesírástörténeti szempontból pedig egyáltalában nem használhatók. Bár a kiadvány előszava szerint csak a XVI. és XVII. századi leveleket írták át, és a XVIII–XIX. századiakban „már csak az írásjelek következetlenségűit (pont-, vesszőhasználat, nagy- és kisbetűk alkalmazása)” küszöbölték ki, sőt két levél, a 160. és a 161. teljesen betűhíven van közölve, azonban a féléltírás sem kielégítő, s a szövegeknek nyelvi szempontból talán legérdekesebb része, a XVI–XVII. századiak a maguk átírásában a semminél is jóval kevesebb örömet szereznek a nyelvésznek.

E szövegek átírását SZABÓ DÉNES végezte. Sajnálhatjuk, hogy akadt nyelvész, aki ezt a herosztráteszi munkát vállalta, de SZABÓ DÉNES ezt nyilván jó szándékkal tette, úgy gondolván, hogy a dolog megakadályozása úgy sem rajta múlik, és még mindig jobb, ha szakember nyúl ily módon a levelekhez, mintha teljesen avatatlanok végzik. Bár az átírás on ilyen módon meg is látszik, hogy alapos tájékozottságú szakember végezte, ámde a SZABÓ DÉNES-re ilyen módon háramlott föladat voltaképpen megoldhatatlan volt, hiszen lépten-nyomon döntenie kellett több lehetőség, több kiejtés között, anélkül, hogy erre megfelelő alap volna, hiszen XVI–XVII. századi nyelvünk egyes szavainak ejtése, ahogyan vidékenként eltér egymástól, közel sincsen tisztázva, sőt előreláthatólag sokáig nem is lesz olyan mértékben, hogy a problémák eltűnjenek vagy jelentéktelen mennyiségűvé zsugorodjanak, maga az írás pedig e kérdések eldöntésére nem ad módot.

Az a szöveg, melyet a könyv ad, sok esetben vegyüléke a kiejtést, a valódi XVI–XVII. századi helyi hangzást visszatükröztetni akaró átírásnak és az átbetűzésnek, a transliterációnak. Ugyan nem egészen „elvszerű”, de még valahogyan érthető, hogy minden egyes esetben transliteráció-féle megoldás érvényesül, ha nyilvánvaló elírással állunk szemben (bár ha az elírás nyilvánvaló, akkor legalábbis olyan joggal volna kijavítható, mint amilyen joggal jóval kevésbé nyilvánvaló kiejtést ad a szöveg az eredeti írásmód helyett), pl. *ellet* = *ellent* (31), *polkorok* = *polgárok*, *réki* = *régi*, *kévánsákok* = *kévánságok* (35), *ügertiek* = *úgy értjük* (*értjük*) (31), noha ezek helyesbitése kétségtelenül könnyebb volna, mint akárhányszor az eredeti írott alak helyes olvasásá-

nak megállapítása. Ezeknél rendszeren jegyzet figyelmeztet az íráshibára. Nem valószínű azonban, hogy az *ímség* 'ínség' (41) vagy a *héám* 'híján' (48) valóban így ejtett alak lett volna, vagy hogy a *kappáljok* (34) valóban geminált *p*-t tartalmazott volna. Persze a legtöbb esetben az eredeti nélkül meg sem lehet állapítani, mit miért olvas úgy, ahogyan a szöveg mutatja, legföljebb sejtteni lehet. Egy 1559-i gelsei oklevélben *ö*, *ó* helyett két kivétellel mindig *ü*-t találunk, mint *fülütte*, *gyüzzek*, *küült*, *füldünk* (*magonk*), *-üt* '-öt', *-ütüd* '-ötöd' stb. (30—1), s hasonlók egy perbetei levélben is (45—6); márpedig nagyon csekély valószínűsége van annak, hogy e szavak mind *ü*-vel hangzottak volna: a levél írója nyilván ugyanazzal a betűvel írta az *ü*-t meg az *ö*, *ó*-t, mint ahogy XVI. századi szövegeink között egyáltalában nem ritka az olyan, mely nem tesz különbséget az *ü* meg az *ö* jelölésében. — Nem értjük, miért van *ezvilágból* (35) egybeírva. Egyáltalában nem vagyunk meggyőződve, hogy a *tennőnk* 'tennünk' (38), *köztőnk* 'köztünk' (41) *ö*-je a kérdéses levél írójának nyelvében, lett légyen palóc az illető, a XVI. században hosszúnak hangzott volna, s még kevésbé valószínű, hogy ugyanaz a levélíró a *szolgáltőnk*-ban 'szolgáltunk' hosszú, de a *kaszáltőnk*-ban (42) rövid *o*-t mondott, és bizony szeretnők tudni, milyen eltérő írásmód van az eltérő olvasások mögött. Kétségeink vannak a *szelé* 'szölő', *szeléje* 'szölője' (51) első *e*-jének rövidségével kapcsolatban; nem vagyunk biztosak abban sem, hogy a *tetetőtt* (32) első *e*-je rövid, hogy az *annyera* (48, 51 stb.) *e*-je, a *kezébel* utolsó *e*-je rövid. Olvasási hibának érezzük az *levelet elvőnek tőlünk* modatban az *elvőnek* alakot *elvőkék* helyett; ha nem az, akkor ez a szerkesztés különös érdeklődésre tarthat számot. Ismerve, milyen következtelen az írás a gemináció jelölésében, nem vagyunk biztosak abban, hogy a *könyebejtené* (39) és a *szegínny hü* . . . valóban a kiejtést tükrözi vissza, s még kevésbé valószínű az *ágyambull Szent-Miháll napull fogva* és sok hasonló (62). Nagyon érdekesek volnának egy hegyközi levél *öü* diftongusai: *-föüdek*, *föüdeket*, *köüt* (36) az egyébként érthető *íé* mellett (*szegién*), ha el tudnók hinni, hogy az eredeti hangjelölés valóban *öü*-t takar, nem pedig valami ügyetlen írása az *ö*-nek vagy az *üü*-nek. Már nehezebb megítélni egy ölvedi és több, ugyanazon évben kelt, ugyanazon levéltári szám alatt nyilvántartott és talán ugyanazon kéztől írott szögyéni oklevélben a szóvégi *n*-nek szinte következetesen jelentkező jésülését: *vagyony*, *falujábany*, *torkábany*, *hagyjony*, *minduntalany*, *szolgáltony* stb. stb., de *sencsen*, *szegény* ~ *szegén* stb. (38), mert ilyen jelenség lehetséges, másrészt azonban tudjuk, hogy a XVI. században az *y* nem is ritkán szerepel henye, hangérték és funkció nélküli betűként, mégpedig éppen a szó végén. Kérdéses az is, hogy a csapodi *tény* 'tön' valóban *ny*-re végződött-e. Mindez a pár példa a sok közül világosan rámutat arra, hogy mennyire lehetetlen a valóság hitelével megállapítani és feltüntetni egy-egy adott szöveg korhú ejtését. — Elvszerűség szempontjából általában sem tudom semmiképpen helyeselni azt az eljárást, hogy mai nyelvjárási jelenséget egyszerűen visszavetítsünk a XVI. század közepére olyan esetekben, amikor az eredeti nyelvemlék írása teljesen tájékoztatlanul hagy egy-egy kérdéses hang valódi kvantitása, sőt nem egyszer minősége felől is. Így különösen az *i*, *ü*, *u* mennyiségét az átíró igyekszik a mai nyelvjárási helyezésen azonosítani, holott vajmi nehéz volna bizonyítani, hogy e hangok rövidülése a XVI. században már megtörtént, s még nehezebb volna annak a megállapítása, milyen körülmények között, milyen fonetikai helyzetekben, milyen határok között ment ez végbe egy-egy szűkebb területen, s az egyes területek nyelvallapota között milyen eltérések voltak. A kanizsai vártartomány jobbágyainak levelében az *ü* mindig rövidnek van jelezve: *üznek*, *jü*, *jüni*, *jü*, az *u* viszont néha hosszú: *rúu*, *mükát*, *azúta*, *búdosnak*; az *i*-ben nagy az ingadozás: *hires*, *im*, *mig*, *birák*, *mivelt* ~ *miveltet*, *miet* (25—7). Alig hihető, hogy Csepregen 1561-ben *mien*-t és *mivel*-t ('művön, művel') mondtak volna (33), amikor Csapodon 1589-ben *míre* (62) volt a használatos alak *nyomorítani*, *azuta* stb. mellett. Mindezeket vajmi nehéz volna bizonyítani, és nem hiszem, hogy csalódnám, ha

azt vélem, hogy az eredeti írásmódok ezekben az esetekben nem mutatnak határozottan egyetlen megoldásra, arra, amelyet a szövegközlés ad, hanem több olvasatot engednek meg, s ezek között dönteni jelenlegi tudásunk szerint legalábbis kockázatos és önkényes. De nem tudjuk meg azt sem, milyen szilárd alapja volt az átírónak ahhoz a föltevéshez, hogy az egyes levelek minden egyes esetben annak a helynek a nyelvjárását tükrözik vissza, ahonnan keltezzé vannak. Ez ugyanis mindig külön bizonyításra szorul, és történeti nyelvjáráskutatóink nagyon is jól tudják, hogy ez mindig a legfogasabb kérdés, ami a legtöbb bizonytalanságot okozza. A SZABÓ DÉNESTől adott formák, olvasatok tehát nem egyeznek mindenki véleményével, és semmi esetre sem tekinthetők szilárd, tudományos igazságoknak, sőt sok esetben valószínűségeknek sem. — Kétségtelen, hogy SZABÓ DÉNES megtette, amit tehetett, de teljesíthetetlen feladatnak sem ő, sem más nem felelhetett meg. Ahol az eredmény még a jó szakember keze munkája ellen is ennyi kifogásnak nyit utat, ott nyilvánvaló, hogy azok az alapelvek voltak teljesen tévesek és tudománytalanok, melyeket a szakemberre rákényszerítettek.

Az egyes levelek kézírásának vizsgálatát a kiadvány nem kíséri meg, s ezért nem tudjuk, hogy néhány azonos nyelvezetű levél nem ugyanazon kéz írása-e.

A nyelvi magyarázó jegyzetek általában helyesek. Tévedés ritka kivétel, mint pl. *igaz-az bírák* (28) a kiadvány szerint 'azok a bírák', helyesen 'ugyanazok a bírák'.

A könyv végén a levelek közlőinek (ezek mindenben ártatlanok) névsora, személynév- és tárgymutató, s végül latin szöszedet van. Ez utóbbiban sok a hiány. Néhány lapnyi szöveget vizsgáltam csak meg ebből a szempontból, és itt, valamint a hozzáfűzött jegyzetekben a következő latin szavak fordultak elő, melyeket a szójegyzékben hiába kerestem: *accisa*, *atesztálom*, *auctio*, *contributio*, *curia*, *kurializál*, *repartitio*, *rezignál*.

Az előszó szerint a kiadás a szélesebb olvasóközönségre számított. Ennek igényeit azonban nem forrásközléssel, hanem a kérdések monografikus, népszerű tárgyalásával kell szolgálni, s ehhez a jobbagylevelek, sok egyébvel együtt, fontos forrásul szolgálhatnak a szakember számára. Úgy véljük azonban, súlyos vétség nemzetgazdaságunk ellen, ha költséges kiadványokat úgy jelentetünk meg, hogy egész tudománycsoportok számára hasznavehetetlenek legyenek. — Dolgozó népünk veritékével takarékosabban kell bánni!

A „Szendrői hegedős-ének”.

I. STOLL BÉLA „Szendrői hegedős-ének” címen egy már eddig is többször megemlített, de soha a maga egészében nyilvánosságra nem hozott hegedős-éneket tesz közzé a Batthyány-levéltár (OL.) anyagából (IrtörtKözl. LVII, 231–3). A hegedős-ének 18 négy soros versszakból áll, s a tréfás, csipkelődő, öngúnnyal panaszkodó énekműfajnak nálunk ez ideig legkorábról kimutatott képviselője. Utolsó versszaka szerint a Bebek Ferenc tulajdonában levő, Borsod megyei Szendrőben kelt. STOLL BÉLA meggyőző fejtegetése szerint bizonyosan 1558-nál régebbi szerzemény (a vers többször említi Bebek Ferencet, mint életben levő és jó borokat szívesen ivó urat, márpedig Bebeket 1558-ban Izabella királyné lefejeztette), sőt nagyon valószínűen az 1540-es évek eleje táján keletkezett.

A verset a kiadó betű szerinti másolatban közli, s egyszersmind hasonmásban is mellékeli, tehát közlése minden igényt kielégít. A betű szerinti másolat elég pontos, csupán két kisebb hibát találtam benne a hasonmással való összevetés során: 7. vsz.: *mankorra* a hasonmásban *mankonra* és 13. vsz.: *farkajnak*, helyesen *farkalnak*; mind a kettő lehet sajtóhiba is, aminthogy biztosan sajtóhiba a 14. vsz.: *törde ók* = *tördelők* és 15. vsz.: *gal jaban* = *galljaban*, ezekben az *l* nyomás közben kieshetett, mint — sajnos — az utóbbi időben igen gyakran megtörténik. — Elvi szempontból azonban lehet a közlés ellen néhány ellenvetést tenni. Az átírás általában nagy pontosságra törekszik, úgyhogy a hosszú meg a rövid *s* megkülönböztetésével meg nem elégedve ez utóbbi *ö* jellel adja vissza, mintegy utánozni akarva az eredeti írott betű formáját. Ez legalábbis

fölösleges (főként, ha a hasonmás is ott van), mert az *l* és az *s* megkülönböztetés teljesen elegendő; nem is helyesírási, hanem palaeográfiai kérdés, márpedig átírásban, mai betűanyaggal való nyomtatásban a betűk alakjának megsejtetéséről a legtöbb esetben úgyis le kell mondani. Viszont a nagy pontosságnak ellentmond az *ö* hangok jelölésének a nyomtatott szövegben való föltüntetése. A szövegek közlésben következetesen *ö*-t találunk, holott a hasonmás szerint viszonylag ritka az *ö*-féle jelölés, rendszeren *o*, *o* a megfelelő betű. Lehetne ennek ellene vetni azt, hogy hiszen az *o* fölött levő két-pont vagy két vessző nem egyéb, mint az *e* betű elnagyolt kurzív írása. Ámde a közlő az eredeti *ü* betűt mindenütt *ü*-vel adja vissza és sohasem *u*-vel, holott az *w* fölött a két pont vagy két vessző teljesen azonos eredetű és funkciójú az *ö* két pontjával. Ezek az apróságok nem sokat vonnak le a szövegmásolat tudományos értékéből vagy használhatóságából, de mégis figyelmeztetnek arra, hogy a leg gondosabb betű szerinti másolat sem pótolja az eredetit, illetőleg a hasonmást. Mai helyesírással átírt szövegről persze jobb nem is beszélni.

2. Az irodalmi, nyelvi, művelődési, sőt néprajzi tekintetben is érdekes és fontos éneknek verselésével HORVÁTH JÁNOS foglalkozik (A „Szendrói hegedős-ének” vérs-alakjáról: IrtörtKözl. LVIII, 269–76). Megállapítja, hogy az ének verselése — 4–3 tagoltságú 7-es, melynek tagjait, ütemeit ritmikailag egyértelmű, de nagyobb szótag-számú „cserélők” váltogathatják — e korban ritka (mint már STOLL BÉLA is jelezte), sőt világi tárgyú énekben, mint az ének egészén végig húzódó versforma sokáig példátlan. Foglalkozik rímelésével is: a vers négyes rímeléssel indul, de átesik a páros rímbe, s ez a vers uralkodó rímképlete. Ez a rímelés e korban szintén a nagy ritkaságok közé tartozik. Rövid, de igen érdekes kitérésben foglalkozik azzal a kérdéssel, mit tekintettek — mai érzékelsünktől eltérően — rímnek a XVI. században és régebben, felsorolva 47 olyan rímtípust, melyben a mi fülünk alig vagy semmiképpen sem érez összecsengést, melyet tehát mi rímnek, még gyatrának sem vállalnánk. Végül vázlatosan összefoglalja az említett 7-es további sorsát, jelentkezését költészetünkben egészen Arany Jánosig.

3. Nyelvi (nyelvtörténeti) kommentárt és tartalmi magyarázatot fűz PAIS DEZSŐ ugyanehhez az énekhez (Vegyes megjegyzések a „Szendrói hegedős-ének”-hez: Irtört-Közl. LVIII, 277–83). A nyelvi kommentár hasonló alakok és szerkezetek felsorakoztatásával és megmagyarázásával, valamint nyelvtörténeti fejtegetésekkel megvilágosítja a szövegnek egyes érdekesebb vagy problémát jelenthető nyelvi jelenségeit; a tartalmi magyarázat az ének néhány nehezebben érthető, legalább nem egészen világos helyének értelmét tisztázza teljesen meggyőző módon, és az egész éneket átülteti értelme szerint mai nyelvre. E mindkét fajtájú magyarázatok igen érdekesek, tanulságosak és hasznosak. Csupán egy hely marad számomra homályos: 4. vsz.: *to melleth ebeketh halaja* (a megdöglött ló), melyet PAIS így értelmez: 'a tó mellett az ebeket táplálja', ami a szöveg összefüggésébe kitűnően beleillik, de nyelviileg mégsem világos (*halász* talán a. m. 'oda-csalogat, összecsődít'?). A 14. versszak következő sorait: *En agjamban wada;ok — fok wadakath en fogok*, PAIS a légyfogásra érti, mellyel az ágyban sínylődő beteg szórakozik. Azt hiszem, egyéb, vérszomjasabb rovarokról is lehet szó, sőt az sem tehetetlen, hogy az *agjamban* nem 'ágyamban', hanem 'agyamban = fejemben'.

4. ECKHARDT SÁNDOR (A Szendrói hegedősének: IrtörtKözl. LVIII, 406–14) igen értékes magyarázatokkal járul hozzá az ének egyes helyeinek megvilágításához. Így bőséges anyagon, meggyőző fejtegetésekkel kimutatja az ének egyes kifejezései, célzásai mögött rejlő babonás hiedelmeket, melyek nyugatról jöve a vers tanúsága szerint Magyarországon is el voltak terjedve. Másrészt az ének műfaját európai távlatba állítja, kimutatva a tartalom és hangnem szempontjából e versfajta nyugati, főleg francia rokonait (anélkül, hogy közvetlen kapcsolatra gondolna), középkori gyökereit, a vágáns

költészethez fűződő szárait, s egyben a XVI. század végéről ismeretes hasonló műfajú magyar énekekkel tanulságosan egybeveti szövegünket.

Csapodi Csaba: Ismeretlen magyar szerelmes vers a XVI. század végéről: IrtörtKözl. LVIII, 437–9.

A Csáky család kassai levéltárában (OL.) talált, 7 gördülékeny, elegáns Balassi-strófából álló vers betűhív közlése a mellékelt hasonmással. A kézirat sem dátumot, sem a szerzőre való utalást nem tartalmaz, de a versfejékből és a vers echójából, melyekre a vers címe előzetesen is föl hívja a figyelmet, nyilvánvaló, hogy Batthyány Katához van intézve. Ebből a közlő nagy valószínűséggel bizonyítja, hogy a költemény 1585 és 1592 között készült. Szerzője ismeretlen, de CSAPODI fölveti azt a lehetőséget, hogy maga Balassi is írhatta a verset. Balassi ez évekbeli életkörülményei, a versnek e körülményekhez illő egyes szavai, a verselés ügyessége, frissesége e föltevést valóban megengedik, noha perdöntően nem bizonyítják. A kiadó okfejtése szinte kétségtelenné teszi, hogy a vers másolat, tehát a kézírásból semmire sem lehet következtetni.

A betű szerinti másolat gondos, a hasonmással egybevetve 3 hibát találtam: 3. vsz.: *tünteti* helyesen *tünteti*; 5. vsz.: *vezerel* a hasonmás szerint *vezerl*, s a vers ritmusa, szótagszáma is ezt kívánja; továbbá az utolsó sorban *rakata* a hasonmás szerint *rakatha*. A szövegközlés nem különbözteti meg a hosszú és a rövid *s-t*, ezt azonban nem lehet hibáztatni; még kevésbé azt, hogy a következőket *z*-nek írt betűt *z*-vel adja, e vonások ugyanis sem a helyesírás, sem a hangalak szempontjából nem jelentenek semmit.

A kiadó megkérdőjelezi a második versszak *kysz* szavát, sőt magyarázatában is említi, hogy bár e szó olvasása világos, értelme nem az. Nos itt kétségtelenül a régi nyelvből jól ismert *kisz* ~ *kész* 'osztónöz, késztet' ígéről van szó; vö.: JókK. 79: „*kyszjuala ew baratytt bezeduel es pelldaua*”,¹ Ozor: Christ. 307: „*Kézük úket, hog ú grettek kóniőrőjienek*”, Göntz: RBab. 167: „Nincs olly vallás, mely arra nem *kiszne* . . .” (NySz.). E jelentés pontosan illik az összefüggésbe: *kysz* *szjúem Vjg legjen*. — Magának a szövegnek nyelvi elemzésére itt nincs idő, sem alkalom; különösebb, eddig nem vagy keveset ismert nyelvi tényeket a szöveg nem tartalmaz, de a szerzőség irodalomtörténeti szempontból érdekes problémát vet föl, s ebben a nyelvi vizsgálat is szerephez juthat.

Számos érdekes XVI. századi kéziratban maradt szöveg jelent meg a MNy. hasábjain, főleg levelek. Így ECKHARDT SÁNDOR közlésében: XLV, 332–4, XLVI, 88–9, 272–4, 385–8, XLVII, 99–101, 310–3, XLVIII, 226–7, XLIX, 211–5, 491–501, L, 202–5, 484–90; IVÁNYI BÉLA: XLIII, 156–60, 223–5, XLVI, 184–7; BEKE ALBERT: XLIX, 206–29; JENEI FERENC: XLIX, 209–11; KUBINYI ANDRÁS: XLIX, 215; KÁLMÁN BÉLA: XLIX, 502; SZABÓ T. ATTILA: L, 490–2.

BÁRCZI GÉZA

Pillantások „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” egynémely részletéle

Azt hiszem, a cím eléggé jelzi, hogy KNEZSA ISTVÁN nagy méretű művéről lesz szó. Ezt a szerzőnek a Magyar Tudományos Akadémia idei nagygyűlése alkalmából a május 25-i osztályülésen elhangzott „A magyar állami és jogi terminológia eredete” című előadásával kapcsolatban — mint akinek az ülésen való elnöklés szerepe kitüntetett osztályrészemül jutott — néhány mondatban voltam bátor méltatni.

¹ A NySz. itt megjegyzi (a Nyr. I, 267-re hivatkozva), hogy a szövegben *kyryuala* van, de az *r* aláhúzva és a lap szélén *z*-vel javítva. Ez a hasonmás kiadás szerint (Cod-Hung. I.) teljesen téves, a kérdéses helyen világosan *kyszjuala* van, és semmiféle javításnak nyoma sincs.

Remélem, hogy a nagyrabecsült szerző, aki szívesen bírál másokat, helyesléssel fogadja, hogy némi helyreigazításokat és kiegészítéseket közlök munkájához, — természetesen mérsékelt adagolásban, nehogy csekélyiséget a Magyar Nyelv túlzott mértékben való igénybevételének vádjával lehessen illetni a továbbiakban.

szombat

A *szombat* tételben ezt olvashatjuk: „A szóvégi *a* hiánya ugyan nincs tisztázva (talán ezt is birtokragnak fogták fel és vonták el: *husvét szombata*, a *hét szombata*), azonban ez nem lehet akadály a szlávból való származtatásnak, hiszen a szóvégi *-a* több kétségtelenül szláv eredetű szóban is hiányzik (pl. *beszéd*, *kolbász*, *lapát* stb.). Ez tehát nem elegendő ok arra, hogy a szláv származtatást elvessük és szavunkat közvetlenül a görögökből való honfoglaláselőtti átvételnek tartsuk (Pais VeszprOkI 9). Erre nincs elegendő támpontunk.” (I. m. 508—9.)

„A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék” című értekezésemben (MNyTK. 50. sz. 9—10) ezt írom: „Azt hiszem, módosítanunk kell azt a nézetet (vö. MELICH, SzlávJövsz. I/2, 265—83, 315, MNy. VI, 68), hogy *szombat* szavunkban a nap nevének egy görögkeleti, illetőleg ó-egyházi szláv *sōbotā* változata tükröződne. A szlávból való átvétel megerősítésére ugyanis el kellene oszlatni azt a főnehézséget, hogy miért nincs meg a magyar szóban a szláv szóvégi *ā* hang, aminek tudvalevőleg a magyar hangtörténet szabályai szerint illenék megmaradni.

Én úgy vélekedem, hogy *szombat* szavunk eredetének a kulcsához talán közelebb tapogatózunk, ha azzal a lehetőséggel számolunk, hogy a magyarság még a honfoglalás előtti keleti kapcsolatai révén fogadta be nyelvébe a *szombat* szót, illetőleg olyan forrásokból kapta, amelyekből a szlávokhoz is, a németekhez is eljutott. Az, hogy a Fekete-tenger, a Kaukázus tájain való tartózkodásuk folyamán, esetleg a zsidó vagy zsidózó vallású elemeket is magában foglaló kazársághoz való viszonyuknál fogva őseink megismerkedhettek olyan népelemekkel, amelyeknek jellemző sajátosságuk volt a *s z o m b a t* ünneplése: valóban a lehetőség határain belül van. A 'szombat' napnak egy ilyen keleti neve onnan kerülhetett ki, ahonnan a 'Szombat-folyó' nevei: *Σαμβήθη*, *Σμ ατίων* a *Σάββη* alak mellett (vö. KLUGE, EtWb.⁹ 380—1; l. még MELICH, SzlávJövsz. I/2, 271, VADÁSZ EDE: MNy. XVII, 117, ROSENBLUM MANÓ, Izrael tíz törzsének száműzetési helye 15—20).

Ha egy keleti eredetű **szombat* vagy **szombati* formát veszünk fel a magyar *szombat* szó honfoglalás előtti előzményéül, elhárulnak a szóvég körüli nehézségek: azért nincs *a* a *szombat* szónak a XII. század közepétől kezdve jelentkező adataiban, mivel eredetijének a végén vagy nem volt magánhangzó, vagy pedig a végmagánhangzó *i* volt, ami aztán a XII. század közepéig lekopott. — A *σoμβάτων* olv. *Szombotu* alak végén levő *u* vagy a magyarban felvett tövégi magánhangzó, vagy pedig az eredetiben talán megvolt *i*-nek a helyébe lépett.”

Elnézést kérek, hogy ezzel az idézettel fél.lapot elfoglaltam a folyóiratból, azonban nem szeretném, ha KNEZSA illusztris műve révén egy olyan zöldség rajtam száradna, hogy a *szombat* szerintem honfoglalás előtti görög jövevényszó volna. — El tudom én magam is hajítani a sulykot, nincs szükségem ahhoz másnak a lendítő erejére.

padmaly

MIKLOSICH FERENC a magyar nyelvbeli szláv szokat tárgyaló összeállításában rámutatott arra, hogy a magyar *padmaly*, *pandal*, *pandalló* szók a cseh *podmol*, *podmol'* a szókkal függenek össze (l. erre Nyr. XI, 361).

Igen érdemes régi nyelvészünk, HALÁSZ IGNÁC „Visszahódított magyar szók” című cikksorozatában a *padmaly*, *pandal*, *pandalló* is ott van a „visszahódított” elemek

között (Nyr. XII, 9–10). A visszahódítást úgy végzi el HALÁSZ, hogy a *padmaly-t pad + maly*-nak elemezve *part + maly*-lyal egyezteteti, minek eredetijét a Pázmánynál is megtalálható *part mál* (így!), illetőleg *part mállya = part málja* formában, valamint a zalai *partmálos* melléknévben látja, s a *partmál, padmály* (így!)-beli *mál, maly-t* a *mál-bőr* stb. *mál*-jával azonosítja. Ezt a magyarázatot CzF.-ra utalva — úgy látszik — SIMONYI is szentesíti (Nyr. XII, 229).

MIKLOSICH (EtWb. 186) a HALÁSZ-féle véleménnyel kapcsolatban (anélkül hogy a szerzőt és a közlés helyét megjelölné) a következő megjegyzést teszi: „az újszlovén, bolgár, cseh *podmol* . . . összekapcsolom a (szláv) *mel*-lel; az idézett szókkal összefüggésbe hozott magyar *padmaly* 'Damm um den Hausgrund, ausgehöhltes Ufer' szót a *partmaly* forma alapján a *part* 'Ufer' és *maly* 'gewöhnlicher Teil des Körpers' szókból magyarázzák: ez — amint a jelentés mutatja — aligha helyes”.

ASBÓTH OSZKÁR „A szláv szók a magyar nyelvben” című tanulmányában (AkNyelv-Ért. XVI/3, 48–9) cáfolja HALÁSZ nézetét. Először azt emeli ki, hogy a *part mál* vagy *part málja* kifejezésre vonatkozólag tulajdonképpen csak egyetlen adattal van dolgunk, s ez a Pázmánynál jelentkező *part mallyát*. Hogy ezt szabad-e *padmaly*-lyal értelmezni, arra nézve ASBÓTH kétségét nyilváníja, kettejük azonosításának a lehetőségét meg éppen tagadja. Szerinte a *part mallya* am. 'a part oldala', az pedig, hogy *part mallya* és *padmaly* egy és ugyanaz a szó, s hogy az utóbbi az elsőből keletkezett, egészen önkényes, be nem bizonyított állítás. A *partmálos*-t, amelyet HALÁSZ az élő nyelvből idéz, SZINNYEI felvilágosítása alapján nem fogadja el biztos adatnak. „Én mind ezek után több mint kérdésesnek tartom, hogy *padmaly*-nak *partmál* az eredetibb alakja és azt sem merném állítani, hogy a magyar *padmaly* csak véletlenül találkozik a szláv *podmol*-lal.” Ez ASBÓTH nézetének a foglalata.

MUNKÁCSI BERNÁT „A magyar népies halászat műnyelve” című tanulmányában (Ethn. IV, 290–1; KNEZSÁNÁL 240) foglalkozik a *part-mály (part mallyát), partmálos* meg a *padmaly, pandal, pandalló* szók viszonyának kérdésével. Szerinte a *part-mály* második eleme: *mály* vagy *mál* igen gyakori szülőhegyek nevében, s egyébként azonos a *róka-mál, nyuszt-mál* stb. összetételek utórészeivel. A *padmaly* stb. szóket MIKLOSICH-hoz és ASBÓTH-hoz csatlakozva szláv eredetűnek és az előbbtől elkülönítendőnek tartja.

Amiket eddig ismertettem, azokra utal KNEZSA, s így feltehetően figyelembevételükkel következőképpen nyilatkozik: „A magyar szó vagy a szlovén, vagy a szlovák szó átvétele. A *part málja*, amely először 1786-ban Faludinál jelentkezik (1613-ban Pázmánynál ti. *part mal-ja* van,¹ rövid *a*-val, ami természetesen önnagában is világosan bizonyít a **part mál* eredet ellen) és amely a népnyelvben is megvan, népetimológia eredménye. A jelentés az 'alá mosott part' a fenti szláv etimológiát kétségtelenné teszi. Helytelenül: Halász I. Nyr. 12 : 9. — A két szó azonban igenis keveredett egymással. Ennek eredménye részben hangtani, pl. *padmáj* (ebből elvonás az 'üreg' jelentésű *máj* MTsz, Beke Nyr 63 : 114)², részben jelentéstani (talán a 'függőleges folyópart' jelentés?).” — Az idézett nyilatkozatot követi az irodalom: „Leschka, SIEL 613, MEW 186, Munkácsi Ethn 4 : 240, Ashóth Szlsz 46, SzófSz.”

„A *mál* változatai” című 1916-ban megjelent cikkemben több mint másfél lapon (MNY. XII, 171–3) tárgyalom a *maly ~ máj (mallya), part mallyát* stb., valamint *padmal* stb. elemeknek egymáshoz való viszonyát, illetőleg összefüggését. Nem akarván a Magyar Nyelv közlési terét mások elől túlzottan fogyasztani, rövidítve sem közlöm, mit írtam ott majdnem negyven esztendővel „A magyar nyelv szláv jövevényszavai”

¹ Pázmánynál — mint előbb KNEZSA is idézi — a NySz. szerint *part mallyát* van.

² Az 'üreg' jelentésű *máj* változatot a MTsz.-ban sem címként, sem a *máj* cím alatt adatként nem találok. — BEKÉNÉL címként (i. h. 114) valóban *Máj* van, azonban ilyen alakváltozatot ő sem közöl.

megjelenése előtt. Ha a kitűnő szerző utólag megnézi,¹ találhat benne némi egyezést, továbbá talán egyben-másban hasznosítható adatokat és megjegyzéseket, köztük olyanokat, amelyek alapján művének eme részletén esetleg bizonyos helyreigazítások is eszközölhetők volnának. — A közleményben — bevallom — nincs hivatkozás ASBÓTH és MUNKÁCSI fentebb jelzett közléseire. Bizonyára nem láttam őket. Talán némi mentesül szolgálhat a helyzet és idő, amelyekben a cikk keletkezett: Cegléden íródott valamikor az első világháború huszadik hónapjában, nyelvészeti tevékenységem hatodik esztendejében.

A NySz. II, 673 (1891.) a Pázmány- és Faludi-féle idézetekből kihüvelyezett *part-málja* tételt a '[berglehne?]' értelmezésű 2. *mál* címszó alatt veszi fel. — SIMONYI mint a Nyelvőr szerkesztője (Nyr. XXX, 206) ezt kérdezi: 1. járja-e a *mál* szó *hegymál*, *padmál*, *rókamál* összetételekben; 2. milyen jelentésben élnek a *padló*, *padmaly*, *padlás*, *padozat*, *pad* szavak. Eszerint ő valószínűleg még mindig a CZF. — HALÁSZ-féle származtatás felé hajolt. A Pest megyei Csengődről az a válasz érkezik, hogy a *mál* szó *padmaly* összetétele am. 'padalakú földhányás, s ebből is az ülésre alkalmas rész' (Nyr. XXX, 344); a Nógrád megyei Szécsényről pedig 'a szőlőbarázda széle' jelentést közlik (Nyr. XXXI, 175). — SIMONYIra, valamint az utóbb jelzett Nyr.-adatokra nem utal KNEZSA, talán azért sem, mivel nem ismerte az én közleményemet, amelynek a végén róluk tájékoztatást adtam.

patró

„Őr-Pátruh” című cikkem (MNY. XXXIX, 68–9) elején ismertetem MELEGDI JÁNOS (MNY. XI, 36–7) és MELICH JÁNOS (NyK. XLIV, 360) észrevételeit a Somogy megyei *Pátró* és a Szabolcs megyei *Pátroha* helységek nevével kapcsolatban: e helynevek egy *Patruh* személynévből valók, s ez a személynév talán szláv: cseh-tót-lengyel eredetű; a szlávból ugyan nem adatható, azonban lehet a szláv *patriti* 'schauen, sehen; achten, rücksicht nehmen; beobachten, befolgen; angehören; gebühren' igének -*uch* képzős származéka. Utalok arra is, hogy MELEGDI : MELICH megpendíti a gondolatot, mely szerint a magyar népnyelvi *patró* 'éjjeli őr, bakter' közszo a szláv — egyébként onnan ki nem mutatható — *patruch*, *patruh* 'őr' másának látszik.

Én a Szabolcs megyei helynek 1324-i *Eurpatruh* adatát úgy magyarázom, hogy a helynévnek mind a két eleme: a magyar *őr* és a szláv eredetű *patruch* egyaránt azt jelölte meg, hogy a hely a középkori magyar országvédelemben olyan jelentős ő r ö k lakóhelye, illetőleg birtoka. Hogy ez így volt, tárgyi, település- és egyéb történeti mozzanatok számbavételével is támogatom. Hasonló véleményt nyilvánított a Somogy megyei N e m e s - *Pátró*-ra nézve is.

KNEZSA engedélyét kell kérnem, hogy valamivel hosszabban idézzek önmagamtól: „Tehát a szóbanforgó helynevek nem személynévi eredetűek, hanem olyan kifejezések, amilyenek az *Őr*, *Lövő*, *Lövé*, *Csász* vagy *Császi*, *Halász* vagy *Halászi*, *Hodász*, *Hölgyész*, *Mézadó* stb., vagyis az illető szállásokban, telepekben lakók hivatását, foglalkozását tüntetik fel. — Azonban nem úgy gondolom, hogy a szlávok nevezték el a szabolcs- és somogymegyei őrszállásokat a maguk *patruch* szavával, már csak azért sem, mivel ilyen esetben valami szláv formansot várhatnánk a helynevek végén (vö. MELICH, HonfMg. 224). Szerintem a régi — már az Árpádok-korabeli — magyarság közszóként használta a szlávból vett *patruh*-ot, és ezt alkalmazta az őrok lakta helyre. A *patruh*-nak egykori magyar közszo volta mellett szól a zalamegyei Arácsról, a torontálmegyei Szajánból, a hajdúmegyei Földesről, a székelységből közölt *patró* 'éjjeli őr, bakter', illetőleg a tiszaszentimrei és székelýföldi *patróz* 'ört jár (éjjel), bakterkodik' (MTsz.

¹ A XII. kötet mutatójának a *padmaly* és *pandal* fétele, az I–XXV. évfolyam mutatójában pedig a szómutató *padmaly*, *pandal* és *partmál(y)* tételei meglehetősen rábukkanási lehetőségeket nyújtottak.

NyF. XX, 33), amiket MELEGDIVEL együtt és SIMONYI (Nyr. XLIII, 385) ellenében mi sem azonosítunk az osztrák katonai nyelvből való *patrul* szóval.” — Ehhez még a következő jegyzetet fűztem: „Idevonhatjuk talán a borsodmegyei Szíhalomról ’gondoskodik valakiről’ jelentésben közölt *patril* igét (MTsz.) úgy, hogy a *patró* -l képzős **patról* ~ **patrül* származékából való olyan változatnak tekintjük, amelyen a N. *gyorsil, sárgil, bolondil* (NyH. 7 81).”

Ezután azt fejtegettem, hogy az eredetileg a látás jelentéskörére vonatkozó szláv *patriti* ige szláv *patruch[h]* származéka miképpen kaphatta az ’ör’ értelmet. — De ennek az idézésétől megkímélem a Magyar Nyelv jelen füzetét.

A MELEGDI: MELICH- és PAIS-féle ismertetett közlemények — úgy látszik — elkerülték KNEIENZA figyelmét, vagy esetleg — talán mint kimondottan magyar nyelvészek megnyilatkozását — nem tartotta érdemesnek számba venni őket. Művének sem „Szláv eredetű szavak”, sem „Kétes eredetű szavak” részében nem foglalkozik a *patró* stb. dologával, csak a *patrül*-t veszi fel az első részbe (I/1, 404), így: „*patril* 1895: Borsod MTsz. = provideo; dafür sorgen; gondoskodik. < sz *opatril* ’gondját viseli, gondoz’ Loos, Hv. A *patrit*’ (sz ’valahová tartozik’, le *patrzec* ’schauen’, stb.) praefixumos alakja. Valló Nyr. 33 : 567 szerint »az o gyengo hangsúlya miatt esett ele. De az o- hangsúlyos!» — Talán az én származtatásomat megfelelőbbnek ítélte volna KNEIENZA, — ha ismerte volna?

(Folytatnám.)

PAIS DEZSŐ

KÜLÖNFÉLÉK

Mészöly Gedeon születése napjára

Június 10-én töltötte be hetvenötödik életévét Mészöly Gedeon. Kedves kötelességünknek teszünk eleget, amikor folyóiratunk hasábjain mi is megemlékezünk erről az évfordulóról. Kedves a kötelesség, de nehéz feladatot ró ránk. Mészöly munkássága annyira sokoldalú, annyira gazdag, hogy eleve le kell mondanunk teljes jellemzéséről. A nyelvészt, irodalomtörténészt, író és műfordítót egyesítő emberből szabad-e csak az egyiket, az elsőt látnunk és láttatnunk? Kétkedésünk ellenére is ezt kell tennünk, hiszen a minket legközelebből érdeklő területen végzett munkája olyan sok irányú, hogy önmagában is nehéz röviden áttekinteni. Megemlékezésünkben tehát nem vállalkozhatunk másra, mint hogy vázlatos képet adjunk életéről és nyelvészeti munkásságáról.

Mészöly Gedeon 1880. június 10-én született a Fejér megyei Tabajdon, egyszerű körülmények közt élő, értelmiségi családban. Szülei gondos nevelésben részesítették. Az apa négy fiát maga tanította otthon, egészen az ötödik gimnáziumig. A középiskola felső osztályait Mészöly Nagykőrösön végezte. Az irodalom iránt már igen korán fogékony volt, nemcsak mint olvasó, hanem gyermekkorától maga is verselt. Sokban hatott rá Arany János szelleme, már a családi nevelés révén is, de még inkább nagykőrösi diák korában. Az utolsó gimnáziumi években újabb olvasmányai felkeltették érdeklődését a nyelvtudomány és a néprajz iránt. Mint bölcsészhallgató a pesti és a kolozsvári egyetemre járt, az utóbbin szerezte meg 1906-ban a bölcsészdoktori, 1908-ban a középiskolai tanári oklevelet. Közben 1903-tól a kunszentmiklósi református gimnáziumban működött helyettes tanárként, 1908-ban ugyanott nyert rendes tanári beosztást. 1911–1912-ben külföldi tanulmányúton járt; első bibliafordításunk kódexaival

és a fordítás alapjául szolgáló latin szövegváltozat felkutatásával foglalkozott. 1915-től 1922-ig a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának kéziratárában volt tisztviselő. 1922-ben került a szegedi egyetemre az urál-altaji nyelvészet tanárának. Ennek az egyetemnek a tanára mindmáig. Kisebb megszakítást csak az az egy-két év jelentett, amelyben a kolozsvári egyetemen működött. Az Akadémia 1921-ben levelező tagjává választotta.

Tudományos irodalmi működésének kezdete a kunszentmiklósi évekre esik. Első megjelent műve Tinódi Sebestyén életrajza volt (1906.). Cikkeiből már korán sejteni lehetett, hogy legsajátosabb szakterülete a nyelvtudomány lesz. Félévszázados pályáját szakadatlan munkában töltötte: rendszeresen küldött cikkeket nyelvészeti, irodalomtörténeti, néprajzi folyóiratokba, önállóan megjelent tudományos értekezéseket írt, műfodításokat készített, szövegkiadásokat rendezett sajtó alá, költői szárnyalású regényben feldolgozta Csokonai életrajzát, folyóiratot szerkesztett. Állandó utazgatásait, kétlaki életmódját ismerve csodáljuk nagy munkabírást, amellyel sikeresen győzte e sok és sokféle tevékenykedést. Semmi sem zavarhatta meg kedves foglalkozásaiban. Köz tudomású például, hogy Anyegin-fordítását Budapesten az ostrom idején készítette. Ma is fiatalos lendülettel dolgozik, nem gondolva évei számával, nem vágyva az őt megillető pihenés nyugalma. Mint az eredményes munka lehetőségeit biztosító körülmény, nem lehet közömbös tudományos működése szempontjából sem, hogy békés, boldog családi élet jutott neki osztályrészül. Habár a sors a legszomorúbb gyász fájdalmától sem kímélte meg — felnőtt fiút veszített el —, megvizsgálhatta őt az a gondolat, hogy még így is szerető hozzátartozók körében töltheti az öregség esztendeit.¹

*

Mészöly nyelvészeti kutatómunkájának alapja széleskörű anyagismerete, mely egyaránt kiterjed a régi és újabb korok nyelvemlékeinek, a népryelvnek és a rokon nyelveknek a területére. Jártas a nyelvészet segédtudományaiban is. A nyelvi jelenségek sokoldalú szemlélete, különböző irányú összefüggéseiknek számontartása jellemzi pályakezdésétől fogva. Adottságait, felkészültségét, nagy munkakedvét tekintve nem csodálkozunk azon, hogy a nyelvtudománynak szinte nincs is olyan területe, amelyet ne gazdagított volna eredményes kutatásaival. A jelenségeken a nyelvtani rendszer szerint végighaladó, összefoglaló művet nem alkotott, de ha ilyen szempontból vennők számba nyelvemlékeinkkel foglalkozó nagyobb tanulmányainak és cikkei sokaságának az anyagát, sikerülne csaknem teljesen megtölteni a kereteket. A Szegedi Egyetem egy cikkéből (1955. március 8.) értesültünk, hogy Mészöly jelenleg egy nagyobb, összefoglaló, a nyelvi jelenségek minden területére kiterjedő nyelvtörténeti munkájának befejezésén dolgozik. Ennek bizonyára minden fejezete tartalmaz majd olyan megállapításokat, amelyekre korábbi kutatásai vezették.

Mi egyelőre csak olyan szerény véleményt nyilváníthatunk, amelyet nem szánunk végleges értékelésnek. E vélemény szerint Mészöly legsajátosabb területe a történeti szó- és mondataktan. — A hangtörténet körében több részletkérdésre vonatkozó megállapításán kívül vannak általánosabb jellegű: hangrendszerünk egészét illető vagy fontos magyarázó elvet megeremtő tanításai is. Ezek közül a legjelentősebb: a hiátustöltő hangok elmélete már nem kizárólag hangtani. Mikor a hiátustöltés lehetőségeit elsősorban tartalmazó tövéghangzós és formansos alakokat vizsgáljuk, már inkább az alaktan területén járunk. — Az alaktanon belül igen sok probléma foglalkoztatta Mészölyt, így a véghangzós szótövek kérdése, formansok halmozódása, több ragnak,

¹ Az életrajzi adatok egy részéhez NYÍRI ANTAL szíves segítségével jutottam hozzá.

képzőnek a származása, régi igealakok megfejtése stb. Különösen eredményesen vizsgálta a ragok funkciójának elhomályosulását, egyes szavaknak és formáknak az ezzel kapcsolatos kategóriaváltását. Néhány fontosabb cikke e tárgykörből: *Két és kettő* (MNy. IV, 157–9, 318–20, V, 38). A „rokon” szó eredete (MNy. VI, 433–43, VIII, 121–2). *Hosszú* (MNy. VI, 209). A *személy* szó eredete (MNy. XI, 337–41, XXVII, 20–4). A *-vány, -vény* képző eredete (MNy. IV, 410–4). A denominalis *-ék* képző eredete (MNy. V, 258–64). Mindegyiknél alaposabb, terjedelmesebb tanulmány: A *-nyi* képző eredete (NyK. XL, 298–327). A Halotti Beszédhez kapcsolódó magyarázatai közül idevonhatók: A Halotti Beszéd „eleve” szava s adverbiumból lett nomenek a magyarban és a vogulban (MNy. XXII, 84–92), s az *oly ~ úgy* megfelelésre rámutató cikk: A HB. *vv* szavának magyarázata (MNy. XXXV, 150–9). — Nem csupán alakutani kérdést illet, de itt említjük meg: Mészöly az elsők között volt, akik felhívták a figyelmet az alaki és jelentésbeli megoszlás párhuzamosságának általános törvényszerűségére (*Vész és visz*: MNy. V, 19–21. Elhomályosult igenevek: MNy. VII, 246–9). — Egyik legmintaszerűbb tanulmányának tarthatjuk az ikes ragozás *-ik* ragjának eredetéről szóló írását (NyK. LI, 1–13). E dolgozatban kitűnő példát láthatunk arra, hogyan lehet mondattani alapon megoldani egy első pillantásra elszigeteltebbnek látszó kérdést, s a megoldáson keresztül világot vetni igeragozási rendszerünk változásainak homályos szakaszaira. — A mondat egészét illető kérdésekkel külön tanulmányokban nem foglalkozott Mészöly, de amint láthatjuk, sajátosan szóalaktaninak látszó kérdések helyes megfejtéséhez a szavaknak a mondatban való vizsgálata révén jutott el; némely esetben viszont a szűkebb körű alakutani probléma megoldása elvezette a teljes mondatszerkezet alakulásának megvilágításához is.

A következőkben Mészöly legfontosabb külön megjelent vagy csoportot alkotó nyelvészeti műveit vesszük sorra.

Középkori irodalmunk termékeivel foglalkozó korai munkái közül kiemelkednek az első magyar bibliafordítást és az ezzel összefüggő fordításváltozatokat tárgyaló tanulmányai (MNy. IX, 433–9; Nyr. XLIII, 65–70; MNy. XIII¹). Ezek nagy gondal végzett, aprólékos filológiai munka eredményeit foglalják össze.

Ez ideig legnagyobb arányú dolgozatai első szövegemlékünket vizsgálják. Három önállóan megjelent tanulmánya e tárgykörből: A Halotti Beszéd hangtörténeti és alakutani sajátosságai (1926.). A Halotti Beszéd tárgyias elbeszélő mult alakjai magyar és finnugor szempontból (1931.). Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti Beszéd alapján (1938-ban írta, 1942-ben jelent meg). E három munka alapjait korábbi cikkeiben rakta le; a két *teremtete*, a *hazoa*, az *eleve* magyarázatának gondolatára már egyik legkorábbi nyelvészeti cikkében megtalálható (Nyr. XXXVIII.), sőt a két utóbbival már behatóbban is foglalkozott (MNy. XIV, 257–65, XV, 15–25, XXII, 84–92). A Szinnyeynek ajánlott Magyar Nyelv-kötetben jelent meg az *unuttei*-ről szóló cikk (XXIII, 150–4), amelyben a szerző genitivus ragok nyoma után kutat. A nagy tanulmányokat követő kisebbek közül jelentős az *odutta vola*-hoz fűződő (MNy. XXXIV, 153–9), amelyben a múlt idő *-t* jelének locativusi raggól való származtatásával találkozunk; úgyszintén fontosak az *vv*-nak és az ikes ragozás *-ik* ragjának magyarázatát tartalmazó fentebb említett dolgozatok. A HB.-ről szóló tanulmányokban újszerű a latinnal való összevetésnek korábban elhanyagolt szempontja, s későbbi középkori emlékeink kifejezőmódjának, fordulatainak figyelembevétele is.

Beható elemzéssel vizsgálta Mészöly legrégebb verses emlékünket, az Ómagyar Mária-siralmat (NéNy. II, 277–9, V, 149–54; NyK. XLVIII, 53–67; SzegFüz. II.;

¹ A lapszámok hiánya itt és az alábbiakban azt jelenti, hogy több részletben közölt tanulmány vagy több ide tartozó cikk van a kötetben.

MNy. XXXII, 168—71; NyK. L, 278—84; Nép és Nyelv II—III.; Az Ó-magyar Máriá-siralom nyelvtörténeti és stílustörténeti magyarázata). Középkori Mária-irodalmunk és passiószövegeink alapos ismerete tette lehetővé, hogy a szöveg egyes részleteinek magyarázatában sikerült Mészölynek stílusvizsgálati szempontokat érvényesíteni.

Mészöly cikkeinek jelentékeny hányada szófejtés. Ezekben a rendkívüli ötletességgel megalkotott írásokban gyakran többféle szempont figyelembevételével, több tudomány összefogásával vezet a megoldáshoz. Néha őstörténeti kérdés eldöntése a cél, néha irodalmi szöveg adatának magyarázata, máskor az őstörténeti, irodalmi, néprajzi anyag szolgál az etimológia támogatására vagy éppen megalapozására. — E cikkek egyébként igen eltérő jellegűek: egy-kettő csak kurta sorokba foglalt ötletet tartalmaz, némelyik pusztán rokon nyelvi szavak szakszerű egyeztetése, némelyik nagyarányú, szépirodalmi anyagban bővelkedik, bennük a szerző a szószármaztatás kérdésétől néha messzire elkalandozik, de ahhoz megoldást hozva vissza is tér. A Magyar Nyelv-beli sok etimológiából csak néhány rémeket említünk: *Kopolyú* (VII, 145—8). *Sírú, sokorú, kőkörú* (VII.). *Erdő* (VIII, 366—7). A *fattyú* (X.), a *föl* (XII, 63—8), a *fakó* (XXIII, 7—8) és a *háború* (XLVI, 314—30) szavak megfejtése. A maga szerkesztette folyóiratok gazdag anyagú cikkeiből: A *síkság* és a *róna* szó története (SzegFüz. I.). A *hit* szó eredete és rokonsága (SzegFüz. III, 1—18). A *láp* szó eredete és rokonsága (SzegFüz. III, 87—143; ebben jellemzi a nyelv-, irodalom- és néptudomány kapcsolatán alapuló szófejtési módszert is). A *kidei Hintó-mező* nevének és a *hínár szónak* eredete (Nép és Nyelv I, 225—36). Az *iszonyú* szó eredete (Nép és Nyelv III, 41—4). Áldó az ágyu, alku az áldozás, áldozat az alkonyat (Nép és Nyelv III, 161—83). — Az őstörténeti jellegűekből említjük: Mióta lovas nép a magyar (NéNy. I, 205—14); ezzel nagy vitát vezetett be. A legújabbak: Az ugorkori vadászlet magyar szókinsbeli emlékei (Ethn. LXII, 277—90). Az ugorkori sámanosság magyar szókinsbeli emlékei (MNy. XLVIII, 46—61). Az *üldöz* szó eredete (NyK. LVI, 272—3). — Erősen néprajzi színezetű szólamagyarázata a *nagy feneket kerít*-ről szóló (MNy. XX, 71—3), úgyszintén a *veszteg, vesztegel* (MNy. XXI, 120—4), a *darvadoz* (NéNy. V, 1—8) és a *csalja* (Nép és Nyelv III, 1—7) szavak megfejtése.

Amint nyelvészeti cikkeiben irodalomtörténeti szempontokat is érvényesít, és gazdag irodalmi anyagra támaszkodik, éppúgy ügyel irodalomtörténeti tanulmányaiban a nyelvészet érdekeire. E szempontból csupán Kölcsey Hymnusáról (NyÉrt. XXV, 10. sz.), Pálóczi Horváth Ádám énekeskönyvéről (NéNy. II.) és Mátyási Józsefről (NéNy. III.; Nép és Nyelv I.) szóló dolgozataira hívjuk fel a figyelmet. — Sajátosabban néprajzi jellegű tanulmányai és szövegközlései szintén nem közömbösek a nyelvészet és az irodalom számára. Legfontosabbak: Szanktól Arany Jánosig avagy mi az ethnographiai hitel (Nép és Nyelv IV, 1—20). Adalékok a káromkodások és büntetésük történetéhez (Nép és Nyelv IV, 87—99). Az Órség száz évvel ezelőtt. (Ethn. XXVIII, 99—112).

Szövegközlései, szövegigazításai aprólékos gonddal készültek. Bécsi Kódex (Új Nyelvemléktár I. 1916.) a kódexkiadványoknak a nyelvészeti kutatómunka szempontjából legeszményibb típusát képviseli. Megjelenésekor a Magyar Nyelv kiváló filológiai alkotásként üdvözölte (M. J.: MNy. XII, 173). Sajnálhatjuk, hogy a kódexre vonatkozó értekezést és a latin—magyar szójegyzéket tartalmazandó második füzet nem jelent meg. — Mind nyelvészeti, mind irodalomtörténeti szempontból fontosak Mészölynek a mások szövegkiadásaihoz fűzött, apróbb igazításai (pl. MNy. VI, 401—6, XIII, 16, XIV, 200—1, XLV, 196—7). — Az Akadémia könyvtárának anyagából számos kisebb emléket közölt, így: Drágffy János végrendelete 1524-ből (MNy. XIII, 121—4), a Szelestei-féle ráolvasás 1516—1518-ból (MNy. XIII, 271—5), részletek egy ismeretlen régi magyar drámából (MNy. XVI., kitűnő tanulmány keretében). Irodalmi szempontból jelentős vállalkozásai: Gvadányi „Pöstyéni fürödés”-ének, a Bánk Bánnak és „Az ember tragédiájá”-nak sajtó alá rendezése.

A nyelvművelés terén Mészöly nem mint nyelvész végezte a legfontosabb munkát. Ebből a szempontból legtöbbit kitűnő műfordításai jelenthetnek (Seneca-tragédiák, Johannes Secundus: Csókok könyve, Puskin: Anyegin, Nulin gróf s még több más is). Mint nyelvészt és nyelvművelő szakembert foglalkoztatta őt egy minden felekezeti szemponttól független, modern bibliafordítás gondolata is; tisztázta a követelményeket, s néhány részlet mintaszerű fordítását is bemutatta (MNY. XVIII, 81—91). Finom érzékel vette észre és szigorúan bírálta a szépirodalmi művek stílushibáit, például jogos felháborodással heves vitába szállt Kodolányival (Nép és Nyelv I—II.). Nyelvművelésünk kérdéseire újabban is hozzászólt. A fő feladatot az irodalmi nyelv művelésében látja, elsősorban irodalmi szövegek nyelvének olyan magyarázatában, amely nem hagyja figyelmen kívül a stílustörténet és a néprajz szempontjait (I. Oszt. Közl. II, 427—30). Az irodalmi termékek nyelvében a kortól, műfajtól, egyéntől függő stílussajátosságok vonzzák, ezeket kutatja régi emlékeinkben, ezek megléte miatt beszél már a nyelvenlékes kor előtti idők irodalmi nyelvééről is, a fogalmat nem korlátozva a hangtani kiegyenlítetttséget mutató nyelvtípusra (I. Oszt. Közl. IV, 476).

Mészölynek a legszakoszerűbb kérdéseket fejtegető írásai is élvezetes olvasmányok. Kitűnő magyarsággal ír. Nyelvében egyaránt benne érezzük kolostori irodalmunk nyelvének hatását, a protestáns emlékek bibliás, népies ízét, nagy költőink és íróink remekeinek befolyását, a nép nyelvének eleven frissességét, fordulatosságát. Világos, élénk előadásmódja, művészi szerkesztőkészsége, a kutató legbelső élményeit, a tudományos alkotómunka lázát, vívódásait és örömet feltáró közvetlensége: mindezek a tulajdonságok különösképpen hivatottá teszik népszerű, a szaktudomány eredményeit szélesebb körökben is terjesztő művek írására. A népszerűsítésre tudatosan is törekedett, mégpedig nemcsak maga adott rá példát, de az általa szerkesztett folyóiratoknak feladatává is tette. A kontárok nyelvészkedéséért a szélesebb közönségtől elzárkózó szakembereket is felelősnek tartotta (SzegFüz. I, 186—8). Az olvasókkal való közvetlen kapcsolatát mutatja az is, hogy a folyóiratok apróbb rovatainak eleven életében is részt vett: kérdésekre felelt, tudakozódott megfajtságra váró problémái ügyében, könyvismertetések írt stb. Fontosnak találta régi irodalmi termékek népszerűsítését is; ezért tette közzé a nyelvet érintetlenül hagyva csak az írásmódot vagy a verselést változtatva meg a Margit-legendát (Nép és Nyelv I.) és a Szigeti Veszedelem újjáélt formáját (a „Klaszikus költőink” című gyűjteményes kötet).

*

Beszélnünk kell Mészölynek a tanárképzés és a tudományos nevelés terén végzett munkájáról is. Több mint tíz éves középiskolai tanári működése idején alkalmá volt megismerkedni a magyar nyelv és irodalom gimnáziumi tanításának kérdéseivel, a tanárok tudományos munkájának lehetőségeivel. Ennek megfelelően egyetemi tanár korában különös gondja volt a tanárjelöltek sokoldalú képzésére. A magyar nyelvjárások érdekében hivatalos tanárvizsgálati szabállyal szemben is szót emelt (SzegFüz. II, 221). A jelenségek történeti szemléletét kialakító, a tudományos gondolkodást fejlesztő oktatási módszeréről, hallgatóival való közvetlen kapcsolatáról legutóbb a Szegedi Egyetem említett kis cikke számolt be. Aki valaha hallgatta óráit, akár csak pesti egyetemi vendégszereplései alkalmával is, hasonlóképpen nyilatkozhatna.

Amikor Mészöly tanítványait emlegetik, több költőnknek, nyelvészeink között alig van, akit ő tanítványának nevez. Ennek több oka is lehet. Egy körülményre bizonyára mindannyian gondolunk: Mészölynek tudományos életünkben elfoglalt helyére, munkatársaihoz való viszonyára. Egy fiatalkori írásában (Budenz József emlékezete: MNY. VII, 178—9) ő maga számol be arról, hogy amikor ismeretlen létére ismert nézetekkel szállt szembe,

kedves fogadtatásra talált, s hogy a felé irányuló rokonszenv mennyire fokozta munkakedvét. Tudjuk, hogy első nyelvészeti cikkeinek külföldön is támadt elismerő visszhangja (Bulletin de la Societé de Linguistique de Paris, 1911.). A Döbrentei-kódex és a Münchener Kódex bibliafordításának összefüggését vizsgáló dolgozatával (1913.) a Sámuel-díjat nyerte meg. — A későbbiek során mégis úgy alakult, hogy Mészöly a nyelvészet hivatalos tekintélyeivel, „iskolái”-val szemben továbbra is ellenzékinek érezhette magát. A folyóiratokban dúló csatáknak olvasóként ma is tanúi lehetünk. Több cikkéből értesülünk arról, hogy egy-egy előadását csodálkozó hitetlenkedéssel fogadták a nyelvész szakemberek, vagy arról, hogy szárnyaló fantáziáját kifogásolták. Némely szófejtésének elutasítása szűkszavú szótári tételekből derül ki. Nem tudjuk, hogy Mészöly pályája minden szakaszában és minden társára gondolva elismételte volna-e, amit elindulásakor mondott. Tudományos munkájára nézve nem volt hátrányos az ellenzéki szerep vállalása és vallása. Szerintünk azonban megakadályozta abban, hogy a valóságnak megfelelően lássa saját szerepét, főleg tanító és nevelő szerepét. Mi úgy hisszük, hogy Mészöly Gedeonnak sokkal több tanítványa van, mint ő maga gondolja. Néhány évvel fiatalabb munkatársai, ha nem értenek is egyet vele minden kérdésben, sok tekintetben tanítványának vallják magukat. Azzal, hogy a vizsgálatnak sok szempontot érvényesítő Mészöly-féle módszerét követik, s hogy kutatásának eredményeit ismertetik, közvetve Mészöly tanítványaivá is nevelik sajátjaikat. Emellett írásai közvetlenül tanítanak mindannyiunkat.¹

*

Mikor az élete alkonya felé közeledő ember számot vet munkája eredményeivel, pályakezdetére tekint vissza. Azt próbálja lemérni, mi valósult meg ifjúkori terveiből, mennyire közelítette meg az egykor kitűzött célokat. Másképpen szólva: azt vizsgálja meg, az életben igazi értékek bizonyult-e az, amit ifjúi lelkesedésében igazi értéknek hitt. Mesterei és munkatársai megbecsülésének, irántuk való tiszteletének és szeretetének jeleként Mészöly számos olyan ünnepi köszöntőt és megemlékezést írt, amelyekből megismerhetjük, hogy milyen emberi vonásokat értékelt legtöbbször azokban, akik életüket a tudománynak szentelték. Tudószemléjére és ifjúi célkitűzéseire talán az vet legjobban világot, amit Budenz emlékezetére tartott pohárköszöntőjében olvashatunk. Azt latolgatva, nem merészség-e Budenzet választani mintaképül, a fiatal Mészöly így nyilatkozott (MNy. VII, 178—9): „Tépelődéseimben az nyugtat meg, hogy szememet Budenznek azokra a jellemvonásaira szegzem, melyek nélkül ő nagygyá nem lett volna, de a melyek a legkisebbeknek is elérhetők. Ezek: szeretete a tudománynak, az igazságnak, a társaknak.” „...követheti a legutolsó is, kövesse is őt abban, hogy dologra serkentője ne a haszon legyen, hanem a tudomány vonzó ereje: így a munkás nem fogja szenvedni a csalódás fájdalmát, sem munkatárgya a csüggedés kárát.” „...meggyőződésünknek sem kimondását, sem megváltoztatását nem átallani: ennek az igazságszeretetből fakadó két erénynek harmoniájáig a legszerényebb tehetség is eljuthat.” Tudományunk szakemberei már akkor, 1911-ben is joggal gondolták, hogy Mészöly Gedeon sokra hivatott; ma láthatjuk, mily magaslatokra jutott. A legnagyobb boldogságot mégis az jelentheti számára, hogy fiatalságának álmaiban nem kellett csalódnia: a tudománynak, az igazságnak, a társaknak a szeretete töretlenül megmaradt benne. Ha ez az érzés hiányoznék lelkéből, akkor a legünnepélyesebb, legszebben csengő szó is hiábavaló lenne most, hiszen a feléje irányuló szeretetet csak az érezheti meg, akiben magában is él a szeretet. Tudjuk, hogy őbenne él, és ezért remélhetjük, hogy nem nézi

¹ Azt hiszem, a megemlékezésnek ez a része nem utolsósorban engem érint, — megérsíthetem: j o g o s a n. — PAIS DEZSÓ.

ünnepi köszöntésünknek az ő munkásságához mérve méltatlanul szerény voltát, hanem meglátja benne őszinte háláját mindazoknak, akikben a tudomány szeretetének lángját ő gyújtotta meg, akikben e láng lobogását ő is fokozta.

Hetvenötödik születése napja alkalmából sok szeretettel üdvözljük Mészöly Gedeont; megköszönjük neki mindazt, amit eddig kaptunk tőle, s szívből kívánunk erőt, egészséget, hogy ezután is kaphassunk.

HEXENDORF EDIT

Fludorovits Jolán emlékére*

A Magyar Nyelvtudományi Társaság, mely nagyrabecsült és szeretett választmányi tagját veszttette el, mély meghatottsággal állja körül e ravatalt. Még túlságosan fáj a csapás, mely annyi megpróbáltatással telt, de vértanúi türemmel és derűvel viselt életének véget vetett, ahhoz, hogy Fludorovits Jolán életművét és szellemi örökségét méltóképpen lemérhessük. De azt érezzük és tudjuk, hogy ennek a rendkívül szerény és mégis magabiztos, bátor kutatónak filológiai munkássága döntő módon járult hozzá a magyarság és Európa kapcsolatának mélyebb, igazabb megismeréséhez. Fludorovits Jolán történelmi utunk egyik legfinomabb szeizmográfján, szókészletünk fejlődésén próbálta lemérni, hogyan simulnak európai szálak keletről hozott művelődésünk szövetébe, hogyan fogadta a magyar lélek és a magyar ajak az új fogalmak egész sorának addig ismeretlen és csak az új hazában megtanult elnevezését. Kedves Tagtársunknak a magyar nyelv latin jövevényszavairól írt műve mindmáig egyetlen komoly útmutatás ezen a területen, s akkor is hasznos szolgálatot fog tenni, amikor sor kerül majd a magyar nyelv új és remélhetőleg befejezését is megérő etimológiai szótárának kidolgozására.

De meg kell emlékeznünk Fludorovits Jolán működésének egy másik és talán kevésbé ismert eredményéről is. Ő volt az, aki mesterének, Huszti Józsefnek irányításával a Magyar Tudományos Akadémia egyik kis szobájában hosszú éveken keresztül vezetete, saját egyéni munkájának feláldozásával, a magyarországi latinság szótárának adatgyűjtési munkálatait. Ez volt az a feladat, amely talán legjobban szívéhez nőtt, s melyet ő a középkori latinság nemzetközi szervének, az Archivum Latinitatis Medii Aevi-nek elveihez híven bölcs tapintattal és körültekintéssel teljesített. Néhány rövid év elég volt számára több mint félmillió adat összegyűjtésére, és itt, koporsója mellett is ki kell fejeznünk minden magyar filológusnak azt az óhaját, hogy a magyarországi latinság e hatalmas adattárának nem szabad kéziratban maradnia: e művet sem örvendetesen fellendülő középkor-kutatásunk, sem pedig a magyarországi humanizmussal foglalkozó tudósaink sokáig nem nélkülözhetik.

Fludorovits Jolán gyöngé, törékeny külseje éber és minden új tudományos adalékra boldogan figyelő szellemet takart. Hadd felejtsem el most a helyet, ahol állok, és hadd szóljak hozzá úgy, ahogyan egykor az Akadémiai Szótári Bizottság helyiségeiben éveken át beszélgettünk. Hadd nyújtsam át neki szeretettel nemcsak a Nyelvtudományi Társaság virágait, hanem egy szép Plinius-idézetet is, amelyet 1814-ben egy másik, Fludorovits Jolánhoz hasonlóan áldozatos lelkű szótáríró, a hetven éves Simai Kristóf írt monumentális magyar szótára első lapjára: „Quatenus negatur nobis diu vivere, relinquamus aliquid, quod nos vixisse testemur”. Magyarul körülbelül ezt mondhatnók: „Ha a hosszú életet megtagadja is tőlünk a sors, hagyjunk hátra valamit, ami életünkről tanúskodik”. Mély fájdalomunkból emeljen ki az a megnyugtató érzés, hogy Fludorovits Jolán ennek a bölcs pliniusi elvnek teljes mértékében eleget tett.

GÁLDI LÁSZLÓ

* Temetésén, 1955. január 19-én hangzott el.

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Beszámoló a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1955. évi közgyűléséről

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1955. június 7-én tartotta meg 1955. évi közgyűlését. K n i e z s a I s t v á n elnök megnyitó szavai után LŐRINCZE LAJOS tartott ünnepi előadást „Az ízt jelentő melléknevek jelentéséhez” címmel. Az előadás után K N I E Z S A I S T V Á N hozzászólásában hangsúlyozta annak fontosságát, hogy az annyira elhanyagolt jelentés-területről hallhatott a Társaság egy kitűnő részlettanulmányt. Ezután MOLLAY KÁROLY olvasta fel titkári beszámolóját.

*

Tisztelt Társaság! — Lakó György főtitkár betegsége miatt nekem jutott az a feladat, hogy Társaságunknak a legutóbbi közgyűlés (1954. május 25.) óta folytatott működéséről beszámoljak.

I. A tavalyi főtitkári beszámoló (MNY. L, 517—20) örömmel állapította meg, hogy Társaságunk tevékenysége lassan, de állandóan fejlődik, terebélyesedik. Az elmúlt tíz esztendőben Társaságunk valóban kivette a részét nyelvtudományunk újjáépítéséből. Az 1945. évi közgyűlésen K n i e z s a I s t v á n akkori titkár e szavakkal fejezte be jelentését: „Szomorú beszámoló végén úgy érzem, hogy a jövővel is szembe kell nézni. Nem azt nézni, mink pusztult el, hanem hogy mink van, és mi az, amire építhetünk. Feladataink nemhogy csökkentek volna, hanem még igen nagy mértékben meg is növekedtek. Anyagi eszközeink ugyan hiányzanak, azonban mégis csak vagyunk, munkánk törletlen, és hiszünk a jövőben. Lehetetlen, hogy a magyar nyelv ügye az új Magyarországon közömbös legyen, s azért remélem, hogy tudományunk újból fellendül, és Társaságunk ebben még fokozottabb mértékben fog vezető szerepet játszani, mint azt a múltban tette.” (MNY. XLII, 87.) A tizedik évfordulón, Társaságunk második félévszázadának küszöbén a titkárnak már nem kell szomorú jelentést beterjesztenie.

Feladataink valóban növekedtek. Mindenekelőtt a Társaság széthullott tagságát kellett újjászervezni, miközben természetesen hozzáláttunk nyelvtudományunk új elvi alapjainak kidolgozásához is.

Tagjaink létszáma örvendetesen emelkedett: 256 tagunk van az 1953. évi 198-cal szemben (korábbi adataim nincsenek!), azonban még messze vagyunk az 1943. évi 344-től, pedig ezen a számon is túl kellene jutnunk. A magyar nyelv, sőt általában a nyelvi műveltség ügye valóban nem közömbös kérdés az új Magyarországon, s éppen ezért keveseljük azoknak a számát, akikhez folyóiratunk, a Magyar Nyelv és testvérfolyóiratunk, a Magyar Nyelvőr révén hangunk eljuthat. Az előfizetők gyűjtését a folyóiratok megszabott példányszáma korlátozza, társasági tagokat pedig — főleg vidéken — nagyobb számban addig nem toborozhatunk, amíg a tagdíj fejében nem tudunk nekik valamit nyújtani. Tagjaink a Magyar Nyelvet nem tagilletményként, hanem külön előfizetés révén kapják, s ezért a tagdíj fejében 1950 előtt megjelent kiadványainkat erősen leszállított árban adtuk és adjuk. Vidéki tagjaink azonban túlnyomó számban elesnek a Társaságunk igazi életét, vérkeringését jelentő felolvasó ülésektől és a „Kruzsok” megbeszéléseitől, hiszen még vidéki választmányi tagjaink felutazását sem tudjuk biztosítani, az előadókét is igen korlátozott számban. Vidéki tagjaink tartós bekapcsolását Társaságunk életébe a nagyobb időközökben tartott vándorgyűlések, kongresszusok nem tudják biztosítani. — Engem régóta foglalkoztat az a kérdés, s megoldását abban az irányban látom, ahogyan ezt például a Magyar Történelmi Társulat végzi. A Magyar Történelmi Társulat egyes vidéki városainkban, nem is feltétlenül csak az egyetemi városokban, hanem ott, ahol erre az adottságok megvannak, megszervez

a Társulat helyi csoportjait, amelyek felolvasó üléseket tartanak, s sajátos feladatként a helytörténet elvi és gyakorlati kérdéseivel foglalkoznak. Társaságunknak ilyen helyi csoportjai lehetnének azok a vidéki gócpontok, amelyek köré tömörülhetnének a nyelvtudomány, a nyelvművelés, általában a nyelvi műveltség kérdéseivel foglalkozó szakemberek és érdeklődők. Ezeknek a nyelvészeti kutatásokban és a nyelvtudományi eredmények népszerűsítésében egyaránt lehetnének sajátosan helyi feladataik. Gondoljunk csak arra, milyen hasznos munkát végezhettek volna ilyen csoportok az új helyesírási szabályzat körül keletkezett rémhírek eloszlatásában. Csak tanulságul hivatkozom a Német Nyelvművelő Társaság (Gesellschaft für Deutsche Sprache) hasonló működésére, amelyet tavaly ismertettem (Nyr. LXXVIII, 335). Társaságunknak vidéken rendezendő vándorgyűlései, kongresszusai akkor több színt és értelmet nyerhetnének.

2. Nyelvtudományunk új elvi alapjainak megvitatása természetesen nemcsak Társaságunkban folyt, de Társaságunk is megsínylette azt a nem éppen barátságos légkört, amely nyelvtudományunkat a sztálini nyelvtudományi cikkek megjelenése előtt körülvette. A „nyelvről szóló új tanítás” köntösében tetszelgő, tulajdonképpen tudománytalan marrizmust Társaságunk sohasem tette magáévá, azonban az ezzel kapcsolatos, sokszor parázs vitáknak annyi hasznuk mégis volt, hogy az általános nyelvtudományi kérdések az előtérbe kerültek. Végeredményben azonban meddő, bénító volt ez az idő, amit a Magyar Nyelv 1950-ig megjelent sovány kötetei és — PAIS DEZSŐNEK saját költségén megjelent három kiadványunkat nem számítva — ugyanez idő, tehát öt év alatt megjelent kiadványaink száma (3) is bizonyít. Meddő is volt ez az idő, mert egyesekben azt az elképzelést keltette, hogy konkrét nyelvi anyag vizsgálata nélkül is lehet nyelvtudományt művelni, s ettől a szemlélettől ma sem szabadultunk meg egészen.

A Kőrösi Csoma-Társaság és az Országos Néptanulmányi Egyesület tagjainak beolvadása (1949. május 31.) Társaságunkban tömörítette a nyelvtudomány összes munkásait. Ezáltal lehetségessé vált, hogy a megújított Magyar Nyelvtudományi Társaság mint nyelvtudományunk legfontosabb társadalmi szerve 1949. december 19–21-ig megrendezze az I. országos nyelvészkongresszust. E kongresszus vitatta meg nyelvtudományunk első öt éves tervét, egyben megemlékezett Gyarmathisámu el „Affinitas” című munkája megjelenésének 150. évfordulójáról. A terv fő célkitűzései ezek voltak: „1. befejezni és kiegészíteni az előző korszakban csak igen hiányosan elvégzett anyaggyűjtést; 2. szellemében gyökeres átalakítással a dialektikus és történelmi materializmus szemléletével és módszerével hatni át nyelvtudományunkat, elsősorban a Szovjetunió élenjáró nyelvtudományának eredményei alapján; 3. helyreállítani az elmélet és gyakorlat közt az előző korszakban teljesen megszakadt egységet” (DEME LÁSZLÓ: Nyr. LXXIV, 156). A célkitűzések általánosító megfogalmazásukban sem illettek bele a marrizmusba, s megvalósításukra bizonyára nem is került volna sor, ha 1950 júniusában SZTÁLIN nyelvtudományi cikkei nem jelennek meg.

Társaságunk az araksejevizmus kényszerétől felszabadulva rendezhette meg a Magyar Tudományos Akadémia jelentős anyagi támogatásával 1950. október 27–29-ig debreceni vándorgyűlését, amely levonta a sztálini cikkek tanulságait, és öt éves tervünket is új megvilágításba helyezte (KÁLMÁN BÉLA: Nyr. LXXIV, 457). Nyelvtudományunk számára ez volt igazában a fordulat éve, ez hozott tulajdonképpen új vérkeringést Társaságunk életébe. — A Társaságnak a háború folyamán elpusztult vagyona helyett most már az Akadémia fedezte költségvetésének túlnyomó részét és külön a Magyar Nyelv kiadását, úgyhogy ismét lehetett kiadványokra, kongresszusra, a Társaság rendszeres működésére, vidéki tagtársaink meghívására stb. gondolni. Bár a nyomdái s még inkább a kiadási s folyóiratterjesztési viszonyok akkor még egyáltalán nem voltak rózsásak, sőt még normálisak sem, Pais Dezső szerkesztő szívóssága és harcias-

sága révén a Magyar Nyelv is, kiadványaink is mindinkább belátható időközökben jelengettek meg.

Ha tudományos életünk átszervezése folytán Társaságunk nem is tehetett szert arra a vezető szerepre, amelyről az 1945. évi titkári jelentés ábrándozott — hiszen nyelvtudományunkat most már az Akadémia I. osztálya irányítja —, rendezvényeink megmutatták, hogy a nyelvi műveltség szakembereinek és érdeklődőinek tömegét legjobban Társaságunk tudja megmozgatni. Társaságunk így jelentős szerepet kapott egész nyelvtudományunk és nyelvi műveltségünk időszerű kérdéseinek nyilvános megvitatásában. A Társaság által Szegeden rendezett II. országos nyelvészkongresszus (1952. november 14—16) már számba vehette nyelvtudományunk haladó hagyományait, a nyelvtudományi ötéves terv addigi eredményeit, kitűzhetette irodalmi nyelvünk kialakulásának, közép- és felsőfokú nyelvi oktatásunk helyzetének vizsgálatát (BALÁZS JÁNOS: Nyr. LXXVII, 257). A szegedi kongresszus lefolyása, határozatai (Nyr. LXXVII, 264) és visszhangja megmutatták, hogy nyelvtudományunk valóban fellendült. — Társaságunk ugyanakkor megtette a kezdeményező lépéseket, hogy nyelvészek, írók és irodalomtörténészek nyelvi műveltségünk kérdéseiben együttműködjenek, ha ezt a kezdeményezést a másik oldalról elég gyéren fogadták és nem is viszonzták. Mind a három 1953. évi kiadványunk (81. sz. PAIS DEZSŐ, Árpád- és Anjou-kori mulattatóink; 82. sz. KARDOS TIBOR, A Huszita Biblia keletkezése; 83. sz. a szegedi nyelvészkongresszus anyagában PAIS DEZSŐ, A magyar irodalmi nyelv) ezt a törekvésünket is tükrözi. A településtörténet elhanyagolása óta a történészekkel is meglazultak kapcsolataink. Az 1953. december 1-én rendezett östörténeti vitával Társaságunk e téren is kezdeményezésről tett tanúbizonyságot. Ha még megemlítem, hogy a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat működésébe is tevékenyen bekapcsolódtunk, jogosan megállapíthatom, hogy Társaságunk fennállásának ötödik évtizedében lehetőségeihez képest teljesítette hivatását.

3. Az elmúlt év a III. országos nyelvészkongresszusra való előkészület jegyében indult. Kezdetől fogva súlyt helyeztünk arra, hogy a Budapesten rendezendő kongresszuson minél több vidéki pedagógus vehessen részt. Minthogy az érvényben levő rendelkezések szerint a kongresszusra felutazó vidéki pedagógusok költségeit mi nem vállalhattuk, a vidéki pedagógusok részvételének megszervezése a remélnél hosszabb időt vett igénybe. Az Oktatásügyi Minisztérium segítségével így végül is az ország minden részéből több mint 70 pedagógus részvételét tudtuk biztosítani. Budapestnek és környékének pedagógusai igen nagy számban jelentek meg, úgyhogy az 1954. november 11—13-ig az Eötvös Loránd Tudományegyetem aulájában megtartott kongresszus nyelvtudományunk hatalmas seregszemléje lett, amely az általános nyelvészet, a stilisztika, az általános nyelvészeti, valamint a stilisztikai oktatás és a történeti magyar nyelvjáráskutatás kérdéseit vitatta meg (HERMAN JÓZSEF és KÁZMÉR MIKLÓS: Nyr. LXXIX, 154). Úgy hiszem, ez a seregszemle, és a kongresszus munkája méltó keret volt Társaságunk félévszázados jubileumának megünneplésére. A jubileumot a Társaság ötven esztendő történetének összefoglalásával egyik legrégebbi tagtársunk, TRÓCSÁNYI ZOLTÁN méltatta.

Ezenkívül 22 felolvasó ülést tartottunk: Ezek közül 6 a magyar, 5 a finnugor, 3 a szlavisztikai, 2 az orientalisztikai és 6 az általános szakosztályban hangzott el. Meglehetősen elhanyagolt tudománytörténetünk előkészítésére egy-egy nagyobb nyelvészünk egyéniségét, egész életművét bemutató és értékelő előadásokat szerveztünk. Eddig Balassa Józsefről, Munkácsi Bernátról és Gombocz Zoltánról hangzott el egy-egy ilyen előadás. Szeretnők, ha ezek az előadások a tiszteletteljes megemlékezésen túlmenően tudománytörténeti szempontból jobban mérlegre tennék egy-egy elhalt nagy tudósnak életművét, mert ez tudománytörténeti tájékozódásunk

mellett még napi munkánkat is előbbre vinné. Tudománytörténeti jellegű előadást hallottunk még a kazáni nyelvészeti iskoláról, reformkori magyar nyelvtanaink szerkezeti és terminológiai kérdéseiről és „Magyar filológusok a román nyelvről a XVIII–XIX. század fordulóján” címmel. Négy ízben neves külföldi nyelvész údvözölhettünk előadój asztalunknál: 1954. szeptember 15-én ERKKI ITKONENT, aki a lapp nyelvjárásokról beszélt; október 22-én MARCEL COHENT, a párizsi École des Hautes Études igazgatóját, aki „Le langage” című könyvéről adott elő; december 14-én PAVEL POUCHA prágai professzort, aki a csehszlovák orientalisztika állásáról számolt be; december 15-én és 17-én B. A. SZEREBRENNYIKOVOT, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Nyelvtudományi Intézetének helyettes igazgatóját, aki a permi nyelvek kölcsönhatását, az udmurt és a mari nyelv egy-egy részletkérdését fejtegette. A többi előadás egy-egy nyelvészeti részletkérdést mutatott be, legtöbbet a szótörténet szerepelt: 4 előadással.

4. Kiadványsorozatunk az elmúlt évben hét számmal szaporodott. Megjelent 84. CZEGLÉDY KÁROLY, IV–IX. századi népmozgalmak a steppén. — 85. SZABÓ DÉNES, A dömösi adománylevél hely- és vizrajza. — 86. SZABÓ ISTVÁN, Bács, Bodrog és Csongrád megyék dézsmaalajstromai 1522-ből. — 87. O. NAGY GÁBOR, Mi a szólás? — 88. GYALMOS JÁNOS, A -béli névszóképző. — 89. HADROVICS LÁSZLÓ, Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. — 90. LŐRINCZE LAJOS, A magyar nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. — A hét kiadványból három különnyomat, az utolsót azonban a Társaság látta el német nyelvű kivonattal. Ennek eddigi külföldi visszhangja azt a kérdést veti fel, nem kellene-e Társaságunknak a magyar nyelvtudomány nemzetközi viszonylatban számottevő eredményeinek ismertetésével is foglalkoznia, mert az elég ritkán megjelenő Acta Linguistica erre elégtelennek bizonyul. Különösen szótörténetünk és a magyar nyelvatlasz-munkálatok eddigi eredményei tarthatnak nemzetközi érdeklődésre számot, mi azonban ezt az érdeklődést eddig nem igyekeztünk kielégíteni. Persze ehhez a feladathoz megfelelő költségvetési keret biztosítása volna szükséges. Hálával tartozunk az Akadémia I. osztályának, hogy az említett őstörténeti vita anyagát kiadta (A magyar őstörténet kérdései. Nyelvtudományi Értekezések 5.), és vállalta a legutóbbi nyelvész-kongresszus anyagának kiadását is. A kiadás elnökünk szerkesztésében előkészítés alatt van.

5. Tagjaink száma az elmúlt évben 33-mal szaporodott, 3 tagtársunkat veszítettük el, úgyhogy jelenleg 256 tagunk van. 1954. december 2-án, hetvenöt éves korában halt meg Cséfkó Gyula, választmányunk tagja, akinek érdemeit folyóiratunk méltatta (O. NAGY GÁBOR: MNy. L, 513–6; TOMPA JÓZSEF: MNy. LI, 138). 1955. január 15-én, ötven esztendőskorában távozott el közülünk Fludorovits Jolán, választmányunk tagja, latin jövevényszavaink érdemes kutatója. 1955. február 4-én hetvennyolc éves korában veszítettük el Kaiblinger Fülöp tagtársunkat, akinek nyelvtankönyveiből nemzedékek tanultak középiskoláinkban. Temetésükön képviseltettük magunkat, emléküket pedig kegyelettel őrizzük.

1954. december 10-i felolvasó ülésünkön ünnepelhettük alelnökünknek, Fokos Dávidnak hetvenedik születésnapját. Kívánjuk, hogy tudományos munkáját még sokáig, jó egészségben folytathassa.

Jelentem továbbá, hogy két tagtársunk kormánykitüntetését kapott: Bárczi Géza, választmányunk tagja Munka Érdemrendet, Imre Samu, választmányunk tagja pedig Munka Érdemérmét. A kitüntetetteknek további sikeres munkát kívánunk.

1954. november 1-e óta Társaságunknak ismét nyelvész adminisztrátora van Mikesy Sándor tagtársunk személyében, aki hivatali helyiség hiányában is nagy ügybuzgalommal látja el állását. Reményünk van arra, hogy a következő év folyamán hivatali helyiségünk kérdése megoldást nyerhet. Kiadványainkat csak a Magyar Nyelvtudományi Intézet előzékenysége révén tudjuk tárolni, és H. Boty-

tyánfy Éva kezeli őket. A Szovjetunió Tudományos Akadémiájától és máshonnan kapott cserekönyvekkel ismét megkezdtük Társaságunk könyvtárának a kiépítését, amit szintén H. Bottyánfy Éva végez. Működését a Társaság nevében köszönöm.

6. Jövő terveink közül a következőket emlitem meg: Esetleg vándorgyűlés szervezése, vidéki csoportok szervezése (ha a Társaság ezt a javaslatot helyesnek találja), helyiség szerzése, a könyvtár további kiépítése, tagtoborzás stb. Kiadványainkat, sajnos, nem tudjuk abban az ütemben megjelentetni, ahogy ez kívánatos volna. Az előző években ugyanis a Társaság azt a költségvetési keretet, amelyet az Akadémia rendelkezésére bocsátott, nem tudta teljes egészében felhasználni, s ezért elmúlt évi költségvetésünk-ből 14 000 forintot lefaragtak. Az elmúlt év hét kiadványa mostani költségvetésünkben már annyira megterhelte, hogy újabb kiadványokra nemigen gondolhatunk, noha kész kézirat volna elég. Legfeljebb arról lehet még szó, hogy fényképmásolatban kiadjuk 1944-ben elpusztult három kiadványunk (70—72. sz.) közül B. SIMOND RENÉE mutatóját a MURMELLIUS-féle latin-magyar szójegyzékhez vagy a Magyar Nyelv 1944. évi 4. számát.

Javasolom végül, hogy a közgyűlés a tagdíjat a következő évre is 5 forintban állapítsa meg.

Kérem jelentésem és javaslatom szíves elfogadását.

*

A titkári jelentést a közgyűlés elfogadta.

Bárcki Géza örömmel üdvözölte a titkári beszámolóban azt a részét, amely azt javasolja, hogy az eddig úgyszólván teljesen elszigetelt vidéket is be kell kapcsolni a Társaság munkájába. A megoldást Mollay szerinte is igen helyesen úgy látja, hogy a nagyobb vidéki városokban helyi csoportokat kell szervezni, amelyek nyelvtudományi, illetőleg nyelv művelő munkát végeznek. Bárcki azt javasolja, hogy Mollay kitűnő tervét a közgyűlés elvben feltétlenül fogadja el, és szólítsa fel a választmányt, hogy a szükséges gyakorlati lépéseket minél előbb tegye meg. A közgyűlés a hozzászólásban elhangzottakkal egyetértett.

Ezután Kelemen József pénztáros és Rácz Endre, a számvizsgáló bizottság tagja olvasták fel jelentésüket. — A közgyűlés mindkét jelentést elfogadta.

A felmentés megadása után Kniezsa István elnök elrendeli a választás megtartását. Mollay Károly titkár tájékoztatja a közgyűlést arról, hogy egyrészt a Czegléd Károly lemondásával megüresedett szaktitkári tisztséget kell az orientalista szakosztályban betölteni, másrészt az elhalálozás folytán megüresedett két választmányi tagsági helyre kell új tagokat választani. A választmány a szaktitkári helyre Uray Géának, a választmányi tagságra Nyíri Antalnak, Papp Istvánnak és Temesi Mihálynak a megválasztását javasolja. Ezenkívül az alapszabályok értelmében 12 választmányi tagot sorsolással törölni kell a választmányból, és a megüresedett helyeket választással újra betölteni.

Az elnök a szavazatszedő bizottság tagjaiul Loványi Gyulát, Horváth Máriát és Vértés O. Andrást jelöli ki.

A közgyűlés a 12 kisorsolt választmányi tagot egyhangúlag újra megválasztotta. Az orientalista szaktitkári tisztségre Uray Géát, a két megüresedett választmányi tagságra a jelöltek közül csekély szavazattöbbséggel Papp Istvánt és Temesi Mihályt választotta meg.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság vezetősége tehát a következő:

Tisztikar: Elnök: Kniezsa István. Társelnökök: Németh Gyula, Zsirai Miklós. Alelnökök: Lőrincze Lajos (magyar szakosztály), Fokos Dávid (finnugor szakosztály), Hadrovics László (szlavisztikai szakosztály), Tamás Lajos (általános nyelvészeti szakosztály), Ligeti Lajos (orientalisztikai szakosztály). Főtitkár: Lakó György. Titkár:

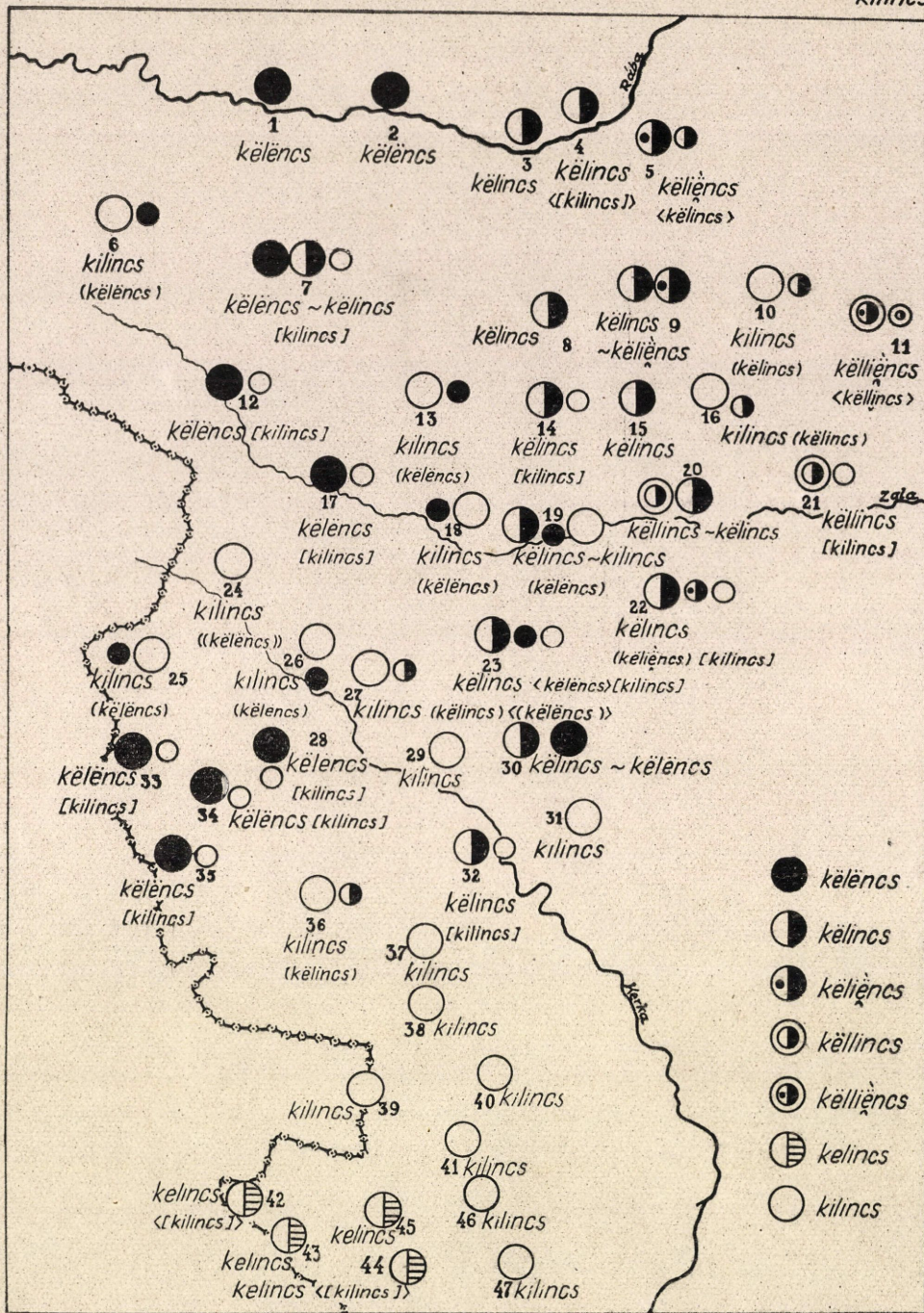
Mollay Károly. Jegyző: Kázmér Miklós. Pénztáros: Kelemen József. Ellenőr: Benkő Loránd. Szakosztálytitkárok: Kovalovszky Miklós (magyar), Hajdú Péter (finnugor), Király Péter (szlavisztika), Herman József (általános nyelvészet), Uray Géza (orientalisztika). — Választmányi tagok: Balázs János, Birczi Géza, D. Bartha Katalin, Beke Ödön, Berrár Jolán, Csongor Barnabás, Dénes Szilárd, Eckhardt Sándor, Erdődi József, Fábián Pál, Fekete Lajos, Fónagy Iván, Gáldi László, Gulyás Pál, Hegedűs Lajos, Horváth János, Imre Samu, Kálmán Béla, Mészöly Gedeon, Moravcsik Gyula, Nagy J. Béla, N. Sebestyén Irén, Ország László, Pais Dezső, Papp István, Prohászka János, Rubinyi Mózes, Sámson Edgár, Sulán Béla, Sz. Kispál Magdolna, Telegdi Zsigmond, Temesi Mihály, Tompa József, Úrhagyai Emilia, Zsoldos Jenő. — Számvizsgáló bizottság: Rác Endre, Tarnóczy Tamás, Tompáné Lovas Rózsa.

A vezetőség kiegészítése után Hajdú Péter előterjesztette azt a javaslatot, amelyben a választmány tiszteleti és levelező tagok megválasztását kéri a közgyűléstől. Tiszteleti tagságra Lauri Kettunen és Y. H. Toivonen professzorokat, levelező tagságra Lauri Hakulint, Erkki Itkonen, Klara Majtyinszkaját, Aarni Penttilät, Wolfgang Steinitzet és B. A. Szerebrennyikot ajánlja. — A közgyűlés a javasoltakat egyhangúlag megválasztotta.

Végül Kniezsa István elnök előterjesztette Gáldi Lászlónak azt a javaslatát, hogy minden, a Társaságban elhangzott előadásról és hozzászólásról összefoglaló ismertetés jelenjék meg a Magyar Nyelvben. — A közgyűlés megbízta a választmányt, hogy a javaslatot részleteiben is tárgyalja meg, illetőleg az ismertetések elkészítését szervezze meg.

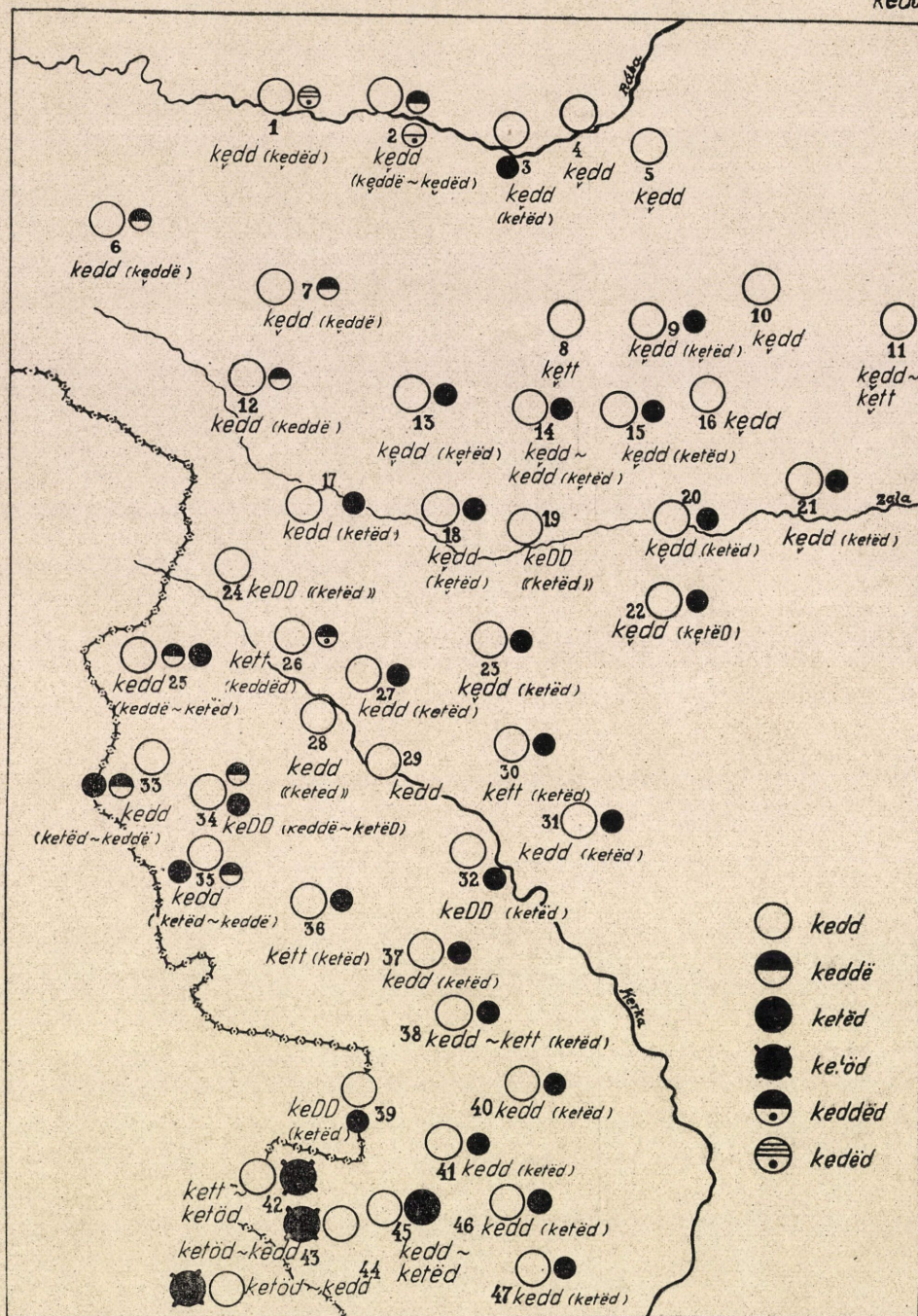
A közgyűlés Kniezsa István elnök zárószavaival ért véget.

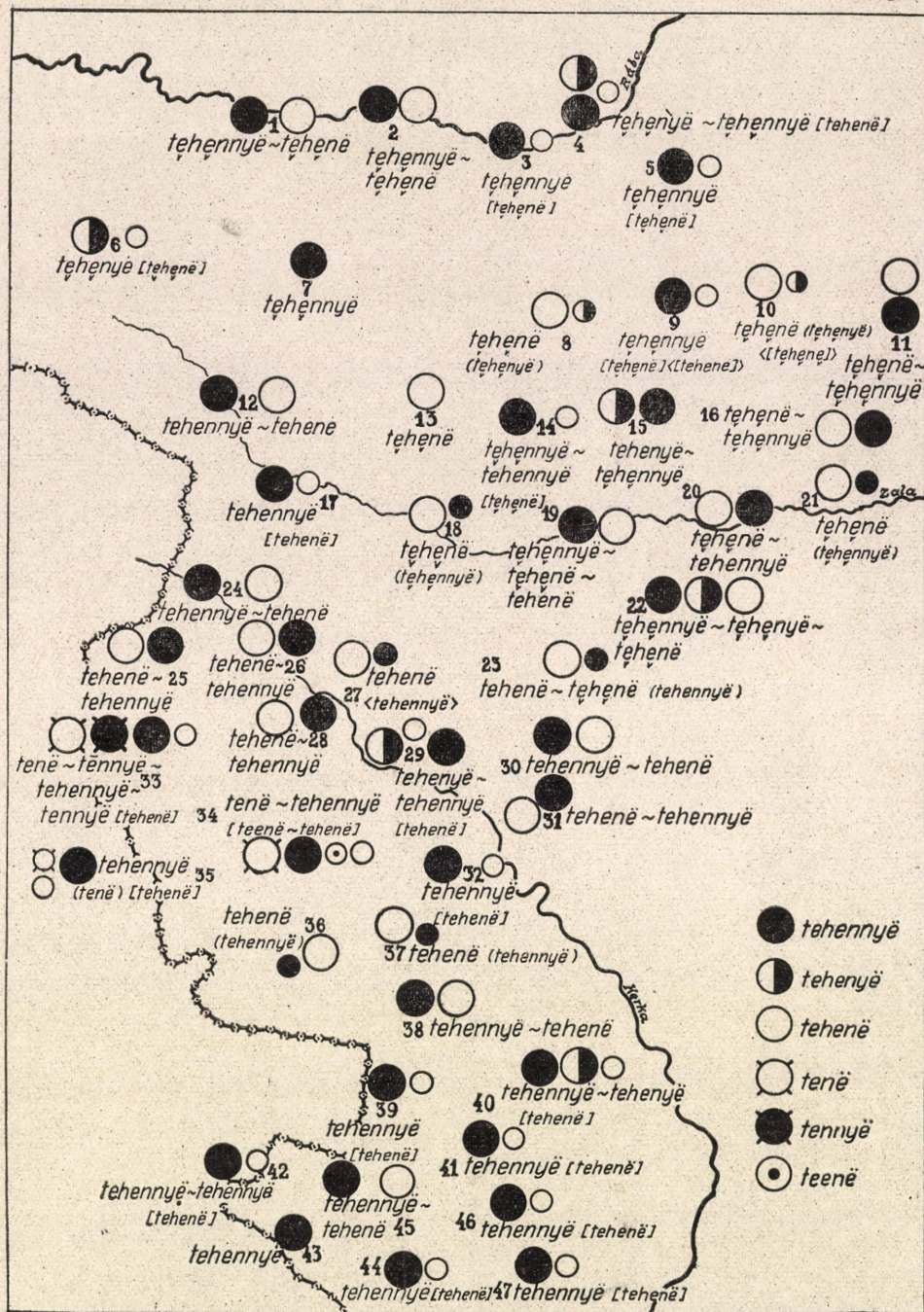

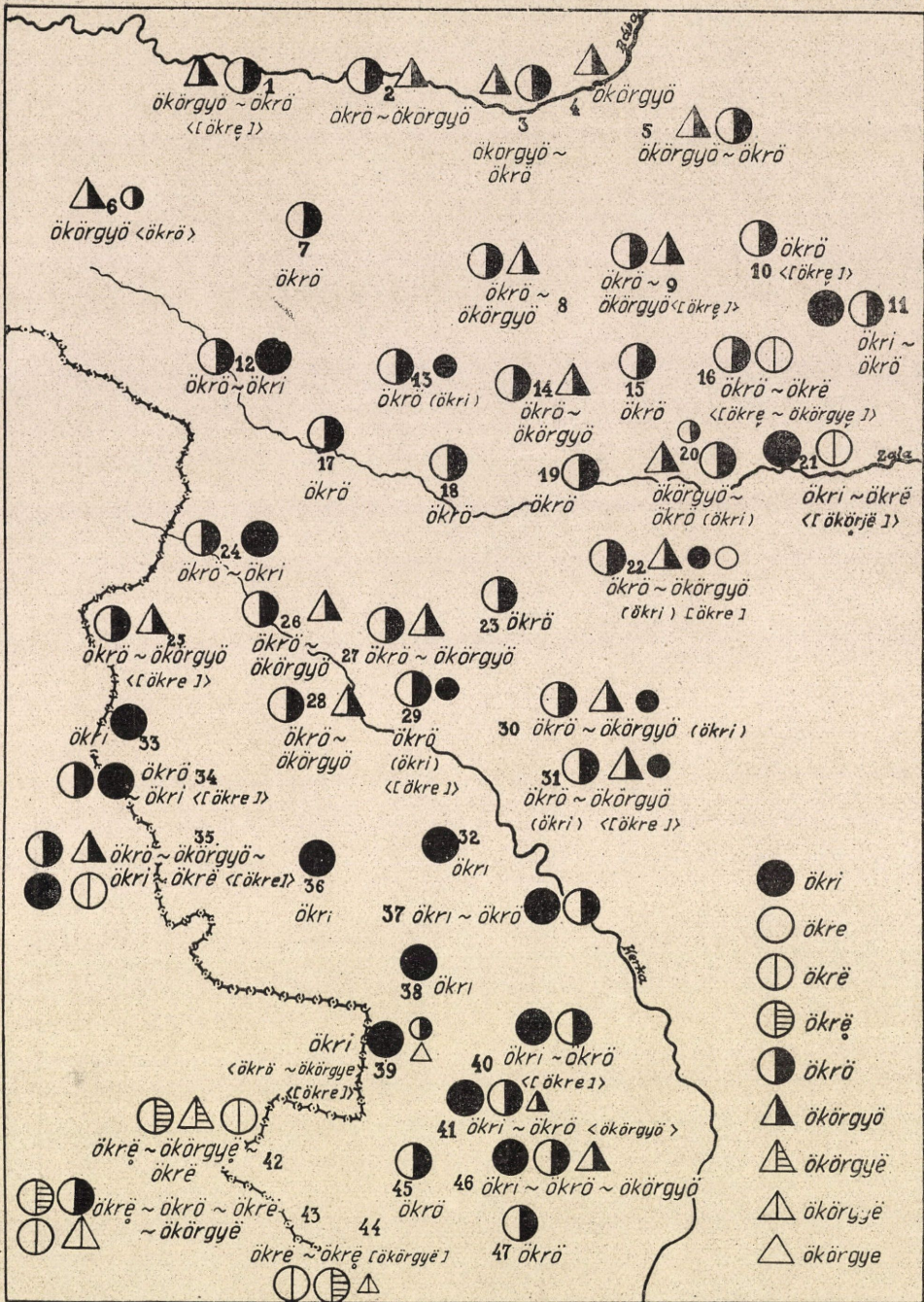
kedr

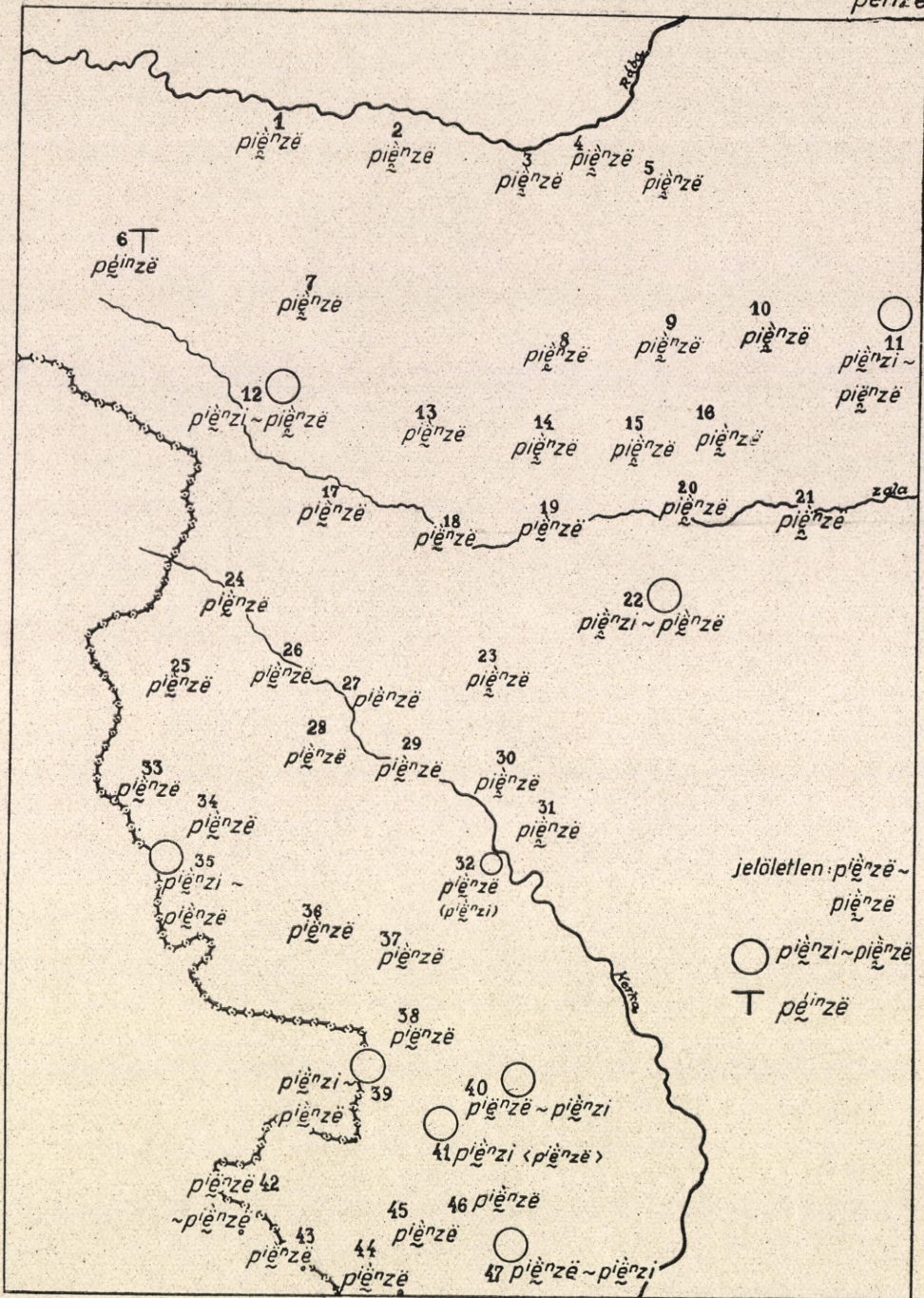

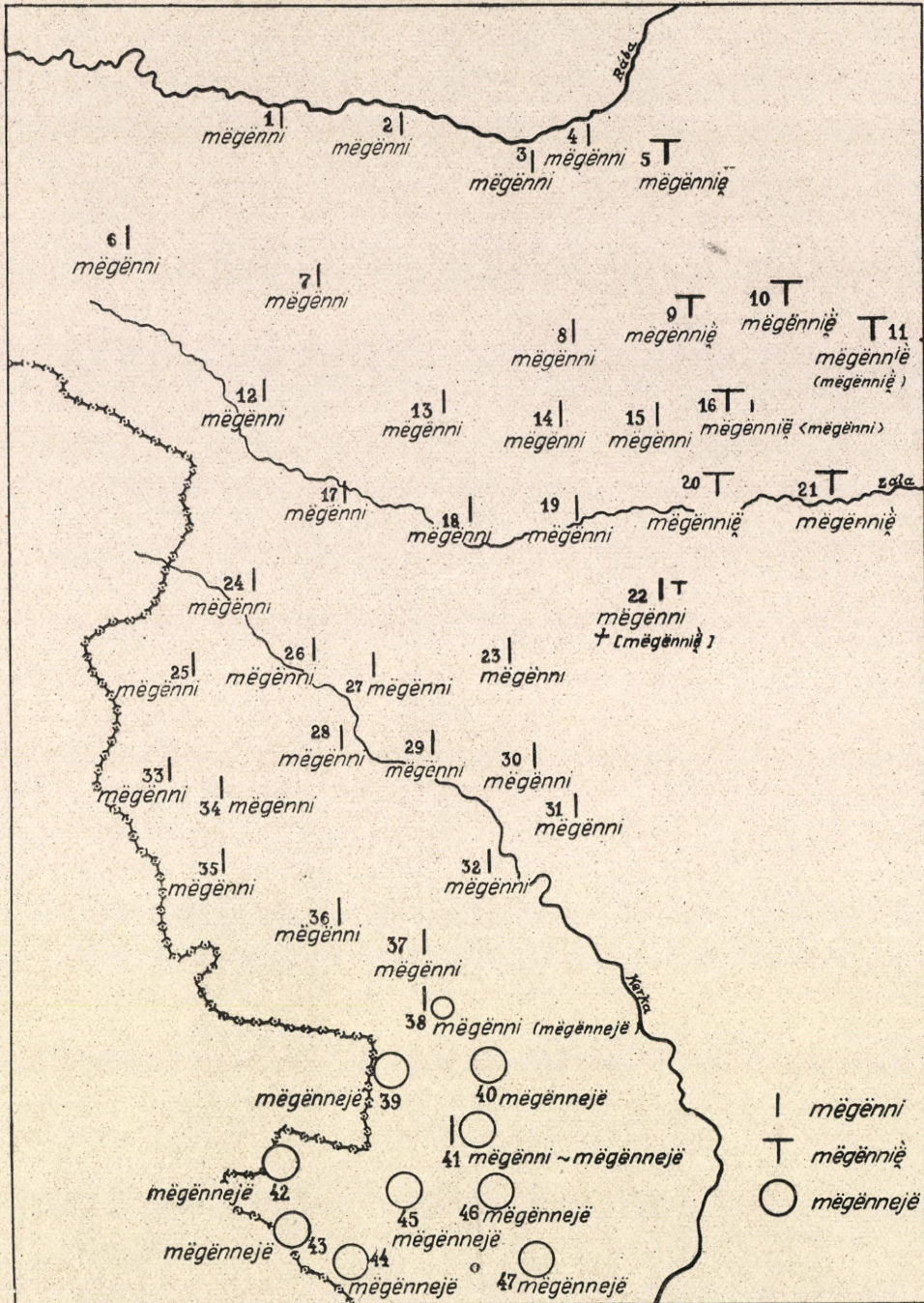
pienze

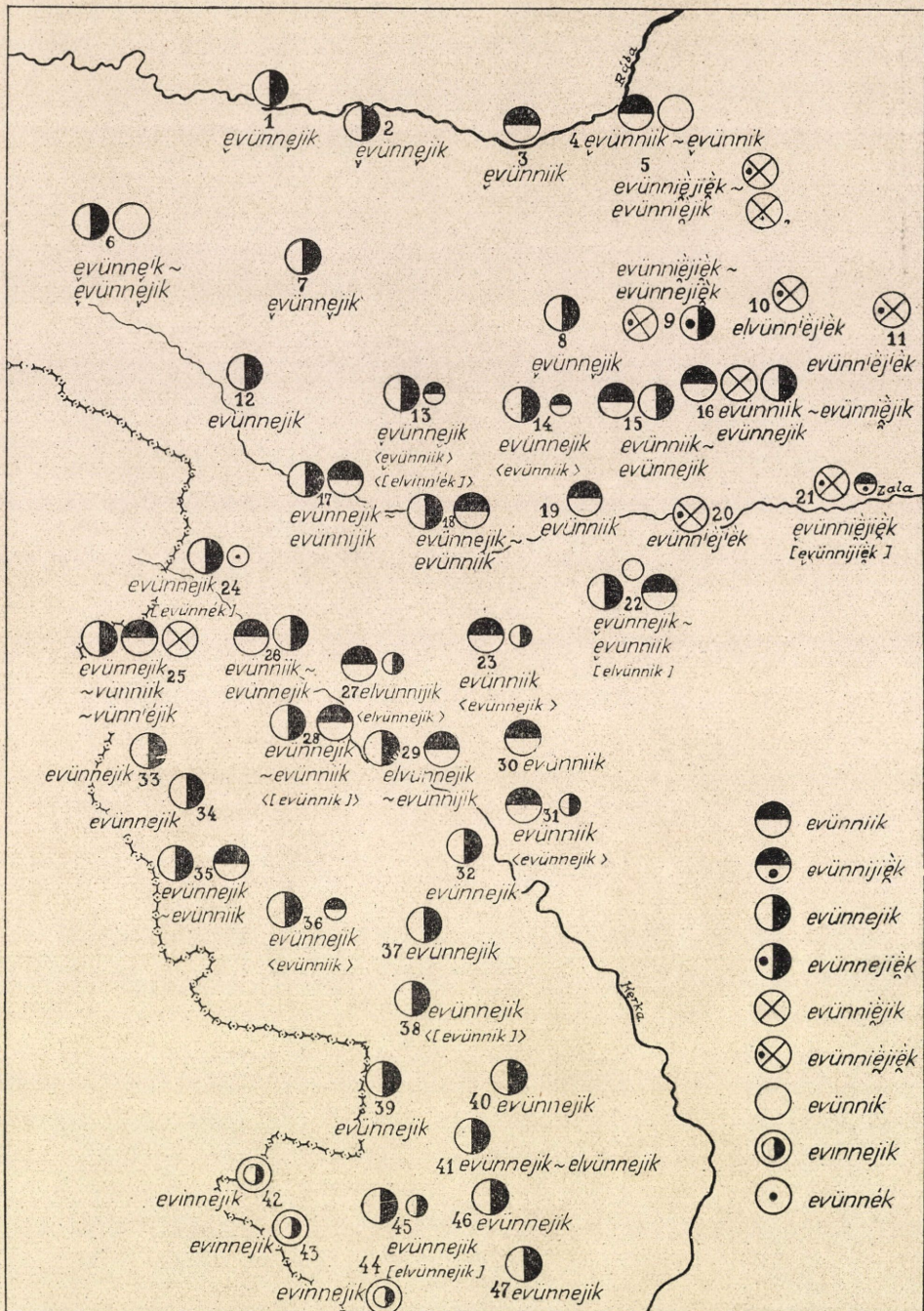

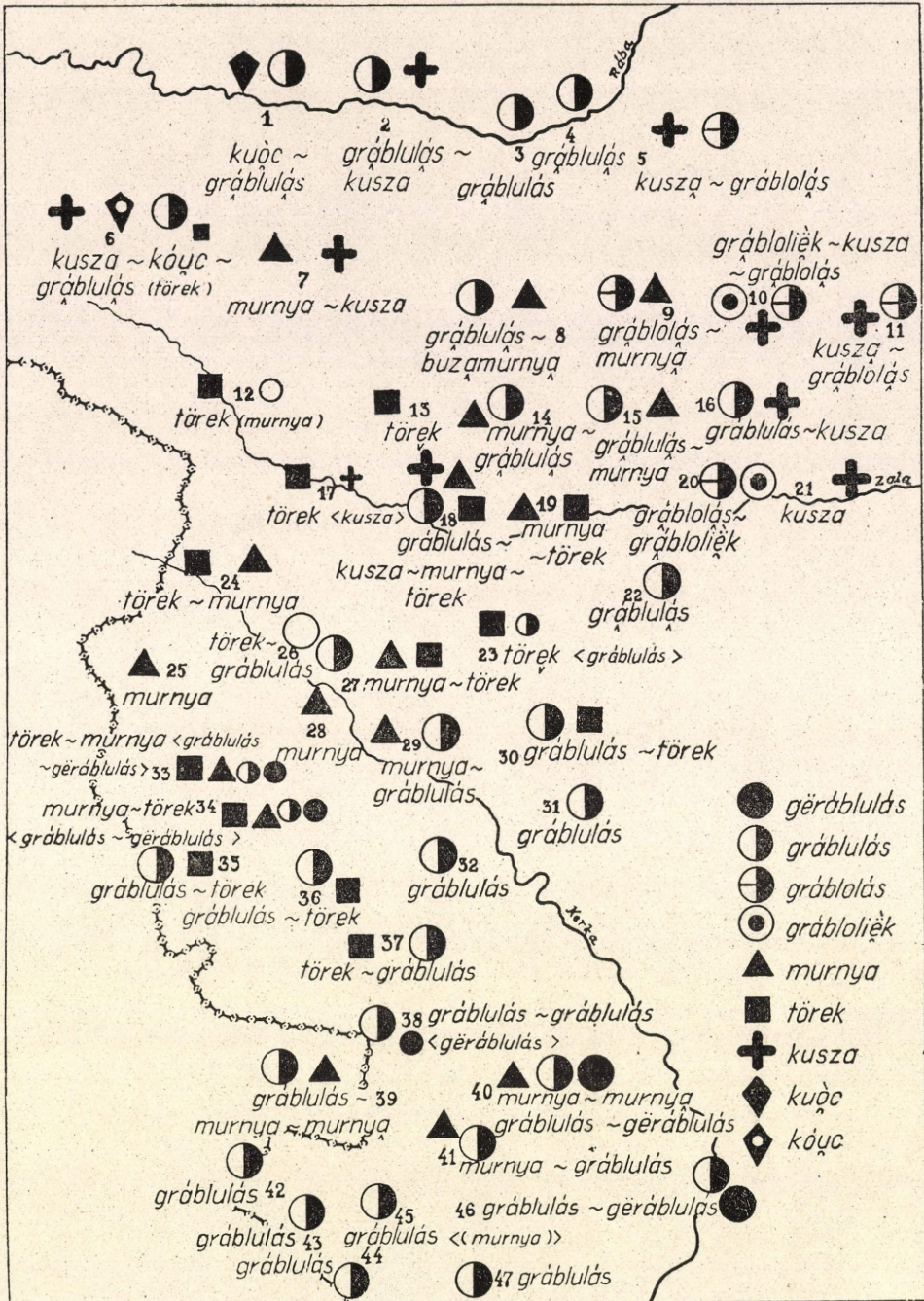

(ök) elvinnék

Keresztrakás után a tarlón összekapart gabona

MAGYAR NYELV

LI. ÉVF.

1955. DECEMBER

4. SZÁM

Zsirai Miklós

A Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében elhangzott gyászbeszéd
Zsirai Miklós sírjánál.

Sokan, nagyon sokan siratjuk Zsirai Miklós professzor korai elhúnytát. A gyászolók sorában itt áll megrendült lélekkel a mi Társaságunk is: a Magyar Nyelvtudományi Társaság. Eljöttünk, hogy búcsúzzunk szeretett volt elnökünkötől.

„Multis ille bonis flebilis occidit”: sokan, nagyon sokan siratják a kiváló tudósnak, a finom lelkű igaz embernek az elhúnytát. A magunk fájdalomán le tudjuk mérni mindazoknak a gyászát, akik fájó szívvel kénytelenek tudomásul venni a szomorú valót, azt, hogy szegényebbek lettünk egy nagy emberi értékkel és szegényebb lett tudományos életünk is: elárvultak azok az órhelyek, a tudománynak azok a vártái, amelyeken Zsirai Miklós professzor, valóban szíve végső dobbanásáig, oly odaadó hűséggel és oly hivatottsággal állt őrt.

Eljöttünk búcsúzni és hódolni: fájó szívvel, hogy elvesztettük, de büszkén arra, hogy a miénk volt. Elhoztuk a Magyar Nyelvtudományi Társaság koszorúját: a mi gyászunknak, de egyben a mi soha el nem múló hálánknak és szeretetünknek szimbólumát.

Talán a könnyes szem és a virág, mindketten szótlanságukban oly beszédesek, talán ezek jobban tudják megéreztetni, jobban tudják tolmácsolni azt, amit a lesújtó gyász pillanatában oly nehéz szavakba foglalni.

Hadd hirdesse tehát könny és virág, hogy annak a tizenkét évnek az emléke, mely alatt az Elköltözött mint elnök, majd — mikor betegsége miatt a munkát már nem tudta teljes egészében vállalni — mint társelnök Társaságunk élén állt, kitörülhetetlenül él mindnyájunk lelkében.

Hadd tolmácsolja könny és virág, hogy mi nem felejthetjük el sohasem, hogy Társaságunk elnöki székében egy végtelenül finom lelkű férfiú ült, minden szép és nemes szándékú elgondolásnak felkarolója és egyben a magyar és a finnugor nyelvtudomány hivatott, lelkes és fáradhatatlan irányítója, aki tisztségviselésének mindjárt legelső évében, 1944-ben, heroikus küzdelmet vívott a nagy múltú Társaság fennmaradásáért és később is — már kedvezőbb és kedvező körülmények között — fáradhatatlanul munkálkodott Társaságunk céljainak megvalósításán: legnemzetibb tudományunknak, a magyar nyelvtudománynak továbbfejlesztésén, eredményeinek elterjesztésén és népszerűsítésén, féltékenyen őrködött nyelvünk tisztaságán és épségén, és lelkes vezérkarának élén új, friss erőket nyert meg e nagy célok szolgálatának.

Ezt a feladatot valóban csak olyan férfiú vállalhatta, aki nyelvünknek oly szerelmese és szépségeinek oly megértője és rajongója volt, mint Zsirai

Miklós, és aki oly céltudatossággal tudott feladata elvégzésére törekedni, mint a Megdicsőült.

Már több mint két évtizeden keresztül fontos tisztségeket viselt Társaságunkban: tizenöt éven át (1922-től kezdve) Társaságunknak jegyzője és választmányi tagja, majd utána hét éven át alelnökünk volt, mikor 1944 elején egyhangú határozattal vezérének, elnökének teszi meg Társaságunk.

Az új elnök — lapozzuk fel Társaságunk annáleszeit — ezzel a fogadalmammal foglalja el az elnöki széket: „A mai viszonyok között — úgymond — nem ígerek szép terveket, nagyszabású, üdvös újításokat. Programom nagyon egyszerű: szeretem nyelvemet, ezt a minden előttem élt magyarok lelkével átítatott drága örökséget, ezt a minden utánam élő magyarra átszármatatandó szent muzsikát, s gyönyörűséges köteletségemnek érzem ennek minél tökéletesebb megismertetését, megbecsültetését, megkedveltetését. Ennyi a programom, ezt azonban ma is — holnap is, jóban is — rosszban is vállalom.” (MNY. XL, 144.)

És Zsirai Miklós példaadóan teljesítette fogadalmát. Munkálkodott, lelkesített, hűséges vezetője volt Társaságunknak és hűséges munkatársa folyóiratunknak: a Magyar Nyelvnek. Itt jelennek meg első írásai már több mint négy évtizeddel ezelőtt (1913-ban a folyóirat IX. kötetében), itt jelennek meg oly értékes tanulmányai és dolgozatai: *Feleség* (a XIX. és XXII. kötetben), *Orom* (XXIII.), „Finnugor szófejtések” (XXIV.), *Nyárfa* (XXVI.), „A *leány* szó eredete” (XXIX.), „Ritus explorandae veritatis” (XXXII.), „Nem mind bíró, kinek pálcá van a kezében” (XXXVI.), „Finnugor tanulmányaink” (XXXVII.), „Alapszóbesugárzás a szóképzésben” (XLI.) és sok más cikk. — Itt látnak napvilágot a nyelvtudománynak nagyjait méltató, tartalmukban és formájukban egyaránt mesteri ünnepi megemlékezései: Budenz Józsefről (XXXII.), Reguly Antalról (XXXV. és XXXIX.), Munkácsi Bernátról (XXVI. és XXXIV.), Setälä Emilről (XX.), Wichmann Györgyről (XXVIII.), Kannisto Artúrról (XXX. és XXXIX.), Wiklund Károlyról (XXIV. és XXX.) és másokról. — Itt mutatja be folyóiratunk olvasótáborának mindenkor bíráló és tanulságos új gondolatok kíséretében az újabban megjelent nyelvtudományi munkákat is.

De hadd mondjuk el itt a ravatal mellett, hogy Zsirai Miklós többet is tett, mint amennyit székfoglaló fogadalmában ígért és vállalt. Nehéz időben, a legnehezebb időben, a gyászos 1944-i évben, amikor tombolt az embertelen gyűlölet, ő nemcsak tudós volt, hanem ember, igaz ember is tudott maradni. Ember, aki kiállt és felemelte szavát az igazság és emberiség védelmében.

Szó elröppen, könny elapad, virág elhervad. De tovább él annak az emléke, akinek a szó méltán hódolt, kit könnyes szemmel kísértünk utolsó útjára, akinek a virág igaz hálát és szeretetet tolmácsolt. Zsirai Miklós akadémikusnak emlékét fenntartják nagy művei. A Finnugor Rokonságunkból és a Chanti Hősénekekből nemzedékek hosszú sora fog még okulást meríteni; munkatársaiban és tanítványaiban tovább fog élni az ő tanítása és fennkölt példaadása, és mi mindnyájan mint az Életnek egy becses ajándékát hálás kegyelettel fogjuk őrizni és ápolni Zsirai Miklósnak, a kiváló tudósnak, az igaz embernek áldott emlékét.

FOKOS DÁVID

Gombocz Zoltán*

I.

Húsz éve halt meg Gombocz Zoltán. Emlékezések sora, vers és regény idézte akkor alakját és szellemét. Ez a gyászkar nem a szokásos halotti búcsúztató volt. Sajátos dallama valami rendkívüli veszteség fájdalmát érezteti. Még a legtárgyilagosabb méltatásokból is az emberi és szellemi nagyság misztikuma árad, s ezt megérik azok is, akik már csak az alakját burkoló legendákból és munkáinak csillogó értelmű soraiból ismerik Gombocz Zoltánt.

Bocsássanak meg, hogy tudósról emlékezvén, húsz év múltán magam is csak az emlékezés lírájával és az érzelem ellágyulásával tudok közeledni feléje. Nem tehetek másként, hamis volna minden más hang, amelyet róla kiejtek. Az ifjúság nagy élményei között ő adta nekünk talán a legnagyobbat, de kétségtelenül a legmaradandóbbat: a szellem varázslatos kalandját, a tudás ihletését.

Nem tudom már, milyen órát hallgattam legelőször az egyetemen, de úgy é r z e m, nem lehetett más, csak az ő órája. A Múzeum körüli épület II. emeleti nagy termének, a XII-esnek képe elevenedik meg ma is bennem a legélesebben. Ott láttam és hallottam őt először, majd négy éven át szinte naponként. Különös, hogy többen is megírták már ezeknek az óráknak első benyomásait, sajátos hangulatát, szinte egyező módon. Ez ad bátorságot, hogy személyes élményemet és érzéseimet egyetemesebb igénnyel mondjam el.

Az ablakokig felnyújtózó utcai fák vetkőző ágain nyüzsgő verébhadd csivített, bent a hosszú, kopott padok közt pedig a szorongó várakozás morajlott. Szinte észre sem vettük, ott állt egyszer csak előttünk a katedránál a professzor. Zömök, testes alakján sötét ruha feszült, széles vállát, izmos felsőtestét egyenes tartású, gömbölyű ázsiai fej koronázta. Simára borotvált, hatalmas boltozatú koponyája szinte ragyogott a szeptember délelőtt tompa fényében, kerek arcából, amelynek sápadtságába beleolvadt öszes kis bajusza, szinte odabüvölő erővel világított sötét szeme, mint az értelem sugárzó lámpása, amelyet egy-egy villanásra elrejtett sűrűn meg-megrebbenő szempillája. Kissé merev komolysággal nézett végig rajtunk, aztán megszólalt halk, rekedtesen suttogó hangon, amelynek tiszta artikulációja mégis érthetően szállt a terem legtávolabbi zugába is, egyenesen értelmünket keresve.

Első mondataival megriasztott bennünket. A hangulatkeltés vagy megnyerés legkisebb érezhető szándéka nélkül, hűvösen tárgyilagos, szinte személytelen hangon szötte kikerekedő mondatait. Űgy szólt hozzánk, gyámoltalan, tájékozatlan tömeghez, olyan magától értődő, már-már fölüeny természetességgel, mint aki tegnapi előadását folytatja. Egyszerre és váratlanul nyakig merültünk a fonetika ismeretlen mélyvizébe. Soha nem hallott idegen műszavakon botladozott a tollunk, a katedra és a füzet közt megosztott figyelemmel kapkodva igyekeztünk egy-egy elröppenő mondatot lerögzíteni. Riadt kolléganők a fuldoklók pillantásával tekingettek körül segítségért. A professzor pedig látszólag tudomást sem vett kétségbeesett erőlködésünkről. Rövid karjával a katedrára támaszkodott, a beszéd lendületében játékosan himbálózva néha hátra, majd előre lépett, vagy fürgén a táblához fordult, és határozott, tisztán vésett betűkkel, amelyek egyszerre tükrözték fegyelmezett külső emberi megjelenését és gondolatainak kristályosságát, felírt

* Előadás a Magyar Nyelvtudományi Társaság emlékülésén 1955. május 10-én.

egy-egy példát. (Egy hónap múlva már észrevettük, hogy sokan utánozzák az írását.)

A váratlan erőpróba nem ártott meg senkinek. Bizonyára szándékosan dobott be minket rögtön a mélyvízbe, hogy próbára tegyen bennünket, és a szellemi erőfeszítés igényét ébressze fel bennünk. Ezekon az első, izzasztó órákon választódtak ki az egyarcú tömegből azok, akik egyre csillogóbb szemmel, a feljük áradó szavak megnyíló értelmének fényében boldogan követték a Mestert. A terem képe is elrendeződött lassanként: kialakult az órák állandó törzse, és mögöttük zsúfolódott az „egyszerű” hallgatóság, amely talán változott, de száma sohasem fogyatkozott meg. Sokan elriadtak a nyelvészet „nehézségeitől”, reszketve gondoltak már előre is a kollokviumra, de megmaradtak továbbra is a Gombocz-órák hallgatóinak, tisztelve és csodálva előadásában a rendszerező értelem világosságát. Gombocz-óra előtt tanácsos volt helyet foglaltatni, pedig ott nem volt soha névsorolvasás. Gyakran tűntek fel ismeretlen arcok is az ismerőssé állandósuló sokaságban: matematikusok, természettudomány-szakosok, történészek, orvoshallgatók ültek be az órára, sőt néha a jogi karról vagy a műegyetemről is behozott a kíváncsiság egy-egy érdeklődőt, s nem is mindig a lányok kedvéért.

Kollokviumok és vizsgák idején csapatostul szorongtak a hallgatók Gombocz Zoltán szűk, földszinti szobájában, nem azért, hogy a sokszor bizony gyarló feleleteket, hanem hogy őt hallgassák. Idegesen cigarettázva feszengett íróasztala mögött, de végtelen türelemmel és önuralommal hallgatta végig a vizsgát, pedig nyilván ezt érezte egyetemi munkája legterhesebb részének. A botladozó feleleteket is jobban elviselte, mint a jegyzetszöveg gépiesen szorgalmas eldarálását. Nem feleltetni, leckét kikérdezni akart, hanem beszélgetni, elmélkedni vagy akár vitatkozni is valamely fölvetett kérdéstről. Nyugtalan, örökké tevékeny szelleme ilyenkor is alkotó munkára vágyott, s ehhez keresett bennünk társakat, ha méltatlanokat is. Ezért szinte jobban érdekelt a vele szemközt ülő ember, mint a „tananyag”. Nem vizsgáztatott: vizsgált bennünket. Zavart pillogás közben adott halk kérdései gyakran meghökkenették a hallgatót váratlan ötletszerűségükkel. Ilyenkor szinte izgatottan figyelte a hatást, és várta a választ. Nem a késztetés érdekelte; a gondolatainkra volt kíváncsi. Kedvvel, sőt szenvedéllyel tanított ilyenkor is, ha látta, hogy érdemes. Tévedéseink bozótjából kivezetett bennünket az igazság nyílt útjára, nem is sejtett összefüggéseket és távlatokat láttatott meg velünk. Akkor volt a legelégedettebb, ha szerény kísérőként követni tudtuk egy hirtelen felötlő gondolatát, s megláttuk előre a célt. A felelő néha csak egy-két szóval vett részt a beszélgetésben, amelynek gyakran nem is volt sok köze a félévi anyaghoz, de ha az a néhány szó a maga helyén hangzott el, a kitűnő jegyet megtehető kitüntető kézfogással távozott a boldog vizsgázó, és értetlen, irigy szemmel kísérték azok, akik csak jelest kaptak, holott hibátlanul elfűjták az affrikátákat. — Ezekért az alkalmakért gyűltünk be a szobájába. Ilyenkor tanított igazán, szellemének ragyogó, meglepő tűzijátéka ott bomlott ki előttünk.

A nyelvészet egyetemi népszerűsége nyilván sohasem vetekeedett az irodaloméval, amelynek kötetlenebb, érzelmi jellege rokonabb az ifjúsággal. Gombocz Zoltán a maga tanári egyéniségével, szellemének lenyűgöző varázsával nemcsak mély tiszteletet, hanem őszinte érdeklődést is lobbantott fel hallgatóságában a nyelvészet iránt, éppen azért, hogy nem élt sem a kény-

szer, sem a népszerűsködés eszközeivel. Tanítványai csodálták őt, óráin sokan állva szorongtak, mégsem tudott szélesebb kört vonzani maga köré, a legtöbben megmaradtak a tisztelet távolságában. Intézetében, a földszinti sarokszoba barátságos cserépkályhája körül és mennyezetig tömött, tárulkozva hívogató könyvszekrényei közt csak néhány kiválasztott dolgozott. Tanári működésének felülről ellentmondása ez. Gyökere tudós egyéniségéből táplálkozott. Ragyogó szellemi képességei, csodálatosan gazdag ismeretei minden emberi szerénysége mellett is olyan igényessé tették ifjú, kiforratlan tanítványjaival szemben is, hogy ezt az igényt csak kevesen merték vállalni. Előadásaiban felvázolta a nyelvtudomány hatalmas birodalmának térképét, a még föltáratlan, kutatásra csábító fehér foltokkal, de — különösen a vizsgákon — megmutatta a kutatóra váró nehézségeket és veszélyeket is. A maga példájával is hirdette, hogy a tudomány nem a kész, eddigi eredmények őrzése; az igazi győzelem a további hódítás: új problémák fölfedezése és megoldása. Benne jogos bátorság élt ehhez a feladathoz, tanítványai nem mertek nyomába törni: visszatartotta őket gyarló erőik tudata és a kudarc jogos félelme. Gombocz Zoltánt bizonyára eszményi cél vezette, amikor ilyen magasra: *ö n m a g á h o z* szabta a mértéket. Nem számolt azonban a gyarló emberi természettel, az ifjú állhatatlansággal, s ezért ő, akinek példátlan hatású tekintélye a magyar nyelvtudomány új fénykorát nyithatta volna meg, nem tudott magához méltó, igazi utód-nemzedéket nevelni.

Csak fájlalhatjuk, hogy egyszerű tanári képességeivel nem törekedett erre, s tanítványainak fejlődésébe szinte szándékosan nem avatkozott be. Egy kissé méltányosabb megértéssel és szerényebb szellemi igénnyel, a hallgatók átlagához való leereszkedéssel bizonyára sok hasznos és lelkes munkást nyerhetett volna a nyelvtudománynak. Így sokan talán szinte félelmetesnek érezték hidegnek látszó értelmi fölényét, szenvedélytelen nyugalmát, erkölcsi igényességét és jellemének puritánságát. Pedig a tülekedéstől való megvető irtózása, zavart kimerítsege, feltétlen, de gyakran félszegnek ható udvariasága elárult valamit rejtett egyéniségéből. Nemes embersége, segítő készsége és társas vonzódása szemérmes jóság, finom tapintat mögé húzódott. De azok, akik az egyetemi munka révén vagy a Kollégiumban közelebb kerültek hozzá, s akiket jobban bizalmába fogadott, azok rajongtak a másik Gombocz Zoltánért is, akit közös, diákos szórakozásaik alkalmával, a Múzeum kávéház pamlagán, hazavivő sétákon vagy rövid taxiutakon és kollégiumbeli könyvtárszobájában ismertek meg föloldódó, szinte pajtáskodó természetességében, kedélyes, sőt néha szabados beszélgetés közben vagy a történelemlről, állatok és növények életéről bölcselkedve, a könyvespolcok kincseit muto-gatva vagy pedig Wagner-lemezeket hallgatva áhítatos csendben.

Ilyenkor jóformán szó sem esett nyelvészetről, mintha szándékosan feledtetni akarta volna, hogy tanárjával ül szemben a megtiszteltetéstől amúgy is zavarban levő kopott diák. A Mester nagyságát pedig semmivel sem csökkentette emberi közvetlensége, sőt a tanítvány ámulata, tisztelete s egyszersmind a maga kicsinységének érzése egyre nőtt, amint Gombocz minden hivalkodás nélkül beszélt botanikáról vagy a külföldi irodalom legfrissebb eseményeiről. Francia költőkből idézett, és kitűnő detektívregényeket olvasott. Kísérője vagy vendége kedvéért szívesen és tájékozottan, a remek társalgó vonzó ötletességével beszélt bármely tárgyról, akár a sportról is, amelynek ifjabb korában kedvelője volt. Szerette a jó konyhát, és maga is szívesen szakácskodott. Tevékenykedő ösztöne arra készítette, hogy agy-

munkájának ellensúlyozására kezét is foglalkoztassa. Még diákkorából eredt fűró-faragó szenvedélye, amelyet az asztalosmunkában valóságos művészetté fejlesztett.

Erre a nagy tudásra semmiképpen sem lehetett mondani, hogy könyvmoly. Mélységesen szerette s szinte epikureus bohém módján élvezte az élet minden szépségét. Szellemének, érdeklődésének és képességeinek sokoldalúsága, gyakorlati érzéke szorosan összekapcsolta az étellel. Gondolatai, elméletei is mindig a valóság talajára épültek.

Tehetségének hatalmas segítője volt a csodálatos emlékezőképesség adománya. Az aprólékos bibliográfiai adatokat éppúgy pontosan idézte, mint Jókai regényeinek rejtett részleteit vagy idegen költők verseit. Operanékesekkel versenyezhetett volna a szöveggönyv tudásában: az eredeti nyelven dúdolgatta felvonásokon át kedves operáit. Előadásain nem használt semmiféle jegyzetet, csak nagy ritkán nézte meg egy kis papírszeleten némely ritkább osztljak vagy mongol példa fonetikus írását. Elmondta, hogy a háború végén utazás közben elvesztette táskáját, s benne egy munkájának kész kéziratát („A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány” egy része). Emlékezetből megírta újra.

II.

Életének kedvező körülményei szinte sorsszerűen alakulnak, hogy ezek a nagyszerű képességei kifejlődjenek, s egyre magasabbra emeljék pályáján.

A híres soproni líceum, amelyben édesapja tanár, majd igazgató, nagyszerű hagyományaival erősen hat fejlődésére. A tárgyi valóság és művészi kifejezése, az esztétikum egyaránt érdekli. Ez természetes is: az ifjú előtt ekkor tárulkoznak ki a világ titkai, s ver benne tiszta visszhangot a szépség. Későbbi pályafutása szempontjából legjelentősebb a már diákkorában megalapozott gazdag nyelvtudás. A nyelv későbbi tudása már ifjan, félig ösztönösen megismeri az emberi beszéd eltérő sajátosságait, kialakulnak előtte a nyelvek különböző törvényszerűségei, megfigyelő és rendszerező érzéke ebben az irányban élesedik. De erre neveli gyermekségétől kezdve a kétnyelvű, művelt szülőváros és a környezet. Természetes lesz számára, hogy az emberek nem egy nyelven beszélnek, s amit ifjan egyszerűen tudomásul vesz, azt később a tudós kíváncsiságával és izgalomával kutatja.

Az érettségien azonban még maga sem gondol arra, hogy tanár, nyelvész legyen. Családja és maga is a jogot választotta, s már hetedikese kora óta búvárkodott ezen a területen. (Műkedvelő tanulmányainak hasznát látja nemcsak későbbi nyelv- és nyelvészettörténeti kutatásaiban, hanem rendszerező és szabatos, világos fogalmi gondolkodásának kialakításában. Nagy része volt ebben a matematika és a fizika iránti vonzódásának is.)

Kész polihisztorként veszi át tehát az ifjú jogász-jelölt az érettségi bizonyítványt. Az érettségi elnökc, Fröhlich Izidor egyetemi tanár azonban felhívja figyelmét arra, hogy az év őszén, 1895-ben megnyílik az Eötvös Kollégium. Talán némi rábeszélésre, talán a családi környezet megalapozta hajlam szavára: Gombocz Zoltán felvételre jelentkezett, magyar–francia szakra. Ezzel a lépéssel született meg Gombocz Zoltán, a nyelvtudós, és hozzákapcsolta szinte egész életét, tudományos munkásságát és nevelő tevékenységét a Kollégiumhoz.

A lehető legszerencsésebb, kölcsönösen termékenyítő viszony volt ez. Gombocz fejlődésének a Kollégium adott legméltóbb keretet, a francia művelt-

ségben gyökerező és abból táplálkozó szabad szellemével, az elmélyült tudást, a tudomány szenvedélyét megalapozó remek könyvtárával és olyan tanárai-val, mint Péterfy Jenő. S körülötte lobogott, ifjúi lázban és az alkotás tervei-ben vagy a művészet, szépség mámorában a kollégium első nagy nemzedéke: Horváth János, Szabó Dezső, Zemplén Győző, Kodály Zoltán, Szekfű Gyula.

Az egyetem is ekkor emelkedett fénykorába, az európai tudományosság szintjére. A harcos kis Gyulai Pál mellett ugyan Beöthy Zsolt szónokias pártosa még irodalmunk hőskorát idézte, de ott működött már a Budenz iskolájában felnőtt Szinnyi József és a munka szenvedélyében égő sokoldalú Simonyi Zsigmond. Gomboczra talán Becker Fülöp Ágost, a francia nyelv és a romanisztika tanára volt a legnagyobb vonzással és hatással. Szinte baráti viszony alakult ki köztük, budai kiskocsmákban hosszú éjszakai elmélkedésekben és vitákban idézték a francia írókat, vagy beszélgettek a spanyol nyelv sajátosságairól.

Az egyetem és főként a Kollégium pezsgő szellemi világában, könyvek, vidám-komoly szümpozionok és zene közt futnak el tanulóévei, amelyek nemcsak a felkészülés korszakát jelentik nála, hanem beletorkollnak az alkotó érettségbe. Rendkívüli átfogó és ítélő képessége rögtön megragadja választott tudományszakjának, a nyelvészetnek leglényegesebb, korszerű kérdéseit. Szinnyi és Simonyi felfigyel érdeklődésére, tájékozottságára, meglepő anyagismeretére, és bizonyára az ő szótöznésüknek köszönhető, hogy a harmadéves bölcsészethallgató már terjedelmes tanulmányokat ír a folyóiratokba. Ők jegyezték el Gombocz Zoltánt a nyelvtudománynak.

Útja ettől kezdve töretlen lendülettel, meredeken vezet fölfelé. Kitűnő tanári szakvizsgálata, majd sub auspiciis regis történt doktorrá avatása után, mint a Kollégium neveltje és büszkesége ugyanott lett tanár. Ezzel nemcsak a magyar nyelvtudomány, hanem a Kollégium is örökre eljegyezte magának.

Felkészülését azonban nem érzi befejezettnek. Hogy tudásának európai távlatait kiterjessze, 1899-ben, tanári vizsgája után Párizsba ment, s ott Rousselot abbénál a kísérleti fonetika módszereit tanulmányozta. 1903—1904-ben pedig Lipcse, Párizs, Svéd- és Finnország voltak az állomásai, s ott is főként fonetikai kutatásokat végzett. A világtágító, gazdag ihletésű külföldi vándorévek után leggazdagabb termékenységű évei következnek, életének igazi alkotó korszaka. Kollégiumi oktató munkája mellett Társaságunknak megalakulásakor jegyzője, később titkára, majd alelnöke lett, s Kolozsvárott töltött hat évének megszakításával haláláig egyik szerkesztője a Magyar Nyelvnek. Munkásságát korai elismerések jutalmazták. 1905-ben, 28 éves korában levelező tagjául választotta az Akadémia, a következő évben az általános fonetika magántanára a pesti egyetemen; 1908—1910-ben pedig szeretett mesterének, Beckernek távozása után helyettesként őt bízták meg a francia nyelvészeti órák ellátásával. Mindenekelőtt hasznos anyagismeretét és gondolkodásának rendszerességét, előadasmódjának kristályos tisztaságát köszönhette a francia iskolának.

Pályakezdésének éveire esik legnagyobb szabású tudományos vállalkozásának, a Melich Jánossal közösen szerkesztett Magyar Etymologiai Szótár munkálatainak megindulása. Amikor első füzeté 1914-ben megjelent, akkor nevezték ki Gombocz Zoltánt a kolozsvári egyetemre az urál-altaji összehasonlító nyelvészet ny. r. tanárává. Harminchét éves ekkor. A kinevezés megérdemelt kitüntetése egy újabb tudományterületen való értelmű elmélyedésre készíti, kitágítja távlatait, új összefüggések kutatására sarkallja. Mikor

a Simonyi halálával (1919.) elárvult pesti magyar tanszéket Melich János önzetlenségéből 1921-ben Gombocz kapja meg, ismét új feladatok elé kerül.

Egyetemi előadásainak gerince a magyar történeti nyelvtan volt, amelyet igen szerencsés sokoldalúsággal egészítettek ki különleges kollégiumai és szemináriumi gyakorlatai. Az anyagot tervszerűen úgy állította össze, hogy a hallgatók 8 félévük alatt áttekinthessék a magyar nyelvtudomány egészét, de vonzó kitekintést nyújtson nekik távolabbi területek felé is. Szemináriumi óráinak szűkebb, meghittebb körében fölengedett hidegnek látszó kimértsége, félelmetes szabatosága, s közvetlenebb hangjában és modorában szelleme még vonzóbban ragyogott. Felejtethetlen Kalevala-elemzésére bizonyára sokan emlékeznek.

Tudományos érdemeiért az Akadémia 1922-ben rendes, 1933-ban pedig igazgatósági tagsággal tüntette ki, s ugyanakkor megválasztotta az I. osztály elnökévé. 1931-ben Szinnyi utódaként megbízták a Nyelvtudományi Közlemények szerkesztésével. Külföldi kitüntetésekkel is elhalmozták. Bámulatos egyetemes műveltségével, nagyszerű nyelvtudásával és személyiségének varázsával a legméltóbban képviselte a magyar tudományt, s nemcsak megbecsülést szerzett hazánknak, hanem igaz barátokat is.

Életének sok tudományos sikere, hivatalos dísze, címe és rangja közt azt a kinevezést becsülte a legtöbbre, amely 1927-ben az Eötvös Kollégium élére állította. A Kollégium egykori első diákja boldogan és büszkén vállalta ezt az új hivatást. Nevelői alapelve az egyéniség tisztelete és szabad érvényesítése volt. Igyekezett azonban meggyökereztetni diákjaiban a tudományos fejlődéshez szükséges tulajdonságokat: a munka szenvedélyét, az európai műveltség igényét, a széleskörű tájékozottságot, az összefüggésekben való látás képességét és a józan kritikai érzéket. De elsősorban igaz emberséget tanulhatott tőle az ifjúság. Gombocz Zoltán a maga sugárzó példájával, lenyűgöző tekintélyével és a Kollégium nemes, szabad hagyományainak töretlen megőrzésével új fénykort derített erre a magyar szellem történetében korszakos jelentőségű intézményre. Gombocz úgy tért meg oda, mintha valami varázslat saját ifjúságába röpítette volna vissza. Jelképesen beteljesülésnek is érezhette ezt: életének köre bezárult, sors-útja visszakanyarodott a kiröpítő állomásra.

Az ifjúság másik nagy élményét, a vándoréveket idézték vissza utolsó évtizedének külföldi útjai: Párizs, ahová a Sorbonne többször meghívta szakértőnek vizsgákra, Berlin, ahol az egyetem vendégtanáraként egy esztendeig (1927—1928.) tartott előadásokat és élt nagyvilági életet, Hága, 1928-ban, ahol a nemzetközi nyelvészkonferencia szüneteiben európai híri tudósként, de a régi diák kíváncsiságával kószált az ódon házak árnyékába boruló sötétvíví csatornák partján. És végül a legnagyobb élmény, 1930-ban: újra Finnország, ifjúságának tündérországa, régi emlékek és régi barátok, s köztük a legkedvesebb: Setälä Emil. „Nem kellett kiábrándulnom belőlük. Szépen öregedtek meg” — írja egy tanítványának. Kissé mintha önmagát látná bennük. Pedig messze még az öregség, de a vég már a közelben settenkedik.

Ötvenéves korában szokott csak rá a dohány mérgére, de mindjárt halálos adagokkal kezdte, napi 60—80 cigarettával. Ugyanolyan szenvedéllyel veti magát ebbe is, mint egy új tudományos kérdés kutatásába. Pedig a szív riadt jelzéseket ad időnként, s a pompásan és megbízhatóan szolgáló test megroppan, elveszti teltségét, rugalmasságát. Örökké éberem kutató, a világot rendszerbe elraktározó elméje megtorpan: ha ilyen tünékeny

az élet, nincs sok értelme, célja. Reménytelenül bár, de megpróbál még védekezni. Óvatosabban él, egy időben el akarja hagyni a dohányzást, s helyette az önmagát nem találó ember nyugtalanságával szopogatja, kínálja kifogyhatatlan cukorkáját. A silány pótszer azonban inkább csak idegesíti. Félig lopva, de ismét visszatér a cigarettafüst nyugtató mérgéhez. Aggódva és fájdalommal láttuk, mint pusztítja szinte akarattal önmagát. Ennyire nem becsülte már az életet? Csodálatos emlékezete bizonyára sokszor felidézte Vajda János tragikus fenségu sorait:

Ember, mulandó, koldus vagy király,
Emeld föl és hordd magasan fejed!
Hős vagy, fenséges, mind, ki a halál
Gondolatát agyadban viseled! . . . (Emléksorok).

Ennek a tudatnak a hőse volt ő is, ahogy elviselte a benne leleselkedő emberi végzetet. Első szívrohamai után megriadt, halálfélelmek gyötörték. Nem mert magában lenni, mindig kíséretet, társaságot gyűjtött maga köré. A halál mindennapos veszedelmének rettegése fölé kerekedett azonban lassanként az élettel való leszámolásnak, a belenyugvásnak keserű, de fölényes érzése. Irtózza emlegette az aggkor terhét, a végelgyengülés keserveit. Nem így akarta végezni, hirtelen halált kívánt magának. Vagy tudta úgyis, hogy arra van ítélve? Szinte a folytonos készenlét beidegzett nyugalmával várta a végzetes órát.

Távozása is jelképes volt: munkássága színhelyén, tudós társai közt érte a vég, váratlanul, úgy, ahogy kívánta. Ajkán kettétört a megkezdett szó, s ő, a ragyogó értelem, a világos kifejezés embere, elnémuló hangjával a titok homályát hagyta maga után, arra eszméltetve bennünket, hogy rejtély volt egész lénye.

III.

Gombocz Zoltán sírjára a romantika kora kettétört oszlopot állított volna jelképkül. Nemcsak halála volt tragikusan korai; életműve is fájó töredék maradt. A korán érő tehetségek módján már ifjú fővel kész, kiforrott egyéniségként jelentkezik, képességeinek teljes fegyverzetében. Fejlődésének szerencsés külső körülményei és szellemi adottságai olyan előnyökhöz juttatták, hogy pályatársai közül csak kevesen mérkőzhettek vele. Munkásságának első két évtizede szélességben és mélységben egyre újabb területeket hódít meg, termékenységének gazdagsága és változatossága pedig ember és alkotás tökéletes összehangját mutatja, s egy páratlanul ígéretes életmű alapját veti meg. Ez a hatalmas lendület a tízes évek végén megtorpan, pesti tanárságának első éveiben ismét erőre kap, de főként egyetemi munkájára irányul, a húszas évek végétől azonban egyre inkább megbénul. Háborús, zűrzavaros idők kényszerű változásai és gátló viszonyai, a megszabott munka terhe, a tekintélyét megtisztelő, de időt és energiát emésztő társadalmi kötelességek és hivatalos megbízások, majd betegsége: kereshetjük, találgathatjuk az okokat, amelyek ilyen sajnálatos és meglepő törést idéztek elő pályáján. Az igazi ok azonban, úgy érzem, mélyebben rejtőzött. Azok az erők, amelyek az elme tüneményes teljesítményeire sarkallták őt addig, egyre inkább ideges céltalanságba ernyedtek. A ritkuló, rövid föllobbanások mögött sötétben tátong valami egyetemes, bénító kiábrándulás. Mint a szellem epikureusának úgynevezett eszményei nem voltak; az értelem játékos erőfeszítése, a nyelvi

valóság tényeit rendező és megvilágító alkotás volt addig az élete, s most, mintha mohó szelleme mindentől megcsömörlött volna; nagy ölelésű tervei, addigi munkája, az egész lét: mind értelmetlenné és céltalanná váltak számára. Amit csinál, azt is inkább csak a cselekvés megszokásával, alkalmi kötelességből teszi, vagy szinte időtöltésnek, játéknak tekinti. Mi siklatta így félre életútját? Amilyen rendkívüli volt a feltűnése, olyan rejtélyes az elhallgatása is.

Ha munkásságát időrendben és részleteiben áttekintjük, hatalmas távlatok és páratlanul gazdag változatosság bontakozik ki előttünk. Módszere és eredményei természetesen korának tudományos szemléletéből nőttek ki, de minden irányba új utakat törő munkássága és egyéniségének termékenyítő, de egyszersmind lenyűgöző hatása arra sürgeti nyelvtudományunkat, hogy mérlegre tegye torzóként félbemaradt életművét. Meg kellene határoznunk igazi értékét, megvizsgálni, mi maradt meg belőle nyelvtudományunk múlhatatlan, élő részének. Egy ember, ha mégoly tájékozott is a részletekben, ha biztosan igazodik is el a múlt hagyománya, a jelen igénye és a jövő távlatai közt, aligha végezheti el egyedül ezt a feladatot. Annál kevésbé vállalkozhatok rá jómagam. Azok a területek, amelyeket Gombocz Zoltán feltárt és művelt, olyan különböző irányba nyúlnak el, hogy csak az tudna értékelő véleményt mondani iránta munkájáról, aki általános nyelvész, fonetikus, romanista, finnugor, urál-altaji nyelvész, turkológus, magyar nyelvtörténész, a filozófia, lélektan, történelem és a néprajz tudósa egy személyben. Csekély erőmből nem telhet egyéb, mint hogy általános áttekintést próbáljak adni Gombocz Zoltán életművének főbb részeiről és jelentőségükről. Reméljük, hogy a részletek kritikai feldolgozására sem kell nagyon sokáig várni.

Nyelvtudományunk fejlődésében a XIX. század második fele a döntő korszak. Lassan szertefoszlanak a délibábos elméletek, a műkedvelők és polihistorok helyébe képzett nyelvész szakemberek lépnek. 1856-ban megindult első nyelvtudományi folyóiratunk, azt követte csakhamar a Nyelvtudományi Közlemények (1862.), majd a harcos Magyar Nyelvőr (1872.). Volt már tere a munkának, vitáknak, a kérdések tisztázásának. A pesti egyetemen a magyar nyelvészeti tanszéket csak Toldy Ferenc halála (1875.) után választották külön az irodalmitól, de első gazdája mindjárt olyan eleven, európai szellemű, az új tudományos eszmék iránt rendkívül fogékony fiatal tudós lett, mint Simonyi Zsigmond. Hatalmas monográfiáival, széleskörű érdeklődésével és bámulatos, szenvedélyes munkakészségével nemcsak több ember munkáját végezte el egymaga, de tanítványait, pályatársait is alkotásra ösztönözte, érdeklődésüket felnyitotta új feladatok, eszmék, kutatási lehetőségek felé. Simonyi mestere, Budenz, ugyanakkor a finnugor összehasonlító nyelvtudományt gazdagította az első hatalmas eredményekkel. Utóda, a fiatal Szinnyei József (36 éves, amikor 1892-ben a pesti egyetemre kerül), sokoldalú, alapos tájékozottságával és máris jelentős tudományos munkásságával termékeny hatással volt tanítványaira.

Kolozsvár a tudomány másik tűzhelye, onnan jött Szinnyei is, helyébe Halász Ignác lépett az urál-altaji összehasonlító tanszéken, s ott vitázott a polihistor Brassai. De sokan buzgólkodnak az egyetemeken kívül is a nyelvtudomány művelésén. Mindennek azonban meglehetősen beltenyészet jellege volt, bár az anyaggyűjtésnek és az első feldolgozásoknak korában ez némi képp természetes is. A nyelvrokonság kérdése és a nyelvtörténet, a forráskiadványok, nagy szótári munkálatok, a nyelvjáráskutatás és a nyelv művelés: csupa hasznos és szükséges feladat áll a nyelvtudományi élet középpontjában.

ban, de hiányzott általában a tágabb kitekintés, a német tudományon túl néző európai távlat. A részletek feltárása után az általános elvek magasságába emelkedő, átfogó látású tudósokra lett volna már szükség. Ilyennek tekintette mindenki Gombocz Zoltánt.

I. Harmadéves bölcsészethallgató korában jelennek meg első cikkei a Nyelvtudományi Közleményekben. A szerkesztő, Szinnyei József fiatal tanítványára bizza Genetz „Permi nyelvtanulmányai”-nak, Paasonen „Török jövevényszavak a mordvinban” című munkájának és Bréal jelentéstanának ismertetését. Ugyanakkor jelenik meg a Nyelvtudományi Közleményekben több íves tanulmánya a vogul nyelv idegen elemeiről, a Magyar Nyelvőrben pedig Simonyi teszi közzé „A jelenkori nyelvészet alapelvei” című cikksorozatát. Ezek a korán kinőtt oroszlánckörmök már jelzik az ifjú Gombocz Zoltán határozott céltudatosságát kutatásainak messze előre mutató irányválasztásában (a magyarság őstörténetével kapcsolatos nyelvek vizsgálata és az általános nyelvészet).

Ilyen, feltűnést keltő tudományos poggyással megy már Gombocz Zoltán 1899 májusában a tanári szakvizsgálatra. Simonyi éppen a magyar nyelv ócsuvas elemeit tűzi ki számára dolgozati tételül, s ő természetesen kitűnően oldja meg feladatát, amely szinte jelképes és talán irányt szabó is munkássága szempontjából.

Párhuzamos, egymást kiegészítő finnugor és török tanulmányai az első területen főként részletkutatások, az utóbbiak azonban egyre inkább érdeklődésének középpontjába kerülnek, és összefoglaló, elvi jelentőségű eredményeket adnak.

Az „ugor—török háború” akkorra már eldőlt, és tisztázta a magyar nyelv finnugor eredetét. A török kapcsolat meglétét azonban mégsem lehetett tagadni, bár sok kérdés még megoldásra várt. A Vámbéryval folytatott viták, Budenz, Hunfalvy és Munkácsi vizsgálatai nyomán Gombocz megkísérli tehát az addig összegyűlt anyag kritikai átrostálását, s a hitelesnek tekinthető török kölcsönzők alapján megállapítja az átvételek hangtanát és rétegezését. Honfoglalás előtti török jövevényszavainkról írt munkája (1908.) s különösen ennek második, tökéletesített kiadása (német nyelven, a helsinki Finnugor Társaság sorozatában; 1912.) hangtani fejezetével jelentős mértékben kiegészítette Balassának TMNy.-beli vázlatát. Gombocz összegyűjtött és átvizsgált anyaga nemcsak a magyar, hanem a török nyelvtörténet szempontjából is alapvető, mert ezek a magyarba került szavak a törökségnek is becses nyelvi emlékeit őrzik. Gombocz tanulmányát a finnugor nyelvtudomány Thomsennek a finn nyelv germán jövevényszavairól szóló klasszikus műve mellé állítja, de a turkológia is korszakos jelentőségűnek és szerzője egyik főművének tekinti.

A tanulmánynak igazi jelentősége azonban éppen az, hogy túlmutat a nyelvészeti eredményeken, és feltárja a magyarság honfoglalás előtti őstörténetére vonatkozó, sok vitás kérdést eldöntő művelődési, néprajzi, földrajzi s végső fokon történeti összefüggéseket. Gombocz tovább is folytatja kutatásait ebben az irányban, a régi magyar személy- és helynevekben megőrzött török nevekre, a magyar őshaza és a hun monda hagyományára vonatkozólag. Eredményei legnagyobbbrészt ma is helytállnak, s a tudományos kritika szentesítésével már szerves részét alkotják nemzeti tudatunknak.

Ahogy finnugor tanulmányaihoz szervesen csatlakozik a további ázsiai (szamojéd stb.) kapcsolatok vizsgálata, a török nyelvi problémák szükség-

szerűen kitágítják kutatásait a többi altaji nyelv (mongol, mandzsu) felé, a közös elemeket, megfeleléseket és összefüggéseket nyomozva. Saját erejéből, bámulatos nyelvérzékeléssel meglepő gyorsan tört előre, s szigorú módszeressége és a lényegre megragadó képessége ezen a területen is jelentős eredményekkel gazdagította a tudományt. Itt sem vált azonban az öncélú részletkutatások rabjává. Tekintete mindig a tovább vezető szálakat, az összefüggéseket kereste, s maga is érezvén elhivatottságát, a benne alakuló és a problémakör egészét átfogó nagy terv építéséhez gyűjtötte itt is az anyagot.

2. Munkásságának másik jelentős ága is az ifjú évek érdeklődéséből ered. Harmadéves egyetemi hallgató korában az újgrammatikus iskola főbb munkáinak tanulmányozása alapján cikksorozatban (Nyr. 1898.) fejtegeti a kor uralkodó nyelvészeti irányának alapelveit, amelyek a szakemberek szűkebb körén túl nem voltak nálunk még ismeretesek. Simonyi, az újgrammatikusok lelkes híve irányíthatta tanítványának figyelmét erre a feladatra, s így Gombocznak köszönhetjük Steinthalnak és iskolájának, főként pedig Paul nyelvlektani rendszerének első mélyre hatoló összefoglaló ismertetését. A legsarkalatosabb nyelvelméleti kérdéseket elemző nagy igényű feladattal, amely egy régi szakembernek is becsületére válna, könnyedén megbirkózott. Már ekkor felbuzognak tudományos alkotóerejének gazdag forrásai: friss, eleven, mohó és sokoldalú tájékozottság, hatalmas anyagismeret és nyelvtudás, problémalátó, lényegmegragadó és összefüggéseket feltáró képesség s rendszerző, világos elődás mód.

A hét cikkben az akkori nyelvtudomány központi kérdéseit fejtegeti. A nyelv pszichofizikai jelenség, tehát a nyelvészetnek is lélektani alapra kell helyezkednie. Bár szerzői nyomán a nyelvben az egyéni jelleget hangsúlyozza, utal más tényezők fontosságára is: „Tisztán lelki alapon nincsen kultúra, az emberi lélek csak a testtel, a környező természettel együtt képes kulturái haladást létrehozni, s az eredmény ép annyi lelki, mint fizikai tényezőtől függ.” (Nyr. XXVII, 8.) A társadalom szerepét külön nem emeli ki, de helyes valóságérzékeléssel elutasítja a nyelvi elvontságokat vizsgáló tudományt. „Abstrakciók közt egyáltalában nincsen összefüggés, oki kapcsolat csak valóságos tények között van. Az első és legfontosabb dolog eszerint nem választani el a nyelvet a beszélő embertől.” (Uo.) A további fejezetekben a hangváltozásokról és a jelentésváltozásokról, az analógiáról és az elszigetelődésről, a ragok és képzők keletkezését magyarázó agglutinációs elméletéről, a mondat fogalmáról és szerkezetéről (lélektani alany és állítmány) szól, s végül Wundtnak a nyelv keletkezését a kifejező mozgásokkal magyarázó elméletével foglalkozik. A nyugat-európai és a klasszikus nyelvekből vett szemléltető anyagot magyar, finnugor, török és szláv példákkal gazdagítja. Az egyes kérdésekbe való elmélyülését és meglepő olvasottságát egy sereg külföldi munkára való hivatkozás igazolja.

Nemcsak azért foglalkoztunk bővebben Gombocznak ezzel a „zsengé”-jével, mert már előre vetíti későbbi kiforrott tudományos egyéniségének jellemző képét, hanem mivel kezdeti általános nyelvészeti tájékozódása kijelöli későbbi munkásságának irányát, és sok művének gondolatai ebben a tanulmányában gyökereznek. Négy év múlva (1902—1903.) ugyancsak a Nyelvőrben számol be volt tanárának, Becker Fülöp Ágostnak ösztönzésére az európai nyelvtudomány korszakos eseményéről, Wundt Völkerpsychologie-jának nyelvi részéről (1900.). Paulnak az egyéni lélektanon alapuló nyelvelméletével szemben Wundt a társas lélektan általános érvényű törvényszerűségeit

alkalmazza a nyelvi jelenségekre. Gombocz jól látja Wundt elméletének mint nyelvészeti magyarázó elvnek sok előnyét, hasznos újszerűségét, s ezért a vele foglalkozó jelentős vitairódalom felhasználásával értékelést ad róla, hangsúlyozva Wundt tanainak a nyelvtörténettel való termékeny kapcsolatát. További munkásságában Paul hatása mellett egyre erőteljesebb lesz a wundti indítás, amelynek „áldásos hatás”-át maga is nyíltan vallja. Ennek gyümölcseként igyekezett Wundt rendszerét a nyelvtörténet szolgáltatatta anyaggal gazdagítani, egyes pontjain pedig kiegészíteni, továbbfejleszteni. (Képzettársulás és jelentésváltozás: MNy. VII, 97; Mi a mondatban?: MNy. XXV, 1.)

3. Wundt-hoz kapcsolódik Gombocz egyik legjelentősebb munkája, *Jelentéstana* (1926.). E tárgy köré fonódó érdeklődése is messzire nyúlik vissza. Már Bréal könyvéről írt diákkori ismertetésében (NyK. 1898.) érdekes bíráló megjegyzéseket tesz, s kiemeli a jelentéstani kutatásnak úttörő voltát és a rendszeralkotás nehézségeit. „Képzettársulás és jelentésváltozás” című tanulmányában (MNy. VII, 97) megkísérli „Wundt rendszerének kissé más alakot adni, olyan alakot, amely ... jobban simul a nyelvtörténet tényeihez.” Mesterének, Simonyinak „Jelentéstani szempontok” című füzetéről is több helyreigazító megjegyzést tesz, és a bírálókkal szemben lándzsát tör Wundt mellett, bár maga is elismeri, hogy nagyobb, termékenyítőbb hatást vártak tőle (EPHK. XL, 324).

Ezek az időnkénti megnyilatkozások mutatják, hogy a jelentéstani köre állandóan és élénken foglalkoztatta Gomboczot. Addigi tanulmányai és egyetemi munkája érlelték meg összefoglaló munkáját. Célja elsősorban gyakorlati, pedagógiai; könyvecskéje a „Magyar történeti nyelvtan” egyetemi jegyzetei közé illeszkedik. Anyagát jól tagolt, egységes keretbe foglalja, a jelentéstannak a történeti nyelvtanban való szokatlan elhelyezését megokolja és történeti szempontok érvényesítésével támogatja, részletesen hivatkozik a tudománytörténeti előzményekre, bő, friss irodalmat és változatos, érdekes példaanyagot ad.

Wundt és Saussure tanaiból indul ki, s az utóbbi nyomán tagolja könyvét két részre, a leíró jelentéstanra, azaz a szó jelentéstani alkatáról szóló részre és a történeti jelentéstanra, vagyis a jelentésváltozások magyarázatára és osztályozására. A szó lélektani alkatáról szóló fejezet vázlatos, de sokoldalú, esztétikai szempontokkal gazdag. A szó logikai alkatának magyarázatában Saussure, Martinak, O. Dittrich és Roudet nyomán elkülöníti az *é r t e l e m*-től a *j e l e n t é s t* mint *f u n k c i ó t*, név és értelem kölcsönös viszonyát. Erre az elvont megkülönböztetésre építi, jórészt ugyancsak Roudet hatására, a jelentésváltozások osztályozását, hangsúlyozva Wundt-tal a lélektani alapot és a változásokban megnyilatkozó általános törvényszerűséget.

Áttekintve és bírálón értékelve a korábbi osztályozási kísérleteket (a jelentéstani története ugyanis nagyrészt ezekből áll), különösen Wundtét, a jelentésnek mint viszonynak megváltozásával két fő csoportot állít fel: a névátvitelt és az értelemátvitelt. Terminológiai zavart okoz, hogy az utóbbit *jelentésátvitel*-nek nevezi. Ez is arra vall, hogy az elkülönítés kissé mesterkéltnél, elvont. Előnye azonban, hogy világos rendszer épül rá, amelybe a jelenségek legnagyobb részét el lehet helyezni.

A jelentéstani kutatások azóta természetesen számtalan új osztályozási lehetőséget vetettek fel (vö. EPHK. LXVII, 228), a súly is áttolódott a szó alkatának, magának a jelentés fogalmának vizsgálatára, de magyar viszonylatban Gombocz műve úttörő volt, nagy érdeklődést keltett jelentéstani

kérdések iránt, és figyelemre méltó stilisztikai, nyelvestétikai munkákhoz adott ösztönzést.

4. Gombocz munkássága egyre jobban a nyelvelmélet felé fordul. A nyelvi alak és szerkezet kapcsolatát nyomozza a funkció szempontjából, a nyelv mozgását vizsgálja elemeinek funkcionális specializálódásában. Tanulmányain kezdetben Paul és Wundt hatása érzik, a húszas évektől kezdve azonban egyre inkább előtérbe kerül Saussure. Benne találja meg a funkcionális nyelvszemlélet alapötletét, amely kiberebélyesedve egyre jobban áthatja tanulmányait. Csak kettőre utalunk közülük. A „Nyelvhelyesség és nyelvtudomány” című (MNy. XXVII, 1) is lényegében ezt a felfogást tükrözi, amikor azzal zárul, hogy „az irodalmi nyelvhelyesség kérdése nem annyira grammatikai, mint inkább stilisztikai probléma” (11). Társaságunk 1934. évi közgyűlésén mondott utolsó elnöki megnyitójában arról tesz vallomást, mint kapcsolódtak megfigyelései, gondolatai lassanként „az egész nyelvi életet átfogó rendszerre”, funkcionális nyelvszemléletté. Új, fővillanyozó munkahipotézist látott maga is ebben a körvonalaiban derengő elméletében, de átfogó alkalmazására, sajnos, már nem volt módja. A funkcionalizmus azonban sok területen valóban hasznos új módszernek bizonyult azóta (MNy. XXX, 1).

5. Pályáján végigvonul érdeklődése a kísérleti fonetika, majd később a leíró s végül a történeti hangtan iránt. Az általános nyelvészeti alapelvek elsajátítása után a nyelvi alapelemek vizsgálatában merült el, jól tudva, hogy ezek alkotják a beszéd élő anyagát, és ismeretük nélkül bizonytalan minden lépés a nyelvtudományban. De a lényeges, időszerű problémák iránti érzékének is bizonyára nagy része volt tárgyválasztásában. Erre a korra esik a műszaki eszközök és eljárások fejlődésével a kísérleti fonetika első virágkora. Első párizsi tanulmányútján, Rousselot abbénál szerzett tapasztalatainak pedagógiai értékeléséről „Kísérleti fonetika és nyelvtanítás” című tanulmányában számol be (M. Paedagogia 1900.). Második külföldi útjának eredménye E. A. Meyerrel együtt írt nagyobb dolgozata a magyar hangok időtartamáról (1907—1908.). Megállapításaik sok kérdést véglegesen tisztáztak. Ugyanekkor jelenik meg másik alapvető tanulmánya, a hangok képzésmódját rögzítő „Magyar palatogrammok” (NyK. 1908.). De rövid, népszerűsítő cikkben is tud újat adni. A mondat zenei hangsúlyáról (Uránia 1907.) pl. magyar vonatkozásban lényeges megállapításokat ad, és ezzel a tudományos magyar hanglejtésvizsgálatok úttörője lesz.

A kísérleteken alapuló leíró szempontú vagy általános fonetikai tanulmányok után a történeti hangtan összefüggéseinek vizsgálatában hasznosítja alapos ismereteit. Hangzóink, különösen a régi magyar *a* hangok történetének kutatásával nyelvtörténetünknek és jövevényszavainknak számos kérdését segített megoldani.

Hangtani tanulmányainak eredményei ismét csak eszközök egy magasabb cél érdekében, s beépülnek szervesen egyrészt finnugor, urál-altaji szótörténeti, másrészt pedig magyar alaktani kutatásaiba. A tővégi magánhangzók kérdését, a *v*-tővű névszók történetét, a visszaható igék szerkezetét stb. biztos fonetikai tudásával sikerül megoldania. Alaktani munkái közül eredetiségével és rendszerezésével kiemelkedik a magyar igealakok főtípusairól szóló tanulmánya.

6. Gombocz Zoltán egyik főművének indult a Melich Jánossal együtt szerkesztett Magyar Etymologiai Szótár, szavaink anyakönyve. Tudásának

sokoldalú gazdagsága és kristályos logikával párosult kombináló képzelete avatta őt hivatottá e munkára. A szerzők eredetileg is szokatlanul nagyszabású terv alapján dolgoztak: fel akarták ölelni az egész magyar szókészletet, tehát a köznyelven kívül az irodalmi-, táj-, réteg- és gyermeknyelv szavait is; az alakváltozatok felvételében lehető teljességre törekedtek; a származékszavak közül is feltüntették azokat, amelyek valamely szempontból elszakadtak az alapszótól. A tulajdonnevek közül a biztos eredetűek és a fontosabbak szintén helyet kaptak a szótárban. A nemzetközi szótárirodalomban szinte páratlan alkotás képe bontakozott ki a megjelent füzetekből. A lehető teljességre törekvésnek némi megszorítással megfogalmazott elve is egyre jobban ledobta azonban szerény korlátait, aránytalanul felduzzasztva a szótár anyagát. Ez növelte értékét mint adattárét, igazi céljának megfelelő használatosságát azonban megneghezítette.

A legnagyobb hátrányt az okozta, hogy ez a munkamódszer igen meglassította a szótár füzeteinek megjelenését, s az eredetileg legfeljebb másfél évtizedre tervezett befejezés egyre veszedelmesebben eltolódott. Ebben nyilván része volt Gombocz kolozsvári kinevezésének, a háborús, majd az inflációs idők anyagi zavarainak is. Amikor a szerzők 30 évi együttműködését Gombocz Zoltán tragikus halála megszakította, még csak a XII. füzet volt kész félig (a *fej* szóig). Úgy látszik, Gombocz fegyelmezett mérséklete, erős kritikai érzéke tartotta addig is némileg egyensúlyban a szótár szerkezetét (rendszerint Melich dolgozta ki a szócikkeket, s Gombocz ellenőrizte vagy átírta őket), mert halála után a szótár anyaga egyre inkább kiterjedt. A befejezés így mind távolibb jövőbe tolódott, s a mű a háború közbejöttével óriási torzó maradt, tudományunk nagy kárára. (Vö.: NyK. XLIX, XIII–XIV; MNy. XL, 158)

7. Pesti egyetemi oktató munkájából nő ki utolsó, életművének betetőzéséül szánt terve, *Magyar történeti nyelvtana*. Szerkezete így épül föl: I. Nyelvtörténeti módszertan, II. Hangtan, III. Alaktan, IV. Jelentés-tan, V. Mondattan. Az új adatok és eredmények alapján korszerű összefoglalást akart adni az aránylag hamar elavult és egyébként is félbenmaradt TMNy. helyébe.

Csaknem másfél évtizedes működése alatt tudományos munkájának új fő területén is nagy, rendszerező anyaggyűjtést végzett, bár tudta, hogy előadásaiban természetszerűleg csak vázlatot nyújthat. A magyar történeti nyelvtan egyes részeit ki is adta, ill. sokszorosított jegyzet készült róluk az ő ellenőrzésével, s azt évről évre csiszolta, tökéletesítette. Régebbi kutatásainak ismeretkincsét és eredményeit, az európai, általános nyelvtudományban való szinte páratlan tájékozottságát ezen a kutatási területén is gyümölcsöztette, új problémákkal és tovább vivő eredményekkel gazdagítva nyelvtudományunkat.

Magyar történeti nyelvtanához bevezetőnek szánta a *Nyelvtörténeti módszertant* (1922.). E kis, alig 3 íves füzet Gombocz egyik legsikerültebb munkája. Tömör, világos, érdekes áttekintést ad a nyelvtudomány útjáról a logikai-normatív kezdettől Jakob Grimm történeti, majd Paul és Wundt egyéni és társaslélektani szemléletéig. A nyelvi változások jellegéről és a nyelvtörvények érvényéről a tudomány legkorszerűbb nézeteit tolmácsolja, bár az utóbbi szakasz igen vázlatos. A nyelvvizsgálat módszerei közül természetesen a történeti kutatás és a nyelvhasználat áll fejtegetéseinek előterében. Az analógiás folyamatok mellett legrészletesebben a hangváltozá-

sokkal és a jelentésváltozásokkal foglalkozik. Ebben a két fejezetben már előlegezi hangtanának és jelentéstanának lényegét. A munka a maga egészében még erősen Wundt hatását mutatja, de bő irodalmával és érdekes, szemléletes példáinak gazdag anyagával fontos nevelő szerepet töltött be.

8. Hangtana a két részre oszlik: magyar fonetikára és (magyar) hangtörténetre. Kiindulása tehát itt is a saussure-i synchronia és diachronia. Az első, leíró részben a beszédhangok fiziológiai rendszere mellett nyelvélettani szemlélettel megkülönbözteti asszociatív rendszerüket is (mássalhangzóhasonulás, magánhangzó-harmónia és -illeszkedés).

Bevezetésként itt is áttekinti a magyar fonetika történeti előzményeit és addigi irodalmát. Tárgyalásának gerince a fiziológiai elemzés. Érdekesen kapcsolja az egyes hangokhoz a helyesírási jelölés változatait; ez azonban sok esetben, pl. a különféle hasonló hangkapcsolatoknál, mielőtt még a hangok egymásrahatásáról, változásairól szó volna, zavaró és talán fölösleges is. A képzésmódok finomságainak megfigyelésében, a hosszúság, a hanglejtés tárgyalásában hasznosítja saját korábbi kísérleti megfigyeléseit és tanulmányait. A szótag-kérdést nem fejt ki bővebben, de határozottabban megkülönbözteti a hangerőt és a hangzósságot, amelyek Horger „Általános fonetikája”-ban (1929.) meglehetősen egybeolvadnak. Ebben viszont alaposabb és rendszeresebb a hangkapcsolatok (diftongusok) és kölcsönhatások tárgyalása.

Gombocz jegyzete általában a Balassa fonetikai munkái által kitaposott úton halad, érdeme azonban, hogy a század eleje óta először foglalja össze magyarul a hangtant, a kutatások újabb eredményeivel gazdagítva. A tudományos fejlődéssel való haladásának egyik jele, hogy 1932—1933-ban „Magyar fonetika és fonológia” címmel hirdeti meg egyetemi kollégiumát. Ő maga valószínűleg az 1928-i hágai nyelvészkongresszuson találkozott az új irányzattal, s felfigyelt rá, mert Saussure hatásából akkor érlelődő funkcionalista szemléletét erősítette.

Hangtörténete lényegében a Tüzetes Magyar Nyelvtan elavult hangtani részét korszerűsíti. Bevezetése néhány elvi és módszertani kérdést tisztáz. Korszakfelosztása általánosan elterjedt, csak néhány éve kezdték módosítani történeti és módszeres megfontolások alapján (vö. MNy. XLVI, I, 9); az *ősnyelv* megjelölést is más értelemben használjuk azóta. Gombocz vizsgálati módszere, illetőleg iránya — történeti szempontjának megfelelően, s a TMNy. felemás jellegétől eltérően — határozottan descendens. Forrásai közé nagymértékben beveszi a tulajdonneveket, és a jövevényszavak tanulmányait is fokozottan értékesíti; anélkül, hogy a vizsgálat során élesen elkülönítené őket, mint a TMNy. Együtt tárgyalja — helyesen — a hosszú és a rövid magánhangzókat is. A TMNy. csak alkalomszerűen, Gombocz pedig részletes módszerességgel foglalkozik a kettőshangzók régi gazdagabb rendszerével, s utal az egykori nyelvjárási eltérésekre. A hangrendszer megváltozásának részletei mellett hiányzik azonban a régi, kiinduló állapotnak áttekintő, összefoglaló képe. A mássalhangzók tárgyalása igen rövid, változásainak ismertetése is csak vázlatos. Világos rendszere mellett erősen érzik itt az egyetemi jegyzet szerényebb igénye.

9. Az alaktani jegyzetek 3 fő részre tagolódnak: szótövek, összetétel, képzés. Lényegében tehát olyan felépítésűek, mint a TMNy. megfelelő része. Tárgyalásmódja az első részben vegyesen leíró-történeti, általában ascendens. A fejlődés menetét azonban világosan igyekszik vázolni, helyre-

igazítva természetesen a régebbi téves elméleteket, bár akadnak nála is megoldatlan hangtani kérdések. A TMNy. hatalmas anyaghalmaza helyett áttekinthető tagolást, világos magyarázatot kapunk, gyakran a nyelvhasznítás igénybevételével.

Az Összetétel fejezet, különösen az alárendelések tárgyalása aránytalanul rövid és vázlatos. A képzésről szóló rész tisztázza a képző — jel — rag különbséget, a képző lélektani alkatát s az egyes képzőelemek és -csoportok hangalakjának és funkciójának, jelentésének fejlődését, természetesen a célnak megfelelő keretek közt.

10. A magyar történeti nyelvtan befejező része a mondattan, ill. syntaxis (a Jelentéstanról már előbb szoltunk), amelyet kiegészített 1934—1935-ben tartott kollégiuma: „A magyar igeragozás története”. Tudománytörténeti jelentőségük főként ezeknek az előadásainak és jegyzeteinek van. Velük pótolja, ha ideiglenesen és más céllal is, a TMNy. hiányzó mondattanát — részben Simonyi nagy monográfiái nyomán — és utat tör Klemm munkásságának. Az egyszerű, gyakorlati szándékú összefoglalásnál azonban itt is magasabbra tört, és az európai tudománynak, valamint saját vizsgálatainak új eredményeivel egykezett megtermékenyíteni a hagyományos módszereket. J. Ries (Was ist Syntax? 1894.) hatásából született „Mi a mondattan?” című tanulmányában (MNY. XXV, 1) már a hang — szó — syntagma vagy szó szerkezet hármasságában állapítja meg a nyelvet szervesen egymásból felépítő egységeket. Gombocz sem különíti el a mondatot a szó szerkezettől, hanem éppen annak egyik típusaként tárgyalja, mint „nyelvtörténeti és glottogonikus szempontból egyaránt legfontosabb fajtájá”-t (Syntaxis. 1949. 6). Ezzel a szemlélettel természetesen a mondattan fogalma is megváltozik, bár „glottonikus szempontból a syntagmák tana beleolvad a mondatok tanába, a syntaxis a mondattanba” (MNY. XXV, 7). A négy syntagma-típus alkalmazásával az eddigi mondatrészek tanának adott új, egységbe fogó szemléletet.¹

Nem tisztázódik azonban az, hogy mivel ilyenformán a predikatív syntagma az elsődleges, ez lehet elsősorban a történeti, diachronikus vizsgálat alapja; az ebből kinőtt későbbi fejlemények, a további syntagmák alkalmazabbak a leíró, synchronikus tárgyalásra, bár ezeknek és kifejező eszközeiknek is van fejlődésük. A szó szerkezetek elemzése során valóban egybekapcsolódnak a leíró és történeti szempontok, s ez — akárcsak az alaktanban — némi zavart idéz elő, megbontja az egységet. Ennek a felemás módszernek a fentiekén kívül nyilván az is egyik oka, hogy az előadás pótolni akarta a tudományos leíró nyelvtant is.

Ami a mondat fogalmát illeti, Gombocz ismerteti a különféle magyarázatokat, s ő maga, úgy látszik, a Wundté mellett köt ki; bár az ellenvéleményekről is szól, sem lényegi bírálatot nem mond róla, sem túljutni nem próbál rajta.

Gombocz magyar történeti nyelvtanának jelentőségét összefoglalva, megállapíthatjuk, hogy kísérlete rendeltetéséből eredő vázlatosságában is nagy jelentőségű. Nemcsak az anyag összegyűjtésével és kritikai feldolgo-

¹ A *syntagma* nevet Ries nem használja; Gombocz tehát vagy közvetlenül a görögből alkalmazta a szó szerkezet jelölésére, vagy ami a legvalószínűbb: Saussure-től vette át, de új, pontosan körülhatárolt értelmet adott neki. — Sauvageot hívta fel a figyelmet a dán Brøndalnak Gomboczéhoz hasonló syntagma-elméletére (vö. MNY. XXXII, 86).

zásával, rendszerbe foglalásával végzett igen hasznos, sőt többnyire hézagpótló munkát, hanem az európai nyelvtudomány új eredményeinek közvetítésével, alkalmazásával és továbbfejlesztésével korszerű színvonalat és egyéni szint is adott előadásainak. Értékelésükhöz tartozik az is, hogy a Gombocz-jegyzeteket ma is használják az egyetemen. Méltán várta tehát tőle ezek alapján nyelvtudományunk a magyar történeti nyelvtan nagy, rendszerező összefoglalását. Ő maga is érezte és vállalta e kötelezettségét, s 1934 januárjában, Társaságunk közgyűlési megnyitójában bejelentette: „Remélem, hogy a tisztelt Társaság előtt néhány év múlva a tervezett munka befejezéséről tehetek jelentést.” Hitte valóban, hogy lesz ereje, ideje hozzá? A végzet másként döntött; utolsó nagy terve is csak az alapokig jutott el, mint ahogy egész élete és életműve fájdalmasan félbeszakadt dallamhoz hasonló.

IV.

Ha Gombocz Zoltán életművét jellemezni és jelentőségét összegezni akarjuk, zavarban vagyunk. Nemcsak a valóságos vagy vélt ellentmondások, hanem elsősorban az elénk toluló szempontok gazdagsága miatt. Ez az „embarras de richesse” bizonyos tekintetben Gombocz pályafutására, tudományos munkásságára is jellemző.

A legműveltebb magyar nyelvésznek nevezte őt valaki, s valóban, senki ilyen széles alapról, ily egyetemes tájékozottsággal nem indult el nálunk a nyelvtudomány művelésére. Az indoeurópai nyelvészet hagyományain nevelkedve, eredményeinek birtokában kiterjeszti érdeklődését a finnugor és az ázsiai nyelvekre, egészen a csukcsig és a koreaiig. Ezeknek a más jellegű, addig csak kevésbé vizsgált s éppen ezért sok új tanulságot rejtő nyelveknek anyagával gazdagítja és termékenyíti meg a nyelvtudományt.

Óriási szellemi befogadó képessége egy nagyszerű adottsággal párosult: remek érzéke volt a legjobb értelemben vett korszerűség iránt. Rögtön észrevette a fejlődés új jelenségeit, felismerte jelentőségüket és a maga céltudatos-ságával tovább fejlesztette a kapott ötleteket vagy eredményeket. Való, hogy elméletei sokszor nem eredetiek; de senki annyi új szemponttal, elgondolással, módszerrel nem frissítette fel és termékenyítette meg tudományunkat, mint ő.

Sokan pozitivistának tekintik, ismereteinek bámulatos gazdagsága és anyagának roppant bősége miatt. A nyelvi tényekből indul ki természetesen, de nem tapad hozzájuk sivár öncélúsággal. A részben mindig az egészet látja, keresi már előre. Nemcsak a rendszeralkotás, az egységbe foglalás, az elvi összefüggések meglátásának különleges logikai képessége élt benne, hanem annak forrása, a képzelőerő is, — bár voltak, akik ezt kétségbe vonták. „Az adatok csak arra jók, hogy mások is elhiggyék az ötletemet” — mondta egyszer tréfásan. Hogy ritkán jutott el a nagy, elméleti összefoglalásig, az sokoldalú, sőt csapongó érdeklődése mellett fájdalmas emberi összeroppanásának is következménye. De ha egyre ritkábban szólalt is meg utolsó éveiben, mind érettebben tört elvi magasságok felé, mint könyvtárának exlibrisén a könyvvel kezében, lépcsőn fölfelé haladó férfi. „Nekem nincsenek műveim” — mondta öngúnnal pályája vége felé. Ha a műveket ívszámuk szerint mérjük, talán igaza van; de mi tudjuk, hogy néhány lapnyi utolsó tanulmányai is mindig előbbre, magasabbra visznek.

Mások talán azt mondhatnák róla, hogy bizonyos tekintetben idealista volt a tudományban, nem ismerte fel a nyelv igazi lényegét, társadalmi

jellegét, hanem a lélektani irányok vonzották. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy nem szakadhatott ki korából, annak szelleméből táplálkozott, s az akkori élenjáró elméket követte. A társaslélektani szemléletnek ő volt első alkalmazója nyelvtudományunkban, s részletmunkáiban, de elméleti tanulmányaiban is sok helyütt érvényesítette a nyelv társadalmi jellegéről vallott nézeteit. Kődös, felhőkben járó elméleteket sohasem koholt, ettől visszatartotta nemcsak a másik oldalról szemére vetett „pozitivizmusa”, hanem egyéniségének uralkodó vonása, az értelem kristálytisza látása, és józan, fegyelmezett kritikai érzéke. Amit szelleme megérintett, az megvilágosodott, értelmes összhangba rendeződött.

Ezek a képességei tették őt nagygyá mint tanítót: műveit hatása pótolta. Szerényen, szinte kicsinyléssel szólt saját munkásságáról. Látszólag valóban igénytelen volt e tekintetben. Könyvet kívánó tárgynak csak néhány lapnyi vagy egy-két ívnyi tanulmányt szentelt. Anyagát tárgyilagos szűkszavúsággal tálalta, vagy inkább csak rendszerezte, és szinte táviratstílusú megjegyzésekkel kísérte. Ugyanilyen díztelen tömörséggel vonta le a leglényegesebb megállapításokat, új eredményeket is. Sohasem akart hatni tetszetős szólamokkal: a stílus puritán egyszerűsége volt az eszménye és a világosság az egyetlen fényűzés számára. Előadásának lényegét megragadó tömörségével, a dolgok rendszerét és magasabb, tágabb összefüggéseit feltáró módszerével s az egyszerűség művészetét példázó stílusával mégis állandó feszültséget teremtett hallgatóiban. Ő volt a tiszta, hűvös értelem megtestesülése, és mégis ő gyújtotta ki bennünk a szellem lobogó vágját.

*

Tudjuk, esendőn véges az emberi élet. Mégis fáj, hogy Gombocz Zoltának már csak szellemét idézhetjük itt. Vidéken éltem, amikor halála másnapján elem káprázott a szívet markoló újsághír... Köszönöm a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak, amelybe ő vezetett be, hogy most sírjára tehetem az emlékezés, kegyelet és hála koszorúját.¹

KOVALOVSKY MIKLÓS

¹ Gomboczról a „Gombocz Zoltán emlékezete” című füzetben (1935.) összegyűjtöttek kívül a következő megemlékezések, méltatások, tanulmányok jelentek meg ezig: PETZ GEDÉON megemlékezése az MTA. I. osztályának ülésén Gombocz Zoltán osztályelnök elhunytáról (1935. máj. 6.): AkÉrt. 1935: 383—4. — NÉMETH GYULA emlékbeszéde az Eötvös Kollégium volt tagjai szövetségének közgyűlésén (1935. nov. 3.): Szövetségi Évkönyv XIV—XV [1936—1937.] 3—11. — ECKHARDT SÁNDOR, Egy nagy tudós halálára (1935. jún.): Magyar Szemle XXIV/2. 182—4. — BALASSA JÓZSEF, Gombocz Zoltán (1935.): Nyr. LXIV, 73. — KROMPECHER (KOROMPAY) BERTALAN, Gombocz Zoltán (1935.): Ethnographia—Népelet XLVI, 153—4. — BÓKA LÁSZLÓ, Gombocz Zoltán (1935.): Apolló-Füzetek 5. sz. — ZSIRAI MIKLÓS, Gombocz Zoltán. (1935.): NyK. XLIX, V—XVI. 1. — G. Z. tudományos irodalmi munkásságának jegyzéke: uo. XVII—XXIII. 1. — MELICH JÁNOS, Gombocz Zoltán emlékezete. Előadás a M. Nyelvtud. Társ. közgyűlésén (1936. febr. 11.): MNy. XXXII, 65—86 és MNyTK. 36. sz. — ÚRHEGYI EMÍLIA, Gombocz Zoltán egyetemi előadásainak jegyzéke: uo. 87—90. — SZABÓ MIKLÓS, Gombocz Zoltán sírjánál (1936. máj. 1.): Szövetségi Évkönyv XIV—XV, 12—4. — JULIUS V. FARKAS, Zum Geleit (1936.): Ungarische Jahrbücher (Gombocz-Gedenkheft) XV, 365—6. — N. ZSIRAI, Zoltán von Gombocz: uo. 367—75. Bibliográfia is: 376—84. — A. SAUVAGEOT, Zoltán Gombocz und die Erneuerung der Sprachwissenschaft: uo. 556—9. — A. SAUVAGEOT, Zoltán Gombocz (1935.): Revue des Études Hongroises XVII. Különnyomat: Bibliothèque de la R.É.H. — LAURI HAKULINEN, Zoltán Gombocz (1935.): Virittája XXXIX, 287—9. — KÉPES GÉZA, Egy nyelvtudós emlékezete. (Vers. Gorgó mereng. 1943. Újra: Vajudó világ. 1954.) — SÓTÉR ISTVÁN, Fellegjárás. (Regény. 1939.) — SÓTÉR ISTVÁN, Két iskola. (Játék és valóság. 1946.) — KOSZTOLÁNYI DEZSŐ, Gombocz Zoltán. (Kortársak. Hátrah. műv. III. É. n.)

Szabács Viadala

Fölötte örülünk, hogy az általánosan nagyrabecsült Szerző rendelkezésünkre bocsátotta rendkívül érdekes és értékes tanulmányát. Meg vagyunk győződve, hogy az itt nyújtott alapvetés igen lényegesen elő fogja mozdítani a Szabács Viadala hitelességére vonatkozó — nyelvészeti és irodalomtörténeti szempontból egyaránt izgalmas és fontos — kérdésnek a felderítését.

A mi örömmünket és olvasóinkét is fokozza, hogy éppen fél századdal ezelőtt, folyóiratunk 1905. decemberi füzetében látott napvilágot HORVÁTH JÁNOS első közleménye „Wu-rm-ser” címen (MNY. I, 465—6).

Mellegen köszöntjük igen sokunk Mesterét és folyóiratunknak első évfolyamától fogva állandó barátját a nyelvészettel és a Magyar Nyelvvel való „aranylakodalma” alkalmából.

A SZERKESZTŐSÉG

1. Az 1931—1932. és 1945—1946-i tanévben középkori verses emlékeinkről adtam elő az egyetemen, s akkori előadásaimhoz készült jegyzeteim alapján közlöm most vázlatosan a Szabács Viadala hitelességére vonatkozó észrevételeimet, abban a reményben, hogy e kérdéssel tüzetesebben foglalkozó szaktársak számára talán nem lesznek egészen hasznavehetetlenek.

2. A Szabács Viadalának elnevezett verset tudvalevőleg V é g h e l y D e z s ő fedezte fel a Csicsery-család Ung megyei csicseri levéltárában, a Magyar Történelmi Társulat 1871-i kirándulása alkalmával. T h a l y K á l m á n mutatta be a Társulat következő évi január 4-i ülésén. Ma a Múzeumi Könyvtár őrzi. Egy félv papirosra van írva. Sem szerzője neve, sem szereztetése ideje nincs megmondva benne. Szabács várát a török építette a Száván való átkelése biztosítása végett 1472-ben. Mátyás 1475 ősztől 1476. február 16-ig tartott ostrommal foglalta el. A verset tehát, mely ez ostrom lefolyását beszéli el, legkorábban 1476-ban írhatták. Kéziratát paleografusaink habozás nélkül XV. század végének tartják. A vers 150, túlnyomólag tíz szótagos, következetes taglalást nem éreztető, páros rímű verssorból áll. Tele van törlésekkel, javításokkal, s ezek meg néhány lapszéli betoldás miatt a szerző sajátkezű fogalmazványának tartják. Elbeszélése nagyban és egészben hű a történeti valósághoz, ám vannak eltérései is attól. Modora sorról sorra továbblépő, semmit ki nem emelő, semmin nem veszteglő, prózailag száraz értesítés; a históriás énekekével szokták rokonítani, de feltűnően szabatos rímei miatt verselését azokénál különbnek ítélik. Sőt voltak, akik a Tinódi-féléhez képest „költőibb, izmosabb” tehetség művét üdvözölték benne (CSÁNKI DEZSŐ: HadtörtKözl. 1888.), s a „csinosabb históriás énekek” egyikeként jellemezték (BODNÁR Zs., A m. irod. tört. I, 84).

3. Hitelességét sokáig nem vonták kétségbe. SZILÁDY ÁRON még szerzőt is vélt találni számára C s i c s e r y A n d r á s, a szepesi káptalan ügyvéde személyében, kiről 1477-ből ismeretes egy életrajzi adat (l. Mátyás Király Emlékkönyv. 1902. 204). — De magánbeszélgetésekben időjártával sokan kifejezést adtak gyanújoknak. MÉSZÖLY GEDEON, mint maga írja (Kölcssey Himnusza: AkNyÉrt. 1939. 461), már 1912-ben „felhívta barátai figyelmét Szabács viadala hamisítvány voltára”, PINTÉR JENŐ pedig (M. Irodalomtörténete I, 1930. 405) a vers ismertetését „ha ugyan nem hamisítvány” fenn-tartással zárta.

Magam már előbb foglalkoztam vele, de csak verstörténeti szempontból (A középkori magyar vers ritmusa. 1928. 117, 139, 153): semmiféle, a középkorból vagy az azutáni évtizedekből ismeretes sorképlet mintájára nem találtam ritmizálhatónak, „pedáns kírímeit” a középkorban „egyedülálló jelenségnek” nyilvánítottam, csak megkérdőjelezve minősítettem XV. század végének, s verselésünk akkori állapotára nem mertem belőle következtetést levonni. PINTÉR ismerte a hamisítást rebesgető, de nem indokoló szóbeszédet, s talán az én ekkori, tisztán verstörténeti szempontú s csak a sorfaj és rím-minőség megvizsgálásán alapult állásfoglalásom bátorította fel idézett gyanúja kimondására. De minthogy az már elhangzott, említett 1931—1932-i előadásomban szükségesnek láttam apróra megvizsgálni a hitelesség dolgában összehordható, most már nem csupán verstani, pro- és contra-érveket, döntő eredményre azonban nem tudtam eljutni. Ugyanez okból nem támaszkodhattam Szabács Viadalára középkori epikánk tárgyalása alkalmával sem (A m. irod. műveltség megoszlása. 1944. 273): „szereztetése időpontja teljeséggel bizonytalan — írtam az idézett helyen —, s míg az hiteltérdemlőleg meg nem állapítatik, nem vonhatunk le belőle következtetést Mátyás-korabeli epikánk állapotára”. Elhatároztam azonban a kérdés újabb megvizsgálását, s annak főbb eredményeit közöltem aztán hallgatóimmal, mikor 1945—1946-i előadásomban sorra került a vers tárgyalása. Dönteni akkor sem tudtam, s ma sem mondhatok mást, mint akkor: gyanúoknak, amit előadhattam, elég, de bizonyosságnak nem; együttvéve érveim sokat látszanak mondani, döntő egy sincs köztük; pedig az kellene a súlyos vád kimondásához, a többi aztán már csak arra vetne világot, hogy milyen módon, s mily forrásokból készült a hamisítvány, ha már csakugyan hamisítványnak bizonyult.

Kívánatos, hogy további vizsgálódók döntő megállapításra jussanak el immár e régóta nyugtalanító kérdésben. A következőkben sorra megismertetem a jegyzeteimben összeírt gyanúkokat, lehetőleg mindenikkel szembeállítva a hitelesség javára szolgálható ellenérveket.

I.

A bemutatás kése delme

A Történelmi Társulat 1871-i kirándulásán két kutató bizottság vett részt: a leleszi (Zemplén megyei), meg a pálóci (Ung megyei). Eredményeiket a Századoknak még azon évi folyamában ismertették: a lelesziét a novemberi, a pálóciét a decemberi számban. A bennünket érdeklő pálóci bizottság tagjai a következők voltak: Horváth Mihály (elnök), B. Nyáry Albert, Nagy Imre, Poor Antal, Thaly Kálmán, Véghely Dezső (bizottsági előadó); jelentésüket NAGY IMRE írta meg. A szerint az említettek Leleszről szeptember 6-án indultak Pálócra, de hárman — Nagy Imre, Poor és Véghely — elváltak a többiek-től s Csicserre mentek búvárolni, előbb Orosz András, aztán Csicsery Antal levéltárában. Két nap alatt 1178 darabot válogattak ki és vettek jegyzékbe (11 Árpád-, 163 Anjou-korít, 712 XV. századit), hogy tanulmányozás végett magukkal hozzák Pestre. Azóta az idő rövidege miatt még nem tanulmányozhatták át valamennyit, Nagy Imre tehát még most nem tehetett részletes jelentést mindenről, „az érdekesebbeket azonban” kiemelte. Nos, ezek közt Szabács Viadalát meg sem említette.

Azt csak a Társulat 1872. január 4-i ülésén mutatta be THALY KÁLMÁN, egyúttal okát adva a feltűnő késelemnek is. Jelentésében, melyet a Századok ugyanazon havi füzeté tette közzé, első dolga volt megmagyarázni azt a különös véletlent, hogy a kirándulás „legbecesebb leletének ismertetése” maradt utolsónak. Erre nézve a következőket közli. Mikor Nagy és Véghely Csicserről Pálócra visszaérkeztek, Véghely azonnal említette előtte, hogy a csicseri okmányok közt — mint THALY írja — „észrevett egy igen régi magyar históriás éneket, mely amennyire hirtelenében kivehette, török csatákról szól; bővebb megvizsgálás végett: ismeretes-e már, vagy sem? — vegyem által én, mint a ki effélékkel foglalkozom . . . Pálócon rendkívül el lévén foglalva a gr. Barkóczy-levéltárral, nem volt időnk a ládát fölnyitni s a kérdéses éneket kikeresni; Pestről pedig a másolásra szánt okmányok egy részével Véghely azt is magával vitte Veszprémbe, honnét csak a lefolyt december hó közepe táján küldte el, a pálóczyi megbeszélés szerint számomra, Budára. Ez, imé, magyarázata annak, hogy eddigi jelentéseinkben ezen ének ismertetése még benn nem foglaltatott.” THALYt a kézirat, reményén felül meglepte. Ő XVI. századi históriás éneket várt: „a hallomás után legvalószínűbben Temesváry István Deáknak a kenyérmezei ütközetről írt verses krónikáját”: „e helyett — úgymond — egy kétségtelenül XV-ik századi eredeti kéziratot láttam magam előtt, mint az írás, betűk és papír jellegéből első tekintetre fölismerhetni”.

Semmi ok hitelt nem adunk THALY közlésének. E szerint tehát a csicseri úttól fogva december közepéig a vers kézírata a ladában előbb Pestre került, onnan más okmányokkal együtt Veszprémbe vitte Véghely, december közepe tájáig magánál tartotta, s akkor küldte el Thalynak. Megelőzőleg tehát Véghelyt kívül aligha látta valaki. Thalynak alig maradt két hétnél több ideje, hogy megvizsgálja és elkészítse róla jelentését. Magától Véghelytől közvetlen értesítés nincsen fölfedezéséről; nem tudjuk, a levéltári okmányok milyen csoportjában találta meg, s elolvasta-e, felismerte-e azonnal különös értékét, vagy csak futólagos megtekintés után csapta hozzá az elviendő „leletek” csoportjához; azt sem tudjuk, ki válogatta össze azokat; csak másodkézből tudjuk, hogy egy igen régi históriás éneket is „vett észre” a csicseri okmányok közt, mely, amint hirtelenében kivehette, török csatákról szól; s Thaly is csak a tőle hallottak alapján sejthette, hogy talán Temesvári István verséről lehetett szó. Véghely tehát vagy csak a vers első sorába kukkantott bele, melyben Kinizsi Pál („Pál Kenézi”) említetik, s még a harmadikban megnevezett „Szabács” várát sem vette észre, vagy — ha őt gyanúsítnók — óvakodott elárulni, hogy tudomása van a vers tárgyáról és tartalmáról. Érdekes, hogy Nagy Imre jelentése csak Árpád- és Anjoukori, meg XV. századi darabokról tud, XVI. századiakról azonban (minő a Temesvári István éneke), nem. S Véghely Dezső, a híres oklevélolvasó, mikor Csicseren a vers kézírata kezébe került, ne vette volna észre „első tekintetre”, éppúgy, mint Thaly Kálmán, hogy „egy kétségtelenül XV-ik századi eredeti kéziratot” lát maga előtt? — Mellékesen legyen mondva: ha Véghely Dezső közölt vele annyit, hogy a versben Kinizsi Pál említetik, Thaly önkéntelenül Temesvári István 1569-ben írt, Kinizsi kenyérmezei diadaláról szóló versének a kéziratára gondolhatott, hiszen egy másolati példány alapján adta azt ki nem sokkal előbb, 1864-ben, a „Régi magyar vitézi énekek” I. kötetében.

Ha az előadottak a kézirat kifogástalan származása felől kétséget támaszthatnának, a gyanú semmi esetre sem Thalyt, hanem V é g h e l y D e z s ő t venné jogosabban célba, s őt is csak azzal a feltevessel, hogy már előre elkészített hamisítványt csempészett be és „fedezett fel” a csicserei levéltárban. Többek összejátszására alig gondolhatni.

II.

A kézirat

Thaly Kálmán a vers ismertetésekor a kéziratot is bemutatta hallgatóságának. Mint a Századok megfelelő közleményéből (49) értesülünk, a jelenvoltak közül Toldy Ferenc mindenben egyetértett Thalyval; legjelesebb paleografusaink: Wenzel Gusztáv, Nagy Imre, Horváth Árpád határozottan XV. századnak, Mátyás korából valónak ismerték el a kéziratot; Toldy kijelentette, hogy ez a mi legelső eredeti történeti énekünk, valószínűleg egyike a Galeotto szerint Mátyás asztalánál énekelt daraboknak. A paleografusok azóta is megtámadhatatlanul XV. századnak tartják, annak tartotta néhai barátom, Jakubovich Emil is, akinek a szavára különösen sokat adtam az ilyen kérdésekben. Ily szakemberekkel nem vitatkozhat más. De egy-két külsőséget szóvá tehetni.

Kizárva nincs ugyan, de igen kivételes véletlen, hogy valamely versnek készüléfében levő fogalmazványa maradjon fenn századok során át egy hányódó-vetődő magányos levélen. — Maga a vers sorosan van írva, soronként, amennyire megállapíthatom, nagy kezdőbetűkkel, úgy amint újabb időkben vált szokásossá leírni a verset, nem pedig egyvégtében, próza módjára, mint a középkorban s még azután is rendszerint szokták. Nincs módomban teljes kimutatást összeállítani, hiteles kéziratok alapján, a vers-lejegyzés középkorvégi forrásairól nálunk és a külföldön, latin és nemzeti nyelvű emlékekre vonatkozólag. Bizonyos azonban, hogy Szabács Viadala e részben is a nálunk kivételes jelenségek közé tartozik. „A középkorban — írja HORVÁTH CYRILL (RMKT. I², 54) — nem szabály, hogy a verssorokat egymás alá írják; a magyar versek csaknem mind folyóbeszéd módjára jutnak az utókorra”. Hogy versünk nem úgy írva jutott reánk, az betűvetésének minden korhűsége ellenére újabb ok lehet a kételkedésre. — A lap szélére jobbról és balról fent betoldott pótlás mintha már avult papír lekopott széléhez igazodnék, vagyis mintha már régi papirosra írták volna. THALY is az első lapnak „keskeny szegélyére” írkált verssorokat említ (Száz. 9). E körülményre más hívta fel a figyelmemet; magam valószínűnek találtam, de nem tudtam azt határozottan igazolni. — A vár nevét a vers háromféleképpen írja; a 3., 16., 18., 44., 48., 75., 97., 101. és 136. sorban *Sabach*, a 119. és 120. sorban *Zabach*, a 133. sorban *zabacz* alakban. — Az első betoldott szöveg (31—44. sor) közli Várdai Simon és Hag Ferenc elestét; s így ez utóbbi említésével csak utólag toldatott be a versbe oly fontos adat, mely CSÁNKI szerint „énekünknek egy apróbb, de szép részletére is rányomja a hitelesség bélyegét” (i. h. 366). Valóban, Hag Ferenc elestét elhallgatni szinte gyanús tájékozatlanság lett volna oly szerzőtől, aki a feltevés szerint az ostromnál talán jelen is volt, vagy nem sokkal azután szerzett róla verses krónikát. (Hag Ferencről l. TÓTH ZOLTÁN, Mátyás király idegen zsoldos serege. 1925. 185.) Másfelől viszont, ha a vers hamisítvány, akkor Teleki József előadásából (A Hunyadiak

kora IV, 444) eszmélt ez adat fontosságára a hamisító és sietett azt belepótolni a versbe. Egy másik elesettet is megnevez, Várdai Simont; ily nevű vitéz elestéről tudtommal nincsen kútfői híradás; Nagy Iván említi a Várdai-családnak egy Simon nevű tagját körülbelül Mátyás korából (XII, 57); azonos-e az a versben említettel, s mi volt élete folyása: nem tudjuk.

III.

Nyelv, előadás, verselés

1. Szabács Viadalát már „szövegének nyelvi benyomása miatt” is gyanúsának mondta PINTÉR (I. 1930. 405). Valóban, még legrégebb verses emlékünknél, az 1300 körül lejegyzett Mária-síralom „nyelvi benyomása” sem nyugtalanítóbb nekünk, szövegét jóformán magyarázat nélkül is megértjük, s a Szabács Viadalához közeli emlékekben sincs oly sok magyarázni való régi szó és szokatlan kifejezés, nincs annyi, nekünk már akadémikus régiesség. Magyarázták: SZILÁDY (1877. RMKT. I.), majd ZOLNAI GYULA (1894. Nyelv-emlékeink), HORVÁTH CYRILL (1921. RMKT. I.), és előttük és utánuk is mások. Leginkább a Halotti Beszéd, egyik-másik kódexünk, a „Nándorfehérvár elveszése” című történeti mű, a Szalay Ágoston szerkesztette „Négy száz magyar levél” (1861.) meg Tinódi szövegéből idéztek versünk szavait értelmező s nyelvtörténetileg igazolható párhuzamokat, sokszor azonban nem kielégítő, kétest, néha semmilyen sem. Megállapítottak kifejezéseiben latinosságokat, hangtörténeti szempontból is kivételes jelenséget; a fogalmazvány kitörölt és mással helyettesített szavainak nyelvtörténeti hitelét azonban nem vizsgálták meg. Kielégítő magyarázat vagy megerősítő párhuzam nélkül maradtak eddig — mai írással idézve — a következő szavak (zárójelben annak a sornak pont követte száma, melyben előfordulnak): *gyuan* (23.), *tulból* (61.), *lovagló* (74.), *kütez*, *vetez* (105., 106.), *muta* (100.), *megmásol* (122.), *hözátartó* (126.), *szoknak* (*szoktak* helyett, 130.); e kifejezések: *halált vallottak* (29.), *viadalt velek törletének* (62.), *arról bölcsesége lön* (78.); s e szinte magyartalan szólások: *azzal magoknak sok sebet vettek* (28.), *hogy szózatot ők ne vehessenek* (83.); valamint a következő kitörölt és mással pótoló szavak: *hőseségbe* (THALY olvasata: *hwsisegbe*, ZOLNAI GYULÁÉ és HORVÁTH CYRILLÉ, helyesebben: *hwsesegbe*, 68.), s helyére írva: *meresegbe* (*merészségbe*); *sonhol* (37; helyére: *sonha*); „*hogy beszédet adgyon*” (76. sor; helyére: *halyon*); *milan* (= *méltán*; 140. sor; csak törölve). — Az idézett szavak és kifejezések gyanút ébreszthetnek, míg más forrásokból elő nem kerülnek; perdöntő értékük azonban nincs; csak gyanúsításra jók; ha unikumok, gyanúsak, viszont ha máshonnan is igazolhatók, akkor meg azt mondhatni, hogy a hamisító is onnan vette.

Némely szóhoz pótlólag magam idézhetek párhuzamot, mégpedig a verses Katalin-legendából ehhez: *kémelletlen* (25. sor): „agy (= adj) aranyat *kemelletlen*” (RMKT. I, 1921. 257; a szó előfordul még uo. 332, 355). — A „Négy száz magyar levél”-ből ezekhez: *bizonny hirt* (6. sor): *byzoni hyrt* (i. m. 85. — 1551-i levélből); *byzonny hyrth* (351. — 1559-i levélből) | *kémelletlen* (25. sor): „*kemellethlen kergetik*” (i. m. 190. — 1556-i levélből) | *többiteté* (135. sor): „*kewessek wacionk, azért az Vristenert kerenk, hogy thebechetek megh*” (t. i. bennünket; i. m. 247. — 1557-i levélből). — Tinódi Erdéli Hístó-

riájából ehhez: *mert semmit nem hoz nekünk haszonba* (74. sor): „Semmi végezés lón gyűlésbe *haszonba*” (RMKT. III, 29); Budai Ferenc Polgári Lexicona II. részének Martinuzzi-cikkelyében is közölve van Tinódi idézett részlete; a Lexicon újabb, 1866-i kiadásában a II. rész 425. lapján olvasható. — A Czech-kódexbeli „Salve mundi”-fordításból ehhez: *mondhatatlan* (19. sor): „Nagy mondhatatlan zegenfeg” (RMKT. I. 1921. 165), — „mondhatatlan *myndon nagy yom*” (168); a Thewrewk-kódexben is így, némi helyesírási különbséggel; — előfordul e szó Heltai Magyar Krónikájában is, épp azon rész végén, melyben Szabács megvételét beszélte el, ilyen kapcsolatban: Mátyás, nem sokkal a vár megvétele után, menyeközőre készült „*mondhatatlan nagy sok költséggel*” (VARJAS BÉLA kiadása 329). — Végül TELEKI JÓZSEFnek „A Hunyadiak kora” című munkája IV. (1854.) kötetéből ehhez: „Volt olya tizenötezer *lóval* Mind válogatott nép *lovaglóval* (73—4. sor); SZILÁDY ezt így gondolja olvashatónak: *lovag lóval*; TELEKI könyvében (440—1) ezt olvassuk: „megindult 10 000 válogatott fegyveressel, részint gyalog, részint *lovaggal* és igen sok ágyúval”. — Közölhetek pótlást a 100. sorbeli *muta* igealakhoz is. SZILÁDY arról jegyezte volt meg: „Eddig egyedül álló példa, melyből nem vakmerőség azt következtetni, hogy a mai *mutat* helyett egykor csak *mut* volt használatban”, noha az ő figyelmét sem kerülte el, hogy ugyancsak a Szabács Viadala 49. sorában *mutatta* alak fordul elő. Később (1881.), Tinódi egyik énekét magyarázó jegyzetében (RMKT. III, 434), igazoltnak mondja előbbi feltevését IV. Béla egy oklevelének *megemuto* szavában, ami megye-, azaz mesgyemutatót (útmutatót) jelent. Utóbb MÉSZÖLY GEDEON (MNY. XXIV, 308) magyarázta a *muta* szót, mint pusztá -t képzővel alkotott műveltető igét, hasonló képzésű régi igék analógiájával; a vers szóban forgó sorát ő tehát így értelmezi: „az ifjú török Hamza kiszökött Sabácból, Mátyás királynak helyet *múta* (nem *mutata*), honnég alkóbb Sabácot veretni”; példát azonban ő sem idéz reá. Érdekes, hogy a verses Katalin-legenda két sorában a *juta* : *muta* rímpár *juta* : *mutata* alakban kerül elő; Szabács Viadala sorai ezek voltak: „Kiszökvény szorgost királhoz *juta*, Legottan neki egy helet *muta*” (99—100. sor); a Katalin-legendának az imént említett módon rímelő sorai ezek: „Azért es éjjelre hogy *juta*, Királnak hűséget *mutata*” (446—7. sor); ha a legenda verselője közkeletűnek ismerte s maga is szokta volna használni a *muta* alakot, talán azt rímeltette volna össze a *juta* szóval; de később is, a legenda 1320—1. sorában megismétli a *juta* ~ *mutata* rímpárt, mintha nem is tudna egy sokkal jobban rímelő *muta* változatról; SZILÁDY sem hallgatja el a legenda első helyen idézett rímpárjához tartozó jegyzetében, hogy „ha valahol, itt is helyén lett volna a *muta* alak” (RMKT. I, 297).

Feltűnő jelenségre hívja fel a figyelmet SZILÁDYNak a vers 19. sorához írt jegyzete; arra ugyanis, hogy a -*val*, -*vel* rag *v*-je nem hasonul előtte álló *k*-hoz és *g*-hez (*szakállsokkal*, *sietettségvel*), egyéb hangokhoz igen (*azzal*, *jonhhal*). Ez annál feltűnőbb, mert, ha a Halotti Beszéd *zumtuchel* szavában talán nem igazolhatni hasonulását (PAIS DEZSŐ szerint — A m. próza könyve. 1942. 35 — e szó „szümtükhel”-nek olvasandó), a versünknél szintén (csaknem kétszáz évvel) korábbi Mária-siralomnak *uof scegegkel* (= *vasszegekkel*) szavában már hasonult megelőző *k*-hoz (bár az írás azt *g*-vel jelzi). Nyelvészek dönthetnek ebben a kérdésben, s ők tudják megmondani, lehet-e, volt-e egyazon szövegben példa a hasonulásnak ilyen csupán részleges érvényesülésére.

Nyelve jellemzésére említhetjük még némely latinosságait, mikből CSÁNKI a szerző deákos műveltségére következtethetett. A *Pál Kenézi* sorrend nyilván csak a rím kedvéért (*nézi*) rögtönzött idegenszerűség. Kolostori irodalmunkból is ismert latinosság a mellékmondatokbeli ige feltételes módba tett alakja: „mikor volt volna” — „hogyminden szabad lenne”, — úgyszintén a vonatkozó névmás fölösleges használata: „Kegyess úrfiú vala, *Ki* pattantyú miá ott hala” — „Benne hagyá álgynak bőségét, *Mely* álgynak király többöjteté”. — Nem latinosság, de szinte napjaink idegenszerűségeire emlékeztet az efféle incisum: „mint arról immár török nép beszél” (helyett: „mint immár török nép beszél”; vagy: „mint immár a török nép beszél róla”).

2. Említettük, hogy a históriás ének műfajának korai képviselőjét látják benne. De annak ismert, későbbi példányaitól sok tekintetben különbözik, mindjárt a nyelv, előadás, verselés szempontjából is. Azok krónikás előadása száraz és költőietlen ugyan, de világos, természetes, érthető. Szabács Viadalának szűkszavú tömörsége nem mindig olyan. Sok benne a homály, a nem épkezláb mondat, viszonyító kapcsolás hiánya, s más, az értelmességet zavaró szerkezeti gondatlanság. Pl. a 17. sortól fogva a 25.-ig az alany változása nincs jelölve: *viadalt tartottak* (értsd: a magyarok), *löttek* (a törökök), *strumlottak* (megint a magyarok), — s magunknak kell kikeresgelnünk, mikor mi az alany. Ugyane szakaszban zavaró szempontváltoztatás, hogy a magyarokról előbb 3. személyben szól: „löttek” (23. sor), a következő sorban 1. személyű alakra ugrik: „rajtunk löttek”. Ki, mi az alany ezekben: „Vagy tisztulathelyen őket értsék” (38. sor), — „Ma immár új érettek imádjon” (41. sor), — „Viadalt kezdeni sem merének, Az főhajtásról vevék eszekbe” (90—1. sor), — „Mint fejedelmnek belül tolmácsolja” (121. sor)? Az „ifjú török Hamzá”-ra vonatkozó 95—6. sort is csak erőszakkal lehet értelmezni. Hogyan kapcsolódik értelmes egésszé az 55—8. sorbeli szöveg: „Mert tulajdon hát önmagok mikor Volt volna setét előálomkor Szabácsba nagy veszteség lött volna, Vitéz cseh nép azért beljött volna”? — Ezek ellenében arra hivatkozhatni, hogy hiszen nem kész, csak készüléfében levő, javítgatott szöveggel van dolgunk. Afféléknek pedig, mint „Sebes és gyuan szünetlen lüttek” (23. sor), meg nem értése bizonyára a mi hibánk. Ez a nyelv azonban a XVI. századi átlagnak mélyen alatta áll, s ha fogalmazványnak fogadjuk is el, az idézett dicséretekre nyilván érdemtelen.

3. Dicsérik verselését is, különösen rímei miatt, s ahhoz képest a XVI. századi históriás énekekben hanyatlást látnak. Pedig a vers versjellegét e korai szerző pusztá külsőségekben látja; azokra fogalmazás közben is több gondot fordított, mint a szövegre. A szótagszámra eléggé vigyázott, sőt pusztá, magában értelmetlen szöveggel is kihozta a tíz szótagot: „Mert tulajdon hát önmagok mikor” (55. sor); vagy töltelékszóval: „Halált is vallottak hát némelyek” (29), — „Kin hát cseh vitéznép nem voltak” (53), — de ritmusa (tagoltságban kifejeződő időszerkezete) az ő tíz szótagos sorainak nincsen. Rímelésében az ekkor, korábban és később szokásos ragrím megvan ugyan, de aránylag igen sok a meglepő rím: *Kenézi ~ nézi; elméllé ~ kell mellé; Nándorfejérvára ~ vára; Száván ~ számán; Simon ~ sirhon; hadnagy ~ vadnak; kétség ~ értsék; halmon ~ halljon; hamza ~ haza; juta ~ muta* (de a 49. sor rímében: *mutatta*); *beszél ~ veszél; azoknak ~ szoknak*; — ragrímek, de szótövékkel együtt négy szótagúak: *kéméletlen ~ mértékletlen*;

tételéről ~ vételéről; vehessenek ~ mehessenek; — három szótagúak: hajókat ~ valókat; vontatni ~ bontatni; vontata ~ bontata; valának ~ halának; azonba ~ haszonba; kiáltnak ~ királnak; óhajtanak ~ hajtanak; veretni ~ vehetni; lón köztük ~ önköztük; bírhatják ~ írhatják. Ezek mai megítélés szerint is jó, sőt igen jó rímek. Találhatni ilyeneket elszórtan más régi verseinkben is, de hasonló arányút, az egész vers rímegységeinek egyharmadára (Szabács Viadala összesen 75 sorpárja közül 25-re) kiterjeszkedőt, a legújabb időkig is alig. Sorfajának belső tagolatlansága dallam támogatására látszanék várnokozni; viszont rímelési bravurja (mely különben a naiv ragrímek társaságát sem kerüli) dallamtól független, olvasni (nem pedig énekelni) való vers-típusra vall, valamint a mindjárt elején olvasható *felyülmondott* szó is. Szakít tehát a korábbi énekmondó modorral, s első képviselője a krónikás epikának; humanista szerző művének gondolhatnók, de humanista szín nincs rajta semmi, ha csak nyelvi latinizmusait, s a vers külsőségeivel való túlságos törődést nem tekintjük annak.

Rímei azonban nemcsak minőségük, hanem „helyheztetésük”: helyi rendjük szempontjából is kivételes jelenségek az 1500 körüli időkben. Szabács Viadala ugyanis az egész költeményen végig következetesen megtartott páros-ríműségnek a világi emlékekben még hosszú ideig egyetlen példája. Az őt megelőző Verses Csízói s a már XVI. század-eleji „Salve mundi”, Katalin-legenda és „Imádság Szentléleknek”: mind nyolcas sorú, vallásos (egyházi eredetű) emlékek. (L. a „Szendrői hegedősének” versalakjáról szóló cikkemben: IrtörtKözl. 1954: 272.)

Verse, sorfaja is még jó ideig egyetlen tehát a maga nemében. Kizárva nincs, hogy valaki a hagyományos vagy korszerű formák egyikét se tegye magáévá; az se, hogy a maga korában csak egyszer alkalmazott forma fennmaradjon, vagy hogy hasonlók közül egyetlenegy példány kerülje el a megsemmisülést; de mégis fel kell tennünk a kérdést, hogy ha a vers újabkori hamisítvány, mi készítette arra szerzőjét, hogy éppen ebben a kivételes, és a tervbe vett kor maradványaiban ismeretlen versalakba öntse csinálmányát. A vers 52. sorának egy, a magyar krónikás és epikai hagyományban *A n o n y m u s* tól kezdve nyomon követhető dicsérő formulája vezethet talán nyomra: „Azzal magyarok jó nevet vőnek”; *T i n ó d i n*ál is megtalálható az *jó nevet nyérének* változatban (RMKT. III, 167). *A n o n y m u s* Gestája 25. fejezetében a jocularok énekéből idézi, latinra fordítva ezt a két sort: „*Omnes loca sibi aquirebant et nomen bonum accipiebant*”. *S z a b ó K á r o l y* így fordította magyarra: „Mindnyájan ők földeket szerzének És magoknak *hírt nevet nyérének*” (Béla király névtelen szerzőjének könyve a magyarok tetteiről. 1860². 36). Minthogy a „*j ó n é v s z e r z é s*” ily régesrégi hagyományos formula volt az énekmondóktól kezdve — hogy messzebbre ne kövessük — fel *Tinódi*ig, érthető volna közbeeső előfordulása a Szabács Viadalában. Itt azonban egyéb megfontolni való is van. Régebben úgy vélték, hogy *A n o n y m u s* efféle ritmusos szövegei hasonló alakú magyar versek fordításai; az idézett két latin sor pedig valóban tíz-tíz szótagú (olyannak fordította *S z a b ó K á r o l y* is!), tehát bizonyos naiv felfogás szerint olyan lehetett az énekmondók verse is, melyből *A n o n y m u s* fordította. Aki tehát formailag hű fordítást képzelt *A n o n y m u s*éban, azt hihette, hogy a tízszótagos sor a mi legrégebb: ősi sorfajunk. Így vélekedhetett, ha hamisítvány, a Szabács Viadala hamisítója is, és a felfogása szerint legrégebb magyar versmintát választotta formájául, mégpedig úgy,

amint *Anonymus*nál találta; belső tagozódás nélkül, páros rímmel, mert a versjelleget valószínűleg csak a szótagszámban és a rímben látta meghatározottnak.

A páros ríműség kikövetkeztetésére azonban *Anonymus*nak mindössze 2 sora nagyon csalóka alapul szolgálhatott, hiszen az, ha egyáltalán rímelni akart, páros ríműnél egyéb úgysem lehetett. Szintúgy egy-két, még XV. századi apróság. Ha azonban verstörténeti oldalról is biztosítani akarta koholmányát (ami nehezen tehető fel róla), akkor a fentebb elősorolt legkorábbi, terjedelmesebb, szándékoltan páros rímű emlékekben találhatta meg a felhatalmazást. A legrégebb lejegyzésűt, a *Verses Csiziót*, alig ismerhette, de igen a nagy terjedelmű „*Salve mundi*”-t és *Katalin*-legendát, meg az „*Imádság Szentléleknek*” címűt; az elsőt és az utolsót a *DÖBRENTÉI-féle Régi Magyar Nyelvmélekek* II. kötetéből, melyben az említett vers-szövegeket magukba foglaló *Czech-, Thewrewk- és Gyöngyösi Kódex* napvilágot láttak; a „*Salve mundi*”-t *TOLDY FERENC* Magyar Nemzeti Irodalomtörténetének példatárából (1851. XLIV stb. l.) is ismerhette; *Szent Katalin* verses legendáját pedig ugyancsak *TOLDY*nak 1855-i kiadásából. Minthogy *Szabács Viadala* feltűnőbb nyelvi elemei sokszor ugyane verses szövegekből volnának igazolhatók, talán feltehető, hogy páros ríműségére is ezekben talált hitelesítő támasztékot a vers koholója, ha ugyan egyáltalán voltak verstörténeti aggályai és ... ismeretei.

Különbén, hogy *Anonymus* volt egyik ösztönző példája, amellel szólna egy elbeszélő formulájuk párhuzamos volta is. Mintha ugyanis a versnek ebben a fordulatjelző sablonában: „Ezt mi hagyjuk mind ugyan azonba ... De jelentsük” stb. (69—71. sor) az *Anonymus*-féle „*Quid plura?*” visszhangzanék, amit *Szabó Károly* így fordított: „De hagyján.”

IV.

Közleménye

1. Versünk a várostrom történetét a következő szakaszokban adja elő: a várat hajókkal körülveszik s azokról ágyúzzák; — megjelenik *Ali bég* felmentő sereggel, de azonnal visszavonul harc nélkül; — folytatják a vár ágyúzását; — a vár kegyelemre megadja magát. Előadásának részleteit a következő kútfők adataival hasonlíthatni össze: 1. az ostrom ideje alatt *Mátyás* által a pápához és általában a külföldre szétküldött, *Veronai Gábor* kancellártól írt jelentésekkel (l. azokat: *Mátyáskori Dipl. Eml.* II. és a IV.-nek függelékében, 1475—1476. év alatt). 2. *Verancsics Névtelenjének* (kit nem kellő alappal azonosítottak *Zay Ferenc*cel) előadásával (*MTörtEml. Írók* II. 1857. 152). 3. A sziléziai *Curaeus*nak *Gentis Silesiae Annales*-ével (1571. 195). Újabb történetírók közül főképp ezekre támaszkodhatni: *Gróf Teleki József*: *A Hunyadiak kora* IV. 1854. 441; *Szalay László*: *Magyarország története*. 1852—1854. III, 296; *Csánki Dezső*: *Szabács megvétele*: *HadtörtKözl.* 1888: 355; *Tóth Zoltán*: *Mátyás király idegen zsoldos serege*. 1925.

2. Mint már említettem, a vers előadása néhol meglepően egyezik, máshol azonban ellenkezik a kútfőkből megismerhető történeti tényekkel. Erre már *Csánki Dezső* rámutatott (1888.), sőt 1872-i jelentésében már *Thaly Kálmán* is, anélkül, hogy igyekeztek volna megmagyarázni jól-

értesültség és tájékozatlanság e feltűnő együttjárását, s különösen azt a meglepő tény, hogy a vers egyik-másik közleménye oly forrásokkal egyezik, amelyeket kortárs még nem, de egy esetleg 1871-ben verset koholó szerző már nyomtatott kiadásokból ismerhetett.

Ezek közül a fentebb említett Verancsics Névtelenjének Szabács ostromára vonatkozó részletét (Zay Ferencnek tulajdonítva) közzé is tette SZILÁDY ÁRON a RMKT. I. kötetének legvégén („az ének számos helyének felvilágosítása s a történeti valósággal megegyező voltának földerítése végett”), a vershez írt jegyzeteiben pedig némely nyelvi egyezéseket idéz a vers és Verancsics Névtelenjének szövege közt. A SZILÁDY-tól közölt szövegrészlet azonban éppen a versnek a történeti valósággal nem egyező, a Zay-félével viszont inkább egyező egyik adatára irányítja figyelmünket. A hiteles kútfők szerint ugyanis Mátyás végül is rohammal vette be a várat, a vers szerint kapitulált a vár; Zay szerint is rohammal vétetett be a vár, csak a középső toronyba szorult be 200 török, s az kapitulált aztán, mégpedig úgy, hogy a főbbek mind Mátyásnál maradtak meg, az alsóbbrendűek pedig hazamehettek Törökországba; amint a kudarc híre eljutott oda, a török császár szakállát húzta bánatába. Ha tehát a vers késői koholmány, szerzője már ismerhette Verancsics Névtelenjének 1857-ben megjelent művét, s akkor, talán figyelmetlen olvasás miatt, a középső torony kapitulációját tette meg az egész vár végzetévé; a fogságba került törökök kétfelé oszlása is megtalálható a versben (114—6. sor), a török császár nagy bosszúságát pedig a vers utolsó sora említi meg. Különben már THALY feltűnőnek mondta (i. h. 21), hogy a vers kapituláció általi megvételről szól, míg a kútfők meglepés és roham általról, s csak Verancsics Névtelenje beszél részleges kapitulációról, a zömtoronyba szorultakéról. De nem vont le ebből semmi következtetést. — Még egyet vehetett át a Névtelenből, de azt már nem Szabács, hanem Nándorfehérvár ostroma történetéből, a vers föltételezett koholója. A kútfők szerint Mátyás maga kémlelte ki a vár gyenge oldalát, csónakon; a vers szerint egy, a várból kiszökött renegát fedte fel. Ilyesmit beszél el a Névtelen Nándorfehérvárról: a várból kiszököő áruló magyar dolga ott hosszasan van ismertetve (i. h. 166—7).

3. Verancsics Névtelenjén kívül Tinódival mutat egyezést a vers az ostrom olyan mozzanatára nézve, melyről a kútfőknek nincsen tudomásuk. Tinódival, többek közt Egervár viadaljáról szóló énekével, SZILÁDY jegyzetei többször állapítanak meg kifejezésbeli egyezéseit a versnek. CSÁNKI DEZSŐ bizonyos műfaji rokonságra gondolva mondja: „A Szabács Viadala mintegy szépapja az Egervár viadaljáról való éneknek” (i. h. 362). Ha azonban a vers hamisítvány, akkor legalább egy feltűnő egyezés-tekintetében — éppen megfordított genealógiával — Tinódi énekében fedezhetjük fel a koholt vers őseit, a kútfőkben ismeretlen epizódnak a mintáját. A vers szerint ugyanis ostrom közben Ali bég felmentő sereget hoz Szabács közelébe; egy kis halmon száll meg, s emberei onnan kiabálnak be a várba; hogy azonban ne érthessék meg egymást a várbeliekkel, Mátyás „Hagya nagy sok dobot doboltatni, Trombitákkal es trombitálatni”, s lármát üttetett vitézeivel is: „Olyha hasad volt ég mindezeketől” (79—81. sor). Kútfőink erről mitssem tudnak. Viszont a rendkívül szűkszavú versnek ez jóformán egyetlen olyan részlete, mely egy jelenségen érzékeltetőleg megállapodik, s utóbb idézett sora az egyetlen, valamelyest költői (képes) kifejezés benne. „Egervár viadal-

ja"-ban Tinódi beszél el valami hasonlót: az ostromló törökök kiabálnak be ott is a várba, hogy adják meg magukat a bentlevők, s akkor békével el fogják bocsátani őket: „Gondot erre hadnagyok viselének, Lövéseket ők sokat tétetének, Sípok, dobok, trombiták zönögtenek, Hogy köznépek kiáltást ne értsenek” (RMKT. III, 144). Ismeretes Tinódi élénksége a hanghatások festésében: „Zönög az ég Lippán nagy sivalkodástul” s más effélék; e részben is példát adhatott a versírónak.

4. Kisebb jelentőségű mozzanatokat — pl. hogy a hajókat nem vontatták be mindjárt a vár árkaiba „mint az elevenvérű versek mondják” (CSÁNKI 378), meg hogy a csehek külön akciója, belopódzásuk a várba „ellentétben látszik állni a fekete sereg ismeretes szigorú fegyelmével” (UA. 382) — bizvást mellőzhetünk. — A történeti valóság olyan megmásítása vagy kiegészítése, amilyenekre rámutathattunk, csak úgy érthető, ha feltesszük, hogy a vers jóval az ostrom után íratott, amikor már megfeledeztek a részletekről, s a szerző szájhagyományra és egyenlőtlen hitelű írott forrásokra utalva, szabadon is mert már alakítani tárgyán. Egyéb előadottakon kívül ez is oka volt annak, hogy egyetemi előadásaimban vonatkoztam Szabács viadalát a magyar világi műköltészet első (még XV. századi) termékei közt tárgyalni.

V.

A felfedező személye

Véghely Dezsőről idősebb historikusok, kik még jól ismerték, beszéltek, hogy historikus társai megtréfálására egyszer-egyszer becsempészett valami hamisítványt az átkutatandó levéltárba. De azt is mondták, hogy ily „hűséggel” való hamisításra nem lett volna képes. GÉRESI KÁLMÁN is a róla mondott emlékbeszédében (Száz. 1899.) sejtet effélet a műfaj kegyeletes hangnemétől halkítottan. Az oklevelek stílusát kitűnően ismerte, mondja róla: „Barátai egypárszor tréfásan figyelmeztették, hogy a paleographiát legfeljebb kézi, de már gyári munkává sülyeszteni nem szabad” (205). „Vidám kedélye a tréfát nem csak szerette, hanem provocálta is”; említ GÉRESI oly esetet, amikor társai csempészték be az átnézendő oklevél-csomóba egy ügyesen hamisított oklevelet, melyben figyelmeztetve vannak a hiteles helyek, káptalanok és archivumok, hogy „Desiderius quidam de Confiniis” (= valami Véghely Dezső) készül ide megmenteni az oklevelet; „az általa szívesen fogadott, sőt tovább terjesztett tréfát, valamint az oklevelek megmentésére vonatkozó tréfás kifejezéseket némelyek félreértették és nem csak tréfának tekintették” (206—7). Ez utóbbi észrevétel Véghely „gyűjtő szevedélyére” vonatkozik, ami miatt — egy veszprémi tudós ismerőse visszaemlékezése szerint — kellemetlenségei is voltak, s levéltárak, gyűjtemények tulajdonosai nem szívesen látták. Elég az hozzá, hogy kitűnő oklevélszakértő volt, s ő és tudós társai oklevélhamisításokkal is meg-megtréfálták, „ugratták” egymást.

Szabács Viadalát, mint mondtuk, Thaly mutatta be. De Véghely fedezte fel, s ha kettejük egyikében keresnők a verskoholót, Véghelyt vonhatnók gyanúba. Thalyt már csak azért sem, mert ő sokkal különb verset produkált volna a fölfedezetttnél. Ő legfeljebb első áldozata lehetett, ha hamisítás történt, a hamisítónak.

Megpróbáltam, vajon a versfők nem árulják-e el a szerző nevét, a szereztetés helyét stb. Az első három sor kezdő betűi DÁK; ha azonban az első sor egész első szótagját beleszámítjuk a versfő-szövegbe, akkor DEÁK szót kapunk, s arra gondolhatnánk, hogy a versnek hiányzó elejében meg lehetett nevezve a szerző, de az a rész elkallódván, a szerzőnek csak „deák” jelzője maradt meg, illetve, hogy a hamisító rendezte ezt így el. Ha a harmadik sor első szótagját is beleolvassuk, akkor DEÁKI jön ki; tudvalevőleg az ily nevű Pozsony megyei község bencés templomának volt tulajdona valamikor a Pray-kódex, mely legrégebb szövegemlékünket, a Halotti Beszédet is tartalmazza. — A 35—44. sor kezdőbetűi KEVEIMAME, a 71—4. soréi DEWM, a 133—40. soréi IBMEHHET, a 140—50. soréi HILKMET szót, nevet adnának ki. Egyik-másik ezek közül törökösen hangzik. Határozott felvilágosítást egyik sem ad.

Még egy utolsó kérdést! Ha a vers csakugyan hamisítvány, mi indíthatta a hamisítót arra, hogy éppen Szabács ostroma megverselésén próbálja ki a maga ügyességét? Ehhez csak feltevést kockáztathatok meg. BARTALUS ISTVÁNNak éppen 1870-ben jelent meg az Akadémiai Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből sorozatában jelentése a felsőausztriai kolostorok magyar vonatkozású kéziratairól és nyomtatványairól. E jelentés a mölki kolostor birtokában levő katalógus alapján figyelmeztet valami (ott már akkor meg nem volt) műre, mely *in vulgari lingua* szolt Mátyásnak 1475-i török elleni „processus”-áról. Ez a „processus” Szabácsnak szolt! S ha az említett katalógus tudott oly műről, mely nem latinul, hanem „köznyelven”, tehát magyarul szolt Mátyás 1475-i török elleni hadrakeléséről, egy oklevél-hamisításban jártas ember könnyen juthatott arra az elhatározásra, hogy ama régi mű helyett maga ír egy újat, mégpedig versben, *in vulgari lingua*, Szabács ostromáról.

Ideje, hogy végre tisztázódjék a nevezetes vers hitelének rég felvetődött, de eléggé meg nem vitatott kérdése. Talán egy szerencsésebb kutatónak sikerülni fog azt most már dűlőre juttatni. S akkor, ha a vers valóban hamisítványnak bizonyul, nem fog tovább nyugtalanítani senkit. De ha hitelessége és kora kétségbevonhatatlan módon megállapíttatik, akkor kútfőértéke megszilárdul, s bátran lehet és le is kell vonni belőle irodalom-, nyelv-, vers-, sőt hadtörténeti és bármi más szempontból minden hasznos tanulságot.

HORVÁTH JÁNOS

Bulcsú

Azért is, mivel ezer éve,
 hogy Bulcsú vezér meghalt.

A *Bulcsú* vezérrel és apjával, a Konstantinosnál említett *καλη* karχασzszal kapcsolatos kútfőink nyújtotta nemzettség-, helynév- és településtörténeti mozzanatokot tárgyaltam „*Kál és társai*” címen a MNy. 1929. évfolyamában megjelent közleményben (MNy. XXV, 121—4). Ugyanott fejtegettem a *καλη* személynév és *Kál* helynevek etimológiáját. *Bulcsú* és *καλη* tisztségnévére, a Konstantinostól fenntartott *καρχα*-ra, továbbá ennek magyar tulajdonnévi rokonságára vonatkozó mondanivalóimat „*A karcha bíró*” című cikkben a Kőrösi Csoma-Archivum 1930. jelzésű füzetében (KCsA. II, 357—65) adtam elő.

I.

Adatok

1. A vezér nevei.

Konstantinos 40. fejezetében arról beszél, hogy Árpád dédunokája, Termacsu Turkia harmadik fejedelmével és karχα-jával járt Bizáncban: μετὰ τοῦ βουλτζού. Ez genitivusként szerepel a görög szövegben. Közvetlen utána találjuk: ὁ βουλτζούς, tehát nominativusban.

Ennek a magyar főembernek, Kali fiának a nevére további adatok:

A) Görög kútfőkben: Joannes Skylitzes testőrkapitány 1078—1090 közt írt krónikájának adatait Georgios Kedrenosnak a XI. század végén írt világkrónikája tartotta fenn. Ebben kétszer van említve mint a magyarok fővezére Βουλοσουδής. Az előbbieik művét kivonatoló Joannes Zonarasnak 1118 után írt művében így van a név: Βολοσουδής. (ÓMOLV. 11.) MORAVCSIK GYULA közlése szerint ezek a változatok mutatják az eredeti kézirat alakját.

B) Nyugati kútfőkben: Annales Sangallenses Maiores, közel egykorú forrás (vö. JAKUBOVICH: MNY. XIV, 225): „cum rege . . . nomine *Pulszi* . . . rex nomine *Lele*”. — Gesta Episcoporum Cameracensium (Cambrai) 1040 körül: „rex *Bulgio*”. — Az 1500 körül régi évkönyvekből dolgozó Johannes Aventinus Annalium Boiorum Libri 1580-ból való baseli kiadásában: „*Bultzko* rex” (JAKUBOVICH: i. h. 226). — Az Aventinus kiadta Annales Ducum Boiariae Lib. V. C. 1.: *Bulichizo*, „*Bulichizonem* regem”.

C) Magyar kútfőkben: Anonymusnál több helyen: *bulsuu* tizenkétszer; 43., 55.: *bulsu*; 39., 41.: „*bulsuu* filius bogat”; 53.: „*bulsuu* vir sanguinis filius bogat”. — Kézainál: 40—41.: *Bulchu* háromszor (ScriptRerHung. I, 169, 171); 33.: *Werbulchu* ~ *Verbulchu* H., P. kétszer (i. h. 167). — A Képes Krónikában, illetőleg másolataiban: 60.: *Bulchu* kétszer ~ *Bolchu* V. 3., illetőleg V. 4. egyszer-egyszer (i. h. 307—8); 33.: *Werbulchu* ~ *Uerbulchu* S. ~ *Verbulchu* V. 3. ~ *Werbuchu* V. 5. ~ *Berbulchu* B., D. (i. h. 292).

A név alakjára vonatkozó adatokat az Aventinus-féle szövegekben előfordulók kivételével összeállította MELICH JÁNOS: MNY. IX, 326 és EtSz. I, 566.

2. A *Bulcsú* név *Bulesú* vezér nemzetségében.

1219-ben *B* győri prépost és „*E*” fehérvári főesperes II. András király követei III. Honorius pápánál (SZENTPÉTERY, KritJ. I, 118). Két 1222. évi oklevélben is „*B. prepositus Geuriensis*” szerepel (PRT. I, 657 és ÁÚO. I, 188). Egy 1221-es keltezésű oklevél közlésében így van kitéve a prépost neve: „*Bulcono* Preposito” (ÁÚO. I, 182); minthogy az oklevélben „*Veruntone Decano*” az, akinek egy 1216. évi oklevél szerint *Wirunt* a neve (PRT. I, 612) és az 1221-es oklevélben „*Pot* filius *Potonis* Comitis” jelentkezik, a *Bulcono* bizonyára ablativusi *Bulcone*-ra helyesbitendő. — E győri prépostra vonatkozó további adatok: 1222: „per *Bulsu* Prepositum Geuriensem fecimus ipsos introduci” (ÁÚO. VI, 407 és EtSz. I, 566); 1228/1229: „Datum per manus *Bulsu* prepositi Geuriensis, aule nostre Cancellarij” (MonStrig. I, 267); 1228/1378: „Datum per manus magistri *Bulsu*, aulae regiae cancellarii et Geuriensis praepositi” (BánffyOkl. I, 6); 1228/1488: „Datum per manus Magistri *Bulchu* aule nostre Cancellarij et Prepositi Jauriensis” (ÁÚO. VI, 454—5); 1228/1491: „Datum per manus magistri *Bulchu* aule Regie Cancellarii et Geuriensis Prepositi” (ÁÚO. I, 252); 1228 (1229?): „cancellarium

Bulsu prepositum Geuriensem” (PRT. I, 690 és ÁÚO. I, 248; SZENTPÉTERY, KritJ. I, 146–7); 1229: „sigilli nostri munimine per Manus *Bulch*, aule nostre cancellarii, Geuriensisque prepositij[!]” (MonStrig. I, 271 és ÁÚO. VI, 483); 1229: „*Bulsu* aule nostre cancellarium et Geuriensem prepositum” (PRT. I, 693 és ÁÚO. I, 259); 1229. április–június: „Datum per manus magistri *Bulsu* aule regie cancellarii et Geuriensis prepositi” (PRT. I, 696 és ÁÚO. VI, 476). — A győri prépost 1229 második felében csanádi püspök lett.¹ Mint püspököt következőképpen jelölik meg az oklevelek záradékában: 1229: „*Bulchu* Chenadiensi” (ÁÚO. XI, 212); 1230: „*Bulsu* Chenadiensi” (HazOkm. VI, 25; vö. SZENTPÉTERY I, 148–9); 1230/1662: *Bulchu* (SZENTPÉTERY I, 149); 1231/1397: *Bulchu* (ÁÚO. XI, 234); 1232: „*Bulchu* Chenadiensi” (PRT. VIII, 281 és ÁÚO. I, 292); 1233: *Bulcsu* (így: CD. III/2, 329); 1233: „*Bulchu* Chenadiensi” (CD. III/2, 334); 1233 (idegen kiállító?): *Bulch* (ÁÚO. VI, 517); 1233: *Bulchi* (SZENTPÉTERY I, 162); 1233: *Bulchi* (ÁÚO. I, 303); 1233: „*Buchi* Cenadiensi” (PRT. I, 725) ~ Liber Ruber: *Bulchv* (ÁÚO. VI, 521); 1233: *Bulchv* (PRT. X, 520); 1233: *Bulchu* (HazOkm. V, 14); 1233: *Bulchu* (HazOkm. IV, 19); 1234: „*Bulsu* Chenadiensi” (ÁÚO. VI, 551); 1234/1243: „*Basilio* Chanadiensi” (ÁÚO. VI, 549) vagy *Balázs* (SZENTPÉTERY I, 167); 1235: *Bulchu* (SZENTPÉTERY I, 169); 1235/1416: *Bulchu* (ÁÚO. VI, 568); 1235: „*Blasio* Chenadiensi” (CD. IV/1, 27); 1238/1377: „*Wulshw* (*Bulcsu*)” (CD. IV/1, 111); 1240: „*Basileo* Cenadiensi” (CD. IV/3, 552); 1241/1346: *Bulsu* (BlagayOkl. I, 9 után SZENTPÉTERY I, 212);² 1242/1271/1274/1374: „*Basilio* Canadiensi [!]” (ÁÚO. XII, 689); 1242: „*Blasio* Chenadien.” (CD. IV/1, 264); 1244: *Blasio* (CD. IV/1, 328); 1244/1356: „*Blasio* Chanadiensi” (ÁÚO. VII, 169); 1245: „*Blasio* Chenadiensi” (ÁÚO. XI, 340); 1245: *Bulchu* (CD. IV/1, 388); 1247/1250. pápai átírás: *Basilio* (CD. IV/1, 454); 1251: *Basilio* (SZENTPÉTERY I, 297); 1251: „*Basilio* Cenadiensi” (ÁÚO. VII, 320); 1251: „*Basilio* Cenadiensi” (KUBINYI, MTE. I, 29);³ 1254: „*Blasio* Chenadiensi” (CD. IV/2, 218). — A Rogerius-féle 1244-ben készült Carmen Miserabile 26. szakaszában található: „*Bulzo* Chanadiensis episcopus” (ScriptRerHung. II, 567).

A püspököt — mint láttuk — az 1230-as évek közepe tájától kezdve többször *Blasius*-nak és *Basilius*-nak emlegetik.⁴ Az, hogy egy püspöknek volt egy martirológiumi neve is, az rendjén van, de két martirológiumi név, az kelleténél több. — A *Basilius* név legalábbis gyanús (hibás közlés?), mivel ebben a korban alig fordul elő nálunk. A VárReg. 4., 50., 51. fejezeteiből idézhető egy „*Basilius* Abbas de Curu”: Kürü-monostora (a mai Jász-Nagykun-Szolnok megyei Nagy-Körü) apátja. Egy 1232. évi oklevélben meg „Gregorio Comiti filio *Basilei*” (ÁÚO. VI, 503–4). A Kovács-féle index más ilyen nevű magyarországi emberről nem tud. — A *Blasius* névvel szemben nagyobb lehet a bizalmunk. Még arra is gondolhatunk, hogy a *Bulcsu* ~ *Bulsu* és egyházi latin *Blasius* nevek az utóbbi szláv *Blazej* megfelelőjének

¹ Az 1228/1423: „*Bulsu* Chenadiensi [püspök]” (HazOkm. VI, 25) adatot tartalmazó oklevél hamis (SZENTPÉTERY I, 144–5). — Az 1229. április–június havából való oklevél záradéka szerint „vacante sede Cenadiensi” (PRT. I, 696).

² 1241/1350: „*Bulsu* Chanadiensi” (ÁÚO. VII, 116): hamis (SZENTPÉTERY I, 212–3).

³ 1251: „*Blasyo* Chanadiensi”: hamis (SZENTPÉTERY I, 295).

⁴ 1244: „*Benedicto* Chanadiensi, *Benedicto* Gyeuriensi” (ÁÚO. VII, 156 és CD. IV/1, 324): elnézés, minek következtében a győri püspök nevét megkapta az előző: a csanádi püspök is.

a XII—XIII. században sűrűn jelentkező magyar *Bolosey*, *Bolosoy*, sőt 1240 körül *Bulusoy* változatain¹ át kapcsolódtak össze.²

1258-ban a veszprémi püspöknek malmot és földet adnak el „in fluuio Wesprimiensi”, vagyis valószínűleg a Veszprém melletti Séd pataknál (ORTVAY, Vízr. II, 414): „Alexander filius Bata, et Omodeus filius Pouce, ac Stephanus filius Petri Comitis pro se et pro aliis fratribus suis de genere *Laad*, cognati *Bulchw* Episcopi” (ÁÚO. II, 311). Pouka (Pál) fia Amadé fia Pált 1318/1320-i oklevél „de genere *Verbulchu*” jelöli meg (ZalaOkl. I, 149). Az oklevél szerint Veszprém „suburbium”-ában és más Veszprém környéki helyeken, köztük a Veszprémtől délre eső Fajsz és Őrs közelében ad el birtokrészeket. Ezekből kiderül, hogy a püspök a *Lád* nemzetségből való (vö. SZENTPÉTERY I, 528); ám ezt egyszersmind *Vérbulcsú* nemzetségnek is hívták (KARÁCSONYI, MNemz. II, 343—5; szerinte *Bulcs*, *Vérbulcs*). Hogy volt ilyen nevű nemzetség, tanúsítja az 1302/1347: „nobili domina voylent [Violent] filia Stephani de genere *verbulchow* Relicta videlicet feuldrici de genere papa” adat is (közli JAKUBOVICH: MNy. X, 428). — Tehát a püspök neve a nemzetség eredetének kétszázötven-háromszáz éves hagyományából származik.

1313: „inter Laurencium et Radyk filios Stephani de Laad . . . Mark filium dyonisij, Andream filium Kazmery et totam generacionem de Laad . . . molendinum ipsorum hereditarium in superiori Kezeu que Chumpkezeu dicitur existens . . . idem Mark filius dionisy Johannes filius adriany et generaciones eorum” (AnjouOkl. I, 323). Egy 1340-i oklevél szerint pedig: „Paulus filius *Bulchu* tam pro se personaliter quam pro Petro filio Mark et Paulo filio Omodei, pro Andrea vero filio Kazmerii Johannes dictus Kyuz filius eiusdem . . . Stephanus filius Laurencii [de Laad] contra dominum episcopum et capitulum ecclesie Wesprimiensis super facto cuiusdam possessionarie porcionis in possessione Felkezeu vocata in comitatu Zaladiensi existentis . . . Johannes filius Adriani . . . Andreas filius Kazmerii, Paulus filius *Bulchu*, Petrus filius Mark et Paulus filius Omodei nobiles de Laad” (ZalaOkl. I, 367—8). Az említettek birtokának jelzett „superior Kezeu que Chumpkezeu dicitur”, illetőleg „Felkezeu” a mai Gyula-Keszi és Keszi puszta Tapolcától délkeletre (CSÁNKI III, 71), a *Bulcsú* apjáról elnevezett „Kál”-ok közelében. Az az István, akit az 1313-i oklevél Lőrinc és „Radyk” apjával említ, egy személy lehet az 1302/1347-i oklevélbeli „voylent” István nevű apjával, akit — mint láttuk — „de genere *verbulchow*” jeleznek. A *Lád*, azaz *Vér-*

¹ PAIS, Néhány *ej* végű szláv személynév a magyarban: *Balozsaj*: NyK. XLIV, 329—31.

² Az ilyenféle névmásításra, mégpedig egyházi emberekkel kapcsolatban történő névmásításra vagy névváltakozásra nézve érdekes a Csák nemzetség Újlaky ágából való *Ugrin* esete, aki királyi kancellár (1217—1219., 1230—1235.) és kalocsai érsek (1219—1241.) volt, a saji csata hőse. Az *Ugrinus* latinosítás mellé, úgy látszik, ő a nevéből az 1216/1230, 1217, 1218, 1219: *Hugrinus* alakot faragta. Mint kalocsai érseknek a neve másodszeri kancellársága idejében: 1231/1397, 1232, 1233 (két okl.), 1234. (két okl.), 1235/1416: *Ugulinus* (-i, -o) vagy 1233: *Ugolinus*. Ezek szerint az *Ugrin*: *Ugrinus*, *Hugrinus* alakokat felesérelték az olasz *Ugolino* ~ *Ugulino* névnek megfelelő egyházi latin *Ugolinus* ~ *Ugulinus*-sal, de mint későbbi keltű alakok vallják, nem véglegesen. Rogerius *Ugolinus* formában emlegeti az érsek nevét. A névmásításban a kalocsai érsek lelhetné a kedvét. Valószínűleg köze volt ahhoz is, hogy az ugyancsak a Csák nemzetségből való néhai esztergomi érsek neve egyszer, 1212-ben *Hugrini* (gen.), 1238-ban pedig *Ugolini* (gen.) formában jelenik meg. (Vö. ezekre nézve PAIS, Ugron: Szily-Emlék 42—5.)

bulcsú nemzetségnek a két oklevélben felsorolt tagjai közül egy még a XIV. század közepén is a nagy ős nevét viselte.

1235—1270, illetőleg SZENTPÉTERY (I, 440) szerint 1265: „Salomoni, Gregorio, Emerico de Lyuter, Martino et Jacobo filijs *Bulchu*... super molen-dino existente super fluuio Sowl” vannak döntésre kiküldve, úgy, hogy a veszprémi káptalan vezesse őket oda (ÁÚO. VII, 2 és HazOkm. IV, 19). Litér Veszprém mellett keletre, Sól Veszprémtől keletészakra, a többi küldöttek lakóhelyeül megjelölt „Saar” a mai Sár puszta, Veszprémtől keletre Vilonya és Kiskovácsi között (CSÁNKI III, 240, 250, 249); a malom tehát a mostani Séd patakon lehetett. Az oklevél *Bulchu*-jában ugyancsak a nemzetség tagját kereshetjük, s így valószínűnek tarthatjuk, hogy a nemzetségben a püspökön kívül egyidejűleg egy másik *Bulcsú* is volt.

GYÖRFFY GYÖRGY „Kurszán és Kurszán vára” című dolgozatában (Budapest régiségei XVI, 26) úgy beszél, hogy az Augsburgban kivégzett „Bulcsu” nemzetségének maradványait meghagyták az eredeti szállásterületen, úgyhogy azok „a XIII. században Vérbulcsu vagy Lád nemzetség néven a zalai Balaton parton Lád (ma Lábdi) vidékén egy kis területet birtokoltak”. GYÖRFFY — úgy látszik — arra gondol, hogy Bulcsú ivadékait, amint a szerinte a hatalomból kiszorított „Kurszán”-ékat, valamint a legyőzött Ajtony utódait megtorlással illették. Erről különösen Bulcsúékkal kapcsolatban egyáltalában nem vagyok meggyőződve, mégpedig, hogy miért nem, arról alább még szólni kívánok.

*

A 3—6. szakaszban következő összeállításokat nem egységes szempont szerint hajtom végre. Tudniillik ha arra törekszem, hogy maga a felsorolás bizonyos tanulságokat nyújtson, akkor célszerűnek látszik az időrendi és a tájak szerint való csoportosítást keverten érvényesíteni, mert több esetben csak így szemléltethetjük egyes adatok tényleges vagy feltehető „szervezeti” összefüggését.

*

3. *Bulcsú*-k Bulcsu vezér nemzetségén kívül.

1. a) — 1138/1329: *Bulfoudi* szolga „In alia villa Kalsar” (MonStrig. I, 89 és MNy. XXXII, 131¹): a hely a mai Kulcsár-major Iregszemcsétől délre Tolna megye északnyugati sarkában (SZABÓ DÉNES, A dömösi adománylevél hely- és vízrajza: MNyTK. 85. sz. 13).

1. b) — 1138/1329: *Bulfudi* szolga „In uilla vduornic” (MonStrig. I, 96 és MNy. XXXII, 205): a hely két 1270-ből való oklevél (MonStrig. I, 581—2) szerint az Esztergom megye délnyugati részén fekvő Epel szomszédosa (vö. SZABÓ i. m. 44).

2. a) — 1138/1329: *Bulfu* szolga „In villa Geu” (MonStrig. I, 90 és MNy. XXXII, 132): a hely a mai Algyó a Tisza jobb partján Szegedtől, illetőleg Tápétól északra Csongrád megyében (SZABÓ: i. h. 19—20).

2. b) — 1138/1329: *Bulfu* szolga „In villa Babufa” (MonStrig. I, 91 és MNy. XXXII, 133): a hely a mai Bábocka puszta és halom Öcsöd határában (SZABÓ i. m. 22—3) Békés megye északnyugati nyúlványának a déli szélén,

¹ Az oklevél új, javított közlése: SZABÓ DÉNES, A dömösi prépostság adománylevele: MNy. XXXII.

közeliében délkeletre az összeírásban előtte felsorolt „Ecer” mai megfelelője: Ecsér puszta Szentés északi határában (SZABÓ i. m. 21) Csongrád megye északkeleti szélén.

2. c) — 1138/1329: *Bulfu* „agaso”, vagyis lovász „In uilla Herudi” (MonStrig. I, 93 és MNy. XXXII, 134): a „Herudi” s valószínűleg így is: „Kerudi” hely a Tisza mellékén lehetett az imént említett Bábockától és Ecsértől nyugat felé, s ezért tartozhatott azok előzőivel egy száznagyságba (vö. SZABÓ i. m. 21—3).

2. d) — 1138/1329: *Bulfu* szolga „In villa Tamach” (MonStrig. I, 92 és MNy. XXXII, 133): a hely az Arad megye északnyugati részében fekvő Kisjenő vidékén kereshető (SZABÓ i. m. 26).

3. — 1198: „Negu cum filia, fratres quoque ipsius Jacob et *Bulchov*”: a szentgothárdi monostor szolgálja, „ubi monasterium situm est” (ÁÜO. VI, 193).

4. — Egy 1199. évi oklevélben a végrendelkező a Zala megyei *Kalu* vagy *Kalv* = Kál környékén lakó, „Olechol eciam seruum et *visoborum* et *Bolchu*. manumisit.” (HázOkm. V, 2.) — 1237: „Scegen filium *Bulchv*” (Oklsz. búcsú kérdőjellel) és 1237: „Buga et Zeghen (Zegenh) fratres filii *Bulchu* de genere Orocha” (ZalaOkl. I, 12—3). Az *Orocha*: *Aracsa* nemzetség a Zalavártól nyugatra eső *Aracsa* helységbe való (vö. KARÁCSONYI, MNemz. I, 132), illetőleg a nemzetség vagy *Orocsa* nevű tagja (ilyen az 1237-i oklevélben is van) a helynek a névadója. Hasonlóan az 1199-i oklevélben *Bolchu* szolgatársául említett *visobor* neve a környéken jelentkezett 1264: „Villa *Ysabor*”, utóbb *Isabor* helynévben (CSÁNKI III, 63) folytatódott. Ezekből, de más — itt mellőzött — helymegjelölési mozzanatokból is kiviláglik, hogy az 1199-i oklevélbeli *Bolchu* szolga meg az 1237-i oklevélben az *Aracsa* nemzetség két tagjának apjaként megjelölt *Bulchu* ugyanaz a személy, az 1199-i oklevél *Kalu* ~ *Kalv*-ja pedig a Balatontól nyugatra, Zalaapátitól délnyugatra fekvő *Kál*, ma: Diós-*Kál* (más adatait CSÁNKI III, 66 és PAIS: MNy. XXV, 121), és nem a Balatontól északra eső *Kál* helységcsoport, amire a „*Kál* és társai” című közleményben annak idején (MNy.: i. h.) az adatot vonatkoztattam.

5. — 1236: „Gogan, Johannis filius de villa Ola, et cognatus eius Jula, *Bulchv* filius de villa Zebuchka” (ÁÜO. VII, 17). Nyilván „Jula” unokája az 1328: „*Gyula* filius Gregorii filii *Gyula* de Zebuske homo noster” (ZalaOkl. I, 227—8). A meghatározó helyre vonatkozólag azt jegyezhetjük meg, hogy a Zala megyei Alsógyertyánág (CSÁNKI III, 57) így jelenik meg 1412: „Alsogyrchyanagh alio nomine *Sebeckke*, necnon utrarumque *Azywagh*” (ZalaOkl. II, 378): Szilvágy és Apáti (ua. okl.: „*possessionis Apathy*”) táján Kerka-Kálócfától kelet-északkeletre, Zala megye nyugati: órségi jellegű peremvidékén, a mostani *-szeg*-ek földje közelében. Az utóbbi tájékat, különösen annak némely törökös jellegű mozzanatait illetően vö. PAIS: MNy. XXX, 126—8.

1211-ben a tihanyi apátság szolgáló népei sorában írják össze a következőket:

6. — „In villa Pilip vinitor *Bolchou* cum filio suo Euzin” (PRT. X, 507): a hely a mai Révfülöp a Bulesú apjának nevét fenntartó *Kál*-tól nyugat felé.

7. — „In villa Udori ioubagio filius *Bolsou* Warou cum filiis suis Albert Poca Cubot” (i. h. 504): a hely a mai Udvari Tihany közelében nyugatra.

8. — „In villa Zeuleus ultra Bocon joubagiones... nepotes *Bolchou* [utána hosszú sorozatban hat fiának és ezek számos fiának a neve]” (i. h.

507): a hely a mai Nagy- és Kis-Szőlős Somlyóvásárhelytől északra (vö. i. h. 907 és CSÁNKI III, 254) a Somlyó északi lábánál Veszprém délnyugati részén.

9.— „In villa Gamas . . . Hii sunt etiam de alia generacione vdornicorum: filius *Bolsou* Micola cum filiis suis Tubus Dolus Thimoteo . . . Preterea in eadem prefata villa isti sunt agricole: filii *Bulchou* ~ [fogalmazvány] *Bolchou* Keched ~ [fogalmazvány] Keced cum filio suo Thexa et filius eius Beche . . . filii Eleo Vsud cum filiis suis . . . frater Wsud cum filiis suis Salomo et *Bolchou*” (i. h. 513—4): a hely „Gamas” volt, a Balaton somogyi partján Lelle és Boglár között (ERDÉLYI: PRT. X, 375—96 és CSÁNKI II, 607).

10.— „In villa Zamthou . . . Vdornici sunt . . . filius Suma Iseph cum filiis suis *Bolsou* Bocca ~ [fogalmazvány] *Bulsou* Bacca” (PRT. X, 514—5): a hely a mai Szántód Tihannal szemben a Balaton déli partján Somogy megyében (vö. ERDÉLYI: PRT. X, 359).

11.— „In villa Beseneu . . . Hii sunt agasones filius Pot Zemd cum filiis suis *Bolchou* Stephano” (PRT. X, 510): „Beseneu” Zombortól északnyugat felé a mai, Duna balparti Monostorszeg tájékán lehetett, de a mostani Dunának a jobb partján (vö. ERDÉLYI: PRT. X, 430—2).

Vö. PAIS: MNy. XXV, 122.

12.— 1279: „Salomon filius *Bulchu* de villa Tevl” (ÁÚO. IV, 211): „Tevl” = Töl Lengyeltóti és Tót-Gyugy vidékén feküdt Somogyban (CSÁNKI II, 653) a Balaton déli partja közelében.

13.— 1292 kör.: „*Bulchu* filius Buch des Sceuleus” és „*Bulchu* filius Botha de villa Cherkuth” (ÁÚO. X, 107 és MonStrig. II, 474): a mai Kővágó-Szőlős és Cserkút Pécshez közel nyugatra Baranyában (CSÁNKI II, 529, 478).

14.— 1257/1323: „quatuor mansiones preconum Regalium, quorum nomina sunt nec: Paulus, Buga, *Bulchu*, et Paulus” (ÁÚO. IV, 54): valószínűleg „in suburbio Wesprimiensi”.

15.— 1315/1316: „*Bulchu* filio Pauli . . . nobilibus iobagionibus nostris de Wrs” (ZalaOkl. I, 144): Örsre, a Veszprémtől délre eső Zala megyei Örsre való egyházi nemese a veszprémi káptalannak.

16.— 1342: „Augustinus filius *Bulchw* pro eisdem dominabus”: a veszprémvölgyi apácák képviselője a Veszprém megyei Padrag ügyében (AnjouOkl. IV, 247—8); 1344: „Augustinus filius *Bulchw* és ua. okl.: „Augustinus procurator ipsarum dominarum” bemutatja a Kálmán király-féle veszprémvölgyi adománylevelet „Zaarberen” ügyében (AnjouOkl. IV, 439—40); 1346: „Augustinus filius *Bulchu* pro sanctimonialibus claustrum beate virginis de valle Wesprimensi . . . possessionem Pudurgh . . . ex vigore dieti privilegii domini Colomanni regis” (AnjouOkl. IV, 612, 614—6, 618—9). Lehetett a *Bulcsú* nemzetség tagja is, azonban valószínűbbnek érzem, hogy az 1315/1316-i oklevélben említett örsi egyházi nemések közül került ki. — 1414: „Petus filius Geurkae et Laurentius, filius *Bulchu*, legitimi Procuratores Dominarum Religiosarum” (CD. X/5, 492): a veszprémvölgyi apácák ügyében az 1109. évi oklevélre való hivatkozással határmegállapítás Pentele, Szigetfő, „Zild”, Szalk birtokokat illetőleg. Ő szintén lehetett az örsi egyházi nemések leszármazottja, esetleg éppen az imént emlegetett Augustinus fia vagy unokája, akinék a procuratori foglalkozását is folytatta.

17.— 1226/1229: „a quodam sacerdote nomine *Bulchu*, capellano videlicet Pothonis Comitiss”: oklevelet hamisít (PRT. I, 676 és ÁÚO. I, 221):

valószínűleg a nyugati országrészről, esetleg a Veszprém környéki *Bulcsú*-k földjéről, ahol I. és II. Pot ~ Pat ágának birtokai voltak az imént említett Sár és Nosztraj, továbbá Patvására, amely valamelyik Patról vette a nevét, s azonos vele a mai Papvásárja Litér és Papkeszi között (KARÁCSONYI, MNemz. II, 102 és CSÁNKI III, 246).

18.— ERDÉLYI (PRT. VIII, 65) egy XIII. század végi oklevélből „Bölcs (*Bulchu*)”-t mint György bakonybéli apát koppányi jobbágyát említi (PRT. VIII, 65). Koppány Pápától kelet felé Veszprém megyében (CSÁNKI III, 239).

19.— 1346: „Juan filius *Bulchu* de Koppan”: nádori ember (PRT. VIII, 321). A hely ugyanaz a Koppány, amely az előző adatban van jelezve.

20.— 1341: „iuxta locum Koppanhorha dictum locum . . . ad viam qua in Albam itur . . . in terra seu loco *Bulchusilwaya* dicto inter duo nemora haberenter, item in terra Keumel ad metam ville Jasth” (AnjouOkm. IV, 99—100): Jásd Ziretől keletészakra Veszprém és Fejér határvidékén (CSÁNKI III, 235—6).

21.— 1339: „Lukachium filium *Bulchu*”: a Fehér megyei „Sorwl” birtokosa (AnjouOkm. III, 599); „Sorwl” később Sarvoly Al- és Fel-Csút szomszédságában Fejér megye északkeleti sarkában (CSÁNKI III, 344).

22.— 1210: „unum seruum nomine *Bulsuu* . . . De seruis suis autem eis disposuit istos, quorum nomina hec sunt: Soma, *Bulsuu*, Kesud . . .” (PRT. I, 618 és ÁÚO. I, 105): a „Katlu” testvére „Opus” győri kanonoktól elhagyományozott két *Bulsuu* szolgának a helye valószínűleg „predium Katlu”, később „Katl”, „Kalt”, „Kald” stb., ma: Kát puszta (CSÁNKI III, 237), amely Veszprém megyének Győr megye felé eső északkeleti csücskében Telekihez tartozik.

23.— 1228: *Bulchow*: „libertinus in villa Conu” (ÁÚO. I, 251): „Conu” = Kóny Győr megye nyugati, Sopron megye felé eső határszélén.

24.— 1279: „Acha, Baka, Deme, Martinus, Kyzend, *Bulzo*, Pecs. Joannes Box et Bretholdus Castrenses de comitatu Supruniensi de villa Keer . . . a quibusdam nobilibus videlicet Opud filio Dara, Chepano et Joanne, filio eiusdem Opud, Item Lydgnerio [!] filio Loprecii de predicta villa Keer, quorum Patres . . . a Iurisdictione Castris eximendo . . .” (CD. VII/2, 77). A szóban forgó „villa Keer” 1264-ben tűnik fel: „Ker villa jobagionum” (ÁÚO. III, 116). Neve bizonyára összefügg azokkal a soproni várjobbágyokkal, akiket egy 1237-i oklevél mint „de genere Quer” jelöl meg (HazOkm. III, 2—3). A XIII—XV. századi oklevelekben sűrűn előforduló hely a mai Új-Kér és Nemes-Kér Csepregtől északkeletre (CSÁNKI III, 614), Sopron megye déli részének közepe táján, a Fertőtől dél felé, Lövő közelében délre. A Sopron várának *Bulzo* castrensisével együtt felsorolt várszolgák, továbbá az oda való nemesek is általában magyar vagy magyarba formált nevet viselnek, aminthogy egy 1278-i oklevélből kitetszőleg az ugyanezen Kéren élő nemesek között ilyen nevűek vannak: *Sebe*, *Us*. *Aba* (CD. VII/2, 71).

25.— 1272: „*Bulchu* de Potun Comes vduornicorum de Papa . . . inter terras eiusdem *Bulchu* comitis (négyyszer)” (ÁÚO. VIII, 409—10); ua. okl.: „de Potun itur in villam Orus” (409). 1294: „Nicolao filio *Bulchu*, Blasio filio Karachini” (ÁÚO. V, 102): mint rokonok eladnak „de terra Torch”, ami a mostani Torcs község Somorjától északnyugatra Pozsony megye felsőcsallóközi járásában. 1310: „terram Nicolai, filij *Bulchu*”, testvére „vroch”: ua. okl.: „terra inter villas, seu terras, Gelye, Zarus, Leeg et Putun uocatas” (MonStrig. II, 626): az oklevélből idézett helyek: Ó-Gelle és Egyház-Gelle

Dunaszerdahelytől nyugatra; Sárosfa az előbbiekhöz közel nyugatra; Kis- és Nagy-Lég Sárosfától északra; „Putun” mint az 1272: „Potun” helynek a megfelelője most több Patony a két Légtől kelet felé, Dunaszerdahelytől északnyugat felé Pozsony megye alsó- és felsőcsallóközi járásában. 1300: „Nicolao et Johanne filiis Ladislai de Karcha” eladnak egy szolgát gyermekeivel együtt „Jacobó filio *Bulchu* de Samud” (MonStrig. II, 488): „Samud” = LIPSZKY és Hnt. 1873.: Sámot(h) pusztá, amely a Somorja mellett keletre fekvő *Bucsuháza*-hoz tartozik; az eladók lakóhelye: „Karcha” megfelelője több Karcsa Dunaszerdahelytől nyugatra és délnyugatra Patony-ok és Gellé-k közelében. — A négy oklevélben említett *Bulchu* bizonyára egy személy; a három későbbi oklevélben az ő két fiáról van szó.

26.— Az imént említett *Bucsuháza*, amely — mint jeleztük — Somorja mellett keletre fekszik a Dunától nem messze, szintén *Bulcsú* comesnek vagy azonos nevű ivadékának a nevét őrizheti. — Sőt kapcsolatba hozható a Csallóközben birtokló *Bulcsú*-ékkal a Hnt. 1873.: *Bucsuháza* pusztá is, amely a Komárom megye csallóközi járásában levő Ekecshez tartozik, tőle északra közvetlen a Pozsony megyei határon.

27.— 1294: „Stephanus filius *Bulchu*” (ÁÚO. XII, 560): várjobbágy „terra Heet” környékéről, ez pedig a Pozsony megye felsőcsallóközi járásában Somorjától északnyugatra a Kisduna, azaz a Csalló-ág déli mellékén fekvő Hideghét, az előbb említett Torcstól nem messzire (vö. AnjouOkm. I, 84).

28.— 1343: „Item septem talenta, apud relictam *Bulchu*”: egy pozsonyi kanonok végrendeletében (MonStrig. III, 507).

29.— 1255: „Lukam, filium Echen, Halad cum filio suo Moka, vonunto cum filio suo *Bulchu*, ac Donkus filio dominici in uodkert”: az esztergomi érsekség condicionariusai (MonStrig. I, 423); két 1343-ban kelt oklevélben az előző átírva némi eltérésekkel a nevek alakjában is (MonStrig. III, 503, 519).

30.— 1276/1327: „Petro filio *Bulchu*” (ÁÚO. IX, 165): a Nógrád megye délkeleti sarkában Szirákhoz közel keletre fekvő Bágyonra való Szolnok nemzetségbeliektől felesége révén birtokrészeket kap „in terris Bagun et Zobolch” (uo.).

31.— VárReg. 148. (? 1213.): „*Bulsuh* dux exercitus de castro Zounuc, et vt ipse dixit alij ioubagiones eiusdem castris, item Bucicud, et vt ipse dixit alij castrenses impecierunt... Iudice Smaragdo comite eiusdem castris... pristaldo Andrea de villa Karil... a *Bulsu*”. *Bulsuh* ~ *Bulsu* tehát a Tisza melletti Szolnok vár jobbágyainak hadnagya. „Karil” KARÁCSONYI (173) szerint a Szeghalomtól nyugatra fekvő Kis-Károly Békés megyében.

32.— VárReg. 95. (? 1221.): „Iudice Mauriano, curiali comite de Zounuc et Biloto *Bulsu*, pristaldo Atanasio de villa Dumbul”: Szolnok környékéről.

33.— VárReg. 78. (? 1219.): „Pet et *Bulsu* Bilotis de Heues”: a hely ma Heves helység Heves megye déli határszélének közepe táján.

34.— VárReg. 241. (? 1216.): „Tunc et Legyn castrenses Bichorienses de villa Gyan... impecierunt Libertinos Forcos et Kelemen. .f. Iseput, *Bulsuhut*, Chimont, Sashat, Meduet, Ilobarut...” Ez a *Bulsuh*, akinek a neve itt a társaiéval együtt magyar -t ragos tárgyasetben áll, a Bihar megyei Gyán-ok közül valamelyikben lakott; Kőte-, Mező- vagy Vizes-Gyán Nagyszalontától délnyugat, északnyugat és észak felé (CSÁNKI I, 609; vö. KARÁCSONYI 210, 169).

35.— VárReg. 358. (? 1229.): „cum Ioubagionibus castris Clus... *Bulchu*”: ez a *Bulchu* Kolozs várának jobbágya.

36.— VárReg. 282. (? 1215.): „Ioubagiones Petri filij Pou *f. Bulsu*, Echi, Scemera...”: hely meghatározására nincs fogódzó.

37.— 1228/1378: „villam nomine Gyeka, cuius prima meta tangit [comitem] Coquinum versus orientem, secunda meta tangit *Bulsu* versus occidentem” *Bulsu* kancellártól való oklevélben (BánffyOkl. I, 6): Gyeke a középkorban Kolozs, ma Szolnok-Doboka megyében (CSÁNKI V, 356—7).

38.— 1349: „vice archidiaconi magistri *Bulchunis* de Zothmar” (Kár-Okl. I, 183).

4. A *Bulcsú*-ból való vagy a *Bulcsú*-val alakult helynevek.

1.— 1433, 1439, 1457: *Bulchu*, *Bulchw*; 1485: *Bwchw*; LIPSZKY: *Búcsú* és Hnt. 1873.: *Bucsu*, németül *Butsching*; ma: *Bucsu* Szombathelytől északnyugatra (CSÁNKI II, 739).

2.— 1250/1324: „Item mete terre Warang hoc modo distinguntur et ordine... et inde vadit iuxta villam *Bulsuch* Michaelis... exinde vadit ad villam Alexandri fratris Sydo” (HazOkl. 18) és ua. okl.: „Warang in comitatu Tolnensi” (i. h. 16) = ma: Várong Dombóvártól északnyugat felé a tolna—somogyi határszélen (CSÁNKI III, 456).

3.— 1330/1409: „possessionum Bezeldeg et *Bulchow* vocatarum, in comitatu de Baranya existencium” (ZichyOkl. V, 583); 1409: „Poss. *Bulchow*” (CSÁNKI II, 476): a mai, Mohácstól délnyugatra fekvő Bezedek környékén.

4.— 1208: „ecclesiam de uilla, que dicitur *bulsou*” (MonStrig. I, 186 és KNEZSA: MNY. XXIV, 258); 1233: „per Zousa Sacerdotem de villa *Bulchu*”: a pap az oklevelet kiadó Tamás esztergomi prépostnak a megbízottja (CD. III/2, 491 és KNEZSA: uo.); 1294: „villam *Bulchu* ultra Danubium, circa meatum eiusdem fluminis prope Strigonium”: az esztergomi érsekségé lesz csere útján (MonStrig. II, 353); 1299: „villam Archiepiscopalem *Bulchu* vocatam” (ÁÚO. X, 358); 1312: „villarum ecclesie Strigon., *Bulchu*, Segui et kyurth” (MonStrig. II, 660); ma: *Búcs* Esztergom megye nyugati határa közelében a Dunától északra.

5.— 1416: *Bwchw*, *Zeke* (másolatban); 1456: *Bulchozek* (másolatban): Bodrog megyében, úgy látszik, Szöllős és Szecej vidékén feküdt (CSÁNKI II, 195), vagyis a mai Gákova, Paka és Szántova táján, vagyis a Zombortól északkeletre a Duna felé eső tájékon. — Nem érdektelen, hogy a tihanyi apátságban ezen a tájon elhelyezhető Besenyő nevű birtokán találtunk az 1211-i összeírás szerint egy *Bolchou* nevű lovászt (l. 3 : 11.).

6.— 1224/1389: „ad terram *Bulsu*”: a budai káptalan Tisza melléki „Chechtow” halásának határosa volt és „villa Kokot” közelébe esett (MonStrig I, 247 és ÁÚO. VI, 427). Egy 1264/1389-i oklevélben foglalt „Piscinam ecclesie Budensis, Chechtow vocatam, portui Zynta adiacentem” (MonStrig. I, 504) adat szerint ez a *Csecstó* Szinta rév, azaz a mostani Zenta (CSÁNKI I, 678) tájára helyezhető, s lehetséges, hogy igaza van ORTVAYNAK (Vízr. I, 191), amikor a Zentától nyugatra fekvő *Csészto* (*Csesztó*?) pusztában látja a folytatását: *Csecstó*-ból *cs — cs* elhasonulással *Csesztó* és ebből illeszkedéssel *Csesztó* (*Csészto*) lehetett.¹ Az 1224/1389: *Bulsu* személynév, a „terra” birtokosának a neve.

¹ Az 1224/1389. keltű adatbeli *Chechtow* halast „Máma” című közleményemben (MNY. XXXV, 320) az előbb Heves, utóbb Jász-Nagykun-Szolnok megyei Kakat hely és vízfolyás, vagyis Kenderes—Kunhegyes vidékére tettem, úgy látszik, nem helyesen

7.— 1360: *Bulchwaha* Makófalva (ma: Makó) és Szentlőrinc között sorolják fel Csanádban (CSÁNKI I, 695).

8.— *Nagy-Bulcsu* és *Kis-Bulcsu* fordulnak elő a XV. században mint Bereg megyei helyek; 1471: *Kysbulchv*, *Bolchv*; 1468: *Bolch* (CSÁNKI I, 414); LIPSZKY és Hnt. 1873.: *Búcsú*; ma: *Bulcsu* Beregszász tőszomszédságában délnyugatra.

5. *Bolcs* személynév.

1253: „duobus jobagionibus Castri [Posoniensis], Bereyno maiore preconum, et *Bolch* filio Matthie de Sur”: bíráskodásra küldve a karcsai várnépek határperében, amelyben az ottani joculatorok is érdekeltek voltak (ÁÚO. I, 243). (Vö. PAIS, Árpád- és Anjou-kori mulattatóink: MNyTK. 81. sz. 5—8.) 1255: „*Bolch* filius Mathie jobagio Castri Posoniensis” tanúnak lép fel egy „filios jobagionum Sancti Regis de villa Karcha” illető ügyben (ÁÚO. II, 257). 1255: „*Bolch* filius Mathie, Boda filius Dionisii de Zovvor, Bereyn de Ilka et alii jobagiones Castri Posoniensis” egy olyan ügyben szerepelnek, mely „terram Chondol” érinti (ÁÚO. II, 261). 1255: „Petrus filius Myceta, Andreas filius Farcasij, *Bolch* filius Mathie, Bereyn de Ilka, Boda filius Dionisij de Zovvor [stb.] jobagiones Castri [Posoniensis]” egy „terram Monar” illető ügyben állnak elő (ÁÚO. VII, 398). 1256: „jobagiones Castri Posoniensis... *Bolch* filium Mathie” egy „super terra Karacha” indított keresetben érdekeltek (ÁÚO. XI, 425). Az idézetben jelzett helyek közül „Sur” = Hnt. 1873.: Hegy- és Péntek-Súr a Kisduna vagy Csalló-ág balpartján, „Ilka” = ma: Jóka tőle keletre ugyancsak azon a parton található; „Chondol” = ma: Csondor puszta a Kisduna jobbpartján fekvő Tonkházához tartozik, az előbbieik közelében; „Zovvor” = ma: Zavar Nagyszombathoz közel délkeletre, tehát az előbbiektől távolabb északkelet felé (ehhez közel keletre is van 3 Súr; egy Súr nevű mocsarat Pozsonytól észak felé Szentgyörgy mellett tüntet fel GÖNCZY térképe); „Karcha” vagy „Karacha”: ma több Karcsa Dunaszerdahelyhez közel nyugatra a Csallóközben. — 1299/1367: „Dominicus et Johannes filij Johannis fratris *Bolch*”: az 1299-i bizonyítáglevél szerint eladnak „quandam possessionem hereditariam Suur vocatam in Plazoukuz existentem”, s annak *Bolch* unokaöccsei a határosai (ÁÚO. X, 355—6). Tehát a fentebbi adatokban jelentkező *Bolch*-ról van itt is szó.

A fentiek szerint a csallóközi tájakon a XIII. század második felében volt egy „*Bolch* de Sur”, és volt egy „*Bulchu* de Potun”, mégpedig úgy, hogy amaz két évtizeddel korábban tűnik fel.

6. *Bulcs* ~ *Bolcs* helynevek.

1.— 1271: *Bolchhyda*; 1291: *Bolch*; 1342: „Nicolaus filius Wgud de *Bolch*, Johannes filius Ektoris de Torda” (AnjouOkm. IV, 231); 1349: *Dersbulchya* és *Bulchya*; 1360: *Dersbulchya*; 1364: *Sarusbolchya*, *Apabolcha*; 1381: *Kethbulch*; 1414, 1446: *Bolchya*; 1430: *Sarusbolcz*; 1433: *Bulch*; 1435: *Bulchhyda*; 1435: *Dersbolcha*; 1437, 1447: *Bulch*, *Bolch*; 1442, 1452: *Bwlch*; 1447: „*Bolch* alio nomine *Dersbolcha* sive *Bolchya*”; 1451, 1470: „*Bolch* alio nomine *Bolchya*”; 1452, 1481: *Bolch*; 1455: *Bolcz*; 1455: „*Bolchya* et pred. *Sarusbolch*” (JAKÓ, Bihar megye 217; CSÁNKI I, 597; KARÁCSONYI, MNemz. I, 212—3). A Berettyó mellett. „A Hontpázmány nemzetség bihari ágának egyik törzsbirtoka volt. Már a XIII. században két kőtemploma volt, ami nagyságát és régiségét bizonyítja. Még a nemzetség alágának idekerült közös őse alapíthatta a XII. század elején... Boles egykor a környék egyik leg-

nagyobb helye volt, s jelentőségét nagyban növelte a fontos kereskedelmi útvonalon lévő vámja és vására.” (JAKÓ: uo.) A név elé járuló *Ders* a Hont-Pázmány nemzetség ilyen nevű tagjától ered, míg az *Apabolcsa* név az — úgy látszik — közelben törzsökös *Borsa* nem¹ valamelyik *Apa* nevű tagjára megy vissza (vö. KARÁCSONYI: i. h. 212). Ma a Berettyószentmárton közelében délnyugatra a Berettyó bal partjára eső *Bócs* puszta őrsi e helyek emlékét.

2.— Egy 1342. évi oklevélben feljegyzett tanúk névsorában, akiket „Chalanus” és „Ochalanus” birtokok ügyében vonultatnak fel, vannak: „de Parlag . . . Petrus filius Petenye de *Bolchy*, Blasius filius Nicolai de Fornos” (AnjouOkm. IV, 229). Az idézetbe felvett helyek: Csanálos Szalárdtól keletre, Diószegtől délkeletre Bihar megye északkeleti részén (CSÁNKI I, 605); Parlag Sámson és Hadház között, korábban Szabolcs, most Hajdú megyében (CSÁNKI I, 523); „Fornos” = ma: Farnos Szalárd mellett keletre Bihar megyében (CSÁNKI I, 607). — Ua. 1342. okl.: „. . . de Bohch, item Johannes filius Aba de *Bulchy*, Jacobus filius Andree de Kesereu, Andreas filius de Zalouk” (AnjouOkm. IV, 230); „Bohch” = Bojt Nagyváradtól északnyugat felé (CSÁNKI I, 604); „Kesereu” = ma: Érkeserű Diószegtől északkelet felé Bihar megye északkeleti csücskében (CSÁNKI I, 613); „Zalouk” = korábban: Szalók-Sámson, ma: Sámson Debrecentől északkelet felé Hajdú megyében (CSÁNKI I, 524). — 1438: *Bulch*; 1488: *Bulch*: Diószeg vidékén fekvő falvakkal együtt említik (CSÁNKI I, 605). — Valószínű, hogy a bekezdésbe foglalt adatok ugyanarra a helyre vonatkoznak, s az is valószínű, hogy a hely Bihar megye északkeleti részében volt.

3.— VárReg. 205. (?1222.): „Echilleu de villa *Bulsu*”: Echilleü, azaz Achilles lakóhelyének megfelelően akár a Berettyószentmárton mellett nyugatra fekvő *Bócs* puszta, akár a Diószeg—Szalárd vidéki másik hely. Erről még 445. l.

4.— 1406: „Chornahaza”; 1552: „Charnohaza. (*Bulz*)”: a sólyomkői uradalom vlach községei között tűnik fel (JAKÓ, Bihar megye 224): a Sebeskörös jobb partján fekvő Élesdtől észak felé kereshető. A *Bulz* alakban megjelenő z-re nézve vö. lentebb 1464: *Bulyzesthfalwa* ~ ma: *Bulzesd*.

5.— 1225. pápai okl.: „de Warad et . . . de *Buls* abbatibus, Quinqueecclesiensis et Cenadiensis diocesis” (PRT. I, 666); 1443, 1478: *Bulch*, *Bulch*; 1479: *Bwch*: mint láttuk, 1225-től fennálló bencés apátsággal Arad megyében (CSÁNKI I, 768); Hnt. 1873.: *Bulcs* Krassó vármegyében, Lippától keletre Tótvárad közelében délnyugatra a Maros bal partján.

6.— 1441, 1445: *Bolchfalva*, *Bulchfalva*; 1464: *Bulyzesthfalwa*; 1525: *Bulchesth* Világosvárhoz Zarándban; ma: *Felső-Bulzesd* Körösbányától északra Hunyad megyében (CSÁNKI I, 728).

7. Bizonytalan vagy látszatok ellenére nem ide vonható adatok.

1.— 1262/1413: „via que venit de villa *Bulchev*, et transit per villam Bagatha, tendit ad aquam Kewrus . . . villam Welen” (ÁÚO. VIII, 44—5): „Bagatha” = Bagota Baranya megyében Pécestől délnyugatra, „Welen” = Velin az előzőnek déli szomszédja (CSÁNKI II, 469, 535), mindkettő a Pécsi víz = „Kewrus” (ORTVAY, Vízr. I, 431) mellett. 1292 kör.: „de villa Malun . . . de villa Kezu, item Syke, Jacobus magnus de villa *Bulchev* . . . de India . . .” (ÁÚO. X, 107): Pécestől délnyugatra fekvő helyekkel együtt az előbbi hely

¹ Ennek egyik jele a Bihar békési határán Csökmőtől északra lelhető *Barsa* puszta (KARÁCSONYI: i. h. 206; Hnt. 1944.).

jelenik meg itt is. — Hogy ezek az adatok összefüggenek-e a *Bulcsú* névvel, arra nézve szerintem nem lehet határozottan állást foglalni. Utóbb okolom meg, miért nem.

2. — 1276. pápai okl.: „Burhud, Ozlar, Pozony et aliam Pozony; villam Rachusi, villam de *Bulcheu*, villam de Eche; villam Chaba prope Budam”: a nyúlszigeti apácák birtokai (ÁÚO. IX, 153). Az 1276-i oklevélben levő „Rachusi” és „Eche” környezet-adatokon kívül *Bulcheu* mivoltának meghatározása Moys királynéi tárnokmesternek a nyúlszigeti apácák részére szóló 1279/1367. keltű adománylevele (ÁÚO. IX, 227—37) alapján ejtendő meg: 1272, 1280, 1345: „Villa *Belch*”; 1391: „Poss. *Bylch*”; 1398, 1430: *Belch*; 1408: *Beelch*; 1433: *Bwlcz*; 1449: *Beelcz*; 1449, 1473: *Belcz*; 1480, 1485: *Bewlcz* (CSÁNKI II, 590—1); LIPSZKY és ma: *Kis-Béc* puszta Somogy megye keleti szélén Magyar-Atád mellett északkeletre. — Hogy az 1276-i adatbeli *Bulchew* forma miképpen egyeztethető vagy kapcsolható össze a későbbiekkel, talán majd máskor próbálom magyarázni.

3. — Az 1417: *Bulchow* adatot idézi egy Somogy megyei helyre vonatkozólag CSÁNKI (II, 595). Azonban szerinte a helynév többi adatai: 1389: *Bevrche*; 1389: „Poss. *Belchew* cum portu”; más 1417: *Belchew*; 1427: *Bwlchew*; 1495: *Bewlchew*: 1389-ben Segösd városához tartozott és a megye délkeleti részén a Dráva melletti Barcs vidékén feküdt CSÁNKI szerint. — Az 1417: *Bulchow* valószínűleg mint helyesírási változat viszonylik a más adatokbeli formákhoz: az *u* betű *ü* hangnak, az *ow* pedig *öü* vagy *ő* hangnak lehet a jele, s így az adat *Bülcsöü*-nek vagy *Bülcső*-nek olvasható. Azt azonban megjegyezhetjük, hogy az *ow*-nak ilyen hangértékben való alkalmazása meg lehetőségen kiütöközik a korból (vö. erre nézve KNEZSA, Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig 52, 91 is).

1249: „in Comitatu Byhoriensi terram ville Zwdan, Wkan, Keer, *Belchyeo* [?] iuxta Crysium” (ÁÚO. VII, 284); 1329: *Bulchy*; 1426: *Belchy*; 1494, 1517: *Bewlchy* (JAKÓ, Bihar megye 220; CSÁNKI I, 605); ma: *Bölcsi* puszta Bihar délnyugati részében Zsadány mellett nyugatra.

4. — 1263/1272: „terre *Bulch* vocate” (HazOkm. VIII, 93; SZENTPÉTERY II, 116). — 1343: „Petrus filius Dominici filii Dionisii de *Bulch* aule nostre parvulus” „Felsewlnad” birtokot kapja (AnjouOkm. IV, 306); 1344: „Johanne filio Dionisii de *Bulch*” (i. h. IV, 397); *1346: „Petrus filius Dominici filii Dionisii de *Bulchy* aule nostre parvulus” (i. h. IV, 555; 333. sz.); 1346: „Dominicus filius Dyonisii de *Bulch* . . . possessione Felseu-Olnod” (i. h. IV, 580; 352. sz.); 1410: „Benedictus filius Stephani dicti Zudar filii Dominici de *Bulch*” (i. h. II, 257, a 236. oklevélhez adott tájékoztatóban). — A *-gal jelölt (333. sz.) 1346. évi oklevél előzékében ez van: „*Bölcsi* Dénes unokájának, Péternek . . .” Ezt igazolja CSÁNKI: Zemplénben (I, 344): A) 1352: *Bulch* (AnjouOkm. V, 541—2 után); 1440: „Szep al. nom. *Kisbelch*”; 1460, 1470, 1471: *Kysbewch*, *Kysbewlch*. „Bizonyára a mai Külső-Bőcsöt kell rajta értenünk, Ónodtól ék. a Hernád bal partján. A vele szemközt fekvő Belső-Bőcs a régi abaujmegyei »Naghbewlch«-nek felel meg. 1471-ben »Bwlcz«-nek írják.” B) Borsodban (I, 169): 1453: *Bewlcz*. — A két *Bőcs* Borsod és Zemplén határán van: Belső-Bőcs Borsodban, Külső-Bőcs Zemplénben. — A VárReg. 205.: „Echilleu de villa *Bulsu*” adatot KARÁCSONYI (280) ezekre a helyekre vonatkoztatja, a következő megjegyzéssel: „Hic pagus saeculis XIV—XV. semper »*Bulch*« scribitur.” A CSÁNKITÓL idézett adatok nem ezt mutatják. — Mi fentebb a VárReg.-ban említett helyet Biharban kerestük.

Az adatgyűjtemény talán eléggé „kimerítő”, azonban valószínűleg nem teljes. Néhány adattal esetleg még lehetett volna gyarapítani, de nem hiszem, hogy erre most okvetetlen szükséges volna még további időt és munkát fordítanom.

* * *

II. részül az adatanyagban foglalt neveket illető fejtegetések, III. részül pedig a Bulcsú vezér alakjával és nevével kapcsolatban tehető hagyomány- és mondatörténeti, valamint ősköltészeti vonatkozású észrevételek következnek.

PAIS DEZSÓ

Jogtörténeti szómagyarázatok

„A földesúri büntetőbíráskodás a XVI—XVII. században” című munkában több olyan szó jelentését kellett tisztáznom, amely nyelvészeinket is érdekelheti. Kutatásaim közben számos új adat került elő, főleg a Batthyányak körmendi levéltárából, amely jelenleg már az Országos Levéltárban őriztetik, s ez lehetővé tette eddig ismeretlen vagy adatok hiányában jól meg nem magyarázott jogtörténeti fogalmak megállapítását. Ezeket óhajtom az alábbiakban, legnagyobb részben könyvem adatait megismételve, nyelvészeinknek bemutatni.

bikapénz

Az az összeg, amelyet a földesúr nem házas jobbágyok nemi érintkezésének büntetéseképp, tehát mint paráznabírságot szedett. Csak pallosjogú földesúrnak, szabad ispánnak volt jogában ily bírságot mérni jobbágyaira, vagyis olyannak, aki királyi kiváltságlevél alapján halálos büntetést is szabhatott ki. Egyébként a megye büntette meg az ilyen „pajkosok”-nak nevezett paráznákat. Bírság előtt mint „az országnak elfogadott, s gyakorlattal megerősített és állandóan alkalmazott szokására” hivatkoznak rá (1670. március 29. Eszterházy Ferenc pápai úriszékén. Kam. lt. 2120. sz. cs. Perg. köt.).

Legrégibb előfordulása 1573-ból: „Szeleieiken vöttem *bikapénzt*” írja az ispán (Olt. Urbaria et Conscriptiones F. 37. sz. 13.). Ez az adat az OklSz.-ban is megvan. — Ugyanebben az évben 100 forintra becsülték Várpalotán a bikapénzből eredő jövedelmet: „Birsagium alias *bikapenz* potest se extendere ad flor. 100” (uo.). Összehasonlításul megemlítem, hogy ugyanakkor a földesúri malom 134 forintot hozott.

1602-ben Magyar István prédikátor „Az országokban való sok romlásoknak okairól” írva mondja: „Az szegényekben megbüntetik az lopást, mely a paráznaságnál kisebb bűn: ez nagy fertelmesség pedig, (melyért megölni hagyta Isten az embereket) szabadjába nyargal büntetés nélkül. Elég büntetés, ha *bikapénzt* ad az ispánnak vagy földes urának érette: sokat pedig csak meg sem mernek róla szólítani”.¹ Ez utóbbi állítás csak a nemesekre vonatkozhatik.

¹ Ez adat ismeretét ECKHARDT SÁNDORNnak köszönhetem.

A homonmai uradalom 1619. évi bírságjövdelmi kimutatásában is (Kam. lt. 2120. sz. csomó végén) ismételten szerepel a *bikapéznz* címén beszédett 1—1 ft.

Guary Miklós sümegi intéző (praefectus) XVII. század végi bevételi jegyzéke szerint: „Ferenzi Gergely fia maga szolgálóját meghasasítván, *bikapéznzben* adott 3 ft.” „Vásárhelyi Börs Ferenc nevű jobbágy egy leányt meghasasítván *bikapéznzben* adott 6 ft.” (Gazdtört. Sz. XII, 309.) Ujhelly András 36 éves ceglédi lakos 1754. október 12-én felvett tanúvallomása szerint: „Circiter 18. Esztendeje, miulta az Fatens Czegleden lakik, melly üdő forgása allattis, hogy Paráznasságban, Házasság törésben, a vagy más rosszasságban esetteket mindenkor az Urasság büntette, mint másokon, mint pediglen magán, ki tudniillik emlétett Szakmaister Tisztartóságában Paráznasságban esvén, tapasztalta, midőn azon vétkéért Két hétig raboskottatta, azután penigh az *Bika Penzt* is rajta meg vette. Hasonlóképpen Szabó Andrásalis Cselekedvén, ki a Fatens után mingyárt másik hétre hasonló Szerencsétlenségben Gazdasszonyával esett.” (Pestmegyei levéltár, Büntető perek.)

Veszprém megye még 1763-ban is statutumban állapította meg: „quod poena fornicatorum vulgo *bikapéznz* soli domino vicecomiti competat” (Corp. Stat. V/1, 628.):

Az erdélyi gyalui uradalomban 1640-ben Mákon „az neotelen legeniek dezmaiat”, Gyalun és Szászfenesen a bírságok között 3 forintos „*bikabírsagot*” sorolnak fel. (JAKÓ ZSIGMOND, A gyalui vártartomány urbáriumai. Kolozsvár, 1944. 45.57. 122.)

Kalotaszegen meg jövdelmi összeírásokban együttesen beszélnek „nótelen legények, özvegy asszonyok dézsmájáról” (SZÁBÓ ATTILA: Erdélyi Múzeum 1940 : 17).

fráng, frang

Az EtSz. 1556. évi adata „mely háznak külön franghja vagyon” (HÁZI J. Magyar nyelvű levelek Sopron levéltárából 3). nem dönti el, melyik változat volt használatos. Fent idézett könyvemben a *fráng* alakot tartottam annak, mivel ez a szó legfiatalabb előfordulása Ketskeméti Zsigmond „Falusi Prédikáziói” című 1795. könyvében, olyan időben tehát, amikor az *a* és *á* magánhangzók ékezzettel történő megkülönböztetése már megszokott volt, ez van: „Tsak a' testi paráznaságért is régente az Izraelbe halállal fizettek és ma is nagy ennek *frángja*, büntetése tsak az emberek közt is.” (MNY. III, 233.) — Könyvem megjelenése óta került elő egy 1766. évi adat a szekszárdi megyei levéltárból, amely viszont az *a*-s kiejtés mellett szól. A simontornyai jobbágyok így panaszkodnak Styrum Limburg földesúrhoz intézett írásukban: „Hegyünknek való nagy *Frangja*, nagy kárunkra következet, mert ha csak egy S. V. Szarvas marhat a Szőlő hegyünkrül be haitanak az Hegymesterek . . . minden marhatul köll 60 pinzt füzetni, azon fölül ha kárt téssen, a kár megh becsületik böcsü pinzel edgyüt egy forintot azon kívül pediglen a kárt böcsü szerint füzetni.” — Ily módon el kell fogadnunk az EtSz. megállapítását, hogy a szó a Dunántúlon mindkét változatban élt.

A pallosjoggal bíró, ügyszólván minden nagyobb uradalmú földesúr elrendelhetette, hogy senki a nyugalmat uradalmában erőszakos fellépéssel meg ne zavarja. Azt, aki ezt a nyugalmat, „frángot” megsértette, az úr székén a bűncselekményért járó rendes büntetésen kívül a *fráng* kihirdetésekor megállapított külön bírsággal is sújtották. Ez utóbbit is nevezték *fráng*-nak.

Az időnként megállapított *frángon*, a község *frángján* kívül bizonyos helyek és személyek is *fráng* oltalmában részesültek. Főleg oly helyekről van szó, amelyeken a verekedés, erőszaktétele könnyen bekövetkezhetett. Ilyenek voltak: a bíró háza, a kocsmá, a szőlőhegy pincéivel, a malom és a vásár. Ezek hazánk nyugati szélein levő uradalmakban *fráng* védelme alatt állottak. — Kanizsai Orsolya egy 1568. november 9-én kelt levelén kívül, melyet TABAKOS ÁBEL (TAKÁTS SÁNDOR) a (MNy. V, 280) közölt, a fentieket igazoló adataink úriszéki feljegyzésekből: 1582. június 7. Mihály béres beperli a szalonaki városi bírót, Kloiber Benedeket, hogy mikor társával ittak a piacon, a bíró „oda ment hozzajuk es berest ott galleranal fogta”, úgy vitte házához és verte. Egy tanú bizonyossága szerint „az kalodába tette büntelen” és ott is verte. Az ítélet szerint a bíró „az Beres Miháinak is eleven diian marat [ez a jobbágyi vérdíj fele, 20 forint volt] Ismeg uram ű naganak miuel hogi *frangos* helyén az ur ű naga korchomáyan hattalmaskodoth marat uram ű naganak renis f. 32”. — 1584. augusztus 6. Gáll János azt feleli, hogy „ű semmi *frangoth* nem zeketh, hanem az az Pall uram ű Naga jobbágia tamadott raia es csak alig olthalmaztha magath thűle és ha mi esett, ű maga oltalma lett”. Ugyanez ügy ítéletében „Hobay Pal meynth ember és mert hogi Martony Pal rantott kardot előbb, ű *maradott az frangon*.” — 1585. szeptember 16. „az al pörössöknek ketteŷ el wegezeth zanzandokkal, az *frangal* nem gondolwan az waros wegthen megh lestek oth feyzewel, palczawal rea tamattanak” . . . Alperes szerint: „minden haborusagnak es *frangh zegesnek* az fel pörös adoth okot és ő az kezdőie.” Az ítélet szerint: „Gergel meg *maradott az frangon*.” — 1585. december 15. „Az wraim thörwenŷe azt talalak mywel hogi az mező paztort Pap Geörgi az földre werthe, Iwrkoch ezt megh bŷzonethota 6 bŷzonysagal hogi földre werthe Pap Geörgi azerth Wram ű Nagnak *maradott franghon* 32 font penzen.” — 1585. december 15. „Az wraim thörwenŷe azt talalak, hogi miwelhogi az zöllőhegien esett a dolog, az zöllőheginnek kenigh *frangia* wacion, azerth Swarcz Hans *maradott wram ő Naganak az franghon* . . . renis f. 32.” — 1586. december 15. Mivelhogy mind a kettő, hol egyik, hol másik volt kezdő, az minemű vereség egy másion esett rajtok, azt mind egyaránt türjék „hanem hogŷ oth az Wram ű Naga bora melleth őszve vesztenek annak kenigh *frangija* wolth, arol az *frangrol* tartoznak wram ű Naganak mŷndenŷk 16 renŷs forental.” — Mindezek a szalonaki úriszék jegyzőkönyveiből valók.

További adatok a sok közül: 1596-ban egy fellebbezett ügyben a körmendi úriszéken hozzák a következő ítéletet: „Deliberatum est et approbatum iudicium civitatis. Et insuper az malom *phrangianis* ugi mint 40 fl. raita marat. In hoc emendatum est iudicium”. — Ugyanott 1620. március 2-án tartott vádbeszédből halljuk: „In personis Actoris Emericus Rady proponit, hogi az ell multh napokban mellynek ketth hete wacion az domina I. nem tudatik my okbull haidukat fogaduan az A. kra nem tartwan az *franghoz* magath melliet az Vr ű Naga száz forint kötel alat paranczolt volt megh nekiek hogi törvenŷ napigh minden fell bekeuel legien, hazaba kŷldnen az A. knak . . .” — Ugyancsak a körmendi úriszék 1655. június 16-i ítéletében olvassuk: „Hogiha Gergell Deakne meg bizoniethattia hogi Kalamán Istvanne és Boldis Mihalne szidal-mazta, azok is hasonlo keppen 4—4 forinton *marattanak az piarcz franggian*.” — 1655. május 19. úriszéki ülés után Körmenden a kapitány, „a seregbíró uram, hadnagy, vajda uraim, az seregnek 12 hitves emberi, convocatus arbiter uraimmal egyutt”, a városban szép egyességben való békességes megmara-

dásért ilyen statutumot végeztek: Ha valamelyik tisztviselő bírság megvételeért valakinek házához megy, és ott azt a tisztviselőt nem kéri szép szóval, hanem inkább házát előtte beszögezi s executiot nem hagy tenni, bírsága 4 ft. „Ha penig rea tamad bosszusaggal illeti annak 12 forint. Ha peniglen puskat avgy szabliat vonszon hozaiá annak *franggia* fel keze auagy 20 forint”.

De a Dunántúl más úriszékei is alkalmazták a bírságolásnak fent vázolt fajtáját. 1613-ban Nádasdy Tamás jánosházi székén vádat emeltek intézője ellen, aki a porkolábot és a hajdukat megverte „az dominus Magistratusunk ellen partot wtven magat temerarie opponalta az helsegnek *frangiat* violalta es hadakozot”. 1624. június 10. Viczay Ádám lózsi székén a földesúr megbízottja vádat emel két jobbágy ellen: „az előt való napokban, az mikor ez helnek szokása szerint, mely ab antiquo observáltatot ebben az helben, toties quoties orszag sokadalma szolgáltatasa alat fel tartatott *frangh* ellen fegyveres kezzel az varasban az teob nep között tumultust csinaltanak es vagdakozasokat tettenek...” Vagy más vád a földesúr részéről 1635. február 12.: „Az Actor korcsmajara menven nem hogy bekessegesen ittanak volna, de sem az korcsmanak *frangiat* sem az haznak szabadsagat nem tekintven”, egymást szidva összeverekedtek. (A Héderváry család úriszéki jegyzőkönyvéből 29. II. 56. és 61.) — Eszterházy Miklós nádor nyéki úriszékén egyik jobbágyát bevádoltatta 1636. szeptember 12-én, hogy fraknoi várnagyát „az *frangh* alatt” megtámadta, agyba-főbe verte. 1660. február 6-án meg Lakompakon azt a vádat emelte egy jobbágy a szirci bíró ellen, hogy 23 csöborát „hazatul kivonyatta hatalmasul és ahova akarta, oda tette, holott ackor az Ur eő Naga *frangia*, ugy mint harmincket forintig való feön volt.” (Az Eszterházy hercegi levéltár Altes Rechtsbuch felírású kötetéből.) — Lendvay Placid pannonhalmi főapát 1693. szeptember 2-án tartott székén hozott ítélete is emlegeti bírságunkat: „Minthogy Alapi Mihály az külső törvényben maga meg vallotta, hogy Horváth Mihályt meg szidta és meg mocskolta volna, mely maga vallása ezen bizonyoságnál is többet tenne, azért azon becstelen szavaiért, mely által magát bíróvá tette, helyesen büntetődhetett az hegynek be vett régi *franghja* és szokása szerint” (Pannonhalmi lt. Naplók O a/4 46).

Mivel a *fráng* fogalma a német nyelvterülettel határos vidéken terjedt el, valószínűnek tartom német eredetét, de ezt megállapítani, sajnos, nem tudom. A szónak fenti állandó alakján kívül egyszer fordul elő 1582. december 19-én Szalonakon kelt ítéletben más változata avagy talán elírása (?): két jobbágyot elítélnék, hogy tartozzanak két díjat fizetni „es Wram W Nagsaganak *fraygont* es wdwarbýronnak igassagath hogi az legint leöverték az feldre abbol maratak Vramnak renis f 5 és hogy az pinczere mentenek fegyveres kezel abból maratanak Vramnak renis f. 32.” (Körmendi lt.).

(a falu) füstín, füstire

Ezen a kifejezésen a falubíró jogszolgáltatását értették, amelyet ő házában „a mellé tett” esküdtekkal, polgárokkal együtt szokott gyakorolni. Bizonyos, nem súlyosabb természetű bűnügyek a falubíró hatóságába tartoztak, és ha a jobbágy ellen ilyen ügyekben valaki pert indított földesura széke előtt, az kérhette, hogy első fórumként a falusi bíró hozzon ítéletet. Hogy miért nevezték a falubíró jogszolgáltatását a *falú füstjé*-nek, azt csak feltevés-

sel tudom magyarázni. Talán azért, mert abban az időben, mikor a tűzcsinálás időt és fáradságot vett igénybe, valahol, éppen a bíró házában, állandóan kellett a tűznek égni.

Szalomonak 1584. június 18-án kelt úriszéki feljegyzés szerint Erdődy Tamás Gergely nevű porkolábja pert indított csémi Nagy Lukács ellen, „miwel hogý az ő leánya igen szidogatta volna Gergeli porkolabot, mind szolgait es feleséget, de miuel hogý *füstín* megh törvénye nem volt, Nagý Lukacs könyörgött az uraimnak, hogy *füstire* boczatnak, azért az uraim *füstire* boczaták, hogy először *füstín* legyen törvényük.” — 1587. június 11-én meg ugyanott „az birak ilyen törvenýt tettenek, miuel hogý az udvarbiro uram meg hatta volt neki, hogy otthon *fűsthjñ* lett volna törvénye [perének tárgyalása] 10 forint birsagal, de ő ot *fűsthjñ* törvenýt nem allott”, azért elmarasztalták. — 1593. március 17-én ugyanott „7. törvený. Csajtai Huszar Istvannak és Czibok Tamasnak volt othon *fűsthjñ* törvénye valami szidás dolgából”. Ugyanekkor egy velemi jobbágy perel egy rohoncit két ökor áráért. „Ezt *fűstire* boczattak Rohoncra, hogý az biro 15 napra törvenýt tetessen.” — 1594. november 11. csajtai Óz Györgynék „volt *fűstín* törvények az kis csajtai Boczkai Tamással”, valami kezesek dolgából. Óz tagadja, hogy ő kezeséget vállalt. A bírák törvénye azt találta, hogy 15. napon esküdjék meg Bocskai Tamás „az biro házánál”. — Az adatesoport a Batthyány-levéltárból való.

De más adatok is őrzik a falu bíróságának emlékét. — Mikor 1612-ben Nádasdy Tamás gróf földesúri székén Jánosháza várában egy bevádolt kifogásolja az úriszék illetékességét és „*fűsteon* kerte törvényhez” a felperest, a szék így ítél: „effele criminalis causa *fűstire* polgarok eleiben nem boczattatik, hanem az feöldes ur szekin varmegie szolgabiraia es egieb convocatus arbiterek eleot szokot lenni...” — 1619-ben meg, mikor Viczay Tamás özvegyének székén Lózs mezővárosban (Sopron m.) a földesasszony pert indíttat egy jobbágy ellen, aki a városban lövöldözött és valakit megsebzett „meg nem tekintven ez Losy varasnak chendessegben maga viseleseth”, az alperes ügyvédje kéri a bírakat, hogy „az varasnak elő törvénye szerint *fűstire* boczassak es ott kesk törvent allani amak az embernek.” (Ezek az adatok a Héderváry lt. úriszéki jegyzőkönyvéből.) — Ugyanígy 1619-ben a pannonhalmi főapát győri székén alperesek „*fűstokre* kivanniak az teörvent”, amire a határozat: „El boczattatik”. — Egy másik főapáti ítéletben 1619. január 26-án: „Az Nagi Georgiot és Nagi Petert, ha mit wetettenek ellenne talallia törwenhez *fűstín* az w szokasok szerint”. — 1628. január 26-i tárgyalásnál a főapátot képviselő ügyész azt az álláspontot képviseli, hogy egy károsult jobbágyasszony a kárpótlást „*fűstín* keresse”. (Pannonhalmi levéltár Naplók O a/5 12. 45. és O a/4 10 o.)

Hogy nem dunántúli adatot is említsek, Czobor Ádám 1676. február 17. Holicson kelt levelét hozom fel: „Az szentgyörgyi parasztok controversiájába én egyéb módot nem látok, hanem ha tetszik kgdnek látassék meg az *fabu fűstín*...” (OLT. Nádasdy lt. okiratok 434.)

suvadalom, suhadalom, sohadalom

Összefügg a hangutánzó *suhint* és a nyelvjárási *megsuvaszt*, *redásuvaszt* (MTsz.) szóval. Eredeti jelentését jól magyarázza a NySz.: 'ictus, plaga; Schlag, Streich'.

1594. november 19-én egy jobbágy özvegye pert indít a körmendi úriszéken egy másik jobbágy ellen, aki a férjét úgy megverte, hogy az belehalt a verésbe. A bíróság előtt ezt mondja férjéről: „a minth zegen onnayd haza ieheteth menth biro vramhoz Zywyarto Mikloshoz kynek az veresegeth megys mutatta azt es kegenek biro vrammal bizonettýuk, hagi latta az veresegnek *suadalmath* mely veresegh mýjat harom hett mulan megýs holth.” — A szalonaki úriszék egy ítélete 1582. március 11.: „Az therwený vgý talalta hogý myvel az kertez nem twta megh býzonýtaný mely *swadalmath* rajta chelekedeth volna az keth býres tartozik ez kertez az keth byrest mindeniket wteth magawal tyzen wteth nap mwlwan megh kewetny.” — 1676-ban özvegy Viczayné Héderváry Katalin széke előtt állott 30 jobbágya, mert előző évben „Szarvos Boldog Asszony nap tájban” megtámadták és megverték egy erdő-őrző hajdúját „verben fagyva es holt elevenen hadták” ... „az domina A.nak nagy preiudiciumaval, emlitet erdő őrző és hajdu tiszteknek nagy *sohadalmokkal*.” (Héderváry lt. jk. 106.)

De *suadalm*-on értették azt a fájdalmat is, amelyet a súlyos testi sértés folytán a sértett szenvedett, és amelyért neki kártérítés, a bíróságon megállapított összeg járt. A szenvedett kár nagyságát a sértett a bíróság előtt felbecsülte, és annak minden forintjáért egy jobbágytársával esküt kellett letennie, mivel a jobbágy esküje a magyar jog szerint egy forint értékű volt. — 1582. december 19. bírósági ítélet ugyanott: „Az harom zemely tartozik Inchedý Zabo Istwannak *swadalmaert* fizetni hung. f. 20. Esmegh Wram w N. fizetni renis f. 32, wdwarbýronak renis f 1 saffarnak igassagat. Harmad ezten napra kel megh fizetni az *swdalmas* embernek es wram w Nagsaganak kedwet keresek mert hogý ez harom zenth mihalýak megh vagdaltak az inchedy Zabo Istvanth annak okaert megh kell az leginek *swdalmat* fýzetni.” — 1592. október 9-i ugyancsak szalonaki ítéletből: „Ismegh hagi *swadalmaert* 50 forentot felelt Marko azert awal zabad hagi hyttyvel walamenýeth el akar wený az öttwen forinhigh mýnden forenterth egy emberrel eskwgyek es walahanyad maghawal megh eskwzik any forentoth fizessen neki.” — Egy másik 1593. március 17-i ítélet: „Az byrak ilyen törwentth tettenek hagi az Bazti az Pieller Christoffnak fýzessen *swadalmaerth* f 8 és az barbelnak is tartozik megh fizethni az myvel kedwetth talalhattya es wram w Nagnak fizesen birseaghot renis f. 16.” — 1594. június 10-én kelt ítéletből: „Miwel hagi az biroth az hazba be hajthota volna az mint az bizonseaghol ki teczik azerth miwel hagi semy *swadalmath* nem teth raytha haramia Mihalýs maradoth wram w Nagnak renis f. 5.” — Jó János körmendi úriszéke egy füstiről fellebezett perben 1597. július 5-én így ítél: „Hegedus Balas az Vr Eonaga zekyre apelalth melybeól az volt teoruenýe Monar Georgine ellen hwsz forinton marasztotta az Byronak birosagan es az eskwtteknek eskwtsegen maradot volna, azt az Vr Eo naga zeky megh jobetoýta hagi Monar Georgine azon megh eskwdgyek az bizonsagh melleth hogý az a vereseg amýnth eo felelth Hegedus Balastol esseth annak feolete ezen megh eskwuen *suadalmaert* hwtywel valamyt el mer venný keresset zerenth nemes emberrel negi forintra paraszt emberrel egi forintra”. — A németújvári úriszék 1606. december 21-i ítéletéből: „Mywel hagi megh bizonýodot nehez *suadalma* az A(ctor)nak, hat az I(ncattus) elewen dijan marat az A.nak veer birsagonnis 5 renis forenthon Vramnak ó Naganak az hatalomert per f. 32.” — Óvart az 1635. évi uradalmi rendtartás ezt a szabályt írja elő: „Ha valaki más emberen szánt szándékkal vért bocsát, annak 15 rényes forint büntetése vagyon és tartozzék a megháborított

személyt az *ő suvadalmából* megengesztelni.” (Tört. Tár. 1905 : 579.) — Végül még egy adat a sok nem közölhető közül. 1657. augusztus 7. körmendi ítéletből: „Az A. (felperes) maga szömelieiben elő alvan azt mondgia, hogi I. (alperes) fia utan az Szýlban menven az Ur eo Naga retin maga el szant gonosz szandekabul Andras nevő fiamatt verte taglotta holt eleven hatta mely ebbeli hatalmaskodasaert kivannia orszagunk elő törvennie szerint convincaltassek *suadalmayis* meg iteltessek kirül törvent var.”

cög

Az EtSz. (I, 757) szerint eredete ismeretlen. Első adata 1606-ból való TAKÁTS SÁNDOR közléséből. Ő azt állította, hogy „ez a *csök*, *csöki* szó minden ítéletben szerepel, ahol pénzbírságról van szó”. Ez erős túlzás. Egy-kétezer, bírságot megállapító ítéletet dolgoztam fel, de a *cög*-gel csak egyetlenegyszer találkoztam. Talán alkalmas ez az adat a szó eredetének is a megállapítására. Alighanem német szóból származik.

Nádasdy Tamás jánosházi úriszékén 1612-ben pert indított Somogyi János jobbágy felesége ellen, azért mert Dely Gergellyel megszökött. Alperes asszony ügyvédje szerint „mikoron az I(ncatta) asszony az Actornak mint hütös felesége birtoka alatt lett volna és minden nemü tisztiben és hivataljában szavát fogadta volna”, a felperes férj atyja „rút undok szitkokkal, verésekkel illette”, amit nem érdemelt meg. Hiába panaszkodott férjének, hogy védje meg őt, az is atyja „kisztésére” amyira megverte a menyecskét, hogy nyolc hónapos gyermekét elvesztette. „Nem állhatván a sok nyomoruságot, ha egy ideig távol volt is urától, jámborul és tisztességgel viselte magát.” Azért inkább „ő vár törvényt urára”. A vád képviselője azt hangoztatta, hogy a gyermek nem a verés miatt halt meg, hisz élve született és meg is keresztelték. Majd a földesúr személyében, aki a tulajdonképpeni vádló, Somogyi ellen is fordul: „Hogy az helysegen ezen emberek közt 20 forint *czöwniget* vetetek volt.” Ezt a férj nem adta meg, hanem feleségét apja verésével elűzte, ezért kívánja, hogy a bíróság Somogyit 20 forintban marasztalja el. — Az alperes tagadta, „hogy az ispán w közikben sehol semmi nemü *czweget* es bírságot nem vetett”, és így semmivel sem tartozik, amit az ispán is bizonyíthat. Az ítélet megállapítja, hogy mivel a vád tárgya csak az eltávozás és semmi gonoszságot nem vetnek az asszony szemére, a férj tartozik feleségét visszavenni. Hasonlóképpen az ipa is tartozik az asszonyt tisztességben és becsületben tartani 20 forint „*czöges* birsagh alat” mindaddig, valámig az asszony jámborul viseli magát. „Ami az előbbi *czögöt* illeti”, ha az ispán állítja, hogy így van, fizesse meg Somogyi, ha nem, mentes tőle.

A *czög* tehát itt valami előre megállapított pönalé, vinculum, amelyet a házassági békét megszegőnek kell fizetni.

bors

E szómagyarázatnak jogi vonatkozása csak annyi, hogy a XVI. század végén az őrségi úriszéki jegyzőkönyvekben ismételten előfordul e szó.

A szalonaki és a németújvári úriszéken, ha valamely jobbágyot nagyobb pénzbírságra ítélték, gyakran találunk olyan feljegyzést, hogy a földesúr *bors* fizetését engedte meg a pénzösszeg helyett.

1582. december 19. három jobbágyot „Zabo Istwannak swadalmaert” 20 forintra, a földesúr részére meg 32 forintra ítélték el, a jegyzőkönyvhöz hozzáteszik: „Megh engete Vram ō N. 6 fonth *borsban*”. — Másutt meg ezt a széljegyzetet olvassuk: „Ezeknek Uram ō nāga 6 fonth *borsba* engete meg. Azert Rohonczon Uram ō nāganak megh atak mind az 6 fonth *borssoth*”. — 1582. február 18. feljegyzés: „attak zabariak eből az byrsagból font *borsoth* 3.” — 1582. február 20. egy jobbágy, akit robotra rendeltek, el nem jött, amiért „birsagon maratt, adott meg 2 font *borsot* benne.” — Számos ilyen és hasonló adat: „1594. 1. dec. fizetött *borseoth* lib. 1. abban engette azonyom ō Naga.”

Dévény várának 1614. évi urbáriumá szerint is a bírságok „quotannis ultra flor. 8 et duas libras peperis se non extendisse . . .” (OLt. U. et. C. F. 6. sz. 56.)

Aligha férhet kétség ahhoz, hogy itt nem *bors*ról (piper) lehet szó, amely mindig drága fűszer volt, és az őrségi jobbágyoknak nem állhatott fontszámra rendelkezésre. Bizonyára az ekkor elterjedő és a *borsot* pótló *paprikát* értették ezen a pénz fejében elfogadott terményen, amelynek termelése a török hódoltság idejében honosodott meg. ECKHART FERENC

A cseh szókincs magyar elemeiből

Az alábbiakban néhány szócikket mutatunk be „A cseh szókincs magyar elemei” című, SULÁN BÉLÁVAL közösen tervezett munka elkészült első feléből. A munka adattára mintegy másfélszáz szócikket tartalmaz. Ennyi azoknak a cseh szavaknak a száma, amelyeknél a magyar eredet kérdése felvethető. A másfélszáz szónak körülbelül háromnegyed része kétségtelenül vagy nagy valószínűséggel magyar eredetű. E szavaknak a legnagyobb része olyan keletmorva (délkeletmorva) tájszó, amely a modern cseh irodalmi nyelv szókincsében nincsen meg, s amely szlovák közvetítéssel került a csehbe. Aránylag sok az elavult szó és a fogalom kipusztulása miatt kiveszett szó. A számba jövő szavak egy részénél a magyar nyelvnek csak közvetítő szerep jutott (oszmán-török eredetű szavak).

A feldolgozott szótári műveket általában a szerzők neve alatt idézzük (BARTOŠ, BERNEKER, BERNOLÁK, HOLUB—KOPEČNÝ, JÁNOŠÍK—JÓNA, JUNG-MANN, VELESLAVÍN stb.). A VELESLAVÍN művének szótári részéből idézett adatokat I., a Nomenclatorból idézettek pedig II. jelzéssel láttuk el. A nálunk kevésbé ismert forrásmunkák rövidítései a következők: AČ. = Archiv český. Cseh nyelvű történeti forrásiratok gyűjteménye a XIV—XVII. századból. Első kötetét 1840-ben PALACKÝ adta ki, az utolsót (XXXVII.) 1944-ben G. FRIEDRICH. A régi cseh szövegeket modern cseh helyesírásra írták át. — Bosk. = FR. SVĚŘÁK, Boskovické nářečí. Brno, 1941. — Dod. = FR. KOTT, Dodatky k Bartošovu dialektickému slovníku moravskému. Prága, 1910. — Frenšt. = FR. HOREČKA, Nářečí na Frenštátsku. Frenštát, 1941. — Horno-ostř. = FR. LORIŠ, Rozbor podřečí hornoostravského ve Slezsku. Prága, 1899. — MILETIČ = Л. МИЛЕТИЧЪ: Седмоградскитѣ българи и тѣхниятъ езикъ. Szófia, 1926. — Mistř. = J. MALINA, Slovník nářečí mistřického. Prága, 1946. — PS. = Příruční slovník jazyka českého. Prága, 1935-től (a cseh akadémia szótára). — Vých. = AD. KELNER, Východolašská nářečí II. Brno, 1949. —

A fenti jegyzékben nem szereplő rövidítéseink megtalálhatók KNEZSA ISTVÁN „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” című munkájának (a továbbiakban SzlJsz.) I, 25–54 lapjain. — Az egy nyelvű cseh szótárak (BARTOŠ, PS., TRÁVNÍČEK stb.) cseh nyelvű értelmezéseit magyarra fordítottuk.

*

balda. Első adat JUNGMANNNál; JUNGSMANN is és a modern cseh irodalmi nyelv szótára, a PS. is mint morva tájszót közli. A délkeleti morva nyelvjárásokban van *balta* alakváltozata (Dod. *balda* címszó). — Jelentése JUNGSMANNnál 'ein dicker, starker Stecken, z. B. der Fleischhauer'. Az irodalmi nyelvi újabb szótárak (PS., TRÁVNÍČEK) csak 'erős, nagy bot' jelentésben közlik. A délkelet-morva nyelvjárási adatban jelentése 'máktörő eszköz'.

A szó *balta* alakban megvan a szlovákban (BERNOLÁK, JÁNOŠÍK—JÓNA), az oroszban (nyelvjárásokban), az ukránban, a bolgárban, a szerb-horvátban, a szlovénban és a régi lengyelben. A szótörténeti adatok nélkül dolgozó szláv etimológiai szótárak e szót valamennyi szláv nyelvben a török nyelvből való átvételként tartják számon (vö. BERNEKER I, 41).

A szlovák és a cseh szó forrása azonban minden bizonnyal a magyar *balta*, amely régi török szóátvétel a magyarban (első tulajdonnévi adat 1429, köznévi a XVII. század eleje: EtSz.). Magyar eredetre vall a cseh szó földrajzi elterjedése, vagyis hogy csak a délmorva (délkeletmorva) nyelvjárásokban van meg, északon és nyugaton nincsenek rá adatok, továbbá a kései előfordulás. Ha meg lett volna régebben a csehben, valószínűtlen, hogy a tárgyi műveltség szavait aránylag jól számontartó régi szótárakban és szójegyzékekben (VELESLAVÍN, WUSSIN), illetőleg a cseh nyelvű középkori levelek sok kötetre rúgó gyűjteményes kiadásában (AČ.) ne volna rá adat. Egyébként valószínű, hogy szavunk a szlovákon keresztül került át a csehbe. Itt sajátos jelentésfejlődésen ment keresztül: 'balta → mészáros baltája → mészáros ütőszerszámja → ütőszerszám → nagy bot'. Ugyancsak cseh fejlemény a szóban a $t > d$ hangváltozás.¹

bantovati. A szóra az első adat Ctibor z Cimburku (megh. 1494.) egyik 1539-ben kinyomtatott munkájából van. A szót ennek alapján JUNGSMANN szó-tározta, aki azonban a jelentését láthatólag nem ismeri; adatát 'buntovati, smlauwati [alkudozik, szövetkezik]' szavakkal értelmezi, de ez értelmezést megkérdőjelezi. Elvlasztja a szlovák *bantovati* igétől, amit BERNOLÁK után közöl 'berühren' jelentésben. Az első morva nyelvjárási adatok (délmorva nyelvjárásokból is) KOTT szótárában 1887-ben (V, 943). A PS. mint tájszót közli. Alakváltozatok: *bantovač* (Vých.), *bantuvat* (Bosk.), *byntovač*, *buntovač* (Hornoostr.). Sajátos alakulat a *bantuch robíč* kelet-lach alak (Vých.). — Jelentése a csehben általában 'durchsuchen, mustern' (KOTT V, 943, PS.), az északkeleti nyelvjárásokban 'hangoskodik, zajong' (Vých., Hornoostr.); egy adatban KOTT 'hat, wirken' jelentését adja meg a lach nyelvjárásokból: „Už ten jed v něm *bantoval*” (X, 10). Több adat szerint a morva nyelvjárásokban a tárgyat is kifejező konkrét igei jelentése van: 'zsebekben kutat, keresgél' (BARTOŠ, Mistř., Bosk.). Érdekes jelentésmódosulással állunk szemben a *bantováni* származékszóban, amelyet 'éjszakai barangolás' értelemben szintén

¹ Vö. a *Balda* családnévvel kapcsolatos egyik megjegyzésemet: „a név megörizhette török eredetű *balta* közszavunknak valamilyen török nyelvjárási *balda* változatát (vö. ujjur *baldu* 'balta' Kāšfari)” (MNy. XXIX, 256). — P. D.

mint tájszót közöl a PS. Prepozíciós összetétel a *vybantovat* (BARTOŠ *bantovat* alatt) és a *zabantovat se* alak (Dod.).

A cseh szó a magyar *bánt* igére megy vissza, amelyre a magyar nyelvemlékekben a XV. századból vannak az első adatok (EtSz.). A *bantovati* általánosan ismert szava a kárpáti költőzködő pásztoroknak. Vagy tőlük, vagy talán közvetlenül a magyarból került a szlovákba (itt irodalmi szó, JÁNOŠÍK—JÓNA), a lengyelbe (itt már a XV. század közepén jogi terminus 'damnare' jelentésben, ŚlStp.; vö. AtlPodk. 405 is), az ukránba (HRINČENKO), a románba (TRIKTIN); kimutatható még a bolgárban, szlovénben (BERNEKER I, 42), csa- és kaj-horvátban (első adatok itt a XV. század elejéről EtSz. I, 270) és az erdélyi bolgárok nyelvében (MILETIĆ 156).

Feltűnő, hogy míg a szó a délszláv nyelvekben nagyjából megőrizte eredeti magyar jelentését, az északi szláv nyelvekben erős jelentésmódosuláson ment át. Az eredeti magyar jelentéshez legközelebb van még az ukrán 'stören, anstossen' jelentés; a lengyel nyelvjárásokban már általában 'zajong, hangoskodik, lármáz', néhány esetben pedig 'keres' jelentést találunk (AtlPodk. 405); ebben az utóbbi jelentésben honosodott meg a morva nyelvjárásokban. A szlovákban nyilván a folytonos magyar hatás alatt őrizte meg 'bántá; beunruhigen' jelentését, amelyben a modern szlovák irodalmi nyelv szótára is közli szavunkat (JÁNOŠÍK—JÓNA).

Az újabb jelentésváltozatok földrajzi elterjedéséből világos, hogy a szó északkelet felől került a morva nyelvjárásokba. Itt további jelentésszűkülésen ment keresztül ('keres; zsebben kutat, keresgél'); valószínűleg keveredett a német eredetű *bantovati* 'alkudozik, szövetkezik' szóval is (bizonyosan pl. Hornostr.); így alakultak ki sajátos jelentései a cseh nyelvben, amely a magyar szó középeurópai vándorútjának nyilván legkésőbbi és legnyugatibb állomása. Nem érdektelen, hogy a délkeletmorva mistřicei nyelvjárásban — amely a cseh nyelvterület délkeleti peremén erős szlovák hatást mutat — nem szlovák, hanem a jellegzetes cseh jelentésben van kimutatva ('zsebben kutat'), vagyis e területre nyugat felől terjedt el szavunk.

FR. SVĚRÁK helytelenül német eredetűnek jelölte (Bosk.), talán JUNG-MANN szótára után, ahol szavunk az orosz és lengyel *bant* 'szalag, pánt' és a német *Band* szóval van összevetve. Ez az egyeztetés sem hangtani, sem jelentéstani szempontból nem fogadható el. A magyarból való származtatás viszont a fenti módon minden tekintetben kifogástalan.

batoň. JUNG-MANN még szlovák tájszónak jelöli és RIBAY-ból (megh. 1812.) idézi rá az első adatot. KOTT 1878-ban még szintén csak szlovák forrásokból ismeri (I, 51); 1887-ben azonban már délkeleti és a többi morva nyelvjárásokból közöl rá adatokat BARTOŠ után (V, 953). A lach nyelvjárásokból van adat *batoň* alakra (BARTOŠ). A PS. *batoň* alakban közli, nem minősíti tájszónak, de *batoch* alakváltozatát helytelennek jelöli. A cseh nyelvben e szónak a kicsinyítő képzővel keletkezett *batůžek* (KOTT V, 953) és *batožek, batůžek* (TRÁVNÍČEK) alakjain kívül semmilyen más szófaji származékára nincs adatunk (a szlovákban azonban már a múlt század közepétől van adat a *batožina* származékra 'az utazó összes csomagjai' jelentésben, és egyéb főnévi származékai is ismeretesek a szónak e nyelvben, vö. JÁNOŠÍK—JÓNA). — A szó jelentése a fenti adatokban általában 'Bürde, Bündel, Pack' (JUNG-MANN, BARTOŠ); újabban 'háton vitt csomagféle' (TRÁVNÍČEK). Lehetséges, hogy erős jelentésmódosulással ez a szó van meg az 'erős, köpcős ember' jelentésű *batoch* szóban is (KOTT VII, 1191).

Bizonyos, hogy e szó nem függ össze a 'Geissel, flagellum' jelentésű ócseh *batoh* szóval, amelyre egyedül a Katalin-legenda 1400 körül keletkezett egyik kéziratából van két adat (GEBAUER, Sl. I, 29 és KOTT I, 54; melléknévi származéka *batožný* ugyancsak a Katalin-legendában: GEBAUER, Sl. I, 30). Az ócseh *batoh* 'Geissel, flagellum' az ósszláv *batoga* szó folytatása, amelynek megfelelői 'Stock, Knüttel, Peitsche' jelentésben vannak meg az oroszban, ukránban és a lengyelben (BERNEKER I, 46). E szó azonban a későbbiek folyamán kihalt a cseh nyelvből, JUNGMANN legalábbis csak orosz és lengyel forrásokból közli (a Katalin-legendabeli előfordulást ő még nem ismerte). KOTT e jelentésnél csak JUNGMANN-t ismétli (I, 50); illetőleg egy esetben közli rá nyelvjárási adatot Ostrava vidékéről (V, 953); ide azonban e szó — ha nem megőrzött régiség — nyilván a lengyelből került újabban. A mai cseh nyelvben a *batoh* szónak 'Stock, Geissel' jelentése annyira ismeretlen, hogy a PS. nem is közli e jelentését.

Igen valószínű viszont, hogy a 'Bürde, Pack' jelentésű mai cseh *batoh* szó összefügg az ugyancsak 'Bürde, Last, Päckchen' jelentésű magyar *batyu* szóval, amelyre 1792-ből van az első írásos adat (SzófSz.). A szó a magyarban ismeretlen eredetű. Mivel azonban az egész magyar nyelvterületen általánosan el van terjedve, a csehben viszont eredetileg csak a szlovák nyelvhatárral érintkező nyelvjárásokban volt meg, bizonyos, hogy a magyar az átadó nyelv. A szlovák közvetítés ez esetben szintén biztosra vehető. A szó használata megfigyeléseink szerint a cseh köznyelvben terjedőben van; erre mutat az is, hogy míg a PS. csak az alapszót, TRÁVNÍČEK újabb szótára már származékait is közli.

HOLUB—KOPEČNÝ nézete szerint a szó esetleg a német *Bandtuch*-ból származnék. E feltevés nemcsak hangtani nehézségek, hanem a szóföldrajzi elterjedés miatt is teljesen valószínűtlen.

birság. E szóra két cseh szótári adatunk van. ZÍBERT egyik régi cseh népszokásokat tárgyaló munkájából idéz KOTT *biršaj* alakot (VII, 1197). A másik adat ugyancsak KOTT-nál NĚMCOVÁ-ból (IX, 13). — Mindkét adat jelentése 'pénzbírság; die Geldstrafe'.

A szó a magyar *birság* 'die Geldstrafe' jelentésű szóval azonos, amely: *biršagnop* a HB.-ben fordul elő először 'summa dies, supremum iudicium' jelentésben. A 'die Geldstrafe' jelentésben a XVI. század második felétől mutatható ki a magyarban (SzófSz.).

A cseh *biršaj* alak nyilvánvalóan téves átírás a *birság* helyett, amely: a régi helyesírás szerint *birssag* alakban lehetett írva; ZÍBERT nem ismerve a szó eredetét és hangalakját, tévesen transliterálta azt a mai cseh helyesírásba. NĚMCOVÁ adata szlovák idézetszó, amint azt KOTT is feltünteti.

A magyar szó megvolt a magyarországi latinban *biršagium* alakban, és a szerb-horvátból is van rá adat *biršak* formában (EtSz. I, 409). A szlovák nyelvben — mint a városi és megyei adminisztrációban sűrűn használt kifejezés — általánosan ismeretes volt. Az első adat 1566-ból van rá egy Pribócon (Pribovec) kelt alispáni levélben: „abych na takowych bezewsseho oddalowanyssel na *byrssagy*” (Linguistica Slovaca I—II [1939—1940.], 317). Utóbb e szót a szlovák nyelvből kiszorította a cseh *pokuta*. Szavunk talán a szlovákból került át a csehbe. A régi ortográfiával írt ZÍBERT-féle adat a csehben mindenestre a múlt század negyvenes éveitől előfordulásra mutat.

burytás. KOTT közöl rá egy adatot morvaországi használatra mutató megjelöléssel (IX, 22). — Jelentése 'barna zsinór'.

A szó nyilván összefügg a magyar *borítás* szóval, amely valószínűleg mint a magyar gombkötő kézművesek által termelt és elnevezett szabókellék terjedt el a szomszéd népeknél. Megvan a szlovákban is (KÁLAL, JÁNOŠÍK—JÓNA). A szó magyar jelentésére vö. CzF. 2. jelentés.

buzyan. A mai cseh élő nyelvhasználatban már kevésbé ismert szó. Hogy a cseh szókincsnek mennyire a peremén van e szó, az is mutatja, hogy a PS., amely pedig mint normatív rendeltetésű szótár a főleg az alakváltozatokat igyekszik a cseh nyelvből kiküszöbölni, összesen tíz alakváltozatát veszi fel e szónak: *buzdogan*, *buzdovan*, *buzdygan*, *buzdykan*, *buzigan*, *buzikan*, *buzogan*, *buzovan*, *buzyan*, *buzykan*.

A szóra a legrégebb cseh nyelvi adatokat Hájek 1541-i cseh krónikájában találjuk, ahol két esetben fordul elő: instr. sg. *Buzyganíem* (299b) és nom. sg. *Busgaň* (304a); mindkét esetben magyarországi események elbeszélése kapcsán. Az időben következő legkorábbi adatok a „Kronika nová o národu turekém” című, VELESLAVÍN közreműködésével fordított török krónikában vannak rá 1594-ből a nom. sg. *Pusdygan* (I, 218) és *Busdygan* (I, 272) alakokban. VELESLAVÍNNAI 1598-ban *buzyan* (II, 592), WUSSINNAI 1748-ban *buzykan* alakot találunk. JUNGSMANN *buzdygan* címszó alatt közli a szóra vonatkozó adatait. A szó cseh élő nyelvi használatának hanyatlására mutat, hogy KOTT jobbjára már csak az ismert régi cseh írásos alakokat ismétli, illetőleg támogatja néhány újabb adattal (I, 110, V, 1097, IX, 22); élő nyelvi adatokat csak szlovák forrásokból idéz (V, 1097). A cseh nyelvjárási szótárakban nincs e szóra adat.

Mint ismeretes, a szó végső forrása a török *bozdoyan* 'faucan, massue, massue d'armes qui se termine en tête de faucon' (EtSz. I, 589). E szó 'clava; Kolb' jelentésben megvan a csehen kívül a bolgárban, szerbben, románban, ukránban, lengyelben (LOKOTSCH 333), a magyarban és a szlovákban. A szlovákban is igen nagy a hangalaki változatossága a szónak. Irodalmi változatok: *bodsekáň*, *bodzegáň*, *bodzekáň*, *bodzigan* (KÁLAL), tájnyelvi változatok: *budzigan*, *budzigan* (KÁLAL); általában azonban a *buzogáň* forma tekinthető a legelterjedtebbnek (JÁNOŠÍK—JÓNA, jelentése itt 'bunkósbot').

A szóra vonatkozó cseh nyelvtörténeti adatok két csoportra oszthatók: 1. A szóközépen csupán z-t feltüntető *buzyan*-féle adatokra. Az idegenből fordított 1594-i török krónika két adatán kívül csak ilyen formákat találunk a cseh nyelvben egészen JUNGSMANNIG. 2. A szóközépen zd hangot feltüntető *buzdygan*-féle alakokra. Az említett idegenből fordított török krónikát leszámítva ilyen alakokra csak JUNGSMANN TÓL kezdve vannak adataink a cseh nyelvben. Bizonyos, hogy a *buzygán*-féle alakok csak a magyar nyelvből kerülhettek a csehbe. A *buzdygan*-féle alakokra nézve azonban más nyelvek közvetítő szerepe is tekintetbe jöhet.

A szó a mai magyar irodalmi nyelvben *buzogány* formában ismeretes, a nyelvjáráásokban azonban — főleg Erdélyben — *bozdogány* ~ *buzdogán* stb. alakokban is él. A magyar szó eredetét és a z és zd szóközi hangzócsoporthoz feltüntető alakváltozatok keletkezését új megvilágításba helyezte KNEIÉSA ISTVÁN. A magyar nyelvtörténeti adatokból világos, hogy a magyar nyelvben a z változat az eredetibb, első írásos adat 1424-ben van rá *buzgan* alakban (OkISz.). KNEIÉSA SZERINT a *buzgan* adatnak megfelelő élő nyelvi alakok a magyar nyelvbe a XIII. században Magyarországon megtelepedett kunbesenyő törzsektől kerülhettek. A *buzdogány* alakváltozatok pedig az oszmán-törökből való közvetlen vagy közvetett átvételnek tekinthetők, akárcsak a

többi európai nyelvben (SzlJsz. I, 803). A PS.-ban közölt alakváltozatok egy része tehát nem belső cseh nyelvi fejlemény, hanem különböző időben, különböző nyelvekből, különféle utakon való átvétel. A magyar, szlovák, lengyel nyelven kívül figyelembe jöhet a délszláv is, mégpedig a *buzdovan* változatnál (bolgár *buzdován*, szerb-horvát *buzdován*, szlovén *buzdován*: BERNEKER I, 105). Mindezek azonban olyan késői átvételek, amelyek értelmiségi szinten kerültek át (könyvnyelv). A cseh szó legrégebbi alakjának forrása bizonyosan a magyar nyelv volt.

Teljesen helytelen az a valószínűleg SAMO CHALUPKÁTÓL származó nézet, amely szerint a *buzogán* szó egy *posekán*, *podsekán* alakon keresztül a szláv *sekati* igéből származnék (vö. KOTT V, 1097).

čiha. A szóra 1511-ből ismerjük az első cseh nyelvi adatot: „*czyha*, trochus, est instrumentum, quo ludunt pueri, quia ad modum rotae rotundum est, et volvitur cito” (GEBAUER, Sl. I, 173; JUNGSMANN I, 233 *čiha* címszó alatt közli valószínűleg LINDE főlöszlegesen demazurált alakja nyomán). A szóra KOTTNÁL találunk egy XVI. századi szótári adatot és egy XIX. századi használatra mutató adatot (X, 38). A tájnyelvből és az újabb irodalmi szótárakból nincsenek a szóra adataink. — A szó jelentése a fenti adatokban 'trochus, Kreisel'.

Már JUNGSMANN összevetette a szlovák *čiga* szóval, amely a magyar *csiga* átvétele. A magyar *csiga* szó többféle — köztük 'turbo, genus instrumenti lusorii, Kreisel' jelentésben is — a XIV. század végétől van meg az írásos emlékekben. A magyar szó különféle jelentés- és alakváltozatokban átkerült több magyarországi német nyelvjárásba, a kaj-horvátba, a magyarországi és a hercegovinai szerbbe, a szlovénba, a lengyelbe, a románba (ÉtSz. I, 1028) és a szlovákba (KÁLAL 75). A szlovákban ismerünk a szóra *čiha* alakváltozatot is (KOTT I, 181), míg az összes többi nyelvben *g* szóközépi más-salhangzóval van meg a szó.

A cseh alakban feltűnő a szóközépi *g* helyén álló *h* hang. A XIII. század után, mint ismeretes, a cseh nyelv fonéma-rendszerében nem volt meg a *g* fonéma. Az idegen szóátvételekben a *g* hangot a cseh nyelv általában *k*-val helyettesítette (*cikán*, *kroš*, *krejcár* stb.: GEBAUER, Hist. ml. I, 457). Hogy a *h* hangnak a régebbi időben volt-e hanghelyettesítő funkciója a csehben, a rendelkezésre álló adatok alapján eldönteni nem lehet. Nem valószínű, mert a német *gewalt* a XIV. század második felében már *kvalt* formában jelentkezik (GEBAUER, Sl.). A cseh *čiha* alak hangalakja alapján tehát XIII. század után i átvételnek csak akkor tekinthető, ha egyelőre más adatokkal nem támogatott *g* > *h* hanghelyettesítést teszünk fel az átvételre nézve. Végleges állásfoglalás azonban e szóval kapcsolatban csak az ócseh nyelv idegen szóátvételei hangtanának ismeretében lesz majd lehetséges.

Megjegyezzük, hogy a szláv *čiga*-t már MATZENAUER is a magyarból származtatta, ő azonban a szláv nyelvek közül még csak a szerbből ismerte *čigra* formában (Cizí slova 138). A *čiha* szót a cseh nyelv magyar elemei közt tartotta nyilván HALÁSZ IGNÁC is (Nyr. XVII, 254).

denglavý. A szót BERNOLÁK után közli már JUNGSMANN is mint szlovák tájszót. A szónak morva nyelvjárás használatát 1890-ben jelzi BARTOŠ után KOTT (VI, 31); ugyanott a *denglavost* és *denglavěti* származékok cseh nyelvjárás használatára is jelezve van. A szóra a lach nyelvjárásokból *denglavý* (BARTOŠ), a Podlužíből *genlavý* alakváltozat van (Dod.). Nyilván ide tartoz-

nak a sziléziai adatközlőktől származó *dingelavý* 'schwankend, schwach, wankend', valamint a *dingelati* 'schwanken' alakok is (KOTT VI, 47).

A szónak a magyar *gyenge* 'schwach, kraftlos' a forrása, amelyre a XIV. század első feléből van az első írásos adat a magyar nyelvben. E szót a szlovák nyelv *-avý* képzővel illesztette be alakrendszerébe mint melléknevet. A legrégibb alak *denaví* lehetett, amit a szlovák tájnyelv egy *l* (*l*) hanggal egészített ki (vö. *seklavý, drglavý, horlavý* stb.). Az így keletkezett *denlaví* formának megfelelő alakok már 1755-ben előfordulnak a szlovák írásos emlékekben (Gavlovičnál többször: KOTT VI, 31). A szó nyilván a szlovákból került át a morva nyelvjárásokba, ahol erős provincializmus; irodalmi munkákba tudomásunk szerint mint tájszó sem került be.

děrbek. A szónak a lach nyelvjárásokban való használatát KOTT 1890-ben jelzi részben BARTOŠ után, részben egy Vsetínbe (a délkeletmorva nyelvjárás északi része, közel a lach nyelvjárásokhoz) való adatközlőktől. A szó megvan BARTOŠ morva nyelvjárás szótárában is a lach nyelvjárásokból 'kis gyermek' jelentésben.

A szó forrása nyilván a magyar *gyermek*. A magyar szó már a XVI. században átment e lengyelbe, ahol *giermek* formában 'apród, fegyverhordó' jelentésben él (Jezyk Polski XXXI [1951.], 117). A szlovákból nem ismerünk adatot a szóra. Mivel lengyel közvetítésre az erős jelentéskülönbség miatt nem gondolhatunk, fel kell tennünk, hogy a szó valamiként közvetlenül került át a magyar nyelvből a lach nyelvjárásokba.

farkaš. A szóra az első adat 1492-ből van *farkaš* formában (átírt alak: Z. WINTER, O životě na vysokých školách pražských. Prága, 1899. 15). Ugyancsak átírt alak a *farkoš* egy XVI. századi Lytomyšl környéki paraszti ingóvagyon összeírásban (Český lid VIII [1899.], 10). VELESLAVÍNNAI 1598-ban *farkaš* alakot találunk (II, 427). WUSSIN 1772-ben *farkass* címszót, valamint *farkassowati* 'accelerare fugam, eilends flüchtig davon sein' igei származékot közöl (II, 57). JUNGMANN a *farkaš* címszót elavult szónak jelzi; megjegyzi róla, hogy magyar szó, amelynek a szlovákból *podchvostina* a megfelelője, és VELESLAVÍNNAI, valamint KOMENSKÝ Januájából idéz rá adatot; a *farkašowati* igei származékot WUSSIN után közli, a német értelmezésnél azonban 'auskratzen, eilend fliehen' jelentést ad meg. KOTT először JUNGMANN szócikkét kivonatolja (I, 362), később egy XVI. századi forrásból közli a *farkašný* 'magyar farkas ruha' származékot (IX, 53); nyilván ide tartoznak KOTT *Farkaška* (tanya Puklice mellett Morvaországban), *Farkašov* (malom Netolice mellett) adatai, s talán a *Farkaška* (*Fargatsch*, vendégfogadó Jihlava közelében) adat is (mindhárom VI, 218), amelyek magyar eredetű személynevek cseh földrajzi alakulatai.

A *farkaš* köznévnél a csehben a rendelkezésünkre álló adatok alapján két jelentése állpítható meg. A) Az egyik: 'magyar vagy török eredetű egyszerű ruhafajta'. E jelentés meghatározására közöljük szövegösszefüggésben az 1492-i adatot: „Hanebno jest dle mandatu rektore Pavlova nositi šat turecký, hazuky, které se vůbec zovú *farkaš*” (WINTER: i. h.). E jelentés még a XVI. századi forrásból való *farkašný* származékban van meg (KOTT IX, 53). — B) A másik jelentés: 'postilena; Schwantzriem, Schweifrieme bei Pferden'. A szó e jelentésben van meg VELESLAVÍN szótárában és WUSSINNAI; széleskörű nyelvjárás elterjedését pedig a Lytomyšl vidékéről való XVI. századi adat bizonyítja.

A) Mivel a magyaron kívül hasonló hangalakú szót egyetlen szomszéd nyelvben sem ismerünk, a cseh szónak csak a magyarban lehet a forrása. A cseh *farkaš* szó 'magyar vagy török eredetű egyszerű ruhafajta' jelentésben egy magyar *farkas* szóra mehetne vissza; a magyarban azonban a *farkas* szónak 'ruhafajta' jelentése nem ismeretes. Arra gondolhatunk, hogy a XV. századi magyar diákslangban volt a szónak ilyen jelentése, melynek a magyar nyelvtörténet forrásaiban természetesen nyoma nem lehet. A Csehországban tanuló magyar diákok nyelvéből könnyen elterjedhetett a cseh nyelvben. A divat (illetőleg a fogalom) elmúlásával természetesen kiveszett a szó is a csehből.

B) A 'Schwanzriem' jelentésű cseh *farkaš* szónak minden bizonnyal a régi magyar *farkvas* 'fibula; Heftel, Schnalle' (NySz.) a forrása. E szó nagyobb hangalaki torzulással megvan az ólengyelben is *forgocz*, *forgocza* formában (EtSz. II, 162). A lengyel szót BRÜCKNER a magyar *farkas* szóból származtatta; helyesen mutatott rá azonban ASBÓTH, hogy a lengyel szónak a magyar *farkvas* a forrása, amely szóból a csehben elterjedt *farkas* alakot is származtatnunk kell (az egészre vö. EtSz. II, 162). Önálló cseh fejleménynek látszik a *farkašovati* 'accelerare fugam' cseh igei származék, amelynek keletkezése azonban külön vizsgálatot igényel (a ló gyors haladásában lett volna szerepe a farkvasnak?).

fena. E szóra az első adat a XV. század második negyedéből van a csehben: „*fenám jsu vzali loktuše i slojře*” (Libri citationum et sententiarum III, 561, ed. VINCENTIUS BRENAL. Brno, 1880. — átirat alak). A régi szótárak nem ismerik. JUNGMANNnál tűnik fel a szótárakban először, s azóta megvan KOTT-nál, a PS.-ban és TRÁVNÍČEK-nél mint általánosan elterjedt cseh közszó. — A cseh *fena* szó jelentése: 1. 'Hündin, Zauke, Petze, Zeuche' (JUNGMANN; KOTT I, 364, X, 578 és a későbbi szótárak); 2. 'rossz, házsártos asszony' (PS. 2. jelentése, XV. századi adatban is KOTT VIII, 82 szerint, TRÁVNÍČEK). Megvan mint személynév is (KOTT VI, 220).

A cseh *fena* szót MELICH a magyar *fene* 'ferox, cancer' jelentésű szóból származtatta (NyK. XXVI, 499), HOLUB—KOPEČNÝ és TRÁVNÍČEK pedig a románból való szónak jelzik. Valószínű, hogy MELICH újabb nézete a helyes, amely szerint a cseh *fena* a 'Hündin' jelentésű korai újfelnémet *fenn* átvétele (EtSz. II, 203). E nézet is azonban elsősorban német szóföldrajzi adatokkal megerősítésre szorul.

A szó a magyarból az erős jelentésbeli eltérés miatt nem származhat. A szlovákban van *fena* alak 'fene' jelentésben (HVOZDIK; BERNOLÁK, KÁLAL és JÁNOŠÍK—JÓNA nem ismeri), ami a magyarból származik, és a 'Hündin' jelentésű cseh *fená*-val bizonyosan nem függ össze. Egyébként a *fena* 'Hündin' jelentésben a szlovákban nincs meg, s ez szintén amellet szól, hogy a cseh szó nem a magyar nyelvből való átvétel.

fišpan. A PS. közli mint tájszót egy adattal Baar cseh írótól. A szó megvan TRÁVNÍČEK-nél is, de a német *Fischbein*-ből eredő *fišpan* címszó alatt, amely a címbeli szótól etimológiailag teljesen független homofón szóalakulat. — A *fišpan* szó jelentése 'ispán, általában nagy úr'.

A szó forrása a magyar *főispán* 'Obergespann', amely a szlovákban *fejšpán*, *fejšpán* alakokban ismeretes (KÁLAL). A szó jelentésének módosulása a konkrétól az általános felé cseh nyelvi fejlemény. Az átadás bizonyára népi úton történt a keletmorva nyelvjárásokba.

gulás. A szót JUNGSMANN mint szlovák tájszót közli PALKOVIČ után (ugyanúgy közli a *gula* 'Ochsenheerde, armentum', valamint a *gulaše* 'Mehlbrei' szót); KOTT Vsetínbe való adatközlőt jelez a szónál (VI, 262). A szónak a csehben van *kulaš* (KOTT VI, 770, PS. II, 438; TRÁVNÍČEK *gulás* címszónál), a frenštáti nyelvjárásban pedig *guluš* alakváltozata (Frenšt.). Hanák eredetű forrásban a *gulásovat* igei származékra 'gulyást eszik' jelentésben van adat (Dod.). A PS. a *gulás* szót konyhai szakkifejezésnek jelöli; címszóként veszi fel még a *gulásék* és *gulásťíček* kicsinyítő képzős alakokat, valamint a *gulásový* melléknévi származékot. — A *gulás*-t a PS. így értelmezi: 'felvagdalt hús, főleg marhahús, hagymán, fűszerrel, elsősorban paprikával készítve'. Az 'ételfajta' jelentésen kívül a csehben a szónak más jelentése nincsen (a szlovákban volt 'Heerdehirt' jelentése is, vö. BERNOLÁK, KÁLAL; ezt azonban az újabb szlovák szótárak már nem ismerik).

A szó a magyar *gulyás* átvétele, amelynek 'ételfajta' jelentése a XVIII. században alakulhatott ki (SzófSz.). A szó használata az utóbbi évtizedekben terjedőben van a csehben. Valószínűleg az osztrák-magyar kaszárnyai koszt révén ismerték meg a cseh nemzetiségű katonák már az első világháború előtti években; a világháború újabb impulzust adhatott terjedésének (Hašek Švejkjében igen gyakori). A közvetítés szempontjából a szlovák nyelv, közelebbről a pozsonyi konyha szerepe is tekintetbe jöhet az első világháború utáni időkben.

harc. Első adat a csehben 1447-ből Jindřich Libšteinský z Kolovrat eredeti levelében: „učinili smy s nimi *harc* silny”, (AČ. IV, 338). Következő adat 1509-ből: „na tom *harcu*” (AČ. XI. 139). GEBAUER, Sl. 1515-ből közli az első adatot a szóra, a *harcovati* 'herumtraben' igei származékra azonban nála is XV. századi adat van. A *harcovanie* 'praeludium' származékra 1551-ből, a *harcieř* 'Scharmützel' származékra pedig 1554-ből van adat ugyanott. A szó szerepel az összes szótárakban egész PS.-ig, amely azonban a *harc* alapszót, valamint a *harcieř* 'harcos' főnévi, *harcovní* 'harcos' melléknévi alakot, a *harcovnice* 'régii cseh ágyúfajta', a *harcoviště* 'a hely, ahol harcolnak' szót elavult szónak jelzi; virulens eleme viszont a mai cseh szókincsnek is a *harcovati* 'harcol' ige, a *harcovník* 'harcos' főnév és a *harcovka* 'tüzoltó jelzőkürt', a *harcovávatí se* és a *harcovnícký* származék; a morva nyelvjárásokban van *harcovna* származék 'nagy kocsmaszoba' jelentésben (BARTOŠ). — A *harc* szó a csehben az alábbi jelentésekben van meg: 1. 'a régi időben kisebb ütközet, csatározás, incursus, pugna; der Anfall, das Scharmützel, Vorspiel der Schlacht' (PS., GEBAUER, Sl., JUNGSMANN stb.); 2. a „položiti něco na *harc*” szólásban 'bizonytalan (nem eléggé biztosított) helyre tenni valamit; kényének-kedvének kitenni' (BARTOŠ Kunštát vidékéről, vö. PS. második jelentését is) 3. 'sietség' jelentésben a morva nyelvjárásokban több helyről származó adatok szerint: „*harcem* pro ně pošlali” 'sietve érte küldtek', „do *harcu* se dáti” 'sietni kezd' (KOTT VI, 280; vö. BARTOŠ is).

A cseh *harc* szót az utóbbi időben általában a középelnémet *harz* indulatszóból származtatták, amely a *harze*, *herze* 'herzu!' alaknak lenne rövidült alakja. Eszerint fel kell tenni, hogy e szót a hadi érintkezések alkalmával gyakran használták a németben, ennek alapján alakult volna ki a csehben a fenti jelentésben; a csehből átkerült volna a lengyelbe, a magyarba, s ez utóbbi nyelvből a déli szláv nyelvekbe (BERNEKER I, 377; JANKO, Časopis pro moderní filologii V [1916.], 294; HOLUB—KOPĚČNÝ; legújabban a kfn. *harsch*, *harst* 'Haufe, Schar, Kriegshaufe' szóból való eredetet fogadja el

VASMER, REW. I, 260). — ASBÓTH, MELICH és GOMBOCZ korábbi nézete szerint a magyar *harc* egy német *Hatz* 'Hetze' szóból származna, amelynek magyar nyelvi ejtése *hacc* lehetett, s ez alakból keletkezett volna disszimilációval a *harc*, amely így a magyarból terjedt volna a szomszédos nyelvekbe. (Vö. az egészre legutóbb SzlJsz. I, 838.)

Jelenlegi tudásunk szerint egyik eddigi nézet sem fogadható el. A szó, mint ismeretes, kifogástalanul megmagyarázható a magyar nyelvből. TOMPA JÓZSEF (MNy. XXV, 362—4) etimológiája szerint a magyar *harc* szó elvonás a *harcol* igéből, amely az ugor eredetű *hor-*, *har-* tőnek *-zol*, *-col* gyakoriságú képzős származéka. A *harcol* igei alakra a XV. század második feléből, a *harc* főnévre pedig a XVI. század első feléből vannak adatok a magyar nyelvben. A cseh nyelvben valamivel korábbról van az első adat szavunkra; a szóátvételek kutatásánál azonban gyakori eset, hogy egy-egy szó az átvevő nyelv írásos forrásaiban hamarabb jelenik meg, mint az átadóban.

A *harc* szónak a magyarból való eredeztetését számos körülmény támogatja. Mint ismeretes, a szó megvan a csehen kívül a lengyelben, ukránban, oroszban, szerb-horvátban és szlovénben; a szó földrajzi elterjedésének középpontjában a magyar nyelv van. Feltűnő, hogy a szó az északi szláv nyelvekben szűkebb jelentésben ('Scharmützel') van meg, mint a magyarban és a délszlávban (itt 'Streit, Kampf' a jelentése, vö. BERNEKER I, 377). Az általánosanabb 'Streit, Kampf' jelentésből könnyen megérthető a különleges 'Scharmützel' és a származékok további jelentés-specializálódásai (pl. orosz *garcovat* 'sein Pferd tummeln' stb.), fordítva azonban nemigen. Ha a cseh volna az átadó, a szónak a magyarban is 'Scharmützel' jelentésben kellett volna eredetileg meglennie; ennek azonban a magyar nyelvtörténeti adatokban nyoma sincs. Mivel a szláv nyelvekben a 'Kampf, Streit, Schlacht stb.' jelentésekre ott volt az ősrégi szláv *boj* szó, a *harc* csak mint fogalomnak különleges változata érvényesülhetett. A cseh történeti adatokból világos, hogy e szó a cseh nyelvben — akárcsak a többi nyelvekben — csak *h a d i m ű s z ó k é n t* volt meg, a magyarban azonban a köznyelvi szókincshez számítható. Biztosra vehetjük, hogy a szó a Zsigmond korabeli magyar hatás idején mint a korszerű haditechnika egyik műszava jelent meg a csehben egyéb magyar szavak társaságában (*katan*, *palcát*), s mint ilyen szó avult el e nyelvben az utóbbi időben.

A szó megvan a szlovákban is, itt azonban története külön kérdés. BERNOLÁK a *boj* 'Streit, Kampf' szó egyenértékűségének tünteti fel, JANCSOVICS nem közli, LOOS—PECHÁNY 'harc, csatározás' jelentést ad meg rá; a tájnyelvben a *harce stvárat* fordulatban 'toporzékolás, ágaskodás' (lóról) jelentésben ismeretes (KÁLAL); az újabb szótárak (HVODZIK, JÁNOŠÍK—JÓNA) 'előcsatározás, kisebb ütközet' jelentésben közlik. Valószínűnek tartjuk, hogy ez utóbbi jelentés a szlovákban a világháború utáni cseh katonai műnyelv hatására vezethető vissza. A BERNOLÁK és LOOS—PECHÁNY által megadott jelentés nyilván egy állandóbb magyar hatásnak a tükröződése, amely hatás azonban — úgy látszik — a tájnyelvig nem jutott el.

herdek. JUNGMANN nem ismeri, KOTtnak is csak az utolsó pótköteteiben fordul elő néprajzi érdekű közleményből (IX, 63). A PS. mint káromkodásnál használatos népi indulatszót közli. Különféle expresszív hangulatú szavak társaságában összetételben is megvan: *herdekbaba* (Dod., PS., Mistř., Bosk., Frenšt.), *herdekhrom* (PS.); *herdekfilek*, *kruci herdek* (e két utóbbi adat saját feljegyzésem); KOTT *herdečiti* igei származékát is közli (IX, 63), más forrásból azonban nincs ilyen alakra adatunk.

A szó forrása a magyar *ördög* 'diabolus; der Teufel'. A *h* protezis szabályos morva nyelvjárási fejlemény a szóban (vö. HAVRÁNEK, Československá vlastivěda III, 173); a protetikus *h* megvan a cseh köznyelvi alakban is, ami bizonyítja, hogy a szó ide a morva nyelvjárásokból terjedt át (a BARTOŠNÁL szereplő *erdek* alak talán tudatos visszazszerkesztés a magyar *ördög* alapján).

A szó a szlovákban nincs meg; bizonyos tehát, hogy itt közvetlen átvételtől van szó. Szavunk megtalálható még a lengyelben *jerdyk*, *jerdykać* 'dühösen beszél' formában és az ukránban *erdek* 'ördög' alakban (KARŁOWICZ, SWOP. I, 233).

hidek. A szó megvan PUCHMAJER 1821-i cseh tolvajnyelvi szótárában (Český lid XI [1902.], 173), valamint egy másik, ugyancsak a XIX. század elejéről való tolvajnyelvi szógyűjteményben (Český lid XV [1906.], 46; vö. KOTT X, 584 is). — Jelentése az idézett helyeken 'kalt; hideg'.

Nyilvánvalóan a magyar *hideg* átvétele. Hogy közelebből mikor és milyen körülmények között került át e szó a csehbe, megmondani nem tudjuk. Nem társtalan azonban a cseh tolvajnyelvben; a fenti forrásokban van *medek* 'warm' alak, amely minden valószínűség szerint a magyar *meleg* szóval függ össze (a *d* vagy sajtóhiba a forrásokban, vagy éppen a *hidek* ellentétpár analógiás hatása).
DÉCSY GYULA

A neologizmusok kérdéséhez*

4. A neologizmusok keletkezésének indítékai közt jelentékeny mértékben közrehatnak esztétikai természetű törekvések. PAIS DEZSŐ írta a nyelvújítás túlzásainak indítékait keresve a következőket: „Kazinczy a kelleténél kissé erősebben állította előtérbe az ízlést, a maga érzése és megítélése szerint elvont »szép«-et; előtérbe állította a költészetben, irodalomban, de a költészetben és irodalmon kívüli nyelvelemek megújításában és megteremtésében is.” (I. h. 452.) Az esztétikai szempontot általában figyelembe veszi minden újító, itt azonban ennél többről van szó. A kor ízlésének meg nem felelő, prózainak érzett szavakat, melyek akár tartalmuknál, hangulatuknál, akár alakhi nehézségüknél fogva nem feleltek meg a választékosságra törekvő „fentebb stíl” igényeinek, finomabb hatású neologizmusokkal helyettesíteni. Az ilyen természetű újítások első felbukkanását keresve, ezúttal is — miként a szükségből alakult neologizmusoknál — Bartzafalvi Szabó Dávidhoz kell visszanyúlnunk. Szigvárt című regényében a szükségből alkotott neologizmusokon kívül, melyek magyar elnevezéssel nem bíró fogalmakat fejeznek ki (*zongora: klavikordium, vaksi: myops* stb.), szép számmal akadnak olyan neologizmusok, melyeket már meglévő magyar szavak helyébe alkot azért, mert az új szót finomabbnak tartja a réginél. Ilyen például a *hivellő* az egykorúaktól „csúf szó”-nak tartott *legyező* helyett (vö. KÖLCSEY: TudGyűjt. 1817. II, 127); a *szenyv* a *nyomorúság*, a *leble* az *aura*, *szellő*, a *viárda* a *hadí sereg* helyett stb. Itt tehát valami ízlésszerű szükségletből újít, amely a Kazinczytól propagált „fentebb stíl”-ben nyeri erőteljesebb kifejlődését (vö. PÉNZES i. m. 8). HORVÁTH SIGMOND „A magyar Stylisticát tárgyazó észrevételek” címen írt értekezésében a múlt század

* L. MNy. LI, 297—302.

tizes éveinek vége felé megállapítja, hogy „Írásunkat a' szók kurtítása által is szebbé tehetjük... Ennél fogva a' nyelv s kimondás szépül, csinosul, harmoniásul... Ez főkép a' költőkre nézve tetemes nyereség... miért ne cserélhetnénk fel *szorgalmatosság: szorgalom, nyugodalom: nyugalom, reményesség: remény, fényesség: fény, csendesség: csend, lengedezés: lengés, diadalom: diadal...*” Dicsérőleg szól Kazinczynak ezt az esztétikai célt szolgáló neologizmusairól, csak azért rója meg, mert „a gyökér szót önkény szerént elcsontította a' Rény-ben, és kéri visszaváltoztatni e r é n y-re, annál is inkább, mert a rény sopron és vas megyékben sült tőjást jelent.” (TudGyűjt. 1818. X, 66—7.)

Az esztétikai, izlésbeli törekvés szülte neologizmusok keletkezésére jellemző a *költő, költés*, illetőleg a *költész és költészet* újítások esete. A múlt század elején a *poeta* és *poesis* jelölte fogalmakat a magyar *költő* és *költés* neologizmusokkal kezdtek megnevezni. A *költő* és *költés* azonban a tyúkkal való kapcsolata miatt egyesek előtt nem látszott a két fennkölt fogalom kifejezésére alkalmasnak: „igen rosszul nevezgetjük a poetát *költőnek* s a poesist *költésnek*, amit még akkor sem lehetne helyben hagyni, ha a poesisnek jobb nevet nem adhatnánk” — írta BERZSENYI DÁNIEL. Kiszorításukra, két más képzésű új szót ajánl, mondván: „Igen óhajtanám tehát, hogy a helytelen *költő* és *költés* helyett a *költész* és *költészet* jöjjön divatba.” Ugyanis az előbbiekkel „olgy főtárgyakat, mint poesis és poeta összezavarni semmi tekintetbén nem illik.” (Vö. Szily-Emlék. 73.) — Hasonló törekvést találunk PONORI TÖRÖK JÓZSEF egyik recenziójában, ahol is a szerző megjegyzi, hogy a *horgány* szó az ő alkotása, melyet az *ancora*-ra készített. „Mert a *Vasmacska*, egyyike némelly igen szerencsétlen alkotású régi szavainknak, az írásnyelvbe épen nem való. Micsoda beszéd volna például ez: *Arany Vasmacska: mint Tűzes Jégcsap: Vas Fakarika?*” (TudGyűjt. 1824. VII, 106.)

Nem kis számban alakultak és alakulnak neologizmusok azért, mert a költő és író a meglevő, de a gyakori használatban esetleg megkopott vagy a sajátos környezetet és hangulatot felidéző köznyelvi szót nem találja alkalmasnak költői stílusban való használatra, s épp azért választékosabb hatású új szóval igyekszik helyettesíteni. Így kereste Kazinczy a *venyige* irodalmiasabb megfelelőjét a *borág* szóban, Petőfi a *szőlő*-jét a *borgyümölcs*-ben. Ezért keletkezett a költői stílusban a *könny* helyébe *jégygöngy*, a *piros ajkak* helyébe *bíborajkak*, a *forró tekintet* helyébe *lángtekintet*. Könnyű megállapítani, hogy főképp a költői stílusban alakultak és alakulnak ilyen neologizmusok, amelyek közül nem egy közel kerül a szóképekhez. Szívesen él ilyenekkel a publicisztika is: így lépett a *hódító* helyébe a kifejezőbb erejű *területrabló*, a *jegyvergyárosok* helyébe a *háború vámszedői* stb.

A kor irodalmi divatja, az egykorú izlés nem hanyagolható el a neologizmusok keletkezésének indítékai között. Az egyes irodalmi irányzatoknak megvannak a maguk jellegzetes szavai, és negatív értelemben minden költői stílus-irányzatban tilalom alá esik bizonyos szavaknak a használata. Ki írta le ma, a szocialista realizmus idején a múlt század almanach-lírájában szinte nélkülözhetetlen, finomkodást, kecsességet célzó neologizmusokat, mint *bájliget*, *bájhon*, *kényvirág*, *lángérezmény*, *rózsapálya*, *szellemkebel*, *üdvhon* stb. — A XIX. század első évtizedeiben kifejlődő költői stílusban nagyon divatos volt a bágadt, andalító hatású igék használata. Ennek következménye, hogy nagy számú -z és -ng képzős igei neologizmus alakult, mivel ezek nagyon alkalmasak voltak finom, legyengített tartalmak kifejezésére: *bágyadóz*, *csörgedez*,

csüggendez, lengedez, ömledéz, illetőleg dereng, borong, eseng, felleng, busong, ömleng stb. (vö. PÉNZES i. m. 53 és D. BARTHA KATALIN: MNy. LI, 32).

5. A neologizmusok keletkezéséről szólva természetesen nem hagyható figyelmen kívül a költő és író világnézete, ízlése, törekvése sem. Általában, amikor az író úgy érzi, hogy a meglévő nyelvi anyag nem nyújt gondolatainak, érzéseinek művészi kifejezéséhez, a valóság ábrázolásához elégséges kifejező eszközt, joga van az újításra. A magyar stílustörténet szintézise sürgetőleg követeli annak vizsgálatát, hogyan vélekedtek és viselkedtek, illetőleg milyen gyakorlatot folytattak ebből a szempontból a magyar nyelv legkiválóbb mesterei. Az írók és költők egyéni nyelvének és stílusának vizsgálata is megköveteli az ilyen célzatú kutatást, hiszen a költőnek a neologizmusok alkotása vagy inkább használata terén megmutatkozó gyakorlata és eredményei elhatározó módon befolyásolhatják egyéni stílusának alakulását. Megfelelő előtanulmányok hiányában csak röviden utallhatunk arra, hogy az írók és költők a neologizmusok használata terén nem viselkednek egyformán. Vannak közöttük — jól tudjuk — szenvedélyes újítók, hírhedt „szógyártók”, akik részben a szókészlet szűk voltának megszüntetésére, részint esztétikai hatásra való hivatkozással okolják meg, helyesebben szeretnék megokolni nem egyszer már-már visszaélés számba menő újításaikat. Viszont vannak olyanok, akik — bár művészi érzékük volna neologizmusok alkotására — aránylag ritkán, csak nagyon megokolt esetben hoznak létre új szavakat.

Különböztetni kell azok közt, akik valódi tehetséggel, invencióval megáldva helyeselhető módon alkotnak új nyelvi eszközöket, és azok közt, akik meglévő vagy vélt szóteremtő erejüket fitogtatva nyakra-főre újítanak, mert nem ritkán abban a tévedésben leledzenek, hogy a fogalmakat megújítják, új ragyogásba hozzák, ha eddig nem hallott új szóval kapcsolják össze.

Elgondolkodtató az a tény, hogy egyik-másik kiváló alkotó erejű költő és író kisebb vagy nagyobb mértékben elítélte a neologizmusokhoz való fordulást, vagy ha nem is nyilatkozott elítélőleg, de gyakorlatában tartózkodott az újításoktól. Ismeretes például a francia irodalomból VICTOR HUGONAK az újításokra vonatkozó véleménye: „A neologizmus nyomorúságos menedéke a tehetetlenségnek.” Szerinte azok fordulnak az újításokhoz, akik nem ismerik a nyelv kimeríthetetlen gazdagságú kifejező eszközeit (MAROUZEAU, Précis de stylistique française. 1946. 114). Ő inkább azzal bővítette szó- és kifejezőkészletét, hogy ledöntötte a korlátokat a köznyelvi szavaknak irodalmi stílusokban való használatára előtt (vö. CH. BRUNEAU, Histoire de la langue française. 1953. Tome XIII, 9, 24–7). Nálunk Petőfi járt el hasonló módon, aki neologizmusok helyett a népnyelv és köznyelv szavait vitte be a költői stílusba. Nála éppen ebben és a felhasználás módjában van az új (TOLNAI i. m. 172).

VÖRÖSMARTY azt írja, hogy — bár a helyes új szó alkotásának érdemét elismeri — „sokkal szívesebben élek más által alkotott s már többször használt új szóval: mert a szócsinálás dicsőségénél inkább óhajtom azt, miért mindenkünk ír, a megértést...” (Válogatott Művei. 1950. III, 79). ARANY JÁNOS kifejezetten nem ellenezte az újítást, de nagyon jellemző rá nézve az, amit Jókai „Szegény gazdagok” című regényének nyelvvel kapcsolatban az újításokról írt: „Íly író, csak a nyelv szempontjából véve is művelt, a nyelvnek ép oly becsülendő s tán bizonyosb sikerre számító gyarapítója, mint ki új szavakkal műveli a nyelvet. Fölhasználja ugyan a már elfogadott csinált szavakat — s fölhasznál minden jót, amit talál — mert csak eszköznek s nem

célnak tekinti a nyelvet, de tudtunkkal csak egyszer érezte szükségét, hogy maga is új szót készítsen s ez a »bál« helyett feltalált »dalidó« — ezt is, bár ismeretes, néphasználta szóból módosította, nem tartjuk sikerültnek. Általában a szócsinálás kívül esik azon úton, melyen a nyelv gazdagítása tárgyában járnak szokott.” Jókai népszerűségének okát Arany részben ebben az eljárásban látja (Szépirodalmi Figyelő 1861. I, 486).

6. A neologizmusok keletkezésének kérdéséhez kapcsolódik egy ez ideig kellőképp nem vizsgált probléma: a neologizmusok sorsának, azaz elterjedésének vagy elszigetelődésének folyamata. Felmerül ezzel kapcsolatban egy olyan kérdés, amelyet tudomásunk szerint megfelelően még nem oldottak meg, amelyre csak felhívhatjuk a figyelmet: ez pedig az egyéninek és a szociálisnak a neologizmus genezisében megvalósuló kapcsolata. Az új szó születésekor, megvalósulásával mintegy kivetíti, objektiválja az egyén tudatában kialakuló tartalmat, de mihelyt létrejött az új szó, azonnal szociális értéket ölt magára, azaz a társadalmi érvényűség kisebb vagy nagyobb erejét hozza magával, amelyet különböző tényezők kedvezően vagy megszilárdulását illetően hátrányosan befolyásolhatnak. Hogyan megy végbe az a folyamat, amely az egyénitől a közöshöz, a közössé váláshoz elvezet? Mihelyt — mondjuk — megszületett a szó, különböző körülményektől (a kifejezett fogalom mineműsége, a neologizmus formája, a kor irányító divatja stb.) függően több lehetőség mutatkozik.

Ha az új alakulat nem felel meg valami, a közösségben fellépő értelmi szükségletnek, ha a közösség nem érzi annak nélkülözhetlenségét, a neologizmus aligha terjed el, esetleg elszigetelt, egyszeri képzés (hapax legomenon) marad csupán. A neologizmus elterjedését a létrehozó hiányérzeten kívül támogathatja a neologizmus formai alakulása: ha a nyelvben megszokott és gyakori törvényszerűségnek megfelelően alakult, könnyebben válik a nyelv szilárd elemévé, mint a szabályosnak mondott alakulásoktól való eltérés. Ez természetesen nem általános érvényű megállapítás. A szó jelölte fogalom fontos és szükséges volta ugyanis gyakran legyőzi a szó szokatlan és esetleg szabálytalannak minősülő formája miatt támadt ellenkezést, és egyesek tiltakozása ellenére elterjed. Így VERSEGHY szörnynek mondja a MÁRTONTÓL „nagy szükségből” az *általán fogva* kifejezésből alkotott *általános* melléknevet (vö. Nyr. XXVI, 299); ugyancsak helyteleníti az *eszmél*-ből elvont *eszme* szót, amelyet „egy magyar sem ért a világon” (Tiszta Magyarság 72); ennek ellenére mindkettő elterjedt. A nagyon hiányzó *biztonság* szavunk szerzője 1846-ban ezt írta a Hetilapban (1546 l.): „B i z t o n s á g = securitas. Jó-e?” Bizony a Nyr. eleinte nem helyeselte, a *biztosság*-ot ajánlotta helyette, a szó azonban ennek ellenére megszilárdult és ma is nélkülözhetetlen (vö. *közbiztonság*). Egyébként ismeretes az ortológusok számos, helytelennek minősített szóval szemben megnyilatkozó tiltakozása, amely azonban nem tudta útját állni az ilyen neologizmusok elterjedésének (vö. DEME LÁSZLÓ: MNy. XLIX, 140).

Ismeretes, hogy a nyelv fejlődésében vannak újításra hajlamos és kevésbé hajlamos korok. Természetesen olyan korban, amely kedvez a neologizmusoknak, könnyebben szilárdulnak meg, könnyebben válnak ismertekké az újdonságok. Viszont vannak — rendszerint az előbbire való visszahatásként — újítás ellenes korszakok, amikor is természetesen nehezebb a neologizmusoknak az állandósulása, még a nagyon szükségeseknek látszóké is. Ez következett be nálunk az ortológia megerősödése idején.

Megemlíthetjük, hogy ritkán irodalmi tényező játszik szerencsésen közre egy-egy neologizmus sorsának alakulásában. Így történt a *könnyelmű* szó esetében. Ezt a szót Kazinczy a *leichtsinnig* magyar *könnyű elméjű* megfelelőjéből rántotta össze. Mintájára alakultak: *éles-elmű, igaz-elmű, lángelmű, szép-elmű, mély-elmű* stb. (FOGARASI. 1836.; BALLAGI. 1890.). Közülük csupán a *szabad-elmű* szilárdult meg, miután az 1840-es években *szabadelvé*-re változtatták, a többi kihalt. Kazinczy *könnyelmű*-jének segítségére jött Jósika egyik regénye, amely „A *könnyelműek*” címet viselte (1837.). A könyvet sokan olvasták, még többen legalább a címét hallották. Ez mentette meg, és segítette elő a megszilárdulását (Nyr. XLIX, 28).

7. A neologizmus sorsára nézve a másik lehetőség az, hogy az új szó csak ideig-óráig tartó szükségletet elégít ki, és ez a hiányérzet is a nyelvet beszélő közösségnek csupán egy rétegénél mutatkozik. Ennek az lehet a következménye, hogy a szó nem válik közhasználatúvá, csupán bizonyos szűkebb társadalmi rétegben válik ismertté. Az úgynevezett divatszó jellegű újításokra gondolunk. Ezekkel kapcsolatban merül fel egy újabb, eddig nem tisztázott kérdés: tudniillik pontosabban el kellene határolni egymástól a szükségből keletkezett és csupán a szeszély, a gyorsan változó divatigények kívánalmainak megfelelően alakult újításokat. Régebbi neologizmusok esetében nagy körültekintéssel kell eljárni ebben a kérdésben. Valójában mindig az egykorú társadalmi helyzettől vagy tényezőktől, a neologizmus keletkezésének pillanatától és környezetétől függ, vajon a szó általánosan vagy legalábbis szélesebb körben megnyilvánuló szükségből keletkezett-e, vagy csupán mulékony divatszeszélynek köszönheti-e létrejöttét. A nyelv fejlődésében volt olyan időszak, amikor a társadalom felső rétegei jelentékeny számban hoztak létre és kölesönöztek olyan neologizmusokat, amelyeknek használatával a nyelvet beszélő közösség alsóbb rétegeitől akarták magukat megkülönböztetni. Nem egy neologizmust teremtettek olyan fogalmakra, melyeknek kifejezésére széles körben használt, régi szavak és kifejezések voltak a nyelvben, másrészt pedig neologizmussal neveztek meg a gyorsan változó divat szerint gyorsan változó fogalmat: egy ruhadarabot, egy pozitív vagy negatív tartalmú értékelést. Ilyenek többek közt a *monokli, distingvált, nett, molett* stb. A divat hatása szemellátható volt a stílus fejlődésére. Könnyen arra az ösvényre tévedt, mely a szokatlant kereste. Gondoljunk a *sikk* divatjára. Női ruhaszabás neve volt, Párisból eredt, és bizonyos körökben hamar közkedvelté vált. *Sikk*-t mondtak hamarosan mindenre, ami szép, ízléses és illendő, aztán egyszer csak eljött a pillanat, hogy már nem volt többé „sikk” *sikk*-et mondani. Fölváltotta a *psütt*, ami azonban jóval rövidebb életű volt (Nyr. XLI, 407). A példák tömegét lehetne felemlíteni, de erre a dolog természeténél fogva nincs szükség.

8. A neologizmusok elterjedésével kapcsolatban meg kellene vizsgálni, hogy milyen mértékben van befolyással az elterjedésre a közösség tudatában, gondolkodásában történt változás. Láttuk fentebb, hogy az izoláltan felbukkanó neologizmus csak akkor válik közismertté, széles körben elfogadottá, ha a nyelvi közösség magáévá teszi azt a fogalmat, azt az új tartalmat, melyet az új alakulat kifejez, amely annak létrejöttét előidézte. Valójában tehát a beszélők értelmi változásáról van itt szó. De mivel magyarázható ez?

Elsősorban a társadalmi egyneműség hiányával, az érintett csoport társadalmi különbözőségével, amely — mint ismeretes — egyik fontos oka minden nyelvi változásnak. Egy erősen differenciált közösségben, melynek

tagjait nem fűzi egybe szilárd kapocs, az új fogalmak és nekik megfelelő új szavak könnyebben terjednek el, mint az erősen egynemű rétegben (G. MATORÉ i. m. 91).

Figyelembe veendő a változások, amelyeket az idő hoz magával a neologizmusokat elfogadó társadalmi rétegek összetételében. Ez automatikusan megújuló folyamat, amely a koros egyének eltűnésével és az új nemzedék megjelenésével valósul meg. A közösségben naponta születnek gyerekek és halnak meg öregek, de nem születnek és nem tűnnek el naponta fogalmak és szavak. Úgy tetszik, mintha egy meghatározott korban felnövekvő nemzedék a társadalmi életbe való bekapcsolódásakor bizonyos mértékig kérdésessé tenné a megelőző kor eszméit, fogalmait (többé-kevésbé ez volt a helyzet nálunk a reformkor idején: az újítók főképp a fiatalokból, az ellenzők az idősebbekből kerültek ki). Az új nemzedék tagjai számára több olyan fogalom, mely korábban általánosan elterjedt volt, máról holnapra elavultnak, kivédhetnek látszik, viszont nehézség nélkül befogad olyan fogalmakat, melyeket pár évvel korábban legfeljebb azok a kis számú csoportok ismertek és használtak, melyeket „haladók”-nak, „forradalmiak”-nak lehetett volna nevezni azért, mert a tőlük befogadott fogalmak nem voltak összhangban a megelőző generáció társadalmi, illetőleg politikai felfogásával és törekvéseivel (G. MATORÉ i. m. 91). Megtörténhetik, hogy bizonyos fogalmat jelölő neologizmus felbukkan egy korát megelőző éles elmében, de a társadalom szélesebb köreiben egyelőre nem talál elfogadásra, mert a nemzedék társadalmi tudata, gondolkozása még nem érett meg annak elterjesztésére. Lehetséges például, hogy a *polgárosulás* jelentette fogalom felmerült már a XVIII. század folyamán egynéhány haladó gondolkodású személyben, de szélesebb körben csak akkor számíthatott elfogadásra, amikor egyre nagyobb lett a XIX. század első felében azoknak a személyeknek a száma, akik a nemzet megújítását elképzelhetetlennek tartották bizonyos társadalmi és kulturális változások, azaz *polgárosítás* nélkül.

TERESTYÉNI FERENC

Az erdélyi magyar nyelvtörténeti kutatás néhány kérdése*

I. A nyelvtudomány alapvető feladata, a nyelvfejlődés belső törvényszerűségeinek megismerése csak a nyelv történeti szempontú vizsgálata révén valósítható meg. A nyelv ugyanis a korszakok egész sorának terméke, melyek folyamán kialakul, gazdagodik, fejlődik, csiszolódik (SZTÁLIN). Éppen ezért a nyelv igazi megértése csak a nyelv történetének beható ismerete alapján

* A kolozsvári V. Babes- és a Bolyai-egyetem közös tudományos ülészekán elhangzott előadás. Az előadás időbeli korlátozottsága (25 perc) és az a körülmény, hogy a hallgatóság nagyobb része nem magyar nyelvészekből állott, szolgáljon magyarázatul arra, hogy egyrészt nem volt idő az egyes részletek bővebb kifejtésére, másrészt meg arra, hogy itt-ott a szakember számára talán felesleges utalásokkal is találkozhatni. Az előadás történetéhez hozzátartozik, hogy egyetlen érdembeli, tárgyyszerű hozzászólást sem váltott ki, és az erdélyi nyelvtörténeti kutatások megindítására semminemű hatással nem volt. — Szükségesnek tartom azt is megjegyezni, hogy sajnos, különleges helyzetemben nem használhattam BÁRCZI GÉZÁNAK a Magyar Nyelvtudományi Társaság 50. évfordulóján elhangzott, e tárgykörbe vágó előadása eredményeit. Ennek a nagyjelentőségű előadásnak rövid ismertetése (vö. Nyr. LXXIX, 160) is elkészve, csak akkor került kezembe, mikor már előadásom csaknem teljes egészében készen volt.

lehetséges. A köz- és irodalmi nyelv mellett a tájanként külön fejlődő, változó nyelvi alakulatok, a nyelvjárások jelenségeinek megismerésében és magyarázatában sem nélkülözhető a történeti szempontú vizsgálódás, hiszen a nyelvjárási jelenségek javarésze megőrzött régiség, elmúlt korok megkövesedett maradványa. Ezeknek magyarázatát meg igazán csak a nyelvtörténettől várhatni.

Ilyen meggondolás után nem lehet feltűnő, hogy az erdélyi magyar nyelvudományi munkásság egyik sajnálatos hiányosságát, a nyelvtörténeti kutatás szinte teljes elhanyagolását látva ezúttal éppen az erdélyi magyar nyelvtörténeti kutatás helyzetéből folyó különleges feladatokra igyekszem ráirányítani a figyelmet.

2. E feladatokat külsőleg az a tény határozza meg, hogy az erdélyi magyar nyelvtörténet kutatója a Román Népköztársaság határai között él, tehát elsősorban az itt élő magyarság nyelvvel kell foglalkoznia. Mint-hogy pedig az összes magyar nyelvjárások közül kettő teljes egészében, egy jelentős részében, kettő meg töredékeiben a R. N. K. határai között éli a maga életét, az erdélyi köz- és irodalmi nyelv kérdésének nyelvtörténeti vizsgálata mellett az erdélyi magyar nyelvjárások történetének kutatása is az itteni nyelvtörténeti vizsgálódás feladatkörébe tartozik. Ezért kell az általánosabb nyelvtörténeti vizsgálódás szükségessége mellett a különlegesebb nyelvjárás-történeti kutatás elmaradhatatlanságára is felhívunk a figyelmet.

Az erdélyi magyar nyelvtörténeti szempontú vizsgálatnak az erdélyi magyar nyelv és nyelvjárások kérdéseinek vizsgálata során — történeti okokból — a magyar nyelv történetének csak arra a három korára kell kiterjednie, amelyet az általánosan elfogadott ómagyar, középmagyar és újmagyar korszak névvel szoktunk megjelölni.

Mint-hogy a nyelvtörténet vizsgálódásai során a jövevényszók, a más nyelvekbe behatolt magyar szók és a mai nyelvjárások vallomása mellett, mint forrásra, elsősorban a nyelvemlékekre támaszkodik, az erdélyi nyelvtörténeti kutatás kérdései közül mindenekelőtt a kutatás számára rendelkezésre álló nyelvemlék-anyag problémáját kell szemügyre vennünk.

A magyar nyelv ó- és középmagyar korának nyelvemlékei a XVI. század elejéig a latin nyelvű okleveles anyag és néhány más, korai latin nyelvű történeti forrás magyar nyelvű szórványaiból állanak. Az erdélyi magyar nyelvtörténeti kutatásnak ezekből a szétszórt adatokból kell összeállítania az ó- és középmagyar korszak erdélyi magyar nyelvének, illetőleg nyelvjárásainak történeti képét. A szórványok a maguk elszigeteltségében, töredzettségében természetesen elsősorban hangtörténeti, kisebb mértékben történeti alaktani és szótani vizsgálódást tesznek lehetővé. De ezekben a szórványokban nagyon bőséges forrásanyag áll a névtörténeti, közelebb-ről a személy- és helynévtörténeti kutatás rendelkezésére is. Mivel pedig az erdélyi magyar köz- és irodalmi nyelv kialakult voltáról a XVII. század fordulója előtti időben nem beszélhetünk, a XVI. század elejéig rendelkezésünkre álló szórványanyag hang-, alak- és szótani jelenségeit vizsgálva tulajdonképpen az erdélyi magyar nyelvjárások nyelvi jellegzetességeit ismerjük meg.

Az eddig feltárt szórványemlék-anyag a közlés megbízhatósága szempontjából nagyon különböző értékű. Éppen ezért mielőtt az erdélyi magyar

nyelv szórványemlékeinek feldolgozásához hozzákezdhetnénk, a történet-tudomány művelőinek a segítségére van szükség, hogy az eddig kiadott anyag kritikai megrostálásával és az újabb anyagnak a nyelvtörténet igényeit is kielégítő, gondos feltárásával valóban megbízható forrásanyag állhasson az erdélyi nyelvtörténeti kutatás rendelkezésére. Szerencsére ezen a téren az újabb történeti forráskiadás, különösképpen pedig JAKÓ ZSIGMONDNak középkori forráskutató munkássága révén az előkészítő lépések már jelentősen előrehaladtak. JAKÓ már egy évtizede dolgozik az erdélyi középkori forrásanyag kritikai kiadásának előkészítésén. Minthogy pedig ő korszakzáró évül az erdélyi fejedelemség megalakulásának évét (1541.) veszi, ez az időpont nagyszerűen egybeesik az erdélyi magyar nyelvű oklevél-termelés fellendülésének időpontjával.

A XVI. század elejétől kezdve az erdélyi magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástörténeti kutatás elé különlegesen gazdag forrásanyag tárul. Muronyi Vér Andrásnak 1504-ben keltezett magyar nyelvű záloglevelével megkezdődik az erdélyi magyar szövegemlékek sora. (Az 1533-ig bezárólag keletkezett magyar nyelvű okiratok, akták és missilis-levelek rövid, kritikai jegyzékét l. ISTVÁNYI GÉZA, A magyarnyelvű írásbeliség kialakulása. Bp., 1934. 105—11.) Innentől a század közepe tájáig egyre gazdagodó szövegemlékek a nyelvtörténeti kutató számára összehasonlíthatatlanul kedvezőbb vizsgálódási lehetőséget biztosítanak, mint amilyent a megelőző korok szórványemlékei nyújtanak. A missilisek, a különböző jogügyletek okleveles emlékei, a városigazgatási és céhjegyzőkönyvek magyar nyelvű szövegei mellett már e század első feléből két terjedelmes erdélyi kódexünk is van. Az 1525—1539 között Marosvásárhelyt leírt Teleki-kódex *i*-zű és *ö*-zű anyagában alkalmasint egy erdélyi magyar nyelvjárásban felnőtt leíró nyelvi sajátságait, tehát az erdélyi nyelvjárások valamelyikének nyelvi jelenségeit kell látnunk. Másik, feltehetőleg erdélyi keletkezésű kódexünk a Székelyudvarhelyi Kódex (1526—1528.) egyik név szerint ismert leírója, Nyújtódi András székely ferencrendi szerzetes és más két, név szerint ismeretlen leíró-társá szövegének nyelvjárási sajátságai is talán felhasználhatók erdélyi nyelvjárásaink középkor végi állapotának megrajzolásakor. — De bármennyire értékeljük is e két erdélyi viszonylatban korai kódexet, nem szabad elfelejtenünk, hogy a számunkra ezekben megőrződő nyelvi anyagot az egykorú erdélyi magyar nyelv vizsgálata során csak nagyon óvatosan használhatjuk fel. E kódexeket ugyanis másolhatták a magyar nyelvterület más részén keletkezett, tehát más magyar nyelvjárás jellegzetességeit őrző kódexről, illetőleg kódexekről is: ebben az esetben pedig a leírót kétségtelenül befolyásolhatták az előtte fekvő szövegnek saját anyanyelvjárásától elütő nyelvjárási sajátságai.

Szerencsére azonban a XVI. század közepe felé egyre növekvő számban, a század második felétől pedig igazán rendkívüli gazdagságban kínálkoznak olyan szövegemlékek is, amelyek az erdélyi nyelvtörténeti és nyelvjárás-történeti kutatás számára biztos alapot teremtenek. A XVI. század negyvenes éveitől kezdve az erdélyi fejedelmi kancellária oklevéladó működésének és ezzel párhuzamosan a hivatali meg a magánéletben a magyar nyelvű írásbeliség erőre kapásának eredményeképpen a magyar nyelvű írásbeliségnek központja s bizonyos tekintetben irányt adó helye Erdély lett, habár itt néhány évtizeddel későbbben jelentek meg az első magyar nyelvű oklevelek, illetőleg missilisek, mint a magyar nyelvterület központi részein (ISTVÁNYI

i. m. 64). Jellemző például, hogy míg az 1485—1533 közötti időből ismeretes mintegy 121¹ magyar nyelvű missilis és oklevél közül kétségtelenül hitelesen erdélyi keletkezésű mindössze hat-hét darab van, a század második fele Erdélyének írásbeliségéből ezerszámra maradtak fenn magyar nyelvű darabok is. Ehhez járul a könyvnyomtatás elterjedésével egyre szaporodó erdélyi magyar nyelvű nyomtatványok bőséges szöveganyaga. E nyomtatványanyagnak egyetemes magyar viszonylatban való jelentőségét már maga az is mutatja, hogy a SZABÓ KÁROLYTól a XVI. századból nyilvántartott 371 magyar nyomtatvány közül 127, tehát az egész anyagnak valamivel több, mint egyharmada erdélyi nyomdákból került ki: legtöbbit, 115-öt Kolozsvárt nyomtattak, ehhez viszonyítva elenyészően keveset Nagyváradon (5), Gyulafehérvárt (4), Nagyszebenben (2) és Abrudbányán (1). Ha e nyomtatványoknak az erdélyi nyelvtörténeti kutatást érdeklő anyagából ki is rekesztjük, mert ki kell rekesztenünk más magyar nyelvjárások területéről származó írók, mint például a debreceni Melius Péter, a dunántúli Tinódi Sebestyén meg mások erdélyi nyomdákból kikerült munkáinak szövegeit, a nyomtatásban rendelkezésünkre álló nyelvtörténeti forrásanyag mennyisége felülmúlja az ugyanez időszakból származó kéziratos nyelvemlék-anyagot.

Nyilvánvaló azonban, hogy főként a nyelvjárástörténeti vizsgálatokban a kéziratot anyag a nyomtatott szövegeknél sokkal megbízhatóbb, használhatóbb, hiszen az író és írásműve közé nem iktatódik be olyan zavaró, az író nyelvi és helyesírási sajátosságait öntudatlanul vagy éppen tudatosan megváltoztató, a nyelvi egységesítést munkáló tényező, mint amilyennel a könyvnyomtató személyében a nyomtatványok esetében számolnunk kell. A köz- és irodalmi nyelv történetének vizsgálata során viszont a XVI. századi nyomtatvány-anyag jelentősége nő meg és emelkedik bizonyos mértékig a kéziratot források jelentősége fölé, mert a köz- és irodalmi nyelv egységesülésének jelei sokkal hamarabb kimutathatók a nyomtatott, irodalmi igényű szövegekben, mint a hagyományörzőbb kancelláriai oklevelezésben, illetőleg a nyelvjárási sajátosságokat természetszerűen inkább tükrözőtető testületi megagánjogi oklevelezésben és jegyzőkönyvezésben.

Ezeknek az óvatosságra intő észrevételeknek ellenére egy pillanatig sem lehet azonban kétséges, hogy a XVI. század itt szóban forgó hat-hét évtizedét mind az anyag gazdagsága, mind pedig a nyelvemlékanyag sokrétű volta az erdélyi magyar nyelvtörténeti kutatás rendkívül eredményes vizsgálódási lehetőségekkel kecsegtető időszakává avatja.

A XVI. század második felének e nyelvemlékekben való gazdagsága már magában véve is öröndetes tény. Különleges jelentőséget ennek akkor tulajdoníthatunk, ha számításba vesszük a szóban forgó időszaknak a magyar nyelvtörténetben való kiemelkedő fontosságát. A XVI. század második felében záródik le ugyanis a magyar nyelv történetének középkora, az úgynevezett középmagyar kor, és e korszak végén gazdasági, társadalmi és művelődési tényezők eredményeképpen kialakul valamelyes formában a többé-

¹ ISTVÁNYI (i. m. 105—11) csak 101 darab 1533-mal bezárólag keletkezett magyar nyelvű oklevelet tart ugyan nyilván, de azóta a Batthyány-család körmendi levéltárából még újabb 20, ez időszakból származó magyar nyelvű levél került elő (I. IVÁNYI BÉLA, Magyar nyelvemlékek a herceg Batthyány család körmendi levéltárában; MNy. XXXVII, 201 kk.). Ez utóbbi között azonban egyetlen Erdélyből származó sincs.

kevésbé egységesnek mondható magyar köz- és irodalmi nyelv (BÁRCZI, Magyar hangtörténet 106). A XVI. század második fele szövegelemlekeinek vizsgálata során tehát a megszületőben levő nyelvi egységet megelőző, kavargó, gomolygó nyelvi világba pillanthatunk bele. A középmagyar és újmagyar nyelv határmegyéjén állva láthatjuk, rögzíthetjük a XVI. század nyelvében jelentkező régebbi, a középmagyar, sőt ómagyar korszak felé mutató nyelvi jelenségeket, és elkülöníthetjük tőlük az újmagyar korszak nyelvi tendenciái felé mutató változásokat. Ha tehát a XVI. század második felének erdélyi magyar nyelvét sikerül megismernünk, ezzel lehetőség nyílik egyrészt arra, hogy a szórványemlékek támogatásával visszafelé, a közép- és ómagyar korszak felé haladva eredményesebben nyomozhassuk a nyelvi előzményeket, másrészt pedig arra is, hogy a XVI. századi szövegelemek alapján bensőségesen megismert középmagyar kor végi nyelvallapot biztos talaján állva vizsgálhassuk az újmagyar korszak bonyolult, szövevényes nyelvi világát: azt a nyelvi világot, amelyet, sajnos, talán még a megelőző korok világánál is kevésbé ismerünk.

A kifejtettek alapján nyilvánvaló, hogy az erdélyi nyelvtörténeti és nyelvjárástörténeti vizsgálat számára időrendben első feladatként a XVI. század nyelvelmélekeinek lehető teljességben való feltárása és ez időszakasz nyelvének minél bensőségesebb megismerése kínálkozik. Természetesen korántsem jelenti ez azt, hogy magunk e néhány évtized nyelvét a nyelvi fejlődés folyamatából kiszakítva akarnók vizsgálni. Ennek éppen az ellenkezője igaz, hiszen az előbbiekből láthatóan éppen az ez időszakot megelőző és az ezt követő korszak nyelve megismerési lehetőségeinek előkészítése, illetőleg biztosítása szempontjából tartjuk fontosnak e korszakzáró, a középmagyar kor nyelvi fejlődésének eredményeit visszatükröztető, viszonylag rövid időszakasz nyelvének vizsgálatát.

Bármennyire fontos is tehát a XVI. század nyelvelmélekeinek feltárási munkája, nem hanyagolható el az ez időszakot megelőző szórványemlékek és az ezt követő újmagyar kori szövegelemek számbavétele, illetőleg feltárása sem. Az eszményi természetesen az volna, ha e különböző korszakokra vonatkozó forrásfeltáró munkálatok egy időben és egységes alapelvek szerint, nagyobb távlati terv keretében folyhatnának.

3. Amint az eddig előadottakból látható, a forrásfeltáró munka mindenestre az erdélyi magyar nyelvtörténeti kutatásnak időrendben is első feladata. De míg az ómagyar és középmagyar korszak szórványemlékei a történészek forrásközlő munkájának eredményeképpen részben máris rendelkezésünkre állanak, illetőleg a kritikai megrostálás és kiegészítés után belátható időn belül rendelkezésünkre állhatnak, a XVI. század erdélyi magyar nyelvű kéziratok szövegelemlekeiből a kutatás mindeztideig a gazdag anyag egészéhez viszonyítva csak elenyészően csekély számú darabot tárt fel, sőt még a forrásanyag mennyiségére nézve is csak hozzávetőleges becslésekre vagyunk utalva.

E szövegelemek számbavétele során az eddig kiadott XVI. századi anyagról megállapítható, hogy ez nyelvtörténeti vizsgálódás céljaira javarésztében egyáltalában nem használható fel, mert csak nagyon kevés eddig kiadott XVI. századi magyar nyelvű szövegelemlék áll megbízható közlésben rendelkezésünkre. E megbízható szövegek legnagyobb részét KELEMEN LAJOS, illetőleg az ő ösztönzésére és az ő segítségével dolgozó történészek és nyelvészek kutató munkája tárta fel, tette közkinccsé. (KELEMEN LAJOS és PÁLFI MÁRTON:

ErdMúz. XXIX, 257, újra közölte MNy. IX, 86; KELEMEN LAJOS, Az Erdélyi Múzeum legrégebb magyar nyelvű oklevele: a Szilasi-féle Nyelvészeti Tanulmányok egyetlen megjelent füzetének 101–3. lapján, l. még MNy. XLV, 334–5; CSÚRY BÁLINT: MNy. XXIV, 215, 217, 289, 357, XXV, 150, XXVIII, 319; VERESS ENDRE, Báthori István levelezése I–II. Kolozsvár 1943.; ISTVÁNYI i. m. 102–4; JAKÓ ZSIGMOND, A gyalui vártartomány urbariumai. Kolozsvár, 1944. 1–27. A MNy. XXXII. évfolyamától kezdve magam is több XVI. századi magyar nyelvű oklevelet tettem közzé.) Mindez azonban elenyészően csekély a még fel nem kutatott, illetőleg közzé nem tett XVI. századi magyar szövegelemek hatalmas tömegéhez képest. Az erdélyi és külföldi levéltárakban hozzáférhetőleg becslések szerint mintegy 8000 darab XVI. századi magyar nyelvű oklevél meg missilis és jegyzőkönyvekben, számadáskönyvekben legalábbis még ennyi lapnyi magyar nyelvű szöveg várja az erdélyi magyar nyelvtörténeti kutatás feltáró és feldolgozó munkáját. — Látni való tehát, hogy ha komolyan vesszük a magyar nyelvtörténeti kutatás alapvetésének kérdését, olyan nagyarányú munkálatra van szükség, amely pontos munkatervet, céltudatos irányítást és a munkára különösképpen felkészült kutatókból álló, fegyelmezett, kitartó és — bizony — önfeláldozó munkaközösséget feltételez. Nyilvánvaló azonban, hogy csak a XVI. századi magyar nyelvű szövegelemek feltárásának munkája is kellő számú kutató évtizedes kitartó erőfeszítését követeli meg. Az újmagyar korszak, azaz a XVI–XVII. század fordulójával kezdődő és a XIX. század közepe tájáig terjedő időszak szövegelemekben való gazdagsága a feltáró és feldolgozó munkában a megelőző korszak szöveganyagához viszonyítva mérhetetlenül nagyobb anyagot számba vevő távlati tervet és természetesen ugyancsak huzamos, kitartó munkát igényel.

4. A szövegelemek számbavételének és feltárásának munkálatával kapcsolatban felvetődik a források nyelvi anyagának a nyelvtörténeti és nyelvjárástörténeti vizsgálódásban való felhasználásának kérdése is. Maguknak a forrásoknak a kutatás rendelkezésére bocsátásával ugyanis csak a kezdő lépést tennők meg, a nyelvtörténeti értékesítés igénye a nyelvi anyag feldolgozását, rendszerezését kívánja meg.

Az előadás kötött terjedelme meg a forrásanyagnak csak részleges ismerete miatt számomra lehetetlen, hogy akár csak fel is vázoljam mindazokat a feladatokat, amelyek a remélhető forrásanyag feldolgozása során a nyelvtörténeti kutatás előtt állanak. Így tehát anélkül, hogy a teljességet és a rendszerességet igényelném, csak a feldolgozó munkával kapcsolatos néhány fontosabb kérdésre, illetőleg feladatra szeretném felhívni a figyelmet.

Amennyire a már kiadott, valamint a kutatás számára rendelkezésre álló, de egyelőre még a levéltárakban rejtekező anyag természetét ismerem, a feldolgozó munka előtt más-más lehetőségek és feladatok állanak az ómagyar korszaktól a középmagyar kor végéig terjedő néhány századot, a középmagyar korszak utolsó hat-hét évtizedét és az újmagyar korszak három évszázadát felölelő időszakaszban.

A XVI. század húszas–harmincas éveit, az erdélyi magyar szövegelemek tömegesebb megjelenési koráig a feldolgozó munka számára szinte kizárólag csak a szórványemlékek anyaga áll rendelkezésre. Ez — amint ezt egyébként már előbb is jeleztem — elsősorban az erdélyi magyar nyelvjárások ó- és középmagyar kori hangtani, kisebb mértékben alak- és szótani kérdései egy részének tisztázását teszi lehetővé. E nagyjelentőségű munka

eredményeképpen — történeti nyelvjárásföldrajzi munkamódszerrel — alkalmasint majd térképre vetíthetjük az erdélyi magyar nyelvjárások néhány jellegzetes hang-, alak- és szótani jelenségét, és kellő számú adat esetén megállapíthatjuk egyes jelenségek valószínű elterjedési területét is. De ennél jóval jelentősebb eredménnyel kecsegtetnek a névtörténeti vizsgálatok. Az erdélyi személy- és helynévanyag vizsgálata már nemcsak mint e kérdés-körben folyó magyar tudományos kutatás fontos, de a magyarsággal együtt lakó népek nyelvi kölcsönhatásának vizsgálata szempontjából is. Az erdélyi nyelvtörténeti kutatásnak, románnak, szásznak, magyarnak egyaránt a névtörténeti, főként a helynévtörténeti kutatásban tisztultabb szempontokkal a nacionalista nyűgöket levetve kell a vizsgálat körébe vonnia a rendelkezésre álló ó- és közpennykori szórványok sok-sok nyelvtörténeti és történeti tanulsággal kecsegtető, gazdag hely- és személynévi anyagát. A sok szempontból becses hely- és személynévi anyagnak települési egységenként és kisebb-nagyobb tájegységenként való feldolgozásával, sőt végső fokon az egész anyagot átfogó munkák megírásával a nyelvtörténet határán túl más tudományzajok, így elsősorban a történettudomány érdekeit is szolgálják.

Amint az előzőkben is láttuk, a XVI. század húszas—harmincas éveitől kezdve a monografikus nyelvtörténeti kutatás számára a magyar szövegemlékekben különösen sokrétű és gazdag forrásanyag áll rendelkezésre. A szövegemlékek nagy száma, jó részüknek egyéniségekhez, helyhez vagy legalább bizonyos vidékekhez köthető volta különösen kedvez a forrászerkesztő egyéniségeknek, földrajzi egységekként vagy jelenségkörökként végzendő monografikus feldolgozásának.

Ha majd az ez időből feltárt anyag egészéről az egyes darabok keletkezési helye szerinti térképet, illetőleg bizonyos időszakaszokra bontott térképeket készíthetünk, és szerét ejthetjük az egyes pontokon keletkezett források mennyisége jelzésének is, e térképek a magyar nyelvű írásbeliség jelentkezésében és erőre kapásában előreláthatólag és érthetően a városok szerepét majd kiemelkedő fontosságúnak mutatják. Gazdasági, társadalmi és művelődési okokból ugyanis egyaránt érthető, hogy a városi polgárság jut el hamarabb a magyar nyelvű írásbeliség igényéig, és hogy a városok főként kézműves-őstermelő lakossága között nő, fokozódik a mindenki számára érthető nemzeti nyelven való oklevelezés, jegyzőkönyvezés igénye, illetőleg gyakorlata. Mindebből azonban nyilvánvaló, hogy a települési egységenként való monografikus nyelvtörténeti feldolgozás céljaira ebben az időszakaszban már gazdag forrásanyaga miatt is elsősorban egyes városok nyelve kínálkozik. Amennyire magam részben KELEMEN LAJOS, JAKÓ ZSIGMOND és ÁRVAY JÓZSEF szíves tájékoztatása, részben meg saját, immár három évtizede folytatott levéltári kutató munkám alapján a szövegemlék-anyagot ismerem, elsősorban Kolozsvárnak, Désnek, Kézdivásárhelynek, Marosvásárhelynek, Máramarosszigetnek és Nagybányának van e korból a nyelvtörténeti kutatás szempontjából gazdag és becses magyar nyelvű anyaga. A rendelkezésre álló szövegemlék-anyag lehetővé teszi, hogy egy-egy erdélyi város XVI. századi magyar nyelvét megismerjük, a legfontosabb nyelvi jelenségeket rögzítsük, és az azután következő korokban gazdagabban feltárulkozó emlékananyag alapján nyomon kövessük a kérdéses város magyar nyelvének változásait. E vizsgálat természetesen akkor válik teljessé, ha a jelenségek nyomon követhetésében a mai nyelvállapot részletes vizsgálatáig is eljutunk. Ezen a ponton

tehát a nyelvjárástörténeti kutatás a nyelvföldrajzi kutatásba torkollik bele, illetőleg vele folytatódik.¹

Az egyes városok XVI. századi nyelvének monografikus feldolgozása mellett történeti jelenségmonográfiák szerkesztése is jelentős és nem elhanyagolandó feladat. Az erdélyi magyar nyelvjárások néhány jellemző hang- és alaktani sajátosságának (*a*-zás, *e*-zés, *i*-zés, *á*-zás, *g* ~ *o*-zás), az ige- és névragozás, a szóképzés sok-sok kérdésének a rendelkezésre álló anyag alapján való vizsgálata szép eredménnyel kecsegtet. Összefoglaló, teljes szótári feldolgozásnak kellene aztán a nyelvtörténeti és nyelvjárástörténeti kutatás számára könnyen kezelhetővé és minden irányú, de főként a szótörténeti vizsgálat szempontjából használhatóvá tennie a XVI. századi kézíratos és nyomtatott forrásokban rejtőzködő gazdag szókincs-anyagot.

Bármennyire bőséges is azonban ez a XVI. századi erdélyi magyar nyelvemlékanyag, viszonylag mégis olyan terjedelmű, hogy ezt jól szervezett kutató és feldolgozó munkával a kutatóknak viszonylag kis csoportja a maga teljes egészében belátható időn belül feldolgozhatja. Az anyag nagy mennyisége miatt jóval nehezebb a helyzet a XVII. század elejével kezdődő újmagyar korszak forrásanyagával. Az erdélyi magyar nyelvű írásbeliség kifejlődésével a XVII. század elejétől a kutatásnak olyan végtelen mennyiségű forrásanyaggal kell számot vetnie, hogy ennek teljes egészében való feltárása — mai sokszorosító műszaki eszközeinkkel — már terjedelme miatt is lehetetlen. E korszakban tehát már csak alaposan megfontolt, határozott szempontokkal induló kutatás válogathatja ki és teheti közzé a legjellemzőbb anyagot. Míg például az egyes városok vagy egyes forrásszerkesztő egyéniségek nyelvének monografikus feldolgozása alkalmával a XVI. századi források mindenikét vagy csaknem mindenikét közzétehetnők, illetőleg a szöveganyag viszonylagos koraisága és kis mennyisége miatt közzé is kellene tennünk, a XVII. század elejétől fennmaradt szöveganyag már csak gondos válogatással kerülhetne bele még az ilyen szűkebb keretek között mozgó monográfiákba is. Az egy település nyelvével foglalkozó monográfiáknak tehát a nyelvet kifejlődésében bemutató nyelvtani és a XVI. századi teljes nyelvemlékanyagot tartalmazó forrásközlő rész mellett csak válogatott XVII—XIX. századi szöveganyagot kellene tartalmaznia; kárpótlásként azonban a monográfiákat az egész okleveles anyag szótári szókészletét felölelő olyanszerű szójegyzéknek vagy igényesebb szótári résznek kellene kiegészítenie, mint amilyent Cs. BOGÁTS DÉNES szerkesztett a XVI—XIX. századi háromszéki (Háromszéki oklevél-szójegyzék. Kolozsvár, 1943.) és LŐRINCZE LAJOS a szentgáli (A Veszprém megyei Szentgál XVIII—XIX. századi nyelvéből: MNy. XLV—L.) levéltári források anyagából. Az ilyen teljességre törekvő történeti szójegyzékek, illetőleg szótárak szerkesztésekor nagy gondot kellene fordítani a forrásanyagban jelentkező idegen és jövevényelemek feldolgozására is, mert az idegen hatások jelentkezésének sok nyelvföldrajzi jellegű kérdése kellő óvatossággal csak ilyen, minél több ilyen monografikus történeti tájszótár elkészülte esetén tisztázható.

¹ Az ilyen értelmű monografikus feldolgozás munkamenetét és munkamódszerét illetőleg sokat tanultam a dési városi levéltár anyagának teljes átnézése, kicédulázása és az anyag elrendezése során. Sajnos, más irányú elfoglaltságom, az idő és az anyagi eszközök hiánya mindeddig megakadályozott abban, hogy a Désen levő és még átnézendő levéltári anyag megismerése, valamint a jelenlegi dési magyar nyelv beható tanulmányozása után kísérletet tegyek egy ilyen, a nyelvtörténeti fejlődést korunkig követő monográfia munkamódszerének kidolgozására.

Nemcsak a magyar nyelvtudomány, de több más tudomány szak, elsősorban a történetírás, irodalomtörténet és néprajz érdekeit szolgálná egy nagy erdélyi magyar oklevélszótár. Ennek az időben a XVI. század közepétől a XIX. század harmadik harmadának vége tájáig terjedő források nyelvi anyagát feldolgozó szótárnak anyaggyűjtő munkálatai már évtizedek óta folynak, töredékes közlések meg is jelentek belőle (l. 1932-től kisebb-nagyobb szó- és szólásközléseimet a MNy. XXVIII—LI. és az ErdMúz. XLVII—LII. évfolyamaiban, valamint a LtKözl. XVI. évfolyamában), de az ilyenféle munkálat nagysága és a munka jelentős volta miatt itt lenne az ideje annak, hogy ez az egy ember teljesítőképességét messze fölülmúló feladat ne egyetlen, más irányban többszörösen elfoglalt kutató szórakozása legyen, hanem kapja meg azt a munka jelentőségéhez mért támogatást, amelyet a tervszerű tudományos kutatásnak ebben a szakaszában méltán elvárhatni. Véleményem szerint a magyar nyelvnek a távoli jövőben megszerkesztendő nyelvtörténeti szótára is csak több ilyen terjedelmes részletszótár tanulságainak figyelembevétele esetén elégítheti majd ki korunk fejlett, illetőleg az eljövendő korok még fejlettebb nyelvtörténeti igényeit.

5. Az erdélyi magyar nyelvtörténeti kutatás legfontosabb kérdéseinek és feladatainak ilyen futó és hiányos felvázolásából is szembe tűnik az elvégzendő munkálatok nagysága. A kérdések és feladatok e tömegével csak akkor lehet megbirkózni, ha megteremtődnek az elvégzendő kutatás és a nyomában járó feldolgozó munka személyi, anyagi és kiadási feltételei. A személyi feltételek megteremtése érdekében fontos, hogy a Román Népköztársaság Akadémiája Nyelvtudományi Intézetének káderpolitikája, valamint az egyetemi oktatás és aspiránsképzés is legyen tekintettel a magyar nyelvtörténeti kutatás különleges személyi igényeire.

Nem kétséges azonban az, hogy a személyi, anyagi és kiadási feltételek biztosítása esetén is az erdélyi magyar nyelvtörténeti kutatás eredményessége a helyes munkaszervezéstől függ. Ez a nagyarányú munkálat nem lehet egyetlen kutató vagy egymástól függetlenül dolgozó néhány kutató magánügye, e feladatokat kielégítő módon csak munkaközösségekben és csak úgy lehet megoldani, ha a közösség tagjai az erdélyi magyar nyelvtörténet nagy összefoglalásának távlatában látják a maguk és társaik részletmunkájának jelentőségét.

Most, hogy előadásom befejezéséhez értem, ismételten vissza kell térnem a bevezetőben mondottakra. Az előadottakból — gondolom — annyi kiviláglik, hogy a sztálini feladatot — a nyelvfejlődés belső törvényszerűségeinek vizsgálatát — az erdélyi magyar nyelvtudomány viszonylatában csak nagyarányú nyelvtörténeti kutató és feldolgozó munka elvégzése esetén lehet megoldani, akkor, ha a nyelvtörténeti kutatást nem szakítjuk el a ma köz- és irodalmi nyelvnek és a mai nyelvjárásoknak a vizsgálatától. Nem nehéz tehát belátni, hogy csak a nyelvtörténeti kutatás feltételeinek megteremtése biztosíthatja az erdélyi magyar nyelvtudományi munkásság szilárd alapokon való elindulását, illetőleg folytatását. SZABÓ T. ATTILA

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A *lévél* és az *-ál, -él* képző. A *lévél* ~ *lévél* szónak elég terjedelmes irodalma van. Néhány XVI. századi kódexünktől kezdve számos szerzőknél előfordul *leyel, lejél, levél, lévél, lél* alakban (NySz. II, 596). A szó eredetét helyesen fejtí meg SIMONYI ZSIGMOND (Nyf. XII, 462), mikor a *lész* ige gyakorító képzős származékának tartja. LUKÁCS LŐRINC (uo. 518—9) elfogadja SIMONYI szófejtését, és azt teszi hozzá, hogy a szó a XVII. században még élt, de a XVIII. század közepén már alig értették. Állítását arra alapozza, hogy Lippai János „Posoni kert” című munkájának első kiadásában (Nagyszombat—Bécs, 1664—7.) még sűrűn használja ezt a szót, az 1753. évi második kiadás azonban vagy félreérti, vagy más szóval helyettesíti. KIRÁLY PÁL (Nyf. XII, 560—1) elismeri ugyan, hogy a *lévél* a *lesz* származéka, de kétségbe vonja gyakorító értelmét.¹ Újabb adatokat is közöl XVIII. századi íróktól. Szerinte „tájdívatosan (különösen a Tiszántúli felsőbb megyékben) lehetett használatban”, mert a XVI—XVIII. században egyes íróknál előfordul, másoknál nem.

KIRÁLY PÁL helyesen mutat rá, hogy az akkor még csak a nyelvtörténetből ismert szó — nem volt országszerte ismert. Helymegjelölése azonban (a tiszántúli felsőbb megyék) nem pontos. Nem véletlen, hogy a szó Balassi Bálintnál is előfordul:

Felejtett árva itt mint pusztába csak remete módra

Tengek, nem élek, lenni sem *lélek*, mert jutottam búra.

(Balassa B. összes m. kritikai kiad. 1951. I, 70.)

A MTsz. az Ipoly völgyéből (Kovárv. vid.) közli: *levél* 'szokott lenni' és *levél, lévél* 'szokott lenni, van' (Újbars Bars m.). Ehhez hozzávehetjük még ZOLNAI GYULA adatát Tolmácsról (Nógrád m.): *itt levé* 'itt szokott lenni vagy állni, ez a helye'. További adatok: *levél* 'szokott lenni' Nyitravidék (Nyf. XX, 9); a *levél* gyakorító ige múlt ideje Bodokon (Nyitra m.) *livitt*, Lédecen (Bars m.) *livétt* 'szokott lenni' (uo. 12—3). — Ez adatokat saját följegyzéseimmel kiegészíthetem: *livútek* 'szoktak lenni' Kismánya Nyitra m.; *levélünk* 'tartózkodunk', *levét* 'szokott lenni', *levétek* 'szoktak lenni' Bajka Bars m.; *lovét* 'szokott lenni' Csáb Nógrád m. Az utóbbi két helységben 1954 őszén, szlovákiai nyelvatlász-gyűjtésünk melléktermékeként jegyeztem föl a közölt adatokat.

A fentiekből nyilván kitűnik, hogy a rögzíthető nyelvtörténeti adatok és a ma is élő nyelvjárási formák egyaránt arra utalnak, hogy a szó a Nyitra, Garam és az Ipoly völgyében élő magyar lakosság között volt és van használatban, tehát Balassi Bálint nyelvében természetes elem, hiszen Balassi nyelvében megtalálhatók a középső palóc nyelvjárás egyes hangtani és szókinésbeli sajátosságai (vö. pl. ECKHARDT, Balassi B. összes művei I, 15).

Az *-ál, -él* képző a mai köznyelvben ebben a formájában nem élő képző, hanem csak a *-gál, -gél; -dogál, -degél, -dögél* stb. képzőbórok elemeként fordul elő. Kevés olyan igénk van ezzel a képzővel a köznyelvben, amelynek az alapszava is élő ige. A TMNy. (398—9) csak három ilyent tud felsorolni: *dobál, vetél, ugrál*. Érdekes, hogy SIMONYI 1895-ben még nem a köznyelvi adatok közt sorolja föl *dülöngél* igénket. Elavult vagy homályos alapszóból származik a TMNy. szerint a *metél, kószál, cibál, riszál, kínál, sajnál* stb. — A NySz.-ból a következő adatokat lehet találni a képzőre: *buvál* ~ *buál* 'bujkál', *jövéll, járáll, menél, lévél* vagy *lévél* 'van', *nézél, szokál, vetél, harapál, hagyapál* 'köpköd', *örizél, tekintél, kerengél, csevegél, állongál*. — A nyelvjárásokból a TMNy. a következő adatokat idézi: *járáll, menél, rugál, szokál, ülél, fonyál, főzél, háldál, lakál, dugál,*

¹ Cikkem megírása után vettem észre, hogy SZABÓ DEZSŐ Csíkszentdomokosról közli a *lész* igének hasonló értelmű, de más gyakorító képzővel ellátott változatát: *léllégél* 'éidegél' (Nyf. IX, 29).

nézél, tipál 'tépáz', kapálál, kaszálál, fűrödél, ugrálál, hagyigálál. Mindezek az alakok — ha rögzíthetők — a palócból valók. Külön sorolja föl a szlavóniai *látál, évél, ivál, jüvél, ménél, szokál* adatokat. (További adatokat l. SIMONYI: NyK. XVI, 252—3.)

A fenti igékben meglevő képzőelemet az *-l* igeképző változatának, az igető véghangzójával bővült alakjának tartja D. BARTHA KATALIN (MNyelvj. I, 36), és azonosnak veszi az *-al, -el* igeképzővel. Példái: *hálláól, háólaól, szokáól, áólaól, ménél, beszélél.* Itt megtalálható a képző irodalma is (l. még erre A. KÖVESI MAGDA: NyK. LV, 126).

A nyelvatlasz-gyűjtés során egyes szavakban, mint a *hálál* 'hálni szokott' igében széles területen találkoztam a képzővel, de igazán elevennek, szinte minden igéhez hozzátelhetőnek csak Barslédecen, Bajkán (Lévától délre) és Csábon (Balassagyarmattól északra) találtam. Az *-ál, -él* képzős ige a gyakorító ige olyan fajtája, amit a köznyelv a *szokott* + főnévi igenév kapcsolattal fejez ki. Példáim a következők: Barslédec: *ász csinátátam mindig 'azt szoktam mindig csinálni'; ropogál, így mondáták rigén 'így szokták mondani'; ávva tüzelétük 'avval szoktunk tüzelni'. — Bajka: hállátam 'többször hallottam'; szövét 'szokott szöni'; mondátá 'mondogatta'; hügátállya 'szokta hallgatni'; boszontátuk egymást 'szoktuk egymást bosszantani'. — Csáb: odájárátunk 'oda szoktunk járni'; ott árátátam 'ott szoktam aratni'; hordállya 'hordogatja'; mondáták 'szokták mondani'; uty híváták 'úgy szokták hívni'; fáját nekém 'szokott fájni'; járátam, olvásátam, csónakázátunk, járátunk; ít hálálunk 'rendszerint itt hálunk'. — További adatok: Nagyölvéd (Esztergom m. északi csücske): *hálál* 'hál' (MNy L, 216); Nagyhind (Bars m.): *mondá* 'mondogat' (uo. 220).*

Mivel mind a helyhez köthető nyelvtörténeti adatok (Káldi, Pázmány, Bornemissza, Veresmarti), mind pedig a XIX—XX. században följegyzett nyelvjárási formák egyértelműen Nyitra, Bars, Hont és Nógrád megye palóc nyelvjárására (a nyelvtörténeti adatok kissé nyugatabbra is) és Szlavóniára utalnak, azt az eredményt szűrhetjük le, hogy a *levél* ige előfordulása és az *-ál, -él* gyakorító képző elevensége már a XVI. század óta a nyelvterület egy viszonylag kis területére korlátozódott. Ezért fontos támpont lehet a jövőben egyes nyelvemlékek keletkezési helyének meghatározásában az ilyen típusú igék gyakorisága vagy hiánya.

KÁLMÁN BÉLA

Az emfatikumok kérdéséhez. A kereken két évtizede lezajlott fonológiai vita óta (vö. főleg LAZICZIUS: NyK. XLVII—XLIX.) nyelvtudományunk elkönyvelt tételei közé tartozik az, hogy funkció szempontjából a hangokat a) fonémákra, b) variánsokra, c) emfatikumokra osztjuk fel. (Vö. legújabban: BÁRCZI, Bev. 58.) Ezen túlmenően azonban az emfatikumok kérdése nyelvtudományunknak teljesen elhanyagolt része. Méltán panaszkodik HEGEDŰS LAJOS, hogy „a magyarban az emfatikumnak egy-egy nyelvterületen használatos nyelvi kifejezési formáiról és eszközeiről vajmi keveset tudunk. Pedig nyilván megvannak ennek is a kialakult normái” (MNyelvj. II, 11). Egyszerűsödés rámutat arra, hogy „az emfatikum különböző megnyilatkozási formáit és normatív határait a különféle érzelmekkel kapcsolatosan” hangfelvételek alapján kell meghatározni (uo.).

Függetlenül attól, hogy elfogadjuk-e HEGEDŰS felfogását vagy sem, kétségtelen, hogy az emfatikumok behatóbb tanulmányozása akár hangfelvételek alapján, akár más módon (szépirodalmi párhuzamok, hangstatisztika) feltétlenül szükséges.

Az a tény, hogy az emfatikumnak, mint nyelvi jelenségnek behatóbb vizsgálata nem történt meg, nem csupán rovására írandó nyelvtudományunknak, hanem — bár kicsinyke és negatív, de mégis csak bizonyítéka a marxista nyelvtudomány fejlődésének. Bizonyítéka azért, mert az emfatikumokat ma már nem szemlélhetjük statikusan, állandó

és önmagukban érvényes jelenségekként (mint még LAZICZIUS tette BALLY nyomában: NyK. XLIX, 181). Mai szemléletünk éppen azon alapszik, hogy a hangok érzelmi szerepe, hangulati értéke legtöbbször nem egyes hangokhoz fűződik, hanem a hangok kapcsolatahoz. Éppen a hangok különböző csoportosítása idézheti fel az érzelmi hatásokat. De ez a hatás mindig csak összefüggésben: szóban vagy mondatban érvényesül és ítéhető meg, akárcsak a hangok értelmi funkciója (vö. BÁRCZI, Bev. 35). Innen van, hogy olyan kérdések elemzése, vitatása során, amelyekben sokszor szerepet játszik a hangulati érték, nem kerülnek tárgyalásra az emfaticumok, aminthogy nem kerül szóba az egyes hangoknak egyéb — szemantikai vagy szintaktikai — funkciója sem, mint önálló jelenség. (Vö. pl. a magyar szókészlet szótári feldolgozásának kérdéseivel kapcsolatos vitát: I. OK. VI, 34—96.)

Szükséges ennek a felfogásnak hangsúlyozása két okból is. Egyfelől szükségünk van rá, mint nyelvtudományunk fejlődését jelző adalékra, különösen akkor, amikor a magyar nyelvtudomány — nyilván nem is éppen alaptalanul — elmarasztaló kritikát kap (vö. MÓD ALADÁR és KARDOS TIBOR megjegyzései: FelsőoktSz. IV, 258, 260). De szükségünk van az alapelvek tisztázására főképpen azért, mert a gyakorlati élet sürgősen követeli az elméleti megalapozást.

Erre utal NAGY JÁNOS igen figyelemre méltó, sok gondolatot ébresztő cikke (MNY. LI, 189—200). Ám éppen az elvi tisztázatlanság következtében NAGY fejtegetése abba az alapvető tévedésbe siklik, hogy az emfaticumoknak mint önálló jelenségeknek tulajdonít a reálisnál sokkal nagyobb jelentőséget. Ezért lesz téves vagy formális fejtegetéseinek jelentős része.

Petőfi Orbánjának hangulati hatását például — hogy csak egy-két szembetűnő, jellegzetes példát ragadjak ki — NAGY a velaris hangok hatásának tulajdonítja, mert a versben a velaris hangokkal, a velaris hangrendű szavakkal játszik a költő (197). Statisztikát is közöl az előforduló velarisok nagy számáról. Megállapítása igaz, de formális: a hangulati értéket nem a velaris *o*, *á* gyakorisága, hanem az *Orbán*—*orrán* ismétlődő rímjátéka nyújtja elsősorban. S ez természetesen nincs kötve a velaris magánhangzókhoz. (Vö. pl. MÓRICZ „A török és a tehének” című meséjének rimes játékát: *Mehemed-tehének* vagy — Petőfinél maradván — a *Kismenyecske, szép kis menyecske* kezdő sorait.) Különösen nincs kötve akkor, ha előbb — Platon nyomában — az *a* hangról azt állítjuk, hogy „nagyot, terjedelmest jelentő szavakba kerül” (197), „... az idézetek jelentése: nagyság, távolság” (uo.). Természetesen ezt az állítást is lehetne ellenidézetekkel cáfolni: „Ha madárka száll az ágra”, „Száll az ének szájról szájra” stb.

A „Bús donna barna balkonon Mereng a bibor alkonyon” sorokban sem az *o* hang halmozása, hanem az alliteráció váltja ki az intenzívebb hangulati hatást (197). Az *o* hang „erőltetett, szokatlan” halmozásáról nem is igen beszélhetünk itt (uo.). Hiszen például ezekben a verssorokban: „Tetején lobogós hadi kopja”, „Tán honom könnye vagy te nagy folyó”, „Délihábos ég alatt kolompol” 10 szótagra 4 *o* hang esik, míg Babits idézett sorainak 16 szótagjában 6 *o* van.

A *h* hanggal kapcsolatban helyesen állapítja meg a szerző, hogy „csak bizonyos hangok társaságában érvényesül az igazi színe” (198). A többi hangot illetőleg azonban nem gondol a hangkapcsolatok, a hangkörnyezet megváltoztató, determináló hatására. Ám a *h*-val kapcsolatban is téves az a megállapítása, hogy „e leheletszerű hanggal kezdődő szavak mind némaságról, csendről „beszélnek” (198). A *hang, hűhó, huj, huj, hajrá; halló, hé, hó-hahó* stb. szavak inkább az ellenkezőjéről tanúskodnak.

A statikus nézőpontnak, a helytelen szemléletnek következményei nyilvánulnak meg NAGY összefoglaló következtetéseiben is: „A hangszín, a szóhangulat eredetének helyes magyarázata csak fonetikai alapon történhet” — mondja (200). Természetes, hogy nem hagyhatjuk figyelmen kívül a hangok fonetikai sajátságait. Ezek is közre-

játszanak a hangulati érték kialakításában. De kizárólagos indítékul még akkor sem szolgálnak, ha látszólag függetlenek a jelentéstől. Vajon Kosztolányi Ilona című versének értelem nélküli hangsorai ugyanazzal az expressivitással bírnának-e a verskörnyezetből kiragadván?

Téves fogalmazású ez a tétel is: „A hangesztétika alaptörvénye: szolgálja-e a hangszín a mondanivalót vagy nem. Ha szolgálja, akkor a »rossz« hangzású szó is lehet művészi” (200). Ez a megállapítás ellentétben van nyelvtudományunknak azzal az alaptételével, hogy a nyelv a gondolkodás anyagi burka. Vagyis a nyelv elemei: a hang, a szó, a mondat egyaránt a mondanivalót szolgálják. Hiszen „a nyelv lelki tartalmak közlésének eszköze. Ennek az eszköznek különféle alaki sajátosságai, közvetve vagy közvetlenül mind a tartalom kifejezését szolgálják” (HEXENDORF EDIT: I. OK. VI, 390).

Kétségtelen, hogy a hangok esztétikai funkciójának szabályozásában a gondolatközlés még nem játszik vezető szerepet, mint a szó vagy éppenséggel a mondat megformálásában. A hang esztétikai funkciójának érvényesítését részben a nyelv ritmusigénye, a jó hangzás elve irányítja. Tehát részben még a hanganyag mechanizmusában gyökerezik. De a beszélő s még inkább a művészi igényű, tehát céltudatosan is esztétikai hatásra törekvő előadó már a hallgató ritmus-igényét, esztétikai érzékét is ki akarja elégíteni. Hiszen így talál készséges, kedvező meghallgatásra a közölt gondolat. Éppen ezért a hangok esztétikai funkciójában is érvényesül a gondolatközlés szempontja, akárcsak a szavakéban vagy a mondatokéban (PAPP ISTVÁN, Hangtan, Ped. Főisk. jegyz. 1953. 61).

Addig is, míg alkalmunk lesz az emfatikumok funkciójának részletesebb tárgyalására, elégedjünk meg ezzel a néhány alaptétellel: 1. az emfatikumok nem szemlélhetők statikusan, önmagukban, csak a mindenkori előfordulási környezetükben; 2. funkciójuk mindenkor a kifejezni szándékolt tartalomnak, a gondolatnak van alárendelve; 3. hatásuk, illetőleg intenzitásuk összefüggésben van a hangok fonetikai sajátosságaival, s ezek alapján bizonyos szabályszerűséget mutat; 4. a hangulati hatás sohasem választható el a beszélő és hallgató egyéniségétől, tehát többé-kevésbé mindig szubjektív, jóllehet bizonyos vonások (hagyomány, táj stb.) kiegyenlítően hatnak rá, és elősegítik szociális jellegűvé fejlődését.

Nem szorosan ide tartozó, de fontos kérdés NAGY JÁNOS cikkében, hogy a költői tudatosság elhalványításával az ösztönösségnek tulajdonít döntő szerepet. Arany közismert margó-jegyzete óta nem lehetünk eléggé óvatosak a belemagyarázások tekintetében, s minden szövegelemzésben fenyeget az a veszély, hogy szándékosságot teszünk fel ott is, ahol ilyen nincs. Mégis túlzásnak és önkényesnek látszik ez a tétel: „...költőink bizonyára nem tudták az alkotás lázában, hogy az ellentétes hangrendű szavak már testükkel is, hangsorukkal is a vers ellentétes mondanivalójáról tanúskodnak. Nem lennének klasszikus költők, ha ezt a hangrendi ellentétet tudatosan alkalmazták volna.” (197.) A *tudatosság* szó tág körű értelmének pontos realizálása sok kételyt eloszlatna, de mindenképpen nehezen hihető, hogy Petőfi „természetesen nem tudatosan” alkotta meg „mely nyelv merne versenyezni véled?” sorát (197). (Az írói ösztönösség vagy tudatosság kérdésével kapcsolatban vö. BENKŐ LÁSZLÓ: Új Hang III, 8—9. Költészetünk múltjából sok idevágó adatot találhatunk GÁLDI LÁSZLÓ „Vers és nyelv” című tanulmányának főként I. és II. fejezetében: *Nyelvünk a reformkorban*. 1955.) BENKŐ LÁSZLÓ

A bárány hangtörténetéhez. Ismeretes, hogy *bárány* szavunk a szláv *baran*-ból származik, vö.: szerb-horvát: *baran*, szlovák *baran*, ukrán *barán*, orosz *barán* (régén *borán* is) 'ua.' (KNEZSA, SzJöv. I/1, 79). Előfordulásai: 1206/1257: „Incipit itaque prima meta de *barancuth*”, 1365: *Baranther* (OkI Sz.); SehI Szj.: „agnus — *baran*, agnellus — *kis baran*”; JókK. 148: *baran*, BécsiK. 129: *baranok*, MA.: *báránt*, Pázm: Préd. 864:

bárány (NySz.). Az EtSz. kérdőjellel közli a következő változatokat: CLUSIUS, Stirp. nomencl. 1584: *borány* (?); Nomencl. (Nagyszeben, 1629.): *barány*.

A szó tehát a XIII. század elején már megvolt nyelvünkben: ebben a korban az *â > â* labializáció, mely a XI. században indult, még nem zárult le véglegesen (BÁRCZI, Hangtört. 43). Ha a szót *â-t* őrző nyelvjárás vette át, a szó alakja egy ideig a magyarban is *bârán* lehetett. Ha a szó teljesen *â-zó* nyelvjárásokba került, ott a hanghelyettesítésnek több módja képzelhető el: vagy az időtartam rovására: *bârán > bârân*; vagy a hangminőség rovására: *bârán > barân*; vagy vegyes megoldás: az első szótagban minőségváltó hangcsere, a másodikban pedig mennyiségváltó, melyben a nasalis nyújtó hatása is közrejátszott: *barân* (a nasalisok nyújtó hatására vö. BÁRCZI, Hangtört. 52). Elképzelhető variáns még a *bârán*, ha feltesszük a hangsúlyos szótag nyújtó hatását.

Mivel valószínűbbnek látszik, hogy az átvétel korában még nem számolhatunk teljesen *â-zó* nyelvjárásokkal, az is valószínűbb, hogy az átvétel után *bârán* alakot, olvasatot kell feltennünk, majd utána nasalis okozta nyúlást: *bârân*, és csak ez után — hasonulásos nyúlás eredményeként — a *bârân ~ bârány* alakot.

A folyamat közbeeső állomását ki is tudjuk mutatni. Nem megozott az EtSz. kérdőjele a *barány* alak után. Hasonló alak mutatható ki a középpalc nyelvjárásból a XVIII. századból: 1768: Pöstyén Nógrád m. [!]: *baránt, baránynak, barányt* (Nógrádm. Lt. Fiscalia fasc. XXXVI 62.); 1792: Ipolyvölgy: „... Vadkerti *Barány* Désmábul . . . , Drégeli Helységben levő *Barány* Kilenczedbül” (Esztergomi primási gazd. lt. Drégelyi urad.); 1792: Ipolyhídvég: *Barányok, Barány* (uo.); továbbá XVI. századi nyomtatványokból: Heltai: Dialógus I3b: *barány*; Decsi: Adag. F8a: *barányok* (ez kétes adat, mert E8b: *báránt*, F8a: *bárány*). A mindenáron kétkedők persze felvethetik, hogy mindezek az adatok *í r á s h i b á k*; de vajon ezek miért mindig az első szótagban mutatkoznak? Továbbá: mivel magyarázható a CsángóSz. — KNEZSA i. m.-ben nem idézett — adatai: „*barân* (-nt, -âk, -nâ) 'bárány, Lamm'; *barânâdzik* (-ât, -ni) 'bárányozik, lammen'?

Azt hiszem, a nyelvtörténeti és nyelvjárási adatok legalább is valószínűsítik a *bárány* szó hangfejlődésének fentebb vázolt lehetőségeit. TÖRÖK GÁBOR

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Szemügyre vesz. A régi magyar nyelvben két szókapcsolat járatos, amelyben a *szemügy* összetétel szerepel. Az egyik *szemügyet vesz*, a másik, mely újabbnak látszik, *szemügyet kap*.

Az elsőre vonatkozó legrégebbi adatok időrendben ezek: DebrK. 162: „kit haluan vamof petőr *szömigyöt veuen* el futa onnan . . .”; Alv: Itin. 311: „Az nőtelen papok igen kapok, az az el kaczontanak az mikor *szóm igyöt vehetnek* az Eva leanyira az szentseg, es fogadas alatt”; MA: Scult. 292: „Az satan elragad az olly helyre az hol valami *szem ügyet vehet* az szenteknec meczzálására”; stb. (NySz.). Ezeket az adatokat megtoldhatjuk az alábbival: Kiskunhalas: „*szömügyet vösz*: vérszemet kap, kinyílik a szeme, fölbátorodik” (MTsz.).

A másodikra: Megy: 6 Jaj. II, 38: „Itt *kap* az ő el foljlodott [igy!] lelke *szemügyet*”; MonOkm. VI, 215: „Ha mi kis *szem ügyet kaphat* az magyar is, azt tudja, mind ugy kél” (NySz.). A nyelvjárásokból, Szegedről: „*Szömügyet kapott*: vérszemet kapott, kinyílt a szeme, fölbátorodott” (MTsz.). Más kapcsolat, a Székelyföldről: „*Szemügyet veszteni*: szem elől elmenni” (Tsz., MTsz.).

A Hegyalján járatos *szem-ügy* KASSAI J. (Szókönyv IV, 398) szerint a. m. „vakmerő ügyekezett valami tételre”.

A *szemügy* összetétel második tagja szerepel a következő XVI. századi adatban: Cseng: Jer. a3: „Jerusalem ellen *ügyet vót* vala, de gonosz szerenczéye történt vala, mert sidóktól igen verettőt vala” (NySz.). Az *ügyet sem vet* kifejezés először BALLAGI szótárában (1864.) fordul elő. A MTsz. szerint: „*ügyet sem vet vmire*: rá sem hederít, nem is törődik vele”. Ugyanez a szótár a Székelyföldről idézi ezeket: „Elmentünk a guzsajásba, de a leány *ügyet sem vetett* reánk. *Ügyet sem vet* az ételre.”

De van *ügyöntartás* is, Háromszék megyében, ami a. m. 'szemmeltartás'; *ügybevitel* pedig ugyanott a. m. 'figyelembevétel' (MTsz).¹

G. Z. [GOMBOCZ ZOLTÁN] egy szerkesztőségi üzenetben ezt írja: „Az *ügyet vetni* talán a *szemet vetni* és *szemügyet venni* kifejezések keveredéséből keletkezett” (MNy. IV, 287). — Az igaz, hogy a régiségben gyakori volt a *szemet vet* kifejezés is, mint ez kitetszik az alábbiakból: Kár: Bibl. I, 461/b: „Valami keuessé *szemet vetvén* arra”; Pázm: Préd. 794: „Szemét egy asszonyra veté, azt meg-szereté, meg-nehezkesité”; Fal: UE. 382: „Senkire jó *szemet nem vetnek*”; SzD: MVir. 389: „Reám leg-ébrebben *veté szeméit*” (NySz.). De előkerül a *szemfény alá vet* kifejezés is: Pázm: Préd. 15: „*Szem-fény-alá veti* minden kisebbségeket, hogy pironkodgyanak”.

Kérdés mármost, mit jelenthet az *ügy* ~ R., Nyj. *ügy* a *szemügy* ~ R., Nyj. *szemügy* összetétel második tagjában?

Ezt az összetételt és a vele képzett szókapcsolatokat CzF. így magyarázza: „*Szemügy*. Szemek által gyakorolt vigyázat, figyelem; szemek elé kitűzött cél, tárgy. *Szemügyre venni valakit* v. *valamit* 'szemmel kiválólag megügyelni; nézés, figyelés különös tárgyául kitűzni'; hasonló jelentésű: *szem ügyet tartani valakire* v. *valamire* (Szabó Dávid) . . .” Csak az a kérdés, hogy volt-e valámikor *ügy* szavunknak 'vigyázat, figyelem', vagy éppen 'kitűzött cél, tárgy' jelentése. G. Z. előbb említett üzenetében is hangsúlyozza, hogy az *ügy* szó eredeti jelentése 'Angelegenheit, Sache, Mühe' (i. h.). Még nyomatékosabban utalt erre BUDENZ, ki felhívta a figyelmet az *ügygel-bajjal* kifejezésre. Ezt a régiségben is gyakori szókapcsolatot csak úgy érthetjük meg, ha feltesszük, hogy *ügy* szavunknak (legalábbis annak, mely ebben a kapcsolatban szerepel), jelentése rokon volt *baj* szavunkéval; *ügygel-bajjal* a. m. 'cum labore, difficultate, molestia' (MUSz. 812). Aligha lehet kétségbe vonnunk, hogy az *ügygel-bajjal* kifejezés két eleme két rokonértelmű szó, vö.: GKat: Titk. 327: „Eszedben vehetd, kegyes olvaso, melly nagy *ügyvel, bajval* kellessék a hamisságot oltalmazni”; Czegl: Dág. Előb. 31: „A derék tábor az esső miatt nagy *ügygel bajjal* Bars mellé szálla” (NySz.). Ha áttanulmányozzuk a NySz.-ban az 1. *ügy, igy* 'causa, negotium, res' jelentésű szavunkhoz adott példaanyagot, könnyűszerrel megállapíthatjuk, hogy e szónak 'küzdelem, fáradozás, baj' lehetett az eredeti jelentése.

Másrészt feltűnő, hogy a *szemügy* ~ *szemügy* a legrégebb, XVI. századi adatokban jelöletlen birtokos (vagy főnévi jelzős!) összetétel. Ez mindenestre e szerkezet régiségére utal. A PPB.I.-ban először előkerülő „*keze-ügyében lenni*: esse obviam”; „*Más keze-ügyében lenni*: in medio esse” már birtokos személyragos formát mutat, nem is tekinthető összetételnek, s mindenképpen későbbi a *szemügy-féléknél*. Alkalmassint csak analógiás alakulás, éppúgy, mint a LEHR ALBERTTÓL idézett *foga ügyibe, orra ügyibe, nyelve ügyibe, lába ügyibe* stb. (MNy. V, 303—6). Már SZARVAS GÁBOR megállapította, hogy az olyan állandó szólásokat, mint *keze ügyébe kerül* stb. módosítják s más-más érzékszerv névével alkalmazzák (Nyr. V, 548). Úgy hisszük, SZARVASNAK igaza van, csak azt kell hozzátennünk, hogy az idézett nyelvtörténeti adatok tanúsága szerint nem a *keze ügyébe kerül-félék*, hanem a *szemügy-gyel* alkotott szókapcsolatok az eredetibbek, mert ezekre sokkal

¹ Van a székelységben *ügyibe-való* 'ügyes, csinos, takaros' (MTsz.; BENKE ANDOR és BENKÉNÉ BOCZ JULIÁNNA révén Nagybaconból is tudom). — P. D.

régibb adataink vannak, s ezenfelül is: ezek jelöletlen birtokos összetételek, tehát bizonyára igen régi maradványok.

De ha a *szemügy* összetétel régi keletű, akkor második tagjának, az *ügy*-nek jelentése aligha lehet 'baj, vesződség, elintézendő dolog'. Más szóval: ez az *ügy* nem lehet azonos az *ügyyel-bajjal* kapcsolatban szereplő *ügy* szavunkkal. Kérdés ezek után, mit jelent akkor a *szemügy* összetételben az *ügy*?

A megfejtést alkalmasint a Nyj. (Nógrád m.) „*szembábo*: pupilla” (Nyr. XII, 280) összetétel adja a kezünkbe. Már CzF. szótárában a *báb* címszó jelentései közt, a *kapu bábja* 'kapu bálványa' szókapcsolat után megtalálhatjuk 3. jelentésül ezt: „A szemben látszó kis alak (pupilla oculi)”. HORGÉR ANTAL *báb* szavunk eredetét kutatva felsorolja e szó minden jelentését, az előbb említettet is, majd ehhez a következő megjegyzést fűzi: „a szem pupillája jelentés . . . visszavihető a *hernyó bábjára*. (Vö. hogy a szemnek ugyanezt a részét a szem bogarának is mondják)” (MNy. VII, 159). Más nyelveknek a *szembábo*: *báb*-bal egybevethető kifejezései azonban nem erre mutatnak. Ismeretes, hogy az 'Augenstern' jelentésű latin *pupula* ~ *pupilla* eredetibb jelentése 'Mädchen, Püppchen' (WALDE—HOFFMANN, LatEtWb.). Szakasztott így a görögben is; itt a *κόρη* jelentése eredetileg 'jeune fille', majd 'poupée de cire, de plâtre', végül pedig 'pupille de l'oeil' (BOISSACQ, Dict. étym. de la langue grecque⁵ 496). PAPE (GriechWb. 1486) szerint a *κόρη* jelentései „1) Mädchen, Jungfrau, Tochter; 2) eine Puppe von Wachs, Thon od. anderen Stoffen; 3) die Pupille im Auge, weil in ihr ein Bildchen des Hineinsehenden erscheint.” PAPE tehát meg is magyarázza, hogy miért nevezték a görögök a pupillát *leányká*-nak, *bábocská*-nak: pupillánkon kis báb alakjában megjelenik a szemünkbe néző képe. Mivel pedig a magyar *báb* szónak a jelentése a *kapu bábja*-féle kapcsolatokban a. m. 'bálvány' (vö. a *kapu bálványa*: CzF.), értve ezen olyasféle kis bálványt, mint amilyenek a finnugor és török népek házi bálványai lehettek (ezekről l. MgNépr. IV³, 352—4), azt kell hinnünk, hogy a magyar Nyj. *szembábo*, valamint a CzF.-nál található *báb* 'pupilla' ugyanazt a szemléletet tükrözi, mint a latin *pupilla* és a görög *κόρη*, előbb említett jelentésében. Eszerint *szembábo* a. m. az a kis bábhoz hasonló alak, mely pupillánkon megjelenik, annak a képmásaként, aki a szemünkbe néz.¹ Ugyanezt jelenti azonban nézetünk szerint a *szemügy* ~ *szemügy* is, a R. *szemügyet vesz*: *szemügyet* kap kifejezések eredeti értelme pedig aligha más, mint 'valakinek a szemében, pupilláján észreveszi báb alakban tükröződő, saját képmását'. Ebből az eredeti jelentésből magyarázhatók ennek a szókapcsolatnak egyéb, s bizonyára későbbi jelentései: 'észrevesz valamit → kinyílik a szeme → fölbátorodik → vérszemet kap stb.'. Az *ügyet* (*sem*) *vet* szókapcsolatban az *ügy* 'szem' jelentésben áll. Ez és a többi fentebb ismertetett szókapcsolat mind későbbi eredetű, s alkalmasint — mint erre már GOMBOCZ (i. h.) is utalt — a *szemet vetni* és *szemügyet venni* kifejezések keveredéséből keletkezett.

Mindebből ezúttal számunkra az a fontos, hogy a *szemügy* ~ *szemügy* összetétel végső soron a. m. 'a szem bábja' (= Nyj. *szembábo*), ami pedig — mint láttuk — 'pupilla' jelentésű. A szóban forgó összetétel második eleme: *ügy* ~ *igy* tehát a. m. 'báb'.

A pupillának: a szem bábjának hasonló szemléletet tükröző elnevezését azonban nemcsak a görögben és latinban, hanem más nyelvekben is megtaláljuk. Az indoeurópai

¹ A szóösszetételt tárgyaló egyetemi előadásaimnak „A szóösszetételre vonatkozó általános észrevételek” című szakaszában a *szemfényvesztő*, *szemfényvesztés* alakulástörténetéhez tett észrevételeim között van: „A *szemfény* kifejezés, amely egyébként rokon a *szeme világa* kifejezéssel, 'pupula, pupilla, Augenstern' jelentésben szerepel (NySz. I, 818).” (MNy. XLVII, 142.) Itt szoktam felhívni a figyelmet arra, hogy a *pupula* és *pupilla* szók a *pupa* 'baba, bábu' szók kicsinyítői, rokon velük a magyar Nyj. *szembábo* 'szemfény (pupilla)', s onnan erednek, hogy a szem e részében az előtte levő személy kicsi képe mutatkozik. — P. D.

nyelvek közül a lengyelben is van nyoma ennek. Némely lengyel nyelvújrásban a pupilla neve *lalka* 'babácska', *panienka* 'leányka', *człowieczek* 'emberke' (I. Język Polski II, 123–5, XXIX, 27–30). A héberben is a מַנְחֵן vagy מַנְחָה jelentése 'Männchen → Pupille' (I. G. BEER, Hebräische Grammatik. Berlin–Leipzig, 1915.: Sammlung Göschel, I, 93).

Ugyanezt a szemléletet mutatják azonban a finnugor, valamint a török nyelvek is. Az erza-mordvinban: (KOLJADENKOV—CIGANOV) *ава* 'женщина, мать', *сельме-ава* 'зрачок'. A komiban (WIEDEMANN): *sin-kaga* 'Pupille, Augenstern', *kaga* 'Kind'; (WICHMANN—UOTILA): VSP. *akañ* 'Puppe', *sin-akañ* 'in der Pupille sichtbares Bild' (VP.), 'Pupille' (S.).¹ A 'Puppe' jelentésű komi *akañ*-nal egyeztethető manysi szavaknak a különféle nyelvújrásokban szintén 'Puppe' a jelentése (I. KANNISTO, WogVok. 13). Ugyanígy a chantiban is (KARJALAINEN—TOIVONEN): *aga-ñ* (Kop. Korj.) *ġcá'ñ*, DT. *ġcá'ñ*, Ts. *ä'kän*, Kr. *ġ'ká'ñ*, O. *a'cá'ñ* 'Puppe'. A mi szempontunkból különösen figyelemre méltó ennek a chanti szónak következő összetétele (KARJ.—TOIV.): *i'sxorġ cañ*, *ġ'kañ*' (Kaz.) 'von einem Verstorbenen angefertigte Puppe, deren Kopf aus Haaren des Toten und das Gesicht aus einem Zinnschmuck gemacht wird'. Ez ugyanis azt mutatja, hogy az említett 'Puppe' jelentésű szó — legalábbis a chantiban — nem akármilyen babát, bábut jelent, hanem olyat, mely valamiféle kapcsolatban áll az elhúnytak vallásos tiszteletével.²

De fogjuk most már vallatóra a török nyelveket is.³ Az oszmánliban (REDHOUSE): „*bebek* '1 A baby. 2 A doll. 3 The figure seen reflected in the pupil of the eye of another person, hence the pupil of the eye'; (HONY): *bebek* 'baby, doll', *göz* *bebeg* 'pupil'. Az azerbajdzsáni tatárban: *бэбк*, *көз бэбэйн* 'зеница, pupilla' (Русско-азербайджанский словарь, Baku, 1951. Зеница al.). A kazáni tatárban (VOSZKRESZENSZKIJ): *кюз кешесе* 'зеница' (= tkr. 'a szem embere'), *кюз бябяге* 'u. a.' (= tkr. 'a szem babája'). Az oiratban (BASZKAKOV—TOSCSAKOV): *көстин балазы* a. m. 'a szem gyermeke, зрачок', tehát szintén 'pupilla'.

A magyar R. *ügy* ~ *igy* jelentése a *szemügy* összetételben a fentebb kifejtettek alapján — úgy látszik — a. m. 'báb, bálvány'. E szavunk eredetével ezúttal nem kívánok foglalkozni.

Befejezésül csak még annyit, hogy a szem bábjának: a szemügynek vagyis a pupillának az a tulajdonsága, hogy benne kicsinyítve tükröződnek a tárgyak, a jó megfigyelők előtt sohasem volt ismeretlen. Kitűnik ez Juhász Ferencnek következő sorai-
ból is:

Hallom Dósa szavát, a keserút, hallom sülni gyönyörű testét,
pupillámban hordom az izzó vas-trónt, rajt Dósa testét,
pupillámban hordom szakállas, koronás fejét, öklét, s jogarkeresztjét,
mint pupilla-tükrében a gyermek az ablak üvegtábláit, s keresztjét.

Ha a szemembe nézel nem téged mutat a fekete lencse,
Dósát mutatják a fényes, fekete gömbablakok,

¹ MUNKÁCSI BERNÁT felhívta a figyelmet arra, hogy a komi *akan* 'Puppe, Spielzeug, Spielknöchelchen' mint kölcsönzó az északi manysi nyelvújrásokban, valamint a chantiban is megtalálható. Szerinte e szó összetétel; elemei: **ak* (= finn, lapp *akka* 'altas Weib, Grossmutter' vagy udmurt *ak*²) 'Tante, ältere Schwester' + *añ*, *en* 'Frau, Weib'; ilyenformán az összetétel eredeti jelentése 'Frau Grossmutter' vagy 'Frau Tante'. (KSz. VIII, 163–4.)

² A chantik halott-kultuszáról és a halottak emlékezetére készült bábukról l.: KARJALAINEN, Die Religion der Jugra-Völker I, 173–6; D. K. ZELENIN, Культ усопших в Сибири. Москва—Leningrad, 1936.

³ A török nyelvekből vett adatok összeállításában RÁSONYI LÁSZLÓ volt segítségemre.

madár, ha köröz magasban, szememben belőle mit mutatok?
Egy keresztes teste csügg ott, keresztben aszalódva, kicsinyítve.¹

*

Annyit a fentiekkel — úgy hiszem — sikerült kimutatnom, hogy a *szemiügy* összetétel második tagjában szereplő *ügy* szavunk nem azonos 'causa, Angelegenheit' jelentésű *ügy* szavunkkal.

BALÁZS JÁNOS

Fenyeget. Közismert dolog, hogy a belső magyar szóteremtés körébe vágó szófejtéseink igen tekintélyes részét KASSAI vagy CZUCZOR—FOGARASI szótáráig lehet visszavezetni. E két szótárban százszámra vannak olyan, ma már jórészt igen naivnak ható, kezdetleges bizonyítási eljárással fölépített vagy éppen minden bizonyító anyagot, illetőleg magyarázatot nélkülöző etimológiai ötletek, amelyeket a módszeres nyelvészeti kutatás már eddig igazolt vagy — ezután fog igazolni. Éppen ezért nagyon gyakori és egyáltalán nem csodálni való eset az, amikor szófejtő ötleteinkhez anyagot gyűjtve rájövünk arra, hogy „új” nézetünket KASSAI vagy CzF. már réges-régen megírta. Nem először és nyilván nem utoljára jártam én is így a *fenyeget* etimológiájának összeállításakor. Azt akartam bizonyítani, hogy szavunk a *fen*, *fené*, *fenekedik* stb. szócsaládba tartozik, s adatgyűjtés közben rátaláltam CzF. nézetére, mely szerint a *fenyeget* a *fen* ige gyakoritójának átvitt értelmű használata (II, 802).

Ez a rábukkanás persze nem ment föl a *fenyeget* etimológiájának részletesebb taglálása alól, mert egyrészt CzF. a pusztá megállapítást semmivel nem támasztja alá, másrészt és főként, mert maga az ötlet soha többé föl nem bukkant szófejtő irodalmunkban: vagy elvettetett, vagy a feledés homályába merült. — A szavunkra vonatkozó újabb megfejtési kísérletek közül említést érdemel a finnugor származtatás: vogul *piment* 'megüzen, oktat', osztják *pāmīnem* 'parancsol, mutat', finn *penää* 'buzdít, int' (vö.: BUDENZ: NyK. VI, 456, MUSz. 515; EtSz.; SzófSz.), valamint a *fedd* ige *fegy* változatával (:>*fejyelem*, *fejyelemz* stb.) való etimológiai összekapcsolás (vö. BEKE: Nyr. LXVII, 118; l. még KASSAI I, 158, 182). A kérdést azonban egyik eredeztetés sem oldja meg: mindkettőnek láthatóan komoly jelentéstani, illetőleg hangtani gyengéi vannak, s nem csoda, hogy a SzófSz. is erős kétkedéssel fogadja őket.

Mielőtt a *fenyeget*-nek a *fen*-nel való rokonítását a hangalak és a jelentés szempontjából vizsgálat alá vennénk, utaljunk röviden arra, hogy a *fené*-nek és a *fenekedik*-nek a *fen* igével való etimológiai összekapcsolása meggyőzően bizonyított és általánosan elfogadott nézetnek számít (vö.: MELICH: MNy. XVI, 121; EtSz.; PAIS: MNy. XLV, 275).

Hangtani téren két kérdést kell érintenünk: a *fenyeget*-nek *ny*-ét és *ny* utáni alapszó-véghangzóját. — Adatok tömege igazolja, hogy a *fen*-nek, a *fené*-nek és a *fenekedik*-nek egyaránt igen gyakori az *ny*-es változata mind a régiségben, mind a mai nyelvjárásokban (vö. NySz., MTsz. stb.); ez az *ny*-es alakváltozat pedig — a *fen* biztosnak látszó finnugor etimológiája (~vogul *pon*-, votják *pen*- stb.: NyH.⁷ 146; EtSz.; stb.), valamint a palatalizáció ismervei szerint — nyilvánvalóan hangzóközi *n*>*ny* palatalizáció eredménye. Ugyancsak adatok tömege igazolja a *fenyeget*-nek igen gyakori *n*-es hangalakját; ezek közül nem lesz haszontalan nébányat idéznünk. Elhagyva most a kódexek és más korai nyelvemlékek nagyszámú *n*-el irt változatát (vö. NySz. stb.) — amelyekben az *ny* *n*-nel való jelölése is számba jöhet — nézzük meg csupán a biztosan *n*-el olvasandó, későbbi adatokat: MA.³: „*Fenegetem*: Comminor”, „*Fenegetes*: Comminatio”;

¹ Juhász Ferenc: A tékozló ország. [Budapest], 1954. 14. — E sorokra FERENCZY GÉZA hívta fel a figyelmemet.

Kereskényi Ádám: Ágostonnak meg-térése (Nagyszombat, 1758.) 78: *feneketődzik*; Kereskényi Ádám: Mauritius tsászar (Kassa, 1767.) 13: *feneketés*; Zechenter Antal: Geklen Adelaida (Bécs, 1772.) 29: *feneketése*; [Fejér György:] A' tisztségre vágyódók (Pozsony, 1790.) 65: *fenefes*; [Fejér György:] A' nevelők (Pozsony, 1790.) 10: *fenetted*; SzD.²: „*Fenegetni*: Acuere, v. Minari”; KRESZNERICS 156: „*Feneget, feneti*: Comminatur. MA. scribit etiam *Fenyeteti*. — *Meg feneteti, meg fenyeteti*”, 156: „*Fenetés, fenyetés*: Comminatio, minae”; CzF.: *fenet, fenetés, fenetetődik, fenetetődés*; N. *fenet* (MTsz., Palócság jelzéssel); stb. Világos, hogy a régi kettősséget mutató *fenet*~*fenyet* (pl.: JordK. 848: *fenyet*, MargL. 77: *meg fenyete* stb.) változatok közül — a *fen*~*feny*, *fene*~*fenye* stb. változatokkal teljesen egyezően — az *n*-esek a korábbiak, mivel *ny*>*n* fejlődéssel: depalatalizációval magyarázni őket ilyen hangtani helyzetben igen-igen bajos volna.

A *fenekedik*~*fenyekedik*-ben nyílt *e* a képző előtti tövéghangzó, a *fenet*~*fenyet*-ben zárt *é*. Ez azonban csak látszólagos ellentét, mivel a *-kodik*, *-kodik*, *-kodik* alsó nyelvallású, a *-gat*, *-get* pedig középső nyelvallású igei véghangzóhoz szokott járulni: *tolakodik*: *tologat*, *mosakodik*: *mosogat* stb.

Az elmondottak alapján világos, hogy a *fenyet*-nek a *fen* alapszóból *-get* gyakorító képzővel való származtatása ellen alaki szempontból semmi kifogás nem merülhet föl. — Most nézzük meg a kérdés jelentéstani oldalát. Itt abból lehet kiindulnunk, hogy a *fenekedik* és a *fenyet* jelentése közt a mai nyelvben is erős a kapcsolat: egy 'mérgeesen készülődik valaki vagy valami ellen' alapjelentés sugárik ki mai nyelvérzékünk szerint is mindkét igéből. Az OrmSz. a *fenekedik*-et így értelmezi: '... fenyetetődik, ütni, vágni, bosszúra készül'. A régiségben még csekélyebb volt közöttük a jelentéskülönbség: mondhatni ugyanazt jelentette mindkét ige, s bármikor használhatták őket egymás helyett. Nem akarván cikkemet hosszúra nyújtani, csupán CAL.-ból idézek e tényre néhány önmagáért beszélő adatot: 222: „comminor: *Fenekődöm, fenyőgetők*”; 222: „comminatio: *Fenekedés, fenyőgetés*”; 360: „eminatio: *Fenyőgetés, fenekedés*”; 549: „intento: *Fenyekedöm, fenyőgetöm*”; stb. Hasonló adatok több régi szótárunkban.

Kérdés, hogyan magyarázható a *fen* 'csiszol, köszörül, élesít' alapjelentéséből a *fenekedik*-nek és a *fenyet*-nek ez az egyező: 'haraggal, mérgeesen készülődik valaki vagy valami ellen' jelentése (vö. erre még CAL. 532: „infensus: *Fenyekődő*, haraguo gonoszakaro”, 532: „infenso: *Fenekődöm* gonozzat akarom, ellene iárok” stb.). — Föltétlenül helyes nyomon jártak azok, akik a *fené* és a *fenekedik* jelentéstani magyarázatában az állatoknak a *foga fenéséből* indultak ki (vö. MELICH: i. h.; PAIS: i. h.). E magyarázatokhoz legfőljebb csak azt tehetjük hozzá, hogy nem kell föltétlenül azon vitatkozni: vajon kutya, farkas, vaddisznó vagy más efféle állat „foga fenése”-e a szemlélet alapja. Nyilvánvalóan minden ragadozó állatra jellemző a haragvó nekikészülődés, a támadásra való indulás előtti fogcsattogtatás, fogcsikorgatás, vagyis a fogak csiszolása, „fenése”; vö. pl. Prág: Serk. F3: „Az oktalan állat ha ingereltetic, ő is *fenekedic*” (NySz.). Valószínűnek tartom, hogy maga a főnévként használt *fené*: *fészkes fene, fias fene, veszett fene* stb. sem csupán egy fajta állatra, hanem általában a vadállatokra vonatkozott (vö. *fenevad, egyen meg a fene, fene vinné el* stb.).¹ A fogak fenésével

¹ Igaza lehet MELICH-nek (i. h.) abban, hogy a *fené* melléknévi igenévi származék, és jelzős szerkezet (*fené vad, fené farkas* stb.) előtagjából jelentéstapadással vonódott el (PAIS inkább a *fené* igeévszó kicsinyítő képzős származékának tartja a szót). Az elvonódás azonban éppúgy eredményezett főnevet vagy ha tetszik: főnévként használt melléknévet: 'támadásra készülő, fogát csattogtató, „fenő” vadállat → vadállat', mint ahogy eredményezett melléknévként használt melléknévet: 'támadásra készülő, fogát csattogtató, „fenő” → haragos, vad' (PAIS: i. h. a *fené* eredetibbnek gondolt 'vaddisznó' jelentéséből bővüléssel magyarázza egyrészt a főnévi 'vadállat', másrészt a melléknévi 'vad, féktelen' stb.' jelentést).

kapcsolatos állati megnyilvánulás a kiindulópontja a *feni a fogát valakire* vagy *valamire* szólás létrejöttének; azonos vagy hasonló szemlélet lehet az alapja a francia *avoir une dent contre qqun* vagy az orosz *Тоуіmb зубі на когó-л* szólásoknak is. A „fogát fenegeti”, illetőleg a „(fog a foggal) fenekedik” szemlélet már mint átvitt értelmű; 'támadásra készül; haraggal készül valaki vagy valami ellen' jelentéstartalom ment át az állati életmegnyilvánulásról az emberire is; bár van adatunk az emberre vonatkoztatott konkrétobb szemléletről is: Pázm: Préd. 123: „A 'zidók fogok tsikor-g a t á s á v a l f e n e k e d t e k e l l e n e” (NySz.).

Ily módon oldódik meg az eredete természetesen a visszaható R. *fenekszik* ~ *feny-ekezik*-nek (vö. pl. CAL. 663: „minitabundus: *Fenyekedő*), valamint a mozzanatos *fenít* ~ *fenyít*-nek is (*n*-es változataira vö. pl. PP. és PPB.: *Fenéték*, *Fenítés*). A *fenyít* mai jelentését kielégítő módon megmagyarázza a *fedd*-del azonos etimológiájú R. *fejyít*-tel való keveredés feltevése (vö.: KASSAI i. m.; BEKE: i. h.; SzófSz.). — Hogy a *fen* egyes származékai *n*-esek, más származékai *ny*-esek mai nemzeti nyelvünkben (pl. *fene*, *fenekedik*; de: *fenyeged*, *fenyít*), annak az egységes magyar nyelvtípus sajátos kialakulása: több nyelvjárási típusból való ötvöződése az oka.

Még egy rövid megjegyzést. Finnugristáinknak érdemes volna megvizsgálniuk, hogy a rokon nyelvi 'fen, köszörül, csiszol' jelentésű, *pon*, *pen* stb. hangalakú igék nem függenek-e vajon etimológiailag össze a 'kutya' jelentésű, *pon*, *pen* stb. hangalakú névszókkal (az utóbbiakat korábban a magyar *fene* rokon nyelvi megfelelőinek tartották; vö. EtSz., SzófSz.).

BENKÓ LORÁND

Medvét fog. „A *nedv* szó és családja” című cikkemben (MNY. L, 61–2) a *med* ~ *ned*-változatok egybetartozásának tárgyalása során megemlítem a Hosszúpályiban hangfelvételen megrögzített *medvét fog* szólást is, melynek 'nedvet fog' jelentést tulajdonítok. PAPP LÁSZLÓ fejtegetésemet nem fogadja el (MNY. LI, 98–100), s a szólás *medve* szavát a kohászok *medvé*-jével azonosítja, mely 'le nem csapolható összeálló masszát' jelent. PAPP így ír erről: „Ha a nagyolvasztóban vagy akár a Martin-kemencében valamely műhiba miatt a kellő hőmérséklet nincs meg, a folyékony massa lehűlvén »megfagy«, akkor mondják, hogy *medvét fognak*. Ezt a nem csapolható anyagot *medvé*-nek nevezik. Másképp nem lehet eltávolítani, csak úgy, ha kibontják a kemencét” (i. h. 99).

Ezzel a jelentéssel ellentétben az általam idézett és hangfelvételen megrögzített beszélgetésrészletben a *medve* szónak 'hirtelen eső' azaz 'nedvesség' jelentése van: „... megzendül az ég, szemetel az eső ü. Akkor aszt kapkodni kel, hogy *medvét ne fogjunk*... Hotyha ugyi jön ety kis esőü, hirtelen esőü, asz-monygya a másik, ha ott a szomszídiba is aratnak mellettünk: 'Na *medve* lesz abból komám, esőü!’” Közlöm nyilván igen helyesen magyarázta a *medve* szó ott élő jelentését, hiszen PAPP általam nem ismert idevágó adalékokat hoz fel, melyek ezt megerősítik. KASSAI (III, 340): „*Medvét fogánk* (a' Nyomtatók, és Tséplők közmondása) midőnn hirtelenséggel az álgásban kapja őket az eső, 's így *nedvet* kap az élet.” Majd utal ERDÉLYI JÁNOS, BALLAGI, PELKÓ PÉTER, CZF., VÉGH JÓZSEF, a Pallas és Révai Nagy Lexikona egyező adataira. Ennek ellenére nézetét így foglalja össze: „Főleg alaki okok miatt nem tartom valószínűnek, elfogadhatónak a KASSAI—ERDÉLYI—HEGEDŰS-féle magyarázatot” (i. h. 99).

Amikor PAPP LÁSZLÓ élőlészóban közölte velem ellenvetéseit, két dolgot jegyeztem meg: a) kétségesnek tartom, hogy az alföldi parasztság kohászati műszót vett volna át (ez az iparág amúgysem nagy multú nálunk, s szakemberei főleg bevándorolt németek és csehek voltak), b) földművelő népünk szemléleti körében a *medve* 'Bár' állat nem

olyan általános, hogy szemléleti elemek átvitelére lehetne gondolnunk. A cikk megjelenése után látom, hogy PAIS DEZSÓ (i. h. 100, jegyzet) hasonló kételyének ad kifejezést. Ezekután vizsgáljuk meg a kérdést kissé közelebről!

Nézetem szerint a *medvét fog* 'nedvességet, esőt fog' kifejezésből akkor lett *medvét fog* alak, amikor a *medv* 'nedvesség' szót a *nedv* változat már kiszorította, illetőleg felváltotta. A szólásban — mivel az természeténél fogva konzervatívabb — továbbra is a régiebb alak maradt meg: *medvét fog*, amely népetimológia szerint *medvét fog*-ra változott. A népetimológia eleven hatását egyébként maga PAPP igazolja VÉGH JÓZSEF gyűjtéséből vett idézetével, melyből kitetszik, hogy a *medve* szót ma alakilag az 'ursus' jelentésű szóhoz kapcsolják: „Mikor eső jöt ránk, mők kellett *fogni a medvét*, még is kellett táncoltatni, még is kellett nyúzni” (Sárréti népmesék . . . Debrecen, 1944. 106).

A következő problémát maga PAPP is látja: „Felmerülhet a kérdés, hogy a kohászati *medve* nem tükörszó-e, nem német kifejezés fordítása-e; ez esetben ugyanis el kellene vagy el lehetne választanunk a földművesek *medvé-jétől*” (i. h. 99). A kérdést azonban hamar tisztázottnak véli: „A német technikai műnyelvben elég sok *-bär* szerepel (vö. Der grosse Brockhaus), de a mi kohászati medvéneknek nincs megfelelője” (i. h. 99).

Most lapozzunk bele néhány szótárba! KELEMEN—THIENEMANN Magyar-német Nagyszótárában (Bp., 1942.) a *medve* címszó alatt ezt találjuk: 3. (Hüttenwerk) *die Ofensau*. Ha ezekután felütjük D. SANDERS „Wb. d. Deutschen Sprache” című (Leipzig, 1876.) munkáját (II, 865), akkor a következő magyarázatot kapjuk: „(Ofen-S.) . . . auch *Wolf* ist ein am Boden der Schmelzöfen sich ansammelnder, oft 50 bis 100 Zentner wiegender Klumpen von Roheisen, Frischeisen und Schlacken, der wegen seiner Lage und Grösse nicht mehr zum Schmelzen gebraucht werden kann.” A magyar kohászati *medvé*-nek tehát *koca* és *farkas* is megfelel teljesen pontosan. A *Wolf* címszó alatt ez áll (II, 1655): 16. Hüttenw.: „ein Erz-, nam. Eisenklumpen als Ergebnis des Schmelzprocesses”. Majd utal a szótár ugyanezen fogalom *Eisensau*, *Luppe* (Lupus) és *Prachtl* szavaira is. A GRIMM szótár *Sau* szó alatt mint bányászati műszót említi „eine masse schwarzkupfer; schlacken bei der blei- und kupferarbeit, die nicht rein ausgearbeitet sind und noch viel metall bei sich führen”. Majd ilyen értelemben 1571-i adatot is idéz MATHESIUS SAREPTÁTÓL. Az említett állatneveken kívül azonban maga a *medve* szó is megvan a német kohászati nyelvben. Erre utal a Német—magyar Műszaki és Tudományos Szótár (Bp., 1953. II, 571) is kohászati *r Bär* szavával. A „Lexikon A—Z in einem Band” (Leipzig, 1953. 725) pedig csokorba köti az idevágó szakkifejezéseket: „*Ofensau*, *Wolf*, *Bär*, *Härfling*: Eisenmasse, die sich auf der Sohle von Schachtöfen od. deren Vorherden bildet, z. B. beim Erschmelzen von Kupfer”; (i. m. 82): „*Bär* . . . in Hüttenwerken s. *Ofensau*”. Másutt más állatneveket is használnak e fogalomra, nyilván tréfásan. Az oroszban *bakkecské*-nek mondják az összeállott öntési selejtet. Orosz—magyar Műszaki Szótár (Bp., 1950. 163): *козёл* „öntésnél megdermedt és az üsthöz, kemencéhez hozzáragadt fém, medve”.

A fentiek alapján tehát kétségtelen, hogy kohászati *medve* szavunk német tükörszó, s így nem kapcsolható földműveseink *medve* 'hirtelen eső, nedvesség' szavához. PAPP LÁSZLÓ szófejtése egyben arra is figyelmeztet, hogy a kohászati és bányászati szakkifejezéseket nagyon óvatosan kell kezelnünk, s nem szabad rögtön „a finnugor népek medvekultuszá”-ig visszamennünk.

HEGEDŰS LAJOS

HEGEDŰS LAJOSTÓL fentebb idézett cikkem (MNY. LI, 98—100) — nyilván pongyola fogalmazása miatt — azt a látszatot keltette PAIS DEZSÓBEN (vö. MNY. LI, 100, 2. jegyzet), HEGEDŰS LAJOSBAN s valószínűleg másokban is, mintha én a földművesek *medvé-jét* a kohászok *medvé-jéből* származtatnám. Erre természetesen nem gondoltam,

és ilyen formában cikkemben sincs benne. Csupán azt mondtam akkor, hogy a z o n o s s z e m l é l e t van a két szólás mögött: alaktalan tömeg, amely csak kár és hosszúság a gazdának, illetve a kohászati üzemben (vö. i. h. 99). — Mint HEGEDŰS rámutat, felmerült bennem is az a gondolat, hogy a kohászati *medve* nem német kifejezés fordítása-e, azonban túlságosan hamar lezártam a keresést ebben az irányban, nem azért, mert én ennek a kohászati kifejezésnek az eredetét a finnugor népek medvekultusából kívántam megfejteni, hanem azért, mert akkor úgy láttam, hogy ez a szólás keletkezett a magyarban is ugyanolyan szemlélet alapján, mint a „nem éppen értermelő vidékek földműves-nyelve”-nek *medvét fog* szólása. Minthogy azonban HEGEDŰS „megfogta” a német *Bär*-t mint kohászati selejtet, kérdésünknek ezt a részét le is zárhatjuk azzal, hogy a jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján valószínűbb a németből való eredeztetés. A két *medvé*-t és a két *medvét fog* szólást tehát elválasztom egymástól.

Azt azonban még mindig nem tartom kétségtelennek, hogy az aratók, cséplők *medvé*-je tulajdonképpen *n e d v* volna. HEGEDŰS szép etimológiája (MNy. I, 60—6) nem ezen múlik. Bizonyítása e szólás bevonása nélkül is meggyőző. A szólás névszói részét továbbra is azonosnak tartom 'ursus; Bär' jelentésű szavunkkal.

Az Új Magyar Tájszótár számára végzett anyaggyűjtés során egy 1942-ből való, LOVAS LÁSZLÓtól gyűjtött békési anyagban akadtam néhány adatra; ezeket szeretném közölni, bár HEGEDŰS — egy beszélgetésünk alkalmával — úgy értelmezte ezeket az adatokat, hogy ezek is az ő véleményét igazolják: Domokos Gábor 47 éves: „Mer ha adós az idő, ki van tíve a *medvefogásnak*. Aszt oszt akkor húszhattya, nyúszhattya. *Medvének* nevezzük, ha be van ágyazva, félig vagy egísszen ki *vā* vágva a gaz, de nincs kirázva, oszt a kitaposot törek, péva, mag nincs (!) garmadába háva, szóúval, ha az ágyást a szűrű szíjjel íri az eső. Mer hotyha eszt eső íri ott, a gazdának eszt addik kell ot húzgálni, forogatni, szárogatni, míg még nem szárat tejjesenn. Oszt ez ojan nehéz, mint egy *medve*.” — Domokos Pál 67 éves: „Vóút, amikör a szűrű szilire húzattug garmadára, hogy ne *fojjujk* ojan nagy *medvét*. Ha ott írt az eső, akkör montuk is, hogy nagy *medvét foktujk* máma. Ehé nyúszhattok, aszonygya, ha sok vontatóu maratt ott.” — Asztalos István 69 éves: „Jött ek kis eső, kerekédett ek kis félleg, oszt neki! összehántuk és csomóuba. Úty hittuk, hogy *medve*. Mikör osztá másnap kisütött, cibáltuk szít.”

Ez adatok után azt nézzük még meg, hogy vajon annyira ismeretlen-e a *m e d v e* az alföldi ember számára, hogy számba sem jöhet egy ilyen szólás eredetével kapcsolatban. A *medve* valóban nem honos az alföldi tájakon, de alig hiszem, hogy az alföldi ember ne ismerte volna a *medvét*, akár csupán a *medvetáncoltatóktól* mutogatott példányok alapján. A *medvetáncoltatók* még a dunántúli pusztákon is megjelentek (vö. Illyés: Puszták népe⁵ 226). Családnevek is alakultak a *medvés* szóból: Debrecen, 1599: „*Medues Matias*” (Debreceni lt. Tan. Jk. V, 656), „*Medues Janos*” (uo. 662); Bács m. Félegyház, 1523: „relicta Agatha *Medwes*” (MNyTK. 86. sz. 53) stb. De az OklSz. *medvés* címszava alatt található 1381-i és 1602-i adatok is az 'ursus' jelentésű *medve* származékai, nem a *nedv*-vel függenek össze. Sőt a földrajzi névi adatok egyike-másika is hozható ide: nem sok értelme volna például valamely *s z ó l ő s k e r t* *Nedves* elnevezésének, hiszen nyilvánvaló, hogy *szőlőt* nem telepítenek *n e d v e s* helyre.

A kérdést nem tudom lezárni — a magam számára sem —, de míg perdöntő adat nem kerül elő, a legtökéletesebb jelentéstani megfelelés ellenére sem tartom teljesen biztosnak HEGEDŰS magyarázatát.

PAPP LÁSZLÓ

Üldöz. Ezt az igénket az *öl* ige származékának tartja BUDENZ (MUSz. 848) és MUNKÁCSI (ÁKE. 128). Ezt a magyarázatot helyesnek látja MÉSZÖLY (MNy. XXXVI, 326), s később egy nagyobb cikkében nemcsak azzal indokolja feifogását, hogy már

MOLNÁR ALBERTNél is *üldöz* alakja van a szónak (l. még NySz. és Tsz.), hanem azzal is, hogy a vogul *ül-, al-* igének, mely a mi *öl* igénk megfelelője, a szövegekbeli összefüggésekből 'vadász, fog' jelentése is megállapítható (Ethn. LXII, 277). — Az *öl* igéből való magyarázatot nem fogadja el sem BÁRCZI (SzófSz.), sem BEKE (Nyr. LXXXVI, 147).

Igénket megkérdőjelezve az *üz* igével hozza kapcsolatba SIMONYI (Nyr. XVI, 242), s ezzel a magyarázattal próbálkozik CzF. is.

Van egy harmadik megfejtési kísérlet: a mongol *ülde-, elde-* 'üldöz, kerget' igéből (CzF.; GOMBOCZ: Nyr. XXXIII, 546), de BÁRCZI ezt a magyarázatot is tarthatatlannak mondja (SzófSz.).

Ha egy szó eredetének megfejtése sehogysem sikerül, azzal próbálkozom, hogy megnézem: milyen szókkal fejezik ki más nyelvek az illető fogalmat, és mi azoknak az eredete vagy eredeti jelentése. A mi *üldöz* igénkkal kapcsolatban is ezzel szeretnék kísérletezni.

A német *verfolgen* 'üldöz' ige a *folgen* 'követni' ige családjába tartozik. Az orosz *преследовать* 'üldöz' ige a *след* 'nyom' főnév származéka. A latin *persequi, insequi* 'üldözni' a *sequi* 'követ' ige családjába tartozik, viszont ez a latin *sequi* a litván *sekti, sėkti*, a lett *seku, sekt* 'folgen, spüren, wittern' igékkel függ össze (WALDE, VerglWb. II, 477). Az osztyákbán *kõttä* 'Spuren folgen, Spuren aufnehmen, (einen Zobel) die Spuren entlang aufsuchen'; *kõstä, kõtsi, kütšä* 'Spuren aufnehmen, nach den Spuren verfolgen; *kõp'v'ttä, kõti'ttä, kõzi'ätä* 'den Spuren nach aufsuchen, Spuren aufnehmen (z. b. vergebens, ohne ein Wild zu erbeuten), verfolgen' (KARJALAINEN—TOIVONEN, OstjWb. 442ab). Ezek az adatok világosan mutatják, hogy az üldözés fogalma és szóval való megjelölése a vadásznyelvből indult el: az állat nyomát megkeresni és az után haladva zsákmányul ejteni.

De az effajta üldözés óvatos leleskedésekkel is történhetett: osztyák *tõmãjã* 'zu jemandem schleichen, sich spähend nähern'; *to'mãjtã* 'lauern, spähend verfolgen' (i. m. 1071b); *hõxtem* 'követ, utolér, üldöz' (PATKANOV, IrtOsztySzój. 93). A zürjében *kijedni* 'belauern (die Spur, z. B. eines Tieres), verfolgen' (WICHMANN—UOTILA, SyrjWortsch. 105), *tvalny* 'nachgehen, folgen' (WIEDEMANN, SyrjWb. 376). Ide tartozik most már a latin *insidiare* 'les' szó is, mely a *sedere* 'ül' ige származéka, bár WALDE megjegyzi, hogy ez a latin szó csak katonai kifejezés (LatEtWb.).

Az üldözés fogalma e szerint átment a hadászati nyelvbe is: nemcsak a vadat, hanem az ellenséget vagy az ellenfelet is lehet nyomon követni, vagy lesben ülve várni rá. Sőt a jelentés tovább fejlődött: a vadat, az ellenséget vagy az ellenfelet hajszolni, kergetni: osztyák *hõyãttã* 'jagen, nachsetzen, verfolgen', alapszava a *hãiyãj, hãiyet* 'Pfad, Spur' (KARJALAINEN—TOIVONEN, OstjWb. 611b). A zürjében *vetni* 'einholen, erreichen, nachjagen, verfolgen' (WICHMANN—UOTILA, SyrjWortsch. 331), *dzigõdny* jelentése többek között 'bedrängen, verfolgen, in die Enge treiben, hart zusetzen' (WIEDEMANN, SyrjWb. 39). A latinban *insequi, persequi* 'üldözni' (pl. *exercitus hunc insecutus est; hostes equitatu persequi*). Ide tartozik az osztyák *hãrãttã* 'verfolgen, bedrängen (einen Feind), Rache sinnen' (i. m. 589b).

Az idegen nyelvek közül a latin arra vezet minket, hogy az üldözés történhetett lesben üléssel is (*insidiare*), lovon is (*hostes equitatu persequi*). Hasonló kifejezések vannak a németben is: „Die Polizei setzte dem Flüchtling nach” (DUDEN 352b); „dem Feind nachsetzen”; „diesem hat man nachgesetzt und (ihn) gefangen” (GRIMM VII, 123b). De ez az üldözés gyalog is történhetett: „einem auf dem Fuss nachsetzen” (GRIMM i. h.).

Az olvasó bizonyára észrevette már, hogy az *üldöz* szót szeretném az *ül* igével összefüggésbe hozni. Vizsgáljuk meg az összefüggés lehetőségét hangtani és alaktani szempontból!

Az *üldöz* igének van a régi nyelvben is és egy székelyföldi adat szerint a tájnyelvben is *öldöz* változata. Míg az *öldöz* 'öldököl' szónak a régiségben van *eldez* változata (amint az *öl* igének is van *el* változata, l. NySz.), addig az *üldöz* igének nincs *eldez* alakja, csupán *ildez*, *ildöz* változata: *yldözwen*, *yldeznek*, *yldözzeest* (NySz.), s a Halotti Beszédben is *ildetuitvl* alakot találunk. Az *ül* igének pedig nincs *el* változata, de van *il* változata: *yllenek* (NySz.), *ilés*, *ilís* (OklSz.). Az eredeti *i*-ből a későbbi magyar nyelvben fejlődhetett *ü* is meg *ö* is. Így aztán érthetővé válik az *üldöz* igének *öldöz* változata, mely e szerint csak véletlenül cseng össze az *öl* ige *öldöz* származékával.

Alaktani szempontból sincs nehéz dolgunk. Nemrégén azt fejtegettem, hogy némelyik *-d* gyakorító képzővel ellátott át nem ható igénk áthatóvá lesz: *küld*, *enged*, *fogad*, *ragad*, *támad* (MNY. XLIX, 192). Így lett az át nem ható *ül* igéből *-d* gyakorító képzővel átható *üld* (HB.: *ild-*) és *-döz* képzőbokkal *üldöz*.

Nagy kár, hogy a HB. szövegéhez legközelebb álló latin Sermo-ban, melyet az ÓMOlv. közül, nincs meg az *urduing ildetuitvl*-nek megfelelő kifejezés, s így csak találgatnunk lehet, hogy a magyar beszéd szerzője a latin a *tentatione* vagy az *ab insidiis* vagy az *a persecutione* kifejezésre gondolt-e. A magam részéről valószínűnek tartom, hogy a latin kifejezés az *ab insidiis*, tehát a lesben ülés volt.

De a némethez hasonlóan a magyarban is vannak olyan kifejezések, amelyek szerint lóra ülve is lehet üldözni az ellenséget: „Csakhamar *utána ült* nyavalás olának”; „Szükséges, hogy minden falu *utána üljön* a tolvajoknak” (Nagybánya régi jegyzőkönyveiből: Nyr. XII, 426, XIV, 515); Heltai: „Nem kel minden aprólékból és bosszúságokból mindiárast *fel ölnönc*” (NySz. I, 298). Mondhatná valaki, hogy ezek régi nyelvi németességek. Ám lehet. De az kétségtelen, hogy a HB. *ildetuitvl* szava nem németesség, és hogy ez a *ül* ige származéka.

Ezek szerint a magyar *üldöz* ige a lesben várakozás és lovon hajszolás kettős szemléletéből alakult, bár a lovon hajszolásra a régiségből csak olyan adatokat tudtam idézni, melyek németességnek látszanak.

A NySz.-ban idézett adat: „Lovassa *üldözte*, gyalogja *öldözte*” nem nyelvtörténeti adat, mert a kuruc vers Thaly Kálmán szerzeménye (A kölesdi hare). Csak érdekesnek tartom, hogy Thaly is az *üldözésnél* a lovon *üldözésre* gondolt.

Nem tartozhatik ide az efféle kifejezés mint „Nyakán *ül* a bújá, oldalát kikezdte annak sarkantyúja”, mert itt nem hajszolásról, hanem (lelki) teherhordozásról van szó.

JUHÁSZ JENŐ

NYELVMŰVELÉS

Hozzászólás Nagy J. Béla hozzászólásához

Helyesírásunk új szabályzatáról írt bírálatomat (MNY. LI, 102—13) azzal vezettem be, hogy szükségesnek tartom az új kódex szakmai megvitatását, és várom tévedéscím helyreigazítását. Különös megtiszteltetés számomra, hogy ezt a feladatot a nyelvművelésnek nem kisebb szaktekintélye vállalta magára, mint NAGY J. BÉLA. Hozzászólása (MNY. LI, 113—9) igen tanulságos mindenkinek, aki a helyesírás kérdéseivel foglalkozik. Megjegyzéseinek egyikéhez-másikához azonban nekem is van észrevételem, amit már csak azért is meg kell tennem, mert cikkében nemegyszer kérdő formában szól hozzám.

I. Bírálatomban külön csoportosítottam azokat a módosításokat, amelyekkel egyetérték, mert helyesírásunk rendszerét logikusabbá, tanulhatóbbá teszik, illetőleg amelyeket különösebb ellenkezés nélkül veszek tudomásul, mert méltányolom a bennük

megnyilatkozó rációt, és külön szoltam azokról, amelyek ellen ilyen vagy olyan kifogásom van. Elég egy futó pillantás is cikkemre annak a megállapításához, hogy a vesszős ékezzettel ellátott *í*-ről az első csoportban beszéltem. Nagy J. Béla igen alapos okfejtéssel megerősít abban a meggyőződésemben, amit bírálóimban úgy fejeztem ki, hogy „az új szabályban van ráció” (103). Azt azonban helytelenül olvassa ki soraimból, hogy pontot sürgetek a rövid *i* nagybetűs párjára, és rá akarok duplázni az új szabályra (114). Ellenkezőleg: a vesszőt sem tartom feltétlenül szükségesnek a hosszú *i* nagybetűjén. Hogy miért nem, azt elmondtam a megfelelő helyen. Azzal a megállapítással, hogy az írásgyakorlatnak ez a módosítása csak félig szünteti meg a nagy *I* eddigi kivételes helyzetét, korántsem azt akartam mondani, hogy most már hadd jöjjön a másik fele is a változtatásnak. Sok szerencsét kívánok a *k é z í r á s o s Í*-nek is, és szeretném hinni, hogy vesszőjének nem az lesz a sorsa, mint az *éjtszaka t*-jének.

A rövid *i* pontjának eredetét fejtegetve — valóban meglepő váratlansággal — arra szólít fel Nagy J. Béla, mondjam meg, „melyik szabályzat szerint kellett vagy kellett volna ilyen módon írni: *petőfi-utcai*” (114). Tudtommal egyik szerint sem. Mentségemre bőségesen elegendő, hogy én új szabályzatunk egyetlen elődjére sem fogtam rá efféle. Alaposan átnézve cikkemnek ezt a meghökkentő kérdést kiváltó helyét (104), meg kell állapítanom, hogy a hozzászóló önhibámon kívül értett félre.

Miről van szó? A földrajzi nevek *-i* képzős származékainak kezdőbetűjéről írva azt állítottam, hogy a tulajdonnévi előtagúaknak kis kezdőbetűvel való írása egyszerűbbé tette volna a rendszert. Vagyis kívánatosabbnak tartanám a *csepel-szigeti* formát, mint a *Csepel-szigeti-t*, mert az nem bontaná meg a *csendes-óceáni, észak-afrikai, tolna-mőzsi* stb. sor egységét úgy, ahogyan emez teszi. Igen ám, de ha az utcanevék megmaradtak volna a kötőjeles földrajzi nevek csoportjában, azaz ha továbbra is a *Petőfi-utca*, illetőleg a *Petőfi Sándor-utca* volna a helyes forma, akkor az én javaslatom szerint egyrészt a fentebb említett *csepel-szigeti* analógiájára *petőfi-utcai-t* kellene írni, másrészt a *Szent Gotthárd-hágói* analógiájára *Petőfi Sándor-utcai-t*, vagyis előállna a *petőfi-utcai* — *Petőfi Sándor-utcai* furcsa kettősség. Javasolt (és a kritikus hely után bővebben is kifejtett) egyszerűsítésemet azért mondtam „egészen időszerű”-nek, mert az utcanevék éppen az új rendezéssel kerültek ki a kötőjelesek közül, s így a fentiekre vonatkozó aggodalomra nincs ok.

2. A *dz* és a *dzs* kérdésében közelebb állok a szabályzat felfogásához, mint Nagy J. Béla. Nézeteink különbségének alighanem az az oka, amit cikkének egy másik helyén (116) ilyen formában vet szememre: „Szemere túlságosan merev a történeti nyelvtan és a leíró nyelvtan szétválasztásában, pedig a múlt és jelen összefolyik, átmenet van köztük, s ezért a kétféle nyelvtan között sem lehet áthághatatlan elkülönítő vonalat húzni.” Ha a nagyon súlyos vád abban akar elmarasztalni, hogy a helyesírás teljesen gyakorlati kérdésében minden olyan ponton, amelyen a történeti és a leíró kategóriák elkülöníthetők egymástól — mert akadnak ilyenek is szép számmal —, a leíró nyelvtani szemléletet szeretném érvényesíteni, vállalom.

A *dz* és a *dzs* helyesírási kérdésének két része van. Az egyik a kettőzés, a másik az elválasztás problémája.

A) Megegyezik a véleményünk Nagy J. Bélával abban, hogy a *dz* is, a *dzs* is nem két-két, hanem egy-egy hang. Szerintem egy-egy (két-, illetőleg háromjegyű) betű is, amelyet az ábécében a *d* és az *e* között sorolunk fel. Mit következtet ebből az én „merevségem”? Azt, hogy egyiküknek sem lehet igénye „kivételes elbánásra” a kettőzés alkalmával sem; ugyanúgy kell kezelni mindkettőt, mint a többi nem egyjegyű betűt, vagyis első elemük megkettőzésével *ddz*, illetőleg *ddzs* formában kell írni őket. A Helyesírási Főbizottság nyilván ugyanilyen „merev” álláspontra helyezkedett, amikor ezt — nem tudom, melkora többség szavazatával — szabállyá (nem pedig „szabállyá”) emelte.

De nézzük csak Nagy J. Béla felfogását! Ő meggyező alaptételünkből nem azt a következtetést vonja le, hogy — a betű a hangot jelölő írásjegy lévén — a *dz* is, a *dzs* is egy-egy betű, hanem állandóan a *tsz*, *ts* betűkapcsolattal állítja őket párhuzamba, s mivel a *játszik* ige egyik felszólító módú alakja *játsszatok*, a *fogószik* ige megfelelőjét is csak *fogózzatok* formában tartja lehetségesnek. Bár megállapítja utóbb, hogy „*ábécénkben nincs tsz betű, dz pedig van*” (115), ez logikéjéből sem zavarja ebben a szerintem nagyon is helytelen következtetésben.

Az én nézetem szerint a mai helyesírásnak a mai betűkkel való hangjelölést kell tükröznie; Nagy J. Béla ezzel szemben perdöntő érveknek tekinti azt, hogy „*ts* betűnk volt régebben [én ritkítottam — Sz. Gy.] . . . , és még ma is vannak ilyen neveink: *Szűts*, *Takáts*”. Az én felfogásom szerint írásunkban a köznyelv alakjait kell papírra vetnünk; Nagy J. Béla a *fogóddzék*-féle alakok helyesírásának szabályozásában arra is figyelemmel kíván lenni, hogy „a *játszik* igeinek tudvalevőleg van népies *jádszik* változata is”. Én úgy gondolom, hogy az azonos jelentésű és egyformán köznyelvi *fogóddzatok* és *fogózzatok* írásmódja külön-külön helyesírási probléma, mert az igető végső mássalhangzója mindkét esetben más; Nagy J. Béla véleménye szerint „a *fogózzatok* mintája . . . a *fogóddzatok* írásmódot ajánlja”.

Más kérdés, volna-e értelme az *eddz*-féle írásmódnak — én sem látom célszerűnek —, az azonban bizonyos, hogy a *dz*-nek *ddz* formájú kettőzése a többi kétjegyű betűnek az analógiájára támaszkodik, és egyszerűsödést jelent írásrendszerünkben. A vele kapcsolatos „meghökkenés”-ről nincsenek tapasztalataim.

B) Igen helyteleníti, sőt „teljes képtelenség”-nek minősíti Nagy J. Béla a *dz* és a *dzs* betűs szavak egységes elválasztására vonatkozó indítványomat. Nézzük, miért és hogyan!

Cikkemben kifejtettem, miért tartom következetlennek az *ed-ző*, *hod-zsa* formájú elválasztást, és miért javaslom helyébe az *e-dz*-t és a *ho-dzsá*-t. Indítványom logikusan következik a *dz* és a *dzs* mivoltáról vallott nézetemből. Nagy J. Béla mindenekelőtt csodálkozását fejezi ki amiatt, hogy ellenkezésbe kerültem önmagammal, mert hiszen cikkem vége felé azt kívánom, hogy „kivételek lehetőleg ne legyenek helyesírásunk rendszerében”, már pedig az analógiául említett *egyes*, *egyik* stb. írásmódja éppen kivétel. A csodálkozás sora most rajtam van. Én ugyanis nem beszéltem arról, hogy kivételek ne legyenek helyesírási rendszerünkben, már csak azért sem, mert tudom, hogy a nyelvben jellegénél fogva elkerülhetetlenek a „kivételek”. Ellenben a *kevésbé*-ről és az *ésszerű*-ről szólva azt a kívánságomat nyilvánítottam, hogy „ilyen [csak most ritkítottam!] kivételek lehetőleg ne legyenek helyesírásunk rendszerében” (112). Aki figyelmesen olvassa el az idézett helyet, nem gondolhatja, hogy a kijelölő jelző mint jelentéktelen elem kiiktatható a citálás alkalmával. No de erre nem érdemes több szót vesztegetni!

Inkább arról beszéljünk, jó-e az analógiám, vagy sem! Nagy J. Béla nem érti, miért nem akadok fenn az *e-gyes* formájú elválasztáson. Hát vajon miért kellene fennakadnom rajta, ha elfogadom, hogy egybeirt alakjában is régóta egy *gy*-vel írjuk? (Csak zárójelben jegyzem meg: tudom, hogy az ilyen elválasztás nem szép, de nem is tilos!) Fennakadnék azonban — egyéb hibalehetőségek mellett — azon, ha valaki *eg-gyes* formában választaná el ezt a szót. Nos az *ed-ző*, a *hod-zsa* és a többiek esetében ezt csináljuk: elválasztjuk egymástól a betű összetevő jegyeit.

Nagy J. Béla két érvet hoz fel az *ed-ző* és a *hod-zsa* védelmében. Az egyik a *met-szó*, a *tát-sa* és társaik analógiája. Mint fentebb említettem, a *tsz* és a *ts* nem betű, hanem betűkapcsolat, s ezért itt nem lehet szó analógiáról. Még kevésbé vehető figyelembe a *vesz-szó* példája mindaddig, míg nem *eddz*-t, hanem *edz*-t írunk.

A másik érv súlyosabbnak látszik. E szerint az *e-dz*-féle elválasztás rossz kiejtés indítéka lehet: az olvasó a hosszú mássalhangzót jelölő *dz*-t rövidnek olvassa. Ezt az

érvelést elfogadom, de csak az általános iskola legalsó osztályainak „olvasóira” vonatkozó érvénytel. Az olvasni tanuló gyermek valóban betűről betűre a szavak írásképet a sor végéig, ott meg is áll, s aztán a következő sorban újból nekirugaszkozik a silabizálásnak. Talán nem a takarékoság az oka, hogy a mai nyomtatványokban már nincs custos, hanem az, hogy rájöttünk a fölöslegességére. Ha valaki megtanult olvasni — s ez körülbelül megtörténik már azon a fokon, ahol a helyesírást rendszerebben kezdjük tanítani —, azt nem kell féltetni az *e-dzó*-féle elválasztás állítólag veszélyes következményeitől. Az írás és az olvasás között igen nagy különbség az, hogy betűket írunk, de szavakat (sőt még nagyobb egységeket) olvasunk. Az *egyes*-t mindenki „*eggyes*”-nek olvassa, aki helyesen beszél és olvas, ellenben az *egyes-egyedül* kapcsolatban már „*egyes*”-re váltjuk át ugyanazt az írásképet. Világos bizonyítéka ez annak, hogy a betű hangértékét a szövegolvasáskor nem a betű önmaga, hanem egész környezete együtt határozza meg. Az el nem választott *edzó* szóban senki sem olvassa rövidnek a *dz*-t. Bizonyos, hogy az *e-dzó* alakban is csak az olvassa annak, aki elhatározta, hogy úgy fogja. A silabizálók kedvéért nem érdemes bántó következetlenséget hagyni helyesírásunk rendszerében.

3. A *kevésbé* kérdésében sem győzött meg Nagy J. Béla arról, hogy tévedtem. Azt kérdezi tőlem, elolvastam-e a *kevésbé*—*kevésbé* írásának elég nagy irodalmát. Pirulva vallom be, hogy egyet-mást igen, de mindent aligha. Azokat az érveket, amelyek felsorakoztat hozzászólásában, mindenesetre elég jól ismerem. A *kevésbé* *b*-jének és *é*-jének eredete is teljesen világos előttem, cikkem talán nem hagy kétséget e tekintetben. Mindezzel szemben áll az, hogy a *kevésbé*-t nemzedékeknek magyarázták úgy nyelvtankönyveink — Nagy J. Béla könyvei is (vö. például: Magyar nyelvtan a fiú- és leányközépfiskolák I. osztálya számára. Bp., 1927. 92) —, hogy abban a *-vé* határozórag foglaltatik. A változtatást az iskola tanítási gyakorlatának folyamatossága szempontjából nem tartom szerencsésnek. Hadd citáljam én is ez alkalommal PAIS DEZSÓNEK többször emlegetett mondását: „Ha egy változás lehetséges, még nem okvetlenül szükséges.” A történelmi igazságszolgáltatás jegyében bizonyos helyesírási módosítással meg lehetne szüntetni például azt az eléggé elterjedt balvélekedést, hogy az *utca*-nak valami köze van az *út*-hoz, és meg lehetne mutatni, hogy egyáltalán nem olyan viszony van köztük, mint a *Kati* és a *Katica* között. Ez ellen a módosítás ellen is tiltakoznám, mert beidegzett írásgyakorlaton változtatna úgy, hogy semmivel sem lenne egyszerűbb általa helyesírásunk rendszere.

Csak mellékesen jegyzem meg itt, hogy a *tetszik* ige írásmódját is meg lehet, sőt meg is kell magyarázni az iskolában. Igaz ugyan, hogy a *tetik* alapszó már kihalt, és *-sz* igeképző sincs a mai nyelvtan rendszerében, azonban él a *tettet* származék. E szó kettőzött *t*-vel való írásának tanítása éppenséggel megköveteli a *tetszik* alapszavára való hivatkozást. Így hát a *teccik* formában való írást valóban legalább annyira nem kívánom, mint Nagy J. Béla. Persze ebből az is következik, hogy nem tartom helyesnek a *hija*, *hiján*, *hijával* alakokkal kapcsolatban a *tetszik* igeének és származékainak emlegetését. A *tetszik* — *tettet* esetben elmondhatjuk, hogy a múlt és a jelen között nem lehet „áthághatatlan elkülönítő vonalat húzni”, a *hiány* és a *hiján* etimológiai fejtegetésébe azonban nem mennék bele a gimnáziumnak legfelső osztályában sem.

A javasolt *hiján* írásmódot a *tetszik* nem akadályozza, a *jöjjön* analógiája ellenben nagyon is támogatja. (A *jöjjön* mint vagylagos alak nézetem szerint inkább megmaradhatott volna, mint a *hiján*, hiszen a *jő* nemcsak klasszikus irodalmunk révén ismeretes az átlagos műveltségű beszélő előtt, hanem a *jöve* határozói igenév általános használatú ma is.)

4. Tisztáznom kell az *értet*-féle műveltető alakok és a *pünkösd* szó írásmódjára vonatkozó nézetemet, mert úgy látom, cikkem fogalmazása itt félreérthető volt. Nem

tartozom „a *t* párthívei” közé, nem hiányolom az *érttet* (és még kevésbé a *szánttat*) formájú alakok elmaradását az új szabályzatból, de nem tiltakoznám ellenük, ha benne volnának.

Ugyanígy vélekedem a *pünkösöd*-ről is. Erre vonatkozólag azonban meg kell jegyezni, hogy nem érthetek egyet azzal a felfogással, amely a köznevek hagyományos írását tulajdonnévi — és főleg családnévi — analógiák alapján kívánja fenntartani. Az utóbbiak írásmódjának hosszú időn át megőrzött változatlansága — tudjuk — elsősorban nem nyelvi, hanem jogi és egyéb szempontból fontos. Ahogy a Nagy J. Bélától másutt idézett *Szűts* családnév nem kényszerít bennünket a *szűcs* köznévnél *ts*-sel való írására, és ahogyan a *Sigmond* meg a *Jósika* családnév *s*-e ellenére *zs*-vel írjuk a *Zsigmond* és a *Jósika* keresztnévet, éppúgy a *Kövesdy*, *Pünkösti*, *Varasdy* stb. családnév írásmódja sem befolyásolhatná a *pünkösöd* szónak esetleges *zs*-s alakban való szabályozását.

5. Kritikámnak a szavak egybe- és különírására vonatkozó részét rostálgatva arra a megállapításra jut Nagy J. Béla, hogy a megnyilatkozás félreérthetlenségének alapelve nem kevésbé ingatag, mint az, amely hosszú idő óta fundamentuma helyesírásunknak. Hozzászólásának ezzel a szakaszával nem szállhatok vitába, mert ehhez eleget kellene tennem annak a felszólításának, hogy javaslatomat részletesen dolgozzam ki, és mutassam meg, „hány zsákkal futja”. Ezt ez idő szerint — őszinte sajnálatomra — nem végezhetem el, munkám és életkörülményeim nem engedik meg, hogy ilyen nagyszabású kiruccanásra vállalkozzam. Sajnálom azt is, hogy Nagy J. Béla hozzászólásában egy szót sem ejt arról, mi az ő véleménye az egybe- és a különírás területére tartozó kérdések jelenlegi rendezéséről, s meg van-e elégedve a mostani megoldással. Ez pedig — úgy gondolom — nemcsak engem érdekelne.

6. Végül nem hallgathatok el egy megjegyzést. Bízom benne, hogy senki sem fogja tiszteletlenségnek minősíteni.

Nagy J. Béla kéziratom áttanulmányozásakor bizonyára észrevette, hogy írásomban a legnagyobb gonddal igyekeztem az új akadémiai szabályzat előírásaihoz alkalmazkodni, ezzel is dokumentálva, hogy azokat a szabályokat is kötelezőnek ismerem el magamra nézve, amelyekkel egyébként nem értek egyet. Ezzel szemben az ő hozzászólásának utolsó mondata így kezdődik: „Én azonban kitartok a ma is élő és elterjedt *jöj*ön változat mellett . . .” Nagyon csodálkozom, hogy ez a mondat nem kapott szerkesztői lábjegyzetet. A *jöj*ön változat mellett való „kitartás” a szabályzattal való szembe-szegülést jelent. Nem minősíteném ugyan súlyosabb hibának, mint hogyha valaki *zsemlyé*-t ír a *zsemle* helyett, de ha a szabályzat 10. kiadását kidolgozó Helyesírási Főbizottságnak egyik tagja nyilatkozik így, akkor milyen alapon léphetünk fel a nem „kebelbeliekkkel” szemben?

SZEMERE GYULA

Ismerettár. Megindultak egy új nagy magyar lexikon munkálatai, s ezzel kapcsolatban egyre többet halljuk emlegetni, sőt hírlapi tudósításokban is olvashattuk már az *enciklopédia* szót. Az eddig ilyen természetű vállalkozásokra alkalmazott *lexikon* szó (Pallas, Révai, Tolnai, Új Idők stb.) kiszorítása a mintául vett Nagy Szovjet Enciklopédia hatása alatt történik (amely viszont a nagy francia enciklopedistákat tekinti elődjének), de haladó hagyományaink szellemében: gondoljunk csak Apácai Csere Magyar Encyclopaediá-jára.

Hogy most mégis új szó befogadását javaslom és kérem, azt három okból teszem: 1. Az *ismerettár* szó nehézség nélkül beleilleszkedik a *szótár*, *névtár*, *levéltár*, *kincstár*, *könyvtár*, *írástár*, *képtár*, *gyógyszertár* stb. sorozatba és mindenki számára világosan mutatja, hogy olyan gyűjteményről van szó, amelyben különféle ismeretek vannak összehordva. A szó megszorító jelzővel is megállja helyét, tehát zenei vagy nyelvészeti

lexikonnak is alkalmas címül szolgálhat a *Zenei Ismerettár*, illetőleg *Nyelvtudományi Ismerettár*; *Világirodalmi Ismerettár*, *Műszaki Ismerettár*, *Vegyteni Ismerettár*, *Neveléstudományi Ismerettár* stb. 2. A szóval jelölt fogalom így szélesebb néprétegeink számára megfoghatóbb, mint a számukra jelentéstelen *enciklopédia* révén. 3. Az *enciklopédia* helyett ajánlott *ismerettár* kiötléséhez az indítékot a családi örökségként bírt és az idén százcsztendőös *Újabbkori Ismeretek Tára* adta. Az 1831-ben megindított első magyar lexikon is ezt a címet viseli: *Közhasznu Esméretek Tára*. Az összetételnek tehát, ha lazább formában is, jelentős múltja van.

Bizonyos vagyok benne, hogy ha az Enciklopédia szerkesztősége hivatalos névül elfogadná, a szó rövidesen átmenne a köztudatba. MIKESY SÁNDOR

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szatmár megyei iratok a XVI. századból

I.

Csenger, 1567. március 22.

En Jakc̄i Andras Ruffalȳ. Adom ējt mindeneknek tuttura | ē; mi leuelónknek irafanak rendiben, a; kiknek illik, | hogi en megh ertuín a; en bi;ot vramtul, ;erelmes at̄yam = | =fiatul, es gond vifelómtúl a; Chahol̄y ferenc;tol, a; | Vite;ló Jbrani ferenc;nek hoz;ank valo Jo akaratt̄yath, | es touabba at̄yafiufágot, megh ertuin a;tis a; Chahol̄y | ferenc leueliból, hogi a; minemó Jof;agot kantor Janofi = | =ban, a; mi Nagi Anyank Bornemi;za Boldifarne, Zechi | Anna;zon birt volna, mellet a; Jbrani Ferenc; vram Batt̄ya | tóruinnelis el Jga;itot uolna, mely dologh neminemó oko = | kirt eddig víghe; nē vitethetet uolna, a;irt a; mi bi;oth | at̄yankfianak es tutorunknak a; Chahol̄y ferenc;nek Jnti = | =liból, at̄yafiuj ;eretethól indultatuan, es a; Jga;isagotis megh | tekintuín, e; Vite;ló Jbrani Ferenc; vramnak a;it a; Jano = | liban valo ri;t, megh attuk es megh engett̄wk [!], melnek | Bi;onifagara attuk e;mi pec;etes leuelónket es kezónk | Jrafauul megh erősitettet, megh hihatatlanul, es w kge | vgan ezen leuelnek erejuel el foglalhafsa, es mint Sajattát | vgi biria, es w kgek a; w at̄yafiufágot megh tekintuin | megh ennek felette, a; mi ;erelmes at̄yankfijual, előttó = | =nk Jarokkal, Bat̄yaynkal e;etemben, tob at̄yafiufaggal | akaronk lennie. Datum ex oppido Chenger Vigefi = | =mo [ecunda [!]] die menfis Marc̄y. Anno vero Reparatae Salutis, millefimo quingentefimo, et Sexagesimo septimo. — Katharina Jakc̄yi de Ruffalȳ manu p[ro]pria [PH.] Andreas Jakc̄y de Ruffalȳ manu p[ro]pria scripsit [PH.]

(OL. Barkóczy es. lt. Összehajtott ív papír 1. lapján. Írása azonos a következő írásával.)

II.

Csenger, 1567. április 3.

En Chahol̄y ferenc; a; vite;ló meg holt Iakc̄i Mihalȳ | aruajnak, tudni illik Iakc̄i Boldifarnak, Mihálnak | Andrasnak, es kata a;zonnak, *Anna Azzonnak*¹ gond uifelőye es | attyókfia, es tutorok liuin, adom e; en leuelemnek | irafanak rendiben mindeneknek tuttura a; kiknek | illik, hogi a; mely Jof;agot Bornemi;za Boldifarne | S;echi Anna a; aruaknak nagi Ann̄yok birt uolna | kantor Janofiban, ehe; a; Jo;agho;.

¹ Sor közé betoldva.

a; en leuelem | =ben megh ertuin, a; vite;ló Jbrani ferenc;nek | Jgalsagat, es hogi a; w ke[gyelme] Battya Jbrani peter törui | =nnelys el Jgajitotta uolna, mely per neminemó oko= | =kirt, vighe; nē mehetet volna, a;irt a; mi bi;ot | vronknak es atyankfianak, Jgalsagat, s atyafiu | =lagat megh tekintuin, a; aruak kipiben enis | mint tutor, megh attam es megh engettem hihatat | =lanul, mely leuelónknek erejuel ò ke[gyelme] elis foglal= | =halsa, kit kezónk Irafaua, es pec;etónkel megis | eròsitet-tónk. Datum ex Chenger 3. die Aprilis. Anno dominj. 1567 [PH.] Jd[em] fran[ciscus] de Chyaholj etc. mp.

(OL. Barkóczy cs. lt. Összehajtott ív papír 1. lapján. Írása azonos az előbbi írásával.)

III.

Komlód, 1579. április 23.

Anno do[mi]ni 1579 | En patho Janos Magas marthj zathmar var megienek zolga biraia, | es Iuratus affeffor Mikolaj Ferenc;, Jóttünk zent Georgj nap elöt valo | cheterteken, Bech Georgj vram szamara bizonylagok be vennj, pefti | Ferenc;ne ellen karolj katalin azonj ellen, hogj pefti Ferenc; vram Bech | Georgjnek moftoha attia menni pinjt es menj pinjt vót Jo;agan es Jobba | gin teörünjtelen, annak a; bizonylaghna¹ be ütélire Jottünk a; mi tjttonk | zerinth. Jde Komlodra |

Első tanú zoldos birtalan Szarollianj Nemes ember hūti le tiuī e;zt | vallia 1573 E;ztendeóban en vdūarbiriaia voltam pefti Fer | =enc;nek a; Szamos kó;ji falū; adaiat attam hatuā harō forintot | melj hatuā harom forintot vóttem nagy pelefken kis pelefken Nagj | Gy;zen Thot Falū; es komlodon. e; hattuā harom forintot attak | adoba, en attam pefti Ferenc; vrā keziben a; Eperieffi hazanal | az² ūgian akkor attam maffel forintot es en teóbetis attam | nekie de hogj a; lajstroma nala uagion a;ba nē emleke;em rea, | Annak ūttanna ūgian azon e;ztendeóban karolj katalin keziben a; felelige kezibe attam fl: 50. nagj pelefken. |

Mafodik tanú. Teoreok Janos Bech Georgjnek vduar biraia hūti le tiuī e;zt uallia | Anno 1570: 1571. 1572, 1573 1574 e;ztendeóban | E;zben e; nig e;ztendeóban attam ket e;zer forintot es sz; hattuā hat | forintot pefti Ferenc; vram keziben attam merth Szanthoj vdūar | biraia ūltam. mīden Jo;edelem en kezemhez Jart de en w nekj | mīden e;ztendeore szamott attam nekj, ennel teóbetis attam de | nē Jūt e;zembe, errül ennekem menediketh adot pefti Ferenc; vrā | mert en iga;an zamot attam nekj mindenekrül. |

Harmadik tanú Borli kelemē kis pelefkej Bech Gieorgj vram Jobbagia hūti utā | e;zt vallia, e;zt bizonial tudō hogj Nagy pelefken, kis pelefken, Nagj | Gy;zen thot falū; komlodon hogj oftor adot uete reank pefti Ferenc; | vón e; ót falū; za; forintot oftor adoba illien okal hogj Bech Giergy | vram szükfigire kóltj. e;ztis tudom hogj mīket Eperiele vettet | uetteth mikor gono; ut uolt hogj chia; miül inkab pinjt ueheffē | rajtonk a; falū;kon kin vót fl. 7. kin uot fl. 8. e;zen kippē | fa;zioltatta mind e; ót falū;kat e;ztis uallia hogj egj eókrómet hagia | megh a falū;. e;ztis megh erte hogi hon marat a; eokor egj forintot | vott irtete. ||

Negiedik tanú fyc;ior Estuā nagj pelefkej. Bech Gieorgj vram Jobbagia hūti utā³ | le tiuī | e;zt uallia, hogj soha teoruiniēk nē volt hogj Eperieffe zollallianak | mikor az w magok zekerejel nē mehettenek holj fogadanak het | forintba hol fogattanak no³ Niolo;iad fel forintba megis el kellet Mennj | e;ztis uallia hogj w pefti Ferenc; biraia

¹ Sor fölé betoldva.

² Törölve.

³ Áthúzva.

uolt chiak egj külō zaz huz | forintra mirth *bort*¹ *hordol*² a₃ ʒeginj Nippre megh uōtte de en nē tudō ha efpa | -nia uott i uagj vdūar biraira en nē tudō houa tottik de en oda be | fiʒettem. |

Eóteódik tanū. fýeʒior Ferenc₃ Nagj Peleŕkej Bech Georgj vram Jobbagia huti le tiuī | e₃t uallia. mikippen a₃ Harmadik tanū e₃tis uallia hogj chiak | nagj peleŕkeis tóth e₃er forint arra kart, a₃ ʒa₃ forintotis oŕtor | adot a₃ kit uōt a₃ ót falūn teóruitelē mikippen a₃ harmadik | tanū uallia. |

Hatodik tanū Molnar Demeter Nagj Peleŕkej Bech Georgj vrā Jobbagia | huti le tiuī e₃t uallia. hog a₃ ʒa₃ forint oŕtor ado felol miki | ppen a₃ Harmadik tanū a₃ Eperieŕre menetel felolis ugiā | a₃t uallia mint a₃ Harmadik tanū. |

Hetedik tanū. Zóke mihalj Nagj peleŕkej Bech Georgj vrā Jobbagia huti | le tiuin e₃t uallia mikippen a₃ ótodik tanu hogj uagion a₃ ket falū e₃er forint karba peŕti Ferenc₃ miat a₃tis | uallia hogj a₃ ʒa₃ forintot megh uotte a₃ ót falūn Bech Georgj neuuel hogj Bech giorgre koltj |

Niolczadik tanu: Nagy Bala₃ nagj peleŕkej Bech Gieorgj vram Jobbagia | hűtj le tiuin ezt uallia. hogj en rajtam egj azoni allatal | ketten toruint lattata rcank a₃ a₃onj allatal uót raj | tonk fl. 50. eztis uallia hogj az ót falūn ʒa₃ forintot uót |

Kilenczedik tanū. Toot pal kys Peleŕkéy *hűtj le*¹ Bech Georgj vram Jobbagia | hűti letiuī e₃t uallia hogy e₃ ót falūn ʒa₃ forintot uót | a₃ tóbiból ugian a₃ont uallia mint a₃ eótódik tanū.

Tizedik tanū. Varga tamas Thot falui Bech Geórgy vram Jobbagia hűtj | le tiuin ezt uallia. hogj tuggia hogj ʒa₃ forintot uot a₃ ót | falūn teóruitelē. e₃tis uallia hogj peŕti Ferenc₃ urānak | a₃ malō ha₃nabol adot fl. 22. e₃tis uallia hogj peŕti | Ferenc₃ne a₃onionak adot fl. 52. ||

Ti₃en eggedik tanū. Molnar Benedek Thot faluj Bech giorgj vram Jobbagia | huti le tiuī e₃t uallia: a₃ minth a₃ harmadik tanū. |

Ezeknek a₃ tanoknak uallafit mi Jga₃an *B*¹ be uettw₃k a₃ mi ti₃ | tónk ʒerint, es ti kegielmetek niluā megh higgie. *ez Bech | Geórgj vram.*¹

[Címzés:] Ez Lewel Addalfek A₃ | Epperýeffy Ty₃telethes Býra- | knak Es polgaroknak, Nekunk | By₃ot Vraynknak Baratýnknak.

(OL. Becszy es. It. Összehajtott ív papír 1—3. lapján. Levél formába volt hajtvva. Címzés és két pecsét a 4. lapon.)

PAPP LÁSZLÓ

Levél Batthyány Boldizsárhoz

Újfalú, 1570.

Magnifice domine domine Nobis Gratosissime Servitiorum Noftrorum perpetuam ac humilimam commendationem.³ Aggyok Nagfagodnak twttara e₃ Mullando Napokba | Mýnemew ʒerenchetlenlegh eŕet, Bornemý₃a Gaŕpar | es Bornemý₃a Iŕtwan kew₃ewth gyalokan, hogh a₃ dolgot | Nýlwan Nagod megh erche, ekkeppen tertent, es⁴ eredet, | hogh wagyon mýnt egh e₃tendeýe hogh mýkor Bornemý₃a | Iŕtwan we₃weth wolt e₃we az Bornemý₃a Gaŕpar Attyawal, | Annýra hogh mýnd a₃ Attyat, ſmynd penegh

¹ Áthúzva.

² Az áthúzott *bort*-nak fölé írva.

³ A latin rövidítéseket mindenütt feloldottam.

⁴ Az 6 betűket s-nek írtam át.

Galparth a₃ | f₃yat m₃ynden ember elewth megh ewleffcl fenegette, | Im ez Mwllando Napokba penegh, k₃ynek n₃ynch egh heth₃y | Im wolt Bornem₃y₃a Galpar a₃ m₃y At₃yankff₃y₃a a₃ Maga | eke₃yethwl az zabad wton, oth talalko₃y₃k egh el zeketh | g₃yermekere zolga₃yara, hogh a₃ g₃yermeket fedd₃y wolt, | z₃yggya wolt₃s hogh m₃yerth zewkewth wolna el, | A₃zonba Bornem₃y₃a Istwan fwtam₃ygh kw ha₃athwl | fegweres ke₃jel, ennek penegh az m₃y atyanf₃anal, egh | k₃yeh₃n fe₃yer Bothochkanal tewb nem volt, oth m₃ynd | Iaraft Mond Galpar Istwannak, Io Istwan wram m₃yerth | tartod a₃ en g₃yermekemet, Nem warram twled, Istwan | m₃ynd Iaraft ra₃ta Galparnak, megh z₃ydalma₃z₃a Marc₃ona | Beft₃yenek egyeb Rwtalmas z₃ykkokkal₃s (!), es fe₃ye fewl₃ye | Alloth fel won₃oth zekerc₃ewel hogh ag₃yon wffe | kecc₃er₃s, es Galpar az m₃y At₃yankff₃y₃a lemm₃y₃t nem teth | sem Mondot eg₃yebet Nek₃y, hanem, legh weztegh Io | At₃yamff₃y₃a ha lenk₃y nem banth, wgh mond, othh Nagh | z₃ydalma₃z₃al₃al wgh wal₃yk el twle, M₃yor ez Igh | tertent wolna, ez wtan m₃ynt egh ket, wagh harmad | nappal tereny₃k e₃, hogh a₃ g₃yaloka₃y w₃gan all wolt, | Bornem₃y₃a Galpar a₃ my At₃yankff₃y₃a walam₃y Bara₃t₃ywal | A₃zonba Bornem₃y₃a Istwan, egh g₃yermekethwl I₃en₃y e₃t | Galparnak: A₃t I₃ene wgh mond wram, hogh fogald | Megh lowadat, merth₃el zaladoth, merth ha nem f₃yec₃ | wele wgh mond, B₃y₃on wagh Altal wet₃y, wagh megh | lew₃y, es megh ewl₃y, Ez megh lewen, Bornem₃y₃a | Istwan mynd Iaraft fel fegwerke₃y₃k, pwlka₃yat, darda₃yat | zekerc₃e₃y₃et fel wez₃y, k₃y meg₃yen az Mezewre hogh a₃ | Lowath megh ewl₃ye, a₃ lo penegh tertenettel zaladot | volt el kewtelrwl, Bornem₃y₃a Galpar A₃t Ing₃yen sem | twtta hogh kw ment Leg₃yen az me₃ewre, hanem Galpar | I₃en₃y megh zolga₃ynak hogh megh fog₃yak a₃ lowath, | A₃zonkew₃be talalko₃znak Bornem₃y₃a Galparho₃z | hazanal lewen korokna₃y Galpar, we₃y₃t₃ g₃yergh | es Pal deak, es Mong₃yak Galparnak, a₃t Ertywk | wgh mond, hogh lowadat megh akara₃ ewln₃y Bornem₃y₃a Istwan, Ezen mond Galpar, Am had | Ewl₃ye megh ha Igen rea fwlladot, Netalan megh | fy₃et₃y az arrath, Ez kew₃be kw mennek az wtra | hogh Nezzek, sohwl Nem lathatt₃yak Istwanth, hanem | ha₃za ternek be₃zelwen ewn kew₃tek egrwl ma₃rwl, | es Bornem₃y₃a Galpar a₃ m₃y At₃yankff₃y₃a, ter be | az ew Maga ha₃aba, Ezenkew₃be Iwth ho₃z₃a₃ya egh | woche kew₃el walo Att₃yaff₃y₃a ennek a₃ m₃y At₃yankf₃yanak | G₃ywlewe₃z₃y gergelnek h₃yttak, es az mond nek₃y | Galpar wram Ba₃ta wgh mond, nem Io hogh megh | Akara₃ ewln₃y lowadat Bornem₃y₃a Istwan, smond | Galpar Am had Iar₃yon ha megh Ewl₃y, Ebbe Immar | Akkor az Napon Io falka Idew mwlt wolna el, kel ffe | Bornem₃y₃a Galpar az m₃y At₃yankff₃y₃a, g₃ywlewe₃z₃y | Gergellel az wechewel, Akarnak az lowakho₃z Menn₃y | az hwll fw₃wn tartotta wket, hogh megh la₃ffak a₃ | lowakat, merth az lowak a₃ g₃yaloka₃y hatharthwl | harmad hatar ellen volta₃nak az grol bernalt ha₃zan | fell₃ywl, m₃yor a₃ or₃agh wtan ketten lenk₃ythwl | fe[m]j₃yt₃ nem felwen, beke₃ffe₃ge₃ffen mennek volt, | Azonba walam₃y Gabonakbol wgr₃yk kw Bornem₃y₃a | Istwan pwlka₃yawal es darda₃yawal, m₃ynd Iaraft | ele₃ykbe meg₃yen, smond ah ah marc₃ona be₃ft₃yek | Iol twdom, howa Menthek, oth m₃ynd Iaraft wgh | lew₃y g₃ywlewe₃z₃y gergelth Bornem₃y₃a Galparnak a₃ | wechet, hogh ottan zern₃yw halallal megh hal, Imegh | wg₃yan azon pwlkawal Bornem₃y₃a Galparth wgh | ha₃yt₃a Ag₃yon hogh Az₃s terdre ef₃yk, A₃zonba hogh | Rea torko₃kodyk wolt, walam₃ynt ffe kel, es Maga | otalmaba wgh chap₃ya a₃ zabl₃yawal ag₃yon, hogh | Bornem₃y₃a Istwan₃s el ef₃yk es Az₃s megh wg₃yan | ottan megh holth, E₃ dologh Naglagos wram Igh | tertenth, k₃yt m₃ynd Io By₃on₃lagh Alat megh By₃on₃ythath | a₃ m₃y At₃yankff₃y₃a, Immar Ma₃ftan Naglagos wram | Az m₃y At₃yankff₃y₃at fenegetyk mynden felew | ewleffcl Igh hogh ha₃zara Mennek es kw vom₃yak² | ha₃zabol₃s es megh Ewl₃yk Nem meer hazanal₃s | lakn₃y hanem kwwl bwdof₃yk, Naglagodnak Ezen | ken₃yergwnk, wgh wag₃yon hogh mynd az

¹ Négy szárú *m* betű, talán kettős *m*-et jelöl.

² Talán kettős *n*: *vonnyak*.

ketten | Naglagod zolgaÿ, a₃ mÿ atyankffyaÿs, Bornemÿ₃a | Iſtwanÿs az megh holt ember, hogh Naglagod | Irna a₃ Sopron warmegÿeÿ Iſpannak, hogh fenethenneÿe megh wket, hogh lenenek we₃tegh- | ſeggel, ne w₃neÿek kergethneÿek, hanem Nam | zaboth terwenwnk es Articuluſwnk wagÿon | mÿnd a₃ ketten Nemes emberek, es zalaggÿok | wagÿon terwennÿel Iarÿanak, Iſpannyok | wagÿon, es az mÿnth Annak moggÿa terwen | zereſth procedallÿanak ne feghwerrel, Merth | Maſtÿs zegen Bornemÿ₃a Iſtwan oka, es Ew tet | homicidiomoth, Nem egyet Akarth hanem mÿnd | az kettewth el Akarta we₃tenÿÿ, kÿt Iſten nem | zemwedet nekÿ, kÿt mÿkor Annak Ideÿe lezen | A₃ mÿ Atyankffÿa elegendew Byzonnyal megh | Bÿzonethat, es azt mongÿa a₃ mÿ Atÿankffÿa hogh | terwenthwl Nem otalma₃ Magath: Nagodtwl | kegÿelmes walaÿt warwnk, Thowabba en Akach | Iſtwan, azt Irhatom Nagodnak a₃ walwarÿÿ zeek | es gÿwles felewł, Mÿerth hogh Nagh Arwÿÿek | woltanak ſenkÿ az gÿengyes wy₃en Altal Nem | kelhethet, Beÿcÿÿÿ wramÿÿ ſem Iwhetet wala be, | es Mwlek es el hallada: hanem e₃ wtan a₃ zeek | es a₃ gÿwleſnek megh napo₃afat hattak Nadaldÿ | chriſtoph wramra, es wgh hÿrdettetyk megh zolga | bÿrak altal, Egh nÿhanÿk Igen wadnak Raÿta hogh | a₃ Jobbagh Iarallſa megh Zabadwllÿon, Zrÿnÿÿÿ wram | Bottÿanÿne A₃onÿom Zechÿ A₃onÿom, Nador Iſpanne | A₃onÿom es Iob re₃e a₃ kewlſeghnek ſem Akarya | mÿ teccÿÿÿk Nagodnak Irya megh Nagod Nekem: Iſten | tarcha megh N: Io egeſlegbe, datum in wyffalw 15 Iunÿ Anno 1570

Eiusdem vestrae Magnificae dominationis

Servitores

Vterque Stephanus Iunior et senior
et Andras Akach, ac
Stephanus Polÿanj.¹

[Címzés:] Magnifico domino domino Balthafario de Botthÿan dapiferorum Regalium Magistro ac Sacrae Cefareae Regieque Maieſtatis Confiliario etc. domino et domino Nobis Gratissimo.

(Orsz. Lt. Batthyány család levéltára Körmend, Akács István levelei.)

ABAFFY ERZSÉBET

Nyelvtörténeti adalékok

Évekkel ezelőtt kezembe akadt egy pusztuló grófi könyvtárból egy kopott külsejű kis formátumú, jogi természetű, vaskos, latin könyv. Amikor belelapozgattam, észrevettem, hogy vannak benne magyar szavak, szókapcsolatok, sőt másfél lapnyi magyar szöveg is. Kezdtém alaposabban vizsgálni a könyvet, különös tekintettel a benne levő magyar szórványokra. Amikor kiírtam belőle a magyar szavakat, és utánanézttem, van-e már rájuk adatunk az eddig feldolgozott nyelvtörténeti forrásokból, megállapíthattam, hogy bizony értékes adatokat is tartalmaz a könyv. Több olyan szó van benne, amelyre nem közöl adatot sem a NySz., sem az OklSz., sok szót pedig más értelemben használ, mint ahogy eddig ismertük. Ezért elhatároztam, hogy összegyűjtöm a benne levő értékesebb és tanulságosabb szórványokat.

A könyv szerzője Szegedi János. Címe: „Tripartitum juris hungarici tyrocinium, Juxta ordinem titulorum operis tripartiti, sacris canonibus accomdatum”. Nagyszombat, 1767. 414 l.

A benne található adatok arra mutatnak, hogy korábbi időkből valók, hisz az előszó is 1734-ben keltezett. A benne közölt rendeleteket és törvényeket, amelyek ismer-

¹ Egyéb levelekkel összehasonlítva megállapítható, hogy az egész — gyakorlott kézre valló — levél ifj. Akács István kezeírása.

tetésekor és magyarázásakor közbeszúrja a szerző a latin szavak magyar megfelelőit, a XIII—XVIII. században adták ki.

Szegedi jogi kézikönyvnek szánta e művét. Egyik-másik adata azért is értékes, mert néha kísérletet tesz a magyar szavak eredetének megmagyarázására is. A könyvet többször kiadták még abban a században. Az 1767-i a negyedik kiadás volt Nagyszombatban. Ezenkívül kétszer jelent még meg Zágrábban, 1736-ban és 1762-ben. Sikerkült összehasonlítanom az első zágrábi kiadásával. Lényeges eltérés nincs közöttük. Nyomda-technikailag tökéletesebb a nagyszombati. Szegedi „Aquila (Saskeselyő)” című művét feldolgozták az OklSz.-ban is.

Kiragadok most néhány szórványt könyvéből:

Kurta forint (77). A NySz. több szókapcsolatot említ, amelyben az egyik tag *kurta* szavunk. Pénzértékre vonatkoztatva azonban nincs benne példa. A *forint* fajtáinál sem említi meg, pedig magyarázza a *magyar-forint*-ot is. — Szegedi művéből kitűnik, hogy a *kurta forint* ugyanaz, mint a *magyar forint*: „sub poena bis mille florenorum Hungaricalium (*Kurta forint*)”. Tehát a *kurta forint* kisebb értékű pénzegység volt, mint az *arany forint*, a *bomlott forint*, a *német forint* vagy a *rénés forint*. Ez utóbbiban 60 krajcár, az előbbiben 50 krajcár volt. — A szókapcsolat valószínűleg akkor keletkezett, amikor különböző országbeli és többértékű forint volt forgalomban hazánkban. A külföldieknek kifejezőbb, megkülönböztetőbb lehetett a *magyar* jelző, itthon viszont találóbbnak gondolták a külföldinél kisebb értékű pénzt *kurta forint*-nak nevezni. — Hogy valóban így lehetett, idézem Bél Mátyást, akinél utólagosan találtam feljegyzést a Magyarországon használt pénznemekről: „A Rhenenſi, Hungaricus, florenus differt, ſed, etiam imaginarius tantum eſt. Eſt autem ille triplex Primus quidem cruciferus 49 et medium, valet, ab Hungaris breuis florenus (*Kurta forint*) vocatus; alter ordinarius, 50 cruciferis aeſtimatus; tertius maior, Hungaris *Vonyás forint* dictus, vno crucifero priorem ſupererat, et tres Marianos nummos pretio aequat.” (Compendium Hungariae Geographicum, ... Pozsony és Kassa, 1779. 31.)

Ki-becsülteti a földből (226). Szegedi a 226. lapon azt magyarázza, hogyan szokták a vagyont, a birtokot értékelni, azok értékét megállapítani, és a különböző adókat miből s milyen mértékben lehet biztosítani, kiértékelni. A szókapcsolaton kívül érdekes az igekötős összetétel is. Ma sem használjuk, a régiségben sem igen fordult elő ez az igekötős összetétel. Úgy látszik, ritkábban mégiscsak használták.

Ki-becsültetés (226). Régi szótárainkban nincs meg ez a képzett főnév. Valószínűleg csak a hivatalos nyelvben használták az adó fajtáival kapcsolatban. Szegedi meghatározza jelentését is: „Cenſet autem ſapienter *Com. fyſt. ad tit. 30. p. 3.* Nobiles hujusmodi Vinearum poſſeſſores univerſim eſſe citandos, et coram Judlium, ac Juraſſore in ſede Domini terreſtris eſſe conveniendos, et per eoſdem etiam aeſtimationem eſſe peragendam. Ex dictamine porro *cit. articuli 58. 1625.* talis aeſtimationo vinearum (*Ki-becsültetés*) poſt ſeſtum S. Gregorii nullo modo currit, ...”.

Szēmbē-való adós (351). E szókapcsolatra nincs adatunk a régiségből. Több hasonló jogi kifejezésből arra lehet következtetnünk, hogy a latin jogi kifejezéseket iparkodtak magyar szókhöz kötni, és hogy a jogi magyar szókinés elég terjedelmes lehetett. — Jelentése kiviláglik Szegedi magyarázatából: „Maniſeſtum autem Debitorem (Patrio ſermone *Szēmbē-való adós, cit. art. 29. Et. 92.*) eum dicimus, qui vel lite mediante convincitur, vel aliter liquide poterit edoceri apertus Debitor, vel qui debitum ſuum non negat”. Tehát azt az adóst jelentette, akiről nyilvánosan tudták, hogy valakinek tartozik, illetőleg azt, aki nem is tagadta tartozását.

Uton állók, Foſzogatók (503). Latinul „viarum graſſatores”. Ebben a jelentésükben nincsenek meg egyik szótárunkban sem. Szinonimáikra viszont már vannak példáink jóval korábbi időkől. A jogi életben fontos volt a különböző bűnösöknek egymástól

való megkülönböztetése, ezért mindig meghatározták, kit neveznek például *ludas*-nak, *hítségő*-nek, *fosztogató*-nak és *útonálló*-nak. — Szegedi a következő meghatározást jegyezte föl: „*Viarum Grassatores (Uton állók, Fosztogatók) qui quidem in publicis, et frequentatis viis per insidias aggreduuntur homines praedae caula, fed non occidunt: per quod differunt a prioribus*”.

Írásban foglalt Testamentom (509). Jelentése 'írásbeli végrendekezés, bizonyíték, vallomás'. Latinul: 'scriptum testamentum'.

Élő nyelvel tett Testamentom (509). Jelentése 'szóbeli végrendekezés, vallomás, bizonyíték'. Latinul: nuncupativum testamentum.

Ur-Szék (811). Az *úrszék* szó nincs meg a NySz.-ban. Az OklSz.-ban *Ur-széke* van 1613/1696-ból és 1653-ból. Általánosan az *úri szék* alak terjedt el. — A Szegedi könyvében előfordul *úrszék* összetétel tehát első előfordulás. Pontosabb jelentése kedvéért idézem jogi meghatározását: „*Judex primae Instantiae, in quocunque negotio (exceptis causis Forum Ecclesiasticum concernentibus) contra servitorem Ignobilem, aut subditum, et Jobbágyonem moto, est Dominus ejudsem Terrestris Qui secundum Legem p. 3. t. 25. Cujus tribunal Sedes Dominalis (Ur-Szék) appellari solet: . . .*”.

Hosszú-Utazást (840). E kifejezésre nincs példánk nyelvtörténeti adataink között. Tagjai egyenként ismertek a régiségből. Az *utazás*-ra közöl egy adatot a NySz. a XVII. század második feléből, aztán még kettőt a XVIII. század második feléből. — Szegedi szókapcsolatának jelentése 'hosszú úton történő jobbágy-munkateljesítés (a robot egyik fajtája)'.

a bírságot rajta megvonyom (844). Ez a kifejezés és a *megvony* igealak nincs meg sem a NySz.-ban, sem az OklSz.-ban. Jelentése 'megbüntet'. Latinul: 'taxo, mulcto; taxam mulctam desumo'. Szegedi megjegyzi még róla: „. . . sunt terminui solis Hungariae Ieti, usitati”.

KOVÁCS ISTVÁN

Renge. A címül írt szónak tudtommal egyetlen adata ismeretes az irodalomban. KÖRÉSZ KELEMEN közli a múlt század végén a Székelyföldről 'szakadásos erdőnőtte árok' jelentésben (Nyr. V, 424); ezt az adatot veszi át a MTsz., és ugyancsak unikumként közli a szót KÖRÉSZ nyomán PAIS DEZSŐ egyik, módszertani szempontból is tanulságos etimológiájában, a „Rengeteg”-ben (MNny. IV, 319,324). PAIS a *renge* etimológiáját is megadja: a *renge* igenév változata. — Újabb adatokat a *renge*-re Tamási Áron egyik legutóbb megjelent regényében, a „Hazai tükör”-ben találtam. Közlésük — úgy gondolom — azért sem fölösleges, mert egyrészt az Új Magyar Tájézótár egyelőre az irodalmi művek tájzsoanyagát nem szándékozik feldolgozni, másrészt Tamási adataival a korábbi egyetlen közlés is megnyugtató hitelűvé válik. A „Hazai tükör” idevágó sorai a következők: „Él valahogy [Bereck nevű helység], mert mindent együvé vetve, mégis jó helyen rakta meg a fészket. Várak vigyáznak reá; rejtő hegyek és bujtató *rengek* vannak.” (10.) | „Tovább, hol már észak felé hajlik az út, ott jobbra s jól az út alatt, Leányvár rejtőzött el két havasi patak között, mintha azokra vigyázna, akik a háta megett az erdős hegyekben és a *rengekben* bujdokolnak.” (11.) — Az adatok helyhez rögzítésével nincs probléma: nyilvánvalóan székelyföldiek; jelentésük — ha a szövegből pontosan nem is állapítható meg — nem mond ellene KÖRÉSZ értelmezésének.

KÁZMÉR MIKLÓS

Pupák. A szó sem a NySz.-ban, sem az OklSz.-ban, sem a SzófSz.-ban nincs benne. Szláv jövevényszavaink új, nagy összefoglalása: KNEZSA, SzlJöv. I,449 is csak nyelvjárási adatokat ismer; vö. a MTsz. tolnai, ormánysági, kiskunsági, kiskunhalasi, nagykőrösi, szegedi adatait 'együgyű, ügyetlen, élheterlen, mamlasz' jelentéssel, Vácon 'bumfordi' jelentéssel; a Nyr. XXV, 336 szintén a Kiskunságból közli 'élheterlen' jelentéssel; a NyF. X, 72 pedig Vácraól 'bamba, élheterlen' jelentéssel. KNEZSA zempléni

adatát nem találtam meg az idézett helyen. A szó KNEIENZA szerint szlovák eredetű; a szlovák *pupák* 'Nasenpopel; taknyos kölyök' szóból származik. — Levéltári kutatásaim közben ráakadtam a szónak egy sokkal korábbi adatára: Nógrád m. Lt. 17a7. Fiscalia XXIV. 1753: „... minek menne többé olyan *pupákhoz*...” (t. i. feleségül). Az idézett mondatrészlet egy vallomás részlete; az asszony mondja mafla, gazdálkodni nem tudó férjéről, akit a többi tanúk is együgyű, jámbor embernek ismernek. A jelentés tehát a maival megegyező, de összevág a szóföldrajzi követelményekkel is az a körülmény, hogy e korai adat a szlovák nyelvterület széléről, Losoncról való.

TÖRÖK GÁBOR

NYELVJÁRÁSOK

Újabb szlovákiai nyelvatlaszgyűjtő útjaink nyelvészeti tanulságai

A MNy. hasábjain (XLIX, 229—31, 514—23) beszámoltunk 1952 november—december havában végzett szlovákiai nyelvatlaszgyűjtő utunk eredményeiről. A folyóirat későbbi számaiban (L, 212—21, 501—6) közöltük gyűjtésünk tájszóanyagának egy részét is. 1954 folyamán ismét két alkalommal végeztünk Szlovákiában egy-egy hónapos gyűjtést, összesen tíz, részben vagy teljesen magyar nyelvű községben.

Második és harmadik utunk még az elsónél is eredményesebbnek mondható. Egyrészt okulva az első út tapasztalatain, munkatervünket úgy állítottuk össze, hogy programunk kevésbé volt zsúfolt, több időt tölthettünk egy-egy községben, s ennek megfelelően kérdőívünket többször végigkérdezhettük, így gyűjtött anyagunk is pontosabb, megbízhatóbb. Gyűjtésünk hasznosabbnak, eredményesebbnek, érdekesebbnek mondható ezenkívül azért is, mert több kutatópontunk — mint erre a részletes beszámolóban is rá fogunk mutatni — a magyar nyelvterület legszélén fekszik, sőt egy közülük nyelvsziget. Ebből természetszerűen következik, hogy a kutatópontok egy részének nyelve sok archaikus vonást mutat, s gyűjtésünk több új adattal gyarapította eddigi ismereteinket a mai magyar nyelvjárásokról. A tíz községben (Magyarhegymeg—Dolné Zahorany, Csucsom—Čučma, Jánok—Janík, Nagyszalánc—Slanec, Deregyő—Drahňov, Csütörtök—Štvrtok na Ostrove, Barslédec—Ladice, Bajka, Csáb—Čebovce, Magyarbőd—Bidovce) gyűjtött anyag szerves részét képezi a Magyar Nyelvjárások Atlasza anyagának, így részletes feldolgozást most nem kívánunk adni, erre majd csak a nyelvatlasz anyagának egységes feldolgozása kapcsán kerül sor. Gyűjtésünk során azonban — mint már említettük — számos olyan megfigyelésre tettünk szert, melyek eddigi nyelvjárási irodalmunkban vagy egyáltalán nem, vagy csak igen nagy vonalakban voltak ismeretesek. Ezeknek minél előbbi közkinccsé tételét fontosnak tartjuk, elsősorban a mai nyelvjáráskutatás szempontjából. A tíz község közül ugyanis — a BENKŐ—LŐRINCZE-féle „Magyar nyelvjárási bibliográfia” szerint — kettőből (Jánok, Csütörtök) eddig még semmiféle nyelvjárási adatközlés nem látott napvilágot, másik háromból (Magyarhegymeg, Csáb, Bajka) mindössze néhány szavas közlést ismerünk; kettőből (Deregyő, Barslédec) áll rendelkezésünkre valamivel gazdagabb tájszóanyag, s mindössze három községről (Csucsom, Nagyszalánc, Magyarbőd) van részletesebb leírásunk, de a három közül is — mint látni fogjuk — az utóbbira vonatkozó anyag kevésbé megbízható. Úgy hisszük azonban, hogy a nyelvjáráskutatókon kívül gyűjtésünknek nem egy adatát hasznosan fel tudják majd használni a nyelvtörténészek, sőt egyiket-másikat még az általános nyelvészet művelői is.

Gyűjtésünk külső körülményeiről részletesebben nem kívánunk beszélni. Ezek — ha egyáltalán lehetséges — még kedvezőbbek voltak, mint az első alkalommal.

A vendégül látó Szlovák Tudományos Akadémia a legmesszebb menően gondoskodott arról, hogy kutató munkánkat semmi ne akadályozza, s két hónap alatt nem is merült fel egyetlen zavaró mozzanat sem. Az Akadémia illetékes szervei előre megállapított munkatervünknek megfelelően minden esetben előre értesítették a községek vezetőit, az iskolák igazgatóit, s ők — kivétel nélkül — igen kedvező feltételeket teremtettek munkánk számára, — meg kell mondanunk — sok esetben kedvezőbbeket, mint hasonló szerveink idehaza. Nem okozott semmi nehézséget munkánkban az egymástól többnyire távol eső, nem egy esetben eléggé nehezen megközelíthető kutatópontokra való eljutás sem. Ha egy község megközelítése vonattal vagy autóbusszal számunkra a közlekedési viszonyok ismerete híján csak némileg is bonyolultnak mutatkozott, vagy esetleg túl sok időt vett volna igénybe, személygépkocsit bocsátottak rendelkezésünkre, ami szintén nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy időnket minél gazdaságosabban használhassuk ki, minél több időt tudjunk kutató munkára fordítani.

*

A következőkben abban a sorrendben tárgyaljuk az egyes községek anyagát, ahogy a gyűjtést végeztük. Az egyes községek nyelvről adott beszámolóik terjedelme azonban nagyon különböző; összeállításuk is többnyire más-más szempontok szerint történt. Egyik községről sem adunk átfogó képet, csak néhány — megítélésünk szerint — legfontosabb, az illető községre legjellemzőbb vonást említünk meg. A legtöbbször csak a megfigyelt nyelvtényeket regisztráljuk — nem egyszer elég kevés adattal —, a törvények, szabályszerűségek megállapításától az adatok kis száma miatt többnyire tartózkodunk, kivéve azokat az eseteket, amikor adataink száma ezt lehetővé teszi.

M a g y a r h e g y m e g — D o l n é Z a h o r a n y. Rimaszombattól délre fekszik. A község nyelve palóc jellegű, s főbb vonásaiban megegyezik a Karancsalja vidékének nyelvével. A község nyelvének a nyelvjárási szakirodalomban ismeretlen vagy kevéssé ismert lényeges jellegzetességei nincsenek, így részletesebb tárgyalását mellőzzük.

C s u c s o m — Č u ě m a. Rozsnyótól északra fekszik, a magyar nyelvterület szélén. A község nyelvének legfőbb jellegzetességeit röviden, tömören, de eléggé találóan foglalja össze KOMORÓCZY MIKLÓS (Nyr. XXXIII, 221—3), amikor „a kettős mássalhangzók teljes kizárásával folyó dialektus”-ról ezt írja: „A csucsomi nyelvjárás ö-ző nyelvsziget . . . Általános jellege alapján a csucsomi beszéd palóc nyelvjárás, a melyen a rozsnyói íz is érezhető, de főjellemvonása, hogy a szó utolsó mássalhangzója előtt álló e hangot ö-nek mondja . . . Jellemzi e tájszólást az is, hogy az ik-es igéknél az ik-et általában elhagyja” (i. m. 223).

A község nyelvének hangrendszerében megvan a rövid illabialis *ä*: *búzá, záb, gáboná* stb., és a hosszú labialis *ā*, amely mellett *ā ~ ō* variánsok is élnek: *kālász ~ kálósz, vād māk, kánāl ~ kánāl, lāpāt ~ lāpāt* stb.

Megkülönbözteti az *e—ē* fonémákat: *szēm, mēgver, köles, törek* stb. Hangsúlytalan helyzetben ma is él az *ö-zés*, de már nem következetes és nem általános: *engömet ~ engemet, tíktöket ~ tíktéket, kikisírtöm ~ kikisírtém, mēköröszitöli ~ mēkēröszitēli, ebédöl ~ ebédél, vörös ~ vērēs, viszöl ~ viszél, segítök ~ segíték, segitötök ~ segitēték, kedöd 'kedd', péntök ~ pénték, hétön ~ hétēn, mēnyök ~ mēnyék, veröm ~ verēm, kendör ~ kendēr, szégényök, embörök, testvéröm* stb., de gyűjtésünk során több, a kérdőfűzetben szereplő adatra egyáltalán nem kaptunk *ö-ző* változatot: *csépēlnyi, gyēngē kukuricā, mēgverēm, szégēyli, bēpērēltük vónā, bēviszēm, penészēs, mēkpenészēd, lecēt 'lécet', fāzsindēl* stb.

Abszolút szóvégen csak zárt *ē* fordul elő: *repcē, lóherē, dīnyē, petrēncē, gyēngē, üszitökē, körtē, csērēsnyē, büszkē 'egres', epērnyē ~ epörnyē, lencsē, pērjē, öszē 'össze', feketē, lē, görbē, tőkē, fejszē, herőcē, pigē, ekē, kēvē, gereblyē ~ gereblē ~ gerebjē, bercē 'hámfa'* stb. Zárt *ē* van néhány suffixum palatalis változatában is: a birtokos személy-

rag egyes szám 3. személyében, a jelentő mód múlt idejének egyes szám 3. személyű tárgyas ragozású alakjában, a felszólító mód jelen idejének ugyanebben az alakjában, valamint a feltételes mód jelen idejének egyes szám 3. személyű alakjában az alanyi ragozásban, továbbá a *-ke, -cse, -cske* képzőkben: *gyükeré, gyürőjé, vőjé, helé, tetejé, zógyé, képé, kezé, könyöké, öklé, tőlé; megverté, üté* 'ütötte', *félvété, kivetété; törjé; ené* 'enne'; *méhecské, ködmönké, ménétké, szekescé* stb. A *-be, -re* rag *e*-je azonban nyílt: *kerbe, tövibe, kezibe, húsvétre, mezőre, mere* 'merre', *szekere* 'szekérre' stb.

A község nyelvében találunk néhány *i-ző* alakot: *kükiny, tányír, kilis, galír, kikisírtém* 'kikisérem', de az *i-zés* nem általános: *szép, néz, szét, szegény, szegyéli, borbé, pénzér, énekél, vér, mé* 'méh', *méz* stb.

A *ly* hang egyeseknél — főleg az idősebbek nyelvében — ritkán még megtalálható — néha enyhén palatalizált *l* formájában: *pélyvá ~ pëlva, konkoly ~ konkol, dërilyé, polyos* 'szoktató tojás', *golyá, topolyá, Kārol, Mihāl* stb. Az eredeti *ly* hang helyén azonban ma már inkább *l*, illetőleg *j* jelentkezik; a két alak ma — megítélésünk szerint — mint egyenrangú variáns él egymás mellett: *pëlva ~ pëjva, konkol ~ konkoj, grulá ~ grujá* 'krumpli', *Kārol ~ Kāroj, Mihāl ~ Mihāj, helé ~ hejé, műhel ~ műhej, kirāl ~ kirāj, luk ~ juk, kālhá ~ kājhá, mol ~ moj, hūvel ~ hūvej, pëtrëzselém ~ pëtrëzsejém, bāgol ~ bāgoj, bëlég ~ bëjég, vālok ~ vājok, dërélé ~ dërëjé, lānká ~ jānká, vőfél ~ vőfëj, nyávalá ~ nyávájá, sārāglá ~ sārāgjá* stb.

Az *l + j* hangkapcsolatban a *ly* még gyakoribb; itt a *ly* helyére a *j* kezd behatolni: *tānulyá ~ tānújá* és *tānuli, ülyö lë ~ ülyék lë ~ újék lë, hālyá* stb. — A *t, d, l* palatalizációja *i* előtt szórványosan — elsősorban az idősebbeknél — még hallható ugyan, de már aránylag ritka. Egy-két esetben viszont a palatalizált alak állandósult, pl. *pätýng*.

Jellemző a falu nyelvére, hogy hosszú mássalhangzót nem ejtenek: *tāló* 'tarló', *pālág* 'parlag', *á gaboná anyá* 'anyarozs', *büköny, dinyé, széb, lekszéb, ütë* 'ütötte', *enë* 'enne', *iná* 'inna', *inyá* 'inni', *mëkërsztëli, mëgy* 'meggy', *fügöny, csátán, mëkel, 'megkel', száraság, medő, roká, ringátyá, izácság, tizënégy* 'tizennégy' stb. Nem ejtenek hosszú mássalhangzót akkor sem, ha két azonos mássalhangzó kerül egymás mellé szavak határán: *në mënyëk* 'nem megyek', *igë nāgy* stb.

Sok, a köznyelvben és a nyelvjárások nagy többségében ikes ige a csucsonyi nyelvjárásban a jelentő mód jelen idejének egyes szám 3. személyében iktelen: *tärtözökod, iparkod, építkez, tärtöz, mëgavásod, dolgoz, mëkës* 'megkésik', *mosakod, álkud, mëgmerevëd* stb.; ugyanakkor azonban a felszólító mód egyes szám 3. személyében gyakran találunk ikes ragozású alakokat: *ülyék lë, lëgyék* stb.

A jelentő mód jelen ideje többes számú 1. személyének ragja a tárgyas ragozásban *-uk, -ük: nyomuk, sütük, kīāsuk, vāruk, mëkfonyuk, bërënāluk, kihërélük, verük, hiuk* 'hívjuk' stb. A velaris hangrendű, *-t, -d* végű igékben azonban a *-t, -d* palatalizálódik: *āgyuk, áhātýk, tųgyuk*. — A tárgyas igeragozás jelentő mód jelen idejének egyes és többes 3. személyében eléggé gyakorinak mondhatók az *ádi, szoptāti, akārik, csűfolik* stb. típusú alakok, használatuk azonban ma már nem általános.

A *-val, -vel* rag *v*-je általában nem hasonul: *hónāpvāl, szekervel, pārvāl, kötőfélvel, lábval, kézvel*; ha hasonul, a mássalhangzó természetesen rövid: *kézel, lábál, rëgel*. A *-szer* ragnak még a nem illeszkedő alakja is él: *hāromszër, anyýszër*.

A szóalkotás területén jellemző a kicsinyítő képzők gyakori használata. Élő a *-só, -csó, -csa, -cse* kicsinyítő képző is: *pātākcsó, tekencsó, füzëkcsá, örekcse, székcse, kerekcsé*.

J á n o k—J a n í k. A község közvetlenül a magyar—cseh-szlovák határ mentén fekszik, aránylag közel a magyar területen levő *Debréte, Krasznokvajda, Hernádszurdok* kutatópontokhoz. Ezek közül a kutatópontok közül eddig még csak *Hernádszurdok*

anyaga van ugyan összegyűjtve, de ezzel Jánok nyelve igen sok hasonlóságot mutat, így csak egész vázlatosan ismertetjük.

A község nyelvjárásának hangrendszerében megvan a rövid illabialis *á* és a hosszú labialis *ā*, amely mellett *ā* variáns is él. Az *e—ē* fonémakülönbség nincs meg, mindkét hangnak *ę* az értéke, de szórványosan hallani lehet *e*, illetőleg *ē* hangot is. A község nyelve *j*-zű, palatalizáció nincs. Az *adi*, *adik* típusú igealakok a *mongya*, *mongyák* típusúakkal váltakozva használatosak. A birtokos személyragozásban élnek a *bőri* típusú alakok is a *bőre* alakok mellett.

Nagyszalánc—Slanec. Arról a nyelvjárásterületről, amelybe Nagyszalánc és — bizonyos szempontból — a későbbiek során tárgyalandó Magyarbód is tartozik, jelent már meg jelentősebb nyelvjárástanulmány SZEMKŐ ALADÁR tollából „Egy abaújmegyei őzű nyelvjárás” címen (Nyr. XXXIII, 10—24, különnyomatban is: Nyelvjárási tanulmányok II.: NyF. XIII, 32—46). SZEMKŐ hét községet sorol a tőle tárgyalt nyelvjárászigetbe; ezek közül kettőben (Nagyszalánc, Magyarbód) mi is végeztünk gyűjtést. Szemkő megfigyelései általában gondosak, n m egy ponton ma is helytálló, elkövette mégis azt a hibát, hogy az egész nyelvjárásterületet homogénnek vette, s olyan fontos jellegzetesség elkerülte például a figyelmét, hogy míg Nagyszaláncan *a*, illetve *á* fonémát találunk, addig Magyarbódon az *á*, illetve *ā* fonéma az általános.

Nagyszalánc nyelvének legjellegzetesebb sajátága az *ő*-zés. Erre a jelenségre vonatkozóan már SZEMKŐ megállapítja: „Ez (ti. az *ő*-zés) nyelvjárásunk legáltalánosabb, egyszersmind legjellemzőbb sajátága . . . használata kevésbé elterjedett, mint némely alföldi nyelvjárásban. Általában mondhatni, hogy tőszókból ritkábban fordul elő, mint a ragozott, képzős alakokban . . . Ugyanaz a személy ugyanazt a szót néha *e*-vel, néha *ő*-vel ejti; ez az *ő*zés ingadozó voltát mutatja . . . Legsűrűbben az öregek használják.” (Nyr. XXXIII, 13.) Ez a megfigyelés a legteljesebb mértékben megegyezik a mienkkel. Gyűjtésünkben is megtalálható az *ő*-zés hangsúlyos helyzetben: *szöm*, *sződ*, *körösz*, *pöhőj*, *köcske*, *höntös*, *szöplős*, *höggy*, *söprő*, de: *szem*, *szeb* ~ *szebb*, *szegény*, *elteszöm*, *felvette*, *festék*, *vedőr*, *eszöl*, *ettem* stb. Nincs *ő*-zű alakunk a meg igeikötőre sem: *megnézük*, *megesküdnek*, *mekhi*, *megveröm* stb.

Hangsúlytalan helyzetben — mind szótövekben, mind suffixumokban — az *ő*-zés még ma is általánosnak tekinthető: *vedőr*, *némöt*, *péntök*, *pöhőj*, *körösz*, *retök*, *epör*, *petrözsejöm*, *petrözsej*, *pecők*, *gyermök*, *mekög*, *feleségöm*, *térgepöl*, *bidös*, *kelött*, *léköt*, *éptüköz*, *testvéröm*, *neköm*, *elteszöm*, *mekpenyészöd* stb.

Lényegében azonosak megfigyeléseink az *e* hangra vonatkozóan is. SZEMKŐ ezt írja: „*ē* h[elyett] *e* áll minden esetben, midőn az *ē* hang helyett *ō*-t nem használ nyelvjárásunk” (i. m. 12). Ezt a megfigyelést mi is csak annyival tudjuk kiegészíteni, hogy néha előfordul a magasabb nyelvválású *e* (*ę*) is.

A község nyelve — mint SZEMKŐ szintén megállapítja (i. m. 14) — erősen *j*-zű: *pejva*, *konkój*, *heje*, *kiráj*, *juk*, *vájok*, *ráspoj*, *guzsoj*, *pendőj*, stb.; *l*-ezű alakok csak ritkán fordulnak elő: *csoroszla*, *Ujhel* 'Sátoraljaújhely'. Az *l*-ezű alakok egy része mellett él a *j*-zű variáns is, pl. *lány* ~ *jány*.

SZEMKŐ megfigyelte azt is, hogy gyakori a hosszú vagy kettőzött mássalhangzók rövid ejtése. Ezt a jelenséget mi is tapasztaltuk, de ez nem annyira általános, mint pl. a Szalánctól nem messze eső Magyarbódon, vagy mint Csucsomban. Gyűjtésünkben ilyen alakok fordulnak elő: *dinye*, *mekedveltem*, *vilámlik*, *kana*, *regeli*, *kasi* 'kassai', *patanás*, *zümög*, *szeb* ~ *szebb*, *bökköny* ~ *bökköny*, *tanicsa* ~ *tanicsa*, *saló* ~ *salló*, *kinoza* ~ *kinozza*, *csülag* ~ *csüllag* stb.; de: *hosszú*, *felvette*, *inni*, *inna*, *hajja*, *mekköröszitől* stb. SZEMKŐ a hosszú mássalhangzók rövid ejtésére vonatkozóan megjegyzi, hogy „részben tótos beszéd hatása lehet, mi e vidéken elég gyakori” (i. m. 15). A kissé pongyola fogal-

mazású magyarázatból annyit valószínűleg elfogadhatunk, hogy e jelenség mai meg-létéhez hozzájárulhatott a környező szlovák nyelv hatása, ezeknek a nyelvjárásoknak a hangrendszeréből ugyanis — mint KIRÁLY PÉTER szíves szóbeli közléséből tudjuk — szintén hiányoznak a hosszú mássalhangzók. Ahhoz azonban, hogy e jelenség eredetének a kérdéséről határozottabb véleményt mondhassunk, még alaposabb és részletesebb kutatásokra van szükség.

Az igeragozásban mutatkozó néhány jellemző sajátsgot SZEMKŐ már szintén megfigyelt, így például azt, hogy az ikes igék jelentős része a szalánci nyelvjárásban a jelentő mód jelen idejének egyes szám 3. személyében iktelen: *esz 'eszik', kéröz; alkud, megdohosod, csúsz, vál, szok, megavasod, mektörtén, dolgoz, elmül, változ, vakarköz, vissza-ütöd* stb. Megemlíti SZEMKŐ azt is, hogy a felszólító mód jelen idejének egyes 3. személyében pedig az iktelen igéken is előfordul egyes esetekben az ikes igék ragja, pl.: *újjék le, írjék, aggyék* stb. (vö. i. m. 18).

Az alanyi ragozás jelentő mód jelen idejének többes első személye azonos a fel-szólító mód megfelelő alakjával: *mennyünk 'megyünk', ércsünk 'értsünk', külgyünk 'küldünk'*, de ez a jellegzetesség sem tekinthető általánosnak.

A múlt idő jele az egyes szám 3. személyében a teljes tőhöz járul néha olyan esetekben is, mikor a köznyelvben és más nyelvjárásokban a csonka tő használatos; SZEMKŐ szerint csak a „-d-vel végződő tövek”-ben (vö. i. m. 18). Gyűjtésünkben az *aludott* alak szerepel. A mellékesen feljegyzett anyagban azonban előfordul a *kivájjot* melléknévi igenév is.

A -k többesjel és birtokos személyragok után a -t tárgyrag előtt a tövéghangzó zártabb: *lábadot, derekadot*; palatalis hangrendű szavakban a tövéghangzó általában labialis: *mínköt, óköt, tíktököt, legelőköt* stb.

A -csa, -cse kicsinyítő képző még itt is él: *patakcsa, nadrákcsa, székcsa, kerekcsa, melekcse* stb.

Az *adi, adik* típusú alakok általánosak, de mellettük élnek már az *aggya, aggyák* alakok is.

D e r e g n y ő—D r a h ű o v. Az Ung és a Labore folyók összefolyásánál fekszik, a magyar—csehszlovák határtól körülbelül 30 km-re északra.

A község nyelvében e—ë fonéma-különbség nincs: *szem, pejva, tengeri, sebb, megnyő* stb. A középső nyelvválású hosszú magánhangzók (ó, ő, é) általában monoftongusok, de ritkábban az *ó^u, ő^ü, éⁱ* diftongus is használatos.

A felső nyelvválású rövid magánhangzók megterhelése nagy: *szín, tüz, viz, bíró, zsíros, híj, szíj, pup, rud, tyuk, husz, turó, tüz, tanító, terítő, nyerit* stb.; de: *lú, kú, fú, tú, csú* stb.

A község nyelve erősen j-zó: *konkoj, pejva, heje, pendej, Miháj, Károj, ököj 'ököl'* stb.

Az -l, -r, -j nyújtó hatása nincs meg.

A tárgyas igeragozás jelentő mód jelen idejének egyes és többes 3. személyében élnek a *mondi, mondik* típusú alakok a *mongya, mongyák* típusúak mellett. A többes szám 1. személyének ragja -uk, -ük: *gerebjélük, nyítuk, kiásuk, öntük, kötük, kapáluk, verük, rakuk, nyomuk, athatuk* stb.

A hangzónyújtó névszótövek közé sorolható tövek egy részében bizonyos kiegyen-lítődés történt, s vagy az alapalakban is rövid magánhangzó van: *level, levele, szeker, szekeret, szekeren, szekerre, tehen, tehenet, teherrül, tüz, tüzet, husz, huszat, viz, vizi* stb., vagy pedig az alapalakban hosszú magánhangzó van, s ez megmarad a -t tárgyrag és a -k többesjel előtt is: *madár, madárt; sár, sárt; bugár, bugárt, bugárok; kenyér, kenyért ~ kenyeret; de: hét, hetet.*

A -csa, -cse kicsinyítő képző még élő: *kercse 'kis kert', kucikcsa 'kis kuckó'.*

Csütörtök—Štvrtek na Ostrove. A legnyugatibb szlovákiai kutatópontunk, Pozsonytól délkeletre fekszik körülbelül 25 km-re. A község nyelvének egyik legjellegzetesebb vonása az *ö*-zés. Az *ö*-zés ma is élő, megvan hangsúlyos, hangsúlytalan helyzetben és szuffixumokban egyaránt: *szöm, szöd, szöb, mögnyöll, mökhüll, fölvötte, söprü, csöpög, mögyünk, ögyé, lölköm, möllik* 'melyik', *sönki* 'senki' stb.; *lendök, péntök, cserösznye, egrös, epör, retök, tengöri boddza, szödörfa* stb.; *ököt, tiktököt, engöm, mögveröm, kenyöm, néköm, ecötös, segítettök, hétön, mögyök, igényössen, kertötök* stb.

A község nyelvében él az *ë* fonéma is, de megterhelése igen csekély, elsősorban vegyeshangrendű szavakban fordul elő: *dërok, dërkadot, dësza, gërenda, szërha, szërda, télzsi, sübër, pëtróliom* stb. Megtalálható az *egy* szóban: *ëGGY, ëggyenkin*, s szinte kivétel nélkül zárt *ë*-s adataink vannak a következő szavakra: *szëgény, ëbihal, gerebë, szvëttër, hëcsëdli*. Néhány olyan szóban viszont, amelyekben a nyelvtérület jelentős részén zárt *ë*-t találunk, a csütörtöki nyelvjárásban nyílt *e* van: *nem, le*. A *kötény* alak mellett él a *ketény* is, csak nyílt *e*-vel fordul elő a *fëketë, hambölgë* 'henger', *nevendëk* szó. Az *ë* fonéma megterhelése azonban újabban már kezd növekedni az *ö* rovására.

Másik fontos jellegzetessége a község nyelvének — amit megtalálunk többek között a Szigetközben s a Csallóközben is Nemeshodoson — hogy tudniillik *á* előtti szótagban illabialis *ä* található: *kälász, bärázda, äpjät, kapáll, pälantq, käräläbi* stb. Ez a jellegzetesség azonban már nem általános a faluban, de egyesek nyelvére még ma is jellemző. Ha ez az *ä* hang az azonszótagú *l* kiesése révén megnyúlik, a nyúlás eredménye *á*: *tápát, äsztáná*. Egyéb esetekben (összetett szavakban, mondatfonetikai helyzetben) az *ä* előtti szótagban labialis *a*-t találunk, éppúgy, mint Nemeshodoson (vö. IMRE—KÁLMÁN: MNy. XLIX, 515—7). Az *a* hang azonban *á* előtt szótagban az *ä* rovására ma már terjedőben van.

Megtalálható egyesek nyelvében az *a* jellegzetesség is, ami Nemeshodoson eléggé általános, hogy tudniillik az *á* előtti szótagban levő *ä* előrébb képzett: *ëkärmi, cselädnqk, öregëpäm, pëläng, pëlläs, gerädics, lepät, kënä* stb. (vö. IMRE—KÁLMÁN: MNy. XLIX, 515—7)¹ Ez az *ä* ~ *ë*-féle hang azonban Csütörtök nyelvjárásában jóval ritkább, mint Nemeshodoson.

Az *á* után következő szótag *a*-ja általában zártabb: *süssq, szákájä, bärázda, szärqd, läbo, ägyot, kämvo, szäjq, räzzo, szärnyqs* stb. A köznyelvi *-val* magánhangzója azonban — éppúgy mint Nemeshodoson és Izsapon — ebben a helyzetben egészen zárt, s az *l* kiesése miatt meg is nyúlik: *läbbü, täpävü*. Egyéb hangtani helyzetben: *hamuvä, avvä, kézzë, késsë* stb. (vö. i. m. 517). A *läbbü* stb. alak kialakulása minden bizonnyal összefügg a *jászú, óvasú, mundú* 'mondol' stb. alakok kifejlődésével.

A község nyelve *l*-zö: *göla, csoroszla, gereble, póla, kölök, polva, nyavala, bagla, folik, luk* ~ *lik, kiräl* stb.; de: *kájha*.

Érdemes megemlíteni, hogy a mai *mond* ige Csütörtökön *mund* alakban él: *mungya, munnak* 'mondanak', *mundännák, mundú* 'mondasz'.

A tövéghangzó *-k* többesjel és a birtokos személyragok után a *-t* tárgyrag előtt középső nyelvallású, magas hangrendű szavakban labialis hang: *minköt, ülköt, tiktököt, läbodot, dërkadot*.

Barslédéc—Ladice. A Nyitra vidéki magyarság legészakibb települése, három oldalról szlovák falvak veszik körül. Jelentősebbnek mondható nyelvészeti feljegyzést Barslédécről sem ismerünk. Néhány tájszót, szókapcsolatot, közmondást elszórtan találhatunk ugyan a Nyr.-ben, az Ethn.-ban és a NéprÉrt.-ben (vö. BENKÓ—

¹ Ennek a hangnak a jelölésére Kálmán Béla Nemeshodoson az *ë*, Imre Samu az *ä* jelet használta. Csütörtökön ez a hang Imre Samu 10 adatközlője közül egynek a nyelvében sem fordult elő.

LÓRINCZE, MNyB. 34), de ezek Barslédéc nyelvjárásának jellegzetesebb vonásai közül mindössze az *i*-zést tükrözik közvetkezeten, több más érdekes jellemvonás a feljegyzés következtlen volta miatt elsikkad.

Bár Barslédéc földrajzilag a Nyitra vidéki magyar telepek közé tartozik, nyelvi szempontból több hasonló vonás mellett lényeges különbségeket is mutat a környező községek, például a nyelvAtlasz-gyűjtésünkben is szereplő Nyitragerencsér nyelvéhez viszonyítva. Egyik ilyen jellemző különbség, hogy *l*-ező palóc. A palóc nyelvjárások nagy részére jellemző *ly* hang teljesen hiányzik a nyelvjárás fonémarendszeréből: *pělvá, lánká, lany, billég, Károl, Mihál, Mihálé, hele, borbúl, királ, luk, káhhá, folló, follík* stb. A *l* + *j* hangkapcsolat szintén *ll*-ben realizálódik: *bellebb, killebb, tánollá, hállá, üllöl, lē, nē fjáll, nē fjállé 'ne félj'* stb. A *t, d* palatalizációja *i* előtt még ma is erős a faluban: *gyinnye, kifüzetyik, Kátyi, mēkpenyiszēgyik, szeretyi, hetyiss, gyívó, burbungyjija, gyiszno, gondókogyik* stb. Erős a palatalizáló hatása a többi felső nyelvválású palatalis magánhangzónak is: *tyúz, festyik, tyúz, tyüzet, körtyül, körtyút, körtyúk 'körte', nyíz, nyíszte 'néz'* stb. Egy-két szóban azonban a *t, d* palatalizációjának hiánya következetes: *páradicsom, pünköszi, kötiny*. Az *l i* előtt nem palatalizálódik: *csipēlik, szigylli, mēgjelöli, mēk-kérésztöli, ribizli* stb.

A *-szer* rag veláris hangrendű szavakban nem illeszkedik; az ajakműködés szempontjából az illeszkedés ingadozó: *háromszēr, öccör ~ öccēr*. — Nem illeszkedő alakjában is él a translativus ragja: *bolondé tész 'bolonddá tesz'*.

Érdekes alaktani jellegzetessége a falu nyelvének, hogy a fosztó képző eredetibb alakjában is él még: *sájtál 'sótalan', mezejtel 'mezítelen', a -tal, -tel* képzős alakok használatosak a modális kifejezésére is: *hirtel 'hirtelen'*.

A tárgyas igeragozásban a jelentő mód jelen ideje többes számú 1. személyének ragja *-uk, -ük; mēgnyizük, toluk, foguk, viselük, ismerük*; de: *áthátjuk, szeretyük*.

A *v*-tövű igéknél a *v* a jelentő mód jelen idő egyes szám 3. személyében is megvan: *mēkhív, szív, rív, lőv*, de ezek mellett a *v*-nélküli *hí, szí, rí, lő* alak is használatos. Hasonlóképpen megtalálható a *v* egyes *v*-tövű névszók alapalakjában is: *lév, fűv, könyv 'könny'*, de a *fűv* mellett vannak adataink a *fű* alakra is.

A község nyelvében él az *-ál, -él* gyakorító képző: *ász csinálátám mindig, ropogál, így mondták, hámszál 'fal', tüzeléünk*.

B a j k a. A Garam mentén fekszik, Lévától délre. A község eredeti nyelvjárása szinte teljesen felbomlóban van. A falu őslakosságának nagy része az áttelepítések során Magyarországra került, Szarvas és Csabaesüd vidékére, helyükbe magyarországi szlovákok költöztek. Az át nem telepített családok jó része is a környékről települt be, olyan családot, amelyben férj és feleség egyaránt a községben született, szinte alig találtunk.

A község nyelve palóc jellegű. A palóc nyelvjárások nagy részére jellemző *ly* hang még megtalálható, de már erősen kiveszőben van, s helyét egyes szavakban a *j* foglalja el: *Károj, kájhá, fojó, fojik, vājó, biváj, sejēm, ijen, ojun*; ritkábban *l* felel meg neki: *hele, mihel*, vagy az *l* lekopásával: *konkó, sindó, mihē*. Igen sok esetben azonban az *l*-es és *j*-s alak közötti harc még nem dőlt el: *pělvá ~ pějvá, lánká ~ jánká, lany ~ jany, Mihál ~ Mihā ~ Mihāj, kirā ~ kirāj, hüvel ~ hüvej, luk ~ juk, petrezsílēm ~ petrezsijēm, bágó ~ bágój*, stb. Az *l* + *j* hangkapcsolat ma már többnyire *jj* ~ *j*-ben realizálódik: *hurcojja, hájja, bejjebb, tánója* stb. — A *t, d* palatalizációja *i* előtt szintén pusztulóban van, s tűnőben van már az *i*-zés is, bár ez a jelenség ma még eléggé általánosnak mondható.

A *-val, -vel* rag *v*-je nem illeszkedik. — Általánosnak mondhatók a *minkēt, őköt lábodot* típusú alakok.

C s á b—Č e b o v c e. Balassagyarmattól körülbelül 15 km-re északra fekszik. A község nyelve lényegében azonos a Balassagyarmat környéki palóc nyelvjárással.

(Nyelvatlasz-gyűjtésünkben ezek közül Patak, Nógrádmargal szerepel.) Olyan, ezeknek a községeknek a nyelvjárásától lényegesen eltérő sajátossága a község nyelvének, amelynek megemléztetését különösképpen fontosnak tartanánk, nincs, így részletesebben nem is tárgyaljuk.

M a g y a r b ő d — B i d o v c e. Kassától körülbelül 20 km-re északkeletre fekszik; a magyar nyelvatlasz legészakibb kutatópontja. A község nyelvsziget, a környék lakossága szlovák, mindössze egyik szomszédos község, Györke vegyes lakosságú. A község nyelvéről részletesebb nyelvjárási közlemény eddig még nem jelent meg, pedig Magyarbőd nyelve egyike a legérdekesebbeknek azok közül a községek közül, amelyekben szlovákiai gyűjtőútunk alkalmával jártunk. Igaz, hogy SZEMKŐ ALADÁR fent idézett munkájában említi, hogy Magyarbődön is végzett gyűjtést, de leírásában a magyarbódi anyag egyáltalán nem különíthető el.

A község nyelvében *ä*, illetőleg *ā* fonéma van: *búzá, gáboná* 'rozs', *záb, szálmá, szá, mák, jány, vārik* 'várják' stb. Az *ä* azonban egyeseknél kissé labialis színezetű, az *ā* színe viszont néha kissé illabialis.

A község nyelve *ö-ző*. Az *ö-zés* hangsúlytalan helyzetben (szótőben és suffixumokban egyaránt) általános: *béjög, engöm, szégyöli, mekörosztöli, sendőj, péntök, kikísirtöm, megveröm, beviszöm, elteszöm, penyészös, mekpenyészöd, ectös, hétön* stb. Néhány esetben azonban *ö-ző* alakot találunk hangsúlyos helyzetben is: *szöm, szöb* 'szebb', *högy, höntös, pötrözésj* s általában azokban a szavakban is, amelyekben az *e-ző* (*é-ző*), illetőleg *ö-ző* alak a köznyelvben váltokozik: *röpöl, fölveté, fölvenék, söprő, söpörtem, söpörsz; de: vedör, vedröt, mégé, meg'é* stb.

Az *e—é* fonéma-különbség a község nyelvében nincs meg. Mindkét hang adatközlőink nagy részénél *é* értékben jelentkezett, bár ennek a hangnak a színe is egyénenként némileg változik; egyeseknél szinte általánosan zártabb — nem ritkán eléri az *ē* zártági fokát —, de nem ritka a nyíltabb színezetű *e*-szerű hang sem.

A magánhangzók zártági foka egyes szótövekben elüt a köznyelvitől (egyes esetekben nyíltabb, másokban zártabb): *odvár, íhán, hártalog, mogos, bogoj, gujó, kojiba, vocsorāl, vosārnāp, fogy* 'fagy', *morék, ovás, bokāncs, guzsoj* stb.

A középső nyelvválású hosszú magánhangzók (*é, ó, ő*) általában monoftongusok, egyesek nyelvében azonban jelentkezik az *ie*, ritkábban az *uo, üö* diftongus is.

A falu nyelve erősen *j-ző*: *pějvá, konkoj, jānká, jāny, Kāroj, Mihāj, hejé, borbéj, mühej, kirāj, üjön le, kājhá, náspojā, fizujā* 'bab', *hüvej, juk, fojó, foj, tengőj, sejöm, ijén, ojan ~ ujān, hájā* 'hallja', *bejéb, kijéb* stb. Egy-két adatban azonban *l-ző* alakot is találunk: *lānká, lāny, vālō, csoroszlā*. — A nyelvjárásban nemcsak az *ly > j*, illetőleg az *l + j > j* változás ment végbe, hanem egy-két esetben *l > j* változást is találunk: *füje* 'füle', *kerüjő* 'kerülő', *jekvār* 'lekvár', *gājér, zsejér ~ zselér, aprójék, pukjis ~ puklis* 'púpos', *jibā* 'liba'. Egy-két öregnek a nyelvében él még a *ly* hang is. Ez a hang a *j*-hez hasonlóan szintén nemcsak eredetibb *ly*, illetőleg *l + j* hangkapcsolat helyén található meg, hanem olyan szavakban is, amelyek eredetileg *l*-esek: *apröljék, fülye, puklyis* 'púpos', *lyekvār* 'lekvár', *lyibā* 'liba'.

A gyűjtésünkben előforduló, a hangzónyújtó tövek csoportjába sorolt névszótövek egy része a magyarbódi nyelvjárásban többalakú változatlan tövű: *tēhen, teheröl, szeker, szekerön, mádar, mádaránk, kerek, vereb, level, gyökérel* 'gyökérrel', *kötelet* 'kötellel', *bogār, bogārt, bogārok, hét, hétet* 'hetet', *hétén* 'heten', *húsz, húszát, húszás; de: tűz, tüzet, á tüszhöz, víz, vízi, vízes, vízön*.

A magyarbódi nyelvjárásból a hosszú, illetőleg kettőzött mássalhangzók teljesen hiányoznak: *tālō* 'tarló', *pālāg* 'parlag', *büköny, dinyé, fatyā* 'a kukorica fattyúhajtása', *szöb, lekszöb, hozām, bejéb, kijéb, ütöte, szégyöli, táncsá, átmenének, házāmenénk, az ástāról, üjön le, gyünek, gyütek, gyüne, fölveté, posāt* 'savanyú', *segicsétök, könnyü* 'könnyű',

egy, ked 'kedd', regel, mēnēk 'mennek', hoszū, meggy 'meggy', cukorépā, zeler, gyökereļ 'gyökérrel', sālō 'sarló', atā 'adta', āgyā 'adja', monāk 'mondanak', monāk 'mondanak', inī, inā 'inna', ināk, inām, it 'ivott', hājā 'hallja', etel 'ettél', egyel 'egyél', et 'evett', etem, enē, egēségős, néz 'nézz', bővēb, ādig, ākor, vānāk, ēcer, ōcōr, nē mēgy 'nem megy' stb. — A *-val, -vel* rag *v*-je általában hasonul, s ilyenkor a mássalhangzó természetesen szintén rövid: *tābāl 'lábbal', gyōkēreļ, kōtelel, āzāl 'azzal', kēsel 'késsel', kézel 'kézzel'* stb.; ritkán azonban a nem hasonuló alak is előfordul: *kēzvel, lāpātūvāl, morēkvāl* stb.

A több tagú ikes igék a jelentő mód jelen idejének egyes számú 3. személyében általában iktelenek: *dōjōlkōz, nyīrkoz 'nyiratkozik', mēkpenyészōd, kērōz, gondolkoz, nyūtōz, épītkōz, elvās, megdohosod, ālkud, fījāz* stb., de néhány egytagú, a mai köznyelvben és a magyar nyelvjárások nagy többségében ikes ige szintén iktelen Magyarbördön: *l'ak, szōk, fōj, szop.*

Érdekes jellegzetessége a nyelvjárásnak, hogy a felszólító mód egyes szám 2. személyében a *j (j)* nem hangzik: *csāp 'dobj', rāk 'rakj', rī 'sírj', hī 'hívj', szī 'szívj'.*

Az alanyi és a tárgyaz ragozású alakok között a jelentő mód és a felszólító mód többes számának 1. személyében bizonyos alakvegyülés történt. Gyűjtésünkben ilyen adatok szerepelnek: *mēgnēzūnk 'megnézzük [az esküvőt]', āthāsunk 'adhatjuk'; Māst mī nem tūgyunk; bekāpārunk 'bekaparjuk', mēkhūszunk 'meghúztuk', kūgyūnk 'küldünk', felhūszunk 'felhúztuk', dugjūnk 'tömjük [a libát]' stb.* Ezeknek az adatoknak a száma azonban gyűjtésünkben aránylag kevés, így az alakkeveredés mibenlétét a gyűjtés adatai alapján nem tudtuk pontosan megállapítani, ahhoz pedig, hogy a gyűjtés elvégzése mellett ezzel a kérdéssel külön, részletesebben foglalkozzunk, nem volt elegendő időnk. Ennek részletes felderítése a későbbi kutatások feladata lesz.

Érdekes alaktani sajátóságot mutatnak azok a szerkezetek, melyeket a köznyelvben és a nyelvjárások nagy részében *lehet, lehetett* igealakokkal + főnévi igenévvel fejezünk ki. Ezekben a szerkezetekben a magyarbördi nyelvjárásban *lesz, volt* igealak + főnévi igenév áll: *Ūtysē lesz lātni 'Ūgysem lehet látni'. Vōt hālānyī 'Lehetett hallani'.*

A szórend, az igekötők használata a köznyelvben s a nyelvjárások nagy többségében általános használattól erősen eltér, s az első megfigyelések azt mutatják, hogy bizonyos fokig rokon a vágai nyelvjárás szórendjével (vö. MNy. XLIX, 519). Ez a kérdés azonban szintén bővebb vizsgálatot igényelne, s most meg kell elégednünk azzal, hogy néhány feljegyzett mondatot közlünk: *Nem igen lātās vān tōle. Mī āz lēhēt? Āszt mīnk hīvūnk rozbētēksēgnēk. Hovā ez elutāzot? Āsz nēsztēk, mejīk jobān tudot pātogni. Mīndīg ākor lefekszi. Hōgy mīt esz csināl! Mūr kēsōn odāmēntēm. Kērdez, mīt ēn elkōvetem. Nēm kezēmre vān. Hālāgotm, hōgy (= hogyan) mīgā bēsziēl.*

IMRE SAMU — KÁLMÁN BÉLA

SZEMLE

Magyar történeti mondattani tanulmányok és közlések 1945-től 1954-ig

E tájékoztatóban áttekintést szeretnék adni a címben megjelölt tárgykörre vonatkozó és ugyancsak a címben megnevezett időszakazon belül íródott tudományos közleményekről. Egyáltalán nem tartottam feladatommak a bírálatot, az értékelést. Nemcsak azért, mert ezt a rendelkezésemre álló hely nem engedi meg, hanem azért is, mert komoly bírálat ilyen nagy tárgykörben a sokféle részletkérdésről való olyan alapos tájékozottságot kíván, amilyent magamnak tulajdonítani szerénytelenység lett volna. Ezt a munkát elvégzik majd azok, akik egy-egy részletkérdéssel behatóan foglalkoznak. Amire vállalkoztam, csak ennyi: néhány szóban vagy mondatban ismertetni

a legutóbbi tíz év folyamán¹ megjelent tanulmányok vagy tanulmányrészletek tartalmát, főbb eredményeit.

E művek, dolgozatok kiválasztását, ismertetésének módját három szempont befolyásolta: 1. A dolgozat, cikkrészlet t á r g y a. Csak olyan tanulmányokat, dolgozat-részleteket vettem figyelembe, amelyek a szorosabb értelemben vett történeti mondattan területéről valók. Ide számítottam azokat a leíró mondattani jellegű cikkeket, munkákat, amelyek egy régebbi kor nyelvállapotára vonatkoznak. Nem ismertetem mai köznyelvünk és nyelvjárásaink leíró mondattani feldolgozásait és a finnugor mondattani tanulmányokat, habár ezek a magyar történeti mondattan szempontjából is jelentős adatokat és eredményeket tartalmazhatnak. Ezek a tárgykörök később külön ismertetést kapnak folyóiratunkban. Ha azonban a jelzett tárgykörökről szóló munkákban olyan részletek vannak, amelyek régebbi nyelvünk mondattani kérdéseit is érintik, e részleteket figyelembe vettem. — 2. A dolgozat megjelenési h e l y e. Ebből a szempontból éles különbséget tettem a Magyar Nyelvben és a Magyar Nyelven kívül megjelent munkák között. A Magyar Nyelvben megjelent tanulmányokat csak cím szerint sorolom fel, mivel ezek ismertetése a megjelentető folyóiratban feleslegesnek mutatkozik. — 3. A dolgozat, mű megjelenési f o r m á j a. A nyomtatásban megjelent műveken kívül ismertetem az egyetemi és a pedagógiai főiskolai sokszorosított jegyzeteket is, a később jelzett okokból, valamint a Nyelvtudományi Intézet Közleményei című sokszorosított folyóiratban megjelent tanulmányokat, de más ki nem nyomtatott műveket nem.

A) Magyar történeti mondattani tárgyú tanulmányok, cikkek.

BEKE ÖDÖN, A határozatlan névmás történetéhez: Nyr. LXXI, 116. — E rövid közleményben a *gombát mit evett*-féle szerkezethez hasonló történeti adatokat találunk a *ki* névmással és a *ho-* névmástöbbségből keletkezett határozószóval alkotott szerkezetekre.

HEXENDORF EDIT, A nyomatékosítás és tagadás mondatbeli összeszővődésének kérdéséhez: I. OK. VI, 379—408. — A Halotti Beszéd egy mondata („Ifa el num igg ember mulchotia e₃ vermut”) kapcsán a nyomatékosító-kapcsoló *is ~ és*, a tagadó *nem*, illetőleg általánosabban a tagadás, főképpen pedig a nyomatékosítás és tagadás nyelvi kifejezéseinek az összeolvadásával vagy össze nem olvadásával foglalkozik. Nagy gondot fordít a szórend és a hangsúly nehezen megfogható kérdéseire is. — Amint HEXENDORF maga is hangsúlyozza, anyaggyűjtést nem végzett, egyáltalán adatokat csak mértékkel, az elméleti fejtegetések illusztrálására közöl, s a kérdésre vonatkozó irodalomból is csak néhány, számára fontos munkát emel ki, így elsősorban SIMONYINAK „A magyar kötőszók”, KLEMMNEK „Magyar Történeti Mondattan” című munkáját, illetőleg a Magyar Nyelvben e kérdésről megjelent cikkeit és SCHLACHTER WOLFGANG-nak a magyar szórendre vonatkozó dolgozatát (MNy. XL.). — Új megállapításai a következők: 1. Amint a mai *és* és *is* kialakulását hosszas hangalaki és funkcióbeli ingadozás előzte meg, valószínűnek látszik, hogy a kettő szórendjében is a kezdeti ingadozást tehetjük fel. A IIB. néhány adatának szórendje nem feltétlenül latinosság. — 2. A *sem*-ben nem a kapcsoló funkciójú *és*, hanem a részint nyomatékosító, részint hozzátoldó *is* járul hozzá a *nem* tagadósóhoz; az utóbbinak hangsúlyos voltát külön is kiemeli. — 3. A nyomatékosítás, hozzátoldás és tagadás összeolvadásának más lehetőségei hozták létre a hangsúlyos, mondat elején álló *sem*-et és a hangsúlytalan, mondat belsejében álló *sem*-et. — 4. Ha azt akarták, hogy a tartalmilag fontos tagadószó ne veszítse el a nyomatékát, szórendváltoztatással a már összekapcsolódófélben levő *es nem*-et a

¹ Az 1955-ben megjelent munkákat már nem vettem figyelembe. Ebből a szempontból csak egy-két főiskolai jegyzettel tettem kivételt, ezeket ugyanis kár lett volna korábbi kiadások alapján ismertetni.

mondat élére helyezték; így jött létre a HB. idézett mondata, de így került a tagadószó a tagadó névmásokban is az élre: *es nem + ki > senki* stb. A HB. tehát ebben az esetben is különfejlődést mutat, a mai *sem*-ek egyikét sem vezethetjük rá vissza. (Viszont egy ilyen szórendű formából származnak a kódexek *semegy ember*-féle alakulatai.) — 5. Új lehetőséget vet fel a *nem* tagadószó eredetére is: egy igei természetű *ne* elem (vö. a finn, szamojéd stb. tagadó igéket) *-m* személyragos alakja lehet, amely megmerevedett az első személyben, és később igei természetét is elvesztette. Ez a transitív igéi jellegű tagadószó eredetileg állítmányi funkciót töltött be, és a tagadott kifejezés mint tárgy vagy mint tárgyi mellékmondat, illetőleg névszóvá merevedése után mint alany, illetőleg alanyi mellékmondat kapcsolódott hozzá: *nem megyek* eredetileg 'tagadom, hogy megyek', majd 'az nincs, hogy megyek!'. Ez a feltevés megmagyarázza azt, hogy a tagadószó mindig hangsúlyos, és azt is, hogy a hozzátartozó állítmánytól messzebbre, a mondat élére is elkerülhet. — A tanulmány végén felhívja a figyelmet a hasadás jelenségének a mondattanban való vizsgálatára.

KÁROLY SÁNDOR, A magyar kettős tárgyú szerkezetek kialakulásáról: NyK. LVI, 149—53. — Az első magyar nyelvű kódexeknek, a Jókai-, a Bécsi és a Münchener Kódexnek a *lát, hall, érez* ige melletti főnévi igenes szerkezetét összeveti e szerkezetek latin eredetijével, magyar nyelvtani szinonimáival (melléknévi és határozói igenes szerkezetekkel) és ezek latin eredetijével. Az említett kódexek összes adataiból megállapított mennyiségi összefüggések alapján, valamint a *-t* képzős gerundium (*bementét*) használata alapján kimutatja, hogy „első kódexeink fordítói számára a *látom őt jönni*-féle szerkezet nem volt idegenszerű”, s így „a XIV—XV. században e szerkezetek eredetét illetőleg latin hatásról már szó sem lehet”. Régebbi nyelvemlékek megfelelő adatai hiányában így feltehető, hogy „a főnévi igenév használata a *látom őt jönni*-féle szerkezetben eredeti magyar sajátosság”. A kódexekbeli adatok egy része, valamint az összes adatok lelőhelye közölve van.

KLEMM IMRE, A magyar szórendi formák eredete: NyK. LVI, 154—70. — A tanulmány a FOGARASI-féle szórendi törvénynek (ez egybeesik az úgynevezett kirekesztő szórenddel) és e törvény alól való kivételeknek (ezekre az „összefoglaló szórend” elnevezést használják) az eddigieknél behatóbb kifejtését tartalmazza. A leíró szempontú rendszerezés és megfigyelések mellett a kétféle szórend kialakulására újszerű magyarázatot ad. Eddig csak fonetikai okokkal próbálták megmagyarázni e kétféle szórendet. KLEMM szerint „mindkét szórendi forma fonetikai októl: a nyomatéktól és egyszersmind értelmi okoktól származik”. Kirekesztő szórend esetén, tehát amikor kirekesztő kifejezés előzi meg az állítmányt, azért kell a nyelvtani állítmány legközelebbi bővítményének (igekötőnek stb.) a nyelvtani állítmány mögé kerülnie, mert a nyelvtani állítmány előtti helyzetében a bővítmény belekerülne az állítmány főnyomatékába, és így kirekesztő értelmet kapna és külön szakaszt kezdene (*Péter — fölment; Péter — vízárt ment*). „Két főnyomatékos kirekesztő fogalom (*Péter és föl, Péter és vízárt*) azonban értelmileg nem férne meg egymás mellett ugyanazon állítmányra vonatkoztatva, ezért a nyelvtani állítmány legközelebbi bővítményének (föl, vízárt stb.) az állítmány mögé kell kerülnie, ott már nincs kirekesztő értelme, mert ott már nem főnyomatékos: Péter ment föl” (161.) — Lehetséges lett volna az is, hogy bizonyos mondatok két főnyomatékos szakasza egy szakasszá egyesült volna, egységes főnyomatékkal. De ilyenkor más értelmi nehézség keletkezett volna. Abban a korban, amikor az igekötő még határozószó volt, és megvolt eredeti lativusi ragja, hol a mai névutó, hol a mai igekötő szerepét töltötte be. A kirekesztő kifejezéssel egy szakaszba került ilyen határozószót úgy is lehetett érteni, hogy az nem az igéhez, hanem a kirekesztő főnyomatékú névszóhoz tartozik: *Péter (valaminek) jélé-ment; Péter-jélé ment (valaki)*. „Hasonlóan ily értelmi nehézség állott volna elő ily mondatokban, amikor még nem volt kifejlődve

a határozott névelő. Jelzős viszony keletkezett volna: A *munkás* bort ivott. → *Munkás-bort* ivott (valaki). (A) *kutya* húst evett. → *Kutyahúst* evett (valaki). (A) *leány* virágért ment. → *Leányvirágért* ment.” — Tehát, ha a nyelvtani állítmányt kirekesztő kifejezés előzte meg, és az állítmány bővítménye az állítmány előtt maradt volna, akár egy szakaszba ejtették volna a bővített állítmányt a kirekesztő kifejezéssel, akár külön szakaszt alkotott volna, mindkét esetben értelmi nehézségek támadtak volna. — Az összefoglaló kifejezések mellett ilyen értelmi nehézségek nem támadnak különböző okokból. (Ezeket az okokat egyenként fejtegeti a szerző.) Az állítmány legközelebbi bővítménye ezért itt megmaradhat az állítmány előtt. — A tanulmány második részében a tagadó és tiltó mondatok szórendjével foglalkozik KLEMM. A leíró jellegű rendszerezésen kívül a szórendi formák kialakulási sorrendjét tárgyalja. A *ki nem ment*-féle sorrend ősbib, mint a *nem ment ki*-féle, az utóbbi a nem nyomatékos, nem emfatikus mondatokban terjedt el. A Jókai-kódexből részletesebb vizsgálat eredményeképpen közölt adatok is mutatják a *ki nem ment*-féle szórend eredetibb voltát. A *nem kiment*-féle szórend a legújabb, csak a XVII. század óta fordul elő, rendszerint csak bizonyos összetett mondatok előmondatában. Az ősi, a *ki nem ment*-féle szórend esetében is a FOGARASI-féle törvény érvényesül, mert az igekötő az elé a tagadószó vagy tiltószó elé kerül, amely a főigével mint ennek egykori módosító igéje szoros összetételt alkotott, úgyhogy közbe más szó nem kerülhetett.

B) Elsősorban más tárgyú vagy szélesebb tárgykörű tanulmányoknak magyar történeti mondattani vonatkozású részei.

BÁRCZI GÉZA, A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Bp., 1951. — Könyvének Mondattan című fejezetében (185—94) az alapítólevél jelzős és határozós szerkezetének alakitani és jelentéstani kérdéseit tárgyalja. Az alapítólevélben a birtokszón már többnyire birtokos személyrag jelöli a birtokviszonyt, de *-nak, -nek* ragos birtokosjelző még nem található. A nyelvemlák *reá* névutóinak allatívisi vagy terminatívusi jelentése van. Részletes ismertetést kapunk az *-a, -e* birtokos személyrag és a lativusrag finnugor előzményeire és kialakulására vonatkozólag. A magyar lativusragot finnugor **k*-ra vezeti vissza, mint egy régebbi cikkében (vö. MNy. XLIII, 44).

BEKE ÖDÖN, Az okhatározó mondat történetéhez: Nyr. LXXI, 103—5. — Az *azért hogy, mert azért hogy, mert azért* kötőszókra sorol fel nyelvjárási adatokat, s keletkezésüket magyarázza.

BEKE ÖDÖN, Névutóink történetéhez: Nyr. LXXI, 148—51. — A raghalmozással keletkezett névutókra (*elébe, fölbe, közébe* stb.) sorol fel nyelvjárási adatokat, s keletkezésüket magyarázza. Ellentétben SIMONYIVAL, aki szerint a *-ba, -be* előtti *-é ~ -i* 3. személyű birtokos személyrag, BEKE a magánhangzót lativusragnak tartja; ezt később személyragnak érezték, és ezért újabb határozóraggal toldották meg a szót.

BEKE ÖDÖN, Így, úgy, hogy: NyK. LII, 304—8. — A címben jelzett névmási határozószók *gy* hangját a *j* lativusragból magyarázza, egyszerű hangváltozással. Hivatkozik az *sz-szel* bővülő *v*-töví igék felszólító módú alakjainak *gy* hangjára (*legyek, légy, egymem, egyél* stb.), amely csak *j*-ből fejlődhetett.

BENKŐ LORÁND, A nyelvtani szerkezet és a nyelvtan kérdése: NyIK. II. évf. 6. szám 36—47. — Általános nyelvészeti jellegű cikkében a nyelvtani szerkezet viszonylagos szilárdságára és változásaira említ magyar példákat a szerző (39, 41).

DEME LÁSZLÓ, A nyelv fejlődése belső törvényeinek kérdéséhez: NyK. LIV, 10—36. — A határozórag-rendszer, a névutók, az igekötők, a kötőszók kialakulásában és fejlődésében megmutatkozó törvényszerűség jellegéhez ad szempontokat. Ilyenek: a nyelvi fejlődés oka és módja, a nyelvi fejlődés és a gondolkodási formák fejlődésének párhuzama, a grammatikai eszközök belső keletkezéses jellege, a fokozatos és nem

ugrászserű fejlődés törvénye, „a rendszer önmozgásának eredményei” stb. A tanulmány elméleti szempontból jelentős (19—26).

FARKAS VILMOS, A melléknév körülírt fokozásának kérdéséhez: Nyr. LXXVIII, 179—84. — A körülírt fokozás (*inkább boldog*) fogalmának tisztázása után keletkezését magyarázza. Belső nyelvi fejleménynek tekinti, bár elismeri, hogy idegen minta is segítette a szerkezet elterjedését. Régi nyelvi adatokat is említ.

FOKOS DÁVID, A *-hat, -het* igeképző kérdéséhez: Nyr. LXX, 61—4, 85—93. — A képző eredetét tárgyalva a szólamhatáreltolódással keletkezett szavakra hoz példákat (*az, ki* → *aki; úgy, hogy* → *úgyhogy*). Ilyen módon keletkezett szerinte a *-hat, -het* képző is: *ír, hat írnia* → *írhat írnia* → *írhat*. Így keletkezett az *ír vala, ír volt*-féle szerkezet is (86—8).

GÁLDI LÁSZLÓ, A magyar köznyelv a szabadságharc korában: Nyr. LXXII, 152—63. — A cikkben egy-két megjegyzés található az *-and, -end* képzős jövő idő, a *míszserint* kötőszó és az összetett mondatok használatáról (162—3).

HEGEDŰS LAJOS, Nyelv és gondolkodás: NyIK. VI. évf. 6. szám 48—63. — A szófajok keletkezési sorrendjének, a nominális mondat elsőbbségének kérdéséről nyilatkozik a szerző. Példákat említ a primitív nyelvekből is (57—63).

IMRE SAMU, Többi, többiek: Nyr. LXXVII, 212—8. — A *többi* jelzői használatát vizsgálja abból a szempontból, hogy egyes számú vagy többes számú jelzett szó következik-e utána. Jelzői funkcióban eredetileg csak a *több* szót használták. A *többi* jelzői használatára már a XVIII. század második felétől vannak adataink, ezekből sokat közöl a szerző. A *több* jelzői funkcióban csak a XIX. század második negyedében szorul véglegesen háttérbe. A *több* után általában többes számú volt a jelzett szó, eredetileg a *többi* után is, de már a XVIII. századtól vannak adataink az egyes számra. Az egyes szám használatára később egyre terjed, és ma már ez az általánosabb. A cikk röviden még foglalkozik a *többi* nem jelzői használatával is.

IMRE SAMU, Álmodom valakivel vagy valakiről: Nyr. LXXVIII, 184—7. — A kérdés nyelvhelyességi oldalának az eldöntésére a régi nyelvi adatokat is számba veszi. A múlt században a *-val, -vel* ragos forma volt az általánosabb. A *-ról, -ről* ragos alak is régi; kódexeink korában is használták, bár ritkábban. A XVIII. század második felében már gyakoribb. Sokszor ugyanannak a szerzőnek az írásában is váltakozik a kétféle ragos alak. Ma talán a *-ról, -ről* ragos alak a gyakoribb. Ez valószínűleg latin hatásra honosult meg. Elterjedését a múlt században elősegítette az *álmodozik* ige 'ábrándozik' jelentésének a kifejlődése.

KERESZTES KÁLMÁN, A személyragos főnévi igenév használatáról: Nyr. LXXVII, 340—52. — A szerző elsősorban a mai nyelvhasználattal foglalkozik, és azt foglalja szabályokba, de a mai használat megértése és helyes értékelése végett tekintetbe veszi a régi adatok vallomását is; adatokat közöl a kódexekből és későbbi nyelvemlékekből. A személyrag használatára személytelen igék, kifejezések mellett indulhatott meg, ahol volt a személyragnak funkciója. Analógia útján terjedt át a nem személytelen igék melletti használatra is. A személyrag funkció-nélkülisége magyarázza meg, hogy 3. személyű személyrag kerülhetett az 1. és a 2. személyű helyére is. A személyragos ige nevek a nem személytelen igék mellett a XVI. századtól kezdve elmaradnak. A szerző e folyamat szemléltetésére adatokat közöl a XVI—XIX. századból.

KLEMM IMRE, A számbeli egyeztetés főbb kérdései a magyarban: Nyr. LXXVIII, 165—75. — Az egyeztetés eseteinek az eddiginél tüzetesebb leíró jellegű rendszerezése mellett történeti adatokat is közöl a szerző különböző korokból, és az egyeztetésre vagy nem egyeztetésre új magyarázatokat ad. Az alany és az állítmány számbeli egyeztetésén belül a következő kérdéskörökkel foglalkozik: 1. *A katonák mind elment*-féle típus. 2. *De szép libájai van*-féle mondatok. 3. *Van ott szép virágoskertek*-féle csoport. 4. *Legyetek*

okos-féle mondatok. 5. A többtagú alany esetei, 13 csoportban felsorolva. — A határozók számbeli egyeztetésének esetei: 1. *Ezreket koldussá tettem.* 2. *Beállottak katonának.* 3. *Jöttünk követül.* 4. *Nagyra nőttek.* — A birtokos szerkezetek számbeli egyeztetéséről (*házak telejük*) szóló rész rövid összefoglalása a „Magyar történeti mondattan”-ban (354—61) találhatóknak.

LAKÓ GYÖRGY, A permi prosecutivusrag és translativusrag rokonnyelvi megfelelői: NyK. LIII, 14—23. — *Az ide, oda határozószók d* hangját a zürjén *-d, -t, votják -ti* prosecutivusraggal egyezteteti (20).

B. LŐRINCZY ÉVA, A Königsbergi Töredék és szalagjai mint nyelvi emlék. Bp., 1953. — A könyv V. fejezete, a Mondattan (119—60) a nyelvemlékben előforduló mondatfajták, mondatrészek és viszonyító eszközök leíró jellegű ismertetését adja az adatok pontos statisztikájával. Így egy ómagyar mondattanhoz alapvető munka, annál is inkább, mert a nyelvemlék adatait első kisebb szövegemlékeink adataival is egybeveti. A leíró jellegű ismertetés mellett részletesen mutatja be a nyelvemlékben előforduló viszonyító eszközök finnugor előzményeire, kialakulására vonatkozó nézeteket, az egyes kérdéseknek úgyszólván a teljes irodalmát ismerteti. A vitás kérdésekben maga is állást foglal, közli, melyik nézetet tartja legvalószínűbbnek. Így, ilyen részletesen tárgyalja az igei módjeleket, időjeleket, az igei és a birtokos személyragokat, a tárgyragot, a határozóragokat. A határozóragok ismertetésében többször felhasználja BÁRCZI egyetemi jegyzeteit (lásd az *-l, -ban ~ -ben, -ról ~ -ről* ragokról szóló részeket). Általában BÁRCZI véleménye alapján áll, bár nem mindenben (így például az *-l* ablativusrag esetében sem).

TOMPA JÓZSEF, „Kettős tárgy” — „kettős alany”? (Az „Anyja látszik jönni” mondattípus elemzéséről): NyK. LVI, 129—48. — A szerző az alcímben megemlített szerkezetten kívül az „Anyját látja jönni” szerkezet elemzésével is foglalkozik, elsősorban mai leíró nyelvtani szempontból. A nyelvtani elemzés sikere érdekében azonban megvilágítja e szerkezetek, elsősorban a tárgyas szerkezet kialakulását is. Véleménye szerint „a »Látja az anyját jönni« mondat főnévi igeneve eredetileg szintén olyan praedicativusi-nuncupativusi állapothatározó volt, amilyen a *-nek* ragos névszó ma is, vagy régebben olykor az *-é* lativusi ragos is volt, vö. *semmié* tart.” Nem tartja kizártnak, hogy ilyen mondat szerkezet csirái már az ugor alapnyelvben is megvoltak. E mondattípus főnévi igenevének eredeti állapotthatározó szerepéből fejlődött ki később tárgyi szerepe. A „latin, majd a német minta szintén jelentősen hozzájárult, hogy a mi nyelvünkben ez a szerkezet annyival gazdagabb használatú lett, mint a rokon nyelvek párhuzamos alakulatai.” A tanulmányban sok régi, kódexbeli és későbbi adat található, nemcsak a főnévi igeneves szerkezetekre, hanem ezek nyelvtani szinonimáira, a határozói igeneves szerkezetekre is.

C) Magyar történeti mondattani egyetemi jegyzetek.

Az egyetemi (főiskolai) jegyzetek ismertetését két szempontból is fontosnak tartom. Egyrészt méltányosságból: e munkákhoz általában kevesen férhetnek hozzá, kevesen tudnak róluk, holott szerzőik többnyire igen sok munkát fektettek beléjük, tudományos energiájuk egy jó részét nekik áldozták. Másrészt e jegyzetek — habár elsősorban pedagógiai célból készültek — tudományos szempontból is komoly értéket képviselnek, szerzőik nézeteit tartalmazván az egyes kérdésekről.

Csak azokat a jegyzeteket tudom ismertetni, amelyekhez hozzáférhettem, amelyeket kérésre az egyetemek (főiskolák) rendelkezésemre bocsátottak. Amennyiben volna még olyan jegyzet, amely nem jutott el hozzám, szívesen venném az utólagos figyelmzettetést.

BÁRCZI GÉZA, Történeti mondattan. 1951—52. tanév II. félév. 54 lap. (Debreceni Tudományegyetem.) — A jegyzet zöme a predikatív szerkezettel foglalkozik. A bevezető

tésben a mondattan nyelvtani helyének és a mondattan tárgyának ismertetése után a mondat fogalmának, a mondatmeghatározásoknak a tárgyalása következik. Mind e kérdések részletes okfejtéssel és gazdag bibliográfiai apparátussal vannak megírva. A bevezetés további részei: a mondatok osztályozása és az egyszerű mondat fajai. Részletesebben foglalkozik a szerző az *-e* kérdőszócska történetével, valamint a tagadó és tiltó szerkezetekkel. Ezekre bőséges finnugor példaanyagot ad. A jegyzet második része „Az egyszerű mondat” címet viseli. A tagolatlan mondatról szóló részt a tagolt mondat kialakulásáról szóló ismertetés követi. A nominális vagy verbális mondat elsőbbségének kérdésében a szerző álláspontja az, hogy kezdetben a szókatégoriák nem különültek el élesen egymástól. Ezután a lélektani alanyt és állítmányt tárgyalja röviden, de bőséges irodalommal, majd a névszói, igei-névszói és az igei állítmány ismertetésére tér át. Az igei állítmányon belül igen részletesen foglalkozik az igei személyragokkal (12 lapon keresztül). Az egyes személyragoknak a tárgyalása során ismerteti a finnugor előzményeket, a ragok kialakulására vonatkozó különböző nézeteket, bőséges irodalmat nyújt. Kifejti a maga álláspontját is, azt tüzetesen megindokolva. Ezután következik az időjelek és a módjelek tárgyalása ugyancsak a módszerrel. A jegyzet az alany, az alany és az állítmány egyeztetése és a tárgy rövid ismertetésével fejeződik be.

BENKŐ LORÁND, Történeti magyar nyelvtan (Alaktan, Mondattan). 1951—52. 62 lap. (Eötvös Loránd Tudományegyetem.) — A nyelvtani szerkezet és a nyelvtan fogalmáról, sajátosságairól szóló bevezető fejezetek után azt tárgyalja a szerző a jegyzetben, amit a nyelvtanba tartozónak tart: az alaktant (értve ezen a mondataლaktant) és a mondattant. A jegyzet nagy részében az alaktannal foglalkozik. Először az igéhez járuló jeleket és ragokat ismerteti, majd a névszókhoz járuló jeleket és ragokat veszi sorra. Az egyes formánsok tárgyalása közben rámutat az esetleges finnugor előzményekre, vázolja a magyar nyelvelmélekekből nyomon követhető hangtani és funkcionális fejlődést, ismerteti az alakváltozatokat, nagy gondot fordít a formánsok illeszkedésével kapcsolatos történeti kérdésekre. A történeti fejlődést kapcsolatba hozza mai nyelvjárásaink megőrzött régiségeivel. Irodalmat nem ad a jegyzet pedagógiai céljának (esti tagozat számára készült) megfelelően. Egyszerű és világos tárgyalásmódra törekszik, a bonyolultabb és tisztázatlanabb kérdések fejtegetésébe nem bocsátkozik bele. Csak egészen rövid a „Mondattan” című rész. Itt ismerteti a szerző a mondataლkotás eszközeit (szórend, hangsúly stb.) és a mondatfajákat.

BENKŐ LORÁND, A magyar nyelv története II. Grammatika A) Alaktan. 1953. 82 lap. (Eötvös Loránd Tudományegyetem.) — A jegyzet bevezető fejezetei nagyjából megegyeznek az előbb ismertetett jegyzet bevezető fejezeteivel, de itt a kérdés rövidebben van tárgyalva, s az alaktan fogalma tágabb értelmezést kapott: a szóalaktant (a szótövekről és a szóképzésről szóló tanítást) is magába foglalja. A szótövek és a képzők ismertetése után a jelek és a ragok tárgyalása következik. Általában ezek a fejezetek is erős egyezést mutatnak az előbbi jegyzet megfelelő fejezeteivel, mégis sok vonatkozásban eltéréseket tapasztalunk. Így az anyag elrendezésében: a jelek és a ragok két nagy fejezetén belül először a névszókhoz, majd az igékhez járuló formánsokat találjuk. Ennek a jegyzetnek a tárgyalásmódja valamivel részletesezőbb, mint az előbbi jegyzeté, különösen „A jelek” című fejezetben. Az egyes ragok ismertetését külön fejezet vezeti be a ragok hangalakjáról (a *tő* és a rag viszonyáról, a ragok illeszkedéséről). A finnugor példaanyag is gazdagabb ebben a jegyzetben. Mutatkoznak eltérések egyes formánsok eredetére vonatkozólag is, így például a tárgyrag, a *-k*-iktelen igei személyrag, az *-i*-többséjel és a lativusrag eredetét illetően.

BERRÁR JOLÁN, Magyar történeti mondattan. 1953. 152 lap. (Eötvös Loránd Tudományegyetem.) — Teljes történeti mondattan: az egyes szerkezeteket, majd mondat-típusokat sorra véve ismerteti a magyar nyelvtörténet folyamán végbement változásokat,

gyakran a finnugor korig visszamenőleg, az egyes alakulatok eredetét és kialakulását. A leíró jellegű részekben (például a tárgyias ragozás használata, az alany és az állítmány egyezésének szabályai, a birtokos jelző jelentése) történeti példákat ad, elsősorban legelső nyelvemlékeinkből. Az egyes szerkezeteknél a kifejezőeszközök történetére is részletesen kitér. Így a predikatív szerkezetnél az akciójelölő igevek, az időjelek, az igei személyragok és az összetett igealakok fejlődését tekinti át, a tárgyias szerkezetnél a *-t* tárgyragnak és a tárgyias ragozásnak a történetét, a határozós szerkezetnél az egyes határozóragoknak és névutóknak, az óhajtó és felszólító mondatok kapcsán a módjeleknek, az összetett mondatoknál az egyes kötőszavaknak eredetét és változásait veszi sorra. — Az elméleti kérdések közül a jegyzet elején a mondatmeghatározások és az ősmondat természetének részletes összefoglalása található; az állítmány szófajának tárgyalása során kitér a szófajok elsőbbségének kérdésére. A legújabb irodalmat gondosan felhasználta, bár irodalmi utalásokat — a jegyzet természetéből kifolyólag — ritkán ad. A mondatjelentés tan kérdéseit KLEMM ANTAL „Magyar történeti mondat-tan”-a alapján tárgyalja, de az egyes jelenségek eredetének magyarázatában — KLEMM-től eltérően — a névszó és ige párhuzamos fejlődésének elvére igyekszik következetesen építeni (a nominális és verbális állítmány viszonya, a tárgyias ragozás eredete stb.). A mondatelméleti összefoglalások PAIS DEZSŐ egyetemi jegyzetei alapján készültek.

BERRÁR JOLÁN, Magyar történeti mondat-tan. 1954. 85 lap. (Eötvös Loránd Tudományegyetem.) — Az előző jegyzet erősen rövidített változata, a kifejező eszközök (ragok, névutók, kötőszók) történetének teljes kihagyásával. (A „1. alaktan” utalások BENKŐ LORÁND alaktani jegyzetére utalnak, amely a szófajok és a ragok történetét is magába foglalja.) A határozórendszer tárgyalásában a csoportosítással és néhány soros összefoglalásokkal a történeti fejlődést igyekszik a korábinál jobban kidomborítani; kissé bővebben tárgyalja az előző jegyzetben csak szinte adattár jellegű összetett mondatokat. A tanterv kívánalmai szerint került bele egy új fejezet: a szóösszetétel tárgyalása mondat-tani szempontból.

BERRÁR JOLÁN, Magyar történeti mondat-tan I. rész. (Viszonyító eszközök). 1954. 58 lap. (Eötvös Loránd Tudományegyetem.) — Egységes rendszerbe állítva ismerteti mindazoknak az alaki elemeknek az eredetét és fejlődését, amelyekre a mondatjelentés tan tárgyalásában szükség van. Az egyes elemeket történeti szempontból csoportosítja, összekapcsolva az azonos eredetűeket. A legújabb irodalom alapos felhasználásával készült, a korábbi jegyzeteknél több, de — a pedagógiai célnak megfelelően — mérték-tartó irodalmi utalással. Bevezető fejezete újszerű: a viszonyító elemek kialakításában résztvevő nyelvelemeket tekinti át a mondat-tan szempontjából, főképp a személyes névmásokat, a gyakorító és mozzanatos, *nomen actionis* és *acti* képzők szerepét az idő- és személyjelölésben; itt futólag érinti az ige és a névszó elsődlegességének kérdését is. — A viszonyító elemül szolgáló szóelemek közül először a jeleket tárgyalja: rövidebben a viszonyító funkcióval alig vagy nem rendelkezőket (többesjel, középfok jele, birtokjel), bővebben a birtokos személyragokat és általában a birtokos személyragozás kialakulását. Leggazdagabb része a ragok: névszóragok és igeragok részletes tárgyalása, megint a rendszerek egészének a létrejöttét is összefoglalva (határozórendszer, alanyi és tárgyias, ikes ragozás). Az egyes elemek tárgyalásánál közli az első adatokat, a rag (jel) pontos hangtani fejlődését; így nagy gondot fordít a finnugor előzményekre, és rokon nyelvi megfelelőiket is ad; csak felsorolásszerűen közli a ragok (jelek) különböző funkcióját. — A viszonyító elemül szolgáló önálló szavak során a gazdag névutó- és kötőszóanyagot eredet szempontjából rendezi csoportokba, rámutatva a fejlődés törvényszerűségeire. Végül röviden összefoglalja az összetett igealakok rendszerét. A teljesség kedvéért megemlíti, hogy a viszonyításban résztvevő aglosszális elemek (szórend, hangsúly,

hanglejtés) tárgyalása is idetartozna, de mivel a korábbi mondatjelentéstani jegyzetben már benne van, innen elmarad.

KLEMM IMRE, Magyar történeti mondattan. 1952. 76 lap. (Szegedi Tudományegyetem.) — A jegyzet felöleli a teljes mondattant. Szűkre szabott terjedelme miatt a szerző elsősorban a rendszer leíró jellegű ismertetését adja, s a történeti anyagot sokszor mellözi. Mivel a történeti magyarázatok lényegében megegyeznek a szerző „Magyar történeti mondattan” című nagy munkájának a részleteivel, a jegyzet behatóbb ismertetését feleslegesnek tartom.

KLEMM IMRE, Magyar történeti mondattan. 1953. 66 lap. (Szegedi Tudományegyetem.) — Abban különbözik az előbbi jegyzettől, hogy kisebb anyagot sokkal részletesebben tárgyal. A jegyzet a mondatról szóló általános tudnivalók és az egyszerű mondat fajainak az ismertetése után csak az állítmányi és a határozós szó szerkezetet foglalja magába. Itt már sokkal több történeti anyagot találunk, mint az előbbi jegyzetben, s ennek a rendszerezése is eltér amazétól. Részletesebb bemutatását az előző jegyzet ismertetésekor említett okból itt is mellőzöm.

MÉSZÖLY GEDEON, Magyar történeti nyelvtan 1950—51. tanév. 18 lap. (Szegedi Tudományegyetem.) — A jegyzet az egyszerű határozóragok: az *-n* locativusi rag, a *-t*, *-tt* locativusi rag, az *-á*, *-é* lativusi rag és az *-l* ablativusi rag ismertetését tartalmazza. (A legutolsóról csak 4 sor van a jegyzetben.) E ragokkal kapcsolatban azok a formánsok is sorra kerülnek, amelyekben az említett egyszerű ragok mint alkotóelemek részt vesznek. Különösen behatóan foglalkozik a szerző a *-ván*, *-vén* és a *-t*, *-tt* képzős igenévvél. Véleményei megegyeznek a nyomtatásban megjelent műveiben vallott nézetekkel.

PAIS DEZSŐ, A mondatra vonatkozó felfogások ismertetése. 1952. 23 lap. (Eötvös Loránd Tudományegyetem.) — A jegyzet két fő részből áll. Egy rövid bevezető után a 2. pont a mondatra vonatkozó véleményeket foglalja magába WUNDTig és PAULig. Ez a rész négy kisebb egységre tagolódik: A) A grammatikai és logikai meghatározás. B) A negatív syntaxis mondatmeghatározása. C) A lélektani szintetikus meghatározás. D) Az analitikus mondatmeghatározás. A kérdés eddigi irodalmától eltérő, új megvilágításban vannak összefoglalva PAUL és WUNDT idevágó nézetei. — A jegyzet második fő része, a 3. pont RIES és GOMBOCZ syntaxis- és mondatfelfogásának a tárgyalását tartalmazza. Ez a rész eddigi nyelvészeti irodalmunkban egészen új. RIES „Was ist Syntax?“, „Zur Wortgruppenlehre” és főleg „Was ist ein Satz?” című munkáit ismerteti, pontos filológiai utalásokkal. RIES és GOMBOCZ felfogásának viszonyára, valamint RIES forrásaira vonatkozólag is világos képet kapunk a jegyzetből. Általában a szerző az egyes nézetek objektíve hű bemutatására törekszik, s amellett, hogy a lényeg kiemelését tartja szem előtt, az eredeti forráshoz való elvezetés is egyik fő gondja. — A mondatra vonatkozó saját nézeteit a szerző a „Két fejezet a mondattanból” című egyetemi jegyzetként is használt kiadványban (MNYTK. 79. sz.) fejti ki. Ennek ismertetését mellőzöm, mivel a Magyar Nyelv XLVI. kötetében „Észrevételek a mondat eredetének, fejlődésének és mivoltának kérdéséhez” és „Mondatrészek — beszédrészek” címmel megjelent (lásd alább).

D) Leíró mondattani s egyéb egyetemi és főiskolai jegyzetek, történeti mondattani vonatkozással.

BÁRCZI GÉZA, Bevezetés a nyelvtudományba. 1953. 140 lap. (Egvetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek.) — E tankönyvben a következő történeti mondattani vonatkozású részek találhatók: az ősmondatok kialakulására vonatkozó rész (9); „A szófajok keletkezése” című fejezet (72—3); Az emberi tudat fejlődésének és a nyelv szerkezeti elemei fejlődésének a párhuzamosságát a határozóragok kialakulásával szemléltető rész (14—5); „A mondat keletkezése” című fejezet (90); „A mondat történet” című fejezet, amely

a mondattörténet tárgyát ismerteti, és a nyelvi szerkezet változékonyságát mutatja be példákon (90—2). A tankönyvben az egyes kérdéskörökre vonatkozó leglényegesebb irodalom is megtalálható.

BENKŐ LORÁND, A magyar nyelv története I. Szótan. C) A magyar szófajok. 1953. 39 lap. (Eötvös Loránd Tudományegyetem.) — A szófajok ismertetése közben több olyan kérdést tárgyal a szerző, amely általában a mondattanban szokott helyet kapni, vagy amelyet a mondattanba is fel szoktak venni. Ilyen tételek: a szófajok kialakulása, az igei vagy a névszói állítmány elsőbbsége, a névutók keletkezése, az igekötők kialakulása, a kötőszók kialakulása, a határozott és határozatlan névelő kialakulása. Mindezen fejezetek tárgyalási módszerére vonatkozólag ugyanazt mondhatjuk, amit a szerző fent ismertetett jegyzeteiről mondottunk: a történeti fejlődést éles, könnyen felfogható vonásokban rögzítő, a felesleges részleteket mellőző tárgyalásmód, a jegyzet céljának megfelelően.

Találunk nyelvtörténeti utalásokat a leíró mondattani jegyzetekben is, de nem egyforma mértékben és rendszerességgel, elsősorban az egyetemi vagy főiskolai jegyzet gyakorlati céljától, a jegyzet tartalmazta tananyagban az egész oktatási anyagban betöltött szerepétől, a többi jegyzetekhez való viszonyától függően. A legkevesebb történeti anyagot SZABÓ DÉNESnek „A mai magyar nyelv” című jegyzete tartalmazza (Eötvös Loránd Tudományegyetem). SZABÓ DÉNES leíró nyelvtanában elvszerűen nem foglalkozik történeti kérdésekkel, csak néhány helyen utal a történeti előzményekre.

SZABÓ DÉNESSzel szemben viszont úgyszólván az összes egyetemi és főiskolai jegyzetek történeti magyarázatokat is adnak. DEÁKNÉ BARTHA KATALIN jegyzetében (Mai magyar nyelv. 1951—52. tanév II. félév. Mondattan. Debreceni Tudományegyetem) találjuk szinte a legtöbb történeti anyagot az igei személyragok, az idő- és módjelek, a határozóragok eredetére vonatkozólag. — Jóval kevesebb történeti vonatkozás van A. KÖVESI MAGDA—KOVÁCS ISTVÁN jegyzetében (Mai magyar nyelv. Mondattan. 1952—53. tanév II. félév. 1953. Debreceni Tudományegyetem), azért is, mert a ragok tárgyalását a szótanba helyezték a szerzők. — A pedagógiai főiskolák egységes jegyzeteiben a történeti anyag tárgyalását TEMESI MIHÁLY elvileg is megokolja (Szótan II. Alaktan. 1955. 16). E jegyzetekben a leíró nyelvtani tények tervszerűen és rendszeresen történeti magyarázatokat is kapnak. Ezt megokolja a főiskolai tanterv is, amelyből a külön történeti nyelvtan hiányzik. RÁCZ ENDRE jegyzetében (Mondattan I. 1955.) a mondat kialakulásáról, a névszói állítmány ősi voltáról külön történeti fejezetek találhatók. TEMESI MIHÁLY részletesen foglalkozik a határozók kialakulásával (Mondattan II. 1954.), s a ragok, jelek eredetére is kitér röviden (Szótan II. Alaktan. 1955.). BENKŐ LÁSZLÓ a mellérendelő kötőszók eredetét is tárgyalja röviden (Mellérendelt mondatok II. 1954.). FÁBIÁN PÁL és RÁCZ ENDRE részletesebben foglalkozik az alárendelt mondatok keletkezésével, s az előbbi jegyzetnél rendszeresebben a kötőszók eredetével (Alárendelt mondatok. 1954.). Csupán NÉMETH GÉZA mellőzi a leíró anyag mellé kínálkozó történeti magyarázatokat, s megelégszik a lélektani keletkezés fejtegetésével (Halmazott mondatrészes mondatok és igeneves szerkezetes mondatok. 1953.).

Az ismertetett jegyzeteken kívül vannak még olyan — többnyire szakszeminariumok anyagát magába foglaló — egyetemi jegyzetek, amelyeket hivatalosan nem sokszorosítottak, hanem csak az érdeklődőbb hallgatók számára néhány példányban legépeltek. Ezekről a jegyzetekről — habár közülük nem egy tudományos szempontból igen nagy értéket képvisel, és közkinccsé bocsáttatásuknak nagy hasznát venné a nyelvtudomány (ilyen például BÁRCZI GÉZA „Magyar névragozás” és PAIS DEZSŐ „A Halotti Beszéd magyarázata” vagy „Az ÓMS. magyarázata” című jegyzete) — tájékoztatást (elvi és gyakorlati okokból) nem adok.

E) A Magyar Nyelvben megjelent történeti mondat-tani tárgyú cikkek.

BALÁZS JÁNOS, Mindén. Fejezet a magyar szintagmatikus kapcsolatok fejlődésének történetéből: XLVIII, 160—6. A *-szér* rag keletkezéséhez: XLIX, 458—61. Az *el* mint fokozó határozószó: L, 447—51. — BÁRCZI GÉZA, mige cocoztia vola: XLI, 79—81. A magyar lativusrag kérdéséhez: XLIII, 44—5. A felszólító mód jelének kérdéséhez: XLVI, 359—61. Az *-i* birtokos személyrag: L, 287. — ECKHARDT SÁNDOR, Függő egyenes beszéd: XLVI, 147—50. — ELEKFI LÁSZLÓ, Észrevételek az Ómagyar Mária-siralom három részletéhez: XLVI, 45—50. — FOKOS DÁVID, Vagy tizen voltak ott: XLI, 27—32 (a *vagy* 'körülbelül' és 'legalább' jelentése kialakulásának a magyarázata). — GELEJI ALADÁR, Vogmuc: XLV, 179—81. — GYÓRFFY MIKLÓS, Újra az Ómagyar Mária-siralom kérdő-felkiáltó fordulatairól: XLVIII, 178—84. — HÁMORI ANTÓNIA, A jelzői értékű hátravetett határozó használatának kérdéséhez: L, 419—31. — HEXENDORF EDIT, A hallgató szempontjának érvényesülése a beszédben. A *jön—megy, hoz—visz* szavak használatának kérdéséhez: XLIX, 112—6. Kérdő-felkiáltó fordulat az Ómagyar Mária-siralomban?: XLV, 85—6. Az Ómagyar Mária-siralom legújabb magyarázatához: XLVI, 174—5. — IMRE SAMU, A határozott névelő használata a Bécsi Kódexben: XLIX, 348—59. — KÁROLY SÁNDOR, A „szőrendi szimmetria” a Jókai-kódex nyelvében: XLIX, 165—7. — A *nézve* névutó történetéhez: XLIX, 461—3. Ragtalan tárgy határozói igenév mellett: L, 43—50. — KLEMM ANTAL, A Jókai-kódex mondat-tani magyarázatához: XLVI, 251—2 (a *légymely* szó keletkezésének magyarázata). — KOVÁCS TERÉZ, A *meg* igekötő a Jókai-kódexben: L, 152—5. — MOÓR ELEMÉR, A személyrag nélküli igeragozási rendszer nyomai nyelvünkben: XLVI, 252—3. — PAIS DEZSŐ, Kérdő-felkiáltó fordulat az Ómagyar Mária-siralomban?: XLV, 86. Észrevételek az Ómagyar Mária-siralom három részletéhez: XLVI, 50—3. Észrevételek a mondat eredetének, fejlődésének és mivoltának kérdéséhez: XLVI, 196—210. Mondatrészek-beszédrészek: XLVI, 296—309. Át—által, óta: L, 318—31. — PAPP ISTVÁN, Társas tudat és a magyar nyelvszerkezet. A *várok, kérek*-féle alakszerkezet eredetéhez: XLVI, 15—27. — RUZSICZKY ÉVA, Kazinczy Ferenc állásfoglalása az ikes ragozás kérdésében: XLIX, 446—56. — SÁMSON EDGÁR, Flexioszerű jelenség a magyar igeragozásban: XLV, 316—7. A *kérek* személyragja: XLVII, 229—34. Igeragozási kérdések. Az *-sz* praesensjel keletkezése: XLIX, 341—5. — SZABÓ T. ATTILA, Régi adatok a *-ni, -nit, -nol* rag erdélyi elterjedtségéhez: XLVIII, 112—7. — VÉGH JÓZSEF, A *bennéket* 'öket' jelentésben való használatáról: XLIX, 171—3.

F) A Magyar Nyelvben megjelent egyéb cikkek, történeti mondat-tani vonatkozással.

BALÁZS JÁNOS, Az Ómagyar Mária-siralom egy helyének értelmezéséhez: XLIX, 427—31 (a *bezzeg* szó mondat-tani szerepéhez). Sylvester János és a XVI. századi magyar irodalmi nyelv: L, 126—9 (a *pedig, kedig* stb. kötőszó régi használatához). — BÁRCZI GÉZA, A szövégi *á, é, í* megrövidülésének kérdéséhez: XLIX, 324—35 (a szövégi *á, é, í* szerepe a ragozásban). — GELEJI ALADÁR, A Halotti Beszéd olvasásához: XLVII, 270 (a *-nek* rag magánhangzójának színéhez). A perfectum időtövről: XLV, 181—3 (a múlt idejű igealakok kialakulásához). — HORVÁTH JÁNOS, Néhány XVI. századi írónk nyelvéről: XLVIII, 3—10 (több író mondat-szerkesztésére vonatkozó megjegyzések). — IMRE SAMU: Helyes-e és hogyan helyes az *összes* használata?: XLIX, 156—65 (az *összes* jelzői használatára történeti adatok). — KÁLMÁN BÉLA, Adalék a *-ni* igenévképző eredetéhez: XLVIII, 118 (nyelvjárási adat a *-ni* rag voltára). — KUBÍNYI LÁSZLÓ, Az igei állítmányi mellékmondat kérdéséhez: L, 408—19 (a *csinál, cselekedik, történik*-féle igék jelentésfejlődésével kapcsolatos magyarázat). — MARTINKÓ ANDRÁS, Igyól. A mutatónévmási

határozószók történetéhez: XLIX, 61—9 (az *-ól*, *-öl* rag történetéhez). — PAIS DEZSŐ, Bezzeg, bizony: XLIX, 432—5 (a *bezzeg* szó mondattani szerepéhez). — PAPP ISTVÁN, A mondat funkciója. Út a nyelvi valóság felé: XLVIII, 89—102. — TOMPA JÓZSEF, Melléknévi igeneveink állítmányi használatáról: XLIX, 128—40 (nyelvtörténeti adatokkal).
KÁROLY SÁNDOR

Stephen Ullmann: The Principles of Semantics

Glasgow, 1951. Glasgow University Publications LXXXIV.

1951-ben jelent meg a magyar származású ULLMANN ISTVÁNNAK „A jelentéstan alapelvei” című angol nyelvű könyve. Ebben a szerző alapos és sokoldalú szintézist ad a jelentéstan kérdéseiből a nyugati nyelvészeti irodalom felhasználásával. A 300 lapos tanulmány végigvezet a jelentéstan minden kérdésén és egész történetén. Ismerteti a különféle álláspontokat és a szembenálló nézeteket, a fejlődés menetét és a fontos időrendi adatokat. Az előszóban jelzi, hogy a példákat főként az angoltól és a franciától, de több más európai nyelvből is (pl. finnugor) vette, s megkísérelte bizonyos általános elvek megalkotását, olyanokét, melyek használhatóknak látszanak bármilyen adott nyelv analíziséhez. Magával a „jelentés” fogalmával éppen annyit foglalkozik, mint a „jelentéstan”-nal.

Ullmann munkájában más-más szempontú és felfogású, régibb és újabb nyelvészeti tanulmányokat foglal össze — sőt filozófusok, orvosok, természettudósok idevágó kutatásait is felhasználja — számolva az ilyen vállalkozás eklektikus és heterogén következményeinek a kockázatával. Igyekezett az elméleteket rendezni, összeilleszteni egységes képbe, s a terminológiát koordinálni. Ezt a munkát sikeresen, beható szakértelemmel és helyes értékeléssel végezte el. S bár tulajdonképpen újat nem igen mond — és hiájával van a szovjet nyelvészeti tanulmányoknak — a könyv hasznos forrás és segédeszköz a jelentéstani kérdések tanulmányozásához. A „zárószó”-ban meg is említi, hogy törekvése és célja olyan rendezés volt, amelyben a rokon elgondolások sorba vannak szedve és viszonyítva a legújabb elméletekkel.

A jelentéstan mai helyzetének és állásának „kiegyensúlyozott” rajzát akarja tehát adni. Ehhez pedig az alapot és a vázat GOMBOCZ elveiből veszi, ezek képezik az összehasonlítási és a tárgyalási alapot. Az ő felfogását szélesíti, bővíti és fejleszti tovább, az ő elveire építi fel és egyengeti hozzá a halála óta megjelent elméleteket. A könyvben számos alkalommal hivatkozik rája, és mintegy huszonöt-ször idézi az ő „Jentéstan”-át az egyes részletkérdések irodalmában. Többször lehet a könyv lapjain ilyen mondatokat találni: „Az itt következő tárgyalás nagyban megegyezik Gombocz elképzeléseivel” (26)¹ „Analízisemnek a következő pontjai egyenesen Gombocz professzor elgondolásain alapszanak” (67)². „Gombocz elméletéből adok rövid összegezést” (216)³ stb. A jelentéstani rendszerezések között pedig külön ismertetést és értékelést kap GOMBOCZ. Ezt majd alább szószerint közlöm a könyv tartalom szerinti tárgyalásában.

¹ „Ries' system was further developed by Prof. Gombocz in his University lectures and a number of scattered contributions. The discussion that follows is in broad agreement with Gombocz's ideas”.

² „The following points of my analysis are based directly on Prof. Gombocz's ideas . . .”

³ „I have given a brief summary of the Gombocz theory and its relation to Stern's scheme in my paper, 'The Range and Mechanism of Changes of Meaning' (The Journal of English and Germanic Philology XII, 1942, 46—32).”

Ullmann közel kétszáz angol, francia, német és egyéb munkát idéz a felhasznált könyvek névjegyzékében. Itt megtalálható: GOMBOCZ, Jelentéstan (Pécs, 1926.). LAZICZIUS, La Définition du mot (Cahiers Ferdinand de Saussure V [1945.] 32–7). — A részletkérdések irodalmában pedig: LAZICZIUS, Problem der Phonologie (Zeichenlehre—Elementenlehre) (UJb. XV, 193–208). LAZICZIUS: Proceeding of the Second International Congress of Phonetic Sciences. MELICH, Jelentéstani kérdések. (MNYTK. 42. sz.) G. Révész, Ursprung und Vorgeschichte der Sprache.

Magyar vonatkozású megjegyzés olvasható a 21. lapon,¹ ahol Bolyai említi mint a nem-euklidesi geometriai rendszer egyik korai megalkotóját; a 81. lapon² pedig Eötvösnek A Falu Jegyzője című regényét idézi, mint ahol jó példa található a nemesség nyelvében az angломánia következtében történő szóhasználatra.

A könyv „Mi a jelentéstan?” című fő fejezettel kezdődik. Ebbe van belefoglalva: „Terminológia.” „Jentéstan és filozófia.” „Jentéstan és nyelvészet”. A jelentéstan-nak, mint önálló nyelvészeti tudománynak megteremtésétől — REISIG 1839-ben megjelent könyvétől — néhány mondatban végigtekint DARMESTETER, BRÉAL, ERDMANN, JABERG, MEILLET, PAUL, WUNDT, NYROP, FALK, CARNOY, HATZFELD, WELLANDER, SPERBER, SAUSSURE, HUSSERL, STERN, WEISGERBER, TRIER, ROUDET, GOMBOCZ, BALLY, WARBURG alapvető elvén. A terminológiai „kaosz”-t (szemantika, szemasziológia stb.) érintve rátér a jelentéstan és a filozófia viszonyára. Hosszasan tárgyalja a nyugati filozófiai irányzatok kapcsolatát a jelentéstanhoz, s főképpen K. OGDEN, I. A. RICHARDS, STUART CHASE, H. R. WALPOLE, T. C. POLLOCK, C. W. MORRIS, L. BLOOMFIELD, B. RUSSEL, A. J. AYER, W. M. URBAN, E. CASSIRER, K. K. BÜHLER, A. HOFSTADTER, A. SCHLEICHER, M. MÜLLER, O. FIRTH munkásságával foglalkozik. A jelentéstan és a nyelvészet kapcsolatánál a nyelv jelszerűségét vizsgálja: s itt SAUSSURE, BLOOMFIELD mellett PAVLOV kutatásai is helyet kapnak; ismerteti a vitákat a jelentéstanok és a nyelvtani rendszerbe való elhelyezéséről és főként L. H. GRAY, WARBURG, JESPERSEN és RIES felosztására támaszkodik. Végül a nyelvészet három dimenziós voltáról elmélkedik és erre egy szemléltető ábrát ad (38), amit az ábra nélkül így érzékelhetünk:

Phonology Lexicology Syntax Diachronistic Synchronistic
Morphology Semantics

Megállapítja, hogy a nyelvészetnek a szinkronikus-diakronikus kettős vizsgálati módja mellett egy harmadik is van: vizsgálhatom a nyelvi jelenségeket a szimultán oldaláról, a következmény szempontjából és egy semleges nézőpontból. Így adódnak a könyv további főfejezetei: „Leíró jelentéstan”, „Történeti jelentéstan”, „Általános jelentéstan” a jelentéstani kérdések és jelenségek szinkronikus, diakronikus és pankronikus megközelítése alapján. A leíró és a történeti jelentéstan közé azonban beiktat egy fejezetet „Út a leírótól a történeti jelentéstanig” címmel.

A könyv második fő fejezete tehát a „Leíró jelentéstan”. Itt a szó jelentésének meghatározásával, a jelentés funkcionális analizisével, az egyértelműség és többértelműség (polisémia, homonímia, szinonímia stb.) jelenségeivel foglalkozik; a szó logikai,

¹ „It is perhaps more than a coincidence that one of the early attempts to devise a non-Euclidean system of geometry was made by a mathematician with a non-Indo-European mother tongue, the Hungarian Bolyai. Cf. Serrus, La Langue, p. 128.”

² „A mid-nineteenth-century Hungarian novel the Village Notary by Baron J. Eötvös, shows some interesting distortions of 'meeting' (meting, müting) in the usage of uneducated country squires on whom this and many other Anglicism had been inflicted by an Anglomaniac in the local aristocracy.”

lélektani és funkcionális vonatkozásait tárja elénk. Ebben a részben különösen sokat merít GOMBOCZTÓL.

Egy külön fejezetet szán a leíró jelentéstantól a történeti jelentéstaniig vezető útnak; ez a könyv harmadik fő fejezete. Ebben két kérdés kerül részletes tárgyalásra: az egyik a szinkronikus és diakronikus módszer kölcsönös összefüggésének a vizsgálata a homonimikus ellentmondások fényében, a másik a HUMBOLDTÓL eredő „jelentéstani mezők” elméletének az elemzése.

A „Történeti jelentés” fejezetében először a jelentésváltozás meghatározásával, természetével és okaival foglalkozik, és sok példán mutatja be a különféle felfogásokat. A jelentésváltozások kialakulásának vizsgálata után következik a jelentésváltozások rendszerezése. Ullmann a rendszerezés következő fő típusairól beszél: 1. A logikai-retorikai rendszerezés (ARISTOTELESTŐL H. R. WALPOLEIG CICERO, QUINTILIANUS, VICO, DARMESTETER, PAUL, BRÉAL osztályozásán keresztül). 2. Genetikus rendszerezés: a) okozati (MEILLET, SPERBER, WELLANDER), b) funkcionális (WUNDT, SCHUCHARDT, ROUDET, GOMBOCZ). 3. CARNOY eklektikus rendszerezése. 4. STERN empirikus rendszerezése.

GOMBOCZ rendszerezéséről a következőket mondja: „Ez a fejlődési fok a szintézis egyike a funkcionális elmélet fejlődésében. GOMBOCZ összegyűjtötte a három fő fonalat és sok mást, s egyesítette ezeket egy teljesen kerek, ámbár mégis meglehetősen vázlatos jelentéstani rendszerbe. A vezető szemantikusok közül egyedül ROUDET bergsoni vizsgálatának a lehetőségeit ismerte el, valószínűleg azért, mert igen közeli rokon volt az övével, leginkább saussure-i filozófia a nyelvről, és ő egy elhatárolt, de jól megválasztott példagyűjteménnyel töltötte ki az üres vázat. Ezek közül sokat nem-indoeurópai (finn-ugor, török) nyelvekből vett, így világítva meg a rendszer pankronikus érvényességét. Egy másik fontos lépés volt előre, a diakronikus rendszerezés koordinálása a jelentés szinkronikus analízisével. — GOMBOCZ rendszerében a négy fő típus nagyon sokban azonos alakú, mint ROUDET rendszerében, bár természetesen a 'mot' és az 'idée' szavakat a 'név' és az 'értelem' szóval helyettesítette. A név- és a jelentésátvitelek között a kapcsolatot még inkább kimutatta azzal, hogy a meglehetősen határozatlan 'rapports associatifs entre les mots: hasonlóság a nevek között' kifejezéssel van helyettesítve. Egyébként ennek a kategóriának nagyon kis figyelmet szán. A negyedik csoport megtartja SAUSSURE-féle 'szintagmatikus kapcsolatok' elnevezését, úgyhogy a hasonlatosság terminológiailag nem teljes ebben a pontban. Az első kategóriát, a fogalmi hasonlóságon alapuló névátviteleket nagy részletességgel tárgyalja. Már ROUDET különbséget tett 'ressemblance représentative' és 'ressemblance affective' között, ennek a viszhangja van WUNDT-nál is az 'asszimilációs' és a 'komplikációs' folyamatok kettősségében. GOMBOCZ különböző irányokban fejlesztette tovább ezeket a megkülönböztetéseket, megtestesítve például CASSIRER-nek az elgondolásait az antropomorfikus hasonlatokról és újra meghatározva a színesztétikus átvitel lényegét, amelyet — WUNDT-tal és ROUDET-tel szemben — ő a fogalmak hangulati hasonlóságának esetei közé foglal. Viszont WUNDT-tól követi mégis a konzervatívizmusból folyó változásoknak, mint az asszimilációs átvitelek példáinak magyarázatában. — GOMBOCZ hozzájárulása a funkcionális elmülethez két irányban volt döntő fontosságú. Megmutatta, hogy ROUDET tervezete kidolgozható programot adott a jelentéstani kutatás és rendszerezés számára, és azt is megmutatta, hogy ez a váz eléggé hajlékony volt új anyag befogadásához és új szempontoknak az összeegyeztetéséhez. Pontosan az osztályozásnak ezt a rugalmasságát fogjuk most kísérletnek alávetni, amikor megpróbáljuk ezt koordinálni a strukturalista vizsgálattal, s a koordinálást igyekszünk e könyvben véges-végig megtartani” (219–20).

Ullmann valóban az összeegyeztető és kiegyenlítő eljárást követi akkor is, amikor a „Jelen állapot” cím alatt a funkcionális rendszerezésnek a következő vázlatos felosztását adja (220):

A) Nyelvészeti konzervativizmusból folyó jelentésváltozások.

B) Nyelvészeti újításból folyó jelentésváltozások.

I. Névátvitelek:

(a) A fogalmak hasonlóságán keresztül.

(b) A fogalmak érintkezésén keresztül.

II. Jelentésátvitelek:

(a) A nevek hasonlóságán keresztül.

(b) A nevek érintkezésén keresztül.

III. Összetett változások.

E váz után részletes tárgyalást szentel az egyes pontok vizsgálatának, sűrűn hivatkozva GOMBOCZRA. Megemlíti, hogy a fogalmak hasonlóságán alapuló névátvitel irodalma igen bő, mert idetartoznak a metafora és az ezzel összefüggő beszédtrópusok és alakzatok. „A fogalmak hasonlóságán alapuló átvitelek egy jelentéstani genus-t alkotnak, amelyben a metafora és a vele egyneműek species-ek. A különbség, amely megjelöli ezeket a genus többijétől, az, hogy ezek tudatos és megfontolt, esztétikai célokat szolgáló átvitelek. Ugyanez a megkülönböztetés alkalmazható — a fogalmak érintkezésén alapuló átvitelek kategóriáján belül — a metonímia és a sinekdoché lényegére.” (222—3.) Ullmann azt mondja, hogy a fogalmak hasonlóságán alapuló névátvitelek csoportjának egy sajátos alcsoportját alkotja a fizikai érzetek átvitele szellemi állapotokra: 'keserűség', 'édes kedély', 'meleg érzések'. Szerinte sok nyelvész hajlamos ebbe a kategóriába sorolni a szinesztéziát (érzéki benyomás átvitele fizikai állapotra vagy folyamatokra: pl. *rikító* hang, *rikító* szín), pedig ezt gondosan el kell különíteni az olyan átvitelektől, ahol az érzéki benyomásokat lélektani állapotokra vagy folyamatokra alkalmazzák, — mások szerint viszont a pseudo-szinesztézia a fogalmak érintkezésén alapuló átvitelek közé tartozik.

STERN rendszerezésének tárgyalásában ismét találunk GOMBOCZCAL való összevetéseket. Ullmann arra is utal itt, hogy ő még 1937-ben ismertette STERN könyvét a Magyar Nyelvben (Újabb kísérlet a jelentésváltozások osztályozására: MNy. XXXIII, 185). A történeti jelentéstani záradékként a „jelentéstani törvényeket” igyekszik összegezni.

A könyv utolsó fő fejezete: „Általános jelentéstani”. Ebben a jelentés pankronikus vizsgálatának lehetőségeivel foglalkozik. Megjegyzi, hogy a „pankronikus” elnevezést SAUSSURE adta — aki az általános nyelvészet megalapítójának tekinthető —, s bár ez az elnevezés kicsit félrevezető, a 'general' vagy 'universal' sem jobb. Ullmann hasznosabbnak látná a 'polychronistic' vagy 'achronistic' nevet. Ezután a szinesztéziában mutatkozó pankronikus irányokat vizsgálja. Megállapítja, hogy a szinesztézia határjelenség, és a funkcionális rendszerezésben a jelentésváltozások két „legéleterősebb” kategóriája — a fogalmak hasonlóságán alapuló névátvitel és a fogalmak érintkezésén alapuló névátvitel — között foglal helyet. E jelenség másik jellemzője, hogy a legkülönfélébb nyelvekben hasonló fejlődés eredménye. Idézi GOMBOCZTÓL a *rikító* szónak szint jelölő értelemben való fejlődését, s összehasonlítja a teljesen azonos fejlődést mutató finn, olasz, francia, német stb. szóval (267). A szinesztézia irodalmából közöl sokat, majd bemutatja a történetét: különösen fontos helyet kap itt Keats, Baudelaire (aki kikristályosította a szinesztézia esztétikai elméletét), O. Wilde (aki az erejét vesztett és költői klisévé vált szinesztéziát megújította), E. Sitwell, D. H. Lawrence, Virginia Woolf, Stefan George, D'Annunzio, Lagerlöf stb. mellett a magyar szimbolista Ady („akinek egyik költeménye ezt a jellemző címet viseli: 'Fehér csönd' ” 276). A szerző több XIX. századi író — ezek között található Vörösmarty neve is — vizsgál meg a szinesztézia szempontjából. Statisztikai kimutatást ad az egyes íróknak a szóhasználatában mutatkozó különféle érdektületekre átvitt jelentésátvitelek alkalmazásáról. A könyv végén a statisztikai eljárásnak és a

statisztikai törvényeknek a használhatóságát elemzi a nyelvtudomány területén. Megjegyzi, hogy — tekintettel a tudományok közötti különbségekre — a statisztikai adatokat a nyelvtudományban másképpen kell alkalmazni, mint a matematikában vagy a természettudományokban. A biológus és a nyelvész felhasználhatják ugyan ugyanazokat az eszközöket, de ez nem bizonyítja a tárgybeli azonosságot. Bár a jelen pillanatban nem lehet vérmes következtetéseket vonni, mégis reméli, hogy a jelentéstani szabályoknak ez az új típusa — a pankronikus statisztikai törvény — alkalmas lesz a nyelvészeti kérdések előbbre vitelére.

Ullmann a „zárószó”-ban kifejti, hogy munkájának hiánya egyes kérdések elhanyagolása, mint ahogyan magában a jelentésstanban is vannak alig kutatott területek. Igen kevés tanulmány található egyes sajátos jelentéstani részletkérdésről, viszont számos rendszerezési tervezet készült és sok céltalan elmélkedés történt a jelentéstani „törvények”-ről.

A könyvben különösen bő helyet kapott: a SAUSSURE-féle 'la parole' és 'la langue' kettősség, a nyelvészeti három dimenzió, a 'jelentéstani mezők', a nyelvészeti földrajz, a funkcionális nyelvszemlélet, a behaviorizmus, a strukturalizmus kérdése, a 'pankronikus' vizsgálat és a statisztikai törvényszerűségek alkalmazhatósága a nyelvészetben.

Fő célunk volt a tartalmi ismertetés mellett a magyar vonatkozások kiemelése. A glasgowi egyetem kiadványai sorában megjelent munka felhívta a nyugati szakemberek figyelmét a magyar nyelvészetre, s különösen GOMBOCZ ZOLTÁN kapott szép méltatást ULLMANN könyvének lapjain.

BÁNHIDI ZOLTÁN

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből

Az 1949. május 31-i újjáalakulás óta a Magyar Nyelvtudományi Társaság szakosztályaiban az alábbi előadások, illetőleg rendezvények voltak:

1. 1949. június 28: I. DEME LÁSZLÓ, Nyelvtudományunk öt éves terve. — 2. TELEGDI ZSIGMOND, Beszámoló a prágai orientalista kongresszusról.
2. 1949. december 19—21: I. Országos Nyelvészeti Kongresszus. (Budapesten.)
3. 1950. május 30: XLVI. közgyűlés. KNIEZSA ISTVÁN, Földművelésünk szláv eredetű terminológiája.
4. 1950. június 20—21: Orientalista kongresszus Goldzieher Ignác születésének 100. évfordulója alkalmából.
5. 1950. október 5: HAJDÚ PÉTER, A *jobb* és *bal* fogalmak elnevezései.
6. 1950. október 27—29: Vándorgyűlés Debrecenben.
7. 1950. november 21: SULÁN BÉLA, Az *i*-zés történetéhez.
8. 1950. december 27: FOKOS DÁVID, Néhány obi-ugor és zürjén műveltségi szó.
9. 1951. január 17: KIRÁLY PÉTER, A *paraszt* szó története.
10. 1951. január 31: XLVII. közgyűlés. KNIEZSA ISTVÁN, A Magna Hungaria helye.
11. 1951. február 27: GÁLDI LÁSZLÓ, A magyar nyelvújítás francia forrásaihoz.
12. 1951. április 18: Ankét a belső-ázsiai történelem korszakolásának kérdéseiről. Vita-vezető TELEGDI ZSIGMOND.
13. 1951. április 24: MOLLAY KÁROLY, Ófelnevet jövevényszavaink kérdéséhez.
14. 1951. május 15: DEME LÁSZLÓ, A jelöletlen határozós összetételek kérdéséhez. (Nyelv-helyességi vita.)

15. 1951. május 23: HADROVICS LÁSZLÓ, A nyugatmagyarországi horvátok irodalmi nyelve.
16. 1951. június 12: LŐRINCZE LAJOS, Szempontok és adatok személyneveink újabkori történetéhez.
17. 1951. október 23: BALÁZS JÁNOS, Szempontok a szókapcsolatok tanulmányozásához és osztályozásához.
18. 1951. november 5: HERMAN JÓZSEF, Az *ül y* a személytelen kifejezés történetéhez.
19. 1952. február 5: MOÓR ELEMÉR, A magyar mássalhangzórendszer kialakulásához.
20. 1952. március 4: HEGEDŰS LAJOS, Nyelvjáráskutatás hangfelvételekkel.
21. 1952. április 1: BEKE ÖDÖN, Magyar és finnugor szómagyarázatok.
22. 1952. április 8: BENKŐ LORÁND, Fejezetek az *ly* hang történetéből.
23. 1952. május 5: MÉSZÖLY GEDEON, A magyar *faj* szó eredete és családja.
24. 1952. május 20: HADROVICS LÁSZLÓ, Új igeiktőrendszer kialakulása a nyugatmagyarországi horvátban.
25. 1952. június 4: GÁLDI LÁSZLÓ, Adalékok az orosz nyelv XVIII. századi olasz jövevényszavaihoz.
26. 1952. június 27: XLVIII. közgyűlés. RUBINYI MÓZES, Szarvas Gábor.
27. 1952. október 14: TOMPA JÓZSEF, A melléknévi igenév állítmányi használatáról.
28. 1952. november 11: SOLTÉSZ KATALIN, Az *el* igeiktő használata.
29. 1952. november 14—16: II. Országos Nyelvészkongresszus. (Szegeden.)
30. 1952. december 2: MÉSZÖLY GEDEON, Ugorkori nyelvjárási változatok a magyar nyelvben.
31. 1952. december 9: BALÁZS JÁNOS, *Mind* szavunk eredete. (Adalék a nyelv és gondolkodás viszonyához.)
32. 1953. január 20: PROHÁSZKA JÁNOS, Megemlékezés Simonyi Zsigmondról. (Születése 100. évfordulója alkalmából rendezett em'ékülés.)
33. 1953. február 10: MOÓR ELEMÉR, Ugorok és törökök.
34. 1953. március 3: VÉRTES EDIT, Adalékok a magyar nyelv hangtani szerkezetéhez. (Statisztikai vizsgálódások.)
35. 1953. március 10: 1. URAY GÉZA, A régi tibeti ige alakjának problematikájához. — 2. TÓKEY FERENC, Lao-ce marxista kritikája. (Szovjet könyvismertetés.)
36. 1953. március 18: KOROMPAY BERTALAN, Jankó János finnugor kutatásai.
37. 1953. április 14: Cs. FALUDI ÁGOTA, A chanti absztraktum-képzésről.
38. 1953. április 22: XLIX. közgyűlés. BÁRCZI GÉZA, A nyelvtudományi kritikáról.
39. 1953. május 4: GÁLDI LÁSZLÓ, Funkcionális versszemlélet.
40. 1953. május 20: LIPTÁK PÁL, Embertani kutatásaink mai állása a magyar őstörténet területén.
41. 1953. május 26: ERDŐDI JÓZSEF, Az orosz nyelv hatása a magyar nyelvre 1945 óta.
42. 1953. június 3: NÉMETH GYULA, Újabb kutatások a *tábor* szó eredetéről.
43. 1953. június 9: TÓTH PÁL LÁSZLÓ, A nyelvtan felosztása — viszonytan.
44. 1953. június 16: MOÓR ELEMÉR, A *tölgy* szó eredete.
45. 1953. június 23: HERMAN JÓZSEF, Nyelvtörténeti kutatások a francia névelők használatáról.
46. 1953. szeptember 15: Sz. KISPÁL MAGDOLNA, Egy manysi igenév.
47. 1953. október 6: KNEZSA ISTVÁN, Jövevényszavaink problémái: Görög jövevényszavaink. Német jövevényszavaink szóvégének kérdése.
48. 1953. október 20: ELEKFI LÁSZLÓ, Adalékok a hanglejtés megfigyelésének módszeréhez.
49. 1953. október 28: FOKOS DÁVID, Egy komi hangváltozás tanulságai.
50. 1953. november 10: TELEGDY ZSIGMOND, Az adverbialis (igeiktős) összetétel szerepe az újperzsa szókinés gyarapodásában.

51. 1953. november 24: BEKE ÖDÖN, Ölt, öltés, öltő.
52. 1953. december 1: A magyar őstörténetkutatás újabb eredményei és a nyelvtudomány. A vitaülés vitaindító referátumát LAKÓ GYÖRGY tartotta.
53. 1953. december 8: MÉSZÖLY GEDEON, Szótörténet — munkatörténet.
54. 1953. december 15: GÁLDI LÁSZLÓ, Az orosz vers funkcionális problémái. (Serly Sándorné énekkíséretével.)
55. 1953. december 23: FEKETE LAJOS, A várnai csatáról kiadott fethname (győzelmi jelentés).
56. 1954. január 12: O. NAGY GÁBOR, Mi a szólás?
57. 1954. január 19: KAIBLINGER FÜLÖP, Mondatelemzés a hallgató szempontjából.
58. 1954. január 26: FÓNAGY IVÁN, A hangváltozások lefolyásáról.
59. 1954. február 9: 1. JUHÁSZ LÁSZLÓ, A Halotti Beszéd *isa* és *jeze* szava. — 2. VÉRTES O. ANDRÁS, Nyelvjárási változatok jelölése egy XVI. századi helyesírási rendszerben.
60. 1954. február 16: HAJDÚ PÉTER, Másodlagos szókezdő nazálisok a szamojéd nyelvekben.
61. 1954. március 2: KOROMPAY BERTALAN, Árpád-kori énekmondásunk és az Igor-ének.
62. 1954. március 17: BAKOS FERENC, A török paradicsom magyar nevei. (Adalékok a neologizmus kérdéséhez.)
63. 1954. április 13: BALÁZS JÁNOS, Ósvallásunk nyelvi emlékeihez. (*Igykő, Igyfon, ügyüfa, egyház, ünnep* stb.)
64. 1954. április 20: ERDŐDI JÓZSEF, Gyűjtőnevek egyeztetése a mari nyelv történeti mondattanában.
65. 1954. május 4: GÁLDI LÁSZLÓ, A szótáríró Simai Kristóf.
66. 1954. május 25: L. közgyűlés: KNIEZSA ISTVÁN, Jövevényszavaink problémái: Ófelnevet jövevényszavaink. Olasz jövevényszavaink.
67. 1954. június 8: KOROMPAY BERTALAN, A magyar ház háttéréből.
68. 1954. június 14: JUHÁSZ JÓZSEF, A kazáni nyelvészeti iskola.
69. 1954. június 22: RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ, A Kiskunság kun földrajzi neveihez.
70. 1954. június 28: PAPP FERENC, A jelző kérdéséhez a mai orosz nyelvben.
71. 1954. szeptember 7: BALÁZS JÁNOS, A magyar határozott névelő eredetéről.
72. 1954. szeptember 15: ERKKI ITKONEN, A lapp nyelvjárásokról.
73. 1954. szeptember 21: FÓNAGY IVÁN, A magyar magánhangzók hangzóssági viszonyairól.
74. 1954. október 22: Marcel Cohen tiszteletére rendezett vitaülés. A bevezetőt MARCEL COHEN tartotta „Le language” című könyvéről.
75. 1954. november 11—13: III. Országos Nyelvész-kongresszus. (Budapesten.)
76. 1954. december 7: KOVALOVSKY MIKLÓS, Reformkori magyar nyelvtanaink szerkezeti és terminológiai kérdései.
77. 1954. december 10: KÁLMÁN BÉLA, A manysi nyelv orosz jövevényszavai.
78. 1954. december 14: PAVEL POUCHA, A csehszlovák orientalisztika.
79. 1954. december 15: B. A. SZEREBRENNYIKOV, A nyelvek kölcsönhatásáról. (A szubsztrátum kérdése.)
80. 1954. december 17: B. A. SZEREBRENNYIKOV, A múlt idők száma az udmurt nyelvben. — Az absentivus kérdéséről a permi és mari nyelvben.
81. 1955. január 18: KIRÁLY PÉTER, A budapesti glagolita töredék.
82. 1955. február 1: RUBINYI MÓZES, Balassa József emlékezete. (Halálának 10. évfordulója alkalmából.)
83. 1955. február 8: GÁLDI LÁSZLÓ, Magyar filológusok a román nyelvről a XVIII. és XIX. század fordulóján.
84. 1955. február 22: ÉLEKFI LÁSZLÓ, A logika állítmánya a mondatban.

85. 1955. március 8: MOLNÁR IMRE, A magyar beszédhanglejtés törvényszerűségei. (Vetített képekkel.)
86. 1955. március 29: FOKOS DÁVID, Munkácsi Bernát élete és munkássága.
87. 1955. április 12: BAKOS FERENC, Néhány ófrancia megszólítási formula.
88. 1955. május 10: KOVALOVSKY MIKLÓS, Gombocz Zoltán emlékezete. (Halálának 20. évfordulója alkalmából.)
89. 1955. május 31: DÉCSY GYULA, A bolgár szókincs magyar elemei.
90. 1955. június 7: LI. közgyűlés. LŐRINCZE LAJOS, Az ízt jelentő melléknevek jelentés-tanához.
91. 1955. június 14: CZEGLÉDY KÁROLY, Szövegkritikai megjegyzések őstörténeti kérdésekhez. Összeállította MIKESY SÁNDOR

LEVÉLSZEKRÉNY

Mikesy Sándor írja: Egy folyóiratunkban nemrég közölt jobbágypanasszal kapcsolatban találgatásokba bocsátkoztam Ete falu fekvését illetőleg (MNy. LI, 95), noha CSALOGOVITS JÓZSEF 1933-ban elkezdett ásatai már tisztázták. Lakosai BELITZKY JÁNOS szerint „embertanilag besenyő típusúak” voltak (Domanovszky-Emlékkönyv 72). TÁLASI ISTVÁN szíves figyelmeztetése nyomán a NéprÉrt.-ben megtaláltam CSALOGOVITS cikkei (XXVII, 1, XXIX, 32), amelyekből kétségtelenül kiderül, hogy az 1619—1629 közt elpusztult Ete a sárközi Decs határának *Városhely* névvel jelölt részén feküdt.

Többeknek. ORTUTAY GYULA az 1955. évi irodalomtörténeti kongresszus első, november 1-i ülésén TOLNAI GÁBORNAK „A realizmus kérdései és a régi magyar irodalom” című előadásához elmondott hozzászólásában az *ördög* szó első előfordulása gyanánt a garamszentbenedeki apátság 1075-ös jelzésű alapító- és adományleveléből az *orduksara* adatot idézte. — Minthogy folyóiratunk e számának tördelése úgy alakult, hogy másfél lap üresen maradna, talán nem esik nagyobb kára a nyelvtudománynak, ha laptöltelékül szélesebb nyelvész nyilvánosság elé hozom Eötvös-kollégiumi és egyetemi órákon elég régen többször hallatott és kongresszusi hozzászólásomban is jelzett azt a nézetemet, hogy ez az *orduksara* vagy nem tartozik az *ördög* adatai közé, vagy pedig ha odatartozik, akkor meg nem származhatik 1075-ből, sőt jóval későbbi időkből sem.

Az *orduksara* név *orduk* részét az *ördög* szóval egyeztetik: JERNEY (Nyelv.), NySz. (II, 1509 *sár* al.), PÉCSI ÖDÖN (Nyr. XXIII, 330), MIKÓ PÁL (i. h. 381), SZINNYEI (NyK. XLIII, 122, MNy. XXII, 162), MELICH (MNy. XIII, 3), bizonytalanul KNEZSA (MNy. XXIV, 196), GOMBocz (Hangtört.²: MNyTK. 77. sz. 14), GÁCSEr IMRE (MNyTK. 58. sz. 24), BÁRCZI (SzófSz., Hangtört. 34): JERNEY 1075 és 1124, a NySz. és PÉCSI 1075, a nem keltező MIKÓt kivéve a többi 1075/1217 keltezővel.

A dolog — azt gondolom — nem annyira egyszerű. Illetőleg példa lehet arra, hogy miképpen egyszerűsíthetők vagy küszöbölhetők ki a problémák úgy, hogy az ember elfogadja, amit készen kap (vagy ha behúnyja az eszt).

Mindenekelőtt tudomásul kell vennünk, hogy II. Endre oklevele már átírást írt át: az átírt oklevél II. Istvánénak és az 1124. évből valóknak van jelezve (KNAUZ NÁNDOR, A Garan-melletti szent-benedeki apátság 3—4, 13—4 stb. és MonStrig. I, 81—2). — Ezt a nyelvtudományi értékelés szempontjából lényeges mozzanatot az OklSz. nem tünteti fel. Pedig két átírás a nyelvi anyag átszármaztatása tekintetében több hiteltelenítési lehetőséget rejt magában, mint egy.

Az *orduksara* nevű tófia a Garamszentbenedektől dél-délnyugatra a Garam folyó balpartján fekvő akkori „talmach” halászfalunak, a mai Tolmácsnak az egyik határmegjelölője (KNAUZ, Garann. Apáts. 25 és MonStrig. I, 54). ORTVAY (Vízr. II, 78—9) szerint Tolmács és Ó-Bars vidékén (CD. II, 70), s szerinte „Ördög-sara-nak ejtendő”.

A II. Endre-féle 1217. évi átiratot átírja Károly 1328-ban (KNAUZ, Garann. Apáts. 5). Szécsi Miklós országbíró 1358. évi oklevelébe foglalták bele a Garamszentbenedek közelében délnyugatra, Tolmáctól pedig észak-északnyugatra eső Garam jobb parti Kovácsi helység határainak kijelölésével kapcsolatban a helyszínen felmutatott Károly-féle átirat első szakaszait (i. h. 17, 23). — KNAUZ közléséből (i. h. 25) az derül ki, hogy az *orduksara* mind a Károly-féle 1328-i, mind az Ulászló-féle 1505-i átirásban változatlanul úgy van, mint az 1217-iben, ellenben a Szécsi országbírótól átvett részletben *vrdugsara* jelenik meg (i. h. 23). — Az OklSz. *ördög* címszavában található: „1358: Vsque ad caput lacy qui *vrdugsara* vocatur (KNAUZ: Garann. Apáts. 24).” Az ímént mondotakból világos, hogy az OklSz.-beli közlés így nem helyes, mivel azt lehet gondolni, hogy külön adattal van dolgunk, ámbár nem más, mint az 1075/1124/1217-ről keltezett emléktől fenntartott adatnak módosított formában való megisméltése. Kérdés, miért történt a módosítás. A helyszínen való bemondás alapján helyettesítették az *orduksara* alakot a határrész akkor élő nevének a bejegyzésével? — Garai Miklós nádor 1381-i oklevelében, amely a királyi jogok biztosítása érdekében Károly átiratának néhány szakaszát írja át, a név *Vrduk sara* (i. h. 24).

KNAUZ amellet foglal állást, hogy az I. Géza királynak tulajdonított alapítólevél csakugyan hiteles, és kétségtelenül megvolt még 1504-ben is (i. h. 13). Hasonlóképpen hitelesnek tartja a II. Istvánénak megjelölt átirást, s bizonyítottan tekinti ennek 1415-ben való megvoltát (i. h. 13). — FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ (Oklevelek II. István korából 29—43) kifejti, hogy mind az 1124-i, mind pedig az 1217-i „átíró oklevelek” hitelessége ellen a nyomós érvek egész sora hozható fel, sőt arra a következtetésre jut (i. h. 40), hogy „az [1124. évi] oklevélnek legalább százötven évvel később kellett iratnia, és hogy az az 1124. évben semmi esetre sem kelt”. SZENTPÉTERY IMRE (Kritikai jegyzék I, 8) ezt mondja: „Ezek szerint az oklevél, bár II. István és II. András átíró oklevelei aligha hitelesek, legalább formulás részeiben hitelesnek fogadható el, de kétség-telenül módosításokon ment keresztül.”

Azzal, amit az utóbbi oklevéltudományi szakértők az oklevelek: az „eredeti” és az „átírások” hitelességével és korával kapcsolatban előadnak, a nyelvészeti mozzanatok szerintem egybevágunk. Szerintem lehet, hogy volt egy XI. vagy XII. századi, esetleg I. Géza kori eredeti. Azonban hogy egy ilyenben az *orduksara* annyi mint *ördögsara* benne lett volna, képtelenségnek tartom. Hogy 1075-ben, 1124-ben, de még az állítólagos másodszori átirás idejében, 1217-ben is lett volna *o* hangunk, egészen valószínűtlen, de ha lett volna, akkor sem jelölték volna *o* betűvel: ez még inkább kívül esik a valószínűség határán.

Az adatra vonatkozó véleményem bővebb kifejtésével, továbbá a különben igen érdekes emlék egyéb nyelvészeti anyagának a tárgyalásával helyhiány miatt most — talán a tudomány érdekében nem egyszer bevált szokásom szerint — adós maradok.

PAIS DEZSÓ

TARTALOM

Jelentés a Nyelvtudományi Főbizottság 1954. évi munkájáról.....	135
Beszámoló a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1955. évi közgyűléséről.....	397
ABAFFY ERZSÉBET: Az <i>l</i> hiátustöltőtől 213. — Levél Batthyány Boldizsárhoz....	498
BAKOS FERENC: Ver	90
BALÁZS JÁNOS: Mind (Adalék a nyelv és a gondolkodás viszonyához) 40. — Sylvester János az első magyar nyomtatott szójegyzék szerzője 274. — Szemügyre vesz	481
P. BALÁZS JÁNOS: Hómérő.....	244
BÁLINT SÁNDOR: Szentvért nap.....	91
BÁNHIDI ZOLTÁN: Stephen Ullmann: The Principles of Semantics.....	522
BÁRCZI GÉZA: Új fél század küszöbén I. — Az <i>o</i> > <i>á</i> nyíltabbá válás legrégibb példája 211. — Zrínyi Miklós levelei (Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi Markó Árpád) 263. — Pajtás 363. — Régi magyar szövegek új kiadásai	377
D. BARTHA KATALIN: Az <i>-ng</i> gyakorító képző keletkezése.....	24
BENKŐ LÁSZLÓ: Az emfatikumok kérdéséhez.....	478
BENKŐ LORÁND: Adalékok a mezősegi <i>a</i> -zás irodalmi jelentkezéséhez 130. — Hangjelölési adalék a XVIII. századi irodalmi szokásokhoz 164. — Az <i>l</i> hiátustöltőtől 328. — Az <i>éjszaka</i> régi írásmódjáról 357. — Fenyegyet.....	485
BERRÁR JOLÁN: Az összetételek történeti vizsgálatához.....	80
DÉCSY GYULA: A cseh szókincs magyar elemeiből	453
DEME LÁSZLÓ: A magyar nyelvtudomány tíz éve.....	267
ECKHARDT SÁNDOR: A sánta és a vak példájának ismeretlen változata 127. — Magyar levelek a XVI. század első feléből.....	358
ECKHART FERENC: Jogtörténeti szómagyarázatok.....	446
ELEKFI LÁSZLÓ: Az <i>összes</i> mint jelző.....	349
FÁBIÁN PÁL: Utójegyzetek egy cikkhez, amely nem jelenhetett meg.....	119
FARKAS VILMOS: Megjegyzések a határozatlan névelő használatához és a számnévi, névmási jelzők szórendjéhez	122
FOKOS DÁVID: Színtül teljes 337. — Kinigli. Ikra 338. — †Zsirai Miklós.....	403
GÁLDI LÁSZLÓ: Szótárírásunk egyik fordulópontja 201. — Fludorovits Jolán emlékére	396
GRÉTSY LÁSZLÓ: Guggol, gúnyol.....	318
GYALLAY DOMOKOS: Tallózások a régi nyelvből.....	361
HADROVICS LÁSZLÓ: Kelengye 340. — Szójegyzékeink <i>farib</i> szava.....	342
HEGEDŰS LAJOS: Medvét fog.....	487
HEXENDORF EDIT: Mészöly Gedeon születése napjára	390
P. HIDVÉGI ANDREA: Adalékok Anonymus nyelvjárásához.....	17, 156

HORPÁCSI ILLÉS: Huszárokelő, Franciavágás	60
HORVÁTH JÁNOS: Vitás verstani kérdések 139. — Szabács Viadala	422
IFJ. HORVÁTH JÁNOS: Miklós püspök és a tihanyi alapítólevél	146
HORVÁTH MÁRIA: Az <i>-éroz</i> , <i>-íroz</i> képző történetéhez	218
R. HUTÁS MAGDOLNA: Ravatal 92. — A <i>rend</i> szó jelentései József Attila költészetében	223
IMRE SAMU: Nyelvemlékek a XVI. század közepéről 239. — Újabb szlovákiai nyelvatlaszgyűjtő útjaink nyelvészeti tanulságai	503
JUHÁSZ JENŐ: Üldöz	489
KÁLMÁN BÉLA: A <i>lével</i> és az <i>-ál</i> , <i>-él</i> képző 477. — Újabb szlovákiai nyelvatlasz- gyűjtő útjaink nyelvészeti tanulságai	503
KÁROLY SÁNDOR: Igeneveink szórendjéről (Igenévi értelmező jelzők első kódexeink- ben. A határozói igenév szórendjéhez) 33. — Első bibliafordításunk <i>szellet</i> szava 303. — Magyar történeti mondattani tanulmányok és közlések 1945- től 1954-ig	511
KÁZMÉR MIKLÓS: Renge	502
KERESZTES KÁLMÁN: Vádol — vall	50
KISS LAJOS: Pazarol 225. — Főr.	343
KOVÁCS ISTVÁN: Nyelvtörténeti adalékok	500
KOVALOVSKY MIKLÓS: Gombocz Zoltán	405
KUBINYI LÁSZLÓ: Rohad 92. — A magánhangzóközi <i>y</i> egy kései nyoma 334. — Adalék a tövéghangzók történetéhez	335
B. KUDLIK JULIANNA: A Jókai-kódex igekötőinek kérdéséhez	83
B. LŐRINCZY ÉVA: Az <i>-ént</i> , <i>-ként</i> , <i>-nként</i> határozóragok eredetének kérdéséhez ..	169
MÉSZÖLY GEDEON: A Halotti Beszéd néhány szavának stílustörténeti módszerű megfejtése (Mutatvány a „Nyelvtörténeti séták nyelvemlékeink között” című műből)	176
MIKESY SÁNDOR: Horog 95, 529. — Maradi 227. — Kalangya 229. — Erdő gyapja, gyapjú, gypű 312. — Ismerettár 495. — A Magyar Nyelvtudo- mányi Társaság életéből 526. — Tartalom. Szó- és tárgymutató	531
NAGY J. BÉLA: Hozzászólás Szemere Gyula cikkéhez	113
O. NAGY GÁBOR: Alpári	345
NAGY JÁNOS: A hangszín, a szóhangulat szerepe költészetünkben	189
PAIS DEZSŐ: 1055—1955 3. — Miklós püspök írta-e a tihanyi alapítólevelet? 10. — 1055: urfa 96. — Keszthely 97. — Tintahal 121. — Egy <i>»zuhogó</i> , ami inkább <i>szotyogott</i> 129. — Egymást 183. — Egy tulajdonnévtani fogalom műszói meg- jelöléséhez 222. — Nyelvtörténeti adatok Balassiból és Balassihoz 250. — Így ír Hatvány. Javítandó 266. — Pillantások „A magyar nyelv szláv jöve- vényszavai” egynémely részletébe 386. — Bulcsú 433. — 1075/1217: orduksara	529
PAPP ISTVÁN: A jelfunkció kérdéséhez	290
PAPP LÁSZLÓ: Medvét fog 98, 488. — Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből 258. — Az <i>i</i> -zés Debrecen XVI. századi nyelvében 370. — Szatmár megyei iratok a XVI. századból	496
RUZSICZKY ÉVA: A <i>fog</i> igével körülírt jövő idő kérdéséhez	233
SCHIEBER SÁNDOR: Az emlékezetet a hátuljokra verik 229. — A légynek sem ártott, mióta kétágú. Dávid-kereszt?	230
SZABÓ T. ATTILA: Hivatalos 231. — Szabó András és Demeter egyezséglevele 1589- ből 243. — Az erdélyi magyar nyelvtörténeti kutatás néhány kérdése	468
SZEMERE GYULA: Helyesírásunk új szabályzata 102. — Hozzászólás Nagy J. Béla hozzászólásához	491
TERESTYÉNI FERENC: A neologizmusok kérdéséhez	297, 463

TOMPA JÓZSEF: Irodalmi nyelvünk első archaizálásai 68. — †Csefkó Gyula 138.	
— A tárgyias igeragozás használatának néhány kérdéséhez	283
TÓTH GABRIELLA: Néhány nyelvújításkori adalék helyesírásunk időszerű kérdéseire 354	
TÖRÖK GÁBOR: Erasmus „Civilitas Morum...”-ának két XVI. századi kiadása 87.	
— A szóbeljei <i>v</i> + mássalhangzó kapcsolat fejlődéséről szláv jövevény- szavainkban 330. — A <i>bárány</i> hangtörténetéhez 480. — Pupák	502
TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: A „zalai magyar szók” és Magyarai.....	276
URAY GÉZA: Egy 1488. évi magyar nyelvemlék a Szovjetunióban.....	244
VÉGH JÓZSEF: Az <i>epe</i> ~ <i>epít</i> , <i>fejsze</i> ~ <i>fejszt</i> típusú szótövek kérdéséhez 252. — Mutatvány az őrségi és hetési nyelvatlaszból.....	363
ZOLNAI BÉLA: Talp 100. — Megjegyzések a készülő magyar kézi szótárhoz	324
Kisebb közlemények	80, 211, 324, 477
Különfélék	135, 390
Levélszekrény	266, 529
Nyelvjárások	130, 252, 363, 503
Nyelvművelés	102, 233, 349, 491
Nyelvtörténeti adatok	127, 239, 358, 496
Szemle	258, 377, 511
Szó- és szólamagyarázatok	90, 223, 337, 481
Társasági ügyek.....	397, 526
A borítékon: Szerkesztő bizottság. — Tartalom. — Tudnivaló. — Tájékoztató a Magyar Nyelvtudományi Társaságról. — A MNyT. tisztikara, választmánya és számvizsgáló bizottsága. — Értesítés. — Nyelvtudományi Értekezések. — A MNyT. kapható kiadványai.	

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

Nincsen, illetőleg csak részben van felvéve P. HIDVÉGI ANDREA „Adalékok Anonymus nyelvjárásához” (17–23, 156–63), D. BARTHA KATALIN „Az *-ng* gyakorító képző keletkezése” (24–32), NAGY JÁNOS „A hangszín, a szóhangulat szerepe költészetünkben” (189–200) és TERESYÉNI FERENC „A neologizmusok kérdéséhez” (297–302, 463–8) című cikke, valamint a nyelvművelő, nyelvtörténeti és nyelvjárási rovat anyaga.

<i>asa</i> (mordv.) 484	átvádol 51 j.	<i>batoch</i> (cseh, morva) 455
Ádám első ~ 178	<i>auferrant</i> (fr.) 343	* <i>batogъ</i> (összláv) 456
<i>acaň</i> (osztj.) 484	augusztus 332	<i>batožek</i> , <i>bat'žek</i> (cseh)
<i>akaň</i> (zürj.) 484	autó 332	455
akár 332	<i>avoire une dent contre</i>	<i>batožina</i> (tót) 455
<i>al pari</i> (olasz) 345 kk.	<i>qun</i> (fr.) 487	batyu 456
aldi 348	báb 483	<i>Bär</i> (ném.) 99, 488
alfel 348	bajor 67	<i>beatissimus</i> (klat.) 12,
<i>alfaraz</i> (spany.) 343	Bákán lakik 348	147 k.
Alpár 347	Balassi ~ nyelvéhez	<i>bebek</i> (tör.) 484
alpáré(s) 346	250 k., ~ idézet 1762-	Béc 445
alpári 345 kk.	ból 361–2	becsültetés ki ~ 501
alpárias 346	<i>balda</i> (morva) 454	becsüpenz 447
által utat akar jární 379	balta 454	Béga 158
<i>anima</i> (lat.) 303	<i>Bandtuch</i> (ném.) 456	Béla 227
Anonymus nyelvjárásá-	bánt 455	bertáfol 332
hoz 17 kk., 156 kk.	<i>bantovati</i> (cseh) 454–5	Biborban született Kon-
Apor-posztó 362	a <i>bárány</i> hangtörténeté-	stantin 3 k. ~ szór-
<i>assigno</i> (klat.) 15 k., 147	hez 480	ványaihoz 211 kk.
attakéroz 219	<i>bate vintul</i> (oláh) 91	bikabírság, ~ pénz 447

- bilol 214, 329
 a bíró házánál 450
 bíróság (cseh) 456
 bíróság 456
 bíróság (cseh) 456
 bírások (szerb-horv.) 456
 a bíróságot megvonni 502
 a birtoklás kifejezése
 55-6
 bivaly 213 k., 329
 Bócs 444
 bokor 67
 Bolch szn. 443
 bolyo(n)g 82
 bombardéroz 219
 bongyor 32 j.
 horgyművelés 464
 borítás 457
 boróka 331, 334
 borona 331
 bors 452-3
 bozdoyan (tör.) 457
 bozontos 314
 bozót 314
 Bócs 445
 Bölesi 445
 bővös 'bővelkedő' 251
 brigád 300
 Búcs 442
 Bucsu 442
 bujdosó csillag 82
 Bulcsú 443 kk.
 Buls[oj]udi 437
 bung, bungat 32 j.
 buntovati (morva) 455
 buriadás (morva) 456-7
 buz(d)ygán (cseh) 457-8
 buzogán (tót) 457
 buzogány 457 k.
 Chechtow 442
 čiha (cseh) 458
 čig[h]ja (tót) 458
 cinterem színű 380
 cirkál 378
 clenodia domus (klat.)
 341-2
 Codices Hungarici 378
 coma (lat.) 314
 confuéroz 221
 conscribo (klat.) 13, 147
 cög 452
 craindre (fr.) 323
 cuniculus (lat.) 338
 cztowieczek (lengy.) 484
 Csecsehó(c) 130
 †Csefkó Gyula 138
 a cseh szókincs magyar
 elemei 453 kk.
 cseke szőlő 67
 Csepel 156
 csepő(c)e 315 j.
 csepőte 315 j.
 csepű 315
- Csesztő 442
 csián 329
 csicsog 130
 csiga 458
 Csokonai archaizálása
 77 k.
 Csót 61
 csúf 321 j.
 darázs 332
 Dávid Ferenc nyelve
 380-1
 Dávid-kereszt? 230-1
 Debrecen nyelve a XVI.
 században 376
 dél 325
 denglavéti (cseh) 458
 denglavý (tót) 458-9
 denglavost (cseh) 458
 Dentumoger 23
 designo (klat.) 15, 147
 dērbek (morva) 459
 dictionarius (klat.)
 275-6
 dingelati, dingelavý (szilé-
 ziai cseh) 459
 duska 'ex' 380
 duzzog 323
 dzigödny (zürj.) 490
 egész 353
 egy 115 k., 164, 167, 183
 egymás 183 kk.
 együttes ülés 353
 éjszaka 354, 357 k.
 el (helyhatározóként) 84
 elad 327
 életfa 324-5
 HB. eleve 176 kk.
 elevendij 448, 451
 elhiszi magát 378
 ellappan 379
 elő 179
 elől veszi dolgát 379
 elvinnék 369
 Emese 22
 az emfatikumok kérdé-
 séhez 478-80
 emlékezet | az ~et há-
 tuljokra verik 229 k.
 Emőd 22
 En agyamban wadažok
 - fok wadakath en
 fogok 385
 enciklopédia 495-6
 Erasmus „Civilitas Mo-
 rum”-ának két XVI.
 századi kiadása 87 kk.
 erdek (morva, ukrán) 463
 az erdélyi nyelvtörténeti
 kutatásról 468 kk.
 Erdőfüle 313 j.
 erdő gyapja, szőre 312-4
 Erihus 334 k.
 erő, erős 334
- értelmező jelzők 33 kk.
 Eruhud 334
 Esküllő 21
 ešmes (zürj.) 339
 ésszerű 107 k.
 Ete 529
 Etel (folyó) 22
 Európa 332
 fa 324 k.
 Fábchich József 202 kk.
 fakó 379
 a falu füstün 449-50
 fágoc (kgör.) 343
 fagiov (kgör.) 343
 farib 342-3
 farija (ószerb) 343
 *faris[zs] 343
 fāris (arab) 342-3
 fāris (ném.) 342-3
 jariž(z) (szerb-horv.) 343
 farkas (cseh) 459
 farkas 460
 Farkaška (morva) 459
 farkašný (cseh) 459
 farkašowati (cseh) 459
 farkvas 460
 fedd 485
 fei[š]pán (tót) 460
 felel 378
 fegyít 487
 fektéroz 219
 feltart 'eltart' 378
 fen 485
 fena (cseh, tót) 460
 fene 460, 485
 feneget 485-6
 fenekedik 485
 fenekezik 487
 feni a fogát vkire 487
 fenn (úfn.) 460
 fenyeget 485-6
 fenýt 487
 férfiszellet 304 j.
 HB. feze 179 kk.
 fintorog 321
 fišpan (cseh) 460
 fizet 181
 †Fludorovits Jolán 396
 fon fn. 314
 fondor 32 j.
 főispán 460
 föl 330
 főnévi igenévi tárgy 283
 főr 343-4
 for (cseh) 344
 for, fora (lengy.) 344
 fora (olasz) 344
 fopz (orosz) 344
 forocz(a) (lengy.) 460
 forint 501
 fosztogató 501-2
 fraktura 380
 francia 64

- Franciavágás 60 kk.
 fráng 447 kk.
 furmint 67
 futrazséroztat 219
 fuvallat 305
 füstín, füstire 449–50
 galóca 331, 334
 Galga 161
 gányad, gányol 323 j.
Gemelsen 19
 gennyet 380
giernek (lengy.) 459
 giliszta 329
go'ga (román) 320
gogna (olasz) 320
gogoman' (román) 320
 Gombocz Zoltán 405 kk.
 Göncöl 161, 163
göz bebeg (tör.) 484
 gráblulás 370
 gubbaszt 319
 guggol 318 kk.
 gugó 320
 guguj 320
guguman (román) 320
gulás, gul'ajš (cseh) 461
 gulyás 461
 gunnyaszt 319
 gúny 323
 gúnya 321
 gúnyol 319 kk.
 gúnyol 'összegyűr' 321
Gwg 16
 gyak 379
 gyapjú 312 kk.
 Gyapjú falunév 312
 Gyapjúpataka 312–3
 gyapjúsás 316
 gyapor 316
 gyapú 316
Gyapus velg 313
 gyenge 459
 gyep 317 k.
 gyepjű(z) 316, 318
 gyepű 312, 316 kk.
 gyermek 459
 gyevér 362
 gyón 332
 Gyula 160
habeo (lat.) 59
 -hadsza! 76 j.
 hajrá, hajráz 300
 hangok és hangváltozások | labializáció 17, 116 kk., 213, nyíltabbá válás 17 kk., 156 kk., 211 k., a hangszín szerepe költészetünkben 189 kk., 479, hiátustöltés 213 kk., 328 kk., a Bácska és Debrecen XVI. századi hangviszonyaihoz 262, 370
- kk., a tövégi magánhangzók történetéhez 335–6, az Őrség és Hetés hangállományához 364, az emfatikumok kérdéséhez 478 kk., a mezősegi *a*-zás 130 kk., *á* > *â* 481, *au*, *eu* kiküszöbölése újabb jövevényszavainkban 332, az *ë* megkülönböztetése 164 kk., *ë* > *ö* 21, *e* ~ *ë* képző előtt 486, *ē* > *é* 374, *é* > *i* 374, a *h* hangulati értéke 198, 479, a *γ* kései nyoma 334 k., *γ* > (*h* >) *ø* 334, *i*-zés 262, 364, 370 kk., *i* > *ë* 17 kk., 156 kk., 262, *i* > *ü* 161 kk., 213, hiátustöltő *l* 213 kk., 328 kk., *ly* 329 k., *n* ~ *ny* 47, 485, *o* > *â* 211 kk., *ó* > *o* rövidülés 333, az *o* hangulati értéke 197, 479, inetimologikus *o* 331, *ö*-zés 262, 364, 370 kk., *u* > *o* 211, *ü*-zés 376, *v* 329–334, a *-v-* + *mássalhangzó* kapcsolat fejlődése szláv jövevényszavainkban 330 kk., |szláv *ě* > *m*, *i* ~ *ë* 23, cseh *g* > *h* 458, szláv *ov* > *m*, *o* 331
- hány? 47
 hányad 48
harc (cseh) 461
 harc(ol) 462
harcovati (cseh) 461
harcovník (cseh) 461
harcovka (cseh) 461
 három 326
 háromság 327
 hárslevelű 67
harz (kfn.) 461
 a határozatlan névelő használatához 122
 Hatvány Lajos 266
herdek (cseh) 462–3
 Heltai Gáspár nyelve 379–81
 hely 'padlás' 216, 330
 helyesírás | az új Helyesírási Szabályzathoz 102 kk., 491 kk., a *ddz* elválasztása 105 k., 114 k., 492 kk., egybe- és különírás 109 kk., 118, 495, az *ë* jelölése XVIII. századi irodalmi szöve-
- gekben 164 kk., nyelvújításkori adalékok a ~hoz 354 kk., idegen szavak írása 355 kk.
 Hetény 156
 Hlexendorf Edit 290–7
 hideg 463
hídek (cseh) 463
 Himesudvar 160
 hirtelenkedik 379
 hivatalos 231 kk.
 hóhér 333
 hol fű ninesen, hiába kaszálnak 379
 Horáti(us) 356
 horgaskapocs 95
 horihorgas 332
 Horkola 329
 horog 95
 hosszú utazás 502
 hőmérő 244 kk.
Hulec 23
 Huszárokelő 60 kk.
 Huszási 64
ičkily (tör.) 21
 igaz 379, 384
 igekötőinkhez 83 kk.
 igeneveink szörendje 33 kk.
 HB. *üdetvitel* 491
 ikra 338–9
ikpa (orosz) 339
insequi (lat.) 490
insertor (klat.) 16
insidiæ (lat.) 490
 irodalmi régiség 68 kk.
 irodalmi nyelv 375
 HB. *ysa* 177 kk.
Isabor 438
 ismerettár 495–6
 ismét 177
 az *Isten vére* áldjon mög! 92
Jabaqu suvy (tör.) 315
 **japayi* (tör.) 315
 a jelfunkció kérdéséhez 290 kk.
 jelentéstan 522 kk.
jerdyk(ac) (lengy.) 463
 jobbagylevelek kiadása 381–4
joka (finn) 46–7
 a Jókai-kódex igekötőihez 84 kk.
jurmeg (votj.) 338 j.
jurmak (votj.) 338 j.
 kádarka 67
 káder, ~ez 300
kaga (zürj.) 484
 kaiba 329
 kalangya 229
 Kálonga 229
 kampé[i]roz 221

- kanini* (finn) 338
 kanonérosz 220
 Kármán József stílusa
 76–77 j.
 kazahúgy 82–3
 Kazinczy Ferenc régies-
 kedése 70 kk.
 kedd 369
 kéj, kény 'út' 170 kk.
 kéknyelű 67
 kelengye 340–2
 képzők | -ál, -él deverba-
 lis ige~ 477, -d sor-
 számnév~ 47 k., -d
 gyakorító ige~ 491, -é
 birtok~ 290 kk., -é~
 -i melléknév~ 262,
 -éroz, -íroz 218 kk.,
 -g gyakorító ige~ 24,
 -(n)gat 30–2, -i mel-
 léknév~ 262, -l ige~
 478, -l gyakorító ige~
 320, -l műveltető ige~
 231, -n mozzanatos
 ige~ 28–9, -ng gya-
 korító ige~ 24 k.,
 -nkodik, -nkedik 29–
 30, -r gyakorító vagy
 kicsinyítő név~ 319,
 -sa 97
 kercse 507
 kereng, kering 28
 keresztény 354–5
 kerülőbe emberkodik 379
 kész 'öszönöz, készlet'
 386
 Keszthely 97
 kétágú! a légynek sem
 ártott, mióta ~ 230
 Ketel 21–2
 Keve 20
 kevésbé 106 k., 116, 494
 keze-ügyében 482
 ki békát szeret, fogoly
 gyanánt eszi 379
 ki mind 41 kk.
 kiad 327
 kibecsültetés 501
 kibecsülteti a szőlőből 501
 „kiegészítés” 33
kijedni (zürj.) 490
 kiki, kiki mind 41 kk.
 kilincs 369
 kinigli 338
 kis-mezér 362
 kiszij 362
 koindál 329
 kolontár 67
 kommandérosz 220
 konkorít 321
 Konstantin I. Bíborban
 született ~
 kopár 333
- kőr püré* (osztj.) 339
zógn (gör.) 483
 kóstol 332
kőffü (osztj.) 490
 költész, ~et 464
 költő, költés 464
königl(has) (ném.) 338
 körtély 255
 közlési elvek 382–4
králik (cseh) 338
królik (lengy.) 338
król'ik (zürj., vog.) 338
кпотук (orosz) 338
kuít (hollandi) 339
 *kukor 319
 kukorica 362–3
 kuksol 319
 kukuruc(pásztor) 363
kulaš (cseh) 461
 *kunkor 319
 kuporodik 319
 kurta forint 501
 kusza 370
 kutyor 319
 lagzi 355
lalka (lengy.) 484
λάσιος 314
 lavéroz 220
 a légynek sem ártott,
 mióta kétágú 230
 lehellet 305
 lejél 477
 lél 477
 lélegzik 355
 lélek 18 k., 303 k.
Lelu 18 k.
 lész 477
 lével (lével) 477
 liget 336
 liter 325
 lóca 331, 334
 lomb(os) 314
 magyar forint 501
 Magyar Nyelv 1–3
 magyar szók a csehben
 453 kk.
 Magyar István nyelve és
 származása 280 kk.
 Makó Pál 203–4, 208
mansio (klat.) 5
 maradi' 227 k.
 Maros 213
 más 185
 masérosz 220
medek (cseh) 463
 medve 'kohósalak' 488
 medvét fog 98 kk., 487
meg igekötő 83 k.
 megad 327
 megenné 369
 meggugol 318
 megtékenősül (hasa) 380
 megutál 379
- meik 329
 meleg 463
 mennyi 47
 menyező 355
 Mészöly Gedeon 390 kk.
mi- (me-) ált. névmás
 46 kk.
 Miklós püspök és a tih-
 nyi alapítólevél 10 kk.,
 146 kk.
 milóra 329
 mind 40 kk.
 mind... mind 50
 mindaddig 49
 minden 48, 353
 mindenki 41
minister (klat.) 15 k.
 miskual' 329
 *mo- 185
 Molnár Albert 276 kk.
 mondattan | igeneveink
 szórendje 33 kk., -ó, -ó
 képzőjű igenévi értel-
 mezők kódexeinkben 34
 kk., -ván, -vén végző-
 désű határozói igene-
 vek értelmezőként 36
 kk., a határozatlan
 névelő használata 122–
 4, a számnévi és név-
 mási jelzők szórendje
 124 kk., a fog igével
 körülírt jövő idő 233
 kk., történeti ~unk
 1945 óta 511 kk.
 motolla 331, 334
 mulat 322
müma (liv) 339
 mundérosz 220
 murnya 370
nachsetzen (ném.) 490
 nedv 98 kk.
 a neologizmusok kérdé-
 séhez 297 kk., 463
 kk.
 név| egy, két clemű ~
 223, XVI. sz.-i neve-
 inkehez 258 kk.
 nevezetes test 379
 névmás| a ~i jelzők sor-
 rendje 125 k., ~tövek
 46 kk., 185, ~ítás 436
ňöyafťa (osztj.) 490
ňöytem (osztj.) 490
 nóta 332
notarius (klat.) 13–4,
 147 kk.
notator (klat.) 13 k.
 nől 330
 nőtelen legények dézs-
 mája 447
 növénytakaró 315
ňüráttá' (osztj.) 490

- nyelvatlasz | az Őrség és Hetés ~a 363 kk.
 nyelvemlék | 3 kk., 274—6, régi magyar szövegek új kiadásai 377 kk., a sánta és a vak példája 127 k., XVI. századi levelek 358 kk., 496 kk., Csicsery András levelei 240 kk., Szabó András és Demeter egyezséglevele 1589-ből 243, 1488-i magyar ~ a Szovjetunióban 244
 nyelvi eszmény 375
 nyelvjárás | Anonymus ~ához 17 kk., 156 kk., Farkasfa ~a 365, a Bácska és Debrecen XVI. századi ~a 262, 370 kk., XVI. századi nyilatkozatok a ~okról 277—8, a felvidéki ~okhoz 503 kk., l. még nyelvátlasz
 nyelvtörténet | az erdélyi ~i kutatás 468 kk.
 a Nyelvtudományi Főbizottság munkája 135 kk.
 a Nyelvtudományi Társaság életéből 397 kk., 526 kk.
 Nyír, Nyírad 159, 162 j. obsitéroztat 220 oktá 331
 olasz 'kelkáposzta' 68
 olasz szőlő 67
 olaszvirág 68
 or(r) 97
 orduksara 529 k. ✓
 őš.Mš (vog.) 339
 own (ang.) 59
 ökre 369
 öl 491
 öldöz 'öldököl' 491
 önként 170, 172, 174
 önnön 378
 önt 378
 ördög 463, 529 k.
 örökvallás 57
 Őrségi Nyelvatlasz 363 kk.
 őš 21
 ősnymtatványok 274—6
 összes ülés 353
 összetétel | az ~ek történetéből 80 kk., 84 j.
 özvegy asszonyok dézsmája 447
 padmaly 387—9
 pajtás 363
 palóc 331, 334
 panienska (lengy.) 484
 panyóka 331
 paprika 453
 paripa 342—3
 Pásztor 61 j.
 pataléroz 221
 patró 389—90
 patroléroz 221
 Pátroha 389—90
 pazar, ~ol 225 k.
 pazariti (szerb-horv.) 225—6
 pecsenyés 380
 pek (zürj.) 339
 päkkä (finn) 339
 pek'ä, pek'a (votj.) 339
 pen- (votj.) 485
 penää (finn) 485
 pénze 369
 perec 79
 persequi (lat.) 490
 Pesti Gábor nyelve 379
 pince 330 k.
 pióca 331
 pióka 331, 333—4
 pokróc 334
 polozna 216—7, 333
 pólya 331, 334
 pon- (vog.) 485
 pórás 331 kk.
 pózna 216—7, 333
 pr(a)esul (klat.) 12, 147
 Preszáka 313, 316
 ppecaedoamь 490
 prísaka 313
 próbál 332
 prófuntéroz 221
 prókátor 332
 puliszka 329, 362
 pupa, pupilla (lat.) 483
 pupák 502—3
 pupifujlla (lat.) 483
 quartiroz 222
 ragok | -ból, -ból 377, -é lativus~ 171 kk., 179, -é birtok~ 290 kk., az -ént, -ként, -nként módhatározó~ 169 kk., -ig 337, -int, -kint, -nkint módhatározó~ 169 kk., -korán 76 j., -n hely- és határozórag 172, 175, -nak, -nek 335 k., -nkéd, -nkét 170, 174, -nt helyhatározó~ 172, -ra, -re 335, -ról, -ről 377, -t helyhatározó~ 172, 175, -tól, -től 377, -ul, -ül 337
 rapsic 332
 ravatal 92
 régeniek 'régiek' 378
 rekedez 378
 remék 378
 rend 223
 renga 502
 retteg 322—3
 reveléroz 221
 ril 330
 roh 92 kk.
 roha, rohoda 95
 rohad 92 kk.
 róka 332
 Róma 332
 róna 331, 333
 roskad 94
 rosseb 95
 rost 94
 rothad 93—5
 a sánta és a vak példája 127 kk.
 sárga 325—6
 sárga irigység 326
 Schimmel (ném.) 93—4
 scriptor (klat.) 13 k., 147 kk.
 seg 96 k.
 semmilyen, semmikor 108 k.
 Sylvester János 274 kk.
 sín-kaga (zürj.) 484
 sín-akah (zürj.) 484
 sohadalom 450 kk.
 sok 48
 sőt 177
 spioniroztat 221
 spiritus (lat.) 303
 stílus | ~kritika 76—7 j., ~történeti vizsgálat 177 k.
 strapacéroz 221
 suhint 450
 suvadalom 450 kk.
 suvaszt (meg-, reá-) 450
 sült 380
 sűrű 314
 a Szabács Viadala hitelességéhez 422 kk.
 szala 67—8
 a számnévi, névmási jelzők szörendje 124 kk.
 селъме-аба (mordv.) 484
 szellem 304 j.
 szellet 303 kk.
 szembáb(a) 483
 szembe való adós 501
 szeme világa 483 j.
 Szemere 20
 szemfény 483 j.
 szemfényvesztés 483 j.
 szemügy 484
 szemügyre vesz 481 kk.
 Szendrői hegedősének 384—6

- Szentlélek hn. 303
 szent lélek 303 kk.
 szent szellet 303 kk.
 szentvérnep 91–2
 Szepes 20
 Szer, szēr 21
 szertartás 380
 sziget vagy szigeti szőlő
 67
 szil 330
 színül teljes 337–8
 szocsog 129–30
 szombat 387
 szorong, ~kodik 29 kk.
 szótárirodalmunkhoz 201
 kk., 274 kk.
 szotyog 129 k.
 szökik, Szekesó 21
 szőlőfajták nevei 67
 szú, szuly 216, 330
 talicska 329
 tamétalan 78
 talp 100 kk.
talpá (román) 101
talpa (lat.) 101
 talpas 101
talpe (olasz) 101
talpe, *talp(s)* (ném.)
 100 kk.
 táncéroz 222
 tárgyas igeragozás 283 kk.
 tart 201 kk.
 tehene(im) 369
 Temes 19 k.
 tengeri búza 363
 testamentom 502
 Teszér 61
 TihAl. 3–17, 146 kk.
- Titel 19
 tócs 329
 tól 'tó' 330
 Told 330
Tolpatsch (ném.) 101
 точить зубы на кого 487
to mǎitǎ (osztj.) 490
 törek 370
 törökbúza 363
 törülget 379
tuialny (zürj.) 490
tuolapa (lapp) 100
 Ugod 61
Ugrin 436
ur 'hegy' 97
urfa 96 k.
 úrszék 502
 utána ül 491
 útonálló 501–2
 ügyyel-bajjal 482
 ügy 485
 ügyet sem vet valamire
 482
 ügyibe-való 482 j.
 ül 490–1
 üldöz 489 kk.
vāčār (kperzsa) 226
vadere (lat.) 51 j.
vaditi (szláv) 50 kk.
vadlupati 51 kk.
 vádol 50 kk.
 vágás 65
 valamennyi 353
 valál 59
 vall 'habere' 54 kk.
 vall 50 kk.
vārís (ném.) 342 k.
 vasmacska 464
- véget ér valamiben 250
 Véghely Dezső 433 k.
 végül '-ért, végett' 378
Velec 22, 156
vellus (lat.) 314
 ver 90 k.
 vérbírság 451
verfolgen (ném.) 490
 verőfény 91
 verstani kérdések 139 kk.
 vért, Vértes 20 k.
 Veszprém 22 k.
 a Veszprémvölgyi Ado-
 mánylevelé kelte 4
větni (zürj.) 490
 viharvert 91
virtí (gót) 21
 víz 370
 vitorla 378
 von(y)ás forint 501
vorgeben (ném.) 344
vormachen (ném.) 345
vt (szláv) 21
Wald (ném.) 314
Wazil 161
Welschkohl (ném.) 68
Wolle (ném.) 314
 zajo(n)g 77
 „zalai magyar szók”
 276 kk.
Zeguholmu 18
 zeng 89
Zenuholmu 19, 162
 Zrínyi levelei 263 kk.
 zuhog(ó) 129 k.
 zseni 356
 †Zsirai Miklós 403–4
 zsold 180 kk.

LI. ÉVF.

1955. MÁRCIUS

1. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTE

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

396. SZÁM

1955

T A R T A L O M

<i>Bárczi Géza</i> : Új fél század küszöbén	1
<i>Pais Dezső</i> : 1055—1955.	3
<i>Pais Dezső</i> : Miklós püspök írta-e a tihanyi alapítólevelet?	10
<i>P. Hidvégi Andrea</i> : Adalékok Anonymus nyelvjárásához	17
<i>D. Bartha Katalin</i> : Az -ng gyakorító képző keletkezése	24
<i>Károly Sándor</i> : Igeneveink szórendjéről	33
<i>Balázs János</i> : Mind	40
<i>Keresztes Kálmán</i> : Vádol — vall	50
<i>Horpácsi Illés</i> : Huszárokelő, Franciavágás	60
<i>Tompa József</i> : Irodalmi nyelvünk első archaizálásai	68
Kiseb b közlemények. <i>Berrár Jolán</i> : Az összetételek történeti vizsgálatahoz. — <i>B. Kudlik Julianna</i> : A Jókai-kódex igekötőinek kérdéséhez. — <i>Török Gábor</i> : Erasmus „Civilitas Morum...”-ának két XVI. századi kiadása	80
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Bakos Ferenc</i> : Ver. — <i>Bálint Sándor</i> : Szentvérnep. — <i>R. Hutás Magdolna</i> : Ravatal. — <i>Kubinyi László</i> : Rohad. — <i>Mikesy Sándor</i> : Horog. — <i>Pais Dezső</i> : 1055: urfa, Keszthely. — <i>Papp László</i> : Medvét fog. — <i>Zolnai Béla</i> : Talp	90
Nyelvművelés. <i>Szemere Gyula</i> : Helyesírásunk új szabályzata. — <i>Nagy J. Béla</i> : Hozzászólás Szemere Gyula cikkéhez. — <i>Fábián Pál</i> : Utójegyzetek egy cikkhez, amely nem jelenhetett meg. — <i>Pais Dezső</i> : Tintahal. — <i>Farkas Vilmos</i> : Megjegyzések a határozatlan névelő használatához és a számnévi, névmási jelzők szórendjéhez	102
Nyelvtörténeti adatok. <i>Eckhardt Sándor</i> : A sánta és a vak példájának ismeretlen változata. — <i>Pais Dezső</i> : Egy »zuhogó«, ami inkább szotyogott	127
Nyelvjárások. <i>Bétkő Loránd</i> : Adalékok a mezősegi a-zás irodalmi nyelvi jelentkezéséhez	130
Külö n félék. Jelentés a Nyelvtudományi Főbizottság 1954. évi munkájáról. — <i>Tompa József</i> : Csefkó Gyula †	135

39. Kispál Magdolna : Napszakok nevei az ugor nyelvekben. 1938. 5,— Ft.
40. Szende Aladár : A XVI. század nyelvszemlélete. 1938. 5,— Ft.
41. Baboss R. Ernő : A causativ igeképzés. 1938. 4,— Ft.
42. Melich János : Jelentéstani kérdések. 1938. 4,— Ft.
43. Kálmán Béla : Obi-ugor állatnevek. 1938. 4,— Ft.
44. Vértes O. András : Az *u* és *v* hangok jelöléstörténetéhez. 1939. 4,— Ft.
45. Úrhegyi Emília : Turóc megye helynevei. 1939. 5,— Ft.
46. Csúry Bálint : A szamosháti nyelvjárás felső nyelvállású magánhangzóinak története. 1939. 3,— Ft.
47. Szepesy Gyula : Az *isten-adta*-féle szerkezetek a finnugor nyelvekben. 1939. 5,— Ft.
48. Danczl Villebald : A kúrti nyelvjárás hangtana. 1939. 7,— Ft.
49. Zsinka István : A beszédrészek magyar elnevezéseinek története. 1939. 5,— Ft.
50. Pais Dezső : A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlékek. 1939. 8,— Ft.
52. Melich János : Latin jövevényszavaink végződésének alakulásmódjáról. 1940. 5,— Ft.
53. Mikesey Sándor : Szabolcs vármegye középkori víznevei. 1940. 5,— Ft.
54. Csúry Bálint és Kovács István : Adalékok a magyar népnyelv *e-é*-féle hangjaihoz. 1940. 3,— Ft.
55. Bakó Elemér és Sovijärvi Antti : Adalékok a magyar és finn nyelv *i-í, u-ú, ü-ű* hangjainak fiziológiai-akusztikai összehasonlításához. 1940. 3,— Ft.
56. Szabó T. Attila : Csúry Bálint emlékezete. 1941. 3,— Ft.
57. Nagy J. Béla : Köznyelvi kiejtésünk. 1941. 4,— Ft.
58. Gácsér Imre : Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtani sajátosságai. 1941. 7,— Ft.
59. Terestyéni Cz. Ferenc : Magyar községi eredetű személynévek az 1211-i tihanyi összeírásban. 1941. 6,— Ft.
60. H. Németh Gyula : Az észbeli gyarlóság kifejezése a magyarban. 1941. 8,— Ft.
61. Horváth Károly : Az *sz-szel* és *d*-vel bővülő *v*-töví igeik története. 1941. 5,— Ft.
62. Hegedűs Lajos : Elektro-akusztikai berendezések a beszéd- és nyelvjáráskutatás szolgálatában. 1941. 5,— Ft.
63. Ránódi Zoltán : A magyar nyelv összetett igealakjai. 1941. 5,— Ft.
64. Galambos László : A szentírási eredetű személynévek a Várad Regestrumban. 1942. 7,— Ft.
65. Laziczius Gyula : Egy nagy pör felújítása. 1943. 6,— Ft.
66. Bakó Elemér : A nagysárréti népnyelv beszélt magánhangzóinak fiziológiai tulajdonságai. 1943. 6,— Ft.
67. Györke József : Tő, képző, rag. (Szó- vagy jelrésztan.) 1943. 8,— Ft.
68. Haluszka Margit : Az *u* és *o* hangokkal kapcsolatos magyar hangtörténeti kérdések megvilágítása a Besztercei, Schlágli és Soproni Szójegyzék alapján. 1943. 6,— Ft.
69. Deme László : A hangátvetés a magyarban. 1943. 7,— Ft.
73. Karinty Ferenc : Olasz jövevényszavaink. 1947. 6,— Ft.
74. Benkő Loránd : A Nyárádmente földrajzinevei. 1947. 6,— Ft.
75. Pais Dezső : Reg. (A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből.) 1949. 5,— Ft.
76. Hajdú Péter : A szamojéd népek és nyelvek. 1949. 4,— Ft.
78. Pais Dezső : Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában. 1950. 4,— Ft.
79. Pais Dezső : Két fejezet a modattanból. 1950. 6,— Ft.
80. Berrár Jolán : Női neveink 1400-ig. 1952. 10,— Ft.
81. Pais Dezső : Árpád- és Anjou kori mulattatóink. 1953. 3,— Ft.
82. Kardos Tibor : A Huszita Biblia keletkezése. 1953. 10,— Ft.
83. A szegedi nyelvészkongresszus anyaga. 1953. 20,— Ft.
84. Czeglédy Károly : IV—IX. századi népmozgalmak a steppén. 1954. 6,— Ft.
85. Szabó Dénes : A címüsi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8,— Ft.
86. Szabó István : Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12,— Ft.
87. O. Nagy Gábor : Mi a szólás? 1954. 4,— Ft.
88. Gyalmos János : A *-beli* névszóképző. 1954. 12,— Ft.
89. Hadrovics László : Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. Lőrincze Lajos : A Magyar Nyelvtananyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala : *Akadémiai Kiadó* (Budapest, V., Alkotmány u. 21.; telefon : 111—010). — A folyóirat terjesztésével kapcsolatos ügyeket (előfizetés, megrendelés, utánrendelés, reklamálás, lakásváltoztatás bejelentése stb.) a *Posta Központi Hírlap Iroda* (Budapest, V., József nádor tér 1.; telefon : 180—850) intézi. A pénzküldeményeket a 61—257. számú egyszerűszámlára kell irányítani. Példányonként való vásárlás az Akadémiai Kiadóban és a Posta Központi Hírlap Irodánál. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda V., József Attila u. 3. sz. alatti újságboltjában.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Knieszsa István elnök* címére (Budapest, V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

A tagsági díj évi 5 Ft.

A Társaságnak szánt pénzeszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) beküldhetők a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Kelemen József pénztáros, Budapest, V., Szalay u. 10—14.) vagy befizethetők a Társaság 18.144. számú csekk-számlájára. A tagok lakcímét ugyancsak a pénztáros tartja nyilván.

A Társaság előadásaira meghívók *Mollay Károly titkárnál* igényelhetők (Budapest, V., Pesti Barnabás u. 1.).

NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK

1. **Benkő Loránd** : A magyar *ly* hang története. 1953. 20.— Ft.
 2. **Hajdú Péter** : A magyarság kialakulásának előzményei. 1953. Elfogyott.
 3. **Deme László** : A magyar nyelvjárások néhány kérdése. 1953. 50.— Ft.
 4. Helyesírásunk időszzerű kérdései. A Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Főbizottságának megbízásából szerkesztette **Benkő Loránd**. 1955. 12.— Ft.
 5. A magyar őstörténet kérdései. A Magyar Nyelvtudományi Társaság vitaülése 1953. december 1. 1955. 12.— Ft.
 6. **Pais Dezső, Bárczi Géza, Benkő Loránd** : A magyar *ly* hang kérdéséhez. 1955. 6.— Ft.
 7. **Horváth János** : Vítás verstani kérdések. 1955. 8.— Ft.
- A sorozat kapható, illetőleg megrendelhető az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest, V., Váci utca 21.).

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KAPHATÓ KIADVÁNYAI

21. **Házi Jenő** : A soproni magyar-latin szójegyzék. 1924. 3.— Ft.
22. **Csúry Bálint** : A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. 1925. 5.— Ft.
25. **Knieszsa István** : A magyar helyesírás a tatárjárásig. 1928. 5.— Ft.
26. **Fludorovits Jolán** : Latin jövevényszavaink hangtana. 1930. 7.— Ft.
30. **Németh Gyula** : A nagyszentmiklósi kincs feliratai. 1932. 5.— Ft.
31. **Gyalmos János** : Latin eredetű képzőink. 1933. 4.— Ft.
32. **Hartnagel Erzsébet** : Újabb német jövevényszavainkról. 1933. 4.— Ft.
35. **Jakubovich Emil** : A székely rovásírás legrégebbi ábécéi. 1935. 5.— Ft.
36. **Melich János** : Gombocz Zoltán emlékezete. 1936. 3.— Ft.
37. **Zsirai Miklós** : Budenz József. 1936. 3.— Ft.
38. **Csúry Bálint** : Mássalhangzónyúlás, ikerítőülés a szamosháti nyelvjárásban. 1937. 3.— Ft.

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest, V., Alkotmány u. 21.; telefon: 111—010). — A folyóirat terjesztésével kapcsolatos ügyeket (előfizetés, megrendelés, utánrendelés, reklamálás, lakásváltoztatás bejelentése stb.) a *Posta Központi Hírlap Iroda* (Budapest, V., József nádor tér 1.; telefon: 180—850) intézi. A pénzküldeményeket a 61—256. számú egyszámlára kell irányítani. Példányonként való vásárlás az Akadémiai Kiadóban és a Posta Központi Hírlap Irodánál. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda V., József Attila u. 3. sz. alatti újságboltjában.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Kniezsa István elnök* címére (Budapest, V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

A tagsági díj évi 5 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) beküldhetők a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Kelemen József pénztáros, Budapest, V., Váci utca 12.) vagy befizethetők a Társaság 18.144. számú csekkszám-lájára. A tagok lakeimét ugyancsak a pénztáros tartja nyilván.

A Társaság előadásaira meghívók *Mollay Károly titkárnál* igényelhetők (Budapest, V., Váci utca 12.).

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

Tisztikar:

Elnök: Kniezsa István. Társelnökök: Németh Gyula, Zsirai Miklós. Alelnökök: Lőrincze Lajos, Fokos Dávid, Hadrovics László, Tamás Lajos, Ligeti Lajos. Főtitkár: Lakó György. Titkár: Mollay Károly. Jegyző: Kázmér Miklós. Pénztáros: Kelemen József. Ellenőr: Benkő Loránd. Szakosztálytitkárok: Kovalovszky Miklós, Hajdú Péter, Király Péter, Herman József, Czeglédy Károly.

Választmányi tagok:

Balázs János, Bárczi Géza, D. Bartha Katalin, Beke Ödön, Berrár Jolán, Csongor Barnabás, Dénes Szilárd, Eckhardt Sándor, Erdődi József, Fábian Pál, Fekete Lajos, Fónagy Iván, Gáldi László, Gulyás Pál, Hegedűs Lajos, Horváth János, Imre Samu, Kálmán Béla, Mészöly Gedeon, Moravcsik Gyula, Nagy J. Béla, N. Sebestyén Irén, Ország László, Pais Dezső, Prohászka János, Rubinyi Mózes, Sámson Edgár, Sulán Béla, Sz. Kispál Magdolna, Telegdi Zsigmond, Tompa József, Úrhegyi Emilia, Zsoldos Jenő.

Számvizsgáló bizottság:

Rácz Endre, Tarnóczy Tamás, Tompáné Lovas Rózsa.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KAPHATÓ KIADVÁNYAI

3. Pápay József: *Reguly Antal emlékezete*. 1905. 3,— Ft.
6. Réthelyi Prikkel Marián: *A magyar táncnyelv*. 1906. 4,— Ft.
10. Kóssa Gyula: *Régi magyar gyógyszernevek*. 1909. 4,— Ft.
14. Melich János: *A magyar tárgyas igeragozás*. 1914. 12,— Ft.
18. Sági István: *A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete*. 1922. 12,— Ft.
21. Házi Jenő: *A soproni magyar-latin szójegyzék*. 1924. 3,— Ft.
25. Kniezsa István: *A magyar helyesírás a tatárjárásig*. 1928. 5,— Ft.
26. Fludorovits Jolán: *Latin jövevényszavaink hangtana*. 1930. 7,— Ft.
30. Németh Gyula: *A nagyszentmiklósi kincs feliratai*. 1932. 5,— Ft.
31. Gyalmos János: *Latin eredetű képzőink*. 1933. 4,— Ft.
32. Hartnagel Erzsébet: *Újabb német jövevényszavainkról*. 1933. 4,— Ft.

Ára: 10,— Ft

Előfizetés 1 évre 30,— Ft

35. Jakubovich Emil: A székely rovásírás legrégebbi ábécéi. 1935. 5,— Ft.
36. Melich János: Gombocz Zoltán emlékezete. 1936. 3,— Ft.
37. Zsirai Miklós: Budenz József. 1936. 3,— Ft.
38. Csúry Bálint: Mássalhangzónyúlás, ikerítődés a szamosháti nyelvjárásban. 1937. 3,— Ft.
39. Kispál Magdolna: Napszakok nevei az ugor nyelvekben. 1938. 5,— Ft.
40. Szende Aladár: A XVI. század nyelvszemlélete. 1938. 5,— Ft.
41. Baboss R. Ernő: A causativ igeképzés. 1938. 4,— Ft.
42. Melich János: Jelentéstani kérdések 1938. 4,— Ft.
43. Kálmán Béla: Obi-ugor állatnevek. 1938. 4,— Ft.
44. Vértes O. András: Az *u* és *v* hangok jelöléstörténetéhez. 1939. 4,— Ft.
45. Úrhegyi Emília: Turóc megye helynevei. 1939. 5,— Ft.
46. Csúry Bálint: A szamosháti nyelvjárás felső nyelvállású magánhangzóinak története. 1939. 3,— Ft.
50. Pais Dezső: A veszprémi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék. 1939. 8,— Ft.
61. Horváth Károly: Az *sz-szel* és *d-vel* bővülő *v-tövű* igeakció története. 1941. 5,— Ft.
62. Hegedűs Lajos: Elektro-akusztikai berendezések a beszéd- és nyelvjáráskutatás szolgálatában. 1941. 5,— Ft.
63. Bánhidai Zoltán: A magyar nyelv összetett igealakjai. 1941. 5,— Ft.
64. Galambos László: A szentírás eredetű személynévek a Váradi Regestrumban. 1942. 7,— Ft.
65. Lazicius Gyula: Egy nagy pőr felújítása. 1943. 6,— Ft.
66. Bakó Elemér: A nagysárréti népnyelv beszélt magánhangzóinak fiziológiai tulajdonságai. 1943. 6,— Ft.
67. Györke József: Tő, képző, rag. (Szó- vagy jelerésztan.) 1943. 8,— Ft.
68. Haluszka Margit: Az *u* és *o* hangokkal kapcsolatos magyar hangtörténeti kérdések megvilágítása a Besztercei, Schlágl és Soproni Szójegyzék alapján. 1943. 6,— Ft.
69. Deme László: A hangátvetés a magyarban. 1943. 7,— Ft.
73. Karinthy Ferenc: Olasz jövevényszavaink. 1947. 6,— Ft.
74. Benkő Loránd: A Nyáradmente földrajzinevei. 1947. 6,— Ft.
75. Pais Dezső: Reg. (A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből.) 1949. 5,— Ft.
76. Hajdú Péter: A szamojéd népek és nyelvek. 1949. 4,— Ft.
78. Pais Dezső: Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában. 1950. 4,— Ft.
79. Pais Dezső: Két fejezet a mondatтанból. 1950. 6,— Ft.
80. Berrár Jelen: Női neveink 1440-ig. 1952. 10,— Ft.
81. Pais Dezső: Árpád- és Anjou-kori mulattatóink. 1953. 3,— Ft.
82. Kardos Tibor: A Húszita Biblia keletkezése. 1953. 10,— Ft.
83. A szegedi nyelvészkongresszus anyaga. 1953. 20,— Ft.
84. Czeglédy Károly: IV—IX. századi népmozgalmak a steppén. 1954. 6,— Ft.
85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8,— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12,— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4,— Ft.
88. Gyalmos János: A *-beli* névszóképző. 1954. 12,— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.

Kaphatók ezenkívül:

- Melich-Emlékkönyv. 90,— Ft.
Csúry Bálint: Szamosháti Szótár. I—II. k. 120,— Ft.
Guary-Kódex. 25,— Ft.
Szily-Emlék. 10,— Ft.
Magyar Nyelv számonként 8,— Ft.
Magyar Nyelv mutatója I—XXV. 20,— Ft.
Magyarosan számonként 1,— Ft.
Magyar Nyelvjárások. II. k. 26,50 Ft.
Balassa-kódex. 30,— Ft.

A kiadványokat a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztáránál* lehet megvásárolni vagy megrendelni.

LI. ÉVF.

1955. JÚNIUS

2. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTE

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

397. SZÁM

Szerkesztő bizottság:
BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, PAIS DEZSŐ

TARTALOM

<i>Horváth János</i> : Vitás verstani kérdések	139
<i>íj. Horváth János</i> : Miklós püspök és a tihanyi alapítólevél.....	146
<i>P. Hídvégi Andrea</i> : Adalékok Anonymus nyelvjárásához.....	156
<i>Benkő Loránd</i> : Hangjelölési adalék a XVIII. századi irodalmi szokásokhoz.....	164
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : Az <i>-ént</i> , <i>-ként</i> , <i>-nként</i> határozóragok eredetének kérdéséhez.....	169
<i>Mészöly Gedeon</i> : A Halotti Beszéd néhány szavának stílustörténeti módszerű megfejtése	176
<i>Pais Dezső</i> : Egymást	183
<i>Nagy János</i> : A hangszín, a szóhangulat szerepe költészetünkben	189
<i>Gáldi László</i> : Szótárírásunk egyik fordulópontja	201
Kiseb b közlemények. <i>Bárczi Géza</i> : Az <i>o > ä</i> nyiltabbá válás legrégibb példája. — <i>Abaffy Erzsébet</i> : Az <i>l</i> hiátustöltőről. — <i>Horváth Mária</i> : Az <i>-éroz</i> , <i>-íroz</i> képző történetéhez. — <i>Pais Dezső</i> : Egy tulajdonnévtani fogalom műszói megjelöléséhez	211
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>R. Hutás Magdolna</i> : A <i>rend</i> szó jelentései József Attila költészetében. — <i>Kiss Lajos</i> : Pazarol. — <i>Marjalaki Kiss Lajos</i> : Béla. — <i>Mikesy Sándor</i> : Maradi. Kalangya. — <i>Scheiber Sándor</i> : Az emlékezetet hátuljokra verik. A légynek sem ártott, mióta kétágú. Dávidkereszt? — <i>Szabó T. Attila</i> : Hivatalos	223
Nyelvművelés. <i>Ruzsiczky Éva</i> : A <i>fog</i> igével körülírt jövő idő kérdéséhez....	233
Nyelvtörténeti adatok. <i>Imre Samu</i> : Nyelvmlékek a XVI. század közepéről. — <i>Szabó T. Attila</i> : Szabó András és Demeter egyezséglevele 1589-ből. — <i>Uray Géza</i> : Egy 1488. évi magyar nyelvmlék a Szovjetunióban. — <i>P. Balázs János</i> : Hömérő. — <i>Pais Dezső</i> : Nyelvtörténeti adatok Balassiból és Balassihoz	239
Nyelvjárások. <i>Végh József</i> : Az <i>epe ~ epít</i> , <i>fejsze ~ fejszít</i> típusú szótövek kérdéséhez	252
Szemle. <i>Papp László</i> : Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. — <i>Bárczi Géza</i> : Zrínyi Miklós levelei.....	258
Levélsekreny. <i>Pais Dezső</i> : Így ír Hatvány. Javítandó	266

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest, V., Alkotmány u. 21.; telefon: 111—010). — A folyóirat terjesztésével kapcsolatos ügyeket (előfizetés, megrendelés, utánrendelés, reklamálás, lakásváltoztatás bejelentése stb.) a *Posta Központi Hírlap Iroda* (Budapest, V., József nádor tér 1.; telefon: 180—850) intézi. A pénzküldeményeket a 61—256. számú egyszerűlára kell irányítani. Példányonként való vásárlás az Akadémiai Kiadóban és a Posta Központi Hírlap Irodánál. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda V., József Attila u. 3. sz. alatti újságboltjában.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Kniezsa István elnök* címére (Budapest, V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

A tagsági díj évi 5 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) beküldhetők a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Kelemen József pénztáros, Budapest, V., Szalay utca 10—14.) vagy befizethetők a Társaság 18.144. számú csekk-számlájára. A tagok lakcímét ugyancsak a pénztáros tartja nyilván.

A Társaság előadásaira meghívók *Mollay Károly titkárnál* igényelhetők (Budapest, V., Szalay utca 10—14.).

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

Tisztikar:

Elnök: Kniezsa István. Társelnökök: Németh Gyula, Zsirai Miklós. Alelnökök: Lőrincze Lajos, Fokos Dávid, Hadrovics László, Tamás Lajos, Ligeti Lajos. Főtitkár: Lakó György. Titkár: Mollay Károly. Jegyző: Kázmér Miklós. Pénztáros: Kelemen József. Ellenőr: Benkő Loránd. Szakosztálytitkárok: Kovalovszky Miklós, Hajdú Péter, Király Péter, Herman József, Uray Géza.

Választmányi tagok:

Balázs János, Bárczi Géza, D. Bartha Katalin, Beke Ödön, Berrár Jolán, Csongor Barnabás, Dénes Szilárd, Eckhardt Sándor, Erdődi József, Fábrián Pál, Fekete Lajos, Fónagy Iván, Gáldi László, Gulyás Pál, Hegedűs Lajos, Horváth János, Imro Samu, Kálmán Béla, Mészöly Gedeon, Moravcsik Gyula, Nagy J. Béla, N. Sebestyén Irén, Országh László, Pais Dezső, Papp István, Prohászka János, Rubinyi Mózes, Sámson Edgár, Sulán Béla, Sz. Kispál Magdolna, Telegdi Zsigmond, Temesi Mihály, Tompa József, Úrhegyi Emilia, Zsoldos Jenő.

Számvizsgáló bizottság:

Rácz Endre, Tarnóczy Tamás, Tompáné Lovas Rózsa.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KAPHATÓ KIADVÁNYAI

3. Pápay József: *Reguly Antal emlékezete*. 1905. 3.— Ft.
6. Réthei Prikkel Marián: *A magyar táncnyelv*. 1906. 4.— Ft.
10. Kóssa Gyula: *Régi magyar gyógyszernevek*. 1909. 4.— Ft.
14. Melich János: *A magyar tárgyas igeragozás*. 1914. 12.— Ft.
18. Sági István: *A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete*. 1922. 12.— Ft.
21. Házi Jenő: *A soproni magyar-latin szójegyzék*. 1924. 3.— Ft.
25. Kniezsa István: *A magyar helyesírás a tatárjárásig*. 1928. 5.— Ft.
26. Fludorovits Jolán: *Latin jövevényszavaink hangtana*. 1930. 7.— Ft.
30. Németh Gyula: *A nagyszentmiklósi kincs feliratai*. 1932. 5.— Ft.
31. Gyalmos János: *Latin eredetű képzőink*. 1933. 4.— Ft.
32. Hartnagel Erzsébet: *Újabb német jövevényszavainkról*. 1933. 4.— Ft.

Ára: 10,— Ft

Előfizetés 1 évre 30,— Ft

35. Jakubovich Emil: A székely rovásírás legrégebbi ábécéi. 1935. 5,— Ft.
36. Melich János: Gombocz Zoltán emlékezete. 1936. 3,— Ft.
37. Zsirai Miklós: Budenz József. 1936. 3,— Ft.
38. Csúry Bálint: Mássalhangzónyúlás, ikerítődés a szamosháti nyelvjárásban. 1937. 3,— Ft.
39. Kispál Magdolna: Napszakok nevei az ugor nyelvekben. 1938. 5,— Ft.
40. Szende Aladár: A XVI. század nyelvszemlélete. 1938. 5,— Ft.
41. Baboss R. Ernő: A causativ igeképzés. 1938. 4,— Ft.
42. Melich János: Jelentéstani kérdések 1938. 4,— Ft.
43. Kálmán Béla: Obi-ugor állatnevek. 1938. 4,— Ft.
44. Vértes O. András: Az *u* és *v* hangok jelöléstörténetéhez. 1939. 4,— Ft.
45. Úrnegyi Emília: Turóc megye helynevei. 1939. 5,— Ft.
46. Csúry Bálint: A szamosháti nyelvjárás felső nyelvállású magánhangzóinak története. 1939. 3,— Ft.
50. Pais Dezső: A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék. 1939. 8,— Ft.
61. Horváth Károly: Az *sz-szel* és *d-vel* bővülő *v-töví* igék története. 1941. 5,— Ft.
62. Hegedűs Lajos: Elektro-akusztikai berendezések a beszéd- és nyelvjáráskutatás szolgálatában. 1941. 5,— Ft.
63. Bánhidai Zoltán: A magyar nyelv összetett igealakjai. 1941. 5,— Ft.
64. Galambos László: A szentirási eredetű személynévek a Váradi Regestrumban. 1942. 7,— Ft.
65. Lazicius Gyula: Egy nagy pör felújítása. 1943. 6,— Ft.
66. Bakó Elemér: A nagysárréti népnyelv beszélt magánhangzóinak fiziológiai tulajdonságai. 1943. 6,— Ft.
67. Györke József: Tő, képző, rag. (Szó- vagy jelrészten.) 1943. 8,— Ft.
68. Haluszka Margit: Az *u* és *o* hangokkal kapcsolatos magyar hangtörténeti kérdések megvilágítása a Besztercei, Schlágli és Soproni Szójegyzék alapján. 1943. 6,— Ft.
69. Deme László: A hangátvetés a magyarban. 1943. 7,— Ft.
73. Karinyth Ferenc: Olasz jövevényszavaink. 1947. 6,— Ft.
74. Benkő Loránd: A Nyárádmente földrajzinevei. 1947. 6,— Ft.
75. Pais Dezső: Reg. (A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből.) 1949. 5,— Ft.
76. Hajdú Péter: A szamojéd népek és nyelvek. 1949. 4,— Ft.
78. Pais Dezső: Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában. 1950. 4,— Ft.
79. Pais Dezső: Két fejezet a mondattanból. 1950. 6,— Ft.
80. Berrár Jolán: Női neveink 1440-ig. 1952. 10,— Ft.
81. Pais Dezső: Árpád- és Anjou-kori mulattatóink. 1953. 3,— Ft.
82. Kardos Tibor: A Huszita Biblia keletkezése. 1953. 10,— Ft.
83. A szegedi nyelvészkonferencia anyaga. 1953. 20,— Ft.
84. Czeglédy Károly: IV—IX. századi népmozgalmak a steppén. 1954. 6,— Ft.
85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8,— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12,— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4,— Ft.
88. Gyalmas János: A *-beli* névszóképző. 1954. 12,— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.

Kaphatók ezenkívül:

Melich-Emlékkönyv. 90,— Ft.

Csúry Bálint: Szamosháti Szótár. I—II. k. 120,— Ft.

Guary-Kódex. 25,— Ft.

Szily-Emlék. 10,— Ft.

Magyar Nyelv számonként 8,— Ft.

Magyar Nyelv mutatója I—XXV. 20,— Ft.

Magyarosan számonként 1,— Ft.

Magyar Nyelvjárások. II. k. 26,50 Ft.

Balassa-kódex. 30,— Ft.

A kiadványokat a Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztáránál lehet megvásárolni vagy megrendelni.

LI. ÉVF.

1955. SZEPTEMBER

3. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTE

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

398. SZÁM

1955

Szerkesztő bizottság:
BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, PAIS DEZSŐ

TARTALOM

<i>Deme László</i> : A magyar nyelvtudomány tíz éve	267
<i>Balázs János</i> ; <i>Sylvester János</i> az első magyar nyomtatott szójegyzék szerzője...	274
<i>Trócsányi Zoltán</i> : A »zalai magyar szók« és Magyarai	276
<i>Tompa József</i> : A tárgyias igeragozás használatának néhány kérdéséhez	283
<i>Papp István</i> : A jelfunkció kérdéséhez	290
<i>Terestyéni Ferenc</i> : A neologizmusok kérdéséhez	297
<i>Károly Sándor</i> : Első bibliafordításunk <i>szellet</i> szava	303
<i>Mikesy Sándor</i> : Erdő gyapja, gyapjú, gyepű	312
<i>Grétsy László</i> : Guggol, gúnyol	318
Kisebbségi közlemények. <i>Zolnai Béla</i> : Megjegyzések a készülő magyar kézi szótárhoz. — <i>Benkő Loránd</i> : Az <i>l</i> hiátustöltőről. — <i>Török Gábor</i> : A szóbelseji <i>v</i> + mássalhangzó kapcsolat fejlődéséről szláv jövevényszavainkban. — <i>Kubinyi László</i> : A magánhangzóközi <i>γ</i> egy kései nyoma. Adalék a tövhangzók történetéhez	324
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Fokos Dávid</i> : Színül teljes. <i>Kinigli</i> . <i>Ikra</i> . — <i>Hadrovics László</i> : <i>Kelengye</i> . Szójegyzékeink <i>farib</i> szava. — <i>Kiss Lajos</i> : <i>Fór</i> . — <i>O. Nagy Gábor</i> : <i>Alpári</i>	337
Nyelvművelés. <i>Elekfi László</i> : Az <i>összes</i> mint jelző. — <i>Tóth Gabriella</i> : Néhány nyelvújításkori adalék helyesírásunk időszerű kérdéseire. — <i>Benkő Loránd</i> : Az <i>éjszaka</i> régi írásmódjáról	349
Nyelvtörténeti adatok. <i>Eckhardt Sándor</i> : Magyar levelek a XVI. század első feléből. — <i>Gyallay Domokos</i> : Tallózások a régi nyelvből. — <i>Bárczi Géza</i> : <i>Pajtás</i>	358
Nyelvjárások. <i>Végh József</i> : Mutatvány az őrségi és hetési nyelvatlaszból. — <i>Papp László</i> : Az <i>í-zés</i> Debrecen XVI. századi nyelvében	363
Szemle. <i>Bárczi Géza</i> : Régi magyar szövegek új kiadásai. — <i>Pais Dezső</i> : <i>Pilantások</i> „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” egynemely részletébe...	377
Különfélék. <i>Hexendorf Edit</i> : Mészöly Gedeon születése napjára. — <i>Gáldi László</i> : <i>Fludorovits Jolán</i> emlékére	390
Társasági ügyek. Beszámoló a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1955. évi közgyűléséről	397

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala : *Akadémiai Kiadó* (Budapest, V., Alkotmány u. 21.; telefon : 111—010). — A folyóirat terjesztésével kapcsolatos ügyeket (előfizetés, megrendelés, utánrendelés, reklamálás, lakásváltoztatás bejelentése stb.) a *Posta Központi Hírlap Iroda* (Budapest, V., József nádor tér 1.; telefon : 180—850) intézi. A pénzküldeményeket a 61—256. számú egyszámlára kell irányítani. Példányonként való vásárlás az Akadémiai Kiadóban és a Posta Központi Hírlap Irodánál. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda V., József Attila u. 3. sz. alatti újságboltjában.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Knieszsa István* elnök címére (Budapest, V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

A tagsági díj évi 5 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) beküldhetők a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Kelemen József pénztáros, Budapest, V., Szalay u. 10—14.) vagy befizethetők a Társaság 18.144. számú csekk-számlájára. A tagok lakcímét ugyancsak a pénztáros tartja nyilván.

A Társaság előadásaira meghívók *Mollay Károly titkárnál* igényelhetők (Budapest, V., Pesti Barnabás u. 1.).

ÉRTESÍTÉS

Jelen füzetünkhöz mellékeljük a Magyar Nyelv 1954. évi mutatóját. Az 1953. évi mutató is megjelent, de ezt technikai okból csak azoknak küldjük meg, akik azt a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól igénylik (Budapest V., Pesti Barnabás utca I. III. em. 11/A, tel. : 180—960/151 mellék).

NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK

1. **Benkő Loránd** : A magyar *ly* hang története. 1953. 20, — Ft.
2. **Hajdú Péter** : A magyarság kialakulásának előzményei. 1953. Elfogyott.
3. **Deme László** : A magyar nyelvjárások néhány kérdése. 1953. 50, — Ft.
4. Helyesírásunk időszzerű kérdései. A Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Főbizottságának megbízásából szerkesztette **Benkő Loránd**. 1955. 12, — Ft.
5. A magyar őstörténet kérdései. A Magyar Nyelvtudományi Társaság vitaulése 1953. december 1. 1955. 12, — Ft.
6. **Pais Dezső, Bárczi Géza, Benkő Loránd** : A magyar *ly* hang kérdéséhez. 1955. 6, — Ft.
7. **Horváth János** : Vitás verstani kérdések. 1955. 8, — Ft.

A sorozat kapható, illetőleg megrendelhető az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest, V., Váci utca 21.).

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KAPHATÓ KIADVÁNYAI

21. **Házi Jenő** : A soproni magyar-latin szójegyzék. 1924. 3, — Ft.
22. **Csúry Bálint** : A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. 1925. 5, — Ft.
25. **Knieszsa István** : A magyar helyesírás a tatárjárásig. 1928. 5, — Ft.
26. **Fludorovits Jolán** : Latin jövevényszavaink hangtana. 1930. 7, — Ft.
30. **Németh Gyula** : A nagyszentmiklósi kincs feliratai. 1932. 5, — Ft.
31. **Gyalmos János** : Latin eredetű képzőink. 1933. 4, — Ft.
32. **Hartnagel Erzsébet** : Újabb német jövevényszavainkról. 1933. 4, — Ft.
35. **Jakubovich Emil** : A székely rovásírás legrégebbi ábécéi. 1935. 5, — Ft.
36. **Melich János** : Gombocz Zoltán emlékezete. 1936. 3, — Ft.
37. **Zsirai Miklós** : Budenz József. 1936. 3, — Ft.
38. **Csúry Bálint** : Mássalhangzónyúlás, ikerítőds a szamosháti nyelvjárásban. 1937. 3, — Ft.

39. Kispál Magdolna: Napszakok nevei az ugor nyelvekben. 1938. 5,— Ft.
40. Szende Aladár: A XVI. század nyelvszemlélete. 1938. 5,— Ft.
41. Baboss R. Ernő: A causativ igeképzés. 1938. 4,— Ft.
42. Melich János: Jelentéstani kérdések. 1938. 4,— Ft.
43. Kálmán Béla: Obi-ugor állatnevek. 1938. 4,— Ft.
44. Vértes O. András: Az *u* és *v* hangok jelöléstörténetéhez. 1939. 4,— Ft.
45. Úrhegyi Emília: Turóc megye helynevei. 1939. 5,— Ft.
46. Csúry Bálint: A szamosháti nyelvjárás felső nyelvállású magánhangzójának története. 1939. 3,— Ft.
47. Szepegy Gyula: Az *isten-adta*-féle szerkezetek a finnugor nyelvekben. 1939. 5,— Ft.
48. Danczi Villebald: A kürti nyelvjárás hangtana. 1939. 7,— Ft.
49. Zinka István: A beszédrészek magyar elnevezéseinek története. 1939. 5,— Ft.
50. Pais Dezső: A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék. 1939. 8,— Ft.
52. Melich János: Latin jövevényszavaink végződésének alakulásmódjáról. 1940. 5,— Ft.
53. Mikesy Sándor: Szabolcs vármegye középkori víznevei. 1940. 5,— Ft.
54. Csúry Bálint és Kovács István: Adalékok a magyar népnyelv *e-é*-féle hangjaihoz. 1940. 3,— Ft.
55. Bakó Elemér és Sovijärvi Antti: Adalékok a magyar és finn nyelv *i-i*, *u-ü*, *ü-ű* hangjainak fiziológiai-akusztikai összehasonlításához. 1940. 3,— Ft.
56. Szabó T. Attila: Csúry Bálint emlékezete. 1941. 3,— Ft.
57. Nagy J. Béla: Köznyelvi kiejtésünk. 1941. 4,— Ft.
58. Gácsér Imre: Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtani sajátosságai. 1941. 7,— Ft.
59. Terestyéni Cz. Ferenc: Magyar közszói eredetű személynevek az 1211-i tihanyi összeírásban. 1941. 6,— Ft.
60. H. Németh Gyula: Az észbeli gyarulás kifejezése a magyarban. 1941. 8,— Ft.
61. Horváth Károly: Az *sz-szel* és *d*-vel bővülő *v*-tövű igék története. 1941. 5,— Ft.
62. Hegedűs Lajos: Elektro-akusztikai berendezések a beszéd- és nyelvjáráskutatás szolgálatában. 1941. 5,— Ft.
63. Bánhídi Zoltán: A magyar nyelv összetett igealakjai. 1941. 5,— Ft.
64. Galambos László: A szentírási eredetű személynevek a Várad-i Registrumban. 1942. 7,— Ft.
65. Laziczius Gyula: Egy nagy pör felújítása. 1943. 6,— Ft.
66. Bakó Elemér: A nagysárréti népnyelv beszélt magánhangzójának fiziológiai tulajdonságai. 1943. 6,— Ft.
67. Györke József: Tő, képző, rag. (Szó- vagy jehrésztan.) 1943. 8,— Ft.
68. Haluszka Margit: Az *u* és *o* hangokkal kapcsolatos magyar hangtörténeti kérdések megvilágítása a Besztercei, Schlägli és Soproni Szójegyzék alapján. 1943. 6,— Ft.
69. Deme László: A hangátvetés a magyarban. 1943. 7,— Ft.
73. Karinyth Ferenc: Olasz jövevényszavaink. 1947. 6,— Ft.
74. Benkő Loránd: A Nyáradmente földrajzinevei. 1947. 6,— Ft.
75. Pais Dezső: Reg. (A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből.) 1949. 5,— Ft.
76. Hajdú P. te: A szamojéd népek és nyelvek. 1949. 4,— Ft.
78. Pais Dezső: Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában. 1950. 4,— Ft.
79. Pais Dezső: Két fejezet a modattanból. 1950. 6,— Ft.
80. Berrár Jolán: Női neveink 1400-ig. 1952. 10,— Ft.
81. Pais Dezső: Árpád- és Anjou-kori mulattatóink. 1953. 3,— Ft.
82. Kardos Tibor: A Huszita Biblia keletkezése. 1953. 10,— Ft.
83. A szegedi nyelvészkongresszus anyaga. 1953. 20,— Ft.
84. Czeglédy Károly: IV—IX. századi népmozgalmak a steppén. 1954. 6,— Ft.
85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8,— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12,— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4,— Ft.
88. Gyalomay János: A *-beli* névszóképző. 1954. 12,— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. Lőrincz Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.

LI. ÉVF.

1955. DECEMBER

4. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTE

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND és PAIS DEZSŐ

399. SZÁM

1955

Szerkesztő bizottság:
BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, PAIS DEZSŐ

T A R T A L O M

<i>Fokos Dávid</i> : Zsirai Miklós	403
<i>Kovalovszky Miklós</i> : Gombocz Zoltán	405
<i>Horváth János</i> : Szabács Viadala	422
<i>Pais Dezső</i> : Bulcsú	433
<i>Eckhart Ferenc</i> : Jogtörténeti szómagyarázatok	446
<i>Décsy Gyula</i> : A cseh szókincs magyar elemeiből	453
<i>Terestyéni Ferenc</i> : A neologizmusok kérdéséhez	463
<i>Szabó T. Attila</i> : Az erdélyi magyar nyelvtörténeti kutatás néhány kérdése	468
Kisebbségi közlemények. <i>Kálmán Béla</i> : A <i>lévél</i> és az <i>-ül, -él</i> képző. — <i>Benkő László</i> : Az emfatikumok kérdéséhez. — <i>Török Gábor</i> : A <i>bárány</i> hangtörténetéhez	477
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Balázs János</i> : Szemügyre vesz. — <i>Benkő Loránd</i> : Fenyeket. — <i>Hegedűs Lajos</i> és <i>Papp László</i> : Medvét fog. — <i>Juhász Jenő</i> : Üldöz	481
Nyelvművelés. <i>Szemere Gyula</i> : Hozzászólás Nagy J. Béla hozzászólásához. — <i>Mikesy Sándor</i> : Ismerettár	491
Nyelvtörténeti adatok. <i>Papp László</i> : Szatmár megyei iratok a XVI. századból. — <i>Abaffy Erzsébet</i> : Levél Batthyány Boldizsárhoz. — <i>Kovács István</i> : Nyelvtörténeti adalékok. — <i>Kázmér Miklós</i> : Renge. — <i>Török Gábor</i> : Pupák	496
Nyelvjárások. <i>Imre Samu</i> — <i>Kálmán Béla</i> : Újabb szlovákiai nyelvatlaszgyűjtő útjaink nyelvészeti tanulságai	503
Szemle. <i>Károly Sándor</i> : Magyar történeti mondattani tanulmányok és közlések 1945-től 1954-ig. — <i>Bánhidai Zoltán</i> : Stephen Ullmann: The Principles of Semantics	511
Társasági ügyek. <i>Mikesy Sándor</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	526
Levélszekrény	529